६ चतुर्थप्र०

ॐश्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसीतारामचंद्राभ्यां नमः ॥ श्रीहनुमते नमः ॥ शिवमभयमनाद्यनंतमध्यंपरमस्फुरत्वाद्वयवोध
मात्रसारं ॥ परतत्त्वसकलभ्रमंविमुक्तं निजमहासास्फुरणा [illegible] त्मतत्त्वमीडे उत्पत्तिस्थित्युपशमाख्यैस्त्रिभिः प्रकरणैर्ज
गज्जन्मस्थितिलयबोधकानां अथातआदेशो नेतिनेतीत्यादिसर्वप्रपंचनिषेधकानांचवेदांतवाक्यानामर्थरो
पापवादन्यायेनात्मतत्त्वमुखादकतया वासनाद्वयमनोनाशपर्यंतिज्ञानेन [illegible] थे त्तात्सर्वविशानंदर्शि
तं अथेदानींयत्रनान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति सभूमा यो वै भूमा तत्सुखं यतोवाचोनिव
र्तंते अप्राप्य मनसा सह आनंदंब्रह्मणो विद्वान्नबिभेति कुतश्चन तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनंतरमवाह्यमयमात्माब्र
ह्मसर्वानुभूः निष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यंनिरंजनंअमृतस्यपरंसेतुंदग्धेंधनमिवानलमित्यादिश्रुतितात्पर्य
सिद्धंप्रागुक्तसर्वसाधनस्य ध्यसाक्षात्कारज्ञानफलंनिरवाणसुखादयितुंनिर्वाणाख्यमिदंप्रकरणमारभ्यतेभग

श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ उपशमप्रकरणादनंतरमिदंशृणु त्वंनिर्वाणप्रकरणंज्ञातंनिर्वाणदायियत् १

वान्वाल्मीकिरुवाच तत्राद्यसर्गेमुनिवाक्यादिहोत्थानंश्रोतॄणामाह्निककृत्यकृतार्थं [illegible] चिंतानिद्रां सत्रि
यापनिमीर्यतेतत्रादौपूर्वोत्तरप्रकरणयोर्हेतुतासंगतिंसूचयन्वक्तव्यं प्रतिजानीते उपशमेतिजगज्जन्मस्थितिभं
गहेतुत्वरूपमुक्तेतत्स्थूलहृदयस्यमहात्माहाविस्फुत्तिंगादिदृष्टांतैर्वाचारंभणंविकारो नामधेयंमृत्तिकेत्येव
सत्यमिति श्रुतिप्रदर्शितन्यायेनैवात्रेतसोम्यशुंगेनापोमूलमन्विच्छाद्भिःसोम्यशुंगेनतेजोमूलमन्विच्छतेज
सासोम्यशुंगेनसन्मूलमन्विच्छसन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाःसयएषोणिमैतदात्म्यमिदं
सर्वंतत्सत्यंसआत्मेतितात्पर्यविषयेऐकात्म्येपर्यवसानसुखादनपरप्रकरणत्रयानंतरंतत्कालीनतत्समस्तज्ञान
मनंतंब्रह्मआनंदोब्रह्मेतिव्यजानादित्यादिश्रुतिदर्शितस्वरूपलक्षणस्यतत्त्वमसिश्वेतकेतोअयमात्मासर्वानुभूरि

मुक्ताप्रधानांजालकलापानांजालाकारवातीवरणानांअंतर्भूमिषुमध्यस्थवापीदेशेषुस्रोतसमास्थितेसौलंबइवअपग
तस्पंदंनिश्चलंकचतिमुक्तादिप्रभाभिर्दीप्यमानेसती ८ अंशुषुरविरश्मिषुशीतलंगृहांतरंप्रवणशालमध्यंविश्रामा
र्थमिवप्रविष्टेषुदेशतःकालतश्चअग्न्यादीनभीप्सितानीयेषुचिरदूरसंचारश्रांतेष्वितियावत् १० शाम्यत्तोदिनस्यदेहभूत
मुक्ताजालकानांप्रभाजाललक्षणेनभस्मनाउद्धूलितात्मनितदंतःप्रविष्टदिवातपेतपस्वि लक्षणेनस्वात्मनिशमंशांति
गुणंशंसतीसूचयतीवसति ११

मुक्ताजालकलापांतर्गतास्वंतरभूमिषु क्वचस्यद्यगतस्पंदंतोयेस्रोतसमिवास्थिते ८ गृहांतरंप्रविष्टेषुगवाक्षी
दूरंसुषु विश्रामार्थमिवादीर्घनभःपांथेषुशीतलं १० मुक्ताजालप्रभाजालभस्मनाक्षालितात्मनि शंसती
वशमंशाम्यद्दिनदेहेदिवातपे ११ करेलीलासरोजेषुशिखरेषुचभूभृतां अलास्तुरसमामोदादच्छतिषुमनः
स्विव १२ बालकेष्वज्ञलोकेषुलीलापद्मिषुसादरं भोजनार्थंवधूलोकंसुपरुंधत्स्वनारतं १३ भ्रमद्भ्रमर
पक्षोत्सवातधूतरजस्यलं कौमुदेपरिविश्रांतेचामरेष्वादिपद्मसु १४

भूभृतांराज्ञांकरेपाणौशिखरेषुशिरस्सुचस्थितेषुलीलेषुलीलासरोजेषुशोभनाःरसाःयस्मिंतस्मुरसंवाशिष्टो
पदेशंअलाआमोदादानंदाविर्भावात् तेषांमनःस्विवअकृत्तिषुनिमीलनोन्मुखेषुसत्सु १२ लीलापद्मिषुपं राम॰
जरस्थशुकादिषुउपरुंधत्सुतेरपात्स्वितियावत् १३ कौमुदेइवह्रिकासोन्मुखकुमुदसंबंधिनिभ्रमद्भ्रमराणांप २
क्षोत्थैर्वातैरजसिचामरेष्वादिपद्मसुचपरितोविश्रांतेसती १४

प्रतिज्ञातमर्थं प्रस्तुतकथाभेदावलंबनवर्णयिष्यन्नुपशमप्रकरणोपदेशांतेदशरथसभायां यद्वृत्तं तदाह कथयतीत्यादिना सर्वे
षां सप्रमत्तानां भेरीपटहशंखवानां च निराशीदिति षोडशश्लोकान्वयः मुनिनायके वशिष्ठे राजकुमारके रामे २ प्रस्तान्य
क्तातपः मातसंवाह्यार्थी लोचनं क्रियाशरीरचेष्टाचयेन तदेवाहगतस्पंदेरति ३ प्रगुलिभंगेन उत्क्षिप्ततर्जनीचेष्टाभिन
येन स्फुरद्भ्रुविशभ्रूभंगमितियावत् ४ विस्मयः परमाश्चर्यरूपः प्रसगालातदालोकनोल्लासेन गंभीरामकरंदास्वादनश

कथयत्सेवमुद्दामवचने मुनिनायके श्रवणैकरसे मौन स्थिते राजकुमारके २ मुनिवाग्र्यानि ह्निप्तमनस्पस्ततपः
क्रिये राजलोके गतस्पंदे चित्रार्पित इव स्थिते ३ वशिष्ठवचसामर्थं विचारयति सादरं लसदंगुलिभंगेन मुनिसार्थे
स्फुरद्भ्रुवि ४ विस्मयालोकनोल्लासप्रोल्लसज्जनयनालिनि पुरंध्रिवर्गे गंभीरतरुमंजरितांपते ५ खेवासरचलद्भाग
देशोदिनकरी स्थिते किंचिद्ज्ञानोदयालोम्मे किंचिच्छमभुपेयुषि ६ श्रवणाग्यवसंशांते वितानस्पंदलालिते मौनं नु
रुतिमंदारमधुरामोददायिनि ७ पुष्पदामस्तभुपुत्तास्तमस्तभ्रमरपंक्तिषु ज्ञातज्ञेयतयानूनसम्यग्ध्यानवतीषिव ८

तभ्रमरे निष्कंपसद्वापातरुमंजरीतभ्दावमिवणते ५ पत्रवासरस्य चलद्भागमात्रावशेषो लभ्यते तस्मिन्देशे श्रव
णायेवस्थिते अत्र एव किंचिद्ज्ञानोदयादिवसौम्येद्दष्टिप्रिये किंचित्तापोप सुमभुपेयुषी वेलुत्तरादनुकृष्यान्वयः ६
श्रवणायेवसंशांते दूसेतदेहलीदीपन्याये न भरुतीतत्रापिसंबध्यते कुसुमवितानस्पंदेनमालिते स्त्रग्विणि अ
तएवमंदारामधुरामोददायिनि ७

ग्रहीलः अद्यपो मङ्गीराम र्थः हेसेन ग्रंभसः परिसजोतिलपक्षोपे पंचमी २४ अनेन वासनाक्षयमनोनाशमा
एसंसोधुज्ञानाभ्यासयथा २५ २६ यथाग्रंधस्यदीपो वा कुरुवो वटेजन्तेपनतितद्दृत २७ असमंजसकार्यं
संसिद्धयेयथाप्राप्तो व्यवहारः असंजेनकार्यः इत्येवसर्वशास्त्र प्रलत्तात्पर्य विषयं सिद्धांतं आदायमनसि
कुरुष्वधारया नपरिछिन्नात्मबोधवान्भवेथवा भवेलर्थः २८ २९ प्रातःश्वः सभायामागताः संतः धाङ्सं
कान्हि जुहीतोभवतामद्गिरामर्थ इहसः त्वत्कोदुर्वोधमक्षीणेहंसेलेवांभसः पयः २४ विचापेतिद
शेषेणस्वाधिपेवंपुनः पुनः अनेनैवयथासाधोगतत्वभवत्ताधुता २५ अनयैवधियाराम विह
रन्नैवप्रध्यसे अन्यथाधः पतत्यासु विंध्यवातेयथागजः २६ सुगृहीतांधियारामभद्रचोन
करोषिचेत् तत्परस्यवटेलत्तदीपोवाघोनिशास्विव २७ असंजेनयथाप्राप्तोव्यवहारोस्यसिद्ध
ये इत्येव शास्त्रसिद्धांतमादायोद्धारवान्भव २८ हेसभ्याहे म हाराज रामलक्ष्मणभूमिपाः सर्वे
एवभवंतोद्य तावद्यापरमान्हिकं २९ कुर्वंत्वयं हि दिवसः प्रायः परिणताकृतिः शेषंकिंचारपिष्या
मोविचारं प्रातरागताः ३० **श्रीवाल्मीकिरुवाच॥** इत्युक्तामुनिनातेनसास्वैवतदासभा प्रोत्तस्थौ
पद्मवदनासविकासेवपद्मिनी ३१ राजानः स्तत्र राजानः कृतराघववंदनाः परिष्कुतेवशिष्टेते
जग्मुरात्मनिवेशनं ३२ विश्वामित्रेणसहितोवशिष्ठो गतमाश्रमं उत्तस्थावासनाच्छ्री मान्नम
वंधेप्रलयाद्इतिभाविष्यतिक्तः ३० इतिउक्ताश्रावणप्राप श्रीनीवपद्मान्येववदनानियस्याः ३१ स्तत्र ततः रा
जाद्दशरथोपेत्तेस्तत्र राजानः वशिष्ठेपरिष्कुतेस वैः प्रणम्य प्रशस्तेसति ३२ नमस्कृताः नभश्चराः देवाः
येन ३२ रामः ३

स्र्परस्मिश्रुङ्गागानांमेवीदिपर्वताला गुहाभ्यः उन्मुक्ता छाया समूहा लकालमस ःभवादिव उड्डीयपलायनगवाक्षा
दिषुद्वारेषु निकपनाय गृहांतरं गृहमध्यं प्रविष्टेष्विव १५ दिवचतुर्थभागस्य सत्ता परिशेष वस्तु सावेदनेतसर: १६
तेन ध्वनिनात्ततारमपि मुनेरिदं मौनं वारां [illegible] वचनं अंतर्धानं आययौ १७ [illegible] वल्लेकआलुधास्संचालिता
जातेसर्प: आतालीपल्लवा आकंपितताली दलावनावलिरिव १८ सारवशब्दसहितं यथास्यात्तथा [illegible] को

रस्मिश्वरगुहोन्मुक्तछायाजालभयादिव गवाक्षादि बिलोजीयप्रविष्टेषु गृहांतरं १५ आसीद्दिनच
तुर्भागरत्ताविदनतत्पर: भेरीपटहशंखानां दिक्षुरवापूरकोध्वनि: १६ तेन तत्तानमप्याशुवचोत्तर्द्धनि
मापपौ मौनंजलदनादेनमायूरइवनिस्वन: १७ आंदोध्वांदू: [illegible] पिंजरस्थाखगावली मूके
पेतरसातालीपल्लवेवचनावली १८ आपपुर्भयविन्नस्ता बाला धात्रीकुचांतरं सारवं शावीवाद:
प्रोन्नतं [illegible] कोटरं १९ उत्तस्युरवतंसेभ्यो भृंगाभ्रमरराज: इषत्करालवाहाभ्य: सरिद्भ्योधुक
एण्डुव २० एवंप्र [illegible] भिते तस्मिन्नृण्हे दाशरथेस्तदा आप्तेवासरवङ्कलेशांतं शंखस्वनेशनै: २१ संहरन्
प्रस्तुतं वस्तु वचो मधुरकांतिमत् उवाच मुनिशार्दूलं सभामध्ये रघूद्वह: २२ राघवान [illegible] जालमयेत
सविसारितं तेनचित्तखगं बध्वाक्रीडी कसालतां नयं २३

टरं अंगद्वमध्यमिव १६ इषत्करालः दुग्ध: वाहः प्रवाहो यासां ताभ्यः भ्रमराणां व्रजोगौरव घोत [illegible]
दृष्टांत: २० वासरस्य [illegible] लेचतुर्थवयासिप्राप्तेसति २१ प्रस्तुतवस्तु व [illegible] व्यार्थसंहरन्नुसंहरन् २२

४५ अधिगतसारं तयाश्रामतत्त्वप्रबोधेनउदितःसद्विकाशसः अथ योयेषां रामादीनां त्रियामारात्रिःविर
तिउपरमंअभजत प्राप अतएवारुणकिरणाप्यामलिनःनिशाकरएववक्त्रं यस्याः स्तम्भ्दावंजगाम ४६ इतिश्री
वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे प्रथमसर्गः॥१॥ इहरामादिभिःप्रातर्वशिष्ठस्यसमानयःउक्तार्थं र्थ
स्मरणंतलंविश्रामश्रोपवर्ण्यते क्लिन्नोस्लानःइंदुरेववदनंयस्याःदीर्घमाणमरणेन्मुखा २ ततःनिकानि
गद्धिकिरणस्तापकःसूर्यःप्राङ्मुखेजनैर्दृश्यमानेपूर्वे दिक्ये अचलेशृंगमेदे ध्वस्ततत्तयाप्रतिवद्धतयातत्र
प्रहरस्यार्द्धेमात्रंते ततश्रामुद्रितेद्वाणःउत्स्वप्नमापपुनिद्रांतणविद्राविताश्रमं ४५ इतिश्रुभमनसा
विवेकभाजामधिगतसारतयोदिताशयानां अभजतविरतिंतदात्रियामामलिननिशाकरवक्त्रातां
जगाम ४६ मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे दिवसव्यवहारवर्णनंनाम प्रथमसर्गः॥१॥ श्रीवाल्मीकि
रुवाच॥ नमःक्लिन्नेंदुवदनापर्या कुतमःपदादीयमाणवमोश्यामा विवेकइववासना १ पूर्वेध्व
स्ततयालोकं दृश्यमाने परेचले शपालीकंवतंसाभं तापकोनिकरोदधौ २ अवश्यापकणकबीप
राच्छेदुमंडलःज्योत्स्नाकवलनालोकोवभौप्रामातिकोनिलः ३
दंत रालनिर्गतंआलोकं शंपाप्रस्तारितहस्तास्तदाभधोप्रलम्बमुखेजनैर्दृश्यमानेपश्चिमदिक्येअचलेलग्न
लीकोमिथ्याकल्पितोवतंसःकिरीटादिशिरोभूषणंतदाभंआलादधावितिद्वंद्वे विभज्यालपःज्योत्स्नानांक
वलनायआ लोकअवदुःप्रसारइवसोालोकोयस्येति सर्वस्य तदीयचन्द्रछारोपादेवमुक्तिः
अनेनचन्द्रतुणपार्चेद्विवेसूर्योद्धागम्यते २

वक्तारमुपदेष्टारं चिरं आश्रमोत्तमं ... ३४ ३५ अनाविलं निर्मलं ३६ ३७ देवानिति हे ब्रह्मन् चतुर्दिक्षु आनतियी
न्याभ्येषुः अभिमुखं आईयुरभिगमनमदिनाः कृजंतापसीचक्रुरित्यर्थः अभेतरितिपाठे लुरति पिवर्गस्यमध्ये विप्रा

दशरथश्च मत्तयो राजानो मुनयस्तथा यथानुरूपं वक्तारमनुगम्य मुनिं चिरं ३५ आप्लुत्य केचिद्गङ्गायां
पुष्करे केचिदन्तरं केचिद्राजगृहं संतो ... पद्मा स्थिता इव ३६ वशिष्ठपादपो ... मुनिनाविलं
दारैरनुगतो राजा प्रविवेश गृहान्तरं ३६ रामलक्ष्मणशत्रुघ्नाः प्राप्तवा आश्रमं गुरोः अभ्यर्च्य चरणौ भक्त्या
लाजैर्मुनिं पामदिरं ३७ सदनानि समासाद्य श्रोतारस्सर्व एव ते संस्नानं चक्रुः अभ्येत्य देवान्विप्रानितान्
तथा ३८ यथाक्रमं स्वभवनं ... विप्राद्येश्च परिच्छदैः समं बुभुजिरे भोज्यं पवर्णं धर्मक्रमोदितं ३९ अ
स्तंगते दिनकरे समं दिवसकर्मभिः अभ्यागते रात्रिकरे समं रजनिकर्मभिः ४० स्थितास्तल्पेषु कोरोयस
पत्तेष्वासने ... रामो मुनिराजानो राजपुत्रा सहर्षयः ४१ संसारोत्तरणोपायं वशिष्ठवदनेरितं य
थावदेकाग्रधियश्चिंतयामासुरादृताः ४२ ततः प्रहरमात्रेण निद्रामामुद्रितानताः उत्स्वप्नसुंदरीमी
युः पद्मा इव दिनार्थिनः ४३ रामलक्ष्मणशत्रुघ्नाः प्रहरत्रयमेव तत् वाशिष्ठमुपदेशं ते चिंतयामा
सुरादृताः ४४

नानर्चुरित्येवं जोज्यं ३४ परिच्छदैः परिवारैः सह ३९ ४० ४१ ४२ मा ... सुंदरीराम
णीयां तथा चक्षुस्तिरथपत्रदेव इव राजीव ... सर्वो ... लोक इति ...
दर्शनस्य ... दर्शयति ... इति यावत् ४३ ४४

वा०टी०
नि०प्र०
५

उदितेष्वर्करश्मिषु श्रोतृष्विव तरसैवाभ्यागतेषु गवाक्षपातगवाक्षं प्राप्येवाजालछिद्रेषु प्रविष्टेषु सत्सु २४
सत्वरं सभां प्रवि... शतां श्रोतृणां हस्तस्पर्शैरंगघट्टनैः श्रोभेर्वोपस्यतथाविधे मुक्ताजालकभूषणा
दिस्लाणाकारे निद्रायामिव निष्पंदभावा छायामातिसतीति २५ हृष्टेभक्तिगेरि वौल्कं दाद्यतिशय द्योतना
यवहूत्सुपमानानि २६ अंबरभ्रमं तमिलिनी भ्रमरीकुल्लोपमे उदयादिकाले निवेशयातितद्वत् २७

नरश्रेष्ठो दिते त्वास्त्राप्य श्रोतृभायागमेष्विव गवाक्षादिवजालेषु प्रविष्टेष्वर्करश्मिषु २४ सत्वर
प्रविश्यास्तोहत्तस्पर्शघट्टोद्भुवे मुक्ताजालस्त्राणाकारे निद्रायामिवशाम्यति २५ कुमारशोक
श्र०२ सपक्वचोदेवगुणे रिवे प्रल्हादकुवसुकस्य ऋषण्ईवशा ... डिणः २६ वसिष्ठस्याननेरामः
प्रानेर्दृष्टिं न्यवेशयत् भ्रमंतीमंबरो यातेषु फुल्लपद्म इवालिनी २७ मुनिस्तनुस्मितेनाथ तेने
वरघुनंदनं श्रमेणैवाचवाक्यज्ञो वाक्यं वाक्यार्थकोविदं २८ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ कच्चित्स्मर
सियत्प्रोक्तं हो मया रघुनंदन वाक्यमस्ततपु वेर्यं परमार्थावबोधनं २९ इदानीमवबोधार्थमि
त्यत्ववरिपुमर्दन उच्यमानमयेदं च श्रृणुशास्त्रतसिद्धये ३० वैराग्याभ्यासवशतस्तथा चला
वबोधनात् संसारस्तीर्यते तेन तेष्वेवाभ्यासमाहर ३१ तस्य कृता वबोधेन दुर्बोधे न्ययमागते
गलितेवासनावेशे विशोकं प्राप्यते पदं ३२ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमदृष्टोभयकोटिकं एकं ब्रह्मैव
हि जगत्स्थितं तद्विद्धि समुपागतं ३३

तेनक्राग्नन्वृक्तांतेनैवक्रमेण २८ हा पूर्वेद्युः २९ ३० प्रागुक्तममेवामेवानुक्रमदर्शयति वैराग्येत्यादि
ना ३१ ३२ दिक्कालधमवच्छिन्नं त्रिविधप रिच्छेदशून्यं तस्य ववि वरणं अदृष्टेति ... हे देशतःका

अस्नातानां अवगाहनाधिकारस्तेनालां वंदितसंध्या मज्जनेपि ५ निर्गतस्य निर्गमिष्यतः ५ नीरंध्रितां निबिडा
सतां ६ ७ गृहप्रवेशात्पूर्वमेव संबध्नाति मेलयतीति पूर्वसंबंधस्तरो साहाय्यस्तत्या विधो महीपतिर्दश
रथः ८ विष्टरालिषु आसनपंक्तिषु कृतासनपरिग्रहा इति वले ९ हस्तेनाः पूर्वेद्युर्भवाः १० राज्ञा समं आभोगः स

राम लक्ष्मण शत्रुघ्नाउत्थायानुस्वरैसह ययुर्वंदितसंध्यास्तेषु त्वं वाशिष्ठमाश्रमं ४ तत्र वंदितसंध्य
स्य निर्गतस्यापि सध्यतः मुने र्वं वंदिरे पादौ ईला घ्रसंतेति ५ ब्राह्मणातत्सदनं मौनं मुनि ब्राह्मणराजभिः
हस्तपुष्करपयाने अश्रशनैनीरध्रुतां ययौ ६ अथासौ मुनिशार्दूलस्तथैव सहसेनया गृहं दाशरथं
कालेरामाद्यनुगतो ययौ ७ तत्रैनं पूर्वसंबंधः कृतसंध्यो महीपतिः द्वारमार्गे विनिर्गत्य पूजयामा
ससादरं ८ पुष्पमुक्तामणिव्रातैर्भूयोभ्यधिकभूषितं सभांप्रविश्य ते सर्वे विविशुर्विष्टरालिषु ९
अथ तस्मिन्नवसरे सुस्तना सर्व एव ते आजग्मुः [illegible] महीचराः १० विशेषसाङ्गा
सौम्या [illegible] वभौ राजसभा भोगा शांता वातेव पंकिनी ११ यथाप्रदेशमेवाथ मुनि
विष्टेषु यथासुखं तेपुत्रदेशयोगेषु विप्रर्षिमुनिराजसु १२ मृदुनिस्वानतरवे शनैः शयमुपागते
सभाकोलाहले [illegible] १३

स्थानस्थितिर्यस्याः राजानं पतत्वाक्यं पंचेषं हृदृ चासर्वे पितयाऽऽसन्निति भावः ११ ते देशयोगेषु स
भाप्रदेशविशेषेषु विश्रादिषु यथाप्रदेशं प्रासादिकक्षप्रदेऽनुक्रमेण निविष्टेषु सत्सु १२ मृदु निपरस्पर
स्वानतरवे १३

वा०टी० उच्चैस्त्वसर्गतान्चित्तादिप्रयुक्तानिप्रतानीचता ३२ ३३ अज्ञत्वरूपमंथलं ३४ आतालद्रुमगणेविषयगंधःतावत् प्रवृत्ता
नि०पू० लविचारलद्मणएअकोरोलप्रविशति ३५ ३६ अनास्थयपासक्ताचित्तभूः अनुद्गाप्रवोधफलवतीभवतिनासक्तेत्ये
६ तदर्थः ३७ चित्तानुदयएवतस्याग इत्याशयेनाह सेस्कृतमिति आस स्तुत्तं अनुशयुक्तेदूरस्थं अवस्तुआत्वा

यानन्मोदितमुच्चैस्त्वंसज्जनासंगसंगतः यावन्नोरवमनसंक्षीणं तावच्चित्तादिनिर्वृत्ता ३२ यावद्विधि
लतांयातंनेदंभुवनभावनं सम्यग्दर्शनशल्यांतस्तावच्चिदयःस्फुटाः ३३ यावदज्ञत्वमंथलवैवर्ण्यवि
षयाशया मौर्ख्यं न्मोहसमुद्भूयस्तावन्नित्तादिकल्पना ३४ यावदाशाविषामोदःपरिस्फुरतिहृद्वने
6 अविचारचकोरोतत्तावत्प्रविशति ३५ भोगेच्छु नास्थमनसःशीतलामलानिर्वृतेः छि न्ना
स्यापाशजालस्यदीयतेचित्तविभ्रमः ३६ तृष्णामोहपरित्यागात्स्पर्शीतलसंविदः पुंसःप्रशांतचि
त्तस्यप्रवुद्धालकचित्तभूः ३७ असंस्कृतमिवानास्थमवस्तुपरिपश्यतः दूरस्थमिवदेहंस्वमसंतंन्वि
तम्भः कुतः ३८ भावितानंतचित्तत्वैकरूपस्वरूपांतरात्मनः स्वातावलीन जंतःशांतोजीवादिविभ्रमः ३९
असम्यग्दर्शनेशांते मिथ्याभ्रमकरात्मनि दिते परमादित्ये परमार्थैकदर्शने ४०

संतं अभुष्करूपाकारमिवस्वंदेहं अनास्थयापरिपश्यतः अतएवभवेत्विभ्रमः कुतः ३८ भावितं श्रवणमनन राम०
ननिदिध्यासनसाक्षात्कारैः परिष्कृतमनंतंचिन्मात्ररूपंसारप्रसिद्धंरूपांतरं आत्मायस्यतस्यतेमनस ६
अवलीनंजगत्यस्य ३९ असम्यग्दर्शने विरोधिनिमिथ्याभ्रमाद्रूपंकरोतीतितथाविधस्वभावेननष्टेसति ४०

समेष्वसाधारणेषु गोत्वादिष्वप्यनुगतत्वात्समत्वमासततात सद्विशेषेण प्रथमान २४ इति उक्तब्रह्मस्वभावं
मत्वा निरवद्यब्रह्माहमित्यभिसन्धिमुक्त्वा स्वात्मैव वस्तु शोभनं खं आकाशं आनन्दो वा परमतथाविधोभव २५ स्वाः क
ल्पनाः कल्पनाः २६ संपदो भोग्याः दृश्यास्तद्भोगवृत्तयः चित्तस्फूर्तिफलिनचिदाभासाः स्फूर्तयो वा तेषां
भोगानामेषणाः स्पृहाः २७ पातालादिदेशभेदे तृणादिवस्तुभेदे चकाराद्भूतादिकालभेदे च तदेव सर्वद्ध

सर्वभावानवच्छिन्नं यत्र ब्रह्मैव विद्यते शांतं समसमाभासं तत्राभ्यस्तं कथं भवेत् २४ इति मत्वाहमिदं
तत्सर्वं स्वात्मैवास्तु त्वमहं न एकरूपः प्रशांतात्मा सान्द्रो स्वात्मस्तु ख भव २५ नास्ति चित्तं न चाविद्या न म
नो न च जीवकः एताः स्वकल्पनाः सर्वा ब्रह्मण्येवताः २६ यास्संपदो याश्च दृश्यो याश्चैतो यास्त
देषणाः ब्रह्मैव तदनाद्यन्तमच्छिन्नं विजृम्भते २७ पाताले भूतले स्वर्गे तृणे प्राण्यंबरेपि च दृश्यते तत्स
र्वं ब्रह्म चिद्रूपं नान्यदस्ति हि २८ उपेक्ष्य हेयोपादेयं बंधवो विभवा वपुः ब्रह्मैव दिगताद्यन्तमच्छिन्नं
विजृम्भते २९ यावद्गानकलया वद्ब्रह्मभावना यावदास्थाजगज्जाले तावच्चित्तादिकल्पना ३०
देहे यावदहंभावे दृश्येस्मिन्यावदात्मता यावन्ममेदमित्यास्था तावच्चित्तादिविभ्रमः ३१

स्यात्मनात्स्यैतेनान्यदित्यर्थः २८ उपेक्ष्याः हेया उपादेया इति सामान्यतः तत्रापि उत्तरोत्तरं उपादेयत
माः बंधवो विभवाः वपुरित्येवं प्रकारेण सर्वः २९ किं तदेव तथा विजृम्भते नेत्याह यावदित्यादिना ३०
आत्मनात्स्वेन ममेदमित्यास्था क्रियत इति शेषः ३१

वा०टी०
नि०पू०
७

कीदृशोतर्हिभूयः संरोहतितदाहसंरोहतीति ईदृशाः एषःणाः चित्तवृत्तलोकविषयाः तन्मिश्राविद्धंखचित्तंयथा
परशुनाछिन्नंअग्निनादग्धंमीयेतएणादिश्रुतयोतिशस्त्राविद्धं भूयः प्ररोहति तद्वत्तानिर्दग्धं निर्द
ग्धेबणः बीजशक्तिकं ५० ज्ञानाग्निनाकृतोजगद्बीजशक्तिदाहस्तत्राहब्रह्मेतिहयस्माद्ब्रह्मणएवमोह
दंहाआरोपितरूपेणवृद्धिः यस्माद्ब्रह्मज्ञानाज्जागदपिवास्तवब्रह्मस्वभावाभिव्यक्तिर्के यतस्तत्रअनयोर्ब्रह्म

संरोहताबाणविद्धं यथापरशुनाग्निना नलज्ञानाग्निनिर्दग्धं प्रबोधविशदं मनः ५० ब्रह्मवृंहैव
हिजगज्जगच्चब्रह्मवृंहणं विद्यतेनानयोर्भेदश्चिद्वस्तुएवब्रह्मणोरिव ५१ चिदंतरस्तित्रिजगन्मरि
चेतीद्वाणतायथा नातश्चिज्जगतीभिन्ने तस्मात्सदसतीमुधा ५२ शब्दशब्दार्थसंकेताःवासनेहन
संविदः चिद्घो मत्वादुभेभातस्तजातःसदसन्मती ५३

जगतोरज्ञानमात्रकृतोभेदस्तन्नाशेनविद्यतेअतोनप्ररोहतीत्यर्थः ५१ त्रिजगच्चिदंतश्चिद्रूपेणैवास्तियती
दृणातैकरसेमरिचेतीद्रूणतातद्वत्अतस्तत्वदृशाचिज्जगतीनभिन्नेतस्मात्सदसतीवस्तुप्ररोहप्रलयोमुधा
मायाप्रयुक्तभ्रांतिरेवेत्यर्थः ५२ तर्हिअसद्घटादिद्रव्यं न आसीत्कस्तौवैसदजायतेत्यादिश्रौताःघटोस्ति
घटोनास्तीत्यादिलौकिकाःअसदच्छब्दाःकिंनिरर्थकाःनेत्याहशब्देतिइहश्रौतलौकिकव्यवहारेपरस्प
रव्यावृत्तेःशब्दार्थभा वातएवमात्मत्यपग मेउभेसदच्छब्दवाच्येअव्याकृतानतुगतविद्यामत्वादेव
परमार्थतोभातइतितदेवपरमार्थवस्तुशब्दार्थइत्यर्थः ५३

रामः
७

४१ चित्ताभावेकथंव्यवहारस्तत्राहजीवन्मुक्ताइत्यादिना चित्तपदवीजलेऽब्धे सिकतासु जलरेखेवचित्तप्रचार
रेखा ४२ ४३ प्रभ्रमंतिव्यवहरंति स त्वसंस्थितिप्रयुक्तामाहेलयाऽनास्थया ४४ तर्हितेषांवासनयाव्यवहार
परमार्थेभियदर्शनात् द्वैतैक्येनेत्याह शांताइति तदद्वयं ज्योतिर्नित्यंपश्यंतितद्धा धितेद्वैतैक्येतद्वासनावान
संभवतीत्यर्थः ४५

अपुनर्दर्शनायेवदग्धसंशुष्कपर्णवत् चित्तंविगलितंविद्धि वहौघतलवंयथा ४१ जीवन्मुक्तात्म
हात्मानोपेपरावरदर्शिनः तेषांयाचित्तपदवीसासत्वमितिकथ्यते ४२ जीवन्मुक्ताशरीरेषुवासनाव्य
वहारिणी नचित्तनाम्नीभवतिसाहसत्वपदंगता ४३ निर्वृतसोहितत्वज्ञानित्यंसमपदेस्थिताः लील
याप्रभ्रमंतीहसत्वसंस्थितिहेलया ४४ शांताव्यवहरंतोपिसत्वस्थाःसंयतेंद्रियाः नित्यंपश्यंति
तज्ज्योतिर्निर्द्वैतैक्येनवासना ४५ अंतर्मुखतयासर्वं चिद्वह्नौत्रिजगत्तृणं जुह्वतोंतर्निवर्तंते मुने
श्चित्तादिविभ्रमाः ४६ विवेकविशदंचेतःसत्वमित्यभिधीयते भूयःफलतिनोहंदग्धबीजमिवां
कुरं ४७ यावत्सत्वेविमूढात्मा पुनर्जननधर्मिणि चित्तशब्दाभिधानोक्ताविपर्यस्यनिवोध
त ४८ प्राप्तप्राप्योभवान्नामसत्वभावमुपागतं चित्तंज्ञानाग्निनादग्धंनभूयःपरिरोहति ४९

नर

तदेवस्पष्टमाह अंतर्मुखतयेति ४६ अतएवात्रचित्तात्सत्वस्थंवैशिष्ट्यं द्वारणमित्याशयेनाहविवेकेति ४७
विमूढात्माज्ञनानमंतःचित्तशब्दाभिधानोक्तासाभुवतितादेवपुनर्जननधर्मिणीवोधतस्तुसासत्व
ताविपर्यस्यतिजन्मनिवृत्तिलक्षणविपरीतकार्यंकरोतीत्यर्थः ४८ चित्तंतवेतिशेषः ४९ रामायनमः

सदसत्सदसी त्वसंख्यते तियइत्ति यः सर्वपदार्थानां विशेषः आकृतिलक्षणः अंतः परिछेदः स एव अलीक
त्वादसत्कल्पार्थः सत्वेन भवसीति सदसी तस्यार्थः स एव आकृतिलक्षणत्वेन कल्प्यमानः आवहारिकैः स
तोति मपादिश्यतेसत्ते नास्त्येवेत्यसदसी तस्यार्थइत्याशयेन सदसी त्युक्तइत्यर्थः ५९ आद्यंतवर्जितांवि
शालस्फटिकशिलांतरालमिव सपीडं निबिडं यत्निर्दलनं तद्वत्पुस्तत्वभावस्त्वेन दुःखादिक्रियाभागतिम
त्वास्वस्तोभव आसमंताद्विस्तीर्णत्वदीयाचोब्भ्लाजठरे प्रतिबिंबित पद्मबकोश इव कल्पिता पः मायायाः
रेखासिहश वासनाभेदेषु मनोत्लीलया स्थिता अखिला निजगंति यास्मिंस्तथाविधहेराम ते ताद्दशाय तम

8

यः पदार्थविशेषोंतर्नत्वेनस्येव सोस्तिनेनतद्सात्दसिस्वस्य अविद्धुना सम्लमोत्सते ५९ आद्यं
तर्वजित्तविशालशिलांतरालसंपीडाविद्धुना वपुर्जगन्नाम लस्त्वं स्वस्थोभवाजठरपद्मबकोश
रेखालीला स्थिता अविलजगज्जयते नमस्ते ६० इति वाशिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे विश्रांति
स्पष्टीकरणं नाम द्वितीयः सर्गः ॥२॥ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ भाविभूरितरंगाणां पयोकंदमिवांबुधौ
यान्विद्धहसजंतानि जगंत्यनुध्यसोभवान् १

इत्यर्थः ६० इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे द्वितीयः सर्गः २ ब्रह्मजीवमनोदेहनगतामैव
प्रदर्शनात् सर्वहैन भ्रमेशांतेपूर्णैकस्थितरुच्यते तत्रादौ सर्वकल्पनाप्रतिभासिनिमित्तंचित्स्वरूपमा रामः
लेतिपारेचापयतिभावीतिअबुधोभाविनां जायमानानां भूरितरंगभेदकल्पनानां आस्पदं पयोकंदं
जलसामान्यमिव यान्वित अनंतानि जगंति वाहातिसाउइतिसं भावना यांसैवालेति संभावयेत्यर्थः १

एवंसदसिद्धिकल्पत्यागेनानि लदर्शनेदेहाद्यात्मताभ्रमप्रयुक्तजननमरणाद्यनर्थप्राप्तिप्रयुक्तरोदनस्य
पिनप्रशान्तिरित्याह अचिन्त्यरूपत्वादिति त्वमिति अवहितमना एवमभिध्येयसदसत्स्वभावं शरीरंग्गात्मा त्वं
नास्ति अचिन्त्यरूपत्वात्सर्वस्य जगतः अचिन्त्यरूपत्वे अभावे वा जगतो देहादिकल्पनैव तव कुत इत्यर्थः २४
यदि तु विद्या कृतिलक्षणाजाड्यमात्रपरित्यागादचिन्त्य मेवजगदिति मन्यसे तदपि चित्त्वं चित्स्वभावं प्रति
रूपतत्त्वार्थमाह अशुद्धं त्रिविधपरिच्छेदशून्यमेकरसं तत्र देहाद्यनर्थकल्पना कुत इत्यर्थः २५ अत्रैव साक्षि

अचिन्त्यरूपत्वान्नास्ति त्वं स्वात्मा किमिव रोदिषि अचिन्त्यरूपत्वे जगतामभावे कल्पनं कुतः २४ चि
न्मयं चैव सदा सर्वं तच्चित्त्वं प्रविचारय शुद्धं सत्त्वमनाद्यन्तं तत्रांग कल्पना कुतः २५ चिदात्मा
सि निरंशो निराधारो विकार विवर्जितः रूपं स्मर निजं स्वारं मा स्म त्वा सम्मितो भवः २६ तो स्व सत्तां गतः
सर्वमसर्वं भावबोदपी तादृग्रूपोसि शान्तोसि चिदसि ब्रह्म किम्प्यसि २७ चिच्छिन्नो दृश्यमेवासि ना
सि नानास्य ध्याय सि यो शिसोसि न सोसि इव सदस्य सदासि स्वभाः २८

त्वस्य रूपविस्मरणेन संमितः परिच्छिन्नः तां सत्तां पूर्णचित्स्वभावां स्थितिं गतः उदयी निरतिशयानंदलाभा
त्मुदयवान् तत्त्वात् असर्वं परिच्छिन्नं जगत् सर्वं पूर्णस्वभावं प्रसंपादय २७ नानासीनानाभावेन आस्ते तच्छी
लः असि अयासि तद्भावावधित्वात्सदपरिसिध्यसे तत्वात्सर्ववाङ्मनसप्रकृतिमिताप्रगल्भो यो सि सोसि ती
र्ह किमसंतपरोक्षः नेत्याह नानसः यो हीनोसि यतः स्वभाः स्वप्रकाशः २८

वा०टी०
नि०पू०
८ उक्तमेवार्थमध्यासमोहादनेनस्फुटं दर्शयति चितइत्यादिना चितः फलं घिष्ठानब्रह्म चितः अनुभवोमाया
कृतस्फुट चिदाभासः अहंत्वमस्मिसमस्त्यहंकारः एवमग्रेपिशरीरांतेबोध्यं ७ नशरीरादितिसमष्टिशरीरेज
गतो तथाविदिसाशयः ८

नो३ वै३

७ चितो नभिन्नोनुभवोभिन्नो नानुभवादहं नमत्तोभिद्यतेजीवोनजीवाद्भिद्यतेमनः ७ मनसोनेंद्रियं
भिन्नं एषागदेहश्च नेंद्रियात् नशरीरंजगद्भिन्नं जगतो नान्यदस्तिहि ८ एवंप्रवर्त्तितमि
दं महच्चक्रमिदंचिरं नप्रवर्त्तितंकिंचिन्नश्रशीघ्रंचचिरं ९ स्वसंवेदनमात्रं सर्वमेव सखं
डितं विद्यते व्योमनि व्योम न कस्मिंश्चनादिंचन १० शून्यं शून्ये समुच्छूनं ब्रह्म ब्रह्मणि
बृंहितं सत्यं विजृंभते सत्ये पूर्णे पूर्णमिवस्थितं ११ रूपालोकमनस्कारान्कुर्वत्यपिनाके
वलं शंकरोत्यनुपादेयान्नह्यस्यैवहिकर्तृता १२

इदं प्रसक्तमिदं दृश्यमानं महच्चक्रं चितैवस्वरूपमोहादध्यासपरंपरया प्रवर्त्तितमित्यर्थः परमार्थ राम०
दृशा तुनकिंचिदपिप्रवर्तितं ९ १० तस्यानिरतिशयपूर्णतामेवभागिभेदैर्वर्णयति शून्यमि ८
ति १२ तस्यकर्तृतानैव १२

तत्स्वभावनोत्तरं द्वैतभावनात्यागमात्रेणनिष्प्रपंचं निर्वासितं चतत्स्वरूपमनुभावयतिभवेत्ति २ तत्स्वरूपेपरिस्थि
ते जीववासनाजगाद्वैभागाश्रितएव कांचन भेदकल्पनाः नच्युपकृतानुभविलशक्यतएसाहजीवइति
रोक्तेरचिदर्थशब्दस्येतदर्थस्यचअत्रएवंरूपेचिद्वस्तुनि ३ रमंते योगिनोयस्मिन्नित्यानंदेचिदात्मनि

भवभावनयामुक्तोभावाभावविवर्जितः चिदात्मसंस्थिताःकेववदतोवासनादयः २ जीवोयंवा
सनादीदमितिचिंताचितस्वतः इतरेतरयोर्थयोरत्रकःप्रसंगोनकथ्यतां ३ महातरंगगंभीरमास्त
रामचिदार्णवः रामाभिधोमिस्तिमितःसच्चसोस्म्यासिव्योमवत् ४ यथानभिन्नमनलादौष्ण्
यंसोगंधमंबुजात् का कूर्पकजलात्शौक्ल्यंहिमात्माधुर्यमिक्षुतः ५ आलोकश्चप्रकाशांगादनु
भूतिस्तथा चितेःजलादीचिर्यथाऽभिन्ना चित्स्वाभार्त्यपथाजगत् ६

इतिरामपदेनासौपरंब्रह्माभिधीयते इतिश्रुत्यादित्वात्वर्थरामाभिधानः ४ तत्रद्वूरपदगव्यतिरेकदृ
ष्टांतलोपपादक दृष्टांतैःसाधयतियथेत्यादिना ५ प्रकाशांगात्तेजसः अनुभूतिर्ज्ञप्तिप्रतिबिंब
चैतन्यं तथाशब्दः पूर्वदृष्टांतसमुच्चयेयथाअभिन्नेतिच्छेदः ६

किंतर्हि त्वं तपोरीति चेदहंकार एव अतस्तत्परित्यागे आत्यंतिकदाहकंदेव निवृत्तिरित्याशयेनगीता वाक्यमु
दाहरति यस्येति १९ अहंकारस्य तत्त्वमज्ञानमेव तन्निवृत्तिस्तु स्वात्मपरिज्ञानादित्याशयेनतत्रमायाशब्दा
र्थप्रसिद्धं दर्शयन्नाहादीति २० यस्य वासनाभरः शांतस्तेन जिते सकिंजयः सत्यः नेत्याह चित्रकृतेनेति
यथा चित्रकृतेन राज्ञा चित्रलिखित शत्रुशिरश्छिंदता जितमिव तथानित्यनिरस्तसंसारनिरासबोधान्नि
त्यासिद्धिद्वितीयपुरुषेण निर्जितमित्यर्थः २१ यस्य पुरुषधौरेयस्य इदं समस्तं भोग्यं पदार्थजातं सदसच्छा
स्त्र आविर्भावतिरोभावावस्थास्तु वेभवदारिद्र्यदशास्तु अंगेपापवाददशास्तु वा मिथ्यात्वात त्वत्प्रात्यंत

10 यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते हत्वापि सइमाँल्लोकान्न हंति न निबध्यते १९ यन्ना
स्तितस्य सम्भाव प्रतिपत्तिरुदाहृता मायेति सा परिज्ञाना द्विनश्यत्यसंशयः २० निस्नेहदीपवच्छां
तोयस्यांतर्वासनाभरः तेन चित्रकृतेनेव जितं ज्ञेनाविकोरिणा २१ यस्यानुपादेयमिदं समस्तंप
दार्थजातं सदसद्द्शास्तु न दुःखदाहायसुखाय नैव विमुक्त एवेह स जीवएव २२ इति वाशिष्ठे मोक्षो
पाये ब्रह्मैव प्रतिपादनं ॥ नाम तृतीयसर्गः ॥३॥ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ मनोबुद्धिरहंकार इंद्रियादि
तथानघ अचेत्यचिन्मयं सर्वं क्व ता जीवादयः स्थिताः १

यानित्यलब्धलाभाअनुपादेयंसतां हि योगसंयोगप्रमुक्तायदुःखदाहायसुखायच न भवति किंत्विह सः
जीवो जीवन्नपि मुक्त एवेत्यर्थः २२ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे तृतीयसर्गः ॥३॥ निर
स्ता न्यः परा ग्दृष्टी मुद्दृष्टपि श्न वशिष्ठः प्रथमं अध्यात्मिके षु मनआदिभेदेष्वनुगत खंडा चिदेव यं दर्श
यन् जीवादिभेदबाधमनुभावयति मन इति १

वशिष्ठेनेह राघवः प्रसंगदृशो स्थिति कृत्स्नसंसपशांतयेरामस्य प्रसंगदृष्टि १

यत उपादेयत्वबुध्या विषयजातमादीयते तदेव ते दुःखाय सुखाय च भवति भाव उपादेयताबुद्धिस्तदभावेन तु
न किंचिदादेयं नाम भवति अनात्मत्वस्तु सुखदुःखयोरकर्तृत्वं प्रसिद्धमिति न दुःखादिप्रसक्तिरित्यर्थः अथवा भावानां
दृश्यानां अभावेन असत्त्वेन नादेयं किंचिदस्तीति तत्सुखदुःखयोरकर्तृ इत्यर्थः १३ नात्मत्वेन प्रतीयमाना नो भावा
नां कथमभावस्तत्राह यथेति १४ काष्ठ लोष्टसमास्थितिर्भवेतिशेषः १५ शत्रुशरीरे पित्र्यस्वे वा मत्वात्स्वशरी

यदुपादेयबुध्या च तद्दुःखाय सुखायते भावाभावेन नादेयमकर्तृ सुखदुःखयोः १३ यथात्मनात्म
नैव स्वं स्वेवानीति वा गतः सार्थकोप्यति भूत्वा लातथा तज्जगतोक्रमः १४ अंतर्बोमामतो वा
ह्येसम्यगाचारश्चत्रुरः हर्षामर्षविकारेषु काष्ठलोष्टसमस्थितिः १५ य एवातितरां शत्रुः सतर्कमा
त्मणोद्यतः तमेवात्मिमं मित्रं यः पश्यति स पश्यति १६ समूलकाषंकषति नदीतट इव द्रुमं यः सोहृदं
मत्सरं च सहर्षामर्षदोषहा १७ रागद्वेषविकाराणां स्वरूपं चेन्न भाव्यते ततः संतोप्यसद्रूपाः सेवि
ताश्चाप्यसेविताः १८

रइवतत्रापि आत्मप्रीतिरात्मदर्शिनो भवतीत्याह एवेति मित्रं प्रियतमं १६ तत एव हर्षामर्षदोषनिवृत्तिरित्त्या
ह समूलेति नदीस्वतटे विद्यमानं द्रुममपि वसोहृदं मत्सरं च समूलकाषंकषति समूलमुन्मूलयति स एव
हर्षामर्षदोषाणां हंता भवतीत्यर्थः समूलोपपदात्कषेर्णमुल्किवादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः १७
रागद्वेषयोस्तत्कार्यविकाराणां च स्वरूपं तत्वं चेन्न भाव्यते न विचार्यते ततस्ते हि संतः अनेन प्र
सिद्धा अपि जना असद्रूपाः रागद्वेषतत्त्वापरिज्ञानेतन्मूलोच्छेदासंभवेन पुनस्तेषां रागद्वेषप्ररोहापरिहारात्
अतस्ते सेविता अपि व्यर्था इत्यर्थः १८

इदानीरामस्य दृष्टोतप्रतं दृष्ट्वौ स्थिरीभावे लिंगे स्वलक्ष्माह स्थितमिति प्रभंजनो वायुः ९ मन्दैर्वैरि गतैकां
नो प्रबोधनवा ध्यमेद: १० इदानीस्वकृतसंडवदेशासजा फलस्य नाडुमलच्च मस्तौहतामान्यीतेलौ
जंगि वृथजननपालेन पो ऽपते ११ पत्रमपिलयाउनंदपवावलमानूलमतृकृतनोति स्त्रोतोमदवल
वौतेहृदि विशति १२ इदानीफलपर्यवसितत्वोमदिता पर्यस्यापिलनएनेन धारास्वस्वकुलहृजाह मानलीप
शास्नव सपानेन विधते वपामिति अमवतां सर्वेषामेद्यं कारणविशेषत ऽप्र रूहहा ऽवप कुलगुरवः इ
स्थिरतामुपयाताः स्थिता वाभाव विवर्जितः पदेपरम विस्तारेन मसौ वृप्रभंजनः ९ मनमहन्व श्रवोधमारुतो
// सुइ सिरगूढह विगताज्ञाननिद्रोतिनष्टं वात्तिपटहैरिव १० सामान्येच लगंसेवजनेकुलगुरोमिरि
अपूदारमतो समनलयंतिकपेलयि ११ पत्रापादपवाक्यं लंभावितंसेनचोसा मद्वचो तविशम्
चैस्तसेद्वेत्रमथापपः १२ वपमिहाहिमहानुभावानित्यकुलगुरवोभवतारयूहनो मद्वदनमिद मा
अभ्यार्थमार्षस्तम वचनहृद्दिहारवलयेति १३ इतिश्रीवाशिष्ठेमोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे चित्ता
भाप्रतिपादनंनाम चतुर्थसर्गः ॥४॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अहो अहंगत मवलंभवद्वाक्यार्थभावनात्
शांतं जगज्जालमिदमग्रस्थमपिनात्मने १
तिहेतोस्वपमद्रुदितं वचनं आर्यजनास्त्राननेनहृहीकृसेत्यर्थः १३ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वा राम: ११
णप्रकरणे चतुर्थः सर्गः ४। इह प्रवुध्धः श्रीरामो विश्रांतः परमे पदे गुरोगुरुः स्वानुभवं वर्णयामास विस्त
रात् निर्वि कल्पविदेकरसपूर्णलाभावंत १

तत्रोपपत्तिमथाह एकेनेति रज्जावसत्त्वासंसर्गाध्यासेन प्रापिता २ मनग्राह्यनुगत प्रतिसिक्तलदर्शनादेवतत्र
विश्रांतस्य बाह्यार्थभोगतृष्णा दायेवाह्य सर्ववस्त्वनुगत सन्मात्रसाक्षिस्वरूपं भेदे नत्वतत्वमानाद्यासाधा
सनिमित्तमप्यज्ञानं हीयत इत्याशयेनाह भोगेति एवमुक्तरीत्या सत्तालदर्शने लोभो गतृष्णा विषावेशोपदे
वउपशामं गतस्त देवमज्ञानं अस्तं निरस्तमित्यर्थः ग्रंथं चन्द्रे यो विषय प्रथ्यवासामर्थ्यः ३ भ्रांतभाविते न
सम्यग्विचारितेन ४ मोरव्यो मज्ञानं जाड्यशेल ५६ एवं सर्ववेदांत शास्त्र रहस्यमुक्तं [illegible] संगृह्य सम्युदा
एकेनैवात्मनादत्ताना लातेपमहालना यथैके नैव चंद्रेण तिमिरा व्याप्तदर्पणैः २ भोगतृष्णावि
षविशोपदेवो पशामं गतः तदैवमस्तमज्ञानमाध्यंध्यां तदा नादिव ३ भ्रामसशास्त्र [illegible] तृष्णा
विषविचूर्चिका हीयते भावितेनातःशब्दामि हिकायमा ४ मोरव्येहीणे दातंविद्धि [illegible]
ध्यवं विलीनां वुधरे यो मिजाड्यं शाम्यत्यविद्यातः ५ अचितलंगते चित्ते सीतेवासनभ्रमः
रमुक्तासमावेशास्थितेत ताविनानयः ६ रवुनाथविदांता यशास्त्रार्थं भावयंतिये कृमिकीटत्व
योग्यापन्नेतसासंमिलंतिते ७ नवतामरसाकार कांतलोचनलोलता शांतिमेहरयो [illegible] तेच
लतासरसोयथा ८
यत द्विपरीतदर्शनं शास्त्रार्थविघातकं निंदति रघुनाथेति दर्शितं शास्त्रार्थं शास्त्ररहस्यं उपेक्षेति शेषः ये
तद्विघातायान्यथाभावयंति कृमिकीटत्व योग्यपापनापन्नेतसारागादिहेतु दुर्बुधा मिलंति ७ तद्बु
द्धिव्यवहितसर्वप्रपंचविद्यमाणप्रतीकेनोदाहरन्मोक्षदोपायल्पदर्शयन्ति नवे त्यादिना
डेषुदु बुद्धिकल्पितेतिशेषः ८

वा०टी०
नि०षू०
१२

विदेकायेनस आत्मनः अज्ञानात् [illegible] कस्मान्निमित्तादागतः कथं वा प्रकाशो तिष्ठतीत्यर्थः [illegible]
छिन्नवर्त्तकयमा [illegible] किमर्थं [illegible] कस्यास्य संसारिक विकारानुभवं कृत्वादिशंतम सर्वेत्तरा [illegible]
लम् तान्नापरमात्मनिर्मलतां प्राप्तः १० भावनाकृतिः स्फुर [illegible] दाकार ११ अहं सांप्रतं विकारवान् [illegible] नतु
भूपमानभयानायाद्यतीतं [illegible] विनैव प्राकृतस्मानिगडयन्त्रितः कः भवे इति विहरामि १२ आइ
तिस्मरणं द्योतको निपातः निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यत्वादसंधिः [illegible] तेन मया
कलं कस्मात्मनः कस्मात् कथं चैतादिसंशयः नूनं निर्मलतां प्राप्तो [illegible] प्रपातमः १० सर्वेषा
12 मेव सर्वत्र सर्वदा भावनाकृतिः [illegible] कालनाकुतः ११ कोभवंमा [illegible]
कृतस्मा निगडयन्त्रितः [illegible] नवेतिविहरामि विकारवान् १२ आइदानीम् [illegible]
[illegible] स्थितः १३ आहो [illegible] चितं [illegible]
[illegible] इहस्थ एव [illegible] लोमवस्थितः १४
[illegible] स्थितः [illegible]
[illegible] ब्रह्मलोक [illegible] १३ अहं इहस्थ एव
स्थितः १४ असंतमपोदेशा [illegible] भवतिकार्य ब्रह्मलोके [illegible] रामः
[illegible] कामित्यादि [illegible] भावः १५ ब्रह्मलोका १२

रीर्थेरा न्निरकालानुक [illegible] प्रतिवे प्रेन संततं २ निर्वाणं निर्गतजजांलि विद्वोभ निमित्तभि
लिपावत २ मपाम्त [illegible] नाम्भावं [illegible] जले [illegible] विबेकादि ति
म्निप्रनिर्मुक्तिः म्सृ [illegible] नीहार [illegible] कालेगे [illegible] निलः ४ [illegible] दोषि
पपमास्मि [illegible] नंदे [illegible] नी [illegible] नी [illegible] ते वा ३ म्नकोः पारमार्थिकस्वभाव
स्तत्स्थःलोकाः म्नामंते वि [illegible] म्नामेति [illegible] त दृमाम एतल्लोवानंदस्यान्यानि [illegible] तानिमा
पराणेतः प्रपातोस्मि [illegible] ति: रीर्थ [illegible] धातले २ शाम्बमीश्री
[illegible] स्तति [illegible] यथा ३ [illegible] नारि
ते [illegible] डलमिदम् ने [illegible] निनीहार [illegible] ४ [illegible] सि [illegible] देहःशा
[illegible] विमुक्तो [illegible] शीलः ५ म्नलने [illegible]
तवजितः [illegible] रसा [illegible] ६ [illegible] स्थास्मि [illegible] तो [illegible]
व लोक [illegible] म्नमामि [illegible]
[illegible] संसारः [illegible] ७ [illegible] संपन्नं हिम [illegible] तिमापाते
[illegible] विमे ८
[illegible] जीवि [illegible] तस्त्रम [illegible]
[illegible] सिसर्थः [illegible] नमः ७ [illegible] कलित्तं [illegible]
[illegible] संसारः [illegible] महा [illegible] निवृत्ति [illegible] प्रातः ८
त्रा

वा॰टी॰ गयादेश्रोत्राणंमेद्विपजपासामष्मतिरोकृष्ममाणस्यमनसःष्टणमनिप्रतिष्टकंसादितिजिज्ञासांलिंगेन
नि॰पू॰ प्रलक्ष्यपस्त्वाविज्ञानवात्मवपमुक्तेनमनसासदातस्पेंद्रियाणवश्यानिदुष्टाश्चाद्वसारथेः यस्त्वविज्ञान
१२ वात्मवतिपुक्तेनमनसासदातस्पेंद्रियाणिवश्यानिसदश्वाइवसारथेरितिस्मृतिदयोक्तदिशैवतांत्रमेण
पविहतिपस्येतिद्वाभ्यां स्मृतिस्तस्मादेवासदाह्यभावेनापरे आत्मप्रतिपन्नाद्वाणिपवःपात्रवेगमुक्ता
तंअज्ञंअभिभवंतिपराभवयंति ४ संलक्ष्यासत्यात्मदर्शनोपकारजनितसंतोषेणेवमुदाणिस्वहृदे
भिन्नाणि ५ वा न स्वतिकिंतु ज्ञानाभिव्यत्यनुकूलान्वरणेनवालयंतीसर्वैः ध स्फरतः स्वहृस्तत्प
13 पस्याज्ञातात्मनोज्ञस्पदेहएवात्मभावनाउदितेतिरुपोवाह्यरिपवोभिभवंतिते ३ यस्त्वज्ञातात्मनोज्ञ
स्पसत्येवात्मनिसंस्थितिः संलक्ष्यैवादास्त्वहृदोनन्दाणितिमानोदित ५ प दायेक्रतोयस्मात्स्व
तिमिदनाहतेस देहदेहदुःखार्थमादत्तेकेन हेतुना ४ नात्मायारीस्पसंवंधीशरीरमे स्विचात्मा तिमि
यो योवि लक्षणवेतोप्रकाशतमसीयथा ६ सर्वेभावाविकारेत्रनिलोमुक्तस्वलेपकः नात्मास्तमे
तिभगवान्नचोदेत्तिसदोदितः ७
सर्पुतः भोग्यपदार्थेसदेवदोषदर्शनात्मनिंद नाहतेकुसंविनास्त्वतिःप्रत्यस्ततावुद्धिर्नभवस्येवसद्
मान्देहसंवंधिदुःखार्थदेहकेनहेतुनाश्रात्मतपाश्रादत्तेतत्रहेतुर्नास्तीसर्थः ४ इदानींदेहात्मैक्य राम॰
भ्रमानिवारणेयमुक्तीप्रशोतिनात्मेलादिनाजडचेतनाभ्यांविरुद्धयोर्देहात्मसोराधाराधेयभावादि १३
संवंधोपिदुर्लभःतादात्म्यतुहर निरस्तमित्याशयः ६ एवंनिर्विकारत्वसादिकारत्वादिकृतविरोधाद
पिनतत्संभ्रमित्याहसर्वे इति ७

भावाभावभवार्णवात् ... पञ्चमीभावाभावभवार्णवं निस्तीर्णा ... [illegible]
मुपेताय इत्यर्थः पतोहं ... आसतां अलमिहेत्यादि सर्वत्र ... नेत्यर्थ दातन ...
स्वर्त्तुं महायेत्यर्थः २५ हे नाथ अहं हृदज्ञ ... ततः ... वाक्य ... वचसा ...
अस्मिन्देशे काले च स्वानुभववशात् वीतशोकः सिद्धसंदेहः उदितः च जीवन्मुक्तः ... २६
इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पञ्चमः ५ ॥ देहालयविवेकोत्र दुःखदेहालदर्शनात् ... नामं
गता संगात्मो ... श्रवरा ... पते इत्यं श्रीरामे ... बुद्धे ... प्रबोध ... जनना
महासत्तामुपेता पर भावाभावभवार्णवात् नमोनिलं ... ज ... २ अनुभववशा
तः ... शोक ... समु ... नाथ ... वचसा ... दितामुदितामु ...
इति श्रीवासिष्ठे वाल्मीकीये मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे राघवविश्रान्तिवर्णनं नाम पञ्चमः सर्गः ५ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥
... अस्मि २६ ... एतत्परमं वचः ... श्रीयमा ... मया विहितकामया १ मेद ... भूपम ... अपि ...
एवं महाबाहो ... नामपि ... प्रीतिमय ... २
... मे भवे ... नाम ... अनुकूल ... आदि ...
... वर्तमाने ... शिष्टाय ... देहालविवेकादि ... प्रीतिभाजना ... काम्य ... नि
... पदे ... तिसया ... मुभ ... प्रीतिभाजना ... किं वा ... तत्राहमे
... १ ... आत्मीयानां बाधितानां ... किं वा तत्र ... नाम ... अनस्याः ...
दमिति बाधितानुवृत्त्या ... नामपदानि ... त्व ... इतिहासे ... बुद्धौ ...
ल मित्यर्थः २

उक्तमेव दृष्टान्तोपदर्शनाय पुनराह देहेनेति कुतो न संश्लेषस्तत्राह देहसत्तयेति देहकल्पनाधिष्ठानसन्मात्रस्वरूपत
येत्यर्थः तथा चोक्तं भगवता यो यत्र हि दृश्यते स तत्रैव नदीषु ... मात्रेण पि न संबध्यत इति अतएव ते अले
पकलात्मह्निलद्वारण स्वभावस्यानवस्य मृतः यथा शाखाविकम्पयलोको पादपो दोषा न मन्ति तद्वदिदेहा देहिनः आल
तो जरादयो मनागपि न संतीत्यर्थः १५ देहतया देहात्मदृष्ट्या स्थितोऽपि न ... जन्मादि भ्रमः ब्रह्मलक्ष्यात्र
ह्मणि अशबली स्वच्च यद्वद्ब्रह्ममात्रो दृश्यत इत्यर्थः १६ यथा पयः स्वतत्त्वे वास्थितं कर्मिलमनुभवतीव

देहेन देहिनः क्वापि कमलस्येव वारिणा मनागपि न संश्लेषो ब्रह्मणो देहसत्तया १४ तरङ्गत्वामल
14 दृत्तेः स्वरसेनैव वा स्फुतः जरामरणपापघ्नः सुखदुःखे भवाभवौ १५ मनागपि न संतीह तां सत्तां निवृत्तो
भव स्थितो देहतया मुक्तैः पातोत्पातमहाभ्रमः १६ दृश्यते केवलं ब्रह्मण्येव सुवीचिरूपो यथा जल
सत्तोपजीविलासात्मा ... भवतीह हि १७ देहयन्त्रे पयसनाम ... भूर्मिमिवास्थितं आधारस्पन्दने नाग
पयांक्षोभमवाप्नुयुः १८ सूर्यादिः प्रतिबिम्बस्तथा देहेन देहिनः सम्यग्दृष्टे यथाभूते वस्तुन्येवाभि
जायते १९ स्थितिर्देहमयोऽज्ञानविभ्रमो लयमेति च देहदेहवतोर्ज्ञानाद्यथाभूतार्थरूपोस्थितिः २०

तद्वत् यथा प्रतिबिम्बस्याधारस्पन्दने न हि क्षोभो भेसति सूर्यादेर्मनागपि क्षोभोस्ति तथा देहेन चिदाभास
क्षोभेऽपि देहिनो देहसाक्षिणः इत्यर्थः १८ सम्यग्दृष्टे तु वस्तुन्येव स्थितिरभिजायते देहमयः अज्ञानविभ्रमः पानः६
अलयमेति १९ यथाभूतार्थरूपो विमर्शो निष्कृष्टपरमार्थस्वभावयोर्देहतत्साक्षिणोर्ज्ञानाद्देहसंसर्गसत्ता १५
त्मिका स्थितिः उदेति प्रकटीभवति सा साक्षिणस्तु सत्तात्मिका २०

आत्माधीतंस्वप्नप्रपोषकारंप्राप्याविलनर्दुःखमोजयलात्कृतद्वस ८ ननुचिन्मयत्वमपिदेहस्यैवधर्मोस्तु
तथाचनकोपिविरोधइत्याशंक्याह आदत्त इतिजडश्चाद्यन्तचित्स्वरूपमपरिच्छिन्नदेहस्यचिन्मयत्वंज्ञा
तुंशक्यंतत्परिच्छेचजडत्वेनप्रपरस्यदेहस्यास्थितेमितत्वेभावविरुद्धेचिन्मयत्वंकेयमादत्ते इत्यर्थः तस्मा
त्सन्तोमानसंदुःखभोगेनदेहेकोर्पजायमानद्धस्यतेदेहेचताडनादिनाआत्मनोदुःखभोगइतितयोः
समानदुःखतादर्शनाताद्रात्म्यंकिंनस्यात्तत्राह तयोरितियोआत्मदेहौवन्ह्ययःपिंडवत्समौआविवि
क्तौपरस्परधर्मविनिमयात्समधर्माणोभासेतेविविक्तौतुतत्कदाचननतथाभासेतेतयोःकीदृग्विधाक
जडस्याज्ञस्यत्वक्षरस्यक्षुद्रस्यविनाशिनःशरीरकोपलस्यासम्भवत्वस्तुतत्तथा ८ आत्मानेल
याविसंस्थितमव्ययसदोदितं ययोरेकपरिज्ञानेजडत्वेनापरिस्थिताः ९ तयोःकीदृग्विधभूतासमानखदु
ःखतायोःसमौसमधर्माणोनकदाचनतौकथं १० यावत्परसत्तावन्योन्यमिथःसंगमितौकथंकथंस्थूलो
ऽणुरूपःस्यादणुस्थूलःकथंभवेत् ११ एकोस्त्येद्वितीयस्यनसत्तादिनरात्रयोःज्ञानेनाज्ञानतामेतिछे
दानाचातितामता १२ सद्ब्रह्मनासम्भवतीति चिन्नास्त्यपिदृष्टिपुमनागपिनसंश्लेषःसर्वगस्यापिदेहिनः १२

थंचसमानसुखदुःखजाभूतौपरमार्थसत्तावत्तुंशक्येतेत्यर्थः १० किंचप्रसंगेनअसमस्तःस्थौल्यआत्मनःस्थूलस
देहस्यसंगमाएवदुर्लभःदूरेएकमिश्रत्वं ह भाववचीति ११ परस्परोपयोगाभिस्वभावत्वादपिनैक्यप्रसक्तिरित्याह
एकेति १२ सतब्रह्मअसदेहादिरूपंनभवतिसत्वंदेहिनःदेहाधिष्ठानभूतोपिचेत्सर्वथस्तेनदेहादिनाम्मना
गपिनसंश्लेषः १३ रामायनमः

वा०टी०
नि०५०
१५

फलभोगः फल लाभः २९ शिलाफलहके न सशिलाफलके यथास्थाणुनाछिन्नतरुमूलेन ३० कृतस्वरूपकृतं स्वेन
तत लकुडेह तेन ताडितं ३१ केलेयः श्वाकुलकुक्कीलादिना विदितस्तठक ःकलोपदृशिदेसः इदमज्ञ विदं न प्रज्ञान
सहेयतायदर्शनार्थंदयया नलाइमुष्क आदिलासयेनाह अज्ञानमिति ३२ ३३ पुंगनुगोपलहृतंलोभलंरथवा
प्रत्तिश्रचलाइवकष्ठामिदुरुक्षेया निव ३४ ३५ दुष्टेभावे लष्ट आचिंता व्यामाधीयस्य ३६ अवस्तुन्यसद्वस्तुनिस

श्रूयते मरण्यैव वि धृष विवर्जितं फलभोगोपियोमद्धातदरएपतयोरिव २९ तस्मिन्विभ्रमणं फलाशि
लाफलहकेयथा तेनयत्संगमः स्यात्स्थाणुनाभुविजंगले ३० तदर्थं यत्कृतं किंचित्द्योमलकुडेहितं तस्मि
न्यदधर्मंदत्तंतसक्तं किनकर्दमे ३१ तेनसार्द्धं केयायत्नलोले पाकान्नमंवरे अज्ञानमापदानिषाकहिलाय
दाता ३२ इयंससारसर णि र्वेहलज्ञमसादिनः अन्तस्पोत्राणिदुःखानिस्वात्मपिंडा निव ३३
पुनः पुनर्निवर्तते पुंगप्रलब्धलाइव शरीरथनदारादावास्थासमनुदधतः ३४ इदं दुर्दुःखमज्ञस
तकदाचनमशाम्यति अनात्मनिसठे देहे आत्मभावमुपेयुषि ३५ असद्बोधमपीमायाकथंनामापिन
श्यते दुर्भावसाचिता पापो वस्तुनं धस्यदुर्मतेः ३६ अवस्तुनि स्तनेत्रस्य लुब्धत्श्रपदेपदे विषमु त्पतेः
वेद्वादामोदःकुरुमादिव ३७ कंटकाश्रेति पयसोदुर्वांकुरइवास्थिलाः देहशाल्मलिमोजिन्योमनोमातंगण
स्यखलाः ३८ रामः २५

नेत्रस्य पक्ष्मलइति ३७ पयसः क्षीरात्कंटकाश्रेति आगाछति उत्पद्यतिइतियावत् देहलक्षणस्यशाल्मलेः कोटरेति
दसंतोभोगिन्यः सर्पिणीभूताः आशाः प्रसूयन्ते एणलोभदैन्या विसर्पीन् अथवामतोमातंगस्यसंखलाभू
ताः आसाः दुःखानि प्रसूयंतइ ति आंतरबाह्य विषयभेदेनाशामेदं प्रकल्पकृत्य कं द्वयं बोजपः ३८

दीपेनाद्युतेप्रस्यतइति दीपात् तत्तमः प्रदीपश्चतादृशयोः परस्परमोदितिस्वभावपदार्थभिन्नयोरित्यर्थः इदानीम्
ग्रस्यजयादेशनप्रकारमिदिं प्रपञ्चयति अस्मद्दर्शिनइत्यादिना २१ २२ चेतनाचेतनयोरित्युक्तेः भावे
ग्रन्थतास्थितिमेव पैई निस्तत्तत्त्वलब्धचेतनदेहालाभ नाचेतनाइतिवस्तुपोपपादइतिभावः यादितेम्प्रचेत
नास्तर्हिकपवदंति तृणकाष्ठहरित्यादिना वहरतित त्राहा अनास्वादितेत्यादिना तेसर्वेजडाश्चापिरवेभुव
नासिकादिछिद्रैस्ततसंचारिभिर्वायुभिश्च पवनप्रदेशेकीचकवरउदितेन नोदनेन आक्रान्तास्तत्र संदंति प्र
स्फुरति चरति चरति चोगिपरेणान्वयः २३ २४ शब्दस्पर्शरसाहारत्तादिविषयलाभेनैकप्रकाशः कृतायै
मनासत्तामकोधितिदीपाद्दीपपदार्थयोः असामञ्जस्यानिनोदेहस्यावर्त्तेप्रवर्तिनः २१ अतः सूनास्फुरंती
हतैर्महार्जुनपादपः अपरालोचताभापां अपरामस्रसौविदः २२ संदंतेग्रीतितोनुतास्तृणवनादि
गुल्मपः अनास्वादितचित्तलाजडास्सर्वेरवेवापुमिः २३ यन्तत्रोदिताक्रान्तारटतिप्रस्फुरतिचत्र्यमका
स्थादिकंसर्वमाहरंतिरजंतिच २४ श शब्दस्पर्शरूपाद्यात्तरमतरत्नागन्नाः जडाः सतः स्फुरद्रूपाः घ्रसका
यस्मात्सदाः २५ सर्विहारागमापापामहो धाइस्वद्बुद्धिपः सर्वेषामेवचेतसांस्थितेवेणाचिदवपाः २६ किं
सा: तत्त्वोपवशाद्रूपाः यथाद्रूपाणतागवाः स्वास सततपोहृज्ञालोहकारद्धतेर्यथा २७ संदमात्रार्थमेवास्तुद
स्पंतेनार्थकारिणः तर्जनिंगर्जनं डाङ्कनुदंडगुणोदिवः २८
मन्याः स्फारोयसः भोगामिनि वेशाः एवश्चानवमिवोमादृकोपंवा २५ यथानघादिमहोयाग्नचेतनाश्चापिवि
हारागमापयादिवेगसहितत्त — — धियोपिक्रिमेजाश्चालमेचिरनासेवनंकिंतुविद्यमानोप्यबोधाद्यपार्स
द्वैलाहसर्वेषामिति २६ अरसांतमरुवीतरसंपद्रइतिशानः २७ जवयापितस्पंदमात्रार्थएवंभूतानांनिष्प्र
मानंपरतर्जनंगर्जनंचक्वचेतनालिंगमरणाद्युनर्थमात्रहेलयाद्वेनुगुणविस्फारवदित्याहतर्जनमिति २८
घ

वा०टी०
नि०पू०
२८

अमहात्मनः परिच्छिन्नदेहात्मदर्शिनः अपारपर्यन्तं दीर्घं भवति अंतः अदेशः अंधस्येव अश्रासेतु अज्ञस्य धियः ज
ठरकोटरात् वृद्ध भ्रमशक्ति बंधनवशात् अपरसंसारापारं न प्रयातीत्यन्वयः ४८ कुतो न प्रयातीत्यत्राह भाविला
दिनापदां विवेकानिश्चय तस्य यः ससंस्कारास्त्र श्रुयतिनांतरालान्निति कृतेः बाह्येषु विषयमात्रेषु प
रा तवासनभरा क्रो तद्धृदयनाभयः सः विवर्त केषु मध्या जन्मचक्रे संसारनेमयः नेमिस्थानीयेंद्रिय
गणः उद्भूतसामर्थ्यं कर्तुंशोधयितुं न शक्य प्रते ४९ प्रयुक्तेदनं जगयोपयोगिनः शोना आह्याः तनुः स्वदे
हपरपरा दूरदेशकालपोरपि सर्वदा सर्वत्रे तिपावतरागात्मनयाव्यसनात् ५० आमिषपिंडवदिति वति प्रयोगोभ्र
ल्तिदृश्यभेदाभावे सादृश्याभावादिसाशयेनाह भूतेति भूतमनुष्यपदार्थादिश्रणि प्रचुराहिमवाग्विंध्याम्लपङ्क्त्यादि

16 तदेवापारपर्यन्तमगाधममहात्मनः धियां वशङ्कायाज्ञस्य दीर्घं जठरकोटरात् ४८ न प्रयात्यपरं पारं विर
ज्यः पंजरादिव भावमात्रपराक्रान्तवासनभारनाभयः ४९ स्पष्टीकर्तुं न शक्यन्ते जन्मचक्रे स्यनेमयः अ
ज्ञेनेंद्रियमध्वार्थरागाम्लगयुणतनुः ५० संसाररण्य आर्तीनां दूरं आमिषपिंडवत् भूतशैलमपा मयी१
कष्टिर्मनांसलवमात्रिका ५१ मोहात्संलक्ष्यते चित्रपदार्थानतरंजनैः जयत्यनल्पसंकल्पकल्पनाक
ल्पपादपः ५२ अज्ञानात्प्रसृता यस्माज्जगत्पर्णपरंपराः यस्मिंस्तिष्ठति राजन्ते विशंति विलसंति च ५३
विचित्ररचनोपेता भूरिभोगिविहंगमाः पत्रजन्मानि पर्णानि कर्मजालं च कोरकं ५४

शैलप्रचुरा वनृष्टिर्वस्ततो मांसलवमात्रिकाम्लवमात्रिका चेति विभज्य युक्तामेण संबंधः मोहात्तत्वापर्या रामः
लोचनदिवगौरस्य पुरुषो मातात्मातहिमवान्मलपइत्यादिकल्पनया संलक्ष्यतइत्यर्थः ५१ अत एव चित्रैः १६
पदैरर्थैश्च अनंतानि रंजनानि यस्य तथाविधः अनल्पसंकल्पनालक्षणं कल्पपादपः जयति असतात्मास्थिर
पिपदार्थैः सर्वकामपूरणसमर्थत्वात् सर्वोत्कर्षेण वर्त्तइत्यर्थः ५२ इदानीं तादृशकल्पकक्षकोटिव्याप्तसंसा
रवनखंडं वर्णयति अ ज्ञानादित्यादिना ५३ पर्णानि पल्लवाः कोरकं कालिकाः छांदसी क्लीवता ५४

उत्कृष्टतमेषु तत्र न विद्यते ज्ञानं यस्य सः अज्ञानं स्तनरकश्रीः परि पालयति प्रतीच्यातं ३९ ४० हृदि मनोल
दारुणं भीमभूमो ४१ नरकच्छदः पल्लववत् त्स्थानापन्नयोः स्फुरदोष्ठ लसंतः निम्बा मेघधूमायस्व शस्त्रा
जालमिव कटु कलायमानाः रदाः दंता एवोलूकायस्य देहेषु एवं दावाग्निपेस्सहत मनस्त हृदारुणे मरौनि
र्जलारण्ये उवलती भस्मीभवतीव ४२ मात्सजलिपूर्णे भ्रमहिमानसेमात्से जैमानसेऽज्ञसेति पाठः साधुः ४२

अज्ञसाधा प्रसूयंते स्कृष्टादिन पालयः नरकश्रीरिहाज्ञानं दुष्कृतं ज्वालवेष्टितं ३९ परिपालय
तिप्रीतामपूरीषादिदं यथा नेत्रलोला लिनीलोला स्फुरिताधर पल्लवा ४० मरवीमेव विकसल ग
नाविषयवल्लरा अज्ञस्य हृदि सद्भूमा विवये लव पल्लवः ४१ विद्युते पतगस्थायीराणविद्रुमद्रुद्रुमः तरु
च्छंदलसद्भूमः शस्त्रजालरदोन्मुकेः ४२ ज्वलतिद्वेषतावाग्निर्हृन्मरौकापतापदः अज्ञमात्सर्येभ
नासिपरापवदनच्छदा ४३ ईर्ष्याकामेलिनीचिंताधद्यदाविलसत्पुलं प्रतीजन्मप्रभ्रष्टोग्रदुःखकल्लोलसंभ्र
मः ४४ जडमेव समाप्नोति पुनर्मरणवाडवः जन्मदालपेत्रजस्येत यौवनं धुवताजरा ४५ जरामरणमाप्नोति
मृत्युरेवं पुनः पुनः जगज्जीरणारघट्टेस्मिन् रज्वासंस्तितस्य या ४६ मज्जनोन्मज्जनैर्ज्ञो यंत्रे कलश
तागताः यदेकगोष्पदादापरज्ञाधियः तेषंदंजगत् ४७

प्रभ्रष्टाः नानाप्रतीकारोपायवेलोपसर्पणेन मार्जिताउग्रदुःखकल्लोलविभ्रमापन्नतं जडअज्ञजलमयं समु
द्रं च मरणलक्षणो वाडवो वडवानलः ४४ जन्मादीनामुत्तरोत्तरमनर्थप्रापकत्वमेवेत्याह जन्मोति ४५ अ
रघट्टयंत्रे घटयंत्रे ४६ गोष्पदात्परं अल्पजलप्रायमित्यर्थः ४७

वा०टी०
नि०पू०
१७

५९ रामालदाणः रजन्योराजयः यद्राजंते ततद्दृष्टृणां मोरवैरणेव विजृंभितं तच्छोभाका रेणपरिणतं ततःश
मनं किंचिदस्तुनोस्तीतिभावः अज्ञानमेवसनर्थहेतु रितिदर्शयन्नुपसंहरति आपातेति हेराम यद्विषये
प्रसिद्धमात्रमधुरत्वं अनर्थपर्यवसानत्वं आद्यंतवत्वं देशतः परिछिन्नत्वं अखिलस्थितिविधुभंगुर
त्वं देशतः परिछिन्नत्वं अखिलस्थितिप्रभंगुरत्वं च तत्सर्वं अज्ञानलक्षणस्यपशारविनोक्तहासइति एवंविधा ल२
निनानाकृतीनिफलानि निर्बीजांकुरपर्यपर्याजगदाकारेणप्रस्तुतानि तस्मादज्ञानमेवतन्मूलंमुच्छे
द्यमितिभावः ६० इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेषष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ कामादिभिरनर्थादिश्वर्थ

17

श्रांतिकांताकुमुदलोलोललोचनषट्पदाः धमिन्नतिमिरोल्लासालसत्पांडपयोधराः ५९ रामार
जन्योराजंते तन्मोरवैरणविजृंभितं आपातमात्रमधुरत्वमनर्थसत्वमाद्यंतवत्वमखिलस्थितिभं
गुरत्वं अज्ञानशारविनष्टेति प्रस्तुतानि रामनानाकृतीनि विपुलानि घुलानिता नि ६० इतिश्रीवा
सिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे मोहमाहात्म्यं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ यन्मुक्ता
वलितारत्नमुबिता भीतियोषितः सदेंदाम्बुतादर्धकामदीराणवोर्मयः १

व२ तारम्यतावहाः विस्तरेणात्रवर्ण्यते अज्ञानस्यविभूतयः १ तत्रसर्वविवेकापहारिणी द्योशेनर्थगर्भपाति
नीःप्रस्तुताः स्त्रियएवज्ञानस्यकामस्यच महाविभूतयइत्याशयेन ताएवप्रथमंवर्णयति यादिसादिना रामः
ग्रस्पयच्छब्दस्यपुश्लोकेषु प्रतिवाक्यसंबंधमानसात प्रवृष्टितमस्गोपिसश्लोकार्द्धेतिदज्ञानवि १७
जृंभितमित्यत्रसंबंधः मदलहणे इंद्रोउदितेसतियोषितः लक्षणसकामदीराणविस्पजृंभयइवय
मदा१ मदांतितदज्ञानस्यविजृंभितंविभूतिरिति प्रतिवाक्यंयोज्यं १ राम राम राम रामः

पोषितलक्षणाः औषधयः लताः अस्मिन्वारणे तल्लक्षणे संसारवनखंडे परांशोभामुपागताः ५५ अज्ञानसंदुल
मुक्तमुपपादयति जन्मेति तमः काले विवेकस्तरूपी स्तमयकाले शून्ये निष्प्रपंचे ब्रह्मणि न भासि चंडदीप्तात्मा
प्रकाशमानः दोषापाः रात्रेर्दिवाराणं चेष्टः ५६ ५७

फलनिपुणप्रापानिमं जयो विभवप्रियः अज्ञानैंद्र दयेनैतापोषिदौषधयः स्फुटं ५५ संसारवन
खंडेस्मिन्परांशोभामुपागताः जन्मजालकलाष्टराण्स्तमः कालकृत्तोदयः ५६ शून्योदि ला
दोषेशोजयत्यज्ञानचंद्रमाः अज्ञानेंदोः प्रशादेन वासनामृतशालिना ५७ तर्पिताशाचको
रेणचित्तरलरसौषिणा राजहंसविलासिन्यः प्रालेयशिशिरांगिकाः ५८

तर्पिताः पोषिताः आशालक्षणाश्चकोराः येन चित्तलक्षणं यद्रत्नं सुधाणेस्तदीयो रसः विषयास्वादना
मृतं तदेषिणस्तु यंमंडलांतर्गतिनै वा मृतेन शुक्लपक्षे चंद्र इत्ति रितिभावः ५८

वा० टी०
नि० पू०
१८

आपाति आरंभे मंदानां मधुरा आपाततो ऽल्पमधुरा वा मध्ये ऽथवा काले रागद्वेषादिद्वंद्वानुपातिनी शीघ्र
मवसाने ऽपायो यस्याः कतिपयपर्जन्येषु दृष्टपलाद्धि रलोई इव श्रीलक्ष्मीरपि पदमिवांछते इति प्राग्व
त् ९ यन्मति दुःखसमुपैति पश्च स्वं वशात शाखातां समुपैति प्रश्च नानाकर्मफला श्रियो दुःखान्येव
शाखा वा यासां तथाविधाः जायंते तदपीति प्राग्वत् १० श्री एगम ज्ञान विजृंभितत्वेतत्फलक काम्यक
र्मसु प्रवर्तकानां कर्मकांडवचसां सुतरां तथात्वमित्याशयेनाह वद्धेति प्रतानानि काम्यकर्मविस्ता

18

आपातमंदमधुरा मध्ये द्वंद्वानुबंधिनी शीघ्रावसाना विरला लक्ष्मीरप्यभिवांछिता ९ समु
पैति मतिर्दुःखं स्वस्वं च शतशाखतां दुःखशाखास्तु जायंते नानाकर्मफलाः श्रियः १० वद्ध
जालघनाकाराः कार्यार्थिभिव रज्जवः दृढदृढः सदृशा वाच प्रतानगहने स्थिताः ११

रास्ता च्छंदोगे गहने ऽरण्ये स्थिताः लता इव बद्धैर्नानाफलैः काम्यजालैर्घनाकाराः अत एव देवादिरूपि रामः
णां कार्मिणां कारण हरत्वेन कार्यार्थाः रज्जव इव स्थिताः दृढादृढतानां छंदोग्रोष्ठी तत्सदृशा रागचापलप्रधाना १८
इति यावत् ईदृशा कर्मकांड वाचो ऽभिविजृंभितमित्यर्थः द्वंद्वशब्दस्य समासे विभक्ते रलुग्विसर्गश्च
छांदसः इदं च यामिमां पुष्पितां वाचमित्यादिना भगवता स्फुटीकृतम् ११

पल्लवयतीति तदप्यज्ञानविजृंभितं २ मधौ वह्यंते वनखंडेषु तरुकुसुमैः मौच मनोभुवः दासाः अन्यापि शब्दाद्वक्ता
मुदाः कल्पितां जनितोन्मादाः ३ कोकिलादाः कथमाम्राहारा माध्वादयः मधुगोमाध्वादयोस्तु प्रलापैरन्यादि
प्यश्रुती पुनर्ग्रहणं ४ रक्तपूतिगंधरएवस्तुगंधोयस्यास्तथाविधास्त्रीणां स्तनश्रोणिसौवर्णकलशादिवत्
पतद्दृश्यते तदप्यज्ञानविजृंभितं ५ इंदुनिस्यंदोम्रुतां ६ प्रत्येकं विभज्य पदर्शनेनाल्पाल्पाः ष्ठीवंतः पर्वाणित

सौवर्णांभोजकोशस्थलो लालिपटलश्रियं धारयंतीति दश: स्त्रीणां कपोलातालदोलिताः २ उद्या
नवनखंडेषु भ्रमौ कृतमदामधौ लुब्धाः सुमनसो भांति दासा इव मनोभुवः ३ कोकिलादयः मधुगोमाधु
कौलेयक बलांगिकाः स्त्रियः सत्कमीयंते चंद्र चंदन पंकजैः ४ सौवर्णकलशांभोजकलिकाम
तुलिंगवत् दृश्यते स्त्रीस्तनश्रोणिरक्तपूतिसुगंधिका: ५ रसायनेंदुनिस्यंद मधुविंवासवद्रुवै:
श्लेष्म मिथोमांसलवोलालाक्तउपमीयते ६ अल्पाल्पाष्ठीवदाकारा भुजा क्रूरास्थिशंकव:
महाबाहुलताशब्दैर्वार्यपयतेकविभि: स्तुभे: ७ कदलीस्तंभसंभारसुंदरीभिस्तथाम्रता: कुचशो
भोच्चितानंदातोरणालिर्विराजिते ८

दाकारा अप्रभुजाशब्दवाच्या: क्रूरा: अस्थिसंकव: ७ तथा कदली स्तंभादेवसंभारउक्तमामग्री
यामां तथाविधाभि: सुंदरीभिर्मता: कुचदलश्रोशोभाया उच्चिता: द्वष्ट नेत्रानंदोयस्याशकाशा
स्तथाविधा तोरणलीमत्वथा गारतोरणस्रगरूताकांचीयहि राजते तदप्यज्ञानविजृंभितमि
तिप्राग्वत् ८

वा॰टी॰ ततः स्वस्य पितृस्फुरितिसदैवैवं जन्मपरंपरयाम्ल सुमुखेप्रवेश इत्याह काल इति १४ एवं परिवर्त्तमानात्
नि॰प्र॰ अवज्ञजीवात् अहिलेनोक्तेद्वातेमोहेतिशीतलस्याग्निविधतापमूलस्याचलस्य चञ्चलस्य दीपः प्रकाशाय
१९ मानाः जीवाः इह संसारे विवरा अहयः सर्पा एव ते कुतः यत एते मोहलक्षणं मारुतं आपीय अतः स्फुरि
पिलास्थिताः पुनर्विष्टुज्यमानपानादेहलक्षणपालचोपलादिताः विषमाचारिणः कुटिलगतयः
स्फुरंति संचलंतीत्यर्थः १६

19

कालः कवलितानंतजगत्सक्तफलोपमं ग्रसमानचारजठरः कल्पैरपि न तृप्यते १५
मोहमारुतमापीय लब्धा विषमचारिणः स्फुरंतीहाहयश्चित्राः शीतलाञ्चलदीप्तयः १६
चिंतापिशाचोपहता विवेकं हृदयं विना तमसेव निरालोका याति यौवनयामिनी १७
जिह्वा जर्जरतामेति प्रकृतानुनयज्वरैः पद्मकोटरकोणस्थमपि सूत्रं हिमैरिव १८

तैः प्रतिजन्मप्राप्यमाणं यौवनं ममपि मोहासाधनेषु विवेकवैराग्यश्रवणादिष्वनुपयोजनाद्दृष्टैवे रामः
त्याशयेनाह चिंतेति याति तेषामिति शेषः १७ एवं तदीयजिह्वादीनामपि दैन्यमनर्थं तद्दर्शयति १९
जिह्वेत्यादिना प्राकृतानां पामराणां स्त्रीपुत्रादीनामनुनयः कोपापनयनं तत्र प्रयुक्तैः ज्वरैः संतापैः
जिह्वोपमानलोपपद्मयेसूत्रपदेन हृदावष्टंभं अंततः वेवल इत्युक्तो न्यायश्च हृदयाद्यंगेष्वपि ज्ञेयः १८

मोहवशात्स्वत एव काम्येषु प्रवृत्तानां पुनः शास्त्रेण प्रवर्त्तनं अंधोन्मत्तस्य स्वतः कूपे पततो बलात्पातनमिवा
लक्षितमित्याशयेन मोहात्स्वतः प्रवृत्तिं दर्शयति संततेति कार्पण्यप्रवृत्तयस्तत्त्वज्ञानेः आसादो वसारिणी
विस्तीर्णा मोहलक्षणा मिहिकाया यथा स्वतः श्यामला प्राक्‌ विरजसा च कलुषा तत्रापि निशि तिमिरेण संत
श्यामलाय मुनापथा एति प्रवहति तद्वत्स्वत एवएति पुरुषं अंधीकृत्य विषयेषु प्रवर्त्तयतीत्यर्थः १२
भोगे प्रवृत्तस्य च विषयेषु पुत्रपौत्रादिषु च रागो भिवर्द्धत इत्याह कर्द्धितेति अयाततो न मास्कवविशारदः
परिणामे दुःखपर्यवसानानन्देषमात्सर्यचित्ता द्विजनतो त्र्वगतस्तेहय थात्स्यात्तथा कर्द्धकोतातः क

संततनामोहमिहिकाकार्यासारविसारिणी यमुना प्राक्कर्षी वेति तितिरस्सामला चिरं १२
कर्द्धकृतोतः करणेनानास्कवविशारदः वर्द्धते हि गतस्तेहं जनाप्रति विषारसः १३
बाधकृतजर्जराकीर्णजिनतापर्णराजयः स्वकर्मपवनाबांतिनानावकरवेणवः १४

रणः जन्म लब्ध्वा ताः प्राप्ता विवायाः विषयरूपाः रसइवण लवो परस्व यप्रदो रागो वर्द्धते १३ ततश्च क्र
मात्पुत्रादीनां मरणे तद्वियोगदुःखपर्यन्तं भवतीत्याशयेनाह बाधकृतेति बाधकृतां पातिताः बाध्यादि
जर्जराः आकीर्णजनतां पुत्रादिपरिजनसमूहाः येस्तथाविधाः अवकरवेणवइव विवेकदृष्टिहा
रिणो विक्षेपभेदायेषु तथाविधाः सदुःकर्मपरिपाकलक्षणाः पवनाः वांति १४

स्फारे विस्तीर्णे संसारसरसिजाते शुभ्रशरीरपुष्करेषु अंतःस्थः विद्रूपरसपानशीलाः प्राणषट्पदा अरंति ए
तस्यैवानंदस्यांशमात्राणि भूतानि मात्रामुपजीवंति आनंदेन जातानि जीवंति इत्यादिश्रुतेरिति भावः २५ न
भोमार्गेलद्ब्राणे महति नीलमणिभित्तिकुट्टिमे कृतिम भूभागे एकांतशालिनी शोभमाना भुवनोदरे
रमणीयतराआदित्यदीपिकास्फुरति दीप्यते यतदप्य विद्या विजृंभितमितिसर्वत्र २६ जगती जगदं
तर्गजीवराशिलद्ब्राणजीर्णे पद्धिणी स्ववासनाशलाके इंद्रियपंजरे देहे पक्षिवद्ध्वातदपि २७ मरुत्ता

संसारसरसिस्फारे चरंति प्राणषट्पदाः शरीरपुष्करेष्वंतश्चिद्रूपरसपायिनः २५ नभोमार्गम
हानीलकुट्टिमैकांतशालिनी भुवनोदरस्मात स्फुरत्यादित्यदीपिका २६ आशातंतुरिवद्ध्वा
जीजागती जीर्णपक्षिणी स्ववासनाशलाकांतर्नि बद्धेंद्रियपंजरे २७ अनारतप्रतत्ज्वालाभूत
तपर्णपरंपरा स्यंदत्ता मरुतामष्टौ संसृतिवृततिश्चिरं २८ स्पष्टैः कतिपयं कालं प्रहृ[illegible]ष्टाः कु
लशालिनः अथः कृतो अन्नरकपंकाः शंकोफिताः हारणं २९

प्राणेन आग्रष्टांकंपिता २८ अथः वापातालेस्पष्टदर्शनायधात्रालेत्ता अनरकपंकाः संतोपितासत
न शंकोफिताः शंतो यत्प्रहृष्टास्तदर्पा तिप्राग्व त् अथ स्वामता दात्म्यासेन अदः कृतिस्तिरस्कृ
ता इव उग्रा रक्तमांसमलमूत्रादिदेहतरपंकाः येस्तथाविधास्तु हुंकोफिताः व पंकुलशालिनो म 
हाशया इत्याद्यभिमानैर्यत्प्रहृष्टास्तदिसर्पः २९

अश्लीलाः ग्रंथयः १९ सत्यवसनवलंवनादंतः शून्यः सकोटरश्च स्वोन्नतिभारे एमगनश्रेलवदस्तत्वकु
तालपः मायालताण्यां बहुलपापिन्यांकुसपदानिशायां २० पूर्वेआरंभकालेकणिभ्यांकर्णसन्निहि
तकपोलयोरुटहीला २१ अ ज्ञानादेवपुनस्त्वष्टिप्रसंरदर्शपाति त्रिसारेलादिना क्रमशः क्रांताः
रचयितुमुपक्रांताः धराधराणांधराधर इव च समुन्नतिर्यपाडिंडीरस्य फेनस्य पिंडिकातादृशी

दुःखशोकमहाश्लीलः कष्टकंठकसंकटः सहास्वशाखत्तांपाति दारिद्र्यहृदशाल्मलि १९ अंतःशू
न्योन्नतिध्वस्तचित्तश्चैस्कुतालपः मायामञ्जलया मिन्नालोभोलूकोविवलति २० पूर्वेऽप्ही
लाकर्णिभ्यांस्फुरंतीपरि निःश्रयः जराजर्जरमार्जारी यौवनाखुंनिकृंतति २१ निःसाराक्रमशः
क्रांतधराधरसमुन्नतिः डि डिरपिंडिकेवेयंस्त्वष्टिप्रायादिदृष्टतां २२ प्राभासपुष्पधवलाज
गत्सप्तमवशालिनी सत्तालताविकासिता धर्मार्थफलधारिणी २३ राचलमहास्थूलंचंद्र
सूर्यगवाक्षकं गगनाच्छादनंचारुधिपतेतिजरजृहं २४

प्रसिद्धास्त्वष्टिर्जग दृष्टि २२ प्रभासास्त्रिदाभासप्रकाशस्तत्कुंदाग्रपुष्पैर्धवलांउज्वला सत्ताव्याव
हारिकससत्तालताएलता २३ स्थाचलोपलाहित पर्वताएव माहांतः स्थूलः स्तंभा यस्यगगन
मेवाच्छादनंछर्दिर्यस्य २४

यावासना ज्ञानेनाज्ञानबाधे पि अधिकारप्रारब्धबलादिंद्रादिशरीरं मन्वंतरकालपर्यंतं धत्तेतस्याः
केनाप्येतभंगप्रसक्तिरित्याशयेनोहरति शतशइति स्वपराक्रमेण शतशोविद्रुतास्तस्यारीनपुनःपुन
र्युद्धाभिकांक्षयाधारयंतिपालयंतीतिविद्रुतारिघ्नास्तथाविधैर्दनपुत्रैरपि अभिष्टुतामवैपुनर्जन्मा

शतशोविद्रुतारिघ्नैर्दनुपुत्रैरभिष्टुता भवभङ्गनायामैंद्रीतनुर्वहतिवासना ३० विसत्वाविरतं
भूतसर्गपरंपरा निपतंतिपतिवात्सेयंकालव्यालगलांतरे ३९ पदार्थभासिसर्वा
णिफलकेतानिसर्वतः पतंतविरताबातमभाववडवामुखे ४०



दिविषयेभग्नतयोवेगोयस्यास्तथाविधामपिऐंद्रीतनुंवासनायद्वहतिवावदधिकारंधारयति
तदपीत्यर्थः ३८ भूतसर्गएवपांसुपरंपरासंसारतया विधानिपतितलक्षणावासाकाललक्ष
णस्यव्यालस्यगलांतरयदिखलास्येवडवाग्निमुखेपतत्तिः सत्तितदपिसर्पाणांवापुरुषा
कालप्रसिद्धेउत्प्रेक्षा ३९ प्रभावोनाशस्तत्तदपि ४० 

स्वर्गलक्षणे भ्रमाणां मार्गस्थसरस्तुरादेवास्तद्रूपाः सारसपक्षिणोपत्स्फुरंतितदपि ३० यत्त्रनानाकाम्यफल
लक्षणेरलिभिर्मालिना क्रियालक्षणा अविनोविकसितातदपि ३१ शफरीप्रोक्तोरव्याकडमत्स्यजातिः ३२
श्वः स्वः अपरा प्रातिदिनभिन्नपरिमाणा इंदुलेखेव ३३ क्षणभंगानि प्रचिरनश्वराणि ३४ कल्पानि सर्व
व्यवहारसमर्थानि अचले पदे वलाणि युगवन्हिनायुगांताग्निना ३५ वैपरीत्यं विपरिणामं ३६ एतादृ

मुक्तेंदुखंडकणिकानीलनीरदशैवले स्वर्गमार्गसरस्यंतः स्फुरंति सुरसारसाः ३० नानाफला
लिमालिनावासिनाजालमालिता संदामोदमयी स्फीता क्रियाविकसिताब्जिनी ३१ वराकीस्पष्टि
शफरीस्फुरंतीभवयत्वले कृतांतकर्कटाग्रेण शठेता विनिगीर्यते ३२ तरंगफेनमालेवसेवान्ये
ऽन्यभंगुरा श्वःश्वोपरे चुलेखेव समुदेति विचित्रता ३३ मरिष्यंति शरावाणि क्षणभंगानि
कुर्वता इदं कालाकुलालेन चक्रसंपरिवर्तिना ३४ असंख्यातानि कल्पानि संजातान्यचलेपदे
जगज्जंगलजालानि दग्धानि युगवन्हिना ३५ मायाभावैरुपनतैः सुखदुःखदशाशतैः वैप
रीत्यं प्रयात्येवमजस्रं जागती स्थितिः ३६ क्रूरधैर्यंयुगपन्नावित्तैर्विसिनाख्यखलीभिता महाशनि जि

शान र्थपरंपरादर्शितेपि अज्ञानां कुतोऽनिर्वेदोदयस्तत्राह दुःखैरिति वासनाख्यखलाभिः उं
भितपूरिता अर्बुद्धमां मोर्वीदार्थलक्षणा धीरतायतो न केनचिदपि भग्नेत्यर्थः ३७

वा॰टी॰ इष्टस्त्वुपलम्भवलं आह चिदिति संदेश्या दृक्पादिकृन्ति आप्तिभिः निरस्तावरणं स्वच्छलाच्छुभ्रापांगैरंगद्रव
नि॰प्र॰ स्थानीयैः पंचभिर्बहिरिंद्रियैः चिदश्रुतिकृष्टिमात्रेण सृजतीति विधिर्ब्रह्मा स एव चित्रकृत् ४४ तस्या दृष्ट
२२ सृष्टौ स्थावरजंगमयोरनुभवे यो विशेषस्तं प्रथमं स्थावरेष्वदर्शयति अजस्रेति द्वाभ्यां स्थावरजातयः
स्वस्वालनःसमुत्थानं तंगदाकारेण विवर्तस्तत्कारिणी अतस्तगलरवादिविशेषणविशिष्टाः सू
क्ष्माकालस्य कलिनां ध्यानेनैवांतरेण बहिः स्फुट व्यवहाराद्यपेण अनुभवेनान्वेद्य स्थिता इतिद्वयो

२२ विस्मितो संदशुभ्रापांगैः पंचभिरिंद्रियैः उन्मीलयति संसारचित्राणि विधिचित्रकृत् ४४ अज
स्रमलंभीसर्वपरिवर्तविधायिनी निमेषशतभागांशी मसद्भुःसाधितांकुरा ४५ सूक्ष्माकाल
स्य कलनां स्वसमुत्थानकारिणीं ध्यानेनैवान्वयेद्वैताःस्थितास्थावरजातयः ४६ रागद्वेषस
मुत्थेनभावाभावमयेन च जरामरणरोगेण जीर्णजंगमजातयः ४७ सदुष्कृतोत्तमध्माना
चारिण्योधारिणीतले त्रिपलानियतंकाले पीड्यंते कीटपंक्तयः ४८

र्थः ४६ ततो जंगमेषु विशेषं दर्शयति जरेति ४७ तेष्वपि कृमिकीटादीनां दुःखानुभवातिशय रामः
शालिमिति दर्शयति सु दुष्कृतेति सुष्ठु अतिशयेन दुष्कृतोत्तमैस्तत्फलभोगानुसारिध्यानात्स्येव २२
रितृशीलुषासांतथाविधाः ४८

स्वस्वभावः अधिष्ठानसत्तामात्रेण संपन्ना लब्धस्वरूपाः आकस्मिकेनातर्केण वासनावैचित्र्ये
णोद्भूता आलिताः प्रस्फुरंति प्रसरंति तदपि ४१ कलभकालभृतगजान्मदतितदपि ४२ कुलशैला हि
मवदादय उ पभोग्यस्वात्महल्लान्व फलानि येषां मे घातपनभो गत्वाकरतादि शाभोपद्मपुंजाः येषां
फलानि आम्रजांति सर्वतः परिशोधयंति फलाग्रजः अग्रेजे वहुलकल्कैः गच्छंति उत्तरायणदक्षिणाय
नादिमार्गेण सदा भ्रमंतीति जगंतिः जीवास्तत्संदाणः ख गाः पक्षिणः प्रजापंते यान्त्रियंते परिक्षुपं

स्फुरंत्याकस्मिकोद्भूताविचित्रशक्तिद्रव्ययः स्वभावमात्रसंपन्नाः स्पंदः श्रियइवांभसः ४१
मृतमौक्तिकसंपूर्णोल्कहतः स्ववहून्यपि जगत्कलभकालातिकृतांतोग्रिककेशरी ४२
कुलशैलफलामे घपद्मपुंजाः फलाग्रजः जायंते च म्रयंते च ध्रियंते च जगत्खगाः ४३

तेयावान्मरणं जीवंतितदज्ञानविजृंभितमित्यर्थः अत्रकुलाचलानां मूलमध्याग्रभागानां नागम
र्त्यदेवैरुपभोग्यत्वात्फललोत्प्रेक्षा मेघानां च दक्षिणायनमार्गपर्वस्थत्वेनाभ्रमे घतादिनाद्वो
र्ध्वयोर्धोगतिर्निविकिलात्पद्मलोत्प्रेक्षा बोध्याः ४३

-- मंगुजाध्वनिंभ्रमरपेटिकाभ्रमरसमूहः इदानींफलंनियतांप्राणिक्रियांकालीयत्नेनब्रह्मांडंचत
सीय भिक्षापात्रत्वेनचतुर्विधम्भूतग्रामंचतदीयभेदस्वभावेनोद्भेदतेब्रह्मांडेतिकालसत्ता
कालीयद्वृगृहीतांभूतभिक्षां स्वगर्भेर्कालाय दत्ते वदत्तैवपुनःपुनर्दत्ताग्रनामत्वांभू
तेभिक्षांजिघ्रतातात्पर्यः ५२ इदानींक्रियाफलंभूतांत्रैलोकीकुटुंबकामिनीत्वेनवर्णयतितिमि
रेलाद्विलाग्रलीकपदंमाजार्थे ५२ ब्रह्मोपेंद्रमहेंद्रादिकाग्रंतरचेतनस्वभावेनधरागिरिवरादिका

23

करोति -- मांभूरि भूतभ्रमरपेटिका ब्रह्मांडमेदपभांडेयंकालीभगवतीक्रिया ५२ स्वयं
दत्तैवदत्तैवभूतभिक्षांजिघ्रताति तिमिरानी लककरी इंदुर्कंचपलेद्वगा ५३ ब्रह्मोपें
द्रमहेंद्रादिधरागिरि वरादिका ब्रह्मत्वेकपिटकालंबमानपयोधरा ५४ विद्युत्तिमात्य
कास्थूलतरलाघनचापला तारकाजालदशनासंध्यारुणतराधरा ५५ समस्तपद्मिनी
हस्तांशतक्रतलपुरानना सप्ताब्धिमुक्तालतिकानीलांबरपरिवृता ५६

बाह्यस्थूलदेहस्थानीयजडस्वभावेनब्रह्मात्मभवैकंहृदिविस्फोटइववंधनैःपिधायसदागो
प्यपस्याः ५४ विद्युत्तिस्निग्धाभासःसैवमातेषयोपयित्रीयस्याःग्रतएवस्थूलाः ५५ समस्ताःप
द्मिन्यःविसलताःहस्तायस्याःनीलमंबरंनभस्तदेवअंबरंउत्तरीयंतेनपरिवृताः किंपिनाहिक
थीत्यादिनापदेदीर्घःग्रापंचैवहलंतानामितिभागुरिमतेटाप् ५६ ५७ रामः २३

सप्तद्वेवास्तजातं तद्दलमाध्रियते श्रुतेः कालकवलनीयत्वं स्थावरजंगमानां समानमित्याह द्वारेणेति ४८
एवं स्थावरेष्वनियतकालं फलपुष्पादिपरिणामशालित्वमानिर्दोषपदर्शितं वातातपादिसहिष्णुत्वं च विशेष
इति दर्शयति कालेनेति सर्वेन स्वभ्रं श्वभ्रं बिलं तत्र प्रविष्टः विग्रहः शरीरस्य तलभागो येषां तथाविधाः स्था
वराः किंचिद्भेदो जंकस्य परा हृदं आलवालमिति कुसमनुष्यपद्दिसर्पादिभिः स्वशरीरे आकुलीकृ
ताः पीडिताः वसंतादिकालभेदेन प्रोल्लसत्पुष्पदीप्तयः फलप्रदाः अत एव शीलिनस्तपः शमदम

कालेनाद्यापरे वेदं नगिरयास्तिलं स्वं सदुर्गं दं बिलः कालः व्याले विपुलभोगवान् ४९
कालेन किंचिदालद्दपस्वशरीराकुलीकृताः शीतवातातपप्रोढाः प्रोल्लसत्पुष्पदीप्तयः ५०
फलप्रादा अरंतीह शीलिनः स्वभ्रविग्रहाः पयः पटलविश्रांता त्रैलोक्यांभोजकोटरे ५१

तीति द्दोदार्यादिशीलवंतस्तच्चरंति कालं नयंति ५० इदानीं लोकत्रयमंभोजपत्रलेन कल्पयित्वा
तत्रत्यचरप्राणिनिकायं भ्रमरसमूहत्वेनोत्प्रेक्षते पयइत्यादिना यद्यपि पृथिव्येव पद्मपत्रवज्ज
ले प्रतिष्ठिता पुराणादिषु सिद्धांतात्तु रिदं भूलोकोत्तथापि तयोरपि त्रिकल्पितजलकार्यत्वाज्ज
लभागप्रतिष्ठितत्वमस्त्येवेति सूचनाय पटलपदं ५१

वा॰टी॰
नि॰प्र॰
२४

चिद्रूपे परमकारणे तेरुद्राग्र्यापि ॥ ६४ ॥ इयंरुद्रांतां क्रियास्थितिः कर्मोपासनफलभावस्थिति
रनंतासंख्याता नन्विदं कथंसंभाव्यत इति चेन्मायायांसर्वसंभवान्नात्रासंभावना युक्तेत्याशये
नाह अनंतेति ॥ ६५ ॥ चित्रस्थैश्चाश्चर्यसहस्रस्योत्कराः अज्ञानविभूतिप्रपंचमुपसंहरति एवमि
ति ॥ ६६ ॥

रुद्राकेवनविद्यंतेतस्मिंश्चित्वरमेपुनः तेपिपक्ष्मनिमेषेणभवंतीनभवंति च ॥ ६४ ॥ तादृशीप्यस्ति
देवोग्र्याह्यनंतेयंक्रियास्थितिः अनंतसंकल्पमयेऽश्रूत्येच ब्रह्मणः पदे ॥ ६५ ॥ नसंभवंतिका
नामशक्तिपश्चित्रस्योत्कराः एवमज्ञानसंकल्पलब्धार्थभरभास्वरा ॥ ६६ ॥ जाज्जतिकिल्पनायेयं
तदज्ञानविजृंभितपाः संपदो यदुत संतप्ता पदश्रयदाल्पयौवनजरामरणोपतापाः यन्म
ज्जनेवस्तुदुःखपरंपराभिज्ञानतीव्रहीभिरस्याविभूतयस्ताः ॥ ६७ ॥ इतिवाशिष्ठेमोक्षोपाये
अज्ञानमाहात्म्यप्रसंशनंनामसप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

उक्तमेवार्थसंक्षिप्यस्पष्टमाहयाः संपद इति ताः सर्वाः अज्ञानलक्षणस्यातीव्रस्यगाढस्य तिमिरस्यवि
भूतयः एतद्विशेषणत्वादेवताइतिपदेनपुंसके मनपुंसकेनेति नपुंसकेकशेषस्याऽप्रकृतिःस्त्र
तु । द्वंद्वपुरुषविशेषणानामितिवाच्यंतान्निवेधात् ॥ ६७ ॥ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्र
करणे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ मिति २

24

वाम॰
२४

इदानीं कालमहार्णवत्वेन वर्णयति मग्नमिति त्रिभिः हृद्यं भवि ५८ कल्पा एव ब्रह्मणः वीप्सायां भक्तपीभा वः अगाधः रसस्पंदो भ्रांतिसहस्रत्वमंजलस्पंदो यस्मिन् ५९ कारणभूत हिरण्यगर्भसारसाः समस्त संवेधात्कालस्पंदत्वं कल्पनागम्यते मेघत्वेन तं कल्पयति उल्लसोल्लेति ६० विद्युत्प्रकाशसावं नंवनः संभजनं तेन उद्यमः प्रकाशशक्तिर्यासां तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः ६१ उत्तालाद् त्कृष्टता कालल ब्रह्मणतालवृक्षात्प्रपतंतः भूतानि प्राणिनः तत्र ब्रह्मणः विहगाः काकाद्ये

जंबूद्वीपमहानाभिर्वनश्रीरोमराजिका भूत्वा भूत्वा विनश्यंती त्रैलोकीवृद्धकामिनी ५७
अप्रसक्तं ज्ञायते नष्टा भूरि विश्रामकारिणी मग्नमन्यैरथोत्संगं भीमे कालमहार्णवे ५८
धातृकल्पद्रुमं दीर्णैर्ब्रह्मांडस्फुरद्बुद्बुदैः कालोगाधरसस्पंदः स्थिता स्थिता पुनः पुनः ५९
कल्पमात्रे निमेषणोड्डीनाः कारणसारसाः उल्लसोल्लसनाशिन्यः संततास्मि हि विद्युतः ६०
कालमेघे स्फुरंत्येता अप्रकाशवनोद्यमाः प्रपतंत्यत्र विहगाः पतंत्यविरतभ्रमाः ६१ का
लतालात्किलोत्तालात् ब्रह्मांडफलपालयः उन्मेषकृतवैरिंचस्रष्टिपो देवनायकाः ६२
निमेषकृतसंहाराः संतिके च न कुत्र चित् निमेषोन्मेषसंक्षीणकल्पजाजालाः सहस्रशः ६३

भ्यस्ताधाविधा ब्रह्मांडलक्षणानां फलानां पालयः पंक्तयः प्रपतंति अत्र किंतिते उकलसूचना त्कालतालीयन्यायोस्मेद्दोतः देवनायकाः विष्णुरुद्रेश्वरसदाशिव रव्याः ६२ ६३ रामः

वा०टी०
नि०पू०
२५

ज्ञानेन प्रलब्धक्लविमर्शेन सवित्रिकृतरोत्तमभूमिकाधिरोहलक्षणं ज्ञानकन्धिः अंतेसममभूमिकायां ६ प्रासं
गिकमुपपाद्यप्रस्तुतांलतामेव वर्णयति नानाविधेति ७ नानाविधोल्लासवती सेतस्त्रपंचयति दिवसेसा
नारागादिनाप्रपनंतिप्रधावमाना निभूतानिप्राणिनएवपल्लवाप्रसाः ८ आगसाजलकमेवापुना

अज्ञानाकन्धिमायातितदेवस्याफलंस्फुटं ज्ञानेनायातिसेवितिस्तामेवांतेप्रयच्छति ६ नाना
25 विधोल्लासवती वासनाप्रोदशालिनी घनप्रवालतरला तनुरस्याविजृंभिते ७ दिवसव्यूहकुसुमा
पामिनीलोलषट्पदाः अतस्तंसंदमानेषा प्रपयभूतपल्लवा ८ आगत्यागत्यपतति विवेकक
रिणी क्वचित् विधूवक्तेधूतरजाः प्रशाम्ति पुनरेतिच ९

पुनःपुनर्भ्रमिलाक्वचित्कस्मिं अदधिकारभूतपल्लवांशे विवेकलक्षणं करिणीप्रतिपतति तयाचक रामः
दाचिद्विचारशुंडाग्रेण तदालंबनविषयतरु विश्लेषणेन विधूयते कंप्यते धूतरजाः निरस्तदुर्वा २५
सनापरागापिदेवात्तलोकासाच्युताः पुनर्विषयतरूणं प्रश्न क्तिमेति ९ ॥रामः

वर्णिताकारणाविद्याजगद्व्यस्याविभक्तयः कार्यविद्याभवारोपे लतात्वेनेह वर्णपत्ते तत्रादौ विषयं निर्दिशपव
र्णनप्रकारम्  स्तौति संसारेति कूटस्थत्वाच्चिदेव पर्वतस्त  तटे स्थिताकारणविद्यामाच्छत्तपेसहप्यविद्या
ख्येति कदाकीदृशी तिकालभेदेन विकासवैचित्र्यद्योतमायं तद्वर्णया माकूपतामिति शेषः १ अहंतोमेवो
दयः पर्वतास्एवपर्वाणि कांडसंधयस्तैसक्ता ब्रह्मांडपदेन तदावरणानि गृह्यंते तेलदाणत्वभिःसमा
च्छालोकैर्जनैःकासिनीपन्नांकुरादिविकासवतीइयंत्रिलोकीयस्याःदेहपष्टिःसंस्थानं २ भवोजन्म
भावःस्थितिःउरुच्छतानि प्रतिदिनं वद्धिस्वभावानि ३ मूलत्वं फलत्वं वस्तुखादेरूपपादयति सुखादि

श्रीवसिष्ठ उवाच॥ संसारवन खंडेऽस्मिन्सर्वततटे स्थिता कीदृशीस्यस्य विद्याख्यालताविकसिताकदा। १ अहं सर्वतपर्वाद्या ब्रह्मांडलक्समावृता देहयष्टिरियंयस्यास्त्रिलोकीलोककासिनी २ सुखदुःखं भवोभावोज्ञानमज्ञानमेवच अत्रैतान्युरुकांतानि मूलानि च फलानि च ३ सुखादविद्योदेलुब्धैस्तदेवातेप्रयच्छति दुःखदविद्योदेलब्धैस्तदेवबालतसले ४ भवाद विद्योदेसेवातमेवफलतिस्फुटं भावास्त्वाभवाद्यो तितमेवफलतिदारुणं ५

सादिना भुज्यमानात्संपत्सादिसुखदुःखादग्रेपिमेइतोधिकासंपदूपादितिरागलक्षणाअविद्योदेति
साचयज्ञदानादिधर्मद्वारासुखफलानि दारिद्र्यादिदुःखान्वेधनतृष्णादिलक्षणाअविद्यो
तिसावयापवासनोयोदुष्प्रतिग्रहचौर्यादिधर्मप्रवृत्तिद्वारातुनस्ततोधिकंदुःखंलतीत्यादिसर्व
त्रोह्यं एवकारः सर्वत्रभिन्नक्रमः फलसेवेतियोज्यः ४

नीलाकाशलक्षणस्यतमालवृक्षस्यसंश्रयेणउन्नतिंविस्तारंगतारोदशीद्यावापृथिव्यौताभ्यामेवसंकुचितजान्वाका
रास्तुस्तंभाः परितोमूलावष्टंभाः यस्याः २६ समान्धिरवातलक्षणेनशोभनेनालवालेनविधृताशेषजल
धिजलंद्वीपदेशेचनासती अधोभुवनखंडेषुमूलसंतानैर्जालि ता २७ अपीकाम्यकर्मकांडलक्ष
णवेदत्रयंतपाविलोलाःरागिजनाएवभ्रमराःयस्याः आतएवतदुपभोगपात्रभूताः स्त्रियः पुष्पपुंजानियस्
स्याः क्रियाशब्देनस्वाभाविकप्रवृत्तिपराजनालक्ष्यंते तएव विपुलाःवहलाःमूलत्रयकांडादिषुभ्रमे

26 नीलाकाशतमालांगसंश्रयेणोन्नतिंगता रोदसीजानुस्तंभाभुवनोद्यानभूषिता २६
अधोब्रह्मांडखंडेषु स्वालवालेनजालिता विधृताशेषजलधिजलद्वीपादिसेचका २७
अपीविलोलभ्रमराप्रमणीपुष्पपुंजिका त्रिलंदव्रातचलिताक्रियाविपुलपत्रिका २८
कुकर्मीजनपाखंडास्वर्गश्रीपुष्पमंडपा जीवजीवनमीरंध्रानानामोदमदप्रदा २९

लः पत्रिकाः सूक्ष्मकीटजातयोयस्याः २८ कुकर्मिणः खलाः निषिद्धक्रियाजीवनाजीवनेजीवनोपाये
रंध्राच्छन्नतस्याः प्रसिद्धिलताचिलक्षणान्यपिबहुविधवैचित्र्याणिदर्शयति नातेत्यादिना नाना
विधैरामोदैर्विषयवासनागंधैर्महन्मदंददाति ना २९ राम

जायमानैर्मित्रपत्त्राद्यैः प्रवालैराश्यसंजातैः पुत्रपौत्राद्यंकुरैश्च अदंतुरा आनंदस्मितास्या १० जन्मलक्षणेषु पूर्वस्तु दुःखक्षणे अवदग्धिनी रंध्रा निर्वकाशा विनाशाः मरणानि तद्वक्षणे वृशाखासंधिछिद्रेषु वलादिदीपमाणैव चंचुरा व्याकुला भोगानां विषयाणामाभोगो नुभवस्तद्विषयेण रसेनाग्रमकरंदेनाढ्येणी ११ सर्वर्तुकुसुमोपेते नियद्युक्तं तद्विक्षणे निविकसंसइत्ति आहानवग्रहरूपा अंग्राकसाहिताः आवलयोऽर्पेतिः पंक्तयः १२ १३

जायमानप्रवालाद्यसंजातांकुरदंतुरा सर्वर्तुकुसुमोपेता समग्ररसशालिनी १० जन्मपर्वाहिनीरंध्रा विनाशछिद्रचंचुरा भोगाभोग रसाढ्येणी विचारैकधुरंदाता ११ विकसंसः प्रतिदिनं चंद्रार्कौ वलयोभितः योमितवातविलोलानि पुष्पाण्यस्याः किलग्रहाः १२ आस्याः प्रस्फुरिताकाराः कोरकत्वमुपागताः स्फुरिताकाशकोशायास्तारका रघुनंदन १३ चंद्रार्कदहनालोकायस्याः तत्कौसुमं रजः अनेनेयं हि गौरांगी स्त्रीवच्चेतांसि कर्षति १४ मनोमातंगविघ्नतासंकल्पकलकोकिला इंद्रियव्याससंवा धात्वश्वालगुपरंति ता १५

चंद्रार्कदहनानामालोकाः प्रकाशाः यस्याः तत् असि द्धं कौसुमं कुसुमसंविधे रजः अनेनमत्ते जगच्चेतांसि कर्षति मनोहरा भातीति यावत् १४ १५

महामहिम्नाप्रभावोत्कर्षेण ब्रह्महरादिसर्वसंहार्यकृतांतं प्रभावात्तयाजरत्तृणलवत्वमुपागतं वा याकिंचन दृश्यं स्फु
रदस्ति तांसर्वामविद्यां तत्त्वबोधेन दापायबाधाय विद्धि त्वदतीत तया तद्बाधेन आत्मलाभो मोक्ष इत्यर्थः ३२ इति श्रीवा
सिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे अष्टमः सर्गः ॥८॥ गुणत्रयविभागेन हरादेः शुद्धसत्त्वता विद्याविद्यास्वरू
पं च तदत्तीत्तं चेति वर्णयते दृश्यं स्फुरन्नपि हराद्यपि तामविद्यां विद्धीति यदुक्तं तत्र हरादिशरीरस्य कार्तं सत्त्वं परं ब्रह्म
पुरुषं कृष्णपिंगलं ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमः इत्तरी त्रिघनीभूतसच्चिदानंदविग्रह इत्यादिश्रु

27

त्या किंचिन्नागभुवनेषु महामहिम्ना ब्रह्मजरत्तृणलवत्वमुपागतं वा दृश्यं स्फुरन्नपि हराद्यपि तामविद्यां
विद्धि त्वयापतदतीत तयात्मलाभः ३२ इति श्रीवासिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे अविद्यालताविला
सोपदेशो नामाष्टमः सर्गः ॥८॥ श्रीरामउवाच ॥ आकारजातमुदितं शुद्धं हरिहराद्यपि अविद्यो वेत्यहं श्र
त्वा ब्रह्मत्वमिवागतः २

तिस्मृतिषु परब्रह्मत्वसच्चिदानंदरूपत्वप्रसिद्धेः ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानामित्यादिश्रुतिप्र
सिद्धसर्वविद्याधिपत्यविरोधाद्वा रुद्रदेवमूर्तेः पुराणेषु तुरीयत्वपरब्रह्मत्वादिप्रसिद्धेश्च अविद्यात्वमसंभाव
यन् प्रसंगात्तद्रहस्यमपि जिज्ञासमानो रामः पृच्छति आकारेति उदितं त्वया उक्तं भ्रममिव मिथ्याभ्रांतिं आ
गतस्तं अपनयेति शेषः १

विवेक नां ल नानोपशमवैचित्र्यलक्षणानानाकुसुमभासिनी वर्षेणा पुष्पफलमकरंदरजोवर्षेण विकासिनी २०
२१ २२ निलंप्रवाहरूपेण छेदिनी २३ निसमभीक्ष्णं तरुणी यत्नवितां २४ परामृष्टा विचारिता सती विनश्यति
२५ तस्य विचारयितुः स्फीतेषु कर्णेषु निश्चतर्गलिता बाधिता अंते ह्यंतः अन्विता सर्वतोनुवृत्तेव संस्थिता:

नानापशमवैचित्र्य नानाकुसुमभासिनी नानाफलावलीव्या प्ता नानावर्णविकासिनी २० नाना
लवालवलयानानाविहगधारिणी नानापरागपरुषा नानाभ्रूथरजालिनी २१ नानाकुलाकुञ्जलिनी
नानावनगणोत्थिता नानागिरितटारूढा नानादलनिरंतरा २२ जाताचजायमानाचवर्ध्यमाणातथाम्ब
ता अर्धछिन्नातथा छिन्ना निसमछेदिनीतथा २३ अतीतावर्तमानाचसत्त्वेवासत्यवत्सदा निसमसं
ततरुणी निसंशोषमुपेयुषी २४ महाविषलतैषाहि संसार विनम्र ईनां ददाति रभसाश्लिष्टा परामृष्टावि
नश्यति २५ स्फीतांतर्गलिता तस्य अंतंतः संस्थितान्विता इतोजलमितः शैलाइतो नागाः सुराइतः २६
इतः पृथ्वीक्षमापाता तथैतो द्युतपास्थिता इतश्चंद्रार्कतां प्राप्तातथैतस्तारकाकृतिः २७ इतस्तमइतस्तेजइतः
खमितउर्वरा इतः शास्त्रमितोवेदा इतोद्वयविवर्जिता २८ क्वचित्स्वगततपोडीना क्वचिद्देवतयोत्थिताः क्वचि
त्स्याणुतपारूढा क्वचित्पवनतां गता २९ क्वचिन्नरकसंलीना क्वचित्स्वर्गविलासिनी क्वचित्सुरपदं प्राप्ता
क्वचित्कमितयास्थिता ३० क्वचिद्विष्णुः क्वचिद्ब्रह्मा क्वचिद्रुद्रः क्वचिद्रविः क्वचिदग्नि क्वचिद्वायुः क्वचिच्चं
द्रः क्वचिद्यमः ३१

तदनुवृत्तिमेव प्रपंचयति इतइत्यादिना २६ २७ उर्वरा सस्याक्याभूः इतः प्रलयसुप्तुत्योद्वैयविवर्जिता २८
२९ नरकात्मना पातालकुहरेसंलीना ३० ३१ रामायनमः ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰
नि॰प्र॰
२८

साचकलासूर्यीस्थयक्रमोद्गातपमंदातपच्छापाभेदेष्वुतेजोपकर्षइवसूक्ष्मामध्यास्थूलाचेतित्रिधाकल्प्यतइत्यर्थः सूक्ष्म
कल्प [illegible] तात्पत्रात्मेतेन कल्पयित्रा मनस्तत्पाहिरण्यगर्भतयाम ध्याज्ञाता पुनस्तदनंतरं पुष्पा स्थूलविराडाकारेण
ज्ञातातथैव तिष्ठतीतिपरेणान्वयः ४ यतः एषा अव्याकृतोपाधिःप्रकृतिरेवत्रिधास्थिता अतएतास्सूक्ष्माद्य
वस्थास्वपि त्रिधाकल्प्यन्त इत्यन्वयः ५ प्रश्नोत्तरानुगुणाय प्रकृतेस्त्रैविध्यमाह अविद्यामिति ६

28 सूक्ष्मामध्यास्तथास्थूलाचेतिसाकल्प्यतेत्रिधा यञ्चात्ममनस्तत्पातेनज्ञातैवपुष्पापुनः ४ तिष्ठत्येतास्ववं
स्थास्वभेदतः कल्पते त्रिधा सत्वंरजस्तम इतिएषैवप्रकृतिस्मृता ५ अविद्यां प्रकृतिं विद्धि गुणत्रयप
धर्मिणीं एषैवसंसृतिर्जंतोरस्याः पारंपरंपदं ६ अत्रतेपित्रयः प्रोक्ता गुणास्ते पित्रिधास्मृताः सत्वंरज
स्तम इतिप्रत्येकमिध्यतेगुणः ७ नवधैवं विभक्तेयमविद्यागुणभेदतः प्रावादिं चिदिदंदृश्यमनयैवतद
श्रितं ८ ऋषयोमुनयःसिद्धानागाविद्याधराःसुराः इतिभागमविद्यायाःसात्विकंविद्धिराघवः ९ सात्विक
स्यास्यभागस्यनागविद्याधरा स्तमः रजस्तुमुनयःसिद्धासत्वंदेवाहरादयः १०

कार्यकारणविद्यासाधारत्वेनैकैकस्यगुणस्यावांतरत्रैविध्यमाह अत्रेति ७ ८ तत्रप्रथमविभागेसत्वां राम॰ २८
श [illegible] मुदाहरतिऋषयइतितदवांतर विभागेत्रीनमुदाहरतितिसात्विकस्येतित्यर्थः १०

तत्र निर्विकारशुद्धचितः कृतवृत्तितो घनीभावसमू- कारस्य चाघटनात्मायाधीनविवर्त्तप्रयुक्तत्वेति द्वेश्च तस्य परब्र
ह्मत्वस्याविरोधापत्तेः प्रयोजकोमायांसः स्वच्छसूक्ष्मतमः स्वरूपानावरकः स्यः सोरवृष्टुधं सत्वमित्युच्यते तस्य चस्व
रूपतमत्वाद्विस्मृति विविग्राहित्यासर्वविद्योद्दीपकत्वात्स्वरूपानावरकत्वाच्च न सर्वविद्याधिपत्यविरोधः प्रत्रलस्यस
र्वमात्मैवाभूत्तत्केन कंपश्येत्कम्पश्यांसो विश्वमायानिवृत्तिरित्यादिश्रुत्यात्र स्मदीपतत्वज्ञानवाध्यत्वाच्च विद्यात्वमि

श्रीवसिष्ठ उवाच संवेद्येनापरामृष्टं शान्तं सर्वात्मकं च यत् तत्सच्चिदाभासमयमस्तीह कलनोज्झितं त
स समुद्देति स्वत्तस्मात्कलाकलनरूपिणी जलादावर्तलेखेव स्फुरज्जलतयोदिता २

तिमात्रासंभावनायुक्तत्वाशयेनोत्तरं वक्तुकामो वसिष्ठस्तत्कालनात्मकमुमुक्षुमित्यम्बोधिस्थानं प्रथमं दर्शयति
संवेद्ये नेति जगदाकारेण अपरामृष्टं सर्वजगत्संस्कारशंभ्नतया पाशवलत्वात्सर्वात्मकं अत एव सच्चित्स्वप्रका
शम् चतुरस्रं भूमा ब्रह्मास्तिसंगीतं तथ्यार्थः २ कलनं जगत्संस्कारोद्बोधस्तत्प्रदरूपं कलादिदाभासरूपं तेसि
गन्धिकालेसमुद्देति स्वसत्तया स्थिते वईश्वलयाणिवगुणिगुणाभेदव्यवहारयोरपत्तया आविर्भवतीत्यर्थः एवं त
दनुरूपोदृष्टान्तः आवर्त्तलेखेवेति ३

अतएवतदुपासकानामपिज्ञानप्राप्त्यागुन जन्मनिवृत्तिंप्रसिद्धेत्याह सात्विकइति त्रिभिः सात्विकः प्रकृतोभागःसा
त्विकः अतस्तद्भक्तस्तदुपासक अतएव त्रिमूर्तीनां आवरणाभावादनागत्वकीजीवन्मुक्तमेत्याह तेनेति प्रसोहदिहा
दि: १२ १३ परमेश्वरे शुद्धब्रह्मस्वभावे १४ प्रश्नसमाधानमुपसंहरन्नसक्तमेव प्रस्तौति भागइति कार्यं
विद्याफलं तत्प्रलये बीजनाकारणविद्यात्वमायाति १५

२१

सात्विकप्राकृतोभागोरामतज्ज्ञोहियोभवेत् नसमुत्पद्यतेभूयस्तेनसौमुक्तउच्यते १२ तेनरुद्रादयोह्येते
सत्वभागामहामते तिष्ठंतिमुक्ताःपुरुषा यावद्देहंजगत्स्थितौ १३ यावद्देहंमहात्मानोजीवन्मुक्ताएव
स्थिताः विदेहमुक्तादेहांते स्वात्मसंतिपरमेश्वरे १४ भागएवत्वविद्यायाएवंविद्यात्वमागतः बीजंफ
लत्वमायातिफलमायातिबीजतां १५ उदेत्यविद्याविद्यायाःसलिलादिवबुद्बुदः विद्यायां लीयतेवि
द्यापयसीवहिबुद्बुदः १६

कार्यं विद्योदयफलपाधारत्वादपि विद्याशरीरकारणत्वेनाभविद्यात्वमेवेत्याह उदेतीति कारणविद्यांतर्गतशु 
द्धसत्वभागो विद्यातस्याः सकाशात्कार्याविद्यालक्षणरूपस्थितिरुदेति तत्रैव प्रलये लीयते १६ 

हरादीनांसत्वगुणान्तर्गतशुद्धसत्वदेहत्वंस्थापयतिमाहसत्वजातमिति निर्मलंकदापिविद्यावरणशून्यंस्वात्मपदं
स्वाभाविकमेवविद्ययासदैव आश्रयात आसक्तिशुद्धसत्वमित्यर्थः एतेनविधिहरयोःराजसतामसशरीरत्वेनम
डजनप्रसिद्धिर्निरस्ता सत्वंरजस्तम इतिप्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तःपरःपुरुषएक इहास्यधत्ते स्थित्यादयेहरिविरिं
चिहरेतिसंज्ञाः श्रेयांसितत्रखलुसत्वतनोर्नृणांस्युरितिभागवतादिवाक्यानि तथायस्यतमःसाक्षाच्छरीरं
सात्वि त्वोपचारेणतासामेकस्यवरगोष्ठीन्यायेनप्रशंसार्थानि तत्तरयोरपकृष्टतापराणि सर्वज्ञत्वसत्वसंकल्प

सत्वजातौदेवयोर्नावविद्याप्राकृतैर्गुणैः निर्मलंपदमायातासत्वंहरिहरादयः २२

तत्स्वभक्तप्रबोधकत्वनिःश्रेयसहेतुत्वानांत्रिमूर्त्तिष्वपिश्रुतिस्मृतिपुराणेषुप्रसिद्धतमत्वात् अयंपरस्त्वयंनेति
संरंभाभिनिवेशनःपातोत्थानआजायते पिशाचनसंशयइति अपकर्षदर्शनस्यानंदतत्वादिमूर्त्तीनामीश्व
रकोटित्वनैकांतपात् अपकर्षायोग्य वाल्मीकिप्रयोजकशुद्धसत्वशरीरत्वमेवोचितमितिभावः २२

वा०टी० अज्ञानकृतदशायामपि तस्यैवा किंचित्वेपि वटबीजवद्व्याकृताव्याकृतावस्थयोः स्थूलसूक्ष्मीभूतस्वात्मकजालत्वाएं
नि०प्र० किंचित्वं प्रसिद्धमिति मित्याह वटश्रेत्यादिना २६ २७ तत्रस्थत्वादेव देशकालक्रमोदये तस्मान्नियन्तीतिपरेणान्वयः
३० अत एवाग्निविस्फुलिंगादिन्यायेन जीवानां उपाधिभिः सह ततो निर्गमनं श्रुतिप्रसिद्धमित्याशयेनाह यथेत्या
दिना २८

वटश्रवटधानायामिव पुष्पफलादिमान् सर्वशक्तिर्हि किंचित्स्वसर्वशक्ति समुद्गकं २६ नभसोप्यधिकं शू
न्यं न च शून्यं चिदात्मकं सूर्यकांते यथा वह्निर्यथा क्षीरे घृतं तथा २७ तत्रेदं संस्थितं सर्वं देशकालक्र
30 मोदये यथा स्फुलिंगा अनलाद्यथाभासो दिवाकरात् २८ तस्मात्त्वेमा नियन्ति स्फुरत्साः संविदश्चितः तथां
भोधेस्तरंगाण्यां यथामलमणिस्त्विषां २९ कोशो नित्यमनंतानां तथा तस्मिं विदांत्विषां सबाह्याभ्यंतरं सर्वं
वस्त्वन्यस्येव वस्तुसत् ३०

तस्मात्तत्रास्थितत्वादेव ब्रह्मसंविदः संकाशादिमाः प्रसिद्धाः जीवचित्तः नियन्ति अत एव तद्ब्रह्म सर्वजीवसंविदां राम:
कोश इत्याह यथेति २९ त्विषां भ्रमस्थानीयानां निर्गमनाबाधितो के मणिप्रभांदृष्टांताः ब्रह्मजीवजगतोर्ब्र ३०
ह्मणोरवस्थान प्रशक्तिं वारयन्नाह सबाह्याभ्यंतरमिति वस्त्वन्येवास्तीति संबंधः यतो वस्तुसत् वस्त्ववधी
तस तांकं ३०

एवंचाविद्याभेदेपि कल्पितएवेतिसिद्धमित्याह ययइति १७ किंचिविद्याविद्योभयवाधेस्तुतरांतभ्देदप्रशक्तिर्नास्तीत्या
शयेनाह नाविद्यात्वमिति १८ विद्याविद्ययोर्भेदविरोधादिदृष्टानमुग्रविद्यादृशोवाध्यावादस्तुत्वागः विद्या
दृशस्तुवाधिकायाः केनत्वागस्तत्राह प्रतियोगीति वाधेनअविद्यायाअसत्वापत्तौतान्निरूपितवाधकताया
अप्रसिद्धेर्व्याविर्त्तिप्रसिद्धेर्व्याविर्त्तस्यप्रतियोगिप्रसिद्ध्यधीनत्वाच्चेत्यर्थः १९ शेषेपरिशिष्टचिन्मात्रे २० कोसौशे
यस्तंदर्शयंस्तदेवमा  गवाधादविद्येतिकल्पितमित्याह किंचिदिति नास्तिकिंचित्स्वातिरिक्तंयत्र तत्राकिंचित
२१ २२ स्वांतेमनसिमिथः अन्योन्यंछायातपनयोरिवविरुद्धयोस्तयोर्विद्याविद्ययोर्मध्ये अविद्यायांअंतः

ययस्तरंगयोर्द्वित्वाभावनादेवभिन्नता विद्याविद्यादृशोर्भेदभावनादेवभिन्नता १७ ययस्तरंगयो
रैक्यंयथैवपरमार्थतः नाविद्यात्वंनविद्यत्वमिहिकिंचिनविद्यते १८ विद्याविद्यादृशोसत्वायदस्त्री
हतास्तिहि प्रतियोगिव्यवच्छेदवशादेनद्रयूह्यह १९ विद्याविद्यादृशोतस्तःशेषेवद्धपदोभव नाविद्या
स्तिनविद्यास्तिकृतंकल्पनयानया २० किंचिदस्तिनकिंचिद्यच्छिवंविदितितत्स्थितं तदेवविदिता
भा संसदविद्येत्य  दाहृतं २१ विदितंसततदेवेदमविद्यासपसंज्ञितं विद्याभावादविद्यास्व्यामिथ्यैवो
देतिकल्पना २२ मिथःस्वांतेतयोरंतश्छायातपनयोरिव अविद्यायांविलीनायांक्षीणेद्वेएवकल्पिने २३
एतेराघवलीयेतेअवाप्यपरिशिष्यते अविद्यासंक्षयात्क्षीणे विद्यापक्षोपिराघवः २४ यच्छिष्टंतन्नाकिंचि
द्यापीदमाततंतत्रैवंदृश्यतेसर्वेनेकिंचनदृश्यते २५

आतरेतिवाधेनविलीनायांसत्यां २३ अवाप्यविद्याफलमभिव्यक्तांदृग्ज्ञानंदरूपं ननुविद्यापीतिरावाधत्वात्कुतोन
परिशिष्यतेतत्राह अविद्यासंक्षयादितिइंधनसंक्षयादग्निरिवेतिभावः २४ सर्ववाधात्मकत्वान्नकिंचित्परमार्थत

अविद्यावांधविभ्रांतिस्थावरेषुमनःस्थितिः बुद्धिपूर्वीद्धिचारात्त्ववंधमोक्षःप्रपंच्यते तस्मात्जगज्जीवभेदस्याज्ञातब्रह्ममात्रता ज्ञातेतस्मिन्निदंनकिंचिदेवेत्यर्थः १ इदंजीवादिसर्वंपत्रभावाभावमयात्मिकाकाचित्कलनानास्तितता इत्थंब्रह्मैवेरं वैचवमर्थं

श्रीवशिष्ठउवाच॥ तस्मान्नकिंचिदेवेदंजगत्स्थावरजंगम नकिंचिभ्दूततांप्राप्तंयत्किंचिदितिविद्धिहे १ यत्काचिन्नकलनाभावाभावमयात्मिका तदिदंरामजीवादिसर्वंव्यर्थं किंमोहसे २ संबंधोपमसावंतहं दियोव पदिश्यते नतंलभामहेस पिरज्जुसर्पभ्रमादिव ३ अपरिज्ञानआलेवभ्रमतांसमुपागतः ज्ञातआलुलमायातिसीमंतःसर्वसंविदा ४ अविद्येसुप्तेलोकेचित्रेचलमाश्रिता चेत्यातीतम्लताप्रोत्तिसर्वोपाधिविवर्जिता ५

किंइहसेइछसि २ संवंधः देहेवाह्यभोग्येचाहस्ममतालक्षणः नतंलभामहे विमर्शेनेतिशेषः ३ भ्रमतांजगद्भ्रांतिं ४ चे सवीजभ्रंतंमलेस्वसत्तारोपेणाश्रिताइति विद्ययेतिशेषः ५

वस्तु च सर्वदैव अविनाशात्मत्रिविधपरिच्छेदरहितमितियावत् तथा च जीवनिर्गमनं कुंभाकाशे कुंभनिर्गमना कुंभाका
शानिर्गमनमिवौपचारिकं संपन्नमित्याशयेनाह कुंभानामिति एवं जीवस्य कर्तृत्वमप्यौपचारिकमेवेत्याह पंथेति ३१
३२ उक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरतितत्रेति तत्र अज्ञाने ब्रह्मणि पूर्वं पूर्वसंविदि जगत्कल्पितवसना प्रयुक्तेनोत्तरोत्तरक

सर्वदैवाविनाशात्मा कुंभानां गगनं यथा यथा मणेरयस्पंदे अयस्कांतस्य कर्तृता ३१ अकर्तृरेव हितथाक
र्तृता तस्य कथ्यते मणिसन्निधिमात्रेण यथायः स्पंदते जडं ३२ तत्सत्तया तथैवायं देहे अत्र तस्य चिद्वपुः त
त्रस्थितं जगदिदं जगदेकबीजे चि न्नाम्नि संविदितकल्पितकल्पनेन लोलोर्मिजालमिव वारिणि चित्र
रूपं स्वादव्यरूपवति पन्न न किंचिदस्ति ३३ इति वाशिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे अविद्यानिकारणं
नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

लिनेन इदं जगत् यत्र यस्मिन् ज्ञातेस्वादाकाशादप्यरूपविलिष्म तिष्ठ तस्मिन् चिद्रूपे अन्येनान्यत्किंचिदस्तीत्यर्थः ॥ ३३ इति वा
३० शिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

अमनस्त्वंस्वसुप्तावित्सुखसंवेदनायोग्यतापादकंमनोलयं पूर्वापरपरामर्शक्षममतनयोग्यतालक्षणमनस्त्वादपिच्यु
तंतटस्थस ध्यतालक्षणंरूपमाश्रित्यचित् जीवाचित् २० स्पष्टंविवेकाद्व्तंतुर्यष्ठकपदेनतर्णितंवाह्यांतःकरणजा
तंलक्षणे अतएवदुःखप्रतीकाराद्वमलक्षदुःखदायिनी २१ रूकपदेनकर्मेंद्रियशून्यता अंधपदेनज्ञानें द्रि

**श्रीवशिष्ठउवाच॥** अमनस्तुमसंप्राप्तंमनस्त्वादपिविच्युतं तटस्थंरूपमाश्रित्यस्थितेषास्थावरेषुचित् १० तत्रदूरास्थि
तामुक्तिमलेवेद्यविद्वांवर सप्तपुर्यष्टकायत्रचित्स्थितादुःखदायिनी ११ मूकांधजडवत्तत्रसत्तामात्रेणतिष्ठति **श्री**
32 **रामउवाच॥** सत्तादैततयायत्रसंस्थितास्थावरेषुचित् तत्रादूरस्थितामुक्तिर्मयैवेद्यंविदांवर १२

यप्रचारशून्यताजडपदेनमानसप्रसारणशून्यतोपलक्ष्यते ११ ज्ञानकर्मेंद्रियव्यापारशून्यतयासत्तामात्रेणचित्स्थि
तचेतादृशस्थितोयोगिनामिव श्रीवृंमेव वासनाक्षयमनोनाशसंभवाददूरास्थितांमुक्तिंरुचितेति दूरस्थि रामः
तामुक्तिरितिविवदस्तवकोभिप्रायइ त्याशयेनश्रीरामःपृच्छतिसत्तेति १३ ३२

एवमविद्यास्वरूपमुक्त्वा तत्कार्योपाधिनात्मनो बंधभ्रमं दर्शयति चित्तमात्रमित्यादिना चित्तमात्रं चित्तता
दात्म्याध्यासाच्चित्तप्रायः अत एव चित्ते नष्टे नश्यतीव एते भोगास्तेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति नाश
मेवाप्नोतीभवतीत्यादिश्रुतेः घटांबरस्य पेतिशेषः ६ एवं तस्यादिकर्मापि चित्तधर्मस्यात्मन्यारोपयतीत्याह

चित्तमात्रं हि पुरुषस्तस्मिन्नष्टे च नश्यति स्थिते तिष्ठति चालायं घटे सति घटांबरं ६ गच्छत्यन्यश्च पत्ति गच्छत्तं
स्थितं तिष्ठं शिशुर्यथा भ्रांतमेवमिदं चेतः पश्यत्यालानमाकुलम् ७ कोशकारवदालानं वासनातन्तुतंतु
भिः वेष्टयेच्चैव चेतो न वालत्वान्नावबुध्यते ८ श्रीरामउवाच ॥ मौर्ख्यमसंतघनतामागतं समवास्थितं स्था
वरादितनुप्राप्तं कीदृशं भवति प्रभो ९

गच्छन्तीति अयमात्मा एवं भ्रांतं इदं चेतश्चित्तमेव आकुलमालानं पश्यति अत एवाज्ञतया वासनाभिः संबध्ना
तीत्याह कोशकारः कृमिविशेषः वालत्वात् विवेकशून्यत्वात् ८ बालपदोक्ता विवेकिप्रसंगादविवेकपरमावधीनां
स्थावराणां चित्तस्थितिं जिज्ञासुः श्रीरामः पृच्छति मौर्ख्यमिति समस्थितमवलंबितं ९

वा०टी०
नि०पू०
३३

जडधर्मापिपाषाणादिभाववद्धृतिशून्यमपि १७ १८ स्थावरेषुवासनैवनास्तीतिदाशंकांपरिहरतियथेतिपुष्पादि
तिबुद्धाभावाद्युक्तिः अंकुरादिपुष्पांतमित्यर्थः १९ निर्बीजज्ञानाग्निभर्जितबीजशक्तेः २० अत एवाल्पापिवासना

33

अंतःमूलीलमननंपरितःसप्तवासनं सुषुप्तंजडधर्मापिजन्मदुःखसतप्रदं १७ स्थावरादयएतेहि
समस्ताजडधर्मिणःसुषुप्तपदमारूढाजन्मयोग्याःपुनःपुनः १८ यथाबीजेषुपुष्पादिमृद्दोरा
शौघटोयथा [illegible] तथांतःसंस्थितासाधोस्थावरेषुसुवासना १९ यत्रत्तिवासनाबीजंतत्सु
षुप्तंनसिद्धये निर्बीजवासनायत्रतत्तुर्यंसिद्धदंस्मृतं २० वासनायास्तथावन्हेःऋणस्य
व्याधिद्विषामपि स्नेहवैरविषाणांचशेषःस्वल्पोपिबाधते २१ निर्दग्धवासनाबीजःसत्तासा
मान्यरूपवान् सदेहोवाविदेहोवानभूयोदुःखभाग्भवेत् २२ चिच्छक्तिर्वासनाबीजरूपिणी
स्वापधर्मिणी स्थितारसनयानिसंस्थावरादिषुवस्तुषु २३ रामः
३३

परिशिष्टावन्सदिशेषवक्रमादभिवृद्ध्यामहानर्थहेतुर्भवतीति निःशेषंतत्त्याज्यःकार्यइत्याशयेनाह वासना
याइति २१ २२ चिच्छक्तिराच्छन्नाचिद्रूपावासनाबीजशक्तिःरसनयाबीजेंकुरशक्तिलक्षणेनभर्जनना
शेपारसइव २३

शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानकृतचित्तशुद्धिसाधनचतुष्टयसंपत्तिसहकृतश्रवणमनननिदिध्यासनजन्यतत्त्वसाक्षात्कारकृतसमूलवासनाक्षयमनानाशाभ्यांसत्तासामान्यस्थितिर्हिमोक्षः सचातंतदुःखतदुर्वासनाबीजसंभृतानांनारकिप्रायाणांस्थावराणांशास्त्राधिकारिजन्मदौर्लभ्यात्दुर्लभतरइतिश्रीवशिष्ठःस्वोक्तेरभिप्रायंवर्णयतिबुद्धिपूर्वमित्यादिना १३

श्रीवशिष्ठउवाच॥ बुद्धिपूर्वंविचार्येदंयथावस्त्ववलोकनात् सत्तासामान्यबोधोयःसमोक्षश्रेदनं
तकः १३ परिज्ञापरित्यागोवासनानांसउत्तमः सत्तासामान्यरूपत्वंतत्कैवल्यपदंविदुः १४ विचा
र्यार्यैःसदालोक्यशास्त्राण्यध्यात्मभावनात् सत्तासामान्यनिष्ठत्वंयतद्ब्रह्मपरंविदुः १५ अंतःस्वप्न
स्थितामंदायत्रबीजइवांकुरः वासनातत्सुखत्वं द्विजन्मप्रदंपुनः १६

दा१
=

परिज्ञायआत्मतत्त्वमितिशेषः १४ शास्त्राणिआर्यैर्गुरुसतीर्थ्यादिभिःसहविचार्यअध्यात्मभावनात्मननपूर्वकं
निदिध्यासनात्तत्त्वंआलोक्य १५ स्थावरेषुलतदूरतरमित्युपपादयतिस्वप्नसुप्तत्वमिवसुषुप्तत्वं १६

अ
त३

अस्य अज्ञानाख्यतत्त्वविच्छत्तेः असन्मयात्मकं असत्समायाविकारतादात्म्यापन्नं २८ २९ अस्याम्आलदृष्टेर
दर्शनं [illegible] दर्शनविरोधाद्यावरणरूपं ३० रूपरहिता स्वरूपशून्या ३१ दृष्टांततरामप्याह यथेत्यादिना आ
शयस्य वित्तवृत्तांतं ३२ तत्स्वपर्यालोचनेसर्वादिभ्रमनिवृत्तिरप्यत्र दृष्टांत इत्याशयेनाह यथेति अवस्तु
सर्पादिकीदृक् किंवास्तवं उत्तमभ्रांतिकल्पितं [illegible] मित्तियावद्विकल्पते अंधतामसः कृतदर्शनशक्तिप्रति श्रा१

34

स्वरूपमस्याश्रेवैतत्कथितंप्रविचारितं असद्वैसर्वतोव्यापि [illegible] सदिवासन्मयात्मकं २८ आत्मदृष्टि
रहष्टैषासंसारभ्रमदायिनी कष्टासतीसमग्राणांदुःखानांक्षयकारिणी २९ अस्यास्त्वदर्शनंयत्तदवि
द्येत्यच्यतेबुधैः अविद्याहिजगच्छैलस्ततःसर्वं प्रवर्त्तते ३० अविद्यारूपरहिता यावदेव विकृयते लो२
तावद्वेगलत्यास्तु हिमानुर्यथातपे ३१ य [illegible] थानर्गलंनिद्रो यावल्लोलनयामनाक् विमृश्य
त्याशयंतावन्निद्रातूस्यविलीयते ३२ यथाकीदृग्वस्त्वेतादीतियावद्विकल्पते अविद्यादीयतेताव
द्यालोकेनांधतायथा ३३ दीपहस्तोयथाभ्येतितमोरूपदिदृक्षया तथाविलीयतेसर्वंतमास्ताये
क्ष्यतंयथा ३४ नसंलक्ष्यतेदीपेतमसोरूपनिश्चयः उदेति केवलंध्वांतध्वंसाविमलरूपमान् ३५ तमः

बंधः ३३ आभोतिचेदितिशेषः यथातमःविलीयतेतथासर्वंसाविद्यंजगत् ३४ तमोरूपादर्शननिदर्श ३५
नंविळोकेतिनचेतिदीपेआन [illegible] यमानेसती तिशेषः ३५

सैववीजादिसर्वकारणेषु नानारूपेण स्थितेत्याह वीजे क्षित्यादिना उल्लसोभू जलयोगादुत्फुल्लतातेन लिंगेनरूप
तेन्नंकुरभूयते इत्युल्लासरूपःअंकुरज ननशक्तिस्तदा लनाद्रव्येषु धनरत्नादिषु द्रव्यभावेनस्पृहणीयताप्रयोज
कभव्यभावेनद्रव्यंचभव्ये इत्यनुशासनात् इतरेषु शिलादिषु वालेनकुलमितिवेदभेदान्वयः २४ भस्मनिपांसु
ष्वपि अनित्यरूपावर्त्तनकाष्टलोष्टादिध्वंसरूपा अणुरूपाप्यपि असितिस्तिषुमलिनेष्व दाधारेत्वअ
षु
वीजेषू ल्लासरूपेण जाड्येनजडुरूपि द्रव्येषुद्रव्यभावेनकविन्ये नेतरेषुच २४ भस्मन्यधानित्यरूपा
पांशुस्वप्यणुरूपिणी असितेष्वसितस्थित्यात धारतयासिषु २५ आत्मान्गातैःपदार्थेषुत घाघटपटादि
षु सर्वत्रसत्तासामान्यरूपमाश्रित्यतिष्ठति २६ इतीयमखिलदृश्यदशामापूर्वसंस्थिता यथाघटपटा
प्रायडंबरालं विनीतया १७

सितास्थिताभा लिन्यपर्दवरूपयास्थिता असिषुखड्गादिषु सित धारतया तीक्ष्णधारतया २५ घटपटादि
षुसर्वत्रसर्ववस्तुषु आलेवसत्तासामान्यरूपं गृहीत्वाज लाहरणसीतनिवारणादिना नाशक्ति शन्तूतिष्ठती
सर्थः घटामेघजालमेवपट आछादकोयसास्तथा विधाप्रावृट्वर्षर्तुः २७ रामाय नमः

४१ वाध्यमानेनिःस्वरूपत्वेतन्नाधस्यासमात्रत्वेवाजप्रमाणं तरस्यगपमाया ऽविद्यादिनाम्नस्ताशत्वाप्राद्य
यैश्विव स्तउत्वादिसाहरूपमिति ४२ ४३ एवंसतिफालतं निकृष्टअविद्या तत्त्वपयोः स्वरूपमाह एतावदिति
अविद्यायाःस्वरूपमितिशेषः ४४ तदेवानिर्व्वाच्यवन्नुपसंहरति घटेति घटःपटःशकटंचेत्याद्यवभाससमानंज
तन्नाकिंचिच्चकिंचिद्वातत्सद्ब्रह्मैवशाश्वतं तद्वस्तुतदुपादेयंयदविद्यानिवर्त्तते ४१ रूपंस्वनाम्नाएवास्याज्ञा
पतेनिःस्वभावकं नहिजिज्ञागत – स्वादोन्यस्मात्प्रतीयते ४२ नविद्याकचिदप्यस्तिब्रह्मैवेदमखंडितं
35
सदसत्कालनास्फारमशे षं येनमंडितं ४३ एतावदेयाविद्यायानेदाब्रह्मेतिनिश्चयः एतदेवद्वयो
यःस्याद्ब्रह्मेदमितिनिश्चयः ४४ घटपटशक टावभासजालंनविभुरितीत्थंवितिहसात्वविद्या घटप
टशकटाद्यवभासजालंविभुरितिचेज्ज्ञातितेवसात्वविद्या ४५ इतिश्रीवाशिष्ठेमोक्षोपायेअविद्याचिकित्सा
नामदशमःसर्गः॥१०॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सादि २
गज्जालंविभुस्वरिछिन्नसत्वविद्यालानकिंयन्यादिसादिरेरेपितत्तदृष्टिरेवाविद्यातदपवा देनापारोह्नेन
सन्मात्रदृष्टिरेवतत्त्वापइत्यर्थः ४५ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेअविद्याचिकित्सानाम
मदशमःसर्गः॥१०॥ श्रीरामायनमः

नंदमालोक्यमानानंदं याति सम्यगालोक्यमाना पलायते ३६ कुतस्तस्या अवस्तुत्वमिति चेत्स्वप्रतीतिबलादेवेत्याह आलोक
दीता आलोके आगते सति तत्तमः पादकं असद्रूपं दृश्यते तथा या अविद्याप्यसती दृश्यते ननु तमसः आलोकेन
बाधः त्रैकालिकत्वाप्रतीतिः किंतु औष्ण्येन जलशैत्यस्येव तिरोभावमात्रं आलोकापगमे तु नत्तदृशीना विततम
सोवस्तुत्वं अस्तु तत् तथा अविद्यायास्त्ववस्तुत्वं त्रैकालिक बाधानुभवेन प्रतीयत एवेत्यर्थः ३७ किंचि
त्शुक्तिरज्ज्वाद्यपि वा रज्जुसर्पाद्यपि वा यावद्विचार्यते नालोक्यते तावत्तत्तो न दृश्यते आलोकिते तु यथा

एवमालोक्यमाने यां कामपि याति पलायते असद्रूपाह्यवस्तुत्वाद्दृश्यते ह्यविचारणात् ३६ आलोकमा
गतेया दृक्तामसं दृश्यते तथा यावत्तत्वेन विद्या यात्ववस्तुत्व प्रतीयते ३७ यावन्नालोक्यते तावन्न
किंचिदपि दृश्यते आलोकिते यथाविद्या तत्तथा प्रतिपद्यते ३८ रक्तमांसास्थिपंजरोस्मिन्कस्त्वामहमिति
स्वयं यावद्विचार्यते तावत्सर्वमाशु विलीयते ३९ आद्यंतयोरसद्रूपेण नूनं परिहृते हृदा सर्वस्मिन्नेवमःशे
षात्तमविद्यां त्यं विदुः ४०

यावत्स्वभावान्मविद्याप्यवस्तु च वस्तुतत्वं वर्ततेत्तत्रैव प्रतिपद्यत इत्यर्थः ३८ कथं विस्मृत्यालोकनं कार्यमि
त्याह रक्तेति ३९ एवं विचारवता हृदा मनसा आद्यंतयोरसद्रूपे सर्वस्मिन् दृश्ये परिहृते सति यः शिष्यत
तत्तमेव अप्रदाला ग्रथ्यस्तत्वावस्थापिष्ठानाव्यतिरेकादितिभावः ४०

वा०टी०
नि०पू०
३६

अहम्यैव पुनः पुनर् पदे प्राप्य मननात्प्राप्यासक्ता विश्रान्त लतानानाज्ञाननेदने नेतार्थवपमिता
भावेनोपसंहरतिलमिति ६ ७ अपंमदनुसारी निश्च यः कार्येण वहिर्व्यवहारेण अकार्येणसमाधिना वविहारे
णस्तत्प्राप्त तदेवाभ्यासफलज्ञानोनज्ञानेनेवाभिव्यक्तस्य स्वरूपस्य समन्तानापात्तज्ञानेनेत्यर्थः ८

36 समविद्यालतामेतांप्ररूढांहृदयद्रुमे ज्ञानाभ्यासविलासासिपातैश्छिंधिस्वसिद्धये ६ यथाविहरतिज्ञातज्ञेयोज
नकाभूपतिः आत्मज्ञानाभ्यासपरस्तथाविहरराघव ७ निश्चयोयमभूतस्य -- कार्यविहारिणः जाग्रत
स्तिष्ठतोवापितद्वत्संतेनसत्तता ८ निश्चयेन हृदयेन विविधा चारकारिणायोनिधवत
रस्कर्वांततम्भूलमुदाहृतं ९ निश्चयोय स्त्रिनेत्रस्यकांतयासहतिष्ठतः ब्राह्मणोवाप्यब्राह्मसत्तोभव
त्सराघव १० योनिश्च यः सुरगुरोर्वाक्पतेर्भार्गवस्यच दिवाकरस्यशशिनः पवनस्यानलस्यच ११
नारदस्यपुलस्त्यस्यममचांगिरसस्तथा प्रचेतसोभृगोश्चैवक्रतोरत्रेः शुकस्यच १२ रामः
३६
योनिश्चुगर्भवासादिकष्टेषु अवतरति अवतरन्नपितत्संयुक्तदुःखैःस्पृश्यतेइत्यर्थः एवमुत्तरेष्वप्यूह्यं ९
१० ११ १२ राम राम

जीवन्मुक्तायथाहृष्या स्थिताहरिहरादयः सर्वंब्रह्मेति साक्षात् श्रीराममयानोपदिश्यते उपदिष्टसैवा र्थस्तु पुनः
पुनर्भंग्यंतरेणोपदेशः उपदेशार्थे प्युत्पत्तिरादौ र्थः दृढफलाहि श्रवणादपोज्झ्यघातादिव द्यावत्फलोदय
मावर्तनीयास्तथाहि भगवतो वादरायणस्य सूत्रमावृत्तिरसकृदुपदेशादिति रहसंजमितादोषपरिहा
रेणोत्साहजननायोद्घाटयन्प्रकृतामाविर्द्धितामपि परिशिष्टां इष्टिं श्रोतृं राममभिमुखीकरोति पुनः पुनरिति १

श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ पुनः पुनरिदं राम प्रबोधार्थं मयोच्यते अभ्यासेन विना राम नोदेत्याभ्युदे त्वात्मभाव
ना १ अज्ञानमेतद्बलवद्दीर्घतमकजन्मार्जितं सहस्रोत्थं च नस्थितिमुपागतं २ सबाह्याभ्यंतरे
सर्वैरिंद्रियैरनुभूयते भावाभावेषु देहस्य तेनातिघनतां गतं ३ आलज्ञानेन सर्वेषामिंद्रियाणा
मगोचरं स्तकेवलमायातिमनःषष्ठेंद्रियग्रहे ४ श्रोत्रत्वक्चक्षुरिंद्रियज्ञां कर्तियास्यिनं तत्कथं किल
जातिप्रत्यक्षगां जंतोः प्रत्यक्षातीतमुत्तमं ५

कुतो नाभ्युदेतीति तत्राह अज्ञानमिति सहस्रपद मानत्वपरं तथाचानंतकोटिजन्माभ्यस्तत्वेन स्थिरी
कृतत्वान्नासकृदुपदेशात् [illegible] दामित्यर्थः [illegible] अध्यादिप्रबलतर बाह्याभ्यंतर बहुप्रमाणग्राह्यदे
तद्रूपत्वाच्च प्राबल्यमित्याह सबाह्याभ्यंतरमिति देहस्य भावेजीवनजाग्रदाद्यवस्थासु दृढैः अभावे
मरणप्रलयाद्यवस्थासु साक्षिणा सदानुभूयते ऽतिघनतामिति जा [illegible] ३ ज्ञानस्य चरमत्वमादौ च
संदर्शयति आलमिति द्वाभ्यां ४ श्रोत्रेत्यत्र तिक्रम ५

वा०टी०
नि०प्र०
३७ ब्रह्मशक्त्याभासमानया बृंहाभिर्विवर्त्तैः बृंहति वर्द्धत एव अनया दृशा न काचित् देवगणादिप्रशक्तिरित्याशयेनाह ब्रह्मेति
अप्रियकृत् अनिष्टकर्तृ २० तत्तर्हि २१ अत्र ब्रह्मणि सर्वस्मिन्पूर्णे न रणस्पंदनं गमनं नदादिकं २२

तथा पदार्थलक्ष्म्येत्थमिदं ब्रह्म विवर्द्धते १८ ह्यते ब्रह्मणा ब्रह्म भुज्यते ब्रह्म ब्रह्मणि १९ ब्रह्म ब्रह्मणि बृंहाभिः
ब्रह्मशक्त्यैव बृंहति ब्रह्म मत्स्वत्तुरूपमेव ब्रह्मणोऽप्रियकृद्यदि २० तद्ब्रह्मणि ब्रह्म निष्ठं किमन्यत्कस्यचित्क्व
तं रागादीनामवस्थानां कलितानां खवद्भवेत् २१ असंकल्पेन नष्टानां कः प्रसंगोऽत्र वर्द्धते ब्रह्मणि ताद्दुःखि
बहिः सर्वस्मिन्नरणस्पंदनादिकं २२ स्फुरति ब्रह्म सकलं दुःखितेति कुतः ब्रह्म ब्रह्मणि संतृप्तं ब्रह्म ब्रह्म
णि संस्थितं २३ स्फुरति ब्रह्मणि ब्रह्म नाहमस्मीत्यनात्मकः घटो ब्रह्म पटो ब्रह्म ब्रह्माहमिदमाततं
२४ अतो रागविरागाणां मम नैव कलनेह का मरणं ब्रह्मणि शरीरं देहे ब्रह्मणि संगते २५

यतः सकलं ब्रह्म स्वरूपैकरसं स्फुरति अतो दुःखितादि कुतः २३ २४ अनया दृशा आसंतकीमभयप्राप्तिमाह रामः
मरणमिति २५ ३७

एवकारोजीवन्ता मिस्यनेनसंवध्यते १३ प्रश्नःस्पष्टः १४ अयंवक्ष्यमाणप्रकारः १५ तमेवाह यदिदमि
त्यादिनाव्यवस्थितंमापिका

अन्येषामेवविप्रेंद्र राजर्षीणांचराघव योनिश्चय विज्ञानांजीवतांतेभवत्त्वसौ १३ श्रीराम
उवाच ॥ येनैतेभगवन्धीरानिश्चयेनमहाधिपः विशोकाःसंस्थितास्तन्मे ब्रह्मन्प्रब्रूहितत्वतः १४
श्रीवशिष्ठउवाच ॥ राजपुत्रमहाबाहोविदिताखिलवेद्यहे स्फुटंशृणुयथाश्रेष्ठमयमेषांहिनिश्चयः १५
यदिदंकिंचिदाभोगिजगज्जालंचदृश्यते तत्सर्वमखिलंब्रह्मभवलेतदवस्थितं १६ ब्रह्मचिद्ब्रह्म
भुवनंब्रह्मभूतपरंपरा ब्रह्माहंब्रह्ममच्छत्रुर्ब्रह्ममन्मित्रबांधवाः १७ ब्रह्मकालत्रयंतच्च ब्रह्म
ण्येवव्यवस्थितं तरंगमालयांभोधिर्यथात्मनिविवर्द्धते १८

व्यवस्थितरूपत्यागेनपारिमार्थिकस्वरूपेस्थितं १६ संक्षिप्योक्तमेवविस्तरादिशिष्यदर्शयतिब्र
ह्मेति १८

वा०टी० तस्यैव अप्रतदिव्यभावोपश्चात तथा रूपा प्रकृतिर्मायिकः स्वभावः तद्वशादेव जीवजडरूपभेदकल्पितेत्याह इद
नि०प्र० मिति ३१ अतस्तत्त्वविदः सर्वजगदानंदैकरसमेवेत्याह अज्ञस्येति ३२ यथा निशाराज्ञिः शि ३३ शोर्वा
३८ लस्य दृशा स्फुरत्स्व भ्रांतिपरिकल्पित यपद्मोपमस्यां तथा विधा पुंसो पुंवकाद्द पुरुषस्य केवला निर्पद्मा ब्रह्मा
लद्दाणे पूर्णोऽमृतघटे ३४ ३५ ३६

तदतद्भावरूपेयं तथा प्रकृतिरात्मनः इदं हि जीवभूतात्मजडरूपमिदं भवेत् ३१ इत्थं तु ज्ञानात्मनो
मोहो न च ज्ञानात्मनः क्वचित् अज्ञस्य दुःखौघमयं ज्ञस्यानंदमयं जगत् ३२ अंधं भुवनमंधस्य
38 प्रकाशं तु सचक्षुषः जगदेकात्मकं ह्यस्य समं सर्वस्यातीव दुःखदं ३३ शिशोरिव स्फुरद्यक्षा निशाढं
सत्त्वकेवला अस्मिन्ब्रह्मघटे नित्यमेकस्मिन्सर्वतः स्थिते ३४ नाकिंचिन्म्रियते नाम न च किंचन
जीवति यथोल्लासविलासेषु न नश्यति न जायते ३५ तरंगादि महांभोधौ भूतकं दंतपात्मनि इदं
नास्तीदमस्तीति भ्रांतिर्नामात्मनात्मनि ३६ शक्तिर्निर्हेतुकैवांतः स्फुरति स्फुटिकांशवत्
जगत्तत्पात्मनात्मैव ब्रह्म ब्रह्मस्वात्मनि संस्थिते ३७ राम: ३८

शक्तिर्माया स्फुटकस्य अंशुरनेक प्रतिबिंबग्रहणयोग्यतापादकस्वच्छता सैव यथा नाना प्रतिबिंब
तत्तद्गुणक्रियादिवैचित्र्यात्मना च स्फुरति प्रथते सा च प्रथा आत्मैव तत्र ब्रह्मस्वात्मन्येवाद्वयेसं
स्थितं ३७

एवमा संतिकभोगनिवृत्तिरसिद्धिर्ध्याती स्वाहसंभोगेति २६ कलनाइच्छास्पंदवतोः सतोः अंवुतोऽन्यद्य
था किंचिदपि नास्तितथेत्यर्थः २७ स्पंदो रागद्वेषादिनाचलनं तद्रूपिणीत स्वयोजिके इति यावत्
अवर्त्तस्यिमृतेनाशो २८ तथादेहब्रह्मणि स्मृतिब्रह्मत्वमापाते पिन किंचिन्म्रियते इत्यर्थः जडरूपापरि

दुःखितानामकैवल्याद्रज्जु सर्पभ्रमोपमा संभोगादौ स्वं ब्रह्मणः स्थिते देहब्रह्मणि २६ संपन्न
मेतन्मरेति मुधास्या कलनाकुतः वीचिभंगोः स्पंदवतोर्नलन्यदंबुनो यथा २७ तत्तामते तथान
स्तो ब्रह्मणि स्पंदरूपिणी यथावर्त्तमृतो तोयेन किंचिन्मुपते क्वचित् २८ स्मृति ब्रह्मत्वमापाते
देहब्रह्मणि वै तथा यथा चलाचले तोये तत्तामत्तेन तिष्ठतः २९ तथा जडाजडे रूपे नास्थिते प
रमात्मनि कटकत्वं यथा हेम्नो यथा वर्त्तोऽजिलस्य च ३०

स्वागे नैव सर्वपर्याये पुब्रह्मता मा ग्राहीति तात्क्षेपे धेत्तियथेति चलाचलेचंचलेचलेऽचलेचेति
वा २९ जडरूपाभावे प्रतिपोऽपप्रसिद्धावजडमिति तद्याव्यक्तरूपस्या व्यप्रशक्तिरिति भावः ३०

अज्ञत्वं जीवजगद्भावं तत्रात्मनि चैवं विचित्रास्त्वहह तिवा दरायणोक्तं स्वप्न दृष्टांतमाह तथाहीति ४५ अज्ञानस्य अत्वं तावद्विरुद्धासंभावितकारिता लोकेप्रसिद्धैवेत्याह अभाविताभिति ४६ अतएव तदज्ञदशैवाज्ञानकल्पनतत्व तद्दशे त्याह स्वयंप्रभुरिति ४७

ब्रह्मैवाज्ञानमज्ञत्वमभ्यागतमिवस्थितं तथाहि दृश्यते स्वप्ने चेतसात्मात्मनात्मनः ४५ अभावितं ब्रह्मतया ब्रह्माज्ञानमलंभवेत् अभावितं हिमत्तया पश्याहेमचमद्भवेत् ४६ स्वयंप्रभु महात्मैव ब्रह्म ब्रह्म
39 वि दोविदुः अपरिज्ञातमज्ञानमज्ञानामितिकथ्यते ४७ ज्ञातं ब्रह्मतया ब्रह्म ब्रह्मैव भवति क्षण
त् ज्ञातं हेमतया हेम हे वभवति क्षणात् ४८ ब्रह्मत्वात्सर्वशक्तिर्हि तद्यथा भावयत्यलं नि
र्लेकः स्वयंशात्मा तत्तथाशु प्रपश्यति ४९ अकर्मकर्तृकरणमकारणमनामयं स्वयंप्रभुं महात्मा
नं ब्रह्म ब्रह्मविदोविदुः ५०

रामः
आत्मा स्वयं ब्रह्म यथा जीवजगद्रूपेण तात्विकब्रह्मरूपेण वा भावयति ४९ अतएव तत्वविदो न जीवजगद्भावेन ३९
पश्यंतीत्याह अकर्मेति स्ववोधात्स्वभावे स्वयंप्रभवतीति प्रभुरुक्तं ५०

अतएवशरीरनाशेननात्मनाशइति दृष्टांतेनोपपादयतिचतुर्भिः ३८ ३९ ४० कलनाइंद्रियव्यापारःदृश्यं
भोग्यंद्वयोर्विपर्ययेपदैर्भावाःहर्षविषादादयस्तद्भावना अर्थं पुरुषार्थोभोगः ४१ ४२ ४३

तरंगकणजालेनपयसीवपयोघनं शरीरनाशेनकथंब्रह्मणोम्लानधीर्भवेत् ३८ ब्रह्मणोव्यतिरिक्तं
हिनशरीरादिविद्यते पयसोव्यतिरेकेणतरंगादिमहार्णवे ३९ यःकोशोयाचयाचकणिका यावी
चिर्यस्तरंगकः यःफेनोयाचलहरी तद्यथावारिवारिणि ४० योदेहोयाचकलना यद्दृश्यंयौद्वा
भावयौयाभावनायोर्थस्तथातद्ब्रह्मब्रह्मणि ४१ सर्वानर्थरचनाचित्राब्रह्मणःकनकादिव
नान्यरूपाविरूढानांपयसीवाद्रिलभावना ४२ मनोबुद्धिरहंकारतन्मात्राणींद्रियाणिच ब्रह्मै
वसर्वंनानात्मसुखंदुःखंनविद्यते ४३ अहंसोहमिदंचित्तमित्यादयोपियागिरा शब्दःप्रतिश्र
वेणाद्राविवात्मात्मनिजृंभिते ४४

यथाएकएवशब्दःअद्रौपर्वतसन्निधौप्रतिश्रवणप्रतिध्वन्यालनादिकृत्तो इवजृंभिते तयादेहचि
त्तवाह्यार्थादिनाभेदेनात्मैवजृंभितइत्यर्थः ४४

पदार्थसोधफलभूताखंडवाक्यार्थबोधकतया विसापर्यवस्यतीत्याशयेन तस्मिन्जीवजगद्भावयोर्बाधल
ब्धाणलयंस्फुटयति ब्रह्मैवेति ५६ अखंडाकारबोधे सति स्थितिमपि जगत्सदेकरसं ब्रह्मैव न पूर्ववद्दुःखरूप
मित्याशयेनाह सतीति द्वाभ्यां तस्मिन्नखंडवाक्यार्थविस्तारे अपरिच्छिन्नस्वभावेन आविर्भूते सति त्व
महं त्वमादिपदादिदं त्वच्चतेषां बाधे सति तन्मात्रप्रसिद्धं सत् आदिपदाद्भातिप्रियं नामरूपमिति

40

ब्रह्मैवाहमितिज्ञाते सत्ये सोर्दृत्ति भावना तस्मिन्स्वस्मिन्निजे रूपे पर्यन्ततः परिलीयते ५६ सत्ति
विस्तारयेत्तस्मिन्ब्रह्मेदमिति वेद्म्यहं त्वमहं तादिबाधे तत्सदिजगद्गतं ५७ सत्यं सर्वप्रकाराढ्यं
ब्रह्मेदमिति वेद्म्यहं नमे दुःखं न कर्माणि गतमेमोहनवांछितं ५८ समःस्थो विशोकोऽस्मि ब्रह्मा
हमितिसत्यता कलाकलंकमुक्तोऽस्मि सर्वमस्मि निरामयः ५९



पंचरूपं इदं जगद्गतं वस्तुजातं ब्रह्मैवेति वेद्मीत्यर्थः ५७ ५८ तत्स्वभावस्थितिमेव परमपुरुषार्थतया
वर्णयति समस्तेत्यादिना ५९

५१ ५२ तर्हिजीवजगतोब्रह्ममात्रताभावनासहसैवसर्वेषांकुतोनोदेति वैराग्यभावादि तिचेत् तद्द्वैतवएवतर्ह्युच्यतांतत्
त्राह इदंचित्यादिनाइदंजगद्रूपंअयुक्तं विचारासहमितिज्ञातेसतिसाब्रह्मभावनाउदेतियस्माद्धेतोरयुक्तात्छुक्ति
रजतादेवैरस्यप्रसिद्धेर्यथाविचारणयाजगत्इवभो ऽपवर्गादपिविरज्यतेपुरुषइत्यर्थः ५२

धु२

अपरिज्ञातमज्ञानामज्ञानमितिकथ्यते परिज्ञातंभवेज्ज्ञानमज्ञानपरिनाशनं ५१ बंधुरेवापरिज्ञातोह्य
बंधुरितिकथ्यते परिज्ञातोभवेद्बंधुरवंधभ्रमनाशनात् ५२ इदंतद्युक्तमित्यंतज्ञातेसोदेतिभावना
यस्मादयुक्ताद्वैरस्याद्यथाकिल विरज्यते ५३ द्वैतंलसत्यमित्यंतज्ञातेसोदेतिभावना तस्माद्द्वैताद्वैर
स्याद्यथाकिलविरज्यते ५४ अयंनाहमितिज्ञातेस्फुटेसोदेतिभावना मिथ्याहंकारता तस्माद्यथा
नूनंविरज्यते ५५

उक्तविचारणाजगद्विषयेतत्पदार्थसोधनतयापर्यवस्यतीत्याशयेनजगदंशेउक्तमेवस्फुटमाह द्वैतमिति
५४ जीवांशेपित्वंपदार्थसोधनतयापर्यवस्यतीत्याशयेनतदंशेयुक्तंस्फुटयति अयमिति अयंदेहादि
कार्यकरणसंघातोनाहमितिज्ञातेसति ५५

बा॰टी॰ स्वप्रत्यक्स्वरूपमेकमाप्रमातदाभासं प्रकाशं शब्दादीनां तत्कारणानामाकाशादीनां तत्कृतजगत्स्थितेश्च तत्वा-
नि॰सू॰ वकाशकं सत्ताप्रथास्वरूपं ६९ समस्तकलनान्वितत्वमुपपादयन्नुक्तमेव स्फुटमाह अनारतेति अग्निवि-
५१ स्फुलिंगधारावद्वा सुधाब्धिधाराभिरभिरनारतगलत्वे निःसरल्लोपाभिव्यक्ता यास्तासां गहनात्मकमाकरस्था-
नीयं प्रत्यगात्मस्वरूपं ७० सुमनसां योगिनां मौनेऽनुभूयमानमप्रमिलास्त्रिलमपाकं अमृतं निरति-

41) भेदं प्रकाश्यमाभासं चिद्ब्रह्माहमनामयं शब्दादीनामशेषाणां कारणानां जगत्स्थितेः ६९ तत्वावका-
शकं स्वच्छं चिद्ब्रह्मास्मिनमेऽव्ययः अनारतगलत्स्वच्छचिद्धारागहनात्मकं ७० आलोकः सुमनो-
मौनं चिद्ब्रह्मास्म्यमृतं परं अनारतगलद्रूपं नित्यं चानुभवात्मकं ७१ अहं निःशेषचक्राणि चि-
द्ब्रह्माहमलेपकं सुषुप्तशक्तशांतेमालोकविमलात्मकं ७२

शयानंदरूपं एतदपि पूर्ववदुपपादयन्नुक्तमेवाह अनारतेति ७१ अहंकारलक्षणानि निःशेषा- राम:
णि समस्तानि भोक्तृचक्राणि प्रतिततभोगकर्तृतिरोपाधिभिर्मधुधारावदनारत गलद्रूपं कूटस्थ- ५१
नित्यानुभवानंदैकरसं चिद्ब्रह्माहमित्यन्वयः नित्यं चानुभवामृतमित्येतत्समाधिनिष्ठानुभ-
वेनोपपादयन्नाह सुषुप्तेति ७२

त्वंतत्पदार्थशोधनमपिप्रसिद्धदपारात्स्य निराशायैवतन्निरा सेनसार्वात्म्यलाभेऽरक्तमांसास्कपदेहादिरप्यात्मैवे
तिननिरासाहमित्याशयेनाह अहंरक्तमित्यादि ६० ६१ ६२ शैला:सागरा:सार्धै:प्राणिसंघश्चाहंभूतशक्तय:प्राणि
धर्मा: ६३

नात्मज्ञामिनवांछामिब्रह्माहमितिसंस्थिता अहंरक्तमहंमांसमहमस्थीन्यहंवपुः ६० चिदहंचेतनंचा
हंब्रह्माहमितिसंस्थिता द्यौरहंखमहंसार्कमहमाशाभुवोप्यहं ६१ अहंघटपटाकारो ब्रह्माहमितिसंस
ता अहंतृणमहंचोर्वीगुल्मोहंकाननाद्यहं ६२ शैलसागरसार्थोहंब्रह्मैकलंकिलस्थितं आदा
नसंकोचकृद्विकाभूतशक्तयः ६३ सर्वमेवचिदात्मास्थिब्रह्मण्यातत रूपधृक् लतांगुल्मांकुरा
दीनामहंसंभवनैषिणां ६४ चिदात्मांतर्गतंशांतं परब्रह्मस्वात्मकं यस्मिन्सर्वंयतःसर्वंयत्सर्वंसि
र्वतश्चयत ६५ योमतःसर्वए कापपरंब्रह्मेतिनिश्चयः चिदात्माब्रह्मसत्सत्यमृतंज्ञइतिना
मभि: ६६ प्रोच्यतेसगतत्वं चिन्मात्रंचेत्यवीजितं आभासमात्रममलंसर्वभूतात्मबोधकं ६७
सर्वत्रावस्थितंशांतंचिद्ब्रह्मेत्यनुभूयते मनोबुद्धीन्द्रियव्रातसमस्तकलनान्वितम् ६८

संभवनं अंकुरकांडप्रतानशा खायाविर्भावस्तदेषिणां ६४ ६५ ६६ ६७ अनुभूयतेब्रह्मविद्भिरि
तिशेषः मनुप्रतिपुरुषंमनोबुद्धीन्द्रियवृत्तिभेदानुभवात्मकपंसाब्रह्मस्यातत्राह मनुइत्यासमस्तानुक
लनावृत्तिषुअन्वितेअनुगतं ६८

स्वस्थाअंतरालिकनभःप्रदेशस्याउदासीनानांसुखदुःखाद्याद्याकारवृत्त्यंतरशून्यताहृशपायांनिर्विषयसा
त्मप्रथाप्रसिद्धैवैतायां येनाह सुखेति ७६ एवमिहस्थस्यपुंसः अन्यत्रदूरस्थेविषयेनसंस्तुतः संपादतःअ
ध्वगानांअंतरालमार्गस्थानांपादानांयोमालोकनमालोकोयेनतथाविमर्शास्मिंस्थितेसतिअंतरालदेशे
अतागरुकाविषयसंस्पर्शपराधशून्यायाप्रतीतिस्त्रिन्मात्रंतदित्यर्थः ७७ संबंधेमेलनेसतिअंकुरल
दाएषुकर्म्मसुकार्येषुउजमनीयावहिर्निर्गमनानुकूलायाचिच्छक्तिस्तद्ब्रह्मेत्यर्थः ७८

42 पारवस्थानमुचिछ्त्तिस्तच्चिद्ब्रह्मास्मिनिर्मलं सुखदुःखादिकलनाविकलोनिर्मलस्तथा ७६
सत्तानुभवरूपात्मचिद्ब्रह्मास्मिशश्वतः असंस्तुताध्वगालोकेमनस्यन्यत्रसंस्थिते
७७ पाततीतिरनागरुकातच्चिद्ब्रह्मास्मिसर्वगः भूवार्यनिलबीजानांसंबंधेंकुरकर्मसु ७८
शक्तिरुजमनीयांतस्तच्चिद्ब्रह्माहमार्त्ततं खर्जूरनिंबपिंवानांस्वयमात्मनितिष्टतां ७९

खर्जूरादीनांफलानांआत्मनिस्वीयेजडस्वभावेतितांरसभेदानांस्वपमतंक्षीनारासनादिव्यभिव्यक्ताप्रथा रामः ४२
रूपायास्वादशवात्तदेवब्रह्मेत्यर्थः ७९

संभोगमानुषानंदादिहैरण्यगर्भांतविषयसुखानितेभ्योप्युत्तमं आभासं सर्वतः प्रकाशमानं संभोगोत्तममि
तिप्युक्तं तदुपपादयन्ननुभावयति खंडादीति रसनादिभिरिंद्रियैः खंडशर्करादिस्वादुसंवित्तिः ईषन्मात्रा खंड
रसस्पर्शिन्ह्यांतः कंठोपसर्पणपर्यंताल्पतरदेशकालपरिच्छिन्ना तिष्ठति सैव तत्स्वपरिच्छेदे हेतुभूतचित्त
वेत्तपित्तपुंस्त्वप्रकाशानंदैकरसतया बुद्धेषु सत्सु परिच्छेदोपाधिच्युतावाधिच्युतिरहितानंत तदेवानि
रतिशयानंदब्रह्माहमित्यन्वयः ७३

संभोगोत्तममाभासं चिद्ब्रह्मास्म्यपवासनं खंडादिस्वादुसंवित्तिरीषन्मात्रा हि तिष्ठति ७३
चित्तादिष्वप्रबुद्धेषु तद्विब्रह्माहमच्युतः कांतासंसक्तचित्तस्य चंद्रे समुदि[illegible]ते सति ७४
चंद्रमत्यपसत्वात्मचिद्ब्रह्माहमनामयं भूमिष्ठनरदृष्टीनां लग्नानां खे निशाकरे ७५

घि १

ननु ज्ञानस्याविषयोपाधिनिर्मुक्तास्थितिरेवाप्रसिद्धेत्याशंक्य तत्प्रसिद्धं दर्शयति कांतेति निशि कांतासं
सक्तचित्तस्य चंद्रोदये सति चंद्रकांतोभयदर्शने अंतरालदेशे [illegible] चित्तो विच्छेदाननुभवाच्चंद्राकार
प्रत्ययपर्यंतमविच्छिन्नसत्तात्मकनिर्विषयं चिद्ब्रह्मप्रसिद्धं तदेवाहमित्यर्थः ७४ भूमिष्ठेति तस्यैव
स्फुटीकरणं ७५

दु र्लक्ष्याः अणवः सूक्ष्माः जीवाः जलकणाश्च तन्मयः कल्पिताकारो यस्याः अनुभूतिमयः अनुभवमात्रगम्यः अंतस्थः सारो यस्याः स्नेहश्चिक्कणतापरः प्रेमा च तन्मात्रोपलक्षिता ८८ तदतन्मयी हे सन्निहे मसत्ते वेतिशेषः ८९ ९० अनुभूतीनामनुभवव्यक्तिभेदानां ९१ ९२ सर्वेषांउपादेयानामुपादानस्याल्पार्थक्यात् तत्सीमांतं ९३ घटपटादौ

दुर्लक्ष्याणमयाकारा चिच्छक्तिरहमाततः अनुभूतिमयांतस्थास्नेहमात्रोपलक्षिता ८८ दीनाढ्यतस्य सत्ते वचिदहं रूपवीजिता कटकांगदकेयूरस्वलातदतन्मयी ८९ हे जीवसंस्थितादेहे चिद्रूह्मा वासि सर्वगः पदार्थो घस्वशैलादे र्वहिरंतश्च सर्वदा ९० सत्तासामान्यरूपेणया चिसोहमलोपकः सर्वासामनुभूतानामादर्शो यो ह्यकृत्रिमः ९१ अगम्यामलले खाभांतश्चेतलमहंमहः सर्वसंकल्प फलदं सर्वतितः प्रकाशतं ९२ सर्वोपादेयसीमांतं चिदालानमुपास्महे सर्वावयवविश्रांतं मुक्तावयवा जितं ९३ अनारतकचद्रूपं चिदालानमुपास्महे घटेपटे तटे कूपे स्पंदमानं सदा तनौ ९४



सद्रूपेण स्थितं तनौ चलविंधदेहे संदेहे स्पंदेमानं स्फुरद्रूपं चेष्टानिमित्तभूतं वा जा ग्रदवस्थायामपि सुषुप्तमिव परमार्थतो नि विशेषतया स्थितं ९४

43

किंचियैवसंवित्तिरिष्टलाभालाभयोः खेदानंदवतीप्रसिद्धासैवशास्त्रानुसारिमननोदयविशोधितासतीखेदानंदविनिर्मुक्ताचेतदेवब्रह्मेत्याहखेदेति ८० भूमिष्ठस्यादित्यं पश्यतः पुंसः पावद्भूम्यर्कभूमिमार्गभागपर्यंतं यत्रदृष्टिः प्रसृतत्रलक्षणसूत्रं ग्रातंतंविस्तीर्णमस्तितस्यमध्येनेत्रसूत्रोभायोर्लग्नभागस्तत्सदृशं विषयप्रकाशनसामर्थ्यमपितद्विनिर्मुक्तमित्यर्थः ८१ एवमवस्थात्रयसाक्षिरूपमेवतत्परित्यागेतुरीयभूतं ब्रह्मेत्याहजाग्रादिति

पास्वादशतालीनांतस्तद्ब्रह्मचिदहंसमः खेदानंदविमुक्तांतःसंवित्तिर्मननोदया ८० लाभालाभविधौतुल्याचिद्ब्रह्मास्मिनिरामयं यावद्भूम्यर्कमेतावद्दृष्टिसूत्रंपदाततं ८१ तन्मध्यभागदृशंशांतं निर्मलंचिदहं ततंजाग्रत्स्वपिसुषुप्तेपितत्स्वप्नेपितेयोदितं ८२ तुर्यरूपमनाद्यंतं चिद्ब्रह्माहमनामयं पुंसांद्रोत्रशतेस्थानाभिद्वर्णंस्वावस्थितं ८३ सर्वेषामेकरूपंतच्चिद्ब्रह्मास्मिसमःस्थितः सर्वगाप्रकृतास्वच्छरूपभानोरिवप्रभा ८४ आलोककारिणीशांता चिद्ब्रह्मेदमहंततं संभोगानंदलववदभ्यासाद्दुशक्तवत ८५ स्वानुभूतकमात्रंयच्चिद्ब्रह्मास्मितदव्ययं प्रोतांगमपिगुप्तांसांदेहेलंलंविशीर्यया ८६ छेदभेदेस्फुरद्रूपं चिद्ब्रह्माहमनामयं आक्रांतभुवनाप्यभ्रमालेवस्पंदशालिनी ८७

८२ सर्वेषांपुंसांअंतःएकरूपंस्थितं ८३ ८४ ८५ तस्यआनंदवाण्नसर्वांगिव्याप्तिंदेहछेदादावप्येतांचाहप्रोतांगमपीति विस्ततंलपद्योस्पष्टोन्वयः ८६ भुवनानिलोकाः जलानिवकाले चाअभ्रपाधिस्पंदात्स्पंदशालिनी ८७

अपर्यंतानांवृत्तिविंबचितांआरंभाः यस्मात् तत्त्रैलोक्यस्थाना देहलक्षणानांमुक्तानांतंहं १०२ प्रचाराचा
रैजाग्रत्स्वप्नैसंकोचः सुषुप्तिस्तत्कार अंतर्बहिःप्रसरेन आसान् जगत्यक्षणान्वगान्पाहिणः क्रोडीकृत्यअं
तर्भ्यलीनप्रछन्नतया स्थित १०३ सर्गेसर्वसत्तानिर्वाहकत्वात्सद्रूपं प्रलयेसर्वसत्तानिर्वाहकत्वादसद्रूपमितिभावः १०४
अपर्यंतचिदारंभं चिदात्मानमुपागतः त्रैलोक्यदेहमुक्तानांतंतमुत्रमागतं १०२ प्रचारसंकोचकरं
चिदात्मानमुपागतः सीनमंतर्बहिःस्वात्मान क्रोडीकृत्यजगत्स्थमान १०३ चित्रकहज्जालमिवचिदा
त्मानमुपागतः सर्वेयत्रेदमस्त्येवनास्त्येवचमनागपि १०४ सदसद्रूपमेकांतं चिदात्मानमुपागतः पर
मप्रलयपूर्णमास्पदंसर्वसंपदां १०५ सर्वविकारविकारस्थं चिदात्मानमुपागतः स्नेहाधा
रमथोशांतंजडवाताहतिभ्रमः १०६ मुक्तंमृतोचचिद्दीपं वहिरंतरुपास्महे हृत्सरः पद्मिनीकंदं तलंसर्वा
गस्तदरं १०७

परमप्रलयंअसंतंविश्वासार्हं चिदेकरसंवासर्वासांसंपदांस्खलवानांआस्पदं प्रतिष्ठाः १०५ स्नेहस्तैलं निरुपाधि राम: ५४
प्रेमाख्यतदाधारं जडानांदेहादीनांवाज्ञानांप्राणानांवछिवातानांआहतिरभ्यासोभिघातअंतत्प्रमुक्तैभ्रमैः
अशांतमविनष्टंभ्रांतदृशातेमुक्तं तत्वदृशामृतंच १०६ देहत्सरसिपद्मिनीन्नगूढंसर्वेषांहस्तपादादीनां
नांस्तंदरहठविष्टंभकंतंरज्जुवदाधारं १०७ रामः

अग्नौ — दिवसतालानामपि चित्तएवस्फुरणात्परमार्थतः सैवतानीत्याशयेनाह उष्णमिति मृष्टं माधुर्यं शीतं निशि
तं तै दापमित्यर्थः ९५ ९६

जाग्रत्यपि सुषुप्तस्थं चिदात्मानमुपास्महे उष्णमग्नौ हिमे शीतं मृष्टमन्ने शितं क्षते ९५ कलंकं ते
शितं चंद्रे चिदात्मानमुपास्महे आलोकबहिरंतस्थं तं च स्थालवस्तुनि ९६ अदूरमपि दूरस्थं चि
दात्मानमुपास्महे माधुर्यादिषु माधुर्यं तीक्ष्णादिषु तीक्ष्णतां ९७ गतं पदार्थजातेषु चिदात्मा
नमुपास्महे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु तुर्यातीते पदे ९८ समं सदैव सर्वत्र चिदात्मानमुपास्महे
प्रशांतसर्वसंकल्पं विगताखिलकौतुकं ९९ विगताशेषसंरंभं चिदात्मानमुपास्महे निःकौ
तुकं निरारंभं निरीहं सर्वमेव च १०० निःसंशं निरहंकारं चिदात्मानमुपास्महे सर्वसंकल्पि
तं सर्वमप्याकारैकं [illegible] १०१

अव्ययात्मत्वाददूरमप्यज्ञानात् दूरस्थं ९७ गतमिति पूर्वेणान्वयः ९८ कौतुकं कामः ९९ संरंभः क्रोधः कौ
तुकं भोजनं [illegible] आरंभो यत्नः ईहा चेष्टा सर्वं निरवधं [illegible] १००, १०१

अपर्यंतानांप्रतिविंबचितां आरंभाः यस्मात् तत् त्रैलोक्यस्यानादेहलक्षणानांमुक्तानां तत् १०२ प्रचाराचारौ जाग्रत्स्व
प्नौ संकोचः सुषुप्तिस्तत्करं अंतर्बहिश्च स्वेन आप्तान् व्याप्तान् जगद्भेदलक्षणान् स्वगान् स्वद्विशः क्रोडीकृत्य अंत भाव्य
लीनं प्रच्छन्नतया स्थितं १०३ सर्गे सर्वसत्तानिर्वाहकत्वात् सद्रूपं प्रलये सर्वसत्तानिर्वाहकत्वादसद्रूपमिति भावः
१०४ परमप्रत्यक् प्रसंतत विश्वासां अर्हं चिदेकरसं वा सर्वासां पदां सुखलक्षणानां आस्पदं प्रतिष्ठा १०५ स्नेहस्तैलनिकाया

45

अपर्यंतचिदारंभं चिदालानमुपागतः त्रैलोक्यदेहमुक्तानां तंतमुत्रत्तमाततं १०२ प्रचारसंकोचकरं चि
दालानमुपागतः लीनमंतर्बहिःस्वाप्तान् क्रोडीकृत्य जगत्स्वगान् १०३ चित्रं व्यूहज्जालमिव चिदा
लानमुपागतः सर्वं यत्रेदमस्त्येव नास्त्येव च मनागपि १०४ सदसद्रूपमेकं तं चिदालानमुपागतः परम
प्रत्यक्पूर्णमास्पदं सर्वसंपदां १०५ सर्वाकारविहारस्थं चिदालानमुपागतः स्नेहाधारमथो शांतं जडवा
ताहतिभ्रमैः १०६ युक्तं मुक्तं च चिद्दीपं वहिरंतमुपास्महे हृत्सरःपद्मिनीकंदं तं लसर्वांगसुंदरं १०७

धिप्रेमाच्च तदाधारं जडानां देहादीनां वातानां प्राणानां च क्षिप्तिवातानां आहतिरध्यासोऽभिघातस्ततस्युक्तेर्भ्र रामः
मैः आशांतम विनष्टं भ्रांतदृशा तै युक्तं तत्त्वदृशा तु मुक्तं च १०६ हृत्सरसि पद्मिनीनां गूढं निगूढं सर्वेषां हस्त ४५
पादाद्यंगानां सुंदरं दृढविष्टंभकं तं तु रज्जुवदाधारं १०७

प्रसिद्धाम्रुतवेलदं एवमाह अदीराएवेति १०८ अहार्यं गरुडादिभिरपिहर्तुमशक्यं आभासं अभिव्यक्तिं १० देरं जगंस्वव्याप्ता अभिव्यंजकं १०९० तादात्म्याध्यारोपदृशा अखिलमहंसंसगी ध्यारोपदशा त्वममेवसर्वं अपवा दृशा त्वं अहं त्वारोपनिमित्तं त्वमहंकारोपिनाहं इतिरस्तुस्तुतरांनाहं इत्यारोपापवादाभ्यां तत्वं विदितवतोमेममजग

जनताजीविनोपायं चिदात्मानमुपागतः अदीराएवसंभ्रृतमशशांकमुपस्थित १०८ आहार्यमस्य तं सत्यं चिदात्मानमुपास्महे शब्दरूपरसस्पर्शगंधैराभासमागतं १०९ तैरेवरहितं शांतं चिदात्मानमुपागतः आकाशकोशविशदं सर्वलोकस्यरंजनं १०१० नरंजनं नचाकाशं चिदात्मानमुपा गतः महामहिम्ना सहितं रहितं सर्वभूतिभिः १११ कलेवाप्यककर्तारं चिदात्मानमुपागतः अखिलमिदमहं ममैवसर्वं त्वह मपिनाहमथेतरवन्नाहं इतिविदितवतोजगत्ततं मे स्थिरमथवास्तुगतज्वरोभवामि ११२ इतिश्री वाशिष्टेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेजीवन्मुक्तनिश्चयैयोगोपदेशोनामएकादशःसर्गः॥११॥
प१

त्कृतंकृत्रिमंतापामयंवा अस्तु अथवा स्थिरं अकृत्रिमं आलेववास्तु अभयपदमाप्य अहंगतज्वरोभवामीत्यर्थः ११२
इतिश्रीवाशिष्टतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेजीवन्मुक्तनिश्चयपयोगोपदेशोनामएकादशःसर्गः ११

वा०टी० तेऽवनिस्तेतः ११ परुषाणि क्रूराणि क्लेशसहानि छिन्नानि यास्ते हतवित्तैः शत्रुभिरुद्धतास्तु परिभूतास्तु दंद्दरीति भुवि पर्यटंतीति
नि०पू० यावत् १२ १३ महदपि ऐश्वर्यमिति शेषः कुलशैला हिमवदादयः १४ जलराशिरिति व्यतिरेके दृष्टांतः ढलोपे इति दीर्घः १५
४६ १६ अव्यग्राः कार्ष्ण्याभिनिवेशरहिताः काम्यंत इति कामा भोगास्तत्फलदाः मंजरीः कुर्वंतो नुभवंतः १७ शत्रुजयादिकार्यसंपन्नो सत्यां न उदारुत्कर्षं प्रापुः शत्रुभिराक्रांता अपि अस्तं अपकर्षं नायपुः १८ विमोहेषु विमोहहेतुषु कष्टेषु वियदां

तेऽहृतजैद्रास्तु भ्रांत भूरिशिवास्तु च भेरीभांकारभीमास्तु संग्रामार्णववीथिषु ११ तास्तु परुत्वितास्तु हतवित्तोद्धतास्तु
च संरंभक्षोभरो द्विषु सर्वास्तु दंद्दरीतिषु १२ मनस्ते बाह्यनीरागमनुपाधिगतं भ्रमं अशक्तामुक्तमा ... शांतं प्रसन्न
46 पदं गतं १३ न ममज्जुः क्वचिदभिसंकटेषु महत्स्वपि महदप्सु प्रपाते षु कुलशैलाः सरित्स्विव १४ नोल्ललास विलासि
न्या श्रिया परमकांतया परिपूर्णेंदुलक्ष्म्येव जलराशी रघूद्वह १५ न मम्लौ दुःखशोकेन ग्रीष्मेणेव वनस्थलं जह
र्ष च न भोगौघैर्वर्षपायैरिवौषधी १६ तहि केवलमव्यग्राः कुर्वंतः काममंजरीः इष्टानिष्टफलं राम नाभिलेषुर्न
तत्यजुः १७ नोदयुः कार्यसंपन्ना वा क्रांता नास्तमाययुः जरुधुर्न स्वशमं प्राप्तौ ममस्तुनैर्वं च संकटे १८ मुमुहुर्न
विमोहेषु नमज्ज विपत्क्रमैः नजहर्षःसुभैः शोकैरुरुदुर्नभवानिव १९ प्राकृताचारसंप्राप्तं कुर्वंतः कर्म केवलं स्थि
ताविगतसंरंभमपराङ्ग्वमेरवः २० तां त्वं दृष्टिमवष्टभ्य राघवाघविनाशिनीं अनहंकृत्यहंकारो विहरस्व यथा रामः
क्रमं २१ यथाभूतामिमामेव पश्यन्सर्गपरंपरां मेरुस्थितो धियं भीरोसममास्वगतभ्रमं २२ ४६

क्रमेणैः १९ प्रकृत एव प्राकृतः स्वस्ववर्णोचितः आचारस्तेन संप्राप्ते विषये २० अनहंकृतो अहंकाराभिनिष्कृष्टसु द्वचि
न्मात्रे अहंकार आलनुद्धिर्यस्य तथाविधः सन् २१ यथाभूतां यथास्थितां मेरुरिव स्थितः स्थिरः २२

वहिनीराजनिः संगामंतः स्वछात्मभास्वरां जनकादिस्थितिं रामोमुरुप्रोक्तामिहाग्रहीत् तेजनकादयोजीवन्मुक्ताः आः
सत्येपदेशोधितत सदार्थे व्यवस्थिता १ वहिः पूर्णधिः शोधितत्वं पदार्थोपिपेषां अतएवांतर्वहिः असमनीरागचेतसः २
अलंद्यपेस्तु दीतमे पिलंद्ये वेधनचमत्कारोपेषां अतएवनारायणभुजाइवस्थिताः सवालिताकाराः नम्रस्वभावः
अपरामेरवइवस्थिराः ३ तेषांसमदृष्ट्याविहारं प्रपंचयतिरेमिरेइत्यादिना ४ दोलानामांदोलनैःअ लास्ु ५ विचि
त्रान्मर्थान्त्रिवर्गपिशुतानि ६ नानाचारावहुविधशिष्टाचारास्ते विचेष्टितानुष्ठतान् धर्माननुजग्मुः स्वयमप्य

श्रीवशिष्ठउवाच॥ इतिनिश्चयवंतस्तेमहांतो विगतैनसः सत्यांसत्येपदेशांतेसमे सुखमिवस्थिताः १ इतिपूर्ण
धियोधीराः समनीरागचेतसः निनिंदंतिन नंदंतिजीवितमरणंतथा २ इसलद्यचमत्कारंनारायणभुजा
ज२ इव ऋजवः स्वलिताकाराअपराइवमेरवः ३ रेमिरेवनखंडेषुद्वीपेषुनगरेषुच देवोपवनमालासुस्वर्गेषु
चस्तुराइव ४ प्रेसुः कुसुमपूर्णासु दोलांदोलनचलासुच विचित्रवनलेखासुमेरुशृंगशिखासुच ५ चक्रुर्वि
जितशत्रूणिचामरछत्रवंतिच विचित्राण्यनिराज्यानि चित्राचारमुपानिच ६ अनुजग्मुरिमान्सर्वान्नाना
चारविचेष्टतान् श्रुतिस्मृत्युक्तदितारंभामितिकर्त्तव्यतामिति ७ इदृशीरमणीयेषुलहनाहास्यहरिषु वि
हाराहाररम्येषुभोगाभोगेषुभूमिता ८ विविशुश्चारुचूताः सुमंदारवलितासुच असरोगीतपूर्णासु नंद
नोद्यानभूमिषु ९ सचराचरभूतेषुविश्रांताखिलजंतुषु यज्ञक्रियाकलापेषुगार्हस्त्येषुयथाक्रमं १०

नुष्ठितवंतइत्यर्थः इतिइत्थमेवश्रुतिस्मृत्युक्तदिताः आरंभाप्रपलापस्यास्तथाविधांइतिकर्तव्यतांसागं ७ इदृशीभि
र्दृष्टादृष्टासाधनंसाधनसंपद्भिः रमणीयेषुभोगानामाभोगेषुकल्पपेषु ८ विचि सुनिविविशुः ९ चाराचरभूतैः
सहितेषुसर्वभुवनेषुविश्रांताः सुखिताः अखिलाजंतवोयेस्तथाविधेषुयज्ञक्रियाकलापेषुगार्हस्थ्येषुच अयं
वाप्रालासर्वेषांभूतानांलोकः यथेवदुग्धितावामामातरंपर्युपासते एवंसर्वाणिभूतान्यग्नहोत्रमुपास

वा०टी०
नि०पू०
५७

वर्णितस्तत्त्वबोधेन वासनाविलयक्रमः प्राणरोधेन तं वक्तुं पीठिकात्रोपरच्यते उपशमप्रकरणे दर्शितयोर्वासनाद्व
यहेत्वोः ज्ञानयोगक्रमयोर्मध्ये उत्तमाधिकारिविषयेण ज्ञानविलासेन वासनाविलयफलं प्राप्य कृतार्थोपि
रामो मंदमध्यमाधिकारिणामुपकाराय योगक्रमेण प्राणवासनानाशप्रकारं जिज्ञासमानः पृच्छति सम्यगिति द्वाभ्यां १ २

47

श्रीराम उवाच॥ सम्यग्ज्ञानविलासेन वासनाविलयोदये जीवन्मुक्तपदे ब्रह्मन्नूनं विश्रांतवानहं १
प्राणस्पंदनिरोधेन वासनाविलयोदये जीवन्मुक्तपदे ब्रह्मन्वद विश्राम्यते कथं २ श्रीवशिष्ठ उवाच॥
संसारोत्तरणे युक्तिर्योगशब्देन कथ्यते तां विद्धि द्विप्रकारां त्वं चित्तोपरमधर्मिणीं ३ आत्मज्ञानं प्रकारोऽस्य
एकः प्रकटितो भुवि द्वितीयं प्राणसंरोधः शृणु योयं मयोच्यते ४ श्रीराम उवाच॥ सुलभत्वाददुः
खत्वात्कतरः शोभनोनयोः येनावगतमात्रेण भूयः क्षोभो न बाधते ५

पृच्छ सातरं वक्तुं वशिष्ठोपि उपशमप्रकरणोक्तमेव राजयोगप्रकारद्वयं स्मारयन्प्रतिजानीते संसार इति द्वाभ्यां ३ ४ राम०
तत्र प्रथमं तयोः कतरस्य सुकरत्वमिति विशेषं पृच्छति सुलभत्वादिति क्षोभो विक्षेपः ५ ५७

कीदृशंतद्यथाभूतदर्शनेनतदाह चिन्मात्रमिति २३ महतांब्रह्मतां २४ २५ रामवाक्यानिस्पष्टानि २६ २७ नविद्यते स्वत्वंयस्मात्तदस्व
त्वंयस्मात्तदस्वत्वंबद्धालताश्रामे एकांतुबुद्ध्यानिश्चितबुद्धयः यतइहश्रस्मिन्उपादिष्टार्थविषयेदार्क्यसाधनंश्रन्यदा

चिन्मात्रसर्वमेवेदमिथ्याभासतांगतं नेहसत्यमसत्सत्यवाक्वचिदस्तिनकिंचन २३ महत्तामलमालंब्यलत्केरमव
हेलया श्रासक्तबुद्धिःसर्वत्रभवभव्यभवत्त्वायी २४ किंरोदिषियथानोदेणं मूढवच्चानुशोचसि भ्रमस्तु भ्रांतचित्त
श्रसौम्यावर्त्ततिपुणंयथा २५ श्रीरामउवाच॥ श्रहोनुभगवन्नूनंसम्यग्जातमलत्त्वायः त्वत्प्रसादात्प्रबुद्धोस्मि
सर्वसंगादिवांबुजी २६ भ्रांतिरस्तंगतानूलंमिहिकाशरदीवमे संशांताखिलसंदेहः करिष्येवचनंतव २७
व्यपगतमदमोहोमानमात्सर्यमुक्तश्चिरतरमुदिताशाशांतशोकश्चिरेण पुनरस्तुखमगच्छन्स्वच्छयेकांत
बुद्ध्यायदिहवदसिसाधोतत्करिष्येविघ्नकं २८ इतिवासिष्ठेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेजीवन्मुक्तसंशय
निरूपणंनामद्वादशःसर्गः॥१२॥

राज्यपरिपालनादिकर्त्तव्यंतयावदसितत्‌श्रविशंकंकरिष्य २८ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणे
जीवन्मुक्तसंशयनिरूपणंनामटीकायांद्वादशःसर्गः॥१२॥

प्रशस्तदेशकालविषयादिबाह्याहेतुसापेक्षत्वादपि योगो दुष्कर इत्याह धारणेति धारणादेशो बाह्ये गिरिकूटचंद्रतारादिर्हृ
दकं वा तालुमूलभ्रमध्यादिश्च आसनदेशस्तु समे शुचौ शर्कर वन्हिवालुकाविवर्जिते शब्दाजलाश्रयादिभिः मनो
नुकूलेन तु चक्षुपीडने गुहानिरुद्धाश्रयणे प्रयोजयेदिति श्रुतिस्मृतिशास्त्रप्रसिद्धस्तत्साध्यत्वेन योगः ससाध्य

48

धारणासनदेशादिसाध्यत्वेन ससाधनं नायाति योगो हृद्यर्थं वा विकल्पो नैष शोभना १० द्वावेव किल शा
स्त्रोक्तौ ज्ञानयोगौ रघूद्वह तत्रोक्तं भवते ज्ञानं मतं स्थैर्येण निर्मलं ११

तो नायाति निरुत्साहानां मंदमतीनां मूर्खाणां पुरुषायसदानामिव न धीरस्य समर्थस्य यतमानस्याधिकारिणः रामः
शास्त्रीये साधने स्वसाध्यत्वकष्टसाध्यत्वं विकल्पचिंतायुक्तोऽस्याहं श्रयथेति १० एवमवांतरप्रश्नं निरस्य पूर्व ५८
प्रश्नोत्तरं वक्तुमुपक्रमते द्वावेवेत्यादिना ११

प्राणयुक्तौ प्राणनिरोधेऽसौ योगशब्दः ६ ७ कस्यचित्कुमारचित्तस्य प्राणसंरोधदुःखासहिष्णोर्हठयोगोऽ
साध्यः कस्येरचित्तस्य विचाराकुशलस्य ज्ञाननिश्चयःऽ साध्यः मम स्तुदृढचित्तस्य विचारकुशलस्य ज्ञानानि
श्चयः सुसा ध्योऽभिमत इत्यर्थः ८ विचाराकुशलता हि ज्ञानाज्ञानस्वरूपविवेकासामर्थ्यं स्यात् ननु प्रमाण

श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ प्राकारौ द्वावपि प्रोक्तौ योगशब्देन यद्यपि तथापि रूढमापातः प्राणयुक्तावसौ भृशं ६
एको योगस्तथा ज्ञानं संसारोत्तरणक्रमे समावुपायौ द्वावेव प्रोक्तावेकफलप्रदौ ७ असाध्यः कस्यचिद्यो
गः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः मम त्वभिमतः साध्यो [illegible] सुसाध्यो ज्ञाननिश्चयः ८ अज्ञानं पुनरज्ञातं स्व
प्नेष्वपि न तत्भवेत् ज्ञानं सर्वास्ववस्थासु नित्यमेव प्रवर्तते ९

कुशलस्य स्वप्नेप्यसंभावितमित्याशयेनाह अज्ञानमिति प्रवर्त्तते स्वत एव प्रथते तथा चाज्ञानस्य सदैव साक्षिणाप्र
सिद्धस्यात्मज्ञानस्य च स्वतः प्रसिद्धोः वैधर्मस्य चानुभवादेव प्रसिद्धेर्विवेकसंभवाज्ज्ञानं सुकरं योगस्तु न त
थेति दुष्कर इति भावः ९

अब्दचक्रेनदाश्चक्रेसप्तर्षिलोकेयुगसमूहोवैवस्वतमन्वंतरंलक्ष्यते ३ शतक्रतोरिंद्रस्यप्रास्थानेसभायां ४ मौनी
अल्पभाषितामनीषिणानाहःप्रमाणकुशलश्च ५ यदुवाच तदाह मेरोरित्यादिना पद्मरागमये अंगेदिविनभोदेशेचूत
इतिख्यातोविख्यातःकल्पतरुःअस्ति ६ कलधौतेहेममयेरक्तप्रेतन्मयाभिःकल्पलताभिःप्रोते ७ ८ ९ यतोविश्रांतम
तिरतएवशांतः १० ततयाविधंदीर्घजीवितंसाधनदशाप्राप्तंएवंफलदशायामुदयंपरमपुरुषार्थाभ्युदयभुक्तंचभ

49

तस्याहंमानसःपुत्रोवशिष्ठःश्रेष्ठचेष्टिता अब्दाचक्रेऽद्यधृतेनिवसामियुगंप्रति ३ सोहंकदाचिदास्थाने
स्वर्गेतिष्ठंछतक्रतोःश्रुतवान्नारदा दिभ्यःकथांस्तुचिरजीविनां ४ कथप्रसंकस्मिंश्चिदथतत्राभु
वाचह शातातपोनाममुनिर्मौनीमानीमहामतिः ५ मेरोरीशानकोणस्थेपद्मरागमयेदिवि अस्तिकल्पतरुः
श्रीमांश्छृंगेचूतइतिश्रुतः ६ तस्यकल्पतरोर्मूर्ध्निदक्षिणस्कंधकोटरेकलधौतलताप्रोते विद्यते विहगालयः ब्रह्म ४
७ तस्मिन्निवसतिश्रीमान्भुशुंडोनामवायसः वीतिरागोमहत्कोशैवनिजपंकजे ८ सयथाजगतोकोशेजीव
तोह - गच्छिरं चिरंजीवीतथास्वर्गेनिभृतो नभविष्यति ९ सदीर्घायुस्तनीरागःसश्रीमान्महामतिःस
विश्रांतमतिःशांतःसकांतःकालकोविदः १० सयथाजीवतिखगस्तथेहयदिजीव्यते तच्छ्वेजीवितंपुण्यंदी राम॰
र्घंचोदयमेवच ११ इतितेनभुशुंडोसौभूयःश्रेष्ठेनवर्णितः यथावदेवदेवानांसभायांसत्समुक्तवान् १२ ४८

वेत्सेभावनायांलिङ् १२ भूयोपिमयापृष्टेनतेनशातातपेनइतिउक्तप्रकारेणैवभुशुंडोवर्णितदुक्तेःप्रशंसात्रमा
त्रत्वशंकांवारयतिसत्समुक्तवानिति १२

प्राणापाननयाप्राणापानयोःसमतासंपत्तिरूपेणरूढःप्रसिद्धाः सिद्धिकामानांखेचरत्वाद्यनंतसिद्धिदःज्ञानकामानांलबु
द्धिदःसाक्षात्कारदेहेलअतस्तीक्ष्णएवेत्यर्थः १२ तमेवसमाधिसुखविश्रांतिफलकीर्त्तनेनापिप्ररोचयन्नाहमुखेतिहेनपस्तत
त्वंचेतसाउद्यक्तचित्तेनमुखानिलस्यप्राणस्ययत्स्फुरणंसंचरणंतन्निरोधेनसंभवतिसिद्धतितथाविधास्थितिंप्रतिष्ठांगःसन्
इहप्रसनरूपेप्राह्यपेपरेपदेयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तदभ्यासयुक्तितःसमाहितस्थितिःसन्विगलितगीर्वाणगोचरातिश
यानंदरूपोभूत्वानिवत्स्यसिस्थाइस्यसि १३ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेज्ञानविचारयोगोपदे
शस्त्रयोदशःसर्गः १३॥ स्तरसंसक्तस्यात्रभुशुंडस्यदिदृक्षया वशिष्ठगमनमेरुस्तच्छृंगंचात्रवर्ण्यते प्रसक्तंतंप्रा

प्राणापानतयारूढोदहगुहाशयः अनंतसिद्धिदःसाधोयोगोयंबुद्धिदःशृणु १२ मुखानिलस्फुरणनिरोध
संभवास्थितिंगतोनपस्त्वंचेतसाद्यपे समाहितस्थितिरिहयोगयुक्तितः परेपदेप्रगलितनगीर्निवत्स्य १३
इतिवाशिष्ठेमोक्षोपायेज्ञानविचारयोगोपदेशस्त्रयोदशःसर्गः १३॥ श्रीवशिष्ठउवाच॥ अस्तितावदनं
तस्यतस्यकस्यचिद[illegible]यंकिलः जगद्रूपःपरिस्पंदोमूगतृष्णाविवर्जितः १ तत्रकारणतांयातोब्रह्माकम[illegible]लसंभव
स्थितःपितामहत्वेनभूतभरभ्रमः २

णायामादियोगक्रमंभुशुंडोक्तिप्रपंचनेनविस्तराद्वर्णयिष्यन्भुशुंडाख्यायिकामारभतेअस्तीत्यादिना तस्ययोगिविश्रां
तिस्थानत्वेनवर्णितस्यपरमपदस्यकस्मिंश्चिदविद्यावृतप्रदेशेपादोस्यविश्वाभूतानीतिश्रुतेः जगद्रूपःब्रह्मांडाकारः
परिस्पंदोविवर्त्तः १ तत्रब्रह्मांडेमनुप्रजापतिप्रभृतीनांकारणतांयातः २

वा०टी० सुमेरुवदनेव्यालीलयाक्रीडाकौ तुकेनइंदुग्रा दालंखेनीतंप्रसारितंअलक्तरसरं तितंहस्तस्यशिखावत्संहत
नि०पू० मंगुलिजातमिव १९ मालाभिरिरिवग्राशीताभिज्वीलाभिः खंगंलमिवसस्पंदंचालितंअतएववशैलस्यपर्वतमारुढंह
५० व्याहकवादग्नि होत्राद्यांहृतिपयोमुखेयस्पतथाविधवाडवंव्रालणसंबंधिनमध्यराग्निमिवस्थितं
पंगपद्वेपयोनिद्राग्रोदकंमुखेअग्रनभागेयस्य २० कचंद्रलांशुनखाग्राभिस्त्रिभिःअंगाग्रांगुलिभिः तारा
वि अप्रछिन्नादीः स्पृष्टंस्पृस्वागणपिहमिवआकाशंपरिचुंवत्तव्यानुवदिवउन्मत्तं २१ मुरजाः वाद्यभेदाःभवा
सुमेरुवदनदेवेनवालक्तकरंजितम लीलया मालमिंदुं खेमीतंहस्तहशिखांगुलिं १९ ज्वालाभिरिवमा
लाभिरुणाभि पयोमुखं खंगंलमिवसस्पं दशैलस्थमिववाडवं २० ताराःस्पृष्टमिवाकाशमंगु
लिभिरवत्रिभिः कंच नंसुनखाग्राभिः परिचुंवदिवोन्नतं २१ गर्जद्भीमतमुरजंम ता नात
मद्रूपं सहकुसुमगुच्छाग्रंध्वनतट्पदपेटकं २२ दंततालदलावल्यापरिहासादिवस्फुरत् दोला
दोलासरोवंदमुदारमदमन्मथं २३ शिलाविश्रांतविबुधमिथिनाश्रितकंदरं वरांवराजिनं शुभ्रंगंगा
यज्ञोपवीतिनं च २४
व नभस्याम ताना पुष्पानांवनलदमीणान्स मंडपमिवास्थितं ध्वनत्षट्पदपेटकं भ्रमरसमूहोय
स्मिन् २२ दंतपंक्तिवाहिकसंज्ञा तालपत्राणांअवल्यापंक्त्याउदारोमदनमथोसर्वप्राणिनोयस्मिन् रामः ५०
२३ तापसखेनोत्प्रेक्षाते वरोति २४

१३ १४ तदेवश्रृंगं वर्णयति रत्नेत्यादिना रत्नैर्गैरिकैश्च क्रांतेन मध्वासव प्रयुक्तेन रमदेनेव ककुभां दिशां गणं रंज
यत् लोहितीकुर्वत् दीवाहि लोहितायमाना प्रसिद्धा १५ कल्पांतज्वलनात् उद्भूतानां ज्वालानां पिंडस्य वाद्रिः सं
पन्न इवेक्षते दाक्षिण्यं तशोभोपचितं इन्द्रनीलानां शिखा इव ऊर्ध्वप्रभा एव धूम्राः यस्य लक्ष्म्या द्रायामुपपत्तिः १६ सर्वेषां

कथा वाक्सरसः संयोगात् वक्ष्यमाणे सुरवृजे भुशुंडं विहंगं द्रष्टुमहं पातः कुतूहलात् १३ भुशुंडः संस्थितो यत्र मेरोः श्रृंगे त
दुत्तमं सप्राप्तवान् तत्र रत्नाहं पद्मरागमयं कहत् १४ रत्नगैरिक कांतेन तेजसा वह्निवर्चसा मध्वासवरसेनेव रं
जयत् ककुभां गणं १५ कल्पांतज्वलनो ज्वालपिंडाद्रिमिव संचितं इंद्रनीलशिलाधूममालोकारुणितांबरं १६
सर्वेषामेव सागराणां राशिमद्राविवास्थितं सर्वसंध्याभ्रजालानां चनमेकमिवाकरं १७ उत्क्रांतिं कुर्वतो मेरो
ब्रह्मनाड्येव नि [illegible] र्गतं मूर्द्धनिमागतं क्रांतं वाडवं जव [illegible] रानलं १८

[illegible]

रागाणां लोहितानां सर्वेषां प्राणिनां रागाणां दर्शनेच्छानां वा १७ ब्रह्मनाड्या सुषुम्नया उत्क्रांतिं योगेन ब्रह्मरंध्रं
भित्वा निर्गमनं कुर्वतः चिकीर्षतः मेरोर्जठराग्निर्गतं मूर्द्धनि शिरःप्रदेशम् [illegible] गतं वाडवं वडवाग्निकल्पं जव
रानलमिवास्थितामिसस्येदा १८

वा०टी० पुष्करेणुलदणोः अभ्रैर्वलितं व्याप्तं उत्सेधः श्रेन्मत्यंश्रृंगेषु प्राग्वर्णितमेरुश्रृंगे २ नकेव लमुत्सेधेनैव निर्जिताकाशं किं
नि०सू० पुष्करेणुलदणोः अभ्रैर्वलितं ... तडिद्द्विगुणमंजरीमिति नघ तश्चेति कपि नकपीति ह्रस्वनिषेधः छंदः छा
५१ लतारादिद्विगुणबुद्ध्योपघाहिनापीत्याह तारेति तडिद्द्विगुणमंजरीमिति नघृतश्चेति कपिनकपीति ह्रस्वनिषेधः

दसः कपोलोपः ३ दोलालोलाश्वरोलोकानां आश्चर्यकरपदं पल्लवैर्द्विगुणीकृतपल्लवं ४ कामस्तत्पलास्वैरविहारार्थंक्रि

पुष्करेणुभ्रमलितं रत्नस्तवकतलं उत्सेधनिर्जिताकाशं श्रृंगेश्रृंगमिवार्पितं २ तारादिगुणपुष्पौघं मेघ
51 द्विगुणपल्लवं रश्मिद्विगुणरेणुभ्रं तडिद्द्विगुणमंजरी ३ स्कंधेषु किन्नरीगीतद्विगुणंभ्रमरस्वनं दोलालो
लाश्वरोलोकद्विगुणीकृतपल्लवं ४ सिद्धगंधर्वसंघातद्विगुणोच्चविहंगमं रत्नकांसद्वनीहारद्विगु
णलब्धतांशुकं ५ चंद्रबिंबसमाश्लेषद्विगुणंगवहफलं मूलसंलीनकल्पाभ्रद्विगुणीकृतपर्वकं
६ स्फुरसंवलितस्कंधपत्रविश्रांतकिन्नरं निकुंजजीवतं मृतकहस्तस्फुरादिकम् ७

दो
तविहंगमवेषैः सिद्धगंधर्वसंघातैर्द्विगुणं यथास्यात्तथा उत्थाः निष्पन्नाः विहंगमा यस्मिन् रत्नकांति लसद्रा रामः ५१
याश्वद्धनीहारद्विगुणया लब्धा कृतांशुकं परिहितवस्त्रमिवस्थितं ५ श्रौन्नत्यातिशयेन चंद्रबिंबसमाश्लेषा
दमृतरसाप्लु...स्ते वद्विगुणं गानि अतएव वक्रहंतिफलानि यस्य स्कंधमूलेषु संलीनैः कल्पाभ्रैर्द्विगुणीकृता
नीपर्वाणि यस्य ६ ७ रामः

२५ २६ पातेऊर्ध्वाधोभेशितहरितादिवर्णैर्वनकुसुममाशिलदाणैः प्रतिदिनं नवैः रजकद्रव्यैः दिवि व्योम्नि विहितानि लिखितानि नी
वंभ्रमलानि चित्राणि येन तथाविधं भ्रमरयुवतिवर्गस्य लीलाचलं क्रीडापर्वतभूतं मेरवं शिरःशृंगं गृहं संप्राप्तवानिति निव्रा
क्रनचतुर्दशश्लोकि सर्वेषामन्वयः २७ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे चतुर्दशः सर्गः ॥१४॥ शृंगे
कल्पतरुप्रसूतः पुष्पपद्मादिसंप द: स्कंधे काककुलं तत्र भुशुंडगृहवर्णितं कुसुमाष्टुरणि निकल्पाभ्राणेव कुंतलाः

तापसं पिंगलमिव वेणुदंडधरं स्थितं गंगानिर्झरनिद्रादिलतागृहगतामरं २५ गंधर्वगीतसुभगमामोदि
मधुरानिलं पुष्पहेमांबुजोत्तंसं सततासारलांछितं २६ व्योम्नः पारमिव प्राप्तं पिंगलं मेरवं शिरः शितहरितपी
तपाटलधवलैर्वनकुसुमराशिनवरंगैः दिविविहितामलचित्रं लीलाचलमरयुवतिवर्गः २७ इति श्रीवाशि
ष्ठे मोक्षोपाये भुशुंडोपाख्याने मेरुशिखरवर्णनं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥१४॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ कुसुमास्त
रणि कल्पाभ्रकुंतलेतस्य मूर्द्धनि कल्पागमहमद्रागशाखाचक्रामिवास्थितं १

केशाय स्मिंस्तथाविधे तस्य शृंगस्य मूर्द्धनि शिरोदेशे प्राणिनामभि लास्थितार्थ पूरणा यकल्पते इति कल्पनि श्रेगा
निशाखाद्यवयवाः यस्य तथाविधं परितः समष्टस्तसारवापंक्तिला छुखा चक्रामवमिवास्थितं परं वैचित्र्यमागतमि
लंतद्वादशश्लोकोक्तविशेषणविशिष्टं अर्थात्सातातपोन्नतं चूतं तकगृहमद्राक्षमिति संबंधः १ राम:

वा०टी० ऽंशकादस्यवेदानां चरहस्यार्थालोचनसहायत्वात्सुहृत्सुहृदोमित्रभूतान् परापरब्रह्मविद्यास्वनुशासनंगुरु
नि०कू० मुखाद्विधिनाध्ययनंयेषां १५ अग्निवाहनस्तुकांस्तत्रवर्णयतिउर्जीर्णेत्यादिना अस्थिशंख:नैकान्यनेकानि
५२ तडित्पुंजानिनीलमेघाश्चवर्णत: समाउपमायेषां १६ यज्ञवेदिषुआस्तीर्णानांहरितकुशालतानांदलानीवश्या
मान् हरितान् कृशानुरग्निस्तद्वाहनभूतांश्छकान् अहं दृष्टवानितिसर्वत्रानुषज्यते मयूरपोतान्वर्णयति

विरिंचिरथहंसानांपेतकान्सामगायिनः ऽंशकाउवेदसुहृदोब्रह्मविद्यानुशासनात् १५ उर्जीर्णमंत्रनि
52 चयान्स्वाहाकारनिभस्वनान् अस्थिनैकतडित्पुंजनीलमेघसमोपमान् १६ देवैर्निरीक्षितान्नित्यंयज्ञ
वेदिलतादलतादलान् स्रुकान्कार्शानिवान्यपामंछिसून् छिखिशिखाशिखान् १७ गौरीरक्षितवर्होघा
न्कौमारान्वरवर्हिणः स्कंदोपन्यस्तानिःशेषशैवविज्ञानकोविदान् १८ व्योम्न्येवजातनष्टानांमहतांव्यो
म्नपक्षिणांवंधूनावद्धनिलयांश्छरदभ्रसमाकृतीन् १९ विरिंचिहंसजानन्यानन्यानग्निकुक्कोद्भवान्
कौमारवर्हिजानन्यान [illegible] न्यानंवरपक्षिपान् २० छिलंडांश्चभरद्वाजान्हेमचंडान्विहंगमान् कल
विंकवकानाध्मान्क्वैकिली: क्रौंचकुक्कुटान् २१ रामः

शिसूनित्यादिना शिखिनः अग्नेः शिखेवभास्वराः शिखाः येषां १७ १८ व्योम्न्येवाजातानांतत्रैवनष्टानांमरण ५२
पर्यंतंभ्रमावनतरतां अतएववलाधिक्यान्महतां अतएवव्योमपक्षिनाम्नाप्रसिद्धानांपक्षिजातिभेदानांनि
त्यंक्रीडासहायत्वादंधनं आवद्धनिलयान्कृतनीडाना १९

अप्सरोलक्षणैर्भ्रमरीभिः वलयस्वनैः कटकक्वणितैर्भृंगानुत्सार्य गृहीताः कुसुमानामंतराः मकरंदायस्य च कांडः
प्राक्तनविशेषणैरस्य समुच्चयार्थः ८ जगज्जालं ब्रह्मांडमिवस्थितं अनंतानामनवधीनां दशानां आशानां दि-
शां परिपूरकं ९ १० अंशुकैर्दिव्यवस्त्रैः रत्नैश्च आद्यमिव अर्थिकामप्रपूरकं लतानां विलसनं लास्यं ११ १२

स्वकारविपुलं भृंगानुत्सार्य वलयस्वनैः अप्सरोभ्रमरीभिश्च गृहीतकुसुमांतरं ८ सुरकिन्नरगंधर्वविद्याध
रा२ रैरन्वितं जगज्जालमिवानंतदशाशाकाशपूरकं ९ नीरंध्रकलिकाजालं नीरंध्रमृदुपल्लवं नीरंध्रविकसत्कु
सुमं नीरंध्रवनमालितं १० नीरंध्रमंजरीपुंजं नीरंध्रमणिगुच्छकं नीरंध्रांशुकरत्नाढ्यलताविलसनाकुलं ११
सर्वत्रकुसुमापूरैः सर्वत्रफलपल्लवैः सर्वामोदरजःपुंजैः परं वैचित्र्यमागतं १२ तस्य कंदेषु कुंजेषु लताप
त्रेषु पर्वसु पुष्पेष्वालयसंलीनान्विहगान्दृष्टवानहं १३ निशानाथकलाखंडमृणालशकलोथितान्
अर्जुनांभोजिनीकंदकवलान्ब्रह्मसारसान् १४

कंदेषु स्कंधशाखासंधिषु कुंजेषु लतावृतशाखाग्रेषु १३ विहगेषु विशेषमाह निशानाथेति निशाकरकलानां खं
डाः मृणालशकलनीतिः एवितन्वर्द्धितान् तथा अर्जुनाः शुभ्राः अंभोजिनीकंदा अपि कवला निग्रासाये षां त
थाविधान् ब्रह्मवाहनभूतान्सारसान् हंसान् १४

मनीमान्यः २८ प्राणस्पंदस्य अवधानेनान्निरोधेन तया प्रसिद्धतमया २९ ३० लोकपालप्रायपाठात्शर्वा ईशानाः
शक्रा इंद्राः मरुत्सखाः अग्न्यश्च तेषां जन्मानां वक्रपरंपरागणयन् दि न्नोनिर्विघ्नः ३१ पेशलस्सुंदरः ३२ अव्यक्ता
मामस्फटानां सूक्ष्मतया र्थानां स्फुटीकरणवक्ता पतस्तेषां विज्ञाता ३३ कृतोपि सर्वेषां सुहृदादिस्तत्राह सर्वदेतिय
त्तोयं सर्वस्य प्राणो जातस्य सर्वारोपाधिष्ठानत्वात्सर्वथा सर्वप्रकारेणापि सर्वदा सत्यं सर्वस्य संस्तवे वर्णन प्रसंगेष्व सर्वश्र

मध्येचकारखंडानामिंद्रनीलइवोन्नतः परिपूर्णमनामानी समः सर्वांगसुंदरः २८ प्राणस्पंदावधानेन
निरोधं तम्सुखासुखी चिरंजीवीति विख्यातश्चिरजीवितयातया २९ जगद्वितितदीर्घायुर्भुशुंड इतिविश्रुतः युग
गामायायदशादर्शनप्रौढमानसः ३० प्रतिकल्पं चगणयत्यविच्छिन्नक्रमपरंपरा जन्मनां लोकपालानां
सर्वशक्रमरुत्वतां ३१ संसमत्तसतीतानांसुरासुरमहीभृतां प्रसन्नगंभीरमतापेशलस्निग्धमुग्धवाक् ३२
अव्यक्तवक्ताविज्ञातानिर्ममोदिसहांकृतिः सुहृद्बंधुस्तथामित्रंम्बंधुः पुत्रो गुरुः प्रभुः ३३ सर्वदासर्वथासर्वं
संसर्वस्य दसस्तवे सौम्यः प्रसन्नमधुरो रसवान्महाहृद्यसरोवरइवांतङशीतलः हृत्पुंडरीककुहरव्यवहारवे
तागोभीर्यम् छमतहम्लकंठासयश्रीः ३४ इतिमोक्षोपायेभुशुंडदर्शनंनाम पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥

53

तइत्यर्थः पद्यद्वयेपिविशेषणानिस्पष्टानि हृत्पुंडरीकस्य कुहरं दहराकाशरूपइत्यर्थः तस्यभूताकाशशंकावारणाया रामः
हव्यवहारवेतेति सरः पद्मोल्हृदिमध्ये पुंडरीकारणं आधारभूतकुहरं निरवातं यस्य चयः पद्मिनास्तेषां मंवहारो विश्रां ५३
तिस्तद्वेत्तानिर्मलमलाम्लकटाशयश्रीः ३४ इति मोक्षोपाये वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे भुशुंडदर्श
नंनाम पंच दशः सर्गः ॥ १५ ॥

भूतौघंप्राणिजातंतत्रतस्मिन्व्रद्गे २२ पुष्टानिघनानिपत्राणियस्याः २३ कालेदक्षिणशाखादर्शनानंतरकालेकाकोलाःद्रोण काकाख्याःकाकजातिभेदास्तेषांवलयंमंडलंकल्पाभ्राणांसंवर्त्तमेघास्तदोघमिवस्थितं २४ २५ पुष्पकदंबोजनानांयोषि

भासन्वाषवनाकादीन्वहनन्यांश्रराघवः भूतौघंजगतीवाहंदृष्टवांस्तत्रपक्षिणः २२ दक्षिणस्कंधशाखायांस्थितायांवैदवीपति अथाहंदृष्टवान्पुष्टपत्रायांमंवरास्थितः २३ कालेकाकोलवलयंमंजरीजालमालितं लोकालोकचलेरण्येकल्पाभ्रौघमिवस्थितं २४ तत्रायस्याम्यहंयावदेकांतेस्कंधकोटरे विचित्रकुसुमास्तीर्णेविधानामोदशालिनी २५ पुष्पकद्योषितांस्वर्गेप्रियस्तवककवासिताः अपरिदष्ट्भिताकाराःसभार्यावायसाःस्थिताः २६ विभेद्यमेघावातेनसमेवायसारिताः तेषांमध्येस्थितःश्रीमान्भुशुंडःप्रोन्नताकृतिः २७

ताभोग्यानांअप्सरसांस्वर्गेरतिसुखभोगयोग्येस्कंधकोटरेइतिपूर्वेणान्वयःशौंसादिगुणशालित्वादपरिदष्ट्भिताकाराः २६ मेघाःवातेनवायुनासमेनसमभागेनविभेद्याछेत्वाअपसारिताःकोटरेप्रवेशिताइव २७

तदैवस्वागतोक्तिकालएव हिममेव हैमं शिशिरं आसारोत्करमिव ५ त्यक्तोष्णत्वेन त्वद्वारा आसनानयनेमस्कृ लाख
यमेवाशनमाह शाद्रुपानीतवतीत्यर्थः ६ उत्थितां तं पूर्वान्वियिस्वीयाः कलाः कांतय इव प्रसरंतः पद्मायेषां तत्पावि

भु०

संकल्पमात्रजाताभ्यां काराभ्यां कुसुमांजलिं महां माङ्ख तदैवादान्मेद्यौ हैममिवोत्करं ५ इदमासनमित्युक्त्वा
54 नवं कल्पतरुछदं उपनीतउत्ति शक्तो भ्रशवायसनायके ६ भुशुंडउत्थितेस्वीयकलापदेषु पदिषु उपविष्टमु
निद्रेस्वासनान्मुखदृष्टिषु ७ समंतात्स्वगकंदेन भूशुंडेन समंततः तस्मिन्कल्पलतापुंजे ह्युपविष्टोह
मासने ८ अर्घ्यपाद्यादि संपाद्य भूशुंडस्स्तु ष्टमानसः मामुवाच महातेजाः स्नेहादान्मधुराक्षरं ९ भुशुं
डउवाच ॥ अहोभगवतास्माकं प्रसादो दर्शितश्चिरात् दर्शनामृतशेकेन परिसिक्ताः सद्रुमा वयं १० मन्तु
रूपञ्चिरसंभारप्रेरितेनत्वयाधुना मुनेमान्यैकमान्येन कृतश्चागमनं कृतं ११



धेषुपक्षिषु तत्सभावायसेषु ७ ततस्तदनंतरमहं भुशुंडेन समं उपविष्टः ८ ९ प्रसादोनुग्रहः सद्रुमाः उत्प
कंदायमानाः उपमितिनिर्दिष्टजातिजाद्योत नायजासाख्यायमिति वहुवचनं १० कुतः कस्मात्प्रदेशात् ११

परः प्रासप्तवशिष्ठेन पूजितेमासनादिभिः भुसुंडजन्मकर्मादेः कृतः प्रश्नोत्रवर्ण्यते अथअहंतस्यभुसुंडस्यपुरः खान्अ
चलेनक्षत्रमिवअपतं अवातरं किंचिद्दिद्योभितसभुंडसेतद्दिकृएणेति बुद्धोभेति वायसानामास्थानंसभा २

द्यो१

श्रीवशिष्ठउवाच॥ अथतस्याहमपतंदीप्यमानवपुःपुरः किंचिद्दिद्भितशभःशान्नदा त्रमिवाचले १ चद्दो
भवायसस्थाने नीलोत्पलसरःसमं सलात्तमंदवातेन भूकंपेनेवसागरः २ अशंकितमपिप्राप्तंदुर्शनान्माश
नंतरः भुसुंडस्तुवशिष्ठोयंप्राप्तइ सवबुध्दवान् ३ पत्रपुंजात्समुत्तस्थोमेघशावइवाचलात् हेमुनेस्वा
गतमिति प्रोवाचमधुराक्षरं ४

अशंकितमवितर्कितासंभाविता गमनमपिमांप्राप्तं अववध्दवान्त्रिकालदर्शित्वादेवेतिभावः ३ मेघशावःस्तूद्मोमे
घइवेतियावत् ४

पतितः प्रविष्टः १९ भगवन्नुत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिः वेत्ति विद्यामविद्यां च स भावो भगवान्निमुक्त ज्ञानसंपन्नः २० वृत्तं अतिक्रांतं कल्पांतरं चरितं अयं एतद्द्वारूपो निवसत्यस्मिन्निति निवासः २१ आत्मात्मश्रोत व्या २२ यं वृत्तांतं पुष्कद्विधा आकर्णयिति तेन वृत्तांतेन व एामन्येषां च श्रोतृणां मस्तुभं विनाशमेतिय पामेघा स्पदेन वृष्टिच्छायापवनादिति भवेनार्कतापो विशामेतितद्वत् २३ इति श्री वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्र करणे भुशुंडसमायोगो नाम षोडशः सर्गः ॥ १६

पं२

55

आशीतलांतः करणो दिष्ट्या कुशलवानसि पतितोसि नन्वु ज्ञाला भीषणां भववागुरां १९ तदेतं संशयं छिंधि भगवन्मम सतत: कस्मिन्कुले भवान्जातो ज्ञातज्ञेयः कैर्भवान् २० किंयदायुः अलेसाधो वृत्तं स्मरसि किंचिद्वा केनायं वा नि वासस्ते निर्दिष्टो दीर्घदर्शिनः २१ भुशुंड उवाच ॥ यत्पृच्छसि मुने सर्वं तदिदं वर्णयाम्यहं अनुद्वेगितया यत्नात्क थ्यात्मा श्रावय महात्मना २२ पुष्कद्विधास्त्रिभुवनप्रभुष्ठ्यरूपा आक र्णयिंतियमुदारधियो महांतः तेनास्तुभं कथितेन विनाशनेति मेघास्पदेन विभवेन यथार्कतापः २३ इति श्री वाशिष्ठे मोक्षोपाये भुशुंडसमायोगो नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ अथ राम भुशुंडोसौ नप्रहृष्टो नवक्रधीः सर्वांगसुंदरः श्यामः प्राकषीय रामः
पयोधरः १ ५५

उपवर्णभुशुंडोत्र जीवन्मुक्तोचितैर्गुणैः पृष्टार्थं विस्तराद्वक्तुं प्रवृत्त इति कथ्यते अथ भुशुंडः इदमाहेति सर्गेस्मिन्श्लोकेन संबध्यते हृष्टः इष्टलाभप्रयुक्तहर्षवान् नवक्रधीः अनृजुबुद्धिः १

महामोहेमूलज्ञानकार्येजगति १२ आज्ञायन वचनश्रवणउत्कानास्तलंहितानांनः आ ज्ञांआज्ञाप्यमर्थं १३ १४ सर्वं

क्वचिदस्मिन्महामोहेचिरंविहरतस्तव अखंडितैवसमतास्थिताचेतसिपावने १२ किमर्थमद्यागमनेक्लेशेनात्माकदर्थितः वचनश्रवणोत्कानामाज्ञांनोवक्तुमर्हसि १३ त्वत्पाददर्शनादेवसर्वंज्ञातंमयामुने त्वदागमनपुण्येनवयमायोजितास्त्वया १४ चिरंजीवितत्वचीभिवयंवःस्मृतिमागताः तेनेइमास्पइंयादैस्त्वंपदित्रितवानयं १५ ज्ञातत्वहागमोप्येवंत्वांपृच्छामीहृयन्मने भवद्भावयाम्यतात्वादवांछितंप्रविजृंभते १६ इत्युक्तवानसोपद्मीभुशुंडश्चिरजीवितः त्रिकालामलसंवेदीतत्रप्रोक्तमिदंमया १७ श्रीवशिष्ठउवाच॥ विहंगममहाराजसत्यमेतत्वयोच्यते द्रष्टुमभ्यागतोस्म्यद्यत्वामेवचिरजीवितं १८

ज्ञातमितियदुक्तंतदेवस्फुटयति चिरमिति चिरंजीवितंयेषांतद्विषयाभिश्चर्चीभिर्विचारणाभिरिंद्रसभायांज्ञाताभिः १५ यद्विज्ञातस्तर्हिकिमर्थंपृच्छसि तत्राहभवद्वाक्येति १६ १७ १८

प्रियंमधुरंचश्रवणोचितंवीणागानमिवहृद्यंवाक्यंयस्यासाद्यकारमात्रात् सकलभयापहंस्वयंवृतैवजगदुद्धारा
यनचंशरीरे आश्रितः अतएवसहजानंदप्रहर्षयुक्तोभुशुंडः प्रश्नोत्तरकथनायसरभसेनसोद्योगेनवदनेनाभिरा
मरूपः सन्इदमाहेति परेणान्वयः ६ सभुशुंडः मामा प्रतिशुद्धं अमलं अखिलं निजंस्वरूपं अनुज्झितसंभ्रमे
ण अलक्षविनयोपचारोत्साहादिपरिष्कारेण क्रमेणकथयितुं अमलगिरा इदंवदमाणएवत्तांतं आहयथा



सरभसवदनाभिरामरूपः प्रियमधुरोचितगानहृद्यवाक्यः स्वयमिवनवमाश्रितःशरीरं शकलभयापहंरं
प्रहर्षयुक्तः ६ इदममलगिरासमाहशुद्धममलं तमनुज्झितसंभ्रमक्रमेण कथयितुमखिलंनिजंस्वरू
पंमधुपमिवस्तनितेनमुग्धमेघः ७ इतिवाशिष्ठेमोक्षोपायेभुशुंडस्वरूपवर्णनंनामसप्तदशः
सर्गः ॥ १७ ॥



मुग्धः सुंदरोमेघः स्तनितेनस्वगर्जितरवेणमधुपंमकरंदपानरसिकंभ्रमरंप्रतितदेवाह तद्वत् तथाचप्रागेवप्रबु
द्धपरमानंदरसिकेमयितदुक्ति नोपदेशः किंत्वनुवादमात्रमितिभावः ७ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वा
णप्रकरणेभुशुंडस्वरूपवर्णनंनामसप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ रामः

प्रतोल्लितं तूलयेव इत्तयानिश्चितं जगत्त्रयं येन २ त्वमेव तद्दृष्टं सकलं भोगवृंदं येन लोकानां आर्जवं जवीभावे कामानुधा
वनाविषये सम्यग्विचार्य मुमेपीकृत्ता फलत्वेन निश्चिता जन्ममरणादिसंसृतिर्येन दृष्टं ज्ञानेन परमवरं च ब्रह्मयेन ३

ज्ञा॰

स्निग्धगंभीरवचनः स्मितपूर्वाभिभाषणः करस्याविलफलवत्प्रत्तोलीतज्ज्ञगत्त्रयः २ त्वमेव दृष्टसक
लः प्रमेयीकृतसंसृतिः लोकाजडं जवीभावे दृष्टज्ञानपराःवरः ३ धीरस्थिरमहाकारो विश्रांतिंगतमंदरः
परिपूर्णमनाः स्तुब्धः क्षीरार्णव इवागतः ४ परिविश्रांतधीः शांतः परमानंदपूर्णितः आविर्भावति
रोभावतज्ज्ञः संसारजन्मनां ५

अप्रमत्तोत्पादनानंतरंगतो मंदरो यस्मात्तथावि भुः क्षीरार्णव इव अविश्रांतिमागतः ४ वहिः प रिविश्रांतधीः अंतः
परमानंदपूर्णितः संसारे जन्मयेवां तथा विधानां सर्ववस्तूनां आविर्भावतिरोभावौ तत्त्व्को मित्तः मायातत्त्वमात्मत
त्वं च जानातीति तिरोभावः तज्ज्ञः ५

तथापसस्व छा स्वाछिया वकाञ्जागस्त्र लयहेहेतोः संभवतीति तथाविधं धूलिलेखाः धूलिश्रेणिरूपाः महो ... तः प्र
लयवासावर्त्तो यस्मात्तथाविधेस्थूलम् ... नांस्य दम ... दमप्रवेशक्रमेण परमसू ... दमा ... क्रमात्रं परिशेषावसर
णुमयं सितं शुभ्रं तस्या दीचिंनात्वेल त्रणि जललावितला ज्ञानजलं माया ... लं दार्णभ ... सा यस्मा पाशवल
ब्रह्मणो विभूषणामिसनुष ज्यते हरिः संद्भुमेन भजितिभासितोधूलनविधिमितिभगवतादाः ६ मृष्टानि शाणे

57 धूलिलेखामहावर्त्तं विष्णुपावकसंभवं परमाणुमयं भस्म यस्य ज्ञानजलं सितं ६ निर्मलानि जितेंदूनि
मृष्टानि घट्टितानि च यस्यास्थीन्यक्षरलानि तत्तदेहमयानि च ७ सुधाकरसुधाधौतं नाल
नीरदपल्लवं तारकाबिंदुसबलं यस्याम्बरमंबरं ८

लेखनेनमणीवच्छोधितानि अतएव मालाद्याकारेण घट्टितानि देहेभुक्तानि मनोरमाणि ब्रह्मादीशशरीराणि रामः
तन्मयानि तद्विकारभूतानीलरूपः ७ नीलानीरदामे ... घाएव पल्लवाग्नि दशायस्य अंबं ... रमाकाशं दिश ५७
इतियावत् अंबरं वस्त्रं ८

स्वजन्मवक्तुमत्रादौहरतङ्गाणमात्यकाःतासांपानोत्सवोन्मोहाभुसुंडोनात्रवर्णित तत्रकस्मिन्कुलेभवान्जातइतिप्रथ
मप्रश्नस्योत्तरंवक्तुंभूमिकांरचयतिअस्तीत्यादिनासर्वेषांनाकनिवासिनान्मध्येश्रेष्ठःज्ञानैश्वर्यबलादिगुणैरुत्कृष्ट
तमःदेवानामपिदेवःईज्यउपास्यश्चदेवानांदेवैर्ब्रह्मादिभिरपिअभितःसर्वतःसदावंदितोनमस्कृतःस्तुतश्चेतित्रि

भुसुंडउवाच॥अस्त्यस्मिन्जगतिश्रेष्ठःस र्वनाकनिवासिनां देवदेवहरोनामदेवदेवाभिवंदितः १ षट्प
द श्रेणिनयनायस्योत्रस्तवकस्तनी विलासिनीशरीरार्द्धेलताचूततरोरिव २ हिमहारसितायस्यलह
रीस्तवकोंभिता आवेष्टितजटाजूटागंगाकुसुममा लिका ३ क्षीरसागरसंभूतप्रसूतामृतनिर्झर स्तिइ
प्रातिविंबकरःश्रीमान्यस्यचूडामणिःशशी ४ अनारतशिरश्चंद्रब्रह्मवेणमतीकृतः यस्येंद्रनीलवत्का
लकूटःकंठेविभूषणं ५

भिर्विशेषणैःसर्वांसिपितत्स्यैवोत्कर्षपरंमावधिलामितिदर्शितंअनेनार्थाद्दर्पमाणब्रह्मविद्यारंभेमंगलमपिकृतं
बोध्यं १ षट्पदानांश्रेणीरिवनयनानियस्याः २ हिममिवहारइवचसिता लहरीलहर्यैःस्तवकैरंभिताष्ठुरिता
गुंफितेतियावत् ३ प्रतिविंबकरोदर्पणभूतश्चूडामणिः ४ अनारतंशिरश्चंद्रस्यामृतप्रस्रवेण निरस्तविव
शक्तिंराहितसंजीवनशक्तिश्चेरूपमतीकृता ५

यस्य समाधिकाले प्रसिद्धं एकाग्रं पृथिवीशैलरूपं तन्मूर्त्तिषु प्रसिद्धं दृश्यत इत्याशयेनाह एकाग्रेति स्नेहरागद्वेषादि
सर्वदोषविवर्जिताः रसा पृथ्वीरसो जलं च तत्सहिता इति सरसा अपि स्वसनाः शोभनाशनत्वात् इव नीरसा अस्नायापि
पासादिमत्त्वात् अनश्नन्त्यास्ते प्रसिद्धा मेरुहिमवदादयः शैला यस्य हरस्य एकाग्रभूताः ध्यातमूर्त्तयः प्रसिद्धा इत्यर्थः
१४ इदानीं तस्य गणान्सर्वशक्तिमतो वर्णयति शिर इति शिराः शिखराः धावनखण्डनादिखरशक्तिमन्तो येषां तथा
खराश्च कराः विचित्रशिल्पादिकरशक्तिमन्तः येषां तथाकराश्च दंतमुखोदरं च वर्णभञ्जनवपनादिशक्तिमन्तो येषां ऋ

SD

एकाग्रमूर्त्तयः स्नेहरागद्वेषविवर्जिताः स्वशना यस्य ते शैलाः सरसा अपि नीरसाः १४ शिरःकराः खुरकराः
करदंतमुखोदराः ऋक्षोष्ट्राजाहिवक्त्राश्च प्रमथा यस्य लालकाः १५ तस्य नेत्रत्रयोद्भासिवदनश्यामल प्रभाः
यथा गणास्तथैवान्याः परिवारो हिमातरः १६



द्वीभल्लूकाः उष्ट्राश्च अजाश्च हयः सर्पास्तेषामिव वक्त्राणि येषां तथाविधाः प्रमथा यस्य लालकाः क्रीडासहाया इत्यर्थः
१५ यथा गणास्तथैव सर्वांगेषु सर्वशक्तिमत्या नानाकाराः नानाश्च मातरस्तस्य परिवारः १६

भ्रमतोभिः शिवागणाभिः पक्कैर्महामांसैर्नरामिषैः वलोदनैश्च आकुलं ग्रामनगरादिभ्यो बहिर्भूतं भ्रमंतीभिः शिवाभिः कल्पा
णवेषाभिरंगताभिः पक्कैर्महद्भिर्मिष्टतमत्वात्प्रश स्यैर्मांसौदनादिभोज्यैराकुलं व्याप्तं सर्वदोषेभ्यो बहिर्भूतमित्यपिश्ले
षादारोप्यते ९ मातरो वक्ष्यमाणाः बंधवः सदा क्रीडासहायाः १० चरंतः पर्यायेण ततदं ... गण्डूषणाय प्रसर्पतिः मस्तु
लुंगकाः स्निग्धं सर्वां ... गादी ... प्यमानखराणिकातयः ११ यस्य भैरवं भीषणमाचरितं तदेवोविप्रसोदाहरिति हृद्या

भ्रमच्छिवांग ... नापक्व महामांसौदनाकुलं वहिर्भूतं गृहं यस्य श्मशानं हिमपांडुरं ९ कपालमालाभरणाः पीतरक्त
वसासवाः आंत्रस्रग्दामवलिता बंधवो यस्य ... मातरः १० प्रस्फुरन्मूर्द्धमणीं यश्चरंतो मस्तुलुंगकाः भुजगावल
यायस्य प्रकांचलकं कनकत्विषः ११ हठ्यात दग्धशैलेंद्रं जगत्कवललालसं भैरवाचरितं यस्य लीलासंत्रासि
तासुरं १२ स्वस्थीकृतजगज्जातं स्वव्यापारस्थ चेतसः यदृच्छया करस्पंदो यस्यासुरपुरद्रोयः १३

तेसादिविशेषणैः १२ सत्यसंकल्पत्वात् कल्पावितनैनैव स्वस्थीकृतं जगज्जातं येन तथाविध अतएव स्वव्यापारः स
माधिस्तत्स्थं चेतो यस्य तथाविधस्य यस्य यदृच्छया समाधिभंगेयः करस्पंदुः सोपि आसुराणी पुराणि हि ... णोति
असुरैस्सह नाशयतीत्यासुरपुरद्रोहस्तथाविधो भवेतोतिशेषः १२ १३

नि०सू० इतिउक्तलक्षणाःमातरःकेनापिविहारहेलना २४ चित्तैकाग्र्यदाराससमाधौपरमार्थभूतस्वात्मतत्वप्रकाशकंयानोत्त
५९ वंवामस्रोतोवाममार्गेणपरशक्तयाराधनप्रकारस्तज्ञतास्तंवहुनामानंरुद्रम्मूर्त्तिभेदमाराध्यत्वेनाश्रिताः तंचकंरुद्रंवा
मस्रोतोवामभागस्तद्रूपाःसत्यश्चाश्रिताइतिवा २५ २६ कथावसरतःपरस्परसंवादकथाप्रयुक्तरुद्रकृतमात्रवहेलन

59 इत्थंहैश्वर्ययुक्तास्तामातरोरौद्रचेष्टिताः कदाचिन्मिलिताव्योम्निसर्वाःकेनापिहेलना २४ उत्सर्वपरमंचक्रुः
परमार्थप्रकाशकं वामस्रोतोगताएतास्तंवरंरुद्रमाश्रिताः २५ पूजयित्वाजगत्पूज्योदेवोऽत्रवरभैरवो विचित्रा
र्थाःकथाश्चक्रुर्मदिरामदतोषिताः २६ अथैषमाययौतासांकथावसरतःकथाः अस्मानुमापतिर्देवःकिंपश्य
वहेलयाः २७ प्रभावंदर्शयामोस्ययुननीत्यांस्त्वयोयथा दृष्टमात्रमहाशक्तिंकरिष्यत्यवधारणं २८

प्रसंगेनकथावाकश्चापयौतामेवदर्शयति अस्मानिति २७ यथाअसौउमापतिर्दृष्टमात्रामहतीशक्तिरस्यस्वभा रानः
वोयेनतथाभूतःसन्अस्मानुदिश्ययथापुनःअवधीरणंअवहेलनांनकरिष्यतितथाअस्यप्रभावंदर्शया ५९
मइत्यन्वयः २८

भुवनसंख्यया चतुर्दशविधा निखसंख्यया अनंता निभृतजात्य नैकं मुखभोजनमन्नं यासां १७ रक्तमेदोवसाः आसव
इव स्वादपेयाः यासां शरीरावयवाः शवहस्तपादादयः स्रजो यासां १८ १९ तत्कव्यस्थानात्मस्तानामान्याह जयाचेत्या

ल

नसेति मातरस्तस्य पुरोभूतगणान्वताः चतुर्दशविधानंतभूतजातैकभोजनाः १७ खरोष्ट्राकारवदना
रक्तमेदोवसासवाः दिगंतरविहारिण्यः शरीरावयवस्रजः १८ वशं तीगिरिकूटेषु व्योम्नि लोकांतरेषु च
अट्टेषु श्मशानेषु शरीरेषु च देहिनां १९ जया च विजया चैव जयंती चापराजिता सिद्धा रक्ता लंबुसाख्या उत्पल
ला चेति देवताः २० सर्वासामेव मातॄणामष्टावेतास्तु नायिकाः आसामनुगतास्त्वन्यास्तासामनुगताः पराः २१
तासां मध्ये महाहोणां मातॄणां मुनिनायक अलंबुसेति विख्याता मातामानद विद्यते २२ वज्रास्थितंडश्चंडाख्य
इंद्रनीलाचलोपमः तस्यास्तु वाहनं कालो वैलव्यागत्तडो यथा १३

दिदेवताः मातृदेव्याः २० ननु शतकोट्यस्तु चामुंडा इत्यादि बहुसंख्यत्वे तासां प्रसिद्धे कथमष्टाविलक्ष्यते तत्राह सर्वासामि
ति २१ तासां मध्ये समीपा विद्यते तस्यास्तु वाहनं चंडाख्यः काको विद्यत इति परेणान्वयः २२ २३ नामः

वा०टी०
नि०पू०
९०

ध्वनंतःशैलागुहाश्रयास्मिन्कर्मणित्तद्यथाभवतितथा चंद्रोदयरागे एरंजतरववत्धनत्त्वसमुद्रवारीवजगर्जुः ३४
चंदलेनरक्तवसासवादिनावाचर्चितान्यनुलिप्तानिपुष्पाम्लानिशिरश्रादिवरपर्यंतानिपद्यास्तुस्तपापानंपपुः ३५
तासांस्तनमत्तवत्तामेवक्वानिचिदभित्तसन्नेपसंहरतिपपुरिति पपुःमेपानिश्रपुःपर स्परंररदुःपरस्पा
मुखेश्राग्रीवाग्रहोषुःअपक्वत्तंपरिक्तंखाचारशिद्वपाअपगससघ्नतेवा ३६ इतिश्रीवाशिष्टतात्पर्यप्रकाशे
निर्वाणप्रकरणेमातृव्यवहारवर्णनंनामअष्टादशःसर्गः॥१८॥

60 अन्यजगुर्ध्वनिक्षैलगुहमापानतोषिताः वरीवरवव द्रंजज्जगन्मंडलकोटरे ३४ अन्यापानंपपुःस्तु
ष्टचर्चितांगशिरःखरंलीलाघुरघुरारावरणदाकाशकोटरे ३५ पपुरुद्गुरपात्त्वैःसत्वराजमुक्त
चर्जहसरवुत्रहोषुःपेतुरुच्चैर्ववल्गुः नन्रुतरतिसमादुस्स्वादुमांसंचदेवास्त्रिभुवनमपक्वंतंचक्रुरु
न्मत्तवृत्ताः ३६ इतिश्रीवाशिष्टे मोक्षोपायेमातृव्यवहारवर्णनंनामाष्टादशःसर्गः॥१८॥
भुशुंडउवाच॥ इत्युत्सवेवर्तमानेतासांवाहास्तदुत्तमाः तथैवमत्ताजहसुर्नन्तुलः पपुरप्यकृत १ राम:
९०

ब्राह्मीहंस्यांचंडयोगा तवजन्मभ्रातृभिःसहब्राह्म्याःप्रसादाद्ज्ञानाप्तिःपितृस्थानामिरुच्यते तासांमातृणां
वाहावाहनभूताः चंडादयः १

उमारूद्रशक्तिवशीकृतस्वस्मैत्स्वैतिरखात्स्वाधीनांकृत्वा यत्रे पश्चुनिवसमं त्रेणंभसाप्रोदयामास्तः विवर्णविरनांगिकाभि
र्लनेनवदनाधंगानांवर्णंतरापादनेनसहमापसाउमाप्रोदितितिपरिज्ञात्वमशक्यत्वपादनेरूच्यते २८ रंगंमात्वमं
डमध्यंप्रोदनतांगतांकर्तुं शेस्तुरिवमात्तृणांमुमाम्हस्वैतिरखेन स्वात्मनिमुख्यशापायोगात् परिहासक्रीडावाञ्छनस्व

इतिक्लिश्यस्तादेव्योविवर्णवदनांगिकां उमामेववशीकृत्यप्रोदयामासुराहृताः २९ मायया पत्तृतांभर्तृ
रंगा द्रंगमुपागतां तासांलोलकचोहेवः सेप्रोदन तांगतां ३० पार्वतीप्रोदनएदिनेतास्मिंस्तत्रमहो
त्सवः बभूवतासांसर्वासांनृत्यगेयमनोहरः ३१ आणनंदमनुद्दामं वमेवांवरं वभौ दीर्घीवयवाविद्दे
ष्पविकाशितघनोदराः ३२ ऋन्पात्रहस्तहद्दामतालक्ष्वेडाघनारवं लसहंगविकारंचध्वनत्सागिति
काननाः ३३

नृत्यविहेलनादेषोपि प्रोहनतां प्रोहनादिसत्वम दपभोज्यलेह्यपेयात्तांगतांवर्त्तमितिशेषः ३०·३१ तालःकर
तालुः क्ष्वेडासिंहनादः ताभ्यांघनानारवंयथास्यात्तथाजहसुः ३३

अतएव आह्नतां याताउमा तस्मै ईश्वराय भोजनाय हृष्टः ७ यदा शशिशेखरो मे प्रियाभोजने हृतोऽतिबुध्वा मातृगणं प्रति रुषितो बभूव तदा ताः मातरस्ता पार्वतीं स्वांगदानेन पुनः हत्वा आधभूयो विवाहेन पापिग्रहण विधिना ददुरितिद्वयोरन्वयः ८ ९ एतयोर्देवीहरयोः मातृगणं देवी शालेनैकीभावादेकशेषे द्विवचनं १० अंतर्वत्सोगर्भिण्यः ११ वत्सवत्सोगर्भिण्यः १२

ददुरोदनतां याता मीश्वराय प्रियामुमां भोजनाय महामायादेवस्ताः स्तूलपाणये ७ प्रियामे भोजने हृत्तेत्येवं च शशिशेखरः बध्वा बभूव हृषितो यदा मातृगणं प्रति ८ तदा तास्तां समुत्साद्य स्वांगदानेन वै पुनः हत्वाभूयो विवाहेन पार्वतीमिंदुमौलये ९ ततो देव्या हरस्यैव परिवारस्तथैतयोः सर्वेषां लब्धमनसः स्वामुपपद्युर्दिशं १० सं॰२
अंतर्वत्सो बभूवुस्ताब्राह्मोहंसो मुनीश्वरः वृत्तांतं कथयामास ब्राह्म्यादेव्याय यास्थितं ११ हे वत्सः सांप्रतं वत्स वत्सोमेकथ्यकर्मणि न समर्थोभवं त्सो स्वैरं चरत सांप्रतं १२ इति गर्भालसाहंसी हल्कोदेवी द्यापरा निर्विकल्प समाधाने ब्राह्मीतस्थौ यथासुखं १३ अजनाभिसरोजांते वैरिंचिकमलाकरैः गर्भालसाविचेरुस्ताराजहंसो मुनीश्वर १४ एवं वियद्गगभोस्तां नाभीकमलपल्लवे सवतेस्म न्यूह्नन्ये डान्यथ पवल्ल इवांकुरात् १५

इतिउक्ता तदनु ग्रहाय संचारं विहाय निर्विकल्पाख्ये समाधानं समाधौ १३ अतस्य विष्णोनीभि सरोतस्यांतेम्भू लेवैरिंचस्य कमलस्याकरे उत्पत्तिस्थाने विचेरुः १४ नाभीकमलस्य पल्लवे किशलयप्रदेशे १५ राम॰
६१

तत्रतास्मिन्नुत्सवेब्राह्मोब्राह्मणीसंबंधिन्योरथहंस्यः अलंबसायाः रथः वाहनभूतस्तेंडारव्यः काकश्चएकत्रस्थिताः
नन्दलः अव्यतटानांढेलानांतलेसमभूप्रदेशेइत्तीउद्दीपनविभावोक्तिः इतिरनुरागः २ मतलादेवोत्कृष्टजातीनाम

तत्रैकत्रासवोन्मत्ताः काश्चिन्नन्दलरंवरे रथहंस्यः स्थिताब्राह्म्यः काकश्चालंबसारथः २ नन्दसंतीनांच
हंसीनांपिबंतीनामथासवं तलेचाछिन्नटानां तुरतिः समपगजायत ३ संजानरतयोमत्ताः सर्वाहंस्यः
क्रमेणताः रेमिरेसहकाकेनाप्यथमजास्तदाखिलाः ४ सद्मनांकुलहंसीनांदर्पितोचापसस्त्वसौ
क्रमेणारमतैकत्रपाददन्योन्यमीक्षितं ५ अथतागर्भधारिण्येवभूवुरतिताेपिताः देवस्त्रकृत
न्त्यास्ताः सप्रशांतमथाययुः ६

पिहंसीनांकृष्टजातीनांमपिहंसिद्धं निकृष्टजातीयेनापिकाकेनसहरत्तिरनुचिताापिसंपत्रेतिसूचनापापिशब्दः ४
एकत्रेतिवीक्षितंएकैकस्यांहंस्यांयावदन्योन्यमीक्षितमिच्छापूर्तिस्तावदरमते इत्यर्थः ५ अथकृतोत्सवकसा
त्तादेव्योमातरश्चमायाचेष्टाविमर्शात्सप्रशांतंअकुध्यंतरुद्रंययुः ६ रामायनमः॥

संसारलक्षणजालकात्पदिबंधना नायात्निर्गताः कश्चिदितीष्टप्रश्नो २३ तत्तदर्थेभिवथभविष्यय २४ एकांतेस्थि
तेरवस्थानस्यपोगंस्थानंविवासमभिवांछामः २५ २६ मेरुमेवंवर्णयतिलसदित्यादिनाम् तकंदैः प्राणिसमूहैः कलत्रि
णःकुडुविनोब्रह्मांडलक्षणस्यमंडपस्यगृहस्यग्रंतःस्तंभोमध्यस्तंभः २७ सौवर्णेनचंद्राकारेणपीठेनुस्थूलवंधोगसह
शेनकिंपुरुषादिवर्गगणेनप्राढ्यःसंपन्नः रत्नमयैरंगुलीयकैरान्यानिशिखराण्येवांगुलयोयस्यत्वनंतोद्वीपा



चंडउवाच॥पुत्राः कश्चिदपर्यंतवासनातंतुगंठितान् भवंतोनिर्गतान्नमस्मात्संसारजालकात् २३ नोचेद
यंभगवतीतदिमाभक्तवत्सलां प्रार्थयामोयथायूयंभवथज्ञानपारगाः २४ काका उचुः॥तातज्ञातमलंज्ञेयंब्राह्मः
देव्याःप्रसादतः किंत्वेकांतस्थितेःस्थानमभिवांछामदुत्तमं २५ चंडउवाच॥सर्वरत्नगणाधारः समस्तसुर
संश्रयः अस्तिह्येवमहोत्सधोत्सेधो मेरुर्नाममहीधरः २६ लसच्चंद्रार्कदीपस्य भूतवृंदफलत्रिणः ब्रह्मांड
मंडपस्यास्यस्तंभःकनकनिर्मितः २७ सौवर्णचंद्रपीठाब्धोरत्नान्यशिखरांगुलिः धनद्वीपाब्धिवलयोभु
वेवोन्नमितोभुजः २८ कृतःकुलाद्रिसामंतैर्जंबूद्वीपासनेस्थितः राजचंद्रार्कनयनेभ्रमयन्
लसंसदि २९

अब्धयश्चवलयायस्य ईदृशोभुवाउन्नमितऊर्ध्वीकृतोभुजइवास्थितः २८ तमेवराजत्वेनवर्णयतिकृतइत्यादिभिः जंबू
द्वीपलक्षणेआसनेसिंहासनेराजाशैलनामितिशेषः अतएवशैलसंसदिचंद्रार्कलक्षणेनयनेभ्रमयन् २९

गमीक्रांत्सापरिपक्वगर्भपादविज्ञेयेण्डद्विधाजग्मुः अभिद्यंतयथासारवत्सारवं प्तिव्यसयेनैकवचनंब्राह्मांडानिस्वर्णेनजातख
र्पराभ्यामभिद्येतद्वत् १६ १७ १८ ज्ञातज्ञेयः कथंभवामिसस्यप्रश्नोत्तरं वक्तुमुपक्रमतेमातृभिरितिमातृभिः सहिचिरमारा
धिताअस्माभिरितिशेषः १९

तानिकालांसमासाद्यततोंडान्येकविंशतिः गर्भाक्रांत्साद्विधाजग्मुर्ब्रह्मांडानीवसारवत् १६ अंडेभ्यस्ताभ्यएवं
हिजातावयमिमेमुने भ्रातरअंडतनयावायसाएकविंशतिः १७ नेसंजाताहागताकद्वितस्मिन्कमलपक्षवे
संजातपक्षाः संपन्नागगनोडुपनेद्दमाः १८ मातृभिः सहहंसीभिर्ब्राह्मीभगवतीततः चिरमाराधितासम्य
क्समाधिविरतासती १९ प्रसादपरयाकालेभगवत्याततः स्वयं यथायोगेनुगृहीताः स्मोयेनमुक्तावयंस्थि
ताः २० संप्राप्तः मनशः शांताएकांतेध्यानसंस्थितो तिष्ठामइतिनिश्चित्यपितुःपार्श्वेवयंगताः २१
आलिंगितास्ततः पित्रापूजितालंबुसावयं तयादृष्टाः प्रसादेनसंस्थितास्तत्रसंपताः २२

तथाताद्दर्शनंततसाक्षात्कारफलेनअनुताःस्म : २० तिष्ठामः स्थास्यामइतिनिश्चित्यपितुःपार्श्वेविं ध्यकेहे २१
पूजिताअलंबुमायैः संपताः विनयादिगुणपात्रिताः २२

शिखुरत्नदर्पणेविद्रुमादर्शेजगतःप्रतिविंबमिवस्थितःकल्पतरुः ३६ चंद्रबिंबानीवोत्फुल्लसंततिफलानियस्मां ३७ स्फुरंतोमणयो
यस्मिंस्तथा विधनीडं ३८ चिंतामणिशलाकाभिःविहिताअलिंदसंस्थितिर्विद्धि रत्नकोष्ठरचनायस्मिन् ३९ बुद्धिपूर्वसवा

अस्यास्तिष्ठष्वेभृतोघवतः कल्पतरुर्महान् जगतःशिखरादर्शेप्रतिबिंबमिवास्थितः ३६ तस्यास्तिदक्षिणस्कंधेशाखाक
नकपल्लवा रत्नस्तवकनीरंध्राचंद्रवोत्फुल्लसत्फलाः ३७ तत्रपूर्वंमयानीडंकृतमासीत्स्फुरन्मणि देवांध्याननिष
ण्णायस्मिन्किलरमेस्तुताः ३८ रत्नपुष्पदलंछन्नंरसायनफलान्वितं चिंतामणिशलाकाभिर्विहितालिंदसंस्थिति
३९ बुद्धिपूर्वसिमान्वा रैःसंपूर्णंकाकपुत्रकैः शी तलाभ्यंतरंहृद्यंपूरितंकुसुमोत्करैः ४० तज्जुष्टस्तत्रानीडंदुर्गं
नाकवतामपि भोगंमोदंचतत्रस्थानिर्विघ्नमलमाश्रय ४१ इत्युक्तास्मान्पितातत्रचचुंवाभ्यालिलिंगच्चददौ
देव्यापदानीतमस्मभ्यंवतदामिषं ४२ तान्दृत्वाचरणौदेव्याःपितुश्चैवाभिवाद्यच विंध्यकच्छादुपत्यसाह्या
नादालंबुसाख्युताः ४३ क्रमेणाकाशमुत्क्रम्य निर्गत्यांबुदकोदरैः पवनस्कंधमासाद्य वंदित्वाव्योमचारिणः ४४
परिहृत्यदिनाधशिलाकांतरपुरंगताः स्वर्गमुक्त्वायातास्मोब्रह्मलोकंमुनीश्वरः ४५ प्रणम्यपूर्वंतत्रैतद्य
थावत्सलिलर्वचः मात्रेचभगवत्यैचब्राह्म्यैचोक्तंनिवेदितं ४६

ध्य २



रैर्विचारपूर्वव्यवहारशीलैः ४० नाकवतांदेवानामपिदुर्गं ४१ आमिषंमांसं ४२ आलंबुसादलंबुसानिवासात्
४३ वंदिताव्योमचारिणोदेवाः ४४ अस्माल्लोकांतरंस्वर्गस्तत्पुरममरावती ४५ तत्रब्रह्मलोके ४६

तारौघाएवमालतीमाल्यानियस्यदिशएवदशायस्यतत्याविधमेकमंवरमाकाशमेवांवरं वस्त्रंयस्यनागाशब्दार्थभूतसर्प
गजातिद्वयस्यआधारःनाकनायकाइंद्रादयएवभूषणानियस्य ३० घनामेघास्तत्वर्णेनीलश्वेतादिचामरैः ३१
३२ पूज्यतेसेव्यते ३२

तारौघमालतीमाल्यो दिग्दशोकांवरांवरः नागजातिद्वयस्यालानाकनायकभूषणः ३० दिग्गजनाभि रभितो
रस्याभिःपूरभूषणैः एषनित्यंदिभिःशीतैर्वीजितोघनचामरैः ३१ षोडशास्यसहस्राणियोजनानामधःदि
तो स्थिताःपादाःप्रपूज्यंतेनागासुरमहोरगैः ३२ अशीतिश्चसहस्राणिदेहोस्याकेंदुलोचनः पूज्यतेनाक
सदनेसुरगंधर्वकिन्नरैः ३३ चतुर्दशवि धान्येनंमहस्थमिववांधवाः उपजीवंतिभूतानिमिथोऽदृष्टपु
रास्पदं ३४ अस्यलीशानदिग्भागेपद्मरागमयं वृहत् विद्यतेश्रृंगमपरोदिवाकरइवोदितः ३५

ब्रह्मर्षयोदेवर्षयोराजर्षयोदेवाःपितरोगंधर्वाः किन्नराअप्सरसोविद्याधरायक्षारक्षांसिप्रथमागुह्यकानागाश्चेतिच
तुर्दशविधानिभूतानि अतिविस्तीर्णत्वान्मिथोनदृष्टानिपुराणपास्पदानिस्थानानिचयस्यतथाउपजीवंति ४ रामः

वा०टी०
नि०पू०
६४

प्रतिकल्पं जगत्साम्यभ्रान्त्या एवं निधनं तथा प्रलयेऽपि भुशुण्डोऽस्य चित्तस्थैर्यमुक्तवान् तत्र वृत्तं स्मरसि किं च नेति प्रश्नस्य विस्तरेणोत्तरं वक्तुकामो वक्ष्यमाणं बहुकल्पस्वजीवनोक्तेरिमं कल्पतरुं प्राप्य निजं नीडं प्रविश्य पचेलिमाश्च भुक्ते अपूर्वोत्तरविरोधाशंका माभूदिति वृत्तमेवादीनां प्रतिकल्पं संस्थानसाम्यादेव प्रवाद इत्याशयं प्रदर्शयति आशीदित्यादिना पुरा अस्मज्जन्महेतौ कल्पे यत्किंचिज्जगत्पदार्थवृन्दं चिरमास्थितं तत्सन्निवेशेन अवयवसंस्थानाकृत्यादिना

64 श्रीभुशुण्ड उवाच ॥ आशीत्किंचित्पुराकल्पे जगद्यच्चिरमास्थितं सन्निवेशेन वै तद्वदद्यापि च न दूरगं १
तदेतद्वृत्तमभ्यासाद्वर्तमानेन वर्णितं मया मुनीन्द्र बोधाय प्राग्जन्मसाम्यदर्शिना २ अद्य मे फलिते वृक्षे
अरकालोपसंभृतैः निर्विघ्नमेव पश्यामि यद्वृत्तं मुने ततः ३

एतद्वृत्तं एतत्कल्पीयपदार्थवदेव आसीत् तदद्यापि न दूरगं अभेदारोपात्सन्निहितमेवेति बुद्ध्या द्रुमं कल्पतरुं इत्यादिनिर्देश इत्यर्थः १ तत्तस्माद्वृत्तं अतीतमपि जगद्वृत्तसभ्यासाद्वर्तमानेन जगतैक्येन वर्णितं २ तत्र दीर्घकथाप्रस्तावे पूजाविलंबो माभूदिति प्रथमं पूजास्वीकारं प्रार्थयितुं स्तुत्याभिमुखीकरोति आद्येति द्वाभ्यां २

राम:
६४

गच्छतेतिश्चाज्ञयादानेनेक्षनेनाशिनाचएधित्तावर्द्धिताः ४७ तपनवम्दारवराः ४८ मौनंयथासात्तथाश्रवस्थिताः सप्रासनाधि
पराइतियावत् ४९ उक्तमुपसंहरति जाताइति हेमहानुभाववयंजा ताः यथावयथावद्वोधंसंप्राप्यस्थितिं एतस्यानननिवास

का १

ताभ्यांसस्नेहमालिंग्यगच्छतेत्याज्ञयैधिताः वयंकृतनमस्काराव्रह्मलोकाद्विनिर्गताः ४७ उल्लंघ्यलोकपालानां
पुरीस्तपनभास्वराः श्राकाशगामिनोलोलाः पवनस्कंधचारिणः ४८ इमंकल्पतरुंप्राप्य निजंनीडंप्रविश्य
च दूरस्थवाधास्तिष्ठामो मुनेमौनमवस्थिताः ४९ जातायथावयमिमेस्थितिमागताश्चसंप्राप्यवोधमुपशांतधि
योयथावत् एतत्तदुक्तमवि खंडमलंमयातेशेषेणमोसमनुशाधिमहानुभाव ५० इतिश्रीवाशिष्टेमहारा
मायणेमोक्षोपायेश्रालपलाभोनामएकोनविंशतितमः सर्गः॥१९॥

[illegible]

वे २

मागताश्चेतिएतत्प्रश्नत्रयोत्तरंसर्वमविखंडंयथास्यात्तथातेतुभ्यमुक्तं श्रतःपरंशेषेणवाशिष्टेनकियदा युश्चतेसाधोक
तंस्मरसिकिंचिनेतिप्रश्नद्वयोत्तरेणान्येनवक्तव्यानिमित्तेनमांशाम्य गनुसाधिश्राज्ञापयतदपिलप्स्यंवाधिष्यामील
र्घः ५० इति [illegible] श्रालपलाभोएकोनविंशतितमः सर्गः॥१९॥

पाषाणवदनीकृतानिवारीत्यैस्तथाविधैरिंदैः करैरासन्नप्रलयांवदकरकापानैरत्र इहमेरुशिखरेविश्रांतैः परस्त्रनपिढिं
नंतिदत्तधारान्कुर्वंतिशिलीभूतानांहारायेभ्पातिः १४ १५ कछुकालेषुमहतामपिखेदः संभावितः किंपुनर्विहगाधमपो



इंद्रोरघकरैः ~ ~ पाषाणीकृतवारिभिः आसन्नकारकापातैः कच्चितात्तनखिद्यसे १३ आजस्त्रमिहवि
श्रांतैः कल्पजीमूतमंडलैः परस्तुछे दनीहारैः कच्चित्तात नखिद्यसे १४ विषयैर्वातिजैर्द्रोमैरुच्चैस्तरपद
स्थितैः कंपनं द्रोभमायातिकल्पवृद्रोयमुन्नतः १५ भुशुंडउवाच ॥ निरालंवास्पदाब्रह्मन्सर्वलोकाविहेलिता ल ३
तुच्छेयंसर्वभूतानांमध्योविहगजीविका १६ इहशेषुवभूतेषुनिर्जनेषुवनेषुच कल्पितांस्यास्थितिर्ध
ताऽस्तूनपो ~ द्योमवर्त्मनि १७ कथमस्यांप्रभोजातोजातस्याचिरजीविनः आशापाशनिवद्धस्यविहग
स्यविशोकिता १८



निजाततस्यममतथापिविवेकंप्रभावा न्नखंदत्वप्राप्तिरितिवक्तुंस्वयोनिजीविकायाइतर ... जीविकायेदायाफलुता
माहनिरालंवेतिनिरालंवआकाशस्तदास्पदा १६ इहशेषेषुफलुष्वपिभूतेषुजोनिष्ठुधा त्रात्रास्यपाप्रीत्यास्यि
तिर्जीविकाकल्पितातात्त्वित्रमित्यर्थः इवार्थवाशब्दः १७

इमंशाखांअनुगतमिदंनीडं एतानीतिनपुंसकमनुपुंसकेनेतिनपुं शकेकशेषः ४ शेषेणवशिष्टसेवाविषयेणनिमित्तेन आदिशप्रश्नान्वक्तमित्यर्थः ५ भूयः द्वितीयवारंउक्तवान्पृष्टवान् ६ ७ ८ तनशरीराणि ९ अकलिताखनाअलाद्दि १तस्करूपेण १०

इदंनीडमिमांशाखामहंचायमयंद्रुमः अद्यपावनतांप्राप्तान्येतानितवदर्शिनात् ४ इदमर्घमिदंपाद्यंगृहीला विहगापितं नूनंपावनतांनीलाशेषेणादिशन्चा प्रभो ५ श्रीवसिष्ठउवाच॥ इदमर्घंचपाद्यंचअयोदत्तव तिरवयं भुशुंडविहगेतस्मिन्निदमाहमुक्तवान् ६ भ्रातरस्तेविहंगेशता हकुशलामहाधियः इहकस्मान्न दृश्यंतेलमेवेकोहिहश्यते ७ भुशुंडउवाच॥ तिष्ठतामिहन्कालोमहानतिगतोमुने युगानांपंक्तयः क्षीणा दिवसानामिवानघ ८ एताचतावत्कालेनसर्वएव ममानुजाः तनूस्तृणमिवत्यक्त्वा शिवेपरिताःपदे ९ दीर्घायुषो महांतोपिसंतोपिवलिनोपिच सर्वएवनिगीर्यंतेकालेनाकलितात्मुनाः १० श्रीवसिष्ठउवाच स्कंधव्यूढार्कशशिषुवहत्स्वविरतंजवात् वातस्कंधातिवातेषु कश्चित्तातनविद्यते ११ दग्धोद्दयास्तेशैलेंद्रवन व्यूहैरवेकरैः चिरमस्तंतमासन्नैः कश्चित्तातरविद्युसे १२

स्कंधेषुमालेवव्यूढाः अर्काः द्वादशा दित्याः शशिनअयैस्तथाविधेषुवातस्कंधअवहादिमरुदतिक्रामिषुप्रलयवायु भेदेषु १२

प्रकाशवहुलत्वादविज्ञेयदिनरात्रिविभागेत्र कथं कालकालागतिं वेत्सि मत्राह रत्नेति प्राणापानप्रवाहेण शरोदयशास्त्र
प्रशिद्धो न सर्यः २४ २५ मनःस्थैर्यवत्वादपि न मे खेदप्रशक्तिरित्याशयेनाह सारेति २६ उङ्कारध्वनिप्रायैरत्नध्वनिभिः
रत्नगुच्छप्रकाशाढ्ये ब्रह्मन्कल्पलतागृहे प्राणापानप्रवाहेणैवेद्मिकलमखंडितं २४ अविज्ञातदिवारात्रौ तास्मि
न्नाशिलोच्चये जानामि निजया बुध्या लोककालक्रमस्थितिं २५ सारासारपरिछेदिबोधादिश्रांतिमागतं निरस्त
चापलं शांतसुस्थिरमेभुनेमनः २६ संसारव्यवहारोत्थैस्मशापाशैरसन्मयैः उङ्कारैरिवभ्रकाको न वैवश्यं प्रजा
म्यहं २७ परोपशमिधर्मिणा वयमालोकशीततया पश्यंतो जागतीमापां धिपावैर्यमुपागताः २८ भीमास्वपीम
हाबुद्धे दशास्वचलवद्धयः विनिर्मलोपलाकाराः संप्राप्तापावनंक्रमं २९ इयमारंभसुभगा तरलाजागतिस्थि
तिः भ्रूयो भ्रूयः परामृष्टा न च किंचन वाधते ३०

प्राकृतो भ्रूकाक इव नावैवश्यभयं प्र[illegible] जामि २७ धीरत्वादपि नास्माकं खेदप्रशक्तिरित्याह परेति २८ दशाक्रममनु
सृत्य भीमास्वपि दशास्वपि [illegible] निर्मलोपलं स्फटिकादि तदाका रामः
सुसंप्राप्ता२ रास्तत्सत्सदृशा २९ [illegible] जगत त्वस्य [illegible] भ्रूयो विमर्शवत्वाद ६६
पि न खेदप्रसक्तिरित्याह इय[illegible] मिति ३०

नीरूपेनिःस्वरूपे १९ कष्टैःक्लेशफलैः परपीडादिविचेष्टितैर्मुक्ताः २० जीवताजीवनात् देहस्य कर्म ऐहिकामुष्मिक
फलार्थं क्रियां तामिमरणं देहस्य रोहस्य रोधनं नाशं वांछाम इत्युभयत्र शेषः यथा इदानीं स्थितेन निसर्गसिद्धानिरति
शयानंदात्मस्वभावेन तिष्ठामस्तथैवाग्रेपि तेनैवास्तंगते हिताः पूर्णकामाः स्थास्याम इत्यर्थः २१ लोकानां दशाज

स्थि१ वयं भगवन्नित्यमात्मसंतोषमास्थिताः न कदाचन नीरूपे मुह्यामो जातविभ्रमैः १९ स्वभावमात्रसंतुष्टाः
कष्टैर्मुक्ता विचेष्टितैः क्षिपामः केवलं कालमस्मिन्ब्रह्मन्निजालये २० न जीवितान मरणं कर्म देहस्य रो
धनं यथा स्थितेन तिष्ठामस्तथैवास्तंगते हिताः २१ आलोकितालोकदशा दृष्टादृष्टा तदृष्टयः नू
नं संत्यक्तमस्माकं मनसा चेत्तलं वपुः २२ अनारतनिजालोके नित्यं चापरितापिनि कल्पांगस्योपरि सदा
वेद्मि कालकलागति २३

लमरणं द्वेनर्थदशामित्यालोकनिर्णयिकाः स्वप्नादिदृष्टांतदृष्टयः दृष्टाः २२ तत्र तावत्कल्पांतपर्यंतकल्पवृक्षप्रभा
वादेवादेवनास्माकं खेदप्रसक्तिरित्याह अनारतेत्यादिना कल्पांगस्य कल्पवृक्षस्य २३ समाधानः

चितः सर्वतो ब्रह्माकारः कृत्तिचंद्रोदयोद्रिक्तबोधाएवतरंगाः येषां तथाविधाः संतः पर्वणिमहाब्धयः इवबुद्धाःस्मः ३६ तादृशाः
वयं इदानीं भवदागमनाद्धेतोः येनोदे शेन क्षीरोदः क्षीरसागरः मंदरोद्धूतसर्वांगः निर्मथ्यमानस्तृप्यते तेना
मृतेनैव मुदिताशयाः संपन्नाइत्यर्थः स्वनृप्ततेइतिपाठे भवदाप्यते मथ्यत इत्येवार्थः ३७ ३८ ३९

67

निर्विकारे गतक्षोभेचात्मन्युपशमं गते चित्ततरंगाः प्रबुद्धाःस्मः पर्वणीवमहाब्धयः ३६ भवदागमनाद्ब्र
ह्मन्निदानीं मुदिताशयाः मंदरोद्धूतसर्वांगः क्षीरोदो येन तृप्यते ३७ नातः परमरं किंचिन्मन्ये कुश
लमात्मनः संतो यदनुगम्यंते संत्यक्तसकलैषणाः ३८ आपातमात्ररम्येभ्यो भोगेभ्यः किमवाप्यते सत्सं
गचिंतामणितः सर्वसारमवाप्यते ३९ स्निग्धगंभीरमसृणमधुरोदारधीरवाक् त्रैलोक्यपद्मकोशेस्मिं
स्त्वमेकः षट्पदायसे ४० अधिगतपरमात्मनोपिमन्येभवदवलोकनशांतदुष्कृतस्य मम सफलमिहा
द्यजन्मसाधोसकलभयापहरो हि साधुसंगः ४१ इति श्रीवाशिष्ठ महारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रक
रणे स्वरूपनिरूपणं विंशातितमः सर्गः ॥२०॥
भुशुंडः ३१

सर्वसारं ज्ञानं ४० भवदवलोकनेन शांतं दुष्टप्रारब्धं यस्य तथाविधस्य मम अद्य जन्म सफलं निरतिशयानंद राम: ६७
फलकमभूदित्यर्थः ४१ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे भुशुंडस्वरूपनिरूपणं नाम विंशा
तितमः सर्गः ॥२०॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्येति भगवद्दर्शितदिशा सर्वसाधारणे दुःखे अपरिहार्यतानिश्चयाद्वा न भयप्र
सक्तिरित्याह सर्वाणीति तत्त्वा अथवा नवा प्रयांति नवा समायांति परमार्थदृशो सर्थः ३१ तत्तज्ञस्य तत्स्थत्व तयास
क्तिं तत्संसार हृष्टत्वात्तत्रा दराभावाच्च न भयप्रसक्तिरित्याह भृतेति ३२ व्यवहारमात्रसिद्धये सकंटकभुवीव

ला१

सर्वाण्येव प्रयांत्येव समायांति च वा न वा भगवन्भृत्यजा नि भयमस्माकमत्र किं ३१ भृत्यजालतरंगि
णपाविशंसाः कालसागरे वयं संसारसरितस्तटस्था अथ नाहताः ३२ नोद्यामो न च गृह्णीमस्ति
ष्ठामो न हि च स्थिताः मृदुपादो दशाक्रूरा वयमस्मिन्द्रुमे स्थिताः ३३ वीतशोकभयायासैस्त्वादृशैः
पुरुषोत्तमैः दृष्टैरनुगृहीताः स्मः संस्थिता विगतामयाः ३४ ततस्ततं अपर्यस्तं लुठितं न च वृत्तिषु
नापरामृष्टतत्त्वार्थमस्माकं भगवन्मनः ३५

सावधानं तथा संसारे क्रमणं मृदुपादः तत्त्वदृशा संसारोच्छेदित्वात् क्रूराः ३३ महतामनुग्रहादपि न खेद
प्रसक्तिरित्याह वीतेति ३४ व्यवहार मात्रासिद्ध्ये न ततस्ततः पर्यस्तमविरागादि वृत्तिषु न लुठितं ३५

५

भुजेति अत्रापि चकारः भुजोद्वाभ्यां मेरुमवष्टभ्य तराभ्यां मंदरं प्रोद्धधारेति गम्यते ५ सुरासुरयोः क्षोभस्तीव्रसंग्रामस्तेन पतच्चंद्रा
र्कमंडलं ६ ७ क्षीराब्धेर्लोलोलस्य मंदराद्रेः कंदरानि ... ले रिवकंपिताः ८ कालनेमि ... भुजांतरेण कंपितस्तारकाम
येप्रसिद्धाः ९ अमृताक्रांतिरमृताहरणं तदर्थे तद्र्थे संगरे पतितः सिद्धाद्येभ्यः १० गरुडस्य जातमात्रस्य सर्वे लोकाः

तिला २

68 भुजावष्टंभविनम्रमेरुर्नारायणो यदा मंदरं प्रोद्दधाराद्रिं तदानाकंपतद्रुतं ५ यदा सुरासुरक्षोभ पतच्चंद्रार्क
मंडलं आसीज्जगपतिः ध्वंतदानाकंपतद्रुमः ६ उन्मूलितादीद्रशिलापदोत्पातोव ... कुः आधूतमेरुतरव
स्तदानीकंपतद्रुमः ७ यदा क्षीरोदलोलाद्रि कंदरानिलकंपिताः कल्पाभ्रपंक्तश्चेरुस्तदानाकंपतद्रुमः ८ यदा
समंततो मेरुः कालनेमिभुजांतरे किंचिदुन्मूलितोतिष्ठ तदानाकंपितद्रुमः ९ यत्रीप्रापदाप्लुवनाः अमृताक्रां
तिसंगरे पदावत्रुः पतत्सिद्धास्तदापंनापतद्रुमः १० यदा शिखाकृतिरुद्रो न समाप्तैकचेष्टितं यत्रो गरुडान्न
डांडे तदानाकंपितद्रुमः ११

प्रेकंपिताः प्रकंपिताः महीसर्वा सप्तद्वीपा अकंपिताः तदुत्पाता त्रिमज्जंती भुवं नावमिवांभसि दध्रौ महस्त्रे शिरसा संकर्षण ... रामः
वपुर्हरइति कथामनुस्मृत्याह यदेति रुद्रः संकर्षणरुद्रः अद्यासिन समाप्तं एकं भ... मिधारणलक्षणं चेष्टितं चरित्रं य ६८
स्यास्तथाविधाशेषा ... कृतिं यंपाययौ यदा चोसत्यगरुडान्न ब्रह्मांडं ययौ तदानाकंपत्रेसर्थः ११

कल्पवृक्षस्य माहात्म्यं प्रलये धारणास्थितिः निमित्तिभूरिचित्रार्थस्य तिस्रात्रोपवर्ण्यते । तदाश्रयकल्पवृक्षमाहात्म्योपवर्णने युगांतोत्पातादिषु स्वस्य खेदाप्रसक्तिप्रपंचनमुखेन ‍तत्सारसिद्धिं चनोति प्रश्नोत्तरं वक्तुमुपक्रमते युगक्षोभेष्वित्यादिना १ २

भुशुंड उवाच ॥ युगक्षोभेषु घोरेषु वात्यास्तु विषमासु च स्थिरः कल्पवृक्षोयं न कदाचन कंपते १ अगम्योयं समग्राणां लोकांतरविहारिणां भूतानां तेन तिष्ठाम इह साधो सुखेन वै २ हिरण्याक्षो धरापीठं द्वीपसप्तकवेष्टितं यदाजहार तरसा नाकंपत तदा तरुः ३ यदालो ... लापितवपुर्बभूतामरपर्वतः सर्वतो रत्नसाम्याद्रिस्तदा नाकंपत द्रुमः ४

द्रा ।

यद्यपि धरया सह कल्पवृक्षस्यापि हरणं विद्यते एव तथापि दिव्यप्रभावप्रभाववलात् आकंपते ला ... शयः ३ सर्वतो दत्ताः साम्याय स्तंभोपष्टंभशिलावद् द्रव्योयस्य तथाविधो मरपर्वतः अर्थाद्वराहेण पुनर्भूमिप्रतिष्ठापनदशायामिति गम्यते ४ रामायनमः

ला
शामान्यतउक्ता माकाशो स्थितिं धारणाभेदै विभ्रप्रपंचयत्ति प्रतयंतीति अप्रंतशीतल सर्व दि ङ्मंडल व्याप्यपरिछेद्यजला लावरुणएवाहमुस्मीति चिते निरंतरं धारणं वारुणी धारणे च्युच्यते तथा हि वरुणा आलानं सदामन्यतइ तिपार्वत्यादि धारणा अप्येवमेवोल्याः पृथिव्यादिपंचभूतधारणा प्रकारं वाशिष्ठः स्व प मेवोत्तरार्द्धे विस्तरेणवक्ष्यति १७ अचल मितिक्रियाविशेषणं १८ चलेवापावेमालधीर्यस्मतथाविधस्मन्नभुसिसंप्लावे १९

प्रतयंत्तियदादित्याःशाकलीकृतभूधराः वारुणीधारणांबध्वातदात्तिष्ठामिधीरधीः १७ यदाशकलताद्रींद्राः वांतिप्रलयवायवः पार्वतीधारणांबध्वास्वेनिष्ठाम्यचलंतदा १८ जगज्जलतिमेर्वादियासेकार्णवितांयदा वा
69
यवींधारणांबध्वासंत्त्यवेचलधीस्तदा १९ ब्रह्मांडपारमासाद्यतलोंतेवि मलेपदे स्थुप्तावस्थयातावत्ति ष्ठाम्यचैरूपया २० ल१

किपत्कालं तथासंख्यावसेतत्राह ब्रह्मांडे ब्रह्मांडस्यस्थूलसूक्ष्मसमष्टेः पारंपरमावधिंभू तमव्याकृतं आसाद्यतलोंच राम:
लर्विंशतिनामहद्विंशतीनांफदूत्रिंशतीनामादितिग्राणगंतानां वाअंतेभूमाख्येपदे स्थुप्तवदेकरसानिर्विकल्पसमा ६९
ध्यवस्थया २०

शैलानांअब्धीनांसकलानांचोल्लएदुसहाःकल्पानशिखाफणाभिमुखैस्तलाजडज्जगारामंकर्षणमुखाग्निनेवांतेप्रलयस्य
पुराणेषुप्रसिद्धेः १२द्वोस्थितेनदुष्टस्थाननिवासेन १३ इंदोभेषुनक्षत्रेष्वर्केषुचप्रपतत्सु तथाचतदानींप्रलयेभू लो

यदाकल्पानलशिखाःशैलाब्धिसकलोल्बणाः शेषःफणाभिस्तलाजत दानाकंपतद्रुमः १२ एवंरूपेद्रुमवरेतिष्ठता
मायदःकुतः अस्माकंमुनिशार्दूलदोस्थितेनकिलापदः १३ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ कल्पांतेषुमहावृष्टेवहत्सू
त्पातवायुषु प्रपतत्स्विंदुभार्गेषु कथंतिष्ठसिविज्वरः १४ भुशुंडउवाच ॥ यदापर्यंतकल्पांतेव्यवहारो
जगत्स्थितौ कृतघ्नइवसन्मित्रं तदानींअंसजाम्यहं १५ आकाशइवतिष्ठामिविगताखिलकल्पनः
स्तब्धप्रकृतिसर्वांगोमनोनिर्वासनंयथा १६

कांतस्यदाहात्रमेरुकल्पब्रह्मादिभिस्त्राणंप्रलाप्नोतिभावः १४ कल्पांतेसहस्रमहामहायुगपर्यंते १५ स्तब्धप्रकृति
नीनिश्चलस्वभावानिसर्वांगानियस्य १६

मोदाइवदीर्घमपरिच्छेद्यमायुर्यस्यमोहक्षेणजीवन्मुक्तयावाउपलक्षितंदीर्घमायुर्यस्यअतएवचिरंतनार्थानांनिर्देश
विषयेनायकःश्रेष्ठः २६ दृष्टप्रसेकमनेकविताः अनल्पावहवःसर्गाणांसंगाः स्थितयःगमाःप्रलयाश्चागमाः
उत्पत्तयश्चयेनअत्रास्मिंस्त्वदृष्टेजगत्क्रमे चित्रमाश्चर्यभूतंकिंस्मरसितद्वदेसर्थः २७ हेऋहत्तरमेरोरधः २८

श्रीवशिष्ठउवाच॥ असंतमोहदीर्घायुर्भवान्निर्देशनायकः ज्ञानविज्ञानवान्धीरोयोगयोगप

70 मनोगतिः २६ दृष्टानेकविधानल्पसर्गसंगगमागमः किंकिंस्मरेसिकल्याणचित्रमस्मिन्जगत्क्रमे २७

भुशुंडउवाच ऋहत्तरशिलाकृत्स्नामजाततृणवीरुधं अशैलवनवृक्षौघांस्मरामीमांधरा
मधः २८ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच भस्मसारभरा पर्णांसिंस्मरामिधरामधः २९
अनुत्पन्नदिवाधीशामजातशशिमंडलं अविभक्तदिवालोकांसंस्मरामिधरामधः ३०
मेरुरत्नानलोद्योतैरर्द्धप्रकटकोटरं लोकालोकमिवाद्याद्रिभवनंसंस्मराम्यहं ३१

२९ दिवाधीशःसूर्यःमेरुप्रभाभिरविभक्तअपृथग्भूतःपृथगसंभिन्नितियावत् दिवालोकोदिनहेतुः 
प्रकाशः ३० अर्द्धप्रकटंसप्रकाशंकोटरंउदरंयस्यअतएवलोकालोकमिवस्थितंअद्याःक्वचिद्का 
शसंपन्नाअद्रयोयस्मिंस्तथाविधंभुवनं ३१

स्या

कियत्कालंतादृशस्समाधौस्थितिरितिचेत्तत्राहयावदिति तत्रपुनःसृष्टिकर्मणि विहगानामस्मालयेएतत्कल्पवृक्षस्थाना
पन्नेतिष्ठामि २१ अन्येपियोगिनस्तथाकस्मान्नतिष्ठंतिकिमर्थमाधिकारिकशरीरांतरंमुक्तिंवागच्छंतितेनैवशरीरेणत्व
मिवकुतोनतिष्ठंतीत्यर्थः २२

यावत्पुनःकमलजःसृष्टिकर्मणितिष्ठति तत्रप्रविश्यब्रह्मांडंतिष्ठामिविहगालये २१ श्रीवसिष्ठउवाच॥
यथातिष्ठसिपक्षीन्द्रधारणाभिरखंडितः कल्पांतेषुतथाकस्मान्नान्येतिष्ठंतियोगिनः २२ भुशुंडउवाच॥
ब्रह्मन्नियतिरेषाहिदुर्लंघ्यापारमेश्वरी मयेदृशेनवैभाव्यंभाव्यमन्यैस्तुतादृशैः २३ नशक्यतेतोलयितुंम
वश्यंभावितव्यता यद्यथातत्तथैवतद्धिस्वभावस्यैषनिश्चयः २४ मत्संकल्पवशेनैवकल्पेकल्पेपुनःपु
नः अस्मिन्नेवगिरेःशृंगेतरुरित्थंभवत्ययं २५

अत्रतत्तत्स्वकर्मप्रारब्धानुसारिणीसत्यसंकल्परूपाईश्वरनियतिरेवव्यवस्थाहेतुर्नान्येत्याह ब्रह्मन्निति २३ तो
लयितुंउ दुमि ष्यमेवेतिबुध्यापरिच्छेत्तुं यथायादृशप्रारब्धोपनतंतत्तथैवस्वभावस्यनियतेः २४ प्रतिकल्प
मेततकानिर्माणेपिभोजकादृष्टस्हतमत्संकल्पएवनिमित्तमित्याह मद्धि ति २५

वा०टी० द्यांअंतरिक्षादिलोकानूर्ध्वकराश्च यांचनिर्दग्धांनिःशेषांतमोमयीतमःअच्चरामिसमुभयविशेषणं ३८ मलपदर्दुर
नि०सू० सह्यादिविभाजकाभावादेकपर्वततांप्राप्ते मेरुस्पर्द्धया अभिवृद्धे सति ३९ ४० स्वभैःप्र भावातिशयैर्बहुलात् ४१ आ
७१ श्चर्यतरमाह एकमेवेति यदाब्रह्मांडशरीरउत्पन्नमात्रःस्वालमलंपर्यालोचयितुं कंचित्कालं तमाहितचित्तोऽभूत्सा

गतां२

भयादंतर्हिताशेषवैमानिकनभश्चरां द्यांचनिर्दग्धांनिःशेषांतंस्मरामि तमोमयीं ३८ अवनग स्सामग
स्यशाम्येकंपर्वततां मत्ते विध्यंमहाशैले संस्मरामिजगत्कुटी ३९ एतांश्चान्याश्च वृत्तांतान्संस्मरा
71 मि बहूनपि किंतेन बहुनोक्तेन सारंसंक्षेपतःशृणु ४० असंख्यान्मनून्ब्रह्मन्स्मरामिशतशोगतान्
सर्वान्सरभ बहुलांश्चतुर्युगिशतानि च ४१ एकमेवस्वयंभुवं पुरुपांसुरवर्जितं आलोकनिचयं
चैकंकिंचित्सर्गंस्मराम्यहम् ४२ सुरापब्राह्मणंमत्तं निविद्धसुरसूद्रकं बहुनाथ्यासतीकंचकंचि
त्सर्गंस्मराम्यहम् ४३

वस्थात्रोच्यते पुरुषैः सुरादिभिरसुरैश्च वर्जितं आलोकानां प्रकाशस्वभावानां तैजसानामेकं निश्रयंसमष्टिंचत राम:
दात्मकंब्रह्मांडं ४२ कलियुगसर्गस्थितिंस्मरन्नाह सुरापेति सुरापाः ब्राह्मणाः यस्मिन्निविद्धानिंदिताःसु ७१
रादेवाः यैस्तथाविधाःशूद्रकाः असच्छूद्राः यस्मिन् बहुनाथ्याः अनेकभर्तृकाःसत्यः स्त्रियोयस्मिन् ४३

पलायमानां लक्षणं पापलायमानजनाकीर्णं ३३ चतुर्युगानीतिकालवा विवादस्यं तत्संयोगे द्वितीया ३३ अलं
तमं तरितानि समुद्रेणाच्छादितान्पतितः क्रमेण समस्तान्यपारमंडलानि भेदं तिरिक्तदेशाय स्यामेरौ च अजाब्रह्मविष्णु रुद्रा
ख्यादेवन्त्रयी क्षीयत इति शेषो यस्यां ३४

प्रवृद्धासुरसंग्रामे क्षीयमाणांतरामिह पलायमानामभितः संस्मरामि धरामिमां ३२ चतुर्युगानिच्चा
क्रांतामसुरैर्मतकाशिभिः देशांतं पुरतांत्रा तंसंस्मरामि धरामिमां ३३ अलंतां तरितांतातः समस्तापा
रमंडलाः अजदेवत्रयीशेषां संस्मरामि जगत्कुटे ३४ चतुर्युगार्द्धमपरं नीरध्रां वनपादपैः अह
ष्टेतरनिर्माणां संस्मरामि धरामिमां ३५ एवं चतुर्युगं साग्रं नीरंध्रैरचलैर्वृतां अप्रवृत्तजनाचारां सं
स्मरामि धरामिमां ३६ दशावर्षसहस्राणि मतदेशस्थिपर्वतैः आकीर्णां परितः पूर्णां संस्मरामि ध
रामिमां ३७

चतुर्युगाणामर्द्धं पुनरर्द्धं पर्यंतं न दृष्टं कन्दोतरनिर्माणं यस्यां ३५ साग्रचतुर्थंशाधिकं चतुर्युगं नीरंध्रैः निवि
डैरचलैः पर्वतैर्वृतां व्याप्त अप्रवृत्तिनाहि धनुष्कोट्या पर्वतानुत्सार्य पृथ्व्याः भूमिसमाकृते तिपुराणेषु प्रसिद्धं ३६ ३७

एतत्कल्पवृत्तांतस्मरणं तत एतत्कल्पायुषां बहुनामस्तीति प्रपंचयन्नाह सर्गप्रारंभेत्यादिना सर्वेषां प्रथमांतपदानां षट्श्लोकस्थैवाख्यैरपि हितास्तास्तात्स्मार्यंत इत्यात्रान्वयः आदौ सर्गप्रारंभार्थं कलमाख्यः स्रष्टुः संकल्पः ततो भुवनत्रयेवी आधवर्तितरप्रदेशभेदानां विभजनं विभागः ततः कुलपर्वतानाख्यानंय थायोग्यप्रदेशे कल्पनं

सर्गप्रारंभकलना विभागो भुवनत्रये कुलपर्वतसंछन्नं जंबूद्वीपं पृथक्स्थितं ४७ वर्णधर्मधियां स्थि विभागो मंडलावनेः अब्दाचक्रकसंस्थानं ध्रुवनिर्माणमेव च ४८ जन्मेंदुभास्करादीनामिंद्रोपेंद्रव्यवस्थि तिं हिरण्याक्षापहरणं वराहो धरणी द्वितेः ४९ कलनं पार्थिवानां च वेदानयनमेव च मंद रोन्मूलनं चाब्धेरमृतार्थं च मंथनं ५० अजातपक्षो गरुडः सागराणां च संभवः इत्यादिकायाः स्मृतयः स्वल्पातीजगत्क्रमाः ५१

ततः पृथक्स्थितं जंबूद्वीपं प्रविश्य ब्राह्मणादिवर्णानां तद्धर्माणां धियां तत्तयोग्यविद्याभे दानां च स्थितिरिति यथा योगं क्रमो बोध्यः ४७ ४८ द्विते र्वराहेणोद्धरणं ४९ देवदानवमनुष्यादिषु प्रत्येकं पार्थिवानां कल्पनं मत्स्यावतारे वेदानयनं ५० स्मर्यंत इति स्मृतायश्च वक्ष्यमाणस्थ नर्थ्याथाः मद्दृष्टानेककल्पापेक्षया एतत्कल्पनिष्पन्नत्वा त्स्वल्पा अतीतजगत्क्रमाः ५१ राम:
७२

आश्रयंतिरमाह कल्पेति समुद्रनिर्मितः प्रिपवृत्तस्यो स्ततः प्रागवस्थायामिदं प्रसिद्धं स्त्रीपुंससंगं विना मानसा
स्सृष्ट्यास्वयमेव संजाताः भृग्वादिपुरुषाः यास्मिन् ४४ अविजलेमग्रापांजनलोकादिप्रकाशवहललोकव्यवहार
मात्रोपलाहिते काले पा स्थितिस्तांस्मरनन्तादग्रापवर्तिमिति व्योमस्थाग्रामराः देवाः मानवा योगसिद्धाश्रयास्मिन् ४५

कल्पांतनीरं धूम्रपीठमकाल्पितमहार्णवं स्वयंसंजातपुरुषं कंचित्संस्मराम्यहं ४४ अपवर्तिमभ्रमिव
व्योमस्थामरमानवं अचंद्रार्कप्रकाशाढ्यं कंचित्संस्मराम्यहं ४५ अनिंद्रममहीपालममध्यस्था
धमोत्तमं समस्तककुप्चक्रं कंचित्संस्मराम्यहम् ४६

नाद्विपंतेम मुख्याः प्रधमाउत्तमाश्रयस्मिन् गतएवसमं अंधानि ककुभां दिशां चक्राणि यस्मिन् निर्वितिपूर्वकल्पां
मन्वंतरां तदशोपिलाहितजगत्स्थितिः ४६

वशिष्ठस्याष्टजन्मानि समार्द्धसमसर्गकाः क्षीरोदमथनाद्याश्च भूयो दृष्टा इहोदिताः ततस्तदनंतरं किंचिद् दूरेद्यतीतकाले
षु तथाद्यतनसर्गेषु जातेषु युष्मदादिषु भगीरथ शुकाद्यंतेषु स्मरणे केवलमनेनेति सप्तमे सर्वेषां सप्तम्यंतानां संबंधः १

जीर

73 **भुशुंड उवाच** ॥ ततो जगति जातेषु भगवान्युष्मदादिषु भरद्वाजपुलस्त्यात्रिनारदेंद्रमरीचिषु १
पुलहोद्दालकाद्येषु क्रतुभृग्वंगिरस्सु च सनत्कुमारभृंगीशस्कंदेभवदनादिषु २ गौरीसरस्वतील
क्ष्मीगायत्र्यादिभूरिषु मेरुमंदरकैलाशहिमवद्दर्दुरादिषु ३ हयग्रीवहिरण्याक्षकालनेमिबलादि
कादिषु षु हिरण्यकशिपुक्राथबलिप्रह्लादिषु ४ शिबिन्यंकुपृथुवैन्यनाभागकेलिषु नलमांधातृस
गरदिलीपनहुषादिषु ५ आत्रेयव्यासवाल्मीकिशुकवात्स्यायनादिषु उपमन्युमणीमंकीभगीरथशु
कादिषु ६



सनत्कुमारांतेषु ब्रह्मर्षिषु भृग्वंगिरःप्रभृतीषु सिद्धर्षिषु स्कंदेभवदनादिषु शिवपार्षदेषु २ गौर्यादिषु तच्छक्ति
षु मेर्वादिषु गिरिषु ३ हयग्रीवादिषु हिरण्याक्षादिषु दैत्येषु ४ शिबिप्रभृतिराजसु ५ आत्रेयादिषु मुनींद्रेषु ६

वालैर्मदपेद्यपाञ्चपल्लवपस्कलैरपिभवदाभिःस्मर्यंत एवेत्यर्थः कल्पांतरेषु स्वदृष्टान्पाञ्चयंतिराएपापिवदनुपसंहरतिग
रुडवाहनमिति कालितांप्राप्तं जीवितं दीर्घायुर्येन तथाविधः अहं एतत्कालेप्रसिद्धगरुडवाहनं विहगविहगोहंसस्तद्वा
हनं च वलमुखीभूयदेवदैत्यादिसर्गाधिकारं निष्पादयंतं कलितवान् दृष्टवान् तथा विहगवाहनं ब्रह्माणं वृषभवा

वालैरपिहितास्तातस्मर्यंते ताः खुकोग्रहः गरुडवाहनं विहगवाहनं विहगवाहनं वृषभवाहनं वृषभवाहनं
गरुडवाहनं कलितवाहनं कलितजीवितः ५२ इति वाशिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे चिरजीवबेनवृ
त्तांतकथनं नाम एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

हनं रुद्रीभूय संहाराधिकारं कुर्वाणं कलितवान् एवं वृषभवाहनं रुद्रं च गरुडवाहनं विष्णुशरीरं च त्वापालनाधिकारं कु
र्वाणं कलितवानिति महदाश्चर्यं रहस्यमेतदित्यर्थः ५२ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धे
चिरजीविवेतवृत्तांतकथनं नाम एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ रामः

वा०टी०
नि०पू० आचारसाम्यमुक्त्वातद्वैषम्यमाह अंतर्द्धानमिति अंतर्द्धानंजलेनिमज्जनेनतिरोधानं धात्र्याः कमठेनैववनवाराहेण १२
७४ १३ दिवः स्वर्गात्बलिंकरंगृहीत्वा तीतिबलिग्राहः करदीकृतसर्वदेवगणइतियावत् अधःपातालं १४ बहुभिः परशुरामा

74 अंतर्धानंगताधात्रीवारपंचकमुद्धृता मुनेयंचसुसर्गेषुकूर्मेणैवपयोनिधेः १२ मंदराकर्षणावेगपर्या
कुलसुरासुरं स्मरामिद्वादशावेदमन्तंतांभोधिमंथनं १३ सर्वौषधिरसोपेतावलिंग्राहस्तदा दिवः वारत्रयं
हिरण्याक्षोनीतवान्वसुधामनः १४ रेणुकात्मजतांगत्वाषष्ठवारमिमंहरिः बहुसर्गान्तरेणापिचकारदात्रि
यदायं १५ शतंकलियुगांश्चहरे बुद्धदशाशतं शौकराजतयेचाहंस्मरामिमुनिनायकः १६ त्रिंशत्त्रिपुरवि
द्रोभान्द्वौदलाध्वरसंतयौ दशशः कविघ्नांतांश्चचंद्रमौलेः स्मराम्यहं १७

वतारूपैर्नैः सर्गैरंतरेणाव्यवधानेनापि १५ शौकः की कटदेशःदेशविशेषस्तद्राजतयाशुद्धोदनात्मतद्राजपुत्र
तयेतियावत् १६ त्रिंशत्सुकल्पेषुत्रिंशत्संख्याकान्त्रिपुराणांविद्रोभान्दाहान्प्रतिकल्पंस्वायंभुवेंतरेचाक्षुषेचप्रा रा०म०
सिद्धौदक्षाध्वरसंतयोदशानंशकाणांश्चंद्रमौलेः कृतापराधानांयदास्त्राव्यजि रिपुहामुनिरोधलक्षणान् ७४
सवज्रभुजस्तंभलक्षणान्वाविघातान्दंडान् १७

गणनैवकेतिनतत्र चिन्नविस्मरणसंभावनाप्यस्तीतिभावः ७ अष्टमे सर्गेजन्मनि कल्पेवाममसंगतः मयासहमिलि
तः अभूः ८ किमष्टस्वपिजन्मस्वपिब्रह्मपुत्रएवनेत्याह कदाचिदेति ९ सर्वेष्विकल्पेषुतत्तद धिकारिपुरुषाणांसमा
नामरूपत्वेपिनसर्वेषांपदार्थानां सर्वेशान्तिवे शान्वारशास्त्रनियमः किंतुकाकतालीयन्यायेनकदाचित्साम्यमयी

अब्रह्मकातीतिकालेषुकिंचिद्दूरेषु केचिन तथाद्यतनसर्वेषुस्मरणेगणनैवका ७ मुनेते ब्रह्मपुत्रस्यज
न्माष्टकमिदंकिल संस्मराम्यष्टमेसर्गे तस्मिंस्त्वंममसंगतः ८ कदाचिज्जायतेव्योम्नः कदाचिज्जायसेजला
त् कदाचिद्वायुतःशैलात्कदाचिज्जायतेनलात् ९ यादृशोदादृशाचारो यादृक्यंस्थान दिगणः सर्गो
यंतादृशामेव तान्सर्गा न्संस्मराम्यहं १० एकरूपाखिलाचारसन्निवेशंधरामरान् समकालान्स्थिरस्थै
र्यान् दशसर्गान्स्मराम्यहम् ११

ताशयेनाह यादृशाइति १० समकालान्तुल्यायुषः स्थिरा पि अस्थैरविचालितानिस्थैर्याणिनियतकालतत्तत्पदाव
स्थानिदेवानांयेषु ११

वेदादिविभ्दिर्व्यासवाल्मीकिप्रभृतिभिः परचितान्पुनः स्तानेवभारतरामायणानीतिहासान् २१ महारामायणाभिधंब्रह्म
णावशिष्ठविश्वामित्रादिभ्यउपदिष्टंज्ञानशास्त्रं २२ २३

पुनस्तानेवतानेवमन्यानपियुगेयुगे वेदादिविस्त्ररचितानितिहासान्स्मराम्यहम् २१ इतिहासमहाश्चर्यमन्यं
रामायणाभिधं ग्रंथलक्षप्रमाणंचज्ञानशास्त्रंस्मराम्यहम् २२ रामवध्यवहर्तव्यंनरावणविलासवत् इति
पत्रधिपांज्ञानंहस्तेफलमिवार्पितं २३ कृतंवाल्मीकिनाचैतदधुनायत्करिष्यति अन्यच्चप्रकटंलोकेस्थि
तंज्ञास्यसिकालतः २४

75

यदन्यच्चवशिष्ठरामसंवादरूपंमहारामायणंद्वा त्रिंशत्सहस्रमितंकरिष्यति तदपिदिव्यज्ञानवलादनुभूतंस्मरामि
त्वमपिकालतःज्ञास्यसि २४

ज्वराणांमाहेश्वरवैष्णवाख्यज्वरभेदानां प्र मथानांचमंत्रकान् ग्रामंत्रपितृन्सौर्यात्साहजनेन प्रवर्त्तकानीति यावत्
द्युरप्रमथमंत्रकानीतिपाठेतु द्वरप्रान् वाणविशेषान्मघ्नंतीछिंदंतीति द्वरप्रमथास्तथाविधंमंत्रकाःमंत्रास्त्राणियेषां
तेर्थः १८ युगंप्रतियुगेयुगेकर्मप्रवचनीयेन प्रतिनावीप्साद्योत्यते पुंसामध्येत्पुरुषाणांधियांबुद्धीनांन्यूनाधिकत्त

[illegible]

वाणर्थमष्टौसंग्रामान्ज्वरप्र मथमंत्रकान् विद्वोभित्तल्वरानीकान्स्मराभिहरिसर्वयोः १८ युगंप्रतिधि
यांपुंसान्न्यूनाधिकतयाप्तुने क्रियांगपाठवैचित्र्ययुक्तान्वेदान्स्मराम्यहं १९ एकार्थानिसमग्राणिबहुपा
ठानिमेनघ पुराणानि प्रवर्त्ततेप्रस्तुतानियुगंप्रति २०

[illegible]

याब्रह्मचर्यगुरुशुश्रूषाभ्भिक्षायनादिक्रियाणां शिक्षाद्यंगानांसावधानस्वरवर्णोच्चारणलक्षणपानांचन्यू
नाधिकतयाक्रमप्र भाववै चित्र्यैर्युक्तान् १९ प्रतिद्वापारांतंनिमोत्भेदाद्बहुधावानि २०

[illegible]

वहिरिदंजायतइतिभ्रांतिरेवेत्याशयेनाह ज गन्मयीति ३४ प्रतिसर्गंलोकादीनांसन्निवेशा दिशाम्यानियमोप्यौत्सर्गि कइत्याह समेति ३५

दृश्यभ्रांतिरजस्रे यमंतस्यास्तेविदालनि जायते लीयतेचाम्बुलोलावीचिरिवांभसि ३४ समैकसन्निवेशा निवहूनि विषमाणिच तथार्द्धसमरूपाणि त्रिजगंतिस्मराम्यहम् ३५ तान्येवताहृक्कर्माणितथान्याचर णानिच तत्कर्माणितथान्यानिभूतानिस्मराम्यहम् ३६ प्रतिमन्वंतरंब्रह्मन् विपर्यस्तेजगत्क्रमे सन्निवे शोन्यथाजाते प्रयाते संस्रुतेजने ३७ ममान्यान्येवमित्राणिअन्यएवचबंधवः अन्यएवनवाभृत्या स्त्वन्यएवसमाश्रयाः ३८ कदाचिदहमेकांते विध्यकच्छकतालयः कदाचित्सह्यनिलयःकदाचिद्दर्दु रालयः ३९ कदाचिद्धिमवद्वासीकदाचिन्मलयाचलः कदाचित्प्राक्तनेनैवसन्निवेशेनभूधरे ४०

76

मन्वाद्याधिकारेषुरूपसन्निवेशचारित्यादिष्वपिसाम्यसौत्सर्गिकमेवेत्याह तान्येवेति ३६ संस्रुतेप्रख्याते ३७ अ न्यएवसमाश्रयाः निवासाः ३८ समाश्रयभेदमेवप्रपंचयतिकदाचिदित्यादिना ३९ ४० रामः

एतद्वशिष्ठरामसंवादरूपं तेन पूर्वकिल्पेयेनान्येनवावाल्मीकिनाम्नाजीवेन प्रकृतमेवविस्मृतिंव्यवहर्तृपरंपरो छेदे

वाल्मीकिनाम्नाजीवेनतनैवान्येनवाकृतं एतत्त्वद्वादशंवारं क्रियतेविस्मृतिंगतं २५ द्वितीयमेतत्सप्तमं भारतंनाममनामतः स्मरामिप्रो क्तंव्यासकृतंजगतिविस्मृतं २६ व्यासाभिधेनजीवेन तेनैवान्येनवाकृतं एतत्तुसप्तमं वारं क्रियतेविस्मृतिंगतं २७ आख्यानिकानिशास्त्राणिनिकृत्तानि युगंप्रति विचित्रसन्निवेशानि संस्मरामीमुनीश्वर २८ भूयस्तान्येवतान्येव तथान्यानियुगेयुगे साधोप दार्थजाला निप्रपश्यामिस्मरामिवै २९ राक्षसक्षतये विष्णोर्महीमवतरिष्यतः अधुनैकादशंजन्मरामनाम्नोभविष्यति ३० नारसिंहेनवपुषाहिरण्यकशिपुंहरिः जघा नवारंत्रितयंमृगेंद्रइववारणं ३१ वसुदेवगृहे विष्णोर्भुवोभारनिवृत्तये अधुनाषोडशं जन्मभविष्यतिमुनीश्वरः ३२ जगन्मयीभ्रांतिरियंनकदाचन विद्यते अधुनाऽकला चिजलबुद्बुदवस्थिता ३३

नोच्छेदंगतंसा प्रतंद्वादशंवारंक्रियते २५ २६ २७ २८ २९ अधुनासन्निहितत्रेतायुगे ३० अधुनाएतत्त्वतुर्युगांतर्गतद्वापरांते ३२ ३३ रामः रामः

पूर्वोत्तरादिक् अन्ये वाभ्रूदियमन्या एवं भ्रूयरोप्मन्पए वाभ्रूदिसाध्वृत्तिवि परिणमाभ्यामन्वयः तर्हितथैवत्वमपि प्रतिकल्पमन्यः समानसंन्निवेशाश्च किंनस्यात्तत्राह एकेति अहं एकश्चासौ एकेनैव देहसंस्थानेन वीताः ब्रह्मनिशारामापतथाविधः तत्कुतस्तत्राह ध्यानांतइति यतः कल्पांते प्राप्तुत्तधारणापूर्वकं स्थिरीकृतथानस्पनिर्विकल्पकसमाधेरंत अवसाने पुनर्जातं एनं सर्गमालोक्य स एवायं मे देहः स एवायं पादपाइ तिप्रत्यभिसाज्ञमानेत्तत्वेएव



दिग्युत्तराभ्रूदन्येपं पूर्वमेवमहीधरः एकैकदेहसंस्थानवीतब्रह्मनिशागमाः ४५ ध्यानांतेतत्वएवैनंसर्गमालोकयेऽप्यहं अर्कादेऋन्दासंचारंन्मेवांदेस्थानर्कदिशा ४६

एनं सर्गं विक्षिपघहमन्पः सांततावगाहिनीप्रत्य ज्ञाभिवेनस्यादितिभावः एवं पूर्वसंस्थानादन्यथासंस्थानताग्रह रामः
णादपितद्रष्टुमनिनाशङ्क्याशयगर्भे दि गुत्तराभ्रूदन्येपमि त्युक्तिमुपपादयति अर्कादेरितिदिशः प्राच्यादयः अ ७७
र्कतोमादेः ऋन्दाणांउदपास्तमयादिनियतसंचाराच्चनियत्तोत्तरादिकस्थितमवांदिस्थानकाः प्रसिद्धंति ४६ रामः

प्राप्येत्यस्य प्राक्तनेन भूधरमित्यनेनान्वयः अनाद्यंतेषु असंख्येयेषु ४१ अतः प्राक्तनसन्निवेशात् परिणतिंसन्निवे
शांतरं गतः तर्हि त्वमिव पादपोपि किं चिरजीवीनेत्याह देहल्लकेति ४२ एवं च नपादपजीवैक्येपि तात्पर्ये किं त्वशो

चूतछद्दे च शाखायां प्राप्य नीडं करोम्यहं अनाद्यंतेषु पातेषु युगेषु मुनिनायक ४१ प्राक्तनेनैव जा
तोयं सन्निवेशेन पादपः देहलक्षात्स्वसाधोनातः परिणतिंगतः ४२ तदीयेनैव जातोयं सन्निवेशे
नपादपः ताते जीवति येवाभूच्योभास्यस्तरोस्तथा ४३ कृतप्राक्सन्निवेशोयमहं स्थितिमिहागतः
नेहाभूदुत्तरात्पूर्वं किंकुन्वापंचभूधरः ४४

भाशं शन्निवेशशाम्यादभेदोपचार इति सूचयन्नाह तदीयेनेति ताते चंडे ४३ एवं दिग्भूधरयोः एवं प्रत्यभिज्ञा
पिसन्निवेशसाम्यादेवेत्याह नेहेति ४४

त्रेतायांद्वापरेचकृतयुगाचारान्कलियुगस्थितिंचेत्युनकष्यान्वयः कलियुगस्थितिमेवसंक्षिप्यविवृणोतिअदृष्टेति
५० क्वचित्कृतयुगादावपितथाहिकृतयुगेपिपुष्करेणनलस्यनिकृत्याद्यूतेजयः विनाप्याधर्मेकवस्त्रेणसभायांस
विवासनंचप्रसिद्धं ५१

78

त्रेतायांद्वापरेचैवसंस्मरामिमुनीश्वरः अदृष्टवेदवेदार्थान्ससंकेतविहारिणः ५०
सर्गान्निरर्गलाचाराक्वचित्कां श्चित्स्मराम्यहं ध्यानरिब्रह्मणेब्रह्मन्ससुरासुर मानुषं ५१
चतुर्युगसह स्रांते जगच्छून्यंस्मराम्यहं मनोमननिर्माणान्पार्थिवाकारवर्जितान् ५२

हेब्रह्मन्चतुर्युगसहस्रांतेअवसानेवेधसिजगदुपसंहारक्रमेणस्वश पिलापोगनिद्राछलेनब्रह्मणः 
परमात्मनोध्यातरिसतिससुरासुरमानुषंजगच्छून्यअसत्तामि वापन्नंस्मरामीत्यर्थः एवंप्रलीनेपि 
जगत्सेदंवमननमनिर्मिताआगुक्तान्वातमयैर्वायुप्रायैर्भूतैः प्राणैर्निर्मितान् ५२

सर्गेरित्यत्रादिशस्तस्मिन्नीरावेवान्यथाप्रकारान्तरेणस्थितेसतिचित्रपठलिखितमेवाद्यधीनादिशस्तत्परिवर्त्तनइव अन्यथासंस्थानंप्रसक्तंतत्स्थितिर्यातीत्यर्थः एवंदिशामनियतस्थितित्वाभि त्वात्तदनुसारिनियमावयवसन्निवेशाघटितस्यसर्वस्यापि जगतोऽनिर्वचनीयतालक्षणंमिथ्यात्वंप्रतिभातीत्याह नत्वदित्यादिना ४७

संस्थानमन्यथातस्मिन्स्थितेयान्तिदिशोऽन्यथा नसन्त्यासज्जगन्मन्येभ्रमयन्त्येव लंधियः ४७
आत्मस्पंदचमत्कारविभवोयंविजृंभते पुत्रःपितृत्वमायातिमित्रंयात्यरितांतथा ४८
स्त्रीत्वंचसंतशोयातान्पुंसस्त्रैवस्मराम्यहं कलौकृतयुगाचारान्कृते कलियुग स्थितिं ४९

आत्मनःस्पंदचमत्कारोमायिकविक्षेपशक्तिस्तद्विभवःजा गतेषुपदार्थेषुदिक्कृतव्यवस्थाव्यत्यास इवकालकृतव्यवस्थात्यासोपिदृश्यतइत्येतत्प्रपंचयन्दर्शयतिपुत्रइत्यादिना ४८ ४९ रामायनमः

तत्रसर्वदोषाधारवासनाश एवमुमुक्षोर्मत्पुत्रस्य पापकृत्याहृदोषेति यथायक्तहाराद्याभरणे चौराः नजिघांसंतितद्वद
लर्थाजमते ५ निश्वासलक्षणः देहक द्विदनाः ककचायेभ्यः सर्वासांदेहलतानांदेहवृक्षशाखाभूतहस्तपादा
दीनांघुणः काष्ठकीटभूताः आधयोमनोव्यथाः ६

79

दोषमुक्ताफलप्रोतावासनातंतुसंततिः हृदिनग्रथितायस्यमत्पुत्रस्तंनजिघांसति ५ निश्वासकक्षकक
चाः सर्वदेहलताघुणाः आधयोनंनाभिंदंतिमत्पुत्रस्तंनजिघांसति ६ शरीरतरुसर्पौघाः चिंतार्पिताः शि
रःफणाः आसायंनदहंत्यंतमत्पुत्रस्तंनजिघांसति ७ रागद्वेषविषांकुरःस्वमनोबिलमंदिरः लोभव्यालोन
भुंक्तेयंमत्पुत्रस्तंनजिघांसति ८ पीताशेषविवेकांबुःशरीरांभोधिवाडवः ननिर्दहतिपंकोयस्तंमत्पुत्रंन
जिघांसति ९

शरीरतरोः कोटरस्थसर्पौघभूताः अतएवचिंतालक्षणाः अर्पिताः शिरसिफणायैः नदहंतिअर्थात्स्वविषाग्नि रामः
ना ७ नभुंक्तेनद शति ८ शरीरांभोधेर्वडवोवडवाग्निभूतः अतएवपीताशेषविवेकांबुः ९ एषः ७८

उक्तं सर्वं सिद्धिष्योपसंहरति विचित्रेति ॥ अहं ब्रह्मदिनेषु कल्पेषु विचित्रस्थानविशेषयुक्तादेशुयुक्तादेशायेषु तथाविधान्वि
चित्रकार्याकुलम् तान् तांकोशभ तान् अशेषान् सर्वान्सर्गान्स्मरामीत्यर्थः ५२ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रक
रणे पूर्वार्द्धे चिरजीवितवर्णनं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ प्रकाशे २

ब२

आज्ञानाद्युमपैर्भूतैर्दशसर्गान्स्मराम्यहं विचित्रसंस्थानविशेषदेशान्विचित्रकार्याकुलम् तद्देशा
न् विचित्रविन्यासविलासवेषान्स्मराम्यहं ब्रह्मदिनेष्वशेषान् ५२ इति श्रीवाशिष्ठे मोक्षोपाये
निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धे चिरजीवितवर्णनं नाम द्वाविंशः सर्गः २२ ॥ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥
यथासौ वायसश्रेष्ठो जिज्ञासार्थमिदं मया भूयः पृष्टो महाबाहो कल्पकद्रुलताग्रके १ चरतां ज
गतः कोशे व्यवहारवतामपि कथं विहंगराजेन्द्र देहं मृत्युर्न बाधते २ भुशुंड उवाच ॥ जान
न्नपि हि सर्वज्ञ ब्रह्मन् जिज्ञासयैव मां पृच्छसि प्रभवो नित्यं संवाचालयंति हि ३ तथापि यत्पृ
च्छसि मां तत्ते प्रकथयाम्यहं आज्ञाचरणमेवाहुर्मुख्यमाराधनं सतां ४

त्यक्तेषु येषु दोषेषु देहं मृत्युर्न बाधते यत्सरं च मम कार्यं तत्सर्वमिह कीर्त्यते इदं वक्ष्यमाणं प्रवेक्षे गौणि
कर्मणि क्तः १ कायं कीदृशदोषसाध्यगुणार्जनप्रकारेण २ वाचालयंति मुखरयंति मत्सवाक्यदत्तां
प्रश्नमुखेन ख्यापयंतीति यावत् ४ राम:

कायाणिकुर्वंतियथाशास्त्रंव्यवहरंदपि १७ इष्टाअर्थाअर्जनीयाधनादयः आरभ्यंतइत्यारंभाः कृषिउग्रहधनादयःयु
णरागद्वेषाद्दुष्टःउदाहृताःमर्मप्रकाशनोक्तयःदुःक्रमादुर्नीतयःनकृतंतैर्दुष्टफलेननपरितापयंति १८ आभां
तिप्रकाशकाश्रूयमाणानिविपुलार्थानिबहुलाभानिसर्वाण्येवसुखानीतिशेषः अनुधावंति अनुसरंति १९

नददातिनचादत्तेनजहातिनयाचते कुर्वदेवचकार्याणि चित्तंयस्यसमाहितं १७ येदुरर्थादुरारंभादुर्ग
णादुरुदाहृताः दुःक्रमास्तेनकृतंति चित्तंयस्यसमाहितं १८ आभांतिविपुलार्थानिगुणवंतिच सर्वाण्ये
वानुधावंति चित्तंयस्यसमाहितं १९ यदुदर्केहितंसम्यङ्नपापिगर्भंमं दुरीहितंदृशोन्मुक्तंतत्सरकार
येन्मनः २० यदृष्टमसुखेनचिरंवैधुर्यदायिना अमेकलपिशाचेन तत्संस्कारयेन्मनः २१

उदर्कऔत्तरकालिकंसुखंतस्मैतंदुरीहितंदृशाभोगाभिलाषदृष्ट्यातन्मुक्तंस्वात्मलाभलक्षणंतत्परं २० चित्तस्यवै
धुर्यंपुरुषार्थविधुरतातद्दायिना अनेकलंभेदृष्टिस्तत्क्षणपिशाचेन ससौख्यंनदृष्टंतत्परं २१

आकुलंव्यग्रंतिलानांराशिंकर्मयंत्रेंकत्रिविउग्रमितिक्रियाविशेषणं १० बुलाल विश्रांतिरेवासंतिकम्ऌुजपोपायइत्या

यंत्रेतिलानांकटिनंराशिमुग्रमिवाकुलं यंपीडयतिनानंगस्तंम्ऌुर्नजिघांसति १० एकस्मिन्निर्मलेयेन
यदेवरमपावने संश्रितावितविश्रांतिस्तंम्ऌुर्नजिघांसति ११ वपुखंडाभिपतितंशाखाम्ऌगइवोदितं न पि३
चंचलंमनोयस्यतंम्ऌुर्नजिघांसति १२ एतेब्रह्मन्महादोषाःसंसारव्याधिहेतवः मनागेन लंपंतिचि
त्तमेकंसमाहितं १३ आधिव्याधिसमुत्थानिचलितानिमहाश्रमैः नविलुंपंतिदुःखानिचित्तमेकंसमाहितं १४
नामेतिनचोदेतिनशांस्मृतिर्नविस्मृतिः नसुप्तंनचजाग्रत्स्याच्चित्तंयस्यसमाहितं १५ अंधीकृतहृदाकाशाः
कमकोपिविकारजाः चिंतानपरिहिंसंतिचित्तंयस्यसमाहितं १६

१३

शापेनाह एकस्मिन्निति ११ वपुर्लताएपुष्पितवनखंडे अभिपतंतंप्रातंदास्मृगइवउदितंउज्जित १२ दोषानुपसं
हरंस्तज्जयहेतुगुणान्यक्तंप्रथमंसमाधानंमुख्योगुणइत्याशापेनतंआह एतेइत्यादिना १३

मेव ।

वा०टी०
नि०पू०
८१

क्रिपाशब्देनतत्फलानिलक्ष्यंते २९ चिंतापदमपिमानसक्रियामात्रपरंजल्पलोपलक्षितं ३० हृन्मनस्तस्मिन्दाण

आधिव्याधिविलोलास्तदुःखौघवलितास्तच क्रियास्तनिसनुष्ठास्तनकिंचित्स्थिरंशुभं २९ तरलीकृता
चित्तास्तहृदयानंदनीषुच चिंतास्तधीविकारास्तनकिंचित्स्थिरंशुभं ३० हृद्दीरोदकसंस्पंदमंदरेषुच
81 लेष्वपि स्वसंकल्पविकल्पेषुनाकिंचित्स्थिरंशिवं ३१ अनारतागमापायपरास्वपि सिरास्वपि चि
त्राकारास्तचेष्टास्तुनकिंचित्स्थिरंशुभं ३२

स्यहृद्दीरोदकस्यसंस्पंदेलोभणेमंदायमानेषु इदंमानसक्रियामात्रे पलक्षणं ३१ अतिचित्राकारास्तअत्यद्भुता रामः ८१
स्तअतएवासिरास्वासिधाराप्रापासुइंद्रियादिचेष्टास्तु ३२

आदौचारुस्वारंभंमध्येत्र ऽंपरिपाकेपिमधुरंप्रांतेपथ्यंसर्वदुःखनिवर्त्तकंज्ञानंतत्परं २२ आद्यंतमध्यगंसर्ववि
स्यास्वनुगतंआलस्यं २३ नविद्यतेउत्तमंयस्मात्तथाविधंसौभाग्यंनिरत्ति पापानंदइत्यर्थः २४ अनुत्तमसौ

आदौमध्येचिरांतेचचिरायपरमोचितं यच्चारुमधुरंपथ्यंतत्परंकारयेन्मनः २२ यदनंतंमनःपथ्यंत
थ्यमाद्यंतमध्यगं समस्तसाधुभिर्जुष्टंतत्परंकारयेन्मनः २३ यद्बुद्धेःपरमालोकमाद्यंयदमृतंपरं
यदनुत्तमसौभाग्यंतत्परंकारयेन्मनः २४ सामरासुरगंधर्वेसविद्याधरकिन्नरे ससुरस्त्रीगणेस्व
र्गेनकिंचित्सुस्थिरंशुभं २५ सतरौसनराधीशेसपर्वतपुरव्रजे सांबुधौभूतलेतातनकिंचिच्छोभनं
स्थिरं २६ सनागेसासुरव्यूहेसासुरस्त्रीगणेतथा समस्तएवपाताले नकिंचिच्छोभनंस्थिरं २७
सस्वर्गेससुरेलोकेसपातालेसदिक्तटे जगत्यस्मिंस्तुसर्वस्मिन्नकिंचिच्छोभनंस्थिरं २८

भाग्यत्वमेवेतरस्यस्वानित्यताद्विप्रपंचनेनसाधयतिसामरेत्यादिना २५ २६ २७ एवंलोकत्रयस्यास्थु
भतामुक्तातदूष्टितंजगततरएवतदाह सस्वर्ग इति २८

यदिआधिप्रचुरत्वाज्जीवितंनवरंतर्हिसर्वाधिनिवृत्तिमत्वान्मरणंवरंस्यात्तत्राह दुःखमूढेति सर्वदुःखनिदानमू
ढतादार्ढ्यात्तदपिनवरमित्यर्थः तर्हिभोगेनसर्वदुःखकरत्वान्नरकोवरमस्त्विति चेन्नेत्याह नचेति नरकस्यापि
पुनःपापजन्मान्तरसत्त्वान्न तत्रापिसर्वदुःखच्छाय इतिभावः विष्टपंसर्वभुवनाधिपत्यंक्लीवत्वंछांदसं ३५

नवरमाधिमयंचिरजीवितंनचवरंमरणंदृढमूढता नचवरंनरकोनचविष्टपंस्थितिमुपैतिहिनक्व
82 चिदाशयः ३५ इतिविविधजगत्क्रमास्समस्ताःखलुमतिमूढतयानरस्यरम्याःचलतरकलनाहिते
पदार्थेकथमुपयान्तिचिरंस्थितिंमहान्तः ३६ इतिश्रीवाशिष्ठेमोक्षोपायेपूर्वार्द्धेभुशुंडोपाख्यानेसमा
धानसंकल्पनिराकरणंनामत्रयोविंशःसर्गः॥ २३॥

नरस्याविवेकिनःपुरुषस्यइतिअनेनप्रकारेणविचार्यमाणाःविविधजगत्क्रमाःसमस्ताःसर्वेनिरस्याःहियस्माद्वे रामः
तोस्तेजगत्क्रमाश्चलतरकलनया आशाश्चात्तत्त्वबुद्ध्याहितेगृहीत्ते पदार्थेमहान्तःकथंचिरस्थितिं मात्यन्तिकविश्रा ८२
न्तिंयान्तीत्यर्थः ३६ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेत्रयोविंशःसर्गःसमाधानसंकल्पनिराकर
णंनाम॥२३॥

एवमशाश्वतत्वात्तुच्छत्वाच्च तत्रागतं किमपि सुखं विवेकिभिः स्पृहणीयमित्याह नवरमित्यादिना एकाग्रनन्यराज
कासर्वमहीतलराजतानवरं एवं विबुधाः अभिव्यक्तमाये अमराइंद्रत्वं हस्वलादयस्तद्रूपतास्वर्गराज्याद्यपीतिया
वत् धरण्याः तले पाताले सर्वधरणीधारणसमर्थीशेषनागता पातालराज्यमपीतिपावत् यत्रसती विवेकिनां
मनः स्थितिं पूर्णकामतया विश्रांतिउपैति तथाविधं किमपि न भवतीत्यर्थः ३२

नवरमेकमहीतलराजतानचवरं विबुधामरत्नपता नचवरं धरणीतलनागता स्थितिमुपैति हियत्रसतां
मनः ३३ नवरमाकुलशास्त्रविचारणं नचवरं परकार्यविवेचनं — वरमग्रकथाक्रमवर्णनं स्थि
तिमुपैतिहि यत्रसतांमनः ३४

एवंदुरूहत्वाद्विस्तृतत्वाच्चाकुलताहेतु नानाशास्त्राणां चतुर्दशविद्यास्थानानां विचारणं निष्कर्षसामर्थ्याल
क्षणं पांडित्यमपिनवरं एवं परेषां कार्याणां बुद्धिसौष्ठवाद्विचार्य विवेचनसामर्थ्यलक्षणलोकानुरंजनसाम
र्थ्यमपिनवरं अग्न्याभारतादिकथानांक्रमस्य वर्णनादिसामर्थ्यमपिनवरमितिपूर्ववत् ३४

अंधकाराणांतत्कार्यभ्रांतिभिःसहपरिग्रहणनाद्बहुवचनं अलमत्यंतमंतोनाशस्तयेतिशेषः ४ दुःप्रापोवेत्यवधारणेहेतुमाहसमस्तेत्यादिना ५

ज्योत्स्नयेवांधकाराणामलमंतःप्रजायते साप्राणचिंताभगवन्सर्वसंकल्पवर्जिता ४ त्वदादिषु सुप्रापादुष्प्रापैवास्मदादिषु समस्तकलनातीतं परांकोटिमुपागतं ५ पदसादयंत्येतत्कथंसामान्यबुद्धयः अलंचिंताविलासिन्यास्तस्याःसख्योमहामुने ६ किंचित्साम्यमुपायाता विज्ञानशशिशीतलाः अलंचिंतासमानानां विविधानामुनीश्वर ७ अलंचिंतावयस्यानांमध्यादेकतमामया सर्वदुःखदायकरीसर्वसौभाग्यवर्द्धिनी ८ कारणंजीवितस्येहप्राणचिंता समाश्रिता श्रीवसिष्ठउवाच॥ इत्युक्तवंतंविहगंभुशुंडंपुनरप्यहं जीवन्नपीदमव्यग्रःपृष्टवान्क्रीडयामुनिः ९ [illegible] उवाच॥ [illegible] सर्वसंशयविच्छेदिन्नलंतंचिरजीवित यथार्थंब्रूहि मेसाधोप्राणचिंताकिमुच्यते १० भुशुंडउवाच॥ सर्ववेदांतवेत्तासिसर्वसंशयनाशकः ममेतत्परिहासार्थंमुनेपृच्छसिवायसं ११ 

सामान्यबुद्धयः अविशुद्धप्राकृतबुद्धयः तर्हिसातवकथंसुलभाजातेतिचेत्तत्सखीसमाश्रयणादित्याशयेन प्राणचिंतांवर्णयितुंपीठिकांरचयति अलंचिंतेत्यादिना ८ क्रीडयाकौतुकेन ९ किंकीदृशी १०॥ रामः

देहनाडीक्रमोपेता षट्चक्रद्पान्विता प्राणस्पंदविभागपद्या प्राणचित्तोहवाण्यिते यदिजगतिनकिंचि च्छोभनंस्थिरं तर्हि किंतच्छोभनंस्थिरं चयत्रविवेकिनाश्चित्तविश्रांतिस्तदाह एकैवेत्यादिना सर्वेषुचित्तेषु ज्ञानेषुमध्येसर्वा शेश्रेष्ठासमुन्नसहसादुरारोहेतिपावत् १ आत्मचिंता साक्षात्कारपर्यंतआत्मविचारः चिरमनादिकालादारभ्यका मकर्मवासनासंभृतस्पदुःखप्रकल्पस्पसंसारभ्रमस्पहरणशीला २ निरस्तमायादिकलंकाप्रत्यक्प्रवणंमनएव

ख२

भुशुंडउवाच॥ एकैवकेवलादृष्टिर्निरपायागतभ्रमाः विद्यतेसर्वचित्तेषुसर्वश्रेष्ठसमुन्नता १
आत्मचिंतासमस्तानांदुःखानामंतकारिणी चिरसंभृतदुःप्रसंसारभ्रमहारिणी २
निष्कलंकामनोमार्गविपुलांगणचारिणी तथासमस्तदुःखानां चिंतानर्थविनाशिनी ३

मार्गेः पत्रतथा विधेमनसोप्यमार्गेश्चिगम्येवानिरतिशयभूमानंदलक्षणेप्रत्यगात्मांगणेसंचरणशीलथाउप स्थितसर्वदुःखानांभाविदुःखानुसंधानप्रयुक्तचिंतादिसर्वानर्थानांचविनाशिनी ३

भुजेपोपाश्रेचिडपमंदिराणि मंदिरपक्षभागा यस्य दंतालिंदे दंतपंक्तिस्तल्लक्षणाएकेशरमालाभिर्भूषितं प्रधानद्वारवि
लं यस्य १७ रूपरसग्रहणे सर्ववाह्यविषयोपलक्षणं तान् रस्पर्शयंति श्रोत्रानि वेदयंति यानि ज्ञानेंद्रियाणि तल्ल
क्षणद्वारपालवत् तत्रत्वचः सर्वांगव्यापित्वात्सर्वद्वारपालत्वमिति अधोद्वारयोरपितत्फलबोध्यं सर्वत्रसंकुलेन

अस्य प्रधानं सद्द्वारं भुजपार्श्वोपमंदिरं दंतालिकेशरस्रग्भिर्भूषितद्वारकोवरं १७
अनारतं रूपरसस्पर्शनिद्वारपालवत् संकुलालोकवलितं तालिंदकृतस्थिति १८
रक्तमांसवसादिग्धं स्नायुसंततिवेष्टितं स्थूलास्थिकाष्ठसंबद्धं सकुड्यं सुसमाहितं १९

लिंगदेहव्याप्तिद्वारा व्योमेन आत्मालोकेन कलितं व्याप्तं विशेषतस्तु जागरे नारे अक्ष्णोः कनीनिके तल्लक्षणे
योरलिंदयोरंतर्मध्यद्वारप्रकोष्ठयोः कृतास्वामिस्थितिर्यस्मिन् इंधो ह वै नामैष योयं दक्षिणेक्षन् पुरुषः नेत्रस्थं
जाग्रतं विद्यादिति श्रुतेरिति भावः १८ रक्तमांसवसाभिर्वारिमृज्जोमयैरिव दग्धं उपलेपेनोपचितं स्नायवः शि
रास्ततसंततिभिर्वेष्टितं रुद्धं अत एव सकुड्यं १९

भवतां पूज्यानां युष्मदादीनां सन्निधौ इदं प्राणदर्शनं परिशिष्टं हि तु विशेषेण नः परिज्ञातं पुनः प्रत्युत्तराणि लब्ध्वा सप्र
त्युत्तरं वदानिलोत्तमः १२ देहगेहवर्णनं क्रमेणाद्वयमाणं १३ वातपित्तकफलक्षणत्रिप्रकारा महान्तः स्थूणाः विष्टं
भकाष्ठानि यस्य १४

अथवा भवतामेव भगवन्परिशिष्टं हि तत् पुनः प्रत्युत्तराणीदं कामेनातिकृपस्थिता १२
भुशुण्डजीवितकं भुशुण्डेरात्म लाभदं प्रणुप्राणसमाधानं वदेमारम्भमिदं मया १३
पश्येदं भगवन्सर्वं देहगेहं मनोरमं त्रिप्रकारमहास्थूणं नवद्वारसमावृतम् १४
पुर्यष्टककलत्रेण तन्मात्रस्वजनेन च अहंकारगृहस्थेन सर्वतः प्रतिपालितं १५
अंतःपश्यसि सकर्णशष्कुलीचंद्रशालिकं शिरोरुहच्छादनवद्विपुलादिगवाक्षकं १६

पुर्यष्टकं प्राग्व्याख्यातं तत्पुर्यष्टकं गोत्रं स्वजनं बांधवा अस्य पस्य १५ अंतःसाद्वितयालंभपावकप्रमाणं देहगेहं
पश्यसि साद्वादनुभवसि सलोकर्णशष्कुलीद्वयलक्षणे चंद्रशालिके शिरो गृहे यस्मिन् शिरोरुहैः केशैरा
च्छादनवत् १६

किं तत्तस्तत्राहाचलत्स्विति परिवर्द्धितेपरितः प्रसारात्पुरो तत्संबद्धसर्वनाडीछिद्रेषुप्रविश्यवहलीभवतीत्यर्थः यथाव
हिरग्णपादौलतापत्रज्वालेनाह तेसत्तिवायुः परितः प्रसरतितद्वदित्यर्थः २३ एवंकुण्डिनीतः हृदयप्राप्तुनाभिकंदसर्वा

85

चलत्सुतेषुपत्रेषुसमरुत्परिवर्द्धिते वाताहतेलतापत्रजालेवहिरिवाभितः २३
कुण्डिनीतः स्तनाडीषुकल्पास्थानमनेकधा ऊर्ध्वाधोवर्त्तमानास्तदेहेस्मिन्प्रसरत्यथ २४
प्राणापानसमानाद्यैस्ततःस्तहृदयानिलः संकेतैःप्रोच्यतेतज्ज्ञैर्विचित्राचारचेष्टितैः २५
हृत्पद्मपत्रत्रितयेसमस्ताप्राणशक्तयः ऊर्ध्वाधःप्रसृतादेहेचंद्रबिंबादिवांशवः २६

गलद्वाणमनेकधास्थानंकल्पाकल्पयित्वाप्राणादिपंचसंज्ञःसन्ऊर्ध्वाधोवर्त्तमानास्तद्विसप्ततिसहस्रप्रतिशा राम:
खास्तएकोत्तरशतनाडीषुप्रविश्यदेहेप्रसरतीत्यर्थः २४ तदेवाह प्राणेति २५ तैःप्राणैःसहप्राणशक्तीनामपि ८५
सर्वांगेप्रसरंदर्शयतिहृत्पद्मेति २६

तिः

अस्यदेहस्यमध्येइडापिंगलाचेतिद्वेकोमलेसूक्ष्मनाड्यौवामदक्षिणपार्श्वकोष्ठेनिमीलिते अनभिव्यक्तेनासापुटयोः प्राणसेथा रलिंगेनाभिव्यक्तेसुस्थिते २० तत्रसर्वप्राणशक्तीनामाश्रयभूतंद्वासप्ततिसहस्रसंख्याकनाडीप्रभेद मूलजालकंचुरीतितनामकंसंपुटितसनालपद्मयुग्मत्रयाकारंहृत्सप्रयंत्रत्रयंदर्शयति पद्मयुग्मेति अस्थिग्रह

इडाचपिंगलाचास्यदेहस्यमुनिनायक सुस्थितेकोमलेमध्येपार्श्वकोनिमीलिते २०
पद्मयुग्मत्रयंपत्रमस्थिमांसमयंमृदुः उध्वा धोनालमन्योन्यमिलत्कोमलसद्दलं २१
सेकेनविकसत्पत्रंसकलाकाशचारिणा चलंतितस्यपत्राणिमृदुव्याप्तानिवायुना २२

एणद्वंक्रिसंधिकीलप्रोतोध्वनालताज्ञम्यते अन्योन्यसंपुटीभावेनमिलत्कोमलसद्दलमतएवयंत्रंप्रत्येकंयंत्राकारं २१ नासाग्रादिपादांतसकलदेहाकाशचारिणाचंद्राख्यापानवायुमृत्तसेकेनविकसंतिपत्राणिदलानियस्यतत् एवंप्राणसंचारेणपत्राणिईषत्संकुर्वंतीत्यर्थो ज्ञायते अतएवतस्यपत्राणिप्राणापानवायुनाव्याप्तानिसंतिमृदुचलंतिप्रत्युच्छासनिश्वासमीषत्संकुचंतिविकसंतिचेत्यर्थः २२

एवंसर्वमोपोद्धातिकमुपवर्णपारवपंक्तिपमाणं प्राणश्चितां दर्शयति तयोरिति तयोर्गत्यनुसरणं वाध्यात्मिकपरिच्छेदत्तो
गेनाधिदैविकसूत्रात्मत्वपतदात्मभावधारणया आसंगयाऽग्रहचित्तसर्वेन्द्रियव्रतपरित्यागेन तन्मात्रव्रताचरणं
वाग्रादीन्द्रियाणां हि वचनादि हि स्वस्वविषयव्यसनानि तान्व्रतानि त्वासंगयाऽसदूषितमिति अमलदर्शनेन मृत्युनाभ
यन्प्राणस्य तु मुखनासिकादिस्थाने संचरणमेव व्रतं तत्त्वेन विषयासंगदूषितमिति न अमालनाभ्लायत इति प्रा
ण एवैको व्रतभंगशून्यो मृत्युना न ग्रस्यते अतस्तदात्मताधारणतद्व्रतमात्राचरणलक्षणा प्राणश्चितं नात्वस्यनि

86

तयोरनुसरन्नित्यं मुनेगतिमहं स्थितः शीतोष्णसखयोर्नित्यं नित्यमंबरपांथयोः ३२ कलेवरमहा
यन्त्रवाहयोः श्रमहीनयोः हृदाकाशनिशाशिनोस्त्वग्नीषोमस्वरूपयोः ३२ शरीरपुरपालस्य
मनसो रथचक्रयोः अहंकारनृपस्यास्य प्रशस्येष्टतुरंगयोः ३४

गतिमृत्युते इत्याशयः इयं च प्राणश्चिता प्राणव्रतधारणसहिता बृहदारण्यके अथातो व्रतमीमांसेत्यादिना तस्मादेकमे
व व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यद्युचरेत्समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां रामः
जयतीत्यंतेन ग्रंथेन प्रपंचिता ततएवावगतव्या तयोरूपासनीयगुणांतराण्याह शीतोष्णसखयोरित्यादिना ३२ ८६
श्रमहीनयोरिति तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे अथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राण इति श्रुतेरिति भावः ३३

तासामन्नरसदेहे व्याप नाग्रयह्रीशुभावारमाह यांतीति २७ हृदयमेवमुख्यस्थानंप्राणस्यैवमुख्यतान्येतद्वृत्तिभेदास्तद्वा

यांसायांतिविकर्षंतिहरंतिविहरंतिच उत्सर्पंतिपतंत्याश्रुताएताप्राणशक्तयः २७ तस्यबहलमार्ग
तःप्राणइत्युच्यतेबुधैः अस्यकाचिन्मुनेशक्तिःप्रस्पंदयतिलोचने २८ काचित्स्पर्शमुपादत्तेकाचिद्वहति
नासया काचिदन्नंजरयतिकाचिद्वक्तिचवांसिच २९ बहुनात्रकिमुक्तेनसर्वमेवशरीरके करोतिभग
वान् वायुर्यंत्रेहामिवयांत्रिकः ३० तत्रोर्ध्वाद्विसंकेतौप्रस्तुताचानिलोमुने प्राणापानावितिख्यातौ
प्रकटौद्वौवरानिलैः ३१

यादि१ रेणप्राणएवसर्वशरीरेंद्रियचेष्टाःशक्तिभेदैःकरोतीत्याह तस्येत्यादिना २८ २९ यंत्रेहांप्रतिमादियंत्रसन्दि
चेष्टायांत्रिकोयंत्रसूत्रधारः ३० ऊर्ध्वगमनमधोगमनमितिद्विविधसंकेतवंतौ ३१

वर्णितां प्राणचिंतां वर्णयिष्यमाण प्रकारप्रश्नस्यावसरं स्वचयन्नुपसंहरति अविरतेति हृदिहृदपादिस्थाने
अविरतं गतं संचारो ययोस्तयोस्त रजैत प्राणापानयोश्रोदितां ना नाश्रुतिषु तत्प्राणोपास्तिप्र
करणे अनेकधा विहितं नि दोपलगतश्रमत्वाभ्यन्नप्राणवसंबर्णयनेकशु णविशिष्टां गतिं अनुसृत्य वेदय
माणप्रकारेण पास्य प्राणघ्नमुमुपाशः सनन्तु रुषस्तलज्ञानेनजीवन्मुक्तीभुत्वाइहसंसारेपुनर्नजायतं इत्य

87

अविरतगतयोर्गतिं विदित्वा हृदि मरुतोरनुस्मृत्य चोदितां तां नपुन रिह हि जायते महात्म
मुदितमनाः पुरुषः प्राणष्टपाशः ३८ इतिश्रीवाशिष्ठमहारामायणे मोक्षोपायेनिर्वाणप्र
करणे प्राणविचारणं नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इत्थं सकथयन्
पप्रच्छस्तत्र पुनर्मया कीदृशी प्राणवातस्य गतिर्विलेवराघव १ भुशुंडउवाच ॥ जानन्न
पि मुने सर्वं किं मां पृच्छसि लीलया यथा पृच्छ महं वच्मि शृणु तत्रापि मद्वचः २

र्थः हि शब्दः प्राणपुपास्तीनामपि निष्कामानुष्ठिता नां ज्ञानं द्वारा मुक्तिहेतुत्वं श्रुतिषु प्रसिद्धमिति
द्योतनार्थः ३८ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे चतुर्विंशतितमः सर्गः ॥ २४ ॥ प्राणापानगति राम:
मन्त्ररेचकादिप्रकल्पन प्राणापानोदयलयस्थानं ब्रह्म च वर्ण्यते ८७
तनीय प्राणगति प्रकारभेदे मया पृष्ट इत्याह संइशामिति १ २ अस्त्रावसरप्रदानसूचितम्

अशरीरंयावज्जीवंअरूढयोः अवच्छिन्नोपासनयोतथाचप्राक्श्रुतिरहस्याः यद्युक्तोत्क्रमितिपयिवेदितिनविच्छिंद्या
दितिदितदर्थः २५ समरूपयोरितिअभ्यासातिशयेनवहिरंत रतश्चद्वादशषोडशांगुलप्रदेशमात्रपरिमितसंचा
रयोरित्यर्थः २६ प्राणायामाभ्यासात्तयोःसूक्ष्मतमत्वापादनाच्च नोत्क्रमणादिप्रशक्तिरिलाशयेनाह सहस्त्रेति

तयोर्लंभानुसरतः प्राणापानाभिधानयोः गतिंशरीरिमरुतोराशरीरमरूढयोः २५
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषुसदैवसमरूपयोः सुषुप्तसंस्थितस्यैव ब्रह्मनाडीतिवासराः २६
सहस्त्रविनिकृत्तांगाद्बिसतंतुलवादपि दुर्लक्ष्यविद्यमानापिगतिःसू
क्ष्मतरानयोः २७

अथवानाड्यंतःसंचारेनयोर्मुखनासिकासंचारइवकुतोन लक्ष्यतेतत्राह सहस्त्रेति यथाकेसहस्त्रधाभिन्न
स्तावतांएनिलाछंतीतिअकृतेर्नाडीनामेवातिसूक्ष्मत्वाद्दुर्लक्ष्यत्वे तदंतरनयोर्गतिः सुतरांदुर्लक्ष्येलाशयः २७

वा॰टी॰ इदानीमंतःकुंभकं कल्पितसाधारणत्वेन लक्षयति अपानेइति अस्तंगते प्रशांते सति ९ बहिर्विरेचकादी
नि॰प्र॰ न्द्रियं तुमुपक्रमते रेचक इत्यादिना अपानस्योदयस्थाने नासाग्राद्बहिर्द्वादशांगुलपर्यंते १० स्वतए
८८ वभवंतीति स्वभावाः येरेचकादयः प्रोक्ताः ११ अभ्युदितः अभिमुखं स्थितः तस्य वातस्य तत्र बाह्यप्रदेशे एव पूरकाद
य स्फुरंतीया इति शेषः १२

अपानेस्तंगते प्राणोयावन्नाभ्युदितो हृदि तावत्तां कुंभकावस्थां योगिभिर्यानुगम्यते ९ रेचकः कुं
भकश्चैव पूरकश्च त्रिधा स्थितिः अपानस्योदयस्थाने द्वादशांतादधो बहिः १० स्वभावाः सर्व
88 कालस्थाः सम्यक्पर्ल विवर्जिताः ये प्रोक्ताः स्फारमतिभिस्तांछृणु त्वं महामते ११ द्वादशांगुलपर्यं
ताद्बाह्यादभ्युदितः प्रभो यो वातस्तस्य तत्रैव स्वभावात्पूरकादयः १२ स्पंदंतरस्यानिष्पत्तेर्घटव
द्यास्थितिर्बहिः द्वादशांगुलपर्यंते नासाग्रसमसंमुखे १३ यो विनिलमपानस्य तं विदुः कुं
भकं बुधाः बाह्योन्मुखस्य वायोर्या नासिकाग्रावधिर्गतिः १४

तत्र बाह्य एवाद्यंतरपानस्यैकीभावेन निश्चलप्राया स्थितिं कुंभकत्वेन कल्पयति स्पंदंतरस्येति सार्द्धेन १३ तस्य राम॰
पूर्वप्राणभावेन हृदयोदारभ्य नासाग्रापर्यंता या गतिस्तां बाह्यपूरकत्वेनापि कल्पयेदित्याह बाह्योन्मुख ८८
स्येति १४ रसायनम॰

एकःप्राणःशब्देरूढः अपरस्तुप्राणितीतियौगिकस्तल्लक्षणपरःलक्षणानुसारेणैवोर्ध्वस्थानमभिनीयदर्शय
ति अस्मिन्परिस्थितइति ३ एवमपानपदमप्येकंयौगिकंपूर्ववत्सर्वं ४ एवंलक्षणतोभेदंप्रदर्श्यहृतिव्ययतस्ततः
सदैवप्राणापानयोरभ्यासद्विचिंतनंदर्शयतिजाग्रतइत्यादिना ५ तत्रहृदयान्मूर्द्धपर्यंतंप्रश्वासगत्यर्थंआंतररे
चकत्वेनचिंतनीयंमूर्द्धादिवहिर्द्वादशांगुलपर्यंतंलब्धंवाह्यपूरकत्वेनेत्याहवाह्येतिद्वाभ्यां ६ ७

प्राणोयमनिशंब्रह्मन्स्पंदशक्तिःसदागतिः सवाह्याभ्यंतरेदेहे प्राणोयमुपरिस्थितः ३ अपानोप्य
निशंब्रह्मन्स्पंदशक्तिःसदागतिः सवाह्याभ्यंतरेदेहेत्वपानोयमवाक्स्थितः ४ जाग्रतःस्वपत
श्चैवप्राणापानोयमुत्तमः प्रवर्त्ततियतस्तज्ज्ञत्तभावच्छूयसेष्मु ५ वाह्योन्मुखत्वंप्राणानांयद्धृ
दंवुजकोटरात् स्वरसेनास्तपत्नानांतंधीरारेचकंविदुः ६ द्वादशांगुलपर्यंतं वाह्यमाक्र
मतामधः प्राणनामंगसंस्पर्शोयःसपूरकउच्यते ७ वाह्यात्पराप्ततसंतरपानेयत्नव
र्जितः योयंप्रपूरणस्पर्शो विदुस्तमपिपूरकं ८

एवंवाह्याद्देशादपानेअंतः परापततिप्रविशतियोनासाग्रादिमूर्द्धपर्यंतो यश्चमूर्द्धादिहृदयपर्यं
तोवायोः स्पर्शस्तं द्विविधमप्यांतःपूरकं विदुरित्यर्थः ८

वा०टी० नि०प्र० ८९ एतदभ्यासात्प्राणनिरोधोऽचिरात्प्रभवतीत्याह गच्छतइति २१ कर्तृत्वाभोक्तृत्वाभिमानोपशमनेन नश्यतीत्या
शयेनाह प्रलयोतीति २२ बाह्यदृष्टिपरित्यागादलक्ष्यदर्शनोदयेन परमंपदप्राप्तिरनेनेति सती

स्वभावाःदेहवायूनांकम्पितामुक्तिनाम या गच्छतातिष्ठतोवापिजाग्रतःस्वपतोपिवा २१
एतेनिरोधमायान्तिप्रकुर्यांतिचलानिलाः प्रलयोतिपदंप्राप्तिबुद्धेबालमनुस्मरन् २२
कुंभकादीन्नरःसांतस्तत्रकर्तानकिंचन अभ्यस्य मस्मिन्नापाडेवाह्यंपरिजहन्मनः २३
दिनैःकतिपयैरेवपदमाप्नोति केवलं एतदभ्य स्ततःप्रेक्ष्यबाह्योविषयकर्त्तिषु २४
नबध्नातिरतिंचेतःप्रवृत्तोब्राह्मणोपथा एतां दृष्टिमवष्टभ्यपेस्थिताःकृतबुद्धयः २५
प्राप्तंप्राप्तव्यमखिलंतैरखिन्नास्त एवहि तिष्ठतागच्छतानित्यंस्वपताजाग्रतातथा २६

राम० ८९ त्याहगच्छतत्रमिति अस्मिन्प्राणचिंतनमापारेसंसक्तंप्रलयएवबाह्यमर्थं परिजहत्सजत् २३ २४
प्रवृत्तोध्वचर्मभस्त्रायां तज्जतद्दीपादाविति यावत् २५ २६

ततोवहिर्व्याप्तिंवाह्यपूरकोंतरत्तयाकल्पयतिनासाग्रादिति १५ वहिरित्यादिःपूर्वोक्तानुवादः १६ वाह्यरेचककल्पनप्रकार
माह यत्तदिति उदयंप्रस्पंदंविनातथाचपूरकस्पंदाख्यप्राणोयदंतर्मुखत्वंप्रस्पंदोन्तर्मुखत्वंतमित्यर्थः १७ द्वादशांताद्वाह्यस
द्वादशांगुलचरमभागात्नासाग्रपर्यंतंअपानस्यचलनेनरवरूपाभिव्यक्त्यापीवरता १८ १९ बुध्वाउपास्यभूयो

तंवाह्यपूरकंलाद्यंविदुर्योगविदोजनाः नासाग्रादपिनिर्गत्यद्वादशांतावधिर्गतिः १५
यावायोस्तंविदुर्धीराअपरंवाह्यपूरकं बहिरस्तंगतेप्राणेयावन्नापानउद्गतः १६
तावत्पूर्णसमावस्थंवहिष्ठंकुंभकंविदुः यत्तदंतर्मुखत्वंस्यादपानस्योदयंविना १७
तांवाह्यरेचकंविद्यात्त्रिंशमानंविमुक्तिदं द्वादशांतादुदुत्थाप्रकंपपीवरतापरा १८
अपानस्यवहिष्ठंतमपरंपूरकंविदुः वाह्यानाभ्यंतरांश्चैतान्कुंभकादीननारतं १९
प्राणापानस्वभावांस्तान्बुध्वारूपोनजायते अष्टावेतेमहाबुद्धेरात्रिंदिवमनुस्थिताः २०

नजायतइत्येवंरूपभावविज्ञानफलेनस्तुतिः अष्टाविति यद्यपिवहिरंतश्चरेचकपूरकयोःप्रत्येकंद्वैविध्यकथना
कुंभकाभ्यांसहदशभवंति तथापिकुंभकयोःप्राधान्या दृष्टकाभिप्रायेणेयमुक्तिः २०

वा०टी० तपोःसूर्यचंद्रात्मकतावाचिंत्येत्याशयेनतामभ्यपयाद्यपतिपाणइत्यादिना ३४ ३५ कलान्वरमोभागः यत्रय

नि०पू० स्मिन्हार्दे ब्रह्मणि स्थिताग्रस्तात्तद्ब्रह्मासाद्य ३६ यत्रयस्मिन्द्वादशांगुलपर्यंतबाह्याकाशोपलक्षितेब्र

८० ह्मणि विद्यमानेनापानेनग्रस्तात्तद्ब्रह्मपदमासाद्येत्यर्थः ३७ एकस्यैववायोःपर्यायेणशक्तिद्वयोदयमभ्रिं

तनीयइत्याह प्राणएवेत्यादिना ३८ अथाप्यायतमाप्यायोल्हादनं ३९ तत्रबहिर्द्वादशांगुलपर्यंतेपृष्ठ

तः प्राणोयावदर्कतांप्राप्नोतिस्मपरित्यज्यचंद्रतांशीतत्वंनगतः प्राणापानयोःसंध्यवस्थातस्माद्देहाद्बहिः

९० प्राणःस्वरूपोग्निरथवापवनं तदिदं वपुः प्राणोहिहृदयाकाशं तापयित्वाप्रतिक्षणं ३४

मुखाग्रगगनंपश्चात्तापयत्युत्तमोरविः अपानंदुर्मुखात्तुल्यावपित्याहृदंबरं ३५ पश्चाद्याप्या

ययत्येवनिमेषसमनंतरं अपानशशिनोतस्याकलाप्राणविवस्वता ३६ यत्रग्रस्तातदासा

द्यपदंभूयोनशोच्यते प्राणएकस्यतथांतस्थोयत्रपानसितांशुना ३७ ग्रस्तातत्पदमासाद्यन

भूयोजन्मभाग्नरः प्राणएवार्कतांयातिसबाह्याभ्यंतरेंबरे ३८ आप्यायनकरीपश्चाच्छशिताम

धितिष्ठति प्राणएवेंदुतात्यक्त्वाशरीराप्यायकारिणीं ३९ द्राग्दायातिसूर्यत्वंसंशोषणकरं

परं अर्कतांसंपरित्यज्यनयावच्चंद्रतांगतः ४०

प्राणलयादात्मनोनिर्देहत्वनिष्क्रियत्वनिर्मनस्त्वादयोवास्तवस्वभावाःसंभावयितुंशक्यत्वाद्विचार्यंते राम०

तत्रबाह्यकुंभकेदेहादिदेशपरिच्छेदाभावाच्चंद्रसूर्यात्मकप्राणापानाक्रियाप्रयुक्तायुःकालपरिच्छेदाभा ८०

वाच्चदिशकालेस्वात्मनिप्रतिष्ठितेनयोगिनानशोच्यतेइत्यर्थः ४०

प्राणापानयोरनुसरणमनुसारस्त्रितनंतेन प्राप्तबोधवतां संशांतमलमोहेन चित्तेन अंतर्हृदयस्थे इह प्रलगा लनि २७ २८ प्राणस्याभ्युदयइत्यादिश्लोकानुवादः २९ हृदयसंस्थिते अंभोजमध्ये अस्तंमतिर पानस्येति शेषः प्राणोपक्रम सिन्नभस्देसमायातिसमाप्यते ३०

राबाह्ये त्वेद्दपतेहष्टिस्तत्रबंधनमाप्यते प्राणापानानुसरणप्राप्तबोधवतामलं २७ संशांतमल मोहेनस्वस्थेनांतरिहोद्यते सर्वारंभास्सदास्वस्था कुर्व लापिबुधोजनः २८ प्राणापानगतिं प्राप्य सुस्वस्थः सुखमेधते प्राणस्याभ्युदयोब्रह्मन् पद्मपत्रात् हृदिस्थितात् २९ द्वादशांगुलपर्यंते प्राणस्तंपालयं बहिः अपानस्योदयोबाह्याद्द्वादशांतान्महामुने ३० अस्तंगतिरपांभोजमध्ये हृदयसंस्थिते प्राणोपक्रमसमायातिद्वादशांतेनभःपदं ३१ पदात् स्मादपानोयंखादेतिसमनंतरं बाह्याकाशो न्मुखः प्राणो वह्निसन्निशिखायथा ३२ ३ हृदाकाशोन्मुखोपानो नि म्ने वहति वारिवत् अपानश्चंद्रमा देहमाप्याययतिबाह्यतः ३३

तस्मात्खात्पदात् अपान एति उज्झति ३१ प्राणापानयोरग्नीषोमात्मकत्वं यदुक्तं तद्दोस्त्यशैत्योष्ण्योर्ध्वाधो मुखत्वप्रदर्शनेनोपपादयति बाह्येत्यादिना ३२ ३३

हार्दं त्विति बाह्यध्वांतकल्पनापि हार्दध्वांतवशादेवेति तल्लये तल्लयोऽर्थसिद्ध इतिभावः बाह्यज्योतिषा बाह्यतमस्तु पराणं रूपादिहेलरेवन बहिरालदर्शन हेलरि स्मायेनाह बाह्येति लोकयत इति लोकोजगद्रूपं ५५ ५५ उक्तेवाह्यांतः कुं

हार्दं तद्वायये ध्वांतं यत्तल्लये सिद्धिकं तमो बाह्यतमसि संक्षीणे लोकालोकः प्रजायते ५४ हार्दे तु तमसि क्षीणे स्वालोकोजायते मुने हार्दांधकारस्तावदं परिज्ञातं विमुक्तिदं ५५ सोदयास्तमयं पश्यन्नात्मानमवलोकयेत् अपानेंदुप्रपातस्त्तं यत्रहृत्सप्रकाटरे ५६ यदा तस्माद्धृदेशतः प्राणार्कोबहिरुन्मुखः अपाने स्तं गते प्राणः समुदेति हृदंबुजात् ५७ छायापांगलिताग्रापांतत्रैवास्तु यथातपः प्राणेऽस्तं गते वा ह्यादपानः प्रोदेत दारुणात् ५८ आतपे परितो नष्टे छायेवानुपदं तथा प्राणजन्मावनौ नष्टमपानं विद्धि सन्मते ५९ अपानजन्मभू सोऽन्व प्राणे नष्टमवेहि हि अस्तं गत वति प्राणे त्वपानेभ्युदयोन्मुखे ६० बहिः कुंभकमालंब्य चिरं भूयो न शोच्यते अपाने स्तं गते प्राणो किंचिदभ्युदयोन्मुखे ६१ अंतः कुंभकमालंब्य चिरं भूयो न शोच्यते प्राणरेचकमालंब्य अपानाद्दूरकोटिगं ६२ 

भकप्रतिष्ठेने वनायप्रपंचयिष्यन् भूमिकां रचयति अपानेंदुरिस्ला दिना ५६ ५७ ५८ ५९ उदयोन्मुखत्वे निरोद्धव्ये साशयः ६० ६१ अपानादपानोदयस्थानात् द्वादशांगुलस्थानात् दूरकोटिगं षोडशांगुलभागप्रसारिणमित्यर्थः ६२

इवमंतकुंभकेपिहृदिप्राणापानसंघोप्रतिष्ठितस्यमनसोनिजाधिष्ठानपरमात्मतत्त्ववाधोवरूपभावान्निजन्मा
दिप्रसक्तिरित्याह हृदीति ४१ आत्मनोमनसः आधारं अधिष्ठानं परमात्मानं अथवा हृदस्थः स्वात्मैव प्राण
रूपेसएवापानात्मकश्चंद्र तयोउदयास्तमयतद्रश्मिभ्रमतया नाडिकन्निर्भेदाद्यालनाविवर्त्त तेनतद्व्याप्तिरि

प्राणस्तावद्विचलेत्तद्देशकालेनशोच्यते हृदिचंद्रार्कयोर्दीलानिलमस्तमयोदयं ४१
आत्मनोनिजमाधारंनभूयोजायतेमनः सोदयास्तमयंसेंदुं सरश्मिंस गमागमं ४२
हृदयेभास्करंदेवं यःपश्यतिसपश्यति नष्टोऽणनापरिक्षीणं वाहिष्ठं सिद्धमेतमः ४३

तः कश्चिदस्तीत्युपासनंस्वात्मदर्शनेहेतुरित्याह सोदयास्तमयमिति ४२ ननुकिंहृद्यात्मास्तदाकारेण
वाहृततमसावहिरेवापरिच्छिन्नस्वात्मनआवृतत्वात्तद्दापापवाह्यज्योतिरेवकिंनान्विष्यतेतत्राहहृदयेइति
४३

वा०टी० ५६ ५७ देशकालौ प्राणापानाभ्यां सहैव निर्गीर्णौ विदितपद्धपेत्यर्थः तादृशावस्था प्राणापानसंधिस्थाने सर्वप्राणि
नि०५० नामप्यस्ति योगिनस्तद्विदु नीत्येत्याह द्वाभ्यामित्यादिना ५८ विदुर्योगिनस्त्विति शेषः ५९ ६० एवं क्रियाभेद
८२ भिन्नप्राणविंतात्र कारयुक्त्वा तन्निरूपणेनांतरं प्राणापानाद्यांतर तदधिष्ठानचिदात्मोपासनं कर्तुमिमि

विचार्यबहिरंतर्वा नभःपरिशोध्यते अपानभक्षणपरे प्राणे हृदि तत्स्वावहिः ५६ देशं कालं च संप्रेक्ष्य
न भूयोजायते मनः पत्र प्राणेऽह्यपानेन प्राणेनापानएव च ५७ निर्गीर्णौ बहिरंतश्च देशकालौ
92 च पश्यतौ द्वाणमस्तंगतप्राणमपानोदयवर्जितं ५८ अयत्नसिद्धवाह्यस्य कुंभकं तत्सदा विदुः अ
यत्नसिद्धो ह्यंतस्य कुंभकः परमं पदं ५९ एतत्तदात्मनोरूपं शुद्धदैवं परमेव चित् एतत्तत्स
दभ्यासमेत्य प्राप्यनशोच्यते ६० पुष्पसंतातरिवामोदः प्राणस्यांतरवस्थितं नस्वप्राणं नवाप्रानं
चिदात्मानमुपास्महे ६१

साशयेनाह पुष्पसांतरित्यादिना सकिं प्राणे पहित एवोपास्यः नेत्याह नस्वप्राणमिति तर्हि प्राणयोगत्यक्तोपा रामः
नाभ्यासः नेत्याह नवापानमिति तथा च तत्सनिच्चयार्थे प्राणस्यांतरवस्थितमित्युक्तं ८२
नेरुपासनोपाधितयेतिभावः ६१

निरोजवाधुरेचनात्वस्कंनासाविवरेणांतःप्रविशसपानेवाह्यरेचकाधारंप्राणा स्यपूरणंप्राणापूरस्तदर्थंअंतःस्था
स्थितंप्रविष्टंस्वसंस्थंदेहांत र्गतंपूरकंस्यादपानस्यपत्रहार्दे व्रह्मणि ५४ इदानींअकृतांसंपरिस्य ज्यनपाच
अंतेद्रलांगत इत्यत्र अदेशकालेनशोच्यतेइतियदुक्तंतद्विवृणन्नेव बाह्यकुंभकोतस्यदेशकालवाधस्यांतःकुं

स्वस्थंकुंभकमभ्यस्यन्नभूयःपरितप्यते अपानंरेचकाधारंप्राणपूरांतरास्थितं ५३
स्वसंस्थंपूरकंह स्यान्नभूयोजायतेनरः प्राणापानावुभावेतौयत्रतौविलयंगतौ ५४
तदालंब्यपदंशांतमात्मानंनानुतप्यते प्राणभङ्गोनुसुखेपानेदेशंकालंच निष्कलं ५५

भकेप्यनुकर्षंदर्शयति प्राणभङ्गोनुसुखइत्यादिना बहिःप्राणलयाधिष्ठानचितिअंतःप्राणानि र्गमायादा
नचितिवावाधेनदेशंकालंचतदंतर्वस्तुजातंनिष्कलंचिन्मात्रत्वेनेमेवेतिचार्थेस्यर्थः ५५ राम

येद्धे प्राणापानोद्भवस्थाने योयो योगिभिः प्रत्येते गम्ये ते इति पदे तदाधारस्तदधिष्ठानं यच्चितत्वं तदित्यर्थः ७०
यस्मा प्राणापानोपाधिरथारूढं मनाततं परिछिन्नं स हृ प्राणापानसमाहारः प्राणेनापानेन शक्तिभिर्वर्तितए
वं करणान्तरशक्तीनामपि यच्छक्तिरूपं भवतीत्यर्थः ७१

प्राणापानोद्भवस्थाने बाह्याभ्यंतरसंस्थिते येद्धे योगिपदाधारस्तच्चितत्वमुपास्महे ७०
प्राणापानरथारूढं प्राणापानमनाततं यच्छक्तिरूपं शक्तीनां तच्चितत्वमुपास्महे ७१
९३ हृत्प्राणकुंभकं देवं बहिःप्राणनकुंभकं पूरकांशविसृष्टं यत्तच्चितत्वमुपास्महे ७२
प्राणापानपरामर्शसत्ताबोधं विरूपकं यत्प्राप्यं प्राणमननात्तच्चितत्वमुपास्महे ७३
यत्प्राणपवनस्पंदो यत्स्पंदानंदकारकं कारणं कारणानां यत्तच्चितत्वमुपास्महे ७४

प्राणापानकुंभकभावेन तद्विसर्ग रेचकादिभावेन च तदेव विवर्त्तत इति तदेवोपास्यमित्याह हृदिति ७२ प्रा रामः
णापानयोः परामर्शस्यालने तस्मिन्निमित्तभूतं तत्सत्ताबोधरूपं चेत्यर्थः एवं प्राणोपास्ति फलमपि तदेवेत्यु ९३
पास्यमित्याह यत्प्राप्यमिति ७३ इंद्रियाणां विषयप्रदेशो यत्सर्वेणं स्पंदस्तदुपभोगस्थानंदस्तयोः कार
णं ७४ रामः

आस्वाद्य तस्यास्वादो माधुर्यमिव स प्राणं सजीवं अप्राणं निर्जीवं ॥२॥३॥ प्राणस्येति स उ प्राणस्य प्राण इत्यादि श्रुतेः
प्राणनादिव्यापारे निमित्तमिति सर्वपर्यायार्थः ॥४॥५॥६॥ आलोकालोकनं ज्योतिषो ज्योतिः भावे मनो बुद्ध्या
दि विकारै र्न मलं न मलीभवत् पूर्वस्वभावात् प्रच्यवत् न च नूनमिति निश्चये ॥७॥ नासाग्रोपलक्षित द्वादशांगु
लप्रदेश गगनं आवर्तः प्राणप्रवाहसंधिर्यस्य विरुद्धप्रवाहद्वसंधौ ह्यावर्त्ता भवंति ॥८॥

जलस्यांतरिवाखादमपानस्यांतरस्थितं नसप्राणं नवाप्राणं चिदात्मानमुपास्महे ॥१॥ प्राणस्य
पस्योपांतस्थमपानद्वयकोटिगं अपानप्राणयोर्मध्ये चिदात्मानमुपास्महे ॥२॥ प्राणस्य प्राण
नं प्राक्षेः पर जीवस्य जीवनं देहस्य धारणं धुर्यं चिदात्मानमुपास्महे ॥४॥ मनसो मननं सत्वं बुद्धे
रेकावबोधनं अहंकृतेरहंकारं चिदात्मानमुपास्महे ॥५॥ यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यत्सर्वं सर्वतश्च
यत् यच्चसर्वमयं नित्यं तच्चित्तत्वमुपास्महे ॥६॥ आलोकालोकनं शुद्धं सर्वपावनपावनं नचभाव
नमनूनं तच्चित्तत्वमुपास्महे ॥७॥ नासाग्रोपदितो यत्र प्राणश्चांतमुपागतः न साग्रगगनाव
र्ते तच्चित्तत्वमुपास्महे ॥८॥ यत्र प्राणोस्तमायाति यत्रापानोस्तमेति च यत्र द्वावप्यनुन्मुत्रौ तच्चि
त्तत्वमुपास्महे ॥९॥

इदानीं बाह्यांतः प्रदेशोपाधि भेदमपहाय यतश्चोदेति सूर्योस्तं यत्र च गच्छति तं देवा अक्रिरे धर्मं स एवाद्य
स उ श्व एतद्वै तदिति श्रुत्यर्थमनसि कृत्वाह यत्र प्राण इति ॥९॥

हेमहातपः ६ ७ वर्त्तमानानिस्ववर्त्तमानस्वभावांसाद्विदृष्टिंआत्मनामनसा ८ निरभिमानत्वेनरुप्युत
समया ९ विम्रूपहोपतयानिश्रियस्तेनचिरंजीवामि १०

प्राणापानानुसरणात्परमात्मावलो कनात् अशोकमनुपात्तोस्मिपदमाद्यंमहातपः ६ आ
महाप्रलयाद्ब्रह्मन्नुन्मुनमिमज्जनं अहमद्यापिभूतानांपश्यञ्जी वामिधीरधीः ७
नमृतंनभावि भव्य चिंतयामिक दाचन दृष्टिमालंब्यतिष्ठामिवर्त्तमानमिहात्मना ८
यथाप्राप्तेषुकार्येषु परित्यक्तफलैषणः सुषुप्तसमयाबुद्ध्यापरितिष्ठामिकेवलं ९ भावा
भावमयींचिंतामीहितानीहितान्विता विम्रूपा लनितिष्ठामिचिरंजीवाम्यनामयः १०
प्राणापानसमायोगसमयंसमनुस्मरन् स्वपमालानिलष्यामिचिरंजीवाम्यनामयः ११
इदमद्यम यालब्धमिदंप्राप्स्यामि सुंदरं इति चिंतानमेतेन चिरंजीवाम्यनामयः १२ न नार
स्तौमिनचनिंदामिक्वचिल्कंचित्कदाचन आत्मनोन्यस्यवासाधोतेनाहंशुभमागतः १३
नलष्यतिशुभप्राप्तौनाशुभेष्वपिविद्यते मनोममसमानित्वं तेनाहंशुभमागतः १४ रामः

समायोगः संधिसात्समयंतत्रविभातंब्रह्मेत्तिपावत् ११ १२ आत्मनःस्वस्यअन्यस्यवाचोष्टितमितिशे ९४
षः १३ शुभंप्रस्ताव जीवनं १४

अखिलकलनाकलंकहीनं परमार्थतः आयातदर्शिदिशान सदाजीवोपाधिभूतेन प्राणादि षोडशकलगणे
नपरिवलितं वेष्टितं सम्यगनुभवः स्वनुभवः स एव विभवे निरतिशयैश्वर्यं यस्य तथाविधं परमात्मपदं उक्तप्र
कारेण प्रपद्येऽपासेद् इत्यर्थः ७५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धे मोक्षोपाये समाधि
वर्णनं नाम पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ इत्थं स्वस्याविज्ञानं निष्प्राणचित्तया भुशुंडेनात्र कथ्यते चिरजीवि

पदखिलकलनाकलंकहीनं परिवलितं च सदा कलागणेन स्वनुभवविभवे पदं पदं तदग्र्यसक
लस्तर प्रणतं परं प्रपद्ये ७५ इतिश्रीवासिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धे भुशुंडोपाख्या
ने समाधिवर्णनं नाम पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ भुशुंड उवाच ॥ एषा हि चित्तविश्रांतिमायाप्राणे
समाधिना क्रमेणानेन संप्राप्ता स्वयमात्मनि निर्मले १ एतां दृष्टिमवष्टभ्य संस्थितोस्मि महा
मुने न चलामि निमेषांशमपि मेरुर्विचालवत् २ गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोपि वा स्वप्ने
येन चलत्येष स्वसमाधिर्ममात्मनि ३ नित्यानित्यास्तु लोलास्तु जगत्स्थितिषु सुस्थितः अंतर्मु
खोस्मि तिष्ठामि स्वकामेनात्मनात्मनि ४ अपि संक्षुभ्यते वायुरपि वा सलिलं गतेः नेतस्मात्स्व
समाधानाद्विरुद्धं संस्मराम्यहम् ५

तद्धेतवः अनेनोक्तप्रकारेण १ मेरोर्विलिनं विचालस्ततस्मादपि २.३ जगत्स्थितिषु इष्टानिष्टसकल ध्यानस्व
स्वस्थितः निर्विन्नो परस्वकामेन स्वच्छंदेन ४ वायुः प्रवहास्त्योऽपि तिस्त्रृक्ष्माधारः सलिलं महानदीनां गतेः
प्रवहणात् संरुध्यते संक्षुभ्यतापीत्यर्थः विरुद्धं व्यथ्यपकं विघ्नजायंतं ५

स्वरूपान्नपरिस्खलतीत्यपरिस्खलद्यस्य मनः स्थैर्यं शान्त्यासदृशास्तथा सर्वभूतेष्वात्मौपम्यादृष्ट्या ऋजुं अकुटिलं तथा चोक्तं भारते सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदं यावान् ज्ञानविषयः प्रलापः किं करिष्यतीति २५ २६ तत्तदभिमानत्यागाच्छरीरेण तद्वतोपि मे मनः नैष्कर्म्यं अकर्तृस्वभावतामादत्ते स्वीकरोति २७ औद्धत्यमविनीततां नायाति २८

अपरिस्खलपाशान्त्यासदृशास्निग्धयाप्यहं ऋजु पश्यामि सर्वत्र तेन जीवाम्यनामयः २५ आयादमस्तकां तस्मिन्नदेहे मम किंचन सक्ताहंकारपंकस्य तेन जीवाम्यनामयः २६ यत्करोमि यदश्नासि तत्सक्तो तद्वतोपि मे मनो नैष्कर्म्यमादत्ते तेन जीवाम्यनामयः २७ यदा यदा मुने किंचिद्द्विजानामितदा तदा मतिरायाति नौद्धत्यं तेन जीवाम्यनामयः २८ करोमीशोपि नाक्रांतिं परितापेन खेदवान् दरिद्रोपि न वांछामि तेन जीवाम्यनामयः २९ पश्यपद्रूपे शरीरेस्मिन्भूतस्यात्मा चिदास्पदः भूतवृंदमहं साम्या तेन जीवाम्यनामयः ३०

ईशः परेषामाक्रमणासमर्थोपि आक्रांतिं परिभवं न करोमि एवं परकृतेन परितापेन सहनशीलत्वान्न खेदवान् २९ पश्यपद्रूपे चेतनप्राये अस्मिन् शरीरे भासमाने पि अहं चिदास्पदः चिन्मात्रदर्शनशरीरात्मदर्श एवं च चिदात्मनः सर्वभूतेषु साम्यात् सर्वभूतस्यात्मा सन् भूतवृंदं स्वशरीरमिव पश्यामीत्यर्थः । हृत्यपोज्यं ३० 

परं सर्वद्वैतबाधलब्धं स्वात्मं जीवितं जीवनामि निवेशास्तदादि १५ १६ १७ संपन्नं प्राप्तं १८ १९ अन्यतः
अस २० सर्वस्य देवसर्वपदं नानावस्तिवा वभा सत इति सर्वपदाभासं २१

परमं त्यागकालं च सर्वमेव सदैव हि जीविता दिशमयासक्तं तेनाहं स्तुभमागतः १५ प्रशांतचापलं वीत
शोकं स्वस्थं समाहितं मनो मम मने शांतं तेन जीवाम्यनामयः १६ काष्ठविलासिनीशैलं तृणमग्निं
हिमं नभः समं सर्वत्र पश्यामि तेन जीवाम्यनामयः १७ किमद्य मम संपन्नं प्रातर्वा भविता पुनः इति
चिंताज्वरो नास्ति तेन जीवाम्यनामयः १८ जरामरणदुःखेषु राज्यलाभसुखेषु च न बिभेमि न हृ
ष्यामि तेन जीवाम्यनामयः १९ अयं बंधुः परश्चायं ममायमयमन्यतः इति ब्रह्मन्न जानामि तेन
जीवाम्यनामयः २० सर्वं सर्वपदाभासमनाद्यंतमनामयं अहं चिदिति जानामि तेनास्मि चिरजी
वितः २१ आहरन्विहरंस्तिष्ठन्नुत्तिष्ठन्श्वसन्स्वपन् देहोहमिति नो वेद्मि तेनास्मि चिरजीवितः
२२ इमं संसारमारंभं सुषुप्तपदवत्स्थितः असंतमिव जानामि तेन जीवाम्यनामयः २३ यथा
कालमुपायातावर्थानर्थौ समौ मम हस्ताविव शरीरस्थौ तेन जीवाम्यनामयः २४

आहरन् आददानः २२ संसारे भवं सांसारं आरंभं कार्यं २३ यथाकालं आरब्धोपस्थापितभोगकालानुसा
रेण पायातौ प्राप्तौ २४

३७ क्रिसंवित्रजायमनयो हैवादंबुद्धिस्तेनसाहघटइति ३८ उपसंहरति इतीतिमेतत्कालेकवासितात्स्यपाम
लाञ्च त्रिलोककमलस्य आलि रिवआलिकः ३९ उत्पादनानिसर्गाः आदिपदाद्वृद्धिविपरिणामापक्षयास्त
क्षणानाभिभवेनपसरप्रतिध्यानेनविभिन्नानिरेविन्नं प्रामालिकरूपाणियस्यततएवंरीत्या पुनः

96

अहंजगदहंव्योमदेशकालक्रमावहं अहंक्रियेतिमेबुद्धिस्तेनजीवाम्यनामयः ३७ घट
श्चितचिसटश्चित्वंचिदनं शाकटंचचित्‌ चित्सर्वमितिमेभावस्तेनजीवाम्यनामयः ३८
इत्यहंमुनिशार्दूलत्रैलोककमलालिकः भुशुंडनामाकाकोलः कथितश्चिरजीवितः ३९ ब्र
ह्मार्णवे विलुलितंत्रिजत्तरंगमुत्पादनापभि भवेनाविभिन्नरूपं आलोनस्तुन्नमितमाकु
लदृश्यदृश्यमालोकयन्प्रकलयंश्चचिरंस्थितोस्मि ४० इतिश्रीवाशिष्ठेमोक्षोपाये निर्वाणप्र
करणेपूर्वार्द्धे भुशुंडोपाख्याने चिरंजीवित हेतुकथनंनाम षड्विंशः सर्गः ॥२६॥

वि



पुनरुन्नमितं आलीनंचाकुलंपरिभ्रमत्साद्दिदृश्यबुद्धिमनइंद्रियाणांदृश्यंजगत्स्युस्थानकाले आलोकयत्‌ 
समाधिकालेप्रकलय न्विलापयेश्च चिरंस्थितोस्मीत्यर्थः ४० इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण
प्रकरणेमोक्षोपायेपूर्वार्द्धे भुशुंडोपाख्यानेचिरंजीवितहेतु [illegible] कथनंनामषड्विंशः सर्गः ॥२६

सर्वदासमाहितःन् आशापाशविनुन्नायाश्चित्तवृत्तेः अंतर्हृदि संस्पर्शं प्रवेशं न ददामि ३१ बाह्यदृष्टि विषयेसुप्तः
सन् गतः असतोयं पश्यामि अंतस्तु प्रबुद्धः सन् आलनः सत्ताकर विल्ववत्पश्यामी त्वन्वयः ३२ प्रलयं शिथिला
वयवं खीणं कृशांगं ऊर्ध्वं व्याप्तावयवं ऊर्ध्वं संचूर्णितावयव सर्वं अतीतानागत वर्तमा वस्तूनिसानि

आशापाश विनुन्नायाश्चित्तवृत्तेः समाहितः संस्पर्शं न ददाम्यंत तेन जीवाम्यनामयः ३१ असतो
जगतः सत्तामालनं कर विल्ववत् सुप्तः प्रबुद्धः पश्यामि तेनास्मि चिरजीवितः ३२ जीर्णं भिन्नं
प्रलयं क्षीणं ऊर्ध्वं दग्धं संक्षयं गतं पश्यामि नववत्सर्वं तेन जीवाम्यनामयः ३३ सुखितोस्मि
सुखापन्ने दुःखितो दुःखिते जने सर्वस्य प्रियमित्रं च तेन जीवाम्यनामयः ३४ अपद्य चलधी
प रोस्मि जगन्मित्रं च संपदि भावाभावेषु नैवास्मि तेन जीवाम्यनामयः ३५ नाहमस्मि न चान्यो मे
नाहमन्यस्य कस्यचित् इति मे भावितं चित्तं तेन जीवाम्यनामयः ३६

ला
विकारालतत्व दृशानववत् पश्यामि ३३ ३४ भावाः कलाना मिव वित्तादीनामुपचया अंभावास्त त्वाया
अतेषु नैवाभि नि विष्टोस्मि ३५ ३६ तात्पर्यम्

मध्याह्नपदेनमाध्याह्निकंकर्मलक्ष्यते स्वमंदिरस्य प्रविलोकं स्वगृहं ९ १० मौक्तिकलक्षणेनार्घ्यार्थज
लेन ११ त्रिणेत्रमिवेत्युपमानान्निसंशिवपूजापरताचित्तस्य गम्यते पूर्वजः चिरंतनः हे खगेंद्र अनु
कंपालक्षणेन कार्पण्ये नाश्रमे ... एण अलंइतिब्रुवन् अहमाप्लुतः उड्डीनः १३ संरोधितो निवर्त्तितः १४ १५
आवामन्योन्यमप्यदृश्यतांयातौ ततः अहं खगस्य भुशुंडस्य स्वस्मा अविच्छिन्नसमरणेनोपलक्षितः सनस



तदस्तं तत्रकल्पाग्र्यं प्रविशालमगुहाशुभां मध्याह्नसमयोयस्मै ब्रजामिस्वरमंदिरं ९ इत्साकार्यभु
शुंडोसौ जग्राहोत्थायपादपात् संकल्पिताभ्यांहस्ताभ्यांमुपात्रंहेमपल्लवं १० कल्पवृक्षदल
ताम्रयकेसरेणहिमत्विषा तयात्रमौक्तिवार्घेण पूरयामासपूर्णधी ११ तेनार्घ्यंपाद्यपुष्पेण
त्रिणेत्रमिवमामसौ आपादमस्तकंभु — पूजयामासपूर्वजः १२ अनुकंपाकार्पण्येन खगेंद्रा
लमितिब्रुवन् विष्टरादहमुत्थायततः खगवदाप्लुतः १३ व्योम्नियोजनमात्रं लमदनुव्रज्यपागतः
करंकरेणावष्टभ्यवलात्संरोधितःखगः १४ मयिपाते क्षणेनैवगगनाध्वन्यदृश्यतां निवृत्तो
सौविहंगेंद्रोदुस्त्यजासंगतिःसतां १५ अन्योन्यमपिकस्मिंश्चित्तरंगकइवांबुधौ व्योमन्यदृश्यतां
यातोखगस्य सामुनीनह १६ सप्तर्षिमंडलंप्राप्यजाययापरिपूजितः पातेकृतयुगस्यादौ पुराव
र्षशतद्वयोः १७ संगतोभुशुंडेनमेरोःशृंगद्रुमेभवं अधुरामकृते क्षीणेत्रेतासंप्रतिवर्त्तते १८
मध्येत्रेतायुगस्यास्य जातस्त्वंरिपुमर्दन पुनः स्थाष्टमेवर्षे तत्रैवोपरिभृंगतः १९ मिलितोमेभु
शुंडोमेतथैवजरक्तपवान् इतिसं
कथितंचित्रंभुशुंडोदंतमुत्तमं २०

सप्तर्षिमंडलंप्राप्यमुनीन्द्रष्टवानितिशेषः जायया अरुंधत्या उक्ताया भुशुंडसंगतेः कालमाह पातेइति १७
१८ भृ भृतः मेरोः १९ उपसंहरति इतीति २०

भुशुंडस्य प्रसंसा अत्र प्रियालोक्तोस्ति तत्र इतने वशिष्ठस्य नभोगता स्वर्लोकादभिप्रवर्णिते यथा येन प्रकारेण अस्मिं
श्चिरंजीवामि परमार्थतः इह कार्यकरणसंघाते यदस्मि तत्त्वं कथितमित्यर्थः यात्येनिवेयालेन १ आलोदंतः स्वद्
त्तांतः २२ ये भवंत प्रपश्यंति तेषां दृशो धन्याः यावदथेति स्वदृशो अस्थिति सार्थक्याभिप्रायं ४

भुशुंड उवाच ॥ एतत्ते कथितं ब्रह्मन्यथास्मि यदिहास्मि च त्वदाज्ञामात्रसिध्द्यर्थं धाननज्ञानपारग १
श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ अहो नु चित्रं भगवन्भवता मे श्रवणाकृतेः आसोदंतः प्रकथितः परं विस्मय
कारणं २ धन्यास्ते ये महात्मानमसंततश्चिरजीवितं भवंतं परिपश्यंति द्वितीयमिव पद्मजं ३
यावदस्मद्दृशो धन्याः स्वासोदंतमखंडितं यथावल्लावनं वुद्धेः सर्वं कथितवानसे ४ प्रभ्रांतं दि
क्षु सर्वासु दृष्टा विवुधभूतयः भवानिव जरा यस्मिन्न महानवलोकितः ५ कथंचित्प्राप्यते कापि
क्वापि लेहि हि महाजनः न भवानिव भव्यात्मा स्वल्प भोजन तिक्वचित् ६ वंशखंडोदकास्मिंश्चिज्जायते
मौक्तिकं यथा जगत्खंडे हि कस्मिंश्चिद्दृश्यते त्वादृशस्तथा ७ मया तु स्वल्पमहत्कार्यमद्य संपादितं
शुभं पुण्यदेहं विमुक्तात्मा यद्भवानवलोकितः ८

विवुधानां देनां विदुषां तत्त्वम तयोज्ञानैश्वर्यसंपदो दृष्टाः ५ आलापलेनाचिरमन्विष्या विमदास्तत्वज्ञोजनः
कथंचित्प्राप्यते तत्रापि भवानिव नस्तुत्यमः ६ वंशखंडेवे ...णुवने चेत्यत्र नामप्यस्य समुक्ताकरे बहुपरि
गणनात् ७ ८

वा०टी०
नि०पू०
९८

स्तांयोगोस्तीत्वदुपदेशाप्रवस्यतत्वबोधः सिद्ध इतिसूचयन्नगमः कथाप्रसंजितदेहगेहस्वरूपमेव जिज्ञास
मानः पृच्छति भगवन्नित्यादिना भूमिकाभास्वताभूमावतीर्णेन सूर्येणेउदामानिदोषात्स्यानि अनात्मत्व
दर्शनानितत्वेप्युक्तदुःश्रेष्ठिनानिश्चयस्मात्तथाविधंहार्दंतमः ६ अपराः द्वितीयाः भवंतइव ७ ८ कर्तुनिमि
त्तस्यास्थितिप्रकारस्य तदंतस्यस्वामिनःश्रमश्राः १० ११ त त्राद्यस्योत्तरमाह अस्थीति १२ नन्वीश्वरोसदेह
स्यनिर्मातिश्रुतिपुराणप्रख्यापिकाप्रसिद्धः जीवश्वस्वकर्मोपभोगायास्यनिर्मायकस्तो कथमपलभ्यतेतत्राह

**श्रीरामउवाच॥** भगवन्भवनाम्भ भिभास्वताज्ञानरश्मिभिः ~ दृंमुद्दामदोरा त्म्यप्रम्लष्टमखिलं
तमः ६ प्रबुद्धाः स्मप्रहृष्टाः स्मप्रविष्टाः स्मोमास्पदं स्थितास्मोज्ञातविज्ञेयाभवंतोह्यपराइव ७ अहो
स०२ भुसुंडचरितं परं विस्मयकारकं भगवताप्रो क्तमुत्तमार्थावबोधनं ८ भुसुंडचरितेब्रह्मन्नेत
भ०३ स्मिन्कथितेत्वया पद्धरोम गेहंप्रोक्तं मांसचर्मास्थिनिर्मितं ९ तत्केननामरचितं कुतोवातत्समुत्थि
तं कथंवास्थितिमायातं कोवातत्रावतिष्ठते १० **श्रीवशिष्ठउवाच॥** परमार्थविबोधायदोषापकर
णायच शृणुराघवतत्वेन वक्ष्यमाणमिदंमया ११ अस्थिस्थूणं नवद्वारं रक्तमांसावलेपनं शरीर
सदनंरामनकेनचिदिकृतं १२ आभासमात्रमेवेदमित्थमेवावभासते द्विचंद्रविभ्रमाका रं स
दसच्चव्यवस्थितं १३

आभासमात्रमिति इत्थमेवववनैवनिर्मातारमिसर्थः नहिजतेचंद्राभासोनिर्मातारमपेक्षतेनापितै मिरिककल्पित रामः
द्वितीयचंद्रविभ्रमस्तद्वदित्यर्थः ईश्वरस्यनिर्मातृत्वंस्तुश्रौतंनमुख्यंपुरुषंनिश्वसितदृष्टांतदर्शनात्जीवस्य ९८
निर्मायपितृत्वमपितथा अबुद्धिपूर्वत्वादनिष्टनिर्मायणायोगाच्चेतिभावः १३

इतिइमां स्तुवते भुशुंडस्य सत्कार्याय: प्रविचारमिष्यातिसः इहास्मिन्नेव शरीरे भवाजन्मादयस्त्वभ्दयैर्बहुलाःप्रतएवा
कुलायेजीवास्तैरास्थिताइतिइमांप्रसिद्धांप्रसन्सरितंमायानंदीतिस्थितिप्रसभमितियोरुषप्राधान्युद्योतनार्थं २१
इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे भुशुंडोपाख्याने पूर्वार्द्धे नामसप्तविंशतितमः सर्गः॥२७॥
आख्यायिकाभिसंबंधोदेहादि पतितुवर्णनं आशतभ्रांतिमात्रलं देहादेश्चात्रवर्णिते वर्णितायांभुशुंडाख्यायि

श्रुत्वाविचार्यचैवांतयदुक्तंतत्समाचर श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ इतिश्रुमातिभुशुंडसत्कथयो विमलम
तिःप्रविचारयिष्यतीह भवभयबहुलमकुलाकुलांस्थितांसम्नसभससत्सरिष्यतीति २१ इतिश्रीवा
शिष्ठमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धे भुशुंडोपाख्याने नामसप्तविंशतितमः सर्गः॥२७॥
श्रीवसिष्ठउवाच॥ एवं भुशुंडवृत्तांतः कथितस्ते मयानघ अनयाप्रज्ञयाधीरो भुशुंडो मोहसंकटा
त् १ एतां दृष्टिमवष्टभ्य प्राणाभ्यासस्रुतिं कां भुशुंडवन्महाबाहो भवतीर्णम हामते: २ यथाज्ञाने
नयोगेन संततात्यासजन्मना भुशुंड प्राप्तवान्प्राप्यं तथासादयतत्पदं ३ असक्तबुद्धयः सर्वे भुशुंडव
दवस्थिति आप्नुवंतिपरंतत्ते प्राणापानावलोकिनः ४ एताविचित्राभवताश्रुताविज्ञानदृष्टयः इदा
नींधियमालंब्य यथेच्छसितथाकुरु ५

कायाः प्रकृतोपदेशासंबंधं दर्शयाति एवमित्यादिना १ प्राणाभ्यासोत्रप्राणसंनिरोधउपास्तिर्वातत्पूर्विकां म
हाणवइतिवेलः संसारोनिर्गीर्णोध्यवसितः २ ३ प्राणापानावलोकिनः उक्तोपास्तिशीलाः यथेच्छसियोग ॰ पूर्विकामु
पूर्विकांवाज्ञानप्रतिष्ठांतथाकुरु ४ ५ पास्ति २

वा॰टी॰ २२ मनोराज्यांतःकल्पिते मनोराज्यांतरे महती षु विभवभूमिषु आत्महतस्समानाधिकरण्जातीयुयोरित्यात्वे कर्तृव्येतद
नि॰प्र॰ भावश्छांदसः महता मिंद्रचंद्रादीनां वा विभवभूमिषु २२ गतैः कल्पनावि लयमनुविलीनैः २४ २५ निर्वृत्तिंसं
६९ भोगसुखं यथासीत्तिर्योऽभ्यतया वर्त्तमानकालोक्तिः एवं भविष्य त्स्वप्नमानोराज्यदेहाग्र्यप्यदाहा यो: तेषु मि
थ्यात्वसांकल्पिकत्वादेर्नि श्रितत्वात्मस्यकतं देहेपि तथात्वसाधयति एते इति २६ अहंतयभ्यासविषये हेदर्शि दे४
तोन्याचोममताभ्यासमोचरे धनादावपि सम इत्याशयेनाह इदंधनमिति २७ यालदेहादौ स्वप्नादि वैधर्म्य

परिभ्रमसि मेरुं वा सदेहस्ते क्व संस्थितः स्वप्ने ष्वपि चयः स्वप्नस्तत्र तेन महीतटात् २२ परिभ्रमसि हे राम
सदेहस्ते क्व संस्थित एवं मनोराज्यमनोराज्ये महद्विभवभूमिषु २३ परिभ्रमसि ये नेह सदेहस्ते क्व सं
स्थितः गतैर्देहैर्मनोराज्येषु याविचित्रा गक्रिया: २४ एकयापि महाबाहो तैर्देहास्ते क्व संस्थिताः विला दे३
सिन्यानुरागिन्या येन संकल्पकांतया २५ निर्वृत्तिं यासि देहेन स देहस्ते क्व संस्थितः एते राम यथा
देहा मनसः सदसन्मयाः २६ तथैव ताहृशाचारो देहोयं मनसः स्मृतः इदं धनमयं देहो देशोयमि
ति विभ्रमः २७ तत्सर्वं चित्तवीर्यस्य ततं कल्पस्य विजृंभितं दीर्घस्वप्नमिमं विद्धि दीर्घं वा चित्तविभ्रमं २८
दीर्घं वापि मनोराज्यं संसारं रघुनंदन प्रबोधमेष्यसि यदा परमात्मेछ्यात्वया २९ त्वं द्रक्ष्यसि तदास
र्वमिदमर्केदिये यथा स्वप्नसंकल्पजालेन यथान्येव जगत्स्थितिः ३० रामः

बुद्धिः साचिरानुवृत्तिमात्रान्नलसत्सत्वासांकल्पिकत्वादि प्रयुक्ते त्याशयेनाह दीर्घेति २८ अतएवास्यतत्वज्ञा ६९
नेन बाध्यत्वमुपपन्नमित्याशयेनाह प्रबोधमिति सम्यक् आत्ममात्रापरिशेषेण द्रक्ष्यसि यथार्केदये प्रबुद्धः
स्वाप्नार्थान्यश्यति तद्वत् ३०

देहस्य मिथ्यात्वं तत्प्रतीतिकालमात्रस्थिति कलत्वं द्विचंद्रद्वित्ववदेव सिद्धमित्याह द्विचंद्रेति चंद्रद्वित्वं यद्द्विचंद्रदर्शनस्य विधौ सत्त्वे भवति नान्यदा देहोऽपि हि यस्मात्तथैव वस्तुतस्तु सदैव ह्येक एवेंदुरित्यन्वयः १४ उक्तमेव स्पष्टमाह देहेति परमार्थसदधिष्ठान कजयाउच्चारात्सत्त्वं १५ असतः सत्त्वभ्रांतिः क्वा दृष्टा तत्राह स्वप्न इति मुधा मिथ्यैव बुद्बुदविधौ बुद्बुदप्रतीतिसत्त्वे १६ इतराद्विधौ ऽस्तु ह्यसदर्शनसत्त्वे जलं मृगतृष्णिकोदकं १७ प्रतिभासविधाविति प्रसाधितार्थनिगमनत्वान्नयो

द्विचंद्रदर्शनविधौ चंद्रद्वित्वं सदैव हि वस्तुतस्त्वेक एवेंदुः स्थितो देहस्तथैव हि १४ देहप्रत्ययकाले हि देहोऽयं समवस्थितः असन्नेव वयस्तस्मात्प्रोक्तः सदसदात्मकः १५ स्वप्ने स्वाप्नावबोधः संस्त्वन्यदा समुधैव हि बुद्बुदो बुद्बुदविधौ सत्यो मिथ्यैव चान्यदा १६ देहो देहविधौ सत्यो ह्यसत्य इतराद्विधौ प्रतिभासविधौ तावज्जलं सदसदन्यदा १७ प्रतिभासविधौ देहः सन्न संश्चान्यदा स्मृतः आभासमात्रमेवेदमित्थं संप्रतिभासते १८ अयं नामाहमित्येतद्गृहीतं मनसा स्थितं मां स्थितं मननिर्माणदेहोऽहमिति विभ्रमं १९ स्वप्नसंकल्पनिर्माणा देहाः संति सहस्रशः सुखतल्पगतो येन स्वप्नदेहे नदीतटान् २० परिभ्रमसि हे राम स देहस्ते क्व संस्थितः जगत्यां यां मनोराज्ये येन स्वर्णपुरांतरे २१

वनस्त्वं १८ आभासमात्रतामु पपादयंस्तदभिमानं त्याजयति अयमिति प्रागृहीतं देहाकारं मननमेव संस्कारदार्ढ्यात्पुनः पुनर्देहाकारेण स्थितं १९ सर्गेभ्यः पूर्वेष्वपि संकल्पनिर्माणदेहानेवोदाहृत्य तेषामसत्तां दर्शयति सुखतल्पगत इत्यादिना २० जागद्यां जागरे स्वांदसंस्त्रीलं २१

तदेवहि दृश्यतेइति परेणान्वयः ३७ अन्हिव्यावृत्तिर्व्यावृत्तिर्यथाभ्यस्ता ३८ द्वित्रंशीघ्रप्रध्वंसोद्वाणादिः अहस्त्रीश
दृष्टिकादीर्घोऽवभासते ३९ स्थिरंसान्यतंव्योमनिभस्तभूम्या काशोसरित्मृगतृष्णानदी ४० धराभूः अविद्य
मानादंतरिक्षात्रिलोकीचपिंडिकावहंस्तुहिः ४१ दुर्ज्ञानात्भ्रमात् ४२

सलोपेभाव्यतेरामभावनादार्घसंभवः भावितंतीव्रयोगेनयद्देवास्तुतदेवाहि ३७ सर्वत्रदृश्यतेरामकां
तेवाल्पेतवल्लभा अहर्व्यावृत्तिरभ्यस्तायथास्वप्नेषुदृश्यते ३८ तथायंभावनाभ्यस्तसंसारोप्यवलो
क्यते यथास्वभावनोद्विग्नमहूर्यदवभासते ३९ तथेदमलकालस्थमपिसंलक्ष्यतेस्थिरं व्योमन्येवय
थातापतप्तेसंदृश्यतेसरित् ४० धराप्यविद्यमानापिसंकल्पाद्दृश्यतेतथा दृश्यतेदृष्टिवैकृत्याद्यथाव्यो
मनिपिच्छिका ४१ तथैवेयंजगल्लक्ष्मीर्दुर्ज्ञानादवभासते
100
दृश्यतेसमयाहृष्ट्यानयथाव्योम्निपिच्छिका ४२ सम्यग्दृष्ट्याजगल्लक्ष्मीस्तथेयंनावभासते भी
रुरप्येतिनयथास्वसंकल्पेषुसंभ्रमं ४३ स्वसंकल्पेहिसंसारेनतथैतिभयंसुधीः स्वरावहिस्वभावोमपि
यंसंप्रतिभासते ४४ संसारसरिणिंस्थितांकस्मात्कोत्रविभेतिकिं सएवकिंन्विलसंशोध्यःसुष्ट्यावि
मलतांगते ४५

भीरुरपिस्वसंकल्पेषुस्वमनोराज्यकल्पितहस्तिव्याघ्रादिषुसंभ्रमंभयं ४३ स्वभावःआत्मासंप्रतिबहिर्मुखद 
शायां ४४ यद्विभेतितदपिभयंकिंनकिं स्वात्मव्यतिरिक्तमस्तीत्यर्थः यःविभेतिसएवकिंस्वित्संशोध्यःविवेक 

काचिद्गतिर्वचनीया मिथ्यैवेत्यर्थः उक्तेर्थे प्रागुत्पत्तिप्रकरणे विस्तरोक्तं स्मारयति यथेति ३१ ३२ ऐंदवोपाख्यानोक्तम
पिस्मर्तव्यमित्याह यथाकल्पित इति ३३ पूर्वदेहादुत्क्रांतिकाले विचिंतितो यं देहः ३४ तथा कलुदयेन ताद्दृशसं

तथैवेयं हि संकल्पकलना काचिदेव हि यथा द्दृष्टंवर्मियो सृष्टिः प्रोक्ता कमलजन्मनः ३१ मनसः
स्वयमेवांतः संकल्पकलनोद्भवा विचित्ररचनोपेतं मनस्तत्रात्तविभ्रमं ३२ संकल्पकलनामा
त्रं तथैदमवभासनं यथाकलितआभासो मनसो व्रजतां गतः ३३ देहाद्विचिंतितो देहः स्थितो
व ५ न्यस्तद्वदेहि प्राक्यवाहचिराभ्यस्तो वासनातिशयेन यः ३४ तथैव द्दृश्यते देहस्तथा कलुदयेन
सः चोरुवेण प्रयत्नेन संकल्पोद्यमेव चेत ३५ अन्यथा भाव्यते रामभूयते त देहान्यथा अ
यं सो हं ममायं च संसारइतिभाविते ३६

स्यानसंपत्त्यापौरुषेण यत्नेन मनः प्रसङ्गानुवीक्ष्य स्वात्मदर्शने अयं देहः जगदाकारः संकल्पाद्येदेवेत्यन्व
यः ३५ अन्यथाभाव्यते यदीतिशेषः तर्हि अन्यथाभूयते इति भाविते तथैवानुभूयत इति शेषः ३६

चिदाभासात्स्वप्रकाशाहृते विनाऽन्यन्नास्तीत्येकता चिन्मात्रपरिशेषः फलतस्सम्यगीक्षणमित्यर्थः त्वंता
स्वातिरिक्तचेतनता अहंता स्वदेहमात्रपरिच्छिन्नचेतनता आदिपदात्त्वंताहंताभिमानविषयः अध्यात्मिकः का
र्यकरणयः संसारयत्यात्मानं लोकान्तरेषु विषयेषु च भ्रमयतीति संसारो विषयकलापस्तदाधारा दशदिश
इति सर्वं दृश्यजातं मोमुक्षुं बंधिनः पृथक् न संति किंतु स्वभासं स्वप्रकाशात्स्वरूपमेवास्तीत्यन्वयः ४९ स
सम्यगालोकनफलमाह सदसन्मयेति सत् ब्रह्म असती माया तदुभयोपादानके ५० असत्त्वं बाधं स

चिदाभासादृते नास्ति ह्येकता सम्यगीक्षणं त्वमहंतादि संसार इति मे न दिशो दिशः ४९ सर्वं स्वा
भासमेवेति सम्यगालोकनं विदुः सदसन्मयसंसारे यथाभूतार्थदर्शनात् ५० नास्तमेति न चो
देति सम्यगालोकनात्मनः निर्णयः सर्वभावानामसत्त्वं सत्त्वमेव च ५१ निष्कामं शांतिमाप्ने
ति सम्यगालोकमात्मनः न नंदति न च स्तौति न हृष्यति न शोचति ५२ शीतलां सत्यतामेति सम्य
गालोकमात्मनः अवश्यमेव मर्तव्यं सर्वैरेव हि बंधुभिः ५३ इति बंधुवियोगेषु किं कथा परि
तप्यसे अवश्यमेव च मया मर्तव्यमिति निश्चयः ५४ इत्यात्ममरणप्राप्तौ किं मुधा परितप्य
से अवश्यमेव जातेन किंचित्स्वविषमादिकं ५५ प्राप्तव्यं पुरुषेणेति हर्षस्यावसरो हि कः सर्व
स्यैव हि संसारे नरस्य व्यवहारिणः ५६

त्वमधिष्ठानसन्मात्रपरिशेषं ५१ निष्कामं आत्मकामत्वादकामं ५२ शीतलां सुपथ्यं तततापत्रयां स्व रामः
स्य मुक्तावपि बंधुजनानां बंधानिवृत्तेस्तदीयमरणादिजन्यस्तापो दुर्वारस्तत्राह अवश्यमेवेत्यादिना १०१
५३ अज्ञानदशायां स्वमरणशंकातापोऽप्यनेनोपरिहर्तुं शक्य इत्याशयेनाह अवश्यमेवेति ५४ ५५ ५६

अयंभयादिलक्षणोमोहः अदृश्येशुद्धात्मनिनदृश्यपतेतथाच श्रुतिः यन्मदन्यन्नास्तिकस्मान्नुबिभेमीतितत एवा
सभयंवीपापकस्माद्भवेत् द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिकेनतस्यपापेनालाशुध्यतीतितमाह सगत्तिहवभावः आ
ला ४६ पुनरशुद्धिप्राप्तिशंकांवारयति नेति स्वभावकांचनंभ्रांत्याताम्रतयागृहीतंताम्रपादिनास्वरूपासिद्ध
क्तोपुनस्ताम्रत्वमिवेत्यर्थः कुतोस्यदर्शनमात्राच्छुद्धिरितिचेत् दृश्यमलस्याभासमात्रत्वादित्याह आभासमा

तस्मिन्नदृश्यतेराममोहोयंजगतस्थितः सम्यगालोकमात्रेणस्वभावःशुद्धिमृच्छति ४६
नपह्लातिमलंरूपस्ताम्रतामिवकांचनः आभासमात्रमेवेदंनसन्नासज्जगत्त्रयं ४७ इत्यन्य ग २
कलनात्यागः सम्यगालोकनंविदुः मरणंजीवितंसर्गोज्ञानमज्ञानमेवच ४८

त्रमेवेति ४७ इतिअस्माद्धेतोः सम्यगालोकनमेवान्यकलनायास्त्यागोऽस्तीत्याहुरितिविदुरितिसर्वेजना
नपः सम्यग्दर्शनंतर्हिकीदृशंतदाहमरणमित्यादिना ४८

अनुत्तमपदे स्थितो ब्रह्मवित् सर्वभावेषु नाशा तां वाधु परिशिष्टां परितां ब्रह्मतामेव आदत्ते स्वीकरोत्यनन्यूतीतिका
त्तिकीं स्वरतां यथा तितिरीं लींदुनिर्माणाय तृणानाम् त्वतः स्वरभागात्पञ्चमध्ये तृणकोटिमेवादत्ते तद्वदित्य
र्थः ६२ एतदर्थं संसारस्य स्वरभागपरिहारार्थं ६३ इदं अग्रेऽभूत् तद्ब्रह्म इति उक्तयुक्त्या निर्लेपं ६४ तर्हि कि
मास्थां परित्यज्य यथेष्टं विरणं कर्तव्यं नेत्याह कर्तव्यमेवेति विहितमेवेत्यर्थः ६५

तु२

नास्तमेति न चोदेति न शांतः परितप्यते परतामेव नाशां तामनुत्तमपदे स्थितः ६१ आदत्तेति
त्तिरीं तृणकोटिमिवामलां एतदर्थमसत्येस्मिन्नास्था कार्या मनागपि ६२ रज्ज्वेव ब
लीवर्दे विन्यस्ते जर्राऽस्थिरया अतस्त्वया दृढमिदमिति निर्णयबुद्धितः ६४ आस्थारहितया
बुद्ध्या विहर्तव्यमहानघ कर्तव्यमेव कर्तव्यमकर्तव्यमुपेक्ष्यते ६५ आस्थानास्थे परित्यज्य
लीलयैव महाधिया आभासमात्रमेवेदं पश्यन्प्रतिभासते ६६ सोंतःशीतलतामेति दिनांते
भवनं यथा प्रतिभासं परित्यज्य पदार्थपटलव्रजे ६७ आभासमात्रसामान्यमिदमालो
कयानघ आभासमात्रकं राम चित्तामर्शकलंकितं ६८

102

लीलया अश्रमेण ६६ दिनांते सोरतापो परमे सर्वानुगतमादर्शनेउपायमाह प्रतिभासमिति विशेषा रामः
कारमित्यर्थः पदार्थानां पंचभूतानां पटलं समूहस्तदात्मके घटपटादिविषयव्रजे ६७ चित्तस्य आ १०२
मर्शनविशेषकल्पनेन कलंकितं अभूदिति शेषः ६८

प्रापतदारिद्र्यदुर्दशा यथा अर्थादेव आपत्ता भवत्येव कहं तिवर्द्धते ५७ असदपि सदेव न कदाचित्ति
लमापन्नमितिमायाविक्रिया वैचित्र्यमानात्मके प्रपंचे किमन्यदास्ति यत्परिदेव्यते इत्यर्थः ५८ अहंअ
हंकारात्मानास्ति ५९

अपि यातां भवत्वाप्य क्षोभकस्य वशे तो हि कः कंहत्युदेति स्फुरति बुद्बुदौघ इवार्णवे ५७
इदं हि जगतां जालं किमत्र परिदेवना सत्त्वे देवस दैवैतदमदेवासदेव हि ५८ क्रिया
वैचित्र्यमात्रे तु किमन्यत्परिदेव्यते नाहमस्मि न चाभूवं भविष्यामि न सोधुना ५९
न्य २ देहोयं चित्रदोषोत्थः किमर्थं परिदेव्यते देहश्चेदन्य एवाहं चिदाभासस्तदंगहे ६०
कौतोमे सदसद्भावो यन्निशं परितप्यते इति निश्चयपवंत्स्यांतं सम्यग्ज्ञानात्मनो

चित्रा कामकर्मवासनाविद्यादोषादुत्थः चिदाभासश्चिन्मकायाः अंगेति कोमलामंत्रणे ६० येनि
केउदर्कफले निमित्तभूते अस्मिन्परितापे इति क्रियाविशेषणं ६१

७६ पदं स्थितं ७७ किंनाम दुःखफलमिति शेषः शास्त्रशालिनोपि भवतीति शेषः ७८ तेजनाः ते प्रसिद्धा नंतुकाः
एवार्थे वै शब्दः रागद्वेषक्रमं समूलमाहृ मदनमिति अन्यतः अल्पस्मादवश्यग्राह्यं धनं प्रमादात्पक्रे ७९ इति
त्यं सत्यं नष्टनादि विषये अभिनिवेशः तत्र ग्रहणं धर्म भवनादि सव्यवहारे हृलदा रागद्वेषयोः क्र
माके लक्ष्या इत्यर्थः कुतस्तत्र आह धनानीत्यादिना ८० प्रियविजयः भावेन अप्रियाभावे न च भवस्य
तत्त देवप्रमासास्तु तांविपरीततां द्वेषदोषो भिन्न नरुणां प्रत्ते तिष्ठ ७६ पदं कुर्वंति दग्धा
लस्थलीव हरिणा इव रागोद्वेषस्य नदीनाव लीनो मनो विलेप ७७ प्रसकस्तते
सा किंनाम भोगन लभ्यते ये हि प्राज्ञास्ते निंद्यं ता वि दग्धाः शास्त्र शालिनः ७८ रागद्वेष
मपास्ते वै जंतुका स्ते धिगस्तु तान् मज्जन भुक्त मल्पेन पुष्ट मुत्पन्नतः ७९
इत्यसव्यवहारे हा के रागद्वेषयोः क्रमाः धना निवधतो मित्रं पुनर्राप्य प्रियंमिवे ८०
किमेते पुनरः प्राज्ञो रज्यते वा विरज्यते भावाभावमवा भोगा मायेयं पारमेश्वरी ८१ संसार
रचना सर्वा संसक्ता तपसलं नंतंनजनो नालास रागवस्तुतः ८२ मिथ्येव मि
ध्यावसितमिती परिलक्ष्यते आद्यंतयोः सर्वमिस्त्रमध्ये अप्यस्थिरमात्मपेमत् ८३
भोगोपस्यां ८१ संसक्तालंपदं ८२ इति वस्तुमाणपुत्रामिथ्ये तावसितं मिथ्येव परिलक्ष्यते तो युक्ति
माह आद्यं तयोरिति आद्यंतयोः पूर्वोत्तरकालयोः अस्थिर उत्तर भावविकारग्रस्तं ८३ 

तत्सन्मात्ररूपमाभासमपि सलज्यस्वात्मव्यतिरिक्तबुध्यासक्तो निराभासः त्रिपुटीशून्यः सर्वगः तूर्णः ६९
निराभासतापि कुत्रापि भवेत चिंतनद्वयमाह नाहमित्यादिना अभितो भविते चिंतितेसति ७० चितिसर्ववा
धचिंतनं सर्वस्य चिद्रूपत्वभावचिंतनं वेत्ति द्विचिंतने ७१ ७२ ... समुच्चये अनयोर्नी विरोधः फलतएक्य
रूप्या दिलाशयेनाह द्वाभ्यामिति ७३ रागादि ... चिंतन द्वयंसफलंना न्यास्मि नित्याह

ततस्तदपि संस ज्यानिराभासो भवो नमः चिदाकाशात्मको नित्यं सर्वगः सर्ववर्जितः ६९ आभास
सपरित्यागो भवसेकांत निर्मलः नाहमस्मिन शेभो गाः सत्यं ... भावते ७० नेदमाइंबरंव्यर्थमनर्था
पावभासते अहमेवहिवासर्व चिदिलेवंविभाविते ७१ नेदमाडंबरं व्यर्थमनर्थविभासते दर्शी पा २
नादूयमप्येतत्सत्यमत्यंत सिद्धिदं ७२ यदेकमेतयोर्वेत्सि रम्यं तज्ज्ञानसंश्रयः द्वाभ्यामेवाथ वैताभ्या
दर्शनाभ्यामिहानघ ७३ विहरन्तु रकल्याण रागद्वेषपरिक्षयं यात्विं विदुदितं लोके यन्नभसाथवादि
वि ७४ तत्सर्वं प्राप्यते रामरागद्वेषपरिक्षयात् रागादिहतयाबुध्या पादशाम क्वचेष्टते ७५

कुर्वित्याह्निना रागादिक्षयमेव प्रधानफलैः स्तौति यात्विं चिदिति ७४ ७५ रामः रामः रामः

वा०टी०
नि०पू०
१०४



८४ उपसंहरति परिगच्छितेति सुसारं स्वच्छमिव सौम्यानि विद्वेषादृष्टिर्यस्य तथाविधस्त्वं इदं निरुपरोदंक्ष
तिवितत्वं वर्त्तते बासि ग्रेमुच्छद्धये समुपशमात्मनि तस्मिन्नेव समाहितस्तिष्ठेत्यर्थः ८८ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्य
प्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धे परमार्थयोगोपदेशः नामाष्टाविंशः सर्गः २८॥ रामस्य बोधाद्विश्रांतिः पुनरु
त्थानार्थविस्तरः कैलासे प्र कृ शिवेनेशंपदेशश्च कीर्त्यते इत्थं सावग्रहं श्रीवशिष्ठेमोपदेशचमत्कारेः प्रतिबो

नतेजन्मनतेदुःखं नदोषास्तेन तेभ्रमाः सर्वसंकल्पमुक्तस्त्वं पतिष्ठात्मनि संस्थितः ८४ परिगच्छि
ताविकल्पदोषजालस्त्वमसिस्तरसारस्वच्छसौम्यदृष्टिः प्रतिवितामिदंस्वच्छहृये त्वंसमुपशमात्मनि
तिष्ठहेमहात्मन् ८५ इतिश्रीवाशिष्ठे महारामायणे मोक्षोपायेषु वाल्मीकीये निर्वाणप्रकरणे परमार्थ
योगोपदेशः नामाष्टाविंशः सर्गः॥२८॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ इत्याकर्ण्ययतिस्वस्थसमचेतसि
राघव विश्रांतेस्वात्मनिस्वैरं परमानंदमागते १ तत्रस्थेषु च सर्वेषु तेषूपशमशालिषु राघवस्या
त्मविश्रांतेः स्थितार्थवचनामृते २ विरराम मुनेर्वारिससेवांबुधरादिव अथपातेसुहूर्त्तार्द्धे रा
घवेप्रतिबोधिते ३

धितस्य श्रीरामस्य अन्येषां च श्रोतॄणां तत्क्षणात् त्वांकरोदयेन मुहूर्त्तार्द्धं स्वरूपविश्रांतिसमाधिना निष्कंपस्थितिं
कि०२ वाल्मीकिरुवाच इत्याकर्ण्ययतीत्यादि हृयेसार्द्धेन १ तत्रस्थेषु च सर्वेषु स्वात्मनिविश्रांतेष्विति विभक्ति विपरिणा रामः
मेनयोज्यं मुनेर्वचनामृतविररामेतिपरेणान्वयः २ य यावस्थितार्थितेषु अंबुधरवद्वारीलिरमतितद्वत् १०४
बोधितेसमाधेर्व्युत्थापिते अर्थाद्वशिष्ठेनेतिगम्यते ३

लद्धैसंसारेद्रुतिबंधायोऽपलेदृष्टांतानाह अन्येत्यादिना ८४ ८५ विदुषांज्ञाः ८६ कल्पनायाःसर्वत्रसंभवा
दधिष्ठानचित्सद्भावाच्च सर्वत्रसत्त्वंकिंत्वच्युतंस्वप्नादिभावापन्नंस्वप्नमिव ८७ अच्युतमजस्तानुस्मृतं पूर्वोक्त
विभावानच्युभवांस्त्वंएतांएतांनिद्रांत्यजेत्युत्तरान्वयि ८८ ८९ चिदाभासं चि प्रकाशं ९० ९१ मयामेवस्या
नीयेतसशब्दपदंश्लेषाद्गजनमथाह ९२

जर्व२

क्वबध्नातिरतिंप्राज्ञोह्य न्यकल्पतरुस्वद्रुमे एकेनकल्पितास्वेस्त्रीभुं क्तोतांद्रूरगोपरः ८४ इतिपमं
गसंसारस्वनात्तेनमा भ्रमः भूत्वांज वोभावमिमप्राप्ततमाकुलं ८५ गंधर्वपुरनिर्माणविला
सेनसमं विदुःसुप्तसंकल्पपुरवहसंदेवेदत्यितं ८६ सर्वत्रसत्त्वमेवेदंस्वप्नमिवच्चित्युतं परिपश्यसि
संसारदीर्घस्वप्नपुरद्रुमं ८७ अज्ञाननिद्रालब्धतस्वभावालकमच्युतं संसारस्वप्नसंभ्रांतोभवानव
मिहस्थितः ८८ तदेनांवितितांनिद्रांघनाज्ञानमयालिकांत्यजालक्ष्मीमिवावाप्तनिधानःपुरुषोत्त
मः ८९ प्रबोधमेहिपश्यस्वमात्मानमुदितंसदा निर्विकल्पंचिदाभासंप्राप्तपश्चाद्विपर्यया ९० प्रबु
प्र३ ध्यस्वबुधास्वबुनःपुनरयंमया प्रबोध्यसेमहाबाहो पश्यालोकमनामयं ९१ मयैतेनाभिकष्टेन
प्रीतेनज्ञानवारिणा स्वशब्दशालिनारामहानेनैवासिबोधितः ९२ बोधप्रसादपदपरंबोधोदि
वराघवसत्यमालोकयालीकंत्यजेमं जाग्रतंभ्रमं ९३

ध०

अथैवप्रकृष्टबोधोपस्यतयाविस्मिन्सत्संस्थतत्त्वमालोकय १ ९३ श्रीरामायनमः सीतापतयेनमः

देहस्तु खदुःखाश्चितात्परं नवं चित्रकृतिश्चित्रकृतादग्धमालेन निंदति लखस्वैलादिना क्लेदीवाधस्वेदाई: १३ १४ किलप्रसिद्धनिर्निमितनन्स्वरत्नमयस्य चित्रदेहादधिकोदोषइत्याह विनाशित इति १५ स्वयं विलैव नैमित्तमित्यर्थः संकल्प्यकृतो देहो ॥ १६ १७

सखदुःखविचारितेन कायेरामधीमता दुःखमानमुखक्लेदी प्रसन्ना क्लेदवर्जिता: १३
अपिचित्रनरादेहनरस्याच्छतरस्यतः आधिव्याधिपरिम्लानेस्वयं क्लेदिविनाशिनी १४ नत
थास्थिरता देहे चित्रपुंसो यथा किल विनाशितोहि चित्रस्थोदेहोनश्यतिनान्यथा १५ अवश्य
मेशोभाशाला स्वयं देहो विनश्यति पालितः स्थिरशोभामादत्तेचित्रमानव: १६ देहस्तु
पालितोप्युच्चैर्निपलैर्वनवर्धते तेनश्रेष्ठश्चित्रदेहोनायं संकल्पदेहक: १७ येगुणाश्चि
त्रदेहेहिनतेसंकल्पदेहके चित्रदेहादपिजडाद्योपक्षष्टतर: किल १८ तस्मिन्नास्मयदेहे
कैवास्थाभवतोनघ दीर्घसंकल्पदेहायंतत्किन्नास्थामहामते १९ स्वप्नसंकल्पजाद्देहादपि
लघ्वजरोह्ययं अल्पसंकल्पजोदीर्घैः सखदुःखैर्नज्झसे १२० दीर्घसंकल्पजश्चायं दीर्घदु
खेनदुःखितः देहो हि संकल्पमयो नायमस्तिनवास्तिन: २१ 

नास्ताभुक्तोतिशेष: १९ इदानीं स्वाप्नमात्रोरधिकदेहेमोक्षसल्ल क्षतांतामाह स्वप्नेला दिनाद्वेन २०
अयंस्वमेवना स्तिअप्यवान: अस्मदीयत: याना स्तिग्रातमनोसंगाद्दयलादितिभाव: २१

105

पुनस्तमेवार्थं हृदीकारयाहे सर्पः ४ अथ परमात्मतत्वे इह संसारे यद्दास्यितिमाकृथाः तत्रोपायमाह इदमिति द्वो
भितायां रामदेहेत्यादिना विद्वेषमायितायां ६ पौरुषं अभ्यासवैराग्यपदार्थं फलदाणं ७ ८ ९ १० अकृत्तयः
दृशा जगदाकाराः ११ सर्वे धर्माः विकल्पायत्ताः सर्वधर्मासंकल्पस्तस्मात् धर्मादनिच्छके वलादि

पुनराह तमेवार्थं वशिष्ठो वदितां वरः श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ रामसम्यक्प्रबुद्धोसि स्वात्मानमविलंघ
वान् ४ एवमेवावलम्बार्थेति इमेह यदंकथाः इदं संसारचक्रं हि नाभीसंकल्पमात्रके ५ संरोधि
तायां वहनाद्रघुनंदनत्यत्ते ज्ञोभितायां मनो नाम्नामिदं संसारचक्रकं ६ प्रयत्नाद्रोधित
मपि प्रवहत्येव वेगतः परं पौरुषमास्थाय बलं प्रज्ञां च युक्तितः ७ नाभिं संसारचक्रस्य चित्त
मेव निरोधयेत् प्रज्ञासौजन्ययुक्तेन शास्त्रसंवलितेन च ८ पौरुषेणेन यत्प्राप्तं तत्त
त्क्वचन लभ्यते दैवकपरतालस्का वालबोधोपकल्पिता ९ निजं प्रयत्नमाश्रित्य चित्त
मादौ निरोधयेत् अविरिच्यात्मवस्तुनैनभ्रमेणाज्ञानरूपिणा १० असदेव सदाभास
मिदमालक्ष्यते नघ अज्ञानभ्रमविस्तारमात्रकाक्षतयोनघ ११ इमे देहाश्रमं तीह
सर्वधर्माः समुत्थिता संकल्पः पुनरस्मिन्देहस्यार्थं कदाचनः १२

सन्निश्चो विषये तदभावश्च संकल्पः अत एव नैन देहनाशमात्रेण सिद्धिर्यतः पुनर्देहपरंपरोत्पादकः
संकल्पोस्त्येव तर्हि संकल्पनाशे क उपाय इति चेत्तमाह देहस्यार्थे इत्यादिना १२ रामः

नि०प्र० तत्रस्थेन मिथ्याज्ञानचक्रस्थेन जीवेन देहचक्रकं देहं परंपराचक्रं ३० ३१ प्रतीति ततः सन्नपि परमार्थतः अ
१०६ सन्‌ असत्त्वेनाज्ञानादिना कृतं यस्माद्धेतो ३१ ३२ तत्कृतं नैवोच्यते यदेति शेषः चेतनवत् जडे अपराधारोपाद
र्शनादित्यर्थः ३४ इच्छा लोहि कर्तृत्वं स्यात्सा तु न जडे देहे निर्विकारे आत्मनि वा संभवतीत्याह निरीह इति ३५

तत्रस्थेन तथैवेदं दृश्यते देहचक्रकं भ्रमितं चभ्रमद्रूपं पातद्रूपं पातितं ३० हतं च हन्यमानं च दृश्यते
देहचक्रकं धीरतामलमालंब्य घनभ्रममिमं त्यजेत् ३१ संकल्पेन कृतो देहो मिथ्याज्ञानेन सन्नस
न् असत्त्वेन कृतं यत्स्यान्नतत्सत्यं कदाचन ३२ असदभ्युत्थितो देहो रज्ज्वामिव भुजंगधीः
असत्यामेव सत्यां च करोत्यपि जगत्क्रिया ३३ जडेन या न क्रियते यन्नतत्कृतमुच्यते कुर्वन्नपि तथा
106 देहो न कर्ता किंचिदेव हि ३४ निरीहो हि जडो देहो नात्मनो स्वामिवांछितं कर्ता न कश्चिदेवातो द्रष्टा के
वलमस्य सः ३५ यथा दीपो निवातस्थः स्वालन्येवावतिष्ठते साक्षिवत्सर्वभावेषु तथा तिष्ठे जगत्स्थि
तौ ३६ यथा दिवसकर्माणि भास्करः स्वस्थ एव सन् करोत्येवमिमां राम कुरु पार्थिव संस्थितिं ३७
अस्मिन्नसन्मये देहगृहे शून्ये समुत्थिते सत्तामुपगते मिथ्याबालकल्पितय - वत् ३८ राम:

अकर्तृत्वनिश्चयफलमाह यथेति ३६ तर्हि कथं राज्यसंस्थितिसिद्धिस्तत्राह यथेति ३७ देहसत्यता १०६
दर्शने तु तदभिमानलक्षणाहंकारस्यावर्जनात्तद्धेयतास्यादेवेत्याह अस्मिन्नित्यादिना ३८

अतश्चित्रादिदेहक्षतिरिवमास्यापिक्षतिःशोच्येत्याह यथेतितस्यआत्मनःक्षतिर्न २२ २३ २४ २५ कुतोनक्षतंतत्रा

किमर्थंतदर्थंहिमूढोयंकेशभाजनं यथाचित्रमयेपुंसिक्षतेक्षीणेनतत्क्षतिः २२ तथासंकल्पपुरुषेक्षतेक्षी
णेनतत्क्षतिः यथामनोराज्यमयेक्षतेक्षीणेनतत्क्षतिः २३ यथाक्षितीयश शिनिक्षतेक्षीणेनतत्क्षतिः
यथास्वप्नसमारंभेक्षतेक्षीणेनतत्क्षतिः २४ यथानद्यातपजलेक्षतेक्षीणेनतत्क्षतिः दीर्घस्वप्नमयेह्य
स्मिन्नारंभे संकल्पमात्ररचितेप्रकल्पेववविनाशनी २५ तथाशरीरयंत्रेस्मिन्क्षतेक्षीणेनतत्क्षतिः
दीर्घस्वप्नमयेह्यस्मिन्नारंभेसंकल्पकल्पिते २६ भवितेदूषितेदेहेनहिकिंचिच्चितः क्षतं नचिदं
तमुपायातिनात्माचतिराघव २७ नब्रह्मविकृतिंयातिकिंवादेहक्षये क्षतं भ्रमच्चक्रोपरिष्ठोहि
पूर्वंचक्रोपचक्रवत् २८ यथापश्यतिदिक्चक्रंभ्रमदल्पतमोहितः अकस्मादेवरूढेनमिथ्या
ज्ञानेनबलात्तः २९

ह नचेदिति २७ पूर्वस्यस्वाधिष्ठतचक्रस्यउपमाकृतंयरितःसमीपस्थंवामहच्चक्रमुपचक्रंतवत्
स्वचक्रवैपरीत्येनभ्रमादि क्रक्रं यथापश्यतीत्यर्थः २८ २९

वा०टी०

नि०पू० येस्तास्तेषामितिशेषः ४५ सदेवतायत्रयद्बहिः दग्धेशरीरके आस्थयाविहरतुनात्रुरूपः पि[illegible]शाचएवेति
१०७ विभक्तिविपरिणामेनानुषज्यते तत्रस्याकुतोनयुक्तातत्राह नन्विति ४६ प्रथमं अहंकारस्यानुचरतात्
कोनंतरोयोगभू[illegible]मिकाभ्यासादहंकारस्यअस्मितिं आत्यंतिकविस्मृतिंप्राप्य ४७

अस्तोचित्तपिशाचेनदेहसद्मनियेस्थिताः पिशाचशेवपावुद्धिर्नोपिशाचस्सराघव ४५ अहंकार
कह[illegible]घदग्धेदग्धशरीरके विहरन्नास्थयासाधोनतद्वैतत्किलस्थिरं ४६ अहंकारानुचर
तांत्यक्त्वावितताधियः अहंकारास्मृतिंप्राप्यस्थातव्यंवत्सलंघताम ४७ अहंकारपिशाचे
107 नग्र[illegible]स्थायेनानिरूपेपिणः तेषामोहमदांधानांनमित्राणिनबांधवा ४८ अहंकारोपह
तस्य बुद्धायाक्रियते क्रिया विषवल्ल्याइवफलंतस्याःस्यान्मरणात्मकं ४९ विवेकधैर्यहीने
नस्वाहंकारमहोत्सवः मुखैस्यतांवितोयेननष्टमेवाशुबुद्धितं ५० अहंकारपिशाचेनवराका
येवशीकृताः त[illegible]स्तेनरकाग्नीनाराघवेधनतांगताः ५२ अहंकारोरगोयस्यपरिस्फूर्जतिको
टरे स[illegible]देहपादपोधीरैरवरेणनिपद्यते ५१

नमित्राणीति अहंकारेण विनयदौर्लभ्यादौद्धत्यावश्यंभावाच्चनकश्चित्स्निह्यतीतिभावः ४८ कलहंजन राम:
वैरादिरूपं अतएवमरणात्मकं ४९ ५० तस्यपरलोकेपिदुःखमेवेत्याह अहंकारेति ५१ यस्यस्वदेहपाद १०७
पस्यकोटरेहृदिसःस्वदेहपादपः वहुत्वेकवचनंजात्यैक्यात् अधीरैरितिच्छेदः ५२

प्रविष्टः स्यादिति शेषः ३९ ४० सत्स्वहंकारेष्वनर्थांतरमप्याह स्वसंकल्पेत्यादिना ४१ ४२ देहगृहे रत्ताः श्वास

सार

कुतोप्यागत्य निःसारः जर्वज्ञानविवर्जितः अहंकारः कुवेतालः प्रविष्टश्चित्तनामकः ३९
अस्मिन्नामस्मतां गच्छत्वमहंकारदुर्मतिः असम्भ्रमतयारामनिरपः प्राप्यते फलं ४०
स्वसंकल्पविलासेन देहगेहे दुराकृतिः उन्मत्तचित्तवेतालः परिवलाति लीलया ४१
अल्पं देहगृहं प्राप्य चित्तपद्रोण तत्कृतं भीताये न महांतोपि समाधिनियताः स्थिताः ४२
चित्तवेतालमुद्वास्य स्वशरीरकमंदिरात् संसारशून्यनगरे न विभेति कदाचन ४३
चित्तभूताभिभूते स्मिन्पेशरीरगृहे रताः चित्रमद्यापि ते कस्माद्घटिता आलवस्थिताः ४४

तास्ते अनंतः कोटिदेहेषु अद्यापि देहेन आलवता दात्स्मेन घटिताः कस्मात्स्थिताः सदैव तद्घट नदुः
खे अनुभूयमानेपि तद्घटने यत्नं न कुर्वंति ... नन्वित्र मिसर्थः ४५

पद्यहंकारएवसर्वचेष्टानिमित्तंनात्मा तर्हि केनेषितं पततिप्रेषितंमनः केनप्राणःप्रथमःप्रैतियुक्तः ऊर्ध्वं
प्राणमुन्नयत्यपानंप्रत्यगस्यतिमध्येवामनमासीनं विश्वेदेवाउपासतेइत्यादिश्रुतिविरोधस्तत्राह क
द्वौत्मातावितिआत्मसंस्थः स्वेमहिम्निप्रतिष्ठितः कारणंश्रुतिभिरुपवर्ण्यतइत्यर्थः ६० उपचारेमनआदी
नांसत्तास्फूर्तिप्रदैयत्वमेवनिमित्तमित्याह आत्मेति आततवपुर्लब्धसत्ताकंकल्पितस्थूलदेहंच ६१

कंदोत्स्तौपयाहेठरकत्रैपिकिलोवरं आत्मसंस्थस्तथेहात्मा चित्तचेष्टासुकारणं ६०
आत्मसन्निधिमात्रेणस्फुरत्याततवपुर्मनः दीपसन्निधिमात्रेणकुड्यंरूपमिवामलं ६१
अपिविश्लिष्टयोरामनित्यमेवात्मचित्तयोः द्यावापृथिव्योरिवकःप्रकटांधयोः ६२ चपल
स्पंदनेरामिरात्मशक्तिभिराकृतं चित्तमात्मेतिमोरव्येणदृश्यतेरघुनंदन ६३ रामः

प्रकटांधयोश्चिज्जडयोः ६२ नन्वसंबंधेमनआदेः सत्तास्फूर्तिसिद्धिः संबंधेत्वात्मासंगत्वासिद्धिरि
त्याशंक्याह चपलेः चपलस्पंदनानीरयंति प्रेरयंतीति चपलस्पंदनेरास्तथाविधाभिरात्मनः प्राणस 
शक्तिभिराकृतंवशीकृतंचित्तंतादात्म्याध्यासलक्षणेनमोरव्येणज्ञानेन दृश्यतेनवस्तुवृत्तेनेत्यर्थः ६३ 

मास्मालोकय ५३ अनवलोकनमात्रेण किं स्यात्तत्राह अवधूत इति ५४ आत्मनस्तदनुसरणादेवानार्थः उपेक्षित
स्तु स स्थितोप्यकिंचित्करइ साह देहालय इति ५५ चित्तेति प्रकृताहंकारस्यैव वक्तव्यंतरेप्यनर्थकारितारव्या
नाय निर्देशः ५६ ५७

अहंकारपिशाचोस्मिन्देहे तिष्ठतु यातु वा त्वमेव मालो कयमा मनसा महतां वरः ५३
अवधूतो ह्यवज्ञातश्चैत्तसैव तिरस्कृतः अहंकारपिशाचस्ते नेह किंचित्करिष्यति ५४ देहा
लये स्फुरत्यस्मिन्नाम चित्तपिशाचके अस्यानंतविलासस्य किमिवांग तवात्मजः ५५ चि
त्तपक्षाभिभूतानां याः पुंसां विततापदः शक्यंते परिसंख्यातुं नतावर्षशतैरपि ५६ हाहा
मृतोस्मि दग्धोस्मीत्येतावै दुःखकृत्तयः अहंकारपिशाचस्य प्राकृतपोन्यस्य स्वाना च ५७
सर्वगोपि यथाकाशः संबंधो नेह केन चित् सर्वगोपि तथैवात्मा नाहंकारेण संगतः ५८ पि२
पत्करोति यदा दत्ते देहयंत्रमिदं चलं वातरज्जुप्रुतं राम तदहंकारचेष्टितं ५९ राम:

अहमित्यात्मैवानुभूयत इति नैयायिकादीनां भ्रांतिं वारयति सर्वग इति संबध्यत इति संबंधः श्लि
ष्ट इत्यर्थः ५८ वातरज्जुः सूत्रात्मा प्राणः ५९

वा०टी०

नि०प्र० एवएवाज्ञदेहाःश्मशानतुल्याइतिनिंदतिइहेति ७३ धैर्यमिति आराध्यदृढमवलंब्य ७४ तृणसदृशेरसा

१० ९ रेविषयरसेध्यतिकृतार्थतावुद्धिं ७५ मृगकपोतकसदृशाअन्येमूढाविषयतृणानिचरंतिचरंत्येत्ता

म ७६ ७७ ननुबंधुजनैःसमानशीलत्वयाप्यदेवावस्थानंस्तु स्वेष्टंतत्रकोदोषस्तत्राह असत्येति

विशेषणा न्युभयत्रयोज्यानि ७८ ७९ नमंक्तव्यमासक्तिकर्दमेइत्यत्रापतितस्तन्मग्नाश्रितालदाणा

इहसंभृतेपापादिकैर्वरघुनंदन प्रमत्तमोहवेतालैःपूर्णदेहश्मशानकैः[७३] अस्यांजगदर

ण्यामुल्लंत मुग्धवालवत्स्वमारार्ध्यधैर्यशमालनालानमुद्धरेत् ७४ जगज्जरद्वरण्ये

स्मिन्नरभूतमृगव्रजे धृतिंतृणरसेमामागच्छमृगयोतवत् ७५ अस्मिन्महीतलारण्ये

चरंतिमृगपोतकाः लमज्ञालग्रजंभुक्तासैहीवृत्तिमुपाश्रय ७६ अन्येनरमृगामुग्धाज

वृद्धीपेस्वजंगले विहरंतियथाराम तथामाविहरानघ ७७ असत्यकालशिशिरे कर्द

मालेपदायिनि नमंक्तव्यंवंधकूपेमहिषेणेवपल्वले ७८ भोगाभोगावहिकार्याआ

यासानुसरेत्पदं प्रविचार्यमहार्थस्त्वमेकमात्मानमाश्रयेत् ७९ अपवित्रस्यलुब्धस्यदुर्भग

स्यदुराकृतेः देहस्यार्थेनमंक्तव्यंचितावंडीस्वदारुणा ८० अन्येनरचित्तोदेहोपदेनान्ये

नसंश्रितः दुःखमन्यस्यभोक्तान्यश्चित्रेयंमोहचक्रिका ८१

चेतीकोपमामुदाहरणारादासीत्वादतीत्यर्थः ८० अन्येनकर्मणा पदेनाहंकारेणअन्यस्यमनसःअ

राम:

१०९

असंगत्वोपपादनायविरुद्धमेवप्रपंचयति आत्मेति शाबं वंचकं ६४ ६५ हेउन्नममनः पिशाच: आत्मानमसंस्पृ
शन्नपिमौनं उस्सीमिवस्वसस्पष्टभावय तीत्यन्वयः ६६ ६७ ६८ संशांतेतिशुद्धि चित्तमितिपावित मजमगस
दृशंवस ६९ ७०

त्तो४

आत्मा प्रकाशरूपो हि नित्यः सर्वगतो विभुः चित्तशठ मम हंकारं विद्धि हा हि के हेतम: ६४ आत्मा सिवस्तु
तस्त्वं हि सर्वज्ञो नाम मनोऽभ्रशं दूरे कुरु मनो मोहं किमेतेनाभिसंगतः ६५ पिशाचो पिमनो रामसूत्पदे
हे रुहेस्थित: भावयत्मे पदुष्टात्मा मौनमुत्तमसंस्पृशन: ६६ भवप्रदमकल्याणं ध्येय सित्वं विहारिणं
नमः पिशाचम् तस्तु पोसि सत्वं स्थिरो भव: ६७ चित्तमद्यहट कांतं न शास्त्राणि नवाधवा: श
कुर्वंति समुद्रं ते स्वल्प पंका मजं यथा ६८ पा कुर्वंति परित्रा लं गुरवो न चमानवं सशांत चित्त
वेतालं गुरुशास्त्रार्थ वांधवा: ६९ असिन्नुग्रूपपुरे सर्वमेव प्रदूषितं देहगेहं प्रमत्तेन चि
त्तपद्मेण लालता ७० चित्तवेतालवलिता समस्ता देहखंडजा इयं जगदसत्पानी स्थूल्याकस्पन
भीतये ७१ जगन्नाशपमिस्यात् शांत चित्तपिशाचकं देहगेहं कतिपये से व्यतेसम्भिरेवयत ७२
देहलक्षणे खंडे परिच्छिन्नभागे जाता ७१ समस्तेषु तस्मात् कचिदन्यपात्वमपियतो दृष्टमित्याह जगदति
पतयतः ७२ श्रीकृष्णानन्दः

वा०टी०

त्रि०पृ०

१०१० ८१ ८८ तापसैश्च सर्वैः सह ... चारः कृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतनिरतस्थितिर्यस्य तथाविधः सन् ८९ ९० बहुलस्य कृष्णस्य श्रावणपक्षस्याष्टमीदिने ९१ रात्रेरग्रे मुखे प्रदोषे पूजाजपध्या

कैलाशो नाम सैलेन्द्रो गौरीरमणमंदिरं तत्रास्ते भगवान्देवो हरश्चन्द्रकलाधरः ८७ तं पूजय

महादेवं तस्मिन्नेव गिरौ पुरा कदाचिद वसं गजा तदेश्वरचिताश्रमः ८८ तद्योर्ध्वंतापसा

110 ... चिरापरंचितास्थितिः सिद्धसंघातवालितः कृतशास्त्रार्थसंग्रहः ८९ पुष्पार्थसूत

मुदिकःसुतक मूहसंग्रही एवं गुणविशिष्टसकैलासवन कुंजके ९० तपःप्रचरतो

कदा५ राम मम कालोत्यवर्तत अथैकदाचित्तु बहुलस्याष्टमीदिने ९१ गतेश्रावणपक्षस्याग्र

ग्रेरूपमागते दिदृक्षुः शांतत्यापासुकाष्ठमौनस्थित स्विव ९२ खड्गच्छेद्यांधकारेषु कुंजेषु

हनेषु च एतस्मिन्नंतरे तत्र यामाद्धें प्रथमे गते ९३ समाधिं तनुतानीला स्थितोहं लाहम

अद्भुतं अपश्यं कांतने तेजो नदिलेव समुत्थितं ९४

नादिनात्यमागते सति प्राप्तेसं चारा पुष्पमात संशांतरूपास्तकरादिचेष्टयामर्पी निवेदनं काष्ठ रामः ११०

मौनं तत्रास्थिता स्विवः ९२ तनुतां इव दहिः प्रणतामितिपावत ९४

ख१

सदेकघनत्वादपि नात्मनि दुःखं तद्योगकृच्छरीरादिरूपान्तरावकाशइत्याशयेनाह यथेत्यादि त्रिभिः इतरस्य सद्रूपता रूपस्य सादितरत्व स्यैव असदलीकादिपदैः प्रसिद्धेरिति भावः ८२ यथा उपलस्य घनत्ताकाठि न्यं नोपला त्पृथक्सतीतथा मानसंसमष्टिव्यष्टिमनः सम्भूहः आदिपदात्तत्कार्यस्थूलप्रपंचश्रोत त्कुतः सत्तामा त्रस्वभावादिभिन्नत्वात् तत्पृथक् च अस्य मानसादेः संस्थितेरभावादित्यर्थः ८३

यथैकरूपा घनता दृषदोस्यात्मनस्तथा सत्तामात्रैकसामान्यादितरस्याप्यसंभवात् ८२
यथोपलघनतामानसादि तथात्मनः सत्तामात्रादभिन्नत्वादभावादस्य संस्थितेः ८३
यथोपलस्यस्योपलता घटस्य घटता यथा सत्तामात्रादभिन्नैवमानसादितथात्मनः ८४
अत्रेमामपरां दृष्टिं महामोहविनाशनीं शृणु याकथिता दृष्टं मम कैलासकंदरे ८५
संसारदुःखशांत्यर्थं देवेनार्द्धेन्दु मौलिना अतीदुकरसंभारभास्करः पारणोदिवः ८६

अयं च न्यायः प्रत्येकं घटात्मानसत्वादिष्वपि योज्य इति तदद्वैतमेव सिद्धमित्याह यथेति ८४ अ
श्री त्रास्मिन्नर्थे इमां वक्ष्यमाणां मानसशिव रुजालदाराणां दृष्टिं शृणु ८५ तत्रादौ कैलासवर्णनमुखेन क
थां प्रस्तौति अतीत्यादिना इंदुकराणां संभारः संघात इव भास्वरः ८६

१०० अभ्युदयेत्य अभिमुखं समीपे गत्वा १०१ ता दृष्ट्वा शिवपूजासहदृश्या सपर्यया पूजया २३ तदा

दृष्ट्वा सर्वार्त्तिहारिण्या चिरमस्यास्सदीक्षितः पुष्पसानुप्रविष्टापत्तस्मै त्रैलोक्यसाक्षिणे १००
अर्घ्यं पुष्पं तथा पाद्यमभ्युपेत्यार्चितं मया मंदारपुष्पाञ्जलयो विकीर्णा बहवः पुरः १
नानाविधैर्नमस्कारैस्तोत्रैश्चाभ्यर्चितः शिवः ततो भगवती गौरी तादृश्यैव सपर्यया २
111 संपूजिता सखीयुक्ता गणसंकुलिका तथा पूजां ते पृच्छी तां सुस्मितशीतलया गिरा ३
तत्रोपविष्टं प्रोवाच मामर्द्धेंदुकलाधरः अहं त्वं समशालिन्यः प्राप्त विश्रांतपः परे ४
कश्चित्कल्याणकारिण्यः संविद स्तोस्थितापदे कश्चित्तपस्तो निर्विघ्नं कल्याणमनुवर्त्तते ५

तदाज्ञया तत्र सानानुप्रविष्टां मां तत्र कुशलप्रश्नो कर्त्तव्ये सर्वकौशल्यपरमकष्टं परमात्मनि चित्तविश्रांतिमेव भगवत्स्वरूपममनुजिघ्र तपाश्च कृतिवृषलन्निति संविदश्चितकृत्तपः पदे परमात्मवस्तुनि ५ रामः

सपातविस्म  पात् ९५ वहिर्दृष्ट्या अवलोकितं अंतर विचारितमित्यर्थः विचार्य तपावतं परःस्य
सं अस्य देशं पश्यामि तावत्तत्र प्राप्तः सर्व्वः ९६ स्वस्थ पत्तसावधानः ९७ सुमनाः सहृष्टमनाः पुरः
पुरोदेश ९८ सम्यक् साष्टांगं प्रणम्या भिवंद्य तं स्वभा पमहोदयं

शुभ्राभ्र शत संकाशं चंद्र बिंब जालोपमं भ्रकुटी कृत दिक्कुंज त द्दालोक्य मया स्मयात् ९५
अंतः प्रकाश शालिन्या बुद्ध्या च्यावलो कित पावसं शामित सानु प्राप्तश्चंद्रकलाधरः ९६
गौरीकरार्पित करो नंदिना ताडिता ग्रया शिष्या संबोध्य तत्रस्थानु दही लासुसंयतः ९७
अगामं सुमनास्तस्य दृष्टि पूत महत्पुरः तत्र कुर्वांज लिं दत्ता दूरादेव निलोचनः ९८
दत्वा चैवैण मपादेवः संप्रणम्याभिवंदित. ततश्चंद्र प्रभा सख्या त्र ज्वाशीत लपातया ९९

स्वस्मिंस्त दनुग्रह दृष्टि पातं वर्णयति तत इति तपास्या नु भूता लोकि कानिरतिशया नंदा विर्भाव च
मत्कार कारण्या ९९

सर्वासां वर्तमानानामेष्यंतीनां च १३ शृणोः इष्टार्थैर्दीक्षितप्रोक्तः १४ सक्ताः उद्वेगाश्रितक्षोभहेतवोपस्थितस्त
पाविधदेवार्चनविधानं ब्रूहीति परेणान्वयः १४ १६ शृणोमि सकलादिशाद्युतया वसिष्ठस्य विकर्म
गाभिलाषशून्यता द्योतनात्सर्वापापदायकरं सर्वकल्याणवर्द्धनमिति विशेषणं भांच सर्वानर्थनिव
त्युपलक्षितनिरतिशयानंदरूपमोक्षसाधन [illegible] विषय एवायं प्रश्न इति निश्चितवान्सर्वज्ञः परम

सर्वासामापदां मूर्द्धिं दत्तं भूतपते पदं इत्युक्त्वा प्रसन्नात्मा भगवंतं महेश्वरं १३ प्रवोचं प्रणतो
भूत्वा यद्वा मतं तदिदं शृणु भगवत्प्रसादेन शृणोमि सकलादिशः १४ किंतु पृच्छामि देवेशः सं
देहं तत्र नाम निर्णयं ब्रूहि प्रसन्नपात्रं तु आसक्तोद्वेगमय - - - - १५ सर्वपापक्षयकरं सर्वक
ल्याणवर्द्धनं देवार्चनविधानं तत्कीदृशं भवति प्रभो १६ श्रीईश्वरउवाच॥ शृणु ब्रह्मविदां
श्रेष्ठ देवार्चनमनुत्तमं वदामि मुच्यते येन कृतेन सकृदेव हि १७

112

काकाणि ईश्वरः सर्वभावेन प्रपन्नाय वशिष्ठाय परमपुरुषार्थसाधनात्तत्त्वज्ञानमेव सर्वदेवार्च राम:
[illegible] नपरम [illegible] रहस्यभूतमुपदेष्टुकामः प्रतिजानीते शृण्वति १७ ११२

अनुनयोविनयस्तच्छालिन्या ८ जगत्कोशेतेप्राणिनोनसंतयेनग्रणमंतिसर्वे पिप्रणमंतेवेत्यर्थः
तेदेशाः प्रशस्ततमाइत्यर्थः अपशवोवा अन्येगो अश्वेभ्यः पशवोगोअश्वा इतिवत्प्राशस्त्यलाभः ९ अ
तस्यप्राकृसंचितस्यपुण्यस्यकल्पद्रुस्थानीयस्यफलंतनोति अनंतकोटिगुणतयाविस्तारयति

पा दि२

कच्चिल्लाप्यनुप्राप्तुंकश्चिच्छाम्यतिभीतयः एवंवादिनिदेवे शेसर्वलोकैककारिणि ६ गिरानुन
यशालि न्यामयोक्तंरघुनंदन अद्यातुस्फुतिकल्याणवतासिवमहेश्वरः ७ नकिंचिदपिदु
ष्प्रापंनचकाश्चनभीतया त्वदनुस्मरणानंदपूर्णितचेतसां ८ नतेसंतिजगत्कोशेप्रणमंतिन
येप्रभुनः तेदेशास्तेजनपदास्ताह्दिशास्तेचपर्वताः ९ त्वदनुस्मरणैकांतधियोयत्रस्थिताजनाः फ
लंभूतस्यपुण्यस्यवर्तमानस्य सेचनं १० तनोतिचैष्यतोबीजंत्वद नुस्मरणंप्रभो ज्ञानामृ
तैक कलसोधत्तिज्योत्स्नानिशाकरः ११ अपवर्गपुरद्वारंत्वदनुस्मरणंप्रभो त्वदनस्मर णा
दारचिंतामताभया १२

वर्तमानस्येत्तदेहारम्भस्यसेचनं अमृतसेकेनेवाभिवर्द्धनंतनोति १० एष्यतः करिष्यमाणस्यकल्पार्थ
चित्तं तनोति ११ १२.

अध्यात्मिकाप्रस्तावात्केवलात्मदेहादिशोभाग्रमति हएंसर्वाध्यात्मिकभावोपलक्षणार्थं नतत्वन्याया
दाधिभौतिकेष्वपि सर्वभावेष्वदेवत्वमुक्तं बोध्यं कस्ताहि देवस्तमाह अकृत्रिममिति कृतो द्वितः क्रियेत्रमि
त्रित्यमितिमकृत्रिमं क्रियासाध्यं तद्विलक्षणं परमार्थदेवनं निरतिशयप्रमोदश्चित्प्रकाशोदेव इत्यर्थः
पुंडरीकाक्षादिमसत्ता हि चित्प्रकाशाधीनसत्तास्फूर्तिकत्वात्तस्मिन्नध्यास्तास्तेषांचित्प्रकाशात्कृय

113 -

नदेवकमलाक्तपीनापिदेवोभवेन्मतिः
अकृत्रिममनाद्यंतंदेवनंदेवउच्यते २१

कृरणेस्वरूपसिद्धेरेवदुर्लभादूरेदेवत्वमितितेष्वपिसत्ताप्रकाशवानाव्यक्तःस्फुरन्सर्वत्रैकोदे
वस्तदभिव्यक्त्यतिशयादेव पुंडरीकाक्षादयोपिप्राभिभूतःजाड्यत्वाद्वान्हिशब्देनज्वलदंगारा रामः
इव देवाउच्यंतेनकृतिस्तस्मादिविरोधोपीतिभावः २१ रामः ११३

तत्रवक्ष्यमाणदेवार्चनरूपमलौ किंकेदेवस्वरूपमुपदेष्टुं शिष्यस्तत्तुभुत्सां जनयन्पृच्छति कच्चिदिति
महाबाहो निरंतरदेवार्चनसफलीकृतबाहो इति बाहुसापेक्षवाक्यम् जामात्रश्रूरताद्योतनाय संबोधनं
ननुप्रसिद्धा एव पुंडरीकाक्षत्रिलोचनादयो देवाः किं मे वत्स [illegible] नाम नभिज्ञसंभावयतीति मन्य
मानस्य वशिष्ठस्य [illegible] मपनेतुमाह नदेव इत्यादिना १८ कमलोद्भूतो ब्रह्मा त्रि
दशेश्वरः इंद्रः निशाकरग्रहणं तत्कलाधीनशरीरकत्वयत्रिंशत्कोटिदेवोपलक्षणं १९ पुनर्मोहिनैत्व न४

कच्चिद्देवोसि महाबाहो देवः कस्मादिति द्विज नदेव पुंडरीकाक्षो न च देवस्त्रिलोचनः १८
नदेवः कमलोद्भूतो नदेवस्त्रिदशेश्वरः नदेवः पवनो नार्को नानलो न निशाकरः १९
नब्रह्मणो नाब नृपो नाहं न त्वं द्विजोत्तम नदेवो देहरूपो हि नदेवश्चित्तरूपधृक् २०

मिति निषेधो रुद्रवसिष्ठयोस्तद्यद्रौ देवं [illegible] यदहं वसिष्ठोस्मि तत्त्वं वसिष्ठोसीत्यादिश्रुतिषु मुख्ये
समष्टिप्राणे तात्प्रसिद्धेः कतम एको देव इति प्राण इति प्राणस्यैव सर्वदेवात्मकत्वश्रुतेः प्राणभावेन प्राप्त
देवतात्वनिवारणार्थं एवं नैनं देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षदित्यादिश्रुतिषु आध्यात्मिकेषु देवशब्ददर्शनात्तत्त्वेवा
हा इत्यादिमंत्रलिंगाच्च देहाद्याध्यात्मिकभावानामपि प्रसक्तं देवतात्वं वारयति देहरूप इति २०

२८।२९ ज्ञातज्ञेयाय दात्म ध्यानाद्भुताः संतः साकारदेवपूजनं कुर्वंतोऽत्र हसंतः ते बालक्रीडोपमं कुर्वं
ति न कृत्रिमलोभाय येऽसमर्थाः ३०।३१ त्वं जीवस्वभावमकृत्रिमं अप्रमेयं चेतनाकाशं चिदाकाशं ब्रह्म विद्धि न त्व
न्यः अनात्मपूजा यतः ज्ञानलक्षणमात्मपूजनमेव मुख्यपूजा नान्ये समर्थाः यथाहुः देहे देवालये प्रो



समबोधादिभिः पुष्पैर्देव आत्मा यदर्च्यते तत्तु देवार्चनं विद्धि नाकारार्चनमर्चनं २८ आत्मसं
वित्तिरूपं त्यक्त्वा देवार्चनं जनाः कृत्रिमार्चासु ये सक्ताश्चिरं क्लेशं भजंति ते २९ ज्ञात ज्ञेया
हि ये संतो बालक्रीडोपमं च ते आत्मध्यानादृते ब्रह्म न कुर्वंति देवपूजनं ३० आत्मैव देवो
भगवाञ्छिवः परमकारणं ज्ञानार्चनेनाविरतं पूजनीयः स सर्वदा ३१ त्वमेतच्चेतनाकाश
मात्मानं जीवमव्ययं स्वभावं विद्धि न त्वन्यः जडः पूजात्मपूजनं ३२ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ चेत
नाकाश मात्रात्म यथा जगदिदं प्रभो यथा तच्चेतनस्यैव जीवादित्वं तदुच्यते ३३

क्तो जीवादयः सदाशिवः सजेदज्ञाननिर्माल्यं सोऽहंभावेन पूजयेदिति ३२ तदेवास्ति यतः सर्वसत्ता रामः
सत्तात्मरूपध्यानीति ब्रह्मण एव जगज्जीवत्वं तर्हि सत्तात्म नावस्थानमुक्तं तत्रोपपत्तिजिज्ञासु ११५
र्वशिष्ठं पृच्छति चेतनेति ३३

आकाशादिना देशतो वस्तुतश्च परिछिन्नेमिति कालतः परिछिन्ने तत्‌ देवनं कुतः अयं भावः दिवु क्रीडाविजिगी
षाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिष्विति तदर्थस्वर्थेषु प्रसिद्धा हीयते पंचाद्युचिदेवदद्युलादेना
त्वं कोन्वेमानाभावान्मायिकनिरंकुशैश्वर्येषु स्वछंदक्रीडाविजि गीषाव्यवहारस्तुतीनां अविद्यकमदस्वप्नेछप
तीनां च निर्वाह कत्वाद्दशस्वर्थे द्युतिमोदा वेवमुख्यावर्थौ तौ च नित्यनिरतिशयानंदस्वप्रकाशे ब्रह्म
ण्येवसंभवतो न परिछिन्नेषु जडेष्विति अतः अकृत्रिमं चिछिवमेव देवं तत्वतो विदुरित्यर्थः २२ यतः स
आकाशादिपरिछिन्ने मितेवस्तुनि तत्कुतः अकृत्रिममनाद्यंतं देवनं चिछिवं विदुः २२ तदेवदे
वशब्देन कथ्यते तत्स्वपूजयेत्‌ तदेवास्ति यतः सर्वसत्तासत्तालरूपधृक्‌ २३ अज्ञातशिवतत्वाना
माकाराद्यर्चनं कृतं योजनाध्वन्यशक्तस्य क्रोशाध्वा परिकल्प्यते २४ कृयतादिपरिछिन्नेरु
द्रादेः प्राप्यते फलं अकृत्रिममनाद्यंतं फलमानंदमात्मनः २५ अकृत्रिमफलं त्यक्त्वा यः कृ
त्रिमफलं व्रजेत्‌ सत्यक्त्वा समंदारवनं कारंजं याति काननं २६ बोधशाम्यशमइति बुध्वा एषज्ञा
नितत्वं च शिवं चिन्मात्रममलं प्र ज्ञा विदो विदुः २७
वं जगज्जीवत्वं संसाररूपं तत्सतः यैवस त्तालरूपधृक्‌ नस्वतइति तदेवास्ति नान्यदित्यर्थः २३ तर्हि किंपुं
डरीकाद्याकार्चनविधिर्व्यर्थ एवनेत्याह अज्ञातेति कृतं विहितं २४ आत्मनस्तत्वतं साद्या कारा
तत्पूजने न प्रसन्नादित्यर्थः २५ कृत्रिमकामभीगाः नालं पूजनाक्षिप्यंती ति तदर्थं कृत्रिमपूजैव का

इतिउ क्तरीत्या एवं त्रिविधरूपं जगत् चिदात्मकमेव सत् स्वप्नपुरवत् अविदितं भगति भ्रांत्या एवं मदुक्तरीत्या पर
मार्थतो विमृष्टं तु जगत् न भाति मत् अमूर्तं अच्छं चिद्व्योममात्रात्मैवेत्यर्थः ३६ तर्हि किंचिदेव चेत्याकारे
ण परिणतं स्वं पश्यति नेत्याह अत्यंतेति अपरिणामित्वात् दृढमत्या अत्यंतासंभवत्त्वे त्वम व्याकृतान्वितं स्वभावा

115

स्वप्नेन स्वप्नपुरवज्जगद्भाति चिदात्मकं एवं चिद्व्योममात्रात्मजगदच्छं न मूर्तिमत् ३६
अत्यंतासंभवत्त्वेन स्वं रूपं चिद्व्योममात्रकं चित्त्वाच्चेतति सर्गादौ यत्तज्जगदिति स्मृतं ३७
तस्मात्स्वप्नपुराकारं यदिदं भासते जगत् तत्र चि द्व्योममात्रात्मन्यन्यता नाम का कुतः ३८
चिन्मात्रमेव गिरयश्चिन्मात्रं जगदंबरं चिन्मात्रमात्मजीवश्च चिन्मात्रं भूतसंततिः ३९

दन्यथा कल्पयति प्रथ तेतदेव दृश्यं जगदित्यर्थः ३७ ३८ अत एवारोपितरूपबाधेन चिन्मात्रस्वरूपं
द्रष्टव्यमित्याह चिन्मात्रमेवेत्यादिना ३९

तत्रचित्सत्तापाश्रयत्वान्नधीनत्वंतावत्सर्वत्वेष्वलपेप्यनयापात्मसिद्धिमितितदधीनभानस्यत्वेसस्यभा
नांतरमिवनसत्तांतरमपियुक्तमित्युपपत्तिमाह चिद्व्योमेति सर्वत्रेति पूर्वार्द्धान्वयि यद्यस्माद्धेतोः अ
यवान्विद्व्योमसर्वत्रसर्गकालेपिअसंभवत्वेसंपारादिपरिच्छेदशून्यत्वात् प्रलयकालत्वादित्यनुमा
नलक्षणंज्ञोपपत्तिर्द्दर्शिदि तिअलंभाति तथाहियथासूर्यचंद्रप्रदीपेंद्रियमनआदिस्वातावो
ध्या २४ कथंतर्हि जगद्रूपप्रतिभासस्तत्राह य ध्यदिति तस्यापरिच्छिन्नत्वादेवमायावरणसंभवा

ईश्वरउवाच॥ चिद्व्योमेवकिलास्तीह पारावारविवर्जितं सर्वत्रासंभवत्त्वेत्वंयत्कल्पांते
वशिष्ठ्यते २४ यद्यत्स्वयंप्रकचतितस्यस्वकचनस्यतु स्वयंयत्स्पंदितंनामतेनेदंज
गदित्यलम् २५

नमायिकवासनादिमार्गेणयत्स्पंदितंस्पंदनमिवप्रसिद्धंतेनेदंजगदितिअ लंभतितथाहियद्यत्सू
र्यचंद्रप्रदीपेंद्रियमनआदिस्वयंप्रकचतिवहलीभूतप्रकाशंभवतितस्यस्वकचनस्यविवेअसं
भवत्स्वयंद्विधाहिःप्रभाकरणस्पंदितंस्पदनंनामप्रसिद्धंतदेवनीलपीतादितद्विषयरूपंजगदि
त्यलंअसंतंप्रसिद्धमित्यर्थः २५

तदेतिदर्शनायदेस आहार्धं एवंरीत्याद्वौ द्वैतं स्वप्नादिभिः समं यदानुभूयते तत्वद्दृश्यात द्देत्यर्थः ।४२ ४३
द्वितीय एवं श्लोकोपि प्राग्व्याख्यार्थः ४४ अखिलं चित्संचेत्यमपि जगत् अचेत्यं सन्मात्रमेवास्थितं ४५ परमाका
शस्य ब्रह्मणः कलनं बहु स्यां प्रजायेयेति श्रुतिदर्शितसंकल्प एव त्रिजगद्रूपत्वात्स्वयमी एव त्रीजग द्रू



एवं द्वौ स्वप्नसंकल्पमायाभिः स्वनुभूयते तदा किल चिदाकाशमेव भाति जगत्तया ४२
यथैतत्स्व चिदाकाशं स्वप्ने भाति जगद्वपुः तथेदं जाग्रदाख्येपि स्वप्ने भाति तदेव नः ४३
यथा स्वप्नपुरे चित्त्वं वर्जयित्वेतरत्क्वचित् न किंचित्संभवत्येवं जाग्रत्येवं महाचितः ४४
यतो न संभवत्यन्यच्चेत्यं किंचित्ततोखिलं चित्संचेत्यमप्येतदचेत्यं सज्जगत्स्थि
तं ४५ परमाकाशकलनं त्रिजगत्स्वयमुत्थितं स्वप्नवद्धि चिद्व्योम्नि नत्वेतद्द्वैतवास्थितं
४६

त्वात्स्वयमुत्थितं द्वैतवत् द्वैतवाद्यभिमतसत्यवस्तुवदित्यर्थः ४६ श्रीरामायनमः श्रीसीतायैनमः

स्वर्गेऽर्ध्वलोके पुरे स्व नगरे वा अपि शब्दात्पाताले भुवा चिद्भिन्नं किं संभवति तत्कथ्यतां निरूपणं कुशलैः अ
चित्तः स्वतः सत्तास्फूर्तिसत्त्वे अचित्त्वलब्धावाताम् तदभावे अली कवादली कस्य चित्त्वासु जीवनादर्शनाच्चितोऽ
संगत्वेनाचित्त्वं बंधाद्ययोगात्साधकांतरस्य चाप्रसिद्धेरितिभावः ४० ननु यजतिददातिजुहोतीत्यादि
शब्दांतरात्कर्मभेदवत् चिदाकाशं जगदित्यादिनामांतराद्भेदोऽस्त्विति चेत्तत्राह आकाशमिति भूता

चिद्व्योममात्रादितरत्सर्गादौ सर्ववेदने भिन्नं स्वर्गे पुरे वापि किं संभवति कथ्यतां ४०
आकाशं परमाकाशं ब्रह्माकाशं जगच्चितिः इति पर्यायनामानि तत्रपादपर्वतवत् ४१

काशाद्यर्थ अयपरत्वेनाभिप्रेतानां तथा एतमप्याकाशशब्दानां काष्ठदीप्ताविति धात्वर्थानुगमेन चि
मात्रवचनत्वसंभवात् जमेरपि गमसर्पास्तिज्ञानार्थाः इत्यनुशासनात् दगिमाने छन्नमहद्ब्रह्म जग छत्व
तिकपिद्धित्वादि निपातनेपिज्ञानार्थत्वान्नं पापाच्चित्पर्यायनामतोपपत्तेरितिभावः ४१

वा०टी०
नि०पू० प्रबुद्धो विवेकी मुख्याधिकारी तिष्ठावत् प्रतिष्ठापितो देवः प्रतिदेवस्तदर्चने ४ मन्दादिरूपादेवार्चने तर्हि के
११७ धिकारिणस्तानाह अत एव तदनुरूपैव कृत्रिमप्रतिमादितत्सामग्रीत्याह कृत्रिमेति अर्चाप्रतिमा तन्मध्ये पुरं ५ त
त्र शास्त्रोक्तलाभेकोद्भवा शास्त्रमिवेत्याह शामेति ६ अर्चनं कृत्वा संतोषमायांतिप्रा प्नुवंति ७ यतः कुतश्चि
त्स्वल्पप्राप विमान अपर: छन्नति साधना त्मिथ्यालकमेव स्वर्गादि फल मासादयंतीति मुग्धे सत्योपपत्तिः
८ ६ वयं आदि कारणं यस्य तदस्म दादि अस्मत्कल्पित प्रपंचातंगः प्रसौ चंद्रादि दृश्यमूर्तिस्तोपादे

प्रबुद्धस्त्वं मुनिश्रेष्ठ तेनेदं तव कथ्यते नात्ति देवार्चने योग्याः पुष्पधूप चयो महान् ४ अप्रबुद्ध
धियां पेहि वालये लवचेतसः कृत्रिमार्चामिमयं तेषां देवार्चन मुदाहृतं ५ शमबोधाद्यभावेहि पुष्पा
द्यैवर्चियंतिहि मिथ्यैव कल्पिते रेव माकारे कल्पितात्मके ६ स्वसंकल्पकृतैः कृत्वा क्रमैरर्च नमा
दृताः वालाः संतोषमायांति पुष्पधूपलवार्चनैः ७ स्वसंकल्पकृतैरथैः कृतादेवार्चनं मुदा यतः कुतश्चि
न्मिथ्यात्मफलमासादयंतितेः ८ पुष्पधूपार्चनं ब्रह्मन् कल्पितं वालबुद्धिषु यस्याद्भवादृशां योग्यमर्चने
तद्वदाम्यहं ९ अस्मदादिस्त्वसौ कश्चिद्देवो मतिमतां वर देवस्त्रिभुवनाधारः परमात्मैव नेतरः १० शिव
स्सर्वपदातीतः सर्वसंकल्पनातिगः सर्वसंकल्पवलितो न सर्वो न च सर्वकः ११

वः कश्चित् अनिर्वचनीयः सपामापर एवेत्यर्थः कस्तर्हि पारमार्थिको देवस्तमाह देवइति १० सर्वेभ्यो ब्रह्मविष्णु
रुद्रादिदेवेभ्योप्यतीतः संकल्पनाः मनोवृत्तः यस्त दतिगः यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः य
स्तु सर्वे विं षयभो गसंकल्पैर्वलितो वेष्टितो ब्रह्म विष्ण्वादिपदरूपः स न साधनतोपि सर्वः न फलतोपि रामः
सर्वकं भोगरूपं यस्मिंस्तथाविधः स्वस्वकर्मोपासन तारतम्यानुसारेणैव भोगसामग्र्यास्तत्फलरूपत्वस्व ११७
श्रा१

जगत्सामान्येउक्तंन्यायंघटपटादिविशेषेपिदर्शयतियथेत्यादिना सर्गघटपटादिः ४७ ४८ ४९ सःज्ञानेनदृ
ज्योदेवःप्रथमप्रश्नोत्तरत्वेनकथितः ५० देहपरमार्थिकस्वरूपं ५१ उक्तमनूद्योपसंहरतिसंकल्पनइतिप्रथ
मादिकस्यहिरण्यगर्भस्यसंगीत्प्रभृतिप्रवृत्तेइहास्मिन्सर्गे तथासंकल्पनस्वप्नपुरशरीरादिचिद्देवात्मद्रूपंना
स्ति ५२ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्द्धे जगतःपरमात्मपल्लववर्णनंएकोनत्रिं
शःसर्गः ॥२९॥ चितःसर्वात्मतासर्वभोक्तृभावेनसंस्थितिः यथाजीवदशांप्राप्ता चितस्त्वाप्स्वत्रवाप्यपि
यथाचिद्व्योममात्रात्मास्वप्नेघटपटादिकं सर्गो द्राक्वसर्गोयं तथाचिद्व्योमकेवलं ४७ प्रबुद्धसं
वित्तिमात्रत्वाद्दृतेन्यत्त्वमयन्त्र ने यथानविद्यतेकिंचित्तथास्मिन्भवनत्रये ४८ याकाशनहमो
येयेभावाभावास्त्रिकालगाः सदेशाकालचिताक्त सर्वं चिद्व्योममात्रकं ४९ सएवदेवःकथितोयः
परःपरमार्थतः यस्त्वंसोहमशेषंवा जगदेवचयोखिलः ५० सर्वस्यवस्तुजातस्यजगतोन्यसते
ममः देहोहिचेतनाकाशंयमात्मैवनेतरत् ५१ संकल्पनेसुप्रपुरेशरीरं चिद्व्योमतोन्यत्रयथास्ति
किंचित् तथेहसर्गे प्रथमैकसर्गान्मुने प्रभृत्यस्तिनरूपमन्यत् ५२ इतिवाशिष्ठेमोक्षोपायेपूर्वार्द्धे
निर्वाणप्रकरणेजगतःपरमात्मपल्लववर्णनंएकोनत्रिंशः सर्गः ॥२९॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ एवंसर्वेमि
दंविश्वंपरमात्मैवकेवलं ब्रह्मैवपरमाकाशमेयदेवःपरस्मृतः १ तदेतत्पूजनंश्रेयः तस्मात्सर्वमवा
प्यते तदेवसर्गक्षसर्व मिदंतास्मिन्व्यवस्थितं २ अकृत्रिममनाद्यंतमद्वितीयमखंडितं अवहिःसा
धनासंध्यंस्वंतस्माद्वाप्यते ३
चेतनाकाशमात्रात्मयथासर्वमिदं भ्रमोइत्युक्तंयथाष्टुं तस्येदमुत्तरं वर्णितमित्याह एवमिति कश्चित्सिमहावा
होदेवकस्मादितिद्विजोतिमयाल्पष्टं देवार्चनविधानम्मूलरहस्यं यतत्वांप्रतिष्ठंतदयेनदेवे साहएवदेव

इति १ यदिच्छिन्नदेवार्चनपरिच्छिन्नफलमेतदर्चनं
लसर्वकामावसानमृमिमानंदप्राप्तिफलमितिसर्वो

त्कृष्टमित्याह तदेतदितिसर्वभिः सर्वजगत्सर्गोपा
विधानं २ तत्रबहुवित्तव्ययायाससाध्यताशंकांपरिह
रतिअवहिरितिअवहिःसाधनंचतदसाध्यंचेतिविग्रहः ३

शरीरमावसथो महागृहं यस्यास्तथाविधायां गहनाः दुर्विवेकाः अन्नमयादिबहिःकोशा यस्यास्तथाविधायां हृद्बुद्धिः सैव गूहतीति गुहा तस्यां आनंदमयकोशगुहेश्वरः २४ उपदेशसंव्यवहारार्थः २५ भासारोपं करोतीव तदपवादेन करोति मिलभानस्य कोशालाभावादलुप्तः २६ रंजयति शोभयति मधुवसंतः २७ चमत्काराः आरोपिता स्फूर्तिप्रदानरूपाः चितिमायाशबले पत्स्थितं पूर्वकामकर्मवासनानुसारेणानि

शरीरावसथायां चललालितत्प्रसादतः सोस्या गहनकोशायां हृद्गुहायां गुहेश्वरः मन षष्ठेंद्रिया चारस्ततातीतामला मनः तस्य संव्यवहारार्थं संज्ञा चिदिति कल्पिता २५ स एव चिन्मयः सूक्ष्मः सर्वव्यापी निरंजनः इमं भास्वरमाभासं कुरोति न करोति च २६ साचिदसत्तविमलाजगदर्थं जगत्त्रि यां इमां रंजयति प्राज्ञरसेनेव मधुलक्ष्मीं ता २७ चारवो ये चमत्कारास्त्रितास्त्रित्रियथास्थितं चमत्कुर्वंति कलिते तेन किंचिल्लभोभिधाः २८ केचिज्जीवाभिधानाश्च केचिच्चित्ताभिधानकाः केचित्कालाभिधानाश्च केचिद्देशाभिधानकाः २९ केचित्क्रियाभिधानाश्च केचिद्द्रव्याभिधानकाः केचिद्भावविकारादिजातौ चित्ताभिधानकाः ३० केचित्प्रकाशाभिधानाः केचिच्छलतमोभिधाः अकैद्रा घमिधाः केचित्केचिद्घज्ञाभिधा दिकाः ३१

यतं चमत्कुर्वंत्सा विभावयंतितां त्रिचमत्कारानेव नामकल्पनया व्यपदिशति केचिदित्यादिना सर्गभेदेन नभोवहुलोक्तिः २८ २९ भावविकारा जायतेस्ति वर्धते विपरिणमते नश्यतीति यास्कोक्ताः आदिपदाद्गुणभेदास्तेषां जातास्तावैचित्र्येण अौचित्येन च वाविचित्राभिधानकाः ३० तानेव प्रपंचयति प्रकाशेति ३१ 

118

आत्मदेवस्तु पूजनदशायां फलदशायां च नित्यनिरतिशयपरमानंदसंपूर्णानंदैकस्वभाव एवेति स एव देव इत्यु
क्तियोग्य इत्याह दिक्कालेति १२ १३ सदसतोर्भावाभावयोर्वर्त्तमानतदन्यकालयोर्भूतिमूर्त्योः कारणकार्ययोर्व्याव
हारिकप्रातिभासिकयोर्वा आतराखिकसाक्षि चिन्मात्ररूपत्वादधिष्ठानधामपरमः सूर्यचंद्राग्निकरणज्योतिर्भ्य
उत्कृष्टः आलोकपरासर्वावद्योतनसमासैरिभिः प्रकाशो यस्य तथा विध्वंसते ओमितिपदेन श्रुतिषु विराडादिपाद
त्रयात्मकसर्वप्रपंचप्रविलापनेन शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यंते स एष विज्ञेय इत्यादाहुरित्यर्थः १४ १५ व्यवहारे स
दिकालाद्यनवच्छिन्नसर्वादिभूमप्रकाशकोऽतः चिन्मात्रमूर्त्तिरमलो देव इत्युच्यते मुने १२ सर्वत्र सर्वकला
तीता सर्वभावांतरस्थिता सर्वसत्ताप्रदा देवी सर्वसत्तापहारिणी १३ ब्रह्मब्रह्मत्सदसतोर्मध्यं तद्देव उच्य
ते परमात्मपराभिख्यं तत्सदोमिति सदाहुतां १४ महासत्तास्वभावेन सर्वत्र समतांगतं महाचिदिति संप्रोक्तं
परमार्थ इतिश्रुतं १५ स्थितं सर्वत्र सर्वत्वं लतास्वंतर्यथा रसः सत्तासामान्यरूपेण महासत्तात्मना चिच्च
॥ श्री ॥ १६ पवित्रत्वमहद्धत्वा पवित्रत्वं तवानघ पवित्रत्वं च पावित्र्यापवित्र्यत्वं गुणेष्वपि १७ चित्तत्वं
पत्रमेदं च चित्तत्वं पत्रं जगत्त्रये तद्देवकृति तत्तज्ञा विद्धि उक्तमयुक्तमयः १८ पादपाण्यादिमानन्यो
यो वा देवः प्रकल्प्यते स चिन्मात्रादृते ब्रूहि किं सारः किल कथ्यतां १९ चिन्मात्रमेव संसारसारः सकल
सारतां गतः स देवः सर्वो हि तस्मात् सर्वमवाप्यते २० न स दूरे स्थितो ब्रह्मन्नाऽप्राप्य सकस्य चित् संस्थि
जा तः समदा देहे सर्वत्रैव च रवेत्यथा २१ सकरोति सच्चाश्नाति सतिष्ठति च याति च स निःश्वसति सर्वेषां सो
गान्यंगानि वेत्ति च २२ सोस्मां चित्त्वे चायां प्रकाशिन्यां च तद्दृशात् तत्स्वरूपनिवृत्तायां ... मुनी
वैद्यानुगमात्सत्तासामान्यरूपेण सर्वव्याधेत्वमहासत्तात्मना १६ तस्यैव सर्वेषां देवतादीनामात्मत्वादपि मुख्यं
देवत्वमित्याह पादेत्यादिना १७ १८ तस्यैव विमर्शः सर्वदेवतासारत्वाद्देवत्वमित्याह पादेति किं सारः सदिति

चित्तोर्मीमिपरिस्रावलितांभ्रमरवमिवपरसंप्राप्य त्रयीवेदात्तसंज्ञाप्तपाः सरसीमहासरो भूतांस्थितिंमूर्त्तिं ३९ के पुरादीनांक्रियानिर्मितिरिव ४० चूडामणितांबंधतामितिपावत् ४१ स्वभास्वतास्वप्रदीप्तिजोतृणतां ४२ साक्षादपितस्याः आह्लादप्रत्यानिमित्ततामाह चित्रचंद्रिकेति ४३ महतीलक्ष्मीस्वच्छभास्वरतालक्षणाशो भावैश्वर्यीमायावा ४४ चतुर्दशभुवनस्थानांभूतीकरोतिसत्तांसंपादयति यथावारश्रीः वासशक्तिः अंबु धेर्जलसमूहाकृपासतीसमुद्रस्वरूपसत्तांसंपादयतितद्वत् ४५ इदानींतामेवचित्तलतात्वेनरूपयति

चित्तोः पल्लालितामेत्यचिद्यानाथीनमानसा त्रयीनालिन्याः सरसीयत्ते यैतामहीस्थितिं ३९ चि त्तात्ब्रह्मलिचित्रातिशरीरायणेहिभूरिशाः पत्राणीवतरोर्हिंमिकेपुरादिक्रियेवच ४० चित्समस्त सुरानीकपरिवंदितपादपा त्रैलोक्यचूडामणितांधत्तेवासवलीलया ४१ चित्स्वभास्वरतामेत्यत्रैलो क्योदरडंवरे पतत्युदेतिसंयातिस्वात्मन्येवाब्धिवारिवत् ४२ चित्चंद्रिकाचतुर्दिक्षुअवभासंवितन्व ती विकाशयतिनिःशेषभूतसत्ताकुमुद्वती ४३ चिदर्पणमहालक्ष्मीस्त्रिजगत्प्रतिबिंबितं ४४ लास नुग्रहेणांतःस्वगर्भमिवगर्भिणी ४४ चिच्चतुर्दशभूतानांमंडलानिमहांतिच भूतीकरोतिवारिश्रीः समुद्रत्वमिवांबुधिः ४५ चिच्चित्रालोककुसमाचनसंकल्पपल्लवा व्योमंदात्रिकाकृतसतोयफल शालिनी ४६ जीवजालरजःपुंजवासनारसरंजिना संवेदनलवबलिताचित्तहाकलिकालुका ४७ अ तीतासंख्यत्रिजगत्केसरोज्वलरूपिणी अनारतस्पंदमहाविलासोल्लासहासिनी ४८ सर्वर्तुपर्वपरू षाजडशैलादिगुल्मका विग्रहग्रंथिवलितामूलाग्रपरिवर्त्तिता ४९

व्योमेसादिना व्योमात्रमायाकाशस्तच्छदहणपांद्वेत्रमितोरूढहिरण्यगर्भालिनाअंकुदितासतोयाः सर्वपदार्थैः के ५ रामः ११९

चित्तःकिलभोगोद्भवपाज्जगत्स्थितिः नेत्याह निरिच्छेति यथाचोक्तंश्रीहौडपादाचार्यैःभोगार्थंसृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमि
तिचापरे देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृहेति नचैवंशोकामयत बहुस्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिविरोधःअसमह
तोभूतस्यनिश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिश्रुत्यंतरे इच्छाप्रयत्नापन येन निश्वसितप्रायत्वोक्तेः तदैक्षत बहु
स्यां प्रजायेयेति समानतात्पर्यकश्रुत्यंतरानुगुण्याय चकाम यतेत्युक्तेः स्वचनेन प्रधानादिकर्तृकताशंकावारण
मात्रतात्पर्यत्वात् यथाचभगवतो बादरायणस्य सूत्रं कामाच्च नानुमानापेक्षेति ३२ त्रैलोक्यलक्षणनाम

भोधीनांसंस्थासुतालिकस्थितिष्वविचार्यमाणमेतु चिदेव शरीरवास्तवत्वं तद्रूपाजालितालिका जलस
निरिच्छस्वस्वभावेनवसंतेनजपांकुरः तन्यते तद्वदेवेयंजगन्नाम्नि दमीप्रदात्मना ३२ चिदेवास्तु सम ग्रास्तु
सर्वदैवेकिकेवहि त्रैलोक्यांभोधिसंस्थास्तु शरीरजलजालिका ३३ शरीरपंकजभ्रांतमनोभ्रमरसंभृतां
आस्वादयति संकल्पमधुसत्तां चिदीश्वरी ३४ ससुरासुरगंधर्वसशैलार्णवकं जगत् चितिस्थितं प्रवह
ति जलावर्तेजलं यथा ३५ बंधचिन्मयाच्चारनचारुचंचुरचक्रिकं संसारचक्रे चिक्रके भ्रांतिभ्रम भा
जनं ३६ चित्राङ्गभुजरूपेणजपानासुरमंडलं काकोजलदखंडेनसायुधेनयथातपं ३७ चित्रिणेव
तया ब्रह्मन्चकषशीतांशुचिन्मया गौरीकमलिनीवक्त्रपद्मषट्पदतां गता ३८

सहस्यानीयानानन्यदिसर्थः ३३ तस्यामनसंकल्पकृतभोक्तृत्वादित्रिपुटीप्रकाशकत्वमेवभो क्तृविवेकाद्धो
क्तृत्वमितिकल्पतइत्याशयेनाह शरीरेति ईश्वरीत्वारोपितसर्वविभागनसमर्था ३४ एवंकर्तृत्वमपितस्या
ध्यारोपितकारकपरिभ्रमणाद्यानिमित्तत्वमेवेत्याशयेनाह ससुरासुरेति प्रवहतिपरवर्तते ३५ बंधा
तीतिबंधस्तथाविधोपाधिवृत्तमयः कर्तृत्वभोक्तृत्वरूपआरस्तेनचारवश्चंचुराश्रवाषि जीवसमष्टिचक्रिकाः

रा२

वा॰टी॰ चिदधीनप्रकाशतामेव जगतः प्रपंचयति चिच्चंद्रबिंबे इत्यादिना ५५ ५६ ननु चिद्यदि रसायनमिव पदा
नि॰पू॰ र्थपटलावली सर्वतो व्याप्य स्फुरति तर्हि तत्र जाड्यं न स्यात् न हि सर्वतो रसार्द्रे शुष्कतायाः प्रसक्तिरस्तीति
१२० तत्राह चिच्छाययैवेति यथा पंचीकरणेन गृहस्यापि सर्वतस्तेजोव्याप्तिसत्वात् तदंतस्तमःप्रसक्त्यभावे पि
तैजसभास्वरताया भूतांतरभागैरभिभवाद्बहिरभिव्यक्तसौरालोकयाप्तौ तत्स्फुरणच्छायया अंतस्तमउ

चिच्चंद्रबिंबविमलेश शबलप्राप्यसंगमं सर्वत्र लक्ष्यतामेति पदार्थश्रीजगज्जता ५५
120 चिद्रसायनसेकेन पदार्थपटलावली रूपमेति फलं चैव प्राक्वृत्तसिक्तेव सत्क्रता ५६
चिच्छाययैव सर्वस्य जाड्यं सम्यगुदेति च सर्वस्यास्य शरीरस्य गृहस्येव तमस्त्विह ५७

देति तथा घटाद्यधिष्ठानचिद्भास्वरताया अपि अध्यस्तेनाभिभवद्बहिर्ध्वान्तवत्साद्यभिव्यक्तचि रामः
छायास्फुरणे तच्छायया अंतर्जाड्यमुदेतीत्यर्थः ५७ १२०

येलवमिसादिविशिष्टं दृश्यकुसुमं अनयाजन्यइतिपरेणान्वयः सदसद्वपुरित्यस्यपरामर्शीसहमित्युपपत्तिः ५०
छायाचंद्रादिकांतिरिवाछंफटं दृश्यकुसुमं मन्यतेअभिमानविषयीक्रियतेतन्यतेविस्तार्यते ५१ तस्याश्रितःस
तस्तस्यंचिलच्चेतनं जडं चैसाविवेकप्रयुक्तैभोक्तृभोगताविभ्रमैदंपत्नोदेहाःवस्तुतोमंडलरूपाःअपिमिथःस्वंदं
तेश्रीतिविभयाभवंति ५२ आवर्त्तैवात्यावर्त्तं स्तद्वदर्त्तिन्याश्चितौवसिद्धातत्सत्तयेव दृश्यदेहिनीदर्शन

चिक्लतेयंविकसितायेलवंसदसद्वपुः विचित्रंदृश्यकुसमंपरामर्शीसहंबहु ५० अनयेहहिसर्वं
त्रछायाछमिवजन्यते मन्यतेतन्यतेवस्तुजीयतेक्रियतेपिच ५१ महाचित्तानयानित्यंभासंते
भास्करादयः देहास्वदंतेचमिथरसच्चिजडविभ्रमै ५२ चिताचावर्त्तिवर्तन्यासिद्धान्येवप्रल
त्पति जगज्जालरजोलेषा तत्सत्ता दृश्य देहिनी चित्सर्वंजगदारंभमिमंप्रकटयत्यलं त्रैलो
क्यदीपकशिखादीपोवर्णोअयंयथा ५४

योग्याकारवतीजगज्जालरजोलेखाअन्याचिद्व्यतिरिक्तेवभत्ताप्रकल्पति ५३ त्रैलोक्यप्रकाशन
दीपकशिखाभतचित्दीपःप्रसिद्धोवर्णोअसंकपवद्रूव्यंपथाप्रकैयतितद्वत ५४

ता

एवंच चिदधीनजन्मकत्वाद्यादिसर्वभाववत्वाज्जगज्जालाधीनसर्वभिन्नवस्तत्तरंगादिर्जलमिव चदेव परमार्थः ता इ
ति सिद्धमिमुपसंहरति वर्द्धत इति ६२ ६३ यद्येका चिदेवास्ति तत्तर्हि तादात्मकः अयं देहो निद्रस्मृ क्षीम
रणेषु चकाराद्दृश्यांतरेच अवनिस्फारमयाम्लन्ध्रुरमृतविकारभूता अंधानेत्रादिहीनामितिस्व
नचेततितत्कथमित्यर्थः ६४ तदेव स्पष्टं पुनराह अयमिति अयं देहादिप्रुराद्दृश्यंभावाद्धूकेजीवनदशायां

वर्द्धते विलुठत्यतिस्त्रिबाह्याचरकारिणी चिदेवास्तीतरन्नास्ति चिन्मात्रमिदमुस्थितं ६२
श्रीवशिष्ठउवाच॥ इत्युक्तवांस्तदा अद्य स्पष्टांशुस्व     यागिरा पुनःपृष्टोमयारामस्प
ष्टांशुस्वच्छयागिरा ६३ यदिसर्वगतादेव चिदस्त्येका तदात्मकः तपं चावनिस्फारमयाधे
वनचेतति ६४ अयंविलान्नुरात्मूत्वा विलीनः संप्रतिस्थितः इतीयंकल्पनालोके प्रत्यद्धा
नुभवाकथं     ६५ श्रीईश्वरउवाच॥ एवमेतदखिलंब्रह्म     न्यदाष्टष्ठं वदामिते महा
नयंत्वयाप्रश्नः कृतो ब्रह्मविदांवर ६६

चचिलान्तसौमत्यर्थइतिमलाज्जत्वाभावः भूत्वा संप्रतिहं श्रपमरणादिदशायां विलीनः स्थितः इति
इयंकल्पना     कथंचितोः विनाशिस्वभावत्वादपरिणा     मित्वाच्च कथमपि जा     ड्यायोगादि
तिप्रश्नार्थः ६२ यथा तत्त्वेतनस्यैव जीवादित्वं तदुच्यतामितिप्रा     क्तनप्रश्नोत्तरमत्रुत्वैव प्रश्नां रामः
तरेवशिष्ठेनकृते द्वयोरप्युत्तरं सहैव वक्तु काम ईश्वरउवाच एव एवमिति अखिलंप्राक्तनप्रश्नोत्तर १२१

|2)

तथाच सो ऽस्या लोकवशाद्देवगृहप्रासादाद्याकृतिवैचित्र्यसिद्धिस्तथा देहांतराभिव्यक्तप्रमातृचिच्चमत्कृतिवशाद्देवगवाश्वघटपटाद्याकृतिवैचित्र्यसिद्धिर्नान्यथेत्याह चिच्चमत्कृतमद इति त्रैलोक्यदेहास्त्रैलोक्यांतर्गताः साकारपदार्थाः एतेछायाजडालक्ष्या [illegible] आकारनस्टुशेपुः साधकांतराभावादित्यर्थः ५८ क्रियावहितनिषिद्धेषु प्रवृत्तिः सैव वधूः ५८ उ ता मन्तुभावयित्वं व्यतिरेकमुखेनापि प्रसिद्धोदाहर

चिच्चमत्कृतये देहे न भवेयुरिमा यदि त्रैलोक्यदेहास्तत्कैते नस्टुशेकुः किलाकृतिं ५८
चिदाकाशप्रकाशे ऽस्मिन्संकल्पशिशुधारिणी क्रियाकुलवधूर्देहगृहे स्फुरति चंचला ५९ चिदालोकं विना कस्य रसनाग्रे स्फुरन्नपि कथं कदा प्रकटतामेति दृष्टः क्वचारसः ६० एवमास्वांगशाखोपि कुंतलालिलतोत्पलं चिन्मज्जनं विना देहवृक्षः कइव राजते ६१

एष्वसमर्थयति चिदालोकमिति द्वाभ्यां स्फुरन् व्याप्नुवन्नपि प्रकटतामेति यत दृष्टः किंच तत्त्रयेण प्रकारकालदशानां निरासः ६० स्वांगानि शाखाः यस्य कुंतलालिकेशसमूहो लता यस्मिन् चिन्मज्जनं चिद्व्याप्तिं विना ६१

पुमान्मनुष्यः अ   ब्राह्मणादपत्यइवक्रूरोत इत ६९ एवंरीसास्वरूपात्परिच्युता चित् क्रमाज्जाड्यंजडतादा
त्म्यंभावयंतीसतीमलनाम्नाः सविकल्पबुद्धेः पदंविषयत्वंप्रयातिस्वकल्पनयैवेत्यर्थः ७० आकाश
सहितानिपरमाणूनिसूक्ष्मभूतानितन्मात्ररूपाणिशब्दस्पर्शरूपरसगंधरूपभोग्यानांजालिकेसत्ता

सएवब्रह्मपुमान्कोपाद्यथेहान्यइवब्राह्मणात् भवत्येवंविकल्पाकाचित्स्वरूपान्यतांगता ६९
विकल्पकल्पिताब्रह्मांस्त्रिस्वरूपपरिच्युता जाड्यंक्रमाद्भावतीप्रयातिकल्पनापदं ७०
122 चित्स्वयंचेत्यतामेतिसाकाशपरमाणुतां शब्दबीजात्मिकापश्चाद्याततन्मात्रगामिनी ७१

मायोपलक्षिताचिद्विषयतांएतिपश्चाद्याततन्मात्रंसमष्टिप्राणभावस्तद्गामिनीभवति ७१ रामः

दि
वक्ष्यमाणेभ्यो द्युतेनप्र थमं बिंबप्रतिबिंबचिद्द्वैविध्यंदेहेदर्शयति चिदिति हकिलचलायांव्य
ष्टिसमष्टिवद्धौऽनुखात्मिका असक्तस्वभावाविज्ञानमयशब्दवाच्यकर्तृभोक्तृस्वभावे सर्वः पराकूट
स्थचित् निर्विकल्पा ६७ तस्या अत्मभावत्वमिवभेदोऽप्युपाधिकृत इवेत्याशयेनाह संकल्पेति हंता
हमिमास्तिस्रो देवता अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतिदर्शितसंकल्पेत्या

चिदस्तिहिशरीरे चसर्वभूतमयात्मिका चलोऽनुखात्मिके काल निर्विकल्पापरास्मृता ६७
संकल्पबुद्धौ सैवांतः स्वयमन्येवसंस्थिता संकेतेतरवरादोः शीलं स्त्रीयथागता ६८
लि १

त्मानमेवजीवात्मनानुबुद्धवती आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति कर्तरि क्तः यथा स्वशीलैव स्त्री स्वप्ने संक
ल्पितः इतरवरउपपतिर्य या तथाविधा सती दोःशीलं गता सती द्वितीयेव संपन्ना तद्वत् ६८
पा

भावो विभवः अभावो दारिद्र्यं तदनुपातिनी ७७ व्यवच्छेदेषु भार्यापुत्रादिवियोगेषु शोकादिविकारिणी
शोकैरशिवैरकृशाशया कृपणा ७८ इदं प्रत्यक्षं दुःखमोहादिस्वभावं देहमस्मि इति भावेनानुक्रमेण ७९ ८०
रागेण तेजसा क्रोधेन चानुरंजिता ८१ विभवानां भूतमस्त्राणां आविर्भावे उदिताकारा हृष्टा अभिभूता वा
अस्तदैन्यं तिरोभावे वा ८२ ८३ यथा उड्डीकं टकनिंबपत्रादिषु चर्वणेषु स्ववासनाभावितविंदुः अ

मोहमांद्यमुपायाता तृष्णानिगडपीडिता कामक्रोधभयोपेता भावाभावानुपातिनी रक्तानंता
निजाभोगा व्यवच्छेदविकारिणी दुःखदावानलातप्ता शोकाशिवकृशाशया ७८ इयमस्मी
तिभावेन स्वमन्येन विकलीकृता देहमात्रं गतास्थाय परं दैन्यमुपागता ७९ मग्ना मोहमहापंके जीर्णे
वनदंतिनी भावाभावलतादोलापरिलोलशरीरका असारापारसंसारविकारव्यवहारिणी ता
पोपतप्तहृदया रागतेजोनुरंजिता ८१ निजयूथपरिभ्रष्टा मृगीवावशतां गता आविर्भावोदि
ताकारा तिरोभावेस्तमागता ८२ स्वसंकल्पोपपातासु भीता संभ्रमदृष्टिषु पलायते वा स्वन्या
स्वैतालेष्विव बालिका ८३ उड्डीवमधुरं विंदं वांछते भावितं स्वकं अवांतरपरिभ्रष्टा द्वेषाद्दोष
पतस्यथः ८४ परं वैषम्यमायाति संकटात्संकटं गता दुःखाद्दुःखं तिपतिता विपदो विपदीस्थि

त्युत्तरं मधुरं रसं कांक्षतीति तद्दुः बहुलेषु स्वं कांक्षतीत्यर्थः अथवा यथा उड्डी विषमप्रांशुवप्रप्ररूढ
वृक्षाग्रसंबद्धमधुपटलप्रस्रुतमधुबिंदुलेहनवांछया वृक्षमारुह्य दुर्गपल्लुरपादोत्पतनमात्रात्स्व
देहभारेणावांतरपरिभ्रष्टा वप्रधौ विषम देशे पतति तद्वदेतदित्यर्थः ८४ ८५

तथाभूतायास्तस्याः पंचीकरणप्रयुक्तस्थूलभूतात्मकसमष्टिस्थूल देहभावं तदंतर्लिंगदेहे जीवभावं तत्र
बुद्ध्यादिभावं दर्शयति देशेति तन्मात्रैः सूक्ष्मभूतैः पंचीकरणेन वलिता संवलिता सप्तद्वीपचलद्दिशालोकाल
कदेशविभागं तानि मेषामेषादि द्विपरार्द्धविधिकालविभागा चक्रमा भवति ततस्तत्र प्राणधारिणी जी
वो भूत्वा बुद्धिरहंकारो मनः अर्थी श्चितच भवतीत्यर्थः ७२ ब्रह्मविदे वप्रबोधेनाज्ञानेन शवलं रूपमा

देशकालविभागं ता तन्मात्रवलिता क्रमात् जीवो भूत्वा भवत्यास्तु बुद्धिपश्चादहं मनः ७२
न२ मैस्त्वं समुपायाता संसारमवलंवते चंडालोस्मीतिमत्ता नाश्चंडालत्वमिव द्विजः ७३ संकलि
ताप्रबोधेन जाड्या विस्वप्रबोधनि शवलं रूपमासाद्य संकल्पाद्यात्मनात्तरं ७४ अनंतसंक
ल्पमयी जाड्यसंकल्पपीवरी चिज्जाड्यान्मोहमायाति पयःपाषाणतामिव ७५ ततस्त्रितं
मनो मोहो मायेति वि हिताभिधा जाड्यं निगुणमाश्रित्य संसारे जायते मुने ७६

साद्यदेहजीवाकारेण संकल्पिता जाड्येन अविस्वप्रबोधनी असर्वज्ञा भूत्वा पुनः पुनर्भोगसंकल्पा
दनारतं पति संसरति ७४ पयो जलं पाषाणतां करकात्वमिव मोहं जीवता भ्रमं आयाति ७५ ७६

या०टी०
नि०पू०
१२४

संक्षेपोक्तं प्रपंचयति वाल्यइति विवशाः पराधीना सर्वैरुपभोग्याः यस्याः चिंतया वित्तविषयादिचिंतया आक्रा [illegible] तापिहितविवेका ८९ कर्मजातिरेव प्रपंचयति जायत इत्यादिना ९० कुलपर्वते हिमवदादौ ९१ देवगिरौ मेरौ वीहतगुल्मिनी ९२ नारायणादीनामपि जीवगतिषु प्रपंचनं यदमेव हितान्निलम

124 वाल्ये विवशसर्वार्था यौवने चिंतयाकृता वार्द्धके प्यतिदुःखार्त्ता भृता कर्मवशीकृता ८९
जायते स्वर्गनगरे नागी पातालकोटरे आसुरी दैत्यविवरे नरस्त्री वसुधातले ९० राक्षसी
राक्षसाधारे वानरी वनकोटरे सिंही गिरींद्रशिखरे किन्नरी कुलपर्वते ९१ विद्याधरी देव
गिरौ मालीन्ववनगर्त्तके लतातरौ खगी नीडे वीरुत्सानौ वनेमृगी ९२ शेते नारायणो
भोधौ ध्यानी ब्रह्मपुरेऽब्जजः कांतागतो हरः शैले विगेऽस्तरवौ हरि ९३

लिप्ताः यदिनः स्मृता इत्यादि शिवपुराणानुरोधात् नारायणादिसारूप्यं मुक्तजीवविषये वा योज्यं अथवा इतः आरभ्य न जीवगतयः प्रपंच्यंते किंतु चितः सर्वव्यापारकर्त्तृत्वे वैलक्षण्यं कांतयागतः अर्द्धांगसंगतः ९३

राम:
१२४

नरकादिभूमिषु कष्टात्कष्टमनुप्राप्ता ८६ क्रमान्मानुष्यलाभेपि बाल्यात्प्रभृति व्यवहारकौशलाभ्यासाद्वै
दग्धांगं काव्यनाटकतर्कादिभ्यासमुपागता सती विचित्रस्य सर्वबंधस्य धनगृहदेहपरिवारादेर्निर्मोक्षेयः
पराक्रमस्तत्पदमेव गता तत्र मोक्षोपयोगिविवेकः पदमित्यर्थः ८७

नानानर्थगणोपेता चेष्टापरवशाशया क ष्टात्कष्टमनुप्राप्ता परि
तापानुतापिनी ८६ क्रमादावद्धवैदग्ध्यांगमुपागता विचित्रबंध
निर्मोक्षपराक्रमपदं गता ८७ सर्वतः शंकते भीता प्राणात्य
यमुपागता ह्रीणतोपेव शंकरी निवर्तनपरायणा ८८

एवं क्रमेण वयःपारं प्राप्य प्राणात्ययमुपागता सती सर्वतो भीता शंकते विवर्तनं भूमौ लुठनं तत्परायणा ८८

चितआत्मानंस्वयंयेनभावेनयत्रयथाचिनोतिविवर्तेनोपचयेनपतितस्यातंभावमनुभवतीत्यर्थः १००
तान्भावान्पुनःप्रपंचयतिहंसीत्यादिनापुनर्वकीग्रहणंअतिदीर्घयाचंचुजासंततसंग्रहार्थं एवंवला
काग्रहणमप्यतिधवलतलकंठजातिग्रहणाय १०१वटीकादयःपक्षीजातिभेदाःशालीशारिका
प्रीतिरतिरितिद्वलोपेदीर्घः १०२योनिषुदेहभेदेषु १३ अवलादुर्वला १०४ १०५ कर्मात्माकर्म

चित्स्वीनोतियथात्मानंयेनयत्रयदायदा तत्तथानुभवत्युंबुस्पंदाद्वीच्यादितांयथा १००
हंसीक्रौंचीवकीकाकीसारसीतुरगीढकी वकीवलाकाहरणीवानरीकिन्नरीमुनी १०१
वाटीकापिंगलीशालीमल्लिकाभ्रमरीशुकी धीःश्रीर्हीःप्रीतिरक्तिश्रशंवरीशर्वरीश
भूती १०२एतास्वन्यासुचान्यासुपरिभ्र मितियोनिषु विवर्त्तमानासंसारेजालावर्त्तेतृणं
यथा १०३विभेत्यथस्वसंकल्पात्स्वशब्दादिवगर्द्दभी नानायासहतान्यास्ति मुग्धावाला
चलावला १०४एषासाकथितात्मभ्रंजीवशक्तिर्महामुने प्राकृताचारविवसावराकीप
शुधर्मिणी १०५कर्मात्मेत्यभिधांप्राप्ताशोच्यास्यपरमात्मनः अनंतदुःखवहुलंस्वयं
विभ्रममाश्रिता १०६ असदेवानपाक्रांतंविनाशिसहजंमलं तंडुलेनेवकंचूकम
नन्यथाःव्यवस्थितं १०७

नुसारस्वभावातथाचस्मृतिःयथाकारीयथाचारीतथाभवतिसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपा
योभवतिपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेति १०६अनन्यथास्वातिक्तसतास्फूर्ति शून्यथाअ

छायांकुर्वनस्थितामपि १०७ सः



125

श्वसनादिपदैर्वाय्वादिर्भिरालक्ष्यते ९४ कलघटितं संवत्सरचक्रं कालमंडलं युगमन्वंतरादि ९५ क्वचिद्दृता दीर्घजालकस्तदंकुरता हेलरसालकम्बो ह्लासो यस्याः पाना ग्रीष्मो नितीनिश्चला ९६ त्पतीयो तपदद्वपानंतरमुपलदितं सधाहार्यशैत्येन हिममिवाचरत वारिजलं यस्याः खंआकाशं आदिपदाद्वायुश्चाकिंचनः ९७ कष्टाकुशकं टकादिदुर्गमा ९८

दिनं करोतीति तीक्ष्णांशुर्वर्धयित्वं बुधरोज्जलं करोति श्वसनं संविलसपर्वतमहोदधिं ९४ कालचक्रं प्रवहति सहसा कालमंडलं दिनरात्रितपोपैति तेजस्तिमिरतां क्रमात् क्वचिद्बीजरसो ह्लासा क्वचित्पाषाणमौनिनी क्वचिन्नदीरसवती क्वचित्कुमुदविस्तृतिः ९६ क्वचित्कलावली पाकैः क्वचित्काष्ठानलादिभिः क्वचित्कैसाहिमधारिः क्वचित्खादिनकिंचनः ९७ क्वचिदुज्वलिताकारा क्वचित्कृष्णाशिला क्वचित् क्वचिन्नीलाप्यहरिता क्वचिदग्निः क्वचिन्मही ९८ सर्वात्मिकासर्वग लात्सर्वशक्तित्वयोगतः सर्वलादेवं रूपैवरवादप्यछैवसाप ९९

सर्वशक्तित्वं मायातद्योगतः सर्वत्वादेवं रूपाजगद्रूपैवसर्वनाम्नोक्तिमात्रेणैवमद्वावच्छांदसत्वात्कृतः परमार्थ तस्तुरवादप्यछैवसाचिदित्यर्थः ९९

वा०पी०
नि०पू०
१२६

चित्तामूर्त्तत्वादचलत्वं नागतो पासत्तासिद्धिमित्याह एवमिति यथा चित्ता विनयत्तते नृत्यते असौ चित्त चित्ततद्धौ नचेतनचलात्
नु सुदृढत्वर्थः ५ चित्तनिशेषादेवनितिवसुरादिप्रयुक्तः रूपदर्शनं रूपस्य त्रिपुटीनिधापि सिद्धरुत्थाह नेत्यादिना ६ शिला
तु ६ चित्ताचित्तशक्तिभातनतस्तत्र अत्यत्रसानितद्धयथा: आदित्यसान्नतत्सान्निमितत्वाद्बुद्धेर्वाह्यात्रसहतत्परो स्वलं
तत्र आदित्यसान्नदाश्च [illegible] तस्यान्यत्तत्स्वर्धीत्यन्यहान ७ नानात्नीचभेद
अनना प्रतिदृष्टमात्मा मिदधानासा स्वापिनि अपणे श्रुतस्समेवरूपशब्दानामानि अर्था: रूपादितथाशब्दश्लोकपापेना
एवहिकारणाभावात्तुमस्यासंभवादिति नासौ चित्तं तत्र अन्यत्र चलत्वं न्यलतनया ५ नद्रूपदर्शनद्वये तत्तैलाभिद्वो
पले नकर्तृकर्मकरणाणां त्रिपुटी सविवक्षता ६ नात्मात्मप्रमानानि ननभसीवनवीकुरः नविद्वेतनचत्यादिन
दनेसादिरोयथा ७ नाहन्त्वत्वचितत्यादिपतितलाभिवार महदहन्त्वानदेहत्वे शरत्वमिवकङ्गोल ८ नानात्मा
नानचायतरणाविवसमर्थ नचशब्दायेप्रिर श्रीमतोपरलतायथा ९ नोति नेत्तनचवार्कमंडलरजनोयथा
नवस्तुतावस्तुत्वचतु यारेतुमस्यास्ता १० नशून्यताशून्यतावाशिलाकोमाद्भवः शुन्यताशुन्यतानामिनहि
नीत्वरवास्ता ११ केवलके वलीभाव स्वरूपतेवावशिष्यते नाचितान्तस्यचित्ससंज्ञातपतदवाप्यते ११॥१०
त्ति ९ अपानभ्रांशोनेतिनेतीत्याद्य: शास्त्रोपसर्वहृरूपानिमोथाश्रोपितत्वप्रदर्शनपर्यन्तमेव ३ वस्तुत्वस्वप्रतियो
ग्यप्रसिद्धत्वोपिन संभवतीत्याहनतीति वस्तुतेति यो वस्तुतावस्तुतास्य धर्मो विवेकसः १० शिलायाकाशगर्भे व
यथाप्रसिद्धामहती शून्यता अशून्यता च केवलकेवलीभावलक्षणस्वरूपत्वकृते नवाविमर्शो अवशिष्यते नागुना
क्रमपि भिन्नातथापित्यपीतिपरेणान्वय: ११ ननुतर्हि हिरण्यगर्भात्मकसमष्टिचितत्स्यास्वाधित: सर्वानर्थहेतु
रेव: यस्मात्ततएवनिमित्ताच्चतुर्विधशरीरपुञ्जातपाश्रने [illegible] ततत्संसार: पुनन्नवाप्यतेन वतरस्मात् निरुक्त्युशास्त्र

126

भर्तरि नापि केचानाथ्यास्थितो राघव: २०८ हे राम त्वं जड गते रवि वा यथा शक्तानां सामर्थ्य भवतो कथं यथ स्वाद्वेतो पूर्ण ब्रह्मल
भावाय चित्त अरघटस्य घटीयंत्र घटीषु प्रविश्य घनपीठ माकाशालेन तुल्य जड त्व निजस्थानं राति शयानं दपूर्णभाव स्वघन
समुद्रादि सकलजलोपल सित सर्वजगदंतर्भवन सामर्थ्य स्वभस्मरेण न विनाश्य मात्र परिछिन्ना हि घटे मात्र परिछिन्ना
हं घटे मात्र परिछिन्न महं भोगानि मित पुण्य व्यये अल्पजल दारण भ्रम प्रतिक्षणं तव संपन्नो ति मन्यमानायुत: पुन: स्वपतना
य अधो धावज नितत्क इमित्यर्थ: ॥२०९॥ इति श्री वा॰ मि॰ रामायणे वासिष्ठे निर्वाण प्रकरणे त्रिंशः सर्गः ॥ ३०॥

अनंत विभव भ्रांति सारे ऽस्मिन् परितापिनी चंचती प्राप्य जीवत्समत्त्वं निबनायक ॥ २०८ जडगते खलोकयशक्तानि
जयदस्मरणेन बिनेह चित्त ब्रजति कस्मादध: पतनाय पाद यद्घटी घनपीठवत् ॥ २०९ ॥ श्री वासिष्ठ श्री पूर्णा
यत्नाने वैराग्य बोधितो विचारात्त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ ईश्वरदत्त ॥ येनात्मलोकमेवेतसदुखलानि
भावनात् चित्स्वमलोचिता मात्स्याति लासंभ्रमंपृथा १ भ्रमतायां ममता स्मीति विपर्ययमनात ध्रुः यथा रोदस
नश्चेवनश्चास्मीति तथैवाचित्त २ अकारणाविपर्यस्ता माते भीतिमायेस्थिरं यथा जगत्यस्थिती दलं योद्धिता भ्रमानि
ति: ३ चित्तं हि कारणं तस्मात्संसारानुभवे चितः न च तत्कारणं किंचिच्चिन्मात्रत्वात्संभवत् ४ मोराम जीस्त
जीविताये निषेधेन स्यान्मुक्ताविन्यस्यतिमन: प्राणेन्द्रिय द्वारान्तरं त: यथा यथा एवं वरिनि प्रकारं जीव जगद्भ्रमं मूलो
कमसदेवान्नाशिनोति यारंयेण सचिनोनि स्वभ्रमत्वाविता मरिदा मदत्तत्कल संमोहयतित ॥ १ बधूर्भं गया २ भाल
कुलालचक्रादि यथा स्थित निश्चलपत्मति तथा जगत्याधिस्थिर यथा न ३ नचिन्नवि बिहूतुनतुत: चितवत्सतदत्व
स्यत्व अन्यतमसंभवात् अचिन्मात्रत्वत: पतिताम यज्ञमारहतुतायोगादित्यर्थ: ४ श्रीरामचंद्राय नम: ॥

वा॰टी॰
नि॰पू॰
१२६

अतः एव जायते। पुरुषस्य चित्तवृत्तीरूपा आलोकनैर्मनस्कारैः अवलिप्तता सती विषयपत्त्वे भवतीति निर्मलं यतः गच्छत्स्वप्नेव मनोमयरूपालोकमनस्कारवलिप्तता सती प्रतिबोधितः बहिर्मलबोधः ... भवतीति मुक्तात्मविज्ञानमात्रं किंचिद्रूपं आमित्युत्थितस्य परामर्शश्च सदसती ... भवतीत्यर्थः २१ ... नातदनुकूलप्रतिकूलप्राप्तिपरिहारचिन्तामाप्नोति यथा साधुः ... दुर्जनसंगत्या चिरचितसत्कृतसाधुत्वं प्राप्य असाधुर्भवति नष्टचित्तोऽर्थः २२ अत एव पुनर्बुद्धेरनात्मभावे चित्तसत्त्वमेव भवतीत्याह ... मातरहं मलनाति २३

> रूपालोकमनस्कारवलिता चिद्बोधतः। बोधत्वमव्यवैति निर्दुःसदसती पुनः॥२२॥ सा पश्चाद्विषयं ... चिन्तामाप्नोति
> चेतनात् साधुत्वं यथा साधुर्भवति दुर्जनसंगतः॥२३॥ मलमम्बुकर्माभ्याति ताम्रता मलमार्जनात् पुनः कनकता
> मेति यथा चित्ता सा तथा॥२४॥ ... यथासर्गमिवागम्य बोधत्वं याति तत्
> त्वरं॥२५॥ अभावभेदनात्स्वा ... स्वभावबद्धनात्स्वबलात् ... शाम्यति॥२६॥ यथा छिन्नोऽच्छिन्नो
> ... अहल्यामिव ... ॥२७॥ ... याति ... तरंग
> ले यथा ... रूपादीनां ... मलत्वं ... बाध्यन
> विलयं गते॥२८॥ सत्तासामान्यरूपाच्चित्तस्य बोधात्मता स्यादेषु आलोकसत्तामात्रं व्यवहारः यथाविध २९॥

यथा त्वा प्रतिमास्थितिः पुनः पुनः प्रतिबिम्बाभिव्यक्तिरूपा स्थाने स्वच्छतायां ... ज्ञानात् ... भावादि सति वा गम्य वाल्पयीत्यत्र नालिकलो विकल्पः आगत्य स्थिता तत्त्वबोधात् ... यदपातोऽर्थः २५ अभावः असदज्ञान तद्भूदानं २६ अत्यन्तं भेदज्वरं मनः करोति अथ तस्य भयं भवतीति ... इति भावः २७ ईषत्संसारजीविलोक ... लिमो भात ... तत्प्रातानाद् ... भावः २८ किं एवेति अथ तस्याधिष्ठान ... भावात् इति भाव

राम
१२६

१०७

अतएवतत्वज्ञो भावनामात्रं तु प्रसाद्यतीत्याह ननेत्रापीति २३ अत एव तत्त्वानिवारएवद्वितुं शक्यो [illegible] सार्धेभा
वनाबलात्प्रवातत्वविदंतु सार्धः स्थित इत्याह नन त [illegible] मिति २४ नन्वतिसुलभो भावनात्यागः स्वत एव तु [illegible] नासि अति
लक्षाहृत्य [illegible] तत्स्वापि करप्रसाद [illegible] विना [illegible] दर्शनादितिभावः २५ भावनामात्रत्यागे [illegible] स्वार्थं
पापरमार्थे [illegible] सुलभैव्या प्रयत्नतावत् [illegible] त्यादिना २६ २७ यथादीपः पदार्थं प्रका [illegible] नाय स्वरूपस्थि
त्यैवप्रवर्तते न तु कांचन क्रियां करोतीति न [illegible] सर्वो २८ २९ येनैवं प्रभावायेला चित् अनुनाद [illegible] भावकेनैवामलेन
तत्सर्गे भावनामात्रेणानर्थः प्रकृतः स्थितः नेष्टं [illegible] पसामाति २२ तत्वे भावनामात्रा [illegible]
पद्यन्ते न तु [illegible] लोकमिति [illegible] २४ [illegible] एव [illegible] सार्धो भाव वना स्थितः [illegible]
प्रसालत्वायकं वलभ्यते २५ निर्विकल्पाद्विनियो [illegible] सकलभासतो परमेकापस्ससा [illegible] एकाते जलामपि
२६ सेषावभासनकरी सर्वगा नित्यनिर्मला नित्योदिता निमनस्का निर्विकारा निरंजना २७ घटपटवटकुड्य शक
देवानरखर असुरसागरभूतलनगादिषुस्थिता २८ सात्वी [illegible] सतास्यदनेन चकुर्यन्न दीपः प्रकाश
नायेव करोति न पुनः [illegible] २९ मलिनापसुनेपालीविकल्पाद्यविकल्पिनी [illegible] भासानसर्वासर्व
विमलिनां संपन्नाएवमविकल्पायापि विकल्पिनीति सर्वप्रयोगं ३० [illegible] सर्वगता [illegible] मायामलसत्व उपचय [illegible]
हानिविकल्पात निर्विकल्पाविशेषाभिमानादिविकल्पाभिनी [illegible] सर्वगता [illegible] प्रधानलिंगदेहप्राणा
तापर्तिविभावेनानुगतासती [illegible] निर्मोहि [illegible] स्थाना [illegible] स्वपरादि समातल [illegible]
पसर्वगतास्वसंविदं नानंस्माच्च [illegible] विनानि [illegible] यस्मा [illegible] तत्वं [illegible] तुलकुपेचादिरूपे
स्वे अतोदीर्घमपि स्वभावं [illegible] यन्नयतितन [illegible] सर्वः ३१ श्रीगंगाजी सहाय ।।०।।

अतएकैकस्मिन्देहएकज्ञान
तारांविशेषव्या १

वा॰टी॰
नि॰पू॰
१२८

एवंतांचवीहिअसर्वैंकुतस्फोर्ज्ञः साक्षिचिन्मात्रात्मकत्वेसर्वैदंततस्यामेवाध्यस्तमितिफलितमित्याहचिदितियथास्फटिके। शिलांतर्गतिवनादिप्रतिबिंबमात्रिमध्यसिततद्वत् ३६ विकारादिविवर्जितमितिक्रियाविशेषणं अधिष्ठानतत्त्व। मनोविकारादिविवर्जितमित्यर्थः ३७ जितजडजगत्तोजडमज्जुबालभावभावयंतीसतीस्वयंस्वरूपेस्थिताभवती। त्यर्थः ३८ इत्थंचितावहिःसंसरणोरथपरंपराकल्पयन्नहंस्थितिइत्याह २९ स्पंदनंकर्मेंद्रियः गणः ४० सर्वबाह्य परिस्थानासंसारेस्यंदनंभ्रमणमेवकर्मसाध्यमित्यर्थः जरामरणापदात्रितादेहाएवपंजराणियत्रततयाविधंजीवस्वगरा

चित्प्रकाशशालिकानित्यासात्मन्येवावसंस्थिता ३६ अंतर्जगद्भूतेशान्तिवेशापयाशीला ३५ अहंतीयाद्यधानेदंवि कारादिविवर्जितं नास्तिमतिनचोदेतिस्पंदतेनानवर्द्धते ३७ संकल्पात्कुर्वतामन्तनिःसंकल्पात्मनास्थिताचि ज्जडतोजडंभावभावयंतीस्वतःस्थिता ३८ रथकल्पस्याजीवोऽजीवस्याहंकृतीरथः अहंकृतरथावुद्धिस्ततो बुद्धेर्मनोरथः ३९ मनसस्तुरथःप्राणोप्राणस्यासगणोरथः अक्षायस्यरथोदेहोदेहस्यस्पंदनोरथः ४० स्पंदनं कर्मसंसारजरामरणपंजरं एवंप्रवर्तितंचक्रमिदमादिविभूतिजं ४१ प्रतिभासतएवात्मनसंसत्वेभ्रइवातत मनोऽपिनसतात्मसंगतस्थावुवात्थितं ४२ रथकल्पसत्तःप्राणःकल्पनायामुनीश्वरः यत्रप्राणमरुत्तत्रमनोन पातितस्मिति ४३ आलोकमौःस्थितायत्ररूपंतत्रविराजते प्राणावलीस्थितायत्रतद्रचयतिवयाति ४४ यन्मपातिव

लाचक्रेअर्थोमूलकारणस्यमरस्यविभूत्वामायेश्वर्येणजातंमायेकल्पमेवापयास्यतिप्रतिभासतइति ४१ मनसस्तुरथः प्राणःइतिपदुक्तेतत्रवदमाण्णार्थोपद्धक्तविशेषवक्तुमपयातिमाहरथइतिकल्पनायामानसकल्पनायाः निमित्तादिरथ तद्वदर्शयतियत्रत्यादिना ४३ बलीमित्रूरूपत्वात्सर्वंधारणचालनसमर्थः ४४ एवमनसोऽपिप्राणाक्रियानिमित्तत्वमस्तीति व्यतिरेकमुखेनाहमनसीतिआकाशाहारोकाशसलीनमिति ४५ रथपथानराजतेतद्धदित्यर्थः एवंप्राणोनिराधादिपमानेनि रथ्यतइत्याहप्राणेति ४६

128

राम
१२८

सामान्येनोक्तेविशिष्यचक्षुरादिषुविभज्योपपादयन्नितरएवसर्वत्रफलीभावंदर्शयतिवातादित्यादिना चित्तोनेधिश्रितिनाह्वातात्त्वा
मवायोर्निमित्ताच्चक्षुः कनीनिकयोः स्पंदोभवतितत्यांस्त्रितादिषुतेजसमिद्धिपेरश्मिचक्षुरितिमुच्यते तयाकुल्याहाराजलति
ववाह्यवहिः प्रापणीयंपरतः करक्रतेनक्ष्मितिरूपाग्रस्तोततद्रूपस्यतत्समानाकारस्यरूपस्यनीलपीतादिघटाद्याकारस्यचया
बोधः सत्तास्फूर्तासायराश्चिदेवेत्यर्थः ३१ एवंस्पार्शनंत्रिपुटीस्थलेयिलक्ष्मीतिजेउनुक्तोस्वतः सत्तास्फूर्तिमूत्साभूतस्थित्वी
नसत्तास्फूर्त्तिवलाख्वितयोः संगस्यपेद्रियकल्पनानिमित्तत्वास्यर्शउच्यते ततद्वारातानिरित्युच्यतेतत्संवितिस्तदवछिन्ना

वातात्कनीनिकास्पंदस्तदीप्तिर्हिरुच्यते तद्वाच्यंतितद्रूपरूपबोधस्तुचित्परा ३१ त्वङ्मारुतोजडोतुक्तोतत्संगःस्प
र्शउच्यते मननंस्पर्शसंवित्तिस्तत्संवित्तिस्तुचित्परा ३२ गंधतन्मात्रपवनसंबंधोगंधसंविदः प्रासांनुमनसाहीनं
वेदनंपरमेवचित् ३३ शब्दतन्मात्रश्रवणवातसंगात्मनोविना सुखप्रसरहीनासंवित्परमाचिद्दाहृता ३४ क्रि
यात्मुखत्वंसंकल्पात्संकल्पोमननक्रमः मननविम्रकालुष्यमात्माचिन्निर्म्मलोभवेत् ३५ अमंभूपाल

विषयांतत्रिपुटीप्रथानुपरासाच्चिदेवेत्यर्थः ३२ एवंघ्राणेंद्रियात्मनावविभक्तस्यगंधतन्मात्रस्यनासाप्रदेशपवने
नकृतः संबंधः गंधसंविदोगंधाकारांतःकरणवृत्तीनांनिमित्तत्वाद्गंधसंविदः आसांत्रिपुटीनांमनसारहितविविक्त
यत्प्रत्यात्त्वत्ययंवेदनंसापरमासातोचिदेवेत्यर्थः ३३ एवंशब्दतन्मात्रस्यश्रवणेंद्रियस्यव्यानवातस्यचसंगान्तु
सन्नामनोवृत्तयःतासुमनोयोविनाविहायसुखप्रसरहीनाविकाराभासान्तिसंवित्सापरमाचित् एवंप्रासनत्रिपटी
सान्ति चिदपिविविधप्रकारेयोनिभावः एवंकर्मेंद्रियेष्वपिप्रतिनियतसंकल्पात्मकमनोवृत्तितन्मात्मिमसादिनयास्या
त्मासिद्धिरेवनीयत्याह क्रियात्मुखत्वमिति ३५॥०

अन्येरान्वार्यः स्वाशयकल्पितैः शिष्यबोधनोपायैः इत्थं जीवन्मुक्त्याधितद्वृग्यलत्तत्सावित्र्यस्यात्मलि स्थितिलयेऽनुभिरेक
रसस्वात्स्वस्वाधीनत्वात्परमार्थतो ब्रह्मैव ततदित्यनुभावयन्नुपसंहरति यद्यस्माद्ब्रह्मणो ममत्त्र्यत्वेमवादेति यस्मात्तत्रैवस्थित
त्वकत्त्वचकारात्तत्रैवलीयते यस्माद्वृत्तो मे सर्वदेहस्य व्यापरिवर्ततीति ममति तदिदं सपरस्मै पदं जनस्मात्त्विष्वपरमवस्तव
मेवनान्यदिति निष्कर्षः ॥ ५५ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ विद्वत्त्वयतिर्दे
हे यथापूर्व प्रकरणः यथादेहान्तरं यानि तत्सर्वमिहवर्ण्यते परमार्थितत्त्वागन्तुकारीत्यापुसोन्तनुपूर्य प्रकेवरतिष्ठति
स्मासतिकं यदकपारीत्या कार्यगिरायाहिकपारलौकिककर्माणि करोति तस्योत्लोकयं वतदनुकूलदेहादिस्यदशालिनीम
नीश्राविधावलतिस्तानि भुज्यते तथापि रागादि सात्त्विकमात्सर्यादिशत्रुभिलापयोग्यता उपतितत्सर्वकयथामेत्यादिवत्

१ २ तदेवभेदकथितमन्यैः स्वाशयकल्पितैः यस्मादुद्भूतिकलनाकुलरूपजालं यतत्रचास्थितवद्विस्यनुभूतमुखैः यस्मात्म
३ ४ नोविपरिवर्त्मीति देहदृश्यास्सर्वं तत्तन्त्यरमव स्थितिविद्धि विश्वं ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहोपायनमसः प्राणिकाप्रतिपादनं नाम
५ ६ सर्गः ॥ ३२ ॥ ईश्वर उवाच ॥ मुनेः शृणु कथं कार्यकारणोऽसौ स्वयं गाने नो चरंतीच तनं पुंसाम नुपतिपरमाभिया १ प्राक्त
७ ८ नेत्तौ हि हत्येवस्वमनोमननाहितैः कर्मश्रान्तैर्विविचित्रेहैः परिपोचरतांगतैः २ मनतस्त्यागताशक्ति सुशांतिवागतोवितैः

र्थः नंहेतुलचलनेचलदयाधियुर्यत्कस्य मनतस्त्यायरिणतावालवचित्तभावांतरोनात्रिमायाशक्तिहेतुत्वस्यामनोरूपरागपरि
णतपूर्वपूर्वदेहांतपरिणामसंचितकर्मराशिरेवहतुर्देहदारणएकेकर्महिचलद्वस्तुकर्मवतनृशांशासंनुरितिग्रहातिग्रहरूप
वधहेतुत्वस्यकर्मस्ववक्ष्यवस्थापनादित्याशयेनाह प्राक्तनैरित्यादिना शाक्तिवनोदिमायारूपाब्रह्मशक्तिः स्वावरणशक्त्यात्मा
यत्रासोनहत्येवनास्तिनमाऽत्तीतिप्रतीतियाप्यतानीता प्राक्तनैरित्यादिकलादारभ्यसंधायात्मपरिवर्ततामतिपुरुषतांगतेविचि
त्रैर्देहविधकामवासनान्वितैः मननैरत्तेमनसैरोहितः कायुवाकचेष्टाकर्मपशुबोविहतनिषिद्धकर्मश्रान्तेर्निमित्यमनस्त्यायुश्रुक्तो
त्मकर्मनो भावनगतामसतीचित्तः स्वाप्नुस्वानचित्तसंजातशिवादेवत्वमावबलात्तदास्वाभिस्मावनागतानूत्वात्मनकर्मव्यवहारोचिता
सतीस्वशक्तिभूतया अनयात्तानकर्मेत्युपादिप्रयाप्ताम्नायाशक्तिरेववस्तुदर्शनरूपादिनेवावधससारूपतस्फुरतिनत्यातेना

परिणता २

अत एव तस्य तद्रूपत्वमुक्तिमित्याह यंत्रेति ४७ ४८ तेषामेयंत्रविशेषः अन्यथा प्राणनिरोधेन मनः स्थैर्यं त्वायत इत्यर्थः ४९ प्राणसमष्टि
व्यष्टिरूपः स्पंदस्तद्रूपस्तं शब्दभूतं मनस्तत्संवेद्यादिकामनो नृत्यस्य अतस्तच्चात्तु वादिसंवित्तिप्रत्येकं वायोरायेनिमित्तं ताप्राक्
पादर्शितेत्याशयेनाह संवित्तिरिति सर्वांगिषु अन्तरसप्रवेशार्थं सर्वनाडीसंस्पर्शनेऽस्य सपवनः ५० चित्तमनोघटितलिंगशरी
रात्मकप्राणकोटरे चित्तोविवभाविन इत्थं गुणकरणेन स्फारतां यतस्मादेवा पयन्त्रत्यास संवित्तिरिति ५१ ततापयतिमाह
वात्यायामुपशांतायां रजोनिम्नपरिकंपते यत्र प्राणोमरुद्दालिमनस्तेनैव तिष्ठति ४७ यत्र यत्रानुसरति रथस्तत्रैव
सारथिः प्राणसंप्रेरितं चित्तं याति देशान्तरं तत्क्षणात् ४८ तेषामेकं कुलपाषाणस्वतत्रान्यथात्यपि यत्र पुष्प
तत्र गंधोऽनुगच्छति तत्र सा स्मृता ४९ यत्र प्राणमरुद्याति यत्रैव स्तन्त्र तत्त्वः संवित्तिः पवनास्पंदान्नाडीसंस्पर्शनस्पृ
सः ५० संवित्तिस्फारजा चित्तमनस्तं प्राणकोटरे सर्वत्रावियते संविद्धामस्वच्छाजडाजडे ५१ तुर्यंतावनुसा प्राण
स्पंदादि त्वनुभूयते सत्तामात्रस्वरूपेण जडेषु समवस्थिता ५२ प्राणसंबोधितावित्तिर्वेदनात्मनजडे नाना
रससमुल्लासेर्यः पूर्वपरिवल्लाति ५३ प्राणितितत्त्वमननः स्वरूपं संवित्तिवेपति पुर्यष्टकेच स्फुरत्यस्यमुनेप्र ६२
तिबिंबति ५४ आदर्श एव प्रतिमा दृश्यतेनोपलादिषु मनः पुर्यष्टकं विद्धि सर्वकार्यैककारणं ५५ अत्र प्राण
तुर्यंतीवेतिस्फुरता भिव्यक्तां स्वलं तीव्रमती लिंगांविदनुभूयतइत्यर्थः ५२ जडेऽपि देहे प्राणसंबोधितः सन्सर्गानिवेदना
लानया स्वाध्यासिकचित्ताभिदात्मावलनं वेति योर्थः पूर्वलीलनस्थायां परिवर्तकालान्तिमवहरति ५३ सएव नवेप
तिनकंपते भूतात्मा करणज्ञानकर्मेंद्रियैर्युतं अविद्याकामकर्माणि लिंगं पुर्यष्टकं विदुः तस्मिन्पुर्यष्टके ५४ ननु प्राणेन
ति तामनसि चित्प्रतिबिंबकर्मणः इदानीं तु पुर्यष्टके स उक्तं तत्कथं नाविरोध स्तत्राह मन इति ५५ श्रीरामाय नमः

विमलतादात्म्याध्यासाश्रितधर्मैरित्यादिप्राप्तिवत्प्राणतादात्म्याध्यासात्तु मदेहसंचलनहेतुत्वमप्यस्याः सिद्धमित्याह जडेति
तिवा तथाग्निः प्राणत्वेन तादात्म्यापत्त्या तत्समानतया २० कर्मात्मना उक्तरीत्या क्रियास्वभावत्वमापन्नेन मनसा मननधर्मा
क्रिमता उपाधिपारवश्याद् दुराकर्णमपि तदनेन यथा लोकात्तमनिबद्धदीर्घपटासु उपाधिपरवशेन वायुना नौका स्वा
पाषाणा अभिमतदेशं प्रति चाल्यते तद्वत् २१ मनः प्राणरूपो मनः प्राणशक्त्योः कर्मकृतो मन्त्री बलीवर्दो वा २२ स्वा
प्रव्यवहारसाधारणा मनस एव रथत्वकल्पं मुख्यप्राणनौ तरंगमत्यामित्याशयेनाह बिंदिति २३ क्वचिज्ज्ञायत्वम्

जडयावशया देहो वातशक्तिसमानया। संचाल्यते तदनया बारीवुर्वी विमालया २० कर्मात्मना वराकेण जीवेन म
नसामुना चाल्यते देहयंत्रं गिरिपाषाण इव वायुना। २१ शरीरशकटानां हि कर्षणे परमात्मना मनः प्राणौ दृयो
स्तत्कृतौ कर्मकृतो दृढौ २२ चिज्जडं नूनं रीक्रत्यरूपं जीवत्वमेव च मनो रथमनुयातु युवह आस्तनुरंगम २३ क्वचिज्ज्ञा
तपदार्थत्वं क्वचिन्नष्टपदार्थता क्वचिद्बहुपदार्थत्वं क्वाचिदेकपदार्थता। २४ गतेव भिन्नेवाल्पमेवमत्यन्ततो निजप
दं जलमेव तरंगत्वमेवासदसदंदिता। २५ उपजीव्यात्मनो रूपं परं स्फुरति शान्तिषु आलोकमनुभजीव्यमेतत्पश्ची॥

योर्जातपदार्थत्वमाविर्भूतपदार्थत्वं बहुपदार्थत्वं वक्ता वित्सुखसेनष्टपदार्थता अविवेक पदार्थतां च गतेव तिपरेणान्वयः ते
सा दुग्धदधिभावेनेव जीवजगद्भावेन परिणामान्तरानेत्याह अत्रैतीति एवं परिणतापि निजं पारार्थिकं वपुः स्वरूपमनुत्य
जन्ती स्वतीतत्त्वदृशा असज्जाग्रदिव व्यवहारदशाप्यसत्त्वमर्हत्व च आउदिता ईषदिक्रासितेत्यर्थः २५ आत्मन्यध्यस्तत्वात्स्वा
त्मसत्तामेवोपजीव्य मनो हि शान्ति प्रति पालिनात्म विह्वलेनेव मनो रूपं जीवजगत्प्रथत इत्याह उपजीव्येति २६ ॥ श्री ॥ ग्रं॰ ॥ ० राम
१३०

130

अस्य मायाशक्तिः अविचारलक्षणाद्विचारलक्षणाच्च प्रसादादवक्रमात्करोति न करोति चेति संबंधः ४ तर्हि स्वप्नचित्तान्विधाता
देह एव सर्वं करोतु किं चितादिकल्पनयेत्यत आह चिताद्येति आदिपदेन मनोबुद्ध्यहंकारपरिग्रहः ५ जीवस्य प्राणकर्मेन्द्रियव्यापारेषु
आत्मसन्निधिमात्रेण साधारणं निमित्तमित्याह यथेति बुध्यादिप्रथायां ज्ञानेन्द्रियप्रयोजने च स्वप्रतिबिंबार्पणेनासाधारणं निमि
त्तमित्याशयेनाह सर्वस्येति आत्मस्वरूपयाचिच्छक्त्यैव स्फुरति स्वपरप्रथासमर्थो भवति ननु भौतिकत्वाज्जडस्वभावे स्थितं जी

अस्याः प्रसादादिह सा चित्कलंकवती मुने जगद्गंधर्वनगरं करोति न करोति च ४ चिताद्यसत्वपादेहो मूकालिप्तिकु
भवत् तत्सत्तया प्रस्फुरति नभः संप्रेरिता भवत् ५ यथा स्फुरति जडमयोऽयस्कान्तसन्निधौ तथा स्फुरति जीवोऽयं
सत्ति सर्वगते परे ६ सर्वस्यात्मशक्त्यैव जीव एव स्फुरत्यलं मुकुरे बिंबमादत्ते जडत्वात्तन्यास्थितादपि ७ प्रविसृत
तत्स्वभावत्वाज्जीवोऽयं जडतां गतः मोहाद्विस्मृतभावत्वात्कृतामिव सद्द्विजः ८ प्रविसृततत्स्वभावाद्धि चिच्चितत्व
मुपागता मोहायहतचित्तत्वात्सुमहानिवदीनतां ९ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥जानकीनाथायनमः ॥ ॥श्री

स १

वोपाधिभूतं लिंगं अच्छस्वच्छस्वभावात्तु स्वैरंकोशात्कोपप्रतिबिंबमादत्ते जडस्येच प्रतिबिंबनियमदर्शनादिति चेत्तत्राह मु
कुर इति मुकुरेण स्वच्छस्वभावेन स्थितादपि गुरोर्जैयाज्ञात्यादेः प्रतिबिंबनदर्शनाज्जडत्वादेव प्रतिबिंबग्राहकत्वेनानि
यम इत्यर्थः ७ यदि ब्रह्मप्रतिबिंबो जीवस्तर्हि कथं तस्य अज्ञानानिःशलत्वादि जाड्यानुभवः नहि स्वप्रतिबिंबो अभास्व
रतासंभव इत्याशंक्याह प्रविसृतेति ८ चितत्वं चित्तधर्मजाड्यमालिन्यादिसुमहान् गाधिलवणाहरिश्चंद्रादिरिव ९ ॥१॥

यथा महांसि शान्तिं स्थितं परामस्पन्दात्मपात्रं नस्पन्दते तैलवत् २४ शान्तिं तत्र सिविलयं मनः प्राणस्तेन सोऽपि तिष्ठते २५ रूपोपाधि
विलयात्तेन लिंगपूर्णः नामोपाधि विलयान्मुक्तः स्थितः करणात्मा तद्भावं याति २६ रजोगुणप्रधानत्वाधारप्राणोपरमात्
चाविरजोविगताधारं च मनो नापि सह वप्राणेन कारणात्मपदं लब्धा तद्भावेन नैव वासिष्यते तर्हि किं सर्वथा गतं तन्नेत्याह तिष्ठतीति
तैलादि भूतमात्रोपस्थपार्थिवतरुबीजवत् पुनर्देहाविर्भावान्मुखं तिष्ठतीत्यर्थः २७ सर्ववास्यादेहत्यागइत्याह इतीति २८

स्थले विलयं गतोऽदेहपत्रयत्र हृदि स्थितं नस्फुरत्परमामस्पन्दात्मपात्रं यथा वृहि २४ निःस्पन्दं यन्त्रे तं प्राणः शान्तिं
प्रयात्यसौ तालवृन्ते यथा स्पन्दं वाहिः पवनशक्तयः २५ प्राणे शान्ते तरसा शेजीवोगतिं पूर्णेन्द्रिकं तो याति शान्ते न भैवा
योऽनन्तं रूपत्वं यथा वीरजः २६ विरजो विगताधारं मनो हि शिष्यते मुने निःस्पन्दात्मपदं लब्धानलादितरुबीजवत् २७
ति विकल्पमायाति कारणात्मसमन्ततः पुर्यष्टके समयात देहपतति निश्चलः २८ चिरं तच्चेतनानानाहारात्पदमाप्नु
तिवासनाः तदीरिता स्मरत्यन्तरस्पन्दि स्मरति स्वयं २९ हृत्सम्पुटे सम्पुटात्स्फुटं पुर्यष्टकं भवेत् हृत्सम्पुटे तु हृदि नाडुच्च
पुर्यष्टकं त्वपि ३० देहपुर्यष्टकं यावत् स्थितानि बहुजीवति शान्ते पुर्यष्टके देहो मृत इत्युच्यते हि जः ३१ विरुद्धमलसंबाधच्छेद
भेदरशावशात् नस्फुरति हृत्सम्पुटे यन्त्रमभ्यन्तरे यदा ३२ तदा पुर्यष्टकं शान्तिमुपैति गगने शनैः सरोधते वा तयन्त्रे यथा

पुर्यष्टकस्य न हि किं न हेतुनोद्भव इति चेत् सुषुप्तस्पन्दात् तत्स्पन्दस्य पूर्वभोक्तादिभावस्मृति सा च वासनास्पन्दे च स्वरूपाज्ञानकृतचित्तं च
त्वाकारचलने हेतुरिति तत्त्वानुरवत्वाय चित्तस्य स्वल्पाकारता प्रति लक्षणं वाह्यमुखे तत्र प्रथमं योरवयत्नानिरोद्धव्यत्वाशयेनाह चि
चेतयचेतनेति २९ वहनात् चलनात् तद्वनिश्चलसतीति यावत् ३० ३१ परस्परविरुद्धानावात पित्तकफाख्याता रागद्वेषादेर्वा
सना मलानां च संबाधात् प्रकोपात् शस्त्रादिकृतदेहच्छेद भेदादिवशाद्वा अभ्यन्तरे देहमध्ये ३२ वातयन्त्रयजनादौ ३३ ॥ श्रुभ ॥ 

131

निरेवतत्वं पारमार्थिकस्तुंयस्यतथाविधं १७ एवंदेहवेशोहेतुनाचितउपयादितोइदानींतस्याः देहांतरप्राप्तिप्रकारंवक्तुंवैरा
ग्यायचदेहानिमित्तदुःखानिप्रपंचयतिश्राधयईत्यादिना १८ वेषमदेन्यदुःखादि १९ अत्रदेहयथास्तूपःदीप्तेः स्वप्रकाशि
तैरेवावुदमेघेस्तिरोधमम्लानिखंडितत्वादिवृवसंइगुरस्यापूर्तिनतद्वत् २० च्यवतीज्ञानानोधिकृतयोनिसुवतरंतीशय
यस्तेतोत्वित्यामितिनुमोभावश्चादसः यथाघनेननमदिरादिमदजाड्येनपराभूतःपुरुषः स्वडादीनास्वांगवदलननंवि

परमात्मनिचितत्वेस्थितेसतीनिरामये जीवाजीवतिसालोकंदीपेसतिग्रहंयथा २१ आधयोव्याधयश्चेवप्रयात्यस्यप्रपी
नतां अयामिवतरंगत्वंवाचितस्यैवफेनता २२ आधिव्याधिनिराकीर्णं शरीरंभोगवद्धदः जीवोवेसम्यमायातितं
गत्वेयथापुनः २३ चिद्धनिः सर्वशान्तित्वान्नाहंचिदितिभावनात् अत्रसैवेतिवेवशंपसयोदीपैरिवावुदेः २० वेव
स्याच्यवतीमोरात्मविदत्यात्मसंविद् घनजाड्यपराभूतः स्वांगावदलनंयथा २१ प्राप्यवाप्यनुसंधानमस्यामोहो
विनश्यति घनमोहरतोजंतुस्त्वकार्यस्मरणंयथा २२ यदागसंविदांवातस्यदर्शान्तैः प्रमोषनः नकरोत्यनुसंधा

नंतिनानुसंधत्तेतद्वत् २२ करातर्हि विलोमोहोनश्यतितदाहप्राप्येतियथाद्यादिघनमोहरतोजंतुः कालेनस्वकर्मस्मरणंप्रा
प्नोतितथामोहोभवतीतद्वत् २३ इदानींदेहत्यागप्रकारंवक्तुमुपक्रमतेयदेतियदावातस्यप्राणस्यस्यंदशान्तैः अगसंवि
दां [illegible] गायाधिहानप्रविष्टजीवसंविदोह्येस्तिकास्थायसंहारेणप्रमोषेतोनिमित्तात्हस्तपादादेरनुसंधानंन
करोतिपया [illegible] गतिनामगुल्यादीनांस्पंदप्रेणंनकरोतितद्वत् नयहदिस्थितंजुगुंडापाल्यानवर्णितपद्मपत्र

ग९

वा॰टी॰ नि॰पू॰ १३२ बालमयं सत्यमूलप्राणं भवरंयस्तउत्थायपतितरारहृदेयुविशपसंरूढोस्यंदनशीलोवेतालोपस्यतया विभु: शवईवजीवतीतिउच्य
तेजनैरित्यर्थ: ४५ मौनानिहारईकाशोअस्मिन्: स्फुरतिकाष्ठेलोष्ठादिवद्वचेतन:स्फुटोभवति ४६ स्वस्पाज्ञस्मरघ्वालत
पतांविस्मृत्य जरठदेहगतामशक्तिं स्वयत्नेऽखिलांप्राप्नोति ४७ ततः पूर्ववत्मूयतइत्याहजीवशक्तेति जोवसंबद्धिन्याआगुत
त्वलशक्त्याअपरामृष्टे मृतएवचलान्तर्निरुद्धे सति ४८ पुन:पुनर्नानाशरीरस्थहृदयतत्वसंसरणंजरामरणनमेवबो

पूर्वैकंबालमयंदेहमुत्थायपतत्यलं हृत्स्पंदिवेतालइवजीवतीत्युच्यतेतरः ४५ तीरंपुर्यष्टकेचित्तेयदा व्योमानिलीयते
नदास्फुरतिदेहोयमलुलुचलेोपिच ४६ स्वभावनसत्ताजीवोविस्मृत्याशक्तिंमज्जति वैवश्यात्कालवशत:परंजर
जरतामिव ४७ जीवशक्त्यापरामृष्टेनिरुद्धेपञ्चयन्त्रकेप्राणैस्संबंधमायातेम्रियतेमानवामुने ४८ यथाजाता
निजातानिचान्यान्यन्यानिकालत: स्वातन्त्र्यानिमीयंतेशरीराणितथानघ ४९ जायतेवाम्रियतेवशरीराणि
शरीरगोपारस्यानांचपरलोनिकालत्रयेविदूना ५० चिद्वस्तुधोस्फुरत्यन्तादेहवृद्धस्यतत्रय:इत्स्वाना इतस्वान्यार
नास्यास्थानधीमता ५१ सर्वगापिविदेहेस्मिंश्चेतसेपानिविवातिपदार्थमंतरादर्शनान्याहिमुकुराइव ५२ चिद
मलनभसिप्रयत्नरुपा: परिविलतेनदृतन्मयास्फुरति कलकलमुखरा: स्फुटाभिरामाविविधशरीरविमोहतो
पनाय ५३ इति श्री वा॰ मो॰ पा॰ पाषाणदेहपातनवैतालोपाख्यानं नाम पञ्चत्रिंशत्तमः सर्गः ॥ १३२ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ ७ ॥

धमित्याशयेनाहयथेतिनराणांजीवानां ४९ ५० ५१ उक्तमेवोपसंहर्तुमनुवदतिसर्वगेति ५२ परितोविततेपूर्णेचिद्म
लनभसिप्रयत्नरूपा: पूर्वतनस्वीयशुभाशुभप्रयत्नपरिणतिरूपा: अतएवसुखदु:खफलभोगेहास्यरोदनादिकलव
लै:कोलाहलैर्मुखरा:चदन्मया:क्षिप्तचित्प्रचुरजीवजगद्रूपा:कल्पना: स्फुटाभिरामाआपातरमणीया: विविधै:शरी
रैर्जननमरणादिभ्रांत्याआत्मविमोहनायस्फुरंतिप्रतिभासंतइत्यर्थ: ५३ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰ प्रकरणपूर्वार्धे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ १३२ ॥ राम १३२

132

स्वस्य संवित्तिस्वसंकल्पस्तद्वशात् येनस्वयं मरणादि दुःखसहस्रं सैवैकान्यकिंदत्तदुःकान्तिदाप्रत्ययविधानात्रित्यरे तिकिंहदं ३४
अतएव भोगवासनाशून्येषुतत्संकल्पाभावान्मृत्युवश्यतेत्याह वासनेति विमलारागादिमलरहिता ३५ ३६ व्योमम हीति
हृद्योमगुवायो प्राणेएवंलीनस्यमनसः पुनः स्वर्गनरकादिभोजकाद्य प्रवाधितस्य हार्दाकाशादवक्तुशावाम्रु धीवा
अन्तोभावाशरीरदेशाभ्यान्निर्गमनयः मलोकादिगमनोत्स्वर्गनरकभोगादिकस्वकल्पेनैवनतुवहिः स्वर्गादयोनाम
न्येसतीत्याशयेनाह सुषिरेति सुचिरमनादिकालादभ्यस्तत्वात्तद्भाग्यशरीरादिभावायेनयत्रतत्रैतिस्वर्गादिनिपततश

स्वसंवित्तिवशाज्जीवोवेवश्यमुपगच्छति पद्मपत्रं शरीरस्थं प्राहयातिनित्यदा ३४ वासनाविमलायेषांहृदयान्ना
पसर्पतिस्थिरेकरूपजीवास्तेजीवन्मुक्ताःस्थिरापुमः ३५ संस्कृपद्मयन्त्रेहि प्राणेयातिमुयागेत देहयत्नस्थैर्याय
काक्षलाश्रसमन्विता ३६ यथैवव्योमम रुतेलीनिपुर्यष्टकंभवेत तथैवतन्नैपत्तदालयमेतिमनोमुने ३७ सुचि
राभ्यस्तभावंतुवासनाःस्वचितमनः यत्रतत्रैमत्स्वर्गनरकादिप्रपश्यति ३८ शरीरंयावतामेतिमनोमालतवञ्जि
तं गलेगृहजनेदुर्गगृहसच्छून्यताभिव ३९ सर्वगाविच्छिन्नतताजीवोभूयसनस्थिता पुर्यष्टकवपुर्भूत्वाशान्तिवाहिकरो
नी ४० तन्मात्रपंचकंचित्तंक्रोडीकृत्यातिवस्थिता स्वमधमवधाकारभावात्स्थूलंप्रपश्यति ४१ दृढभावनयायच्छ्
तन्नैवरसमालिनी आतिवाहिकदेहत्वंविस्मरत्यखिलंक्षणात् ४२ असत्यैवशरीरेस्मिन्कृतकान्तिसमभावना नयत
सत्यमसत्वंसत्यंचासत्यतामपि ४३ सर्वगाहिचिदस्मिन्नतोवीभयानिवन्मनः मनःपुर्यष्टकेरयमाकालतितताजा ८

स्वत्वनिराकरणार्थं ४८ ४९ तस्याः देहान्तरग्रहणक्रममाह सर्वगेति सर्वगाप्यसचिदेवअनन्तजीवित्वात्तानुप्रविश्यनाम
पेयाकरणाणीतिश्रुत्युक्तचेत्याकारात्तुप्रवेशाचेतनतिः ५० तन्मात्राणिपञ्चभूतानितथापंचानास्वधानात्मकेचित्तमेता
तिहिकदेहाख्यंपुर्यष्टकभावात्संकल्पात् ५१ रसमालिनीअदतासाक्रमतो ५२ अस्मिन्वक्ष्यमाणस्थूलदेहे असत्यज्ञ
नसत्यत्वंनयतिआरोपेणभासयतिसत्योपीयब्रह्मभावअसत्यतानाशितभावोतिस्वप्नगीतियोगपता ५३ चित्तसारण

यदित्तुर्निर्निमित्तमेवतस्यागलमितिवृषतर्हिसंकोच्यमानाभावादनंतकोटिभिस्तत्पर्यायैर्वधनैः संकुलंव्याप्तंचिरानुवृत्यारु
तत्प्रज्ञायातत्वबोधनेकत्वागंतुकत्वाभ्यांदुर्बलतमेनकथंविनिवारितसत् आत्यंतिकदुःखोपघातायभवेत्तर्निर्निमि
त्तस्यैकस्यापिउच्छेदाप्रसिद्धः कथंचिदेकस्योच्छेदेप्यन्येषामनंतानामावधानांपरिशेषात्पुनः पुनरत्यंतानिर्निमित्तवंधो = धो
स्य नैवदुर्वारत्वात् नच प्राग्रुक्तवृत्तिमायानिमित्तमिथ्याभूतमेवतदितिनकश्चिद्दोषइतियुक्तं सायागंतुकीवा
स्यात्सहजावा आद्येपिस्वतउत्पन्नाउतपरसंबंधाधेयेतिविमर्शे आनिर्मोक्षानवस्थादिदोषापत्तेः सहजायाश्चमोक्षस्याप्राप्ते

॥०॥ कथंचतन्महादेव रूढपर्यायसंकुलं ॥१॥ ०॥

133

॥०॥ भवेदुःखायघातायप्रज्ञयाविनिवरितं ॥२॥ ०॥

वत्सतिब्रह्मण्यपनेतुमशक्याआनिर्मोक्षतनादवस्थ्यपातत् एकरस्यप्रसंगाच्चकिंचमायोक्तेर्मिथ्यात्वेप्रसंगनासत्वादसतःका
र्यायारकत्वायोगात्सएवसमर्थितोनानिर्हेतुकेहेतोल्यादवादः सत्यत्वेज्ञानेनर्ननिवृत्त्ययोगादनिर्मोक्षदोषानिर्मोक्षदुःख
भयतः पाशारज्जुः नचनिष्कर्षसत्वासत्वाभ्यामनिर्वचनीयाविधाकेनचिद्ध्रुवस्थायापिनुशाकात्यैवविधियाज्ञानोत्रय
पिहितस्यानिवार्यत्वात् नहितत्तोयासाज्ञानेनप्रथमासाद्वितियावाकर्तुंशक्याज्ञानस्याकारकत्वादन्यस्यान्यात्मनाया राम
गात्स्वरूपपरिहृत्यदर्शनात्कतस्यनश्वरत्वापत्तेः पुनर्वंधानिवारणमिति ॥२॥ श्रीरामचंद्रायनमः॥ ॥श्रीः॥ १३३

यथा श्रीवज्रगेहे रसामोहसंकल्पकल्पिता। किंतरैनेव संभाव्यास्तु यान्तैकरिहोच्यते सर्वगापि चिदेतस्मिंश्चेतसि प्रतिबिंबतीति यदुक्तं यच्च हृद्भावनया यस्यातेत्रैव रसालिनीत्याद्युक्तं तत्रोभयं तत्राप्यनुपपत्तिबीशिष्टः शंकते चंद्रार्धेति हृद्भावधरसीति यश्चंद्रार्धस्य शेखरधरः अर्धशब्दस्य षोडशांशप्रभागनिष्ठत्वेन समांशवाचित्वाभावेन नपुंसकत्वाद् अर्धं नपुंसकमित्यस्याप्रवृत्तेः

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ चंद्रार्धशेखरधराचिततत्त्वस्य महात्मनः ।
अनंतस्यैकरूपस्य द्वित्वं कथमुपागतं ॥१॥ रामलीलाः

षष्ठीतत्पुरुषः अनंतस्य दिक्कालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्य एकरूपस्य सजातीयत्वेन भेदशून्यस्य चिद्रूपस्य तत्त्वस्य सजातीयं जीवरूपं विजातीयं जडजगद्रूपं च द्वित्वं कथमुपागतं किं स्वतः नाद्यः अविकारत्वाद् अनवयवत्वाच्च नापि द्वितीयस्यैवाप्रसिद्धेरिति भावः ॥ ॥ श्रीरामाय नमः ॥ ॥ रामचंद्राय नमः ॥ ॥ सीतारामाय नमः ॥ ॥ राघवेशाय नमः

ननु नेह नानास्ति किंचन न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं विभुं चिदानंदमस्यमद्वैतमित्यादिश्रुतिभिर्द्वित्वमेव निषिध्यते नैक
त्वमित्यविरुद्धमेकत्वं कथं द्वित्वतुल्यकक्षतया निषिध्यते न आह सतीति सति प्रसिद्धे द्वित्वे तद्व्यावृत्तये एकत्वं कल्प्यते श्रुति
श्चैकत्वं तदेवैकत्वांतरसहितं द्वित्वमिति कल्पनमिति परस्परसापेक्षकल्पनत्वात्तुल्यकक्षे एव ते तत्र केवलं सद्धर्मस्य

134 ॥ सति द्वित्वे किलैकं स्यात्सत्वेकत्वे विरूपता कलेऽप्यविरुद्धे चिद्रूपत्वात्तदप्यसत् ४ एकाभावाद्भावोऽत्र एकत्वद्वित्वयोः द्व
द्वयोः एकं विना न द्वितीयं न द्वितीयं विनैकता ५ कार्यकारणयोरैक्यसारत्वादेकरूपता फलांतस्यापि बीजादेर्विकारादि ६

चितरतिरिक्तस्य कल्पने विदेकरसस्य व्याघातप्रसंगात्तदप्यसदेवेत्यर्थः ४।५ इदानीं व्यवहारपरमार्थरूपाकारूपदेशार्थं व्यवहा
रायत्निश्चरणेऽपि सत्ताद्वैविध्यकल्पनात्र परमार्थसति व्यावहारिकसत्तायां जीवजगद्द्वैतविरोध इत्याह कार्येति जीवादेः पुनः फ
लांतस्य यथा सत्त्वायामिति अन्यभिज्ञायमानेकस्वभावेऽनुगतद्व्यविकारान्नानात्वकल्पनात्तदुपपत्तेरित्यर्थः ॥६॥७॰

कल्पितं परमार्थसत्त्वप्रयोजनाभिसंवादित्वयाइतरवादिकल्पनापेक्षया उत्कृष्टमिति श्रोतृणां विश्वा ३

न वयं जगदादि द्वैतं प्रमाणेनोत्पादयितुं प्रवृत्ताः किंतु मोहादिनादिकालारब्धः भ्रान्त्या प्रसक्तं तु द्वयारोपापवादन्यायमाश्रित्या
पवदितुं तत्राध्यारोपे सर्गादौ पूर्वकल्पकामकर्मवासनादिनिमित्तकारणानां ब्रह्माविद्याद्युपादानकारणानां वियदादिक्रमस्य व्यष्टि
समष्टिस्थूलसूक्ष्मादिविभागकार्यभेदादीनां कल्पनं तत्सर्वं स्वयमसत्त्वेऽसत्यवत् परिच्छेदोपायतयाभ्युत्थाप्यजननाय लोकदृ
ष्ट्यावोपपत्तिभिः शास्त्रेषु समर्थ्यते परिचिते तु सर्वात्मके सर्वप्रतीतिनिरस्या द्वितीयतत्त्वबोधनाय परमार्थदृष्टिमेवावलम्ब्या
पोद्यत एवेति तस्मिन्नेकत्वमभ्युपेत्य तद्द्वैतं दृष्टिलासमेवाङ्गीकृत्य न तत्त्वाभ्युपगतविरुद्धं सिद्धान्तविरुद्धं चेति कथं न स्यादिति
न्याशयेन श्रीभगवान्समाधत्ते सर्वशक्तित्वादिना यदा ब्रह्मव्यवहारदृशा सर्वशक्तिः परमार्थदृशा तु एकं स्वेदं वदि

॥ ईश्वर उवाच ॥ सर्वशक्तिर्हि चिद्ब्रह्म स्वेदं कोऽविद्यते यदा ॥
॥ तदा निर्मलमेवापि द्वित्वैकत्वकलोदयः ॥ ३० ॥

ते द्विनिम्नवास्थितं दृष्टिद्वयमङ्गीकृतं तदा द्वित्वैकत्वलक्षणायाः कला सर्वशक्त्येकदेशाद् उदयो यस्य तथाविधस्त्वदुक्ते
योऽनिर्मल एव हि यस्माद्व्यवहारदृशामध्यारोपः परमात्मदृशापवादः न तावद्व्यवहारदृष्ट्यायं सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप
इति श्रुत्योपपादितात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तिमतो जीवदृष्ट्याऽऽभासोऽनुपपन्नः धर्मिग्राहकमानेन तस्य तत्त्वभावस्यैव निर्णयात्
नेदं तद्वस्तु पूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमपत्र नान्यत्स्यातिनात्र न्यतोऽस्ति नान्योऽतो ज्ञानाति सम्भूमाति स्मृतेर्दर्शितपरमा
र्थदृष्ट्यागम्यत्वं न कदाचिदपि द्वित्वे तद्विरोध्येकत्वं वा प्रसक्तमिति तत्र तद्दनुपपत्त्यभावेन निर्मलमेवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

वा॰टी॰
नि॰पू॰
१३५

तत्वदृशाद्दृश्निनस्तुब्रह्मणः सर्वशक्तित्वसर्वजगदाकारमायिकरूपंसन्मात्रतत्वेतोनविभिद्यतेनन्नैवतिरोभवतीत्यर्थः २१ तथाच
अपांगाद्ग्नेरवितंवाचारंभणंविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यमितिश्रुतिदर्शिततत्पायेनलोहितादिकोदर्शनेतदीयपुष्प
पल्लवादिभेदानामिवतत्वदर्शनेजगद्भेदानामप्यनृतत्वंतत्वंप्रमितिरालंबनइत्यापुष्पत्वादिनायोभेदः कृतः ततसः चित्तचिदे
वचत्वादित्वमेवतास्तितत्रादित्वंकथमुपागतमित्यततत्वपांप्रसंगात्कअनन्तंसद्वितीयंनवप्रश्नोवितर्ईत्यर्थः २२ यतः चितः सत्वो
रेवसंपत्तिताः संपन्नसत्ताकाः अनात्मिवदात्मिकाएव २४ चित्तेचेत्यतदाहसत्तेयोसमाहारोरूपप्रपंचः चितन्यःमेवरूपंब्रह्म

ब्रह्मण्येवसर्वशक्तित्वंतत्वेतोनविभिद्यते तरंगफेनकल्लोलजलौघईववारिणः २१ पुष्पपत्रफलशाखादिलतापानेतरप
यथाभेदिलैकत्वजगत्त्वादित्वताहत्वंतथाचिते २२ देशकालविकारादिकृताभेदेस्थितस्तुयः तस्येदंतदसन्मात्रंकृतप्रश्नो
त्तरंवोचितः २३ देशकालक्रियासत्तानियम्याद्याश्चशक्तयः चिदात्मिकाएवचितः स्वत्वात्संपादितास्वतः २४ चितन्त्व
चितचेत्येहचिद्ब्रह्माद्यभिधास्मृता यथावीच्याद्यभिधार्हस्थितमंबुतरंगकं २५ असंभवंतरंगाम्यांचिद्विलासमहा
बधेः तरंगितत्वमिवयन्नतावच्चैतन्यसंगिता २६ तदेतत्परमब्रह्मसत्येश्वरशिवादिभिः सत्यैकपरमात्मादिनामभिः
परिगीयते २७ एवंचयदातीतंयद्रूपंपरमात्मनः यत्तुनामोहमममलविषयोनागिरांचतत्व २८ ॥ श्री ॥०॥०॥०॥

दित्वंवपर्यताद्यभिधानामप्रपंचोयिविदेवस्मृता अंबुतरंगकंअंबुतरंगानुगतंरसः सामान्यंयथावीच्याद्यभिधार्हस्थितंतत्
इत्त २५ तरंगितत्वमिवयच्छिवर्त्तनंतदेवचेत्यसंबंधइत्यर्थः २६ सूत्रपदेनग्रसदेवेदमग्रआसीदितिश्रुतेमसतपदलक्षते
२७ मतत्वंपरमार्थतस्तद्वेत्याहएवमिति रूपाणिपदानिनामानिचलक्ष्यतीतयत् अहेनुशब्दः पुरोदृश्यमानसाकाररूपव्या राम
॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥ इत्यर्थः ततगिरांचवान्मनसाचनविषयः २८ ॥०॥०॥०॥०॥ १३५

135

यदितुसर्वविकाराणांपरमार्थसत्तामतिरिक्तांव्यावहारिकसत्तानाभ्युपेयतेतदासुतरांद्वैतंचिद्विकल्पएवफलितइतिराहुरिवे
रोद्वैतविरोधोद्भावनतुल्यस्तदासपर्युत्याशयेनाहचित्त्वमिति अन्तस्सएवसारःपरमार्थोपस्थितत्वात् एवंचमायातत्कार्याणा
यत्सत्त्वपक्षःअपृथक्सत्त्वपक्षःअसत्त्वपक्षस्तत्रापिविधायत्तावानानाद्यादिकल्पितप्रधानपरमाणुत्वादिकंविज्ञानश्च
तादिपक्षोवायंकश्चित्त्वयाभ्युपगम्यतांयथासर्गादिप्रपञ्चेचिन्मात्रस्पर्शोऽसिचिद्धीनासिद्धिकश्चिद्विकल्पमात्रमिति
तःकदापिविधप्रसक्तिरेवपक्षद्वयेऽभावात्तत्रापिनिर्मित्तोद्भावनंदूरतएवास्तामेवेतिभावः ७ तत्त्वादस्तिमेवोपपादयतिविकारादीति
यतोऽयंषड्भाववविकारलक्षणस्तत्रअयंघटादिलक्षणश्चविकल्पस्ततःसूक्ष्मःसकारणदेवोत्थापयन्तोविमृष्ट्यजलाहर
णाद्यर्थक्रियाकारणत्वादिभिःसार्थकताभोगपर्यवसानयातिभोगश्चचिद्वलनतैवेतिचिन्मात्रसारतेत्यर्थः एवंजग

चितैचैत्यविकल्पेनस्वयंस्फुरतितन्मयं विकारादितदेवान्तःसत्त्वासत्त्वेननिघ्यते ७ विकारोऽविकल्पोऽयंतत्तुउत्थापकत्वे
षु यातिसार्थकतानानाकार्यकार्यकारिभिः ८ तरंगाःसलिलेपयसिनपैशैलस्यतेसमाःशशशृंगसमःसोऽयंयस्यत
ताःशशांकुरः ९ वस्तुबोधात्स्वसंभूतंतत्त्वालंबाद्विकल्पनैः अवस्तुवस्तुत्वंविज्ञानंपवद्योवाच्यात्किलद्विजः १०॥श्री॥१०॥

तोविकल्पनामाचेत्तेकोचिज्जलतरंगादयोव्यावहारिकाःमरुमरीचिकतोयतरंगाःप्रातिभासिकाःवंध्यापुत्रशशशृंगादयस्त्वे
त्यन्तासतइत्यवान्तरवैलक्षण्यंविकल्पानांदृष्टान्तैर्दर्शयतितरंगाइति यस्यलब्धविदःक्षमादुर्भूतःब्रीहियवाद्यंकुरापिब्रसेत्वस्य
सत्यःतस्यपयसिसलिलप्रसंगातरंगास्तेशैलस्यचाश्मापिसादित्यर्थः ९ यत्तत्रजगत्यबोधकृतःसर्वपदार्थनायस्यस्था
तत्त्विलक्षणंव्यवहृतस्तत्त्ववस्तुबोधकृतस्तत्त्वसादात्कारस्यसंभूतेस्फुटतरकल्पाननुसंधानेनवैकल्पानपतितत्रद्वयोर्विषयवा
ग्विकल्पेनपुष्कलायन्यासेनालसाधुनोसिपत्तःअनयगतअज्ञानेनवाचायुक्तिसहस्रादपिअपरोक्षतांनमेसिद्ध्यव
तेत्यादिद्वितंदूरतरंएवेत्यर्थः १०

वा॰टी॰ ननुपूर्वमशकादिदेहत्यागेनेदंकारवासनात्मनास्तत्वत्तया स्थितस्यपुर्यष्टकस्यदृढाभ्यस्तमशकाकारत्यागेतस्यचकथंनिवृत्तिर्हंसा
नि॰पू॰ कारस्यस्थौल्यस्यचानंतरलब्धस्यकथंलाभस्तत्राहकाकतालीयेति यथाप्राकाल्मिककाकतालसंबंधकाकमूर्धप्रयोजकंकर्मैवनि
१३८ मित्तं [illegible] नान्यत्तथादृढाभ्यस्तस्यवासनाभिःभेदविरचयावहितस्त्याग्रहंभाववासनाङ्गवेचकर्मैवनिमित्तं उद्भूतइति
वासनांतरसंश्लेषात्तुचिराभ्यस्तमपिस्वमशकाकारंमुञ्चतीत्यर्थः २ विरोधिवासनोद्भवेनपूर्ववासनोपमर्दउक्तरसोऽप्या।

काकतालीययोगेनदृढाभ्यासस्वयेनच वासनांतरसंश्लेषात्स्वमाकारंजहाति २७ द्वित्वस्वसंविदाद्वित्वमेकस्यैवप्र
वर्तते पुंसोवैतालसंकल्पाद्वेतालइवभासुरः २८ अद्वित्ववेदनाद्वित्वमात्मनोतिनिवर्तते नकरोतीतिसंकल्पान्सुख
स्थैवकर्तृता २९ द्वित्वसंकल्पनोवित्वमेकस्यैवप्रवर्तते अद्वित्वसंविदाद्वित्वमनेकस्यापिनश्यति ३० परमात्मेया
द्वित्वेनकिंलात्मानिवर्ततम अविकाशादेनत्वेनसर्वगत्वेनसर्वदा ३१ यत्वसंकल्परचितमसंकल्पक्षयाहितत् यथा
मुनेर्मनोराज्यगंधर्वनगरंयथा ३२ तथासंकल्पनक्लेशोनसंकल्पविनाशने संकल्पितेगंधर्वपुर्योःस्रष्टेननुत
थे ३३ पुष्पसंकल्पमात्रेणयदिदंदुःखमागतं नतसंकल्पमात्रेणत्यिकात्रकदर्थना ३४ यत्किंचिदपिसंकल्पनरादुः
खैर्निमज्जति नकिंचिदपिसंकल्पसुखमव्ययमश्नुते ३५ संकल्पव्यालनिर्मुक्तानपद्यातबंधनं नतत्समर

136

सेनदर्शयन्नरक्षंतानाहद्वित्येत्यादिना २८ २९ अनेनकस्यजगतोपि ३० ३१ असंकल्पात्तुल्योयस्यतथाविधंहिप्रसिद्धं ३२
किंचेत्यर्थेतथाशब्दः संकल्पनेमानप्रयत्नेनरचनेक्लेशः अभोक्तिननतुसंकल्पस्यविनाशनेऔदासीन्यमात्रेणस्तनएवन
त्सिद्धेः प्रसिद्धस्यायमर्थइत्याहसंकल्पयत्तइति गंधर्वाणांमनस्थूर्यामनोरचितपूर्याःस्रष्टेशसंकल्पएवासंभावितरत्वनुसमर्थो
नायंतदेवदिव्यशालीप्रसिद्धःनतुनन्वयरित्यर्थः ३३ कदर्थनाक्लेशः ३४ उच्चैःसर्वगुणत्कष्टेनदेनराज्यानेस्थितोपीतिभावः न राम
परित्तीष्णक्लेशाराजसे ३६ १३८

यदिदं दृश्यते जगत्ततः तस्याश्चिन्तनरूपायाः लतायाः फलपल्लवपुष्पादित्वन्वयः १९ यदितु भ्रान्त्यैव जीवजगद्भावो विवेकाय एव सि
नम्रेणुसाश्चितमहती अविद्याउपनयनं विचित्रवर्णरञ्जितापूर्नेत्रय स्यात्तथापि विधायदा भवति तदा जीवत्वं न भ्रमेधीयते तस्याभि
धातथाभिध्यास तीति हि वस्तु वाह्यत्वं वाह्यं वीजं जगद्भाव पश्यतीत्यर्थः २० अन्यामुग्रस्तोचिद्रूपास्मि २१ अकलंकेन वस्तुरूपेणस्थि
तापि सकलंकवपुषम्यैस्वकरूपं कल्पितं तेन संसार सरितं प्राप्य भ्रोपाधिकचेतनेन नव चेततीति निष्कलंक चेतनेनेत्यर्थः २२ एते
न पूर्वं हृकेन एकतानादात्म्याध्यासलक्षणं जीवत्वमेति तन्मयाश्चिस्फुरः सन्नजीवति प्राणिनामिन्द्रियालभते २३ ईम्यं सवेग
पि विदितास्मि भ्रान्त्या सिप्रतिविंवतीत्यतदा त्रेयाध्यासमाधायद्दृढभावनयायस्माल्लवेवरमाल्लिनीत्यतदात्रेयसमाधानुतसस्थूल

यदिदं दृश्यते तस्याः लतायामयाश्चिति फलपल्लवपुष्पादिकंन भिन्नं तन्मयं फलः १९ महाविद्यापनयनाच्चिद्रूवस्याभिध्या,
स्याति साजीवत्वंन वाह्यत्वं तदादृष्टि विपश्यति २० स्वयमेन्ये वम स्मीति भावयित्वात्वभावतः अन्यथाभिवत्स्यातिस्वविक
ल्पात्मिकास्वतः २१ अकलंकेन रूपेण स्वयं स्वसलंकवत् संसारसरितं प्राप्य चेतनेन नवचेतति २२ चिद्वपुः स्वयमेतेन मुक्त।
नामे निर्जीवतां चितत्वस्याः भाःसेन जीविनीमितितन्मयः २३ आनतवाहिक देहापि जीवितासमुपागतः भावनायं वकंभू
नाहं मम स्मीतिविन्यल २४ तदृग्प्राणिना भुक्तं मास्गच्छाति वीर्यतो नतीं शाणोवान्ताले वितीत्यनुभवात्मक २५ अन्त

देहशासिक्रमाहस्थाले वाहिकैतिभावनयाच मौलिकस्थूलदेहसंस्कारात्मकं भूत्वादेहलाभाय वीहि पवनिलमायाद्दृश्यमहंसंपन्नम
स्मीति वेति तदेहव्रीहिपवाग्निलभाया इति जायत इति श्रुतेरित्यर्थः श्रुतौ यतिशब्दोभावदेहानुकूल दृश्यमायतलेणार्थः तेनस्थाव
रत्वेदनादिदेहप्राप्तिस्थलेतत्तदीनानुकूलतत्ताद्दृश्यभावोपस्त्राभवतीति ज्ञातनायद्दृश्यमस्मीति व्रतीति सामान्योक्तिः २५ वीर्य
तारेतस्त्वकृतादेनुवीजभावतत्तोस्त्रियोनिषु क्रमेणगर्भमासवान् स्थूलदेहं ज्ञानातिस्मीति चेतोस्यर्थः २५ अनुभावात्मकं ब्रह्मैवउ
केनाहंनादिक्रमेणोपचानासद्यः पंचकं स्थूलदेहं सदनुभवभ्रमात् धनुरादिहारावाह्यं स्थावरंजंगमं चैवाति एन तत्तद्वासनया त्वय
मीयतनद्भवतीत्यर्थः २६॥

वा.टी.
नि.पू.
२३७

कोस्याः प्राबल्ये हेतुरिति चेन्मननिदिध्यासनाभ्यासलक्षणयोरुभयप्रयत्नकृतघनप्रवाहैरित्याशयेनाह येनेति इयांश्चिते हेयानि ध्येया
चिते ह चित संनिक कस्मात् घनप्रवाहान्नेव वर्धते ईतराभिभवसमर्था भवति प्रथातार संदत्ता स्वरयोर्मध्ये य एव उच्चैः स्वरः सर्वानभ
भिभूय श्रुतिशिरांसि आक्रामति अप्रतनुइत्यर्थः ४८ सेयमहं ब्रह्मास्मीति स्मृतिरेवाविच्छेदेन संतता प्रत्यानभमाने स्तूयमानेन वा आत्माश
येनाह अहमिति एकः अद्वितीय एवाहं शिवो देवः स च अहंत्वइह कारोपलक्षित आत्मा नित्यापरो संचिदेकरसोस्मीत्येकाभाव
छिन्ना भावनास्मृतिधाराभावयेत यातस्वरूपया स्वपूजाभावनया युक्तः सशिव एव तत्फलानितराभवति नान्यथा पूजयार्थः
४९ एवमुक्तरीत्या इह देवार्च्यपूजनं न्वाह त्वात्मनो असंभवे देवाहि यस्मादविरागप्रतनुफलरागिष्वेवभास्वत्प्रगासमानत्वयोगस्तत्तुमपदं दु

137

घनप्रवाहा याकस्मात् स्थिते हासैव वर्द्धते य एवोच्चैः स्वरस्तेन सा सर्वाक्राम्यति श्रुतिं ४८ अहमेकोहमात्मास्मीत्येकाभाव्य
भावना तया भावनया युक्तः स एव तत्त्वभवत्यलं ४९ एवमसे भवदि दत्वा विराभास्वतन्त्वमुत्तमपदं परमेकदेवः पूजातु
पूजकस्य पूजनपूज्यरूपं किं चित्र किं चिदिदं वः चित्तपदं कमात्रे ५० मोत्तायायैद्वैतकप्रतिपादने ...: निर्वाणप्रकरणे
पूर्वार्द्धे त्रिंसत्तमः सर्गः ॥ ३३ ॥ ईश्वर उवाच ॥ इत्यस्थितामिदं विश्वसद्विरूपं च द्वैतकापदं निर्मुक्तो युक्तो द्वैतकत्वं प्रपतः २॥०
श्रीः १

तत्परमार्थसत्त्वं परब्रह्मैव एकदेवः यत्पूजा पूजको ह्यस्य स्वामी सुखषोडशोपचारैः पूजनं पूज्यं प्रतिमालिंगादि च किं चित्त किं चित्तु
मिव भवति यतः सामाग्री चितस्य पदानि संकल्पात्तदेकमूर्तिर्मनः कल्पनामात्रमित्यर्थः ॥५०॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे
निर्वाणप्रकरणे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥३३॥ सोऽस्य सम्मिहत्तुर्ये चतुर्यातीतपदं तथा उपदिष्टं चरीत्येत्र विश्रान्त इति वर्ण्यते इत्यमनया
देवपूजया पूज्यमानं विश्वं वा धरशास्त्रसत अधिनइशासत देवरूपे च प्रसुक्तं तत्वतो द्वैतकापदं निर्मुक्तो व्यवहारे द्वैतकरूपं च युक्तमि राम
॥ तिसर्वविरोधपरिहार इत्यर्थः १ ॥

संकल्पनाशेनेनर्हि क उपायस्तमाह स्वविवेकेति ३७ ३८ पर्णतरणस्य शुष्काः खंडास्तद्वत् भ्रांतं भूताकाशे सर्वभूतहृदाकाशे ३९ ४० यद्वस्तु य
थाब्रह्माकारेण भोग्याकारेण यथा भावयति तथा पश्यति ४१ ४२ संकल्पलक्षणेन प्रेरो वातेन वलितं जन्मलक्षणानां जलोनां जलधेरा
णकं दवकं असंकल्पलक्षणस्य या आत्मानिलस्पर्शात् परे पदे ब्रह्माकाशे विश्राम्यति विलीयते इति यावत् ४३ ४४ अविद्याकाशसं
कल्पनाशेऽपि यदि प्रपंचजगद्भासनं तर्हि तत्प्रतिभासमात्रमिति जीवन्मुक्तानुभवसिद्धं दृष्टिसृष्टिपक्षः परिशिष्यते इत्याशयेनाह प्रतिभा

स्वविवेकानिलैः कृत्वा संकल्पनलदत्त्वयं परां निर्मलतामेहि शरदीव नभोंतरं ३७ संकल्पसरितं मत्तां माकि मेवेक्ष्य शोषय ॥
तत्रात्मनात्मानं समाश्वास्य भवात्मना ३८ संकल्पानिलनिर्धूतं भ्रांतं पर्णतरणं शवत् भूताकाशे विरात्मानं भूतलं यावि ।
लोकयः ३९ स्वसंकल्पनकालुष्यं विनिवार्यात्मनात्मनः परप्रसादमासाद्य परमानंदवान्भव ४० सर्वशक्तिमयो ह्यात्मा य
द्यथाभावयत्यले लं तथा पश्यति तत्क्षणात् स्वसंकल्पविजृंभितं ४१ संकल्पमात्रमेवेदं जगन्मिथ्यात्वमुत्थितं असंकल्पनमात्रेण
ब्रह्म क्वापि विलीयते ४२ संकल्पवातवलितं जन्मजालकं दवकं असंकल्पानिलस्पर्शाद्विश्राम्यति परे पदे ४३ तस्माकर
जलतिकामिमां मूहिमुपागतां संकल्पमूलाद्धरणमस्य रोषावलीकुरु ४४ प्रतिभाससमुत्थानं प्रतिभासपरिक्षयं य
थागंधर्वनगरं तथा संसृतिविभ्रमः ४५ प्रबुद्धोऽस्मीति विस्मृत्य तावद्भ्रांतलिभुमिपः भूमिपोऽस्मीति संजातायावत्तास्मि हि दृष्ट
तिः ४६ नास्य तत्ज्ञानतया ब्रह्म- भावस्मादिवर्तमानया सर्वदैवापगलयाप्राह [illegible] वारिणी ४७ श्रीरामचंद्र उवाच

श्री

सेति ४५ यावदज्ञानं तावदेव जगत्प्रतिभासः शोकहेतुर्नेन दुष्कर कालमिथ्यासत्येनाह प्रबुद्ध इति ४६ ननु मत्तविदेहेऽपि प्राक्तनचिराभ्य
स्तसंसारस्मृत्या वर्तमाना ब्रह्मास्मीति स्मृतिराच्छादयेत्तत्र स्यात्पुनः संसारशोकप्रसंग इत्याशंकाशांतोऽस्यात्मास्य प्रत्यभिन्नसत्त्वादिद
मतस्मादेव पिशाच शान्ता ज्ञानतया [illegible] स्मृतिरस्मा [illegible] दुःखस्मृतिः [illegible] अपवारणी [illegible]
समर्थानि प्रथाउपगतया [illegible] निर्वाणमिति [illegible] ४७ श्रीसीतारामजी सहाय ॥

एवं सर्वस्य बाधेनापरो नाद्याख्यपरिशेषायाम्बशेषतो ईत्यापितस्थानान्तरमिन्याह पश्यंतीति चेतस्याचित्तविषयस्य चर्वणं पुनः पुनः प्री
त्यानुस्मरणं तत्र रजती इत्यर्जलो ९ प्राक्कृत्यचिन्मात्रपलगतापि सा प्रलेचेतत्त्वभावमात्रस्यात्मसमस्तस्य सामान्यसत्तानन्दतीतिन्यात्र
ण परिशिष्टेति यावत् भवति जीवब्रह्मणोर्भेदलोर्गभयार्णवा ५ सोष्वप्रशक्तिपदस्य सुषुप्तेनिरतिशयानंदात्मकसुखलाभ
रूपमिति तत्कार्यकृत तुल्यत्वं सुरूपस्यांत्याद्यन्यपदाशयात्सुखमज्ञानतोन्नमः प्राज्ञः पंडितस्तस्य भावः पांडित्यं यस्य श्रोत्रियाः वृजिनो
कामहत इति अन्यपरधिति लक्षणाविद्यन्नुभव सिद्धं सर्वामनुष्याणां राजाद्यादीनामानुषानंदादिहरण्यगर्भानंदांत शतश

पश्यंतीनामकलिनो न्यरजंती चैत्य चर्वणं मनोमोहार्थनिर्मुक्ताशारदाकाशकोशवत् ९ मुख्यचिद्भावमात्रस्याचेत्यचि
त्तोपलगता समस्तसामान्यमतीभवतीर्णभयार्णवा १० आयुर्नभवसौषुप्तपदस्यांडत्यपीवरी परमासाद्य विश्रांतिवि
श्रांताविततपदे ११ एतेतमनस्तिरी यप्रथमं कथितं पदं द्वितीयं श्रणुविश्वेश शक्तेरस्याः स्वपावनं १२ एवमेव मनसो
मुक्ताचिच्छक्तिः शांतिशालिनी सर्वस्यातिरसमायुक्ता विततकाशसुंदरः १३ घनसौषुप्तलेखावांछितातः शांतिव
शावत् सैंधवानस्यरसवद्वालांतः स्वादिशक्तिवत् १४ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥रघुनाथजीसहाय॥ ॥श्रीशुभ॥

तद्गुणेन तरेणांतरालस्वविषयानंदशीकरमहार्णवापितत्वेनस्फुरितं दर्शितं निरतिशयानंदरूपं तेन पीवरी अतिमहती अथवा सौषु
प्तपदस्य सौषुप्तस्थानस्य यत्या इत्यं निरस्तरवा विद्यामोर्चे चिदेकघनपूर्णानंदस्वप्रकाशस्वरूपं तेन पीवरी अतएव भागत्या
गलक्षणायामही सुषुप्तपदानामिका पिस्तीति भावः ११ उत्तरस्थानेवर्णयिष्यन्वार्तेन प्रथमस्थानमुपसंहरति एतदिति यात्कोष्ठ
छक्केत्रीकाराद्य १२ ज्योतिर्भिः सूर्यअग्निवायुकरणस्वलमोभिरधिकाराज्ञानतत्कार्यश्चमुक्ता १३ तस्याः पूर्वपीत्तयार्पावि
शेषादज्ञानारध्वेनतीसर्वेषां परापरेणातिभिन्नतरत्रोपमानत्वया संबंधः १४ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥सीतारामजी॥ ॥

कृतेनाथोऽहंतेकथमपिकुतोवातत्रिर्मुक्तेनदाहाचितेरिति कलंकोमोहस्तत्कृतेनैवरूपंजडभावइतिकल्पनादित्यर्थः ॥ संसारइतिदर्शनायेति
शेषः २ तदेवस्पष्टमाहईयमितिइयंपरिदृश्यमानादिरूपाएता दृशी यथासमर्थोचित्कला ३ अर्थोकारस्यभावाज्ज्ञत्वाद्‌ज्ञानामेतात्स्वं
प्राप्यस्वं अखंडसत्त्वं समुद्रवत्निर्विस्मरतितज्ज सुखदुःखादिमिश्रितां नसत्या असत्यामेवग्राह्यिनसंदेहति धनसंयकलंकास्थाति ः
४ अकलंकास्थातिमाह मुक्तेतिसत्याबा असत्याबा इत्येवमादि मितिकल्पनानामशब्दार्थः सर्वविमुक्तव्यवहारसर्वनामरूपा
त्मिकापिरवं भूत्यस्वभावासेत्यर्थः ५ उक्तानिष्कलंकास्थितिप्राप्तिहार्थं मुमुक्षुस्यादिभूमिकाभेदान्दर्शयितुमुपक्रमते सर्वमिति
सर्वपूर्णं निरूपमंब्रह्मैव आकाशमिवप्रथमं वि कृततोन्याकाशविकाशात्यादिधियात्वमायाशक्त्या जगत्त्वमसुप्रपंचे

विंद्नः कलंकैवेरूपामित्यसंसारलांगतं अकलंकमसंसारितत्त्वाभिन्नात्मकं १ यदिमस्तीतिसंप्राप्तकलंकाचिद्‌बाधु ६८
ते एताभवकलावुध्यास्वकाभिन्नाविमुच्यते २ चिदर्थोकारताभावाद्दित्यात्सत्त्वमुमुक्षति मुखादिमिलितांधत्तेनसत्या
सदितित्वत्पुन ४ अथानिरंशासत्यावासत्येत्येवमादिभिः विमुक्तानामशब्दार्थः सर्वैः सर्वात्मिकापिरवं ५ सर्वंनि
रूपमंशांतंमनसैतात्रिमार्गगा अस्ति इतिहत्वश्रवणात्मकाशविकाशया ६ मनसामननैस्तिच्छिन्नत्वंद्वयात्मवात्म
नि सत्यालोकाजगज्जाले स्थानेविलयंगते ७ स्थितेनशीर्णसंसारकलनाकल्पनात्मको भवेदासोपमासक्तजीव

सोऽस्थितिसंहारलक्षणंजगत्आत्मादिनृणादिदेवलक्षणंवेतित्रिभिर्भावैः प्रकल्पनामननैस्तच्छाभिन्नं ६ अनेनामनेच्छेदनेवास्य
दृश्याहमनसेतिसत्यस्यालोकात्साक्षात् ७ स्थितेनतेनाशीर्णकल्पनाभिः सहमनसि च्छिन्नेप्रथमभूमिकायांजीवन्मुक्त म ३
सोऽस्थितिर्भवतीतिलतेत्येनान्मादर्शयति जगज्जीवेतिभूमिकादिलक्षणेनामिका जुगुप्सपरव्यपदेशभीषणमसभ्यमिति भ्रान्
मितिदीनतायाकश्चनिस्वतारसुनरकाणंपुनाः युष्मान्मुक्तमितिनाममितिर्वचनेस्य अपीद तानितिविभागचरतिपदनपावहतत्वात्दिति
नामकत्यर्थः यद्यप्ययुक्तसर्वप्राचीनितिनाममिव्यक्षितलघामितितत्त्वावधेवाज्ञानात्मनिमात्रिक्षाध्यायस्यापितर्कसात्रविग्रापालपतत्वयाभवि।

हिमा ३

स्थैर्येणाय द्रवविकारतादिरूपेण कालेनानेपि स्वस्थावस्थिता तमसोपि परेण आत्मनात्वेनैव निरस्तकलंकायान्ततिशायितं परं पदं परमपुरु
षार्थमित्यर्थः २२ सर्वेषां परापरापरमा काष्ठा अवधिः शिवभावतः परममंगलत्वात् सर्वेभ्यो मंगलेभ्यः प्रधानमेकामुख्यानिरवद्या।
विच्छित्तिरहिता चितिस्थितिस्तत्तीयेत्यर्थः २३ अस्याप्रतिष्ठायाभूमिकायांस्थितिःसा सर्वेभ्यः शैवरूपात्स्वप्रसिद्धपदधर्मेभ्यो भूमान्विता।
यधाभ्यन्तरध्वगम्यतेनरश्वभिरपाप्तिफलंउद्धेलाक्तभेदं प्राप्नम्य अदूरगा अतोहि आगम मायि वचसांगोचरं विषयतानसमायातिकिंतु
स्वयमेवानुभूयत इत्यर्थः २४ त्रिभ्यो जाग्रदादिमार्गेभ्यः कलनायास्तत्सापि सतुर्यं तत्सरव्यायाश्चातीता इतिरूपादेवःसनातनोनि
त्योवास्यः अतोन्यदान्तामिति भावतः २५ तन्मध्ये रेवनाम तुयावानकत्वदर्शनात् एतन्मयं उपादानातीतो हि नियसत्तसंवेदनात्त्रु २८

स्थैर्येणकालतः स्वस्थानिष्कलंकायरात्मना तुर्यातीतादिनामत्वाद्दीयियाति परं पदं २२ सापरापरमाकाष्ठाप्रधानेशिवभा
वतः चित्यैकानिरवद्युदात्ततायायावनीस्थिता २३ चिरमस्याप्रतिष्ठायासर्वाध्वाध्वगदुरगा सामभाष्यगवचसानसमाया

तिगोचरं २४ त्रिमार्गकलनातीतामितिलकथितंमुने निस्तसिन्नादनित्यमितिदेवःसनातनः २५ एतन्मयामिदंविश्व
मेतन्मयवेदनात् सत्यसंवेदनात्मेदं न वनेद्ग्गुनाम्बरः २६ नेदं प्रवर्त्ततेतेविचिन्निवर्त्ततेशान्तंसमसमाभासंप्रथते स्वस्व।
कोशवत् २७ अहंतेकादसत्तोभाद्भुतचेतनयानया अविकारादिसत्वाद्वानेत्यानित्यतयाचिरं २८ चिद्घनत्वाद्विशुलिला।
कोशानांजगतामपि मनागपिन भेदोस्तिसतामप्यसतामपि २९ श्रीरामचन्द्रायनमः ॥ ॥श्रीलक्ष्मीकान्तायनमः॥ ॥

भेदंचद्विविधविकल्पातीतमित्यर्थः तदेवस्पष्टमाह नेदमिति स्वस्वकोशःउदरं तद्वत् २७ कुतस्तत्समेभ्योपिसमाभासंतत्रहेतुमाह अहै
तैकतादिति द्वाभ्यांचलया शिवेहैतैकाभावेपिसत्त्वान्मनिसत्तोभ्यःस्यात्तेनत्याह अहंत्वोभादिति कुतोनसत्तोभस्तत्राह घनचेतनयेतिव
नेपि सैंधवखंडे द्रवत्वादिविकारस्तद्वत्स एव इहतु नेति तस्मात्तत्राह अविकारादिमत्वादिति आदिपदात् द्वित्वत्वंपरिग्रहः चिरंनित्यमात्मु
पिकालाकाशादयःअनित्यायस्मात् तारशात्या २८ सतां असतामपि शिशुकल्पितनभः शिलाकोशानांजगतामपि चिद्घनत्वा
त्मनागपिभेदोनास्तीतिसमसमाभासमितिसुस्पष्टमितिभावः २९ श्रीरामचन्द्रायनमः ॥ ॥लक्ष्मीनारायणायनमः॥ ॥०

यदा पूर्वभूमिकैवाभ्यासवशाद्घनैसोऽणुश्चादिवत्परां परिणतिं याति तदा आकाशे विद्यमानाः शून्यशक्तिः परमाकाशे चिदेकघनब्रह्माकारा
भावमागतेव भूत्वा चित्याशोऽन्येः खतां त्यजति न्यरक्षन्न्वयः खतामुत्थानशून्यता भवतीत्ययं पूर्वार्धस्याफलतो विशेष इति भावः २५
२६ क्रियाहि कालस्य कलोपरिच्छिन्नमेव काशापि तत्वतया काशस्य कलानातांभ्यां सकले कालेन ताकाशेन तत्परिगादेवत्यैलासकलं
दृश्यमात्रं न कलाकलोभावर्तनीयजडाभावान्नाजडा अनामिका शब्दाभिलापायोग्यावस्था मास्यविशेषणस्सतां धत्ते २७ नामरूप
प्रमुसुप्तिमस्तुर्यायोविराड्हिरण्यगर्भाव्याकृतेभ्यस्तुर्यासेतेन कालेन ताप्रथमाना २८ अतएवसमध्यानिमित्तकं सार्वकालिकं सर्वं

कालेनायातिनैत्रैवपरां परिणतिं यदा शून्यशक्तिरिवाकाशे परमाकाशमागतः २५ चेत्याशोऽन्मुखतां नूनं त्यजत्यविकचाप
लेंवाललेरेखचलनं पुष्पलेखवसौसुरः २६ कालनाकाशतेत्यक्ता सकलेसकलाकलान जडानाजडास्फोधत्ते सन्नाम। रा
नामिका २७ त्रिकालाद्यनवच्छिन्नमहासत्तापदंगता तुर्यंसुर्यासाकलिता मकलकामनामया २८ काचिदेवविशीला च सात्वि
तत्समवास्थिता सर्वतः सर्वदा सर्वप्रकाशास्याद्गुलत्परा २९ एषा द्वितीयायदज्ञा कथिता तत्वज्ञतः नीरवृन्दस्य गुप्यामयरूप
रविदांवरः २० एषा ह्यव्यक्तत्यवलनादनामार्थपदंगता अत्रात्मेत्यादिशब्दार्थादतीतो नाद्वैदेतिकेवला २१॥ श्रीरामजी॥

त्रुगोचरेभ्यः प्रथाभ्यः प्रकाशेभ्यः स्वादुभ्यः आनंदेभ्यः उत्तरां तापरां नादृश्यां लक्ष्यं तीस्यहणीयलरांत्व २९ उक्तां तुर्या रव्यां हि नियुभूमिकामुक्त्वं
हृत्य तीयामवतारयति येषेति पदं भूमिका २० तस्यां पूर्वार्धेस्याप्यविशेषमालोनाह एषेत्यादिना इक्षब्रह्माकारा रवङ्गइति अत्यन्तद्यापम
सतयोर्वलनात्सीरारकवेदेकीभावान्नमर्यालिगोचरस्यती ति नाम आह काशस्थ पर्येलीगम्यते इत्यायोग्याद्याशतलुभयस्मृत्यलापदं
गलाअत एवब्रह्मात्मेत्यादिपदवाक्यार्थादतीता तथा चासंप्रज्ञातसमाधिगम्यैव पूर्वाभूमिका इयंत्वसंप्रज्ञातसमाधिप्रतिगम्योते
लिप्यासस्ति इतिभावः ३१

तत्र भगवान् तत्त्वबोधो येयोगतया उपायो येपसारो प्रथममाह मुने इति हे मुने त्वया मयमेमनं विचारमाह पतान्निधाय स्वस्य प्रतीच
स्तापारमार्थिकरूपमेवाप्रमीयता प्रमाणेनिधार्येता तत्र प्रतीतिविस्मनर्थबोधि मुखत्वापाद्य तेन सर्वानर्थमूलत्वमर्थं पुष्कात्ममय
योगपमृतिदशामाश्राहरे यथाम्बरलमेवाकाशापवनः स्पन्दतो तयस्ता परत्वात्वाद्याप्ति भातिकरोति तेना हृष्टमिति तत्त्वमर्थोपपन्न २ न
नुत्वमर्थं अपिद्रष्टुमहर्य मुपादेयं च वर्ह्मलितत्तु तानारूले मतत्राह दृश्यमिति यतो श्रुते श्रुतं भवत्यमतन्मतमविज्ञातं भवती
माहि स्तुतेत्राल्मरुपनिनिवसर्वदृश्यानानात्वतो दृश्यं रूद्रवा भ्रमे: समसत्वं किं पुयोजननेता हेय तत्त्वादि दः इह भाति विबवे ३
उपानादेश्यो: महीरणामनोशास्त्राचितास्वासनहेतुत्वोच्छेतमयात्तरएवाविपरीताविद्वायहेतुत्वादशान्तिमयात्वानेनान्वेति

६ ~~स्वरसानि~~॥ मुनेमननमाहृत्यस्वप्रेमेवाशमीयतां त्वमर्थमाहरानर्थपवनः संदितामिव: ३ दृश्यमिह यत्किंचितदहं

-140 किं समभ्रमे: न हि हेयमनुपादेयं च हेप स्यामितां छिदः ४ शांत्यशांतिमयानेतान्विकल्पान्दलयन्नतः धीरोसिना
न्यथास्थित्वात्वमेव भवचात्महक् ५ ईशोरूपदशामाशु बाह्यबोधायवायुनः समाश्रिमतुन्के त्वं अपुतहृत्यास्थि
तेनकिं ६॥ रामनरा ~~पस~~॥

कल्पान्दलयं त्वमेव धीरः असि रासि अन्यथा तु न धीरोसि अतः आस्थित्वा अस्थ्यां विधाय आत्महक् चाहीरश्चभव
तथा च दृश्याकाराना के विन्तचिदात्मस्वभावावस्थित निरवमुख्या कल्पदलिभाव: ५ तत्र चेत्त्वसमर्थोसिहि तत्त्राप्राप्ययंक
विलकालं अवरण्य यतु कूलांकतियथामेव वायुरहङ्क्रिमभलव्यतिरेतरतत्त्वप्राप्यैयपतस्वनका दाविद्यप्रभासदु
परमस्वेत्याह ईमामिति वासुबोधाय सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषै: एकस्तथा सर्वभू
तांतरात्मा न लिप्यते लोकदु:खेन बाह्य इति श्रुतो अलेपकत्वसमर्थेनाय सर्वप्रपंचवाह्यत्वेन दृष्टी तस्यात्मनावाधायत
हृति आत्मलाभप्रयत्नं विनास्थितेनाव स्थितेन किंक: पुरुषार्थः ६ श्री रामचंद्रायनमः॥ ॥नारायणायनमः॥ ॥६ राम
१४०

उक्तमेवतुर्यातीतत्वमुपपादयन्नुपसंहरति समस्तमिति ॐमित्येकाक्षरस्य विराडादिभिराकारादिमात्राभेदैः कल्पितैस्तच्चतुर्भिः पादैः
प्रविभक्तस्य यानादबिन्दुशक्तिशान्ताख्याः तस्या अर्धमात्राया मात्रास्तासु तुर्या शान्ताख्या सा परमा गतिस्तस्या हि आनन्दज्ञानात्मि-
त्याख्यायां स्थितिषु अविकलाख्यातुरीयतुरीयातीतायनीयश्रुतेः परमा गतिस्तुर्यातीतेति भावः ३० इत्थं शिवदर्शनवर्णितप्रकारे
णगत्वा तु यदि सेवा सत्तत्र अथ श्रमुनाविशिष्टेन मुनिनाचारदृश्यैः स्पन्दनघाटिभिः सार्धं तन्मयगुणशान्तोरवः शुष्कपादुमात्राच
मे भागो यत्र तत्तदुपत्याशान्तरवाभिधाने अस्मिन्सर्वसंसारपारतुरीयपदे अमृल्पपादुकभूतानन्दाविचलतदेकत्वेन परिणामतो
विश्रान्ता वृत्तिर्यस्य तथाविधः सन्तत्र वशिष्ठाश्रमे मुहूर्तं तस्थौ निश्चल एवाविलसन्मनसः परमपदविश्रान्तानन्दधीनसर्वे

समस्तं सशिवं शान्तं मतौ न बाधितत्वात्तत्र ॐमित्यस्य च तन्मात्रा तुर्या सा परमा गतिः ॥३०॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्तवान्स
महर्षिरगमत्तोऽस्मिन्यारपदे सत्यपशान्तरवाभिधाने तूष्णीमासीत्क्षणमसुनामुनिना च सार्धं विश्रान्तवान्निरयुतत्र मुहूर्तमीशः
३१॥ मोक्षोपाये श्रीपरमेश्वरोपदेशश्चतुर्विंशतितमः सर्गः ॥२४॥ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ ततो मुहूर्तेन हरो गौरिकम
लिनीसरः मिहिकासौ नानुरः स्वैरं विकाशं बहिरादधे २ इत्युपोद्धातयामास सपुलकाशतलोद्धृतः बोधं सेतुं कादर्णं सुरा

यचेष्मानांकुरी भावादिति भावः ३१॥ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे चतुर्विंशतितमः सर्गः ॥२४॥ वृन्दावि
सुहृदादीनामत्ययः परमः पिता महादेवः परात्मा सोऽपि पुरस्तौ मातर्यैते भक्तवात्सल्यानि पायान्ममविकाशप्रबोधेनेऽत्युत्सुकः मन्नामण
स्यनप्रीतसन्बाह्यविकासनेऽन्मीलनं आदृत्यौचकार २ इत्यस्य मुक्तेस्तत्त्वेनिर्मलत्वाच्चिपुण्डुशारद्भ्रेरश्चाविकलत्वाच्चाकाशत
लेउदितः इत्यसयो भिन्नचरूलसरणनेत्रोपलम्बयः बोधं समाधिः प्रबुद्धतामुपात्यामासेत्य आसमुद्धकान्तमेघसंपुरकात् ग्रावानसंस
पुरात्तद्धूतः अमृतनासाग्रशार्कौ इदं बोधनयति तत्त्वे दृष्टिनार्थः अर्कोत्मुराग्निरिन्दुत्वविषयेयत्ने क्रादसे २ श्रीरामचन्द्रायनमः ॥ ॥

चितवनि: सर्वचैतन्याकलनः २५ येनाभेकेन महाचितः सधुल्लासं निरंतेर्पं याभिव्यक्तौ आद्यन्तमुहूर्ते तिवाभिख्यामोह परवशानभवंतिते
एतेजगति अस्मिन्विष्णुहराद्यः परमाद्देवा: प्रतिद्धा इत्यर्थः २६ यत्तु परस्य प्रदेवात्तद्व्यापकोपदेशाभिमानिनः एते सर्वे कार्यार्थ
माविर्भूताश्चिन्मात्राविस्फुलिंगप्रायाल्पसत्त्वा इत्यर्थः परस्मादिति २७ उपाधयोहित प्रधान्याभ्यां कस्मादाह्ठते इदं चाप्य
यज्ञ वक्ष्यते दृष्टान्तेन विभिन्नः सूक्ष्मतया प्रलोदीलाम यथावैभाव सर्गादिन्द्रतंत्र्यथा पदार्थाविद्याधिपयोरभावाता श्रीस्यवहा
राश्रविधाकृतश्रातिरवनवासत्त्वोत्पाहत्तोषेवन्याहेन्नो २८ २९ वेदाः वेदार्थाः सर्गादिक्रमाः सांगोपांगक्रियाकलापाउपासना

अनिलानलचंद्रार्क वपुर्यस्य परमेश्वरः सर्वस्सर्वगो ह्यात्मा चित्तवानिचेतनः स्मृतः २५ देवाश्चादेवश्च ऋतादेवदेवो दिवस्पतिः
महाचितः सधुल्लाससमुत्पत्तौ यत्नकेवलः २६ येनाभेनेजगत्येते ब्रह्मविष्णुहराद्यः परस्मात्परिनिर्याता ब्रह्मविष्णुहराद्वयः २
७ कस्मात्तमायसर्वशक्तिविधिभ्रांतिर्विलिंष्ठ्वः नो विनश्यंतु तेषु ताते श्वपरात्पदात् २८ स्थितेषु भ्रमवीजेषु कल्पनाजाल
कल्पेषु सहकाशनशाश्वतसाविद्यादिनि पोत्तरी २९ वेदवेदार्थभेदादोजीवजालजडावली ततस्तस्याऽऽप्तनतायाप्रसृताया
पुनःपुनः २० संयन्त्रेदेशकालाद्याक्रमत्याहुर्योनासुकः ब्रह्मविष्णुहरादीनां मतोयं परमः पिता: २१ श्रीरामायनमः॥

भेदाव्यवस्तत्त्वसुतादेतो यापमेवाः श्वतर्दधिकाले याजीवात्तेयांकामकर्मवासनाजननमरणवनुर्घजयश्चेत्येतेषामावलीयांक्ति
तया अविद्येति पूर्वेणान्वयः अविद्याविलासभेदोत्त्वान्नत्याहकृमशक्त्या तस्माहृततरति वर्णेनासुकः पुत्रः क्रमत इतिक्रमसम
र्थस्यात्तकः कश्चित्यर्थः अथवा क्रमतः इति क्रमः प्रयोजनं स्यान्न्वविं चित्यर्थः यतः ब्रह्मविष्ण्वादयोऽपि तदधीन शरीरो
पाधिपरिग्रहाः अत आपि विदात्मा महादेव तेषां मपि पितेत्यर्थः तथा चाथर्वशिरः श्रुतिः ध्यायीत ईशानं प्रध्यायितव्यं सर्वमि
दं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयंते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतैः न कारणं कारणानां धाता ध्याता कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसं
पन्नः सर्वेश्वरः शंभुराकाशमध्ये इति पुराणेऽप्युक्तं प्रपत्ते कारणात्मनोजीतः साक्षान्महेश्वरात् तपसानाविष्टात्तेन

हा° १

वार्थं कार्यदर्शीनानां मध्ये देहात्मतादर्शनमेव महाननर्थः सर्वानर्थबीजं चेति तन्देवमपत्याजयितुं भगवान्मृत इति वासिष्ठ आह ईत्युक्ते।
तित्रि स्थूलधकं इति प्राग्युक्त कल्पान्तरमुक्तात्वा वायुदेहात्मवाभवो धोयस्यतथा विश्रामा भवेत्या शयनव स्यमाणदेहात्मना भूमानिर
मापायम्माहेति पूरयित्वा वायुं त्रुटितो वायं यात्रा ज्ञानत्यः तत्र देहस्य क्रिया शक्तिरिव चेतन शक्तिः रपि परायत्तेति नात्मता प्राप्त
क्रिता शयन प्राण धिना देहस्य स्यात् प्राणो निर्देहस्य चालनी चलनानुकूला क्रिया शक्तिः पावनी पवनः प्रभुर्मासनदनिमा
क्रिजुग्राम विनिरिवेत्यर्थः ८ तत्र क्रिया शक्तिः स्थूल भागस्य च विनश्यतश्च स्थित्या विनश्यति त्याह विनश्यत इति ९ कुलन
विनश्यति नत्रा पप्यते नाह मनः प्राणमये इति लिङ्गदेहस्य वलितइति यावत् परिजानैति निरावरण मभिव्यज्यते १० स्थूलदेहम

स्तु स्थावायुवोधरूपं माभवेति लिंबि स्थूलधक प्राणेनैव देहोऽहं परिस्फुरति यन्त्रवत् ७ प्राणहीन परित्यक्तं देहं स्थितिस्थितिमु
वत् चालनी पावनी शक्तिः शक्तिः संवेदनी चिती ८ स्थास्थूलीनत्वात्पिनचत्मलसितेवात्मकारणे विनश्यतः प्राणदेहावि
योगोऽमृदेव च ९ चिदात्मा जायते स्वेन्ति विनश्यति वि भूमिः मनः प्राणमये देहे चित्तत्वं परं ज्ञायते मुकुरे मलाभा
से प्रति विम्ब वर्तते सदृश्य गगनं सत्प्रति विंबि क्रियाविना ए यथा निर्मलो यते मुकुरे मुनिनायक तथाता लिङ्गतः प्रा
णो विद्यमानो पि देहके ११ सर्वगामपि नित्यं स्थितो धात्मा [illegible] भाति बुध्या केवल चिन्मला चिदैव परमेश्वर १२ बिदु
दैवनदाभास सर्वसत्तार्थदं तयासह हरिः सोऽशांशः सोऽजः सर्वत्र सोऽमपुरेश्वरः १३ श्री रामचन्द्राय नमः॥ ॥रामकृष्ण॥

अस्यान्तन्वित्तभिप्रायकलमर्थं तामलिन मत्वादिति इत्युक्ते तो यथा स्थितिप्रपत्ति नाविप्रसर्जते १२१३ अलस्वसर्वगला वित्तिमायाक
लंकाध्यत्वा लिङ्गदेहस्य स्वास्थ्य चित्तनत्वा स्व [illegible] अनात्मनत्वान्नति तृणादुभयलम ध्येता हस्य गो
बाह्याकारणा स्थूलो धात्विकल्पोतिलिताल तेहस्य संसार [illegible] खलुमायो कलंकविमलात्व एवं परमात्व
परमकल्याणकेवल्याला अभीतस्नेहरूपार्थः १३ [illegible] निजननत्वात् यति यतति यतिति सत्त्वापि
वशतिष्ठिमतात्रत्याह विदुरीति तस्या प्राभासं प्राप्य [illegible] देवता नाम पपुत्र [illegible] रव नत्व मिताशेय

सर्वविम्बोद्भवात्तस्य सर्वाकारेण वस्थितेः सर्वास्पर्शाद्धि शुद्धश्च सैव श्मर्यं प्रचक्ष्यते यतः एतमात्मानमालोकान्न भूयः परिरोहति हृद्गमात्र
समारन्ध्रकजङ्घाद्व्रजतीति निरुद्धः स चासोऽहंस सर्वस्य जगतश्चेतीश्वरः स्वामीतीनिकृष्टं प्रविदः तथा च श्रुतिः सह स्नोमद्युयातेन धावाश्रसि
नीयतो स्वामीति १ विश्वातीचित्सारं २ चित्प्रकाशातमाकारेण स्वसत्तया सर्वभावानभावनं सत्ताप्रदं परमार्थतः सत् अकारणमभाव
मभवात्मकं ३ उच्चेतनो धाना सर्ववाह्यवृत्तीनां चेतनप्रकाशकं चेतनात्मनिजीवो भूतः सारभूतं चेतनाचिद्रूपत्वप्रत्यग्भूतं चेत्यानां
वाह्यविषयानामपि चेतनवृत्तिसंनियोगिकृता भिव्यक्त्या प्रत्यक्ता चेत्यानां परमश्राधिष्ठानतत्त्वभूतं भूरिभावनं आत्मानमवमाय

ईश्वरउवाच॥ तन्निर्देश्यमेवैकं सर्वसत्तान्तरस्थितं स्वानुभूतिमयं शुद्धं देवं तं ईश्वरं विदुः १ बीजं तु भूतबीजानां सारं संसारसं
मतः कर्मणां परमं कर्म चित्तं तु विद्धि निर्मलं २ कारणं कारणौघानामकारणमनाविलं भावनं भावनीयानामभावमभ
वात्मकं ३ चेतनं चेतनो धानां चेतनात्मनिचेतनं स्वच्छरूपं चेतनानं चेत्यपरमं भूरिभावनं ४ आलोकमालोकममलमनालो
कमलोकजं आलोकबीजं बीजौघं चित्तं तं विमलं विदुः ५ असत्यं सत्यमप्यन्तं सत्यासत्यविवर्जितं महासत्ताद्यसत्तान
चिन्मात्रविच्छितं तरतं ६ स्वयंभवति रागोऽस्मा रञ्जकोरञ्जनेरज स्वपमाकाशमप्यङ्ग कुड्यं भवति मंडितं ७ अस्मि
न्नितसि स्फार जगन्मेरुमरीचयः स्फुरता प्रस्फुरन्त्यन्ति प्रस्फुरन्ति च कोटयः ८ श्रीरामचन्द्रायनमः॥ श्रीराम

यावद्देवत्वेन भावितं वल ४ आलोकानां चक्षुरादीनामादित्यादीनां चालोकं प्रकाशं तच्छुभ्रं ज्योतिरिति श्रुतेः अनालोकं चक्षुः
सूर्योद्यप्रकाश्यं अलोकजं मूलोकिकं आलोकप्रकाशमेकमेव बीजं बीजौघात्मना स्थितं ५ न विद्यते सत् पारमार्थिकं सतो वाह्य
काशं च यत्र सत्येन व्यावहारिकेण सत्येन प्रातिभासिकेन चावस्थात्रयेण विवर्जितं महासत्ता जगत्सत्ता आदिसत्ताकारण
व्याकृतसत्ता तयोरन्तिर्बाधितत्वा स्थितं चिन्मात्रतदेव विद्धीत्यर्थः ६ रञ्जनबीजावस्थायां शरणागाविषयस्मृतो चित्तलोभकं
त्वाद्रञ्जकः विषयः संवंधेरञ्जितत्वाद्वियोगचिन्नमौलिन्यहेतुत्वाद्रञ्जः आकाशं अमूर्तमप्यपिकुड्यं मूर्तं भित्त्यादिर्जातं

महत्त्वपरिद्धे स्वात्मज्ञानयोगैश्वर्यमहीयते पूज्यते सर्वैर्लोकैर्यस्तदेवतत् इतिमहादेवः तथा च श्रुतिः यः सर्वान्भावान्परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्ये
महीयते तस्मादुच्यते महादेव इति सर्वेषां सत्वानां बलानि अभिधा अस्य यस्य २२ तोद्दिदन्तं परिचिन्तयतः अन्यदं प्रतीतिदृश्यप्रति वस्तुवस्तु
रङ्गुपल्ला एव विषयो नान्यः २३ सन्निधानार्थमाह्वानप्रकाशनार्थं च मन्त्रानुपयुञ्जते सर्वगते सदास्थ इति स्थितु तस्मिन्नाह्वान
मन्त्रयोः प्रयोजनमस्तीतिभावः आत्मप्रदानमितिछायेनावगुण्ठनावरोधनादिपरिग्रहः २४ ततएव लभंते २५ हृदा हंसतदालोकना

अं

मूलबीजं महादेवः पल्लवानामिव द्रुमाः सर्वसत्वाभिधः सर्वः सर्वसंवेदनैककृत् २२ सर्वतत्त्वाग्रदेशात्त्वन्तरोपि सर्वं स्व अतद्दि
दः प्रत्यक्तत्वात्त विषयः सर्वत्रैव सदोदितः २३ संवेदनात्मकतया गतेयास्य गोचरे नतस्याकानमन्त्रादि किञ्चिदवाप्यु॥
ज्यते २४ नित्याहूतः ससर्वस्थोलभ्यते सर्वतः क्वचित् यायावल्लभ्येशायाति तत एवमुने शिवं २५ स्वरूपं समवाप्नोति
यालोकमनोहृष्टा आद्य पूज्यनमस्कार्यस्तुल्य सर्वसुरेश्वर २६ एनेन विद्धिवेधानो सामा तामहतामपि एतमात्मानम
लोकप्रजाः शोकभयापहं २७ संप्रहृष्टवीजवल्पतुतुनः पुनः परिरोदिति सकलजन्तुसुयत्नभयप्रदंविदितमाशुमुपास्यमयत्न
नः त्वमनमात्मगतं परमं पदं भवसि किं परिमुह्यसि हा द्विस्य॥२८॥ इत्यार्षे वासिष्ठे देवतामयः पंचत्रिंशः सर्गः॥३५॥

नां तन्मननलक्षणानां मनसां तत्सालिप्यस्य स्वरूपं स्वयमेव आप्नोति ध्वनितान्यपि इत्यर्थः अतत्प्रमेव सर्व पूजादि यत्र हीयागमा ग
घं पुरः स्फुरितं कदेवं पूजादि योग्यविधि २६ एवं बहुनामपिमयतं तत्सोपेक्ष्याह एतमिति २७ यत्सकलजन्तुभ्यो विदितं सत्त्वं भयप्रद
तं सर्वस्मादरोपयत अयत्नतउपास्यं तत्र दूर्जं पदं त्वमेव भवसि अतः किं सामुराहिंस्य परिमुह्यसीत्यर्थः॥२८॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्य
प्रकाशे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे देवतामयः नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः॥३५॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ श्रीराम चंद्राय नमः

सयोगात्स्मतोसत्वा शिवस्यानंतशाक्तय: प्रधानशक्तिर्लीयतेनिर्नित्यं चाओपवर्णिते यस्मिन् ईश्वरे इत्यादिकानां समंगीतादारत्नस्तोकभूर
तीनां शब्दानां अर्थश्री: सत्यस्वरूपत्वमायाभवनानीत्यस्मिन्सर्वजगत्सत्वालक्षणस्यमणेः समुद्रके संपुट प्रायमायाशबलसवल
रैका: विमलाभासा: शक्तयानेकचेतीतिपरत्यन्वयः लल्पकस्तोकस्यलोकतः परमार्थतस्तु यथासत्यार्थेतात्पर्यावर्णितेपल्लवेः ति
स्तलये दले हि रति पदेऽस्य अमुलरम्लानमौलितानामिस्मनकोलेन सर्वतोलतामिरालिंगितेनेति यावत् अनएव अंतरालेघुरन्ध
कोटरशाखांतरालसुगहनतरुप्रवेशनदुरारोहणमिति यावत् अनएव अंतरालेघुलेपकोटरशाखांतरालसुगहनतरुप्रवेशनदुरा
सपदं अमलेन अम्लानेनानंततरुणपुष्पफलपल्लव भ्रमरस्वरादिसमृद्धया विलासवत्याहेलयाप्यवहेलनतत्वविलोलानिलत
लितानिघनानांनिरघनानांविद्युत्सवलनस्निग्धशिशिरस्यामलसौंदर्यानिसर्गेभ्रमसर्जितानिर्यद्योगर्जितयोतिपाठस्तं दर्श

143 ईश्वरेवावा। इत्यादिकानां शब्दानामर्थश्री: सत्यस्वरूपत्वं तस्मिन्सर्वेश्वरेसर्वसत्तामणिसमुद्रके ॥२॥०॥०॥ राम

तिशायाभिमानवत्सुकगर्जनानियपेतियोऽयंनयाविष्वग्यात्यलत्वयाहत्वांतेरश्रुवनांतरेषुसर्वजगतिवाप्रसिद्धानव्लीलतास्त्या
नन्यवोपसंग्रहाद्भूलितासंकोचितमुशिरवअविरलितानाघ्रुनीकृतत्वार्थः अथवाभगवान्विष्णुरत्र वर्ण्यते पल्लवेदले स्यामल
यावत्नमौलियामौलितानापुरषाणामश्रमल्लेनस्वेन अमलेनपरमार्थतोवसनभूषणादिनाचनिर्मलेन अंतरालेजठरेस्वनुदे
शभुवनपरितत्वाद्गहनेनविभुनाजगन्मोहमसौंदर्यविलासवत्याप्रागवेदवहेलाविलोलघनगर्जितयास्वःदेहलक्ष्म्यात्व
आलिंगनलीलक्ष्मीलक्षणाललनानापिवलितानाशिरेवअविरलिता अयथूकृतत्वार्थः परमार्थतोपि अंतरालेविचित्रका
मकर्मवासनागहनेनाज्ञानलक्षणेनमलेनपल्लवप्रायैः सत्त्वभूतैः तत्कार्यैः दलप्रायैः स्थूलभूतभुवनमंडलस्यामालिता
॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ श्री॥ ॥नौजगतापाल्लसमीलतासाहेलयालीलयानभासि विलोलानां घनानांगर्जि

अस्मिन् चेतनेस्मिन्स्वप्रकारो स्वसत्तामात्रेण जगत्यदः संपन्न मयि न किंचन संयत्नेव स्वंतराभावाद्यथा अनतो ज्वालांगारविस्फुलिंग
प्रभादिवैचित्र्यं संपन्नमपि अग्न्येकस्वभावात्तेनैव तेन स्यादित्यर्थः ९ अत एव अणोरणीयान्महतो महीयानिति श्रुतिः सर्वाति
रूढधर्म्माणं तत्र समावेशयन् स्तौति याशायेनाह गर्भीकृतेति गर्भीकरणं गर्भः मिति शंकाया आरोपाद्गर्भीकृतं तदुक्तं च
त्याने १० कालतापस्मिन् गर्भो स्व भविरुद्धमित्याह गर्भीकृतेति आन्ताः सर्वतो यस्य कल्पादिपरार्द्धैः कालायेनं अना
पि आग्वदपोनरक्ता ११ उक्तं पथचयेन वालाग्रेभ्यो हिता १२।१३ महत्कायो वृत्तोर शरीरः १४ अयं सर्ववाचे मुखे भ्योकान्म
कोपि प्रातः अयोत्रि महल्लमात्रात्मा परमार्थतः सत्तवा आयमुरल्लेनवा अधनापि प्रातः अधनाद्रा प्रातः अयं प्रातिराद्दश

पा २

स्वसत्तामात्रसंपन्नं यदमस्मिन् स्वतेजसि नाकिंचिन च संपन्नमस्मृदे अग्न्यादिवानले ९ गर्भीकृतमहल्मेरु परमाणुसमं वि दुः
आक्रान्तितमध्यमेरु परमाणुसमं विदुः १० गर्भीकृतमहाकल्पो निमेषांशोऽप्यसौ ततः अक्रान्तः कल्पनानेन नु सत्यकोनिमे
षता ११ वालाग्रकोटिरप्यणुना व्यासोनेनाखिलामही सप्ताब्धिवसना पृथ्वी नास्यान्तमधिगच्छति १२ अकुर्वन्नेव संसार स्व
नाकर्त्तोऽगतः कुर्वन्नेव महाकर्म न किंचिदपि किंचन १३ सूक्ष्मत्वमपि निर्दिष्टोपि हि स्थूलवान् अकायोपि महाकायो महाकायो
प्यकायवान् १४ अद्यापि ससदा प्रातः प्रातरप्यधुनागतः नवायनं नवा यातं स्वप्रातं नवासदा १५ मितिविधिविवेलसता
पुरापि विठालिमालय विविधवालिन्स दलोकालासोद्गुलगुरुः पितानी १६ न्यायतनृथैक वाक्य तथाप्सर्वमपश्चक न तदास्ति
यत्सत्ये न तदास्तिनय न्यायो १७ यस्मिन् सर्वं यतः सर्वः सर्वं सर्वतश्च यः यश्च सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः १८ यत्रात
ालगह्नेन विलाशवल्पाहल्लामिलोलयत् राशितायल्ल महत्तपल्लवलतामल्लमालिना नालत्मोलनताविरलिताबाले १९

कानां यदितलदधिकानचितलन्तु यत्रकस्माल्लेव सततन्कनुरूपेणयदित्यर्थः २४ एवमनन्तशालातदस्वल्पितनिरर्थकाश्रयश्चशालाम
पिसरवेति कोऽपि दनुकल्पदर्शयति विविधिमीति २६ तथा सत्स्वासायैकेद्वसान्याद्यावत्कालमपिसमस्य उक्तं सर्वपि त्रिकृतवत्
तिरेकमनुरवेनापाहानलदलीति २७ अतएव सप्रदादेवामिधागदस्यायणतरीतिस्मारयत्नपसंहरतियालमिति २८ यत्रारोपाद्
सतोपि सत्ताभवतीति यदुक्तं तत्स्वभावयितापद्यथा यत्रानर्थकोपि तत्सामर्थ्याकाभवतीति इति दृष्टांतप्रदर्शनमभि प्रेत्यानर्थकं
लोकमुदाहरति यत्रेति यत्रास्मादिकानां भावानां अयं श्रीः स्वसत्ता भाति उत्तरसर्गायेना स्यः तन्नलयाख्यास्याम ॥२९॥ इति

या: बीजशक्तयोऽनन्तजगन्ति विचित्राणि आरोपयन्ति तास्ता: शक्तय: का: नाम विमलाभासा: स्फुटाभूत्वा न कचंति नाविर्भवन्ति १ ता: शक्तीर्
वपुषो आहरति एषेत्यादिना बीजशक्तिः बीजकणांतस्था एषा स्वशक्ती चित्सत्ता तत्र परिस्फुतम कालवार्यादि सहकारिकारणानि
लब्ध्वा प्रथमम् अङ्कुरं करोति क्रमेण तन्डुलो भूयसा नानासुरसभोग्यमोदनं करोतीत्यर्थः २ फेनाः आवर्ताः विवर्ताः अन्तर्वर्तिनी या सत्ता
नैव तद्वर्तिनी अनुगता बाह्यसत्तामात्ररूपेणोर्म्यादिरूपे शान्तिः किंतु शिलातलातलादिसंबंधिनिम्नदेशोपसर्पणलक्षणो जिह्वेन्द्रि
यसंयोगेन तद्देशोपसर्पणरूपं स्पन्दं करोति ४ रसरूपेण मकरन्दसंवलितगंधरूपेण मकरन्दसंवलितगंधरूपेण नासापुटयोः परिस्फु

कानामपरमा भासा तस्मिन् परिमाचिन्मये नकचतीति वित्थं नित्य विचित्राणि जगंति याः १ एषा बीजकणांतस्था चित्सत्ता
स्ववपुर्मये लब्ध्वा मत्कालवार्यादि करोत्यङ्कुरमोदनं २ फेनावर्तविवर्तान्तर्वर्तिनी रसरूपिणी करोतीन्द्रियसंबंधे करोतीत्स
स्पंदमसौ ४ एषा कुसुमगुच्छेषु रसरूपेण संस्थिता करोति घ्राणसंबंधं करोति फुल्लता ५ चित्सत्तानशिलाङ्गा
भामसती सत्यतापदं सर्गाधारदशाधत्ते गिरेः स्थितिलीलया ६ पवनस्पन्दकोशात्मरूपिणी वल्गितेन्द्रियं संसाध
यत्यात्मसुतं पितेवात्मिनयातया ७ अशेषसारसंपिण्डमध्यात्मानं स्वसिद्धये भावयित्वा न किंचित्त्वमिवस्वत्वं करोत्यलं ८।

स्फुलत्ता ५ शिलाङ्गा प्रतिमा तदाभा शिलाद्यतिरेकेणाप्यग्रसती व्यावहारिकसत्यतापदं स्वजातस्तीति सर्गः कार्यं तदाधारः शिलेति
भेदविकल्पदशा अविकलैव धत्ते यथा आवहते गिरेः स्थूलत्वालतादिकार्याणि धत्ते तद्वदित्यर्थः ६ एवं पवनलक्षणाय: स्प
न्दतो सर्वक्रियाणां कोशस्तदात्मस्वरूपा वल्गितेन्द्रियस्य अशेषग्रहणाय संसाधयत्यनुकूलयति यथा पिता आत्मसुतं स्वकार्ये प्रवर्तयति
यतितद्वत् अनपायी त्या इन्द्रियान्तरस्याप्यग्रहाभिशक्तयो बोध्या इत्यर्थः ७ यथाप्रवृत्तिशक्त्या संसरतितथा निवृत्तिशक्त्या अशेषस्य ज
गतः सारांशानां सत्तानां संपिण्डं एकानयनमात्मानमधिकृत्य श्रवणमननाद्युपायैः स्वसिद्धये आत्मभावयित्वा नन्ता गति सर्वप्रतिस

परि ३

तमिवगर्जितंयस्मात्तथाविधयामहत्यावाचाश्रुत्याविलसन्तंविलासवन्तमित्याद्यत्रविद्याकीरणानेत्रानयतिमहत्ताडुनाप्रज्वलितानुद्दिशेरिव
अविरलिता चिरेकधनीकृता एवमर्थानेराणेयस्य श्लोकस्यसुधीभिरुह्यानित्यादिकानामित्यत्रश्रीदयदादनर्थकेत्वप्रसिद्धत्वमानित
रघुवरदयादिमादिवाक्यानिगृह्यंते जग्मु वःकेवलयाडुकाभ्यांद्वारिस्थितोगायतिमद्रकागेयतव्रामणीएकृतिपुत्रकामाराजनत्वा
यालमुनस्यकोर्थः अस्यापिलौकिकःपरमार्थिकोवार्थोत्रसन्त्रेयवत्कल्प्यपितु शक्यतेतथाहिलौकिकस्तावत्कश्चिन्मद्रदेशजः
केवलयाडुकाभ्यामुपलक्षितोजरद्वसादृश्याज्जरद्ववाबाहीकः स्वगृहद्वारि स्थितःसन्मद्रकाणिमद्रदेशप्रसिद्धगीतानिगायन्ति
तंकश्चिन्मुनिश्चिद्देशजःकेवलयाडुकाभ्यामुपलक्षितोजरद्वसादृश्याज्जरद्ववाबाहीकःस्वगृहद्वारिस्थितःसन्मद्रकाणिमद्र ज्द
देशप्रसिद्धगीतानिगायन्तंकश्चिन्मुनिःकिंस्यरागयुक्तेनपुत्रेणसहलवणाकरप्रतिकेनचिदावस्यकेनकार्येणगमिष्यति
नत्रपुत्रजीवनकामात्राम्नीलवणाकराद्यःमागतईतिलौकिकम्यःश्रुत्वाहराजन्नितिसवहुमानसंबोधनरमायांलवणाकरेल
मुनस्यकःअर्थःकिंसमर्थोलम्पुनउत्रमहर्षीभिनिएच्छतीत्यर्थःपरमार्थिकोपिकेवलसदृश्याअविद्यायाडुकाप्रायेणलिंगदे
हेनचवस्तुरादिद्वारिविषयभोगार्थस्थितोरदुवसदृशोजीवःवैषयिकान्येवमद्रकाणिग्रहीपुत्रादिसंगलग्नीतानिवहिर्मुखोगा
यतिनमनागपिस्वतंत्रोदिहृश्यतेतमेतादृशमुपालम्भ्यमुनानाम्नः संसारत्रकेतायनीपुत्रान्त्रसोलनाबाधस्तत्कामाग्रामणीकृ ति दे
तिःएच्छतिहेराजन्स्वयंज्योतिस्वेनविराजमानस्त्वेवतेनसर्वंजगद्रंजयंश्चहेआत्मन्रमायांसर्वाविद्याकामकर्मबीजविनाश
कत्वाल्लवणाकरोत्वरमायत्वत्स्वरूपेपरमसुखेअल्पतायाविरत्वान्नात्रंस्यभोग्यलम्पनतुल्यस्यभोग्यस्यकःअर्थःमोल्म्यविन
रत्नवत्सस्मात्परित्यज्यवायुरहिक्षिस्वात्मारामोभवेत्युपाशयेनेकोयमोल्भितिलपमुयास्महेकतरःसआत्माकिंकारणंब्रह्मकुलःस
जातादृत्यादिएच्छतीत्यर्थःएवंरहसद्यादिमादिवाक्येष्वपिअर्थसूनाउत्ताभिरिद्धिसिद्धिमितिश्लोकस्यतुवालवतीयप्रकृजल्पितानु
करणस्यानुकार्येरवार्थैरर्थवत्नानुकार्यस्यनत्वयकत्वादेवनवाक्यतेति ॥२॥ श्रीरामचंद्रायनमः॥ रघुनाथपत्नीसहाय।

वा.दी.
नि.पू.
२४५

मापिकाविकल्पाविकल्पानामयुक्तो विद्धरा एव शक्त्या पर्य्यनुयेनैनेयमकलः शिवाद्भिन्नाएवेतिनकश्चिदितो पर्यनाशायेनेश्वरः समाधत्ते
शिवस्येति अनन्तरूपस्येति मायाहिस्वरूपतोनन्ता शिवगुणतः शक्तिः कार्यतश्चानन्तं कुर्वाणा तस्यातल्यवद्वर्तीवनन्तविहतीति
भावः मनागपिविकल्पानामदृष्टानवस्तुतस्त्यर्थः १८ विभावनात्विकल्पनान्तुरंगादि मैव विकल्पवैद्ददकामिवबद्धदकं १९
ऋतुमासादिकालैनियतिक्रमेण परिस्थितिस्तान २० पराभिधानापराद्धद्वयकोलाश्चपराभिधानाश्चवातरकल्पात
एवपवरा सा इमस्यक्रियतिद्धान्ति यत्निमितिश्चयथादिचतुर्विकामवाद्रेनः कल्पयति असाभिः कालमावृत्यान्कालः
क्रियतिकानियतलइतिविकल्पपर्यायनामभिरवहतनामिधेत्यर्थः २१ तस्याः कालशक्तेर्नियतिपरंवृत्तादपीति आमहद

ईश्वरउवाच॥ शिवस्यानन्तरूपस्यएषाचिन्मात्ररूपात्मनः एषाहि शक्तिरिच्छाप्रात स्याद्विधामनागपि १८ तत्वकृतत्वभोक्तृ
त्वसाहित्वादिविभावनात शक्त्यो विविधरूपधारयतिवहदकं १९ एवंजगातिनयतितिदृश्याद्यनल्पमेइय कालनेनशक्ते
नैवक्रमेणपरिसिद्धता २० यथापरापरभासासैषानियतिस्त्वेत क्रियाशक्तिसश्चवाकालत्यादिकृताभिधा २१
आमहतदपर्यंतमिदमित्थमितिस्थितेः आलणापरजतस्यैनियमान्नियतिस्मृता २२ नियतिर्नित्यमुद्वेगवर्जितापरि
मार्जिता एषानत्यतित्विनत्य जगज्जालकनाटकं २३ नानारसविलासाद्यविवर्त्ताभिनयान्वितं कल्पक्षणाहतानेकपुष्प
रावर्त्तघर्घरं २४ सर्वत्रकृष्णाकीर्णधारागोलकमोदितं भूयोभूयः यतद्दर्षभूरिरसत्वदजलोत्करं २५ पयोदपल्लवालोलः
नीलाम्बरकतथम पूर्णसुरुहसन्नाख्यिरलोघवलयाकुले २६ ॥ ॥ श्रीरामचन्द्रायनमः॥ ॥हनुमतायनमः॥ ॥०

ति द्विविधोपि नियमः स्वमि न्यसंस्थानमित्याकारा नियमोविकारानियमश्च तत्रायपूजस्य संस्थानित्यभयथानियमनान्निवति
षास्वाच्यत्यर्थः २२ यावत्तत्वबोधेनापरमाश्यानाण्डे आमहारूप्रपर्यंत हितियतत्वात एभाणर्जिलाताकल्पतोत्यर्थः २३ त
त्यतेनाटकलक्षणानिदर्शयतिनानेत्यादिना कल्पः प्रलयस्तत्क्षणानायोपरमक्षणहता विघुदाघातवाद्रिताः अनेक
पुष्करावर्त्ताख्यामेघाएव घर्घरावाद्यभेदायत्र २४ धारावर्षधारातुयुक्ता सोइगोलकमेव महानाथमोदयस्य २५ पयो
दाएवपल्लवाः इत्सांगतानेरालोलयन्नीलमंवरं आकाशांतेद्वस्त्रघानीलवस्त्रं तेनकृतादिनानाविधभमाय ॥ राम
२४५

नराग्नादि ९

145

९ सर्वशक्तिभेदानेकीकृत्य तत्कार्यं पश्चादवधारयति आमहेति ब्रह्माविष्णुरुद्रईश्वरसदाशिवाः ईत्युक्तपंचपरंपरायां पंच
महेशानसंज्ञे शिवे अभिव्याप्य नियतिः सर्वकार्यव्यवस्थापिकायं मूलशक्तिः १० कथं तां नियतिः स्वयं भवतीति चेन्नियमेन तत्स्था
हेतुत्वादित्याह सान्निध्यात्स्फारे अपरिच्छिन्ने आभासे आतिथि ११ आकाशनगरं गंधर्वपुरं तत्रस्थ नायुमंडलभूमिप्रायत्नाग्रु
दिषु १२ काः ईते सामान्यभागप्रश्नः कथ्यामीति याति स्विकप्रकारभेदप्रश्नः १३ १४ सोकामयत बहुस्यामिति श्रुतेः प्रथममिच्छा
सत्ताभिव्यक्तानंतोत्थाना भिव्यक्तानंतसत्ता तत्र कालात्मनः सत्त्वस्याभिव्यक्तौ कालसत्तानंतो नियतसंस्थान भूतभौतिकाविर्भाव

त्वसत्ता प्रतिबिंबाभुमाकाशमुकुरोदरे धत्तकल्पनिमेषांकं कालाख्यममलं वपुः ९ आमहापंचमेशानं परिणामयाति
इदमित्थमिदं नेति नियतिर्भवति स्वयं १० सान्निध्यत्स्फार आभासे गेहे दीप इवाक्रियाः संप्रतस्मिन्नकाशांते जगच्चित्रपरं
पराः ११ परमाकाशनगरं नायुर्यमंडलभूमिषु स्वशक्तिकृतसंसारं पश्यंती सा निवस्थिता १२ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥
शिवस्यास्य जगन्नाथ शंकरः काः कथ्यास्थिताः सा निलाः काश्च किं नाम्नी सत्संस्था किं पदैवतन्न १३ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ अ
प्रमेयस्य शांतस्य परस्य परमात्मनः सौम्यचिन्मात्ररूपस्य सर्वस्यानाकृतेरपि १४ इच्छासत्ता व्योमसत्ता कालसत्ता तथैव
च तथा नियतिसत्ता च महासत्ता च सुव्रत १५ ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिः कर्तृताकर्तृतापि च इत्यादिकानां शक्तीनामंतो
नास्ति शिवात्मनः १६ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ शक्तयः कुतस्त्वेता बहुलं कमागुक उदयस्य कथं देव भेदाभेदः ब्रकीदृशः १७

नियतिसत्ताभिव्यज्यते तास्तु सर्वोत्थानुगताः महासत्तेति भावः १५ ज्ञानक्रियाभ्यां साधारण्यशक्तिभेदास्तु जीवसाधारण्येन ता ना
ह ज्ञानशक्तिरिति कर्तृतामात्रेति रक्तितानि [illegible] भेदार्थमपीच्छाशक्तिरपि जीवस्थितयापि ता
नैश्वरीणां भाविनामाख्याविषयीतां [illegible] शक्ति [illegible] भावः इति सामान्येन परिगणिता अपि शक्तीर्वि
कल्पेन गणयितुमशक्या इत्याह इत्यादिकानामिति एतेन चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमुक्तमेव १६ अहो नियतशक्तिः शक्तिमत

चित्प्रकाशस्त्वरूपं परं पवित्रकं बलोमिर ... शिवस्य ... ऋषे ध्यानमेव ९ समस्तानां ग्रामस्य १

वा॰टी॰ शिवस्यनंतावमूर्त्तेर्बहिर्ध्यानेन पूजनं तन्नूनमहा पुण्यं विमुक्तिफलमीर्यते सरयाति पतिनाटकसाक्षी विदात्मेव परमो देवः १ तत
नि॰पू॰ वक्ष्यमाणप्रकारेण पूजनं सर्वदेवपूजनमेव भवति त्याशयेनतस्य सर्वात्मतामाह घटेति २ विधिनेनवक्ष्यमाणबाह्याभ्यंतरभेदेन
१५६ क्रमेण ३४ साक्षात्तिसत्कारैः स्नानाचमनादिभिश्च पवित्रकमपि देहगेहं यत्नात् न्यास्यदेहस्यावबोधः सोसिनसपादिते

ईश्वर उवाच ॥ एष देवः स परमः पूज्य एष सदा सतां चिन्मात्रमनुभूत्यात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः १ घटे पटे वटे कुड्ये शकटे
वानरे स्थितः शिवो हरो हरिर्ब्रह्मा शक्रो वह्निर्यमः २ बाह्यांतस्थः सर्वात्मा सदात्वात्मा सुबुद्धिभिः विधिनेनक्रमे
णैव भगवन्यरि पूज्यते ३ बाह्यैस्ताबन्महाबुद्धे क्रमेणापरिपूज्यते येनतच्छृणु तत्वज्ञश्रेष्ठ यस्यानुक्रमततः ४ प्रज्ञाक्र
मेषु सर्वेषु देहगेहपवित्रकं त्यक्त्वादेहावबोधात्म परं यत्नात्पवित्रकं ५ पूजनं ध्यानमेवांतर्नान्यदस्यास्य पूजनं तस्मा
त्त्रिभुवनाधारं नित्यं ध्यानेन पूजयेत् ६ चिद्रूपं च वलं लक्षाभसमस्ताभासभासनं अस्तस्य चित्प्रकाशस्य महतां सारमा
श्रयेत् ७ अपार परमाकाशविपुलाभोगकंधरं अनंताधस्तनाकाशाकाशपादसरोरुहं ८ अनंतदिङ्मंडलभोगमं
डलमंडितं नानाविधमहालोकमहीतपरमायुधं ९ श्रीरामचंद्रायनमः जानकीनाथायनमः ॥ ॥श्री॥ ॥०॥

146

ज्ञसंवित्वृत्तीनां च भासने अहंतायाः सारं धृतं अस्तस्य चित्प्रकाशं ७ आकाशादपि विपुलाभोगाकंधराकंधायु ... भोगो
यस्य अनंतोयः धस्तनाकाशाकाशः सपादसरोरुहं यस्य ८ नानाविधेषुपरिलोत्रसांगेषु येसत्यादयो महांतो लोकास्तेह्मि
भुजगहीनानि परमायुधानि यस्य ९ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥श्रीरघुनाथजी सहाय ॥ ॥ श्री वीश्वेश्वरायनमः ॥ ॥ राम १६६

मज्जन्तं बलये विलिखितानं उन्मज्जनमुद्भूतनेत्राभ्यां ययाणिकुला [illegible] द्विकुलान्यवशेषराणि पत्र २७ मुक्ताफलत्रयपदेन।
हारत्रयलक्ष्यते २८ लोकाञ्जनाभुवनानि वानतत्र्त्वेण रलंकारैः कोमलं मंजुलपदैः क्रमं नेति पदक्रमाः नदीयार्द्रवित्यास्या
नभेदाः २९ मुक्ताफलत्रयपदेन हारत्रयं लक्ष्यते लोकाञ्जनाभुवनानि वानलत्त्वेण मयाश्रुतमिनाउन्मग्नाउदितास्त्वमहस्रं धा
स्वराएवरामिकणोत्क राधनत्रपुरकुरकमस्मृहायस्मवद्यार्क कुण्डलयोः स्पंदस्मितेरोधस्त्रासैः स्फुटं व्यञ्जीकृतेन भाल स्पंदे
रीमुखं यत्र ३० यत्रञ्जताउपदेन तान्त्रितपालसंतता एवकपारकानीव विलानकानि तिरस्कारी यो यत्र लुठन्तः अमुरमाकुली
कृताउधीधीलोकानरत्रमूहा एव धनेन मुक्तागुम्फितदृश्याउल्लसीयानरीयापटपल्लवा यत्र ३१ सुखदुःखयोरवि भावादि

यामपत्तद्विनिम्नाकपलोडामतावरं मज्जनोन्मज्जनमथकुलाद्विकुलशेषरं २७ अमृहलिमाकिप्रोन्नतगगामुक्ताफल
त्रयंसरत्नाराहसधारा अविलोलकरपल्लवं २८ अनारतरत्नोत्पलस्पाकालकारकोमलं भूरिभूतलपानाल्लनभस्त्र
लपदक्रमं २९ मयानमुग्धमहानेकतारा धर्मकल्लोलाकारं वद्वार्क कुण्डलस्पंदस्मितस्फुरन्नेभामुखं ३० कल्पितानेककृत्र
सोउकपारकविलानकं लुठल्लोकानरत्नमूहधनमुक्ताकपल्लवं ३१ सुखदुःखसद्याहेषभावाभावरसांतरं अस्मि।
निर्विकारवलिते नियते विलासे संसारनाम्नि चिरनाटकनाट्यसार साक्षिसदादि लवयुः परमेश्वरायनैकः स्थितान्स्तनाथ
नर्तनाभिनः ३२॥ इति श्री वासिष्ठेन्तानार्ष प्रकाशे मान्तोपान्त निर्वाणप्रकरणे नियतिनृत्तं नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ३७
८१
इयान्त्तामिमिन्नदेषामभावः स्यापिपालामुप्रयास्तरिन्नालिभावः संघानिभावाः संगायोलेसभेदन्त्र पत्रत्यापिनाभावा
नामेव विभावादि मिर्व्यञ्जयमानानारससत्ताभित्या नन्नादिकमिसंपाना दिनिभावः एवं नानावर्णं विलातदु शरं विमृश्य स्वमान्
परिशेषपरमात्मानं दर्शयति अस्मिन्निति निर्विकारैः ध्यासिः साक्षिमानप्रसिद्धसारं तन्मेरा माधार्दि विकारस्य वलिते नियतने धाः अ
स्मिन्संसारनाम्नि चिरनाटकनाट्यसार विलासैः सालीसासाक्षमानेस्वानाथः अयं प्रत्यग्रूपः परमेश्वर एक एवास्थितस्तस्य चतया
नर्त्तनं नेतं च नपरमार्थतो भिन्नमित्यर्थः ३२॥ इति श्री वासिष्ठतात्पर्य प्रकाशे निर्वाणप्रकरणे सप्तत्रिंशः सर्गः॥३७॥०॥

नरेन्द्रप्रपंचयतीनेति २३ तैरक्षचामरदर्पणाद्यैर्यैः २४ खंडसाक्षात्कारइतिधारादेनस्येनस्वात्मकेनबोधनपूर्वोक्तं
ततो मध्ये तं रागमीनिरूपमेव सर्वपूजाभ्यः आलंब्यायेनाह यनस्येति २५ अयमः कालनियमोयेनातीतिसद्रूपकार्य
इत्यमिति २५ उक्तानांभगवानाध्यानाः तेन २६ पूर्वनाम [illegible] केनेति अर्थनावः पुष्पादिविभवा येषां हरेवत्
मेसातादयोदिक्षु लसुखार्थं किं तु परंपरयाल्यतरतदीयसुखाभिषेजनं तु धितस्य वाहनुस्यगाभिवननयाप्रतये नम

नवीयेननधूपेननवकुसुमविभवैमोः नानारस्ना [illegible] नेननवं दनविलेपनेः २३ नवकुंकुमकर्पूरभोगाद्यैर्नेवेद
रैः नित्यमक्षैरालभ्येनशीतलनादिनाप्रिया २४ एकेनैवामतेननवैवायनस्तनपूज्यते एतद्द्रव्यैर्ध्यानपू
जैवैवपरासमता यदेनाररलमः तस्यपुरः चिन्मात्रवदन [illegible] त्रिप्रग्रथैना छन्दयं क्रुतं २५ पू
जयन्निसजनाः हृत्पुष्पसंविन्मयाभवेत् ध्यानान्मतेनसंपद्यस्वयमात्मानमी सुः २६ परमास्वाद्य [illegible] नकु
मैवितेः ध्यानायुहारएवात्मध्यानयस्य सनो हित २७ ध्यानमर्घ्यं च पाद्यं च मद्दुसंवेदनात्मकं ध्यानसंवेदनं
पर्यासर्वव्यापरोविदुः २८ विनानेनेतरेणाथ्यमात्मालभ्यत एवना ध्यानात्प्रसादमायातिसर्वभोगसुखप्रियः
न१

तिरस्तं तु भतीवः स्वयमेव शोधनेनानिरतिशयानंदरूपतामाविर्भाव्यतस्य नित्यनिरतिशयार्यणरूपं पूजनं परमा।
त्सदनयुक्तमितितद्वतारूपदेवस्यानुरूपं पूजनं सम्यग्हि लक्षण्यादिलार्थः २७ अतएवो कलक्षणाध्यानेनैव
सर्वोपिचारसिद्धिरित्याहध्यानमिति ध्यानाभिलक्षकं [illegible] संवेदनं चैतन्यं पुष्पप्रयोजनत्वसत्वानुरूप
वसर्वमुप [illegible] चारसंवेदनमेवविदुः असंवादितोपचारभोगाप्रसिद्धरिति २८ प्रसादस्वरूपाभव्यात्किं तत्तत्राह सर्वेति
कि१

147

तोऽहं तेकिं ब्रह्मलोकाद्यवस्था: नेत्याह हृत्कोशेति प्रकाशरूप: परमाकाशानन्तम् पारगः स्वरूपं यस्य २० इदमण्यधस्तनादि ब्रह्मोऽभेदे
नब्रह्मसेश्वादिभेदाडुपयाय २१ चतुर्विधभूतग्रामान्निजगद [illegible] तत्वं पदा [illegible] [illegible] चिन्तायन्त्ररज्जव इव [illegible] शक्तयस्तस्य
शरीरगानाग्न्यश्चिन्तनीया: २२ २३ २४ रूपभेदं स्वनेत्तानां माधारो वायुस्तदूर्ध्वं पारे याग एक पदस्याधारोऽनलस्याधास [illegible] नमायैक

हृत्कोशकोशे विश्रान्तब्रह्मांडेऽन्वपरंपरं प्रकाशपरमाकाशपारगापारविग्रहे १० अत ऊर्ध्वं चतुर्दिक्षु विदिक्षु च निरन्तरं ब्र
संहरित्तेऽपप्रभुस्वामरमंडिते ११ सर्वाभूतग्रामनत्योरामालिप्र्यवि चिन्तयेत् विविधारंभकारीणां [illegible] जगद्यन्त्ररज्जव: १२
शक्तयः शक्तयस्तस्य चिन्तनीया: शरीरगा: सर्वदैव: सपरम: सूक्ष्म एषसदासन १३ वेन्मात्रमनुभूत्यात्मा सर्वग: सर्वास [illegible] रूप: य
स्पर्शद्वकुण्ड शक्त्वानरोऽस्थित: १४ शिवोहरो हरिर्ब्रह्मा रुद्रो [illegible] सर्वलोकपरम: अनलक पदाधारसत्तामन्त्रके विग्रह: १५
विवर्तितजगज्जाल: कालो महाविपालक: सपालभुवनाभोगमिद [illegible] मंडलं १६ हृत्कोशे [illegible] स्मिन्दि [illegible] वपुलतो
गतं विचिन्तयन्नाहारेत्वं सहस्र [illegible] २७ सहस्रशिरसमालं सहस्र भुजभूषणं [illegible] सर्वतोधार [illegible]
१८ सर्वतस्पृथिनमयसर्वतोरमनान्वितं सर्वतश्रवणकीर्णं सर्वत्रमननान्वितं १९ सर्वतोमिननातानं सर्वत: परमाशिव सर्व
दासर्वकर्तारं सर्वकाल्पिततायुदं २० सर्वभूताना [illegible] सर्वकामधनं इति [illegible] सत्य [illegible] स्थितं: २१ विधानं

विग्रह: १५ द्वारपालक: श्रीविष्णुकालेमन्त्रसीन: [illegible] विष्णुदात्मने [illegible] कल्पाति १६ [illegible] मायासवलरूपे [illegible]
वर्ती एकदेशाता १७ अथवा सर्व [illegible] आत्मा [illegible] स्थितिविश्व रूप चिन्तनी यामित्याह विनंतये
दिव्यादिना १८ तथा चिन्तनेयस्मात् [illegible] सर्वतेन इति २० सर्वत्पादके साधनं सत्रा [illegible] पदं इतितउ

स्वप्नराज्यभोगोत्कर्षो यदि कापुरुषकस्य सिद्ध्यति न चानन्तरं श्रेोऽपि स्यात्तथापि पुत्रो वा यपवैस्य यथेष्टसंगात्तथापि दृष्टो विषये परा भाव्यमुक्तस्य सति स्वल्पे सिसृक्षेव बाधनं भवति अस्ति च मनसोऽपि अभयस्यापि तेनाथ आपदि साधिकारणाल्पायासुरसुरः अ दक्षिणत्वाया इति वा ब्रह्मलोकास्वराज्यफलस्याति शोधाभावादि निर्विशेषयोस्तनोयत्तु शरः ३४ दिवसामितिस्वरे कोऽप्यहानोद यावद्भ्येभावादिति भावः ३५ उक्तां बाह्यपूजां प्रशंसन्तु पसंहरति नियतेति हे आन्मिन् इति प्रमातिशयेन वासिष्ठ सबोधनं एतेन सुक्तलक्षणेन पूजनेन यत्नेन रः असिति विद्यावदस्य यः सतो हरो मयाचारितां तत्क्रमेण मासेस्व वंशमुक्तः अत एव आत्मास्य देहस्य सर्वलोके परः जगतिमामि वदयिष्यति अतिवाहनत्वादिना पूजयिष्यन्तीत्यर्थः ३६ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्य

ईश्वर उवाच ॥ याऽवनं पावनानां यद्यत्सर्वं तमसांतयः तदिदानीं प्रवक्ष्येऽहमलं पूजनमात्मनः १ गच्छन्तिष्ठन्स्पृशञ्जिघ्रन् जाग्रतः स्वपतोऽपि च सर्वाचारगतां पूजां निबोधानात्मिकां त्विय २ नित्यमेव शरीरस्थमिमं ध्यायेत्परं शिवं सर्वप्रत्ययकर्तारं स्वयमात्मानमात्मना ३ शयानमुत्थितं चैव व्रजन्तमथवा स्थितं स्पृशन्तमभितः स्पृशन्तं जनं यत्राभितः ४ भुंजानं संत्यजन्सर्वभोगानाभोगयोवराल वाह्यार्थं परिकर्तारं सर्वकार्यं स्वतःपदं ५ देहलिंगे सुप्रान्तस्थत्यक्तलिंगान्तरादिकं यथाप्राप्तार्थसंवित्याबोधलिंगं प्रपूजयेत् ६ प्रवाहपतितार्थस्थः स्वबोधलानशुद्धिमान् नित्यावबोधार्हणया बोधलिंगं प्रपूजयेत् ७ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॥ अस्य निर्वाण

प्रकाशे निर्वाणप्रकरणे अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ शब्दादि विषयैः भोग्यैरंगप्रत्यंगभासितैः प्रत्यगात्मशिवस्यात्र युक्तः पूजा पवमर्पिते सर्वेषां तमसामस्याः नानाश्रयहेतुत्वान्नयः १ सर्वेष्वाचारेषु व्यवहारेषु गता अनुगता २ सर्वेषां प्रत्ययानां कर्तारं संविधिमात्रेण जनयितारं बोधयितारं च ३ स्पृशंतं स्पर्शादि विषयं स्पृशन्तं भुंजानं अथवा बाह्यगात्यजन्तं ४ तदेव स्पष्टयति भुंजानमिति वाह्यार्थानां नानाग्रसादि विषयाणां परिकरतारं स्वाधारायणं निर्मातारं सर्वेषां कार्याणां स्वरूपपदं स्वसत्ता प्रदं ५ स्वदेहलक्षणे सुलिंगे पुत्रयाहि पद्मासनस्थः पुरः प्रसारितयाणिः वद्धांजलिं गाकारो भवतीति प्रसिद्धं अत एव त्यक्तं महच्छिलादिलिंगान्तरं आदिपदात्प्रतिमान्तरं च यत्र शानं निर्विकल्पस्वभावास्थितं बोधलिंगं ६ प्रारब्धप्रवाहपति

लिर्देहः शिव २

148

यथा देहस्थो देहाभिमानी स्वर्गे हि भोगान्भुङ्क्ते न हि तु तेनापि विषयसंस्पर्शजन्या प्रियकान्त्या सुखस्यैवानुभवात् ब्रह्मात्मसुखे सर्वसुखा
नामन्तर्भावादिति भावः इदानीं तस्य साक्षात्काराभावेऽपि मुख्यात्मध्यानमात्रेणापि तत्तुल्यकर्मानुसारिफलान्कथमाह ध्यानेनेत्यादिना
३०।३१।३२।३३ ननु घटिकार्द्धध्यानेन अश्वमेधसहस्रफले च द्विघटिकाध्यानेन तावद्धिकं फलवत्त्वेन तत्कथमुक्तं राजसूयफलं का
तेनैतदश्वमेधाद्यानस्य यस्य फलमधिकं इत्यादरस्य केचित्तु अश्वमेधस्य अश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिंशतं वै देवर्यायाध्यानयंत्र लो
कस्यादिना पृथिवीसमुद्रादिपरिमाणमुक्तानन्तरं परन्तु यावती तु रस्य वारा यावद्भूमेर्दिकायः पञ्चतावानन्तरं गाका
शर्मेति ब्रह्मा स्वयं रक्षयसधिमुक्तानां निर्द्वः सुवर्णमल्लोवायवं प्रापच्छतान्वायुरात्मनि स्थितत्वात्तत्रागायचश्वमेधयाजि

अयमात्मा नित्यमुक्तो देहस्थोऽपि हि सर्वथा ध्यानेनानेन सम्पूज्य निमिषार्धं त्वयोदितः ३० मुहूर्तमपि पूजयित्वैवं गोसहस्रप्रदान
फलं लभेत् पूजयित्वा निमेषाणां शतमेकमिति प्रभुः ३१ अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः पूजयित्वा स्व
मात्मानं घटिकार्द्धमिति प्रभुः ३२ अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ध्यानवस्तूपहारेण स्वयमात्मानमात्मना
३३ घटिकां पूजयन्नेति राजसूयं लभेत सः मध्याह्नपूजनादित्थं राजसूयकलनभाक् ३४ दिवसं पूजयन्नेवं परंधा
म्नि वसेन्नरः एषोऽसौ परमो योगः एषा सा परमा क्रिया ३५ बाह्यसेपूजनं प्राक्तमन्तःपूजनमात्मनः एतत्पवित्रम
खिलाघविघातहेतु यत्नाचरिष्यति नरः क्षणमप्यविघ्नैः तस्य सिध्यन्ति सुरासुरलोकपूज्याः प्राप्तास्य तज्जगति
मामिव मुक्तमात्मन् ॥३६॥ इति श्रीवशिष्ठकृतात्मार्थप्रकाशे मोक्षोपाये बाह्यपूजनं नामाष्टत्रिंशः सर्गः ॥३८॥

नो भवन्ति त्वश्वमेधयाजिनां ब्रह्मलोकस्वर्गसार्ष्टिद्वारा वायुना बहिर्निःसर्पसर्वकर्मफलोत्कर्षस्थानप्रापणविरोधात् ब्रह्म
हत्याश्वमेधाभ्यां नरः पुण्यपापयोरिति प्रसिद्धेः पूर्वं रामायणे कृतोपाख्यानेनाश्वमेधयाजसरायः प्रिय स्वर्गमात्मानाद्रि
ति श्रीरामवचनविरोधाच्छारीरकेऽनन्तकर्मिणां धूमादिमार्गेण चन्द्रमण्डलप्राप्तिरश्वमेधयाजिनां एकस्य त्वर्चिरादिमार्गे
ण ब्रह्मलोकावाप्तिरिति सिद्धान्तकथनेन अश्वमेधराजसूयफलयोर्वायाफलाधिक्यस्य स्तुतादिनैवोचितत्वेन सिद्धत्वात् परस्
पूर्वविरोधेनाबाधकत्वादित्यपरे घटिकार्द्धपूजनेनाश्वमेधसहस्रफलं तत्र घटिकामात्रपूजनेन तस्य द्विगुणप्राप्त

कलाकलनानामध्यासविकल्पनं कल्पनं प्राधिकरणेऽल्पकं २८ पुनः स्वस्वरूपविस्मरणाद्भोगार्थित्वेन स्थितं स्वातिरिक्तपदार्थानां
वैयर्थ्यं स्वयमेव प्राप्य स्वासु लालास्वसंकेतनादेव द्वित्वमिवास्थिते २९ स्वदेहसंविदः आभासाः परिस्पन्दकार्यस्य २०।२१ मन्मात्रगो
चरत्वात्सुरूपिणी २२ आत्मिका आत्मवत्परप्रीतिविषयी कृता बुद्धि ज्ञानशक्तिः क्रिया प्राणशक्तिः विचित्राणि शास्त्री

चिन्मात्रममलाभासकलाकलनकल्पने प्रत्यक्तत्त्वे सर्वत्र स्वानुभूतिमयात्मके २८ प्रत्येकं तन्मात्मीयमर्थित्वेन पुनः स्थि
तं पदार्थानामुपेक्षया सुत्राणां द्वित्वमिवागतं २९ सहजा पादपयुक्ते सकेशा नखदन्तकाः स्वदेहसंविदाभासोऽद्य वायमिति
भावयेत् २० विचित्राः शक्तयो विद्यानानाचारा मनोहराः उपासते मामनिशं यत्र मे कान्तिमिवानम् २१ मन्मात्रद्वारपाल
यानिवेदितजगन्नृपः चिन्तयेम प्रतीहारी द्वारस्था शुद्धरूपिणी २२ ज्ञानकर्मात्मिका बुद्धिः क्रिया चैव परांगना ज्ञानानि
च विचित्राणि भूषणान्यंगनानि मे २३ कर्मेन्द्रियाणि द्वाराणि ज्ञानेन्द्रियगणः सह अयं लोहमनन्तात्मा चवत्क्रोडतः
नाकृतिः २४ नित्यामिमर्षिनेकात्मा पूर्णः सर्वावपूरकः इति देवी मया श्रितेव स्था सात्म चमत्कृतिः २५ देवलपनिपूर्णो
नरदीनात्मा वर्तिष्यते नास्मि मे तिनि चारैते नतु यान्तेन पाति २६ न तपिनन्तु यान्तिनाभिवा स्वतिनोक्षति समः से
म समाचारः समागमः समाकृतिः २७ साम्यतामलमायाति सत्तां तां चरताप्यथ अहमेक एवासा वस्तौ केवलमात्म
नि २८ देवार्चनक्रमे सर्वदा घरी घरी महाने शं चिन्तव्वलिताहं देवात्मसमुदाहृतः २९ यथाप्राप्तेन सर्वगतमर्चयेत
वस्तुना समयासर्वयावुद्धा चिन्मात्रे देवाश्रिया २० यथाप्राप्तक्रमोत्थेन सर्वार्थेन समर्पयेत् मनागपि न कर्तव्यं जानात्

पाणिलौकिकानि वस्त्रानानानि भूषणानि २३।२४ देवी प्रलौकिकी आत्मचमत्कृतिप्रत्यक्तत्वयस्वियं २५ ताह्रशापूजा परिपाकफला
न्याह नान्नमेती नारीना २६ अतः समः वहिश्चसमः जीवन्मुक्तेः समग्राचारायस्य २७।२८ कोऽस्य देवः मयादिहमर्चयतो तत्रा
हचिन्तनेत्साधिना २९ वस्तुनात्रिपुटीरूपेण देवविग्रहः इन्द्रियकरणानि विवचिद्ग्रः परन्ताहं वभूत ३० सर्वेणार्थेन बाह्याभ्यन्तरव

तादृशभूतेनेयदिमनस्तमसिमज्जति नदांतर्वहिश्च सर्वे नभः परिपूर्णं भरवेडितमद्वयमादित्यमंडलं स्वभावयेद्यतिस्तु परे तापे निमज्जति वृदाना
१ शशिचंद्रमंडलतया उदितं स्वं भावयेदित्याह आदित्येति आदित्यो मनो भावनोकल्पितेन भोगेन विलसत्स्वसंस्थानेन भावितं पूर्णहार्द
वाय्वावरं भास्वरं ८ भासांतरं वहिर्ग्रंथिग्रंथि प्रतिभासं घनस्मिलपदं पुंगवं चानुसंधाय निरंतरं गतरूपांतरविलक्षणं वहनं तदामा
नीहि विषयपदं शं प्रायपतं ९ स्पृष्टं गतिरसः शब्दादिविषयरस्वत्वानंदरसं नवरसामृतमधुरीकृत्य आस्वादमतं मिश्रितः प्राणत्वा
तलतत्त्वोत्तरालो उल्लसंतु रंगस्मो पुष्पं १० तथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भगव
दुक्तरीत्या समस्ता विदितं योगेश्वर भाविविश्वभावेन भावितं लोचनं आभासमयः सर्वं प्रकाशमयापि भूरि भास्वरं विश्वामस्य

आदित्यभावनाभोगभावितंतरभास्वरं भासाकं भावनाभोगभावितं दुलयोद्दितं ८ प्रतिभासपदार्थोद्यानित्यावगुंतसंविद्
धौर्वैहरं शरीरे पुरिव प्राणस्वरूपिणं ९ रसीकृत्य संप्राणस्वालोद्वांतस्तदंगम प्राणापानरथारूढं गूढमंतं गुहाशय
१० ज्ञातारं हंसरूपिणं कर्तारं सर्वकर्मणां भोक्तारं सर्वभोग्यानां स्मर्तारं सर्वसंविदः ११ सम्यक्संवेदितागोद्य भावाभव
नभावितं आभासभास्वरभूतिं सर्वगं चिंतयेद्ध्रुवं १२ निष्कलं सकलं चैव देहस्थं मामचारिणं प्रव्रजितं गतिस्वचिन्मय
गागसंविदः १३ मनोमनननिःशब्दं स्थं प्राणापानांतरोदितं हृत्कंठतालुमध्यस्थं भूनासपुटगोचरं १४ सर्वत्रिमात्रकं
निस्पंदं मन्मनः शांतिं कुर्वन्मनः शब्दादिस्पंदयत्मनः स्वयं १५ विकल्पैर्निर्विकल्पं च योगिभिर्वालोपास्यते नित्य
तेलमिवाग्नौ सर्वेषु वान्तरस्थितं १६ कलाकालवर्णविहीनकं निष्कलं कलाभिः एकरूपाद्वहनयमेव देहेषु संस्थितं १७॥

येनलेशमात्रमप्यविद्यालसमासः २२ निष्कैर्षैनिष्कलमद्वयमात्मकल्पयोगिभिर्हृदाकाशे चरणं पीलं स्वगं संविदात्मगम्यापि
वोधरूपं २३ लयेद्वा विनक्रणा गोमनो मनोति २४ षट्त्रिंशद्यदानिशैवशास्त्र प्रसिद्धं सूक्ष्मं तत्त्वांतिलयां चरमस्थानरूपका
लीरोदि कलाविकरणात्मादिष्पाप्ति विभागउन्मना मनोन्मन्याः अतदशामध्ये गतशिवयोगप्रसिद्धा वाउन्मनत्वदशा
सबीजसमाधिरूपात्तदतिगतं बोधदंतेपरं १५ व्यवहारे विकल्पैर्निर्बीजसमाधिमोक्षपरा विकल्पं च वत्स्थलस्वरूपं वा
ष्टौ १६ कलागणैर्मूर्तमात्राभिः स्थूलदेहात्मनाथ पतितानेः कृतं मूर्तिं च १७॥ ॥रामकृष्ण॥ ॥श्रीरामचंद्रायनमः॥ ॥१०

असंवेतीदृशं सर्वं शुभमेवेति निर्विकल्पं गृहीयात् असंवलितमायान्यत्वदृश्यानुसर्वं शुभाशुभं संविन्मयमिति निश्चिनुयात् उभयथापि स्वात्मन्येव परदर्शनानि मिथ्याभावाद्दात्मत्वात्मसमर्पणं शिवार्पणं वा आत्मस्वरूपं समाज्ञं वा मिति वा कुर्यात् पश्यतु ४६ उक्तरीत्या समनुबुध्या ४७ इति विभागभेदं ४८ सर्वं स्वात्मनः सर्वाकारविकारिणः सर्वप्रकारेण सर्वरूपेण नाम्नाच सर्वे सर्वात्मकमात्मानमर्चयेत् ४९ मि



संविदस्तु शुभं सर्वं विद्याच्छुभाशुभं सर्वमात्ममयं कुर्यान्नित्यात्मार्चाव्रतं चरेत् ४६ आयातमनमार्गीयं यद्यत्स्वायातमनुः सह न संवेत्तु समनुबुद्धो नित्यात्मार्चाक्रमं चरेत् ४७ अयं सोऽहमयं नाहं विभागमिति संत्यजेत् सर्वं ब्रह्मेति निश्चित्य नित्यात्मार्चां समाचरेत् ४८ सर्वदा सर्वरूपेण सर्वाकारविकारिणा सर्वं सर्वप्रकारेण प्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ४९ अनीहितं परित्यज्य परित्यज्य न यो हितं उभयाप्रवणेनापि नित्यमात्मानमर्चयेत् ५० नवाञ्छन्न नत्यजन्ताः देव प्राप्ताः स्वभावतः सरितः सागरेणेव भोक्तव्या भोगभूमयः ५१ उद्वेगेनानुगतया तुच्छया तुच्छयानु दृष्टिषु आत्मा निजपदार्थेषु पतितोद्यानतोऽस्विव ५२ एषा कालक्रियायोगप्राप्तैषु पतितं शुभाशुभं अविकारं गृहीतेन तेनैवात्मानमर्चयेत् ५३

वंध २

यान्वाञ्छया परित्यज्य स्वात्ममात्रतावुद्धया उभयोरप्रवणेन साक्षीकारेणापि ५० भोगभूमयः सुखदुःखहेतवो विषयाः ५१ तुच्छास्वप्रयमानादिदृष्टिषु अतएवानुबन्धवर्जितवस्वनाशादिदृष्टिषु पतितः प्रसक्तः उद्वेगेनानुगतश्च पतिते स्वितिपाठे आपतितेषु चिरं आनतेषु अनुष्ठेषु ऋजुवक्रशीतरक्तादिचित्रपदार्थेषु आत्मैवेति दृष्टेति योज्यं ५२ ५३ ॥ ०॥ रामः॥

प्राप्ते देहे तया प्राप्तव्रातेन एकत्रियादिस्वशरीरो चित्तनयाय यथा शास्त्रमर्थक्रियया व्यवहारेण कामं तत इति कामा: देहधारणमात्र
निमित्तात्र पानादपरस्तेषां संसेवनेन २२ तदेवास्य स्वमाह भुक्तेति २३ संबुध्यते तत्तत्ता लाला तथा च यावत्तत्स्नानं तत्ता वीक्ष्य यत्सुखे
य भोगेन प्रसंजित्वम् इति भावः २४ एवं यथा प्रानद्वुःख भोगोपि पृष्ठा बुद्धिरेव कार्यो नो हि ग्रहत्याह स्थीति २५ जगत: स्थिते:
संबंधिनो समस्तानां फलैरिति शेष २६ २७ २८ नहि किं कलहादि परत्वादि भाव्येन मोहसंतामिति ३९ कलहाद्य प्रसक्ता

प्राप्ते देहे तया नित्यं तथार्थक्रियया नया कामसंसेवनेनाथ पृष्ठे ये शोभनं विभुं ३२ भस्मभोऽपि यानयानेन नानाविभवस्था
लिना शयनासनयानेन यथा प्राप्तेन नावेयि चिन्ते ३३ कान्तान्नपानसंभोगसंभारादिविलासिना सुखेन सर्वरूपेण संबुध्यात्मा
नमर्चयेत् ३४ आधि व्याधि परीतेन मोहसंभ्रमशालिना तत्रापि दुःखेन प्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ३५ समस्तस्य समस्तानां च
होना जगत: स्थिते मूलजीवितस्थायि: प्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ३६ सर्वरूपेणाप्युरंजन प्रवाहपतितात्मना विन्दु नश्यद्गुण
ग्रणस्यात्मानं समर्चयेत् ३७ नानावालह कल्लोललुनाह्लाससालिना रागद्वेषविलासेन सम्यगात्मानमर्चयेत् ३८ स
र्वान्हृदयगामिन्या रूढया शांतिशीतया मन्त्रमालाघुर्यथा पिपासहरसात्मानमर्चयेत् ३९ उपेक्षयाकरुणया सदामुदितया
हृदि मृदुतया प्राक्क्रियरूप्या बोधेनात्मानमर्चयेत् ४० आकस्मिकतयो लीन स्थितेनानियतेन च भोगाभोगैकभोगेन प्राप्तेना
त्मानमर्चयेत् ४१ भोगानामानिषिद्धानां निषिद्धानां च सर्वदा त्यागेनुवाचयांसतो सात्मानं तु समर्चयेत् ४२ ईहितानीहि
तोयेन तु क्रमापक्रमयात्मना न्यक्केनानात्मनस्वार्थेन ग्रस्यानामीशमर्चयेत् ४३ नष्टेन नष्टमुत्पन्नेनात्मा प्राप्तप्राप्तेन तेन नि
र्विकार नयनिरुपमोचनयात्मनः ४४ सर्वे देवसमस्तासु तत्त्वालिकासु गृहेषु परमसाम्य भावयनिःपात्मा योग्यतत्त्वेन ४५

बुपायमाहेत्युपेक्षयेति शांति: आयारिनिष्प्रस्तन्याधितनेहानया ४७ सर्वं भोगलय देनाधिनम्भाव्यमित्याशयेनाह आकस्मिकेति भो
गाभोगेषु भोगसमूहेष्वन्याप्यनया विनाशितत्वेन ५१ अनिषिद्धानां निषिद्धानां च सर्वदत्यागेनेति सुखकल्पस्य यथाक्रमेव द
निषिद्धानां रामेणेति गोणः ५२ क्रमयाक्रमयात्मनानात्मनेन युक्तमयात्मना आदिनेति युक्तं सैराम्बय: अयानामीशं भोक्तारं ५३ ५६
॥ इत्यानिष्ठानेन सारमाह नष्टमित्यादिना श्यन्तनानावृत्तयाचरत् ५४ ५५ ॥

विलापैरेतं संक्षिप्योपसंहरति देवेति सार्धाभ्यां [illegible] यस्यास्य आविश्य मा क्षिपास्वात्मनि तिष्ठ सैव मुख्या शिवपूजेत्यर्थः २७ इति
श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ पूज्यपूजकपूजादिविकल्परहितः शिवः परमार्थचिदात्मैव
स्ववतान्तर्भीयते आत्माविदः कृतार्थाः सर्वभूमिकर्म शिवार्चनमव्ययम् यथाकालमिति यथाशिष्टयथाशास्त्रे २ तत्कृतस्तेन [illegible]
तेन नाहं [illegible] पारमार्थिकोऽनवच्छिन्नः [illegible] निरतिशयानन्दं स प्राप्नोति प्रकल्प्ता आवरणभङ्गमाप्नोति
२ ननु स्वाभाविकत्वं [illegible] समवायि रागाद्युन्मूलनमनर्थहेतुः सा कथं पूजनस्यादित्याशङ्क्य चेतत्वात्मव्यतिरेकेण रागाद्युत्थविकल्पादर्शना

देशकालक्रमाद्युक्तो [illegible] सर्वं वस्तु सुखदुःखविभ्रमैः नित्यमर्चयच्छरीरस्थायिकं तिष्ठ शान्तस्नेहया धिया ३८ इति श्रीवा
सिष्ठे निर्वाणप्रकरणे देवार्चनविधिः एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ ईश्वर उवाच ॥ यथाकालं यथारम्भं करोति
करोति यत् चिन्मात्रस्य शिवस्यात्मनस्तस्यार्चनमात्मनः १ तेनैव [illegible] यानि प्रकृततालयोस्तथास्थितं तन्त्वरूपेण
[illegible] ईश्वरः २ रागद्वेषादिरूपेण [illegible] निर्मले सम्भवन्ति पृथग्रूपा वन्हेर्बिन्दुकणा इव ३ [illegible]
[illegible] ४ विश्वसंवित्तिरेवार्चा नित्यस्यात्मन एव च [illegible]
[illegible] स्वयमात्मानमेव च ५ शिवशान्तमनाभासमेकमाद्यमागतं जगत्त्रयमवतस्यात्मरूपमिदं स्थितं ६ [illegible]
चिन्मात्मेव [illegible] विस्थितं जीवादित्वस्वभावोऽनन्तं [illegible] निमानिव ७ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ [illegible]

देवेत्याहरणेति ३ राजत्वं संपत् [illegible] आदिपदार्थानां यानि यासां रूपेण [illegible] तेषां वेदनमध्यारोपणं देवेषु [illegible]
पूणसैव पूजात्वप्रसिद्धिरिति भावः ४ तथा चानित्यस्यापि शिवस्यात्मनः प्रतीचः [illegible] आत्मनि तपवालैः [illegible]
र्थः ५ एवं चैकं शिवरूपं [illegible] सर्वं तद्भासा भासुरं तत्स्थितमित्यर्थः ६ एवं विमर्शप्रत्यगात्मनि [illegible]
निवसत्वाजीवादित्वस्वभावः [illegible] जगद्रूपं च [illegible] नान्यत्किंचिदित्यर्थः ७ [illegible] लक्षणस्य [illegible] संवित्ति

नुविविसिद्ः स्वराग्गे हि यादि विकासेनेव: मुख्यमुपिद्कदुतिकाः विषमत्त्वाः मोगपड्यामिव: कथमतिकांगहोतुं शक्या सेनैव
रैकेन शमरसेन सर्वथा विषयनिरासेन मधुरीकारणतैः तथाप्येनाहं आत्मार्चनेन परिभाविता भावितात्: तथान्येन आम्ला: नकश्चै
तु मधुरैकरसा भवतीति परस्परान्वय: ५४ ५५ आनंदैकरसविवर्तत्वेन समस्तादपि नानाहं तासां नविकारग्रहणासिद्धिरिता शयनाद्भुत
नैनि रसशालि: सोऽवसयति शान्तिरूपितआत्मा ५६ स्थैर्यम्भन समतामिव व्यसेवरद्यनल तत्त्वयासमतयासाकारा वह्नवाली समानसमया

श्री २ वा

आत्मार्चनविधानेनानेनैव सर्वमयेनैकैव ऋतुकन्या एकेन यस्मैवेनालं मेनु परिभाविता: ५४ नाम्नानकस्यानोऽनैकानकयाख्यकानुन
चित्तं रयिसर्वद्रिग्धामपूर्णा स्वता: किलु: ५५ समता मधुरा सर्वा स्वतः नितरां तयायच्चाविलंचेत्समस्तं तन्तत्पुरणं कृयत ५६ ताव
तामंतरुपयेयपूर्वमतविभाव्यते तत्र यायान्मानुर्यपरमिदं चिरलब्धुत ५७ समला कामावद्भूत्वायत्तुसात्त्वीनमानस आविकारेन
नायासलक्ष्यार्चनमुच्यते ५८ पूर्णेन्दुनेव पूर्णेन मानसमसमविधा स्वच्छनुनिद्वैकम्रीझ्वनापुपलक्षणेण ५९ अन्तराकामवि
धायेवाहि: प्रकृतकार्यक्रम रंजनानि हि कामुक: संपूर्णो तु उपासक: ६० सम्यग्रूप्रस्फुरल्लेखमज्ञानानां परिराजत्ये शान्तहन्तारि
हिकन्न: परस्तामिराजते ६१ सामार्के समस्तमितमानसमानमेय: सच: प्रसन्नभासुरदनवहितानि पश्यनू प्रशान्तमानिन्चतनचितवी
॥ [illegible] ॥ रामकृष्ण ॥ [illegible] ॥ कुत्रीयमत्रुतमभदायित एवानिह ६२ ॥ [illegible] ॥ रामकृष्ण ॥ [illegible] ॥

स्यानथायत्स्वस्थानेनदेवसुरस्याममेनमितमथे: उपलक्षोपलायस्वतीकस्मैवासाविमलद्देन ५९ ईश्वरोपासनाविदेवउपासक: मुक्तोस
स्थानक: स्वर्थ: ६० नहस्य: स्पाहितनानीहस्वरक: कमः विशुद्धस्मियायधिनतत्त्वविदवुधारद्धाम ६१ आनन्दमलपरिपूर्णत्वात्
मुख्यसानिधमलकस्वमवयारागेनि यावत्त्लाना विस्तृमिताः नितानि मानस नवानि मीलामयनवयचतया भूतसय: प्रसन्नस्याशिशा
वैजनवन निनानविगतानिविकस्मान्निलारवेतनम्मिदिवसास्यविनिस्यवबीजमलभूतस्वात्माशिवप्रकाशानमतियथानयायपश्यन्स

वा॰टी॰
नि॰पृ॰
१५२

शात्माचार्यादित्यादि तस्य नामभेदप्रकल्पनं अप्रमाणं पुनः कस्मादित्यादि इष्यते युक्तं तेन नेश्वरस्याकारेण व्यपदेशोऽपि युज्यते इत्या
दिना पृष्टं तत्त्वमेकं परमं पदं मानस्यापि नादि अस्ति विकल्पत्वात् इत्यादि यत्र निर्विकल्पं इति यत्र शिवादि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तक
चिदात्मधर्मं तत्त्वमस्य मलिनं हि शिवादि निर्मिमित्तं मुच्यते एवं परब्रह्म आत्मा परमात्मापि किं निमित्तमुच्यते इत्यर्थः १ अनन्तसंविज्ञानं च स्या
द्वस्तुगणत्रिविधः स्वतस्त्वादिशब्द प्रवृत्तिनिमित्तभेदः परस्परव्यावर्तकप्रवृत्तिनिमित्तकनामविशेषः किंनिमित्तमुच्यत इत्यर्थः
२ एवं च नाम तु सदिति नाम तावत्प्रवृत्तिनिमित्तमनन्यत्र वाच्यं तदर्थं व्यावर्तस्याप्रसिद्धत्व व्यावृत्त्यनपेक्षणात् स्वतन्त्रस्य वा सर्वाप्र
तीतेन प्रवृत्तिनिमित्तताकत्वे तद्व्यावृत्तिकत्वाभावाच्च अन्यथा तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यापि सतः संव्यावर्तकत्वापत्तिरेव शब्दवत्त्वेऽतुल्यत्वा

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ शिवः किमुच्यते देवः परं ब्रह्म किमुच्यते आत्मा किमुच्यते नाथ परमात्मा किमुच्यते १ तत्सत्त्वं किं विश्वमत्यं विज्ञानमेव च
इत्यादिभेदो भगवन्स्त्रिलोकेश किमुच्यते २ ईश्वर उवाच ॥ अनाद्यन्तमनाभासं सन्मात्रं चिदहं विद्यते इन्द्रियाणामगम्यत्वाद्यत्रां किं चिदवस्थितं ३

येन तत्रापि सत्त्व शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमन्यदेव वाच्यमेवं तत्र तत्रापीत्यनवस्थापातात् एवं किं चिन्निकिंचिद्वस्तु रापि इदं यावद्यत्येन त
द्ध्येयधर्मेनिर्देशमशक्यत्वाद्यपि निरयेस्तत्रैव तत्र प्रवृत्ति संभवः नन्वव्यावृत्तव्यावर्तकधर्मस्यैवाशब्दानवाध्यत्वेऽतिप्रसक्त
अव्यावृत्त निर्धर्मकादि शब्दानां बाध्यकल्पस्य सर्वानुभवासिद्धत्वात् नहि निर्धर्मकत्वधर्म अव्यावृत्तत्व्यावृत्तमिति वक्तुं शक्यमवलेना
नाविधेयेति वचाह तत्त्वात् एवं च शिवादिशब्दानामपि निर्देशानतिशयान् स्वरूपमात्रनिमित्तनिरपेक्षत्त्वप्रवृत्तिकल्पनापादय
तत्त्वरूपमपि युक्तेर्विशिष्टेचेत् तु यादिव्यवहारिस्थितिरनामभेदानुपपत्तिरित्याशयेनोत्तरमाह अनाद्यन्तमिति अनाद्यन्तमाद्यन्तपरि
च्छेदाभावात्स्वतोऽव्यावृत्ता अनाभासं अप्रमासान्तरानिरपेक्षतत्त्वयं प्रमाणैः इत्यासद्युरित्स्वमहिम्नैव तत एवंविधत्वेन देशकालधर्मेभ्यो

एवं तत्त्वतो दर्शने पूज्यपूजकादि त्रिपुटिः सर्वापि बाधिता भवतीत्याह सर्वात्मकस्येति अन्तरिक्षस्य रूपाद्यनुपूर्वविभ्रमः कृतः असत्त्वेनेत्यर्थः ८ यत्र पूज्यानियताकारताया पूज्यपूजादिमयः क्रमः संकल्प्येत सा नियताकारतापरिच्छिन्नसंस्थानत्वं न संभवति ९ नित्यामलात्मन इति हेतुगर्भमीश्वरत्वविशेषणं १० ईश्वरस्याकृतेरित्यपि अधिकरणत्वेन वाच्यं देशो वा वाच्याभिलापोपि न युज्यते ११ हे विपश्चिदिति संबोधनं विपश्चिद्याविपश्चितामिति वा १२ इमामस्मत्कामपरिच्छिन्नदृष्टिभवलयकामोपभोगरूपं यन्तु ति इति परेणान्वयः १३ १४ तरलितः

सर्वात्मकस्यानंतस्य शिवस्यांतः किलात्मनः । पूज्यपूजकपूजाख्यो विभ्रमः प्रोदितः कुतः ॥ ८ नियताकारताशांतेन च संभवतीश्वरे यत्र संकल्पितं ब्रह्मन् पूज्यपूजामयः क्रमः ९ पूज्यपूजाद्यबोधत्वाद्देवो नित्यामलात्मनः । सर्वशक्तेरनंतस्य नेश्वरत्वस्य भाजनं १० त्रिजगत्सत्ताच्छत्सौ चिद्रूपस्य चात्मनः नेश्वरस्याकृतेर्ब्रह्मन्व्यपदेशोऽपि युज्यते ११ देशकालापरिच्छिन्नो यथा स्यात्परमेश्वरः । अस्माकमुपदेशात्तेन विपश्चिद्विपश्चिता १२ तदीयाराधनेऽमुत्र फलं यथमाप्नवलं यच्च सम्प्रस्वच्छमनाः शांतवीतरागो निरामयः १३ कामनयहारेरभिन्नाय यथाप्राप्तैरविनम्रधीः आत्मानमर्चयन् सिद्ध्सुखदुःखसमशुभैः १४ अधिगतवति साधोरेकमेवानुरूपं त्वयि तरलितजीविजन्मदुःखादि किंचित् न लगति पारिज्ञस्य सर्वतः स्फाटिकांगनवसदनद्वाकाने निष्कलंके कलंकः १५ ॥ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे देवतानन्तविचारनाम चत्वारिंशत्तमः सर्गः ॥ ४० ॥ ० ॥ ०

अनेन देहान्तरयत्कृतो जीवो येन तत्र यादि ... एवं कलंक ... अनुरूपं पूज्यपूजकादित्वाविमर्शेना । धिगतवति अनुग्रहेण ... जन्मदुःखादि किंचित् न लगति यास्फाटिकशिलावदि वकेन्द्रे समायपरितीनीलरक्तादि ... इति ... मनुष्यादिजनकलंकान लगति गहरुप ... १५ ॥

इति श्री वा० ता० प्र० नि० पू० चत्वारिंशः सर्गः ४०

अविद्यांशेनैवाविद्यात्वये आत्मनैर्मल्यासिद्धौ चरसीतमाहयथेति शिष्यैर्बालैः इंगारे गृहीत्वा परस्परं निघर्षयत्किशवायसनो अंगारयोः स्व याभ्यामुत्तालितविहङ्गेपुनः पुनस्तन्निघर्षणेनकरनैर्मल्यं नाप्नोति इवमुक्तायंजनितरं गुणपरालन्न एकांशेनांगारयोः संघेत्तुत्ताल य भूतरगारालाभात्कररूपस्वतः सिद्धमेवनैर्मल्यं सो स्वेच्छतः वत्त्र आप्नोति यथा तथा सात्त्विकतामसम्भ्वाविद्याभागः शास्त्राद्यैः स्वभा गांतरैः सहायैर्यथा कथञ्चिदात्मनि विचारयेत्तदयोरविभागयोर्नाशः निर्मलात्मोदयस्य सिद्धातीत्यर्थः ८९ ननु बुधाश्चात्मावि



यथाकथं विदंगारं निरा घृतालयं छिशुः करैर्नैर्मल्यमाप्नोति कार्लिगारस्तथैव यथा ७ यथाकथंचिच्छास्त्राद्यैर्भागैर्भागं विचा रयेत् सात्त्विकतामसो भागो द्वयोरात्मोदयस्तथा ९ पश्यत्यात्मानमात्मैव विचारयति चात्मना आत्मैव हा स्ति नाविद्याद् व्यादिपादप्यविदुः १० यावत्किंचिदिदं स्वात्मनानाता त्मानगम्यतः क्रमागुरूपदेशाद्यानात्मज्ञानस्य कारणं ११ गुरु हीदि यथ्या आत्मा ब्रह्म सर्वेन्द्रियवत्तयत्न यत्नस्तथ्यन्द्वयं प्राप्यते तत्र स्थित्तानितनाप्यते १२ अकारणानि अपि प्राप्तस्य कारणतां त्रि क्रमागुरूपदेशाद्या आत्मज्ञानस्य सिद्धये १३ क्रमेण गुरूपदेशानां प्रवृत्तेः शिष्यबोधतः अनिर्देश्यापर स्यापि स्वयमात्मा प्रती

चार्थनिर्दिश्यते न कुतोम बुद्धिरूपनात्मनस्थितिर्वेनत्तु बोद्धजडायां विचारादौत्पातः अंकिंत्वात्मैव बुध्यात्युपायैर्विचारादिनाः विद्यावा धित्वात्स्वयं प्रपद्यत इत्याह पश्यतीति १० अत एव गुरुशास्त्रादिनानाभेदाः नष्टात्मा विनायात्मज्ञाने हेतवः आत्मतत्त्वरूपस्य तज्ञानु स्यु च साधनानामुपत्तत्वादिन्यायाशयेनाह यावदिति ११ नन्वाययत्नतरमाह गुरुरिति इंद्रियैर्वृत्तं यदितयत्नुयं स्वकं तत्त्वातलो १२ नीहि किंगवादिस्यात्मप्राप्तिः स्त्याह अकारणं १४ नीति सिद्धस्य स्तनक अच्छामीकरवत्राभायं १५ प्रसीदतीति अभिव्यक्तो भवति १६ ॥ राम॥

मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानामिंद्रियगृहीतार्थमात्रगोचरसंकल्पविकल्पाध्यवसायाभिमानस्मरणहेतुत्वादिंद्रियागम्यत्वोक्तावप्यागम्यत्वमप्यर्थो
उक्तमेव नचबुद्ध्याप्यगम्यस्यबोधकश्चिदुपायः संभवतीतितेनापितस्यबोधयायासंभवात् अशक्यनउपायासंभवशंकारहितेनाधिकारिणात
ब्रह्मकथं अधिगम्यतेसाक्षात्क्रियतइत्यर्थः ४ प्रमाणजन्यपापक्षयसात्विकभागपरिणामरूपयथाब्रह्माकारवृत्त्याश्रुतिप्रमाणजनितयैव आ
चरणापरामृष्टब्रह्मस्वप्रकाशत्वादेवतत्वेनाभातिसएवास्यसाक्षात्कारोनतुइंद्रियजन्यमित्यत्रविद्वान्निश्चयः मुमुक्षुर्योगीतम्मुनिर्मलतरः
शमदमादिसाधनपरिष्कृतत्वात्केवलःसात्विकः अविद्यायाःसमष्टावप्यसंकुटस्थलिंगादिनामभिः सात्विकैरेवाविद्याभोगःसंपादितयाम्

पं।२

श्रीवसिष्ठउवाच॥ यदिंद्रियातीतंबुद्ध्यादिसूक्ष्मानामप्यदृष्टं गलितंतत्कथमीश्वरत्वंकेनापगम्यते ४॥ ईश्वरउवाच॥ योमुमु
क्षुरविद्यांशः केवलोनामसात्विकः सात्विकैरेवसोविद्याभागःशात्नादिनामभिः ५ अविद्यांशेस्वयाधेहंकालयन्निहतिस्पते मु
क्रमलेनापहृतयुक्तिस्नोरजकोयथा ६ कतकालीयवत्यस्मादविद्यास्तयआगतैः प्रपश्यत्यात्मनैवात्मास्वभावस्यैवनिश्चयः ७ ॥ यतः

स्याश्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारांतसत्कर्मशुद्धिपरंपरयाबहुतरजन्मसंचितयज्ञदानादिसुकृतसंभवनात्सूक्ष्मांशकार्यविद्यात्मकलयन्निरवि
रतिहृति ५।६ किंतत्तत्राशकाकेति नतस्मात्स्यात्कतकालीयन्यायेनभागपरिशोकाद्युत्थितत्वात्पूर्वब्रह्माकारवृत्त्या अविद्यायाः
क्षयेतिशेषोच्छेदे आगतेसति अनावरणआत्मा आत्मनैवात्मानं प्रपश्यतिवाहलवस्तब्रह्यात्स्वभावरावाचोनिश्चयइत्यर्थः आत्मस्वभावस्य
एव उक्तस्वप्रकाशस्वरूपपरिशोधपदावनिश्चयः असंदिग्धाविपर्यस्तसाक्षात्कारानान्यासंभवइत्यर्थः अथवा अविद्यात्मभोग्यएवकर्म
कारणवत्वलयनिश्चयेनान्यादृशइत्यर्थः ७

वा॰टी॰ एवमुत्थितक्रान्तिपूर्वं देवार्चनं यत्र यस्मिन्परमशिवपदे भूम्यादिस्थैकैकमुख्याभिमानिनो भान्ति वसन्त्यादयः ॥ २६ इदानीं वासिष्ठः पुनर्वि

नि॰पू॰ तिजीवभावनस्य संसरणरोपक्रमं जिज्ञासुः पृच्छति आविद्यमानमिति २७ सुतरां तदा यस्याल्पपरिचयं यत्कुप्रमेयं स्वरूपमूलं दर्शयति य

१५४ सामिति मेरुरणे दिवीति चित्सा स्वयं जडसाद्दृश्यमय्यन्यस्मेवानर मिनिभावः २८ सा चित्तस्य योगाचारसंस्काराद्दिधाह्यकल्पनां कुर्वीय

ईं २

एवं देवार्चनं नित्यं यः कुर्वन्मुनिनायक यत्रास्मादात्प्रयोग्यात्मा प्रयाति परं पदं २६ ॥श्रीवसिष्ठ उवाच॥ आविद्यमानमेवं देवपूज

154 नप्रविस्थितं यथा तन्मे समासेन भगवन्वक्तुमर्हसि २७ ॥श्रीईश्वर उवाच॥ यासौ ब्रह्मादिशब्दार्थः संविदो विद्धि के चलस्वरूपमा

काशमपि स्वस्थलं मेरुरणोरिव २८ सा वेद्यमिह गच्छन्ती याति चिन्तामयी घना अथ वेद्यवती नूनमुन्मन्यते परं स्थिता २

९ क्षणज्ञावित्तवेद्यत्वादहन्तामनुगच्छति पृथक्त्वात्सुमान्स्वं भेवनवारणतामिव ३० आसा अहन्तादिरूपा या देशतां कालतां गताः सपद्यते तनवः स्फुरन्त्यप्रसरणवन्ताः ३१ ताभिः संवलितासैव सत्ताजीवाभिधानिका भवति स्पर्शविस्पन्दविता

नं पवनस्पन्दवला विलाः ३२ जीवशान्तिस्तथाभूता निश्चयैकविलासिनी बुद्धितामनुयाता सा भवत्यन्नपदे स्थिता ३३ रामकृष्ण॥

यदा भवति न यदा चेतना चिदिति क्रियानामयोग्या भवतीत्यर्थः उत्तमं तयद निर्विकल्पसमाधिप्रसिद्धचिदानन्दैकरसस्वभावे स्थिता

पि २९ ३० इयन्तार्थविपर्यावगाहना दिशता कालतां च गता कल्पनाः सपद्यते ताश्चाहंतापासरूपाः स्वद्विजस्ते ता ३१ ताभिर्द

शकालकल्पनाभिः संवलिता साहन्तामय योगाचारसंस्काराद्धात्स्पन्दविज्ञाना सती पवनस्पन्दे विकेवातः प्रणसंदासती॥

जीवाभिधानिका भवति जीव प्राणधारणे इति धात्वर्थानुगमादित्यर्थः ३२ एवं निश्चयसंस्काराद्धाधातुशब्दवाच्यपि भव राम

१५४

एवमावस्यकोऽन्वेकथप्रकाराणत्तत्राह शास्त्रार्थैरिति २५ प्रकाशिनी अभियंतका २६ २७ अत एव बोधितिरत्नसर्वमंगलः परमानंदात्मास्वल
एवशिवशिवशब्दाहोनप्रवृत्तिनिमित्तसोपि तात्पर्यमित्याह केनेति २८ इदं जगद् बाधेनास्ति आरोपेणास्ति तदधिष्ठानं तत्त्वं असि हि अत्र व्या
वहारिकासहूलक्षणात्सोऽप्य २९ शिवब्रह्मसदादिनामकल्पनापि जीवन्मुक्तानामधिकारिप्रबोधनायेत्याह आविर्भावितेत्यादिना मुमुक्षु
भिरधिकारिभोचनक्षुभिर्विचित्रस्य जगतः अध्यस्यतत्त्वस्य मननं तत्त्वं दर्शयंस्तात्मनि कलंकस्तथ आत्मा मनोयवा ३० परमार्थेन

३१

शास्त्रार्थैर्बुधितेनात्मा गुरोर्विनैतानव बुध्यते स्वयमेवैषस्वबोधवशात्ततः २५ गुरूपदेशशास्त्रार्थैर्विनावात्मा न बुध्यते एतत्संयोगसत्त
वस्वात्मज्ञानप्रकाशनी २६ गुरुशास्त्रार्थशिष्याणां चिरसंयोगसत्तया अहनी वजनाचार आत्मज्ञानं प्रवर्तते २७ कर्मबुद्धीन्द्रियाद्य
तसुखदुःखादिसत्त्वय शिवश्चात्मेति कथितस्तत्सदित्यादिनामभिः २८ यत्रेदमखिलं नास्ति तद्रूपेणैव चास्ति वा तदाकाशाद
तरमनंतं साद्विवास्तीह २९ आविर्भावितयायतत्त्वविद्भिर्मुमुक्षुभिः विचित्रस्य मननकलंककलितात्मभिः ३० अहरेव तिर
द्विजीवन्मुक्तस्य कार्यः मोक्षोपासकबोधाय शास्त्रार्थरचनाय च ३१ ब्रह्मेन्द्ररुद्रप्रमुखैर्लोकपालैः सुपंडितैः पुराणवेदसिद्धा
न्तसिद्धयेभावितात्मभिः ३२ चिद्ब्रह्मशिवआत्मेशपरमात्मेश्वरादिका एतस्मिन्कल्पिता संज्ञानि संज्ञे पृथगीश्वरे ३३ एवमेत
ज्जगतत्त्वस्वतत्त्वं शिवनामकं सर्वथा सर्वदा सर्वं सर्वयत्नसुलभात्मभो ३४ शिवश्चात्मा परं ब्रह्म तत्पादस्मेदस्तभिन्नता पुरातनैर्वि

अहरेसंनिहिते जीवन्मुक्तस्य दक्षतां लक्ष्मिः मोक्षोपायस्तोपासकोपमनुतेयं बोधार्थं शास्त्रार्थस्य तत्त्वलक्षानन्दुपायानारत्नभावे सम्यग
पयादनाय ३१ पुराणानां वेदानां सिद्धांतानां वैदिकराजसिद्धये साधकमाय ३२ पृथक्संज्ञकल्पिता ३३ भावासिसत्वसुसादिन
गदारोपाधिष्ठानत्वाज्जगतत्त्वं अवस्थानत्रयातीतं तत्त्वं च यत्सर्वदा सर्वप्रकारैः सर्वत्रनूनां सर्वभावानिर्वाहकत्वं केवलं

जलपीठस्यजला धारस्यासमद्वस्यैवेति यावत् ४४ कथमेकं कालमेव संविदः सविद्वेति यतो द्रष्टृज्ञानसंविद्वेति संवेदनेन एककालकं संविदः पृथक्कृतं तु अचेतनं भासकशून्यमित्युभयव्यापिना ज्ञानेन नीतं द्वैः ४५ किंचैवं ज्ञाते स्वरूपस्य पाद ज्ञातेवमनोभयव्यापी स्याह संवेदनादिति संवेदन्यादिमस्य व्यापरिज्ञानादिति ४६ अथ यदि कश्चित् कुत्सितकल्पनात्स्वभावनसत्ता प्रथमकल्पिते देहके सूक्ष्मदेहे एव विराभ्यासात्स्थूलतां पश्यति ४७ स्थूलदेहस्वेव धान्यसमये माते देकोश बत्तुकयेवाप्रविषयज्ञातं च स्थूलत्वमापन्नं तद्द्वैतलक्षं

धरेद्यात्मयोनिधारस्य नित्यानिःशल्पानुगम्यते अन्यैवं प्रसुरन्यतरं स्वरूपिणी तरुपयो ३८ परयैव प्रस्फुरितं केवलं केवलात्मसत्
जलपीठस्य जडरे जलजवद्विलासवत् ४४ सविलसंवेदनेन कालस्पर्थेन तदचेतनं संयतपरिज्ञाने संकल्पनगरोपमं ४५ संवेदना
त्परिज्ञानाच्छिवतामेव गच्छति अज्ञानात्मवायतत्क यान्त्यनिवर्तिता ४६ अथैनं द्विन्नसानः सकल्पादुपतास्वतः तन्मात्रे
सत्तोलस्याणोरेनायस्यति देहके ४७ सर्वस्थूलत्वमायान्नं तदेवाग्रप्रयस्याति नस्यत्तन्मात्रं आकाशयथादिग्रप्रपश्यति ४८ त
तः पुरुषरूपैकभावनात्पुरुषाकृतिम् काकतालीयवद्भ्रान्तं तत्पुरं भूवतले ४९ जीवदेतदवस्थाकं स्थितं पश्यति देह
के असंतमेव गंधर्वपुरं स्वप्ननरं यथा ५० ॥श्रीवसिष्ठ उवाच॥ गंधर्वनगराकारमायिस्वप्ननरोपमं जगदुःखाय दुःखस्य
कात्र युक्तिः परिक्षये ५१ ॥ईश्वर उवाच। वासनावशतां दुःखं वियमानेन संभवेत् अविद्यमानं जानाम्यतस्त्वं भगवन् ५२ ॥

ल्पनया पश्यति बाह्यरूपादिदर्शने च तस्य चक्षुरादिलक्षणानि तन्मात्रह्वराशिय यथाविषयं व्यवस्थितानि प्रपश्यति ४८ ततो हस्तपादाद्य
वयवसंघाते आन्तरकोशसुचपुरुषाकारैकत्वभावनात् पुरुषाकृतिं पश्यति तेन चाकस्माद्व्यवहारक्षमता स्यात् तत्पुरं च भवति
४९ ५० मिथ्येति ज्ञाते यपि जगद्दुःखं जनयत्येव अतो दुःखचिकित्सा मिथ्यात्वज्ञानादेव न वाच्येति मन्यमानो वसिष्ठः पृच्छति गंधर्वे
ति ५१ वासनाद्वयपर्यन्तं दृश्यं मिथ्यात्वनिश्चय एव दुःखनिवृत्त्युपायो नापि तत्र स्थायीत्यत्र सत्वासनेति ५२ अत्रायमुक्तः॥

ततो वाचिककायिकमानसिकव्यवहारसंस्कारोहाधाहत्वादिशब्दाश्रितेनानुगम्यते प्रदर्शितमत्येतपिहितनात्विकमात्मरूपं यथा ३४।३५
अतः स्वयमात्मनाक्त्रसांहि रूपयाव्रसशब्दपाद्यामनानानीतिस्त रति प्रमात्रस्वरूपं पले नवात्मनः स्वप्रकाशतावलादेवत्याः आत्मनाक
द्दीति ३६ एवमतः कल्पनावाय्यदृश्यसत्ताकल्पनायाहेतुरित्याह सपद्यमाशितो वक्ष्यमाणः ३७ तेजः सत्तायाः प्रकाशिनी चक्षुः सत्ताः
३८ रसयतीति रसो रसनेन्द्रियं नत्सत्ता ३९ रूपश्चावच्छेनरंजनत्वर्णमेयत्वसंखाइखपरिस्थाञ्छपीवरी अतिमहतो ब्रह्माण्डपिंडसत्ता ४० स्वरूपवत्सा

स४

शब्दशक्त्या शिवया शब्दपद्मानशब्दानुगम्यते प्रत्येकं प्रस्फुरत्यंतरप्रदर्शितरूपया ३४ मिलित्वैव गणाः क्षिप्रं तस्मिन्सम्यनुकल्पयत्॥
मनो भवति भूतानां बीजं संकल्पशाखिनः ३५ आनितमिहिकदेहेऽस्मिन्भाजनं नोऽद्भुतं यथाः अंतस्थपाद्यसशब्दपार्श्वरूपं स्वात्मनात्मह
कृ ३६ सपद्यमानाएवास्मिंश्चित्तसीमाहि शक्तयः पश्चात्तदेहवीक्षास्ताउपंस्तनुदिताअपि ३७ वाततत्ता स्पंदसत्ता स्पर्शसत्ता तथैव
च त्वक्सत्ता तेजसा सत्ता तथा सत्ता प्रकाशिनी ३८ रूपसत्ता जलौन्तारपाद्युतत्ता तथैव च तथैव रससत्ता च गंधसत्ता तथैव च ३
९ भूसत्ता हेमसत्ता च पिंडसत्तान्नपीवरी दृश्यशाब्दाकालसत्ता सर्वाश्राकारवर्जिता ४० सर्वसत्तागणं चेत्तं क्रीडीकृत्य स्वरूपवत्
स्फुरत्याश्रितमयत्राद्विबीजवीजादिनोगतं ४१ एतत्पुर्यष्टकं प्रोक्तं देहे पंचातिवाहिकः अपारबोधभेत्तुरुस्फुरत्यंगविभागवत् ४२
एवमाद्यंगसंपन्नं न चिंचनन [illegible] ४३ श्रीरामचंद्रायनमः॥ ॥ श्रीरामकृष्णजी की जय॥ १४

दात्त्मनक्रोडीकृत्य संगृह्य यथा बीजं उज्ज्वलं रोत्तरपरिणामेन बीजादिक्रमात् अंकुरक्रोड यथावत्प्रादि क्रोडीकृत्य स्फुरतीनतद्वत् बीजाद्बीजादि
नामितिपाठे बीजानि उद्यरो नवबीजानि येभ्यः स्ताद्दशानि अंकुरं क्रोडीकृत्य परिणामादीनि नोनिगतानि गतं ४१ एतदुक्तं सर्वसत्ता क्रोडीकृ
तरूपं पुर्यष्टकं स्थूलादिदेहजयात्मकं अपि सत्वासनात्मना अतिवाहिकं ४२ अपारबोधस्थितं तत्त्वरूपसत्याविध
भेवग्रत उक्तविभागस्फुरतीनाल्यारूपार्थः ४३ एवमाद्यंग [illegible] यति एवमाद्यैन संपन्नमहादशान्तदशानुत

सएवादिसर्गे समस्तोपाधिको हिरण्यगर्भस्थः स्वात्मनि बाह्यवस्तुषु च नामभेदं मयि कथं पश्यतीत्याह सनातन इति ४ नूनमेव सा स्थितिकरजसता
मसं कल्पेषु सदाशिवादिमूर्तिप्रार्थ्यमेनेन रकल्पकल्पे नियतमित्याह एवमिति ५ आकाशप्रभवो ब्रह्मेति पूर्वोक्तानां पराणां कतिनामत्र
नियमः पितामहस्य नास्तीत्याशयेनाह पितामह इति इतरः पुराणैर्विनायकादिः तेषां मायिततत्माहात्म्यप्रतिपादकपुराणादि
भागेषु ब्रह्मा पुरुषश्चैतत्त्वं प्रसिद्धः ६ उक्तः सदाशिवादिः पुरुषः संकल्पमयः सो कालेन यथावदन्त्यात्प्रजापतीति अन्यानेत्यायिकसंकल्प
यः ६ प्रथमसंकल्पएव सत्यभूतसर्गद्वारा पुरुषः सन्नन्तकालमप्यहमस्मीत्यनोस्थितो हिरण्यगर्भादिरूपः मन्वन्तरभुवनप्रजासु

सनातनोऽहमव्यक्तः पुमानित्यभिधीयते। केचनात्मनि नित्यं तु प्रथमः कथितः पुमान् ४ एवं सर्गे कस्मिंश्चित्प्रथमो यः सदाशिवः॥
कस्मिंश्चिद्विष्णुरित्युक्तो नाम्नान्यत्र पितामहः ५ पितामहः स कस्मिंश्चित्कस्मिंश्चिदपि चेतरः सच संकल्पपुरुषः संकल्पात्म
तिमास्थितः ६ पुरुषः प्रथमसंकल्पस्तामनोभूतिमास्थितः यथा यथा कल्पयत्याशु तत्तथानुभवत्यलं ७ नलस्य सद्रूपमसत्खलस्य
न वेतालकायथा भ्रमः स्वात्मानुसद्रूपमत्याहता जगद्भ्रांतिः ८ दृष्टादिषु तथैवात्र वस्तुयं संपद्यतोहि यः स निमेषं प्रति ज्ञानतपोऽनु
न्यधनीयते ९ निमेषएव कल्पोऽयं महाकल्पपरंपरा प्रतिभासो विपर्यासमात्रेणानुभवत्यलं १० परमाणौ परमाणौ वा
क्षिप्तेऽक्षिप्तसंस्थाने सर्गकल्पमहाकल्पभावाभावा भवन्तिते ११ दृश्यं न किंचिदप्यन्यत्साधर्म्याद्भासनागतं मिथः केचित्
दृश्यन्ते दृश्यनाशनदोत्मना १२ सर्गसर्गेषु सर्वत्र संभवन्ति नतांशिव भवन्ति परमव्योम्नि व्योमरूपाणि तत्त्वयं १३ रामकृष्ण॥ १०

गोदि यथा कल्पयति तत्तत्सत्यवहारक्षमं अनुभवतीत्यर्थः ७ नलस्य स्पा असद्रूपं भ्रमः स्वात्मानुसद्रूपं सत्यमिव भाति ८ एवमुक्तरीत्या यः॥
आदिपुरुषः स्वस्य सहस्रमासपर्यन्तसर्गं निमेषप्रतीतं निमेषलक्ष्यकालेऽपि स्वरूपयथा लोचनमात्रेण व्योमनि चिरकालं स मनुत्पते॥
अप्यस्वरूपावि स्फुरणे निमेषमात्रेणैव अन्तनमयारचयत्संसारं प्रतीनीयते ९ कल्पकल्पनासमर्थः प्रतिभासस्याविपर्यासः यतकरणं
तानमात्रेण १० आत्मनस्वरूपसत्याकाशेऽपि ११ नचसर्गभेदाः यावतानीवानानुलम्बकमलतुल्यता वरवासनाइव तावतापि प्रादेशतो
दृश्यबुद्धाहाससंवादिनः अन्येषामसञ्ज्ञा इत्येतदेवोपपादयन्नन्यायमानमित्याह दृश्यत इति अदर्शचकाल्पतरूपाशे आधि [illegible] तु [illegible] देवानि
त्यपिरालन [illegible] माह दृश्यनीति १२ नत्रयुक्तमाह सर्ग इति यतः सर्गाः सर्गात्मना स्थितनजीवनसंभाव्यमाना सन्त एव सर्गाः संभवन्तिन तु ते

156

अप्रमत्तासत्वरूढनिष्कंपस्याश्रयविषयाद्युभावाद्ववासनानुरूपासीदिति त्याहस्मृते ५२ इत्थमादिसांहितेजगत्याविषमानेसानेयरङ्गनाः।
सतेद्भावशिष्यते ५४ ५५ सत्योव्यावहारिकः असत्यःप्रातिभासिकोवायत्तकोयत्स्पशोस्य दृश्यशून्यत्वांतिष्यविलीनः ५६ ५७ ५८ कुतानापद
सत्ताहजीवमिति तन्नात्मनः विवेकिनशास्त्राधिकारिविशेषणमुपादशांतेनात्वशास्त्राधिकारत्वादुद्भवहृतरमोतिशास्त्रेनआयेतितम्
पेतितं असहाभिमानत्वादसन्मयबालेयः अग्निप्रशमितउपध्वशालिसः कनक वद्बद्धानासुज्ञानस्थमरस्वपुरुषायदानेसापूर्वेतरं

अतःकिमास्यतेकेनकस्यवाचावासनाकुतः कथंस्वप्नेरोगमगत्कंबुपीयते ५३ सइत्थंरीरिहिंसाहंतेसमनोमननादिके अविद्यमा
नेजगतियत्सतसरिद्रूपते ५४ यत्नोवासनानैवासकोनैववास्यताः केवलंकेवलीभावःसंशांतकलनभ्रमः ५५ यस्यसंत्योपलवा
वाऽत्यएवहियस्तकः निर्लीनस्तस्यकैवल्यात्किमन्यदवशिष्यते ५६ मृत्यएवहितत्वात्स्वेर्त्यंचित्तवासना उदितयज्जगत्साक्षीत
छांतोशांतिरस्तता ५७ अहंतापांजगांनिचमृगतृष्णाजलेव्ययः सास्यतेधिकृहतनरंनोपदस्यपत्वसाविति ५८ जीवेविवेकिनोनिहि
पाद्रशांतिनज्ञानोबालमुहमनसन्मयमार्यमुक्तः अग्निप्रशमितेकिलयःकनकावद्धालासस्वमरस्वमुरुषायसुतास्तानाते ५९ ॥ इति
श्रीमोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादनंनामचत्वारिंशः सर्गः ॥४०॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ततःसजीवे भगवा
न् स्ववांगहसंभवं आदिसर्गेनभःसंस्थःकामरूपस्थानुपोतिहि १ ॥ ईश्वरउवाच ॥ पततस्यरमेत्योम्निपूर्वोक्तक्रमतो वपुः जीवःपश्यति
सपनेसवस्वमनरायथा २ सर्वगत्वाच्चिदणुत्वस्यकार्यस्वप्नरोगीहि यथाकरोत्यामृतयाजीवोधायिशरीरकं ३ ॥ आरामङ्के

यावत् ५९ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥४१॥ समाश्रित्यप्राक्संसारक्षोभुरी शादिपूर्वकाभावे
वेनुपादस्यात्रशांतः स्वनिलयंययौ जीवेदनदलस्याद्ये स्थितेपश्यतिस्तरकासिनत्यातयोआरोपउल्लासि रूपंजलासुवीतसः पश्चात्ततमिति
आदितर्गेकल्पायप्रयासक्रमे उक्तानुवादः स्वोज्ञसंधानायः १ सर्वजीवः स्वप्नरोय यागस्तेननमनाइंद्रियविस्मततमं सोऽपश्यति
तद्वत्स्वमस्थलीविस्काशाभिपप्ययीश्चर्यः उक्तमेव दृष्टांतं आतिवाहिकदेहेन सर्वंगत्वात्किलनाच्छिद्रातः प्रदेशापेतवैमानिमतःसंतोदितोभा
॥०॥ ॥०॥ ॥ आदौ प्रसादमयाकरोत्नितयाश्च अभिव्यक्तिशाप्रोक्तिदेनायः २॥ ॥०॥ ॥०॥ ॥०॥

वा.श्री. नस्थुषांस्थावराणांयोनिरप्सुसंपद्यते एवमेव अंडजादिचतुर्विधजालयः संपद्यन्ते इत्यर्थः २० तथा प्रतिमायाधिष्ठातृसंकल्पद्वारेण एव वास
नि.पू. नासैन्यानि रमारारूपमाः ईषाद्वकासमत्रसरेणूपमाः सर्गाः साप्रतंसंति २१ वर्तमानसर्गाद्विदेवातीतानानन्तानामपिक्रमोबाध्य इत्याह एवम
१५७ इति तेषां हृदि तृणानानां कथंतर्हि सर्वोपरम इत्याह अस्याः इति एवंभूतस्य परमार्थतत्वस्य भावनात्साक्षात्कारात् २२ क्षणलेश।
मात्रमपि चिदात्मनो बहिर्मुखत्वे कल्पकोटिविलंबितान् स्वोदयस्य इत्याह निमेषेति २३ लुठिता प्रच्युता चितः स्वरूप प्रतिष्ठैव ब्रह्मैव

157

अनेनैव क्रमेणेह कीटः संपद्यते क्षणात् तस्थुषामेवमेवेह जातयोहि चतुर्विधाः २० रुद्राद्यास्तृणपर्यंताः से
पर्यंतेत्वरेणु प्रतिपरमाणूपमाः संति न था किंचिदणूपमाः २१ एषएव क्रमस्तेषां सतिवासति सर्गके अस्याः सं
सारमायायाएवंभूतार्थभावनात् २२ भेदोपशांतावभ्यासाद्भावमुपगतः शिवः निमेषशतभागार्धमात्रमेव
पराचितिः २३ स्वरूपतश्चुलुठितासैषायस्यनवास्थितिः सात्तरूपाशिलाकाशइव चित्स्वात्मनिस्थिता २४ त
द्नाद्यवभासात्मत्रसरेणुकंनगीयते अस्मिन्प्रोच्छिते सर्गमहाब्धियात नंनच २५ सगता सत्पादिकेशाकालाय
परमाणुना जीवतामागताभूतनन्मात्रवलनाक्रमात् २६ श्रीरामचन्द्राय नमः॥ ॥श्रीगोपालजी सहाय।

स्याहसेति ज्वलनवितनरूपेत अनुभूयत इति रूपा २४ अभिमानहृत्साग्रध्याः सर्गाः श्रोडिंगछंतितथा तथा विदात्मवियोगत्ना हासः पर
रूढाधिकप्रयुक्ताआत्मनः तुच्छत्वान्याह अस्मिन्निति २५ संगतेरसत्यैर्दिक्देशकालकृतैरंशैः परिच्छेदैः परमात्म शाकप्रतिकाय
ना अनुलवत्तुच्छतावात्मन इति शेषः परमाणुनेति पाठस्तु परमेणाणुना लिंगोपाधिना अहं चित जीवतामागता सती भूततन्मात्र राम
शावत्तरदेहेंद्रियादिवलानाक्रमात् हे अंगमम्गीची रूपत्वावारोहद्वा सुरदिक्षु भवनीति परेणान्वयः॥ २६॥ रामकृष्णाय॥ १५७

ननु सर्गः कुतः सत्तानिरपेक्षः स्वसत्तया वा देशकालसंबंधबलल्लब्धसत्तया वा सन्नु तत्राह स्वयमेवेति सदसद्रूपानेकतरानियतस्वभावः एवं देशः
कालश्च सर्गः प्राक्तनाक्रान्तः तयोरपि सर्गान्तर्गतत्वात्तापत्तरूपत्वेन सर्गाधानकल्पनत्वाच्च इत्यर्थः तर्हि सर्गस्य स्वस्य कालादिसंबंधस्य मन्याकृत्य
वासत्वं करोतु तत्राह न कर्तनेति सर्गाणमिति विपरिणामेन नानुषंगः १४ तर्हि सर्गः स्वयमेव यावत्स्थलयसत्स्वरूपः संतु तत्राह न चेत
ति सर्गासत्त्वयोः पर्यायता यतः नाभावो विद्यते सत इति भगवान्सिद्धान्तादिति भावः तर्हि सर्गसत्त्व एव स्तम्भ वास्तु तत्राह न कल्प्यमिति
असतः सत्त्वाध्यासाधिष्ठानत्वासंभवादिति भावः तर्हि विनाशिकमनन्त [illegible] लक्षणरूपमेव सत्त्वधारणानुगतमस्तु तत्राह नापीति लक्षणरूप

स्वयं च सदसद्रूपा लीयते स्वयं शैलवत् सर्गो नि देशाक्रान्तो न च कालेन कल्पिता १४ नैवैते सत्त्वरूपा वा न कल्प्यं
नापि वत्तरेत् नैवं स्वायते किंचिन्न चापि चनन ष्यति १५ सर्वसंकल्परूपाणि चित्तमन्तःकुरुतां चिति स्वप्नपत्तनं नि
र्माणपातोत्पातनवज्जगत् १६ न देशकालक्रमणं करोति च मनागपि यथा संकल्पशैलेन देशकालाद्यनंत
के १७ आक्रान्तमपि नाक्रान्तं तथैव जगतां सता अथनाक्रान्तमाक्रान्तमिव संकल्पमेरुणा १८ यथाच्यु
देशकालादि तथैव जगतां सता स्वप्ने तथा पुरुषस्सर्वकारकः १९ ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ०

स्यसत्त्वस्य प्रतीतिकालपर्यन्तमनवस्थितेरन्यं तां प्रति नश्यत्संकल्पलीकरणा पितदा यत इति भावः एतेन आद्यां तं लक्षणं संबंधत्वेन
स्मनाशावपि सर्गस्य निरस्ता विन्यासम नाहन देश मिति १५ एवं सामान्यतो [illegible] शारणामित्यादिप्रयत्नप्रामुक्तं स्मारयति सर्वैः एतेन मा
द्यसत्त्वस्य समिति १६ कथं तर्हि देशकालाक्रान्तता [illegible] १७ यथाउच्चैः स्थितेन संकल्पमेरुणानाक्रान्तमेव स्वप्न
यि संकल्पकाले आक्रान्तमिव प्रतिभासते [illegible] इत्यर्थः १८ अत एव संकल्पानुसारेण वपुरुर्वट्टादि स्थावरादिजन्मवन्ति सा
॥ ॥ ॥ मित्याह सम्यगेव हीति सर्वकारकः [illegible] सर्वक्रियासमर्थः १९ ॥ ॥ ॥

वा.टी. इत्युक्त्वा सैवेतद्यन्मे राम : स्वात्मशिवार्चनं प्रवृत्तः अल्लक्रलेस्वेनन्नप्रलिह्मवर्णे यन्न ईश्वरो पदिष्टेनत्वदर्शनपर्यवसितं स्वात्मशिवार्चनं
नि.पू. श्रीरामस्य अज्ञातेर्यासिद्धयेप्रशमन्स्वयमेवितद्वेपुनरुपदिष्टमिति एतदित्यादिना परस्वयोक्तश्च इत्यजागते १ यन्नमायामलीकेम
१५८ मेस्मलोके पापिष्यादितत्वादलीकेनन्नीवेन अलीकमस्तदद्भ्रगाद्धलोक्यते २ नन्वकाले कालियेतनमेरुत्वनराजादेवर्णेनत अनुभवो
दृश्यत इत्याह यथेति विविधकल्पयलेनिर्विकल्पनयेन कोलमायास्मिन् राजादेर्मवादिविविधभावकल्पने यादृक्कल्पितेनका
मर्चनयायथा यथा कथ्यते न यातयास्तत्वा आत्मानकल्पयत्नेनात्मकल्पोराजादि तेन त्वस्मिन् नगतोमरुत्तोकल्पद्युता

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ एतदुक्तं परेनेन स्वयमेव च वेद्म्यहं रामत्वमपिजानीषे यथेदं समवस्थितं १ यथालोकमलोकेन किला
लोकेविलोक्यते तस्यां संसारमायायां किं सत्यं किमसन्मयं २ यथा येन विकल्पेन यथा हि कल्पेन कथ्यते तथा तेनात्मक
ल्पेन नगताप्यनुभूयते ३ यथाद्रवत्वं पयसि यथा संवेदनं भस्वति यथानभसि शून्यत्वं तथा स्वर्गत्वमात्मनि ४ ततः
प्रभृति तेनैव क्रमेणार्चनमात्मनः यथायावद्यावत्कुर्वन्नहमवस्थितः ५ अनेनार्चाविधानेन नयेमं राम वासराः
अस्खिन्नेनाद्रिवातेन व्यवहारपरास्त्वपि ६ यथाप्राप्तैः क्रियाचारकुसुमैरात्मनार्चनं युक्तिरेनमापिसुछिन्नत्वदा
विरहन्निशं ७ आत्मात्मयुक्तः सर्वथा सामान्ये सर्वदेहिनां योगिनः सावधानत्वं यतदर्चनमात्मनः ॥८॥ रामकृष्ण ॥

चाप्यनुभूयते कथमन्यथाकाशाद्यर्थानुभवचमत्कारात्स्वादस्तस्य वृहोवतलाभमनागप्येकचयवे: स्यादिति भावः ३ विविधकल्प।
त्मना वाज्ञानस्यात्मनः स्वभाव एवेत्याशयेनदृष्टान्तान्तराण्याह यथेति ४ एवंस्वाभाविकस्यैवाविकल्पाध्यारोयस्यार्चनत्वे
चिंतने तदाप्रभृत्येवपर्यन्तं कुर्वन्नवस्थित इत्याह तत इति ५ ६ सुषुप्तिकाले त्वछिन्नमपि कदापि नवस्थितछिन्नत्वदापि तु
स्वमहसुखावाशनाकिं स्विदवाद्याभित्युत्थितप्रतिसत्थानुहत्वाविद्याश्रान्तिपुष्पत्रयार्चनसज्ञावाद्धितिभाव ७ तर्हिज्ञानी एम
मपि ताहृशात्मशिवार्चनेस्येदवात्तीति कातवतभ्यो विशेषस्तत्राह आत्मेति सावधानत्वं विशेष इत्यर्थः ८ ॥ ५ ॥ १५८

अतएव हृत्सरोजगीवविम्बसदसत्उत्थितनिस्तनीत्याह यस्मिन्निति २७ विवेकेतुनसर्वादिक्कालादिपरिछेदनिर्मुक्तमेवेत्याहननादिति
नन्वदीयमभदीपवचन २८ मध्यमंसदसत्वात्तरतिलकमनिर्वचनीयं अतएवस्वानुभवमात्रमवतत्रमानेनतुलौकिकमानमाना
दि तत्रभरत्याह अनुभवेति एवंसर्वविकल्पेनशून्यमतुअस्यस्वानुभवरूपाकलनास्वप्रकाशवेनन्यस्तविनाशून्यःमानोअनुभ
वितानभवतियातुलौकिकीफलतुरवाग्व्यवहारविभवाःयस्यासंकाशानयाविधाप्रमाणमालासावारिणिवल्हिरिवतत्रस्थिति

भवरूपंगामक्षोवीसतकीदेवासुरादिकं यस्मिन्निन्येनतेनतेहृदिस्थोविलसतीति २७ तदसदुत्थितंविश्वंविश्वगेतित्वकर्मणि न
तद्रूपनिवारिनोध्येनाधीनतेनम २८ नततपूर्वनाधुनतेनसन्नोसन्नमध्यमं अनुभवकेलनामतेस्यमाताभवतिनसर्व।
विकल्पेनशून्यमतु फलतुरविभयाप्रमाणामामास्थितिमुपयातिनवारिणाविवन्हिः २९ यथाप्रज्ञतुनप्रोक्तंलवीयक।
त्यागमन्नतेदिशोभयाभोभिमतामकाक्षातिशयावति ३० ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ इत्यक्त्वानीलकंठोसावन्तर्ध्यानंलम
यि ततारपरिवारेणसमंअवरकोदरे ३१ तस्मिन्नातत्रिभुवनाधिपतावुभेयास्थितलाहागणेतदद्गुसंस्मनिपूर्वमेव अंगीक्
तेनवपंक्तिविधियामयानदेवार्चनंशाम्भवेतवनिहांसितनतः ३२ ॥इतिश्रीमोक्षोपायेनिर्वा०प्रक०परमात्माभिधानंद्वितीयमर्ग

नोपपानितत्रत्रिपुरीमात्रसर्वागाधारिनःपर्थःअरेदृष्यान्तिलपरिशेषदर्शयन्नाम्वरःलोपयेदर्थमोदिशापयतितत्रमनगरोपदे
शमुपसंहरन्नाम्स्याविनाह यथति ३१ ततारअन्नवे ३१ पूर्वमेवशामवत्तामयमयानस्य श्रीगुरोरीश्वरस्यानुस्मतिपूर्वकमेवतदुपदि
ष्टेनिसापरावदेवार्चनंनवयापरिकृतयारादिभक्तिअयचाधिपाम्भयानुमुपत्वेनांगीकृतं तत्रप्रोक्तनजदेवार्चनंनिहासि
तेचेत्यर्थः ३२ ॥इतिश्रीवसिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपरमात्माभिधानंद्वितीयसर्गः ॥ ३२ ॥

२३

वा॰टी॰
नि॰पू॰
१५९

प्रथमेकल्पेविचारारंभेवैराग्यप्रकरणेतन्नयाघन्यृ (?) ...ख्याः फलानिसुसुख्याकिंचिदवशिष्टेचेत्तर्हितत्परिचोदयएव २२ मलत्वा नाइतजीवब्रह्मभेदकल्पनातयेनतत्कल्पनत्स्यानं २२ २३ २४ ब्रह्मैवब्रह्मसमयं ब्रह्मविवर्तोवावासिष्ठिनभ्यस्यानिवृत्तमिलितृष्णः २५ तत्त्वयंत्र आरोग्यआमरणंभ्रमतल्लोत्ततन्तास्त्यतस्मात्सूर्यबिंबमिव शुद्धं भास्वरं साधुभिः प्रामभ्यः उपागतम्यः प्रोक्तपुरुषवर्गानां चाराम धानात्त्रपदेषाग्निराकाली २६ चिरलभ्येप्राशाश्रनुपदभ्योई सतिभेद: २७ मध्यमनुयस्य २८ रौरवंनरकाविशेषं चापिनद्व्यं २९

पत्यहंप्रथमेकल्पेनदद्यपरिचोदय॥श्रीरामोवाच॥इदानीसंशयोयस्मान्निर्विनाविशेषतः २१ ज्ञातंज्ञातव्यमखिलंज्ञानात्तस्मिन्कोत्रिमा नपुनोत्तिमलोदृष्टंनचोपन चकल्पने २२ तस्मानमाभूदज्ञानंप्रशांतमधुनातुनत्कलंकआत्मनोत्सीतितदज्ञानवशेनया २३ आनिरासीदिदानीसानिवृत्तात्मत्मसादतः नज्ञायतेनाम्नियतेनचवात्माकलंकित २४ सर्वंचरवल्विदंब्रह्मसमयामित्युदितोस्मलं प्रभ्राभाःसंशयेभ्यस्थवासिष्ठजम्यस्थसर्वशः २५॥ शुद्धमेनिर्मलंचेतनत्वज्ञाप्यत्व भ्रमादिव सर्वांचारापदे शषुप्राप्तपोऽस्मिखुसाधुभिः २६ निराकाशोस्थिरज्ञास्म्यतः सुमेरुःकनककेशुवनेतदस्त्यासियत्राशानातदानियुद्धोस्मितं २७ नतदस्तियदायेषुहेयंमध्येचरान्तरे इदंहयत्नुपादेयमिदंसदिदमव्ययमतत २८ इतिचित्ताभ्रमःशांतानिपुणैपरमाणुन नत्वगमनिवांछामिहाभिवाधिनरौरवं २९ आत्मेनैवहितेनाभिमंदराद्रिरिवाभ्रमः कणशःकीर्णेत्रिजगत्क्षीरसागरसंस्तुतिः ३० आत्मम॥१०

करणशः परमाणुशोविभज्यकीर्णानि विनिक्षिप्तानि विनाशितानीति यावत्त्रिजगंतियेनतथाविधस्यक्षीरसागरस्यसंस्तुतिः सर्वतोव्याप्तिरिवव्याप्तिर्यस्य आत्मेतिक्षेपकमेततअथवाकणशः प्रसृतैर्यशःक्षीरलवैःकीर्णानिसिक्तानित्रिजगंतियथातथाविधामन्तुवंशःक्षीरसागरेसस्रतेनिर्यंवहारोयस्यतथाविधास्मिरसंभ्रांतोरामलक्ष्मणोमंदराचलःवोधामृतान्यत्याक्तनार्थःसंप्रति

159

राम
१५९

सात्वसावधानता प्रसंगत्यागएवेति दर्शयन्नर्चनेनतत्फलं वा कुत्यकीर्तनेन प्रारंभं प्रवर्तयति दृश्येति ९ एतत्सासंगस्य पुनस्ता
दृविचारादावेहेतुरित्याहदुःखेति १० सुखदुःखे हर्षविषादौ रात्रुप्रायाः दृश्यालम्बराएव ११ प्रथमभायांति ततोयाति त्व
मसनासंगेन पुरुषं परिभवंतिच १२ अविचारितरम्याः किलः १३ हा निर्मलताः जागन्त्रियास्तवानमेता सांत्वंमतन्न किंचित्तु

दृश्यानयारघुपतेसंगमुक्तेनचेतसा संसारविरलारोपविहरस्मिन्न खिद्यते ९ दुःखेमहतिसंप्राप्ते धनबंधुवियोगजे
एतांदृष्टिमवष्टभ्य विचारं कुरु सुव्रत ॥१०॥ सुखदुःखेन कर्तव्यं धनबंधुदयस्तये एवंप्राया एवसर्वा नित्यंसमारदृ
श्यः ११ जानास्यवगतानिचित्राणिविषुमायाप्रमादिनी यथायांति यथायांति यथायांति परिभवंतिच १२ एवमेवप्रवर्तते
प्रमाणिच वनानिच एवमेवावहीयंते तानि मितरविचारितः १३ नतासत्यनतासत्व निर्मलाजगतः क्रियाः एवमित्य
जगतः किंचित्कं मुदा परितप्यसे १४ त्वमिहासिजगद्रूपं चिन्मात्रवितताकृत निर्मलतपवकालेन्नाकः प्रमोहर्षशोक
योः १५ तातचिन्मात्ररूपोसिन तेभिन्नमिदं जगत् अतः सत्यवकथं कुत्र हेयोपादेयकल्पना १६ इतिचित्तं कवाय
त्वचिन्मयजगद्बुधौ तरंगजालचिन्मोधोकः क्षमोहर्षशोकयोः १७ चिदेकतानतामेत्यसोबुद्धीमागतः स्थित
अप्रमतिरामतंतुर्यावस्थात्मकोभव: १८ समः समसमाभासो भात्वदूरकरधीः [illegible] निर्मलपरि
पूर्णस्वार्णवः १९ एतत्वं मुनिवान्सर्वस्थितस्त्वंपरिपूर्णधीः पदि[illegible] नरत्वं [illegible] रघुनंदन २०॥०॥०॥०॥

कमेव १४ यदितुजगतस्तुकुलानेसासतयात्मेवजगादितिपरमतत्त्वाद् निपातवर्तं आदित्ययोगोस्वावयवपरिवर्तनस्वनह १४
र्षशोकप्रासक्तिरित्याहत्वामिति १५ ॥ १६ इतिउक्तोत्पान्विद्रूपजगत्तकचाचल्ये १७ उक्तचेतनस्यपरमकोलायांराम
स्यायपानिचिदेकतानतामिति १८ स्वयंसमः सर्वे चेतस्यनिर्मलः समेनप्रसन्नात्मना एकरस्मापन्नाजगदाभासायस्य

वा·टी·
नि·प्र·
१६०

ह्रासंगात्तयोपायावांछाल्यागादय:पुन: मनं स्त्वयेतामुरशाज्ञानरूपार्थमीरिता: रामेण स्वस्यतत्त्वबोधविश्रांतोवरिंगतायामपितत्प
रियाकात् प्राक्प्रश्रुतिर्नाभूदितिशिलानिरवातस्थूणादार्व्यसंधिकीलपरंपराभिवर्जीवन्मुक्तलक्षणभूताप्रागुक्तसाधनपरंप
रामेवप्रतिष्ठापयिष्यन्श्रीवसिष्ठ:प्रागुक्तयथाप्राप्तव्यवहारोपयोगादिलक्षणेश्वरोचनेन्द्रियैसर्वारंभाहितदोषेणधूमेनाग्निरिवा
च्छन्नाहतिन्यायेनप्रमादाद्विंसापराणिरागादिप्रसक्तवर्जनानागत्यानर्थहेतुत्वाच्चस्यादेवपुनर्जननाद्यनर्थइत्याशंकांवारयन्नाहकेव
लेनेति केवलेनरागादिरहितेनअतएवअसंगमनकर्तृत्वाभिमानलक्षणक्रियासंगमरूपेण १ अनुविवयाणानहि जनकेन

**श्रीवसिष्ठउवाच॥** केवलैर्निद्रियैः सार्धंवर्तमानार्थवर्तिना असंगेनमनसायत्करोषिनतत्कृते यथाप्राप्तिक्षणेवस्तुप्रथमेतुष्यसे
तथा नप्राप्यकर्षणाद्भूमितिकोनानुभूतवान् २ वांछाकालेयथावस्तुतुष्ट्येनान्यदातथा तस्मात्तुष्ण्यस्सुखसंक्लिवालावधा
तिनेतरः ३ वांछाकालेतुरूपयत्त्ववांछवकारणं तुष्टिस्त्वतुष्टिपर्यंतातस्माद्वांछांपरित्यज ४ यदित्तत्वसमाप्तोसिकदा
चित्कालपर्ययात् तदहंभावनारूपेनमक्कृथा त्वयापुन: ५ आत्मज्ञानाचलस्याग्रेरामविश्रांतवानसि अहंभावमहा
" " " " " " " श्वभ्रेनपुन:पातमर्हसि ६ " " " " " " " " "

नियमात्कथंतेषुरागास्यत्कशकइत्याशक्याहयथेति प्राप्तिक्षणातिरिक्तपूर्वोत्तरकालयोर्तेषुतुष्टिहेतुत्वव्यभिचारान्नयंनियमइतिभा
वः २ अतएवचिरानर्थेत्वाणिकसुखआसंगोपिनयुक्तइत्याहवांछेति वांछापदेनलाभोलक्ष्यतेउपदावस्तुलाभकाल:तेणकोपिवांछा
निरोध:मुखहेतुस्तदा आत्यंतिकवांछायांपस्यास्तथाविधा ४ नतुपूर्णानंदपदंप्राप्ताहतस्मिन्मम्युपुनर्विषयवांछात्यागोपदेशाल
किमर्थस्तत्राहयदीति पुन:कालांतरेणहंभावपंकेमज्जनमाभूदितितन्पदेस्थितिदार्ढ्यार्थ:पुनरुपदेशइत्यर्थ: ५।६॥तुष्टोमनिरते

राम
१६०

160

इदंजगत्स्वप्नयथास्वप्रकारमेवनान्यत्तत्वमस्तीतियेनमुष्टेनज्ञानंतस्यहृदिकुसंदेहजालनज्वलितवअधिकसंतापिनीइदंवस्तुइदमवस्तुइ
तिकल्पनाअलमस्तिहमुनीश्वरत्वंइतिमदुक्तार्थेस्वानुभवसंवादंदर्शयतिपंचभिरन्वयः ३१ ३२ सतादृशान्तःपुरत्वःयत्रयस्मिन्धनादिविष
येकार्येष्वयातिजगतःसंबंधिनइदंतत्वरत्नानलभ्यतेःस्माभिरितिशयःयतोवयंविचित्राश्चशानयादिजलतरंगआकुलाःकल्लोलाः
षड्भिर्यायस्मिंस्तथाविधात् षड्विधाकारवर्जितात् जडात्भवसागरात् त्वत्प्रसादेनतीर्णास्मइतिपंचानामन्वयः ३३ ३४ सर्वं

विश्रांतविरसंभ्रांतौनिर्भ्रमोरामभद्रः अवतिष्ठइमिदंवस्तुपरेरूपतिकल्पनास्थलं ३१ हृदितस्यकुसंदेहजालनज्वलिताधिके ३८
मित्यजगत्पतिज्ञातेयेनमुनीश्वर ३२ सयत्रयातिकार्यत्वंजगतस्तन्नलभ्यते विचित्राकुलकल्लोलाज्जडात्षड्भिविवर्जितात् ३३
त्वत्प्रसादेनभगवंस्तीर्णास्मोभवसागरात् संपदामवधिंप्राप्तोरघुःसीमान्तमापदं ३४ सर्वसारेपरेनात्मपूर्णःस्वपरमे
श्वरे यथावस्थेयामपरेदृष्टिलितापामनगजे ३५ संसारसंगरेसम्यग्वीरतामागतमनः परिगलितविकल्पनोगुपतप्रगलित
वांछमदीनसारसत्वं त्रिजगतियदतिप्रसन्नसंप्रभृदितमस्तवनुत्तमंमनोमे ३६ इतिश्रीमोक्षोपायेविश्रान्तिवर्णनंनामसर्गः ४१

सारेभूमानंदविषयेपिनित्यत्वअल्पादेनास्मि अवसन्मानःसंतालनुत्तेसमेरेदलितःआप्यामलगजोयेनुतथाविधंसतपरेस्मेयास
स्तवीतांयये २५ पूर्णोमनःस्थितिमस्यार्थेपत्तुवसंहरतिपरिगलितिअदनसारमकार्थदृढसत्वस्थैर्यपस्यात्रिजगतिप्रसिद्धानि
पूर्णवइक्षीरसागरपारदाकामादीनियानिअसन्नरूपाणितानिकामानिप्रसन्नरूपंलाभतत्समास्थास्थाः अतःप्रभृतिमनस
वानुत्तमंममनःस्थितामित्यर्थः ३६ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ४३ शुभंभूयात्

वा.टी.
नि.पू.
१६१

उक्तेऽर्थे अन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति रूपेति द्वाभ्यां नानाविधप्रविभ्रमैः आत्मलोकः कुड्यसंबंधजा चित्रवर्णधीरिव २० भवतीति भवत्जगत्तत्रा भासा यथा चित्रलिखितपुत्तलिका यच्चिह्नैः भावेनेव नमायते तद्वत् २१ २२ स्पंदस्य क्षेत्रस्य आतिरूपस्य २३ हर्षे वशाद् २४ यो धारा हिते मध्यमोपायमुक्त्वा विभ्रमणानि रूपानि विषयेंद्रियसंबंधेऽयत्नस्वेष्टप्राप्तिः तत्परमार्थतो ब्रह्मसुखमेव एतस्यैवा नंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः आत्मस्थानः परमावधिमानुषानंदमारभ्योत्तरं शतगुणत्वकथनपात्स्यादर्शितः यतो वाचो निवर्तंते

161

स्पंदर्शनसंबंधसंदेनेपजगद्गतिः कुड्यलोककुड्यदिसंगत्वात् वर्णधीरिव २० स्पंदर्शनसंबंधसंभावेनजायते देव नाभवदाभासा चित्रपुत्तलिका वाशय २२ चित्रस्पंदोत्थितामायातदभावविलीयते पयः स्पंदोत्थिता चोच्चितदभावेन २२ त्यागेन वासना शास्त्रयोधाद्वा प्राणरोधतानं चितौ नस्यं दतायातकुत स्पंदस्य संभवः २३ अभ्यासवल्स्पंदमात्रेण यातिचित्रमचितता प्राणनाशानिरोधेन तदेव च परं पदं २४ स्पंदर्शनसंबंधयत्नसुख पारमार्थिके तदेतेकांतसंवित्त्या स्थलरूपात्मनः स्यः २५ यत्रनाभ्युदितं चित्तं तत्सुखमकृत्रिम नत्वर्गादौ संभवतिमरौ हिमगृहं यथा २६ चित्ताप्रश मजंस्कारसत्वामवच सात्सुखं तयाति शयानिमुक्तोऽदोतन स्पशाम्यति २७ चाथाइवति चित्तांतो दुर्बोधाच्छिन्नयादिना वालवेतालवज्जनमोहस्त्री घनतागता २८ विद्यमानमपि यत्रैव चित्तवाधाद्विलीयते सदस्यमादिवाभातिनाम्रहमीकृत यथा

ग्राम्यमनसा सह यानं दृष्टस्तयोर्विद्वान् अविभेतिकदाचनेति तदेकांतलन्मात्रपूर्णतातत्संवित्तिरूपया त्रस्तरस्यात्मनः स्वयः सिद्ध नीत्यर्थः २५ तत् तत्सुखं तत्सुख तत्स्वर्गादिभोगभूमौ न संभवति तत्र चित्तस्य कामास्त्यादिकलुषतादित्यर्थः हिमाशि शिरजलंतस्य गृहेसरः १६ न वाच्यं वक्तुमशक्यं स्वानुभवैकगम्यमित्यर्थः २७ चित्तस्यांतो नाशः यतो दुर्बोधात्त्याविवशाद्द यच्चित्तवादिनाच्चित्तसद्भावप्रतीतिर्बोधेन तथ्यांतिनीयतीति युक्तश्चित्तनाश इतिभावः बालकल्पितवेतालवत् तेन दुर्बो धेन २८ ननु ज्ञानिनामपि व्यवहारदर्शनाच्चित्तमस्त्येव तत्कथं ज्ञानेन नश्येत् तत्र नहि तत्त्वयोर्युगपदेकत्र विरोधात्तत्राह वि रामः

१६१

सत्यापिदार्ढ्येपुनर्मज्जनं किंनाशंक्यतेनेत्याह यदीति यद्यस्मोद्धृतो गर्भो मातृकुक्षिगतः पिंडस्तं अत्र सत्यं करोति जन्मादिरनर्थामिति गर्भानुकू
रोहभावस्तल्लक्षणेन यत्नात् इह ७ भूतज्ञानस्यावरणमविद्यानर्थजीवो च्छादित्वादिति भावः ७ अन्येषामुपकाराय प्रवामयेरमुक्तोनव
त्वज्ञानंनष्टमितिमृषासमंतात् पिलिंगता इतिनभवत्याशयनाहद्वयनशेत्कालिकाअविद्या ८ ९ नतज्जन्मसंगतस्तेनज्ञीवतः अन्
मोहनेआशिषिवालाद्य १० नमनोरथभूगान्निराशतापापान्किंतुसर्वतोनिरतिशयानंदब्रह्मलाभादित्याशयेनाहयाथ्यामिति ११
वलात्मननादिदार्ष्ट्यति १२ इदानींनिर्वासनत्वस्यस्वानुभवयस्यलक्षणमाहयत्रेति यत्र भोगसुखयथागतेप्रारब्धोपनीतेदुः [illegible]

यत्स्मृतानंनसरस्तेस्तत्वमेरुःस्थिते पुनर्गर्भानुकारातः पातालपदनंकुतः ७ इथमेतेनस्वभावोयंसमंतात्सत्यनामयः मनेत्तीए
विकल्पोसिज्ञानोसिहनकालिकः ८ स्वभावेसंस्थितोयमःस्यावेदयतीवमे सौम्यपूर्णार्णवप्रख्यासमंतान्निर्मलानव ९
आशायातुनिराशत्वमभावयातुभावनं अमनस्त्वमनोयातुलवासंगेनजीवतः १० योयाबदःयोयात्सितस्योतस्यामव
स्थितं सतासामान्यरूपेणाप्रसृहितविन्ह्न ११ अज्ञानानात्मनिनरोसिविज्ञाताताप्मानचक्षुसे रामत्वमात्मनात्मानंबोधं
यस्त्ववलादतः १२ यत्रनस्वदनेवात्सदनेचयथागतं अवासनत्वंतोद्धि सायमाकाशकोवलं १३ वासनारहितेरंतरिं
द्रियैराहरन्क्रियाः नविक्रियामेवामोषिस्वविलोभपालेरपि १४ ज्ञाताज्ञानलयांतेयथत्वमेकतयात्मनि शांतात्मानुभवाभव्य
नभूयोभवभागासि १५ चितोन्मेषनिमेषाभ्यांसंसारप्रलयोदयौ वासनाप्राणस्पंदत्यागात्निमेषमन्न कुरु १६ प्राणोन्मेषने
मेषाभ्यांसंसृतेः प्रलयोदयौ तमभ्यासप्रयोगाभ्यांमुन्मेषरहितंकुरु १७ मौर्ख्योन्मेषनिमेषाभ्यांकर्मणांप्रलयोदयौ तद्विती
नेकुरुवलाद्गुरुशास्त्रार्थसंगमैः १८ यथावातरजःसंगस्यद्यावस्थाभाववेदन तथाचित्तस्वेतमयास्थदाढ्येप्रस्थित १९ राम॥

स्वमपि १३ एवंबलं आकाशवत् १४ अभवाद्य स्वायात्मनिमुक्तोकोरस्यमतया अनुभव तेनतस्मप्रतिकूलताशाम्यतीतिभावः १५
उःस्वात्मप्राप्तिकल्पविकल्पनमनः [illegible] प्राणनिरोधामिलोपायनाह चित्तेति १६ अज्ञानमेववाप्रहेति
इतरासर्वानर्थानिदानमितितद्विज्ञानंदार्ढ्यंजानेरसेनोपायमाहमौर्ख्येति १८ चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यामितियदुक्तंतत्प्रतिनस्फु
टयति यथेत्यादिना यथास्त्र [illegible] स्यरजसोच संगान्यस्त्र [illegible] नादित्वभावबेदन संपन्नतयाचित्तोस्वितत्तत्

[illegible]

स्वादनंदरससंपूर्णैस्त्रिजगत्कल्पनास्पदं इह बिल्वफलत्वेनुपर्वस्लोपवर्ण्यते कृत्यां बिल्वाख्यानाख्या १ नजीर्यतस्यजरत्तत्संलक्ष्मा
ज्ञायस्य २ सर्वथैवसंधापित्त्वयावाग्ग्नानिमध्ये रसावत्त्व बालेदांरकुरप्रायाम्यतिदिनमुपक्षीयमानानि दलानीवयाकलासदे
नीवमार्दवेनत्व‌ङ्क यनस्त्वसंयोनयाप्तुह ३ भुवनवृक्षस्य प्रगलन्महामेरोरिवेमदीभूत मेरुप्रादुरिवेव्यवलेन ४ आगुक्षोत



श्रीवसिष्ठउवाच॥ अत्रेमामवबोधायविस्मयोल्लासकारिणीं अपूर्वांचित्वसंस्थापाशमरम्यांकथांशृणु १ योजनानांसहस्राणि
विपुलंविमलंस्फारं युगैरप्यजरद्रूपमस्तिबिल्वफलंमहत् २ अविनाशरसाधारंसुधामधुरसारवत् पुराणमपिवा
लेंदुदलमार्दवसुंदरं ३ वृहत्त्वान्महामेरुमंदरादिरिवाचलं महाकल्पांतवाताया अपिवेगैरचालितं ४ योजना
युतकोटीनां कोटिलक्षशतैरपिविपुलत्वनापरिस्थूलमार्गंजगत्स्थितेः ५ यस्याबिल्वफलस्योच्चैर्वुधानिसमी
पतः हरंतिलीलांशैलाभारोतिकाकरायस्तेः ६ पूर्यमानेरसापूरास्वादोस्त्वमत्कांति यस्यातिशतनावस्थि
तंविराघवसद्रसः ७ नकदाचनयाकेनयातितेनसमीतिवयत् सद्व्पक्वमयंगरजसायत्नवाध्यते ८ ब्रह्मविष्णु
रुद्राद्याजरठःकेचिदेवन यस्यात्यंतविजानंतिमूलवान्नतमेवच ९ अस्त्यंकुरश्चतस्यत्वङ्कुसुमाकृतेः अ
स्तंभमूलशाखस्यफलस्यास्यमहाकृतेः १० एकपिंडुचवाकारंविततस्थौल्यशालिनः यस्यात्यंतविकारोद्य
णामोनदृश्यते ११ समस्तफलसारस्यफलस्यास्यमहाकृतेः नमज्जानास्थिवितलोनिर्विकारोनिरंजनः १२

हृत्पद्मसंख्यपरामितिव्याचष्टेयोजनेनेति जगतःस्थितेर्विधारणस्यनियमनस्यचमूलं ५ हरंतिवहंतिराजिकाःसर्वपास्तकस्या
नांपक्वेतेःपक्केः ६ षड्रसःषडिंद्रियभोग्यब्रह्मलोकांतसर्वलवः प्रसिद्धोवा ७ तेनतादृशरसयुक्तेनापिपाकेनपतत्पातयतनन
समीति नहिकिंत्वस्थानएवजीर्यतिनष्याहसदेवति ८ जरठास्थिपुषे १ २ विततमिति विस्तीर्णंयस्यातल्यमहतानस्थौलिनः

नामान्तोः यतःस्वप्रम्यत्वं भजतइत्यन्यत्वभाक् २० भ्रांतिविजलत्वमेवचित्तस्य चिततासा बोधेन प्रविलीयत इत्यर्थः घटादिनाशेपि कपाला
द्यात्मनापरिशेषदर्शनात्सतः स्वरूपेण नाशो ऽप्रसिद्ध एवेत्याह नाभाव इति वलबोधस्यावलकालितोशमात्र बाधकत्व प्रसिद्धेरु
पिनसत्वांशबाधकत्व प्रसक्तिरित्याह अवत्वेवेति चितादिसर्वं नत पारमार्थिकस्यात्मनो विवर्त इति शेषः २१ तर्हि किं जीव
न्मुक्तचित्तस्य व्यवहारत्तमावस्था वा तयैवेत्याह चित्तमिति विहारसमाधिसाक्षात्कारपर्यन्तात दवस्थानवाक्त वी किंतु प्रारब्ध

स्य चित्तं चिनारयत्रचित्तसत्वमुच्यते नामार्थान्यत्वभाक्तु तवाधानात्रमुवर्णवत् २० न संभवति चित्तत्वं तेन तत्प्रविलीयते
भ्रमः शाम्यति बोधेन नाभावो विद्यते सतः २१ अवत्वेव विल्यात्मा चितादि शशशृंगवत् सर्वं तदात्मनस्तस्मात इबोधा
लीयते २२ चित्तसत्वं समायाति कंचित्कालं जगत्स्थितो विहरन्मनुर्यावस्था यां तु यो नातिभवत्यतः २३ व्रजत्वभूरिभुव
नभ्रमविभ्रमो बहिरस्थितास्थितसमम न कल्पयकमेव सर्वात्मसंभवतितेन तरङ्गकं चिलादिकं चन हृदो बहिः संनिवेशः
२४॥ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे मोक्षोपाये चित्तसत्तासत्वनं[illegible]॥

=मोरदयपरिकलित प्रासादो भवन व व्यादितानि वेशास्त्रस्थ आत्म मा वेशादेव नास्तीति इतपरस्ट को ऽप्यविद्यविदेको सघने ब्रह्म
प्रतिबद्धा विद्यालेशकृतनवाधितानुवृत्तिः विदेहकैवल्याविर्भूतत्तु यातीतावस्थावलस्य बालन वीति भावः २२ नतु यातीतं ब्रह्मयावद्र
ज्ञाततावास्तितन्नगदादिमिथ्यावेषस्थावस्थितं सर्वात्मकं भवतितो वितादिनानात्वे चिदितर इत्यस्तरमत्तीति तानुभा वे ऽस्तत्मात्रत्वभा
वपरिशेष चितादर्युक्त एवेत्याशयेनाह व्रजत्वेति यथाहृदिस्थ
अगदतमावेशादेव नास्तीत्यर्थः २४॥ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे

वि॰टी॰ स्वत्वरूपापरित्यागेनैवं रूपायाति रेवास्यां महती ग्रल्पचमत्कृतिरस्य यथा कापि वर्त्ति तत्तुपसंहरति ३ त्तेति शक्तिर्व्यवहार समर्थतात तत्व

नि॰पु॰ रूपता २९ सर्वेनिर्विकारा निज रूपं एव ऽन्य जगदाकारा ह्रकुसंप्रसारिता ३० इत्थं विविपदर्थाः सर्वे मियमेव नानादृश्याः किंचिदिति द्रष्ट

१६३ ग्रमित्याह इदमित्यादिना ३१ ग्रथास्मिकार्या ग्रपीयमेवेत्याह ग्रयमिति ३२ ३३ लिंगभेदः ग्रात्मा ब्रह्मत्वादि विशेष्य यदस्य माहत्म्य

योऽयः इत्रीयसी दूरतरा ३४ ग्रनास्थिता ग्रनंताः कल्पना भोग हारस्य मालयाजो वाय सिं तथाविधं ३५ ग्रनंतैः कलनातत्वैः स्व

163 इत्यनुक्रम तो यालासविकृतिः स्वरूपता मज्जाग्रावंसं निवेशं स्वं तमेवाप्य सत्युज्जती १९ संविच्छ्रत्यातयातत्र ततंलरूलरूप

या निजरूपं संमरूयेदगोत्वर्थसंप्रसारिता २० यदंमो ग्रमहानं तामियं कालमयी कला इयं विश्वनिरिति कर्मकियं स्पद

णी २१ ग्रयं संकल्पविस्तारस्त्वपि माशालरश्मः रागाद्य स्थितिरियहेयोपादेयधीविपं २२ इयं त्वनात्तियम ज्ञानतं यसं

स्थितास्वयं ब्रह्माडो यापमृत्युरस्य स्वयंमगाद्भुनव्याधः २३ ग्रयंपुरः पार्श्वतोयं पश्चाद्दारादुपतो इदं भूतवर्त्तमानभविष्यति

दमित्यपि २४ इदंमंतः स्थितानव कल्पनाभोगमालयम् ब्रह्माडमंडपापीड कीडामंडपमंडलं २५ दीर्घोभ्रमपदवी मातनो

सेनेभ्यप्रभाविनी २७ इयंमेरु कुकुभ्यत्र जगत्यकज्ज कार्णिके स्फुरहिडुनथूल्लातस पटामरषट्पदी २८ ॥श्री रामचंद्राय॥

नरहस्यैः परितः पल्लविता २८ कीर्णैः सर्वतो व्याप्तैर्महारुङ्गणैः पूरितकोटराम्रभ्रसरणिराकाशपदवी ग्रस्मिन्महतरंगे वि

तरिस्तैभवा ग्रधिनीलयी वाशि लिकेटः शावी इति श्रुतेरिति भावः भ्रांता विषयलंपटाः खगणेस्तैर्बाधवसनेभ्यः ग्रधः पतनभी

निमित्तभ्यः प्रभाविनी पतापवती प्रकाशवतीवा नत्तेत्र पातेनभः यत्प्रभानुद्दरूर्णनादित्यर्थः ७ ग्रत्र ग्रस्याः ककुभिदिशि राम

इदुलत्तृएस्य मधुन उल्लासे ग्रमत्तमकरंदे लपटाः ग्रपरलक्षणः षट्पदायस्या २८ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥रामकृ॥ १६३

फलादपिपरमस्यामत्कमभक्ताग्रनंतेत्रिथ३

शिलायाःअंतःप्रदेशइवनीरंध्रोघनःविज्ञानघनएवेतिश्रुतेः स्पंदमानेंदुर्विंचवलत्स्वसंविदःअमृतमिवास्वायांनिरतिशयानंदरसंस्पृद
मानः २३ कोशइतिएतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः स्वात्मनःमानुषानंदादिहेरण्यगर्भानंदान्तकर्मफलस्थित
मज्जासीरः २४ तस्माद्धरण्यगर्भानंद [illegible] थपरिच्छेदमेतत्स्वभावेनराहित्यः स्वात्मने
मेवश्रीफलेबिल्वेगतःसचानन्यःअस्त्ययमेवत्यर्थः २५ अनन्यत्वमेवोपपादयति नचमत्कृतिपदस्यारस्यप्रकंदयतित्स्वसंनिवेशान्या
दिनाघनतयास्वात्मन्चमत्कृत्यासाधारणस्यान्यत्वस्यभेदनात्स्फलतापरमप्रयोजनतांगतश्चिदेकरसमज्जास्वरूपपरमार्थ
संनिवेशावेलक्षण्यमन्यजंन्यवइदंभेदादिस्वयमुत्पाद्यभावितमितिपरस्यान्वयः मकारांतरेणैतस्याश्रयमितिरायथादनापन

शिलांतरिवनीरंध्रःस्पंदमानेंदुर्निवलत् रसंस्वसंविदास्वाद्यस्पंदमानस्वात्मनं २३ कोशस्सकलसौख्यानांशीतलालोककार
कः शैलाभामलपिंडाभोमज्जास्वात्मफलस्थितेः २४ तस्मात्परममज्जानुयासौस्वात्मचमत्कृतिः अनंतराद्विततानित्यमनन्या
श्रीफलंगतः २५ स्वयंनिवेशवैचित्र्यमनन्यत्वफलतांगत अत्यजत्यानयात्मन्यास्थूलयापत्तिबालया २६ इयमस्मीतिकलना
दसदन्यतामलं भेदायसंभवादिदंत्वयमुत्पाद्यभावितं २७ अहंकलासमुद्भवसमनंतरमेवसा वलिताकारशब्दापत्रेलो
॥ ॥ ॥ ॥ ॥अपरनामभिः २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न्योत्यादिविरुद्धविशेषणानि अतोशरीरमयत्वात्त्स्यामहतोमहीयस्त्वात्स्थूलयाचिरंतनत्वेपिजन्मादिविकाराभावादतिबालया
२६ असतोपिभेदस्योत्पादनकोहेतुरत्याह स्पअहमस्मीति अनिदमिदंतायोसरल हेतुरित्यर्थः अन्यथाणयत्के तदायाकलम
लमविद्यामेवभूतभुवनभेदादिस्तेयत्वायाग्यस्तस्यात्यर्थः अलंभवति त्यन्नतस्यप्रकाशश्चिदेकरसमलस्यैवसंभवानास्तिपुनरेतत्कार्य
भेदस्यानिद्राननत २२ स्वोत्पादितेभूतभुवनादिभेदेदहत्वात्पादनमानाभिमानिकस्ववलनसालभतइत्याह अहं तानि अहंक
लाअहंकारस्तस्याःसमुद्भवा [illegible] समनंतरमनंत आधाराकलत्व यदा स्वागइत्ययुक्तकंदगोयेवातयाविधेव
लोकेश्रोपलक्षितशब्दैः समाक्षिप्तशरीरनामभिःपर २८॥

वा॰टी॰ नाहंनाहिमात्रंचिद्बिल्वमज्जा किंतु ब्रह्मांडादि सर्वं मयीति निस्संकोचं वेद्मि। आशयेन वसिष्ठ उवाच यथेत्यादिना ३ बिद्बिल्वस्य
० ४० मज्जेत्युक्तेः अतः प्रदेशस्यावयवानां रसघनः परिणामविशेष इति कस्यचिद्भ्रांतिं वारयति साक्षिरिति यथा बिल्वस्वर्परं मज्जायाः आ
६४ धारत्वं यथा सच्छिलत्वं एण मज्जाया आधेयायाः स्वाधारस्थस्त्वयं रस्थानी यस्यात्मत्वसंभवतस्ततः परिणामरूपा मज्जास्यात् त
त्र सर्वगस्यास्य चिन्मनः कात्स्र्न्येन कदेशेन वा परिणामिनोविना योगदुर्वारः नैव तन्निरवयवैभुस्यांतः प्रदेशः परिणामो वास्ते।

श्रीवसिष्ठ उवाच॥ यथा ब्रह्मांडकूष्मांडमज्जा मेर्वादि संस्थितिः तथा चिद्बिल्वमज्जेयं ब्रह्मांडादि जगत्स्थितिः ३ सक्षिश्चिद्वि
ल्वमज्जास्यास्त्वाधारात्मत्वसंभवे विनाशः सर्वगस्यास्य न चैतत्संभवत्मले ४ चिन्नैर्मरीचबीजस्य जगदाख्याचमत्कृतिः
स्थितस्तोसौ सुप्रसौम्यातः शिलांतः सन्निवेशवत् ५ अत्रमामिंदुवदनचित्रां विस्मयकारिणीं वर्ण्यमानाम्मयारम्या
मन्याख्यामाख्यायिकां शृणु ६ स्निग्धास्यस्याःमदुस्यशोभा महाविलोरग्रालिनी निबिडा नित्यमकुआकुंचिदस्ति महाशि
ला ७ तस्यामंतः प्रफुल्लानि पद्मानि सुबहून्यपि सरस्यामिवरम्याणि तान्यनंतानि संततिव ८ अन्यान्यस्ततपत्राणि
मिथोविघट्टितानि च मिथःस्थोपरि रूढानि रूढानि प्रकटानि च ९ अधोमुखान्यूर्ध्वमुखान्यथ यान्तिर्यङ्मुखानि च
मिथो मिलितमूलानि मिथः प्रांतमुखान्यपि १० कर्णिकाजालमूलानि मूलांतः कर्णिकानि च ऊर्ध्वमुखान्यधोमूला
न्यमूलानील राशिनि च ११ तेषां च निकटेसंति शाखाः शतसहस्रशः चक्रौघास्य महाकारा पद्मवत्सांनिवेशिनः १२॥ती

भवतीतिन मज्जाशब्दः परिणामपर इत्यर्थः ४ तर्हि किंपर इति चेद्विवर्तलक्षणचमत्कारपर इत्याशयेनाह चितेरिति शिलांतः
सित्यि मनः कल्पितपद्मवनसंनिवेशवदित्यर्थः ५ इष्टांतं विवरीतु ब्रह्मशिलाख्यायिकामस्रोतीत्यत्रेति ६।७ मनःकल्पना
नामानंत्यादनंतानि ८ उपनिरूढानि सं[illegible]र्थः ९ [illegible] कर्णि
काजालेषु मूलानि येषां इतराणि कानिचिदमूलानि च ११ शाखाः पद्ममुकुलवत्सांनिवेशिनः चक्रौघास्तु विकासितप एम
॥ ० ॥ ० ॥ पद्मवत्सांनिवेशिन इत्यर्थात्स्पत १२॥ ० ॥ ० ॥ २६४
ष्टितानि ९ १० इष्टं वैपरीत्येनापि मनःकल्पनसंभवादाह कार्णिकेति ३

रङ्गोसुरणकार्यं तगादिनानरके उ: रैवस्य मूलिन: मूलवानेजगज्जरछत्रस्तस्यउदा मसौगंधात्स्वर्गश्रीलक्ष्मणपुष्पमंजरीयमेवेत्यर्थ: २९ उर्ध्व
मपारापरितथापारपर्यन्ता व्योमलीलाव्योमकोराजिनाकमलिनी सरसी वा इवमेवेत्यर्थ: ३० क्रिया: कर्माण्येवापरीक्तो ग्राहायस्य:
तरंगा इव तरलाभासन्तावलीयस्या सर्गा: प्रसोमाप्नेनल हे ग्रावर्तानां विधानकार्यं तिस्रती तितस्याभूरिभूतपरं परापस्या ३१
इयतया प्रारप्यायु: परिमाणेन प्रसारिणी विस्मृतातनो भिरस्मादिनयवहा दिभि: केसरिणी याम्वेष कज्ज पुस्या लया विधान
कालनलिनी इयमेव ३२ ३३ यतिवर्णितप्रकारा: सर्वसानिजमज्जाच मत्कैरव एवंप्रकारै: यश्रिमण्डितकल्पसंनिवेशास्यांत: कृतस

र

इयमुद्दामसौगंधस्वर्गश्रीपुष्पमंजरी जगज्जीर्णवृक्षस्य रज्ञोनकुसूलिन: २९ इयं चतता वालिन्क ब्रह्मार्णवतटस्थिता अपा
रापारपर्यन्ता व्योमलीलासरोजिनी ३० इयं क्रियापरिग्राहातरंगतरलावली सर्गावर्तविधानस्य भूरिभूतपरंपरा ३१ इय
तया प्रसारिणी तापी कल्पादियत्नवातेज: केसरिणी कालनलिनी यामयकज्ञा ३२ इमाभावविकाराजरामाते विधुचि
का: विद्याविद्याविलासाद्या इमा: शास्त्रार्थदृष्टय: ३३ यतिसानस्य विल्वस्य निजमज्जा चमत्कृति: संकल्पसंनिवेशान्तरेवं
कृतिसंस्थिति: ३४ शान्तास्थानिराबाधा साम्याप्यन्नमयापि सा कर्तृत्वमप्यकर्तृत्व कृत्वाकृत्वैव सा स्थिता ३५ एवंविके
कैवविविधेनविभाव्यमानानि कालिकानलिविधान्तुलेवसेवलम्या स्थिता सकलशान्तिसमेकरूपानुष्ठानसानि महतीचि
त्त्वशान्ति: ३६ ॥ मोक्षोपायेमहाचित्रविकल्पोपाख्याने पंचचत्वारिंश: सर्ग: ॥ ४५ ॥ श्रीरामोवाच ॥ भगवन्सर्वसारज्ञत्वेषवा
बिल्वतपसी महाचिद्घनसत्तह कथितेतिमालिमम १ चित्तमज्जारूपमखिलमहत्तादीदृ मानन नमनागापिभेदलिङ्गं नकालकलना

स्थिति ३४ बिल्वास्व्यायिकां समभ्य स्वस्यैव चिद्घनं घनं यवल्लुपसंहरतिदृश्येति एकत्वसंख्यायोग्यापि द्वितापादकत्वाभेकालिका नापि
विविधा किंतु सेवसैवका वीक्ष्य आसता नीयमनि शेषितो सकलस्यैतविकल्पस्य शान्त्या समेकरूपा अनेनल्लुगतभेदस्यापि मात्र
ति: अतिमहतीन्नसशान्तलक्ष्याचितिस्यशान्तिरेवत्यमनुसन्धिताय तव्य: ३६ ॥ इति श्रीवासिष्ठ॰ निर्वाण॰ पंचचत्वारिंश: सर्ग: ॥ ४५
इहशिल्पिमनोहरपद्मिनीखंडप्रकरिति शिलोदरमिवब्रह्मण स्वाभासमीर्यते श्रीरामस्त्वस्यापि बिल्वाख्यानतात्पर्यबोधदर्शी पतिभगवा

यो॰ वा॰ नि॰ उ॰ २२३

वा.टी.
नि.पू.
१६५

सतेः शिलामरिचयेर्लोदितिनाजन्मायान्नितियन्पूर्वः पुरं ग्रामचरिशार्थं मृतं मनुसिमन्यतत्कंमतः सेदं वास्ति २५ यदाविकारिणं
अस्मादृशां चिन्मात्रमयनस्योद्धिकारभुवनग्रामशरीरादिभेदानां चिन्मात्रत्वमर्थसिद्धमिति तदर्शितिरर्थसमनंतरान्नुधानिफलेव २६
कुतोऽयंस्यादित आह ततामिति यत एतद्धिकारादि भ्रमभ्रमनाडानां चिन्मात्रलोदृशेन तणरस्व ततो चिन्मात्रतांसमुपयांतिन पृथ
गणुमात्रमप्यवशिष्यत इति हेतोः २७ कचिद्वर्णितगंधर्वनगरवदाशं वसंतितामात्रतिद्वत्वादीपतस्यप्रतीत चिन्मात्रमित्याह उ
भौति सभूतानिति आह नभुवमसृजत यन्नासतिव प्रजापतिरिदवानसृजत असस्त्यामीति मनुष्यादिदवयति तृतिनत्याद्युत्याभुव

1 65

नोदेतिनास्तमायातियथाम्यगसयाचितो यथापुरं ग्रामसतोतिमंज्ञाबाबविलक्षणायथा २५ तथानंतविकारस्थापिचिन्ताकलं
तमङ्गली विकारादिलदेवेति मुधैवाक्तितिर्पका २६ ततास्समुपयान्याशुजलांबिदुरिवांभसि अनंतत्वाच्चितेरंतेद्विका
रादिश्चितेरिति २७ उल्लासयसतयत्तस्मेयनाविलीयते ग्रसेबवंविकारांभविकाराद्यर्थवर्जिते २८ वर्जनावर्जने ष्वप्रसत्र
सेवानंतत्वावशात ब्रह्मस्थितविकारादिब्रह्मैवात्यादितक्रमात् २९ अज्ञानमार्थमिदंविद्धि मगतस्याभसतासमं बीज
पुष्पफलादीनस्यंवीतीतांतनूर्नाममरात्मकं ३० यादृशीबीजसत्तासाभवतीयात्मयोऽंतरं विद्धि नविद्धनत्वयसएवत्रिजगत्क्र
मः ३१ एकत्वमतयोर्द्धितामकाभावद्वयाश्रितः जगद्रूपभवाङ्कृतिर्निकराचितद्योऽरा ३२ चिदचिन्मकरांविचिद्वयम
तर्भेद्योद्वयं महाशिलांतरेभेदोलेखातमाभितयतोवद ३३ तदंशात्मनमज्जाद्विचिद्धनात्रिजगत्तथा रेखापरस्वावलि
नायथैकापीवरीशिला ३४ तथात्रैलोकावलितब्रह्मैकमितिदृश्यते एतास्थिलांतरेन्नारि यथानिर्मलसंपुटके ३५ ॥ ०

नादिसर्गस्यानामपूर्वकलाकैरवनामलयेन लयास्यूह्यः २८ विकारायर्थवर्जनमपिनस्त्वनरामिलाहवर्जनेति २९ पुष्पफल
पर्यंतेषु कार्यबीजवत्सर्वत्रानुसत्तानुवृत्तिदर्शनादपि सर्वं चिद्वेवेत्याह बीजमित्यादिना ३० अंकुरादिपूर्वपूर्वविकारेषु भवतो
विद्यमानेवायाउत्तरकाल काडशारवापत्रवादियानि ३१ द्वैतस्यैकत्वकल्पनाधीनकल्पनत्वादेव्यकल्पितचिन्मात्रंतत्त्व
मित्याह एकत्वमिति एतयोबीजतत्कार्ययोः अन्यभवत्रिपाति किं जाम्यकल्पनातदधीनो ऽद्भुतिः तच्चिद्रूपमुक्तदाविचरयेद्द
श्रीनाम्ब्रह्मत्वभावेन संभवतीत्यर्थः ३२ तदेवस्फुरयन्नाकृतयोजयतिनिविष्यति ३३ मज्जादिकिंत्वेहति शेषः ३४ एकब्रह्मतयेतिसति

राम
१६५

स्वयं तीर्थया आयाशालग्रामे तेन स्वगाशिलां गुरुवाक्यात् स्मरत् रामः सैवान्व भागवतान् जगत्कल्पना सहितं स्वरसं ततेनो सहतेति मन्य
मानः आह सत्यमेतदिति परिवारिणी पद्मवनलाञ्छनपरिस्फुता २३ इत्थं नसस्पीतिकसंबंधस्तस्य स्वयं स्वरूपं अनुभाव्यमानोऽवाम इत्याह
एवमेतदिति नाहं स्थानभूतो शिलां दृष्टवानसौ निर्विघ्नतासि पश्यताहं के शाश्वतिकभूतास्त्वयात्माय या शास्त्रभावः अनंतरं तेन
स्वकाशा चिद्धनः समः यास्कस्यापि प्राणो निरति शयानंदरूप स्वतस्मिन्नापि विषय दृष्टवानसौ निर्विघ्नतासि २४ यथा तु नन्तरस
शिला दृष्टानन्तो नाभिमता किंत्व पूर्वत्र सैव शिलान्तर परिकल्प्य विल्बमिवापन्न ते निरुपाधितात्पर्येण संवादेन नायं विसंवाद

श्रीरामउवाच ॥ सत्यमेतन्मया दृष्टा नाम सा महती शिला । शालग्रामे महेन्द्राद्रौ स्थिता या तत्परिवारिणी ॥ २३ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ए
वमेतद्धि ता ना सि दृष्टवान् सि नां शिला या यच्छनम्बुवप्राणः समस्ताः सर्गनिर्भरं ॥ २४ यथान्वयमपूर्वं शिलान्तःकथितानतु प
श्यामलमहान्तु त्वं सर्वमालोचनाविलत् २५ शिथिलेषु समयेषु न यस्मा भूतगंगानि व घनं नीकाल्पकल्पान्तं वशाद्वायौ ले
वलित २६ यथा संवलना नाया या पुनीर सा कांतराणि विद्युत्तन्नगं तृणन्नामीलिविपुलानिलः २७ यो तस्मात् वायु राकोशाय
ना सर्वेलोकेत्राः संततस्थायिशिला या च मुखरितनमनागपि २८ अन्यानेव पुनाः गाममग्गरमर्म विजृम्भते एतस्माद्ललतानव
स्मकुंडलमनन्तरा २९ यत्र पद्मानि कलाके पाषाणे लिख्यते यथा भूतभूतपूर्वं विचित्रशिलायां शालभंजिका ३० त
थास्मिन्नन्यत्सर्वं संस्थानं वनिता यथा उपलानि निविशाखालिनान्यत्र वृक्षपितृता ३१ यथाकृत्स्न यथा संस्थाकारोदेका
घना यथापयः शिलाकोशाद् भिन्ना ततु पुण्मयः ३२ न भासमानं स्थितोऽकल्याणादि भिन्नानि वृषभेयः सुबुद्धापरस्परायां त्वकपय
लेखाः शिलायां २३ यथा पद्मलाश्मिनी र न तत्र पथ्यसंगदा वल्ली शिलान्तः पद्मलेखालीमारेन्वाहं न सम्भूत २४ ॥ ७०॥

स्मायां येनाहं मयायाति १५ चिदात्मनि गोपाशिला यावत्प्रयोगानि मिलान् सुखावादेशं पतितघनस्तीति आदिपद स्मेयत्वे कर सत्त्वकूटस्थ
त्वादि परिग्रहः १६ अग्नि शब्दार्थानासु सर्वे नाविराधामय पर्या परिहृतन्यः १७ १८ जगद्देहम पाल नु पश्चनं न तत्रोल्लासितमित्याह अस्यामेव
नितच्च जगदस्यादि विभाति मयि वक्तृतानाम्यन्तः स्फुरति शालकं न वर्णितुमायेन वर्णः २९ लेवा चानि करे सोऽति शरवाः शान्तसहस्रयाद
ति यद्युक्ता तन्मायाम्याह शंखेति लोकयत्र लिलो लोके निर्वलिनस्यतोऽपि त्विमनः कल्पनया यथा मत भग्वं जगत् तत्र शालभंजिकाव

[illegible]

[illegible]

तर्हि किंचिन्नत्वादन्य एवस्तः एतदपि दुर्वचमित्याह देशेति २ तर्हि किमसदेवेदं सर्गादि तदपि दुर्वचमित्याह समस्तेति समस्तानां शब्दानां तद
र्थानां तद्वासनानां तत्प्रयुक्तसंकल्पविकल्पादिकलनानां च बीजतुरवस्थात्रयेप्येकात्मत्वात्सत्यत्वेप्यत्यंतासत्त्वेनवेदनादर्शनादित्य
र्थः ३ तस्माच्चिद्घनधीतद्वीतिमासिकानुक्रमवेदित्याशयेन चकलत्वेनोति त्वरमित्याह फलत्वेनेति अनानानत्यानानाच भूत्वारिष
ता ४ तत्रानानात्वादाशरण्य प्रायस्याह्लातवदित्याह अनानेवेति तुच्छाविफलत्वासिद्धयः सनिवेशानिष्यंतयः ५ शिलाख्यानस्यता
त्पर्यं दर्शयति जगदिति शिलांतः सन्निवेशवज्जगदित्यादि तदुक्तं तस्यापि आदर्शप्रतीतिविविक्तनगरमिति चिंतास्वरूपमेव अक

दृशाकालक्रियादीनामभिन्नयरूपतः इदमन्यदिदं चान्यदिति नात्रोपपद्यते २ समस्तशब्दशब्दार्थवासनाकलनाविदः
एकात्मत्वादसद्रूपमिति सकथ्यते कथं ३ फलस्यांतः सनिवेशो नानानुक्रमतो यथा चितः स्वसत्तायत्तननानानाना
नास्थिता तथा ४ अनानेवापि नानेव वस्तु श्रेवासुभिलवच यथा फलांतः स्वासत्ता चिदंतः सिद्धयस्तथा ५ जगन्नगर
मादर्शे चिनास्य प्रतिबिंबितं कचनी बाकचदपि शिलांतः सन्निवेशयत् ६ परमे चिन्मणौ संति जगत्कोटिशतान्यपि
चिंतामण्यावनंतानि फलानीवार्थितानमले ७ चिदादित्यास्थितो भास्वान्जगद्व्याप्तिदर्शयन् ९ ततद्रूकोटरावर्त
पयः स्पंदः विलासवत् अनानेवचनानाचि छिलांतः सन्निवेशवत् १० श्रीरामचंद्राय नमः रामकृष्णाय नमः

चदपि कचनीत्यर्थे तात्पर्यमित्यर्थः ६ मापिकानंतशक्तिमत्वाद्धा चिंतामणौ चिंतकमनोरथफलानीव चितिसर्वजगदस्तीति तत्वान्य
र्थवर्णनीयमित्याह परमे इति अर्थितानीति रूतेषु रत्नाभिनदर्शनोपन्यासादिति भावः ७ कल्पितविकाराशांशिभावेन तु कोऽ
क्षिसंपुटकेषु कानामिवबाह्यतिजगत्स्थितौ तात्पर्यमित्याह चित्समुद्र इति तदंगतरंगोत्कीर्णतदेवाहंतदशामयमिति ८ आदि
त्यः स्वस्वरूपाविर्भावतिरोभावात्मकमहोरात्रविभागमिव चिन्मणिशिलायमदेवनावेदनात्मकजगद्व्यप्रकाशनाप्रकाशनेत्वा
त्मनिकरोतीत्यर्थे वा तत्तात्पर्यमित्याह अहोरात्रमिति विकरयन् विकलयन् विकुर्वन्निति यावत् ९ समुद्रस्य कोटरगर्भे आवर्ततरंगादि

रा॰

३६ जगत्कर्तृजीवस्वकर्मार्पितसंकल्पनादिजगत्स्थितिः चिरंवभवाभावाः आविर्भावतिरोभावाः शिलायथा तत्त्वदर्शने विषयत्वं नगच्छंति त
था आत्मतत्त्वदर्शनेपि कालांतरइत्यर्थः ३७ आद्यंतयोरीदृक्वदविकारित्वादित्यर्थः अतएव शिलानानाशिल्पिनाकिं मानसकल्प
नाभेदस्वतंत्रसर्गोपिनानाजीवविकल्पकल्पनाभेदोपितद्रूपमेवतान्निखिलानित्यापद्यंति यदाकारकल्यानांइतिशेषः ३९ सुषुप्तस्थयथा
प्रतिजीवविचित्रस्वाप्नार्थकल्पनाभेदस्याविरोधेन सहतंत्रइत्यर्थः ४० सुषुप्तं अनुन्मिषितवासनामात्रमेव आख्यायिकानांतर्ग
तांनिखिलापसंहारिणीनित्यमितिचिद्धनंयतः रूपत्वतदात्मकत्वात् असावसृष्ट्या शिलांतः पद्माइवसर्गादिदृशः आत्मनिःपद्मा भे

दात्मनिनचोदितानथाहंताजगद्गतिः यथाशिलांतर्लेखादिभिन्नानि शिलांतरात् ३६ तत्साक्षात्वाज्जगत्कर्तृकर्तृत्वादिजगद्गतिः
यथाशिलांतरज्ञानांस्पंदास्पंदभवाभवाः ३७ विषयत्वं नगच्छंति कर्तारोजगतस्तथा नेदंकदाचिद्विक्रियते ननकदाचननश्यति ३
३८ आदिवस्त्वप्रभवोन्यासविलासाविदात्मकं यथा यत्र यदाकारं तथा तत्र तदेवहि ३९ असत्सन्नात्मकं सर्वं सुषुप्तस्थमिवास्थितं सू
रिभावविकारार्यापोयं जगदुरूपमः ४० सुषुप्तमेवनहि शिलांतः पंकजादिवत् नित्यं सुषुप्तरूपमेवजगद्विलासःसमस्तकृशा
नसमविद्वत्वात्मकत्वात् यथाशिलांतरिवरिवसर्गदृशोज्वसारस्त्राभेदमुपयाति कदाचिदेव ४१ ॥ मोक्षोपाये शिलाको
शोपदेशः षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥४६॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ चितत्वस्यफलस्यचिनःस्वाधोपरःकस्मात् त्वसतासन्निवेशेनयःसम

कस्यचिद्देहस्वरूपांतस्थितोप्यनेनोपयांमेवेत्यर्थः ४२ ॥ इत्यार्षेवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥४६॥ इत्थं
त्वशिलाख्यानेनानार्थसुपपादयति मधुरादयोरसवर्णसंस्थानभेदवत् चिन्मात्रसंततत्वस्वादचिद्रूपमेवतत्तद्वीजमज्जादेनानित्व
स्थगतभेदतत्त्वजलत्वमतात्क संपादवतस्तत्संघोऽत्र इतिशिलान्तर्मज्जा भूतादिसर्वशिलात्वसेवेक्षति चितत्वस्यैवित चिद्रूपतत्त्वं यावत्स्वरूपमति
संधानस्तोवलावदेवस्वसर्गमितितत्वानेनायात्नैतत फलरसान् सर्गोस्त्विति प्रसिद्धत्वापदपरः स्वाधाः स्वमस्वप्नयुगवत्सर्वादिस्थितानात्वस
ताकल्पितसन्निवेशेनमस्त्रीतान्निरसमससताकः स्वगतभेद इत्यर्थः ॥१॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥श्रीगोपालजीसहाय॥ ॥१०।

वा॰यो॰
नि॰पू॰
१६७

यथा शरत्कालनभसि शुभ्रतद्गगनः सोमः स्फुरनालिकालात्मकयोरेवस्वरूपे सोमेधारयोंतरभेदकल्पनया किंपाकारकभावेन व्यपदेश।
यात्र्यसजगत्प्रकाशयालिजगदात्मनास्फुरतीति चव्यपदेशइत्याह तयतीति सौम्योनयनानंदः १९ एवं ब्रह्मात्मनाजगन्तिनतः
नित्यस्थितमिति वाडवाग्निनुशंकामित्याशयेनाह ब्रह्मणीति वाग्मना मात्ररूपत्वात्सुषुप्ताभं यथा शिलाद्विमज्ज्ञात्मना नित्यमसत्स्थि
तात्मनानित्यं सत्तदृदित्यर्थः २० चिदात्मनासत्वं जगद्ब्रह्मशब्दार्थयोर्भेदोनास्तीत्याह नानयोरिति २१ एवं जगतः तस्याभिन्नद्र
नैरेव २२ मर्वादिस्थूलतमोपि पदार्थस्तत्वदृशा आलोकनात् सूक्ष्मस्योत्पादिधर्मकब्रह्मैव भवति यथाकरकाद्यंबुकेवलपयो

यततीदंजगद्ब्रह्म शरत्कालइवामल स्फुरतीदंजगद्ब्रह्मसौम्यः सोमइवाञ्जनः १९ ब्रह्मणीदं सुषुप्ताभं नात्मनाशशिलाम्बुवत्
ब्रह्मत्वं ब्रह्मणोपि यथातथैवेदं जगत्स्थितं २० नानयोर्विद्यते भेदस्तत्त्वादंबयोरिव खानी मानि जगतीह नान्यत्तानि विद्धि
ते २१ भावाभावादिनास्त्येषां तस्मात्वकदाचन ब्रह्मैव जगदाभासमकृतायो यथाजले २२ व्रह्मैवालोकनात्सूक्ष्मं भवत्येषु॥
यथा तयः मेर्वादि तृणगुल्मादि त्रिभुवनादि जगतोपि च २३ परमाणुविभागेन यद्रूपं तत्परं विदुः नेतस्थूल जडं वा चैव स्थितं म
मेरुतृणादिकं २४ यत्तो स्थाल्पि हि सारात्मस्थाल्पसारतरांहितत् यथारसात्मिका शक्तिः परमाणुतयानघ २५ स्थिता
जगन्त्यसर्वेषु यायसी ब्रह्मसत्तातथा रसशक्तिर्यथानानातृणगुल्मलताभसा २६॥ श्रीरामचंद्रायनमः॥ ०२७॥

भवतितद्वत् अनंतानतृणगुल्मादेर्भांडांतस्यअनश्वितादेहिरण्यगर्भातस्यापिजगतः परमंपदं द्विधानरात्तरोत्तरं सूक्ष्मतमेभूतसूक्ष्मा
व्याकृतात्मरांततद्विभागेनांते यद्रूपं परिशिष्यते तदेव परमं विदुः ब्रह्मविदः इति परेणान्वयः स्थूलस्य विमर्शे सूक्ष्ममात्रेण युक्तिमाह तत्सम
इति पंचीकृतस्यपंचीकृतसमूहः अपंचीकृतभूतानि तु विलिम वन्यवक्रमेणवोध्यमित्यर्थं २४ सोरस्य सत्सारत्वादुच्यत तत्थाल्पमपि सत्यत्वे
तत्तृणसारतत्तोषधं पत्त्वं पामेरत्तु भेदयत इत्याह यत्तो स्थाल्पीति अतएवाप्यरमाणुगतरसशक्तिः स्थूलजलेषु दृग्गोचरतेव ब्रह्म
ब्रह्मसत्तायास्तद्गोचरत्वमित्याह यथेति २५ यायसी स्थूलजलनिष्ठा सती यान्यपि शेषः स्थूलनेचित्रोपणवता चात्तरसामान्यात्मनास
राम
१६७

267

वर्तमानसर्गस्य अतीतानागतसर्गस्य च तुल्यतयाविर्भावस्वरूपतादर्शनेन तत्तात्पर्यमित्याह यस्तीति शालभंजिकाउत्कीर्णेवास्ति।
मा २१ विल्वाख्यानस्यापि जगतश्चित्सारत्वे तात्पर्यमित्याशयेनाह भावेति यत्सत्यतत्त्वं चिद्रूपमज्ञाकल्प्यमूर्वपदार्थश्रीर्विल्वोदरफ
लपदार्थश्रीः मज्जेवसारो यस्यास्तथाविधा प्रोक्तेत्यर्थः २२ शिलोदरात्पृथक्करणपर्यनानादिशब्दार्थोतत्त्वदृष्टितः पृथक्करणे
जदसत्त्वेवाततात्पर्यमित्याह पश्येति २३ तैरूक्तन्मयमदृष्टमित्यं शंक्यते नानेति यदि चेतानपृथक्कियन्ते तर्हि नानापि जगन्ति
दात्मैकलया अनानेव भवति यथा तादृशं शिलोदरमित्यर्थः २४ यथानलमरीच्यादिर्मृगतृष्णाम्भमलैः पयःकोशाजलराशिस्थ

यदस्तितत्स्थितं शिलाशरीरे शालभंजिका यन्नास्ति तत्स्थितं शिलाशरीरे शालभंजिका २१ भावाभावेषु यत्सत्यं चिन्मज्जाक
ल्पमेवतत् मज्जासारा पदार्थश्रीस्तन्मयं स्यात्कुतो हि २२ पद्मनानादिपार्थस्य क्वाप्यच्छिलोदरे नानातद्वदिदं नानात
दैतन्मयमदृष्टं २३ नानात्वैकत्वयानानाथापृविं शिलोदरे यथा तद्विभागात्मतथेदं चिद्घनांतरे २४ यथामलपयःको
शः स्थलधियानुभानुभाः सत्त्वेवासन्निवैवावित्रवत्वसदसत्सु २५ यथा सकलकूपधारासौ कोदरे कलनान्मुखं इव
त्वात्स्पंदनैः स्पंदनयत्यद्विद्घनांतरा २६ विशिलाशरीरपर्याप्तनापत्यत्तन्मयः जगदिहसपद्मादिपदार्थविहि
लांतरं २७ महाशिलाघनोप्येषा चिद्घनस्थ शिलोदरम् अर्थानिर्द्वयोऽजनः संशांतः सन्निवेशवत् २८ ॥ रामकृष्ण ॥

लधियांस्थलमेवेदमिति बुद्धिमतां विदुषां दृश्यानुभानुभाः सर्वालयस्य तन्न सन्नेव आतपादिरूपजलादिरेवेति सदसद्रूपे
थाभाति एवं चित्स्वभावस्त्वमपि भासि वृत्तांतस्थ स्यान्नेव सदसद्रूपेरित्यर्थः यथा पयोराशिः कोदरे मध्ये वन्नात्स्पंदनतथा अ
स्पंदेन तथा असंदर्भाधि चिद्घनस्य अंतरंरूपं दृश्यमित्यर्थः २६ तर्हि तत्र पाषाणः शिलामयत्वमिव जगत्स्वरूपं स्यादित्याशंक्य तत्रा
कुतोनाविभाव्यतेत्याह विशिलेति अतन्मयत्वबाधायेति शेषः अतएव त्वं तथानुभवस्वेत्याह जगदिति २७ दृष्टांतीकृतशि
लाघनोपि परमार्थदृष्टा चिच्छिलोदरमेव सम्पन्नमित्याह महाशिलेति अतएव न तत्र शिल्पिपन्नसहस्रगोपि स्वादिसंभावनापि

वा॰रा॰ नि॰प्र॰ १६८

उपमोपमानमर्थरूपकेणोक्तौ तस्मादर्थायन्मेदं तनिरस्यति नानेति नानाविधपदार्थभ्रमलक्षणैः पिच्छैः पूर्णो आशाधारो विचित्रजग

न्नवतामयूरएकरसः तत्र भासमानजगन्मयूररूपसतालसत्यपदार्थमायुक्तं भेदः कुतोऽस्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ इति श्रीवासि

ष्ठता॰ निर्वाणप्र॰ सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ पूर्वसर्गान्ते निरस्तान्येव शाखानि विवर्तितकल्पितानि तत्त्वविदनुदयन्ति

नर्पितेमयूरासदसिनातिरोभूतजगदेवित्रगतनीचित्संवलितबीजघातिसदाकृतमेवतत्त्वं न ततः परमस्तीति आनाद्य

माश्रित्य तत्रधिक्यं निर्विशेषे स्वभावानुप्रत्यनि स्फूर्त्यपरे वर्णयिता श्रीवसिष्ठ उवाच पवित्री बीजेष्वस्तमपूर्वं बीजगतस्य

तरहितानी वीजादिगादिवियदादेवसर्वजगत् पत्र मध्य कालत्रयपृथक्त्वं किमस्य सर्वस्वरूपमेवास्ति तदेव तत्त्वनतालय

विषपानशबलाभितयथः १ यत्र परमात्मनः बीजत्वाम्नुदितं तत्रैव सबीजं जगद्विषयं विवर्तं तदेवात्र आत्मन्येव हि पि अंगेराः अग्ना

स२

१ नाना नानात्मके कं चन मूरा रसोयथा नानापदार्थभ्रमपिच्छपूर्णा जगन्मयूराः सन्निधि तथा मयूररूपं त्वमपूर्वमंतः

सत्तापदं विद्धि कुतोऽस्ति भेदः ॥ ५ ॥ इति श्रीमोक्षोपायविरचितनापरे श्रीवसिष्ठकल्पचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ यत्रानुदि

तमात्मसर्वमस्ती स्थानतं मयूररवीजंनतदहितो स्थितिः १ यत्रनाभ्युदितं किंचित्तत्र सर्वं च विद्यते तदात्मपर

स्वर्गसुखसारस्थाननाति २ तयावमुनयो देवा गणास्तिष्ठामहर्षयः आत्माह्यतः स्वरूपं स्वयतनुपदे स्थिताः ३ एतेषु लक्षण

नयनरश्मयोनिर्निमेषिताः तेदृश्यदर्शनासंगस्मृतयागमबन्धिताः ४ नास्थिता भावनार्थवास्थितानामपि कर्मसु संवि

नांरसभृतः प्राणः सत्तसत्त्वमविशेषापिकसुखसारत्वेन चित्तलत्वमेत्यविभागाकारतयास्फुटिकमुकुरादिवद्दृष्टबिंबवत्तयाव

विषयसुखानुभवव लानां दिवभूतनिरतिशयानंदसद्भावानुमेयइत्यर्थः २ सर्वसाधारणेन तत्त्वसद्भावे अनुमानप्रमाणमुक्त्वा

विदुषामनुभवप्रमाणमप्याह तथा चतिस्वरूपं त्वात्मभूतमानंदं ३ सर्वेऽपि कुतो नानुभूयते इति चेत्तत्र दृशोनासंगात्म्या

दृक्तत्वविपर्ययानिगृह्यए अत एव भय परिहारायनासायां निरुद्धरसयः प्राणनिरोधपराश्च योगिनास्त्यता हुया एतेन इति लभ्यते

नयनमेलितकर सीतकुतो ह्रियं वयथा ४ इदं समाट्टषष्ठादि भूमिकानां आरूढसप्तमभूमिकालव्यवहारताय समाहितेः पू

र्वभूमिकागते सुखसदृश्यवाच्यतेन्या नाह नास्थि इति कर्मसु व्यवहारेषु स्थितानां मनानामपि पंचवा षष्ठादिभूमिकागता

नां वाद्यार्थसत्ता भावनानास्थितानां यत्र पूर्वभूमिकागताः संवित्संविद्यते तत्र लागलतत्त्वसमाधौ स्थिताः यथा प्राणमन राम १६८

रूपविलासानांनीलपीतादिरूपवैचित्र्याणां आलोकपरमाणुतास्त्वतमेरूपसामान्यं यथातथेत्युनुवर्त्यते २७ परात्मतात्रसस
तापि आसाद्यदेवियक्रीनांगुणिमुख्यरूपावानदैवज्ञात्यार्थ सत्तात्मरूपिणीभुक्तीशेष: आविर्भावदशायांकार्यात्मनाकारण
मेवासीनतिवत्तिरोभावदशायामपिकारणमात्रतनाकार्यमप्यस्त्येवेत्यतदेवपरज्ञात्तेनापयाद्यतिचितीतिसर्वथातिरोभावेमाया
शबलचितिश्रद्धतिरोभावेचित्तमेवाद्धिस्थूलकार्यजातमभिन्नयथापिज्ञानिपद्नोक्ता: कांठिन्यंचमधुरापादानभूततदंइर
संसतितद्वदित्यर्थ: २८२९३० विवेकरस्याभेदरस्यातथाचतत्वकल्पितभेदायथानवात्तवीभेदविरोधीनद्दस्त्वायोन्याह म

तथानानानयोद्देतिभेवसेवब्रह्मता यथारूपविलासानामालोकपरमाणुता २७ गुणगुणार्थसत्तात्मरूपिणांसो
परात्मना चित्त्रिचैत्तिमेवाद्धिमद्भिन्यजनात्मनि २८ पिण्डपत्वैपकाठिन्यंमधुरादुरसेयथा चितितत्वात्तेनाना
तातदभिन्नंजनात्मनि २९ विशिष्टार्थिकार्पुजामयूराण्डरसेयथा यथाज्ञानाम्निकार्यवर्ण्युरसवीहिते ३० वि
वेकरस्याभस्तेतनथाब्रह्मजगत्स्थिते सनागानाणनानात्मयथाण्डरसवीहित: ३१ अद्वैतद्वैतसत्तात्मातथाब्रह्मजगद्
म यथासदसतो:सत्तासमतायामवस्थिते: ३२ पतस्सदसतोरूपभावस्थैविद्धितपरं नानानानात्मकानेदंतनु
भूतनसंभव ३३ चित्त्वाजगद्धलनपश्यतथैण्डरसवीहित यथाजगतिचितत्वचितैयजगत्तथा ३४ ॥ मधुमस्तु ॥

नानाइतिअण्डरसमधुरापादानभूतेतदंइरसेसंतितद्वदित्यर्थ: तत्पर्वाहितोमधुर: ३१ नौद्वैतैद्वैतात्मकेमलब्रह्म अत्तरया
ब्रह्मवास्तवंजगच्चितिचमात्रजथाद्वैताद्वैतात्मवनेनाववनावैषम्यप्रसंक्ति: यथासदसतोसतासमतायावस्थितेतथा
तत्रिरूपणामित्यर्थ: ३२ ननुवैषम्यपरिहारायसत्तासत्तायामेवावस्थानामितिकुत: अभावमात्रतापितिलत्तया मूल्यत्वेपि
वैषम्यपरिहारादित्याशंक्याह्यतइति रूपतत्वभावस्थसदसत्पर्यवसन्ननमूल्यानिरुक्तभावस्पापितदधीनानिरूपणत्वात
तेभावंचपरंब्रह्मैवविद्धि नस्यचाहृयत्वान्नाना: नानात्मकाभत्माभिन्नस्वभावमिदंजगद्रूपंनसंभवायस्वतनन संभवंअनु

एवं कोप्याश्चर्यभूतेन तरङ्गेणेति विनैवास्मिन्सलिलगतं इदं आविर्भावतिरोभावादि नास्त्येतदेतत्तत्त्वमात्मैवात्मपदं भवेत्तत्संभावितमित्यर्थः एवं कार्यकारणविलक्षणं तत्स्वभावनीयमित्याह यत्रेति यत्र तत्र महाकल्पादिकाले भवभयाञ्ज्ञातस्य कारणं तथाकल्पान्ते प्राक्तनादि पुनः पवनसर्गकालेपि इहस्मिन्लोके अमुत्र परलोके वा अनिलादिभिः शोषणादि हननच्छेदनभेदनादि विकारैः क्वचित्सद्रूपादन्यथा भवतीति सविकारं वस्तु आदिमदन्तं हि कारणं यत्तन्न भवतीत्यर्थः १४ ननु देहादिविकारे तदनुगतसद्रूपस्यापि विकारः किं न स्यात्तत्राह जायते चेति १५ तर्हि किं देहादि पृथगस्ति नेत्याह तच्चेति १६ विश्वं सर्वतः सुसिद्धयाम

यत्रेतत्त्वं दृश्यते दृश्यं तत्तदात्मपदं भवेत् यत्र नाशयनकल्पान्ते न तरत्वानिलादिभिः १४ इह चामुत्र सद्रूपादन्यथा भवति क्वचित् जायते च इह कुम्भाः सहस्रशः १५ सबाह्याभ्यन्तरस्यास्य नात्माकाशस्य खण्डना तच्च देहादि सकलमात्मैवात्मविदां वर १६ केवलं बोधवैरूप्यादीषत्पृथगिव स्थिते विश्वगात्ममयं विश्वं ज्ञातव्यं ज्ञातिसद्धया १७ प्रत्यगात्मनिर्विकार्येषु निर्वाणो निर्ममो भव यदिदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजंगमं १८ तत्सर्वं ब्रह्म निर्द्वन्द्वं निर्गुणं निर्मलात्मकं शान्तमेतदेवं तदेव चात्मा इत्याभ्यां यापि किं भ्रमाभ्रमशमं गत एव २०॥ इति श्रीवासिष्ठे महारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे एकोनपञ्चाशः सर्गः॥४९॥ श्रीराम उवाच॥ यदि नास्ति विकारादि ब्रह्मन्नुत्पत्तिसंयोगंहिते तदिदं कथमाभाति भावाभावप्रकाशितं

बलवद्रूपापरिच्छिन्नत्वात्तत्र एवं व्यवहारस्तीर्थिनिर्विकारात्मदर्शनात् नित्यमुक्तात्मस्वरूपोसीत्याह एतावदेवलपीति प्रज्वलन्तु राज्यपुण्यव्यवहारेषु दीप्यमानः १७।१८।१९ हे अङ्गकालादि सर्वं जगद्ब्रह्मैवात्मा इत्याह एवं तत्त्वबोधेन योपि भ्रमस्तत्र भवतीत्यर्थः यस्य वस्तुतः समं मा विषमं वा स्वरूपं गच्छतीति सदैव प्राप्तवानसीति समं गत एव ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्यतीति च तुरीयमिति भावः॥२०॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे एकोनपञ्चाशः सर्गः॥४९॥ विकारस्याविवर्तस्य वेला परिणामिहोच्यते अपबोधाद्दर्शनादिति प्रबोधेनास्ति सेति च विकारारम्भाभ्यां विवर्तस्य लक्षणेनाभेदं जिज्ञासमानो रामः पृच्छति यदीति आदिपदादारम्भपरिग्रहः संहितेति।

सुखादिषु भोगिनः ॥ अंतर्ब्रह्माकारा संकल्पवृत्तिधारा स्पंदातेनांशेन निरतिशयानंदास्वादनलंपटं परमपुरुषार्थं यथा संसाधयंति तथैव बाह्यचित्तचैत्यादिस्पंदव्यवहाररसास्थितिमपि कुर्वंति यथा जगदीश्वरानंदः सदैव स्वरूपानंदं प्रतिष्ठापयति मां यथा जगद्व्यवस्था पालयति तद्वदित्यर्थः ७ तेषां व्यवहारः स्वरूपसुखावाप्तिविषये सुदर्शनानां बुद्धिमतीनां स्वारामे च पुरुषाणामप्यभिव्यक्तो निरतिशयानंदात्मा तत्संस्पर्श एवेति सर्वोपि व्यवहारः सुखरूप एव यथा पुष्पवाटिकास्थितस्य पल्लवमात्रं अतिशयाल्हादयति तद्वदित्यर्थः ८ अंतः

प्राणेन स्पंदते येषां चित्तस्थवस्तु भासितं मनो न स्पंदते येषां चित्तस्थवस्तु भासितं ६ चित्तचैत्यसमासंगात्यागेन स्वपदे स्थिताः स्पंदात्संसाधयंत्यर्थं तेनांशेन शरीरयात्रा ७ तथैव चित्तचैत्यादिस्पंदान्कुर्वंति संस्थितिं यथाल्हादयति स्वस्थः पल्लवं रसिकैः स्वः ८ तथात्मात्म्ल्हादयत्यंतरं स्वदोषांन संगमं विवादं स्वयं यातस्य भिन्नाविपतितस्य च ९ यदिदं सातत्सोरूपं तद्रूपं सुसंविदः न दृश्यतो यदृशार्हं नात्यासन्नं न दूरगं १० केवलानुभवप्राप्यं विरूपं स्वस्वमात्मनः न देहो नेंद्रियप्राणो न चित्तं न च वासना ११ न जीवो नापि च स्पंदो न सा वितिर्न च भ्रमः न सन्नासन्न मध्यं च शून्यं शून्यं न चैवहि १२ न देशकालवस्त्वादि तदेवास्मि न चेतरत् एते सर्वे विनिर्मुक्ता हृदि कोशस्थितेन च १३ ॥ रामकृष्णायनमः

स्वस्वरूपमखंडं तेषां सुखरूपं निर्विकल्पमित्यत आह दृशं तु भास विलासीति विंब भिन्नां नरालिकस्य मध्यमं नभः स्वसंवेदो लेज सज्ञो काया यद्रूपं तदेव परमात्मानो निर्विकल्पाल्हादरूपतेरनुभूयत इत्यर्थः तदेव देहादिसर्वोपाधिनिर्मुक्तमात्मनस्तत्वमित्याह न देह इत्यादिना ९ । १० ११ १२ देशकालवस्तु निरूपणीयं घटादि न भवेचास्ति यतदेहादिभिः शांतशांतं त्वपरः स्वभाविदहृत्कोशस्थितो हृदि वासनात्मना स्थितानां मानं स्यात् १३ रामकृष्णायनमः ॥ ॥ श्रीरामचंद्रायनमः

वा.टी. ९ चित्प्रकाशैकरसेब्रह्मणितद्विरुद्धस्वभावाया अविद्यायाः कथंप्रसक्तिर्येन तन्मूलं गतिद्वैतं स्यादिति प्रबुद्धश्शंकते रामः शंकतेविद्यमाने
नि.पू. इति १० नप्रबुद्धस्य अविद्यासद्भावभ्रमः किंत्वबुद्धस्य तात्पर्यकल्पनेयत्नाश्रयेनोत्तरमाह ब्रह्मतत्वमिति सर्वं पूर्णं ११ नअन्यता
१७० या: भावसद्भावेवदाम: किंतु पदं सुमसोक्रमः कल्पितस्यार्थः १२१३१४ यथाविद्यानात्स्येवकथ्यतस्तुपशामप्रकरणे यथाश्रांति

अरूपत्वात्तथैकत्वान्नित्यत्वाद्यमीश्वरः वस्तुभावविकाराणांनकदाचनगच्छति ९॥श्रीरामउवाच॥ विद्यमानेसदैक
स्मिन्ब्रह्मण्येकान्तनिर्मले संविद्रूपस्यरूपाया अविद्यायाः कआगमः १०॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ब्रह्मतत्वमिदं सर्वमासी
दस्तिभविष्यति निर्विकारमनाद्यंतं नाविद्यास्तीतिनिश्चयं ११ यत्तद्ब्रह्मेतिशब्देनवाच्यवाचकयोः क्रमः तत्रापिना
न्यताभावमुपदेष्टुं क्रमोप्यसौ १२ त्वमहंजगदाशाद्यो भूम्याप्यनलादिवत् ब्रह्ममात्रमनाद्यंतं नाविद्यास्तिमनागपि १३
नास्त्येवदमविद्येतिभ्रममात्रमसौहि तु नविद्यतेयासासत्याकीदृश्याममबुद्धिकिल १४॥श्रीरामउवाच॥ उपसमप्रकर
णेप्युक्तेनतुल्यपरिते अविद्येयं तथेत्थंचविचार्यतइतिप्रभो॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ एतावंतमबुद्धस्त्वमभूः कालरघू
द्वह कल्पिताभिः कल्पनाभिर्बोधितोसिस्वयुक्तिभिः १६ अविद्ययमयंजीवइत्यादि कलनाक्रमः अप्रबुद्धप्रबोधाय
कल्पितोवाग्विदांवरैः १७ अप्रबुद्धमनायावन्नावद्धस्त्वमेविना नप्रबोधमुपायातितरक्रोशशतैरपि १८॥राम॥

रविद्येयंतथेत्थंचविचार्यतइतित्वयैवाविद्यासद्भावमंगीकृत्याक्षिप्तिरामः शंकतेउपशमेति १५ ततुनवाबोधदशायांत्वद्बुद्ध्य राम
नुसारिकल्पनयोक्तमिदानीतुत्वंप्रबुद्धइतिनतत्कल्पनावसरइत्याह एतावंतमिति १६१७ भ्रमअविद्यादिशास्त्रीयव्यवहारकल्प १७०
नांतत्मनः १८॥०

तत्रकारणेकार्योद्भवः पंचधा आतिरोहितप्रागवस्था १ प्रतिबद्धप्रागवस्थः २ प्रच्छन्नप्रभावस्थः ३ अप्रच्छन्नप्रागवस्था ४ विनष्टप्रागवस्थ
तः ५ आद्यस्याया मृदो घटादिभावः द्वितीयो जलस्य हिमकरकाभावः तृतीयो रज्वाः सर्पभावः चतुर्थो जलस्य तरंगभावः पंचमो दुग्ध
स्य दधिभावः तत्राद्य एव जन्मादिभावविकारः परिणामश्च इतरे तु विवर्तभेदा एवेत्याशयेन प्रथमं वसिष्ठो विकारं लक्षणमाह अपुनरी
श्री ४ ति यत्क्षीरस्य मृदादिषु दधिवत् घटादिलक्षणं कार्यं पुनः प्राक्तनक्षीराद्यभावावस्थानशून्यं क्षीरादिस्वरूपाविपर्ययरूपं विद्यते तद्रूपविका
रसंस्कारपरिणामादिशब्दवाच्यमित्यर्थः २ असत्कार्यजगद्गतं लक्षणं कार्यं तु न तथा ते भ्रम्योदितोऽहं बुद्धमिति ३ अस्तु तर्हि परमाणु
भ्यणुकादीनामिवावस्थारंभकक्रमस्तत्राह अनाद्यंतलक्षणे दृष्टिकपर्यन्तस्य ... यासयोगाद्विभागवत्सु ...

**श्रीवसिष्ठ उवाच॥** अपुनः प्रागवस्थानं स्वरूपविपर्ययः तद्विकारादिकं नाम यत्क्षीरादिषु वर्तते २ पयसस्तु पुनर्भ्यावेत्तिवधि
त्वान्न पुनः पयः बुद्धमायतमध्येषु ब्रह्मत्वं स्वं न निर्मलं ३ क्षीरादिविलक्षणं क्षित्वब्रह्मणो न विकारिता अनाद्यंतविभागस्यैवैवा
पविवक्रिया ४ समस्यायन ... यथ ६ यने विकृतिः स्वरूपात्र संविदः स्वभ्रमभावे द्विनालिकोरस्ति किं क्रिया ५ नसंवेद्यन संवि
ति तत्र ब्रह्मणि विद्यते नद्भूतस्य शब्दकर्थितं निसंबंधविदन्मवत् ६ याहगायतयाऽवेत्ता ताहगवतदुच्यते मनोज्ञेयस्यपद
स्यत्वं तद्बोधाद्धि दृश्यमिते ७ आत्मात्वाद्यंतमध्येषु समः सर्वत्र सर्वदा स्वमयन्यत्वमायातिनात्मतत्त्वं कदाचन ८॥०॥

रंभक्रमः स्यान्न तद्धि लक्षणस्य ब्रह्मणः स्वरूपमर्थः एतेन बहूनां संयुक्तानां समवेतानां वा तेषु स्वाश्रयसमवेतेन वा समवायेनैककार्य
जनकत्वमारंभकत्वं यथा तंतूनां पटः प्रति यथा वा कारणगुणानां कार्यगुणं प्रतीतिदिद्विविधकार्यारंभमंगलं लक्षणं स्वचितं नचायक
णादमते इत्याणि दृश्यातरमारंभेन गुणाप्रगुणांतरमिति ४ ब्रह्मणि जगदात्मना परिणामाद्विवर्तत्वमेव सिद्धमिति तल्लक्षणमाह
श्रीयथानु समस्येति विकृतिरन्यथाभावः संभ्रमं विवर्ततया बाध्यतया समेत दृश्यस्यापि विभ्रम्यप्रतिभासात्तल्लक्षणमिति भावः ५ तद
संस्पर्शी यतिनसंवेद्यमिति ६ मध्यविकारस्मरा कथ्यज्ञायतइतिचेत्तदायतयोऽस्त दृश्यस्पर्शो स्वभावावधारणादेवलिंगादेर्गादित्या
ह यदिति ७ आत्मनस्तु प्रकाशस्वाभावनवतमलासर्वास्तुभवसिद्धः आनात्मभावः तस्यायंतासंभाव्य इत्याह आत्मात्विति ॥८॥

वा॰टी॰ स्पंदो विवर्तनं तेन सन्मात्रस्वभावेन हस्त्यादिवर्त्मसु आत्मैव आत्मनाणुमाज्जनयत्यादित्यर्थः २० सत्तयानुवृत्तेन २१ तन्मयः तन्मात्रः
नि॰पू॰ यानिरूपानरूपमितिशेषः २२ तदेव चित्ताङ्कुरं तस्मात्स्फुरन्भाविसंसार वनखंडकः संपद्यत इत्यर्थः २३ एतत्कलनाबीजमेव
१७१ २४ नोपतन्ति चेत् सुखदुःखफलाः शरीरद्रुमास्तत्र भ्रमवस्थाविधाश्चित्ताङ्कुराः न जायन्ते २५ उपक्रान्तमुपदेशरहस्यमुपसंहरति
छिन्नमिति हे राम जगन्ति आसत्तु भावानुपातेहि छिन्नजाहि हि यज्जन्मावहो मनि चकाराज्ञा हारेति हिः यतस्त्वं बोधमनुपागतोसि आत्मैक

आवर्तः सलिलस्येव यः स्पंदस्तव्यमात्मनः प्रोक्तः प्रकृतिशब्देन तेनैवेह स एव हि २० यथैकः स्पंदपवनो नाम्नाभि
न्नानसत्तया तथैव मात्मप्रकृती नाम्नाभिन्नेन सत्तया २१ अबोधादनयोर्भेदो बोधेनैव विलीयते अबोधात्सन्म
यो यानिरत्वासर्पभ्रमो यथा २२ चित्तमेकलनाबीजं यदेतन्मत्तनि स्फुरत् चित्ताङ्कुरं तदेतस्माज्जाविसंसारखंड
कः २३ एतद्वात्मविज्ञानाद्दग्धं सद्वासनाजलैः संसिक्तमपि यत्नेन न भवत्यङ्कुरक्षमं २४ नोचेत्यतानि चित्ते
कलनबीजके ततः चित्ताङ्कुरा न जायन्ते सुखदुःखफलद्रुमाः २५ छिन्नं जगत्समनुपात्तमबोधजातं बोधस्तपेन
हि हि बोधमनुपागतोसि आत्मैकभावविभवं समवाभयात्मा नानात्मयेव दुःखमितिनः परमार्थसारः ॥ २६ ॥ इति श्रीवा
सिष्ठे संसृतिविचारयोगो नाम एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ज्ञातज्ञातव्यमखिलं दृष्टं द्रष्टव्यमततं
॥ ॰ ॥ ॰ ॥ परमपरिपूर्णोस्मि त्रसत्तानाम्नैनत्त १ ॥ ॰ ॥

भावानसत्वेनेनिरतिशायेनस्वैभवेन अभयात्मा भवदुःखं तु कालत्रयेपि नास्त्येवेतिनः परमार्थसार उपदेशरहस्यमर्थः २६ ॥ इति
श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे एकोनपंचाशत्तमः सर्गः ॥ ४९ ॥ एवं कल्पनया जीवलिंग पुर्यष्टकोद्भवः वर्णितेति
हेतत्थान स्ववासार्थ यहृणोक्रमः भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशया इति श्रुते तत्त्वसाक्षात्कारेणात्मप्रच्छिन्नसर्वसंश
यो पि रामः परेषामुपकारार्थं तन्संशयप्रदं प्रष्टुकामः प्रथमं स्वानुभवमभिलषन्दर्शयति ज्ञातमित्यादिना वयतस्त्वत्संबंधोना



271

मुक्तीनामसंभावनादिपुरस्कदोषनिरासकत्वादितिभावः १९ सत्स्वनुदोषेषुतत्त्वोपदेशोनार्यइत्याशयेनाहसर्वमिति २०।२१ येन
शास्त्रोपदेशेनावबोध्यसेतच्छृणिवतिशेषः २२ तमेवाहअसीति यथेच्छसीति इच्छकेनसंव्यवहारस्तनवास्तवब्रह्मत्वहानेरि।
तिभावः २३ कोटिः सर्वभ्रांतिबोधावधित्वन्मात्रएकेति तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतइत्यादिश्रुतेरितिभावः २४ हे।

मुञ्चेमबलवेत्थापित्वेषजीवआत्मानियोज्यतेयथुक्त्यासयलेकार्यनतथत्वशतैरपि १९ सर्वंब्रह्मेतियोब्रूयात्अनुग्रूपदुर्मते:स
करोतिसुहृत्त्वमास्थायकोदु:खनिवेदने २० युक्त्याप्रबोध्यतेमूढःशास्त्रलक्षेनबोध्यते मूढःप्रज्ञःक्षमायातिनयुक्त्याबोधनं।
विना २१ एतावंतमनुप्रदत्तकालंयुक्त्याप्रबोधितःइदानींसंप्रबुद्धस्त्वंसयावेनावबोध्यसे २२ ब्रह्माहन्त्रीजगद्ब्रह्मत्वंब्रह्म
खलुइच्छभूः इच्छीयाकेवलनान्यास्तियथेच्छसितथाकुरु २३ असंवेद्यमहासंवित्कोटिमात्रंजगत्त्रये एकआत्मैवानंत:
कुर्वन्नपिनलिप्यसे २४ भारूपश्चात्मतोव्यापीपरमात्माहमित्ययंरागवानुभवांतस्त्वंतिरुनाकृत्त्वंतत्त्वपन् २५ निर्ममोनि
रहंकारोबुद्धिमानसिसाधुचेत्तद्भसवेदनेशांतसर्वभूतास्थितंभव २६ तद्भावंतन्मभाभावंसत्यमेवपरंपदं स्थितोसिसर्व
गोकात्मयुद्धसंवित्मयात्मकः २७ यद्ब्रह्मतुर्यमपाविद्याप्रकाशिमयातद्भिन्नसद्वैकात्मयथाकुंभशतेष्वपि २८॥
नात्मनःप्रकृतिर्भिन्नायदात्मरूपयथायथा सन्मयमात्रंयथाचांतरात्मैवंप्रकृतिस्थिता २९॥ ॥श्रीरामचंद्रायनमः

ववर्तेतिसत्त्वगच्छन्तत्सत्त्वस्वयंस्वभ्रांत:अहंभारूपआत्मेत्यनुभवः २५ वेदनांपदेश्वरसंभवस्वभव २६ सर्वगैकात्मदृसंवित्मया
त्मक:सत्यमेवनकल्पितप्रसिद्धअनाद्यंतपरंपदंसत्त्वस्थितोसि २७ यत्तद्ब्रह्मेति आत्मेतितुर्यइत्यपिचप्रसिद्धंपादप्राविद्याप्रकाः
तिश्रकाराज्ञानादिनैवप्रसिद्धतत्सर्वमभिन्नमन्यन्मात्रंकात्मकमित्यर्थ:२८ यथाप्रकृतिस्वमन्यपलासदवालंवमप्रमात्वतया

रा॰गी॰टी॰ ५४

वा.टी.
नि.पू.
२७२

स्यादन्यतरेण न तु संस्थापयितुं शक्नुयात् । अस्य सर्वेषां निःस्वभावत्वात् अनिर्वचनीयत्वं तदवस्थायोगात् न चात्मना नस्तास्
मृज्यते मनइन्द्रियाणामिन्द्रियमर्थेनातिक्रमणं स्वाश्रयसंपृक्तस्य योगादि तत्परासवं यत्तावस्थयात्मवदस्या अनुगतस्य पर
परासवर्धस्य स्वभावेनानुभिन्नया अनुगततत्तदिष्यमवस्थायकत्वायोगात् परपरासवे धनवाप्राप्यायां परात्त्वानिर्वाहात्मस्व
मवस्थायकेत्वेन तस्यैव धकल्पनवैयर्थ्याच्च एतेन सन्निकर्षाद्वारा योगोऽपि ज्ञानव्याक्तिजनकः सन्निहितस्य यत्नेन्द्रियस्यापि
प्रयुक्ता इन्द्रियाणामपि तद्विषयत्वप्रसङ्गात् तस्मादघटितघटनासमर्थमायाशक्तिवशादेवात्र बोधार्थानुभवो बाह्य
मेत्तथा सति किं वर्णादिगोलकातिरिक्तेन्द्रियाभ्युपगमेनातिप्रथानुभवेन हि बाह्यग्राह्यार्थमनुभवतीति प्रश्नाशयः
यासति मृतशरीरेऽपि कर्णादिनासत्वगतस्य सदात्मनः सत्त्वात्तत्रापि शब्दाद्यर्थानुभवो नानुभवतीति तमः शङ्कते अन्त्र
मित्याद्विना ॥ अत्र इन्द्रियशब्दा गोलकपराः अत एव स्फुटं दृश्यमानमपीति विशेषणम् ४।५ यदि कश्चिद्यान्यक्षुरादीन्द्रियाणि

कथं मृतस्य वै जन्तोर्विषयं स्वं न पश्यति जीवतस्तु कथं सर्वं विषयं स्वं प्रपश्यति ५ कथं यदि बाह्यानीमानीन्द्रियाणि जडान्यपि ।
शरीरे तु भवन्मृतः पुनर्नानुभवन्त्यपि ६ अयःशलाकासमयोर्यदीन्द्रिययोः किल अश्लिष्टयोरन्तरसौ कः यतनो घटते मिथः ७

272 स्वयं बहिर्निर्गत्य घटादीनां बाह्यत्वमनुभूयात् प्रविश्य कथयन्तीति तत्राह जडानीति न तेषां पृथक्त्वेन तत्त्वं कथनसामर्थ्यं
वास्तीति भावः यदि कश्चित्सादिन्द्रियाणि बाह्यार्थं हृदिनीत्वा स्थापयतीति तत्राप्याह पुनर्गतेति दृष्टार्थस्थापनेन पुनः पुन
हेत्वितरनुभवः स्यात् गतिदेहेन्द्रियाद्वारा नि:सारणादर्शनादिति भावः ६ ननु यतः ते विषयप्रज्ञानकर्ता अयमचक्षुरादीन्द्रिय ७
जालं स्वदेशमाकर्षतीति तत्राह क्रमेणेन्द्रियविषयसेवे स्थानहृदि स्थापयोग्यकेन विदेशनानान्तर्यतिप्राणमिव गन्धमिति
कल्पनामाशङ्क्य अयस्कान्तविषयाः तस्मिन्नन्येन्द्रियाण्याकर्षत्पुनः सान्निध्ये अश्लिष्टरज्वादिना घटयाकर्षकत्वादृष्टे
नात् न च गोलकप्रदेशानुपसर्पिणां घटादीनां तत्संश्लेषसम्भवति नापीन्द्रियाणां रज्जुवद्दूरसंश्लेषस्तदाकर्षकत्वं वा
प्रसिद्धं भिन्नप्रदेशानि स्यात्तावत् शलाकाद्वयवादन्तरदेशत्वादित्याह अश्लिष्टयोरसि अश्लिष्टयोर्यदीन्द्रिययोर्मिथः ।
असोत्वेद्यमानात्तन्त्राशिलापरस्पराकर्षणशीलतान्त्रापि नत्रावयवानां तद्देशादि स्थूलप्रवेशकतां कथं सर्वानुभव रामः
२७२

स्वानुभवेन पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति श्रुतिं संवादयति पूर्णमिति पू-
र्णात् पूर्णात् सकाशादुपाधौ प्रविश्य आनुरवायात् पूर्णमिदं जीवरूपं परमार्थतः पूर्णं ब्रह्मैव यतः पूर्णादिपदात् क्रमेण प्र-
स्यवेयात्सिसम स्युपाधिरूपं तदपि पूर्णमेव प्रसूयते नयदा महावाक्यान्यनाहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानेन समूलं पाधिपरिच्छेदयन्
यनात् पूर्णेन ब्रह्मणा पूर्णमेव जीवतत्त्वं महत्कृतेना पूरितं तदा कल्पिता पूर्णता भ्रमस्याप्यगमात् पूर्णस्य पूर्णेन च प्रकाश्यते
वाव स्थिते त्यर्थः २ भूपसाजनानाधाभिरूपे बालस्य लीलाप्रमापितव कौतुक कर्तुं नार्हसि ३ सर्वेषां प्राणानां हृदयवासी
नु भवान्त्वस्य दर्शनात् प्रियाप्रियदर्शनजन्यसुखदुःखयोर्हि अनुभवात् चिरानुभवानामपि बाह्यप्राणानां हृदयं तस्मात् दर्शनात्
हृदयेव बाह्यार्थानामप्यनुभवो बाह्यः नन्वचक्षुरादीन्द्रियानां बाह्यार्थानां हृद्यानेनानुभवात् स्वतन्त्रेण च स्वयं बहिर्गत्वानुभूयन्त

पूर्णात्पूर्णमिदं पूर्णं पूर्णात्पूर्णं प्रसूयते पूर्णेनापूरितं पूर्णं स्थिता पूर्णेन पूर्णता ॥ २ ॥ लीलयेदं नु एता भिर्भूयो वा धामिरूपे
बालस्येव पितासि त्वं कौतुकं न महेशि ॥ ३ ॥ अन्तर्न चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च विद्यमानमपि त्वं स्पन्दमानमपि स्फुरेत् ॥ ४ ॥

व्याख्यानु शाक्तोऽस्मिन्नादि गोलकान्तिरिक्तेन्द्रियाभ्युपगमो न्यर्थः नचान्तःकरणमवच्छिन्नं जीवचैतन्यमेवेन्द्रियप्रणाड्या निर्गत्य वा
घटादिव्यापारात् ददनुभवतीति कल्पनापि युक्तेत व्यापकत्वे बहिर्गत्वानुभवोऽत्र लाघवेन प्रियाप्रियदर्शनप्रयुक्तसुखदुःखान्तानुभवे
बहिरुदयाद्यन्तःकालान्तरतः स्मरणनादतः प्रतिविषयं सर्वत्र नतु गोलकस्य भवायोगात् नच वाहिरन्तःकरणं बहिर्विषयालिङ्ग
नेन तदाकारता जन्म संस्कारारव्यं गृहीत्वान्तः प्रविशत्तदनु ह्यन्तः करणे विद्यते वयमनुभाव पतिस्मार यतिवस्तु चान इति कल्पनापि यु
क्ताघटाद्याकारानुभवानात्मत्वात्तत्र विषयत्वकल्पने मनसश्रप्रयाणे शक्यापतेः सर्वेषां भवानां स्वास प्रसङ्गात् घटादेर्वाह्यत्वानुभ
वानापत्तेश्च इमेचान्तुभव अन्तरं घटादिज्ञानानां स्फुरणयोः संबन्धात्मकत्वात् तेन बाह्यार्थस्यानुभवो रहस्यमुपपादयितुमा
ह अन्तरतश्च ते यान्यमवादयोऽनुभवस्यातिशयः महेश्वरि साक्षिभावलक्षणः स्वरूपसमये एव नेति स्पर्शादिलक्षणं

वा॰ सी॰
नि॰ पू॰
१७३

एवं चेंद्रियद्वारा बहिर्निर्गतेन पुर्यष्टकघटकेन मनसा तेन घटादिष्वाद्याकारेण प्रतिबिंबितघटादेर्बाह्यत्वाकारेणैव हृदयेनोल्लाप्य
दर्शनं तथैव कालांतरे स्मृतिः स्वप्नांतर्गतस्येव बाह्यत्वेनानुभवस्यापि संभवस्तत्तु यत्नमित्याशयेनाह पुर्यष्टकात्मेति एवं
त्वा पर्यष्टकत्वमायातं चिद्रूपतत्त्वमेव पुर्यष्टकस्य चिन्मात्रादि घटितत्वभावतः स्वयमेव स्वः चित्तत्वात्स्वावयवो भवति तासि
न्नवयवेव यथा दिवास्वप्ना साकारेणैव प्रतिबिंबितमनं देहं तु पुर्यष्टकघटितस्य लिंगात्मनो जीवस्य स्वकल्पनयैवलो
लोपारम्भागी पदर्शनरीत्या निर्गमनान्तर्दर्शनादिसामर्थ्यमिति सर्वदोषपरिहार इति भावः १२ यद्यवतीर्ह्यपंचीकृतभू

पुर्यष्टकत्वमायातं यच्चित्तत्वस्वभावतः स्वयं बाह्यवदालोकि न्यरादिप्रतिबिंबति १२॥ रामउवाच॰
जगत्सहस्रनिर्माणमहिम्नो दर्पणस्य च पुर्यष्टकस्य भगवन्रूपं कथय कीदृशम् १३॥ श्रीवसिष्ठउ॰
173 रा४ अनाद्यंतं जगद्बीजं यद्ब्रह्मास्ति निर्मयं भारूपं शुद्धचिन्मात्रं कलाकलनवर्जितं १४ क
लनोन्मुखतां यातं मनो जीव इति स्मृतः स जीवः खलु देहेस्मिन्विनोति स्पंदते स्फुरं १५॥

आ२

तभागेन जगदाकारेण परिणमतः अपंचीकृतभूतकार्यलिंगभागेन तत्प्रतिबिंबग्रहदर्पणभूतस्य च पुर्यष्टकस्यैव किं
रूपं तद्वद कथयेति रामः पृच्छति १३ तत्स्वरूपं वक्तुं वसिष्ठस्तन्मूलमज्ञानं ब्रह्मतत्त्वं निर्दिशति अनाद्यंतमिति १४ त
त्स्वविषयादिभूतसूक्ष्मसंस्थानेनापंचीकृतेन ब्रह्मांडस्वरूपग्राहतः प्रतिबिंबलक्षणकलनोन्मुखतां यातं मनस्तत्
याणामभिमानेन धारणाज्जीव इति स्मृतो भूदित्यर्थः चिनोति वा लिनाय पंचप्राणानां चयनेन चोपचितो भवति उपचित राम
॥ स्त्रवाशांतव्यापारात्मस्पंदनवत्सर्यः॥१५ ॥ १७३

ननुतत्त्वबाधेनछिन्नसर्वसंशयस्यतवकथंमायामेयसर्वानुपपत्तिभाजनेस्मिन्व्यवहारेईदृशाःसंशयास्तत्राहज्ञानवत्यपीति शातधाव
हृष्यापुनःपृच्छामिअज्ञानुग्रहार्थमित्यर्थः ८ अत्यल्पमिदमुच्यतेयज्जालकानिरत्नानीन्द्रियाणिनसंतीति यतःसम्यग्विमर्शेविद्या
तिरेकेणप्रमातृप्रमाणप्रमेयविभागाःकेपिननिरूपयितुंकेनापिवाशक्याइत्याशयेनवसिष्ठःप्रथमंसमाधत्तेइंद्रियादी

जनित्वपियदेतान्येवंविशेषांस्तथापुनः पृच्छामिलब्धबोधेनलोकयात्रानुकंपया ८ ॥श्रीवसिष्ठउ
वाच॥इंद्रियाद्यविचित्रादिदृश्याद्यपिनकिंचन एतदेवसंभवत्यारागनिर्मलाश्चेतनाइह ९ ग
गनादपियास्वच्छाचित्तमात्मस्वरूपमात्मना चित्त्वात्पुर्यष्टकत्वेनभावयत्येवभावितं १० तदेव
चमत्कृतितोगतंजगद्रूपवत्स्थितः तस्याःप्रत्ययवाञ्ज्ञातमिंद्रियादिघटादिच ११ ॥ ॥एवमे

ति ९ यदितुकल्पनयादृश्यमेवोपपद्यतेतर्हिममास्तेनतर्हिइंद्रियादिचितिपुर्यष्टककल्पनापिपूर्ववासनानुसारेणकल्पनोपपद्यतेतन्न
किंचिदनुपपन्नमित्याशयेनाहगगनादपीतितत्यान्विताआत्मनोमायायाचलस्वभावपुर्यष्टककल्पनेनस्वरूपंभावयत्यापूर्ववासना
नुसारेणभावितंकल्पितमित्यर्थः १० उक्तार्थेमायानुप्रवृत्तंचिन्मात्रमेवानुमहेश्वरं अस्याएवभ्रमेलक्ष्यमाणंसर्वमिदंजगदित्याह
एवमित्थमाणत्यानितदेवचेति ११

वा.टी. कथंघटादिवाह्यत्वमित्याशंक्याहजडान्यपीतियन्तःइतिसामान्यतःसम्यग्हितमार्थविशेषणसमाधनेनएवंरूपत्वादित्या २५ चित्तस्य
नि.पू. चैतन्यकलनोन्तस्पृष्टपंक्तिकेवलनिर्विवनयापरिच्छिन्नस्थानत्वाग्नौभावप्रः परिमाणतयावर्तते तेनसत्यजीवचैतन्यदेह
१७४ परिमितदेहान्तर्गतमेवसुखदुःखादिसंबंधस्तुभवतीतिन्यायः २६ यदात्त्वन्यः वायुघटादिदेहत्वाभवतितदान्तराणुदे
हजलेकुल्याद्वारेणवसर्वदेहेभ्यउद्भिकंवस्तुग्राह्यतयास्विषणद्वारेणवाह्यघटादिपर्यंतेरवबाह्याकाशपर्यंतनिर्गच्छतीत्यर्थः
किंतत्तत्रग्राहकत्वं नदीदूर्घादिनयनादिद्वारनिर्गतजीवेनखाकारेणेतियावत्द्वारासंस्पर्शव्यापनात् जीवचैतन्यनत

एवंरूपस्वरूपमेतज्जीवोयातिःशरीरतो नेत्रादिनाघटाद्यन्तर्यथावेतिनित्याश्रयंतु २५ चित्तत्वस्यकलनोन्तस्यसंप्रयातस्य
जीवतो मनःषष्ठेन्द्रियग्रामाद्देहायमवतिष्ठते २६ यदान्यःसर्वदेहेभ्यःखेपतत्यन्तरूपिणा तदातज्जीवसंस्पर्शाज्जी
174 वात्मकत्वमृच्छति २७ वाह्यार्थवेदनेनात्मसंबंधात्स्मिस्यकारकः समन्वितस्याचितनानुक्रमस्यकरावनु २८
यद्यदन्तरमास्मिन्नभस्थंप्राप्नोतिविवाति जीवेनभवतिश्लिष्टोवाह्यजीवाति २९ ॥ श्रीरामचन्द्रायः

हैकत्वमाध्यात्मिकविलासात्मलक्षणंविषयत्वंगच्छति २७ स्वात्मस्यसंबंधस्थितेनसमन्वितस्यजीवतस्स्ववा
ह्यार्थवेदनेनकारकोभवतीतितन्मज्जस्यनुक्रमस्यवेत्यर्थः २८ अक्रवाहेएवंतथापिकथंमनसस्तुभवत्वाहयदित्यादिना यद्य
दंतःकरणवृत्तिरूपनयनरश्मिरूपंवाअन्तरंवस्तुतस्मिन्नाप्सुनभस्थघटादिप्राप्नोतिविवोवृत्यान्तर्गतेनजीवेनश्लिष्टोभवतीति
हिवहिर्हस्त्वावाह्यघटमनुभवामीतिकृत्वानानुभूयतेतत्राहवहिरितियद्यपिवहिर्जीवोजितत्यापिसौवहिःअजीवतिप्राण
नेधारयतीतिकोनलापरक्तादसः अनुभवलादितिवेतिउःनान्तरपदःसामान्योवायत्रप्राणव्याप्तिस्तत्रैववाह्यतावत्संशीनवहिरि राम
१७४

तेषां वाभिमानादिव्यापारभेदेन नामभेदानाह भावादित्यादिना १६ सर्वव्यापारसाधारणस्वभावात्मा पूर्वपूर्वकं इतीनाम्नास्मृतं ७
ज्ञानेंद्रियव्यापारेण ज्ञत्वं कर्मेंद्रियव्यापारेण कर्तृत्वं तत्फलसुखदुःखाद्युपभोगेन भोक्तृत्वं सर्वस्योदासीन्येन प्रकाशनेन साक्षि
त्वं आदिपदाद्योगकरणोत्थापनत्वादिपरिग्रहः एतदभिप्रायेणनौ अभ्यासेनेतरधर्मिकायासं विस्मृत्य प्राधान्येन
जीवस्य मुक्ताजडांशप्राधान्येन तथैव पूर्वपूर्वकं विदुरित्यर्थः १८ अतएव तन्नादात्म्यभावितबुद्ध्याकालभेदेन भेदजी

१४८ अहंभावादहंकारो मननान्मन उच्यते बोधनिश्चयतो बुद्धिरिंद्रियं स्फुरणात्तथेंद्रियं १६ देहभावनया देहो घटभाव
नया घटः एवमेवस्वभावात्मा जीवेन पूर्वपूर्वकं स्मृतः १७ तावत्कालं तत्र भोक्तृत्वं सांनिध्याद्यभिपातिनौ यासंवि
जीवस्य मुक्तानंदपूर्वपूर्वकं विदुः १८ कालेकाले ततो जीवस्त्वन्यो भवति स्थिरः भावितनाकारयानंतवासना
कणिकोदयं १९ पूर्वपूर्वकस्वभावेन कालेनाकारभंगानि यथा लोसननतः संकाद्वीजपल्लवतामिव २०
आकारोहं शरीरादिस्थावरादिचरादिव नाहमात्मेश्चित्तमेति मिथ्याज्ञानेन चेतति २१ भ्रमत्येवं जगज्जी
वो वासनावलितश्चिरं ऊर्ध्वाधोगमनैरभ्रौकाशे वीचिर्जले यथा २२ कश्चिद्धि सद्ज्ञानेनात्मावबंधाद
नंतरं बुद्ध्वा ज्ञानसमभ्यतिपदमायुतलवल्गिनि २३ कश्चित्कालेन बहुनामुक्तयोनिगणांतरः आत्मज्ञाने

नापि कामक्रोधहर्षविषादाद्यलं किंतु नानेन भवतीत्याह कालेनेति अनंतवासनाकणिकोदयं आकारभंगाली
तपरिणामबंधः १९ तस्मानस्वभावितदपि जीवस्य बीजस्याकुरकांडपल्लवादीवसर्वं जगतआकारस्यशायनाद्य
पंति २० अतएवाणाश्चिदात्मानाहं किंतु शरीरस्याकारएवाहमिति मिथ्याज्ञानेन चेतति पश्यति २१ २२ कश्चि
त्सनकादितुल्यः कल्पादावेव यथावत्योयमवबंधादनंतरमाप्नोत्यभ्येत्यर्थः अपंचसर्वाविभागः सात्विकराजसा

वा॰टी॰ यन्नविवस्यसन्यतोपिचिन्मेविविंवमनतायोध्यक्रिलमप्रिक्मिजोव्रयोविवातिरिकेतस्यंभ्रांतिमात्रमितिइनानेवकुशरूतनात्मतिनइयाश्वत
नि॰प्र॰ इर्यस्ताकार्यचिन्नरवत्नार्वपरस्यस्सापदृष्ठातेविन्नवस्स्वेदुर्वचाभ्रितिकेवान्याभिनाशंपूनानानरमाह अस्तंतेति इत्यामनस्याल
१७५ नाभांतिविदि २७ नकेवलभ्रांतिविवर्तान्भांतिरयेतुजगदंपीत्याहतावदिति अयमयंतुशब्दः तावन्मात्रभ्रांतिमात्रअंतस्
वत्तवहहजगतिक्रियासामात्सु अहमित्यादिः प्रपंचजगत्स्थानीयश्चेत्यज्ञलानप्रयगतानित्यर्थः वर्तमानेतरादाविजलमेव
त्यर्थः ३८ हेरामत्वनित्यमसक्तमतिः सन् शोकामयाभ्युसुखदुःखावित्तबुद्धियत्स्थलयाविधीयेभूत्वाअस्तासमस्ताभवलह

श्रीवशिष्ठउवाच॥ अनंतजडयोरेवजीवयोरितत्क्षयः प्रतिबिंबयोभ्रांतिविहितवैर्यविदांवर २७ तावन्मात्रेजगत्वे
नाहंत्वासामातवात्रेवहृ अहमित्यादिसंरंगाववर्तमानेसदाजले २८ परोभाधोनुमत्त्यावदेशकालादिकायादिके तन्मये
कलयानित्यमात्मासर्वज्ञसर्वगः २९ नित्यमसक्तमतिर्भूत्वात्मायानेमयासुखदुःखाविदंत्तः निष्कनिविघ्नमतिःसमस्त
यामस्तसस्तभवामयमाय ॥५०॥इतिश्रीमोक्षोपायेमूलसंवेदविचारयोगोपदेशःसर्गः॥५०॥श्रीवशिष्ठउवाच॥
नपुनर्भवतः पूर्वसपत्नाश्चेतुराश्यः यथाकमलजस्येतत्सर्वमेवत्वयाकृत १ श्रीरामचंद्रायनमः॥ ॥०॥०

स्नामयरूपमायायायस्तथाविधः सन्समतापाब्रह्मस्वभावेनिर्विघ्नमतिस्तिष्ठेत्यर्थः ॥५०॥इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि
र्वाणप्रकरणेपंचाशत्तमःसर्गः॥५०॥जीवः स्वांतिमनोदेहः पुर्यष्टकमितिभ्रमः अबोधादेवबोधेतुब्रह्मैवाभिजायते कलना
न्मुरवतायालमित्यादिनावर्णितमहंकारदेहादिपादीनांप्रागसतांकल्पनेनजीवसमष्टेः पद्मजस्येवव्यष्टेस्तवापितुल्यमितितादृ
शीत्वयाज्ञानमेवेतिवक्तुमागेयाडुज्ञानायप्रथममनुवदतिपुनरेति अमर्थपुनःशब्दः कमलजस्येवभवतोपिसदेः प्रसन्नस्य
बध्यहे सदाअनाद्यतामित्यादिनार्जितस्वभावस्थितस्यचतुराश्यानसंपन्नाश्येतत्सर्वमेवत्वयामहद्वचनतात्पर्यकृतसंबंधोरिव राम
१७५

175

अस्त्वेवं तर्हि घटे प्रथाफेलापर्यान्तस्त्याधिकथमंतर्हीदेवं याकारानुप्रवेशस्त्वाह तनिघ्रेहेमेति यदानयनतारके परत्नादिदोषणहे
त्या आगनिपश्यनूतनोऽहं नीलाभेभवत्तन्न्यदातयोस्तु एकमार्ग्ये प्रतिबिंबस्य हेलानिर्नतदृशोः श्रनिशनिति बाह्यगतो घटादि प
दार्थः प्रतिबिंबतीत्युच्यते ३० सैवेवनयनतारकानुप्रविष्टः पदार्थाहार्देनाहमभिमानवतानोवेनहीनि प्रतिबिंबतयाम्नेवो
भवतीत्यर्थः इति अनुसारेण घटादिबाह्यवस्त्ववहिरवभासमानमवोनहि अहंकारसंवलितनोवेद्यत्वमायातो
त्यर्थः ३१ चेतनस्यार्थसंस्पर्शविदनयमोबालपश्वादिष्वपि प्रसिद्ध इत्याह यतिनिस्थावरेष्वपि गुल्मलताली विशेष
स्पर्शमात्रेण पत्रसंपुटीकरणदर्शनात् चेतने सर्वत्र तु भोगतइति भावः ३२ दूरस्थविषयस्यकथं गोलकसंस्पर्शइतिया

निय्रससनवरत्नाभेयन्नयनतारके तथान्तर्बाह्यगतः पदार्थः प्रतिबिंबति ३० जीवेन भवति क्लिष्ट प्रतिबिंब
मा ४ तयाततः जीवत्तयत्वंयातिवाह्यं वस्त्वितिराघव ३१ यत्संस्पर्शमुपायाति तदृत्लोपि हि विंदति पश्चादेस्थाव
रोवापि कस्मान्नवतस्याति ३२ अस्य स्पनयनाद्याकारणपथानी वचोक्षिताः कोशोक्षुर्वन्मलरद्धं जीवत्तोतन
विदंति ३३ एवापणक्रमःस्पर्शसंबंधः प्रत्ययोद्भवः रसंगनेत्रकथिततजीवसंस्पर्शसंभवः ३४ यावत्त्वाका
शनिघ्नलात्कर्णकाशगतः स एव त जीवाकारांविशत्यंतरित्थमोद्धृणसंविद ॥३५॥ श्रीरामउवाच ॥० इयमेत
मानसादर्शयंतदावो हरे स्फुतत प्रतिबिंबितमेतत्मसूहि मस्तत्र किमात्मकं ३६ श्रीरामचंद्र्यानम :१०

मरसंक्रामणाकुर्वन्नाह अक्ष्णोति गोलकानिरिक्तस्य स्पृष्ट्वतमर्थ यत्स्यसंख्यः प्राग्नुकूरीत्या जीवेक्षिताः संतः पुरेव वर्तीति
यथ्रत्रकोद्रोक्तवत्या लिंगात् ३३ चक्षुर्भुक्तमाणस्य वर्णस्य विषयानिति भाति एवं एवेति ३४ यावदितिपाव बाह्यपात्स्थितिनिस्य क्षति
प्रतिबिंबितं विनापि सादाकारवृत्तिः प्रवेशादि तत्संभवतीति भावः इत्यंगभत्यारिपगत्तहरातः प्रवेशासंभवात्तत्नामन्या
यथेनयथासंभवमुक्तन्यायमुपसंहरति इत्थमिति ३५ इदानी याञ्चः प्रसंगात्मवंघ प्रति बिंबानास्वरूपं जिज्ञासुः पृच्छति इयमत
इति यत्र मानसाख्ये आदर्शे अंतस्ताप्याहार कावकाश्यमतिकलादियत्र सत्त्वातोदर्पुर्वद्दृक्षादि गृह्णाति पुनः पल्लवादिषु यत्र

तिबिंबतयाद्यप्रत्यक्षप्रभाद्दिः एतत् किमात्मकं तन्न्यबुहीत्यर्थः ३

वा०टी०
नि०पू० यद्वितीयः एव सः तर्हि तस्मात् सर्व एत आत्मनो व्युच्चरतीति श्रुत्या अग्निविस्फुलिंगन्यायेन जीवसंपत्तिः कथमुक्तेति चे
१७६ दुपदेशाय कल्पनयेत्याह तस्मादिति ९ अतएवाविद्यारोगस्य नष्टत्वं विलकितं चिकित्सेव स्थितं नीयेतिमं कल्पना
दिस्त्रिकित्सोपाय एव न वास्तव इत्याह यत इति प्रविलीने सति स्वरूपज्ञानमेवावशिष्यइति परेणान्वयः १० ११ उ
द्यदाचारनिष्ठ द्युमान व्यवहारार्थक्रियाशालीति स त्याव हारिकसत्तम व्यसच्छून्यमिव पत्रस्थितं तत्र खजगज्जानविष
यास्मत्तानिर्मलजीवन्मुक्तः कायेसत्येव तिष्ठः १२ इदानीमविद्यायाः स्वरूपमाह असन्मयमिति १३ ध्वगत्व स्त्रांबुकेरिव
तस्मात्संपद्यते जीवाश्चिन्मात्रे निर्मनात्मकः भ्रमः केवलमित्याद्य उपदेशायगीयते ९ यतः कृतस्त्रिसंपन्नेल
विद्यामय आमये उपदेश्यो यदे शेन प्रविलीने विचारणात् १० अशांत सकलाकारं ज्ञानतत्त्वावशिष्यते य
आकाशमपि स्थूलमणाविव महाचला ११ यत्रोद्यदाचारमपि सदप्यसदस्थितं जगज्ज्ञानविषयांस्त्सलो
कायेलं तिष्ठ निर्मले १२ असन्मयं मविद्याया रूपमेवं तदेवहि यद्वीदिता सती नूनं नश्यत्येव न हश्यते १३
आलोकितं नाम कथम वस्त्र किल लभ्यते प्रयत्नेनापि संप्राप्तं मृगतृष्णांबुकेरिव १४ असदेव सदेवास द
ना३ शोदस्य सत्यता ज्ञानाद्यथा स्थितं वस्तु दृश्यते नश्यति भ्रमः १५ अविद्याया विचारोयं जीवश्च पंचकादिकः
अध्य स्तं तस्स सत्यायाः कल्पना कल्पिता त्मनः १६ तस्यास्तदुपदेशाय सेयं जीवादि कल्पिता कृताशा
स्त्रैः प्रबोधाय तात्मे कमनाः स्थ एः १७ जीवत्वमिव संप्राप्तं पुर्यष्टकपदस्थिता कलाकलंककलिताचि
संप्राप्तं दृष्टांतोप्य प्रसिद्ध इत्यर्थः १४ असदेव सद्भाति यतः असदज्ञानादेवास्य सत्यते त्यन्वयः १५ सत्यात्मनः स राम०
न्निधानादध्यंतमस सत्यायाः अप्यविद्यायाः कल्पना कल्पिते त्यर्थः तस्य जीवस्योदेशाय तस्याः अविद्याया हेतो १७६
जीवादि कल्पना कृता १७ आवोधनोन्मुखी वाह्यार्थदर्शनोत्सुका सती यद्यथाभावयतीति परेणान्वयः १८

276

एवंपुर्यष्टककल्पनोत्तरं व्यवहार्यार्थकल्पनमपि समष्टिवदेव व्यष्टीनामित्याह ब्रह्मेत्यादि ब्रह्मा हिरण्यगर्भः समष्टिपुर्यष्टकं त
स्य यथा सर्गादौ व्यवहर्तव्यार्थसंविदुदिता तथा सर्वस्य व्यष्टिपुर्यष्टकस्याप्युदेति २ तदेव गर्भस्थितिमारभ्य दर्शयति वि
द्धीति पो व्यष्टिजीवः गर्भस्थ एव वेदकत्वादीन्द्रियोदयः वशिष्ठः पर्यष्टकात्सावष्टे मासि संप्रद्युते स तदारभ्य यथान्यवह
र्तव्यं वस्तु भावयति तथा तत्त्ववासनया परिपरिपश्यतीत्यर्थः ३ एवं च प्राग्यमनः स्थितौ हिरण्यगर्भमनो व्यापारे यथा
स्वकं संवेदनमिन्द्रियार्थानां इन्द्रियार्थस्यं च संपन्नं तथा तत्त्वतापि व्यष्टेः संपन्नमित्यि यथाप्राक्रमं फलतीत्यर्थः ४ सर्गादिपूर्वे संभ
वती व्यष्टिसमष्ट्यादिकैव शुद्धा संवित् ततस्तदनंतरं अहं वेदनात्तत जीवपुर्यष्टकान्विताभासात्तथापि संवेद

ब्रह्म पुर्यष्टकस्यादावर्थसंवित्थोदिता। पुर्यष्टकस्य सर्वस्य तथैवोदेति सर्वदा २ विद्धि पुर्यष्टकं जीवो योगर्भ-
स्थेन्द्रियोदयः पश्यत्याभावयत्याशु तत्तथा परिपश्यति ३ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च विद्धि संवेदनं स्वकं संपन्नं च यथा
तत्तथा क्रमाद्यमनः स्थितौ ४ शुद्धा संवित्संभवंती संवेदनमनिंदितं ततोऽहं वेदनावंत जीवपुर्यष्टकान्विता ५
नन्वेकत्वादनंतत्वादवेद्यत्वादनामये अभावत्वादनेकत्वान्यत्वाच्चदसत्वान्मिता ६ चेत्यादित्वाद्युतात्किंचि
न्न मनस्तामनुगच्छति न च जीवत्वमायाति न च पुर्यष्टकात्मिकं ७ न विद्यादिविलासोऽस्ति सोऽस्ति नास्तीवयः
सदा परमात्मेति कथितो मनः षष्ठेन्द्रियातिगः ८

न स्वरूपमनिंदितमवेत्यर्थः ५ वेद्याद्दोषात्संवेदनं तत्कुतो न निंद्यत इति चेद्धयस्य परमार्थतासत्त्वादित्याहनन्वि
त्येकत्वादिहेतुभिरनामये संवेदने परस्य तदन्यस्यास्तित्वासत्त्वता नात्मिनयः नास्तित्वेन च अभावत्वादपत्त्रयोहेतवः अ
भावत्वादेशकालकृतपरिच्छेदत्वादस्फूनत्वात्स्थूलत्वान्तेत्यर्थः ६ ननु संवेदनमेव मनस्त्वादिभावं गच्छतीत्युक्ते त
त्र मनस्त्वादीनामसत्यत्वे संवेदनमेवासत्यं किं न स्यात्तत्राह चेत्यादीति चेत्यमतव्यादि गोचरबुद्धिक
ल्पधारोपमात्रं तत्तत् न वास्तवमनस्त्वाप्रास्तिरित्यर्थः ७ तर्हि विद्याविलासा विभूतस्वरूपत्वात्तद्रूपं तदप्यसात्किं
नस्यात्तत्राह नेति आदिपदाद्भ्रमप्रमाणमनना
दिपरिग्रहः यतः मूढैर्नास्तीवेति कल्प्यते स परमात्मा सदास्ति ८

नि॰पू॰ १७७ यद्यपि खंड घटो पूर्वतनद्रवपिंडावस्थ्यपोर्विनाशाद्विकारो तथापि माधुर्यस्य स्वरूपाविनाशात्तदंशे विवर्त्त इत्थं
तौ न हि तद्वद्ब्रह्मणि विकारः संभवति तद्धेतु धर्म्मादित्याह सान्निवेशेति अत्र मृदादौ ईशे ब्रह्मणि २८ अथवा दं
डो मधुरसेनैवेति वाक्ये खंडो घनखंडः मधुरसेन च संतद्रवेणोत्य यस्तत्पाञ्चाविकारः एव वृक्षदृ विकारहेतुर्जलभा
गाद्दृष्टांत इत्याशयेनाह तद्विति यथा वृक्षत्वं प्राविष्टो रसा जलं इतः पत्रमितः पुष्पमहमिति वैचित्र्यमुदितः सन् अद्वि वे
पिद्धितां वहन् दृष्ट स्तथानः स्थालनिर्विसिद्धमत्ताक्रूपं ब्रह्मापि इतः पटः इतः कुंभमहमित्यादितो भेदात् सर्वजग
दात्मेनानिद्धिलमाह द्विधेति परेणान्वयः २९ ३०

सन्निवेशविकारादिदे शाकादिसंभवात् संभवत्पनुलीशेदे शकालाद्यसंभवात् २८ इतः पुष्पमितः
३२ पर्णमहमित्युदितो यथा खंडस्थालनिर्नोसक्तारसोद्धिलोद्धितां वहन् २९ इतः घट इतः कुंभमहमित्यादितत्त
था सर्वात्मनात्मनि ब्रह्मविद्धितं द्विलमाहरत् ३० अद्यांकुरोहमद्याकरुगलंलघ्यवारिदः यथेति तिष्ठत्सं
भोदस्तथात्मास्वदसद्वपुः ३१ इति भाष्यमनेनेदमित्थं सर्वेश्वरे ततं क्रमं खंडपिंडलोके कस्पनामात्ति शक्त
ता ३ आदर्शस्वच्छ आकाशो नैवस्वः प्रतिबिंबति व्यतिरेकासंभवतः कचलेवहि केवलं ३३

य थावाअंभोदोम घः अद्य अद्यांकुरोऽहमिति ताद्रूप्येण तिष्ठति ततः अद्य वर्षारंभे वारिदानावसरे वा
रिदोहमिति तिष्ठति ततो भूमिप्रवेशेनांकुरात्तजलात्मना प्रवे शे अद्यांकुरो हमिति तथा आत्मापि कालभेदेन
भावाभावाकारो भूत्वा तिष्ठतीत्यर्थः ३१ अहं च जगदिवृते निपात्तिक्रमः कात्सितोपि न चिदन्यथा कर्तुं शक्य इत्या
ह इतीति सर्वेश्वरे ब्रह्मणि ततं प्रसिद्धं ३२ एवं वस्तुस्वभावनियतिभेदभिन्नानान्यथाकर्तुं शक्यमित्याश येनाकाशा
दिस्वभावस्याज्ञातब्रह्मस्वभावस्य च वैलक्षण्यमाह आदर्शेति द्वाभ्यां आदर्शवत्स्वच्छ आकाशः स्वः स्वीयाभा गः

बालेनसंभावितोयदुः कइवसन्यः असलोबाभवत् अयंतुपंचतन्मात्रस्य पंचीकरणात् लिंगदेहकलनांस ॥ तयासल तयासंभावयतीसूत्रेरणान्वयः १९ तत्रात्मनिदेहात्मनिरंध्रान् इंद्रियद्वाराणि छादसुस्व २० एभ्यः पंचतन्मात्रेभ्यः परमार्थतोऽनन्यदेवान्याभं इंद्रियद्वारैः पश्यति २१ तत्र इदं इंद्रियमनःप्राणान्तः इदंघटादिवाह्यंभावंवासना २२ तत्रविषयेंद्रियसंयोगाभिमुखं तस्यात्मस्फुरणमेवविषयस्फुरणं तयात्मभावयतीत्याह रश्मिजालमिति २३ एवंस्वाभावि कंस्ववेदनमेवविषयसन्निकर्षजातंअहंकारात्मनोधर्मइत्तिसंभावयतीत्याह मरिचस्येति २४ अत्रसांसारिक विषयभोगेष्वेवप्रवृत्तरूपा यदिपर्यवसाननिश्चयंवध्यावेहलौकिकपारलौकिककर्मस्वेवएनियमः स्फुटीकृ तः अनेनलौकिककर्मणा अनेनवैदिककर्मणाअवखंडितंनस्वरसुखम्बुद्धिरूपेत्यर्थः २५ तत्रैकः प्रवृत्तिनियमः

यद्यथाभावयत्याशु तत्तथानुभवत्यलं ससोभवत्यसोवा बालेनानिशिपद्मकः पंचतन्मात्रकलनांसंभाव यतिसन्नयातत्रात्मनितथारंध्रान्प्रपश्यतित्योदितान् २० एषएवतमुत्सन्नं वहिस्थं भूतपंचकं पश्यत्यन न्यदन्याभं शास्त्राशातमिवांकुरः २१ इदंमंतरिदंवाह्यमितिनिश्चयवांस्ततः जीवोभावंयथादत्ते तथाद्रूप त्यथ २२ रश्मिजालमिवैदीपंदात्मनःप्रतिभासनं वाह्यस्पर्शतयात्तेनतदेवास्फुरीकृतं २३ मरिचस्येव तैक्ष्ण्यदीपस्थस्फूर्तलमिवस्वस्ययत् आत्मनोवेदनंयस्त्वं तदेवान्यदिवस्थितं २४ अत्रैवनिश्चयं बध्वानि यमःस्फुटीकृतः अनेनेत्यमनेनेत्यंभाव्यामिलवखंडितं २५ स्वभावेतरणामात्रोस्वसंकल्पमया त्मकः कश्चित्कदाचिद्भवतिस्वभावेनैवनान्यथा २६ आत्मनैवेदमविलंसंपन्नंद्वैतमद्वयं स्वाम धुरसेनेवमन्देकचमहाघटः २७

स्वाभाविकारागादिकृतइतरस्तुशास्त्रकृतः द्विविधोप्ययंसंकल्पस्वपालककृत्तयोः कदाचित्कश्चिदेवस्वाभा विकउरुषप्रयत्नेनैवेतरंजित्वाभवतिनान्यथेत्यर्थः २८ तत्रोभयत्रापि अयंआत्मैवस्वभावशास्त्रान्यतरानुसा

यथास्वप्ने दृष्टेग्रामः वनादिस्तान्यतेद्वारेण क्रमादिभावं याति तथा देहमृतोपि जीवोपि देहाद्देहांतरभावं या तीयतः स्वप्नवदेव प्रातिभासिक इत्यर्थः ४० यथास्वप्ने प्रतिभासत इति प्रतिभासो दृश्यमानो नरः झटिति कुड्यभूतोघटोभवेत् स्वप्नावस्थायामपि प्रतिभासमानमिदं देहांतरं भवतीत्यर्थः ४१ नन्वयं देहः प्रत्यक्षः यते दह्यते वसकथं देहांतरं भजेत्तत्राह असत्यमेवेति मरणजननादिकमपि मतेः प्रातिभासिकमेव जीवनं तत्देहस्य दाहादिदर्शनं स्वाविद्याकल्पितस्यैव न तद्वासनामयस्येति भावः स्वस्यान्यरूपवत्

स्वप्नेदृष्टोयथाग्रामोयातिसतान्यथेदाणत् देहाद्देहं तथायातिदेहोयंप्रतिभासकः ४० प्रतिभासोयथास्वप्नेनरःकुड्यंघटोभवेत् सत्यमसत्यमेवेदं देहांतरमिदंस्वतः ४१ असत्यमेवम्रियते त्वसत्युजायतेपुनः जीवःस्वःप्रातिभासेनस्वप्नवत्स्वान्यरूपवत् ४२ कालेनैतादृशंरूपमिदंमान्यत्वमेतिवै प्रकृतंनिश्चयात्तत्भ्रमंत्यतेभवःस्वतः ४३ वस्तुदृष्टमदृष्टंचस्वप्नेसमनुभूयते जीवस्वप्नेजगद्रूपं विद्धिवेद्यविदांवर ४४

देहांतरवदित्यर्थः ४२ तर्हि किं यौवनवार्द्धक्यवद्देहांतरभावं एतीति नयतः प्रकृतमिदं शरीरं बाल्याद्यवस्थाभेदेपि तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञा निश्चयात्तदृणतेभूतभावि देहात्तु प्रत्यभिज्ञाभावादन्येसंततीनसंततीत्यादिभ्रांतिं गच्छति अतस्तेषां स्वतो जीवतरणवभवः वासमयासमुद्भवइत्यर्थः ४३ ननु कदापि प्रागदृष्टदेवादिशरीरभावे का स्यवासना तत्राह वस्त्विति इदं त्वजगद्रूपं जीव स्वप्नांतर्गतं विद्धि तस्यत्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना इति श्रुतेरित्यर्थः इदं त्वस्वप्ने अननुभूतस्यापि दर्शनं इहजन्मन्यननुभूताभिप्रायेण दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सर्वं पश्यतीति श्रुतिमवलंब्योक्तं वस्तुतस्तु

रामः
१७८

साविद्यं ब्रह्मत्वनतयेत्याह ब्रह्मणीति कचति सर्ववस्तुशक्त्यादिरूपेणदी प्यते जीवरूपेणप्रतिबिंबतिमेदकल्पन
याचद्वैतीभवति ३४ अस्त्वेवं किंतावता तत्राह यदिति तत्रसंगादोषदस्तत्स्वभावेनात्मकंचनं तंस्वभावमसत्य
मपिभवतास्वेनात्मनासत्यं वेत्तिसुचनियमोनकदाचनव्यभिचा रीतिसर्वापिनियतिसिद्धेत्यर्थः ३५ सत्या
नृतमिथुनीभावेवाचारंभणश्रुतिदर्शितन्यायेनदृष्टांतमाहहेमत्वेति ३६ अतएवप्रथमकार्येमनसिचिज्ज
डोभयरूपतादृश्यते तत्त्वपाल्लित्यंततस्सत्यमित्याहसर्वगत्वादिति अन्यदाकदाचिदित्यर्थः ३७

ब्रह्मणि लालसनालैव स्थितः कचति बिंबवत्ति द्वैतीभवत्यदेहोपिचिन्मयत्वात्स्वभावतः ३४ यद्यथैवं
वात्मकंचनंचेतितंभवतात्मना असत्यमपि तन्नेह व्यभिचारी कदाचन ३५ हेमत्वकटकत्वेद्वैस
त्यासत्यस्वरूपिणी हे म्नि भांडगतेयद्वच्चिताचितेतथात्मनि ३६ सर्वगत्वाच्चित्तेस्त्रित्वंनित्यं
मनसिविद्यते हेमत्वंकट कस्येवजडभावःस्थितोन्यदा ३७ चित्तजाड्यात्मकं चित्तं दृढंभाव
यतिस्वयं यथायदेवयद्भावंतथाभवतितत्तदा ३८ कालेकालेचिताजीवस्त्वन्योन्योभवति
स्वयं भाविताकारवानंतर्वासनाकलिकोदयात् ३९

चित्तस्यजाड्यंजडदेहविषयाकारस्तदात्मकंचित्तंदृढभावनयायद्देवनरस्थावरादिनायेनप्रकारेण
यदायद्भावंभवति तदातथैवतद्भावंभवति अनुभवतीत्यर्थः ३८ एतएवकालभेदेनजीवस्याहमाका
रभेदानुभवइत्याहकालेइति चिताअंतर्वासनाकलिकारणोदयाद्धिकालाद्वैचित्र्येणभाविताकार
कान्सन् अन्योअन्योभवति ३९

वा०टी० ...भिरिति पुर्यष्टमित्युक्तं तत्तु पञ्चीकृतानां भूतानां स्थूलत्वादेव...

नि०प्र० ननु शास्त्रे ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं प्राणपञ्चकं निश्चान्तःकरणमात्रे विद्याकामकर्माणि पुर्यष्टमित्युक्तं तत्र तु मनोबुद्ध्यायष्टकमेव पुर्यष्टकमुक्तं तत्राह अमूर्तमेवेति लघुत्वं पुर्यष्टकं मू०नि०

१७९ तस्य स्थूलत्वं तस्य पञ्चलिस्या तत्कथममूर्तमिति मनोबुद्ध्यायष्टकमेव पुर्यष्टकमुक्तं तत्राह अपञ्चतन्मात्रत्वात् लिङ्गात्मत्वरूपो लिङ्गात्मा अ

त दास्याद्यादि पञ्चीकरणे नाममूर्तीनां तन्मात्राणां स्थौल्यस्यात् अपञ्चतन्मात्रत्वात् त्वं तत्त्वनसंभवतिन त्वमूर्तं वासनाक्रोडीना

मूर्तं एव अस्याखिलं पञ्चीकृताकालं त्वं प्रतिपीवरतानिरवधिकं स्थौल्यं तत्त्वनसंभवति न त्वमूर्तं वासनाक्रोडीकृता महान् गुल्मो ब्रह्मवासेत मसंभावितामेवं

मपिनलनस्थौल्यं दृष्टं पस्यास्वलमेव दुर्लभं तदा स्थूलवार्तता महान् गुल्मो दास्य परमाणोरप्यतिसूक्ष्मस्य देहतास्तु मेरुत्वेवास्य

स्थूलतेजोजलपृथ्वीतापि एवं च स्थूलभूतानामेवासंभव स्य परमाणोरप्यतिसूक्ष्मस्य देहतास्तु मेरुत्वेवास्य

तासभाविते तिनभो ति क्व देहांत पुर्यष्टकं वर्णितं इत्यर्थः ५१

अमूर्तं एव चित्ताला स्वतमस्यातिपीनता वात तास्य महागुल्मो देहतास्य स्तुमेरुता ५१

निरजस्वक्रमेणैव निरवस्था तु मुक्तिभाक् सुषुप्ते का वस्थास्य जडाः क्रोडीकृता यया ५२

१७९ मुक्तमनुपयोगादपि नमो दृशा शास्त्रे च स्थूलसद्भावकल्पना युक्तेत्याशयेनाह विरजस्त्वेति मनोमात्रमेव दे

हादिप्रपंचः अत्र मनसो वैराग्याद्यभ्यासेन विरजस्त्वे शमादिसाधनसंपत्तौ वाक्याद्दानोदयक्रमेण मनःक

ल्पितस्य प्रपञ्चस्य तन्मूलाज्ञानस्य च वाधे स्वकार्यकारणावस्थावंध्यदयशून्यस्य मुक्तिरूपपद्यते

स्थूलभूतभौतिकमूर्तप्रपंचाभ्युपगमे तु तादृशस्य ज्ञानेन वाधादर्शनान्न मुक्तिरुपपद्यते इत्यर्थः एव याम:

निष्कर्षे स्वप्न सुषुप्ती द्वे एवावस्थे न जाग्रन्नाम्नी स्थूलविषयान्या अवस्था केनचिदुपपादयितुं शक्या १७९

केत्याशयेन ते विभज्य दर्शयति सुषुप्तेति साध्ये न यया जडाः सर्वे देहादिप्रपंचा वासनात्मनोपसंहृ

तर्हि वाक्यजन्यब्रह्मसाक्षात्कारलभ्यब्रह्मभावोपि देहांतरवद्वासनामयः स्वप्नएव किं न स्यात्तत्राह अजाग्रादिति
यः शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यंत इति श्रुतेः स्वाप्ने ध्यानादिनाईरितः अजाग्रद्दृष्टा तुरीयया दृष्टः परमात्मा तत्स्वरू
पलक्षणस्त्रिविधः स्वप्नएव नविद्यते जाग्रत्तिकदापि तदनुभावाभावेन तद्वासनाप्रसिद्धेस्तत्स्ववासनामय
त्वायोगात्तस्मादसो अच्छात्मा चेतनमात्रमित्यर्थः ४५ सएव चिदात्मा चेतनं जीवोभूत्वा अघोत्रवीभिधंत्र
नवं वर्तमानमर्थं यथाचित्स्वभावादेव पश्यति नअन्यथा तथैवाग्रे दृष्टमप्यर्थं प्रपश्यतीत्यर्थः ४६ अतए
वादृष्टविषयेपि भावनाप्रचयेन दृढीकृतवासना पूर्वदृष्टविषयांवासनांजयतीति पुरुषप्रयत्नप्राबल्यं
प्रदर्शितमित्याह प्राक्तनीमिति ४७

अजाग्रद्दृष्टदृष्टोयः स्वाप्ने ध्यानादिनेरितः नस्वप्नोविद्यते तस्मादच्छात्मा चितिमात्रकं ४५ अ
घाप्र्वाभिधं स्वप्नेयथा पश्यति नान्यथा अग्रदृष्टं तथैवार्थं चेतनं चित्रपश्यति ४६
प्राक्तनी वासनाद्याविपौरुषेणाव जीयते ह्यः कुकर्म प्रयत्नेन प्रयाति हि सुकर्मतां ४७ मो
क्षाहृते न शाम्यंति जीवितां चकुरादयः उन्मज्जंति निमज्जंति केवलदेशकालयोः ४८ चित्तः
कलनातस्य देहोग्रइव तिष्ठति पंचात्माभाविता सत्यो महायक्षः शिशोरिव ४९ मनोबुद्धि
रहंकारस्तथा तन्मात्रपंचकं इति पुर्यष्टकंप्रोक्तं देहोसावातिवाहिकः ५०

एवं जीवस्यवासनापरिणतिलक्षणो देहादिबंधो वर्णितः इदानीं कदा तन्निवृत्तिरिति वांछायामाह मोक्षा
दिति ४८ मोक्षं विनैव देहादिनिवृत्तिः किंन स्यात्तत्राह चित्त इति पतश्रुतेः यावन्मोक्षं देहाकारकल
नावासनातिष्ठत्येव स्वकलनैव तत्सजीवदेहः अयंति षतीव यथाशिशोर्भावितो महायक्षोग्रेतिष्ठति तद्व
दुर्निवारइत्यर्थः ४९ इदानीं कथं चितस्थूलदेहनिवारणेपि मोक्षं विना लिंगदेहलक्षणं पुर्यष्टकं दुर्नि

वा०टी०

नि०पू०

१८०

तत्व तोपावान्यश्रेति ज्ञा तत्प्रमाणेजीवः सर्वंति येजानाति भासपतिसाक्षी तन्मयभवतील र्थः यत्त्वज्ञा
तप्रमाणः सोपिपरमार्थतः स्वस्थएवाज्ञाना क्लिलावद्दर्णीकृतेस्व त्म दयस्त दीर्घस्वप्न विभ्रमं तीज्ञं भयंप
प्रपतीतिन्वयः ६१ तर्हि किंजीवानां हृदयेवास्तवं भयमस्तिनेत्याह जीवानामित्यादिना ६२ ६३ ६४ अस्मज्जीवा
नाः सोषुप्ती स्थितिर्वासनानां अंतः अवधिः तत्पत्ल र्यातीति योनिवसिनत्वात स्वस्वप्नेस्फुरति वे चित्र्येण स्फुटी
भवतील र्थः कथंस्फुटीभवतीत दाह घनेति ६६ तस्यवासनाद्यायोत्कर्षाद्युत्त रोत्तरं शुभयोनिप्राप्तिरित्याह मध्य

जातप्रमाणोजीवो तयेजिनातीहतन्मयः पश्यतीमंभयं चेवस्त्वदीर्घस्वप्नविभ्रमं ६१ मिथ्योदितस्वहृदयेस्व
स्थएवशिलीकृते जीवानामंतरे स्वन्यन्न किंचिच्छिलालं विना ६२ तानामेवान्यतयापश्यन्मुधैवपरिशो
चति जीवाणेरंतरे स्वन्यन्न किंचित्परमार्हते ६३ यत्रतत्र जगद्दृष्टं महोमाया विजृंभितं स्थाल्पंततः क्व
पदंवूनां पथानानाभ्रमोदयः जीवाणूनांतयेवांतर्मिथ्यासंसरणोदयः वंधोस्य वासनावंधोमोक्षः
स्याद्वासनालयः ६५ वासनांतोस्यसो षुप्तीस्वप्नेविस्फुरतिस्थितिः घनवासनमोहोयंजीवः स्थावरता
दिभाक् ६६ मध्यस्थवासन स्तिर्यक्पुरुषस्तनुवासनः यदांतर्जीवितेनांतो वहिर्जाताघटादयः ६७
जीवेक्यद्गुभयोः सत्ताग्राह्यग्राहकयोस्तदा आलानालसमालीढो वहिरंतर्यदाचिता ६८ तदाग्राह्य
ग्रहणधीस्थिगत्ले षवसोदया नेहसंसज्यते किंचिन्नेह किंचिन्नगृह्यते ६९

स्येतिपुरुषः मनुष्यगंधर्वदेवगंधर्वादिवासनानांद्यायतार तम्येनवैचि त्र्यस्फुटीभावमुक्त्वाग्रहणादिवैचित्र्ये
णापितमाह यदेत्यादिना यदा यस्मिन्कस्मिन्नपि च्युतिकाले देहांतः आनखाग्र व्याप्त प्राणाहंभावलक्षणेन जीवितेन रामः
एतान देहपरिमित अंतःपरिच्छेदोभवति तदाह घटादयः पदार्थाः वहिर्जाताः संपन्नाः संतश्चवहिः किंततस्तत्राहजी १८०
इतील र्थः ६८ एवं हेयोपादेयवैचित्र्यमपि वासना अस्तमेवन वास्तवमित्याह नेति ६९

इतिएवंपरिदृश्यमानप्रकारेणस्थावरजंगमैराकारैरातिवाहिकदेहएवभ्रामो भ्राम्यमतीत्यर्थः ५३ ५४ भावि मिर्दुःखप्नैर्वासनांतःप्रविष्टैर्बुधितो विद्ध इव गतस्मरित एवानुदिता कृत्ति भ्रमतीति विंवस्वचित्तत्वादुपसं हृतजगत्प्रत्वकालानलसमोदीप्तस्तिष्ठति अनेतांतर्निष्प्रत्यनैपापिकादिसुषुप्तिःप्रस्तु तोः ५५ तत्रस्था

स्वप्ननाम्नीतथावस्थादेहप्रत्ययशालिनी भ्रामोद्धं भ्रमतीहायमितिस्थावरजंगमैः ५३ कदाचि च्छिसुषुप्तस्थःकदाचित्स्वप्नवस्थितः आतिवाहिकदेहोयंसर्वस्यैवावतिष्ठते ५४ यदासुषुप्तभा वस्थोभाविदुःस्वप्नवोधितः तदाकालानलसमस्तिष्ठत्यनुदिताकृतिः ५५ स्थावराद्यास्व स्थासुकल्पवृक्षादशासुच भवत्येवसुषुप्तस्थो घनमोहशिलाचलः ५६ सुषुप्तता स्यजडतास्व प्नोस्थैर्यंहिसंसृतिः यःप्रबोधोस्यसामुक्तिस्तज्जाग्रद्यात्तुर्यतां ५७ जीवन्प्रबोधान्मुक्तिर्हि प्रबोधास्पदमात्मतां सोभ्येतिज्ञात्वात्तमलेतामंकनंतामिव ५८ जीवप्रबोधान्मुक्तिर्यासाचेहद्विवि धोच्यते एकाजीवन्मुक्ततेति द्वितीयादेहमुक्तता ५९ जीवन्मुक्तिर्हि तुर्यत्वं तुर्यातीतंपदंततः वो धोजीवप्रबोधोयंसन्धवुद्धिप्रयत्नतः ६०                कं३

वरादिनिकृष्टावस्थासुजाड्याधिक्यात्सुषुप्तिप्राचुर्यमित्याहस्थावराद्यास्विति अप्यर्थेचशब्दः तथाच कल्पवृक्षाणांपुण्याधिक्यात्कृमिकीटदंशादीनांदुःखाभावादानंदाधिक्येपिनमनुष्यादिवत्प्रबोधोस्तीति तमाश्रित्यैवेत्यर्थः ५६ तथाच चित्तजाड्याप्रकर्षएवसुषुप्तिश्चित्तभ्रमणमेवसंसृतिश्चित्तस्यतत्त्ववोधएवबंधमु

[illegible]

[illegible]

असत्यत्वावस्तुत्वाभ्यां समर्पित स्वप्नतां साधयन्नैव धर्म्यानुभवेन निमित्तं दर्शयति जीवस्वप्नमिति अस्मदीयस्वप्नवल्लिप्रवाप्यत्तां पाः अप्रतिभासत्तो हेतो दीर्घतयाच दैर्घ्यमेव वैधर्म्यभ्रमहेत्वरितिभावः ३ ४ वस्तुस्वभाववैपरीत्यदर्शनादप्यस्य स्वप्नतेत्याह अ जडेष्वहंकारभूतभुवनादिजडतातथाजडेचाहंकाराद्दिदेहांते आत्मत्वाभिमानादजडता उदिता जीवस्य समष्टेरेकदेशभूताये व्यष्टिजीवास्तदनुभवलक्षणान्मोहतोभ्रांते ५ ६ कल्पितभेदेषु सत्यत्वारोपकारणमाह सर्वगत्वादिति

जीवस्वप्नमिमे दीर्घं चिरंत्वाप्रतिभासतः असत्यमप्यवस्तुत्वाद्विद्धिवै ध्यविदांवर ३ स्वप्नात्स्व
प्नांतरमिव गच्छंतो जीवजीवकाः असत्यमेव पश्यंति घनसत्यतया वच ४ अजडेजडताजाता
जडेचाजडतोदिता असत्यसत्यता जीवजीवानुभवमोहतः ५ भानोर्मध्यंतरखिलं पश्यंतस्त्रि
जगद्भ्रमं भ्रमंति स्व संभ्रांता इवजीवाभिदालिभिः ६ सर्वगत्वादनंतत्वात्तस्य जीवस्य जीवत
पश्यदावयंतिचेतंति तदेवप्रतिसत्यवत् ७ पुंडरीकाक्षानिर्दिष्टामसंसक्तिमतिं शुभां यामलि
प्यमहाबाहो जीवन्मुक्तो महामुनिः ८

व्यष्टित्वादेवजीवतोप्यसंतज्जीवभूतस्य स्वस्य परमार्थतः सर्वगत्वादनंतत्वादपरिच्छेदेन सत्यत्वात्प्रपद्युद्भावयंति तदेवआरोपितसंसत्तया स्वसत्तारोपेणसत्यवच्चेतंति तस्मात्तत्संसक्तित्यागात्तत्सत्ताभ्रमनिवृत्तौ बुद्धतत्वस्यजीवन्मुक्तिः सिध्यतीतिभावः ७ अपमेवार्थोभगवद्गीतायांभगवतार्जुनायोपदिष्ट इत्याह पुंडरीकाक्षेति शुभांप्रत्याविवृत्तिशेषः ८

181

शोभितास्तत्त्वबोधेन विराजमानाः स्मः सबाह्याभ्यंतरं जगच्चित्रमिति रिक्तं न विद्यते कालत्रयेपीत्यर्थः ७० यथा अब्धिः
समुद्रस्तत्तरंगाणि स्फुरन्त्यपास्तसमस्तत रंगबुद्बुदादिभेदः स्वादाकाशादप्यच्छं सकलं संकेशुद्धं जलमेव तथा इदं
सर्वं जगत् अपहस्तितं निरस्तवासनावस्थं वै विभ्रमभेदजातं यस्य तथाविधं अनामयं पदमेवेत्यर्थः ७१ इति
श्री वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धे एकपंचाशत्तमः सर्गः ॥ ५१ ॥ जीवस्वप्नो जगत्तत्रास्
संकल्पात्परिणामः तदर्थमर्जुनाख्यानं वशिष्ठेनावतार्यते ननु स्वप्नः सर्वेषां जीवानां प्रत्येकं भिन्नः जाग्रत्
प्रपंचस्तु सर्वेषां साधारणः सर्वैः स्वप्नवैधर्म्येणानुभूयमानः कथं स्वप्नः स्यात्तत्राह य इति आदितः प्रथ

बाह्यांतरकलाकारश्चिदालोकः प्रकाशते । त्रिजगच्चित्रमलकारस्तत्र लं भेदविकल्पने ॥ ७० ॥ शोभि
तास्म स्थितिश्चिरं बाह्याभ्यंतरं न विद्यते अब्धिर्यथा जलमपास्तसमस्तभेदः स्वादच्छमेव
सकलं द्रवमेकशुद्धं सर्वं तथेदमपहस्तितभेदजातमाद्यं परं पदमनामयमेव बुद्धं ७१ इति श्री बुद्ध
वाशिष्ठे मोक्षोपाये इंद्रियाध्ये पितृं भविविचार एकपंचाशत्तमः सर्गः ॥ ५१ ॥ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ यो
जीवस्यादितः स्वप्नो नानाक लनकोपमः तमिमं विद्धि संसारं न सत्यं नाप्यसन्मयं १ ननु स इव
जीवस्य स्वप्नः संभवति कचित् तेनेति जाग्रतो भावा जाग्रत्स्वप्नकृतो त्राहि २

मं जीवस्य सर्वजीवसमष्ट्यात्मनो यः स्वप्नः स्तमेव नमस्माकं जाग्रदिति कल्पितं संसारं विद्धि १ किमर्थमिवं
कल्प्यत इति चेद्य स्वीनामिव समष्टेः स्वप्नांतराप्रसिद्धेरिहाह नेति तेनास्माकं जाग्रत्प्रसिद्धाः भूतभुव
नादिभावास्तस्य जाग्रत्स्वप्नभवस्थानकृतोदयान स्वप्नतोभिद्यंत इत्यर्थः २
स्था १

तत्र कालनियमो नास्तीत्याह कदाचिदिति १८ तस्मिन्यमे नियमसंस्थितौ तपसि आसीने सति मुमुक्षुः कानिचि
दपि भूतानि न हिनस्ति १९ तेनाहिंसमेन हेतुना महीतलं नीरंध्रैर्बहुभिर्भूतैर्वै निःसंचारं संचारायोग्यं भ
वति खेदीस्विद्वान् २० सुराः विष्ण्वादिदेवाः युक्तिभिः अंशावतारं भारतस्य चापापैः द्विपयंति हिंसनेन वि
रलीकुर्वंतीति यावत् २१ २२ अपंचभारावतारादिष्ट्यवहारो बहुशो वृत्त इत्याह एवमिति २३ अघानां पा
पानां विघातायकर्त्ता आ भविष्यतीति शेषः दूरेस्तज्जनानां कर्मणां पीडनं यस्मात्स्मात् विशेषणद्वृत्तचर्या

कदाचिदष्टौ वर्षाणि दशद्वादश वा पि च कदाचित्पंच सप्तादि कदाचित्षोडशापि च १८ उदासी
न वदासीन तस्मिन्नियमसंस्थितौ नहि नास्ति जगज्जाले मुमुक्षुर्भूतानि कानिचित् १९ तेन नीरंध्र
भूतौघानिःसंचारं महीतलं भवति प्राय्बिस्वेदीकुंजरो मशकैरिव २० अथैतानि विचित्राणि भूतानि
बहुयुक्तिभिः द्विपयंति सुरा राम भुवो भारनिवृत्तये २१ एवं युगसहस्राणि व्यवहारस्तानि च सम
तीतान्यनंतानि भूतानि च जगंति च २२ वैवस्वतो घतष्पमो यएष पितृनायकः अनेन लघुना सा
धोपरिहीणेषु केषुचित् २३ युगेष्वघविघाताय वर्षाणि द्वादशात्मना आत्मचर्ये हकर्तव्या दूरास्त
जनकर्षणं २४ तेन यमुनीनीरंध्रा भूतैर्भ्रमैरमुमुक्षुभिः दीनीभूय लगत्येव भारभूतैर्भविष्यति
२५ भूभारपरिभूतां गां हरिं शरणमेष्यति कांतादस्युपराभूता दीनापतिमिव प्रिया २६ हरि दे
हद्वयेनाथ महीमवतरिष्यति देवांशैरखिलैः सार्द्धं नरनारायणंगतैः २७ वसुदेवसुतस्त्वेको वासु
देव इति श्रुतः देहो भविष्यति हरेर्द्वितीयः पांडवोऽर्जुनः २८ युधिष्ठिर इति ख्यातो धर्मपुत्रो भविष्य
ति अंभोधिमेखलाभूपः पांडोः पुत्रः स धर्मवित् २९ दुर्योधन इति ख्यातस्तस्य भ्राता पितृव्यजः भवि

अहिंसादिघटितनिर्विकल्पसमाधिरूपेतिगम्यते २४ प्रयत्नगत्याबनगत्यसंकीर्णेतिपावत् २५ २६ नरंना

रामः
१८२

तदर्थमर्जुनाख्यायिकामवतारयति पांडोरिति सएवंजीवन्मुक्तिसुखविशिष्टंजीवितमात्मशुद्दीपयिष्यतिदेश्यति
स्वार्थेणिन्द्विगुणाभावश्छद्दस: ९ १०अर्जुना व तामेकारणं वक्तुं सर्वमूलमनुक्रामति अस्तीत्यादिना स्थित
मिति स्वमहिम्नि प्रतिष्ठितइतिश्रुतेः ११ तस्मिन्दृश्यमाने संसारजाले शकुनपःकपालत्वानितत लोकाधिप
त्वं १४ इदंश्रुतिस्मृतिसमाचारविहितंप्राप्य उपादेयंइदंतन्निषिद्धं पापंहेयंस्वाधिकारानुरूपसंकल्प
पांडोःपुत्रोऽर्जुनोनामसएवंजीवितमात्मनः द्दीपयिष्यति निर्दुःखंतथादापयजीवितं ९ श्रीरामउवा
च॥ भविष्यति कदाब्रह्मन्सोऽर्जुनःपांडुनंदनः कीदृशीच हरिस्तस्य कथयिष्यत्यसक्ततां १० श्रीवशि
ष्ठउवाच॥ अस्तिसन्मात्रमात्मेतिपरिकल्पितनामकं स्थितमात्मन्यनाद्यंतेनभसीवमहानभः ११
दृश्यतेविमलेतस्मिन्न यं संसारविभ्रमः कटकादिर्यथाहेम्नि तरंगादिर्यथांभसि १२ चलद्
शाविधाभूतजातयःप्रस्फुरंत्यलं तस्मिन्संसारजालेऽस्मिन्जालेशकुनयोयथा १३ तत्रैते यम
वेंद्रार्कशक्राद्याःशंसितक्रमाः भूतपंचकसंसारलोकपालत्वमागताः १४ इदंप्राप्यमुपादेयंहे
यंपापमिदंत्विति ते ःस्वसंकल्पघटितादृष्टेना स्थापिता स्थितिः १५ तस्यावयवावदनस्यप्रवा
हपतितेनिजे कर्मण्यचलसंकाशंस्थिरंचित्तमवस्थितं १६ भगवान्समयःकिंचिज्जतेप्रतिचल
युगे तपःप्रकुरुतेभूतदलनात्माशयंकया १७
घटितवेदनात्स्थितिर्मर्यादास्थापिता १५ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह तस्येति तस्यवदपमाणायमस्यअध्रुपा
वतएतावत्कालंस्वीये अधिकारकर्मणि मनःअचलवत्स्थिरंचित्तंअवस्थितं १६ संप्रतिचल युगं
वीक्षायामव्ययीभावः कदाचित्किंचित्तपःप्रकुरुते प्रतिचलयुगं किंचिज्जते दापरांते इतिवा १७ युगं

वर्ण्यते हं कर्तेत्यागः संगत्यागादिलक्षणं उपास्य इति पक्षेपि च दशाभेदेन व्यवस्थिते तत्रादौ स्वबंधकं हंताहमित्या
दिरूपोहंताभिमानः एते मदीया बांधवा इत्यादि ममताभिमानश्च त्वत्सर्वदुःखनिदानमिति स एव त्याज्य इत्याह हं
अर्जुनेति हे अर्जुन त्वं जरामरणादिषडूर्मिनिर्मुक्तः अत एव शाश्वतः स्वबंधवादीनां स्वयं साक्षाद्दातास्मि अत
स्त्वं कस्यापि न हंता अहं हंतेत्यभिमानम् अलं मत्वं तं त्यजेत्यर्थः १ अभिमानत्यागफलमाह यस्येति पश्चात् वधा
दिप्रवृत्तिकाले अहमनुघातयामी त्यहंकृतो भावो नास्ति उत्तरकालं च यस्य बुद्धिस्तत्फलहर्षविषा



श्रीभगवानुवाच॥ अर्जुन त्वं न हंतात्वमभिमानमलं त्यज जरामरणनिर्मुक्तः स्वयमात्मासि शाश्व
तः १ यस्यानाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हंति न निबध्यते २ येवस्त
ज्ञायते संविदं तः सेवानुभूयते अयं सोहमिदं तन्म इत्यंतः संविदं त्यज ३

दादिना न लिप्यते स पुरुषः इमान्सर्वान्लोकांस्त्रिविधमत्तजातं पश्चात् हत्वा प्राणैर्वियोज्यापि कमपि न हं
ति सर्वत्र शाश्वते कालतत्त्वस्य वधादि विरामदर्शिनस्तस्यैव सत्त्वात् देहादीनां च मायामात्रत्वेन नित्यमसत्त्वादेव वधा
पुत्रस्येव च धाऽसत्त्वेऽरिति भावः अतस्तत्प्रयुक्तपापफलेनापि न निबध्यते यद्येवं स्यादित्यर्थः २ हंतृत्वादिधर्मकि
देहादित्वदात्मभ्रांतिसंवेदनवशादेव तद्धर्म हंतृत्वादेहात्मनि प्रातिभासो न स्वतः अतस्तदेव प्रथमं त्यजनेत्याह
येवेति अंतर्देहे आत्मनि येव संविद्बुद्धिकृतिर्देहाद्यभिमानरूपा अन्या दृशीवा अयं करणसंघातः सहं
तो अहं इहमे तद्देहादिसंबंधितद्वधादि मेमम इत्येवं संविदं भ्रांतिवृत्तिं त्यजेत्यर्थः ३

आसमंतात् त्रायत इति आत्रा सेना तदक्षौहिण्यः अत्र भारतयुद्धे कुरुदेत्रे वा घटिष्यंति ३१ हे राघव कुह तत् गांडीवं धनुर्यस्य धनुषश्चेत्सनजस्तथा विधेनार्जुनदेहेन विभारत्वं भारावतरणं करिष्यतीति पूर्वेणान्वयः ३२ नरधर्मा अजं प्राप इति पावन ३३ स्वजनान् वधून् ३४ बुद्धे नरत्वेन सिद्धात्मबोधेन कृष्णदेहेन ३५ बोधनप्रकारमेव विस्तरा दर्शयति नजायत इत्यादिना अयं तविकारयोर्निषेधे अध्यात्तनविकारच ब्रह्मपंचस्तक्वनिवारपतिना पमित्तिभा विजन्मादि प्रतिषेधो वा ३६ एवं उक्तस्वभावमात्मानं योहं तारं वेति य अहतं मन्यते ताबुभौ नात्मानं तत्त्वतो विजानीतः अज्ञानमेवहं

अन्योन्यं हरतो कवीतयोः संग्रामलोलयोः अष्टादशाक्षौहिण्यो वटिष्यंत्यत्र भीषणाः तत्क्षयेन वि
भारत्वं भुवो विष्णुः करिष्यति राघवार्जुनदेहेन कुहजांडीवधन्वना ३२ विष्णोरर्जुननामासौ प्रकृतं
भावमास्थितः हर्षामर्षान्वितो देहो नरधर्मा भविष्यति ३२ तमर्जुनाभिधं देहं प्राप्तकार्यं कसिद्धपे
हरिर्बुधे न देहेन बोधयिष्यति राघव ३५ नजायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः
अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ३६ य एनं वेत्तारं यश्चैनं मन्यते हतं उ
भौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते ३७ अनंतस्यैकरूपस्य सततः सूक्ष्मस्य खादपि आत्मनः परमे
शस्य किं कथं केन नश्यति ३८ अनंतमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमात्मालोकय संविदात्मन् संविद्धपुरुषा
रमलब्धदोषमजोसि नित्योसि निरामयोसि ३९ इतिश्रीवाशिष्ठे मो० नि० उ० नारायणावतारे दिपंचाशत

त्वहतत्त्वादिभ्रांतिनिमित्तिपावृत् ३७ त्रिभिः किं तु तैर्नाशप्रनाशप्रकारनाशहेतूनां प्रतिक्षेपः ३८ स्फारमपरिच्छिन्नं अतएव अलब्धदोषसंविद्वपुश्चैतन्यस्वरूपमेवासि अतएवातो सि निरस्ताज्ञानतत्कार्यकलंजनम् आसीत्तिनवं
धुसेसक्तितनमरणादिसंभावनमयुक्तं दुःखं तत्त्वोचितमिति भावः ३९ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकर

सर्गः॥५२॥ सर्गः॥५२॥ [illegible]

तिहंध

कां२

पञ्चसंघातकृतेकार्येति दंतर्गस्या ।स्येकैकस्यसंघाताभिमानदुःखेन प्रोकेऽपहास्यतातत्र किंवा ंयंत,द्बहिर्भ्नति
स्यतद [illegible] ोन्चनेइत्याशयेनाह बहुभिरिति गह्यतेचेत् हासार्थेविभतीत्यर्थः तथाचाहु नेसामवापिकंदुः
खमेक [illegible] ाञ्चितुमर्हतीति किंच निरहंकारस्यफलसंगरहितंकायिकादित्रिवि [illegible] धंशास्त्रीयकर्म
चित्तशु [illegible] द्धि द्वारा ज्ञानोद्दीपकत्वात्परमपुरुषार्थायैवेतीतिनतेस्वधर्मा पुष्टुःखत्र सक्तिरित्याहकाये
284 नेतियोगिनोत्रमुमुक्षवः ८

बहुभिःसमवायेन यत्कृतं तत्र भारत एकोऽभिमानदुःखेन हास्यायैवहि गृह्यते ८ कायेनम नसाबु
द्वितीये २ द्ध्याकेवलैरिंद्रियैरपि योगिनः कर्मकुर्वंति संगंत्यक्त्वात्मशुद्धये ९ अहंत्वविषचूर्णेनयेषांकायेनमा
रितः कुर्वंतोपिहरंतोपि नचैतानि विषूचिकाः १० नकश्चिद्राजतेकायोममतामेघदूषितः प्राज्ञोप्य
तिबहुज्ञोपिदुःशीलइवमानवः ११ निर्ममोनिरहंकारः समदुःखसुखःक्षमी यःसकार्यमकार्यंवा
284 कुर्वन्नपिनलिप्यते १२

नमारितोमरणा ःपन्नापादितः पुनः पुनर्मृत्युहेतुभोगलंपट्येनप्रवर्त्तितइत्यर्थः निर्विषूचिकाःनिरस्ता
गाद्यामयाः लौकिकंशास्त्रीयंकर्मकुर्वंतोपिआनुषंगिकंतत्फलंहरंतः उपभुंजानाअपिनचैतेकुर्वंतोह
रंतश्चेत्यर्थः १० कश्चित्लौकिकेशास्त्रीयेवाव्यवहारेनराजते अनर्थानास्कंदितपुरुषार्थायनकल्पतइति
यावत् ११ कार्यमवश्यकर्त्तव्यंशास्त्रीयंकर्म अकार्यमनावश्यकंलौकिकंनतुनिषिद्धंप्रसक्तेः १२

अनयाउक्तलक्षणया संविदा हंत्वत्वादिभिर्युक्तोस्मि तस्य युक्तपापे अनष्टः वेधुनाशाद्येहिकानर्थैर्नरकपाताद्यामुष्मिकानर्थैः अयुक्तोस्मीति चमोसा सर्वाभां परित्यक्ते ४ स्वात्मनः अशवस्यपरिदकलेनाप्यस्तेः सत्वादिगुणविकारै देहे दृपादिभिः क्रियमाणानि कर्माणि ५ विमर्शे तु च चुरादीना मेवरूपादि विषयेबोलन इति न तत्कृते प्रवृत्ति ३
रस्यकर्तृत्व प्रसक्तिरित्याशयेनाहुचक्षुरिति अत्रास्मिन्चक्षुरादिकरणकार्यसंघाते अहं कः न कश्चिदिति अहमिति स्थितिः का नयुक्तेत्यर्थः ६

अनयैव च युक्तोस्मि नष्टोस्मीति भावित अभितः सुखदुःखाभ्यामवश्यापरित्यज्यते ४ स्वलांशेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि भागशः अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति तिस्थितिमन्यते ५ चक्षुः पश्यतु कर्णः श्रृणोतु त्वक् स्पृशतु इदं रसना च रसं पातु का त्रकोहमिति स्थितिः ६ कलनाकर्मणि रते मनस्य पि महात्मनः कश्चिदत्राहमिति क्लेशभागे कएव ते ७

कलनासंकल्पादिस्तल्लक्षणे स्वकर्मणि रते प्रसक्ते सत्यपि अत्रास्मिन्मन आद्यं तः करणसंघाते अहं न कश्चिदिति पश्यन्स्तेकः पदार्थः क्लेशभागे प्रविष्टः पदार्थ यो च सि सन्नास्ते वेत्यर्थः ७ रामः

निर्विशेषब्रह्मतत्त्वज्ञानेन तदसामर्थ्ये तु सगुणेश्वरार्पणबुद्ध्या वा कर्म कुर्वतोऽपि न कर्मबंध इत्याह ईश्वरेति १८ अथवा
सर्वसंकल्पत्यागलक्षणसंन्यासयोगयुक्तयापि न ते कर्मबंधप्रसक्तिरित्याह सन्यस्तेति १९ एवमुपदिष्टोऽर्जुनः संगत्यागा
दीनां लक्षणैर्विभागं जिज्ञासुः पृच्छति संगत्यागस्येति द्वाभ्यां २०।२१ आसक्तिकसंगत्यागस्य तत्त्वपरिज्ञानमंतरेण योगा
ब्रह्मार्पणलक्षणैर्भगवान् प्रथमं लक्षणेन निर्दिशति सर्वेति त्यागश्च निर्विकल्पसमाधिपरिपाकसाक्षात्कारानुभवसि
द्धं निष्प्रपंचं प्रत्यगात्मतत्त्वमेव ब्रह्मेत्यर्थः २२ तद्धि योगं तदकारावहित चित्तवृत्तिज्ञाननिवृत्तिफलोपहितं ज्ञान

ईश्वरार्पितसर्वार्थ ईश्वरात्मा निरामयः। ईश्वरः सर्वभूतात्मा भव भूषितभूतलः १८ संन्यस्तसर्वसंक
185 ल्पः समः शांतमना मुनिः। संन्यासयोगयुक्तात्मा कुर्वन्मुक्तमतिर्भव १९ अर्जुन उवाच॥ संगत्यागस्य
भगवंस्त्यागब्रह्मार्पणस्य च। ईश्वरार्पणरूपस्य संन्यासस्य च सर्वशः २० तथा ज्ञानस्य योगस्य विभागः
कीदृशः प्रभो। क्रमेण कथयेतन्मे महामोहनिवृत्तये २१ श्रीभगवानुवाच॥ सर्वसंकल्पसंशांतौ प्र
शांतघनवासनं। न किंचिद्भावनाकारं यद्ब्रह्म परं विदुः २२ तदु योगं विदुर्ज्ञानं योगं च कृतबुद्धयः।
185 ब्रह्म सर्वं जगदहं चेति ब्रह्मार्पणं विदुः २३ अंतः शून्यं बहिः शून्यं पाषाणहृदयोपमं। शांतमाकाशकोशा
छन्न दृश्यं न दृशः परं २४

मद्धि तत् तदनुकलधारामात्ररूपात् योगमित्यर्थः ब्रह्मणि अभिमंतव्य जगतस्तदभिमंतुरहंकारस्य च वाधो मुख्यं ब्रह्मा
र्पणमित्याह ब्रह्मेति २३ ब्रह्मणि जगदहंकारयोर्वाधो यपपत्तये तत्राध्यस्तत्वं वक्तुं ब्रह्मस्वरूपमाह अंतः शून्यमि रामः
त्यादिना तदृश्यतानिषेधो वा तद्दास्याद्यदि दृशः परं दृगंतरं स्यात् न च तदस्तीत्यर्थः २४ रामः ॥ ॥ ॥ 

क्षात्रं क्षत्रियाणां विहितं संग्रामेष्वपलायनं बंधुवधरूपत्वात्क्रूरमपि चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मज्ञानादिहेतुत्वाच्छ्रेयस्करमेव
तथा च धर्मयशोराज्यस्वर्गाद्यभ्युदयाय च भवतीति श्रेय एवेत्यर्थः २३ तर्हि यद्बंधुवधादन्यत् द्रोणभीष्मकृपा २३
दिगुरुवधरूपं कुत्सितकर्म तन्मया कथं कार्यमित्यर्जुनस्य तत्राप मंत्रवशंकां सत्यं यथा गृहीतानि वापन्ना
हं अपीति ष्ट जाहं श्रुतद्विपरीतशास्त्रे धमनप्रहरणं धर्मबहुलत्वात् मम पितेत्वं युद्धकर्म यथायेनसत्ये
न शास्त्रप्रामाण्येन श्रेष्ठं तथापि तेन सत्येन इहास्मिन्युद्धे अभूत वान् अमरणं च मां विजयी भवेत्यर्थः २४

इदं च ते पांडुसुत स्वकर्म क्षात्रमुत्तमं अपि क्रूरमतिश्रेयः स्कत्वापैवोदया यच १३ अपि कुत्सित
मप्यन्यमप्यधर्ममयक्रमं श्रेष्ठं ते स्वं यथाकर्म तथेहाकृतवानभव १४ सर्वस्यापि स्वकर्मैव श्रेय
से किमु सन्मतेः सर्तिर्गलदहंकारा पतिता पिन लिप्यते १५ योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय
पतिः संगत्वं यथाप्राप्तकर्मवान्न निबध्यसे १६ शांतब्रह्मबंधुर्भूत्वा कर्मब्रह्ममयं कुरु ब्रह्मार्पण
समाचारो ब्रह्मैव भवसि क्षणात् १७ राम॥

यत्र यन्न स्यापि स्वधर्मः श्रेयसे तत्र तत्त्वज्ञस्य तत्तस्मान्नरकादिप्रशक्तिदूरोपास्ते वधाति सा यहे येहापातकादिके
हि मिरपि निरहंकारमते लेपाभावादित्याशयेनाह सर्वस्यापीति १५ किं चिराज्यलाभादिलोभप्रवृत्तेयुद्धे
लोभमूलानि पापानि यस्मन्त्यस्तथा मया इति न्यायेन कदाचिदधर्मप्रसक्तिः सीस्फलासंगत्यागेन सिद्ध्यसिद्धिस
समत्वलक्षणं योगस्य स्यात्तेन प्रसक्तिरपि नास्तीति तां योगस्यं ते मुपदिशति योगस्य इति १६ सर्वथावस्थास
णत्वं लक्षणं ब्रह्मार्पणं तु ध्यातुं ब्रह्मसाक्षी पमंदकर्मनते बंधायेत्याह शांतेति १७ रामः २१

तं २

तदृष्ट्वो कारायमगवान्स्वस्यसाक्षीत्स्वलक्षणं विभूतिमाह अहमात्मा गुडाकेशेत्यादिना गच्छतीति जगत् चरं स्वकर्माश्रयः ३२ अहंदै
परं हेतमपरं रूपं तल्लियमंज यच्चाह मेवेद्रूपपर्थः एवंविद्रूपेमांधि अधिकामताः एतन्मेनमनोयस्यसमन्नमनाः भवता दृष्टमापीत
पेवमतः भुवणे कीर्तनादि नवविधभक्तिमान्भवता देशपमेत्तान यज्ञेनकर्मपरमेनवापजशीलोभूवेत्यर्थः एवमुक्तप्रकार
दृष्टेनापियुक्तामध्ये चित्तं निवेश्य मामेवात्मानं स्वात्मभूतं यथासिनाद्दासर परया चप्राप्स्यसीत्यर्थः ३४ एवमुक्तोर्जुनेन देतं १

वोधासाकिलशब्दार्थीजगदेकनशंशय अहमाशाजगदहं स्वमहंकमें चाप्यहं ३३ कालोहमहमहेत्वं चाह
मत्तंजगत् मन्मनाभवमद्भक्तो मद्याजीमांनमस्कुरु मामेवैष्यसियुक्तेवमात्मानंमत्परायणः ४४ अर्जुन उवाच
त्वं सामान्यं दृष्टंतवदेवेशपरंचापरमेवच कीदृशंतत्कदारूपं तिष्ठाम्याश्रित्यसिद्धये ३५ श्रीभगवानुवाच॥ सामान्यप
रंचैवद्वे रूपेविद्धिमेनघ पाण्यादियुक्तं सामान्यं शंखचक्रगदाधरं ३६ परं रूपमनाद्यंतं यन्ममैकमनामयं ब्र
ह्मलियरस्मात्मादि शब्देनेतदुदीर्यते ३७ यावदप्रतिबुद्ध स्त्वमनात्मन्यात्मधीः स्थिताः तावच्चतुर्भुजाकारे देवे
पूजापरोभव ३८ तन्नमासंप्रबुद्धस्त्वंततोमामपसि तत्परं ममरूपमनाद्यंतं येनभूयोनजायते ३९ य
दिवावेद्यविज्ञातोभावस्तद्विमर्दनः तन्मयमात्मानमात्मानंमात्मानमात्मनिपश्यसे अध्य ६० राम ४०
द्वे रूपेमयुक्तिमोगमधिकारंकालंविभागंचाज्ञात्वासमानःपृच्छतिद्वे इति ३५ सामान्यं सर्वजनसाधारणं सुवोधमिस
पीः ३६ परं अप्रबुद्धचित्तैदुराधिगामं ३७ ३८ ततःचित्तशुद्धिक्रमात् ३९ तुशद्वोवाशद्वः इदं चसगुणभजनंमयातु
मांचितशुद्धभावंसंभावने यादितुतवभावाश्रितं वेद्यंवेदनार्थं विज्ञातंभावेनः विज्ञानेकस्वभावं ब्रह्मयस्यतथा रामः १८६
धःशुद्धः इतिमन्यसेततर्हि ममइश्वरस्य आत्मानंपरमार्थिकस्वरूपभूतं शोधिततत्त्वं सर्वस्यात्मनःस्वस्यचआ
त्मानंशोधितत्वं पदार्थरूपंचैकमीक्षसारवंउपरि पूर्णमात्मानंसंश्रयबुध्यातानिबोधसवेत्यर्थः ४० हरिः हरिः हरिः

286

ततस्ताद्दृशस्वभावादीषदभ्युदितं यत्समुत्थानं सोयं जगदारोपवदेव तदंशेषु जीवेषु प्रत्येकमहंभावाभ्यास इति न तत्राग्रहो
युक्त इत्याह भाव इति द्वाभ्यां एष अहमिति भावः स्वाधिष्ठानादपृथग्भूतत्वादेव हि यस्माद्धेतोः पृथक्कल्पनं तः परिच्छेदः स्व व्रलाणि
न च संभूत अहमिति कश्चिदवगच्छति तथा चावगते न पृथक्त्वोपपत्तिः पृथक्त्वेन चानावगते तु त्वोपपत्तिरित्युपपत्तिवशयमन्यतर
स्मिन्न हेयेति रूपयति केपृथक्केहेयमिति भावः २७ अहंतायामुक्तन्यायो घटादिममतेहायामपि योज्य इति दर्शयंस्तत्र
लाहंताग्रहस्यागमेव द्रढयति घटेति यथा अहमीहा अहंभावो न पृथगस्ति तथा इह प्रतीति घटादिममतेहा लदार्ण
मर्कटोपि पृथङ्नास्तीति नज : नुषंगेणयोज्यं तथा च द्विविधापीहा अभोधिरिव पूर्णस्वे आले वेत्तिनाहं तन्नाग्रहो युक्त

स ५

तत ईषद्यदुत्थानमीषदभ्युदितं स्वजगत्प्रतिभासोपमाकाशमिव शून्यता २५ भावोहमितिकोप्येष
प्रत्येकमुदितश्चिते कोटिकोट्यंशकलितः काइवैनं प्रतिग्रहः २६ अपृथग्भूतया वैषपृथग्भूत इवस्थितः
अपृथक्कं हि नपयं तोनाहमित्यवगच्छति २७ यथेहादं तथेहास्ति घटादीहापि मर्कटः स्वमीहैव तथाभोधिः
किमहंताप्रतिग्रहः २८ विकल्पभेदस्फुरितेसंवित्सारप्रपालनि वैचित्र्येणविचित्रेपि किमेकत्वेपि नोग्रहः
इति ज्ञातविभागस्य बुद्धैतस्य परिक्षयः कर्मणांप्रफलेष्वस्तसन्यासे विदुर्बुधाः ३० त्यागसंकल्पजालाना
मसंसंगः स कथ्यते समस्तकल्पनाजालस्यैकभावना ३१ गलितद्वैतनिर्भासमेतद्वेस्यार्पणं अवोध
वशातो भेदोनाम्नैवैवां विचालनि ३२

इत्यर्थः २८ किंचाहंममतादिसर्वविकल्पभेदैस्तत्तद्विषयवैचित्र्येण विचित्रे स्फुरितेपि तत्सत्तास्फूर्तिनिमित्ते अवस्थात्रया
नुगते संवित्सारमात्रस्वभावे सर्वविकल्पागमापायसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्येकत्वमपि स्फुरत्येव सति तत्रापाग्रहो युक्तः स
कृतो न क्रियत इत्यर्थः २९ इति उक्तरीत्या विमृष्य ज्ञातसारासारविभागस्य पुरुषस्य बुद्धौ तस्य अहंममताग्रहस्य यः परिक्षय
स्तेन चापि सिद्धः सर्वकर्मफलेष्वस्पृहालक्षणस्त्यागः ३० तेन च सर्वसंकल्पजालक्षयः असंसंगः सिध्यतीत्यर्थः

अननुभवनीयेन विषयजातेन मुक्तः रहितः अत एव दुर्लक्ष्यत्वात्सूक्ष्मः ४८ सर्वपदार्थानामंतरधिष्ठानतया देहानां संततं प्रकाशकतया च संस्थितः ४९ देहांतःसंस्थितिं दृष्टांतेन विशदयति सर्वेति यथा सर्वरत्नानामंतर्गतं तेजो बहिरपि प्रकाशयति तद्वदित्यर्थः ५० असंस्थित इवेत्युक्तितात्पर्यं विषयमलेपकत्वं दृष्टांतांतरेण विशदयति यथेति ५१ सर्वदेहेष्वतः स्थितौ तर्हि मितया विधायकत्वे अपलत्वे दृष्टांतमाह मुक्ताफलेति ५२ तत्राधिष्ठानात्मना निर्विकारस्थितिर्ब्रह्मता

तथा ४

अतः सर्वशरीराणां यः सूक्ष्मोऽनुभवस्थितः मुक्तोऽनुभवनीयेन सोऽयमात्मास्ति सर्वगः ४८ समग्रयशसां मे तर्थ्याघृतमवस्थितं तथा सर्वपदार्थानां देहानां संस्थितः परः ४९ सर्वांभोनिधिरत्नानां सवाह्याभ्यंतरे यथा तेजस्तथास्मि देहानामसंस्थित इव स्थितः ५० यथा कुंभसहस्राणां सवाह्याभ्यंतरे नभः जगत्त्रयशरीराणां तथात्माहमवस्थितः ५१ मुक्ताफलशतौघानां तंतुःप्रोतं वपुर्यथा यदेहलक्षाणां स्थितमात्मास्म्यलक्षितः ५२ ब्रह्मादौ तृणपर्यंते पदार्थनिकुरुंबके सत्तासामान्यमेतद्यत्तमात्मानमजं विदुः ५३ तदीयस्फुरिताकारं ब्रह्म ब्रह्मेव तिष्ठति अहंतादिजगत्तादिक्रमेणाभ्रमकारिणा ५४ आत्मैवेदं जगद्रूपं हन्यते हंति वात्र किं शुभाशुभैर्जगत् दुःखैः किमस्यार्जुन लिप्यते ५५ प्रतिबिंबैर्विवादर्शः समं साद्विवदास्थितैः न श्यत्सु न विनश्यंत यः पश्यति स पश्यति ५६

सैव वास्तवी यात्ममुक्तात्सत्तं तद्वदंत यी मितया स्थितिर्यत्विरक्षेषु प्रभावत्वकदजीवतया स्थितिस्तेऽभे अध्यस्तत्वात् यो देजगद्यवहारार्थं कल्पिते इति न वास्तवं हंतता तत्प्रयुक्त पापं तत्फलप्रदो वा स्वात्मानितिरिक्त इत्याशयेनाह ब्रह्मादाविति त्रिभिः ५३ ५४ ५५ अध्यस्तैर्वंधुवंधादिदोषैरलेपे दृष्टांतांतरमाह प्रतिबिंबेति ५६

हंतव्यं २ विंबे १

287

अहमाशाजगदहमित्यादि विभज्योपदेशस्यापि त तदधिष्ठानस्वतत्त्वपरिशोधनमेव तात्पर्यमित्याह इदं चाहमिति ४१ मदु
पदेशावबोधेत वस्तस्य एव स्वरूपे विश्रान्तिसेत्स तीत्युत्साहजननाय सिद्धवद्वेत्याह मन्ये इति ४२ आत्मानमधिष्ठाने
नानुगतं आत्मन्यध्यस्तानि ४३ सर्वथा सर्वप्रकारेण समाधिव्युत्थानावस्था रक्षसावावर्तमानोपि ४४ सर्वभूतस्थ
मात्मानमिति श्लोकस्य तात्पर्यं स्वयमेव वर्णयति एकत्वमिति सर्वाधिष्ठानतया स्थितमात्मानं पश्यति तदा सर्वशब्दस्या
र्थोधिष्ठानव्यतिरिक्तस्याभावादेकत्वं भजते स्वचाएकशब्दार्थ आत्मनः प्रतीचः स्वभावे पर्यवसन्नः आत्मापिच न सत्
भूतेभ्यः तत्त्वस्वभावः नाप्यसत्स्वप्नभूत रूपस्वभावः किं तर्हि आनन्दचिदेकस्वभावः यस्यानुभवं गतः तस्य

इदं चाहमिदं चाहमिति पश्य बुद्ध्या त्वमहं तदेतदात्मतत्त्वं ते संक्षेपादिशाम्यहं ४१ मन्ये साधु विबुद्धो
सि पदे विश्रान्तवानसि सकल्यैरेव मुक्तोसि सत्यं कालमयो भव ४२ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि
पश्यन् योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शिनः ४३ सर्वभूतस्थमात्मानं भजत्येकत्वमात्मनः सर्वथा वर्तमानोपि न स
भूयोभि जायते ४४ एकत्वं सर्वशब्दार्थ एकशब्दार्थ आत्मनः आत्मापि च न सन्नासज्जातो यस्यानुभूतस्तत
४५ त्रैलोक्यं चेत्समं तत्त्वालोकोयः प्रकाशकः अनुभूतिमुपायातः सोहमात्मेति निश्चयः ४६ त्रैलोक्ये पयसा
मंतयोरिसानुभवः स्थितः गव्यानामथ जानां च सोपमात्मेति भारत ४७

आवृत्तदव्यगमसमकालमेतत् जन्मादिसर्वक्रियारहितं भूमानंदात्मकं कैवल्यं पर्यवसतीति तत्तात्पर्यमित्यर्थः ४५
तस्य केनाप्यननुभवादसंतपरो दृतौ प्रसक्तावरयति त्रैलोक्यादिना ४६ त्रैलोक्यस्थानां पयसां जलानां गोविका
राः गव्यानि तेषां दुग्धादीनां आप्यिजानां चेत्यर्थः ४७ राम:

वा॰टी॰
गि॰पू॰
१८८

सुखदुःखादिसंबंधहेतुर्हि न क्रमस्तथा यदालंब्य च तज्ज्ञानं तत्सर्वमिह कीर्त्यते द्वंद्वैर्विमुक्तास्सुखदुःखसंज्ञैस्तत्प
दं गच्छंतीत्युक्तं तत्र द्वंद्वसंबंधे किंहि लक्षणं अद्विमोक्षोपायः किमालंब्य चेत्याशंकापरिहारेणात्मतत्त्वमुपदेष्टुकामो भग
वानुवाच भूयएवेति प्रीयमाणाय प्रीत्याश्रोतुकामाय उपदिश्यमानार्थग्रहणे न संलक्ष्यते च १ तत्रादौ विषयार
वस्तु सुखदुःखरूपाद्युत्पत्तिभेदं वारयन्नाह मात्रास्पर्शाइति मीयंते विषयाएभिरिति मात्राः इंद्रियाणि तेषां विषय
संस्पर्शास्ते शीतोष्णाद्यनुभावनप्रयुक्तसुखदुःखहेतवः अथवा स्पृश्यंत इति स्पर्शाः शब्दादयः शीतोष्णग्रह
णमुपलक्षणार्थं यथा शीतं ग्रीष्मे सुखदमुष्णं दुःखदं ते पुनः शिशिरे विपरीते इति न विधाः सुखदुःखरूपा
इत्यर्थः एवं दुःखहेतून्प्रदर्श्य तन्निवारणोपायमाह तांस्तितिक्षस्वेति तितिक्षोक्तिर्वैराग्यस्याप्युपलक्षणं

श्रीभगवानुवाच ॥ भूयएव महाबाहो शृणु मे परमं वचः यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया १
मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत २ तत्तु नैका
त्मनस्त्वन्यैः कातो दुःखं कुतः सुखं अनाद्यंतेन वपुषे कुतः पूर्णखंडने ३ संस्थितास्स्पर्शमात्राख्यामा
त्मस्पर्शभ्रमात्मकः समदुःखसुखो धीरः सोऽमृतत्वाय कल्पते ४ सर्वबाधात्मनश्चैते सुभेदः संस्थिताइव
असद्रूपा स्वसद्रूपं कर्तुं सोढुं न शक्यते ५ मनागपि न विद्यंते सुखदुःखे हि सर्वशः सर्वतादात्म्यतस्तस
तथा च प्रियेषु विरज्यस्व अप्रियेषु तितिक्षस्वेत्यर्थः १ यथा बुद्ध्या तद्विराग तितिक्षे सिध्यतस्तामाह तत्त्विति तमात्राः
स्पर्शास्त्वात्मनः सुखदुःखे नानुकारादल्पदर्पणकात्मनः अहं यपूर्णानंदस्वभावात्वात्मनोऽन्येन अतः एवं बोधादि
त्यर्थः किंच प्रियतमधनपुत्रादिसंयोगेऽहं मितिभ्रांत्याऽभिमानिकं सुखं वत द्वियोगाद्यप्रियसंपत्या खंडितो
हमिति दुःखं वदस्यात्ते अपि निरवयवे पूर्णखंडनासंभवदर्शनेन निवर्त्तेते इत्याह अनाद्यंतेइति ३ यस्मात्
शनिं विषयाणां मात्राणामिंद्रियाणां चाख्यानस
सता
येनैते सह्याः स्युस्तत्राह सर्वतादिति निरतिशयानंदैकरसस्यात्मन एव सर्वात्मत्वादेते दुःखादिभेदाः शोभनभेदाः प्रियतमधनपुत्रा

राम:
१८८

सर्वदेहेषु अहमहमितिप्रथमानश्चिद्ंशएवाहं जडदेहेंद्रियविषयांशोनाहमितिविभागोक्तिरपिदर्पणप्रतिबिंबि
तेष्वनेकदर्पणेतरेषु घटादिषु चभ्राकतदर्पणस्वरूपपरिच्छपायदर्पणस्वरूपपरिच्छपाय दर्पणदर्पणविभा
गोक्तिवद्देवैस्त्याहइदंचाहमिति इतिशब्दआद्यार्थ विभागप्रकारपरः द्वितीय उक्तिविभागप्रकारपर इत्यपौन
रुक्त्यं एवंदर्पणवद्देवालेपकोद्गुणए वालासन्नहंसर्वलिप्तास्मि ५७ अहंताअभिमानश्चतिस्तइति छिन्नेतिष्ठंतीतितस्याः
५८ आलंता पारमार्थिकीसर्वः ५९ अकर्त्तारिप्रतिबिंबचेष्टाद्दर्पणवद्देवाब्याच्छतमितिसर्वः ६० ६१ ६२ दर्पणत्व
इदंचाहमिदंनेतिइदीदंकथ्यतेमया एवमात्मास्मिसर्वोग्रामेवंविद्धिपांडव ५७ इमाःसर्वाप्रवर्त्तंते सर्गप्र
लयविक्रियाः आत्मन्यहंतास्क्तिस्थाः पयःस्पंदाइवांबुधौ ५८ यथोपललवंशैलानांदारुतंचमहीरुहां त
रंगाणंजललंच पदार्थानांतथात्मता ५९ सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानि चात्मनि यःपश्यति तथात्मा
नमकर्त्तारंसपश्यति ६० नानाकारविकारेषु तरंगेषु यथापयः कटकादिषु वा हेमभूतेष्वात्मातथार्जुन ६१
नानातरंगवृंदानि यथात्तोलानिवारिणि कटकादीनिवा हेम्निभूतान्येवंपरात्मनि ६२ पदार्थजातंभूतानि
वहब्रह्मचभारत एकमेवाखिलं विद्धि पदकंनमनागपि ६३ किंतद्भावविकाराणांगम्यमस्तिजगत्र
ये क्रतेवापिजगत्किंवा किंमुधापरिमुह्यसि ३४ इतिअक्तलामयंलंतभाविपि वास्तुनिश्चितं जीवन्मुक्ता
अरेतीहसंतःसमरशशपाः ६५ निर्मानमोहाजितसंगदोषा अध्यात्मनित्याविनिवृत्तकामाः द्वंद्वैर्विमुक्ताः
सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाःपदमव्ययंतत् ६६ इतिश्रीवाशिष्ठे अर्जुनोपाख्यानेअर्जुनोपदेशस्त्रिपंचाश

तिबिंबवदेकमेव ६३ पदानिविकारब्रह्मैकंतदाजन्मादिभावविकाराणांगम्यं आत्माअप्रपभूतेकिमन्यदस्ति
तेवंधुववद्यादिभाविकारावा क्कसंतिजगदपिकिंवान्यदस्तिनकिंचिदितिसर्वः ६४ अतः अभपंब्रह्मभावविला
सम्यगनुभू य ६५ तेषामेवोक्तलक्षणविशिष्टानाविदेहकैवल्यावाप्तिरपीत्याशयेनाहनिर्मानमोहाइति ६६

त्तमःसर्गः ॥५३॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे ... पंचाशः सर्गः ॥५३॥

रा.टी. कोऽहं या: सबोधस्तस्मादहं विष्णुरिति विश्वं विष्णुकर्मैवाऽस्त्येव २५ अद्वैतबोधोदयकाले २६ कृत्स्नवानीयावद्यस्तु: कालादी
नि.प्र. नांद्वंद्वसमासः सदसत्संगो भावाभावविकल्पो २७ २८ तत्कर्तृत्वमानपुरुषार्थादि त्यक्त्वात्मनाऽपि ब्रह्मैवेति
१८ ६ अत: अनुभवात्मनाऽखंड ब्रह्ममयं कुर्वित्यर्थः २९ ३० नूनं तत्त्वानि अपेननं किंचन जागतं देहादिरूपभूतावेव वाता गुहापु
रिव ३१ सर्वक्रियाणां ब्रह्मैवेति निश्चयस्थमनेवमदर्पणामित्याशयेनाहयदेति ३२ यन्मयः यदाकाराचित्तः ३३ अवं
तापाः अभाव: अनयत्तत्र यथाभिविव्ययीभाव: सर्वकामापरमेशत्वफलपरमपुरुषार्थ: स्वयंभूत्वा केवलं वृथा चेष्टार
पंचब्रह्मेतिभावनाबाधितकर्माक्रियते ३४ य: पुमान् कर्मस्वकुर्यात्मा अमनिष्क्रियब्रह्मैव स्वपत्यकर्मणि ब्रह्मणि चाविषु
विश्व त्रिस्मनगु ब्रह्मनन स्पतिननायते इतिसत्यपरं विद्धि बाधपरमएवस: २५ ब्रह्मावबुधोतरंगत्वं किंचिद्द्वृत्त्वा विलो
यते ब्रह्मावर्गेस्फुरत्यथ ब्रह्मैवासिनरामय २६ यावत्कालं त्रिभावदृश्यत्वमहंसानिकारव ब्रह्मैणविपरीतस्पंदनात्
त: सदसत्संगो २७ नहिमानमदशोकभयमोहासुखासुखे इतमतद सद्रूपमेक: सद्रूपवान्भव २८ पुरुषार्थोहिताऽ
नांन्वतयत्वोऽनुभवात्मना ब्रह्मैवाहीतखंड ब्रह्म ब्रह्ममयं कुरु २९ असोऽवदसुरवदु: खलाभालाभौजयाजयौ
युद्ध ब्रह्मकृतागध ब्रह्माब्धिकर्तव्यहिभारत ३० लाभालाभसमोभूत्वा भत्वान्नुननाकिंचन रवउ बानइयास्यदंप्रक
तकार्यमाचर ३१ यत्करोषियदश्नासि यज्जुहोषि ददासियत् यत्करोसिकौंतेय तदात्मेतिस्थिरोभव ३२ य
मयाहोभवत्यत: सततात्मोत्पसर्शाय ब्रह्मसद्यमवाप्नुत्व ब्रह्मसत्यमयोभव ३३ अनयत्तफलब्रह्मभूत्वा ब्रह्मेतिभाविते
क्रियते केवलं कर्म ब्रह्मज्ञैनयथागत ३४ कर्मण्यकर्मय: पश्यत्यकर्मणि [illegible]
सबुद्धिमान्मनुष्येषु सयुक्त: कृत्स्नकर्मकृत् ३५ माकर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि योगस्थ: कुरु कर्माणि [illegible]
त अप्रतिहतबुद्धिकर्मकर्मअवश्यकर्तव्यं यश्यतिस: बुद्धिमानविवेकीसस वलत्वत: फलतश्चकृत्स्नं पूर्णंकरोतीति कृत्स्नकर्मकृदु
क्तोविद्वद्भिरित्यर्थ: ३५ कर्मफलानिलाभादीनिहेतव: प्रवृत्तिनिमित्तानियस्यतथा विधोमाभू: अकर्मणि प्राप्तकर्मकरणे
यित्संग: आसक्तिर्माभूत् योगस्थ: प्राप्ताप्राप्तसिद्धिसिद्धिसमदृष्टि प्रतिष्ठित: ३६ श्रीरामचंद्रायनम:॥ ॥ ॥० राम
१८ ६

789

नन्वसदपि दुःखाद्यात्मन्युत्पद्यते असत्य एव स्वकारणसमवायः स्वसत्तासंबंधश्चात्पत्तरणसंबंधो वा उत्पत्तिरिति [illegible] भवतान्
चरणायुक्तिं प्रतिज्ञियातेनासत इति असतो दुःखादेर्भावः सत्ता न विद्यते सतः अभावः असत्ता च न विद्यते स्वभाव
वैपरीत्यायोगात् वाचारंभणमित्यादिश्रुत्या विकारमात्रस्यासत्त्वनिश्चयात् ननु सर्वविकाराणामसत्त्वेपि तदधिष्ठानभूतमभाव
कारणलिंगितस्वरूपमस्तीति सदायदर्शनात्तस्याप्यसत्त्वमन्यतापरिशेषः किं न स्यादिति चेत् विकारेष्वनुगतस्य द्रष्टुर्निर्विषय
त्वायोगेन विकारासत्त्वेपि सत्यपरिशेषानायत्तेः यद्वा तदाप्यसदेव स्यात्तर्हि घटः असन् पटः असन्निति बोधवर्त्यति

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः नात्यन्तं सुखदुःखादि परमात्मास्ति सर्वगः ७ सतासत्त्वमतीतस्त्वमा
त्मतत्त्वं गोचरात्मनात्मस्थानं किंचिन्मम घृत्वशोचदवस्थस्वभव ८ नहन्यतिस्थितिरात्माद्युःखं लोपतेनान्येन
[illegible] तनात्मापि शरीरान्तर्गतोपि सन् ९ जडश्चेतादिदुःखस्य भाजनं देहतामतः नचतस्मिन्नसंगोलोके
देवात्मनःसतः १० जडदेहादिदृश्यः देहादिमात्रसंस्थिते तन्मायात्मम मनोगतविज्ञानविधर्मणोत्थिते ११
नाकिंचिद्देवदेहादि नचदुःखादि विद्यते आत्मनोमत्तः यस्मात्तोकिंकनोतनुभूयते १२ यद्दिदं कथयाम्यतत्तेन
वातो विनश्यति श्रान्तिदुःखसंयोध्यात्मासम्यग्ज्ञाधेनभारत १३ यथारज्ज्वां हि भयं बाधत्वं संपन्नबाधते तथा १४

सत्यादित्येवचानुवर्तते अतस्तस्मान्नमेवपरिशिष्यतेयस्मिन्विकारहसोऽहमस्मि नाभिमानाः सोऽधिष्ठानसत्तानुवेधादेव
नत्वतइतिदुःखदुःखादिनात्यन्तं तत्त्वतः जगतः सत्यमाती निरतिशयानन्दात्मनः असत्त्वमतीतवत्त्वमतयाज्ञेगदात्मनो
मेधा अन्तरात्मोऽभयसंप्रदस्यान्निमित्तमनस्तमत्स्यानिनु श्यमिनित्यस्वरूपमित्यलक्ष्मीनिश्चयस्थिरात्मान स्मिनुवदयदः
प्रतिष्ठितोभव ८ स्वपानेहर्षग्लान्यादीनि साक्षितयापश्यतीति श्यश कोनाद स्वपार्तरधर्मामविनुमर्हतीति भावः
९ किं तर्हि दुःखहर्षादिभाजनं तत्राह जडइति एतस्मिन् चिन्मात्रे १० इदं चलादि घाटतेजोविवर्तम् ११ १२ यदिदं दुःखं त
द्वाधास्थ्यातिरतः तेन सम्यग्ज्ञानेन विनश्यति अन्यत् [illegible] कथयामि मनाय १३ १४ रामं ॥ १ ॥ रामं ॥ ०

वा.टी. देहनाशेप्यनाशत्वात्मामूढ त्वत्त्वयोः समः मूढोऽनन्मादि भागोऽत्यागस्त्वेनत्यागवर्ण्यते भङ्गुंतरीति भोगः देहधारणेहत्वे
नि.पू. त्यागोऽस्य स्तेषां सत्यागेनकुर्वन्ति त्रिलोमितमेधासानायुषां दण्याहित्यर्थः मूढोऽजस्मादि भोगानां भावनं चिंतातत्सोऽहव
१६० संपादनवासनितांचनकुर्यात् तल्लाभालाभादिषु सुखमेनवस्थानवामित्यर्थः १ एवं देहात्मभगवानुवाचात्मभाव
नायितकार्यमित्याह अनात्मानेदेहादेरभवात्मनिज आदेविक्रियात्वभावे २ ३ उक्तार्थे अशीर्योनितेशीर्यते इति

श्रीभगवानुवाच॥ नकुर्याद्भोगसंत्यागेनकुर्याद्भोगभावनं स्थानं सुखसमेनैवयथाप्राप्तानुवर्तिना १ अनात्मन्यात्म
नादेहेमाभावयभवात्मनि आत्मन्येवात्मनात्मानंभावयाभवतर्पयेत् २ देहनाशेमहाबाहोनाकिंचिदपिनश्यति आत्म
नाशोहिनाशः स्यात्नचात्मानश्यतिध्रुवः ३ नहिशीर्यत्यचिंतात्मात्यक्तसर्वपरिग्रहः कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचि
त्करोतिसः ४ आमभक्तिमाहुः कर्तृत्वमकर्तृत्वमपितद्भवेत् मोक्षोस्थितेहिमनोसितस्मान्मोक्षस्थेपरित्यजेत् ५ इदंतत्वं
समाश्रित्यनिरासक्तमहात्मनः सर्वकर्मरतस्यापिकर्तृतानेतिनक्वचित् ६ अविनाशमनाद्यंतमात्मानमजरंवि
दुः नपश्यत्यात्मनोदुर्वीधीमानवात्तिहंदुःखदः ७ नतथापरिपश्यंतिबोधनात्मानउत्तमाः पश्यत्यनात्मनात्मानं
स्वमात्मन्यात्ममानिजः॥ ८॥ अर्जुनउवाच॥ एवंचेत्रिजगन्नाथमृतनामायिमानदेहनाशसमुत्थेनशकनष्टेनाकिंचन ९

४ श्रुतिप्रमाणयन्न आभिमानिकपरिग्रहएवशीर्यत्वादिदेहधर्माणामात्मनि प्रसंजकस्तत्यागेतुशीर्णत्वादिप्रसक्तिरित्याहनही
तिअचिंत्यात्मादेहादिपरिग्रहनिमितगर्विचाद्विविचारस्य इत्यर्थः कर्मणियुद्धादौ ४ मोक्षोस्थितेश्रद्दतापन्न ५ तत्रापि
पमहायपरति ६ ७ तथात्मानप्रपतोन्तेवप्रकारेणनपरिपश्यंति कुतोनपश्यंति यतस्त्वआत्मन्येव आत्ममानिनः स्वमात्मा
नं अनात्मदेहादिरूपेनपश्यंतीत्यर्थः ८ नन्वेवंसतिमूढदेहादावात्मबुध्यापश्यतुनामतथापितेषांतत्राप्यात्मनाशाना
स्त्येवतिमरणादिर्नानर्थः स्यादित्यर्थः स्यादित्यर्जुनः शंकतएवंचेदिति हष्टंप्रियतमवस्त्रनाकिंचन नष्टंहष्टमितिपाठेयथार्थे रामः
१६०

मृढतांतत्वदृशोऽप्रमादं २७ २८ मेरवोडक्रप्रमादे स्थितस्तत्वयप्रमासक्तिर्भवेदेवततो: नर्थयपरं परेत्यर्थ: २९ तत्वदर्शनात्प्रमोदजुनि
रासक्त: स्वतएवाकर्तृत्वनासिद्धतात्प्राहपरमेति ३० तेनभूमिकाक्रमाद्धि दृढकैवल्यानिसिद्धातीत्याहअकर्तृत्वादिति ३१ अकार्यप्र
मादनिषिद्धंचकुर्वन् ३२ ३३ सम्यग्: सांक्रियोपि स: अव्यग्रता अक्रियता ३४ अलंपस्यलाभोयोग: लब्धस्यपालनंक्षेमस्त
दुभयचिंताशून्य: ३५ त्यक्तसर्वकर्मत्वेपिमानसोविषयासंगसत्वदाभिक एवसंन्यास इत्याह कर्मेंद्रियाणीति ३६ सम



कर्मासक्तिमनाश्रित्यतथानाश्रितिनिमृढता नैष्कर्म्यमप्यनाश्रित्य समंतिष्ठयथास्थितं २७ त्यक्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनि
राश्रय: कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिस: २८ आसक्तिमाहु:कर्तृत्व [illegible] मकर्तृरपितद्वत्त:
मोक्षोस्थितेतिमनसितस्मान्मोक्षंपरित्यजेत् २९ परंतत्वंसमाश्रित्यनिरासक्तमहात्मन: सर्वकर्मरतस्यापिकर्तृतानास्तिनक्ष
चित् ३० अकर्तृत्वादभोक्तृत्वात्समेकता समेकत्वादनंतत्वंततोब्रह्मत्वमाततं ३१ नानानाम्नाप्रमुक्तस्यपरमात्मैकतांगत:
कुर्वन्कार्यमकार्यंचनैवकर्तात्वमर्जुन ३२ यस्यसर्वेसमारंभा: कामसंकल्पवर्जिता: ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमाहु: पंडितंबु
धा: ३३ सम: सौम्य: स्थिर: स्वस्थ: शांत: सर्वार्थनिस्पृह: यस्तिष्ठतितुयत्राप्यलमव्यग्रतांगत: ३४ निर्द्वंद्वोनित्यसत्व
स्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् यथाप्राप्तानुवर्तीचभवत्यंलिप्तमानल: ३५ कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् इं
द्रियार्थान्विमृढात्मामिथ्याचार: सउच्यते ३६ यस्त्विंद्रियाणिमनसानियम्यारभतेर्जुन कर्मेंद्रियै: कर्मयोगमसक्त:
सविशिष्यते ३७ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमाप: प्रविशंतियद्वत् तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिन

नसंतद्वयनियमवतोयथाशास्त्रप्रवृत्तस्यापिफलासंगत्यागात्संन्यासफलमस्त्येवत्यश्रायेनतंप्रशंसन्नाहयस्त्विति ३७ तस्मान्निगृही
तसर्वेंद्रियस्यसंन्यासिनएवसर्वकामोपरमात्पुरुषार्थानान्यस्येत्युपसंहरतिआपूर्यमाणमिति यद्वत्प्रायनय: आपूर्यमाणंसमु
द्रंप्रविशंतितद्भावमाप [illegible] न्नाविलीयंतेतद्वत्अचलब्रह्मनिष्ठांप्राप्तं सायस्थलसं न्यासिनंसर्वकामानियतात्वबुद्धिबाधितविषया:
संत: प्रविशंत्यात्मन्येवविलीयात्ममात्रतापद्यंतेसएवशांतिंमोक्षमाप्नोतिननुकामतइतिकामाविषयास्तत्कामना

एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति श्रुतितात्पर्येण भगवान्समाधत्ते भूमिरिति पंचभूततन्मात्राणि निर्मितमनोबुद्ध्यादि
घटितव्यष्टिसमष्टिस्थूलसूक्ष्मदेहतादात्म्याय क्लिस्वपरस्य जीवभावः सस्वजन्ममरणसुखदुःखादिभ्रमं निर्यातीति नि
म्मितपर्थः १८ तस्य विचित्रदेहपरिग्रहतत्तदनुरूपचेष्टायां विशेषं चानिमित्तमहेत्युक्तं सइति १९ पूर्वदेहाद्देहान्तरगमने निमित्ता
सनैवनिमित्तमित्याह सइति २० आत्मा तत्रास्मिन्नित्याशयः सर्वशरीरं पुष्णात्यन्वत इति स्मात् २१ अतएवास्य स्थूलदेहा

२ **श्रीभगवानुवाच॥** भूमिरापोनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच एतत्तन्मात्रजालात्मा जीवोदेहेषु तिष्ठति १८ सकृच्चेतवा
सनया रज्जुवत्पश्यातकः सतिष्ठति शरीरान्तः पुनरन्विहितो यथा १९ सकालेदृष्टोदेहाज्जर्जरत्वमुपागतात्
वासनावसतो यातिज्ञत्वृपर्णो द्रुमाद्यथा २० श्रोत्रंचक्षुः स्पर्शनंचरसनं घ्राणमेवच गृहीत्वेतानि संयातिवायुर्ग
धानिवाशयात् २१ वासनावशमेवास्य देहान्तरयात्रिजः क्षीयते वासनात्यागक्षीणेभवतितत्पदं २२ वास
नावान्परापुष्टो भूत्वा भ्राम्यति योनिषु जीवो भ्रमभराभोरमायापुरुषकोयथा २३ अन्तःस्वभावानखिलानुपी
तद्वासनावशः जीवोगृहीत्वासंयातिपुष्पाद्गन्धमिवानिल २४ देहानिस्पन्दतामेतिजीवेकोऽतियनिर्गते निस्पंदावयं

यिवासनात्मकएव विरानुवृत्त्या स्थौल्यभ्रमस्त्याशयेनाहवासनेति क्षीणे लिंगेतत्परमपदं स्वयमेवभवति २२ परेणाना
त्मभूतेनैवान्तर्यामिनादिनाभ्रापुष्टः अथवावासनावान्लिंगदेहः परेण परमात्मनात्मवत्त्वन्नोष्ठिविवभावाभ्यांपुष्टस्ततः न
प्रवेशादायुष्यभ्राभिव्यक्तो भवत्वित्यर्थः मायया पाण्डुनालिकपुरुषकोयथा एवं भ्राम्यतीति भ्रमभरमावितीति कर्मणपरा
२३ श्रोत्रंचक्षुः स्पर्शनंचानि युक्तंतादृशगतिमेतस्वभावानित शुभावान्शब्दादिग्रहणशक्तीः २४ तदेवलोकेमरणं

राम०

दृष्टापत्या भगवान्परिहरति एवमेतदित्यादिना १० कथं तर्हि देहनाशपुत्रलाभादेरनर्थत्वं वा तेषां तत्राह इदमिति पुत्रो लब्धः
स्वप्नेपि पुत्रमरणे जन्म भ्रमादनर्थादि व्यवहारदर्शनादिति भावः ११ अत एव सतोः सत्वाविरोधान्न देहादेः सत्वमिति सामु
क्तमित्याह नासन इति उभयोः सद सतोः सत्सदेव असत्सदेव न स्वभावविपर्यय इति अंतः निर्णय तत्वदर्शिभिर्दृष्टा
न मूढैरित्यर्थः १२ १३ एवं यत्सत्तदविनाशि यद्विनाशि तदसदेवेति नासतां बंधुदेहादेर्युद्धेनाशे का भिदनर्थ इत्याश

श्रीभगवानुवाच एवमेव महाबाहो नात्मनः किंचिन्नश्यति क्वचित् आत्मेवात्यविनाशात्मा किं तस्य क्व विनश्यति १० इदं
नष्टमिदं युक्तमिति मोहाद्विमोहतः अन्यत्र यान पश्यामि बंधवाश्च तं न यथा ११ नासतो विद्यते भावो नाभावो
विद्यते सतः उभयोरपि दृष्टोऽतस्त्वनयोस्तत्वदर्शिभिः १२ अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततं विनाशमव्य
यस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति १३ अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युद्ध्यस्व भा
रत १४ आत्मा चैकोस्ति नह्येत्वमसतः संभवः कुतः अविनाशस्त्वनंतोसौ सत्तानाशो न विद्यते १५ इतं कल्पपरि
त्यागशोकं यदवाप्यते यांतं सदसतोर्मध्यातदस्तीह परं पदं १६ अर्जुन उवाच नन्वस्तीति भगवन्किं कृत्वा १७

येनाह अविनाशीति द्वाभ्यां १३ १४ अद्वयत्वाद्विनाशकाप्रसिद्धेरपि नात्मनाशप्रशंकेत्याह आत्मेति १५ एकत्वकारणं
सकलव्यापकत्वं कार्यमसदन्तं तयोर्मध्यमां तरमाधिष्ठानसन्मात्रं १६ एवमपरिच्छिन्नस्यात्मनो नामरूपादिरहितस्य दुःखा
दिभ्रमकोहेतुरित्यर्जुनः पृच्छति अर्जुन इति न तर्हि किं कृत्वा केन हेतुना प्राप्तास्थितिर्नियतिः तस्यां चावस्थितो
ऽर्गः सुखनरकोदुःखं चेत्किं कृत्वा १७ ॥ ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥ श्रीरामलक्ष्म ॥

वा.टी. देहाद्याकाराणं वासनामयत्वमस्तु किं तन्न तत्राह प्राक्तनमिति अशुभवासनकल्पितदेहाद्याकारस्य शुभवासनाभ्यासप्रसू
नि.पू. तब्रह्माकारवृत्त्यासमूलनाशस्तत्फलमितिभावः पुरुषार्थेनश्रवणमननादिपुरुषप्रयत्नजनितेनाखण्डाकारज्ञानेनजी
१६२ यतेअयत्नेननमायस्त्रिलोक्येयत्नेनप्रसन्नेनअधर्मानुष्ठानेप्रायत्नेन नयथाजीयतेतद्वत् अयत्नेननदाहयत्नेनयत्नेन
आयतनेनत्वङ्गहं यथानाश्यतेतद्वदितिवा ३१ ननुबहूनांज्ञानापचलमानानांप्रयत्नः प्रबलाभिः पूर्वतनकामको

प्राक्तनंवासनामूलंपुरुषार्थेनजीयते यत्नेनायत्नेनेनाश्वप्रयत्नायत्नेनयथा ३१ यएवपुरुषार्थैनरस्यबलवता
त्स्मात् पूर्वोत्तरविशेषाशा सएवजयतिस्फुटं ३२ अपिस्फुटतिविध्याद्रौवातिवाप्रलयानिलेपौरुषेहिय
याशास्त्रमतस्त्याज्यंनधीमता ३३ नरकस्वर्गासर्गादिवासनावसतोमितः प्रयातिविराम्यस्तंजीवोजरठमोहधीः
३४॥ अर्जुनउवाच॥ नरकस्वर्गसर्गादिसंभ्रमेषुजगत्स्वेत किमस्यकारणंब्रूहिजीवस्यजगतः स्थितेः ३५ राम॰

धादिवासनाभिर्विनाश्यमानोदृश्यतइतिनोनरतरत्वंप्राबल्येहेतुरितिचेत्तत्राह यएवेति धर्मार्थकाममोक्षेषुमध्येयएवतमा
यपुरुषार्थआवश्यकस्त्याभिनिवेशोनरस्य सएव पूर्वोत्तरंप्रयत्नयोर्विशेषांशोजयप्रयोजकः तथात्वेतेषामेताभिनिवेश
मायाद्रोणाभिनिवेशादप्यभिपराभवइतिभाव ३२ अतएवशास्त्रीयेप्रयत्नेदृढाभिनिवेशः कार्यइत्याह अपीति ३३ तन्मा
यपूर्वाासनावैचित्र्यात्तुखदुःखानर्थपरंपरासर्वतोदुर्वारैवेत्याशयेनाहनरकेति जरठमोहधीः अनादितत्त्वानमूढबुद्धिः ३४

रामः
१६२

रेवचिदाकाशे भूताकाशे वा यत्र यस्मिन्देहदेशकालभोगाद्याकारोऽनुवर्तितस्ते भोजकाहङ्कारेणोद्भावितवासनो भवति तं तमाकारं पश्यति
२६ २७ अस्य देहस्य नाशेऽप्येवमसत्यं पश्य अथ वा सुषुप्तवद्देहं तन्नाशं न दृष्ट्वा स्वमापश्य यथा सुषुप्तो न किंचित्पश्यति तद्वदित्यर्थः
२८ प्रतियोगिना वासनाकल्पितत्वेन तन्नाशमपि तादृशत्वमेवाह सर्गादावित्यर्धेन यथैवेति आदिसर्गे हि चतुर्मुखेन ए
कुशवाग्वायाकारेषु भावनया पूर्वसर्गानुभववासनयैवं विभावितो विभावनाया: वशात् एवंरूपकल्पितं तन्नदृष्ट्वाप्रायादायकुला

अथैतस्मिन्देहे मेदादिदोषाणां स्पष्टे मनस्संयोगे तेन देहे विगतजीविते २६ सजीवः प्राणमूर्तिः स्वैः पत्र यत्रावति
ष्ठते तत्तस्ववासनाभ्यासात्पश्यत्याकारमाततं २७ अयं देहो हि जीवत्वत्वसत्त्ववावलोकितः अस्य नाशेऽप्य
मत्यं व पश्य मा वा सुषुप्तवान् २८ यथैव पश्यत्याकारांक्षेत्रनाशांस्तथैव सः आदिसर्गे भावनया किलेदृ
ग्विभावितः २९ ऊर्ध्वमुद्भवकाले हि यद्यथा दृश्यते पुरः आनिपातं तदेवास्य अविनाभावसंविदः ३० राम।

त्वत्किंचिन्निर्मितं किलेति निश्चितं पुराणसिद्धं २९ ननु उत्पत्तिकाले न जगद्वासनामयं मिथ्याभूतमस्तु स्थितिकाले तु यदर्थक्रियास
मर्थत्वात्सर्वजननीनसत्यतानुभवाच्च वास्तवमेव तत्स्यादित्याशङ्क्याह ऊर्ध्वमिति उत्पत्तिकाले ऊर्ध्वं प्रथममनादित्वयथा यदिदं घटादि रू
पं मिथ्याभूतं सत्यं वा यथा पुरो दृश्यते आविनाशं तदेव तथात्वभावमेव भजति न स्वभावान्तरं लभते अस्यास्तत्प्रधानभ
तायास्तदविनाभाविसंविदः पश्चात्पत्ररूपस्थितिहेतुत्वात्साविच्छिन्नाभावेन तत्सत्तासां तत्त्वादर्शनाच्चेति भावः ३० राम॥०

३-त्रुधी १ रवेति श्रोता: तत्वतुनक श्चिन्नदुखा नैनो दोषरत्याशयेन भस्याम्सु समाधते त्वया मिवाहिना ५१ अनायत्तमनन्याधीनं ५२ सच

वा॰टी॰ भवेद्यदं दोषो यदि प्रतिबिंबमात्रं संसारी जीवः स चाविद्यादृत्या भूतमात्राधीनजन्मादेशकाल भेदभिन्न इत्यभ्युपगतं स्मात् नैव

नि॰पू॰ वं किंतु ब्रह्मैव परमार्थतः शुद्धमनत्याप्याविद्ययापिहि तत्स्वतंत्रज्ञानेत्वात्मन्येवजीवजगदुद्दकृत्यन्यसंसरतोवत्

९८३ देवशास्त्रोपक्रमणादिप्रयत्नेनस्वतंत्रं तु भ्यासनासना विद्याविधूयस्वस्वभाववृत्तिस्थितैस्ते वास्ये मुक्तिर्यावद्देहमारब्धजी

वन्मुक्तिरितिप्रसिद्धा कैवल्यमप्यनुभवितुं शक्यतेनतु मुक्तिफलभाजि संशयः कार्यत्याशयेनाहजीवन्नेवेति ५३

293

श्रीभगवानुवाच॥ स्वयं कल्पितसंकल्पमात्मरूपं यदुदितं तदेव वासनाकारं जीवं विद्धि महामते ५१ अनायत्तम

संकल्पमात्मरूपं यद्व्ययं प्रबोधाद्वासनामुक्तं तन्मोक्षं विद्धि भारत ५२ जीवन्नेव महाबाहो तत्त्वेद्रष्टृत्वयथास्थितं वास

नाचातुरो मुक्तो मुक्त इत्यभिधीयते ५३ यो नानिर्वासनोनूनं सर्वधर्मपरोपि सः सर्वज्ञोप्यभितो बद्धः पंजरस्थो य

थाखगः ५४ दुर्दर्शनस्य गगनेशिखिपिच्छकेव सूक्ष्मा परिस्फुरति यस्य तु वासनांतः मुक्तः स एव भवतीह दे

संनैव बंधनयस्यनतुतत्त्वयएवमोहः ॥५५॥ गीतासूपायेऽर्जुनोपाजीवतत्त्वनिर्णयःपंचपंचाशत्तमः सर्गः॥५५॥

सत्त्वमोहेन कर्मभिर्न वाह्यविषयगोचरैर्यांद्रिवैर्वा लभ्यः किंत्वात्मज्ञानेनैवेत्याशयेनाहयहति ५४ उक्तसमाधानं संक्षिप्यो

पसंहरति दुर्दर्शनस्येति स्वमायापिहितत्वाद्दुर्दर्शनस्य अनयस्य अप्राप्य वेदांतप्रमाणपस्य परमात्मनः गगने यद्वज्जाले

कशिखिपिच्छिकेवनानाभ्रमदायिनी सूक्ष्मवासना अंतः परिस्फुरति जीवजगदाकारेण मथ्यते स एव तु अधिकारि

शरीरे वेदांतनयप्राप्तात्मतत्त्वज्ञानः समूलवासनाबंधान्मुक्तो भवति देहान्तरमात्मनिनतुपतः समूलावासने

९८३

नेदृत्वं तरं संभावनीयमीश्वरकामकर्मादीनामपि वासनानुसारेणैव सुखदुःखप्रापकत्वात् तासैनेवासाधारणी चिराभ्यास
निरूढा संसारहेतुरित्युक्तमेव परमपुरुषार्थार्थिनं सर्वप्रयत्नैः कार्य इत्याशयं स्फुटीकुर्वन् भगवानाह स्वैरप्रतियाती
यप्रयत्नं विना चिराभ्यासवशात्प्रौढा स्वैरं प्राप्यमाना वासनैव यन्ने हेतुनां संसारभ्रमदायिनीति नहेतुनागत्वज्ञानाभ्या
सेनमूलवासनाक्षयः श्रेयसे इत्यन्वयः ३६ वासनामूलं ज्ञातुकामोऽर्जुनः पृच्छति किमुत्थेति अज्ञानमेव तन्मूलं ज्ञाना

श्रीभगवानुवाच॥ क्षीयमाणा तेन श्रेयसे वासनाक्षयः चिराभ्यासवशात्प्रौढा संसारभ्रमकारिणी॥ ३६॥ अर्जु
नउवाच॥ किमुत्थाः स्वैरदेवप्राप्तोऽपि च वासना कथं॥ श्रीभगवानुवा॰ सोऽयं मोहसमुत्थाना त्वनात्मन्यात्मभावना
आत्मज्ञानान्महाबाधाद्विलयं याति वासना। ३७ भावितात्मासि कौन्तेय सत्यं विज्ञातवानसि अयं सोऽहं जनार्दन।
मन्ये नित्यजनिर्वासना॥ ३८॥ अर्जुनउवाच॥ वासनाविलये यत्र योऽविलीनो भवति स्वयं योगिरचसत्तपोऽस्त्यनास
माशाख्यविलीयते ३९ जीवविलयमायाति देशकालाद्यधाकृतौ कालेनाजननाशमति जन्मनामरणस्य च ४० ॥श्री॥

देवसमूलतन्नाशाइति भगवानाह सोऽर्थेति ३७ तत्र विचारादात्मस्वरूपपरिचयतेन क्षतत्व दृढं र्जुनो देहेनत्त संबंधिवंध्या
दि ग्रहं ममेतिवासनाक्षयमानकर्तवा पुरिशिथिल इत्याह भावितेति ३८ ननुवासनामयमेव लिंगं तत्प्रतिबिंबो जीवस्तदु
त्पत्तस्य वासनाक्षये तस्य एवस्यादित्यनर्थायैव तत्त्वज्ञानं वासनाक्षयश्चेत्याशयेनार्जुनः शंकते वासनाविलये इति विलीय
ते विनश्यति ३९ जन्मनः परमानंदाविर्भावलक्षणपरमपुरुषार्थस्य मरणस्य आत्यंतिकानर्थनाशस्य च कः भजननाशमतिनक
न्मादीति लक्षणया व्याख्येयं प्रसिद्धजन्ममरणयोस्तु नगाह्यं तत्वज्ञस्य समूलवासनानाशेन तयोरभावात् पूर्वापरग्रंथानुगु

वा.टी. कथंतर्हिवोनमुक्तामवहारकालेजगत्पश्यतीतिचेत्मनोराज्यपरिकल्पितनिर्मितिकाचित्रवेचित्र्यंवेदवेतिप्रदर्शनायजगत्सर्वमास

नि.पू. तीतिमनेपरचित्ररूपेणवर्णयितुमुपक्रमतेविश्वात्मनेति चित्ररूपेणचित्रकृत्शिल्पी

१८४ विश्वाधिष्ठानेआत्मनितयातेनसर्वजनप्रसिद्धातंतेवविश्वरूपेणविश्वकर्त्तर्त्र अभिभितिरहितंत्रिजगच्चित्रंकुरुतेतस्यपर्यय: ८ यो

मिश्रज्ञानकाशव्योमात्मकेअज्ञानमात्रस्वरूपत्वात्प्रथितुमयोग्यमपिसाभासांत:करणवृत्तिलक्षणवर्तिकाभि:प्रस्फुटमिव

लेचित्रंअद्भुतंचित्रंविनाभित्तिंविलारितं ९ अद्भुतत्वमेवप्रसिद्धचित्रवैधर्म्येणदर्शयतिपश्चादितिसमाधिमनसासत्यस

विश्वरूपमनितयाविश्वंकालत्रयमयोदितं अभित्तित्रिजगच्चित्रंकुरुतेचितचित्रकृत् ८ योम्नियोमात्मकमपिप्र

स्फुटत्वेनवर्तिभि: चितन्निर्मितेयत्नादौविचित्रंचित्रंविनाभित्तिं ९ पश्चाद्भित्ति:कृताव्योमरूपाचासावहोभ्रम: अपू

र्वैवातिमायेयंतत्कुड्यमयीशुभा १० नमनागपिभेदोस्तिस्फुटमप्युपलब्धयो: इमायाउपलस्यंतेभित

पश्चितचित्रजा: ॥ ११ ॥

कल्पात्संकल्पसमकालमेवजगच्चित्रंकृतंतत:पश्चाद्भित्तिस्तदाधाराकृताव्योमरूपाअमूर्ताकाशरूपाचित्रधारेअपोगवे

त्याश्चर्यंअतएवायंभ्रमइत्यर्थ: अहोभ्रमइतिपदयोरर्थक्रमात्प्रपंचयतिअपूर्वैवेत्यादिना इयंविरचनाभित्तिशायितामा

याभित्तिमायातत्कुड्यमिवान्यंतमसाशायिभ्रांतदृशाशुभा १० आश्चर्यांतरंदर्शयतिमनागपीतिप्रसिद्धेषुचित्रेषुचित्र

भ्याभित्त्या:भित्तयोभवंतियमाज्ञयाश्रितचित्रजा:व्योमादिभित्तयउपलभ्यंतेतासांस्फुटमप्युपलब्धयोरधाराधेययो

श्चित्रत्वाविशेषान्मनागपिभेदोनास्तीत्याश्चर्यमित्यर्थ: ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीरामचंद्रायनम: ॥ ॥श्री॥ ० राम०

२९४

जीवन्मुक्तिप्रतिष्ठास्मिन्नर्जुनायोपदिश्यते चित्सत्वं जगद्रूपं मनश्चित्रं च विस्तारात् बंधुदुःखं बंधुवधदुःखं १। २ प्रवाहप
तितो सिद्धव्यवहारपरंपरागतं कार्यमवश्यकर्तव्यमिदं अन्यानि यागदानादीनि कर्माणि कुरु न कार्यचिंतनं तत्वबोधस्य
ज्ञानिरित्यर्थः ३ स्वस्वधर्मरूपमेवसाधयसिद्धा जीवन्मुक्ततानथातादृशेपवनेदेहचेष्टामात्रत्यागरूपेत्यर्थः ४। ५ सुषुप्तव
स्वात्मनिनिःसंकल्पाश्रिन्हतीति सुषुप्तस्थाः सुषुप्तात्मावत् निर्विशेषस्वयंज्योतिरात्ममात्रावशेषाः स्फुरंति ६ अन्य

[illegible]

श्रीभगवानुवाच इति निर्वासनत्वेन जीवन्मुक्ततयार्जुन अंतःशीतलतामेत्य नेधदुःखफलंत्यज १ जरामरण
निःशंकस्त्वाकाशविशदाशयः त्यक्तेच्छानिहसंकल्पो वीतरागो भवानघ २ प्रवाहपतितं कार्यमिदं किंचिदा
गतं कुरु कार्याणिकर्माणि न किंचिदिह नश्यति ३ प्रवाहपतितं कर्मस्वेनवक्षिपन्नुयत् जीवन्मुक्तस्वभावो
यं साजीवन्मुक्ततानथा ४ इदं कर्म जगन्नामोहमाश्रयामीति निर्णयः अहंस्य मनसा रूपं ज्ञानिनस्तन्न नाश्यति:
५ प्रवाहपतितं कर्म कुर्वंतः शीतलचेतसः जीवन्मुक्ताः सुषुप्तस्थाः स्फुरंत्यत्र सुषुप्तवत् ६ स्थिरांसंस्थितिमायाति कू
तं २ र्मांगानीवसर्वशः इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यो हृदिबस्यस्वभावतः ७॥

दपि सुषुप्तिसाम्यं जीवन्मुक्तस्य लक्षणेत्ताहस्थिरामिति ज्ञानबाधितत्वात् तुच्छेभ्य इंद्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यः स्वतःप्र
यत्नं विनैव संप्रोत्तानीन्द्रियाणि यस्य हृदि देहस्थे परमात्मनि मनसा सह स्थिरां निश्चलां संस्थितिं एकरस्येन स्थैर्यमाया
ति यथा कूर्मस्य शिरः पादादीन्यंगानि अल्पीयांसि बत्नेप घटित्यवातः प्रतिशीतलकृत्स्नत्या विधा जीवन्मुक्त इत्यर्थः ७॥

वा·री· नि·पू· १९५

एगन्वयः २४ एवंमनश्चित्रस्यभ्रांतिमात्रत्वेनवंध्यवधादिक्लेशमालिन्यंयुक्तमित्याह विनेत्यादिना २५ परिरोध्यतेहन्य
ते २६ रोध्यरोधकसंमोहवध्यघातकभ्रमः तत्प्रयुक्तशोकमालिन्यमितियावत् स्वत्रस्याकाशेयतःव्योम्नश्चिदाका
शस्यवधादिप्रवृत्तिरेवनास्तियानुप्रातिभासिकी प्रवृत्तिःसाचस्वात्मिकाब्रह्माकाशात्मैव २७ कालादिचित्ररचनाके

295

दृश्यमानमपित्वामंशारदीवाभ्रमंडले चित्तचित्रकृतश्चैत्रसंस्थिताश्चित्रपुत्रिकाः २५
भित्त्यभावादनूकाराबहिस्त्रिभुवनादिकः ततः संतिनवासित्वंकिंकेनपरिरोध्यते २६
रोध्यरोधकसंमोहंत्यक्त्वात्वविमलोभव प्रवृत्तिरेवनव्योम्नःप्रवृत्तिश्चस्वात्मको २७
अतःकालक्रियाकुड्यकलादिविमलंनभ चित्तसंस्थंयथाचित्रंसद्रूपमखिलात्मकं २८
व्योम्नःशून्यतमंविद्धितथ्यतमखिलंजगत् चित्तभित्तिकृतंचित्रंयच्चित्रकरणंततः २९
सर्वशून्यतयाव्योम्नोमनोगापिनभिद्यते यथाप्रकचनंश्चित्तेजगन्निर्माणसंस्तयो ३०॥

शालंश्रादिप्यदात्तयोश्चित्रःभेदाश्चविमलेनभोब्रह्मैवयथाचित्तसंस्थंमनोराज्यचित्रंअखिलप्रपंचात्मकमपिशून्यतां
नभःसरूपंतथापरिदृश्यमानमपिजगद्व्योम्नःशून्यतममितिसूत्रेरएगान्वयः २८ इदानीमज्ञानात्चिद्वचित्रकरः चि
त्रलताद्रितिरित्युक्तप्रकरणःपिशून्यत्वमेवपर्यवसातीत्याहचित्तेति २९ तत्रापिमनोराज्यत्राणकजगदेवदृष्टांतइत्याहयै

राम· १९५

अहोभ्रमरत्यत्राह्लोज्ज्वल्यशांप्रयंचयनिचयो व्योम्नः इत्यादिना ताः प्रसिद्धरचना व्योम्नः शून्यतमाः अनंतास्सत्या इति यावत्तु हेतु
परसलोचनतत्र लाणिकस्वप्नजगत्सु यं दृष्टांतमाह लोचनेनेति घटिकायाः घसोभावाल्लणः २२ आत्मामनस्तत्कार्यं जग
च्च तथा स्वप्नवदेव नभः शून्यं असदेवेत्यर्थः कुतस्तर्हि नानासत्यताप्रतीतिस्तत्राह चिरंतनेनानिश्चिरात्तु इतत्वादित्यर्थः

व्योम्नः शून्यतमा विद्धि तास्ता मरसलोचन लोचनेनचेतसि यथा भ्रांतौ लोकस्तयोर्द्वयोः २२
मात्मा जगत्तथैवेदं सर्वाण्यात्मांतरं नभः चिरंतनमनोराज्यं यतस्मात्किल सत्यता २३ ॥१०
किंत्वनालोकितोऽपि स्यात्स न्यं नस्येवाविभ्येय क्रमेणालोकतः सत्यमालोकेन विलीयते २४

किलेति निरंतत्वमिति सूचना यर्किं तर्हि तत्त्वं तदाह किंत्विति वभ्रमेण भ्रांतिकल्पितपदार्थजातेषु तु सत्यसंकल्पत्वं का॥
लत्रयेऽपि नास्येव तत् अनालोकितत्वतः असंहितत्वज्ञानात्प्राक् किं स्यात् पित्स्यादेवेत्यर्थः यत्तु वसंतादिकालक्रमेण
बाल्याद्यवस्थाक्रमेण षड्भावविकारक्रमेण वा आलोकनाद्दर्शनात् सामर्थ्यलक्षणं अन्यस्तु व्यावहारिकसत्त्वं प्रसिद्धं तत्त
दर्शनलक्षणेनालोकनेन विलीयते यथा तारालोकेन दृश्यमानं शारदं भ्रमंडलं तेनैव राशोध्यमाणं विलीयते तद्वदिति पर

वा०टी०
नि०पू०
१९६

एवं नि    र्वाणो निसमुक्ते आलन्ध्यस्तत्वात्प्रतिभासात्ततो जातत्वात्तदंनिमेषमयं क्षणिकमणुस्थितं जगदजानद्भिः अत्र ईदृश एव सर्गे भ्रांतैर्वज्रसारतादुरुच्छेदता कल्पि २५ सा च न युक्तेत्याह प्रतिभासेति अविदिता क्तेः अज्ञाततत्वस्यात्मनः इदं जगत् प्रतिभासविपर्यासोऽन्यथाप्रतिभासस्तावन्मात्रं ईदृशस्यास्य प्रकृतो अध्यारोपेण कृतौ बाधे वा का वज्रसारता न काचिदित्यर्थः २६ स्थितस्य हि रासे प्रपल्लापे दा इदं तु कदापि न स्थितमेवेत्याह चित्तचित्रे कृत इति २७ स्वकारणसामग्रीतः स्वप्नप्रासदप्यग्रतः स्फुरतीत्याश्चर्यमित्याह अकुड्यमिति रंगाः चित्रलेखन साधननीलपीतादिरंगद्रव्याणि २८

यदि चित्रामलतदिदं जगज्जालमिति स्थिते सर्गे निर्वाणं तिष्ठत्वा निमेषमयमुस्थित २५ प्रतिभासात्ततो त्रैकल्पितावत्स सारता प्रतिभासविपर्यास मात्रं सविदितात्मने २६ प्रकृतौ वा निवृत्ता वा के वसा वज्रसारता चित्तचित्रकृतास्थित्यं जगच्चित्रं कदा स्थितिं अकुड्यमाप्यरंगाढमिदं स्फाराममिवाग्रतः अहो नु चित्रं निर्मितिच्चित्रमुज्वलमुस्थितं २८ सुरंजनं जगदितिस्फुटं दृष्टिविलोभनं नानातमोमषीलेखं नानातेजोंऽशुरंजनं २९ नानाकल्पांगावयवं नानारागानुरंजितं नानादृष्टिविलासाढ्यं नानानोभवलोचनं ३० नानाग्रहेग्रकंचनं नानाकाराग्रपाश्रिमं व्योमनीलसरःफुल्लतारान्चंद्रार्कपंकजं ३१ विचित्ररस्वनो घुक्तमेघालीपत्रमंजरि प्रकोष्ठकाभिलिखितस्तरास्तरन्थपुत्रिके ३२

कर्णपुरः स्थितं तदाह सुरंजनमित्यादिना सुष्ठु रंजयत्यासंजयतीति सुरंजनं दृष्टिग्रहणमिंद्रियमनआद्युपलक्षणं २९ कल्पास्तदंगयुगादीन्विवावयवा यस्य ३० सूर्योदयास्तादिकालेषु नानाकारे अग्रपाश्रिमे प्राचीप्रतीच्यौ यस्मिन् तत्र चित्रपद्मवनादि वर्णयति व्योमेत्यादिना ३१ शरदादिकालभेदेन विचित्ररस्वनाभिर्युक्त ऊर्ध्वमुक्ता मेघालीलक्षणाः पत्राणि मंजर्यश्च यस्मिन् लोकत्रपलक्षणेषु प्रकोष्ठकेषु चित्रकूटभेदेषु अभितो लिखिताः सुरासुर रामः

१९६

196

[illegible]

[illegible] तव[illegible]नुभवनालनि मनोराज्ये क्षणभावितमोहेन
परिकल्पिताव ध्यघातकमादिकल्पना अद्य सुपदेशात् क्षीणा २१ ननु क्षणभावितमोहेन कथमनाद्यनंतक
ल्पविस्तीर्णसंसारक्षणं मनोराज्यं कृतं तत्राह असदेवेति यथा असतो विजन्मादिकारणेमनः शक्तं तथाल

क्षणेनैव तथैवेमौ भुवि स्थाविति विद्धि हे अद्य क्षीणा मनोराज्ये नानानुभवनालनि २१ क्षणभावितमो
हेन कल्पनापरिकल्पिता असदेव मनोराज्यं कर्तुं शक्तं यथा मनः २२ क्षणस्य कल्पीकरणे तथैव बलवन्म
नः क्षणं कल्पीकरोत्येतत् क्वाल्पं कुरुते बहु २३ असत् सत्कुरुते द्विप्रामि तीयभ्रांतिरास्थिता क्षणे
नैव मनोराज्यं प्रतिभाति स्वभावतः २४

भवनानानुभ वनालनि मनोराज्ये क्षणभावितमोहेन परिकल्पिताव ध्यघातकमा दिकल्पना अद्य सुपदे
शात् क्षीणा २१ ननु क्षणभावितमोहेन कथमनाद्यनंतकल्पविस्तीर्णसंसारक्षणं मनोराज्यं कृतं तत्राह असदेवे
ति यथा असतो विजन्मादिकारणे मनः शक्तं तथाल क्षणस्य कल्पीकरणे पि बलवत्समर्थमित्यर्थः २२ क्षणं कल्पी
करोत्येतत् असदुत्पादयतीत्येतत् क्वा आर्थमल्पमेव यस्मात्ततो पि बहु आश्चर्यं यदसदपि जगत्सत् कुरुते इति द्वि
तीयमनःसामर्थ्यं देवे यं जगभ्रांतिरास्थिते त्यन्वयः २३ तदेवाह क्षणेनैवेति २४

बा०टी
नि०पू०
१९८७

ब्रह्मादिवाहुचतुष्टयेनउग्रासमर्थासत्वगुणलक्षणांकंचुकाच्छन्नाभ्यांउन्नताभ्यां विवेकवैराग्यकुचाभ्यांस्फुरंतीश्रं
गयष्टिर्यस्याः सरव्यालेः शेषा दिभिर्वेष्टितंमहीतलमेव पद्माकरपीठंआसनंयस्याः जोरोचनाकस्तूर्यादिना
नावर्णपत्ररचनास्थानीयाः कृताअचलाभिर्वर्जनहिमवदादिनानावर्णपर्वतायस्मिंस्तथाविधंमहाभुवनंमध्य
लोकएवउदरंयस्याः ३५ रात्र्यंधकारस्यमेरुप्रदक्षिणीकरणलक्षणंपक्षपलत्वंतच्छारतिश्रनुहरत्सयनयत्त्वि
चंद्रार्कलक्षणगणिद्वियस्याः पवित्रिविद्युदेवदंतपंक्तियस्याः भुवनभेदाश्चत्वलदशविधंअलेलंपरस्परंविसदृशंमृ तज्जा

अहंक्रुद्धहसिबाहुचतुष्टयोग्रासत्वाक्तोन्नतकुचस्फुरदंगयष्टिःस्वमालवेष्ठितमहीतलपद्मपीठापत्री
कृताचलमहाभुवनोदरीच ३५ रात्र्यंधकारचयलवहरादिचेष्टतारा करालपुलकायविदंतपंक्तिः
चंचच्चलदशविधातलभृ तज्जातरोमांचनाप्रलयवादकदंवपुष्पा ३६ जीवान्वितागगनएवकृतावि
चित्राभोमालिकाचिरवि लद्दान्विनकर्त्री चित्तेनचित्रपरिकर्मविदात्रिलोकीनानाविलासचलिताव
र पुत्रिकेति ३७ इतिश्रीवाशिष्ठेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेचित्तवर्णनंनामषट्पंचाशतमःसर्गः ५६

ए२

तमेवाविभवितोमांचनंयस्याः तेषुभृ तेषुप्रसिद्धाः भूतभुवनाद्रिप्रलयवादाएवसर्वतः प्रसारितसहुच्छिकेसरत्वा
त श्रोत्रणांवैराग्यसद्वासनासौगंध्याथापकलाश्चापादलंविकदंवमालापुष्पाणियस्याः ३६ जीवेनव्यष्टिस
मष्ट्यात्मना अन्वितावित्रस्यपरिकर्मीशिडपकरणभृ तानिविचित्रवासनाकामकर्मीणिविंदतिप्राप्नोतितथा
विधेनअतएवाचिरा देववि लक्षणनांचित्राणांकर्त्री निर्माणसमर्थे चितेनइतिएववर्णितं तकपात्रिलो
कीलक्षणवरपुत्रिकास्वाधिष्ठानचिज्जगनएवकृतेसुपसंहारः ३७ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण

परमउत्कृष्टोयस्त्रद्रूपोयालोकस्तस्य दाएनमंकोल नस्तथाले पेनयुवतेव विराजमानतायस्यतयाविधिमाकाश लक्षएंकुड्यंभित्तिर्यस्मिन् इदानीं त्रिलोकमेवदेवन टी रूपां चित्रपुत्रिकांपरिकल्प्यवर्णयति आकाशएवेत्यादि पंचभिः चपलेनका मुकेनचित्रकत्रीस्वाधिष्ठानवृ ह्माकाशएवइयंवर्ण्यमानाजगत्त्रयलक्षणम नोहरानटीपुत्रिकारचिताप्रतिभानवनवोन्मेषशालिनीबुद्धिरे वएकीमुख्योरंगः नृत्यशालाप्रदीपस्थानीयस्यसाक्षिचैतन्यस्यचक्रैरिवस्फुरत्प्रतिबिंबग्राहिभिर्बुद्धिवृत्ता भरणैः परितोरंजिताः प्रकाशिताः लोकत्रयंयानृत्यसहा ३३

परमालोकमंकोलयुवताकाशकुड्यकं आकाशएवरचिताप्रतिभैकरंगामुग्धाजगत्त्रयमनोहरपुत्रि केयं चिन्मात्रचक्रपरिरंजितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचित्रकचित्रक र्त्री ३३ हेमांगवलंगल तिका घनकेशपाशाचंद्रार्कलोचनविचालनदृष्टलोका धर्मार्थकामविनियंत्रितशास्त्रवस्त्रापाताल जालचरणोन्नतमूर्तितं वा ३४

पुनस्तामेवविशिनष्टि हेमेति तदंडमभवद्धैमंसहस्रार्कसमप्रभमिति पुराणोक्ते हैममयंब्रह्मांडमेवाचलाद्दढा अंग लतिकायस्याः घनाःमेघाएवकेशपाशायस्याः धर्मार्थकामार्थानि विनियंत्रितानिव्यावर्त्तनानियेनयोस्त पसद्भावयवकोचराणीयस्याः उन्नतामूर्तिर्तिर्बोयस्याः ३४ स्पपादपार्श्वेसुलिक्त

असज्ज्ञानातिरिक्तोपायदुरुच्छेद्यताप्यधिष्ठानदार्ढ्यबलादेव न स्वत इत्याह प्रतिबिंबमिति ६ अत एव ब्रह्मानन्यतादर्श-
नबलादेव जगतः सर्वच्छेदभेदादिव्यवहारायोग्यतादर्शनेन सर्ववासनासमूलमुच्छेद्या इत्याशयेनाह अनन्यदिति यदा
ब्रह्मणि प्रतिभातं छेदभेदादिव्यवहारजातं तद्विषयीभूतं जगच्च ब्रह्मणः अनन्यत्वात्सच्चिदेकरसमेव तदा केन कर्त्रा करणे-
न कस्य फलस्यापैकदेशो वा किं छिद्यते भिद्यते वा छेदादिव्यवहारवादानां ब्रह्मातिरिक्ताविषयादर्शनादित्यर्थः ७

प्रतिबिंबं यथादर्शे तथेदं ब्रह्मणि स्वयं आगमं छेदभेदादेराधारानन्यतावशात् ६ अनन्यच्छेदादिजगद्ब्र-
ह्मणि ब्रह्मणांबरे किं कथं कस्य केनैव छिद्यते वा क्व भिद्यते ७ तेनेह वासनाभावो बोधात्संपन्न एव ते यो
न निर्वासनो नूनं सर्वधर्मपरोपि सन् ८ सर्वज्ञोप्यतिबद्धालापंजरस्थोपि वा हरिः यस्यास्ति वासनाबीज-
सत्यल्पं चितिभूमिगं ९ बहुसंजायते तस्य पुनः संसृतिकाननं अभ्यासाद्बुद्धिसक्तेन सत्यसंबोधव-
ह्निना १० निर्दग्धं वासनाबीजं न भूयः परिरोहति दग्धं लवासनाबीजं न निमज्जति वस्तुषु ११ सुखदुःखादिषु
स्वच्छ पद्मपत्रमिवांभसि १२

स्मु २

तेनानेनोपायेन बाधाते वासनामपि ब्रह्मातिरेकेणाभावः संपन्नाइवइह अज्ञानाभावे लवासनाबंधो दुरुच्छेद एवे-
ति प्रागुक्तं स्मारयति य इति ८ हरिः सिंहः हरित वायुर्मुको वा अणुमात्रमपि वासनानस्याप्य अनर्थसहस्रबीजला-
दित्याशयेनाह यस्येति ९ निःशेषं दग्धं १० निर्दग्धा निर्वासनाबीजा निर्मि यस्य तथाविधं मनः ११ १२

298

जायते अथयथाहदृश्यासद्योनिर्वासनंमनः स्वस्वाद्दपालभ्रोषअसाहद्धिरूपदिश्यते तत्रप्राग्दर्शितांजगत्वाश्चर्येताहष्टि
मेवप्रथमंवासनाशेषि त्वोपयोगितयावर्ण्यतीदमिति अभितो निराश्रयएवमनसाजगदाकारकलनासूर्वंजगच्चि
त्रंजायतेपश्चात्तदंगताभूतभुवनात्मकविराट्भित्तिस्तदाधारतयाकल्प्यमानाउदेतिव्याष्टिसमूहस्यसमष्टेविरा
जोव्यष्ट्यधीनकल्पनत्वात्तथाआदुदयः १ असंतसंभावितरूपत्वादियंमायाअसंभावितत्वंचविरुद्धत्वादि
त्याशयेन प्रसिद्धांतादृशमायामुदाहरति मग्नमिति तुम्बाफलंतुंबं फले लुक् तत्किलजलेमग्नंशिलाप्लु

**श्रीभगवानुवाच**॥इदंविद्धिमहाश्चर्यमर्जुनेहहियत्किल पूर्वंसजायतेचित्रंपश्चाद्भित्तिरुदेतिहि १ अ
भितावुत्थितोचित्रेदृश्यतेभित्तिराततता अहोविचित्रायामेयंमग्नंतुंबंशिलाप्लुता २ चित्तस्यचित्तसदृशे
व्योमात्मनिजगत्त्रये व्योमात्मनस्तेकिमियमहंताव्योमतोदिता ३ सर्वंव्योमकृतव्योम्नाव्योम्निव्योमविली
यते भुज्यतेव्योमनिव्योमव्योमव्योमनिचाततं ४ वेष्टितंवासनारज्ज्वादीर्घसंसृतिदामवत् वासनोद्वेष्टन
नैवतादृहोद्वेक्ष्यतेर्जुन ५

ताइति यथास्वप्नेंद्रजालादावेवोपपद्यतेतद्वदित्यर्थः २ अस्तांजगच्चित्रस्याश्चर्यतातस्मिन्शून्यात्मनिचिद्व्यो
मात्मनस्तवाहंतोदयस्ततोप्याश्चर्यभूतइत्याहचित्तस्येति ३ यदितुजगत्यपिचिद्व्योमतामेवपश्यसितर्हिसाद्द
ष्टिरेवंपर्यवसन्नेत्याश्चर्यमिवेत्याहव्योम्नीति ४ दीर्घसंसृतिःभ्रमणंयत्रतथाविधंतुजगच्चित्रंदामवत्स्रस्तया
वासनारज्ज्वावेष्टितंतच्चिद्व्योमापीहजगतिवासनोद्वेष्टनादेवोद्वेक्ष्यतेत्यर्थः ५

जागताश्चंद्रादयोऽज्ञजनाश्च केचन तत्सदं न विदंतिउन्नतऊर्ध्वदेशगतं ४ आभासमहाभूतादित्रयोदशविधदोत्र
वभासकं अगम्यमविषयं दृशादूरं अप्रसन्नि कृष्टमिव ५ तद्दर्शनेच अश्रवणाद्यवच्छतत भ्दावनाख्यमत्तानि दिध्या
सनाख्या आवश्यकी साह सर्वातीतमिति चित्त्वभावादलक्ष्य असंगत्वात्सूक्ष्मं ६ पत्रघटादिस्थूलानामपिवाधस्त
सा१

नकेचनविदंसेते तत्सदंजागतादयः भूतलाद्गगनोड्डीनं विहंगम मिवोन्नतं ४ प्रसकेतनमांसं शुद्धंसंक
ल्पवर्जितं अगम्यमेनमात्मानं विद्धिदूरं दृशामिव ५ सर्वातीतंपदलक्ष्यंविनाशुद्धंस्ववासनां नशक्नोतिपदं
द्रष्टुंजनदृष्टिरणूनिव ६ पत्राश्मसर्वरिवमेदीनां घटपटादयः वराकीवासनातत्रकिंकरोतुपदेपदे ७ प
थानगिरिंप्राप्यहिमलेशोविलीयते शुद्धमासाद्य चित्तलमविद्यालीयतेतथा ८ क्वराकीरजस्तुच्छावा
सनाभोगवंधनं क्वपूरितजगज्जालश्रीतत्वविपुलानिलः ९ तावत्स्फुरत्यविद्येयंनानाकारविकारिणी
पवन्नसंपरिज्ञातःशुद्धःस्वात्मायमात्मना १० सर्वाहृश्यदृशःक्षीणास्वच्छतैवोदिता नभसीवपदेतास्मिन्स्वात्म
न्याखिपूरणे ११ समग्राकारस्तपंततत्समग्राकारवर्जितं वागतीतंपरंवस्तुकेननामोपमीयते १२ विषयविषवि
सूचिकामतस्त्वंनिपुणमहंस्थितिवासनामपास्य अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्याभवविभवोभगवान्भिया मभूमिः १३
श्रीवशिष्ठउवाच॥ इतिगदितवतित्रि लोकनाथेक्षणमिवमौनमुपस्थितेपुरस्तात् अयमधुपइवासिताज्ज
खंडेवचनमुपैष्यतितत्रपांडुपुत्रः १४

त्रपरमसूक्ष्मवासनानांस्थितिरसंभावितेवेत्याह पत्रेत्यष्टाविति ७ ८ रजोरेणुरिवलघ्वीक्षुद्रा ९ १० स्वात्मनिस्वो
दरेअखिलंपूरयतिअथाविधे ११ समग्राकारा पूर्णतातद्रूपंसमस्तैर्जगदाकारैर्वर्जितं १२ हेअर्जुनत्वंअतःपू
र्णात्मदर्शनादेवअभिमतानांकामानांपरिहारोनिवृत्तिस्तल्लक्षणा मंत्रयुक्त्याविषयप्रयुक्तविषूचिकारूपांसदा १३ १४

उक्तोपदेशक्रमउपसंहरन्नर्जुनंसनस्थितोप्रतिष्ठापृपत्तिशांतात्मेति हेअर्जुन त्वंउज्झिताः अमिताः आशायेन तथाविधः सन्पावनंतत्प्रसिद्धंभग वद्गीतारूपंश्रुतंमदुपदेशंसम्यगवगम्यगलितमहामनोविमोहः सन्अपहृतिरपगतवंधुव धादिक्लेशोभूः निर्वासनात्मानिशांतात्मागलितचित्तः एकशांतब्रह्मरूपः अतएवगलितभयोनिर्वाणः परमनिर्वृ तस्तिष्ठेत्यर्थः १२ **इतिश्रीवाशिष्टतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेसप्तपंचाशत्तमःसर्गः॥५७॥** तत्वबोधेनसावि द्यवासनादाजन्एवगलितभयोनिर्वाणः परमनिर्वृतस्तिष्ठेसर्व्येयसूक्ष्मवः इहोपपा द्यतेतेनाप्यर्जुनस्वकृतार्थ ता हेअच्युतत्वत्प्रसादात् अनुग्रहप्रयुक्तात्वदुपदेशान्मोहः सवासनाज्ञानंनष्टं विस्मृतंकं ठचामीकरस्येवस्वतः

शांतात्मा विगतभयोउज्झिता मिताशोनिर्वाणोगलितमहामनोविमोहः सम्यक्तंश्रुतमवगम्यपावनंतांति ष्ठामन्यपहृतिरेकशांतरूपः १२**इतिश्रीवाशिष्ठेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेअर्जुनविश्रांतिवर्णनंना मसप्तपंचाशत्तमःसर्गः॥५७॥अर्जुनउवाच॥** नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाच्युत स्थितोस्मि गतसंदेहः करिष्येवचनंतव १**श्रीभगवानुवाच॥** कृतपोपदिबोधेनसंशांताहृदयेस्फुटं तद्भितंशांतमे वांतर्विद्धिसत्वमुपागतं २ अत्रतत्वेतारहितंप्रसन्क्तोतननामकं यत्वशेषविनिर्मुक्तंयत्सर्वंसर्वतश्चयत् ३

सिद्धात्मतत्वस्मृतिःसाक्षात्कारःलब्धा तथाचसर्वसंदेहबीजनाशाज्जतवंधुवधादिकर्तृतासंदेहःसंस्थितोस्मि अत त्वावस्थितिविषयेपयाप्राप्तव्यवहारकर्तव्यताविषयेचतव वचनंकरिष्येमाल पिष्यामीत्यर्थः १ एवमर्जुनेनकृता नातत्वबोधेनहृदयेरागादिकृतपोपदिसर्वात्मनाशांतातत्ततर्हिसर्ववासनात्मकं चित्तंशांतंसत्सत्वंनिर्वासनंत्वंप्र पगतमितिविद्धि तथाचश्रुतिः यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेस्यहृदिश्रिताः अथमर्त्योमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुत

वा॰टी॰
नि॰प्र॰ सर्वप्रपंचबहिर्भावाद्दूरस्थमपि सर्वांतरत्वात्सर्वस्मादूरस्थं एवमाकाशवत्सर्वगमपि तत्स्थजातिवत्तत्तद्वस्तुपर्या
२०० समेव तदस्थं सर्वप्रकारैरप्यपि तदेवैकमस्ति नान्यदिति सिद्धत्वं परिच्छिन्नरूपेणापि तस्मिंस्तिष्ठसीति तत्स्थस्त
स्तत्पैव सत्तामवाप्नोषि नस्वातंत्र्येण एवं सति किं तव परिच्छेदाभिमानेन स एव।परिच्छिन्नसन्मात्रस्त्वमस्यान्यस्त
परिच्छेदसंशयो भवेत्यर्थः ३ द्विविधं हि चिदात्मनो रूपं विवेकिभिरनुभूयते एकं चित्तवृत्तिप्रतिबिंबं तच्च
तार्थप्रख्यारूपं चित्तनिर्मितं अपरं चावित्तवृत्तितद्विषयाणामागमापायादिसर्वावस्थासाक्षि संविद्रूपमनि

दूरस्थमप्यदूरस्थं सर्वांतरस्थमेव च। तत्स्थः सत्तामवाप्नोति तदेवास्यत्तसंशयः ३ यत्संवेद्यविनिर्मुक्तं
200 संवेदनविनिर्मितं चेत्यमुक्तं चिदाभासं तद्विद्धि परमं पदं ४ सा परा परमा काष्ठा सा हि शाश्वतमुत्तमा सा म
हिम्नां च महिमा गुरुत्वं सा तु सा गुरुः ५ सम्राज्ञा तत्त्वविज्ञानं स श्रुत्येव ह्यततरं तच्छ्रेयः स शिवः शांतः
सा विद्या सा परा स्थितिः ६ योपमं तत्क्रिते रात्मा सर्वानुभवरूपकः यत्र स्वदंते सर्वाणि स्वात्म द्रव्याणि सत्त्र
पा ७ स जगल्लितैलात्मा स जगज्जाड्यदीपकः स जगत्प्रोदपरसः सज्जगत्सत्पालकः ८ स तदुद्भूतमुक्ता
नां परि ग्रस्तह्वदवरः स भूतमारे बोद्धानां परमातीदृशता मथा ९ स पदार्थः पदार्थत्वं सत्तत्वं यदनु
तेम सत्ततो वस्तुनः सत्वमसत्त्वं वासतःस्वतः १०   त१

मितिमित्यसिद्धं तदुभयमपि चेत्यसंवेद्यत्रिपुट्याख्याविनिर्मुक्तं चेत्परमं पदं ब्रह्मैव संपन्नमिति विद्धीत्यर्थः ४ सा
चेत्यसंवेद्यविनिर्मुक्तसंवित्स्थितिः यतो वाचो निवर्तंते इत्यादिश्रुतिप्रोक्ता आनंदोत्कर्षपरंपरायाः परमा का
ष्ठा महिम्नां महतां गुरूणां मान्यानां परमा गुरुः नातः परमस्तीत्यर्थः ५ ६ ७ सैव सर्वं जगत्सारइत्याह स इ राम:
त्यादिना ८ ९ स एव सर्वपदार्थानां असाधारणं स्वरूपमित्याह स इति सत्त्वं सम्पर्कौ १० २००

१५ गांडीवं धनुर्यस्य सोर्जुनः गांड्या जगत्संज्ञामामितिमत्वर्थेवः धनुषश्चेसनङ् १६ सोर्जुनः भुवं दाताः गजवाजि
सारथयो द्रुताः शीघ्रप्रवाहिताः यास्तथाविधाः हाररुधिरमहानद्यो यस्यां तथाविधां भुवं करिष्यति दिवं च शरोत्क
रप्रसरैर्महारजो निर्मितस्थल्याच तिरोहितं द्युमणिः सूर्यस्तस्य दाएं विलोचनं यस्यास्तथाविधां करिष्यतीत्यर्थः १७
इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे ऽष्टपंचाशतमः सर्गः ॥ ५८ ॥ जीवन्मुक्तपदे ऽस्पंदान्वेत्यमुक्तस्थि
तः स्थितिः स्तस्थिरास्या ह्यथाहस्याशासदृष्टिरिह वर्णिते अघविनाशिनी सर्वपापक्षयंकरी निःसंगतालक्षणो
यः संन्यासः सर्वत्यागस्त्वंपदार्थशोधः सर्वजगत्तो ब्रह्मणि बाधलक्षणं यत्ब्रह्मार्पणं तत्पदार्थशोधस्तदुभयपरि

अर्जुन उवाच ॥ परिगलितसमस्तशोकभारापरमुदयं भगवन्मतिर्गतेयं मम तव वचनेन लोकभर्तु
दिनपतिनापरिबोधिताब्जिनीव १५ इत्युक्त्वोत्थाय गांडीवधन्वा सहरिसारथिः अर्जुनो गतसंदेहो र
णलीलां करिष्यति १६ करिष्यति क्षतगजवाजिसारथिद्रुतक्षतरुधिरमहानदीं भुवं शरोत्करप्रसरमहा
रजःस्थलीतिरोहितद्युमणिविलोचनां दिवं १७ इति श्रीवाशिष्ठे मोक्षोपाये अर्जुनोपाख्याने ऽष्टपंचाशत
मः सर्गः ॥ ५८ ॥ अर्जुनोपाख्यानं समाप्तम् ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य राघवाघविनाशिनीं तिष्ठ निः
संगसंन्यासब्रह्मार्पणमयात्मकः १ यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः यश्च सर्वमयो नित्यमा
त्मानं विद्धि तत्परं २

शिष्टाखंडमहावाक्यार्थसंविदानंदैकरसः भूमात्मा तिष्ठेत्यर्थः १ यस्मिन्सर्वं स्थितो यतः सर्वसृष्टो यः सर्वसंहारे
सर्वतश्च यः कालये पि एवं सर्वा नित्यप्रपंचमयोपि यो नित्यः परस्तमेवात्मानं विच्छिन्नपरिच्छिन्नस्वभावमित्य
र्थः २ रामः

वाच्यवाचकशिष्यत्वदीहाग्गुरुत्वाद्वाक्याप्रयोजनकताच्चमत्कारैर्मम आदेशात्स्वउपदेशोऽर्पितस्त्वयप्श्रिन्मय एव २०
चमत्कुरुते विवर्त्ते अखंडो विवर्त्त एव २१ ततत्वमहत्ति अपरिच्छिन्नब्रह्माकारे चित्ते नत्ते परिणते सति यः अ
शाभावस्यजीवत्वगणस्त्वद्वालोक देशाभावस्यायः अपगमः सः अर्थेपरमत्वरूपापर्षिः सएव भावनादौ पञ्चेत्यर्थः
२२ पद्यस्मान्द्धेतोः असन्नापि संवित्स्पंदः उदाहृतगडस्वभावंमापाद्यतितस्माद्धेतोः स्पंदशून्यत्वमेवअ
जडंतस्यसंवित्तेर्वपुः स्वरूपमित्यनुभवनिष्ठा आहुः २३ अनालदर्शनरूपा या संसृतिः सा अनालजगदाका

रा१ नेहास्मैकोनचादित्वंममादेशोर्पितस्त्वयः वाच्यवाचशिष्योहागुरुवाक्येप्रमत्कुतेः २० आत्मनामनि शांते
वचिच्चमत्कुरुते चितिचिप्रसं [illegible] सोसंसारस्तत्वदःपरंपदं २१ चित्स्पंदशमनेनैव परिशिष्यति संसृतिः
201 महाचित्तेनतेयोसि भावापी भावनाक्षयः २२ असन्नपिस्वभावंतत्संचित्स्पंदउदाहृतं शून्यत्वम जडंसत्त
त्वस्माहुश्चितेर्वपुः २३ तत्वेनभावनायत्ता संसृतिः सानुभूयते अभावना मात्रलया सा च निःसार
ए रूपिणी २४ केवलंकेवलीभावात्तद्रूपासैवशिष्यते चित्स्पंदश्मेवसंसारचक्रप्रवहणं विदुः २५ मा
तृमानप्रमेयादिकटकादिवहेमनि दृगात्मनि चस्पंदश्चितेयो संसृतिर्भवेत् २६

201 रस्यतत्वेनयथाध्यानया भावना तदा यथा तथैवानुभूयते तदभावनामात्रेण भावनालयात साजीव
न्मुक्तसंसृतिर्दग्धपटवन्निःसाररूपिणी वंधक्षमेत्यर्थः २४ कथं तर्हि जीवन्मुक्तौ सा शिष्यते तदा
ह केवलमिति केवलीभावान्निःस्पंदचिन्मात्रीभावात् सा संसृतिस्तद्रूपैवाशिष्यते अलंस्त्रिस्पंदश्मेमात्
मानादिरूपं संसारमाहुरित्यर्थः २५ २६ श्री

सकःपरस्वस्यविहीनतात्विकरूपेणवोधस्तद्रूपेणविचित्रेणलौकिकेनोपायेनसर्वंस्वयमात्मैवनान्यदितिलभ्य
तइत्यर्थः ११ सतःपरमात्मनोभावाःविकल्पाःविचारविशारदवइत्युक्तंतत्रकीदृशेनविचारेणजगत्सद्भावाविशीर्यं
तेतंदर्शयतिअहमित्यादिना १२ कुतिस्त्वास्यानन्तुधीरेवस्तुत्वस्यापितवनास्थावंधोनिमित्तंभविष्यतीतितत्रा
हकथमितिधीर्वुद्धिःप्रसंगाद्वपमाकथमवाप तस्याप्तोनास्तिहेतुरित्यर्थःप्राप्तोहवासातथापितत्कृतात्र्या
दिमध्यांतादिपरिच्छेदाः संकल्पकलनानिचाहमेवनमद्व्यतिरेकेणसंतीतिविचारेणात्मने

पःस्ववित्तिविचित्रेणस्वयमात्मैवलभ्यते सर्वएवजगत्सद्भावाअविचारेणचारवः ११ अविद्यमा
नसद्भावाविचारविशारदवः अहमादौजगज्जालेमिथ्याभ्रमभरात्मनि १२ कोनुभूत्वानुवध्नामि
कुतिकथमवाप्नुधीः आद्यमध्यांतमानामिसंकल्पकलनान्यहं १३ ब्रह्मकाशमनाद्यन्तंकेवलंयन्नाममात्म
नःइतिनिश्चित्यवानतःसम्यक्सम्यग्वहतिर्वहिः १४ उदपास्तमपोन्मुक्तास्थितिरितःससर्वदानात्तमेतिनवो
देतिमनःसमतमास्थितं १५ यस्यस्वस्यैवमंन्वलंसमहात्मेहतद्वपुःभावाद्वैतपदाकाठःस्वमुत्तपरमाधि
पा १६ व्यवहार्यपिसंक्षोभंनैत्यादर्शनतोयथा आदर्शप्रतिबिंबस्यैवव्यवहारवतोपिच १७ नयस्यहृदयो
क्लेरवोमनागपिसमुक्तिभाक् अविभागमिवादर्शेचिन्मात्रेप्रतिबिंबति १८ चित्तेःपरमनैर्मल्याद्व्यवहा
रोयथागतः चित्तभ्रमत्कृतिरेवेयंजगदित्यवभासते १९

यतापसक्तिरित्याशयेनाहश्राद्यैति १३ एवंविचारवतोलोकशास्त्राविरुद्धव्यवहारकालेपिसास्थितिर्नापैतीत्या
शयेनाहसम्यगिति १४ यस्यमनःसमेप्योपिसमेवब्रह्मणिस्थितंसमहात्मासर्वदा अंतरुदपास्तमपोन्मुक्तास्थि
तिरितिपरेणान्वयः १५ व्यवहारकालेतादृशस्थितिसप्रत्यक्षेणतामुपपत्तिमाहभावेतियतोयंभावनयैवाद्वयपदा
रूढोनव्यवहारतइत्यर्थःतथा वाहुभाद्वैतंसदाकुर्यात्क्रियाद्वैतंनकर्हिचित् अद्वैतंत्रिषुलोकेषुनाद्वैतंगुरुणा

तर्हिदेहात्मबुद्धिनिरासद्वारातत्त्वदर्शनोपयोगिना हस्तपादादिस्वांगानामवदलनादिसाहसक्रियायित्तत्क्षदाणां
किंनस्या तत्राहक्वचिदिति यदिक्वचिच्छास्त्रे विद्वदनुभवेभास्वांगावदलनादिसाहसैरपिसर्वात्मतादर्शनवत्त्वा
त्मावलोकेउपयोगःप्रसिद्धःस्यात्तदत्तदपिलक्षाणांस्यान्नातु तदस्तीत्यर्थः अथवात्रैकत्रिमपेत्तिच्छेदः आत्मा
वलोकेस्वरूपाविर्भावेअकृत्रिमतापरिच्छिन्नाकारशून्यया अखंडब्रह्माकारबुद्ध्याविनास्वांगावदलनसहृ
शसाहसकोटिभिरपिसिद्धिरुपयोगोनावगम्यतइत्यर्थः तत्कुतस्तत्राहत्विदितित्रिभिःइयंचित्यावद्बोधात्मा
अज्ञानाच्छन्नाभवति तावच्छैलकोटिस्थास्वप्रबुद्ध्यादिकोऽप्यनुप्रविष्टासतीस्वयमपिस्पंदरूपिणीवन्भू
लाचेत्सैवबाह्यविषयंप्रतिस्पंदतेतेनविभ्रममपश्यति ३४

क्वचिदात्मावलोके च स्वांगावदलनैरपि चिच्छैलंचेल्लकोटिस्थातावत्पश्यतिविभ्रमं ३४ इदंया
वद्बोधात्मास्पंदते स्पंदरूपिणी सम्यग्बोधोदयांतस्यात्संदास्पंददशाक्रमः ३५ क्वापियातित्वसं
शांतदीपवत्साभिधानकः चितःप्रशांतरूपायदीप्तिकायांस्वभावतः ३६ स्पंदास्पंदमयीनेहकथै
वास्तिमनागपि यदस्पंदस्यमरुतोनसन्नासन्नमध्यगाम् ३७ रूपंतदेवासंवित्तिस्पंदाख्यःप्रशमं
चित्तेः अभिन्नःस्यात्चितःस्पंदःशुद्धचित्स्फाररूपधृक् ३८

यदाअंतःसम्यग्बोधोदयःस्यात्तदासंदास्पंददशाक्रमाःसाभिधानकःस्वनाम्नासहक्वापियातिवाध्यत
इत्यर्थः ३५ ३६ आत्मतिकप्राणरोधेष्टो परमोऽपिसएवेत्याह यदितिमध्यगं अनिर्वचनीयमपिरूपंयन्नः ३७
नविद्यते असंवित्तिरज्ञानंस्पंदश्चयस्याश्चितेःप्रशममोक्षाख्यंविदुरित्यर्थः यदाचित्तात्माचितःस्पंदःशुद्ध
चित्स्फाररूपंब्रह्माकारस्तस्य धृक्भवतितदानबंधायनमोक्षाय ३८

२०२

सचनचितःपृथगसीत्यबोधाद्भवसंसृतिःपर्यवशंपति २७ स्वभावःस्वात्मतत्त्वंतद्बोधमात्रेण २८ भोगवासनाक्षयात्स
हजसिद्धभोगानामचिंतनमेवतत्त्वस्यजीवन्मुक्ततायालक्षणंकुतोसौभोगान्नभावयतितत्राहइति २९ भवं
तीतिपूर्वान्वयिकोनुभूयत्वेसा दिनावर्णितेभ्योविवेकादिलक्षणेभ्यःअपरंलक्षणं ३० इदानींलक्षणं
तस्माहचिदितिस्वदीगात्मचिदेवतेनतेनभक्तोभोक्ताभोज्यभोगाकारेणस्पंदतेइतितत्स्पंदाभूत्वासर्वात्म
रूपिणोअस्मीतियोतानिश्चयःस्वभ्यासप्ररूढःसएवतत्त्वलक्षणेमित्यर्थः ३१यातुतस्यसर्वजनवद्देह

चित्वमेवचित्तिस्पंदस्तद्बोधोहिसंसृतिःअबोधमात्रंचित्स्पंदःकटकत्वमिवोत्थितं २७ बोधमात्रविलीनेस्मिं
श्चक्षाविद्रामशीष्यतेस्वभावबोधमात्रेणक्षीयतेभोगवासना २८ भोगाभावनमेवेहपरमंज्ञत्वलक्षणंइतो
नाभिमताःसर्वेज्ञस्यभोगाःस्वभावतः २९ भवंतीकोतितृष्णोहिदुरन्तंकिलवांछति एतदेवपरंविद्धिज्ञस्यापरल
क्षणं ३० स्वभावेनैवभोगानांयत्किलानभिवांछनं चितस्पंदेवसर्वात्मरूपिणेपस्मीतिनिश्चयः ३१ योतःप्ररू
ढःस्वभ्यासोज्ञत्वशब्देनसस्मृतःयोनभुंक्तेभुज्यमानानपिभोगान्सबुद्धिमान् ३२ लोकानुरोधासिद्ध्यर्थंसहंति
लगुडैर्नभिः विनाकृत्रिमयाबुध्यानास्तिद्धिरवगम्यते ३३

धारणनिमित्तेभोगेप्रवृत्तिःसाकथाचेष्टैवेत्याहयइतिपःलोकानुरोधसिद्ध्यर्थंभुज्यमानानपिभोगान्परमार्थतोनभुंक्तेसबु
द्धिमां स्तत्त्वविदित्यर्थःस्वान्तभोहननप्रसक्तलोकानुरोध सिद्ध्यर्थंत्वयमपिलगुडैर्नभोहंतितद्वत्तस्यकथाचेष्टैवसे
त्यर्थः ३२ ननुसा यदिकथाचेष्टातर्हिसर्वजनभोक्तृभोज्यभोगाकारपरिणतात्माचिदेवसर्वात्मरूपेतिप्रागुक्तबुद्धि
रपिसर्वजननभोलगुडहननंमदीयमेवेतिदभ्रांतिबुद्धिस्तत्कृत्रिमेवेतिसाकथंलक्षणत्वेनोक्तातत्राहविनेति सि

४७ मोहंस्वचलनादिभ्रमं अनिशंयस्मिन्प्रसभंवार्यमाणंअखिलात्सर्वजगदाकारोपलंभाःस्वदनंतत्रयुक्तानंदास्वा
दस्तेनस्तभंगंयथास्यात्तथा उग्रं तिउत्सृष्टेतेत्याउक्त सर्वसर्वसंवित्तीनांसत्तास्थितिर्यस्मिन्यत्रोदेतिए तेउक्त
संवित्तिरूपाःसकलकलनाकारपंकाःयस्मिन्गलंतिलीयंतेन्चत्तं प्रसंगात्मानमेव मुक्तप्रकारेणध्यानेनवि
चारेणवगमपश्येत्यर्थः ४८ **इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेएकोनषष्टितमःसर्गः॥५९॥** अद्वि
तीयस्यशुद्धस्यपरस्यनिजमायायासर्वाकारैःस्थितिरिहाविर्भूतिरुपदिश्यते वारीतिब्रह्मणेविभूतीःप्रपंचयि
ष्यंस्तत्रमुख्यान्प्रथमंनिर्दिशतिहरब्रह्मेति तस्यास्तत्प्रतिष्ठाःतथाचतत्प्रतिष्ठोक्सर्वादेवभूतिबृत्करूपमिमानु
पादिहराद्युक्तिभावः १ न्रूपामानुषानंदविभवपूर्णाइवेतितै तिरीयश्रुतिदर्शितानंदोत्कर्षक्रमप्रथमभू
व्यतिरिक्तंचितःस्पंदोनकिंचिदवशिष्यते अस्मिन्दृश्यमपेदीर्घस्वप्ने स्वप्नांपरंजन ४७ नजोमो
हमुपादत्तेसर्वगलात्स्वसंविदः यत्रोदेतिप्रसभमनिशंसर्गसंवित्तिसत्तायस्मिन्गलंतिसकलकलनाकार
पंकागलंतिउद्यंसेतेस्वदनस्तभंगंयत्रसर्वोपलंभाध्यानेनैवंतमवगमयप्रसंगात्मानमंतः ४८
**इतिश्रीवाशिष्ठेमोक्षोपायेनि॰प्र॰ प्रसंगात्मावबोधोनामैकोनषष्टितमःसर्गः॥श्रीवशिष्ठउवाच॥**
एवमाद्यंपरंतत्त्वविद्धिनंपरमंपदं तस्यापेतेमहारूपाब्रह्मविष्णुहरादयः १ विभूतिभिःस्फुरंत्युच्चैर्जना
स्तुष्टान्दपाइव आकाशगमनाद्याभिःक्रीडाभिःक्रीड्यतेचिरं २ तत्स्थैनेवजनेनेहस्वर्गेस्वर्गौकसा
यथा तत्राप्यागनाम्रियतेतत्राप्यागनशोच्यते ३ तत्राप्यजीयतेनागतत्राप्यागनरुध्यते अपारपर
मिकानिर्दृशःतदुत्तरभूमिकासस्तुखोत्कर्षमाहस्त्राकाशेतिक्रीड्यतेतत्स्थैनैवजनेनेतिपरेणान्वयः २ तस्मिन्ब्र
ह्मणिआनंदस्फूर्तिविरोधिमालिन्यदापत्तारतम्येनति स्तीतितस्थ्यामनुष्यगंधर्वादिजनस्तेनस्वर्गौकसायथे

चितंनिरर्थेऽप्यर्थसंवित्तिरूपत्ताकारः निर्वाणं तदुपरमश्चेतद्द्वेदशो न विंदते चेत् ३९ न तर्हि ४० समो मोक्षोमास्तु समा निर्विकल्पा चेद्
क्षितिवाइच्छापि बंधः किं तर्हि श्रेयस्तदाहश्रेयइति सपादेनार्द्धद्वयेन ४१ कस्तर्हि बंधमोक्षादिकव्यवहाराहः
पदार्थस्तमाह यइति ४२ ४३ कस्तर्हि चितःसंकल्पस्पंदत्यागेउपायस्तमाह संकल्प एवेति बुधः विवेकी स्वरसे

न बंधाय न मोक्षाय स्थित आत्मनि केवलं चित्वे निरर्थसंवित्ति निर्वाणेन च विंदते ३९ तद्बंधमोक्षपक्षा
देर्नाम्नापीह न विद्यते मोक्षोऽस्त्विति सवो धांतः पूर्णतामयकारणं ४० समास्त्विस्यपि बंधस्तेश्रेयोऽसंवे
दनं परं पदनाभासमजं तद्धि विद्धि परमं पदं ४१ चितःस्वरूपसंस्थानमचेत्योन्मुखतात्मकं यःसंकल्पनशब्दा
र्थरूपस्पंदो महाचितः ४२ बंधमोक्षादिका हेतोः सोऽप्रबुध्यमानः प्रपश्यति प्रेक्षणादेव संशांतेत्वहंभावेनिरा
स्पदे ४३ न विघ्नः केन किं कस्य बिध्यते वाथ मुच्यते संकल्प एव रचिते बुधश्चेदविभागवान् तदसंकल्प
मस्पंदं सर्वं ज्ञातमवारितं स्पंदेस्पंदमयेवाते तन्मयत्वात्सदाचिता ४५ संक्षीणेन च संसारो निस्पंदे चि
द्धने स्थिते चितेजड इव चित्स्पंद इति बुद्धे निरंतरं ४६

तेसंकल्पा एव चेत इदं मयासंकल्पितमिदं नेति पूर्वापरविमर्शेन विभागं जहाति तत्तर्हि जातोऽपि संकल्पो बहिःस्पंदजन
नात् मोक्षानश्यतीत्यर्थः देवमवारितमसंकल्पमस्पंदं च जातमेवेत्यर्थः ४४ एवं चिता प्रबुद्धं चेतन्येन स्पंदे संक्षी
णे स्पंदमयेवाते च संक्षीणे सति तन्मूलसंसारोपि क्षीण एवेत्याह स्पंदेतिद्वइति ४५ अथवा चित्स्वकाभाव्यातिरेकेण स्पं
दोन्यो नास्तीति दर्शनादपि तन्निवृत्तिरित्याह चिदिति ४६

तत्तयारसनेंद्रियतयानेनेचचक्षुरिंद्रियहं १० ११ १२ अहंकृत्याअहंकारतयासंविदिबुद्धोसंविसाबुद्धित
या १३ १४ चेतनेनचजडविधिभूतेषु १५ तत्रविशेषाकारसत्तापितदेवेसाहअमरेष्वित्ति १६ कालस्यक्रमेपुग
संवत्सरत्वादिभिःकृताविल्यादिस्तत्प्रपंचः १७ नियमेननिपतितया १८ १९ बाल्येतेत्यादयोभावप्रधान

रसेलीनंरसतयारसनायांलततया रूपेरूपतयादृश्येनेत्रेलीनंचदृक्तया १० घ्राणेघ्राणतयादृ
श्यंगंधेगंधतयोदितं स्पृश्यंकायतयाकायेभूमावपिचभूतया ११ पयस्तयाचपयसिवायौवायु
तयास्थितं तेजस्तयातेजसिचबुद्धौबुद्धितयागतं ११ मनस्तयामनस्यंतरहंकृत्याप्यहंकृतौ रू
ढंसंविदिसंविल्लांचित्तेचित्ततयोस्थितं १३ कुड्येकुड्यतयालग्नंपटेपटतयोदितं घटेघटतया
रूढंवृटेवृटतयोस्थितं १४ स्थावरेस्थावरत्वेनजंगमत्वेनजंगमे पाषाणत्वेनपाषाणेचेत
नत्वेनचेतने १५ अमरेष्वमरत्वेननरत्वेननरेषुच तिर्यक्त्वेनचतिर्यक्षुकृमित्वेनकृमिस्थितो
१६ कालक्रमेकालतयाकृतायुकृतयातया त्रुटिक्षणनिमेषादौसंस्थितस्तत्तयाविभुः १७ उत्के
उत्कततयाजातंकल्पेकल्पतयास्थितं क्रियास्पंदरूपेणनिपतौनियमेनच १८ संस्थितःसंस्थि
तौस्थित्यानाशेनाशतयास्थितःउत्पत्तिरूपेणोत्प ताबास्थितःपरमेश्वरः १९ बाल्येनबाल्येवि
१२ भ्रांतौयौवनेयौवनेनजरासाचजरारूपेमरणेमरणे नच २० इतिसर्वपदार्थानामभिन्नःपरमे
श्वरः कल्लोलशीकरोर्मीणामध्याविवपयोभरः २१ रामः
२०४
निर्देशाःपयो भरोजलसामान्यमिव २१ रामःश्री रामः श्री रामःश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्री श्री श्री श्री

204

तत्तत्त्वं जलः साधारणं जलशरीरो यदि स्यात्तथापि न परितप्यसे किं पुनरुत्तमशरीरं इत्युत्तरेणान्वयः ५ यद्विभावमात्रं
तु न परितप्यते तत् सत्तासामान्यरूपं निर्विशेषमुत सविशेषं आद्ये तत्स्वविभक्तिवर्णनमसंगतं द्वितीये तत्राप्यं जलं न
परितप्यते इत्यात्यंतिकपरितापोच्छेदवर्णनमयुक्तमित्याशयेन रामः ५ छूतिमन इति मनोबुद्ध्यादिसर्वं द्वैतं यत्र
दीयंगतं तन्निर्विशेषं आभानं पूर्णं चिन्मात्रमेव सत्तासामान्यमिति त्वयोच्यते उत मन आदिसर्वविशेषवान्
सर्वात्मा ईश्वर इत्यर्थः ६ नात्र प्रपंचबाधोत्तरपरिशिष्टं निर्विशेषमिति वा तत्पूर्वकालिकं सविशेषमिति वा

सत्तासामान्यरूपं चेन्मनागपि विभाव्यते तत्त्वं निमेषमात्रेण जलमु कमनामुनिः ५ कुर्वन्संसारक
र्माणि नभ्यः परितप्यसे श्रीभगवानुवाच॥ मनोबुद्धिरहंकारश्चेत , यत्र दीयंगतं सत्तासामान्यमा
भानं मनस्वी स किमुच्यते ६ श्रीवशिष्ठउवाच॥ यद्ब्रह्म सर्वदेहस्थं भुंक्ते पिबति वल्गति आदत्ते विनि
हंत्यतः संवित्संवेद्यवर्जितं ७ तत्सर्वगतमाद्यंतरहितं स्थितमाजितं सत्तासामान्यमारितत्त्वं वस्तुतत्व
मिहोच्यते ८ तत्स्थितं खेमुरखतपामोम्निशक्तपास्थितं स्वर्शे स्थितांस्पृशतिपाल्वक्तिलक्तायस्थि

विज्ञप्य सत्तासामान्यमुक्तं किंतु सर्वजीवभावे ईश्वरभावे मुक्तौ च यदनुस्यूतमखंडदंडायमानं सन्मात्रं तद
वोक्तं तदेव जगतस्तत्वं तत्र तत्तदभिप्रेतो न कश्चिद्विरोध इत्याशयेन वशिष्ठः समाधत्ते यदिति अदत्ते ततः जाग्र
त्स्वप्नसर्गकाले विनिहंति सुषुप्तिप्रलययोः संवित्संवेद्यवर्जितं तदीयतायां ७ स्थितमेवकंवचा मी
करवदक्षोभेनाजितं ८ तदेव वियदादिकार्यानुस्यूतं तद्विभक्तितयोपवर्ण्यते सार्वात्म्यप्रदर्शनायेत्याह तदि
त्यादिना ९ रामः

दृढप्रसाध्यते पुत्रस्यास्वप्नमायासमं जगत् सर्वत्र च विरोधेन भ्रान्त्या सर्वस्य संभवः यदि सर्वं जगत् परमात्मनः स्वप्रसदृशी भ्रान्ति कल्पितं भूत्तिस्तर्हि ब्रह्मादिदृशा स्वप्नवत् मिथ्येति रिक्त्यैवभासते अस्मदादिदृशा तु न स्वप्नतुल्यः किं तु दृढतरः सत्यत्वे नैवभासत इति वैलक्षण्ये को हेतुः न च दीर्घकालानुवृत्त्यास्माकं तथा भातीति तत्समाधानं युक्तं ब्रह्मादीनां परार्द्धदेहायुष्मत्त्वात् तेषामपि चिरकालं संसारानुवृत्त्यासत्यतादाढर्यापत्तेरित्याशयेन रामः पृच्छति यथेति द्वाभ्यां १ अस्माकमेव प्रपंचे दृढतरः सत्यता प्रत्ययः कथमुत्थितो न पद्मजादीनामित्यर्थः २ अबाधितत्वचिरानुवृत्तिरेव सत्यताभ्र

**श्रीराम उवाच॥** यथास्माकं मुने स्वप्नः पुरःपतनमं डलं तथैव पद्मजादीनां यदि देहपरिग्रहः १ तथैवेदं च संजातं यदि सर्वमसन्मयं तदस्माकं दृढतरः प्रत्ययः कथमुत्थितः २ **श्रीवशिष्ठ उवाच॥** अस्मत्सर्गवदाभाति पूर्वसर्गः प्रजापतेः अजीवप्रतिभासात्मा विद्यते न तु वास्तवः ३ सर्गात्मा च स्थितेः सर्वजीवः सर्वत्र संस्थितिः सा चासम्यग्दर्शिनो स्यात् सम्यग्दर्शननाशिनी ४

मदादीनां हेतुर्न बाधितचिरानुवृत्तिरित्याशयेन वशिष्ठः समाधत्ते अस्मदिति यदायं पद्मजः पूर्वमुपासकावस्थो भूत् तदा तत्त्वज्ञानाभावादस्य प्रजायते स्तदानीतनः पूर्वसर्ग इदानीमस्मदनुभूयमानसर्गवदेवासमंतात् स्वविधभूत् अग्रामत्वदाएजीवप्रतिभासात्मा सत्य एवाभाति तथापि सांप्रतं तस्य तत्त्वज्ञानबाधितत्वात्तत्त्वतो न विद्यते ३ यावदज्ञानं तावत्स्थितेः सर्वगत्वात् सर्वजीवो भवति सर्वत्र च संस्थितिः सत्यैव भवति सा च सम्यग्दर्शनदर्शनविरोध्यज्ञानो स्यात् सम्यग्दर्शनेन नष्टशीलमस्यास्तथाविधेत्यर्थः ४ 

कथमयमेवैकोनानात्वेनस्थितइतिचेत्स्वाज्ञानभ्रांतिकल्पनयैवनवस्तुतइत्याह २२ हेमहात्मन्सर्वत्रसंस्थि
तिमत्ताचिद्रूपिण्यामयात्मालनास्वेनैवेयंजगत्कलिताकल्पिताइवमखिलंमयैवविधैर्विलासैर्व्याप्तंमयै

नानात्वैवं त्वसत्यैवसत्येनानेनच्चैवहि कल्पितात्त्वित्स्वभावेनवेताल:शिशुनायथा २२ ॥
सर्वत्रसंस्थितिमत्ताविगतामयेन व्याप्तंमयेदमखिलंविवि धैर्विलासैः चिद्रूपणैवकलना
कलितात्मनेतिमत्वोपशांतमतिरास्स्वस्थस्वमहात्मन् २३ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्तव
त्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम स्नातुंसभाकृतनमस्करणं
जगामश्यामात्ययेरविकरैश्चसहाजगाम २४ इतिश्रीयोगवाशिष्ठेमहारामायणेवाल
कांडेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्द्धे विभूतियोगोपदेशःषष्ठितमःसर्गः ॥ ६० ॥ ॥

वेयंविभूतिर्नमत्तोव्यतिरिक्तांकिंचदस्तीति मत्वाउपशांतामतिर्यस्य तथाभूतस्त्रास्वस्वमहिम्नितिष्ठेत्यर्थः २४ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्द्धे विभूतियोगोपदेशोनामषष्ठितमःसर्गः ॥ ६० ॥ रामः

अभ्युपेत्यप्राजापत्यस्यास्यसर्गस्यदीर्घकालस्थायित्वमिदंसर्वमुक्तं वस्तुतस्तु तस्यदैर्घ्यमपिहरिश्चंद्रस्वप्नदैर्घ्यव
दल्पकालेपिसंभवतीत्याह निमेषमात्रइति वार्षिकैः पूरुद्वत्सरवृंदैः पौरः अयंप्राजापत्यःसर्गस्वप्नः ११ प्रजाप
तेरिवसर्वेषामपित्वत्स्वप्नेषुतदानींदीर्घप्रपंचताप्रत्ययोस्त्येवेत्याह सुदीर्घेति १२ चिदधीनप्रसिद्धित्वरूपं
दृश्यत्वंमिथ्यात्वप्रयोजकं तत्त्वोभयत्रापिसमानमित्याशयेनाह चित्तत्वस्येति १२

२०७ तस्मिन्निमेषरात्रौवास्मिन्कल्पतापरिकल्प्यते सुदीर्घस्वप्नखंडोयंयथोदेतिप्रजापतेः १२
सर्गाख्यःसर्गविभ्रांतानांप्रत्येकमुदितस्तथा चित्तत्वस्यैवभावेनसर्गवर्गपरंपरा १३ स्फुरत्संभेदवत्त्वे
नयथावर्त्तविवर्त्तनैः यदास्वप्नालिकैवेयंसर्गलक्ष्मीर्नवास्तवी १४ तदासंभवतीदं
वै तत्सदप्रलयंगतं यद्य यथादृष्टंदृष्टंतत्तादृगेवविद्यतेतथा १५ नहिपर्यनुयोक्तव्यास्वप्नविभ्रमरीतयः
नतदस्तिजगत्यस्मिन्यन्नसंभवतिभ्रमे १६ विचित्रास्त्रिषुलोकेषुदृश्यंतेवस्तुदृष्टयः जलमध्येज्वलत्यग्नि
र्यथाब्धौवडवानलः १७ नगराण्यंबरेसंतियथावैमानिकाश्रयाः शिलास्वज्वातिजायंतेहेमाद्राविवपाद

तत्प्राजापत्यंयदंसर्गादिसहितंप्रलयंगतं असतासदेवेतिननिराधानंचोत्पत्तिर्नवध्वानंवसाधकः नमुमुक्षुर्न
वैमुक्तिरित्येषापरमार्थतेतीदंप्रसिद्धंश्रुतिवचनंसंभवतीत्यर्थः ननु संतासदेवेदंचेत्कथंव्यवहारार्हमितिचे
त्तथादृष्टत्वादेवनापर्यनुयोज्यमस्तीत्याह यद्यथेति १५ अज्ञानस्याघटितघटनासामर्थ्यादपिनपर्यनुयोज्यते
त्याह नतदिति १६ असंभावितानांवहनांजगतिदर्शनमुदाहरति चित्राइत्यादिना १७ हेमाद्रौनिर्मितिके १८

अतएवस्यप्रजापतेस्तत्व ज्ञानवाधितःस्वप्नाभः विवेकितायेलवः प्रपंचप्रतिभासोयः समुपस्थितःसत्प्र ज्ञास्मदाद्य
हंताप्रत्ययेनैकालात्एकीभूतःसन् अतिदृढं स्थितः तर्हिप्रजापतिभिः स्वकल्पितप्रपंचस्यतत्ववोधेन द्विप्रविनाशित्ताकु
तोनानुभूयतइतिचेभ्दोजकादृष्टेनप्रतिवंधादित्याशयेनाह स्वप्नइतियथास्मत्पुंसांस्वाप्नभोगप्रदकर्मप्रतिरुध्दत्वा
त्स्वप्नेविद्यमानमपिद्विप्रविनाशित्वं नदृश्यते तथासमष्टिस्वप्ने जगत्यपिब्रह्मणांपद्मजा नांइहविना श
शित्ववोधेप्रति वंधोलंदृपतइत्यर्थः ६ हेरामअस्यस्वप्नपुरुषस्यप्रतिभासस्यप्रतीतस्ययप्रसिध्दःस्वप्नअस्मदादि
स्वप्नाभःप्रतिभासोस्ययएवसमुपस्थितः अहंताप्रत्ययेकालासएवातिदृढंस्थितः ५ स्वप्नेद्विप्रविनाशित्वं
यथापुंसानदृश्यते सर्गस्वप्नेतथैवैतद्ब्रह्मणामिहलक्ष्यते ६ स्वप्नोपपुरुषस्यास्यप्रतिभासस्ययोभवेत्
रामास्मदादिसर्वोसावभवेत्तादृशएवच ७ यत्स्वप्नपुरुषाज्जातंतत्स्वप्नपुरुषात्मकं भवतीत्यनुभूतंहिय
द्वीजंफलंयथा ८ अ सत्समेवतान्निश्चिपादिसत्येनसाध्यते असत्येर्थेसमार्थेपिनयुक्ताभावनंघनं ९
येनतेनपरित्याज्यमसत्क्षावनभावनं दृढप्रत्ययितंस्वप्नंपुरुषाद्यत्समुपस्थितं १० भवत्यालनिसर्गादि दृ
ढप्रत्ययमेवतत् निमेषमात्रेणैवोयंसर्गस्वप्नपुरस्थितः ११

सर्वजीवजगदात्मापादृशोऽनाद्यनंतप्रवाहरूपइत्येवभवेप्रजापतेरपितादृशएवभवेदित्यर्थः ७ अस्तुतादृशः
किंततस्तत्राह यदिति यथात स्माम्रादेर्वीजमेवतंतत्फलात्मनापरिणतंनवत्त्वंततरतद्वदित्यर्थः ८
अस्त्वेवं ततोपिकिंतत्राह असत्सुमेवेति असत्येनमनःपुरुषेणापत्यात्प्यतेतत्सत्यमेवेतिसिध्दमतोजन्मांतर
स्वर्गनरकाद्यर्थक्रियासमर्थेपिपदार्थसत्त्वभावनंनयुक्तमित्यर्थः ९ येनहेतुनानयुक्तंतेनहेतुनादृढप्रत्ययित
मपिपरित्याज्यं १० किंचास्मदादीनामपिस्वाभसर्गादियथ्यासतेततदानींदृढप्रत्ययमेवभवतिनमि

सत्येऽप्यर्थक्रियासंभवो येभ्यस्तथाविधाद्दृष्टादिति पूर्वेणान्वयः इदानीमसंभवोऽप्ययं ब्रह्मांडनाशादिभि
र्वासंभवत्वं उपपद्यते २७ एवमिदानीं संभवोऽपि सर्गरूपः स्वप्नविभ्रमः प्रलये तत्त्वबोधे चासंभवः सन् सिद्ध
ये स्वरूपविश्रांतये भवतीत्यर्थः एवं च ब्रह्मात्मना दर्शनेनासत्सं किंचिदस्ति जगदालनादर्शने तु न

अर्थे गंधर्वजनिता अनंताः सर्वसंभवाः असंभवः संभवोऽयमपि भात्युपपद्यते २७ संभवोऽसंभवः
सम्यक् सिद्धये स्वप्नविभ्रमः न तदस्ति न यत्सत्सं न तदस्ति न यन्मृषा २८ सर्वे सर्वेण सर्वत्र स्वप्ने
पू३ सर्गाभिधानके स्वप्ने निर्मथीर्जंतुः पश्यति स्थिरतां यथा २९ सर्वत्र भ्रमन्बुद्धिः पश्यति स्थि
रतां तथा भ्रमाद्भ्रमांतरं गच्छन्स्वप्नात्स्वप्नांतरं व्रजन् ३० अतिस्थिरप्रलसभागो हजीवो विमुह्यति
207 श्वभ्रांतरं श्वभ्रनिपातदोषात्संप्राप्नुवन्मुग्धमृगः प्रयाति मोहं यथा पातमयैकरूपं जीवास्तथा
संसृतिपातमूढः ३१ इतिश्रीवासिष्ठे मोक्षोपाये जगत्स्वप्नकथनं नाम एकषष्टितमः सर्गः ॥६१

सत्सं किंचिद स्तीत्येतत्फलितमित्याह न तदिति २८ २९ ३० यथा मुग्धो मृगः श्वभ्रेषु निपतत्यतीति
श्वभ्रनिपातस्तथाविधात्समोहदोषात् श्वभ्रांतरं प्रयाति तथा संसृतौ पातयति संसृतिपाता रागाद्य
स्तैर्मूढो जीवः पातमयं तथा एकरूपं नरकगर्भवासनिर्गमनमास्ति यत्र तथाविधं मोहं देहादिगर्तप्र
वेशभ्रमं प्रयातीत्यर्थः ३१ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे जगत्स्वप्नकथनं नाम एकष रामः
ष्टितमः सर्गः ॥६१॥ २०७

एकांतेएकांतेएकदेशेसर्वाणिपुण्यानिपुण्यफलभूतान्यभिलषतवस्तूनिप्राप्नोतिपाठेप्रणंमवहारस्त
द्योग्यवस्तूनिपुष्णाणीतीपाठेतस्यस्थपाशब्दाःसर्वत्रोदाहरणार्थाःफलंतिवद्‌ दवतरत्नगुलुछकाश्रि
तामणिगुच्छाः १९ २० स्वापसंवित्तिर्दिवस्वप्ने २१ स्वनंदीमं २२ २३ नफलंतिनोत्पद्यंतेयथामोहात्स्वद्यूतांब्रह्म
नश्यतप्रपंचःसंसारोस्तुभोगाःशाश्वताःसंतनियतिभंडिपतांवेदाःअप्रमाणीभवंतुइत्यादीनांविषयेससंक
ल्पानांचिंतितान्यपिफलंतीत्यर्थः २४ असंभवाःअसंभाविताअन्येपिचविचित्रारंभविभ्रमाःशंवरगंधर्वादिमा

एकांतेसर्वपुण्यानिसंतिकल्पतरौयथा शिलाःफलंतिफलिरद्यथारत्नगुलुछका १९ शिलांतःप्र
णिनःसंतिभेकाइवशिलांतरेदृषदोवारिनिर्यातिचंद्रकांतोपलादिव २० निमेषेणघटोयातिपट
तांस्वापसंविदि असमपिबुध्येतस्वप्नेस्वमरणंयथा २१ आकाशिकेजलंयोम्निध्रियतेभूतले
यथा वितानमिवखेवारितिष्ठतिस्वर्णदीयथा २२ उदीयंतेशिलाःस्थूलाःपद्मावतोयथाद्रुपः
लो० ३ शिलांतःप्राप्यतेसर्वंनतुचिंतामणेरिव २३ चिंतितानिफलंत्यस्मिन्देवोद्यानांतरेष्विव तान्येव
नफलंत्यस्मिन्मोक्षादीनांचराघव २४ अचेतनोपिकुरुतेकार्यंपंत्रप्रमाणेनिव एवमाद्यास्तथान्ये
चविचित्रारंभविभ्रमाः २५ दृष्टाःशंबरगंधर्वविलासैरप्यसंभवाःदेशकालक्रियाद्रव्यरत्नसंचार

पाविलासैर्दृष्टाइत्यर्थः २५ देशोदूरत्वादौचंद्रखादेशिकलादयःकालश्रौत्पत्तिकनभःकबंधादयःमंत्रप्रयोगा
दिक्रययाओषधादिद्रव्यैरत्नैर्मणिभिःसंचरणार्थैपिशाचमदाद्यनुप्रवेशैश्चतातास्तेतेविचित्रारंभविभ्र
माःदृष्टाइत्यर्थः २६

पाठेस्थ्ययैनेः सक्तमीनुष्ठानेऽश्न तुष्टि मत् संतुष्टं नष्टथकु जनचारित्रेण १० अहव्यापारं निवृत्या भ्रांत इति शेषः
स्तः संस्कारात्मना लीना व्यवहृतिर्यस्य यथा बीजयां ड्रुमों तर्गत विटपादि संस्कारआसेनहृत् ११ सोमां तत्वं
मतः संस्कारात्मना लीना ... कृतालारानुअहत्वात्सनतुष्टो धजनिद्रया राजतो सा म्राज्यं ककुभां दिशं मलयाति
मांडलिकराजतम् १२ कृतालारानुअहत्वात्सनतुष्टो ... 
पालयितु शीलं यस्यात था विधाम् १३ पुरोमाविफलदानयोपस्थितः निजः सौष्यः स्वा शांति रूपं अचारी

स्वप्नेददर्श विप्रत्वं पाठानुष्ठानतुष्टितम् प्रतिभामात्र संपन्नं चित्तेदेशां तरात्पि वन् १० कदाचि
त्सहि जन्मेष्ट स्वतव्यापार निष्ट या सुप्वा पातर्यव हृती बीजता पामिव ड्रुमः ११ द्विजोपरप स्वयप
न्न साम तत्व मधासानि स सामातः कृतहारः कदाचिद्दननिद्रया १२ अपश्यद्राजतां स्वप्ने ककु
द्दलय पालिनो लालितो भोगभूगेन पुष्पोधेनलतामिव १३ सकदाचिन्नपः स्वच्छः सुप्वा
२०४ पात्तमिते हितः पुरा मा विनिजाचारः स्वकार्यमिव कारणे १४ अपस्य स्वात्मनि स्वप्नेसुरस्त्रीत्व
मनिंदितः हृद्दकोशरसोल्लासे मंजरीत्वमिवोदितं १५ सातुरस्त्रीरतिभ्रांता निद्रां गाढा
मुपागता भृंगीत्वमात्मनि स्वैरमावर्तन्त्वामिवांवुतं १६ साभृंगीलोलनयना कदाचिन्निद्रयाहृता
= स्वप्ने ददर्श वल्लीत्वं स्वाभ्यासाद्धेमात्मनि १७ =

पुरस्य स्वकार्यं वृत्तादिकरणे बीजे १४ हृत्पुंडरीक संभोगो ल्पनिंदितं सुरस्त्रीत्व मशरस्त्वं रसोल्लासे चेतनत्वक सन्
न्ति लीलाणयावृत्तजीवो त्तिनो १५ भृंगीनयन सौंदर्य दर्याभिलाष वासयना भृंगीत्वमवश्यं दिसन्तुरूपते अनु 
= ताअनु साम्यावस्था १६ १७ रामः

विचित्रवासनायोगान्नानादेहादिविभ्रमं व्याप्तिते जीवटाख्याने भिद्दुमानसचेष्टितम् अत्रास्मिन्नुत्तमाध्व
मांतरंगच्छन्तीति वर्णितेर्थे उदाहरणं भूतमितिहासं पुरावृत्तं संपन्नम् १ महान् शांतिदांति वैराग्यादि संपन्नोपि
दुःपरिग्राह्ये स्वव्यवहारे ए स्वाश्रमोचितश्रवणगमनादिव्यवहारेण २ समाधिश्चित्तस्य ध्येयाकारता ध्यानपूर्व
स्वरूपशून्यत्वापादनं तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति पतंजलिवचनात् तदभ्यासेन स्तुत्यं पूर्व

।।श्रीवसिष्ठउवाच।। अग्रराविवस्योहमिति हासमिमं शृणु यद्वृत्तं कस्यचिद्विद्वतो किंचिन्मननशालिनः १ अन्नेत
रुक्छिन्न हाभिक्षुः समाध्यभ्यासतत्परः नित्यं स्वव्यवहारेण क्षिपयत्यखिलं दिनम् २ समाध्यभ्यासस्तुत्यं तत्तस्य
चित्तं शाणो नयतु चिंतयत्याश्रुतस्तावं गच्छत्यच्छिवधीश्चितम् ३ कदाचित्संसमाध्यानविरतोतिष्ठदेकधीः किं
चित्संचिंतयामास स्वासनस्थक्रियाक्रमं ४ तस्यापिनयतो जाता वृत्तिर्नेयमिति स्वतः भावयाम्यास्तु लीलार्थं सा
मान्यजनवृत्तितामम् ५ इतिसंचिंत्यचेतोस्यास्थितं किंचिन्तरान्तरम् स्पंदसस्थानसंत्यागः मात्रेणैव वितत्तेवि विव ६
तेन चित्तनरेणाथ एकत्तंनाम तमवांछया जीवटोस्मीसहसा काकतालीयवत्स्थितम् ७ जीवटो विजहाराथ स्वस ति२
प्नपुरुषश्चिरं स्वप्ननिर्माणनगरे कस्मिंश्चित्पुरवीथिषु ८ तत्रपानपयोमत्तोभंगःपश्चर संयथालो
लयैवदृष्टं हृष्टः सुष्वाप घननिद्रया ९
वासनात्यागसमम् अंबुजलं विचितामचित्तचेष्टानुसारितां ३४५ नराधर्मिनयंति तथा स्वरूपांतर
रूपं यथाम्बु अनुप्रावर्तते हतेप्राक्तनप्रवाहास्पंदस्य समसंस्थानस्यच संत्यागमात्रेणनाम्याकारस्वावर्तोस्वरूपां
तरेण तिष्टति तद्वत् ६ तत्रनांतरीयं नामकल्पनामाह १ ८ दृष्टोमत्तः ९ तरं२उद्द
तेनेति १

पदमवसितंजृंभतेदृक्नौ २५ तेनगजेनसाभ्रमराश्रितानलिनीमर्दितैवतेननालेनसमंसषट्पदः गजस्य
दंतांतरंगतः ससंसन्नग्रकस्मश्रीहिरिवचर्वमाणेश्चूर्णलमापयो २६ वारणस्यालोकादवलोकनाद्वारण
स्यालोकतइसालोकः आकारस्तस्माद्भावनात् आलानमत्तहस्तितयाउदितंसंपन्नंददर्श २७ सगजःखाते
हस्तिपकानिक्षितगर्त्ते घनेभ्यः स्खलादिवंधोभ्योपिघने क ठोरेसंसारेजीवकइवपारवश्यदुःखान्यनु
भवन् २८ निशाचरइस्युत्तरान्वयि २९

ताम्भाजगामनलिनीपरिलोलपितुंगजः रम्भवस्तुत्वपायेवम्रूढांतांजृंभतेपदं २५ नलिनीमर्दितासेवसमं
तेन सषट्पदः गतोदंतांतरंश्रीहिरिवचूर्णं लमापयो २६ भ्रमणेवारणालोकाद्वारणलोकभाव
नात् ददर्शालानमामोदमत्तहस्तितयोदितं २७ शुष्कसागरगंभीरेगजःखातेपपातह तमोघनघने
शून्येसंसारइवजीवकः २८ बभूवबंधनभेयाद्योमहापरवलांतकः सदामदवलजीवोपूर्णोतीवनिशा
चरः २९ कदाचिदसिनिस्त्रिंशछिन्नःसोलमुपापयो विवेकानिलनिर्लूनकर्मपोजीवइवालनि ३० प
श्यनगजघटाकुंभस्थलाग्नोज्वलितानलान् गंडस्थभ्रमराभ्यासाद्गजोभयोप्यभूद्दलिः ३१ सेव
मानोवनलतांपुनरायात्सपाद्मिनीम् दुस्त्यजोहिदुरभ्यासोवासनानामवोधिनः ३२ तत्रहस्तिखुरा
क्रांतः पुनःसंचूर्णतांययौ पार्श्वस्थहंस संविसावभूवकलहंसकः ३३

सकदाचिदुपस्थितेनिशायुद्धेचरतीतिनिशाचरःसन्असिभिःदीर्घखड्गैःनिर्गतास्त्रिंशभ्दयोंगुलिभ्योनिस्त्रिंशाः
कृपाणिकास्ताभिश्छिन्नःसन् अत्तंमलमुपापयोजीवोजीवोपाधिदेहाद्यभिमानइव ३० गजघटानांहस्तिसमः
समूहानांकुंभस्थलाग्रेभेउज्वलितानुद्धी नान् अभ्यासाच्चिरपरिशीलनसंस्कारात् अलुडुयनदर्शनसंस्का २०८

निरुक्रांसवप्नदर्शनमस्तिनवेतिसंदिहानप्रसाह तिर्यंचइति चित्तस्यदृष्टश्रुतसंस्कारग्राहिलासतिसंस्कारेस्फुतिवल्ल प्रस्याप्यदर्शनादिसाशयः १८ लतापल्लवासक्तिवशाल्लताबभूव वनदेवीनांवनेप्रसिद्धलतागृहमिवविलसन शीला १९

तिर्यंचोपिप्रपश्यंतिस्वप्नंचित्तस्वभावतः दृष्टानांचश्रुतानांचचेतःस्मरणमाहृतम् १८ साव भूवलतापुष्पफलपल्लवशालिनी वनदेवीवनोद्यानलतागृहविलासिनीम् १९ वीजांतस्याङ्कुरा कारतापपेद्याधिकृपया सापश्यदंतःसंविलासस्फुटलवनमालनः २० कंचित्कालंस्वपक्वस्थकल याजडतांघनाम् अनुभूयददर्शाथस्वात्मानंभ्रमरंस्थिरं २१ मधु दोविजहाराथवनेवनल तास्वसौ पद्मिनीषुचकुल्लासुतरुणीष्विववल्लभः २२ प्रियाविंवाधरस्वादुरसवत्कौसुमंमधु भ्रमत्कुसुमसंघातुमुक्तावल्लीविलासिषु २३ सवभूवसरोजिन्यांव्यसनीविसनालगः क्वचि देवरतिर्यतिंश्चेतोजडमतेरपि २४

२।पा२ सालतांकंचित्कालंप्राप्तःसंक्षिप्यासाद्दिश्चेतन्येनाद्विजडतांसुषुप्तिमनुभूयवीजांतस्यापाःभावंकुराकारा पाःधियःरूपमिवस्वरूपंयस्यास्तथाविधस्वप्नोन्मुख्याधियाभ्रमराकारो दृढसंस्कारपाःप्रात्मानं भ्रमरमपश्यदित्यन्वयः २०२१ २२कौसुमंमधुमकरंदंपपौइतिशेषः २३ व्यसनीग्रत्यासक्तःसन् विसस्यनालगः २४

रुद्रभूतेन तेनात्रसर्वदेहप्रबोधन तेषांवशात्रुद्रत्वमेकाग्र्यं चेह व र्पिते सहंसलीलयाऽनायासेनैववैरिं
चासननलि नीनालेलीलाः क्रीडास्तल्लाभेनपश्चात्सामीप्यमुक्तिपदप्राप्तिश्चलेनेतियावत् कदाचित्सम
जेनशात्रुद्रपुरंगतोरुद्रदर्श १ तत्ररुद्रस्यज्ञानयोगेऽप्यपीदृस स्वगुणेकर्वदर्शनात्तस्यहंसस्याहमपि
रुद्रोहंभावतयारुद्रःस्यामितिनिश्चिताबुद्धिरभूत ननुजीवन्मुक्तस्यनिर्वासस्यकथंरुद्रत्वस्पृहातद्भावनाभ्या
सेनदेहत्यागेनपुनारुद्रशरीरधारणंचयदि हभरतस्यत्रिजन्मभिरितिन्यायेनतस्यनाना भे देहभोगप्रा

श्रीवसिष्ठउवाच॥ सकदाचिद्ददर्शाथरुद्रंरुद्रपुरेस्वगः वैरिंचनलिनीनाललीलाभेनलीलया १
तत्रबुद्धिरभूत्तस्यरुद्रोहमितिनिश्चिता प्रतिबिंबवदादर्शेप्राणिस्येवहिबिंबिता २ रुद्रभूतवपुस्तत्र
तनुंत्यजतामसौ गंधःपवनतांगच्छन् कुसुमस्तवकंयथा ३ सरुद्रोरुद्रभवनेविजहारयथेछ
या तैस्तैःशिवपुरचारीगिणैर्गोष्ठीगरिष्ठया ४

रब्धशेषाद्दे हांतरधारणं तर्हिरुद्रोहंभावधारणवर्णनस्यानुपयोगप्रसंगात् रुद्रस्यैश्वरतयातद्भाव
स्यकर्मफलत्वायोगाच्चेति चेत्तत्राह प्रतिबिंबवदिति नायंमुख्योरुद्रभावः किंतुप्रतिबिंबवत्सारूप्यमुक्तिः
साचकर्मोपास्तिफलंभवत्येवदेवोभूत्वादेवानप्येतीतिश्रुतिरितिभावः २ नाप्येतज्जन्मांतरं किंतुप्रारब्ध
शेषोपनीयते स्वपापोगिवन्मानसदेहांतरकल्पनेनपूर्वदेहत्यागमात्रमित्याशयेनाह रुद्रभूतवपुरिति
३ गणकोटीपुरिष्टयोऽग्रेस्पागाणपस्यपदव्येतियावत् ४

योनिष्वन्यास्वसंलुठन्निमुक्तो हंसः पद्मवनेष्व लाविंध्यकच्छे च वारणः हरिणो देहपंत्रादावित्सादिव द्युमाण्गादि
शास्त्रांतराले पंचाशीतिजन्मानि जातानीति गम्यते तथा चात्रोक्तहंसजन्मद्वयानंतरं रुद्रतां गतः संसार
घ्रातपर्यंते रुद्रः सोहं व्यवस्थित इति वक्ष्यति स कदाचित्पुनर्हंसजन्म प्राप्तोन्यै हंसैः संगतो विजहारेत्यर्थः ३४
तत्र हंससंसदि ब्रह्महंसः गुणकारादि वर्णन श्रवणात् सशब्दात्तन्नामसहितात्तदाकारार्थवती चेति द्विधापि ब्राह्महंसा
त्मिकासंवित् अहमपीदृशो ब्राह्महंसः स्यामिति वासनात्तत्र तस्मिन्नजन्मनि तत्स्पृहं सम्भूतस्यास्य भिद्रमनसः प्राग्व

कलहंसश्चिरं तरं यो निष्वन्यास्वसंलुठन् कदाचिद्धहुभिर्हंसैः संगतो विजहारह ३४ ब्रह्महंसात्मिकासंवि
संज्ञार्थवती मनाक् तत्रस्थस्यास्य तस्यांतः प्रागंससवहिर्वित् ३५ सतच्चिंतां चरन्नुत्तोद्ध व्याधिघुणाहतः
तत्संविस्त्वनुसंधानाज्जातः पद्मजसारसः ३६ तत्रातिसततविवेकवतो विलासैः संवोधितो दिगतलौकिक
वस्तुदृष्टिः मुक्तास्थितोनन्तु युगांतवि धौविदेहमुक्तो नकिमु भाव्य विभाव्यतेतत् ३७ इति श्रीवाशिष्टे मोक्षोपा
येस्त्वप्रशातरुद्रियो भिन्नसंसारोदाहरणंनामाद्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२॥

एतां अंतरस्य अवहिर्वित् पृष्टाघनीभूतेत्यर्थः सः तां ब्रह्महंसचिंतामेव हृदं चरन्नावर्तयन् व्याधिरागादिभिः हतोम्ध
तः पद्मजस्य सारसलक्षणपाहंसः वाहनमिसर्पः ३६ तत्रतस्मिन्जन्मनि ब्रह्मलोके च प्रतिशायन संततैर्विवेकवतः
प्रजापतेर्विवेक वैराग्य पतत्त्वज्ञानाद्युपदेशविलासैः सम्यक् बोधितः अत एव विगतालौकिकवस्तुषु भोग्यवर्गेषु सामंताद्दृष्टिर्यस्यत
थाविधः सन्मुक्तो जीवन्मुक्तोभूत्वास्थितः एवं जीवितेवानिरतिशयानंदमोक्षस्वेलध्वेसतिब्रह्मणा सहते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे
परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमिति स्मृतेः युगांतविधौ द्विपरार्धावसाने ब्रह्मणा सह विदेहमुक्तो न तेन हंसेन किमथिकं भा

तमः सर्गः ॥ ६२॥

आत्मज्ञानस्य स्वतस्त्र्यैवा च्यवस्तत्सीदं ज्ञेतेण वाचितनिरोधाभ्यासपाटवेन पूर्वदेहादेरासक्तिकविस्मरणेश तनुत्रयं
दर्शयति तेन तादिना तेन भिन्नं गुणावच्छिन्नमासनस्थैर्येण स्थूलदेहावयवानां हस्तपादादीनां लिंगदेहावयवानां प्राणेन्द्रि
यादीनां च वंधेन निरोधेन वहिर्देवतादिविषयचिंतस्य पदार्थैव मानसपूजादिलीलोरम्येति भावतः अखिललिता
काराश्रयते तदासः तदभ्यासवशात् तामेव लीली ततावितद्वस्वसर्वभावोपमर्देनाल्पभूदिति पेरणान्वयः १०।११

तनावयवनंधेन वहिः स्वैरविहारिणी लीलाविलुलिताकारायदारंभ्येति भाव। १० सर्वभावोपमर्देन तदभ्या
सवशात् तदा तामेव सा नवं द्विजतुस्त्रकान्तं मनमोदयं ११ चमत्कृतिस्फेतसियारूढा सैव विजृंभते वल्लीसज
तिनैदाघीपीतमयंबुमाधवं १२ समिद्धु जीवतो भूत्वा जंतुर्जरठवासनः तेषु देहेषु वभ्राम रंध्रेष्विव
पिपीलिका १३ आसानिद्विजमत्त्वासो परस्पद्विजतामय भावाभाववियर्यासे वलवानेव वर्द्धते
१४ सामंत तामवायासौ विप्रसंततचिंतया सातसेनरसः पीतः फलतामेति पादपे १५

रूढयाउत्तरच मनरूपा रूढया अपि पूर्वचमत्कृतेरूपमेदं दृष्टांतमाह वल्लीति नैदाघीनिदाघो ग्रीष्मस्तद्भवा
प्रावल्लीमाधवे वसंतकालिकं पीतमप्यं वुहरितभाव चमत्कारं सज्जतिमुञ्चतीतियावत् १२ तस्यैव वासिहत्याप्पशास्त्री
य मानसखेलनप्रवत्त जन्मपरंपरोदयो भूदिसाहसइत्यादिना तेषु तेषु जोनिषु जरठवासना शैथिल्ये अनाघनर्थवासनो
द्भवो जन्मशतभावीति सूच्यते १३ तानेव सातिमितं प्रपंचयति आसनीत्यादिना भाव सोद्भूतस्य आवस्यानुद्भूतस्य चवि रामः
पर्यासे वैरीत्ये राध्ये अभ्यासपाठवादि वलवानेव वासना चयो वर्द्धते उद्भवति अर्जुनास्ति रामवतीसर्पः १४ १५ रामाय २११

न्य २

सारूप्यमुक्तौ जगत्संहारादिव्यापाराधिकाराभावेज्ञानैश्वर्यादिना प्रसिद्धरुद्रसाम्यमस्त्येवेत्याशयेनाह रुद्रस्त्विति
अनुत्तमज्ञानैरैश्वर्यविलासैश्च प्रसिद्धरुद्रेणैकतया साम्येन ५ स्वप्नमेकांते स्वमनस्येवोवाच ६ ७ अ
हो इति स्मरणे द्योतको निपातः अहं प्रथमं भ्रान्त्या न पारमार्थिकः स्थितवान् चिदेवात्ततः मायया चितितां बहुसां प्रज्ञा

रुद्रस्त्वनुत्तमज्ञानविलासैकतयातया स्वमशेषं च वृत्तांतमपश्यत्स्वात्मनं धिया ५ निरावरणवि
ज्ञानवपुः स भगवांस्तदा उवाच स्वप्नमेकांते स्वस्वप्नशतविस्मितः ६ अहो नु चित्रा मायेयं ततावि
च्छविमोहिनी असत्सैवापि सद्रूपा मरुभूमिष्विवारिवत् ७ इति प्रथमं माज्ञातं चिद्योहं चित्ततां गतः स
र्वसंपन्नसर्वज्ञ गगनादिविभावनात् ८ यद्रूपा स्थितो जीवो भूत तन्मात्ररंजितः कस्मिंश्चिद्भ
वस्त गे भिक्षुरद्भुतो मितः ९

ये ये तिसर्गसंकल्पवृत्तितां गत इत्यादीदं अज्ञानं संस्कृत इत्यर्थः तादृशात्संकल्पादेवाहं सर्वसंपन्नः सन् चिहं
ज्ञो सर्वतः जडांशो गगनादिविभागवांश्च ज्ञात इत्यर्थः ८ ततो यद्रूपान्व्यष्टिसमष्टिलिंगस्थूलदेहे चिदाभा
सात्मनानुप्रवेशो भूतैः स्थूलैः सूक्ष्मैस्तन्मात्रैश्च तैर्देहैस्तादात्म्यसंसर्गाध्यासेन तज्जातवासनाभिश्चित्रैश्चि
त्रपट इव रंजितः सन् जीवो भूत्वाहं स्थित इत्यर्थः स जीवः अनादिकालाज्जन्मपरंपरामनुभवन्कस्मिंश्चि
त्सर्गे वैराग्यसमाधिपाटवादद्भुतो विषयैरक्षुभितः भिक्षुः परिव्राड् भवत् ९

वा०टी०
नि०पू०
२१२

ममभिद्भवेतत्वज्ञानितयाभवितुंयोग्योऽप्यताक्रमः श्रवणमननाद्यभ्यासरूपोऽकृतेऽपिप्रमादाद्दतिक्रम्यभू
योभूयश्चजन्मपरंपरयाब्रह्मसहंसतांगतः सएवप्राक्तनोऽभ्यस्तइत्यभ्यासः क्रमःतद्वसंगमोदया
दुद्भवेतत्वज्ञानफलेनफलितइतिद्वयोरन्वयः २६ २७ अतएवशास्त्रीयसाधनाभ्यासोऽज्यायान्यो
विरुद्धैरनेकजन्मभिर्व्यवहितोपिपुनरुद्भूयस्वरूपार्थसाधयत्येवेत्याह [illegible]भ्यासइतिसः असंतम

म१ सोप्रथममेवंप्राक्कलितस्यपरात्पदात् तत्वज्ञानितयारूढोमि [illegible]वेयोऽप्यताक्रमः २६ भू
योभूयोव्यतिक्रम्य [illegible] ब्रह्मसहंसतां सएवप्राक्तनोभ्यासःफलितःसंगमोदयात् २ ७ इदा
भ्यासोयएवास्यजीवस्योदेत्यविघ्नतः सोऽसंतमरसेनापितमेवानुधावति २८ काकताली
ययोगेनकदाचित्साधुसंगमात् अशुभोभावनाभ्यासोजीवस्यविनिवर्त्तते २९ सगत्यधि
गतंचैषकेवलंस्वोदयप्रति प्राक्तनोवासनाभ्यासोहालुरूचममीहते ३०

212

रसेनजन्मसहस्रेणव्यवहितोपीतिशेषः २८ तर्ह्यशुभोपिभावनाभ्यासस्तुल्यस्तु त्तयाशुभस्यास्यव्यवहितो
पिपुनरुद्भवेत् तत्राहकाकतालीयेति २९ तर्ह्यशुभवासनावच्छुभवासनाभ्यासोपिस्वयमेवप्राक्तनसंस्का रामः
रादुद्भविष्यति तद्दालादेवाद्यंपुरुषः अशुभवासनांहास्यतिचेतिपुरुषप्रयत्नविधानंव्यर्थमित्याशंक्या २१२
हसंगतीति हालदुर्वासनाजालंजिहासतःपुंसःएषःप्राक्तनःसद्वासनाभ्यासःकालांतरेस्वोदयंप्रतिस
त्पुरुषप्रयत्नमीहतेप्रतीक्षतेन तंविनोद्भवतीत्यर्थः ३०

धर्मश्रेयसहितयाकामुकतया १६ लोचनपदेनमृगलोचनसौंदर्यलिप्सते तल्लोभेनलोलारसशालिनीरंजि
ता १७ लवनंछेदनं १८ सावमर्देन छेदनावमर्दसहितलतादेहेन १९ भूयोभूयस्त्वनेनांतरालि कानिवा
रणालिहंसादीनिनवतिजन्मानिस्मृतान्युच्यंते २० समिद्धरुहंसन्नेवरुद्रोहमितिस्थितः २१ अभून्यासुससा

राज्यार्थधर्मकार्याणांकर्तृत्वात्सोभवन्नृपः सकामुक तयाराजासुरस्त्रीत्वमवापह १६ लोला लो
चनलोभेनसामृगीरसशालिनी बभूववासनामोह आहोदुःखायजंतुषु १७ सामृगीवतन्वित
स्याबभूवावि पिनेलता अवशपभाविलवनंलतिकानुबभूवह १८ अतःसंज्ञाच्चिराभ्यस्तभ्रम
रस्त्वमथात्मनि सापश्यपत्त्वावमर्देन सदातद्भावभाविता १९ सवारणखुरक्षोदमनुभूयाथभावि
तं भूयोभूयःप्रबभ्राममहासंसृतिसंभ्रमान् २० ससारशतपर्यंतेरुद्रःसोहम हंस्थितः अस्मिन्सं
सारसंरंभेस्वमनोमात्रसंभ्रमे २१ एवमसंतचित्रासुसंसारारण्यभूमिषु वन्हिव्यहमतिभ्रांतस्त्वभून्यासुवि
भूरिशः २२ कस्मिंश्चिदभवंसर्गे त्वहंजीवटनामकः कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणश्रेष्ठःकस्मिंश्चिद्वसुधाधिपः२
३ हंसःपद्मवनेभूत्वाविंध्यकच्छेचवारणः हरिणोदेहयंत्रादौ दशामहमिमांगतः २४ अत्रवर्षसह
स्राणिचतुर्युगशतानिच समतीतान्यनंतानि दिनलवरितानिच २५

स्विभूतासु २२ २३ विंध्यकच्छेवारणोहरिणश्चाभवम् इत्थंदेहयंत्रे आदिपदात्मनोयंत्रेचाहमिमां
वर्णितत्पदशांगतः २४ ममप्रथमसर्गकालादारभ्यपरासदाच्छिदेकरसरूपभ्रमलितस्याप्रच्युतस्य
अत्रास्मिन्संसारेवर्षसहस्राणि चतुर्युगशतानिच अनंतानिसमतीतानि २५

तत्तस्मात्कौतुकवशादेव त्वां यज्ञत्वा सम्यगालोकस्य प्रबोधस्य दानेन तेभ्य उपाधिभ्यो विविक्तं त्वामात्मानं एकीक
रोमि ३७ ३८ बोधयित्वा जागरूकं कृत्वा चेतसा स्वचित्तांशेन स्वचित्तेन चेतनेन साक्षाच्चिदाभासलक्षणेन त
त्तज्जीवेन च योजयामास ३९ तं च भिक्षुं जागरूकेनात्मदार्ढ्यात्स्वापप्रपंचस्य जीवटादिरूढात्तच्छरीराणां
तत्प्रपंचानां च निरनुवृत्तिबाधप्रसंगो निरस्तः सर्वत्र रूढांशजीवप्रवेशकल्पनेन तदीयस्य संकल्पब
लेन विचित्रभोजकादृष्टबलेन च बाधितानामपि सर्वेषामाकल्पात्मनुवृत्तिसंभवादिति ३९



ततः सर्वान्संसारानुत्थाप्यालोक्य पश्याम्यहं सम्यगालोकदानेन तेभ्य एकीकरोम्यहं ३७
इति संचिंतितवद्भिः सोऽहं तत्संगं प्रजगामह यत्र भिक्षुर्विहारस्थः सुप्तः सन्नवइवस्थितः ३८ बोधयित्वा
स३ तं भिक्षुं चेतसा चेतनेन च योजयामास स स्मार भिक्षुरप्यात्मनो भ्रमं ३९ रूढमात्मानमालोक्य जी
वटाद्विमयं तथा बोधाद्विस्मयाहो पि स भिक्षुर्विस्मयं ययौ ४० अथ रूढस्तथा भिक्षुर्देवे त्वां त्यायज्जग्मतुः
क्वापि जीवटसंसारं चिदाकाशे कुकोटरं ४१ तत्र तद्भुवनं गत्वा तद्द्वीपं तच्च मंडलं विषयं तत्पुरं तच्च तं
च पाणवसिग्रहं ४२

बोधात्तत्त्वदर्शनात् अल्पकाले चिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणे स्वाव रूढशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्य
च आश्चर्यस्य दर्शनाद्विस्मयं ४० जीवटसंसारं ब्रह्मांडांतरं ४१ तत्र लीलोपाख्यानवर्णितरीत्या प्रविश्य भुवनं
भोलोकं गत्वा तत्रापि जीवटास्पदं द्वीपं विषयं मंडलं तज्जितदेशांतरं च ग्रहं तत्र च गृहे प्राणेग्रसे गृहीयस्तत
स्याविधं तं जीवटं च ददृशतुः ४२

सच प्रयत्नः अनेकजन्माभ्यस्त एवं सद्वासनादार्ढ्येन दुर्वासनाक्षयसमर्थो भवति न सहसैवेत्याशयेनाह यत्नेति असद
पीत्यनेन मिथ्यार्थविषयदेवतोपास्त्यादिप्रयत्नोऽपि पत्र तात्रत्स्वप्नकालसत्यतानुभवयोग्यदेवताभावादिफल
समर्थो भवति तत्र किं वाच्यं परमार्थवस्तुगोचरः श्रवणादिप्रयत्नः प्रमाणगम्यपरमार्थसत्स्वभावलाभाय भवती
ति सूच्यते ३१ अत एवात्मविषयः शास्त्रीयोऽपि भावनाभ्यासः दुःखमिश्रितत्त्वात्स्वेवेति सर्वभावनोच्छेद एव वा
ञ्छतिकानर्थजपोनांतरालिकदेवत्वादिप्राप्तिरित्याशयेनाह तत्त दिति तातां देवताशरीरतन्द्भोगाद्यर्थक्रियांकरो
तितत्कालं भावनमनात्मचिंतनं ३२ किंचानात्मभावनाकृतेएवापमनर्थः सकायतत्स्वीकारात्से व इत्याशयेना
हभावनैवेति ३३
फलेहाभ्यस्तेजस्रं यः स्वदेहांतरेऽपि च जाग्रत्स्वप्नेष्वसदपि तत्सदित्यनुभूयते ३१ तत्तदर्थक्रियाका
रि दुःखाय च सुखाय च उदेति भावनं तस्मा द्भावनाभावनं जपः ३२ भावनैव स्वभात्मनि देहोपमि
तिमुपैति असतामात्रविस्तारं गुल्मकल मिवांकुरः ३३ भावनाच्छेदमानैष्ठानं किंचिदिहशिष्यते
न च विघ्न तदेवेति तच्छ्रमेणालमस्तु नः ३४ भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् असंवेदनमा
त्रैकं मार्जुनापालमस्तु नः ३५ असन्मयीत्वरूपैवापरं सतेव लालनी वर्तिते चेदिनोदायकं विन्सानकरिष्यति
सातत्वदर्शनमात्रेण सह छेदेत्याह भावनेति नवात दुश्छेदः साध्योऽस्ति निसोछिन्नत्वादसत इत्याह नचेति ३४ ३५ अ
पवामास्त्वसंवेदनं तत्वज्ञानबाधितस्य संवेदनेऽपि बाधितात्वेहरिवमपजन नासामर्थ्येनानर्थभावात्मस्तुतलीला
हेलत्वान्नेत्याह असन्मयीति बाधितत्वादसन्मयी अधिष्ठानसत्तास्वरूपैवाजगदाकारभावनालालनी कौतुक

पर्यंकलक्ष्मणेपंकजे ५१ ५२ ५३ तस्यास्तत्रस्थिताःसंतः ५४ चेतसाआतिवाहिकशरीरेणैव अत्रांतरालेत
स्थानांसबोधनमात्रंमृतानांतुसंजीवनमपिबोधः ५५ ब्रह्महंसरूपाईहांचितपरिणतिं रुद्रचितिंचतनांशैरेवचि
त्तचेतनबलात् ज्ञानैश्वर्यसंपन्नत्वाच्चोतमंतेसर्वेदेहाःरुद्राणांशतं ५६ तदेवाहएकेति ५७

ततस्तेभुवनंप्राप्तास्तद्द्वीपंतच्चमंडलं सामंतंददृशुर्मेतं स्वप्नपर्यंकपंकजे हेमावदातंहेमांगयानिहितं
कुचकोटरे भ्रमरप्रेयाग्निवितंपद्मकोशस्थंमधुव्रतं ५२ कांताभिरंबावलितंमंजरीभिरिवद्रुतं दीप
जालकमध्यस्थंरत्नौघइवकांचनं ५३ तंप्रबोधयितिपोज्याश्चचेतसाचेतनेनच तस्थास्तेवहवो
प्येकेसविस्मिपाविविस्मयाः ५४ अथतेराजसंसारंजग्मुस्तत्रविबोध्यतंचेतसैवयथान्यास्तुभ्रेमुःसंसार
मूमिषु ५५ प्राप्यतांब्रह्महंसेहांरुद्रतांसर्वएवते समाजग्मुर्विरेजुश्चरुद्राणामुत्तमंशतं ५६ एकसंवि
भिन्नतनुश्चित्रचेष्टितचेष्टितं एकरूपमनेकाभंस्तांपंतत्पार मेश्वरं ५७ रुद्राणांतच्छतमथ निराव
रणचिन्मयं सर्वसंसारसंबंधिस्थितंसर्वजगत्स्थितं ५८ दशरुद्रशतानीहसंतिरामममहांतिहि एक
देकादशंविद्धिसंसारंप्रतिसंस्थितं ५९

प्रातिभासिकसंसारस्यसंबंधिआधारभूतंसर्वजगदंतःअस्वयमंतर्यामितयास्थितं ५८ इदंशेषवसहस्राणिस
हस्रशोयेरुद्रा ग्रथितभूम्यामित्यादिश्रुतिप्रसिद्धानांरुद्राणांस्थितिविस्तारशयेनाह शतेति भिन्नरुद्रकल्पितशत
जगतांमध्येएतत्त्वांमांचअनुभूयमान तयासहितांजगत्एकादशंभ्रामरूद्रसंसारंविद्धि ५९



214

शवमिवस्थितंतत्रसज्जनानांस्वदर्शनायोग्यत्वात्तुद्रूमिदंस्ववपुषी भावोजीवटबोधनाभिप्रायस्तरुद्रस्यथाकोटिस्वप्नभा
प्रमातदेतंचसर्वस्वप्रभावंस्थापयित्वाश्रंतर्धानेशक्त्यागोपायित्वाभवभ्रमिषुजीवटसंस्कृतिप्रदेशेषु ४३ चेतसेत्या

स्वप्नंददृशपत्लर्नष्टसंज्ञंजीवटकंशवं स्थापयित्वावपुर्भावंप्रभांतंभवभ्रमिषु ४३ तत्प्रबोध्यतियोऽपास्तुचेत
सान्चेतनेनच एकरूपास्त्रिरूपास्तेरुद्रजीवटभिक्षुकाः ४४ बोधवंतोप्यबुद्धाभाविस्मिताःबभुस्तूष्णींस्थि
तास्त्रिचित्रकृताकाराइवब्राह्मणाः ४५ अथ जग्मुश्चतेसर्वेक्वचिद्व्योमनिसंस्थितं विप्रसंसारमारब्धंपरिस्फुरत
सघुघुमं ४६ तेतत्रभुवनंगत्वातद्वीपं तंतच्चमंडलं विषयंतच्चतंग्रामंप्रापुस्तंब्राह्मणालयं ४७ विप्रंतेददृ
शुःस्वप्नंकलत्रवलितंगृहे कठेगृहीतंब्राह्मण्याबहिर्जीवमिवस्थितं ४८ तंप्रबोध्यनियोऽपास्यचेतसा
चेतनेनच तत्स्थास्तेबहवोप्यन्येसविस्मयाः ४९ अथजग्मुस्त्रिदाकाशकचितंचेतितंचितेः सामंत
नृपसंसारंभ्रमणाभोगसुंदरं ५०     यद्विविस्म २

दिपूर्ववत् श्रंतएकरूपा ४४ चित्रकृताकारा स्त्रित्रलिखिताइव ४५ व्योमनिदाकाशेसंस्थितमध्यस्तंश्रारब्धं
जीवटचित्तपरिणामरूपंपरस्तेताभूतैः प्राणिभिःघुघुमंसशब्दं ४६ तेतत्रे त्यादिपूर्ववत् ४७ कलत्रंयोप्यवर्ग
स्तद्वलितंबहिर्गतंजीवमिवप्रियतमं ४१ चितेश्चितोकारदिकृतायाश्चितिभावितः तंपरिणतिरूपं ५० रामः

वा॰पू॰ नि॰प्र॰ २

कृत्वादौ कल्पभ्रकृतः परिच्छेदः इह किं कृतः सः तत्राह अवेदनेइति अवेदने अविषये परे शुद्धे वेदनं विषयतापा
दनं तदेव जगदिति परिच्छेदनिमित्तं स्थितमित्यर्थः विदेकरसे ब्रह्मणि यज्जगदाकारमचैतन्यं जाड्यं तदकारणं नि
र्मितमेवेति नभइव शून्यत्वेनास्थितं ६७ तथाच तादृशवेदनमेवास्य रूपं बंधस्तन्निवृत्तिरेव मोक्षइति
कलितमित्याह विद्युतइति ६८ बोधनात दुःखप्रसान्निमः ६९ असंवित्तेरदर्शनमात्राद्यन्नास्ति तत्सत्त्वेनर्थस्य

अवेदने परे शुद्धे वेदनं यज्जगत्स्थितं अकारणमचैतन्यं शून्यत्वेन यथा नभः ६७ विद्युत्तवेदनं रूपं
बंधो मोक्षस्त्ववेदनं यदेवस्वविरतं तस्मात देवास्तु दृढीकुरु ६८ सर्गासर्गौ विधर्माद्यौ वेदनावेदनात्मकौ
अभिन्नौ बोधनाद्बोधो प पेष्ठसितथाकुरु ६९ असंवित्तिस्तु यन्नास्ति तत्राशंकाकदर्शिना तूष्णींभा
वेन यत्प्राप्यं प्राप्तमेवास्तु विद्धि तत् ७० यद्वेदनमात्रात्मतदंगावेदनद्वयं तद्वेदनं वेदनाया यदिष्टत ना४
समाचरेत् ७१ वीचिवियद्यथाम्भसः स्पंदो जगन्नैव तथान्वितौ एतावन्मात्र एवात्र भेदो रघुनंदन ७२
देशकालस्वरूपेषु सत्सु वीच्यादिनाभसि जगदादौ देशाद्या असंतो जगतीद्विताः ७३

नाशंकाकदर्शिना आयासः यत्स्वरूपं तत्तूष्णींभावेन प्राप्यं तदप्राप्तमेव तत्राप्यायासाप्ये दानास्तीत्यर्थः ७०
यज्जगद्रूपं वेदनमात्रात्मं तत् अवेदनमदर्शनमेव द्वयोयस्य तथाविधं तस्माज्जगद्वेदनाय यद्वेदनं सादि
चैतन्यं तत्स्वात्मसमे वेलनुभज्यते यदिष्टमिति पूर्ववत् दृष्टांतावष्टीतिकेयदेवलहाणतदर्शयति एतावन्मात्र इ
ति भेदो वेलहाणं ७२ तदेवाह देशेति जगतः आदौ विवर्तोपादाने ब्रह्मणि देशाद्याः पूर्वमसंतः पश्चादारो
प्यमाणाः कार्यभूतजगत्कोटित्वे वेदिता ७३

ननु भिन्नस्वप्नसंसाराः सर्वे यदि सर्वैः कुतो नानुभूयंते तत्राह योयमिति सउक्तोलदायो जीवस्य योयः संसारः अभितः
समुदेति तत्र तेषु संसारेषु ॥ ६० मनसा बुद्धास्तत्त्वविदस्तु तैर्जीवैः सह मिलंतीति सर्वथा अपि संपत्ती स्वाशयः ॥ ६१ मेलने
च हेतुः स्थोपगम इत्याशयेनाह यथेति ॥ ६२ सर्वजीवतत्वभूतब्रह्मैक्यलाभ एव सर्वैस्तदीयकल्पितकायाल
कजीवैर्मिलनमित्याशयेनाह प्रत्येकमिति चिद्धातो अंतः सारस्य ब्रह्मणः ॥ ६३ इत्युक्ते अपोह्यते तत्वदर्शिनेन स

योयोभितस्य जीवस्य संसारः समुदेति हि तत्राप्रबुद्धा जीवौघाः पश्यंति न परस्परं ॥ ६० मिलंति हि मनो
बुद्धास्तरंगा इव वारिधौ अप्रबुद्धास्तु तन्मात्रनिष्ठालोष्ठविदास्थिताः ॥ ६१ यथा द्रवत्वाद्वा
अंबुत्वं अन्योन्यं संमिलत्यलं तथा प्रबुद्धा जीवौघा मिथ्यत्वात् मिलंत्यलं ॥ ६२ प्रत्येकमुदितेन्वै
ते संसारे जीवराशयः चिद्धातोः सर्वगत्वेन तस्य साः सत्य एव स्थिताः ॥ ६३ यद्यदास्वन्यते भ्रमेस्तत
नाम यथा नभः सर्वगायाश्चितेर्यद्यदुह्यते तत्तथैव चित् ॥ ६४ सर्वप्रपंचभूतानि यथानुभवसीह हि तथे
ह सर्वभूतानि चि तं सर्वत्र विद्यते ॥ ६५ पञ्चालभंजिकावद्धशैलस्तंभे गतैतत्के प्रेक्ष्यते तद्देकालातया

सत्वादयनीयते तत्पादेव चित्स्वरूपे शिष्यते ॥ ६४ नभसद्रवचितः सर्वत्र सत्वमनुभावयति सर्वेति सर्वे प्रपंचाः विशेष
विभागास्तद्युक्ता जीवभूतानि यथा सर्वत्रानुभवति तथा सर्वभूतानि भूत सत्ताकृप चित्वमपि सर्वत्र विद्यते तद
नुभवेलर्थः ॥ ६५ तस्य गतत्वे तत्र च सर्वकल्पने दृष्टांतमाह यदिति यथा यथा कश्चिदेकाके शैले शिलास्तंभे वा टंकछेदनशि
ल्पिभिस्त तदाकार प्रतिमानुकूल स्वभ्रेक्ते अंतकं पुरुष हस्ति तुरगाद्याकार परिच्छेदं गते सति तद्देवपुरुषादि
विचित्ररूपा शालभंजिका प्रेक्ष्यते तद्देकालात्सद्रूपः सर्वाकारः प्रेक्षते चिद्रूपेत सिंश्च जगत तथा स्थितं त्रैलोक्य

वा०टी०
नि०प्र० यतइत्सत्रयलोपस्यासिद्धत्वात्संधिरार्षः उक्तामेवार्थं सामान्योक्तिभिः सर्वमित्यादिना २७ ककुभं दिश १९ २९ प्रक्तौ
२१७ पतइत्यत्र यलोपस्यासिद्धत्वात्संधिरार्षः उक्तामेवार्थं सामान्योक्तिभिः सर्वमित्यादिना २७ ककुभं दिश १९ २९ प्रक्तौ



घोजपतितस्मादिति २० तत्रयाप्रसिद्धरुवदेवसार्वलब्धं ग्रस्याचितया स्थितैः तेऽआंतरालिकाजीवटादप्रोष्ठनभव
तिद्दसंकल्पजीवाः प्रत्येकंपयः स्थितास्तज्जगत्स्वपृथक् पृथक् ततः अन्योन्यंनपश्यति २१ तर्हि तेरुद्रसंन्निधौ
कथमन्योन्यं दृष्टवंतस्तत्राह अप्रबुद्धा इति जीवानामंताः संसारभेदास्तद्बोधिनस्तत्स्वरुद्रस्वरूपाप्रजायंते २२
तथातद्रूपाबहूरूपाश्चतेतदिच्छयैवजायंते इत्यर्थः प्रातिस्विकसंसारदर्शनेन तेषामेवेच्छाहेतुरित्याह इहेति
२३ अन्येषामपिजीवानांअस्याप्रसिद्धायांक्रियास्थितौतत्रव्यवहारस्थायामयंभिद्दसंकल्पसर्गएवदृष्टातः अ
नाप्यतोभपभ्रंशंसंप्राप्तोसुभयाश्रयात् सर्वह्यभिमतः कार्यमेकनिष्ठस्यासि धाति २७ दक्षिणांककुभंग
२२६ छन्कः प्राप्नोमुत्तराद्दिशं संकल्पार्थपरैरेवसंकल्पार्थोविगम्यते २८ अनुस्यार्थपरैरप्रसंस्थितोयोविगम्य
ते अअस्येवुद्धिसंस्थेयः संकल्पंप्राप्तुमिच्छति २९ तदासावेकनिष्ठत्वाभावात्तनाशयेद्द्वयं तस्मादेकार्थनि
ष्ठत्वाद्भिद्दजीवेनरुद्रतां २० प्राप्यसर्वात्मनालब्धंतथासर्वतयास्थितेः भिद्दसंकल्पजीवास्तेप्रत्येकं
तज्जगत्पृथक् २१ पश्यंतिचैतनान्योन्यंरुद्रज्ञानादृतेततः अप्रबुद्धाः प्रजायंतेजीवा जीवांतबोधिनः २२
तदिच्छयास्तुतद्रूपाबहुरूपाश्चतेइह इह विद्याधरोहंस्यामहंस्यामिह पंडिताः इत्येकधानसाफल्यंदृष्टं
तोस्यांक्रियास्थितौ एकत्वंचबहुत्वंचमोरुर्ध्वंपिंडितमेववा २४ देवत्वंमानुषत्वंचदेश कालक्रियाक्रमैः
[illegible] ठल्पका लमलंकर्तुंधारणाध्यानयत्नतः २५
पंजीवोधारणाध्यानयत्नानुसारेणपदादिष्टंतत्सर्वंक्रमेणयुगपद्वायथेच्छंकर्तुंसमर्थइत्याहएकमित्यादिना२४ रामः
ालक्रियाक्रमै [illegible] कालंवाकर्तुंअलंसमर्थः २५ २१७

ननु किलं यत्सत्स्वप्नदर्शनं तदात्मकं भूत्वात् देशकालाल्पतया तत्र सदा विद्यते ११ गत्वा देशांतरं यथेत्येतदि
करणेति देशादिति यथा मथुरादिदेशाद्देशांतरं पाटलिपुत्रादि तत्र विद्यमानमपि गतिं गमनमालाख्यस्थं मनः
आदिपदात् दुरादि पाटवं अहरादि कालस्तद्विवेकोपदेश पुरुषादि इत्यादिकं कारणकलापं विना न ल
भ्यते तथा स्वप्नोपि तत्र जायमानो सुप्तोः स्वप्नांतरेणान लभ्यते परेणान्वयः १२ चितः कोशे कोशसदृशे सर्वा
वासनाकरे अज्ञाने यथा यथा आलोकयति भोजकादृष्टोद्बोधितवासनाभिः पर्यालोचयति तथा तथा चित्
अविद्धितं समग्रं तत् विजयरूपं दृश्यं तया आप्नोति १३

यत्स्वप्ने दृश्यते यच्च संकल्पैर्वलोक्यते तत्सदा विद्यते तत्र सर्वकालं तदात्मकं ११ तद्देशकालाल्पतया ग
त्वा देशांतरं यथा देशाद्देशांतरं यद्वन्न ग सामादिकं विना १२ न लभ्यते तथा स्वप्नो विना तत्र न ल
भ्यते सर्वमस्ति चितः कोशे यद्यथालोकयत्यसौ १३ चित्तथा तदवाप्नोति सर्वात्मत्वादवि द्रुतं संकल्पः
स्वप्नकस्त्वंग यथा चेदवाप्यते १४ परमभ्यासयोगाभ्यां विना तेन तत्र लभ्यते येषां तु योगविज्ञानदृष्टयः फ
लितास्थितः १५ सर्वं सर्वत्र पश्यंति ते यतः शंकरादयः इदमग्र्यसंवत्त तथासंकल्पितं मया १६

सर्वस्य स्वप्नसंकल्पादेर्युगपद्दर्शने तर्हि किं उपायस्तमाह संकल्प इति आप्यते तां दशां अथ एवं तु विशेषः १४ परमिति अभ्या
सयोगपरिपाकदशैवसे त्यर्थः तत्रे श्वराणां वि नाप्यभ्यासेन तत एव योगसिद्धिमलममत्तीति विशेषमाह येषामिति १५
अभ्यासयोगयोः संकल्पितार्थलाभे तदेकाग्र्यसंपादकत्वेनैवोपयोगः ऐकाग्र्याभावे तु चित्तमनेकार्थव्यासक्तमेकमस्व
सांकल्पिकमर्थं न लभत इत्यसत्यसंकल्पता स्यसंपन्ने ताश्यूनाह इदमित्यादिना मयारेकाग्र्यभूतेन न आप्यमप्राप्तु
माक्यमपतः चित्तसंकल्पितात् दन्यो भयाश्रयात् उभयभ्रंशं प्राप्नोति नैकत्रस्थिरी भवतीत्युत्तरेणान्वयः १६

तेषांभक्तानांनतैःनमस्कारादिनाप्रार्थनैःभक्तानांलक्षाणांशतानिअनुगृह्णीत्यंपुनर्यदुकुलेमानुष्यंप्रयाति तत्रच
कुरुसभायांदुर्योधनादिव्यामोहनायैकसहस्रंभवति ३२ कांतानांसहस्राणिषोडशसहस्रंभवति ३२ कांतानांसह
स्राणिषोडशसहस्रंस्वल्पकालंउपभुंक्ते इतिशेषः तत्रदृष्टांतोनिमेषवदिति यथानिमिःराजर्षिः विदेहतामा
पन्नःसर्वप्राणिनांनेत्रेषुवसन्युगपन्निमेषणानिकरोतितद्वत् ३३ वार्त्तिकरीत्याप्रकृतेपिवोध्यमित्याह एव

लक्षाणांशतानिभक्तानांमानुष्यंयातितत्रतैः एकःसहस्रंभवतितथावैषजनार्दनः ३२ अंशावतारलीला
भिःकुरुतेजगतीस्थितिं एकःकांतासहस्राणि स्वल्पकालंनिमेषवत् ३३ एवंतेभिक्षुसंकल्पाजीवद्ब्रा
ह्मणादयः रुद्रविज्ञानवशतःस्वसंकल्पपुरीगताः ३४ तत्रभुक्त्वाचिरंभोगान्प्राप्यरुद्रपुरंततः गणता
मावसंतस्तेस्थास्यंतिसपरिच्छदाः ३५ नित्यंप्रफुल्लनवकल्पलतालयेषुतद्रेणसाकमुरुरत्नगुलुच्छ
केषु नानाजगत्सुचतदाशिवपत्तनेषुविद्याधरीभ्रमरमौलिधराश्चरेजुः ३६ इतिश्रीवाशिष्ठेनिर्वाण
प्रकरणेगणत्वप्राप्तिर्नामत्र्यशीत्यधिक तमःसर्गः ॥ १८४ ॥ स्वप्नशतरुद्रीयंसमाप्तम् ॥

मितिरुद्रस्यविज्ञानंतद्वशतः तत्संकल्पानुसारिणएवरुद्रस्याभ्यनुज्ञातत्वलादित्यर्थः ३४ ३५ तेषामपितदास्व
ध्यहेसर्व भुवनेषुकैलासवैकुंठब्रह्मलोकादिपत्तनेषुनगरेषुचविहरतांगीतवादिनात्रचबहुदेहकल्पनेनै
कविहारोयुगपत्प्रवृत्तइत्याहनित्यमिति तेगणाःउरुरत्नगुलुच्छकेषुबहुरत्नस्तवकेषुप्रफुल्लनवकल्पलता
ध्यहेषुरुद्रेणसाकंततनानाविधेजगत्सुभुवनेषुविद्याधरीषुउमध्येभ्रमरेमौलिषुधृयंतेसर्वत्रभ्रमणस्थितइ
त्यमरमौलि धराःभ्रमरंमरणंनिवारकंअमृतपूर्णंचंद्रमौलौधारयंतीतिचामरमौलिधराः

227

तत्रहेतुमाह सर्वेति यतोयंजीवः परमार्थतानंतः अतोस्यसर्वशक्तयः संतियआर्यएकैकदेहाभिमानलक्षणेनात्तेनय
रिच्छेदेनयुक्तः अतोस्यैककार्यमात्रशक्तता स्तिशक्तिस्वभावानुसारतः अतत्कोयस्वभावेसम्भवस्थित्यइत्यर्थः २६
अतएवप्राणिकर्मानुसारेण स्वर्गनिरकाद्युत्पन्यंसहस्रसर्गात्मनासविकासः सर्वप्राणिसंहारेणप्रलयात्मनाचससं
कोचोजगदीश्वरः अहिंस्रः हिंसाप्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्यदोषशून्यः यतोयंजगज्जीवसंघः स्वयंयदिदृङ्गतितद्वस्वेच्छानु
सारः स्यच्चिदात्मनईश्वरस्यसंकल्पात्संपद्यतेनतेनकिंचिदनिष्टंक्रियतइत्यर्थः तथाचभगवतोबादरायणस्यसूत्रं
वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वादिति २७ इदानींधारणाध्यानयत्नफलमैश्वर्यमेकधानेकधाचस्थितिमुदाहर

सर्वशक्तयःस्वरूपत्वाज्जीवस्यास्यैकशक्तता अनंतस्यात्तयुक्तस्यस्वभावोस्यस्वभावतः २६ सविकासःस
मंकोचोहिंस्रस्तेनचिदात्मनः यदिच्छतितदस्याग जगत्संपद्यतेस्वयं २७ स्वर्गसंपादितैरेभिर्देहैःकालक्रि श२
याक्रमैः योगिनोयोगिनश्चेहतिष्ठंत्यन्यत्रयत्रच २८ इहवामुत्रभोगेनदृष्टमेतदनेकशः कार्तवीर्यो
र्जुनेनिष्टःसर्वेषांभयदोभवत् २९ विष्णुःक्षीरोदधौतिष्ठञ्जायतेपुरुषोभुवि यथ्वयंयातितिष्ठंत्योयोगिनो
योगिनीगणे ३० शक्रःस्वर्गस्थितोनास्तिष्ठन्यातिपञ्चार्धतुर्विंशां सहस्रमेकंभवतितथाचास्मिञ्जनार्दनः ३१

णेनप्रपंचयतिस्वयंसंपादितैरित्यादिना ततद्देशकालानुसारिप्राणानुग्रहनिग्रहक्रोधाधिकारिक्रियाक्रमैः इहस
र्जुनेअन्यत्रयत्रेच्छंतितत्रचनानादेहादिकल्पनयातिष्ठंति २८ इहलोकेअमुत्रस्वर्गादिषुवायोगिनोयुगपालो
रध्वभोगेनातिष्ठंतीतिपूर्वेणान्वयः इत्येवंविधंयोगिनांचरित्रंसर्वेषांनोराज्ञांतत्रतत्रसन्निधानेनभयदःशास्ता
अभवत्तच्चभगवतोदत्तात्रेयस्यप्रसादाल्लब्धंयोगसामर्थ्यमार्कंडेयपुराणादौप्रसिद्धं २९ जायतेजन्मादिनाबवह
रतिस्वलोकेयोगिनीगणमध्येतिष्ठंसद्युपयोपहारत्र

वा०टी० इदानींवंधमोक्षतत्वसंदेहमाह देहेति देहनाम्नोहमितिसभिमानएवातिबंधः स्वात्मलाभएवमोक्षइतिनिष्कर्षइत्यर्थः
नि०पू० किंचित्स्पष्टकामोरामोवसिष्ठेनतात्पर्यप्रबोधमाश्चर्यमभिनयनेनमन्नाहि अहोइत्यादिना ८ स्तोकेनाल्पेनापिमदस्य
२१९ मात्रेः निमित्तेनस्वच्छस्यमनसः स्वप्नमायपापयथाअस्त्रलमसत्तंभीमंवेधुमयदुःखसंकटेनिपत्ततितत्स्वजिनवत्तस
वस्त्वीपववक्षाणुच्यते तद्वद्बहोआश्चर्यमितिपरेणान्वयः ९ सर्वसर्वत्रसर्वदासंभवतीतिचत्वयायदुक्तंतदप्य

देहेनाम्नोह मितिसंतोमुच्यते स्वंप्रपद्यते ॥श्रीरामउवाच॥ अहोनुविषमोमोहोजीवस्यास्योपजा
यते ८ यथास्वप्नस्यस्तोकेननानाकारविकारिया मिथ्याज्ञानोप्रयामिन्यामायपानिपतत्फल १०
218 अहोनु खलुवेषम्यंभीमंनिजवदुच्यते भगवान्सर्वदासर्वंसर्वदेवजनस्थितौ ११ त्वयासंभव
तीत्युक्तंयथात्स्वानुभूयते एवंगुणविशिष्टात्माजन्मोहात्मासमिद्धकः १२ क्वचिदस्तिनवासंतरा
लोक्यकथयास्तुमे ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ अघरात्रोसमाधिस्थस्त्रिलोकीमटिकामिमां १३

नुभवास्तद्वंममाभादित्याहमवन्तीति १४ एवमुपदिष्टार्थाभिनंदनेनगुरुंप्रतोष्यत्वयापंभिक्षुर्मिद्धोधायकत्वपि
लोक्तउतक्वचिदस्तीतिसंदेहेनकौतुकास्पृच्छतिएवंगणवशिष्टइतितन्मोहात्मातादृशपजीवरादिमोहात्मा
न३१२ अंतर्योगेआलोक्यबद्धोधायययद्यपिक त्वयिवामयामयामिदुरुक्तस्तथापितद्वाक्यस्यान्ततलापो
गात्कचित्संभावितएवसः तस्यचयोगेनाधुनादर्शनेउस्यानेविलंबः स्यादित्याशयेनावशिष्टः तत्कालो रामः
चितमुवाचअद्येति १३ २१९

भिक्षुन्यायोत्र सर्वेषु जीवेषु समउच्यते यत्रावन्वेष्य नाभिदोः सभोत्थानं चवर्णिते १ यथावर्णितप्रकारस्तेन भिक्षुणा स्वचेतसि यो भ्रमः दृष्टः आपाततः प्रतितत्र भिक्षुस्तं भ्रमं स्वांभ तं प्राक्तनं शुभाशुभकर्मलक्षणं प्रयत्नमिव फलावस्थापांत्थवत्वात्मनो यति रिक्तमिव चक्रवत्वालसकृत्स्थं दृष्ट प्रपश्यति नाणुमात्रमप्यन्यदस्तीत्यर्थः १ २ एवमेव सर्वेषामपि जीवानां मरणकाले लोकुदृष्टं स्वकर्म वस्त्वमेजगदालंबना आमोदं भातीति बोध्यमित्याह स

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ एवं दृष्टो यथा तेन भिक्षुणा चेतसि भ्रमः ५ तं प्रयत्नमेवैवं दृष्टय कुलालवत्पश्यति १
सर्वस्याभासजीवस्य मृतिजन्ममयी स्थितिः भवत्येवं चिदाकाशस्तं प्रियेवाकृतिकृता ५२ दृष्ट दृष्टक्कुसे
कथमध्येति स्वात्मसंसारखंडकं सर्व एव मृतो जंतुः ... निभालकं ३ एवं ततस्वकृत्सोपि देही चा
मोदामाकुलः जीवरूपं मयाल्पकथितं कथयानया ४ परान्मृस्पंदिता मेत्तिना भिक्षुराम केवलं मो
हान्मोहांतरं याति जीवो हरहरे वनः ५ पर्वताग्रपरिभ्रष्टो ह्ययो धोधउपलो यथा परमात्मापरिभ्रष्टो जीवः
स्वप्नमिमं दृष्टं ६ यश्यल्समादपि स्वप्नाद्याति स्वप्नांतरं पुनः स्वप्नात्स्वप्ने विनिपतन् नं वैवेदं दृष्टं किलं
७ परिपश्यति जीवोंतर्मायया जर्जरीकृतः क्वचित्केनचिद्देहं कदाचिदपि वा स्वयं ८

वर्णवेति ३ एवं भिक्षुवालेव ततं अपरिच्छिन्नं स्वरूपं यस्त तथाविधोपि देही देहपरिच्छिन्नं स्वयं आमोदामाकुलस्तिष्ठतीत्यर्थः अनया भिक्षुकथया ४ परात्स्वरूपात्स्पंदिताश्चलासर्वोपि जीवः इति एवं प्रकार एव न केवलं भिक्षुरित्यर्थः अहरहः प्रतिदिनं स्वप्नैः अनुभवतित्वमेवेत्यर्थः ५ ६ इदं जन्मादिदुःखं क्वचित्केनचित्रिमितेन परिपश्यतीति परेणान्वयः ७ ८

पद्मिनीपद्मवतीसरसी २ अञ्जमनवेद्यश्रप्रतीक्ष्यवचउवाच भ्रातर्वं दाम्यहमितिस्वयंप्रतिज्ञातत्वादितिभावः ३
चिरंप्रेक्षितो ऽन्विष्टः चिरमन्विष्यप्रेक्षितं तद्ध्वलित्वा ४ ५ यावल्लब्धस्तावदहं चिरंभ्रांतइतिपूर्वेणान्वयः ६ उत्तरस्याः
आशायाः दिशः अंतरं देशं यातोमनसापर्यालोचितवानितिभावः ७ वाल्मीकाख्याज्जानदादुपरिपरितः जिनना
मा एषप्रसिद्धोजनपदोस्ति तत्रजनपदेविहाराख्योजनसंश्रयः बहुजनाश्रयोदेशोस्ति ८ दक्षुशब्दाम्द्वाणुरिमते
नहलंतादापि दीर्घेदृशेयस्येतिभुसाधु ९ तस्य अहं कुटी ध्यानभंगभीताःप्रियाअपिभ्रूलानो विशंतिकिलः १०

सरामलक्ष्मणस्सैवत येवाध्यसभावभौ सोम्यासमसमाभोगाशांतवातेवपद्मिनी २ अनवेद्यवचः प्रश्रमुवा
चाथमुनीश्वरः बोधयंतिवलादेवसानुकंपाहिसाधवः ३ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ राजन्रघुकुलाकाश
शशांकरघुनंदन ह्यामयाज्ञानेनेत्रेणसभिक्षुःप्रेक्षितश्चिरं ४ ध्यानेनाहं चिरंभ्रांतस्ताहग्भिक्षुदि
दृक्षया द्वीपानिसप्तविपुलाकुलशैलसपर्वतां ५ यावतस्त्रिदश्यैवंभिक्षुर्लब्धानेताहृशः क्वचित्किल
मनोराजवहिरप्युपलभ्यते ६ ततस्त्रिभागशेषायांरात्र्यांपुनरहंधिया उत्तराशांतरंयातोवेलावात
इवार्णवं ७ जिननामैषतत्रास्तिश्रीमान्जनपदोमहान् वाल्मीकोपरितत्रास्तिविहारोजनसंश्रयः ८
तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः भिक्षुर्दीर्घ दृशोनामस्थितएवसमाधिमे ९ एकविंशति
रात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः दृढार्गलं गृहंध्यानभंगभीताविशंतिनो १० भृत्याःप्रियाःकिलतथासंति
ष्ठंतिसभिक्षुकः अथैवतस्यसंवेत्तुंनियतेराहृशीस्थितिः ११ रात्र्योध्यानतिष्ठस्यगतास्तस्यैकाविंशतिः
सलवर्षसहस्राणितथाचिनुभूतवान् १२

तस्यभिक्षोःसंवेत्तुं विदेहकैवल्यायचरमसाक्षात्कारंप्राप्तुंतद्युतः यतोनियतेस्तदाप्युनिर्यंतविधातः ११ तथात्रा



219

उत्थानयोग्यमध्यान्हबोधकोडिंडिमो वाद्यभेदः तत्ध्वनिरितियावत् १४ घनगर्ज्जित मिवमांसलःउच्चः १५ तस्यव
शिष्टस्यवातेनधुनाः कंपिता विटपिनइव १६ हस्तनेनूपुर्वैध्रुमवैनज्ञांदेर्नापारमान्हिधर्मसंपादयामासुः १७
१८ मुनिप्रोक्तं ज्ञानंशास्त्रंचिंतयंतःअभ्यस्यतःउपदिष्टं योनुसं धानस्तरवेनदाणामेवपुनः रामदृष्टा धर्मश्रवणेक्वो
लोद्रेनननिद्राभावात्कल्पामिवच १९ खचरभूचरभूतसंघोरात्रिमतिवाह्यप्रातःजनेप्रस्तुतस्वकार्यपरंपरेजातेसति

भिद्भरेकोस्तिनास्तीतिप्रेद्दपप्रातर्वदामहं दिवस १७ श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ मुनेन्चैवकथयतिविहर्मि
ध्यान्हडिंडिमः १४ उदभूत्सलपद्धध्वघनगर्जितमांसलः तत्युजुःपादपोस्तस्पुष्पांजलिपरंपराः १५
नृपाःपौराविटपिनपुष्पंवातधुताइव पूजयित्वामुनिश्रेष्ठाउदतिष्ठस्ववेष्टयात् १६ सभातदनुसोतस्थौ
सप्रणामपरंपरा क्रमेणह्यस्तनेनैवजग्मुःखेचरभूचराः १७ स्वास्पदेषुयथाशास्त्रमहर्व्यापारमादृताः
संर्वेसंपादयामास निजधर्मक्रियोचितं १८ चिंतयंतोमुनिप्रोक्तंमहीचर नभश्चरा ज्ञानंत्वायां दाणमिवनि
न्युकल्पामिवापिन्व १९ प्रातःपुनःप्रस्तुतकार्यपरंपरेस्मिन्जातेजनेखचरभूचरभूतसंघः अस्थानलोकर
न २ वनेनतथैवतस्थावन्योन्यसंवर्द्धपूजितपूज्यलोकः २० इतिश्रीवाशिष्टेमोक्षोपायेविद्योत्तरविस्मयवर्ण
॥नंपंचषष्टितमःसर्गः॥ ६५॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ वशिष्टमुनिसंयुक्ता विश्वामित्रादिसंयुतः स्थिताखेचर
दशरथसभामागस्तत्पाद्यर्घ्यैर्घ्यर्दैश्चपुनः अस्थानलोकरचनेनयाख्यानश्रवणोच्चितसभासन्निवेशाक्रमर
चनेतस्थौ २० इतिश्रीवाशिष्टतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपंचषष्टितमःसर्गः॥ ६५॥ अन्विष्टसान्नपत्नेनभि
न्नोदर्शनमुच्यते तादृशानांतथान्येषांमुनीनांभूतभाविनां स्थिताःउपविष्टाः ततोनृपास्ततोनायकाःसाम

४५८

२२.२३.२४ क्षणेनेव नवकालात् निरीहामानसचेष्टापिनास्ति देहादिचेष्टात्वक्षणं कर्मं च दूरनिरस्तत्वादेव नास्ति किंतर्हि प्रतिपत्तिभ्रांतिरेव केवलं जृंभते तदेवमिदं चवस्त्रेस्पष्टमित्याह क्वेति अनंताजीवसदादिसर्गकृतयस्तासामलसस्य गुपलंभश्रवा २५ २६ प्रातरंबुजमिवविकसितं तत्स्वेभ्रमवादीनांनानाकलहाजनककल्लोलाश्रय

चिराच्चिराभविष्यंतिमायेयंततायतः सदृशाश्चात्रजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः २२ भूयोभूयो विवर्त्तंते सर्गेष्विविवीचयः असंतसदृशाः केचित्केचिदर्द्धसमक्रमाः २३ केचिद्दीर्घसमाः केचिन्नकदाचित्पुनस्तथा एवमेवातिवितताभहतामपिमोहिनी २४ क्षणेनेहास्तिनोकर्मप्रतिपत्तिर्हिजृंभते क्वैकविंशमहारात्राग्यनंताकृतयोनघ २५ क्वतासामुपलंभोलमहोभीमामनोगतिः प्रतिभामात्रमेवेदमित्थंविकासितास्थितं २६ नानाकलहकल्लोलंजलेप्रातरिवांबुजं जातंसर्वदनादिवसुखादिदमभ्युद्भिमत् संसारजालमखिलंसार्चिर्वह्निकणादिव प्रत्येकमेवमुदितःप्रतिभासखंडः खंडांतरेष्वपिचतस्यविचित्रखंडः सर्वेस्वयंभनुचितेपिमिथोनमिथ्यासर्वात्मनिस्फुरत्तिकारणकारणेस्मिन् २७

इतिश्रीयोगवाशिष्ठेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेभिद्गसंस्थतिकथनंनामषट् षष्ठितमःसर्गः॥ ६६॥

सेतियोज्यं २७ अर्चिर्भिःसहवर्तमानःसार्चिर्महानग्निर्वह्निकणादिवस्तुस्वात्संवेदवइदमभ्युद्भिमज्जगज्जातंएवंभिद्गमनसीवसर्वजीवमनःस्वपिप्रत्यक्जडरूपःप्रतिभासःखंडःउदितःतस्यतस्यांतजीवखंडांतरेष्वपिचविचित्रःसर्वखंडउदितइत्यतवणपेवमायादृशोलर्थःतेप्राप्य मिकखंडाःस्वयंतपिचत्तदंतर्गतजगखंडमिथःस्वस्वव्यवहारदृशानमिथ्यासत्या एवकिंस्वतःतेत्याहसर्वात्मनीसर्वात्मन्यस्मिंश्चित्सतैकरसेपरमात्मनितादात्म्येनस्फुरतिसतितेनस्वतत्वबोधेनतन्मिथ्यावत्या

एवंएवविधः अपस्मिन्कल्पे अपंहितीपः तृतीपो नोपलभ्पते तदानी मपेत्यर्थः १३ जगत्पदे अलिना अलिवभ्रमतामपा अस्मिन्सर्गे तृतीपो नोपलभ्पत इति पूर्वेण परेण वा अन्वयः १४ अ पमपालीलपा अस्मात्सर्गादन्पे सर्गाः संप्रेक्षिताः तत्र तृतीपस्ताहृगाशपोलब्ध इत्यन्वयः १५ तदेवाह यावदिति ब्रह्मस्तत्पब्रह्मणा निर्मि

कास्मिंश्चित्प्राक्तने कल्पे भिक्षुरेवं पुराभवत् अपलिह हितीपोस्मिंस्तृतीपो नोपलभ्पते १३ मपापि पुनरन्विष्य चेतसा चलरात्मना ताहृगभिक्षुस्तृतीपोन्पो जगत्पद्मोदरालिना १४ अस्मात्सर्गात्तु तो लब्धस्तृतीयस्ताहृशाशयः अस्मान्पेलीलयासर्गास्मयासंप्रेक्षितास्ततः १५ यावत्तस्मिंश्चिदाकाशकोशशायिनि सर्गके तृतीपो विद्यते भिक्षुर्ब्रह्मन्नसहृशः क्रमः १६ एवं तेनैव तेनैव संनिवेशेन भूरिशः भविष्यत्सभवन्सर्वे पदार्थाः सर्गसंततौ अस्पांसभापामपि पे मुनपो ब्रह्मणस्तथा भावमेवं स
नाऽ३ माचारैस्ते त्वन्पैरप्यनेकशः १८ नारदे मुनाभावं पुनरन्पे व चामुना एवं कलनकर्मभ्यां युक्तेनान्पेन भूरिशः १९ एवं जन्मादिना भा व्यं व्यासेनापि विभुकेन च शौनकेन पुनर्भाविं क्रकलना पुलहेन च २० अगस्त्येन पुलस्त्येन भृगुणांगिरसापि च एतदेवतथान्पैश्च एवं रूपक्रियास्पदं २१

तदेतत्सहृशाएव भुवनक्रमो विद्यते १६ एवं ब्रह्मांडभेदेन सादृश्पेपदार्थक्रमेताहृशभिक्षुर्वोप्यनंतासंभवंतीत्पा शपेनाह एवमिति १७ अस्मिन्नर्थे मुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थं पुनः प्रपंचयन्नाह अस्पामित्यादिना तैरेवैवं भिक्षुसहृशमाचारैः स्वसहृशसमाचारैः अभाव्यं अन्पैरपि तन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमसमाचारैः अभाव्यमित्य

एवंविधस्य रूपस्य संस्थानस्य क्रियाणां चास्य देभविष्यतीत्यर्थः २१

र्थः कलनं ज्ञानं कर्म चरित्रं ताभ्यां युक्तेन १८ २०

स्तत१

अ॰ प्रप्रासंगिकमुक्त्वा प्रकृतमेवावलंबते एवेत्यादिना दुर्बोधेनात्मेति परं पराहेतु विक्षेपशक्त्या अतिवाह्यते निरस्यते १
असितौ अविद्यामात्रेव कृतजगदारंभा हेम्नः कटवतपेव प्रतिभासस्य यो विपर्यासो मयाभावस्तन्मात्रकारणकः विश्रमो
दशोयस्याः ८ वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादि दृष्टांत श्रुतिवाचारंभणेति कमायापि इयं अनृतं
स्वभावेनानुमीयते ८ सः परमात्मा चिन्मात्रः परिशिष्यत इत्यर्थः १० सः स्वबोधत आत्मैव अबोधतस्तु स एव संसारात्मना

शब्दाति विततामाया दुर्बोधेन दुरत्यया नित्या सत्या वबोधेन सुखेनैवातिवाह्यते १ असत्सेव कृतारंभा
हेम्नः कटकता यथा प्रतिभासविपर्यासः मात्रकारणको भ्रमः ८ परमात्मनि वाच्येयमिष्टं मायानुमीयते तरंगा
लीनवपसि प्रेक्षामात्रविनाशनि ८ सोहिदृश्यमयादीर्घ स्वप्नात्स्वप्नांतरं व्रजेत् एवजीवत्वमायाति विवेका
सर्वमात्मदृक् १० योयस्य प्रतिभासः स्यात्सैव स स्वबोधत सएवो देति संसारः करंजचनगुल्मवत् ११
प्रत्येकंभूतयादितं कृतसंसारमंडलं भिन्नोस्वप्नांतर इवपरां भंगमिवांभसः १२ प्रस्तुतः पद्मजादेव जगत्स्वप्नो
यथोदितः तथैवास्वच्छचित्तोसौ रूढः सर्वजनं प्रति १३ पितामहववदाभाति सगस्वप्नविलासवत् प्रत्येकमुदिते



उदेति ११ भूतंप्राणिनिकायं प्रति प्रत्येकं संसारमंडलमात्रासा उदितंकृतं यथाभिन्नो स्वप्नांतरे अंभसः भंगिस्त्रावर्त
तरंगादि विभागमिव विद्धीत्यर्थः १२ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्य मतोमात्रनिर्माणत्वादयं सर्गः स्वप्न एवचेत्यभ्युपपित
यैवभावेतुमहति अस्वच्छचित्ताडसित इति परं स्थिर इवभासत इत्याह प्रस्तुत इति १३ चित्तस्वच्छोतुदितामहस्येवापि
तामहत्तु स्वप्नविलासवदसत्यत्वभाति तेनताहृशभानेन ज्ञायते प्रत्येकमयं ब्रह्मांडानीवकोटीशउदेतं इति नि

भिक्षोस्समाधौमुक्तस्यदेहनाशोत्रवर्ण्यते भिक्षुभ्रांतिवदन्येषांबंधमोक्षाववोधतः १ संबोधयंतुसमाधेर्मुक्तिं पपतुश्चमीमत्प्रहीताःमयाप्रेषितानरामंत्रिणःभवदाज्ञयाआनयंतुत्प्रबुद्धैवतस्यसंवेत्तोनिपातेरेवनिश्चय इतिमदुक्तंविस्मृत्यलपेदंदृष्टमितिस्मृत्वयन्वशिष्ठउवाचराजन्नितिछेदः प्राणोत्क्रमकाल्लरसभागशोषण वैवर्ण्यमापातः २ सवतर्हित्वदीयस्यस्यसंकल्पेनप्रजीवत्वतत्राह तस्येतिसंसेवतेदेहभोगप्रारब्धशेषेमसं कल्पःप्रवर्तितेनान्यथेतिभावः ३ मासपर्यंतिंगतागतेंननिष्काशानीयभिक्षुगात्राद्वैतैरंतरालवासिभिस्तैःक्षु लेपुंप्रलादपित्वामंत्रिभिस्तस्प्रवोधयितुंनशक्यमित्याहतद्वहेइतिमासपर्यंते वरे मादिने निष्काशितागलाः

श्रीदशरथउवाच ॥ मुनिनापकतंभिक्षुंगत्वासंबोधयंत्वमी नरामत्प्रहीताःशीघ्रंचानयंतुकुटीगतं १
श्रीवशिष्ठउवाच ॥ राजंस्तस्यमहाभिक्षोःसदेहःप्राणवर्जितः क्लेदवैवर्ण्यमापा तेनासौजीवितभाजनं २
तस्यभीक्षोस्तुजीवोसौभूत्वापद्मजसारजः जीवन्मुक्तःस्थितोभूयोनासौसंसृतिभाजनं ३ तद्गृहे मासप
र्यंते वत्तानिस्वाशिता गेलाः अंतरालेतुतिष्ठंति भस्माभिक्षुदिदृक्षवः ४ ततोनत्प्रजसंध्यानंकायेंतिष्काल्यते
जले स्वसंस्मृत्यं करिष्यंति भिक्षुमक्षुस्वमानसं ५ अनेनैवं सदेहेनाभिक्षुर्मेत्रीव्यवस्थितः कथंप्रबोध्यते
नं२ नष्टेतद्विहारे शरीरकं ६

संतोभिक्षुदेहदिदृक्षवःभस्माःबहिर्द्वारातरालेतिष्ठंतिवत्साद्वि सावनावलादितिवा ६ ततोमासांते कार्यभिक्षुशरीरं निष्काल्यनिःसार्यजलतजलेनिमज्जयिष्यंतितत्स्पांकुमनमत्यंतकाचाकारशिलाप्रतिमारूपंभिक्षुपूजाभक्त्यादिव्यवहारप्रव र्तेनायकरिष्यंतिइत्थंत्वादत्वामानसंमकमनःकल्पितदेवलतत्स्वकमध्यर्थः ५ एवं उक्ते गौत्पाद्युलःविहारेप्राणचेष्टादिवा

॥ ३ ॥

किंच दर्पणादौ मुखादसंतमिन्नेमुखस्यस्थितौ अन्यथाभ्रांतिसंभावनापिस्यात् अयंजीवलोकस्त्वात्मभूतस्यब्रह्मण
एवमस्तम्भितालोकेकेषुजिमसहूपेषुतिष्ठतीतिनतत्संभावनापि तथापिअन्यतयाआलम्पतिरिक्तमन्यन्मममभयहेतु
रस्तीतिबोधाद्विभेतिसाग्रयमित्यर्थः २१ अन्यताबोधेचबुद्धिस्पंदेसमाध्यभ्यासेनअस्पंदीकृतेभेदबुद्धिलक्ष
णसंज्ञास्वतएवबुद्धौविलीयते:साबुद्धिरप्यलंपूर्णंब्रह्माकारेणचरमसाक्षात्काररलक्षणपरिणामेनाग्नौहुतंघृ
तमिवतदधिष्ठेब्रह्मणिविलीयतइत्यर्थः २२ बोधमात्रात्मकपंकुद्दालंकोदिदु मे द्यंजगद्विलीयतइतिचदेवास्त्वि

लाकोब्रह्मणएवायंजगद्रूपेस्तुतिष्ठति बिभेत्यन्यतयाबोधात्प्रतिबिंबादिवार्भकः २१ स्पंदेस्पंदीकृतेचेह
स्वतःसंज्ञाविलीयते साप्यलंपरिणामेनलीयतेग्नौघृतंयथा २२ चित्स्पंदएवचित्स्पंदेसर्वात्मनिविजृं
भितःसंद्वाःस्पंदोजंभणादिकल्पितंनात्रवास्तवं २३ नस्पंदोस्तीहनासंदानैक्यतावापिनद्विता स्तुक्तंचि
न्मात्रसर्वंचयथैवास्तितथास्थितं २४ सारेणलविचारेणसर्वशब्दार्थयोःसमे चिन्मात्रमिवनाशेपिना
स्तीत्यपिनविद्यते २५ भेदवेदनयोर्दृतिभेदःप्रकृतिलक्षणंअभेदबोधादखिलंगलितेशिष्यतेपरं २६
नानातैवास्यबोधस्त्वनवेदाणात् पञ्चकंचैवसंस्येवतस्मान्निःशं कतापरा २७ ततःस्वप्नेनजागत्तिर्नलि
प्तुप्तिर्नतुर्यता नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिनान्यथाकल्पनात्मक २८

स्पंदमात्रत्वादित्याह चित्स्पंदएवेति २३ कल्पितमितिकथंज्ञातमितिचेत्तत्त्वदर्शनादित्याहनेति २४ सर्वश
ब्दस्यतदर्थस्यसमेएकरसेस्वभावेज्ञातेसतिचिन्मात्रमिवपरमार्थसत्त्वंनास्तीतिअभावभूतोप्ययंप्रपंचानविद्यतेदू
रेभावइत्यर्थः २५ २६ यथोक्तैवस्तु स्थितिर्नकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्येतिवशिष्टःप्रतिज्ञार्नेति नानातेति एवं
कारोभिन्नक्रमोहेरामत्वंअबोधेनैवनानातासिसत्वंप्रबोधरूपापाःनानातायाअनवेक्षणात्तुबोधःपूर्णश्चिद्रूपएवा

अयंजीवः व्यष्टिप्रपंचरूपेणसमष्टिप्रपंचरूपेणवा साधारणप्रपंचरूपेणप्रत्येकमसाधारणप्रपंचरूपेण वापथातथा वास्फुरत्रस्तुतथापिहृदयेप्रतिभानसमर्थंदीर्घविभ्रमंपश्यतीतिसः स्वप्नवमिथ्येवेत्यर्थः १५ दीर्घस्वप्नदर्शने निमित्तमाह चित्सत्तामात्रमिति ततः प्रतीतितः च्युतं आकृतं चित्सत्तामात्रमासाद्य आश्रित्य कस्मिंश्चित्कस्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे १६ तत्रस्वप्नेविचित्रसृष्टिशालिनीवचित्स्वचितांशास्पंदमात्रेणाधः पातालंवाऊर्ध्वंब्रह्मलोकंवाकृत्वाभुंजानोसंस्थितेत्यर्थः १७ परमात्मचिदेवप्राणाकलनयातदधीनस्पंदरूपिणीभूतातद्वारेणजीव नामकरूपंगतात्मसतीआत्मनिदेहा

स्फुरन्यथातथावास्मिन्जीवःपश्यतिविभ्रमं हृदयेयंसमर्थंचस्वप्नवद्दीर्घमंतरं १५ चित्सत्तामात्रमासाद्य प्रतीतिच्युतमाततः जरामरणदुःखानां क्वचिद्भाजनतांगतः १६ पातालंब्रह्मलोकं वाचित्सृष्टिशालिनी चितांशस्पंदमात्रेणकलाकुलेवसंस्थिता १७ चित्स्पंदरूपिणीजीवनामरूप गतात्मनि अन्यत्रच विलुठति गत्वासंभ्रमहारिणी १८ चित्तेतिपरमात्मानं परमात्मानवाननकिं जीवदेहादिनाम्नोस्यप्रतिविं वादिवार्हिना १९ ब्रह्मण्येवपरंब्र ह्मजगद्रूपेवसंस्थितं शुद्धाकाशमिवाकाशे जलेजलमिवामलं २०

कासंभ्रमहारिणीअन्यत्रबहिः अन्यत्रादिविषयाकारसंभ्रमहारिणीभूत्वाविलुठति १८ अस्येवमस्पभ्रांत्याजीवादि नामरूपभेदस्तथापिपरमात्मैवैषः अध्यस्तस्यस्वरूपमधिष्ठानस्यान्यत्वायोगादितिपरमपुरुषार्थफलत्वंजीवब्रह्मैक्यं द्रढीकरोतिचितेतीति प्रत्यगात्माचित्ते सुषुप्त्याकारभ्रांतिमात्रापराधाकिं परमात्माब्रह्मनपरंवाब्रह्मकिंआत्मा प्रत्यगात्मानकिम स्यब्रह्मणः मुखस्यदर्पणेप्रतिबिंबनादिवौपाधिकजीवनाम्नः देवदत्तयज्ञदत्तादिदेहनाम्नः अदिपदात्प्राणवाक्चक्षुरादिनाम्नश्चाहंतानकिंतु अभेदेसुपाधिवशात्सर्वंसंभवत्येवतथाचश्रुतिः सएषइहप्रविष्टः आनखाग्रेभ्यः प्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रंमन्वानोमनइति तान्येतस्यकर्मनामान्येवेति १९ एवमैक्यदर्शी

...मनस्त्वं स्वात्मनाम्नानंदसमुद्रत्वेन स्वरूपेणास्थितः सन्स्पंदास्पंदौ कल्पनासंकल्पः अकल्पनाविकल्पो वेतिया नास्मिताखायः शांतिमेद सम सर्वोपि सर्वाकारवृत्तिः सुखैकरसा शांतिसर्वैव तथ्यतया आस्थिता इमं च पूर्णो दशाएकमेवमे स्वरूपमिति विद्धि ५६ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे सप्तपञ्चाशत्तमः सर्गः ५७ मौनं चलविधं लब्ध्वा लक्षणोरूपवर्णिते सुषुप्तमौनं तत्रापि लर्यतीति प्रतिष्ठितं चित्तविलासितां चितस्य स्वाभाविकमकल्पनं स्पंदास्पंदौ कल्पनाकल्पना वा चिताम्ना यो विद्धि नामाधिनाम्ना सर्वाकारानिःकृतिः शांतिसत्ताः पूर्णं पूर्णे ह्येकमेवास्थितेति ५६ इति श्रीवासिष्ठे महारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे सप्तषष्ठितमः सर्गः ६७ श्रीवशिष्ठ उवाच सुषुप्तमौनवान्भूत्वा सत्काचित्तविलासिता कालनामलनिर्मुक्तित्ति वाव स्वस्थतसदः १ श्रीराम उवाच वाङ्मौनमक्षमौनं च काष्ठमौनं च वेद्म्यहं सुषुप्तमौनं मौनेश ब्रह्मन्ब्रूहि किमुच्यते २ श्रीवशिष्ठ उवाच द्विविधः प्रोच्यते राम मुनिर्मुनिवरे रिह एकः काष्ठतपस्वी स्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतरः ३ अभावितयोऽस्त्र क्रियायां बद्धनिश्चयः शुष्कजितेन्द्रियग्रामो मुनिः स्यात्काष्ठतापसः ४ यथाभूतमिदं बुद्ध्वा भावितात्मात्मनि स्थितः लोकोपमोपि तत्त्वाततर्पः समुक्तमुनिः स्मृतः ५ एवयोर्भिवेन्दावः शांतयोर्मुनिनाथयोः चित्तनिश्चय स्मात्मामौनशब्दे न संस्मृतः ६

सारितं १ वागादीनां मौनसंयमः काष्ठमिवमौनं काष्ठमौनं सर्वेषु मौनेषु ईश्वरावसमर्थो भवसीति मौनेश २ द्विविध इति तद्विदितानां त्रयाणां काष्ठतपस्विनां तारतम्यभेदानामनालक्षतया एककोटित्वैवेतिभावः ३ तमेव प्रकटयति अभावितापामिति भाविता मात्मतत्त्वपर्या लोचनं तत्स्वरूपापां अस्त्रक्रियायां तदनुभवरसस्फूर्त्याया अक्रियायां जलादावापणाणदि क्रियायां ४ व्यवहारे इतर यत खिलाकोपमोप्यं तनिरितिश ध्यानंदास्वातृप्तः ५ प्रकृतसर्वेषु साध्यस पार्ये

अबोधवशादेव द्रष्टृ दृश्यादिपुटी जगत् यदात्वबोधः असस्यएव तदा शुद्धात्मरूपात् अतिरेकैकाजगन्नाम्नीयतः सा शांतिरेवज
रतिसर्वतोव्याप्नोतीति सुतस्माएवं जगन्नामयो ऽपतया व्यवस्थिता द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मिकात्रिपुटीतु असंता असि हेतिनासो
तदाजगन्नाम्नीत्यर्थः २८ ननु चित्तप्राणादिस्पंदस्यबोधमात्रेण कथं निवृत्तिरितितद्धेतु संकल्पस्यापि देवेत्याह स्पंद इति ३०
चितं अभावनाद दर्शनात् हेतैक्यादि रूपसंकल्प उदितः सच भावनमात्रेण दर्शनमात्रेण गत इतिहेवपरहिता चित्
ब्रह्मैव शिष्यत इत्यन्वयः ३१ तद्दर्शनप्रकारमाह चिच्चंद्र विंबे इति ३२ नासौ कलंक इत्यत्र युक्तिमाह चिद

कु२

शांतिरेकाजगन्नाम्नी शांतिरेवमवस्थिता अबोधो सत्यएवातः क्व दृष्टृदृश्यदर्शनं २८ स्पंदोप्यस्पंदएवास्या
न्निःसंकल्पतया चितेः नस्पंदास्पंदयोर्भिन्ना संकल्परहितैवचित् ३० हेतैक्यविंसरूपः संकल्पोभ्रदभावनात् सचभा
वनमात्रेण गतो ब्रह्मैव शिष्यते ३१ चिच्चंद्रविंबे संकल्पकलंकः स्फुरतिवपुः नासौ कलंकस्तद्धि हि चिदनस्य घनव
पुः ३२ चिद्धनस्य नसन्नास स्थो यत्तां पततेपदे इत्यदोष महाबोधसारसंग्रहणं कुरु ३३ चिच्चंद्रविंबासंकल्पक
लंकाम्ततविग्रहः त्वयाभयेन संस्पृष्टो भावाभावस्वयात्मनाम् ३४ भावाभावादिकलनां नीत्वा चिन्मयतां चितेःस
मोल्लासविलासांतः सम्यक्स्वस्थोयथासुखं ४ ३२

नस्येतित्वया चिद्घनस्य ततेपदे स्थो यतां यद्यस्मात्सर्वभावावस्थानात्संकल्पादिदृष्टेद करस्यमायतः पयज्ञ सत्यत्वदात्म
नाचनासम्भवति इतिमूनयेव युक्त्या सर्ववस्तु नामात्मैकरस्य संपादकमिदं बोधसारसंग्रहणं कुरु ३३ हे चिच्चं
द्रविंबकेअर्क कभावाभावरूपात्मना भावाभावरूपात्मना भवेन त्वया संस्पृष्टः सर्वो पिवदा यः अमृतः विग्रहः संपद्यते
अहोते महात्म्य मित्यर्थः ३४ विलास मोल्लास संतत सम्यगाश्च सर्वे विश्रांतिभाजः ३५

समोल्लास१ सर्ग १

सुल्यानकाललेतन्मौनत्रयंप्रस्फुरद्वित्त चलनमेव तत्र प्राक्तनास्त्रयोमौनिनो भवंति तद्वारस्तु चित्तचाधान्न तस्य
निरोधक्लुप्तानादीलीलया तत्र भवंतीत्यर्थः १३ अथवातत्स्थलीलयेत्यस्य रूपं लीलास्थितितिलीलया तत्र द्वारस्तु
प्राक्तनमौनत्रयंबंधरूपमेवेदं निरस्यमितितु कुप्यंतु चिदानंदविलासएवेति बुध्यानवाकुप्यंतु तथापि तेषामत्रोपा
देयताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थः तासर्थमित्याह नात्रेति १४ जीवन्मुक्तानामितिरनुभवस्तत्त्वस्थितं जंतोर्भवतीतिशेषः

प्रस्फुरद्वित्तकलनमेतन्मौनंत्रयंस्मृतं भवंतिमौनिनस्तत्र तज्ज्ञातस्थलीलया १३ नात्रोपा
देयताज्ञानमेतन्मौ नत्रयंकिल लीलयाकथितंतेन तज्ज्ञाः कुप्यंत्वानवा १४ इदंतु सुप्तमौनंतु जी
वन्मुक्तमितिस्थितं अपुनर्जन्मनोजंतोः अक्षुण्णेव्रणभूषणं १५ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापि
योज्यते नोल्लस्यंतेनग्लायंतेसमस्तेंद्रियसंविदः १६ नानाताकलनेपंचनवला त्तिनशाम्यति चेतो
नचेतोनाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् १७ अविभागमनाभासंपदनाद्यंतमास्थितं ध्यायतोध्यापतःश्रे
तत्सौषुप्तंमौनमुच्यते १८



अतस्त्वमपिशृणु १५ तत्वदर्शनेसिद्धे अयत्नेनैवतत्सिध्यतीतिनपूर्वमौनक्लेशसापेक्षंतत्साह नात्रेति बुध्यी
धोमध्यसंचारभेदेनत्रिविधः विषयलाभहर्षेणनोल्लस्यंतिनिरोधक्लेशेननग्लायंते १६ तस्यज्ञानभाधितं
चित्तंकथमवतिष्ठतेतदाहचेतइति १७ विभाजकविकल्पदायातारतम्यविभागाभावाच्चाविभागंअतएवान
भ्यासमभ्यासनिरपेक्षं अपरिच्छिन्नात्मस्वरूपत्वादनाद्यंतं १८

तत्राद्यं वेधा विभज्य चतुः प्रकारं मौनं मुनय आहुरित्यर्थः ७ तेषां प्रत्येकं लक्षणमाह वाङ्मौनमित्यादिना इंद्रियनिग्रह अक्षमौनं ८ एवं विभागपर्यालोचनेन मनोमौनमपि पंचमं यद्यपि संभवति तथापि तत्काष्ठतापसेष्वन्तौ मन्दसौषुप्तौ रे वसंभवति नान्यदेति ततेन परिगणितमित्यर्थः त्वयेवं भावे आत्मतत्वानुभवे ९ विषयः अधिकृतः त्वया चतुर्थे मुक्ते षु जीवन्मुक्तेषु धीयत इति मुक्तधीः १० यद्यपि त्रिषु मौनेषु मौनत्वमस्ति उक्तं तथापि तानि मनोहठनिश्चय रूपाणि पवे ति जीवस्य बंधाय वेत्याह वागिति ११

चतुःप्रकारमाहुस्तं मौनं मौनविदो जनाः वङ्मौनमक्षमौनं च काष्ठं सौषुप्तमेव च ७ वाङ्मौनं वरसंरो धो बलादिंद्रिय नि ग्रहः अक्षमौनं परित्यागश्चेष्टानां काष्ठसंज्ञकं ८ मनोमौनं पंचमं च तन्मृतो काष्ठतापसे भावे सौषुप्तमौनाख्यं जीवन्मुक्तोनुजीवति ९ त्रिषु मौन विशेषेषु विषयः काष्ठतापसः सौ षुप्तमौनावस्था या सा तुर्ये से वमुक्तधीः १० वाङ्मौनं मौनमित्येतात्त्रिदंडं त्वं मनः किल मलिनं जीवबं धाय तत्रस्थः काष्ठतापसः ११ तस्मात्संस्मरणं वापि दृश्यं वाङ्मयमस्पृशन् अपश्यन्नेव पश्यन् हि काष्ठमौ नी हि तिष्ठति १२

तर्हि तद्वान्काष्ठतापसः समाधौ कथं तिष्ठति तदाह अस्मदिति बलान्मनो निग्रहेण अतः अस्मदः अहंभावस्य सं स्मरणं अनुसंधानस्पृशान् वहिरपि दृश्यरूपप्रपंचं वाङ्मयं नामप्रपंचं वास्पृशान् अज्ञानावृतमात्मानमपश्यन्ने वस्वप्नाविव नित्यात्म दृष्टिलोपाभावात् दृश्यवस्तु निवत्सा हि मात्मानं पश्यन् तिष्ठतीत्यर्थः १२

प्रागुक्तसप्तविधज्ञानभूमिकानां मध्ये पंचम्यादयस्ता अस्तिस्रो भूमिकाः समाधिभेदरूपाः जाग्रत्स्वपिशब्दात्सु
षुप्तस्थापि तल्लविदिपर्यायेण भवन्तीत्याह सोऽयमुत्थकेतिसमाधानः समाधिकस्त्रस्समाधिः एते समाधयो जाग्रत्स्व
पिभवंति २१ हे ब्रह्मन्ब्रह्मभूतदेहसा अजाग्रतसमंतान्निमुद्दश्यवहरन्सदेहो पितुत्तवालत्त व्यवहारः समा
धिस्थोपि जीवन्मुक्तः संकल्पमलशांतिर्वृत्तिर्निर्लयस्थूरएवत्याविदेहएवत्याविदेहए इयं च स्थितिः स्थूल
सोऽयमुत्थकसमाधानस्तथा तुर्यसमाधिकः तुर्यातीतसमाधिर्वा जाग्रत्स्वपिभवंतीवै २८ तुर्यस्थए
वसकलामलशांतिवृत्तिर्जाग्रत्स्वपि व्यवहरन्निमुद्गणसमंतान् नित्यंसदेहोत्तवापिविदेहएवब्रह्मन्नभो ६२
भवतएवकिलास्तिसाधो ३० ओमितुदस्तभववासनमेकमाखलत्वंनचाहमपिनान्यदिहास्तिस
सं सर्वं च विद्यतइ तीहकिलांतरामंत्रास्तितिष्ठचि द्गगनकोशकलेकनिष्ठः ३१ इतिश्रीयोगवाशि
ष्ठेनिर्वाणप्रकरणे महामौनपत्नोपदेशो नामाष्टषष्टितमः सर्गः॥ ६८॥



रूदमाकारद्वयवाधान्नभोभवतीति नभोभवन्यस्तस्यैवास्तिनान्यस्येत्यर्थः अथवानभइत्यपिसंवोधनमेव
इयंस्थितिस्तथाभवतएवास्तिनान्यस्येत्यर्थः अपवाभवतस्तवैवास्तीतिरामंप्रतिसिद्धकोक्तिः ३० हेराम--मि
तिमांडूक्योपनिषदुक्तरीत्याविराड्यादिपादमात्राप्रतिलापननोदस्तभववासनमेकंतुर्यरूपमाखसर्वं चविद्यत
इतिहकिलपत्प्रसिद्धंतत्स्वांतरनाड्यंतरनुभूयेमानः स्वभ्रतदाभंवुध्वाज्ञोजीवन्मुक्तस्त्वं चिद्गगनकोश
कलेनिष्ठस्तिष्ठेत्यर्थः ३ इतिश्रीनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्द्धे महामौनपत्नोपदेशोनामाष्टषष्टितमः सर्गः॥ ६८

जगदिति मानात्वविभ्रमोयस्मिंस्तत् इदं आत्मत्वं यथास्थितं बुध्वा १९ अनेकधा संविद्रूपा एकमात्मा यः शि
वस्तेनैवाततं रूपं आस्थितमवस्थानं यत् तदित्यर्थः २० शून्यरूपत्वाभावानोक्त्वाकाशं २१ यस्यां जीवन्मुक्त
दशायामासि तमवस्थानं २२ भावाभावादिविशेषैः संविदोनाभासः अप्रविवर्त्तः २३ वाधितत्वादसंतमसतै

यथाभूतमिदं बुध्वा जगन्नानात्वविभ्रमं यदास्थितमसंदेहं सो सुषुप्तं मौनमेवतत् १९ अनेकसं
विद्रूपात्मशिवे नैवेदमाततं इत्यास्थितमनंतं यत्सौ सुषुप्तं मौनमुच्यते २० आकाशं नैव चाकाशं
सर्वमस्ति च नास्ति च इति चिंतं समं शांतं यत्तन्मौनं सुषुप्तवत् २१ पूर्वं शून्यं निरालंबं शांतिज्ञप्तिमा
त्रकं न सन्नासदिति यस्यामासितं मौनमुत्तमं २२ भावाभावदशादशा विशेषैर्वितितोस्थितैः संविदोपदना
भासस्तन्मौनं परमं विदुः २३ अत्यंतमसर्वोत्तम्रोत्तासाऽक्ततिक्रियाणां पदनावर्त्तिनं संविद्धत्तेस्तन्मौम तै ५
दायं २४ नाहमस्मि न चान्योस्ति न मनो न च मानसं इति संविद्दसंवित्तिरविछिन्नात्ति मौनिता २५
अहमस्मि जगत्सास्मिन्नस्ति शब्दार्थमात्रकं सत्तासामान्यमेवेति सुषुप्तं मौनमुच्यते २६ यस्मात्स
विदमेवस्यात्स्वात्न्यादिकलना कुतः अनंतमेव सौषुप्तं सर्वं मौनमतस्ततं २७ सुषुप्तमौन
मेवेदं मनंतत्वात्प्रवोधवत् हर्यमेवामलं विद्धि तुर्यातीतमथापि च २८

व २४ मानसंकल्पनं इति वाधितस्य संविदा असंविनिर्प्रतिभासः २५ स्वस्ति अनामयं शब्दार्थमात्रकं सर्वं स॥
त्तासामान्यमेव २६ यस्माद्धेतोः अभासर्वभावकत्वाकास्वरम इति भ्रमाः शून्यातामपि असंतविस्यात्तस्मात्

बोधयित्वा तु तं भिक्षुं चेतसा चेतनेन चेत्यादिना भिक्षुसंप्रश्नः तेन शांततमेन क्षणेनात्र चित्तं चैतन्यदानेन भिक्षुवादी
नां बोधनं यत्तस्यायुक्तत्वं तदन्यत्रादर्शनादसंभावयन् रामः पृच्छति एकस्मादिति ४ अनेकेश्वरेष्वन्येषु तद्दर्शनेपि ई
श्वरेषु मुक्तेषु न तदसंभावना मुक्ते इति परिहरति निरावरणेति ज्ञानैश्वर्येण निरावरणाः योगैश्वर्येण सम्भ
वाः सत्यसंकल्पाः रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवतीति श्रुतेः रसोऽभ्यासानंदस्तं अभ्यासमंतात्तां कलिका
र्थसजालाभायत्नेनेति स्वीकरोतीत्य याविधायामापाद्यतिविंबसंविल्वा वक्त्रशक्तता वाख्या तद्बलादित्यर्थः ५

श्रीराम उवाच ॥ एकस्माद्भगवन्भिक्षोर्जाता कथं चितिस्ततः कृतं तत्स्वप्नकृतरुद्रेण दीपाद्दीपशतं यथा ४
श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ निरावरणसद्भावाः यद्यथा कल्पयंति हि तत्तथानुभवंत्येव न सावरणसंविदः ५ स
र्वात्मिनः सर्वगता यथा यत्र विभाव्यते तथानुभूयते तत्र तत्तथाज्ञतया धिया ६ श्रीराम उवाच
कपालमालाभरणो भस्मशाली दिगंबरः श्मशाननिलयो ब्रह्मन् कामुकश्च किमीश्वरः ७

सर्वात्मकत्वादपि तेषां सर्वभावितार्थसिद्धिरित्याह सर्वात्मन इति एवमैश्वर्ये सति हरिहरादयः किमर्थ
मनुपयोग्यवतारश्मशानवासादिकदर्थनं स्वसंकल्पयंति शुभमेव कुतो न कल्पयंतीत्याशयेन रामः पृ
च्छति कपालेति भस्मना शालते शोभते तच्छीलः ईश्वरः सर्वशक्तिसंपन्नोपि सन् किमर्थमेवमास्ते इ
त्यर्थः ७

गणनामपि रुद्रत्वं मुक्तानं मेघिकी स्थितिः योगस्याणस्य विलयोप्युत्तेस्तद्भूतिरुच्यते प्राप्तं तां ब्रह्मलहं सेहां रुद्रतां स
र्व एव ते समाजग्मुर्विरेजुश्च रुद्राणामुत्तमं शतमिति शतानामपि उत्तमं रुद्रता प्राप्तुत्ता तदुत्तरसर्गे च रुद्राः
पातेषु देहेषु प्रारब्धशेषं भुक्त्वा चिरं भोगान्प्राप्य रुद्रत्वं ततः गणनामभावात्तत्स्तेष्यास्यतिसपरिच्छेदाद्युक्तं
तत्र रुद्रैकपाशात रुद्रमूर्तीनां गणत्वमेकैकवारुद्रमूर्तीरिति संदिहानो रामः पृच्छति कुत इति रुद्राणां शतत्वं
कुत आगतं किं गणैः सह परिगणनादुत तद्व्यतिरिक्तारुद्राणामेव परि गणनात् एवा पर्येतस्याबद्धः ये गण
स्त्वयोक्तास्त एव ये रुद्रा उत नजन्य एव रुद्रा इत्यर्थः १ तत्र प्रथमकल्पमेवावलंब्य वसिष्ठ उत्तरमाह स्वप्नाना

श्रीराम उवाच ॥ कुतः शतसमापन्नं रुद्राणां मुनिनायक । ये गणास्ते स्वयं रुद्रा उत नेति वदाशु मे ॥१॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ स्वप्नानां भिक्षुणा दृष्टं शतं शतशरीरकं । सर्वमुद्देशतो ज्ञातं तत उक्तमतन्मया ॥२॥

पश्याकारश्च तैस्वप्नैस्तज्जन्मप्राप्युत्तं तदेतद्धि द्वशतकं रुद्रास्ते परिगणना विधौ ॥३॥

मिति उद्देशतः प्राग्वर्णिततत्तज्जन्मादिप्रस्तावनस्वप्नज्ञातमेव तत्तत्तन्मयत्वरुद्रदातसंख्यानेनामतो विष्णु
नोक्तं २ भिक्षुः स्वप्नेषु ये जीवदशाप्ताकारस्तदाकार मेवत्सर्गतः गणनात मिति स्फुटं तदेवैतद्द्विशतं समविभो
गैश्वर्यसाम्याद्रुद्रो शतलक्षं भवति न नु गणा इति रुद्रस्यसेवकाः पार्षदाश्चान्ते तेकथं मुख्यरुद्राः स्युः स्वामिभृत्यभा नेधं
वयोर्विरुद्धयो रेकत्रासंभवात् किंच शततमस्य मुख्यरुद्रत्वाज्जगणनाभावाज्जगणशतमिलुक्ति आनुपपन्नेति
चेत्त्राह रुद्रा अपीति ते शतं स्वयं रुद्रा अपि सर्वसिद्धसेश्वर कोटिभूत्वा रुद्रस्य परिचर्यादि विधौ गणाइव
भवंति तेषां कर्मफलभोगेऽपर्याप्तेस्तदधीनत्वादित्यर्थः ३

अज्ञानात्तु वपीः नात्माादि क्रियावन्निपताः नपी बा अभिव्यह्नाः किंतु सर्वं सृष्टि मायाते मदितत्त्व हृद्गुणादि विभागसंकेत
वशतः पृथक् वह पकुर्वत्कि कपा रसो किं कन्हुः स्वत्तु भूते फल शास्त्रीयाः स्वा भाविका अनुरागादि वशात्स्व
यं कल्पिता इति वैपमित्यर्थः १३ एवं ज्ञात्वा सामा भायः प्रस्तुते प्रत्युओ नेष्टुबलेन शेषदर्शयति विदे हेति हे हस्य
प्रसिद्धान्त्वनुवैश्य मौनास्मरे तव नौकेतल्लु गुवति परेण्णान्वयः १६ ततापात्तद्भावस्थात्विः परस्त्रे पौमोह्नः १७

सर्गे प्रकृति मायाते संकेतवसतः पृथक् अनुभूति फलाश्रयीः कल्पिताः कल्पिता स्वयं १५ विदे
हमुक्त विषयं तुर्यमौनमतो मया नोक्तं नवपरं मौनं सदेहस्य रघूद्वह १६ स्वादप्याति तरामक्षे
मात्मा काशा चिदात्मके न ना प्राप्तिः परं श्रेयः सा कथं प्राप्यते स्फुटं १७ समाश्रुत्वा नाव बाधे
न निसर्गेक समाधिता संस्थयेवा वनुहरूपे ते स्मताः सा स्वयोगिनः प्राणावनिल संशान्तौ युक्त्या येपद
मागताः अनामयमनास्यंतं ते स्मता योग योगिनः १८ उपादेयं तु सर्वेषां शांतपदमहत्त्रिमं तत्के चित्
स्वयाप्रज्ञाः के चिद्योगेनहेतः २० दे१

227

तस्मात्प्रौस्संस्य योगानुपाय इति वक्तिपित्यस्सांख्य योगिनो लक्ष्यति सम्यगिति संख्यया विवेक विचार प्रभृतेन रा
जयोगेन १८ कर्मयोगिनो लक्ष्यति प्राप्नोति युक्त्या प्राणवायोति रुद्ध्या जेन १९ उपादेयं फलीभूतं तत्पसात्त्वा
रेण प्राप्तव्यं सर्वेषां हि विधानामपि योगिनां देहतः अनेनैव देहेन: २०=॥=॥

श्रीयाशास्त्रीयाएवमंगलरूपा एवसुखभोगफला एवकार्याइतिननियमस्तेषांविधि किंकरत्वाभावात् अज्ञदृक्प्र
सिद्धमंगलानामपिसर्वेषांतत्वदृशाऽप्रमंगलत्वाविशेषात् अशुभकर्माभावेनदुःखसामग्र्यापितेषांदुःखसामग्र्या
पितेषांदुःखसामग्र्यापितेषांदुःखभोगानुदयात्सर्वस्यदुःखरूपत्वाविशेषान्चेतिभावः ८ दितचितत्वात्रागद्वेष
लोभादिदोषसहस्रखंडितचित्तत्वान्मात्स्येनमत्स्येषुप्रसिद्धेनदुःर्बलस्यपरजातिग्रसनन्यायेनगच्छन्क्रियानि

**श्रीवसिष्ठउवाच॥** महेश्वराणांसिद्धानांजीवन्मुक्तशरीरिणां नक्रियानियमोस्तीहसद्यज्ञस्येव
कल्पितः ८ अज्ञस्तुदितचित्तत्वात्क्रियानियमनंविना गच्छन्न्यायेनमात्स्येनपरंदुःखंप्रयातिहि
सज्ञस्त्विहेच्छनिच्छन्पुनर्निमज्जतिवस्तुषु पतेद्विपत्वाकुञ्चलान्निर्वासिन तथातथा १० काक
तालीयवद्रूढां क्रियांकुर्वन्तितेसदा नकुर्वन्त्यपिवै किंचित्तेषांक्वचिदपिग्रहः ११ काकताली
यतोवि ह्युरेवंकर्मदितःपुरा एवंकर्मत्रिनयनएवंकर्माम्बुजोद्भवः १२ ननिंद्यमस्तिनानिंद्यं
नोपादेयंनहेयता नचात्मीयंनचपरं कर्मज्ञविषयःक्वचित् १३ अन्यादीनांयथोत्पादसर्गादौ
रूढिमागतं हरादीनांतथाकर्मद्विजादीनांचजातयः १४

यमंविनापरंजन्मपरंपरानरकादिदुःखंप्रयातिहीतिशास्त्रप्रसिद्धो ९ १० रूढांकस्यात्प्रादुर्भूतांग्रःआ
सङ्गः ११ एवंकर्मास्मानुत्पाद्विजन्मकर्मा १२ नहेयताकस्यप्रसिद्धहरचरित्रेवेषक्रियानियमःदेवीश्चिदिति
शेषः आत्मीयस्ववर्णाश्रमोचितमपरंतदन्यत्ज्ञाःसिद्धास्तान्विधिर्गृह्णातीतिविषयस्तथाविधंन
क्वचिदित्यर्थः १३ तर्हिकथंहरस्यतत्रारिश्चवेषादिनियमःभवदादीनांचब्राह्मणोत्तमचर्यानियमःका

इदानीमुत्तमाधममध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयं सर्वशास्त्रतात्पर्यसंग्रहेण दर्शयति एकेति २७ तेषु मध्य
मं राम आक्षिपति यदीति मरणे सर्वेषां प्राणानां विलयप्रसिद्धेरिति भावः २८ अपोषुपाप्यमानो नाशद्वारैवमोक्ष
हेतवः मरणे च न मनोनाशः प्राणनाशो वा किंतु मूर्छाकाले विलीनसैंधववद्विद्यामावासनात्मनावस्थानं
उत्क्रमणकाले पुनराविर्भावः स विज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति श्रुतेस्तृणजलूकादृष्टांतश्च

एकतत्त्वघनाभ्यासः प्राणानां विलयस्तथा मनो विनिग्रहश्चेति मोक्षशास्त्रार्थसंग्रहः २७ श्रीराम
उवाच॥ यदि हि प्राणविलयो मुने मोक्षस्य कारणं मृता एव विमुच्यंते तत्तन्मे न्यस वर्जितवः २८ श्रीव
शिष्ठ उवाच॥ अथैतेष्वप्रयोगेषु मनः प्रशमनं वरं साध्यं विद्धि तदेवाशु पथ्यं भवतीति च्छिवम्
२९ यदा निर्वाणनप्राणस्त्यजतीदं शरीरकं तदानुभूयतन्मात्रे यां व्योमनि संगमं ३० ति १

सिद्धे विलीलानां प्राणानां च वह्नरादिद्वारे णोत्क्रमणसंभवाच्च न च स्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्गतानां
विलयः बाह्याकाशे सहोत्क्रांतालिंगभूतमात्राभिस्तात्कालिकम्बवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेन वसिष्ठः
समाधत्ते अथैतेष्विलादिनामनः प्रशमनमेव वरं श्रेष्ठं साध्यं विद्धि २९ यदा प्राणनिर्वाणं नं वरणशात्वेउपशांत
घुर्घुराराव इदं शरीरकं त्यजतीति तदा वासनाकामकर्मोपस्थापितं भाविदेहाकारमनुभूय बाह्यव्योमनि तादृशदेह
रंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्रासंगमं याति तथा च श्रुतिः स विज्ञानो भवति ज्ञानमेवान्ववक्रामतीति तद्यथा पे
शस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं रूपं तनुते एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्न

फलतः एकं तदेव स्फुटयति यदिति २१ ननु भिन्नरूपयोस्तयोः कुतः एकं फलं तत्राह यत्रेति प्राणमनोवृत्त्योरु
भयोरसत्तां तिक विलयोपलब्धित्वादुभयवासनावागुरोत्क्रान्तास्थितिरेव परमं पदं तत इत्यर्थः २२ एकफलत्वेऽप्यु
दनसिद्धौ वन्हिजलयोरिव सांख्ययोः समुच्चयोपयुक्तो न विकल्प इति चेत्तत्राह वासनेति संस्मृते वासनातः करणप्रा
णादिचेष्टायास्तद्वासनायुं ज्ञात्मकं मन एव कारणं तच्च सांख्येन योगेन वा एकेनैव विलीयते तत्र ज्ञानात्मनापरि
णतं उभयोः करणप्राणयोरपि कर्मसु व्यापारेषु अकारणतामेति सैकैकेनोभयफलसिद्धेर्न समुच्चय इत्यर्थः २३

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं परं योगैस्तदेव हि २१ यत्र प्राण
मनोवृत्तिरसत्तां नोपलभ्यते वासनावागुरोत्क्रान्ता तद्विद्धि परमं पदं २२ वासनां चित्तमेवाहुः कारणं त
द्विसस्मृतेः तदाकारणतामेति विलयो भयकर्मसु २३ मनः पश्यति वै देहं बालो वेतालकं यथा
स्वात्मानं विलयं नीत्वा नाम पश्यत्प्रपश्यति २४ मनो मुग्धे वा भ्युदितमसदेवानवेक्षणात् स्वप्ने स्वमर
णाकारं प्रेक्ष्यमाणं न विद्यते २५ मनो नाम वस्तु संसारः कर्ममाहङ्कसंततिः उपदेश्योपदेशादिवंधमो

देहाहंतादर्शनिवृत्तिके वस वसिंस्तत्तिस्तन्मनस्त्वं मनस्त्वं क्रांतो सर्वसिस्तति शांतिरूपपन्नेत्याह मन इति २४ आ
त्मदर्शनेन तर्हि कथं मनसो नाशः इति चेत्तद्दर्शनजन्मत्वादित्याह मन इति २५ ज्ञानेन वाधेन त्वात्पहंममता
दिवंधमोक्षांताः सर्वाः कल्पना वाध्यंत इत्याह मनो मन इति कुतः इत्यनयोः प्रतिपदमन्वयः २६

मनो॰२

तदपिज्ञानंसर्वंबाधित्वाआत्मतत्वमेवसंपद्यते तत्रातत्वंविचारणं रलयोरभेदाद्विगतचालनं अचलंज्ञानमेव शिष्टतदनुभवनिष्ठामाहुः ३८ ३९ प्रस्तुतमुपादितुं एकेति एकोर्थोद्रूपंतत्वतदभ्यसनंश्रवणंयावर्त्तनं ४० ४१ सनिशरीरेप्राणोत्क्रमणेअस्त्वुपक्रमः यत्रशरीरस्यैवशापछेदादितानाशस्तत्रकःक्रमस्तदाह प्राणइति व्योमवायुनावाह्याकाशस्थवायुमिलनात्भावं तत्रबाह्याकाशे ४२ यथायादृशकर्मोद्भावितवासनामयं स्वरनरपश्वादिदेहकंपश्यति तथातदनुरूपमेवआचारव्यवहारमनुभवति ४३ ४४ तिलतैलसंक्रांतंकुसु

चेतोहिवासनमात्रंतदभावेपरंपदं तत्वंसंपद्यतेज्ञानंज्ञानमाहुर्विचारणं ३८ एतस्याःसंस्तेरामपर्यं तःसंप्रवर्त्तते स्वयविवेकमात्रेणरज्जुसर्पभ्रमाकृतेः ३९ एकोर्थाभ्यसनंप्राणरो धःचेतःपरिक्षयः एकस्मिन्नेवसंसिद्धेसंसिद्ध्यंतिपरस्परं ४० तालवृंतस्यसंस्पंदेशांतेशांतोयथानिलः प्राणानिलप रिस्पंदेशांतेशांतंतथामनः ४१ प्राणःशरीरविलयेप्रयातिव्योमवायुतां यथावासितमेवेदंसर्वंपश्यतितत्र वा ४२ यथाविदेहाःपश्यंतिप्राणव्योमविदेहकं समनस्कास्तथाचारंसर्वंवानुभवंतिते ४३ शांतेवात परिस्पंदेयथागंधःप्रशाम्यति यथास्पांतेमनःस्पंदेशाम्यंतिप्राणवायवः ४४ अविनाभाविनीनित्यंजं तूनांप्राणचेतसी कुसुमामोदवन्मिश्रेतिलतैलइवस्थिते ४५ मनसःस्पंदनंप्राणःप्राणस्पस्पंदनं मनः एतौविहरतोनित्यमन्योन्यरथसारथी ४६ आधारधेयवद्वेतावेकाभावेविनश्यतः कुरुतत्र स्वनाशेनकार्यमोक्षारख्यमुत्तमं ४७ एकतत्वघनाभ्यासाच्छांतंशाम्यत्यलंमनः तल्लीनत्वात्स्वभावस्य

मामोदविनिमिश्रे ४५ रथसारथीइवअन्योन्यंस्पंदनंविहरंतःसंपादतः आधाराधेयवतअग्न्योष्टवत ४७ शांतबाधितद्वैतवासनंप्राणस्वभावस्यतस्मिन्मनसिलीनत्वादेकोभूततत्वात ४८

तर्हि तावन्मात्रावहिर्जीवांतरप्राणैः सहापि कुतो न श्लिष्यंतीति तत्राह वासनेति तत्तज्जीववासनामात्रात्मकानि तादृशवासनामात्रात्मकानि तादृशवासनावन्मनोविशिष्टप्राणैरेव संश्लिष्यंति नेतरैरिति व्यवस्थितमित्यर्थः ३१ प्राणान्देहांतरे तद्देहवासनासहिता एवोत्सृज्यंते यतः पूर्वदेहमपि भाविदेहवासनासहिता एव मुं चंति देहांतरे च तदीयहार्दव्योम्ना तदंतर्गतवायुभिश्च संश्लेषं यांति यथा कुसुमगंधास्तिलपुष्पतिविस्रूनं तत्तैलेन सं श्लेषं यातीति यं

वासनासात्मकाश्चैव विद्धि तान्मात्रकानि वै तदात्मकैर्मनोवह्निः प्राणैः श्लिष्यंति नेतरैः ३१ सवासनास्तूत्सृज्यंते प्राणान्मुंचति देहकं तद्व्योमवायुसंश्लेषं यांति दुःखापगंधवत् ३२ मनः सांबुरिवांभोधौ न शाम्यति सवासनं नामनस्काः संभवंति प्राणाः सूर्यइवत्विषः ३३ जनहाति मनः प्राणान्विना ज्ञानेन कर्हिचित् तत्प्राणांतरेणैव विना तत्प्राणं गमिवतीति रि ३४ ज्ञानादवासनाभावस्त्वनाशं प्राप्नुयान्मनः प्राणस्पंदश्च नादत्तेत ततः शांतिर्हि शिष्यते ३५ ज्ञानात्सर्वपदार्थानामसत्त्वं समुदेत्यलं ततो वासनानाशाद्वियोगः प्राणचेतसोः ३६ ततो न पश्यति मनः प्रशांतं देहतां पुनः स्वनाशेन पदं प्राप्तं वासनेव मनो विदुः ३७

त्वनिष्पीडनाद्दुःखाय भवतीति तद्वत् ३२ अत एव मरणे प्राणैर्मनो नाश इति न प्राणनाशोऽपीत्याह मन इति यथा सांबुर्घटः अंभोधौ मग्नो बाह्यजने दृश्यमानोऽपि न शाम्यति न नश्यति मनः प्राणयोः समनियत्वं व्यतिरेकमुखेनान्वयमुखेनान्वदर्शयति नामनस्का इति सार्धेन ३३ ३४ अत एव ज्ञानाद्वासनाक्षयेऽभयनाश इत्याह ज्ञानादिति ३५ कथं ज्ञानेन वासनानाश इति चेत् तद्धेतुं वा धादित्याह ज्ञानादिति ३६ ३७

[illegible] [illegible] ब्रह्माकारपरिणतेनचित्तेनैवतस्य
[illegible] तदभावःपरंपदंपरमपुरुषार्थो
चित्तस्यदाप्यंकुरु तस्यचित्तदपरूपंतच्चित्ताधिष्ठानमालंबनमशून्यता हि यस्मा तदभावःपरंपदंपरमपुरुषार्थो
नभवतीत्यर्थः अन्यथैएवकारः निर्वाणंविश्रांतं तन्नहि तद्ब्रह्मैवपरिणतं विद्धि नलब्धस्तस्याधिष्ठानव्यतिरिक्तं
स्वरूपमस्तीतितत्रैवनिरतिशयस्वप्रकाशानंदास्वादमागतंसतत्नबुत्थानमिच्छती सर्पःतथाचोक्तंशिव

चित्तमात्रमविद्येतिकुरुतेनैवतल्लयं तद्रूपंरामचित्ताभानाभावोहिपरंपदं ५६ मुहूर्तमेवनिर्वाणं
यदिचेतःपरेपदे ततस्परिणतंविद्धितत्रैवास्वादमागतं ५७ यदिसांख्येनविश्रांतंचेतोयोगेनवापितं
दाणंतत्सत्व तांयातानभूयइहजायते ५८ चेतोविगलिताविद्यंतत्सत्वमितिकथ्यते दग्धसंसा
रवीजंतन्नददासंतरंपुनः ५९ कश्चिद्विगलिताविद्यःसत्वस्थःशांतवासनः परंशून्योपसंसर्वो
ज्योतिःपश्यतिशाम्यते ६०

धर्मोत्तरे ज्ञा . नाम्ना रसोयेनसकृदास्वादितोभवेत् विहायसर्वकार्याणिमनस्तत्रैवधावतीति ५७ लब्धोन्मुखसिं
हःप्रारणंइदमेवप्रस्तुतयो :सांख्ययोगयोरेकंफलमित्याह यदीति ५८ सत्वशब्दार्थस्वयमेवाह चेत इत्ति अ
तरंब्रह्मभावविच्छेदं ५९ तद्दर्शिनोन्मुखाजनाविरलाएवेत्याहकश्चिदित्ति अज्ञदृशाअसंभावनाच्छून्योप
मं ज्ञदृशात्परंज्योतिः ६०

तस्मिन्नात्मतत्त्वेलयेनतदेव तदात्मतत्त्वमवस्थिरंभवति ४९ अनुपलंभोःज्ञानेउपलंभस्तद्बाह्यिकाकारा
कारावृत्तिस्तयोर्द्वयोरप्यसतोर्निवृत्तयोर्यः शिष्यतइतिशेषस्तत्रचिन्मात्रेप्राणधारणयावास्थिरोभवेदित्य
र्थः ५० कियत्कालमेकतत्त्वभावनाधार्या तत्राह एकस्मिन्निति भावंतदाकारवृत्तिधारायावत्तद्भावःसाकतिधारापि
चिर मासाद्याकारवृत्त्यासतीअभावत्वमायातितावदित्यर्थः ५१ओ ज्यदायादाहारदोयात्त्वपदेहइवविली ५२

विचार्यपदनंतात्मतत्त्वंतन्मयतांनय मनस्ततस्तल्लयेनतदेवभवतिस्थिरं ४९ यद्वातितरां
अयोनुपलंभोपलंभयो द्वयोरप्यसतोस्तत्रशेषेवीविस्थिरोभवेत् ५० एकस्मिन्नर्हद्भेत्तत्त्वेतावभ्या
वंविभावयेत् भावोभावत्वमायातिस्वभ्यासाद्यावदाततं ५१ प्रत्याहारवतांचेतः स्वयंभोज्यद्वयादिव
विलीयतेसहप्राणैःपरमेवावशिष्यते ५२ यदेकतानंभवतिचेत्तद्भवतिन्वाणत् शांतारोववशे
षोयं चिराभ्यासस्वभावतः ५३ अविद्यापंरुनास्तीतिवुध्वायुक्तियुतंधिया ज्ञानादेवपरावाप्तिस्तद
भ्यासस्ततःपरं ५४ चित्तेशांतेशाम्यतीयं संसारमृगतृष्णिका जरामुपगतेमेयेमिहिकातन्मयी
यथा ५५ त ४

प्रत्याहरणंतैःपंचभिरंगैर्मनसोबाह्याकारत्यागेसतिधारणादिभिस्त्रिभिर्ब्रह्मैकतानतासंपत्त्यानिर्विकल्पसमा
धिपरिपाकेनब्रह्मभावःसिध्यतीत्याह यदेकतानमिति ५३ अस्तुतेप्रमत्वध्यानधारणाद्यभ्यासायोगाभ्यदवण
मननाभ्यांद्वैतजातमविद्याविवसात्त्व नास्त्येवतत्त्वज्ञानादेवपरावाप्तिरितिप्रमाणप्रमेयासंभावनादोषनिरास
पर्यंतंवुध्वाततःपरं ध्यानधारणादिनाज्ञानाभ्यासःकार्यइत्यर्थः ५४ मेघेजरांप्रपद्यपंशरदिउपगतेसति

गर्वात्तु वधयोग्ये ब्रह्मजने धनादरात् ४ सांक्षेप्योक्तं विस्तारयति तं पुनरादितआरभ्याह सइति सज्जनस्य राज्ञः आस्य दे
देशि किरातराज्येककर्कटीवराजके तेन बहुधा ब्राह्मजन वल्लुपहारेणनिसत्वव्रतयानि विद्वेषेन समाधिस्थस्खी ५ दे
कालेन तत्र वध्य जनालाभकालेन ग्रहदीजेहं यस्य ७ राज्ञिचर्यानिमित्तनगरेऽष्ठजनपरिज्ञानाय चोरादि वधाय
च संचारस्तदर्थं विनिर्गतं ८ निर्व्यामन्या याग्रे तत्क्रमेण त्सिचेत्‌र ९० सकलाः आशास्यंतइत्याशाः अभिल

अस्तिविंध्यमहाटव्यां वेतालो विपुलाकृतिः सकिंचित् कांडलं गर्वाद्राजगामजिघांसया ४ सवेता
लोवत्ससूर्वे कस्मिंश्चित्सज्जनापदे बहुवल्लुपहारेण निसत्वव्रतयास्थस्खी ५ निनि र्मितं निरागस्कं पुरो
ध्यभ्यागतंनसः दंडधितो दिनरंहंतिसंतोहिन्याय दर्शकाः ६ सकालेनाटवीगेहो जगामनगरांतरं
न्यायप्युक्ताजनं भोक्तुं क्षुधासमभिचोदितः ७ तत्रप्राप स भूपालं रात्रिचर्याविनिर्गतं तमाह घनयो
रेणशब्देनोग्रतिमिरचरः ८ वेतालउवाच ॥ राजन्नद्यासि भीमेन वेतालेन मयाधुना क्वगाहसिवि
नष्टोसि भवतोजनमध्यमे ९ राजोवाच ॥ हे रात्रिंचर निर्भयं मां चेदत्सि बलादिह ततेसहस्रधामूर्धा
स्फुटिष्यति न संशयः १० वेतालउवाच ॥ नत्वाम ह्यहमन्यायं न्यायोयंहिमयोच्यते राजासि सकलाशा
श्च पूरणीयास्त्वयार्थिनां ११ ममैतामर्थितां राजन्संभवार्यांप्रपूरय प्रश्नानिमान्मयोक्तांस्त्वंसम्यग्गा
ख्यातुमर्हसि १२

जिताः कीर्तिलेतिधर्मशास्त्रप्रसिद्धो ११ अत्र अदपराधसहस्रं स्तलभं स्तज्ञश्चेत्तापरा ध्यतेवसत्यपराध
सहस्रेपालनीयइतिपरीक्षणाय प्रश्नपूरणमेव प्रार्थ्यते ममैतामिति संभवार्यां अवाधितार्थां नेनासेभावि

उक्तमेवार्थमनु वदन्नुपसंहरतीति विगलितेतिहेसुभग उक्तत्रिविधोपायाभ्यासे विगलितमनोज्ञा गृत्स्वप्नसुषु
प्तिलक्षणानि भ्रांतितद्बीजदर्शनपादानियस्य तथाविधं स्वपं चाविद्या दयाहि गलतवाधितं दग्धपटवत्प्रतिभा
समात्रशिष्टं मनः इह जीवन्मुक्तावस्थायांतमितिकथ्यते तत्र वासनाबीजशक्तिदाहात्पुनः रागद्वेषाभिमाना
दिकलाभिर्मलिनं संसारपदं न एति यथा स्वर्णमणिस्तेजा कनकत्ताम्रुपागतं ताम्रं पुनः कलंककलनामलि
नं ताम्रपदं नैतितद्वदित्यर्थः ६९ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धे एकोनसप्ततितमः सर्ग
६९

विगलितात्मपदं विगलन्मनः सुभगसत्वमितीह हि कथ्यते नपुनरेति कलामलिनं पदं कनक
तामिवताम्रमुपागतं ६९ इतिश्रीवाशिष्ठे मोक्षोपाये पूर्वार्द्धे निर्वाणप्रकरणे प्राणमनःसंयोगविचा
रणमेकोनसप्ततितमः सर्गः ६९ श्रीवसिष्ठ उवाच जीवाजीवो भवत्यास्तु याति चितभ्रचित्तताम्
विचारादित्यविद्यांतो मोक्ष इत्यभिधीयते १ जगत्स्थाजलमिवमेतोहं ताद्दि दृश्यते असदेवमनागेवत
द्विचारात्प्रलीयते २ संसृतिस्वप्नविभ्रांतौ वेतालोदाहृतानिमान् अज्ञानाकर्णपश्रुभात्प्रसंगात्स्मृ
तिमागतान् ३ यो १

मायाभ्रांत्यनवस्थाने चिदात्मपरिशुद्धये वेतालराजसंवादकं दानि प्रयतेशुभा १ चित्तेप्रांतेशाम्यतीयं संसार
जगत्क्षणिके मुक्तं चित्तं शांतोच्चविचार एव ज्ञानोदयपर्यंतोपाय इत्याह जीवइति अननोपायेन संपन्नोयः का
र्यकारण विद्ययोरतोनाशः समोक्ष इत्याभिधीयते १ उक्तार्थसंभावनाहेलप्रपंचेन दीर्घभ्रमं वारयेति जगत्स्थेति २
असदेवमनागेवेत्युक्तार्थस्य समर्थस्य समर्थनाय रत्याख्यायिका मवतारयति संसृति ३

आद्यप्रश्नसमाधानं विस्तरेणानुवर्णयति अनंतकोटिब्रह्मांडफलवृक्षाद्यादिकल्पनैः प्रसिद्धब्रह्मांडानां त्रसरेणुत्वमिस्मल्प
दृश्यात्वपोक्तं वदपमाणकल्पनया कोटिकोटिगर्भब्रह्मांडानामपि तत्र सरेणुत्वसंभवादित्याशयेन विहं तानां सुभिः अभा
भिर्धवलाम्बराणि वस्त्राणि आकाशं च यस्य तथा विधस्तन् १ तत्रादौ कस्य स्वरूपस्य रश्मीनां ब्रह्मांडानां त्रसरेणुत्वं वदति
प्रथमप्रश्नस्योत्तरं वक्तुमभिवृत्तमत्वाभिमानं वेतालस्य तिरस्कुर्वन् कंचित्कालं मनान्चमत्कारं राजादर्शयति आस्तेद
त्यादिना इदं त्वयामपान्चाश्रितं ब्रह्मांडं अन्यत् ... मांस्त्रजारं तत्रोत्तरं दृशगुणभिर्भूतत्वाभिर्जलाद्यावरणैः परिवेष्टि
तम् २

२३२ श्रीवशिष्ठउवाच इत्युक्तवति तैः तालेवक्तुं प्रश्नं निहस्य च उवाच वचनं राजा दंतांसु धवलांबरः १ राजोवाच
अस्त्ये कदाचिद्वेदं हि ब्रह्मांडमजरं फलं उत्तरोत्तरं दशगुणभूतत्वक्तारि वेष्टितम् २ तादृशानां सहस्राणि
विपुलानि फलानि यत्र संति हि अस्त्युच्चैस्ता दृशी शाखा चलपल्लवा ३ तादृशानां सह शाखानां यत्र संस्थिय तादृशो
स्ति महाकंदो दुर्लक्ष्यो विपुलाकृतिः ४ तादृशानां सहस्राणि यत्र संति महीरुहां तादृशं वनमस्त्युच्चैरनंततत
रुगुल्मकं ५ तादृशानां सहस्राणि वनानां यत्र संस्थय तादृगस्ति महद्भूमौ अत्युच्चैर्भरिताकृतिः ६ तादृशा
नां सहस्राणि शृंगाणां यत्र संस्थय तादृशोस्त्यतिविस्तीर्णो देशो विपुलकोटरः ७ तादृशानां सहस्राणि
पृथ्वीनां यत्र संस्थय तादृगस्ति महाद्वीपं महाहृदनदीयुतं ८ तादृशानां सहस्राणि द्वीपानां यत्र संस्थ
य तादृगस्ति महीपीठं विचित्रस्थनानान्वितं ९ तादृशानां सहस्राणि पृथ्वीनां यत्र संस्थय तादृगस्ति महा

इदं ब्रह्मांडं सहस्रगर्भाणि पंचीकृतमहाभूतानि २ तद्गर्भं गंधतन्मात्रा ३ उत्तरोत्तरतद्गर्भाणि रसादि तन्मात्राणि
७ तद्गर्भं हैरण्यगर्भं मनः ८ अतीतानागतानंततद्गर्भाः भूतमात्राशयः ९ तद्गर्भाः कल्पकालाः १०

विपुलानि (margin gloss, left) — स्त्राणि ३ (margin gloss, right)

सर्वेषां प्रश्नानामायाततोयमिस्पष्टः तात्पर्यं तु तत्र तत्र स्फुटीकरिष्यते १३ उत्तरोत्तरस्वप्ने पूर्वपूर्वस्य स्वप्नस्यांतःस्वकल्पितत्वेनका
शकं सच्छं स स्वात्मस्वरूपं न त्यजति १४ यथा रंभायाः कदल्याः स्तंभः अंतरं त्वक्पातं ददत् अपत्रमात्रं वल्कलमात्रं दृश्यते
तत्सदृशवल्कलांतरं दार्ष्टांतिके स एवेति विशेष इति भावः १५ भूतोद्यपदेन तदाधारभुवनानिलक्ष्यंते अतिमहत्त्वे
न प्रसिद्धा पि ब्रह्मांडाकाशादयो पि यस्याणोरपेक्षया परमाः अणवः अलंतं दुक्ष्माः १६ परमाणोः स्तूलस्येव सतो

कस्य सूर्यस्य रश्मीनां ब्रह्मांडान्यणवः कृशाः कस्मिन्स्फुरंतिपवने महागगनरेणवः १३ स्वप्नात्स्वप्नांतरं
गच्छन्तशो थ सहस्रशः स्वभावं न त्यजति स्वच्छः कः स्वरूपमभास्वरं १४ रंभास्तंभोपमापन्नमात्रमेवं पुनः पुनः
अंतरं तस्य थातं च तथा कोणुः स एव हि १५ ब्रह्मांडकाशभूतौघ स्तूपमंडलमेरवः अपरित्यजतोणुत्वं
कस्याणोः परमाणवः १६ कस्यानवयवस्यैव परमाणुमहागिरेः स्थितं तानि वृद्धं कांतरूपमज्जा जगत्त्रयी
१७ इति कथय पलिच्चेनमेदुराल्लंत्तादिह निगीर्यभिवंतमात्मघाति फलमिव तव मंडलं ग्रसे हे प्रसभमुपेत्य ज
गद्यथा कृतांतं १८ इति श्रीयोगवासिष्ठे पूर्वार्धे निर्वाणप्रकरणे वेतालप्रश्नः सर्गः ॥७०॥ शुभम् ॥

महतो गिरेः निबिडं वनं घनतरं यस्य तत्कांतरूपं तदेव मज्जा सारो यस्याः १७ इति मत्प्रश्नान्मेन कथय यदि चेत्तदु
क्तोदेहादिरैवं श्राघायस्य तथाविध अतएव परिच्छिन्नमात्मानं परिच्छेदेन घातिवानसीत्यात्मघाति न तत्तस्मादक
थनापराधाद्देव भव्यतफलमिव निगीर्य प्रसभं बलात्तव मंडलस्य जनान् ग्रसेयम् ग्रसेहमितिपाठे विकरणपदव्य
त्ययश्छांदसः १८ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे वेतालप्रश्नः सप्ततितमः सर्गः ॥ ७०॥

मयाविहास्माइतिएवंअभावःसूर्यइतिस्वस्वरूपज्ञोन्तरत्वेनोक्तःएतत्सर्वंजगदसौतपतिप्रकाशयति १८ भुवनाभोगाःब्रह्मां
डाः १९ भांतिस्फूर्तिलंभंतेभवंतिसत्तांचलभंते २० देवेतालवर्णितशबलब्रह्मलक्षणस्यत्रैलोक्यमंड पमणेःसूर्य
स्यपारमार्थिकतत्वभुतेमुख्याधिकारिषुविज्ञानंशास्त्रजन्याखंडाकारसाक्षात्कारस्तन्मात्रेणकचितात्मनिस्वात्मत
याप्रथमानेअनधिकारिजंतुमात्रेत्वअविकाशभाजिअस्फुटेइहप्रत्यगात्मनिअग्निविस्फुलिंगवत्तस्वजन्मनोः

ताहृशोस्तिमहादिलःशतमन्यास्तदृष्टिषु याएताःकलनाःसर्वास्ताएतास्तस्यदीप्तयः १७ यस्यदीप्तस्यदी
प्तीनांब्रह्मांडास्त्रसरेणवः मयाचितस्तस्यइत्युक्तःसर्वमेततपत्यसौ १८ विज्ञात्मैव परमो भास्करोभावि
ताशयः इमेयेभुवनाभोगातस्यैवत्रसरेणवः १९ विज्ञानपरमार्कस्यभासाभांतिभवंतिच इमाजगदहत्सदमः
क्वचित्तदम्पोरवेरिव २० विज्ञानमात्रकचितात्मनिजंतुजातेत्रैलोक्यमंडपमणेरविकासभाजि चित्तजन्म
नोभवनसंभ्रमतावलेखाः संतीहरेनहिमनागपिशांतमास्व २१ इतिश्रीवाशिष्टेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणे
मंडपवर्णनंनामएकसप्ततितमःसर्गः॥७१॥

जीवजगतोभवनसपृथक्सत्तायाःकल्पितभोक्तृत्वाघनंतसंभृतानांचावलेखाःसत्ति परमार्थदृशात्वमनागपिनसं
तिअतस्त्वंशांतब्रह्माडंवरमास्वेत्यर्थः २१इतिश्रीवाशिष्टतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्द्धेमंडपवर्णनं
नामएकसप्ततितमःसर्गः॥७१॥



२३३

तद्भिः उत्तरोत्तरस्यादिनभूता ब्रह्मविष्णुरुद्राण्णमायुः कालास्तदात्मानस्त एव १।२ अनंतकोटीनां तेषां सत्तास्फुर्त्तिप्र वहारप्रवर्त्तकं मायाशबलं ब्रह्मेति तां अरूढदेशपदार्थानिह क्रमात्कलशाख्यादिचतुर्दशकल्पनाभिर्निदर्शयति ता दृशानामित्यादिना चलाः पर्वताः भुवनानि यस्या ३ ४ ५ अंगपदेनात्र तत्र प्रधानो गिरिर्वोच्यते विपुलत मत्वात्सर्वतो भरिताकृति ६ महाहृदनदीवदाविर्भूतप्रवहप्राणादिवायुचेष्टाभिर्युतम् ७ विचित्रा भिर्ना मादिरचनाभिरन्वितम् ८ ९ १० ११

तादृशानां सहस्राणि जगतां यत्र संस्थय तादृगस्ति महद्ब्रह्मांडं चंडमंडपीठवत् ११ तादृशानां सहस्राणि य त्रांडानि करंडकाः तादृशोऽस्ति गतस्पंदो विपुलाब्धिप्रसाधरः १२ तादृक्सागरलक्षाणि तरंगो यत्र पेलवः तादृशास्त्वविलासात्मा निर्मलोऽस्ति महार्णवः १३ तादृगब्धिसहस्राणि यस्योदरजलानि यथा तादृशोऽस्ति ह मात्कश्चिदत्युच्चैर्भरिताकृतिः १४ तादृशानां नदीलक्षैर्यस्यमालोरसिस्थिता प्रधानं सर्वसत्तानां ता दृशोऽस्ति परः पुमान् १५ तादृशानां सहस्राणि पुरुषाणां महात्मनां स्फुरंति मंडले यस्य स्वतनूरुहजा लवत् १६

१२ १३ पुमान्विष्णुः १४ पुरः पुमान्रुद्रः १५ तनूरुहाः केशलोमानि तज्जालवत् तथा च श्रुतिः पुरुषस्य हरेर्न्यासरूपरागहोष्ठिक्षुधा एता रुद्रादिब्रह्मांडांताः शतं अन्यसंख्याकल्पनाः प्रतिभासास्ता एताः सर्वप्राणिप्रसंदा त्तस्यादित्यस्य दीप्तयोऽस्पृष्टमयः १६

रंभास्तंभोपमापत्रमात्रमितिचतुर्थप्रश्नं समाधत्ते रंभास्तंभ इति अंतः अंतः ब्रह्मणि विवर्त्ति विवर्त्त नशीनं अपिश
ब्दादवांतरकारणेषु परिणामशीलं च अतः सोणुस्ततोप्यंतरंतरित्यर्थः ४ विवर्तजगद्धेतुः एणादि निमित्तादेव तत
द्ब्रह्मात्मादिशब्दगोचरता न तु वस्तुतः सर्वधर्मशून्यत्वादित्याह ब्रह्मेति ५ अत एव घटसत्ता तंतुसत्तायां पर्यवस्यति तंतु
सत्ता कार्पाससत्तायां सा च तत्फलसत्तायां मा गुल्मसत्तायां सा बीजमृज्जलादिसत्तायामित्यादिक्रमेण या या सत्ता वि
भाव्यते सा सा तदनुभवरूपे चिन्मात्रे पर्यवस्यतीमत्त स्तदेवामलं जगदाकारेण ततं विस्तृतमित्यर्थः ६ तत्राणु

रंभास्तंभोपमापत्रमात्रमेवांतरांतरं । अंतरं तस्य देहे हि विश्वं ब्रह्मविवर्त्यपि ४ सद्ब्रह्मात्मादिभिः शब्दैः
पदैताभिर्विगीयते शून्यमव्यपदेश्यं तेन तत्किंचिन्न किंचन ५ या या विभाव्यते सत्ता सा सानुभवनिर्मिता
न रंभास्तंभवदेतावच्चिन्मात्रममलं ततं ६ सूक्ष्मत्वादप्यलभ्यत्वात्परमाणुः परोणुकः अनंतत्वादसावे
व प्राप्तो मेर्वादिमूलतां ७ अणोरप्यनंतस्य पुंसोस्य जगदाद्यपि परमाणुवदाभाति प्रतीतत्वादरूप
वत् ८ परोणुरेषोऽलभ्यत्वात्सूक्ष्मत्वान्महागिरिः सर्वावयवरूपोपि निरस्तावयवः पुमान् ९

पदप्रवृत्तौ निमित्तमाह सूक्ष्मत्वादिति एवं सौक्ष्म्येपि न पूर्णताहानिरिति ब्रह्मांडादयोपि तद्दृष्ट्या अतिपरिच्छिन्नत्वा
त्परमाणुप्राया इति ब्रह्मांडाकाशभूतो घटसादि पंचमप्रश्नोपि दत्तोत्तरः संवृत्त संवृत्त इत्याशयेनाह अनंतत्वादिति मे
र्वादिपदेन प्रश्नोक्ताः मेर्वतः पंच व्युत्क्रमेण गृह्यंते तेषां मूलतामाधारतां ७ जगदादि ब्रह्मांडादि पंचकं प्रतीतत्वा
द्दृष्टतरं तत्तदाकारवृत्तिपरिच्छेदत्वाचिरकाणपरिछेद्यत्वादरूपवत् निस्स्वरूपब्रह्मांडादिवत् तदपि सूक्ष्ममनमना
च्छिद्रेषु भासमानं परमाणुवदेवाति ८ कस्मान्नवयवस्यैव परमाणुमहागिरित्वमिति षष्ठप्रश्नं समाधत्ते परोणु

प्र१

इहावशिष्टश्रानां पञ्चानामुत्तरंक्रमात् वेतालायप्रमत्तायराज्ञा सम्यगुदीर्यते एवंप्रथमंप्रश्नंसमाधायकस्मिंस्फुरति पव
नेमहागगनरेणुवइति द्वितीयप्रश्नंराजसमाधत्तेकालसत्तेत्यादिना तत्रगगनपदे प्रसिद्धगगनस्यैवग्रहेविविदित
मुत्तमहत्त्वदविशेषितात्तेएषाम हाकालरूपश्चित्संवलितमायाकाशः उत्तमंदशक्तिप्रधानःसूत्रात्माकाशः उत्तत
त्तोनिष्कृष्टःशुद्धचिदाभासलक्षणोजीवाकाशः अन्योवास्तुसर्वेष्वपि वल्पेषुतत्तत्त्वोःएवसूक्ष्मतमत्वात्तेषांरेणुरूपत्तु  दा५
पो त्वाइत्याह कालसत्तेतिस्पंदःक्रियाशक्तिप्रधानःसूत्रात्मातत्सत्ताशुद्धचेतनस्ततोनिष्कृष्टश्चिदाभासः तत्स
त्ताचइत्यादिसर्वसूक्ष्मत्वात्पावनं निर्दोषं रजःपरमात्ममहावायौकल्पितानेकविकारचंचलंस्फुटीतिपरेणान्वयः १

राजोवाच ॥ कालसत्तानभःसत्तास्पंदसत्ताच चिन्मयी शुद्धचेतनसत्ताचत्वमित्यादिपावनम् १
परमात्ममहावायोरजःस्फुरतिचंचलं कुसुमांगइवामोदस्त्वदतद्रूपकंत्वतः २ जगदारब्धेमहा
स्वप्नेस्वप्नात्स्वप्नांतरं व्रजेत् रूपंसृजतिनाशांतप्र प्रशांतस्त्वंहरेणम् ३

नत्परमात्मनएवसर्वानुस्वर्वानुगतसत्तारूपत्वात्तत्रकालादिसत्तास्फुरतीतिआधाराधेयभावेनव्यपदेशःकथंतत्रा
ह कुसुमांगइतियथाकुसुममेवस्वांगेआमोदात्मभेदंस्वतएवपरिकल्प्यकुसुमेआमोदरूपकमिवतदाधेयतया
स्थितंतद्वत्परमार्थस तैवकालादिसत्ताभेदात्मतास्वात्मनिपरिकल्प्यस्थितेत्यर्थः २स्वमात्स्वप्ना तरंगच्छन्नित्या
दितृतीयप्रश्नोत्तरमाह जगदारब्धेइति प्रशांतंवतत् स्वप्नदोषमसंगात्मीतीतिरूपम् अतएवत पावोधनात्वाप्र
प्रशांतत्वंहरणम् ३

चित्तंसर्वतउपसंहृत्यस्वस्वभाव : परमात्मानंदापत्तितंतत्प्रतिष्ठंकुर्वन् ५ तेनमुनेमननशीलरामएकस्मिन् वस्तुनि
समःसर्वव्यत्तिलयस्तेनशांतात्माउपरतचित्त अतएवसर्वत्रसमंब्रह्मपश्यतीतिसमदर्शनः ६ असंमूढांतं
करणान्वयिनन्वेवंस्थितस्यमेकथंदेहयात्रासिद्धिस्तत्राहयथेति दुःसाध्यमन्येषांकष्टसाध्यमपिकार्यमस्यानाया
यासेनैवासिध्यति ७ यथासगरांशुमद्दिलीपादिदुर्लभतरोपिसागराणांसगरपुत्राणांतत्वात्तसमुद्रस्य

सहस्रसर्वतश्चितंत्तिमितेनांतरात्मना स्वभावपतितंकुर्वन्नाविरद्धंतिष्ठशांतधीः ५ आकाशविषदं
दंकलामनसैवमनोमुनेः तिष्ठैकशमशांतात्मासर्वत्रसमदर्शनः ६ स्थिरबुद्धिरसंमूढोयथाप्राप्ता
नुवर्त्तिनः राज्ञोभगीरथस्येवदुःसाध्यमपिसिध्यति ७ संपूर्णशांतमनसःपरितृप्तिवृत्तेर्निर्लिप्तसमेस्त
रवमपालनितिष्ठतोंतःसिध्यं तिदुर्लभतराअपिवांछितार्थागंगावतारइवसागररवातवस्तु ८
इतिश्रीवाशिष्ठेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेवेतालोपाख्यानेत्रिसप्ततितमःसर्गः॥७३॥श्रीरामउवाच॥
यथाचित्त चमत्कारराज्ञोगंगावतारणम् भगीरथस्यसंपन्नंतन्मेकथयभोप्रभो १श्रीवशिष्ठउवाच
आसीद्भगीरथोनामराजापरमधार्मिकः भुवःसमुद्रयुक्तायाःमंडलीतिलकोपमः २

चवस्तुसंजीवनमणिःप्रयोगंगावतारःशांतित्वत्रिसमदर्शित्वादिगुणसंपन्नस्यभगीरथस्यानायासेनसि
दि२ द्धस्तद्वर्दिलर्थः ८ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेत्रिसप्ततितमःसर्गः॥७३॥भगीरथस्यात्रगु
णाश्रितास्वार्थविचारजा त्रितलेनचसंवादोजिहासातोत्रवर्ण्यते चित्तस्वरूपतादिलक्षणयावमत्कसा १
समुद्रयुक्तायाःभुवःराजत्वोपकोसलमंडलास्तुतिलकोत्सवः २



राम:
२३६

तत्रशिलांतनिविडैकांतरूपमज्ञाजगत्त्रयीत्वंशंप्रकटयतिअसेति हिपस्माज्जगत्त्रयंघावापृथ्वीअवंतरेचसमाहि
तेइत्यादिश्रुतिषुहार्दाकाशरूपविज्ञानमात्रस्यमध्यमांतरमज्ञावत्प्रसिद्धमितिविद्धीत्यर्थः १० सर्वप्रश्नानांनिरासे
नप्रौमावेतालंपरिभवन्निवोक्तार्थं संक्षेपेणोपसंहरति विज्ञानेति हेवेतालबालकजगंत्तिविज्ञानमात्रस्यकलना
नांस्वकौशलानांकलितंप्रकटनं तच्चालंविज्ञानरूपभवादृशैर्वेतालवाटभटैरलंघनीयमेवअतीमदुक्त्या
त्वमेवंस्वभावपअनुभवमारोहपशांतदर्पमास्स्वेत्यर्थः ११ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेद्वि
सप्ततितमःसर्गः॥७२॥

अस्यवैज्ञप्तिमात्रस्यमज्जामात्रंजगत्त्रयी विज्ञानमात्रमध्यंहिसाधोविद्धिजगत्त्रयं १० विज्ञानमात्र
कलनाकलितंजगंति शांतस्वभावस्कुमारभवंतरूपं वेतालबालकपदंतदलंघनीयमेवंस्वपंसमनु
भावयशांतमास्व ११ इतिश्रीवाशिष्ठेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेवेतालप्रश्नभेदेद्विसप्ततितमःसर्गः७२
श्रीवशिष्ठउवाच॥इतिराजमुखाच्छ्रुत्वा वेतालःशांतिमाययौ भावितात्मातपात्तत्रविचारोचितयाधि
या १ उपशांतमनाभूत्वा गत्वैकांतमनिंदितं बभूवाविचलध्यानी विस्मृत्यविषमांक्षुधां २ एतत्ते
ममयोक्तंते वेतालप्रश्नजालकं एवंक्रमेणचिद्रूणोतेनेदंसंस्थितंजगत् ३ चिद्रूणःकोशगंविश्वं
विचारेणविलीयते कायोवेतालकस्येवशिष्यतेयस्मदंतरात् ४

उपदिश्याथवेतालप्रश्ननिर्णयसंस्थितिं भगवीयस्यस्वकांतस्तत्रान्योपन्नयार्पितेचलक्षिन्राजनिविचारोचित
धिया अनुमितयाभावितात्मतयातत्ववित्तयाभिमितेनवेतालपदेवासवेधोऽयं १ अविचलध्यानीसमाधि
स्थइतियावत् २ एवंक्रोणभाववर्णितक्रमेण ३ बालभ्रांतिकल्पितवेतालकस्यकायइवविलीयते ४

मे१

स्यप्रतापः पराक्रमः अतितप्त्वत स्मा जातं अग्नि कल्पं नामासारथ्यां किन्स नृपः अरिंदम ध्यान्हकाले उभू
तः सूर्यकांतशिलाग्निरिवज्वलति अग्निपदोऽग्र्याः अग्र्याणिवासती ति अरिग्णस्तगणाद्धयक्तेषु ७ सज्ञाः प्रल्हतल
वि दस्तिष्ठांसान्नियोरिंदुमणिश्चंद्रमणिश्चंद्रकांतः ८ येनगंगावाहस्य गंगाप्रवाहलक्षणस्यजयज्ञोपवीतस्यत्व

न ४

किरन्नग्निकणसारमभितः स्वप्रतापजम् मध्यान्हे सूर्यकांताग्निरिवज्वलतियोरिपु ७ मृदुशीतलसं
स्पर्शयिः समान्हादयन्मनः सज्ञानांइवनिस्निग्ध सैंदोरिंदुमणिर्यथा ८ जगद्यज्ञोपवीतस्यस्वर्ग
पातालवाहिनः गंगावाहस्ययेना सत्वतीयः पूरितोगुणः ९ अगस्त्यशोषितांभोधिर्गंगाप्रूरेण पूरितः
येनदुष्परि भूतापिमहासार्थोर्थिनामिव १० गंगासोपानपद्धत्यायेपातालवासिनः योजिताब्रह्मणो
लोकेबांधवालोकबंधुना ११ ब्राह्मणंशंकरंजन्हुतपसाराध्ययश्वयः भूयोभूयोयथोस्वेदमस्मन्याध्यव
सायिनः १२ यौवनेवर्तमानस्यभूमिपतेरपि प्रविचारयतोलोकेस्मा त्रापयंकुलामिमां १३ सुविरागन्व
मलाविचारकारिकोद्भूत वयस्यपि चतारुण्ये देवा दक्षीमरावित्र १४ एकांते चिंतयामासमहीपति
रसाविति जगद्यात्रामिमां निलमसमंजसमाकु लं १५

तीयोगुणस्तंतुः असाः पृथिव्यां गंगावतारणेन पूरितः ९ सर्वदिगंतवर्तिनामर्थिनां महान्सार्थः संघोधनेनव १०
भूतद्रोहित्वाद्ब्रह्मदंडनिर्दग्धत्वाच्चपातालवासिनः अधिगं तिंप्राप्तावांधवाः सगरसुताः येनगंगालक्षण्या
सोपानपद्ध त्या ब्रह्मणोलोके योजिताः आरोपिताः ११ अस्मन्याध्यवसायिनः अवच्छिन्नदृढनिश्चयात् स्वमनसः
सकाशात् १२ अपिशब्दात्तवेतिगम्यते यौवने विचार वैराग्यादयो ऽति दुर्लभ इति द्योतनायाहमरावित्वेति १४



236

तस्यदानशौंडतांवर्णयति संकल्पानंतरमिति अर्थिनः याचकाः अस्माद्गीरपा द्याज्ञासंकल्पानंतरमेवसमीपगम
नवाक्प्रयोगादिश्रमंविनैवयथाभिलषितमर्थंप्राप्नुः प्राप्तवंतः अलभ्यो क्रमंकीर्तिकर्त्तरेक्तः चंद्रप्रसन्नवदनादित
नेनदानोत्साहेनमुखप्रसादातिशयएवनत्वस्यधनय पद्भुवान्मला निरितिद्योत्यते २ अपात्रेषुदानेवारयति
साधूनामिति एवंव्ययशीलस्यकथंधनप्राप्तिस्तत्राह तृणमात्रमिति कुचितश्रापस्यानेत्वधर्मतःप्राप्तंतृण
मात्रमप्युपपादत्ते पौनरुक्त्यात्तृणोपादानाप्रतिद्धेचचिंतामणिपदेनकामधेनुलक्ष्यते ४ यथावज्रवेधेन

संकल्पानंतरंप्राप्ताययाभिमतमर्थिनः चंद्रप्रसन्नवदनादस्माच्चिंतामणेरिव ३ साधूनांयोव्यवस्था
यधनान्यविरतंददौ तृणमात्रमुपादत्ते क्वचिच्चिंतामणिर्यथा ४ वज्रसारमिवप्रो तमुज्ज्वलन्नेमियोभिन ल २
त अधोमणिर्योयंत्रंसर्वदुर्जनचेष्टितम् ५ अधूमवह्निदेहश्रीःश्रांतोपदेन्यमव्ययम् तमोहरस्तृणां
नैशघुमणिर्वेश्मनामिव ६

मणिः अधः अधोभागेऽप्यसायं अतेवध्यते इत्ययोयंत्रंवज्रसारं दृढतरंवज्रा
तरंपरिभ्रमंसाक्ष्वकांत्याउज्ज्वलंतींप्रकाशमानांयंत्रचक्रनेमिर्यस्मिन्कर्मणितद्यथाभवतितथा भित्वास्वनेतंतंगुण
योग्यंकरोतितथायः अगीरथः बलवत्तरमपिसर्वदुर्जनंतच्चेष्टिते दृष्टास्वादनेनस्वप्रतापे नोज्वलतिरथनेम्यादि
कानिचमंडलानियस्मिन्कर्मणितद्यथाभवतितथोक्तास्युप्रोतनिग्रहोऽधःपाददेशेनिगडाद्युपायोभिर्यंत्रते इत्ययो
यंत्रकृत्वा अभिनत्भित्वेवगुणपूर्णंचकारेत्यर्थः वज्रसामपीतिपाठेपक्षेकणपमेवतात्पर्यार्थः ५ दिवानिशंप्र
जापालनायसर्वतः परिभ्रमणात्सर्वश्रांतोपिन्तृणांमनुष्याणांतमः अज्ञानमंधकारं दैन्यंदारिद्र्यमप्यहरत् यथाघु
मणिर्वेश्मनानेशांतमः अपहरत् देहचहातिलहृतविशेषणेऽभयत्वंचत्रयं ६

उदयं चनेति २४ एवमुपदिष्टो भगीरथो विवेकेन स्वयमेवालं तत्त्वमंतः पर्यालोच्यापाततो निश्चितत्त्वविद्योप
बाहुल्याच्चित्तस्य प्रतिष्ठामलभमानः स्वावगतांशं गुरवे निवेदयंस्तत्स्फुरणाभावे विद्योपशमं चोपायं पृच्छति
चिन्मात्रमिति आत्ती यनेन असत्त्वोपपादको ज्ञानांशो मे नष्ट इति तच्च चित्तं देहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यविद्यातं
इतरात्किंचिदात्मानं त्वपि तद्वचन विश्वासात्सोपपत्त्याच्च वेद्मि २५ तत्राभानापादकः अज्ञानांशः इतर
वभासहेलविद्योपांशश्च स्वस्यन नष्ट इति दर्शयति किमिति अनयोः सदसद्विवेकबोधयोर्मध्ये इत

ज्ञेयं विदुरथात्मानं संशुद्धज्ञप्तिरूपिणं सर्व सर्वगतो नित्यं नास्तमेति न चोदयं २४ भगीरथउ
वाच ॥ चिन्मात्रं निर्गुणं शांतमस्ति निर्मलमच्युतं देहादिनेतरात्किंचिदिति वेद्मि मुनीश्वर २५
किं तत्र प्रतिपत्तिर्मे स्फुटतां मेति नेतरा एतावन्मात्रसंवित्तिः स्यामहं भगवन्कथं २६ त्रितलउ
वाच ॥ ज्ञानेन ज्ञेयनिष्ठत्वमेति चेतो हृदं वरे ततः सर्ववपुर्भूत्वा भूयो जीवो न जायते २७

राऽत्राद्यासदात्मबोधरूपा प्रतिपत्तिः स्फुटतां करतलामलकवत्स्पष्टतां नेति तत्र किं कारणं अहं सर्वाविद्योपशां
त्या एतावन्मात्रसंवित्तिश्च कथं केनोपायेन स्यामित्यर्थः २६ तत्र भगीरथस्य राज्याद्यभिमानादेवत तद्विषयेषु
दो३ चित्तधावनादिदोषस्तत्प्राबल्यादेव न स्फुटात्मप्रतिपत्तिरिति निश्चित्य त्रितलस्तत्परित्यागजनायप्रथमं गो
तोक्तामानित्वादिसाधनान्युपदिशति ज्ञानेनेति शापते अनेनेति ज्ञानं अमानित्वादि तेन ज्ञेयं यत तत्प्रव
क्ष्यामीत्यत्रोक्तमेव दर्शितं ज्ञेयनिष्ठत्वं स्थैर्यं सर्ववपुः पूर्णस्वभावः न जायते पूर्णस्वभावान्न च्यवत इत्यर्थः २७ 

स्थो१

श्यामारात्रिः बहुशोभुक्तंचिरंसंच फलंयस्मात्तथाविधमेवसर्वेषांकुर्वतां कर्मतल्लभ्यतेनत्वपूर्वं परमपुरुषार्थफ
लंचेत्यर्थः २६ ततस्तत्प्राप्तिसाधनंकृतकर्म विषूचिकेवाशुद्धिदुःखफलमेवेत्यर्थः २७ २८ अथवक्तिचिंता

कर्म २

पुनर्दिनंपुनःश्यामादानादानशतंपुनः तदेवभुक्तंविरसंलभ्यतेकर्मकुर्वतां २६ येनप्राप्तेनलोके
स्मिन्प्राप्यमवशिष्यते तत्कृतंसुकृतंमन्येशेषंविषूचिका २७ पुनःपुनः पर्युषितं कर्मकुर्वन्नलल
ज्जते मूढबुद्धिरमर्त्यःस्तकः कुपीलकिलवासवत् २८ अथैकदोद्विग्नमनाः कदाचित्रितलंगु
रुं एकांतेसंस्थितंभक्तिःसमपृच्छद्भगीरथः २९ भगीरथउवाच ॥ अंतःशून्यः सुस्थिरंभ्रमत्संसा
रवृत्तिषु अरण्यानीस्वचेतास्वभ्रशं खिन्नावयंविभो ३० जरामरणमोहादिरूपाणांभवकारिणां
भगवन्सर्वदुःखानांकथमंतःप्रजायते ३१ त्रितलउवाच ॥ चिरस्ताभ्या लनोत्थेननिर्विभागवि
लासिना राजन्ज्ञेयावबोधेनपूर्णेनिभरितात्मना ३२ क्षीयंतेसर्वदुःखानि त्रुट्यंतिग्रंथयोभि
ताः संशयाःशममायांतिसर्वकर्माणिचानघ ३३

नंतरंसंस्थितेःसकाशादेकांतंप्रसंतंभीतःसन् ३९ भ्रमतांजीवानांरागद्वेषाहिसंसारवृत्तिषु तत्फलभूतास्वेतासु
स्वर्गनिरकमानुषादिषु अरण्यानीषुच ३० ३१ साधनचतुष्टयश्रवणमननादृपायैश्चिराभ्यस्तंयत्साम्यंविक्षेप
वैषम्यशून्यः समाधिस्तदालस्यानादिसिद्धब्रह्माकारेणचउत्थेनाविर्भूतेन ज्ञेयस्वप्रसक्तलस्यवोधेन

क्षीयंतेसर्वदुःखानित्रुट्यंतिग्रंथयोभिदाः २२ २३

तत्तर्हि ३५ सर्वत्यागमेवावश्यकर्तव्यतयाप्रपंचयति शांतेति शांतान्यनंतानि छत्रचामरादीनि राजविशेषणानि विप
स्यतथाविधः सन् नूनं त्वं समकिंचनः सन् समग्रां श्रियं परिमुक्तासि तदेहाभिमानस्तेऽवशिष्टेवभिन्नामट
न्सन् मां गुरुमपि त्वं पूर्णः सन् कृच्छ्राणां परिशेषाभावादुज्झितवान् न तु अमुक्तं यत्नेन यावदा पुरुषप्रयोवं
धावेदांतोगुरुरीश्वरश्चेत्यादिशास्त्रप्रामाण्यप्रसंगात् इह शल दशांसंपन्नो यदि भवसि तर्हि सर्वमुमुक्षुगुणे

238

सर्वमेतद्धि यात्सक्तापदितिष्ठसि निश्चलः तदहंकारविजये त्वमेव परमं पदं ३५ शांताशेष
विशेषणैर्विगतभीः संत्यक्तसर्वैषणो गत्वा नूनमकिंचनत्व परिमुत्सक्ता समग्रां श्रियं शांता
हंकृतिरस्तदेहकलनस्तेऽवशिष्टामटन्मामपि मुक्तिं नवानलं यदि भवस्युच्चैस्त्वमुच्चैरसि ३६
इतिश्रीवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणे भगीरथोपदेशश्चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥७४॥ श्रीवसिष्ठ उवाच
अथ तस्य गुरोर्वाक्यादिलोकार्णवे भगीरथः मनस्याहितकर्त्तव्यः स्वव्यापारपरोऽभवत् १ ततः
कतिपयेष्वेव वासरेषु गतेषु सः अग्निष्टोमं महं चक्रे सर्वत्यागैकसिद्धये २ गोभूम्यश्वहिरण्यादि ददौ धनमशेषतः द्विजेभ्यो निजबंधुभ्यो गुणागुणविचारयन् ३

रत्नैर्भर्तृत्वलंडनैः सर्वोत्कृष्टं क्लेशवासिनते संसारसंभवे न प्रीत्यर्थः ३६ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रक
रणे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥७४॥ मरुत्याजेन सर्वस्वत्यागो राज्ञोऽत्र वर्ण्यते भेदाच्चर्या काचिद्बलेऽत्र तलेन समं स्थि
ति १ मनसि आहितं निश्चितं वक्ष्यमाणं कर्त्तव्यं येन तथाविधः सन् १ अग्निष्टोमग्रहणं विश्वजित्पर्यंतानां
सोमसंस्थानामुपलक्षणं २ अगुणिषु श्रुताध्ययनादिविकलमपि आविचारविलंबापत्तेः ३

अमानित्वादिषु कानिचिदवधुत्या नुवादव्याख्याभ्यां प्रपंचयति असक्तिरित्यादिना २८ मय्यनन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणीत्यस्यतात्पर्यं दर्शयति आत्मनइति निकृष्टात्मचिंतनमेवात्र भगवद्भक्तिर्नगुणान्चरित्रश्रवणकीर्त्तनादिभूणव भक्तिरभिप्रेतेत्यर्थः २९ ३० अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंश्रवण मननमतिदिध्यासनाभ्यासः तत्त्वज्ञानेनार्थस्य परमात्मातत्त्वस्यदर्शनंमृत्युं अहंकारे सतिअमानित्वादे र्दुःसपादत्वादित्याशयेना

असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु २८ आत्मनोनन्ययोगेनतत्स्थापनमनारतं विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि २९ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंतत्त्वज्ञानार्थदर्शनं एतत्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानं तदतोन्यथा ३० रागद्वेषद्वयकरंसंसारव्याधिभेषजं अहंभावोपशांतोऽत्र राजन्ज्ञानमवाप्यते ३१ भगीरथउवाच॥ शरीरेस्मिन्प्ररूढोगिरेतस्थिरत्वके अहंभावोमहाभागवदमेत्यज्यतेकथं ३२ त्रितलउवाच॥ पौरुषेण प्रयत्नेनतत्त्वकामोगोचभावनात् उत्ताविकसितांसत्तामहंकारोविलीयते ३३ पंजरंपावन्द्रम्भनेलज्जादिना दित्वत् अकिंचनत्वशोभेणस्फुटतावदहंकृतिः ३४

ह अहंभावेति ३१ तर्हितत्त्वरित्यागो यावमेवमेवदेतिएकृत्तिशरीरेइति ३२ विकसितां अकामोपहतत्वेनस्फुटीभूतां मुक्तात्मा कामतांगत्वास्थितस्येतिशेषः ३३ त्यक्त्वाराज्यंभाजनानवहुमन्यंतेशत्रवश्चोपहसिष्यंति सर्वाभिलाषितपूरणसमर्थोहंकर्थभिक्षामदिष्याभिक्षांकदन्नपानादिजीवि ष्यामीत्या चिंताप्रयुक्तलज्जाभिमानादिनाकृतंजन्हेपूर्वंवदेवनिर्यत्रणत्वात्पंजरंपावदकिंचनत्वशोभेणसर्वत्यागेनतभग्नंताव

श्रीः



त्वमेवगुरुमितिहृवंन्दियित्वागतमहर्गं चंदनाद्युपलक्षण १५ विनोदं कुतूहलम्भूलं देहधारणं १६ यथा क्रमंयथाशा क्रमं यथाचारंकर्म्माचारमनुरुंधंश्चतिष्ठत १६ नविद्यते विषयानंदायत्रत थाविधं परानं दमद्भुतमितिशेषः तदेवविशिनष्टिनास्त्ववमिति अस्त्वंतद्रहितंमध्यमंस्व्वदुःखोभयशून्यंतरालाञ्च स्य तन्भिन्नं १८ तपोमनुष्यभोगोच्चिवदिंभ्रभागोञ्चपिवैराग्यदीर्घ यति दर्शी धनानीति तच्चरितसंलष्टेः

त्वमेवत्वागतंकृत्वातेन सार्द्धंभगीरथः कंचित्कालमुवासाद्रौ वनेग्रामे पुरेजने १५ स्वमता
मुपमातौतौगुरुशिष्यसमौस्थितौ कलयामासतुःस्वस्थौ विनोदंदेहधारणं १६ किमयंथा
यीतेदेहः किमनेनोज्झितेमनः यथाक्रमंयथाचारंतिष्ठतेषयथास्थितं १७ इतिनिश्चित्य ति
ष्ठतौतौ वनादूनगामिनौ अनानंदंपरानंदंनास्त्वंनचमध्यमं १८ धानानिवाजिविभवोघै
श्वर्यंचाष्टधोदितं सिद्धैरप्यर्पितंतुष्टैर्मेनातेजर्जरंतृणं १९ स्वकर्मणैवदेहोयंयावत्स त्व
मनिच्छया धारणीयइतिस्वेनकर्मणैवापतस्थतुः २० अभिनंदतमामतमुत्तमौनिजसमा
चरणक्रमजंमुनी सुखसत्तोखमभीप्सितवानितौ समसमेतिसमौ शमिनौ स्वतः २१ इतिश्री
योगवासिष्ठेमोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणेभगीरथनिर्वाणं नाम पंचसप्ततितमः सर्गः ॥७५॥

239

सिद्धैर्ब्रह्मादिभिरर्पितं दत्तमणिमादिभेदेनाष्टधाउदितंप्रसिद्धमैश्वर्यंचजर्जर जीर्णतमंतृणमिवमेनाते १९
स्वारंभकेणप्रार ब्धकर्मणेवयावत्सत्वंयावदायुर्द्धारणीयइतिनिश्चित्यतस्थतुः २० तौमुनी निजनेहवसमा
चरणक्रमेणजातंसुखंप्राप्तोप्यदुःखमपिअभिनंद नुःयतस्तौ समंभोपिसमेब्रह्मणि अतिसमौ एकर सीम्नः तौ सन्तौ स्वतःस्वभावादेव शमिनौ परमशांततौ

२१ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे भगीरथनिर्वाणं नाम पंचसप्ततितमः सर्गः ॥७५॥

अस्वःप्राणस्तन्मात्रावशेषः ४ सीमान्तिनेसीमान्तेसन्निहिताय ५ अधोवासःकौपीनाछदनंतद्विशेषः ६ यत्रस्वयं
ह्यपिजनैर्भगीरथनाम्नानज्ञायते यत्रस्वजनमुखात्स्वनामापिनज्ञायतेनश्रूयते तत्रताद्दशेषु ७ इतिअनवारी
सावर्त्तमानः ८ द्वीपानिनद्यंतरि स्थानिमंडलानि अवशःसन्दर्शनाधीनचित्तः ९ प्रवाहपतितान् क्रमक्रम
ग्रामान्नागरान् छांदसंपुंस्त्वंप्राप्येतिशेषः १० विविदुः परिचिक्युः ११ अनादृतं अशेषराज्यंयेन १२ शोचि

दिवसत्रयमात्रेणसर्वंमेवपरिसज्जन् अनुमात्रावशेषोवासावासीद्राजाभगीरथ ४ अथसर्वार्थ
रिक्तंतंविलम्बकृतिपौरकं सीमांतिनेतृणमिवराज्यंसमरपेददौ ५ आक्रांतेद्विषताराज्येमुनिः
सघ्नानिमंडले अधोवासोवशेषवेशोनिजंग्रामस्वमंडलात् ६ यत्रनज्ञायतेनाम्नायत्रनज्ञायते
मुखात् तत्रग्रामेष्वरण्येषुदूरेषुवासधैर्यवान् ७ इत्यल्पेनैवकालेनप्रशांतसकलैषणः परमेण
शमेनासावापविश्रांतिमात्मनि ८ भ्रमन्द्वीपानिभूपीठेकदाचित्कालयोगतः अवशःप्राप्तु
रणक्रांतंस्वमेवप्रापतत्पुरं ९ नानाग्रामांश्चतत्रासौप्रवाहपतितांश्चतान् पौरांश्चमंत्रिणश्चैवस
भीभिक्षामयाचत: १० विविदुस्तेनतंपौरामंत्रिणश्चभगीरथं पूजयामासुरथतंसविषादाः
पर्यया ११ प्रभोराज्यंगृहाणेति प्रार्थितोप्यादि सुमुनिः नादत्तेनादृतायोन्तृणमप्यशनादृते १२
कतिचिद्दिवसांस्तत्रनीत्वात्यत्रजगामसः भगीरथोयदाकष्टमितिलोकेनशोचितः १३ अथा
न्यत्रोपशांतात्मापारविश्रांतधीःस्वयी ग्रामायामेकदाचित्तुसप्रापत्रितलंपुरं १४

तः शोकविषयीकृतः १३ १४ सीतारामचंद्राभ्यांनमः वाल्मीकिकवयेनमः श्री श्री श्री श्रीः

तत्र स्वाद्वेतोस्त्वस्याक्रांतं राज्यं ८ ९ मौनीमित्तहितस्य सर्वाकृतिरोहितः तत्त्वज्ञानेन बाधितः विस्मयः महत्त्वपि कौतुके आश्चर्यताबुद्धिर्यस्य १० अस्याल्पे जन्मापभूमेः खननात्सागराकारं गतं कीदृशी लंपमांकपिलक्रोधाग्निना पातालतलेन नष्टानां भस्मीभूतानां स्वपितामहानां गंगांबुप्लावनेन जलांजलिदानेन चतारणं नाम प्राक्तं तज्जलमितिताहृश्विच्छनं जन्परपातेन शुश्रूषा बेलसर्थः ११ तदानीं

ततस्त्वालयितुं राज्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि अप्रार्थितोपयातानां त्यागो धन्यानां चेतितः ८
श्रीवसिष्ठ उवाच॥ इति संप्रार्थितो राजा तदंगीकृत्य तद्वचः सप्तसागरचिन्हायाः सबभूव
भुवः पतिः ९ समः शांतमना मौनी वीतरागो विमत्सरः प्राप्तकार्यैककरणः सतिरोहितवि
स्मयः १० पातालतलनष्टानां सागराकारकारिणां पितामहानां गंगांबु सुप्त्वेतारणं
नाम ११ तदा किल स्वर्गनदी वहितिस्म न भूतले पितॄणां भूतविख्याभूत्तेन गंगाजलां
जलिः १२ भगीरथेन च महीमवतारयितुं दिव गंगाजह्नी तो नियमस्ततः प्रभृति भूभृता
१३ ततो राज्यं परित्यज्य मंत्रिणां भूपतिः शमी तपसे लस्वकायैहो जगाम विजनं वच १४
तत्र वर्षसहस्रेष्वसमाराध्य पुनःपुनः ब्रह्माणं शंकरं जह्नुं भुवि गंगामयोजयत् १५

तल्ले गंगां स्थितेव तत्रैव जलांजलिः कुतो न दत्ता इत्याशंक्याह तदेति तेन भगीरथेनैवान्येषामपि पितॄ गंगाजलांजलिभूतास्त्रा ताविख्या प्रख्यातिर्यस्य तथाविधो भूदित्यर्थः १२ ततस्तच्छ्रवणदिना प्रभृति १३ गंगावतरणकार्या

पुनर्भगीरथस्येहराज्यप्राप्तिरुदीर्यते गंगायाश्चावतारणं कोसलमंडलाद्भगीरथस्य मंडलाच्चमंडलांतरे अहन्हतवा
न्‌ग्रामिवं दुद्रुमत्स्यादि १ नष्टदेशस्यक्रमः नष्टोदेशस्यक्रमः पालमर्यादायेषांत आविधाः संतः पालनसम
र्थवागुणल द्म्यां संयुक्तं नृपं अन्विष्यंतिस्म २ सर्वगुणलक्ष्मीसमन्वितोपमितिपरिज्ञायापि भिज्ञायात
आगते सैन्ये अभिषिच्य महीपतिं चक्रुः ३ जटित्ति गजं आशिश्रिये आरुरोह ४ नीरंध्रतां तूर्णतां ५

श्रीवसिष्ठ उवाच॥ अथैकदा पुरश्रेष्ठे कस्मिंश्चिन्मंडलांतरे अनपत्यं नृपं सुरहे अत्सइवा
मिवं १ तत्र प्रकृतयः खिन्नाः नष्टदेशक्रमान्नृपं अन्विष्यतिस्म संयुक्तं गुणलक्ष्म्याविशा
लया २ तंभगीरथमासाद्य स्थिरं भिक्षाचरमुनिं परिज्ञाय समानीय सैन्ये चक्रुर्महीपतिं ३
भगीरथः क्षणेनैव प्राक्पीतांबुनासरः वलितः सेनया गुल्यकुटिसाशिश्रियेगजं ४ भ
गीरथोजयजल्पाच्चो जयतीतिजनारवैः नीरंध्रतामुपाजग्मुर्गिरींद्राणं महागुहाः ५ तत्रांतं ७
पालयंतं तद्रा ज्यं राजानमाहृताः आजग्मुः प्राक्प्रकृतयः प्राह हिलं नृपाधिपं ६ प्रकृत ॐ
यः ऊचुः॥ राजन्नस्माकमधिपोयस्त्वपास्तपुरस्कृतः न्यूनाद्वि निर्गीर्णोसौ सेनेवामिवं ८

तस्मिन्नेव काले देवात्कोसलराज्यहरिणोपिमरणाद्योध्यास्थाश्चपि प्रकृतयोभगीरथमागत्यप्रा
र्थयामासुरेर साहतत्रेति भगीरथस्यैव प्राक्तनाः मंत्रिपुरोहितादिप्रकृतयः ६ राज्यंत्यजता
त्वया यः सीमांतवासी अरिः राज्यपदेनेन पुरस्कृतः असौ ७

भूतभविष्यतोः सादृश्ये को हेतुरिति रामप्रश्नार्थः ५ जगन्निर्माणे नियतिरूपायाः ब्रह्मादीनां सत्यसंकल्पविदः
अनिवार्यस्वभावत्वं तद्धेतुरित्यर्थः ६ ईदृशी सुक्तं प्रपंचयति यदिति यथा एकस्मिन्नाम्रतरौ अन्यदन्यत्फ
लं बहुशो भूत्वा पुनः पुनस्तादृश्यमेव भूरिशो भवति एकोऽपि वटस्तु अभूत्वैव भवति स च छिन्नः पुनस्तन्निभव
ति ७ ८

श्रीरामउवाच ॥ यत्पूर्वमासीद्भगवंस्तदिदानीं तथैव हि भविष्यति किमर्थं वै वदमे वदतां वर ५
श्रीवशिष्ठउवाच ॥ जगन्निर्माणनियतेरस्या ब्रह्मादिसंविदः ईदृस्वभावस्थितिर्नित्यमनिवार्यस्वभाव
241 जा ६ यदन्यद्बहुशो भूत्वा पुनर्भवति भूरिशः अभूत्वैव भवत्यन्यः पुनश्च न भवत्यलं ७ अन्यत्त्वा
कारं निवेशांशं सादृश्येन वितन्वती सदृशाविव माश्रेव यथा सरसि वीचयः ८ ता एवान्या अदृ
श्यंते व्यवस्थासंस्तुतो तथा तस्माद्राजेव भूपोपि वद्दर्पकथेश्वरः ९ भविष्यति महातेजास्तद्वृत्तांतमिमं माए ५
शृणु द्वापरे पूर्वमभवद्वृत्तिसप्तमे मनौ १० चतुर्युगे चतुर्थेऽस्मिन्सर्गेऽस्मिन्कुरूणां कुले जंबूद्वीपे प्र
सिद्धे सविंध्यसादूरसंस्थिते ११ मालवानां पुरे श्रीमान् शिखिध्वज इतीश्वरः धीरो वीर्यदयायुक्तः
दा माशमदमान्वितः १२

संस्तौ शिखिध्वजादिसंसारे पितृप्येत्यर्थः राजा अतीतः शिखिध्वज इव तद्रूपमाणेकथायाः वार्यत्वेन ईश्वरो ना
यकः ९ १० कुरूणां कुरुदेशाधिपतीनां कुर्वयत्यानां च कुले वंशे तद्राजप्रत्ययस्य लुक् कुरूणामिदीर्घभावश्छां
दसः ११ मालवानां पुरे उज्जयिन्यामिति यावत् १२

जगत्येतेःशशिविभूतः शिवस्यांगसंगिनीशिरसिसंगता सापैद्गलादसमर्थेखेपिसमासस्थादसः जगत्यतेब्रह्म
णोगानियोगादितिशेषः नभस्तसाक्षाद्भूमिंनिपततिमहालनोवहिगुणस ततिरिवेसुक्ष्मेदा १६ भगीरथेमही
पतौसंतानस्यशाश्वतस्ययशयः अासमुद्रं प्रचारार्थवीथिकाइतिरूपकोत्प्रेक्षा १७ इतिश्रीवाशिष्ठतात्प
र्यप्रकाशेपूर्वार्द्धे निर्वाणप्रकरणेगंगावतरणंनामषट्सप्तति तमःसर्गः॥७६॥ चूडालाख्यानमु
वा१ क्तार्थद्रढिम्ने ऽवतार्यते शिखिध्वजस्यमाहात्म्यं विवाहक्रीडनक्रमाः भगीरथेनभग्नांगूपकालोधियाध्वतां र द्रा१

ततः तरंगभंगिनीस्वफेनपुंजहासिनीप्रसन्नपुण्यमंजरी युतेवधर्मसंततिः भगीरथेमहीपतौयशः
प्रचारवीथिकातदाक्षिसात्रिमार्गणमहीतलेवभूवह १७ इतिश्रीवाशिष्ठमहारामायणेपूर्वा
र्द्धेनिर्वाणप्रकरणेगंगावतरणंनामषट्सप्ततितमःसर्गः॥७६॥ श्रीवशिष्ठउवाच॥ एताम
वष्टभ्यदृष्टिंभगीरथधियाध्वता समःस्वस्थोयथाप्राप्तं कार्यमाहरशांतधीः १ इदंपूर्वंपरिसज्य
क्रोडीकृत्यमनःखगः शांतमात्मनितिष्ठत्वं शिखिध्वजइवाचलः २ श्रीरामउवाच॥ कोसौशि
खिध्वजोनामकथंबालध्वान्पदं एतन्मेकथय ब्रह्मन्भूयोबोधविवृद्धये ३ श्रीवशिष्ठ
उवाच॥ द्वापरेभवतांपूर्वमिदानीं चभविष्यतः तेनैवसन्निवेशेनदंपतीस्निग्धतांगतौ ४

इदंविभवाजांतपरिसज्यमानःस्थगंक्रोडीकृत्यहृदिनिरुध्य ४२ इदंपतीजायापतीपूर्वंवत् पूर्वकल्पेद्वाप
रेऽभूतां इदानीमष्टाविंशेचतुर्युगेऽग्रिमद्वापरे तेनैवसन्निवेशेनभविष्यतः ४

तदेवांतःपुरं तत्सामग्रीकल्पनेनवर्णयति रज इति २१ शशिनाशीकरैश्चशीतले २२ कदलीप्रतिच्छाकंदलो
गल्मभेदस्तेषांकच्छायेषु तलेषुपल्लवेषुच लासिनि लास्यशीले इतिशेषःसमाधोपपादके वायोविशेषणंवसस
दिपुक्त्याएवमेवगुणसौंदर्यादिश्रवणाच्चूडालापामनुरक्तामितिगम्यते २३ कुसुमसंभाराणांसौगंध्यलक्षण

रजःकर्पूरधवलेवलाद्वलकपाटके आमोदविलससुप्यगुलुच्छकवितानके २१ गायत्कजहने
पूर्णेमिथुनेव्हलिनांमिथः प्रवातिमधुरेवायौ शशिशीकरशीतले २२ कदलीकेदलीक
च्छतलपल्लवलासिनी कांताप्रतिबभूवास्यवसन्नेतःसमुत्सुकः २३ द्वीवंकुसुमसंभारसौगं
धमधुरासवैः मनोनान्यास्पदंचक्रेसवसंतमिवोदितं २४ उद्यानवनदोलासुलीलाकमलि
नीषुच कदाप्रणयिनीमुग्धांहेमाब्जमुकुलस्तनीं २५ करिष्येकामिनीमंकेपर्यंकेकुंकुमांकितं
कदाकमलवल्लीनांदोलास्खलितवालिनी २६ आलोलांतानिवेद्यामिवालानुजलतानुगां
मृणालहारकुंदेंदुकंदवल्पामिलाषिणी २७ मत्कृतेमदनार्ताकदास्यादिंदुसुंदरी इतिचिंताप
रोभूत्वाकुसुमावचयोन्मुखः २८ विजहारवनांतेषुकुसुमोपवनेषुच वनोपवनलेखासुलीला
कमलिनीषुच २९



मधुरैरासवैःद्वीवंमत्तंसतत्सवसंतवनमिवउदितंरागपल्लववितंमनःअनास्पदंकांतातिरिक्तविषयावलंबनं
नचक्रे २४ तदोत्कंठ्यप्रकारंप्रपंचयतिउद्यानेत्यादिना २५ २६ निवेद्यामिपरिणेष्यामिममेवतस्याअपि
स्वाभिलाषप्रयुक्तसंतापःकदास्यादनेन शीघ्रंघटनास्यादित्याशयेनाह मृणालेतिकंदवल्प्यःप्रफुल्लित
लताग्रहालवनाकंदीभूताःवल्प्यस्तदभिलाषिणी २७ २८ २९

सकलानांवापीकूपतडा
गादिकार्याणांविदग्धः लोकशास्त्रनिशांतः १४ शांतश्चासौसुभगः सौभाग्यलक्षणयुक्तश्चवि नया
र्थानांपरेषांअपिविनयशिक्षाहेतूनांवाक्यानांवदितावक्ता १५ सर्ववेदज्ञानात्तित्यापिमानिनाअभि
भा१ ज्ञताभिमानस्तच्छून्यःसनेणयसनादि १६ उत्तमेनओजसास्वबाहुवीर्येण अनेनपितायांडलिकएवासीद

स्तताःशुभसमाचारोमौनीगुणरत्नाकराः आहर्त्तासर्वयज्ञानांजेनासर्वंध नुष्मतां १३ कर्त्तासकल
कार्याणांभर्त्ताछूर्वविष्णुर्भुवः पेशलस्निग्धमधुरोविदग्धःप्रीतिसागरः १४ सुंदरःशांतसुभगःप्र
तापीधर्मवत्सलः विदितावनिपार्थानांदातासकलसंपदां १५ भोक्तास्तत्संगसहितःसुश्रोतासकलश्रु
तेः वेदासौम्यानना्अल्पसत्त्वेणएवदस्तथान् १६ पितरिस्वर्गमापन्नेबालएवोत्तमोजसा कलाषोडश
वर्षाणिस्वपदंदिग्विजयंवशी १७ नूनंसम्राडयसं पत्याभूमंडलमयोजगत् अतिष्ठद्विगताशंकंपा
लयन्धर्मतःप्रजाः १८ सधीमानमंत्रिभिःसार्द्धंयशसाशुक्लयन्दिशः अथयगच्छत्सुवर्षेषुवसंतेप्रो
ल्लसत्सलं १९ पुष्पेषुजृंभमानेषुस्फुरत्सुशाखिरश्मिषु मंजरीजालदोलासुविटपांतःपुरांतरे २०

सौस्वबाहुवीर्येणैवसम्राट्संपन्नइतिगम्यते १७ साम्राज्यमयुक्तयासंपत्यातदहिद्विषापिदस्युनामभावात्प्रजानां
धनंवर्द्धतइति विगतजीतभयाशंकुसम्यदानासंक १८ वर्षेषुगच्छत्सुयौवनेप्राप्तेसतीति यावत् अथायमन्वेतःकां
तांप्रतिसमुत्सुकंबभूवेतिपंचमेनसंबंधः १९ विलयःशांत छंदांग अंतःपुरांतरेमंजरीजालदोलासुअलि
नांमिथुनेषुगायत्स्विति व्यवहितेनान्वयः २०

खा२

हावभावादयः शृंगारचेष्टाभेदा दाद्यैः अभैर्नवलतेवालाशुशुभे इति शेषः शोभनैः राजवित्तानुवर्तिभिर
नुक्तैर्मैत्रीभिरर्पिताः सर्वे उपभोग्यार्था यस्मै अथवा शोभनैः ग्रामभिर्मैत्रीभिः सर्वैर्भोग्यैः अर्पिताः सर्वे
अभिलषितार्था यस्य अतएव सुस्थितप्रज्ञः सलालनविघ्नोपरहितः सन् रेमे ३८ चंदनागरुसुगंधि
तासु वीथिषु चंदनागरुवृक्षाणां पंक्तिषु ४० ४१ ४२ धरवैरः वलीवर्दैः कष्टेषु दौत्रेषु सत

हावभावविलासाद्यैः सेवैर्नवलतेवसा सुमर्पितसर्वार्थः समुर्वी सुस्थितप्रज्ञः ३८ राज
हंस इवाज्ञिन्यां रेमे दयितया तया अतः पुरे सुदोलासु लीलाकमलिनीषु च ३९ उद्यानेषु वि लो०२
हारेषु लतागुल्मगृहीषु च कदंबवनलेखासु चंदनागरुवीथिषु ४० मंदरदामसुदोलासु कदली
कदलीषु च पुरांतेषु वनांतेषु दिगंतेषु सरस्सु च ४१ जंगलेषु जनांतेषु जंबूजंबीरजातिषु वभू
वाल्हादकं सर्वत्र योरन्योन्यचेष्टितं ४२ सहवर्षयोर्धुरवरैर्यथा भोरिव कांतयोः नित्यमेवाविपु
तत्वात्प्रियत्वाच्चेष्टितस्य च ४३ मिथः कलाकलापस्य कोविदौ तौ वभूवतुः स्वरूपमेकमे
वैतौ दधतौ मित्रतां गतौ ४४

रमणीयं वर्षैर्वृद्धिर्ययोस्तथाविधयोर्मेघसस्यसंपत्कांतयोर्भूम्योरिव ४३ मिथः अन्योन्यस्यास्थिरद
र्शनात् अन्योन्यसाम्यार्थित्वाच्च कोविदौ प्रास तरौ अतएव सबंधुगुणसाम्यादनुरागेणतादृश्यरंजनाच्च जी
वैक्यमिव संपन्नमित्याह स्वरूपमिति ४४

243

वनानामुपवनानांच गुणानुवर्णने आवलिताः कथास्तु चारमतेतिसप्तमीनां संबंधः ३० ३१ कुमारी हृदि
पूजयामास बहुमेने सांकलिकभूषणैरलं ओवासन्येइ सवितर्के वितर्के वचनं वशिष्ठस्य वाक्यालंकारार्थं ३२
मंत्रिणांपदं लक्षणपरस्परानुरागगुणशीलकुलादिसंपत्तिं विचारयन् ३३ युवतीनां समूहो यौवनंभ

वल्लीवलयगेहेषु विविधानभूमिषु वनोपवनविन्यासवर्णनावलिताश्च ३० शृंगाररस
सगर्भास्तु कथास्तु रमतोलना हृदि हारलेखा लायविलोलालकवल्लरी ३१ कुमारीःपूज
यामास सुवर्णकलशस्तनी एतन्मान्यो विदुर्भार्यामंत्रिणोल्पनिश्रयं ३२ इंगिताकारे
वेदित्वमेवमंत्रिपदंपदं अथतस्य विवाहाय मंत्रिवर्गो विचारयन् ३३ सुराष्ट्राधिपतेः
कन्यां प्रयाचे यौवनान्विताम् नवयौवनसंपन्नां भार्यात्वे विधिनोत्तमान् ३४ उपयेमे
सतामात्मसदृशीं प्रतिमामिव चूडालेति भुवि ख्याता नाम्ना सा न्तपतिसुंदरी ३५ सतंभर्त्ता
रमासाद्य रेजे फुल्लेव पद्मिनी नीलनीरजनेत्रांता चूडाला च शिखिध्वजः ३६ स्नेहाह्लिका
सयामास पूषा देवो यथाज्विनी अवर्द्धत तयोः प्रीतिरन्योन्यार्पितचेतसोः ३७

स्याढेतदिंगिते पुंवद्भावस्तेनान्वितां नवयौवनेन वयसा च संपन्नां ३४ प्रतिमां प्रतिच्छायामिव सदृशी
मनुरूपं ३५ ३६ विकासयामास प्रसादयामास ३७

तपोक्रमेणवैराग्यस्वस्वान्तातभ्यासनिष्ठा चूडालाया विवेकोत्थज्ञानलाभाश्रवणिते निर्भरस्नेहहृष्टप्रेममिथुनंतत्क्रीयं सदंदं १ अथशनैस्तारुण्ये गते तत्तद्युग्मं इतिनिर्णयप्रधानसंमतं शास्त्रविचारयामासेति दशमे एकादशेन्व संबधः २ निर्णयहेतुंप्रथमंतत्कृतंविचारं प्रपंचयति तरंगेत्यादिना तरंगनिकराकारेणदेहेनव्यवहरणशीलेदेहिनिमरणंदेहिनिमरणंदेहवियोग ३ कुतोदुर्निवारणतत्राह हिमाशनिरिति ४ तृष्णाभोगतत्साधनतृष्णाप्राव

**श्रीवशिष्ठउवाच॥** एवंबहूनिवर्षाणिमिथुनंनिर्भरस्नेहं रेमेयौवनलीलाभिर्मंदाभिर्दिनेदिने १
अथयातेषुबहुषुवर्षेष्वाकृतिशालिषु शनैर्गलितितात्कण्ठेभिन्नकुंभादिवांभसि २ तरंगनिकराकारभंगुरव्यवहारिणी यातःपक्वफलस्येवमरणंदुर्निवारणं ३ हिमाशनिरिवांभोजेजराणिपतनोन्मुखी आपुर्गलितसंचिरतंजलंकरतलादिव ४ प्रावृषीवलताऽलंवी तृष्णैका दीर्घतांगता शैलनद्यारयइवसंप्रयातंयौवनं ५ इन्द्रजालमिवासत्यंजीवनंजीर्णसंस्थितिः सुखानिप्रपलायंतेशराइवधनुश्च्युताः ६ पतंनिचेतो दुःखानितृष्णागृध्रइवामिषं बुद्बुदःप्रावृषीवाश्रुशरीरंक्षणभंगुरं ७ रम्भागर्भइवासारोव्यवहारोविचारणे सद्यःसर्वंयुवतायाति कांतेवाप्रियकामिनः ८ वलादरतिरायातावैरस्यमिवपादप तद्दिहस्याशुभाकारं स्थिरंकिमतिशोभनं ९ यदासाद्यपुनश्चेतोदशास्वनविदूयते यतिनिर्णीयस्तद्गमंततसंसारव्याधिभेषजं १०

षिकडुत्वंवीलतीववर्द्धते इतियावत् रयोत्रवार्षिकनदःरः ५ जीव्यतेअस्मिन्नितिजीवनंदेहादि ६ दुःखान्याध्यात्मिकादीनि तृष्णाचचेतःपतंति निपत्यखंडंतीति यावत् ७ अप्रियांसपत्नीकामयतेयस्तस्यकांताप्रियतमव ८ अरतिरिष्टविषयालाभनिमित्तंदौर्मनस्यंरसशोषः इहास्मिन्संसारे ९ दशास्वजन्ममरणादिदुर्दशासु

अन्योन्यहृदयस्थत्वाद्देहद्वयसंक्रांतमेवजीवस्वरूपचित्रादिशिल्पवैदग्ध्यमपिततच्छिल्पकुशला नांमुखादारभ्य
हस्त्राभ्यस्य ४५ यथाबालोवटुर्द्वादशवर्षे वेदब्रह्मचर्यमितिशास्त्रनिपतकालाद्देदविद्यां गृह्णातितद्वत्सा
चूडालाः असौशिखिध्वजः ४६ अमावस्यामात्येतिशेषः इंद्वर्का मिवमूर्ध्नोहृदयसंस्थौसंस्थौसंतौऐक्यमुपा
गतौ ४७ मिश्रितद्वीरिदक वदेकरसौ ४ ८ ५ तलस्थौ भूमावप्यतीर्णौशिवौगौरीशंकराविव ४९ राम:

अन्योन्यहृदयस्थत्वाद्विवसंक्रांतमद्रातं सर्वशास्त्रार्थवैदग्ध्यंचित्राद्यपिमुखात्रभो ४५ बालः
कालादिवागृह्यसासीत्सर्वार्थपंडिता स्वयंवाद्यादिपावस्त्रं चूडालावदनादसौ ४६ अशिक्षय
वभूवाप्यकलानामतिकोविदः अमावास्यामिवेंद्वर्कमिन्योन्यं विलसत्कलौ ४७ मिथोहृद
यसंस्थौतौद्वावप्यैक्यमुपागतौ तौसंस्थितावेकरसावन्योन्यंदयितावुभौ ४८ पुण्यमोदाविवा
भिन्नौभूतलस्थौशिवाविव वैदग्ध्यसुंदरमतीसर्वशास्त्रार्थपंडितौ ४९ कार्येचिभवंभ्राम्नौ
कमलाकमलाधवौ स्नेहाप्रसन्नमधुरौसमविज्ञानवादिनौ ५० अनुवृत्तिपरावास्तांलोक
वृत्तांततद्विदौ कलाकालायसंपन्नौलसद्रससरसायनौ ५१ शीतलस्निग्धमुग्धांगौशशांं
कौक्षाविवोदितौ रंजेलसंस्त्ररितभोगविलासकोतमंतःपुरेषु मिथुनतदनुत्तमत्रि ब्रह्मांडरवं
डकुहरेष्विवराजहंस युग्मंवि का सिमदमन्मथमंदचारि ५२ इतिश्रीवासिष्ठेमोक्षोपायेनिर्वा

सहप्रसेकेवाक्प्रसंदेहपदंलोकशास्त्ररहस्यसमंतत्कालं तुल्यविषयंचविज्ञातुं वक्तुंशीलंययोस्तैः ५० परस्परानुवृत्ति
जामिकाहीनांचानुवृत्तिः प्रियहितविनयाद्याचारस्तत सरौलोकवृत्तांतस्यतस्त्रैकगम्यधर्मरहस्यचवि

काशे निर्वाणप्रकरणे शिखिध्वजविलासकथनं
नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥७७॥

बुद्धीन्द्रियगणोऽप्येवं शारीरावयवः पञ्चप्रकरणवद्धेति सूत्रे इन्द्रियप्राणादयः सूक्ष्मलिङ्गदेहावयवा एव न स्थूल देहावयवा इति पङ्क्तिरपास्ता मनसनुभवादयनवदेहसंयुक्तत्वात् देववज्जडत्वमेवेत्याशयः १९ मनश्चादेरपि जडदेहादिप्रेरकत्वात्तत्संयोगयोग्यद्रव्यतया पक्ष्यादिवज्जडत्वमिति द्रढिमित्याह प्रेर्यंत इत्यादिना २० जडता जाड्यस्वभावैवेति निश्चयः द्वीपर्णैः रज्जुयन्त्रैः २१ खातेन प्रवृत्तपांतराशितिकानिम्नदेशे न नसा बुद्धिः वाह्यते प्रेर्यते २२

अवयवावयविनोर्नभेदो जड एव च बुद्धीन्द्रियगणोऽप्येवं जड एवेति दृश्यते १९ प्रेर्यन्ते मनसा यस्माच्चैवमूढविलोडकः मनश्चैव जडं मन्ये संकल्पात्मकशक्तिमत् २० दीपनैरिव पाषाणैः प्रेर्यते बुद्धिनिश्चयैः बुद्धिर्निश्चयरूपैवं जडा सत्त्वैव निश्चयः २१ खातेनेव सरिन्नूनं साहंकारेण
245
वाह्यते अहंकारोऽपि निःसारो जड एव शवात्मकः २२ जीवेन जन्यते यद्वा बालेनेव भ्रमात्मकः जीवश्चेतनकोशाख्यो वातात्मा हृदये स्थितः २३ सुकुमारतरोऽन्येन केनापि परिजीवति अहो नु कष्टमन्वेसो ह्येष कलंकिना २४ जीवो जीवति जीर्णेन चिद्रूपेण लक्षपिणा चेत्यभ्रमतां जीव श्चिद्रूपेणैव जीवति २५॥

जीवने प्राणवच्छिन्नचिदाभासेन जन्यते अध्यस्यते तथा च यद्वद्देहवत्स्वाध्यस्तत्वादेव जडमित्यर्थः वातात्मा प्राणोपाधिः २३ श्रीअंतरन्येन स्वान्तर्यामिबिंबचैतन्येन परिरक्षणे जीवति चेत्यो ह्येषः साक्षिभावेन विषयप्रकाशनं तेन कलंकिना दूषितप्रायेण २४ जीर्णेन चिरतनेन २५

११ तद्विदः अध्यात्मशास्त्रविद एवाश्रयः शरणं ययोस्तौ १२ १३ तस्मिन्नध्यात्मशास्त्र एव सम्यक्तच्चिंतनं तत्स्वरूपश्रवणमन्योन्यं तत्सबोधनमित्यादिसमारंभो ययोस्तौ सा चूडाला १४ इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण १५ अथवा दृष्टातिस्फुटशारीरव्यापारा प्रत्यक्षविषयपथेयं अस्मिन्कार्यकरणसंघाते न्यहं चेतनचातः किंरूपा १६ अयं संसारलक्षणो मोहो भ्रमः कस्यागतः यस्य हि भ्रांतिरागता स तन्निवारणोपायस्य सस्पृहः स्यात्स एव कइत्यर्थः कथं वेति निमित्तजिज्ञासा उक्ता तत्तन्मूलजिज्ञासा मूलं हि परिज्ञाते तदुच्छेदे नोच्छलतीशक्यः १७ प्रोतो स्थूलोऽहं गौरोऽह

चिरं विचारयामास शास्त्रमध्यात्मसंमतं आत्मज्ञानैकमात्रेण संसारव्याधिभूषिका ११ संशा
म्यतीति निश्चित्य तावास्तां तत्परायणौ तच्चित्तौ तद्गतप्राणौ तन्निष्ठौ तद्विदाश्रयौ १२ तद्गत
नत्र दर्पणौ तदीहौ तौ विरेजतुः तत्रैवातिघनाभ्यासौ बोधयंतौ परस्परं १३ तत्प्रीतौ तत्समारंभा
वन्योन्यं तौ दम्पती ततः अथ सा विरतं राजन् मंत्रिपदक्रमात् १४ श्रुत्वाध्यात्मविदां वक्त्राच्छास्त्रा ५५
र्थांस्तानशेषतः इत्थं विचारयामास स्वमात्मानमहर्निशं १५ अव्याहृता व्याहृता वा धियापार्थ
यत्नेन कृपा प्रत्यक्षतावत्स्वमात्मानं किमहं स्यामिति स्वयं १६ कस्यायमागतो मोहः कथमभ्युत्थि
तः कुतः देहस्तावज्जडो मूढो नाहमित्येव निश्चयः १७ आबालमेतत्संसिद्धं मतौ चैवानुभूयते
कर्मेन्द्रियगण आस्मादभिन्नावयवात्मकः १८

मित्यादि बुद्धिर्कृतोऽसन्नामेवानुभूयते न स्वतद्भूति तस्य जडत्वमित्यर्थः अस्मात् लिंगदेहावयवादिति वादपरस्तो नसिद्धांतितं तत्त्वाचिते यां देहावयवत्वेनैवो देहाद्भिन्नहस्तपादाद्यवयवात्मकः १८ नमः

कश्चिदप्यस्तु रूपः नहीयते परमपुरुषार्थात्प्रच्युतो न भवतीत्यर्थः अथवा कश्चिदपि काम्यो योगी नहीयते न हानिं प्राप्यते तस्य आत्मैव सर्वकामावाप्तिरित्यर्थः अथवा किंचिदस्तु दुःखसाधनमिति बुध्या न हीयते न त्यज्यते सर्वस्य आनंदैकरसत्वसंपत्तेरित्यर्थः हानासंभवोक्तिस्तु पादानस्याप्युपलक्षणं चिद्विलासस्य अतः परिच्छेदहेतवः ३१ द्वितीयस्मात्तेमिनिकादृष्टिपरिकल्पितस्पंदोः पदेस्थाने स्थिताः भ्रांतिकल्पिता इतियावत् ३२ शुद्धसंवे

पदैर्विनिपतां कलानकश्चिदीयते पुनः एते हि चिद्विलासां तामनो बुद्धींद्रियादयः ३१ असंततः सर्वेषां वाहो द्वितीयेद्रपदे स्थितः महान्विदेकावास्तीह महास्तैतिपोच्यते ३२ निष्कलंका समास्तु ज्ञानिरहंकाररूपिणी शुद्धसंवेदनाकाराशिवं सन्मात्रमच्युतं ३३ सच्चिद्विभाताविमलानित्योदयवती सदा सा ब्रह्म परमात्मादिनामभिः परिगीयते ३४ चित्तचेतनचेत्तादिनाम्नाभिन्नं नमानतः तयैवाच्ये त्यते स्वच्छैः सैवाद्यावितिदितिस्मृता ३५ अचेत्यं यदिदंचित्त्वं तत्तस्याः रूपमद्भुतं मनो बुद्धींद्रियाद्यर्थरूपैरेविवि जृंभते ३६ तरंगकण कल्लोलकलने यं चिदात्मनि जगद्रूप पदार्थानां सत्तास्फु

दनमेव आकारः स्वरूपं यस्याः शिवं भूमानंदरूपत्वात् परममंमंगलं तादृशस्वभावात् कदाप्यप्रच्युतं ३३ सकलकलाविद्याचरणभंगेन विभातानपुनः केनाप्याच्छियत इति सच्चिद्विभात्वात्र तए वानित्योदयवती परिगीयते वेदांताद्यध्यात्मशास्त्रेषु लक्षणया ३४ चेत्तादित्रिपुटीजालं असाः सकाशाभिन्नं वस्तुनः एषात्रिपुटी तयासाद्दिभ्रूतया च्येसनेनलमानतः सिद्धा सैवाद्या हि चित्त्रिपुटीप्रवृत्तेः प्रागेव स्वतः सिद्धत्वादाद्या ३५ विजृंभितविवर्त्तते ३६ मनो बुध्यादिविवर्तैश्चिदात्मनि मातरि प्रमातृभावापन्ने सति तत्तत्तरंगादिकलना

चलोऽस्मि एव कलंकिनेति तत्रोपपत्तिमाह असत्येति चपना तादात्म्यसंसर्गाध्यासाच्चिद्वपुश्चिन्स्वभावमपित्त जडमिवसंपन्नमित्यर्थः २६ महाजलतत्प्रजलं सामुद्रं वातड्तान्निरिव स्वंभावस्वरूपं प्रकृतिं मुंचति अतएव सत्ताशे चिद्वैलक्षण्यमिव लब्ध्वा घटः सन्निति सत्ता घटपटादि चिदाकारसमरसानुभूयते घटाद्याकारस्य मृदादौ लये घटो नास्ति पटो नास्तीति सत्ताकारमप्युत्सृजती अभावतामप्यापद्यतइतिभावः चित्

असौदःपवनेनेव खातेनेवसरिद्रयः असत्यजडचेत्यांशचपनाच्चिद्वपुर्जाड्यं २६ महाजलगतो ह्यग्निरिव रूपं समुत्सृजति सद्वासद्वापदाभाति चित्समायोऽसतिस्वतः २७ स्वरूपमलमुत्सृज्य तदेवभवति क्षणात् एवंचिद्रूपमप्येतच्चेत्यो न्मुखतयात्मनः २८ जडशून्यमसत्कल्पं चैतन्येनप्रबोध्यते इतिसंचिंत्यचूडालाकेवैघाच्चिदन्तचेतनी २९ इतिसंचिंत्यपामासचिरायस्यं प्रबुध्यत अहोनुचिरकालेनज्ञातंज्ञेयमनोमयं ३०

समाधौ च्चैलोकाङ्गेसद्रूपवाद्यदेवचासनोपनीतंस्वतःआभातितद्विक्षणादंप्रर्स्वरूपमुत्सृज्यतक्षण स्वपंभवतीतिपूरणेनान्वयः २७ एवमुक्तरीत्यापरमार्थे तच्चिद्रूपमपि अविद्यावरणादध्यासपरंपरयाज्ञ डशून्यमसत्कल्पं चसंपन्नंजगद्रूपंबुद्ध्वावनातस्वभावेन चैतन्येनैवतत्तदाकारवृत्तिव्याप्यात्कला विद्यावरणभंगद्वारा प्रबोध्यते पातिपदेनान्वयः २८ तर्हिमत्कला विद्यावरणभंगेनैसाब्रह्म चित्केनोपायेन इतरस्वप्नंविहाय प्रबोधवतीस्यादितिचिंतितवतीसाहइतीति २९ इत्येवर्णमानप्रकारेणप्रबुध्य

अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह तदिति तत्तत्र स्वप्नेऽब्धौ द्रु मग्नात्मेव चित्तकल्पितजलरूपेण रूपवान्सन् तरंगादिद्रवभेदान्यथा
पातस्तत्रात्मव्यतिरिक्तं नाणुमपि किंचिदस्ति एवं चिन्मात्रमेवाहं जगद्भानविशेषभेदैः संपन्नः परमार्थः पूर्णवि
दात्मनो मत्तो व्यतिरिक्तमणुमात्रमप्यस्तीत्यहंभावस्याप्यविशेषादनहंभावं चिन्मात्रमेवाततं विस्तीर्णमित्यर्थः ४२
मरणं देहवियोगः नाशो ध्वंसः इति भेदः सद्गती स्वर्गनरकौ ४३ तत्र प्रस्तुतविचारस्य विधौ विश्रांतिं दर्शयति अ
छेद्यइति ४४ आसेतामस्स्योरिति सलोपः असन् दृश्याभासो यस्मिन् ४५ चिरं कालिकपरिच्छेदरहितं अनंतदश

तदात्मैव पदार्थातो रूपवान् जलधौ द्रवात् एवं चिन्मात्रमेवाहं मनहंभावमाततं ४२ न तस्य जन्ममर
णे न तस्य सदसद्गती न नाशः संभवस्तस्य चिन्मात्रनभसः क्वचित् ४३ अच्छेद्योयमदाह्योयं चिदादि
त्योतिनिर्मलः अहो नु चिरकालेन शांतास्मि परिनिर्वृता ४४ निर्वामि भ्रमनिर्मुक्ता मास्ते निर्मंदराब्धिव
त् असदाभासमस्वच्छमनंतमजमच्युतं ४५ आत्माकाशमनाबाधममलं परमं चिरं अनंतमिदमाका
शं फलौघाश्च फलादिकाः ४६ स्वास्तुरपुतं विश्वमेतन्मयमकृत्रिमं पुंस्त्वकर्ममयी सेना सर्वं चिन्मात्र
कं यथा ४७ द्रष्टृदृश्यमयी सत्ता चिन्मात्रैकमयी तथा द दमैक्यमिदं द्वित्वमहं नाहमितीति च ४८

वस्तुकृतपरिच्छेदरहितं ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतप्राणिकर्मफलौघाश्च कारास्तत्साधनतयापारः अफला दिका
निफलासाधनाव्यापारचेष्टाश्च इदमाकाशमेव नान्यत् ४६ पुंस्त्वं कुलालादिपुरुषजातिस्तत्कर्ममयी चिन्निर्मि
ता अथवा पुंस्त्वं प्रतिमायां कल्पिता पुरुषजातिः कर्म तदनुरूपचलनादि तन्मयी तत्प्रचुरा वा लनिर्मितम्
सेना ४७ ४८

यदिदंजगत्सत्तात्त्वंप्रसिद्धंतत्स्या अधिष्ठानभूतायामहाचित्तेरेवपरंरूपंरूपांतरंखलुशब्दःद्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्त
तंचैवामूर्तंचेत्यादिश्रोतप्रसिद्धिद्योतनार्थः यतः साहिचित्स्फटिकमणिवज्जतागतिविंवमसंगैवधत्तेसेयंजग
त्सत्ताच्चव्यावहारिकेषुप्रातिभासिकेषुचसमसमास्वस्वाधिष्ठानानुसारिणीउदिता ३८ अतएवजगत्सत्तायाअ
धिष्ठानसत्तान्यत्वनिरूपणयोगान्मायामात्रत्वमित्याह अनन्यमैवेति ३९ अतएवनामरूपविशेषप्रलये

यदिदंतत्परंरूपंतस्याःखलुमहाचितेः शुद्धचिन्मणिवत्साहिसेयंसमसमोदिता ३८ अनन्यथैवया
शक्त्याजगज्जृंभिकयास्थिता सभामायातिरेकेण नान्यासंभवतीहहि ३९ विचित्रत्वेवभांडानांन
मुहे मतयायथा सातयोदेतितद्रूपमात्मानंचेततिस्वयं ४० स्वचित्तेनद्रवत्वेनतरंगादित्वमंबु
षु महाचित्तोजगच्चित्तादुदेतीवानुदेत्यपि ४१

जगत्सत्तामायाशबलब्रह्मसत्तात्वेनैवपरिशिष्यतेमायायाअथेषुआनंदैकरसस्मात्ररूपमात्मानंस्वयमनु
डा२ भवतीत्याह विचित्रत्वेवेतिभांडानामलंकारजातानांविचित्रितायथाप्रविलयेहेमतयाहेमसत्तात्मनैवोदि
तितिच्यत्यर्थः ४० सत्तायांदर्पितन्यायेनैवजगद्वैचित्र्यस्फुरणरूपचिद्देशानामपिविषयाकारभेदनि
ष्पात्वपर्यालोचने अपरिच्छिन्नब्रह्मचिन्मात्रतापर्यवस्यतीत्याशयेनाह स्वचित्तेनेतिद्वाभ्यांयथास्व
नेंद्रजालादौद्रवत्वेनपरिणतेनस्वचित्तेनसिंधुषुसमुद्राद्यंबुषुतरंगादिअनुघदप्युदेतीवतथामहाचि
तौब्रह्मण्यपिसमष्टिचित्ताज्जगदनुघदप्युदेतीत्यर्थः अनुदेतीतिनञस्तिङःतेनसहेतियोगविभागा

परिपूर्णं देहांतमात्मनसो ऽपांतरः प्रत्यगात्माभ्यासाः २ स्वाध्वंत्राक् संसारश्रांता तदा निरतिशयानंदघने ज्ञातलब्धेप
दांतरे पदे विश्रांता ४ ५ कल्पकल्पकालिके नबोधेनानादेर्महत्तमस्यानिद्रानिस्तत्राह यथेति कश्चिदनिर्वचनी
यस्वरूपः स्पंदविभ्रमः अविदुषि अकस्मादेवागतस्तथा तत्त्वज्ञानवतिसर्वे निःशेषमकस्मादेव विलीयत इत्य

परितीर्णभवांभोधिः शांतसंदेहजालिका परमात्ममहालाभपरिपूर्णतिया तरा ३ विश्रांतास्तमितश्रांत
घनलब्धपदांतरे सर्वोपमागीततपाजगमामपदेशतां ४ इतिसा भामिनी तस्य चूडाला वरवर्णिनी
स्वल्पेनैव हि कालेन यथो विदितवेद्यतां यथायमागतकश्चिज्जगतस्पंदविभ्रमः तथा विलीयते सर्वे
तत्त्वज्ञानवतिस्वयं ६ अदृष्टसकलेशांते पदे विश्रांतिमेत्यसा राजशरदभ्राभ्रमालेव गतसंभ्रमा ७
अनाकुलासमालोकमसंवेधात्मनात्मनि जर ज्जवीवशैलाग्रसतृणं प्राप्य संस्थिता ८ स्वविवेकाभ्य
नाभ्यासवशादालोदयेनसा शुशुभे शोभना पुष्पलतेवाभिनवोद्गता ९ अथ तामनवद्यांगी कदाचित्सशिखि
ध्वजः अपूर्वशोभामालोक्य स्मयमानउवाच ह १० भूयो यौवनयुक्तेव मंडितेव पुनःपुनः अधिकं रा
जसे तन्वि जग द्राजवती यथा ११ अपीतामृतसारेव लब्धालभ्यपदेव च आनंदापूरपूर्णेव राजसेनि
तरां प्रिये १२ शांतं च कांतवदनं दधानासुंदरं वपुः अभिभूयेंदुमा पाति श्रियं कामपि कामिनी १३

यः दीर्घपाठे विलीयते तस्मात तत्त्वज्ञानवतीव भवेति कथंचिद्व्याख्येयं ६ नदृष्टं सकलं द्वैतं यत्र तथाविधे पदे ७
यथा जरज्जवीवृद्धा गौर्दुरारोहतमं सतृणोदकं समालोका तुल्यातपवंद्रिकोपभोगं शैलाग्रं देवालाप्यना
कुलासंस्थिता भवति तद्वत्सापि समालोकं जाग्रदादि सर्वावस्थास्वेकरूपत्रका शंप्रत्यगात्मानं जायदाद्य

किं च तच्चतुष्टयं प्रकारभोक्तृनिमित्ताधिकरणसंभावनाप्रतिषेधार्थं स्वं पारमार्थिकरूपं प्राप्येति शेषः ४८ निर्वा
णेमोन्द्रादखेव परितो निर्वृत्तागतभवज्वरं गतं कंठचामीकरवल्लात्मस्वरूपमेवाह मासे पदं चेतनं वाऽत्र भाति योयं
तम्द्रोक्ताच्चेतनि तदुभयं भासमानात्माभिन्नं यत्तद्ब्रह्म तद्रूपं चिदाकाशमेवेति परेणान्वयः ५० किं इदं ताहं
तान्यतादिजगत्स्वभावमसत्केवलं ब्रह्म नेत्याह नेरमिति ५१ उक्तमेव संक्षिप्योपसंहरति इत्थमिति परमप्रबोधादा
संतिकमोहनिद्रापगमात् संशान्ताः रागादयस्तमोविलासाः अवस्थात्रयस्वप्नाः यस्याः ५२ इतिश्रीवाशिष्ठतात्प
र्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे चूडाल प्रबोधोऽष्टसप्ततितमः सर्गः॥७८॥

क इव भ्रमसंमोहः कथं कस्य कुतः क्व वा स्वमनंतमनायासमुपशांतात्मसंस्थित ४९ निर्वाणपरिनिर्वाण
गतमासे गतज्वरं अचेतनं चेतनं वा योयमाभाति चेतति ५० भासमानात्मतद्रूपं परं व्योम महाचितिसंस्थितं ने
दं नाहं न चान्यच्च न भावाभावसं भव ५१ शांतं सर्वं निरालंबं केवलं संस्थितं परं इत्थं विचारणपरा
परमप्रबोधाद्बुध्वा यथास्थितमिदं परमात्मतत्वं संशांतरागभयमोहतमोविलासा शांता बभूव शरदंब
रलेखिकेव ५२ इतिश्रीचूडालप्रबोधो नामाष्टसप्ततितमः सर्गः॥७८॥श्रीवशिष्ठ उवाच।
दिनानुदिनमित्येवाभ्यासात्तया तया नित्यमंतर्मुखतया बभूव प्रकृतिस्थिता १ नीरागा निरुपासंगा निर्द्वंद्वा
निःसमीहिता न जहाति न चादत्ते प्रकृताचारचारिणी २

अथ स्वर्श्रीमती तुच्छ्या स्वच्छ्या धरणीभृता चूडालयास्वशोभायाहे लवोधोत्र वर्ण्यते एवं विचारेणोत्पन्नस्य तत्वज्ञा
नस्याभ्यासात् दिनक्रमेणोत्तरोत्तरभूमिकाप्रतिष्ठामाह दिनानुदिनमिति दिनानुदिनं दिनक्रमेण मित्यममंद्रो

वाशिष्ठे नि
र्वाण प्रकर
णे मो° ३ पा
षे ५

प्रकृतिः स्वाभाविकं रूपं तस्मिन् स्थिता प्रतिष्ठिता १ त
स्मात्तस्य प्रतिष्ठालक्षणमाह नीरागेत्यादिना २

८७

उपं२ द२

उक्तमेवार्थमुपंतरेणाह इदमिति इदं परिच्छिन्नं सर्वं परित्यज्य सर्वमपरिच्छिन्नमन्यत् मयाश्रितं किंचित् य
त्सत्सं अबाधितं नविद्यते सन्मूर्तं अन्यदमूर्तं च यत्र यं चक्रपंयुन्ले ससं संचलेनेति प्राग्वत् २२ नकिंचिलिंकिंचि
दाकारमितिस्वोक्तिमुपंतरे लाबर्णपति यादित्ति यद्ध इत्तुउदय: सर्वस्तमनतिक्रम्येति यथोदयंस्थितिहृदप
मानंकिंचित्परिच्छिन्नं पदेव यथानाशं प्रलयद्दश्या हृदयमानं नकिंचित्रभवति यथायेन कूटस्थ
म्ऽ मानंदस्वभावेन स्थितं जानामीत्यर्थ: २३ २४ हृदयपदेन हार्दं ब्रह्म लक्ष्यते २५

इदं सर्वं परित्यज्य सर्वमन्यमपाश्रितं यत्तत्सत्यमसत्यं च तेनास्मि श्रीमती स्थिता २२ यत्किंचिद्य
न्नकिंचिच्च तज्जानामि यथास्थितम् यथोदयं यथानाशं तेनास्मि श्रीमती स्थिता २३ भोगैरमु
तैस्तुष्यामि भुक्तैरिह सदूरगै: न हृष्यामि न कुप्यामि तेनास्मि श्रीमती स्थिता २४ एकैवाका
शसंकाशे केवले हृदये रमे यन रमे राज्यलीलासु तेनास्मि श्रीमती स्थिता २५ आलम्ब्यैव हि
तिष्ठामि ह्यासनोद्यानसद्मसु न भोगेषु न लज्जास्वतेताहं श्रीमती स्थिता २६ जगतां प्रभुरेवास्मिन
किंचिन्मात्रस्वरूपिणी इत्यात्मन्येव तुष्यामि तेनाहं श्रीमती स्थिता २७ इदं चाहमिदं नाहं सत्या च्या
हं न चाप्यहं सर्वमास्मि नाकिंचिच्च तेनाहं श्रीमती स्थिता २८ नस्वरूपं प्रार्थये नार्थं नानर्थं नै
तरां स्थितिं यथाप्राप्तेन हृष्यामि तेनाहं श्रीमती स्थिता २९

असतोद्यानादिषु देहे स्थितेप्यहं पूर्णत्वमेवत्ति ष्ठामि न तुभ्ऽ षण सन्मानादि शारीरमानसभोगेषु तदलाभ
प्रयुक्तलज्जास्वपि वा २६ २७ इदं देहादि चातद्रूपभोगंपस्त्राधिष्ठानदृशा आरोपितदृशा तु नाहं २८
नानर्थं जिहासीमिति शेष: २९

249

ऊर्जितं विवेकोर्जितं शांतं शमादिगुणवत् प्रशांतं उपरतचापलं १४ १५ मरुरिव निर्जलजाड्यतया क्षीराब्धिरिव बहु एतिया च सुंदरं १६ स्थितिं अचापल्यरूपायात्तैस्तैः प्राक्तनैरेवांगैरवयवैस्तेजोतिशयेन कर्द्धिं यातेव १७ क्रतपर्व पेशि शिरासये १८ प्रयोगो रसायनादिप्रयोगः प्रयोगमंत्रादिसिद्धिर्युक्तयोगहठयोगापायास्तेभ्य इति वतः १९ २० एवं राज्ञा दृष्टा चूडाला स्वशोभातिशयनिमित्तं पृच्छिन्न देहा ललना लागः पूर्वं द्वितीय ब्रह्मलाभ श्रीतिगूढीतयाप्र श्नस्योत्तरमाह नाकिंचिदिति अहमिदं सर्वं मूढजनप्रसिद्धं दृश्यं शरीरमलवं स्क्वानविद्यते अकिंचित् अशेषाः किं

अभोगकृपणं शांतमूर्जितं शमतां गतं गंभीरं च प्रशांतं च चेतः पश्यामि ते प्रिये १४ त्यागीकृतसत्रिभुवनं पीताखिलजगद्रसम् अनंतोद्भ्रामरसोम्यं मनः पश्यामि ते प्रिये १५ न केनचिन्महाभागे विभवानंदवस्तु नि चेतस्त्वलतामेति मरुक्षीराब्धिसुंदरं १६ तेरैव बालकदलीम् णालांकुरकोमलैः अंगैः स्थि तिमनुप्राप्तैर्कर्द्धिं यातेवलदृपसे १७ तथात्तैनैव तैनैव सन्निवेशेन संस्थिता अन्यतामुपयातासि लतेव ऋतुपर्यये १८ किंलधापीतममृतं प्राप्तं साम्राज्यमेव वा अमृतुमेव संप्राप्ता प्रयोगा योगयुक्तितः १९ राज्याच्चिंतामणेर्वापि त्रैलोक्या च्छ्लाघ्यत्राधिकम् अप्राप्तं किमु तत्प्राप्तं नीलोत्पलविलोचने २० चूडालोवाच ॥ नाकिंचित्किंचिदाकारमिदं त्यक्त्वाहमागता नकिंचित्किंचिदाकारं तेनास्मि श्रीम ती स्थिता २१

चिन्मात्रस्वरूपा कायायस्मिं तथाविधं ब्रह्मलाभतलवो धेन आगतानु इमं रसायनादिसाधनमात्रेण किंचिदलांतु कं तत्तत्सिद्ध्याकारं तेनेत्यर्थः अथवा अहं किंचित्किंचिदाकारं जाग्रत्स्वप्नावस्था दर्पनागतो नाप्यकिंचित्किं चिदाकारं सुषुप्तरूपं किं तदिदमवस्थात्रयमपि सत्कोतुरीयस्वभावमागता तेन हेतुनेत्यर्थः अथवा अहं कर्मो पासनादिनाकिं चिदाकारं इंद्रचंद्रादि हिरण्यगर्भांतं पदभावनाकृततादात्म्यसिद्ध्यानागता नाप्यकिंचित्

किंचिदाकारं अथ ऋतरूपं किंचिदं सर्वं स्वरूपावस्थरूप एवा वस्थिता तेन हेतुनेत्यर्थः अथवा अहमिदं लिंगदेहप रिच्छिन्नं जीवाख्यं स्वरूपं त्यक्त्वा नाकिंचित्किंचित्सर्वात्मकः

आकारोपस्तथाविधं परमार्थतो न किंचित्किंचि दाकारं च ब्रह्म तदागता प्राप्तवती तेन हेतुनेत्यर्थः २१

असंबद्धप्रलापतामेवनाकिंचित्किंचिद्दिसाधुक्ते ईर्ष्ययतिकिंचिदितिसाकारस्यैवशोभाप्रसिद्धा अस्वाकारमात्रंसत्त्वा
निरा कारतागतःसस्वरूपप्राप्तःकथंशोभतेसर्पः भोगैरभुक्तैस्तुष्यामीतिपदबोक्तं तदप्यसंबद्धमि साह भोगैरिति
त्यक्त्वाक्रोधेव ४ एकेवाकाशसंकाशोकेवले हृदयेरमेइत्तिद्य स्त्वप्रोक्तंतदप्यसंगतमित्याह भोगाभोगे इत्तिस
पसाद्याभ्दोगःमित्रभक्ष्यादीनामाभोजनमाभोगेभ्योस्तनयोःसमाहारं यत्स्मिन्तत्साधनं वितायविलंचलस्को
यएकएवस्वरूपेरवेपिशान्ववद्ध मतेसकिलशोभते इतिकथंसंगच्छतामित्यर्थः ५

किंचित्यक्त्वानकिंचिद्याग तोप्रसहासंस्थितम् स्वकप्रसहासहृपःसक थंकिलशोभते ३ भोगैरत्तैस्तु
ष्टोहमितिभोगान्जहातियः रूषेवासनशाध्यादीन्सकथंकिलशोभते ४ भोगाभोगंपरित्यज्यखेस्वरूपे
२५० रमतेलयः एकएवारविलंस्यक्त्वासकथंकिलशोभते ५ व सनाशनशय्यादीन्सर्वाङ्गंत्यज्यधीरधीः य
स्तिष्ठत्यात्मनैवैकःसकथंकिलशोभते ६ नाहंदेहोनस्थाचाहंनकिंचित्सर्वमेवच एवंप्रलापोपस्यास्ति
सकथंकिलशोभसे ७ यत्पश्यामिनपश्यामितत्पश्याम्यन्यवेदयत् प्रलापपदसंन्यस्यसकथंकिलशो
भते ८ तस्माद्बालिसिमुग्धासिचपलासिविलासिनि नानालापविलासेन क्रीडामिक्रीडसुंदरि ९
ज२ प्रतिहस्याट्टहासेनशिखिध्वंइतिप्रियां मध्याह्नेस्नात्वासुप्ताप निर्जगामांगनाण्गृहात् १० कष्टंनाल
वा१ निविश्रांतोमद्वचोसिनबुद्धवान् राजेतिखिन्नाचूडानास्वंप्राणपरभवत् ११ वा १

धरधीःअतिक्रोधादिवक्षेयमात्रवलेनशीतोष्णद्वन्द्वादिदुःखानिसहमानइत्यर्थः ६ इदंचाहमिदंनाहमि
तियदुक्तंतदप्यसंबद्धमित्याहनाहमिति पश्यामियन्नरश्मिआदिइंद्रियैर्वेद्यतेयदुक्तंततुस्तरामसंगतमित्तिनेते

शोभाहेतवइत्यु पसंहरति यदिति ८ ९ १० कष्ट
मिति नच दिहावेदीनां हतीविनष्टिरित्यादिश्रुते
रितिभावः ११

वयस्याभिः सखीभूताभिः तनुः कृशीभूतः विद्वेषः रागश्च याभिस्तथाविधाभिः स्वप्रज्ञाभिः शास्त्रदृष्टिभिश्च सहरमे अथ
वा शास्त्रदृष्टिभिः करणैस्तनुरल्पीभूतो विद्वेषो रागश्च यासां तथाभिर्वयस्याभिः सखीभिः सहरमे ३० अथ हे नाथ
इह जगति अहं नयनरश्मिभिरन्यैर्वा इंद्रियैश्चित्तेन च यत्स्पृशामि तत् नाकिंचित् अनंतमेव तेनेंद्रियमनोदृश्ये
न विरहितं तत्र न किंचिदाभिरूपं चैवं वस्तु अतः पश्यामि यतो हेतोरितिवर्णितरीत्या अंतर्बहिश्च सम्यग्बाधितरूपं
पश्यामि तेन हेतुनाचिरं संततमुदिता परमाभ्युदयश्रीमती अस्मि ३१ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वा
णप्रकरणे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥७९॥
तनु विद्वेषरागाभिः प्रज्ञाभिः शास्त्रदृष्टिभिः रमे राहं च वयस्याभिस्तेनाहं श्रीमती स्थिता ३० पश्यामि यन्न
यन रश्मिभिरिंद्रियैर्वा चेतनेनेहाहितदंगन किंचिदेव पश्यामि तद्विरहितं तनं किंचिदंतः पश्यामि सम्य
नि२ गिति नाथ चिरोदितास्मि ३१ इतिश्रीवाशिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धे चूडालामललाभो नाम
एकोनाशीतितमः सर्गः ॥७९॥ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ एवमालपितविश्रांतां वदंतीं नां वरानना अबुध्वा तज्जि
रामपूर्वं विहस्योवाच भूपतिः १ शिखिध्वज उवाच ॥ असंबद्धप्रलापासि बालासि वरवर्णि नि २
मसे राज्यलीलाभिः रसस्वादवनिर्यामज्जे २
असंबद्धेन राज्ञा तद्वाक्यस्यासंबद्धत्ववर्णनं खेचरत्वादिसिद्धीनां बीजं चानेनिरूप्यते एवं वर्णितप्रकारेण स्वशो
भातिशयेनितानि वदंती १ बाला अप्रौढबुद्धिः सप्रदबोधानुकूलवाक्योच्चारणे अकुशलेति यावत् २

भवेदयमात्मा अनवस्थादिदोषो यावत्तवत्मात्रसिद्ध्येवकारकापेक्षास्यात् न लतः तथा किंतु क्रियासाध्यस्य फलस्य फलनिष्ठ तयेहि प्रवृत्तानि कारकाणि नानादीयकतया क्रियामवलंबंते तदपाहि फलस्य साध्यता कारकाणां साधनता च व्यपदेशं च क्वेतिति यच्चसाध्यसाधनोभयविलक्षणं क्रियानसाध्यापेक्षितसाधनेभ्यः साधनांतरमपेक्षतइतितस्यो सक्रियकूटस्थंवाकारणमिति विकल्पो निरवकाशो निरवकाशं एवोपा शयेन वशिष्ठउवाच अध्यन समायानानुकू

**श्रीवशिष्ठउवाच॥** त्रिविधं संभवत्यङ्ग साध्यं वस्त्विह सर्वतः उपादेयं च हेयं च तथोपेक्ष्यं च राघव १९ आलंभितं प्रयत्नेन उपादेयं च साध्यते हेयं संत्यज्यते ज्ञात्वा उपेक्ष्यं मध्यमे तयोः २० यद्यदाल्हादनकरं मादृशं तत्त्व ... सन्मते तद्विरुद्धं त्वनादेयमुपेक्ष्यं मध्यमं विदुः २१ सन्मते विदुषो ज्ञस्य सर्वमात्ममयं यदा त्रय एते तदा पक्षाः संभवंति न केचन २२ केवलं सर्वमेवेदं कदाचित् लीलया तया उपेक्ष्यपक्षनिक्षिप्तमालोकयति वानघ २३

लंगोरा मुख्य साधारणं क्रियासाध्यं विभज्य दर्शयति त्रिविधमिति उपादानबुद्धिविषयीभूतं वस्तु उपादेयं प्रवृत्ति विषयः हानबुद्धिवेद्यं हेयं निवृत्तिविषयः उपेक्षाबुद्धिगम्यमुपेक्ष्यं तच्चौदासीन्ये पि क्रियोपचारादनेनोपेक्षा या पमनर्थः कृत इति लोके व्यवहारदर्शित्वेन साध्यं १९ तेषु फलवैलक्षण्ये दर्शयति आत्मनः स्वस्य भूतमनुकूलम् एतयोर्हेयोपादेययोर्मध्यमं त्रांतरालिकं २० आल्हादनकरं साक्षात्सुखं परया चास्व सुखानुकूलं दुःखनिवारणसा धनस्यापि सुखानुकूलत्वादेव तत्साधनोपादानसिद्धेरितिभावः तद्विरुद्धं दुःखस्यापि स्वास्थ्य सुखविघातित्वाद वद्वेष्यत्वादिति भावः २१ यत्र एते साध्यभेदा अज्ञानामेव त्वाह सन्मते इति २२ विदुषस्तृतीयकल्पाभ्युपग मेपि न कश्चिद्दोष इत्याशयेनाह केवलमिति २३ ख

अंगेति रामसंबोधने १२ खगमागमः देवबलं चास्ति द्विषद्विद्यावश्यकत्व तादृश परध्वंसबलादिति भावः १३ । १४ एकैवे-
ति अर्थाद्राज्ञः शत्रुजयापद्विनिग्रहाय नं प्रवासकाले इति गम्यते अन्यथा तत्पराधीनायास्तस्या एकान्तनिरतत्वाद्युयो-
गात् ऊर्ध्वगस्य प्राणपवनस्य चिरं खेचरसिद्ध्यनुकूलं भ्रूमध्यादिदेशे निरोधाभ्यासं १५ खेचरसिद्धिप्रयोजकक्रिया-
प्रसंगेन रामः क्रियासामान्यनिमित्तं जिज्ञासुराक्षिपति यदिदमिति यदिदं स्थावरं जंगमं च जगत् तत्सर्वं स्पंदच्युतं
क्रियाया निष्पादितं दृश्यते विना कर्त्रादिकारकसंदंकस्याप्युत्पत्तेरदर्शनात् तत्रैवं सति क्रियानाम्नः स्पंदस्य कथं

तदा तथागतत्राप्यताद गाभ्यपयोस्तयोः ताभिः पार्थिवलीलाभिः कालो बहुतिथो ययौ १२ एकदा
निस्तत्त्वशायानिरिच्छाया अपि स्वयं चूडालाया बभूवेच्छा लीलया खगमागमे १३ खगमागमसिद्ध्यर्थं
मथ सा न्यपकन्यका सर्वभोगामनाहृत्य समागम्य च निर्जने १४ एकैवैकान्तनिरता स्वासनावस्थिता-
ङ्गिका ऊर्ध्वगप्राणपवनचिराभ्यासं चकार ह १५ श्रीरामउवाच ॥ यदिदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजंग-
मं स्पंदच्युतं क्रियानाम्नः कथमित्यनुभूयते १६ कस्य स्पंदविलासस्य घनाभ्यासस्य मे वद ब्रह्मन्खग-
मनाद्येतत्फलं यल्लोकशालिनः १७ आलक्तोवाप्यनासक्तः सिद्ध्यर्थे लीलयाथवा कथं संसाधयत्येत
यथा तद्वद मे प्रभो १८

निष्पत्तिः किं स क्रियाकुत्र एकत्र स्थात् आद्ये आत्माश्रयोनवस्था वा द्वितीये व्याघातः अविरामः फलानवस्था वेति कथं
क्रियानाम्नः वस्तुनः उत्पत्तिरनुभूयते अनुभवपथमारोहतीति तद्वदेत्यर्थः १६ एवमाक्षिप्य प्रस्तुतं पृच्छति कस्येति ए-
तत्खगमनादिसिद्धिजातं कस्य स्पंदविलासस्य फलं तदपि वदेत्यर्थः १७ अनासक्ता सेद्ध्यर्थं आसक्तो लीलया वा
एतत्सिद्धिजातं कथं केन क्रमेण संसाधयति तदपि वदेत्यर्थः १८

एवमन्यायोमणिमंत्रादिसाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणेश्रीशैलादिसिद्धदेशनिवाससाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणेचयोऽस्य
ग्रंथस्याहरत्तेतिद्वाभ्यां २८ हेकृतार्थेतिरामसंबोधनं तासांसिद्धीनांलाभेकस्मादुपालब्धेतीतिद्योतनार्थः २९ तर्हिय
थ्रग्नोऽयमर्थःसंपन्नइतिरामस्यविभ्यादेमाभूदितिप्रस्तुतज्ञानदार्ढ्योपायोपयोग्यानुषंगिकखगमादिसिद्धिसाधनंव
र्ण्यमानकथासंबद्धमविस्तारंप्राणायामक्रमंश्राव्यतितस्मादिति ३० तत्रादौयमनियमप्रतिष्ठितबीजप्रद
र्शनेनसंक्षिप्याह अंतस्थादितिइतरासाधनायाःश्रवासनायास्त्यक्तानकानिसिद्धासनानिआदिपदात्समका

रत्नौषधितपोमंत्रक्रियाक्रमनिरूपणं आस्तामेवकिलैषोऽपिविस्तारःप्रकृतार्थहा २८ श्रीशैलसि
द्धदेशेषुमेर्वादौवानिवासतःसिद्धिरित्यपिविस्तारःकृतार्थप्रकृतार्थहा २९ तस्माच्छिखिध्वजकथाप्र
संगपतितामिमां प्राणादिपवनाभ्यासक्रियासिद्धिफलांशृणु ३० अंतःस्थाद्यखिलास्त्यक्त्वासाध्या
र्थेतरवासनाः गुदादिद्वारसंकोचास्थानकारिक्रियाक्रमैः ३१ भोजनासनशुद्ध्याचसाधुशास्त्रार्थ
भावनात् स्वाचारात्सुजनासंगात्सर्वत्यागात्सुखासनात् ३२ प्राणायामघनाभ्यासाद्रामकालेनके
नचिरं कोपलोभादिसंत्यागाद्भोगत्यागाच्चराघव ३३ त्यागादाननिरोधेषुभृशंयांतिविधेयतां प्रा
णाःप्रभुत्वात्तद्गस्यपुंसोभृत्याइवाखिलाः ३४

यशिरोग्रीवतानिश्चलतानासाग्रसंप्रेक्षणं इत्यादियोगशास्त्रोक्तक्रियाक्रमैः ३१ तमेवक्रियाक्रममवधुत्याप्रपंच
यतिभोजनेतिसाधुसम्यक्योगशास्त्रार्थस्यभावनात्परिशीलनात् ३२ ३३ त्यागेरेचनेआदानेपूरकेनिरो
धेकुंभकेचभृशमभ्यस्तेषुतद्रहस्ययोगिनःप्रभुत्वात्प्राणस्वामित्वसंपत्तेलौकिकस्यपुंसःप्रभोर्भृत्याइवअखिलाः प्राणःविधेयतांस्वाधीनतांयांतीत्यर्थः ३५



252

एवमेववस्तुएकस्यैवपुरुषस्यबोधरागवैराग्यावस्थाभेदेनत्रेधासंपद्यतइत्याशयेनाह ज्ञस्येति एवंसिद्धर्थलीलया
यथाइति प्रश्नांशयोरूपपत्तिमुक्त्वा कथंसंसाधयत्येतदंशसमाधानंश्रावयति अथ इत्यादिना २४ तत्रसिद्धि
तारतम्येचिराचिरयत्नापेक्षायांचनिमित्तान्याह देशेति २५ एवंदेशादीनांचतुर्णांमध्ये श्रीशैलाद्युत्तमदेशादि
चतुष्टयमेलने शीघ्रंसिद्धिलाभयोगः तत्रजप्यादिक्रियायाः इतरदेशाद्यनुष्ठितक्रियापेक्षयाप्राधान्यमलोक
वस्यकल्पनाभवति फलोत्कर्षोपितदनुसार्येवेत्याह तिथ्यादीति यतस्तेषांसिद्धादयःकालोत्कर्षक्रमाश्रुति
तन्मयास्त्वादृशक्रियोत्कर्षानुसारेणइत्यर्थः २६ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह गुटिकेति तत्रखगमनादिसाधनानि

ज्ञस्योपेक्षात्मकंनामसूढस्यादेयतांगतं हेयंस्फारविरागस्यभूस्मृतिसिद्धिक्रमःकथं २४ देशकालक्रिया
द्रव्यसाधनाःसर्वसिद्धयः जीवमाह्लादयंतीहवसंतइवभूतलं २५ मध्येचतुर्णामेवैषांक्रियाप्राधान्यक
ल्पना सिद्ध्यादिसाधनेसाध्योतन्मयास्तेयतःक्रमाः २६ गुटिकांजनखड्गादिक्रियाक्रमनिरूपणं
तत्रासतांचदोषोत्रविस्तारप्राकृतार्थया २७

सिद्धगुटिकासिद्धांजनसिद्धखड्गसिद्धपादुकादीनांपिंडगमरतंत्रयोगिनीकल्पादिविस्तृतबहुग्रंथप्रसिद्धा
निसंतिकथंसंसाधयंत्येतद्ग्रंथाततद्वदमेप्रमभोइतिलदंपव्रश्नस्यतक्रियाक्रमनिरूपणंकर्तव्यमितिचेदभिप्रा
यस्तर्हि विस्तृतोयात्रदस्संभवातद्विस्तारःकार्यः तेनतत्रतात्तुसिद्धिषुविषयप्रसक्तांश्चजिज्ञासूनांप्रतत्व
विदांचलदति रिक्तश्रोतृणांदेवाद्यभिलोभोदयतत्रैवप्रवृत्त्याममहान्दोषःस्यातवांपिसविस्तारःप्रकृतस्यात्मतत्व
श्रवणार्थस्यविच्छेदरूपत्वाद्विघातकइतिनतत [illegible] निरूपणमात्रोचितमित्यर्थः २७

शीतेना र्जःशीतक्षिन्निवारणाय यद्बद्धमंडलइतिपावत् तथाविधस्यस्वल्पस्यभोगीद्रस्यभोगाःकायःस्तद्वत्बद्धं
मंडलंपयासितास्शुभ्राकल्पाग्निनाविगलत्ता अंतर्वलयाकाररेखास्फुटितेनेंदुनातुल्यंवद्धाकुंडलोवलयाक
तिर्यया अथवाकल्पतेजसःसमर्थोभवतीतिकल्पोऽग्निर्जीवराग्निःतालनभ्यःमूर्द्धयोगशास्त्रप्रसिद्धस्तेनद्रु
एवविलीयमूलाधारे प्रसृतोघनीभूयतत्रबद्धकुंडलाकृतिःसुक्षतास्थितेसुस्पेदा ३९ ऊरूपदेनऊरुमूल
संधिर्गुदंलक्षणे अतेतत्ताग्रारभ्यमध्य पर्यंतंयानिरंध्राणितानिस्पृशंतीतिव्यनुसूतामनोवृत्ति
भिरंतश्चंचला बहिश्चवमानेनप्राणादिनासस्पंदा ४० तस्यांमूलेतःसार्द्धत्रिवलयाकाराकुंडलिनीसंज्ञां

शीतार्त्तस्वल्पभोगीद्रभोगव द्बद्धमंडलं सिताकल्पाग्निविगलदिंदुवद्बद्धकुं डली ३९ ऊरोभूम
ध्यरंध्राणिस्पृशंतीवृत्तीर्चंचला अनारतंचसस्पंदापवमानेनतिष्ठति ४ तस्यास्त्वभ्यंतरेतस्मि
न्कदलीकोशकोमले यापराशक्तिस्फुरतिवीणावेगलसद्धृतिः ४१ साचोक्ताकुंडलीनाम्नाकुं
डलाकारवाहिनी प्राणिनांपरमाशक्तिःसर्वशक्तिजवप्रदा ४२

चिच्छक्तिंदर्शयतितस्याइति तस्मिन्मूलाधारेवीणामूलेदुलंल्पेणतंत्रीवेगेनेवलसंतीपरस्तद्भापराख्यास
र्वशब्दमूलभूतागतिःशब्दब्रह्मालिकास्फूर्त्तिःसैवप्राणसंगान्नाभिहृदयकंठदेशेषूत्तरोत्तरंव्यक्ततरापश्यं
तीमध्यमावैखरीत्यादिमेदान्भजतेइति तथाचोक्तंमंत्रशास्त्रेचैतन्यंसर्वभूतानांशब्दब्रह्मेतिपरंविदुः तस्या
ष्कुंडलीरूपप्राणिनांदेहमध्यगंवर्णात्मनाविर्भवतिसांवरेनाप्नुलंयासामित्रावरुणसदनाद्दुच्चरंतीत्रि
षष्ठीवर्णाननप्रकटकरणैःप्राणसमास्प्ररूतंतांपश्यंतीप्रथमसुदितांमध्यमांबुद्धिसंस्थांवा चंवक्त्रेकरण

प्राणानांस्वाधीनत्वेतत्संबद्धसिद्धीनामपिस्वाधीनत्वमित्याह राज्येतिसर्वस्याधिकारिणः ३४ इदानींसर्वसिद्धिबीं
देहानिलविधेयत्वमुक्तमुपपादयितुंसर्वदेहप्रसृतद्वासप्ततिसहस्रशाखप्रधाननाडीशताश्रितांमूलाधारादारभ्य
ग्रब्रह्मरंध्रंसप्तसुचक्रेष्वनुप्रविश्यनिर्गतांमूलाधारेसार्धत्रिवलयवेष्टनांतःसप्तकुंडलिनीशक्तिगर्भांसुषुम्ना
नाडीवर्णयतिपरिमंडलितेत्यादिना परितःप्रसृतशाखाभिःपरिवेष्टितत्वात्परिमंडलिताकाराअतएवां
त्राणामपिनाडीभिर्वेष्टनिकानाम ३६ तांमूलाधारेस्वांतर्गतकुंडलिनीसंस्थानानुकूल्येनवर्णयतिवीणे

राज्यादिमोक्षपर्यंताःसमस्ताएवसंपदः देहानिलविधेयत्वात्साध्याःसर्वस्यराघव ३४ परिमंडलिता
काराममर्मस्थानंसमाश्रिता आंत्रवेष्टनिकानामनाडीनाडीशताश्रिता ३६ वीणाग्रावर्तसदृशी
सलिलावर्तसन्निभाः लिप्यार्धोंकारसंस्थानंकुंडलावर्तसंस्थिता ३७ देवासुरमनुष्येषुमृगन
क्रखगादिषु कीटादिष्वजंतेषुसर्वेषुप्राणिषूदिता ३८

ति वीणायादंडस्याग्रेमूलभागेप्रसिद्धोयोरवालकस्तंत्रीमूलस्तालीलपरिवर्तितकणोवायःआवर्तस्तत्सदृशीलि
प्याति खनेन प्रदर्शितेलडोंकारस्यार्धंअर्धकारस्तस्यसंस्थानमिवसंस्थानंयस्याः द्रविडाक्षरेह्यर्धमिव
नागराक्षरेउत्तरार्धमिवातत्संस्थानंलेख्यमित्यर्थः अर्धंनपुंसकमित्येकदेशिनासमासः डोमाडोओतिपर
रूपं ३७ इदंचनमनुष्येष्वेवकिंतुसर्वप्राणिशरीरेष्वित्याह देवेति ३८

तत्रमूलाधारस्थायाःकुंडलिन्याअदस्यादिश्रवणेनेनाड्योदारमित्याशयेनाहतस्यामिति उत्पद्यंते प्रतीयंते विलीयं
तेसंकुचंति ४७ कथमुत्पद्यंतिविलीयंतेचतदाहनित्यमिति प्राणेनमूलनाड्यूर्ध्वपातोल्लकृतयात्रपानात्मनाऽधः
प्रवेशोन्मुखपातयाउक्तमुपसंहरति सेति सामानी साधारणीसमानपदाद्भावेस्वार्थेवाष्यञिङीहलस्तद्धि
तस्येतियलोपः ४८ अपरिछिन्नायाश्चितःमूलाधारेनाडीमूलेपरिछिन्नकुंडलिन्याख्यस्थांशाद्भुद्भवःकथं
किमर्थंचेतिरामःपृछतिआकल्पादितिकालतःसर्वमितिवस्तुतआपरिछिन्नदेशकृतपरिछेदाभावस्यापि

तस्यांसमस्ताःसवच्छाःनाड्योहृदयकेशिगाःउत्पद्यंतेविलीयंतेमहार्णवइवापगाः ४७ नित्यंपातोत्थु
कतयाप्रवेशोन्मुखपातया सासर्वसंविदांबीजंह्येकासामान्युदाहृता ४८ श्रीरामउवाच॥ आकल्पाद
नवछिन्नाचित्संवित्सर्वमस्तिहि तस्मात्कुंडलिनीकोशात्केनार्थेनोदयःस्फुटः ४९ श्रीवशिष्ठउवा
च॥ सर्वत्रसर्वदासर्वं चित्संविद्विद्यतेनच किंतस्याभूततन्मात्रवशादभ्युदयःक्वचित् ५०

नो१

वस्तुकृतपरिछेदाभावेतभविद्वत्वाशयेभयोरेवोपादनं ४९ वशिष्ठस्तुतर्हिकालकृतपरिछेदाभावोपितत्रांत
भूतएवतिष्ठत्युपादानंव्यर्थंयदिस्पष्टीकरणायतस्यपृथक्उपादानं तर्हिदेशकृतपरिछेदाभावेपितत्स
मानमितितन्नितयानुवादव्याजेनदर्शयन् निराकारायानिर्विषयाश्चचितःजीवाकारेणघटादिगोचरत
याचाभिव्यक्त्यर्थंतदासंविदुरेसंतभूततन्मात्रवीजभूतरित्युत्पार्थं विस्तराद्विवरिष्यन्स्थूलसूक्ष्मदेह
द्वयाकारपरिणतभूतसायेन्द्रो वचितोविशेषाभिव्यक्तिरित्याह सर्वत्रेत्यादिना ५०

तत्रकथंप्राणशक्तिर्जवप्रदातदाह अनिशमिति सैवस्वमुखात्प्राणमूर्ध्वंदीपति अपानंचाधआकर्षतीत्यनिशंनि
श्वसद्रूपेत्यर्थः ४३ कथंवुद्धिशक्तिर्जवप्रदातदाह यदेति यदा हृदिस्थि तःप्राणंकुंडलिन्या आकृष्टःसन् अ
पानरूपः साकुंडलिनीपदंयाति तदा भूतन्मात्राणपंचीकृतभूतान्येव वीजंउपादानंप्रसृतप्यावियेअंतःकरणे
भवतीतिभूःजीवःसंवित्स्फुत्तिसंकल्पाध्यवसायाभिमानरागादिवृत्तिभेदैरंतउदेतीत्यन्वयः ४४ कंथंचेंद्रिय

अनिशं निश्वसद्रूपारूपितेवभुजंगमी संस्थितोर्ध्वीकृतमुखीस्पंदनोहेतुतागता ४३ यदाप्राण
निलोयातिहृदिकुंडलिनीपदं तदासंविदुदेत्यंतर्भूततन्मात्रवीजभूः ४४ यथाकुंडलिनीदेहेस्फु
रत्यजडवालिनी तथासंविदुदेत्यंतर्मृदुस्पर्शवशादया ४५ स्पर्शनंमृदुनान्योन्यालिंगिकात्तत्रयं
त्रयोः यथासंविदुदेत्युच्चैस्तथाकुंडलिनीजनात् ४६

॥२

शक्तिर्जवप्रदा तदाह यथेति एवंप्राणवुद्ध्योराहितज्ञानक्रियाशक्तिःकुंडलिनीदेहेमृदुःस्पर्शःविषयसन्निकर्षो
येषांचक्षुरादीनांवशोदयात्सतीदेहे यथायथायाहृष्टाभोजकाहृष्टसामग्रीवैचित्र्येण स्फुरतितथातथाततदिं
द्रियैरर्थविशेषस्फूर्त्तिं तत्फलभोगादित्ताणसंविदुदेतीत्यर्थः ४५ कथंमृदुस्पर्शवशानुजातदाहस्पर्शनमिति
कुंडलिनी जयात्तथास्फुरतियथामृदुनाचक्षुरादि नोविषयस्पर्शनंप्रथममुदेतियथाचतत्रयंत्रंकार्यकारण
संघातंपुनातीतियंत्रघुःप्रमातातस्यहृत्तितारा वहिर्निर्गतिस्सतासविषयेणसह अन्योन्यमालिंगनमन्योन्या
लिंगिकाभावेएवुलक्ष्लिआप्तिरदेतितथाचतथाविषयावरणभंगेउच्चैः स्फुटतरासंवित्घटादिप्रथाउदेतित
थातेन तेनप्रकारेणेत्यर्थः ४६

तत्तन्मात्रपंचकंप्राणोमनोबुद्धिर्ज्ञानेंद्रियंकर्मेंद्रियमितिपंचधागतंलिंगशरीरंप्रतिबिंबतयाप्रविश्यदीपा
दीपशतमिवसंपन्नस्त्वंस्वसंविदंतर्भूतजन्मादिविकाराः आदिपदाज्जाग्रदाद्यवस्थाभेदाश्रयस्मिं
तथाविधेद्वीत्वंजीवभावंप्राप्तिथावत् तदासेलदेवसिद्धादसंज्ञपग्रहणमस्य ५६ कानिचिल्लिंगारंभपरि
शिष्टानिपंचकानिजीवस्पंदेवमनुष्या आकारवासनानुसारिसंकल्पलवत्तिपिण्डस्वसत्तामात्रकेणैवपं
चीकरणद्वारस्थूलदेहत्वंव्रजंति ५७ देहप्रकाशणाद्धेमादित्वंयतरादिस्थावरशरीरतां अपावापर्येगा
दित्वमित्यादिपदादेवस्थावरदेहपरिग्रहः हेमादित्वमित्यनेनस्वर्णरजतस्वर्णरोपलादित्वप्राप्तोऽल्पतदंत
र्गतभुवनादिभोग्यतांचेत्यर्थः ५८

तत्त्वंचधागतंहित्वंलब्ध्वासेत्वंस्वसंविदं अंतर्भूतविकारादिदीपादीपशतंयथा ५६ स्वसत्तामात्रके
णैव संकल्प लवरूपिणा पंचकानिव्रजंतीहदेहत्वंतानिकानिचित् ५७ कानिचिन्नियंगा
दित्वंहेमादित्वंचकानिचित् ५८ एवंहिपंचकस्पंदमात्रंजगदितिस्थिते चित्संविदत्रसर्वत्रवि
द्यते रघुनंदन ५९ केवलंपंचकवशाद्देहादौचेतनाभिधा जडसंधाभिधाक्वापिस्थावरादौज

अस्त्वेवंकिंततस्तत्राहएवंहीति स्थितसिद्धंतत्राधिष्ठानचैतन्यंसर्वत्रास्तीतियद्यप्यपिचेतनंकिंनस्यात्तत्रा
हविदिति ५९ पंचकवशाच्चैतन्याभिव्यंजकप्राणादिपंचकघटितलिंगदेहप्राधान्याद्देवमनुष्यदेहादौ
मुख्याचेतनाभिधाक्वापितिर्यक्लिंगस्थूलदेहयोःसमप्राधान्याज्जडसंधाभिधाजडचेतनाभि धास्था
वरादौतलिंगस्यांतःसंवेदनमात्रत्वेनबहिर्जनैश्चेतनत्वाविभावनाज्जडाभिधाप्रसिद्धेत्यर्थः ६०

तरलायते बुद्धेरग्रवच्छेदप्रतिबिंबनाभ्यां दिगुणीकृत्य प्रवेशाद्बहलीभूता जलसूर्यकवद्दिचांचल्यात्रं चलीभवती
सर्यः तत्रोपाधिकृतत्वहलीभावेन दृष्टांतमाह सर्वगइति ५१ तत्राप्युपाधिमालिन्यतारतम्येन चिदभिव्यक्ति
तारतम्यमित्याह क्वचिदिति मृच्छिलादिवस्तुनि तत्स्विदस्त्यग्रविद्याजाड्येनाभिभवात्तथा निस्यशेसभि
वनष्टमदर्शनंगतं देवमनुष्यादिलिंगेतु स्पष्टमभिव्यक्तं वृक्षादिलिंगेतत्क्वचित्प्रच्छन्नबहिःसंवेदनविवेका
द्यमतांगतं दृष्टं चिदेशइवनसत्तांशेतारतम्यमित्याह तदस्तीति तेषांत्रिविधोपाधीनांसर्वानुभवसिद्धेः सभ्दा

सर्वत्रविद्यमानापि देहेषुतरलायते सर्वगोप्या ततः सोसोभिस्यादौवै विजृंभिते ५१ क्वचिन्न
ष्टं क्वचित्स्पष्टं क्वचिदुच्छूनतांगतं वस्तुवस्तुनि दृष्टतत्सभ्दावे विजृंभितं ५२ एतभ्दूयःक्र
मेनाहं शृणुवक्ष्यामि तेन घ देहस्वेत्वयथोदेतिभ्रंशसंविन्मयःक्रमः ५३ चेतनाच्चेतनंभू
तजातंविभुतथाखिलं सर्वं चिन्मात्रसन्मात्रंशून्यमात्रंतथानभः ५४ तद्दिचिन्मात्रसन्मा
त्रं मविकारस्वनामयं क्वचित्स्थितंसविद्देवभूततन्मात्रपंचकं ५५

वैरेवलिंगैस्तत्सर्वत्रविजृंभितमनभिभूतमित्यर्थः ५२ उक्तामेवाभिव्यक्तितारतम्यंक्रमादासर्वासमाप्तेर्निरूप
यितुंप्रतिजानीते एतदिति स्वेमनुष्यादिदेहे चात्सद्भ्य्स्थावरादिदेहेयथायाहशतारतम्येन ५३ तदुपो
द्घातेनसूक्ष्मस्थूलभूताध्यासप्रपंचनायसर्वाधिष्ठानंसच्चिदाकरतंसर्वप्रपंचतत्कर्मशून्यमात्मतत्त्वमा
शादिस्वस्वभूतानांक्रमाद्यथा तदेवभूतमात्रात्मकपंचकंस्थितमित्याह तद्धीति ५५

ननुस्वःस्वात्मकःभावःस्वभावःसकथंविरुद्धविकल्पात्मकःस्यात् विरोधोहिपरसापेक्षःस्वभावस्त्वनन्यापेक्षःयदिस्वी
योभावःस्वभावस्तथाप्यसौस्वेना ऽसापेक्ष्येणपरमापेक्ष्यस्वविकल्पात्स्वरूपंनीतं वास्यादितिपर्यनुयुज्यतेत
र्हिलीलयास्वभावंविहायवान्वःपर्यनुयोक्तुमाःतावद्धिविरुद्धहादिशब्दरूपाःस्वा नुनरक्ततायैस्वार्थंबावर्त्ते यतस्त्रे
तत्पजाड्येविरुद्धेऽगग यतःएवंशीतोष्णादिधर्मपराहिमाग्न्यादिधर्मिपरावाक्सर्वापिइतिएवंप्रकारैवसर्वत्रपरि
दृश्यतइत्यर्थःस्वभावादितित्यल्लोपेकर्मणिपंचमी ६४ अथवाऽऽगपिनपर्यनुयोज्यातस्याःवासनाकल्पितविकल्पवल्प
तकार्यानुवादित्वेनतस्यापराधीनत्वात् किंत्वगृहीतवासनांशानांततविरुद्धविकल्पभावेनविकारिणांलिंगात्मनांयं

256 वाचःपर्यनुयोक्तुमाःस्वभावाद्रघुनंदन शीतोष्णादिहिमाग्न्यादिवाक्येतिपरिदृश्यते ६४ गृहीतवासनां
शानांप्रुष्यभावविकारिणां स्थितयःपंचकानांहियोज्यापर्यनुयोजने ६५ वासनास्तुविपर्यस्ताइतोनेतु
मितश्रुता पुंसाप्राज्ञेनशक्यतेस्तुरवंपर्यनुयोजितुं ६६ अशुभेवाशुभेवापितनपर्यनुयोज्यते प्रबुद्धवास
तंचाल्पसंचकंसुप्तवासनां ६७

चकानांस्थितयएवपर्यनुयोजनेयोज्याःताभिरविकल्पनेविरोधमात्रोच्छेदादितिभावः ६५ अथावानताःसामप्य
पराधःपूर्वपूर्वविरुद्धविकल्पसहस्रवासनानुसारित्वात् अतःप्राज्ञेनविरुद्धविकल्पकल्प नांतमन्विष्य
तापुंसाचितमितइलश्रविरुद्धविकल्पसहस्रेषुनेतुंविपर्यस्ताःविद्विष्टावासनाएवपर्यनुयोजितुंशक्येतेन
स्वभावाद्यइत्यर्थः ६६ पुंसामशुभेतिर्यक्स्थावरादिभावेशुभेदेवादिभावेवाप्रबुद्धवासनंसुप्तवासनंचपंच 
कंतिष्ठतितेनवासनैवतद्धेतुःपर्यनुयोज्यतेइत्यन्वयः ६७ 

त्रिष्वपि विकल्पेषु तारतम्येन स्थितेषु तत्र दृष्टांतमाह यथेति यथा दिवा विलीनोच्छूनसमुद्रः सा पशिशिरपवनसंप
र्कादेलातटे क्रमाद्धनीभावात्साध्वो निश्चलः स्थितः सन् द्रवप्रदेशे वीचीरिव चलः ईषद्धन प्रदेशे ईषच्चलः
असंतघनप्रदेशे स्थूलश्चास्थितः तथैवैषाश्चितनरतिर्यक्स्थावरदेहरूपेषु पंचकेषु लोलरूपा ईषल्लो
लाश्चसंततजाड्यान्विताश्च स्थिता इत्यर्थः ६१ यथा कश्चिद्धनीभावेन लोलत्वाभावेऽपि तस्य ना खिलबाधा
त स्तत्स्थावरादिभावेऽपि न चिद्रूपता हानिरित्याह इ तद्वत् नो इति काकुः किं अन्धिरिति व्यपदेशो न भवति
डा२

यथास्तब्ध स्थितो वीचिरिव स्थूलमिव स्थितः पंचकेषु तथैव त्रि लोलरूपा जडान्विताः ६१ इतः
सोऽम्भः स्तोलोलः किमब्धिरिति नो यथा विकल्पादौ तथैवैतत्पंचकं हि जडाजड ६२ देहादि पंच
कः जीवः स्पंदः शैलादिकं जड स्थावराद्यनिलस्पंदित्वभाववशात्तो न घ ६२.

किं त्वभवत्स्वेव यथा तथैवैतत्तु नरतिर्यग्विकल्पादौ चैतन्यप्रवृत्तमित्यर्थः अथवा पंजडाति कल्पो धस्तपंच
१४२ कधर्मेणैव न विधर्मि कलादित्याशयेनाह पंचकं हीति ६२ पंचकेत्वभाववशातः ईदृशा बहवो विकल्पा दृष्टा
इत्याह देहादीति देहाद्याकारपरिणतपंचकं प्राणधारणाधीनस्पंदनचैतन्याभ्यां जीवश्चेतनः तत्प्रयोजकः शै
लास्पंदः दिकं जडमेव स्थावरादिशरीरं त्ववाह्यानिलाधीनस्पंदि अतश्चेतन इत्यादिव्यवस्थितविकल्पास्व
भाववशतो दृष्टा इत्यर्थः ६२.

अध्यंतमध्येषु चले विकारिभिर्जडैश्च अधिष्ठानसद्रूपेण तु अचलैरजडैश्च ७४ एवं पंचकाइ व्यलिंगभेदाननंता
लयवार्येते ष्वेकतमस्यैकस्य चित्कमोपासनसमुच्चयानुष्ठानफलसमष्टिं हे भ्रातरांश्रासस्य कश्चिदेकः संकल्पपरमाणु
रूपसंसारनभोवृक्षस्य सर्वबीजमित्याह एवामिति समष्टि जीवरावादभिव्यासः संकल्पोभिसंकल्पस्तस्य दण्ः परमाणुः सर्ग
रूपाणां आकाशवृक्षाणां बीजं तेषु च सर्गकोशवृक्षेषु इमानि पंचकानी महीलपः ७५ सर्गाणामाकाशवृक्षत्वे यदुक्तं त

इतिसाधोस्फुरंतीमे चित्राः पंचकराशयः रूपैराद्यंतमध्येषु चलाचलजडाजडैः ७४ एवामेकोभिसंकल्पः पर
माणुर्महीपतेः जीवमाकाशवृक्षाणां सर्गाणां तेषि मानि तु ७५ इंद्रियाणि च पुष्पादि विषयामोदवर्त्ति हि
इच्छाभ्रमयोः राज लोमं जर्यश्च चलक्रिया ७६ लोकांतराणि स्वच्छानि गुल्मा मूलं समेरवः पल्लवा नीलजलदा
2S7 लतालोला दिशो दश ७७ वर्तमानानि भूतानि भविष्यंति च यानि तत् जयंति तान्यसंख्यानि फलानि रघु
नंदन ७८ पंचबीजास्तरा ते हि राम पंचकपादपाः। स्वयं स्वभावाज्जायंते स्वयं नश्यंति कालतः ७९ स्वयं ना
नात्वमायांति चिरं जाड्यास्फुरंति च स्वविवित्ताः शमं यांति तरंगा इव वारिधौ ८०

सुष्यत दामोदादिकल्पनयोपपादयति इंद्रियाणी त्यादिना आदिपादा हि इंद्रियावयवेषु पुष्पावयवतया चित्तं
योज्या विषयलवाणेषामोदेषु वर्त्तनशीलं तत्प्रधानमित्ति यावत् चंचलानां कर्मेंद्रियाणां क्रियाः ७६ स्वस्थानि
स्वर्गादिलोकांतराणि गुल्मा विटपा समेरवो मेरुसहिताः सर्वे पर्वता मूलं ७७ भूतानि चलविधिशरीराणि तत्
तस्य वृक्षस्य ७८ स्वभावात्स्वरवुवेकशून्यादात्मनः ७९ स्वस्मा द्विवेक्ता विवेकदृष्ट्या दृष्टा ८०

किंचवासनापर्यनुयोगस्य तत्तद्योपापे प्रवर्त्तकत्वेन कतास्वभावादिपर्यनुयोगस्य नकिंचित्कालमस्तीत्याह यत्रेति ६८ अत एव वासनाद्रूपे पूर्णमलाभात्मैर्वाद्याः स्वर्णराशयो वित्तप्राग्रसा निष्ठेवा निर्वृत्त छत्तापे धांतेतप्राग्रनिष्ठाः संपद्यंते विवेकनिष्ठा देवादिमदाभोगशालिदेहा अपि कीटाद्याइव लब्धत्वनाः संपद्यंतइत्याह तप्राग्रेति ६९ अत एव वासनास्वाप प्रबोधतारतम्यादेव पंचकेषु स्थावरादिवैचित्र्यमित्युदाहृत्य सदर्शतिप्रसुप्तेतिद्वाभ्यां ७० वासनाभिराविलेतास्वच्छेन चित्तेन सहिताः सवासनाविलाः [illegible] प्रदीप्तवासनास्स्पष्टवासनाः ७१ वासनावैचित्र्याद्देवदेवनरादिपंचकराशिराकाशभूमिगमनादिविचित्रमेव

यत्र पर्यनुयोगस्य फलं समनुभूयते तत्र संततं प्रयुंजीत नाकाशं मुष्टिभिः क्षिपेत् ६८ तप्राग्रतिष्ठामे
वाद्याः पंचकानां हि राशयः विवेकनिष्ठाः कीटाद्या एते स्थावरजंगमाः ६९ प्रसुप्तवासनाकेचिद्यथा
स्थावरजातयः प्रबुद्धवासनाः केचिद्यथा नरसुरादयः ७० सवासनाविलाः केचिद्यथैते तिर्यगाद
यः प्रदीप्तवासनाः केचिद्यथैते मोक्षगामिनः ७१ अथास्यास्त्वेव संवित्तु मनोबुद्ध्यादिकाः कृताः
हस्तपादादिसंयुक्तैः संज्ञाः पंचकराशिभिः ७२ तिर्यगादिभिरप्यन्यैरन्याः संज्ञाः प्रकल्पिताः स्थावरादि
भिरप्यन्यैरन्याः संविपदाः कृताः ७३

हारदामहस्तपादादिसाकल्पितकर्मेंद्रियसंयुक्तैर्देवनरादिपंचकराशिभिः स्वास्वसंवित्स्वेव देवयोग्यव्यवहारोचिताः मनोबुद्ध्यहंकाराश्चित्तं चक्षुःश्रोत्ररसनस्पर्शादिका अंतर्बहिःकरणरूपाः संज्ञाः संकेताः अत एवताः प्रतिप्राणि विचित्रस्वभावा इत्यंपत इतिभावः ७२ तिर्यग्भिः पश्वादिभिस्तु चत्वारः पादाः श्रृंगपुच्छं चेति यदादिभिस्तु चंचुः

मेण्याश्रपश्चवादिसंकेताः कल्पिताइत्यर्थः ७३

तत्रस्पंद शक्तेः प्रधानवृत्तितः तस्या नन्नैविध्यं दर्शयति अपानतामिति ५ वृत्तिभेदप्रयोजनमाह अथ इति अ
पागमनाद्येव प्रयोजनमित्यर्थः अपानोदानाभ्यां माकृष्यमाणापि स्वयं सौम्यविनिम्न लैव तदवष्टंभबलादे
वपुष्टा बलवत्यप्यूर्ध्ववृत्तिरुदानस्तपैवस्वस्थैव तिष्ठति न लिंगं बहिरुत्क्रामयतीत्यर्थः ६ एवमधोवृत्तेरपि सा
वष्टंभकत्वमाह सर्वेपतनमिति यदि सामान्यवृत्त्या न धार्यते तर्हि सा जीवसंविदपानवृत्त्या सर्वपतनं यायात् त
था आकृष्यमाणा अधोमार्गेण बहिर्यातीति किं तत स्तदाह तदिति ७ प्रागुक्तं स्पष्टमाह समस्तैवेति ८ अत एवमा

अपानतामुपागत्य सततप्रवहत्यधः समानानाभि मध्यस्थाउदानाख्योपरिस्थिता ५ अथ स्वपानकृ
पैवमध्यसौम्यैव सर्वदा पुष्टा । प्युदानस्तपैव पुंसाः स्वस्थैव तिष्ठति ६ सर्वपतनमयो याति यदि पत्ना
न्न धार्यते तस्मान्मृत्युमायाति तयानिर्गतयाबलात् ७ समस्तैवोर्ध्वमायाति यदि युक्त्या न धा
2 5 8 र्यते तस्मान्मृत्युमायाति तयानिर्गतयाबलात् ८ सर्वथालनितिष्ठन्त्वेलक्ष्योर्ध्वाधोगमाय गमो
तज्जंतोर्हीयते व्याधिरंतमारुतरोधतः ९ सामान्य नाडीवैधुर्यात्सामान्यव्याधिसंभवः प्रधाननाडी
वैधुर्यात्प्रधानव्याधिसंभवः १० **श्रीरामउवाच** ॥ किं विनाशः किमुत्पादाः शरीरेऽस्मिन्मुनीश्वर आधयो
शाः२
व्याधयश्चैव यथावत्कथयाशु मे ११

टी० मार्गेणा नयति निर्गच्छति ९ अभ्यासेन सर्वांगे समानवृत्तेतरवृत्तिजये सर्वव्याधिदयक्षमुंजयसिद्धिरित्याह सर्वथेति
आत्मनि देहे ९ एकशतं प्रधाननाड्यः तच्छाखास्तु मासान्यनाड्यस्तासु अन्नरसप्रापिकाद्याः समानवृ
त्तेर्य त्रैव कफमिताद्युपचया द्वैधुर्यं व्यापारस्तत्रैवेतरवायुभिर्वैषम्येणान्नरसाकर्षणाद्दलेरोगाणां
महारोगाणां च संभव इत्याह सामान्येति १० कस्माद्विनाशो येषां ते किं विनाशाः एवं किमुत्पादाः ११

श्लोकद्वयोक्तमेव संगृह्याह इतइतीइतः परावृत्ते इतःप्रह्या इष्टेः ८१ हेरामयेपंचकविलाशयः आलयंनिर्वासनं नाप्नपयंति विवेकवंशातास्नेह इव संसारे भूयो जन्ममरणं देहधारणादिसंस्थितिं न यांति इतरेतुजगतियथा पूर्वं प्रभ्रमंति वे त्यर्थः ८२ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पंचकविलासनामाशीतितमः सर्गः॥ ८०॥ कुंडलिन्याःप्रसंगेनरोगोद्भवशान्तिमाः सिद्धिसिद्धेदारणे पापाघशोध मिहवर्ण्य

इतो यांति समुत्सेधमितो यांति समंस्वयं एते जाड्य विवेकाभ्यां तरंगा इव तोयधौ ८१ ये विवेकवशमालयं गता राम पंचकविलासराशयः ते न भूय इह यांति संस्थितिं प्रभ्रमंति जगतीतरे मुहुः ८२ इतिश्रीयोगवाशिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धे पंचकविलासकथनं नामाशीतितमः सर्गः॥ ८०॥

श्रीवशिष्ठउवाच॥ एतत्पंचकबीजं तु कुंडलिन्यां तदंतरे प्राणमारुतरूपेण तस्याः स्फुरति सर्वदा १ सांतः कुंडलिनीस्पंदस्पर्शसंवित्कलामला कलोत्ताकलनेनाशु कथितांचेतनं चित २ जीवनाज्जीवतां याता मननान्मनस्थितामनःस्थिता संकल्पाद्भवसंकल्पाबोधाद्बुद्धिरितिस्मृता ३ अहंकाराख्यतां याता सैषा पुर्यष्टकाभिधा स्थिता कुंडलिनी देहे जीवशक्तिरनुत्तमा ४

ते यथा प्राणानिलो याति हृदि कुंडलिनीपदं तदासंविद्दृढेस्यंतर्भूत तन्मात्रबीजभूरितिबुद्धिशक्तिजवक्ष्यदलोपपादनेभूततन्मात्रबीजभूरि संशस्फुटीकरणाय कृतस्थूलसूक्ष्मपंचकविचारसंगमयनेव चरादिसिद्धिबीज प्राणाभ्यासो यत्प्रस्तुतं प्रस्तुतकुंडलिन्यां प्राणोद्भवप्रकारं दर्शयति एतदिति १ तस्य स्थूलदेहात्मकस्य पंचकेचस्यांतरे भूलोधारे तस्यां प्राणवर्णितायां कुंडलिन्यां एतस्य लिंगात्मकपंचकस्य बीजं उपासानभूतस्त्वं प्रथमं प्राणपंचकरूपेण स्फुरतीत्यर्थः १ सा प्राणरूपेणांतः स्फुरिता कुंडलिनीमारुतधर्मेण यः स्पंदः स्पर्शः संविदिति त्रित्वणकलनाभूत्वा कलाचित्जीवः मनःसं

दौःस्थ्यसमस्तार्थ्यंति कारणं आधिः सदेहस्याकारविपर्ययः २० सा च आधिआधि सामग्रीप्राक्तनैहिककर्मानुसारेण मिलतीत्याह प्राक्तनीति २१ २२ सामान्यः पेलवः सारोद्धतरश्च अवहिर्य इति व्यवहारः दुःखदास्त्रीपुत्रलालसादि तत्संभवश्च जन्मधयो जन्मादिविक्रियामूलं २३ अभिमतेनान्नपानस्त्रीपुत्रादिना २४ आधिमधिः भयोभयः सालोकपरिशीद्रज्जुतत्वप्रत्ययपर्यंतेनाववोधेन २५ प्राज्ञणनदीसर्वेषां तदवीरुधामि

दौःस्थ्यसकारणं दोषाख्याधि देहे प्रवर्तते नद्याः प्रावृट्वृद्धिदाधाभ्यामिवाकारविपर्ययः २० प्राक्तनीचैहिकीवापि शुभा वाप्यशुभा मतिः ये वाधिकाः सेवतयाति भिन्नो जयति क्रमे २१ आधयो व्याधयश्चैवं जायंते भूतपंचके कष्टं शृणु विनश्यंति राघवानांकुलोद्वह २२ द्विविधो व्याधिरस्तीह सामान्यः सार एव च व्यवहारस्तु सामान्यः सारो जन्ममयः स्मृतः २३ प्राप्तेनाभिमतेनैवं नश्यंति व्यावहारिकाः आधिद्वयेनाधिभावाः क्षीयंते व्याधयोप्यलं २४ आत्मज्ञानं विना सारो नाधिर्नश्यति राघव भयोरज्जुववोधेन रज्जुसर्पो हि नश्यति २५ आधिव्याधिविनाशानां रामसाधिसंक्षयः सर्वेषांमूलता प्रावृडनदी वतटवीरुधां २६ अनाधिजा व्याधयस्तु द्रव्यमंत्रशुभक्रमैः चिकित्सकादिशास्त्रोक्तैर्नश्यंति सन्मे रिहाघवा २७ स्नानमंत्रौ षधोपाया वक्तुश्चाधिगतानि च तथा चिकित्सा शास्त्राणि किमन्यद्वसर्वेषामाधिव्याधिविलासानां सारव्याधिसंक्षयो मूलच्छेदी त्यन्वयः २६ सामान्यव्याधिष्वनाधिजव्याधयः स्नानमंत्राः औषधानी त्याद्युपायावक्तुश्चैव द्विजनाद्यधिगतान्यौषधानि चिकित्साशास्त्राणि च भुस्नात्वपाशापंतरावेतिशेषः २८



259

तेषां निवृत्तिरौषधानुनयैस्तात्कालिकोपशमः सुखरूपस्यात्मः परिशेषात्सुखं तेषां मूलतो ज्ञानेन नाशो मोहा इत्य
र्थः १२ मिथः अन्योन्यनिमित्तकत्व क्रमं लग्ने कदाचिद्युगपद्दुःसन्नाद्वाह्यनिमित्तात्समं युगपत् कदाचित्सुखं तरि
तेषां पर्यायेण १३ मौर्ख्यमज्ञानं तन्मूले १४ तत्र आध्यधिव निमित्तान्याह अतत्वज्ञानेति आक्रमणं निग्रहस्तं विना
तदभावादित्यर्थः हृदि स्थितेत्यनवं स्तिमितवायुप्राप्यां स्वास्थ्ये सूक्ष्मतां तत्स्फुरा रागद्वेषेषु प्रसक्तेरिति शेषः १५

श्रीवशिष्ठउवाच॥ आधयो व्याधयश्चैव द्वयं दुःखस्य कारणं तन्निवृत्तिः सुखं विद्यात्तत्क्षयो मोक्ष उच्य
ते १२ मिथः कदाचिज्जायेते कदाचित्सममेव च पर्यायेण कदाचिच्च आधिव्याधि शरीरके १३ देहदुःखं वि
दुर्व्याधिमाध्याख्यं वासनोमयं मौर्ख्यमूले हि ते विद्यात्तत्वज्ञाने परिक्षयः १४ अतत्वज्ञानवशतः स्वेन्द्रिया
क्रमणं विना हृदितानवमुत्स्फुरा रागद्वेषेष्वनारतं १५ इदं प्राप्तमिदं नेति जाड्याद्वा घनमोहदाः आधयः सं
प्रवर्तन्ते वर्षास्विव मिहिकाइव १६ प्रशान्तुरं तीक्ष्ण मौर्ख्ये च चेतस्यनिर्जिते दुरन्नाभ्यवहारेण दुर्देशाक्र
मणेन च १७ दुष्कालव्यवहारेण दुष्क्रियास्फुरणेन च दुर्जनासंगदोषेण दुर्भावोद्भावनेन च १८ क्षीण
त्वाद्वा प्रपूर्णत्वान्नाडीनां रंध्रसंततौ प्राणे विधुरतां याते काये तु विकलीकृते १९

इदं प्राप्तमिदं न प्राप्तमिति चिंताया इतिः भयशोकनिमित्तप्रासौतत्स्वतीकारोपायापरिज्ञानलक्षणं घनं मोहं ददती
ति घनमोहदाः १६ इदानीं शारीरव्याधीव हेतुनाह प्रशान्तमित्यादिना इक्षण मौर्ख्ये भ्रांते तस्मिन्दुरन्नादयस्तुवा
ना२ स्याः दुर्देशा श्मशानादयः १७ दुष्टमुनिशीघ्र प्रदोषादिका लेभ्यमानव्यवापादिव्यवहारेण दुर्भोभाः विषसर्पव्या
घ्रतस्करादिशंकास्तेषामनस्युद्भावनेन १८ नाडीनामन्यस्याप्रवेशेनक्षीणत्वात् द्विगुणरसवातादिप्रवेशेन
प्रपूर्णत्वाद्वा विधुरतां कफवातपित्तादिप्रकोपेनआ
कुलतां आघातादिना विकलीकृते १९

धातुवैषम्यपरिणामस्वभावतः ३७ उपसंहरति एवमिति अभावात्क्षयपर ३८ हरितक्यः फलानि हरीतक्यः फलेलुपिह रीत
क्यादिव्यक्तिरितिनियमात् न वचने पुक्तवद्भावः तथापरलवादयो वायुवह्निभूतलादिवीजात्मकामंत्रवर्णाः त्रिकभा
वनावशतो नाडीशुद्ध्याद्या कौरपरिणतान्नरसानामुत्सारणप्रेरणादिकार्यं कुर्वंतीत्यर्थः ३९

या न्यन्नानि निरोधेन तिष्ठंत्यतः शरीरके तान्येव व्याधितां यांति परिणामस्वभावतः ३७ एवमाधेर्भवेद्व्या
धिस्तस्याभावाच्च नश्यति यत्रमंत्रैर्विनश्यंति व्याधयस्तत्क्रमं शृणु ३८ यथा विरेकं कुर्वंति हरीतक्यः स्व
भावतः भावनावशतः कार्यं तथा परलवादयः ३९ शुद्धया पुण्यया साधो क्रियया साधुसेवया मनः प्र
याति नैर्मल्यं निकषेणेव कांचनं ४० आनंदो वर्धते देहे शुद्धे चेतसि राघव पूर्णेंदावुदिते यद्वन्नैर्म
२६० ल्यं भुवने यथा ४१ सत्त्वशुद्ध्या वहंत्येते क्रमेण प्राणवायवः जरयंति तथान्नानि व्याधिस्तेन विन
श्यति ४२ आधिव्याध्योरिति प्रोक्तौ नाशोत्पत्तिक्रमौ त्वहि कुंडलिन्याः कथा प्राणदधुना प्रकृतं शृणु ४३
पुर्यष्टकपराख्यस्य जीवस्य प्राणनासिकां विद्धि कुंडलिनीं मंतरामोदस्येव मंजरी ४४ तां यदा पूरकाभ्या
सादापूर्य स्थीयते भृशं तदैति मेरुवत्स्थैर्यं कायस्यापीनता तथा ४५

आध्युपशमोपायानाह शुद्धयेत्यादिना ४० ४१ ४२ प्रासंगिकप्रश्नोत्तरमुपसंहृत्य संप्रकृतं सिद्धहेतुनिरूपणं प्रस्तौति आधी
ति ४३ पुर्यष्टकाख्यस्य लिंगात्मनो जीवस्याधारभूतां ४४ आपूर्य कुंभेनाभ्यंतरप्राणमवष्टभ्यैत्यर्थः तथा च पतंजलेः सूत्रं कूर्म
नाड्यां स्थैर्यमिति कंठकूपादधउरसि कूर्माकारा नाडी तस्यां कृतसंयमः स्थैर्यं लभते यथा सर्पो गोधेरेति तद्वत्कायस्य काय
स्यापीनता गरिमाख्या सिद्धिरपि तथा तादृशी मेरवी सिद्धिरित्यर्थः ४५

आधिभ्यो व्याधिजन्मप्रकारं तच्चिकित्सोपायं च रामः पृच्छति आधेरिति द्रव्यादौषधादितरया मंत्रपुण्यादिरूपयेति स्वसंभा
वनयोक्तिः २९ तत्र प्रथमं तत्तज्जन्मप्रकारमाह चित्त इत्यादिना विधुरिते आधिभिः क्षुब्धे क्रमं पर्येष्टं ज्ञातं नोपपादयति तथाही
तिसार्द्धेन अग्रं पुरो मार्गं ३० ३१ दार्ष्टान्तिके पितर्येवं अधिकृतात्संक्षोभात्प्राणवायवः साम्यमुत्सृज्य मार्गेण वहंति यथा ज
गस्य प्रविष्टेन प्रवेशेन क्षुब्धानि पयांसि सरित्तटे अमार्गे वहंति तद्वत् ३२ विसंस्थितिं कम्पिकासंभं विषमं दिगूर्ण

**श्रीरामउवाच॥** आधेः कथं भवेद्व्याधिः कथं च सा विनश्यति द्रव्यादितरया युक्त्या मंत्रपुण्यादिरूपया २९
**श्रीवसिष्ठउवाच॥** चित्ते विधुरिते देहः संक्षोभमनुयात्यलं तथा हि रुषितो जंतुरग्रमेव न पश्यति ३० अ
नवेक्ष्य पुरो मार्गममार्गमनुधावति प्रकृतं मार्गमुत्सृज्य शरार्तो हरिणो यथा ३१ संक्षोभात्साम्यमुत्सृज्य
वहंति प्राणवायवः देहे गजप्रविष्टेन पयांसीव सरित्तटे ३२ असमं वहति प्राणे नाड्यो याति विसंस्थितिं अ
सम्यक्संस्थितिं भूपे यथा वर्णाश्रमक्रमाः ३३ काश्चिन्नाड्यः प्रपूर्णत्वं याति काश्चिच्च रिक्ततां प्राणे विधु
रिते देहे सर्वतः सरितो यथा ३४ कुजीर्णत्वमजीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेव वा दोषायैव प्रयात्यन्नं प्राणसं
चारदुष्क्रमात् ३५ यथा काष्ठानि — याति प्रावृषि देशं सरिद्द्रुमः तथान्नानि न यसंतः प्राणवातः स्वमा

ताप्रयुक्तं विषमसंस्थानतां ३३ तदेवाह काश्चिदिति प्राणे विधुरिते सर्वतो विदूलीकृते देहे सरितो नाड्यः स्रो
तांसीव ३४ ३५ समानाख्यः प्राणवातः स्वं स्वं प्राश्रयं सर्वशरीरभुक्तान्यन्नानि रसीकृत्य नयति मध्ये उड्समान
रानह्येत प्लुतमन्नं समं नय श्रीतिश्रुतेरिति भावः ३६

आदिव्यानामिंद्रियाणामितिभावः लक्ष्येषश्यानादरे इतिषष्ठी पदार्थादीनामिंद्रियाणाम दीप्यानांसतांसत्यपितत्स
न्निकर्षे सिद्धानांतत्वंतज्जेश्वरत्वंदुर्लभंतदानयनाऽगुणेऽर्थादेष प्रभासंन्निकर्षे विनापोऽशांतेप्राणधारणमा
त्रेणसिद्धानांदर्शनंकथंभवेत् तच्चदीदृशमित्यर्थः ५२ तत्रकथंभवेदितिसंशयमित्थापत्यावशिष्ठःपरिहरतिनकेचनने
ति नभस्वंतःवायुभूताःसिद्धाः आश्रिताज्ञानैर्मलिनैःपुरुषेंद्रियैरदिव्यैर्नोपायांतरेणवानदृश्यंतइतिसत्यमेव
त्वयोक्तमित्यर्थः ५३ केनतर्हिदृश्यंतेतदाहविज्ञानादिति विज्ञानायोगाभ्याससंस्कृतमनसः ५४ कीदृशमिति

**श्रीरामउवाच॥** दर्शनंकीदृशंब्रह्मन्नपलोऽगुणंविना आदिव्यानामिंद्रियाणांतत्वमेवंकथंभवेत् ५२
**श्रीवशिष्ठउवाच॥** नकेचनमहावाहोभूचरेणनभस्वतः आदिव्येनाश्रिताज्ञानैर्दृश्यंतेपुरुषेंद्रियैः ५३
विज्ञानाद्दूरसंस्थेनबुद्धिनेत्रेणराघव दृश्यंतेव्योमगाःसिद्धाःस्वप्नवत्स्वार्थदाऽऽप्रवि ५४ स्वप्नावलोकनं
यद्वत्तद्वत्सिद्धावलोकनं केवलोथविशेषोयंसिद्धप्राप्तौस्थिरार्थता ५५ मुखाद्बहिर्द्वादशांतेरेचका
भ्यासयुक्तितः प्राणेचिरंस्थितिंनीतेप्रविश्यसपरांपुरीं ५६ **श्रीरामोवाच॥** वदस्वभावस्यकथंब्रह्मन्नच
लसंस्थितिः वक्तारःसानुकंपाहिदुष्प्रश्नेपिनखेदिनः ५७ **श्रीवशिष्ठउवाच॥** शक्तिर्योऽस्वभावाख्यायथा
स्फुरतिचात्मनः सर्गादिषुतथैवासौस्थितिंयातीतिनिश्चयः ५८
वो स्या
प्रश्नांशस्योत्तरमाहस्वप्नावलोकनमितिस्थिरार्थतासंवादवरदानफलावा स्याद्व्यवहारक्षमार्थतास्वप्नापेक्षमावि
शेषइत्यर्थः ५५ इदानींपरकायप्रवेशोयेनोपायेनसिद्ध्यति तमाहमुखादितिद्वादशांगुलिपरिमितप्रांते ५६ विशे
षोयंसिद्धप्राप्तौस्थिरार्थतेतियदुक्तंतत्रस्वभावएवहेतुर्वाच्यः सर्वस्यजगतोमायामयत्वादनियतस्थितित्वप्राग
दुक्तस्यैवचदृश्यपटतादृष्टे स्यादिनाद्युत्पादिनतत्रस्वस्वस्यैकस्यनियतस्थितिःकथमितिरामःपृच्छतिवदेति
५७ सत्यसंकल्पस्येश्वरस्यसर्गादिकाले संकल्पप्रवृत्तावस्तुस्वाभावनियतिरपियावत्सर्गकालमेवनप्र

केनतहूर्ध्वंमाभोगतिसिद्धिस्तदाहपदेसादिनापूरकेणपूर्णे देहेऽप्रतआपातःमूलाधारादारभ्यब्रह्मरंध्रपर्यंतंदीर्घीकृतो
र्ध्वमाकृष्टःप्राणमारुतोयस्मिन्कर्मणितद्यथास्यात्तथा सं वि तः कुंडलिनीप्राणनिरोधोद्भूतमूलाग्निसंतप्तकुंडलिनीशरीरं कूर्म
मानसंभ्रमंचाभ्यासपाटवेनाभूताप्लावनेननचसोऽसह्यकहै ऊर्ध्वंनीयते ४६ नीयमानोऽचसाऽप्राकर्षणात्दंडोपमाही
र्धतांगतासतीसर्पीवत्वरितैवोर्ध्वमभ्यासपाटवायचातिकथयातितदाहताडीरि ४७ तदानाडीद्वारानीरंध्रेनिरवका
शंयथापवनेनापूर्णंत्वललुलमापन्नासमस्तमापामस्तकमिदंहेकंकूपादूर्ध्वमाकृष्यमाणान्चर्मभस्त्रातततंयाइमात

पदाहूरकहर्षणतिरायतप्राणमाकृत्तं नीयतेसंविदेवोर्ध्वंसोहुधर्मक्रमंभ्रमं ४६ सर्वविवरितैवोर्ध्वंयातिदंडोप
मांगता नाडीःसर्वाःसमापदयदेहवद्धालतापमाः ४७ तदासमस्तमेवेदंमुत्स्नावयतिदेहकंनीरंध्रपवना
शक्तिः पूर्णभस्त्रेवावृततातरं ४८ इत्यभ्यासविलासेनयोगेनव्योमगामिता योगिनःप्राप्नुवंत्युच्चैर्दीनाइंद्रेशा
४ मिव ४६ ब्रह्मनाडीप्रवाहेणशक्तिकुंडलिनीपदा वहिरूर्ध्वंकिपाटस्यद्वादशांगुलमूर्द्धनि ५० रेचकेनप्रयोगे
णनाइयंतरनिरोधिना मुहूर्तंस्थितिमाप्नोतितदाव्योमगदर्शनं ५१

रमंतःप्रदेशोयेनतथाविधमंस्त्रिवतऊर्ध्वंप्लावयतिऊर्ध्वंनंकरोतितदेवाकाशगमनमित्यर्थः ४८ इतिएवंविधेनअ
भ्यासविलासेनकायाकाशयोःसंबंधसंयमलक्षणेनतथाचेभगवतःपतंजलिःसूत्रंकायाकाशयोःसंबंधसंयमाल्लघु
तूलसमापत्तेश्चाकाशगमनमितितद्व्याख्यानंच यत्रकायस्तत्राकाशंकायस्यतेनसंबंधःप्राप्तिःतत्रकृतसंयमोयोगी
जित्वातत्संबंधलघुतूलादिषुआपरमाणुभ्यःसमापत्तिंलब्ध्वाजितसंबंधो योलघुलात्ब्जलेपादाभ्यांविहरतितस्तूर्णनाभि
तंतुमात्रेविहृत्यरश्मिषुविहरतिततोयथेष्टमाकाशगतिरस्यभवतीति ४८ इदानींसिद्धदर्शनोपायमाहब्रह्मना
डीत्यादिनापदारेचकेनप्रयोगेनोर्ध्वमाकृष्टाकुंडलिनीशक्तिःब्रह्मनाडीसुषुम्नातदंतःप्राणप्रवाहेणशीर्षकपाल
कूपस्थितेब्रह्मरंध्रकपालस्यबहिर्द्वादशांगुलमितेमूर्द्धनिबोडशांतास्येस्थानेमुहूर्तमात्रंस्थितिमाप्नोतितदाव्योमगानां

जयकालेऽप्यावर्त्तनामाऽस्त्राह्लादि फलमल्लैवनित्यमभीक्ष्णं प्राणपालोऽग्निरस्यानिगिरिणाभ्यांस भृसलायतेकं
पेनाव्यक्तरवंजनयति अव्यक्तकलुरणं ऽनिवहुलग्रहणात्करोत्यर्थैक्यिङ् समुन्नतिरुर्ध्वंमुखतातया विवर्त्ति
नीपरिवर्त्तनाशीला ६५ द्यावाष्टपिथ्योर्मध्येऽहेतुर्विहितनिषिद्धक्रियेव प्राणनयोरूर्ध्वाधोगतिहेतुत्वात्सं
दधर्मिणीचाद्दुआदिसंविलन्दुणनामधूनांसुपादि विषपासादानांविवाधेऽर्केइवास्थिता ६६ शक्तयो

आवर्त्तफलमालेवनित्यं सलसलायते ६५ डाहृत्तेव भुजंगीसमुन्नतिविवर्त्तिनी ६५ द्यावाष्टथियोर्मध्यस्था
क्रियेवस्पंदधर्मिणी संविन्मधुविवोधार्कोहृत्सरनपुरुष इपदी ६६ तत्सर्वंशक्तिपद्मादिवाह्येनाभ्यंत
रेत्तथा हृदिव्याधूयतेवातैः पत्रकंदमिवाभितः ६७ यद्वद्व्योमस्फुरत्संगस्वभावात्तत्रवापवः दलवन्म दुयत्किं
चिभ्दृशंकवलयंतितत् ६८ वातैराहन्यमानं तत्सद्मादितरलीयते हृद्यन्यान्येतिकायेऽपि पल्लवादिय पातरोः
६९ देहेत्वाजरणं सर्वेरमानां पवनोन्वहं जनपत्यग्निमन्योन्यंमं घर्षोद्गनकेऽएवत् ७० समाकृशीतवातात्मा
देहस्तेनौष्म्यमेत्यथ उदेते तेनससर्वांगेभुवनंभानुभायथा ७१

ज्ञानकर्मेन्द्रियादिशक्तयः प्रागुक्तं हृत्पद्मभादि पदान्नाडीजालं चहृदि अभ्यंतरेर्वर्तिते त्तथाव्याधूयते कंप्यते यथावाहे
नवातेनतरु पत्रकदंवाधूयते तद्वदित्सर्थः ६७ वाह्यव्योमपद्म हृदि शालेस्फुरति तत्र चस्वभावादेव वायवोव लवत्राणापा
नादयः दिभृङ् गणत्वणादि चेकवलंयंतीवकाले नज्ररयंति तद्वद तव्योमन्यपि प्राणवायवः भुक्तमन्नादिजरयंतीत्यर्थः ६८ जरा
प्रकारमेवाह वातैरितिप्रागुक्तहृत्पद्मनाडीभस्त्रादि प्राणवातैराहन्यमानं ध्मायमानं लोहकारभस्त्रेवतरलायमानस्यहृदि
अतः प्रविष्टस्यान्नस्य प्रथमं रसः रसाद्रक्तं रक्तात्मांसं मांसत्वक् त्वचो मेदः मेदसो मज्जा मज्ज्ञोस्थीनि अस्थिभ्यः शुक्रमितिविचित्रका
र्येणान्यथा अन्यापरिणतिः एतिगच्छति अथापि यथा वसंते तरोरंतः प्रविष्ट भौमरसस्य पल्लवामंजर्यः पुष्पाणिफलानीत्यादिरणतिस्तद्वदित्यर्थः समः

६९ देहे स्थितिः आजरणं जरणपर्यंतं परमाचरमं ध्यातपरिणा
मपर्यंतमित्यर्थः ७० सदेहः सर्वांगेऽदितेन प्रदी
प्तेनतेनजाठराग्निनाऔष्ण्यंएति ७१

६९ तत्र साधुस्वपिधानस्थाने भूत्वा तरपरिणामसिद्ध
येपरस्परंघर्षो जाठरज्वलनाग्निमाह किं रस्तीत्याशयेनाह

त२

कालभेदेनेव देशभेदेनापि वस्तुशक्तेरनियततां दृष्टान्तेनाह अव्यक्तत्वादिति क्वचित्काश्मीररूपे देशादं व्रीह्यादि फलं ५९ नाना
ऽनानातया अनियतस्वभावतया स्थितं सर्वमेवेदं ब्रह्म ब्रह्मस्वभावेनैव नियतैकरूपं नान्येनेत्यर्थः कथं तर्हि वह्नेरूर्ध्वं ज्व
लनादिनियतिस्तत्राह जृंभत इति प्राणिकर्मतत्फलोपभोगव्यवहारार्थं अज्ञातं ब्रह्मैव कंचित्कालं तथा नियतस्थिति
मत्त्वाज्जृंभत इत्यर्थः ६० इदानीमणिमाख्यां महिमाख्यां च सिद्धिं केनोपायेन सिध्यतीति रामः पृच्छति सूक्ष्मतिनीय
ते योगिनेति शेषः ६१ अस्य प्रश्नस्योत्तरसर्गे तिस्तराहुत्तरं विवक्षुस्तदुपोद्घाततया देहे अग्नीषोमव्याप्तिं निरूपयिष्य
न्प्राणापानयोः संघर्षा दंतराले जाठराग्निनिष्पत्तौ दृष्टांतमाह काष्ठेति ६२ देवः द्वैधीभावद्वयोः प्राणापानयोः अग्नि

अव्यक्तत्वादविद्याया वस्तुशक्तिरपि क्वचित् भिद्यते हृष्यते ह्यंगवसंते शारदफलं ५९ सर्वमेवमिदं ब्रह्म नाना
शक्तितया स्थितं जृंभते व्यवहारार्थं केवलं कल्पितस्थितिः ६० श्रीरामउवाच ॥ सूक्ष्मच्छिद्रादिगलसंपूरणा
र्थं चरस्यवा अनूनां स्थूलतां वापि कायो पनीयते कथं ६१ काष्ठकचयोः श्लेषाद्यथाच्छेदः प्रवर्तते द्वयो
संघर्षणाद्वह्निः स्वभावाज्जायते तथा ६२ मांसं कुर्यन्त्र जठरे स्थितं श्लिष्टमुखं मिथः ऊर्ध्वाधः संमिल
त्स्थूलं ध्वंभस्थैरिव वै तस्य ६३ तस्य कुंडलिनी लक्ष्मीर्नलीनां तन्निजास्पदे पद्मरागसमूहस्य कोशमुक्ता

जाठरः ६२ प्राणापानयोः संघर्षात्तेपपत्तये अन्योन्याकर्षकत्वे कारणमाह मांसमित्यादिना कुत्सितस्य देहयंत्रस्य
जठरे उदरप्रदेशे नाभेरूर्ध्वमधश्च संमिलत् अतएव मिथः श्लिष्टमुखाभ्यामाशयपद्मकोशरूपस्य स्थूलं मांसं दिविस्थैरूर्ध्व
माकाशसंस्थैरधः जलेतिमध्ये अभोगैः परस्परश्लिष्टैरुपलक्षितं अधोभं सा ऊर्ध्वं वायुना च विरहदेशयोः लक्ष्य
माणं वेतसंकुंजमिव कंपमानं स्थितं वर्तते इत्यर्थः ६२ अस्तु ततः किं तत्राह तस्येति तस्य मांसस्याधस्तनभस्त्राभा
गस्य मूलभागरूपे निजस्मास्पदे मूलाधारे आयुक्ता कुंडलिनी सर्वस्य कार्यकारणसंघातस्य प्राणपदत्वाल्लक्ष्मीः

परस्परं पर्यायेण प्रतीभेतोजिजीवतेजे: सचिद्धिककृतयोरभावश्चांद्दसः अज्जुनगमामितिदीर्घः उज्जीवेते इति पाठे ऽन्यपरस्य
रमुपजीवइत्यर्थः ८० अनयोर्जन्मबीजांकुरवत्परस्परोपादानकं दिवसरात्रिवत्परस्परनिमित्तकं च स्थितिस्तु छायातपस
मापरस्परोपघातिनीत्यर्थः ८१ दृष्टांतभेदोपन्यासस्य तात्पर्यमाह तत्वेति युगपदुपलंभे छायातपस्थितिः पर्या
येणोपलंभे दिनरात्रिस्थितिर्दृष्टांत इत्यर्थः ८२ दृष्टांतयोः कार णभावद्वयपरत्वपदा व्यवांतरभेदांतरद्वयोपितात्य

**श्रीवशिष्ठउवाच॥** अग्निसोमौ मिथः कार्यकारणे च व्यवस्थिते पर्यायेण समं चेत्तौ उज्जीवेते परस्परं ८० जन्मां
गबीजांकुरवत्तथा दिवसरात्रिवत् स्थितिश्छायातपस्येव केवलासेतयोर्भवेत् ८१ तुल्यकालोपलंभासावि
त्यं छायातपस्थितिः केवलैकोपलंभाद्यास्थितिर्दिवसरात्रिवत् ८२ कार्यकारणभावश्च द्विविधः कथितोनयोः

263 सद्रूपपरिणामोत्थो विनाशपरिणामजः ८३ एकस्माद्यद्द्वितीयस्य संभवोंकुरबीजवत् कार्यकारणभावोसौ
सद्रूपपरिणामजः ८४ एकनाशे द्वितीयस्य यद्भावो दिनरात्रिवत् कार्यकारणभावोसौ विनाशपरिणामज
पर २ ८५ सद्रूपपरिणामस्य मन्ये क्रमसंस्थितेः अदृष्टोपलंभादितरस्य प्रमाणं नोपयुज्यते ८६ विनाशपरिणामस्य
दिनरात्रिक्रमस्थितेः अभावोप्येकवस्तुस्योगतोमुख्यप्रमाणता ८७

र्यमस्तीत्याह कार्यकारणभावश्चेति ८३ तयोराद्यमुपपादयति एकस्मादिति ८४ द्वितीयमुपपादयति एकेति भाव
उत्पत्तिः ८५ आद्ये कार्यदशायां कारणस्य लेभदात्मकोपघट इत्यादिप्रत्यक्षं प्रमाणमित्याह सद्रूपेति यद्यप्यनुमा
नादीनामपि संभवोस्ति तथापि प्रत्यक्षासिद्धेर्थे न तेषामुपयोग इत्यनुपयोगोक्तिः ८६ एवं द्वितीये त्वकार्यदशायां
कारणस्य ते दिवा रात्रिं नोपलभामहे इत्यनुपलब्धिः प्रमाणमित्याह विनाशेति उपलब्धिः एकवस्तुस्थः एकव
स्तुमात्रग्राहिप्रत्यक्षाविरुद्धः ८७

तस्यैव सर्वदेहव्यापिनो जाठराग्नेर्हृत्स्थं तारकाकारेण योगिभिरुपासने क्षिपत इत्याह सर्वत इति अस्मिन्देहे ७२ तदेव
चिद्रूपेण चेत्समानं व्यवहितो वेप्रकृष्ट सर्वपदार्थदर्शनसिद्धिं जनयतीत्याह तादिति ७३ तस्याग्नेरिंधनमाह तस्येति वाड
वस्याग्नेः सामुद्रं जलदहनेः पंकजखंडैराम्यपंक्त्वसरत्न कोशशायिनस्तस्य जाठरस्याग्नेरपि शारीरमन्नरसरूपं जलं
संशुष्कं ज्वलनयोग्यमिंधनमित्यर्थः ७४ देहे इंधधनमभिन्नं शंलद्दाणेन विभज्य देहस्याग्नीषोमात्मकत्वमाह यदिति
७५ वहिरपि जगत्प्रकाशौष्ण्याभ्यां शैत्यजाड्याभ्यां चाग्नीषोमात्मकं ज्ञेयमेत्याह सर्वमिति ७६ अग्नेयवाचिज्जडोभयघट

सर्वतो विचरेदस्मिंस्तत्तेजस्तारकाकृति हृत्पद्मे हेमभ्रमरो योगिनां चित्ततां गतम् ७२ तत्प्रकारमयं ज्ञानं चिति
सम्यक्प्रधूति येन योजनलक्षस्थं वस्तु निःसंहिहृश्यते ७३ तस्याग्नेर्वाड [illegible] स्वेदजलं संशुष्कमिंधनं मांसपंक
जखंडाद्यहृत्सरःकोशवासिनः ७४ यदन्नशीतलत्वं च तदस्यात्मेंदुरुच्यते इतीदोरुत्थितः सोऽग्निरग्नी
षोमाहि देहकः ७५ सर्वं लिष्टात्मकं किंचित्तज्ज्ञोऽर्कोग्न्यभिधं विदुः शीतात्मकं लसोमाख्यौ ताभ्यामेवकृतं जगत् ७६
विद्याविद्यास्वरूपेण सर्वं सदसदात्मना जगत्त्रयेनानिर्वृत्तं तदेवं विभज्यते ७७ संवित्प्रकाशो विद्यादिसर्पमज्ञं
विदुर्बुधाः असज्जाड्यं तमोविद्याघ्राहुः सोमं मनीषिणः ७८ श्रीरामउवाच वह्निर्विद्यात्मनः सोमादुदेतीति मुने
श्वर साम्यस्योत्पत्तिमधुना वद मे वदतां वर ७९ मधु

तं सदात्मकमविद्याशबलं ब्रह्मैव जगदाकारेण निर्वृत्तमित्ति तदे वैवं प्रकाशजाड्यात्मनाग्नीषोमरूपेण विभक्त
मित्याह विद्येति ७७ तं विभागमेव स्फुटमाह संविदिति [illegible] आत्मतत्त्वस्फूर्तिरादिपदाद्बाह्यार्थप्रथा च ७८ देहे
ष्वाजरणं सर्वरसानां पवनोऽत्र हृज्जनदूरसत्त्विमन्योन्यस्य [illegible] दिति लब्धुत्पादे हे वहिअग्र प्रसर्जरा गत्या
देवाध्वधीनोभद्रवोदयादिदर्शनाद्दहुर्वित्यात्मनः सोमादुदेतीत्युपमपोर्त्मयानुरुद्धइति प्रश्नः स्पष्टः ७९ रामः

अनुपलब्धेः प्रामाण्यसंदेहं वा इति प्रत्यक्षवदिति प्रमेव प्रमाणमेव नचाभावे प्रमाकरणत्वमन्यत्र न दृष्टमिति भ्रमितव्यं तेजोऽभा
वस्यशीतानुमितौ लिंगविधया करणत्वप्रसिद्धेरित्याह अन्यभाव इति ८९ वह्निरग्नेः सद्रूपपरिणामेन सोमकारणत्व
मुदाहरति तत्तत्र ९० अभावपरिणामेनापि तदुदाहरति अतोऽग्निर्यत उद्वायुभावं प्राप्नोति यदा वा अग्निरुद्वायति
वायुमेवाप्येतीति श्रुतेः ९१ ति १

प्रत्यक्षवदभावोपि प्रमेव रघुनंदन अग्न्यभावोपि शीतस्य प्रमाणं सर्वजंतुषु ८९ अग्नि ईमतया
भागाद्यो प्रयाति पयोदतां सद्रूपपरिणामेन तदग्निः सोमकारणं ९० अग्निर्नष्टतयाशेसाद्वायुतामेवया
तियत् विनाशपरिणामेन तदग्निः सोमकारणं ९१ समुद्राम्बुधिपयः पीत्वा धूमो जारेण वाडवः पयोदतां
प्राप्तेन तदेव जनयत्यलं ९२ अर्कः पीत्वा निशानाथ मामावास्यां पुनः पुनः उद्गिरत्यमले पक्षेऽम्

264

सद्रूपपरिणामेनाग्नीषोमयोः परस्परकारणत्वमेकत्रोदाहरति समुद्रेत्यादिना वडवो वडवानलः पयोदतां प्रयातेन
स्वेनैव तत्समांबुधिपूरणं व जनयति क्षीरदधिघृतादीनामपरिसात्मकसोमरूपत्वात्सर्वत्र पयोवादः ९२ आ अमा
वस्यामित्यामावास्यं आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वः कल्पपदे अमावास्यापर्यंतमित्यर्थः
अमलेशुक्ले पक्षे ९३ सोमः सुखमिव शोभमानो यत्र तथाविधवसंतग्रीष्मागमे प्राणः सोमावायुर्भौमं पयः पीत्वा वर्ष
तैस्त्रिभ्रागमागत द्विषेण पीनतां गतः सन् कृत्स्नायुर्नगच्छरीरं पूरयत्यथवा आध्यात्मिक एव प्राणः सोमस्यापान
स्यमुखादन्नपानादेरुदरे आगमने सति अम्भः तोयं तद्रसं पीत्वा पीनतां गतः सन् अभ्रवद्व्याप्तसर्वनाडीजाला
गमनाच्छरीरं पूरयित्वा पाययति स एव वायुः पुनः सोमपरिणाम इत्यर्थः तदपाननतिघ्नद्विता तदावयत्सैषोल्लस्यत्र
ह इति श्रुते रित्तिभावः सोमं त्वत्वगमे इति पाठे तु प्राणो ग्निभूतो पञ्चमानप्राणः अध्वरेऽमृतोपमं शीतं सोमरसपी

ननु कार्यं कुर्वत्कारणमुच्यते तत्कर्तृत्वं च कारणे तदभिनिवेशलक्षणया भास्वायां दृष्टं न च प्रकाशनमात्रोपदीपनादि
नस्य रात्रिनिर्माणे आस्थास्तीति नास्तिकर्तृत्वं एवं रात्रेरपि दिनकर्तृत्वं नास्तीत्यभावपरिणामेन कार्यकारणभावो निर्मू
लः एवमचेतनस्य मृदादेर्न घटादिजनने आस्था संभवति तस्याश्चेतनधर्मत्वात् किंचानुपमर्दितात्मृत्पिंडात्
घटो निष्पद्यते उपमर्दे तु मृत्पिंडो न रूपेणैवेति किं सद्रूपेण परिणामेन न च पिंडघटयोरतिरिक्तोऽभयानुगतात्मा
भकाश्चित्तत्र तृतीयोऽस्ति किं च बीजादिस्थितिं निरंकुर्वन्नेश्यत् नष्टं वाऽङ्कुरं जनयेत् नाद्यः कुसूलादौ जस्रसंगात् न द्वितीय
तृतीयो तदास्वत्राणेऽप्यसमर्थं चिरमुत्सादपि तु समर्थकाबाधो युक्तिः चतुर्थस्तु कल्पः सर्वानुभवबाधित इति न कस्माच्चि
दुत्पत्तिविनाशौ ता किं तु स्वभावत एव सर्वमुत्पद्यते विनश्यति चेत्तत्रापोवा यदर्शनाद्विवेकिनां कार्यकारणभावविकल्पा

अनास्थानास्तिकर्तृत्वमित्याद्यायुक्तिवादिनः अवज्ञया बहिःकार्याः स्वानुभूत्यपलापिनः ८८

इत्यादिदुर्युक्तिवादिनः स्वानुभवविरोधोद्भावनेनैव निरसनीया इत्याह अनास्थेति इत्यादियुक्तिदुर्युक्तिस्तद्वादि
नः अवज्ञया अवमानेन स्वानुभूत्यपलापित्वात् ते यामित्वं वर्णनीया अनास्थादियुक्तिबुद्धिरकर्तृत्वादिबुद्धिं जन
यति चेत्तयोरेव कार्यकारणभावयोरेव कार्यकारणभावस्तवानुभवसिद्ध इति कथं तस्यानन्यापलापः यदि न जनय
ति तर्हि तयोः स्वानुभववतस्तव परबुद्धिबोधयितुं युक्त्युपन्यासः स्वानुभवविरुद्धप्रलाप इति एवं रात्रेरपि चरमभावविं
कारा त्मना अभावपरिणामेन दिनस्य कारणमिति स्वानुभवसिद्धमेव न च नाशो न भावविकारः उत्पत्त्यादेरिव तस्यापि भावधर्मत्वा
नुभवात् एवं बीजांकुराद्यवस्थास्वनुगतद्रव्यमप्यबाधितप्रत्यभिज्ञानुभवसिद्धं नापलापार्हं तदेवास्थितं निरंकुर्वन्नश्यन्नष्टमि
त्याद्यवभेदस्यासंभवदकस्मादेः कारणं नावस्थाभेदेऽनुमिद्यत इत्यवभेदास्तेषां निर्हेतुकोत्पत्त्यादीन्निष्प्रमाणकान
तिगोरवत्पश्चात्प्रलपतो मूर्खानवज्ञयैव बहिःकार्या इत्यर्थः ८८

का०टी०
नि०प्र०
२६६

तर्हि तमःप्रकाशयोः छायातपादौ च किमनुगतं रूपं ये नसद्रूपपरिणामता तत्रस्या दिति चेत् द्वैत एव तत्राभिन्न तमेरपि स्थं गम्या हि कथा न लभ्यत इत्याह तम इति मध्ये ऽनुगतं वा यत्र तमःप्रकाश विलक्षणं सन्मात्ररूपं अथवा मध्ये सधो उभयविलक्षणं दिनरात्र्योरिति समासान्त अह्नादसः ९९ ननु तमःप्रकाशयोः संधि तमपि विलक्षणा शून्य रूपस्त त्रैनोभय विलक्षणं किंचिद्रूपमस्तीत्याशंक्याह संधिरिति अनयोः संधिरपि अविलोपः अशून्यरूपः स्यात् यतः तत्संधिरूपमेतयोरेव वस्तु परस्परसंलग्न स्वरूपं न हि शून्ययोः संधिर्भवति नवाजीनैर्मितासततो शून्यता क

तमःप्रकाशयोश्छायातपयोर्दिनरात्र्योः मध्ये विलक्षणं रूपं प्राज्ञैरपि न लभ्यते ९९ संधिः स्यादविलो
का २ पः स्यादेतयोरेव तद्वपुः भावाभावे यथैवास्या विद्यावेतौ तथैव हि १०० द्वाभ्यां चेतन्यजाड्याभ्यां भूतानि
प्रस्फुरन्तीह यथा तमःप्रकाशाभ्यां सहोरात्रा महीतले १०१ चिद्रूपजडरूपाभ्यामारब्धे यं जगत्स्थितिः
जलाकृताभ्यां मिश्राभ्यां शितातनुरिवैद्रवी १०२ प्रकाशमनलं सूर्यं चिद्रूपं विद्धि राघव जडात्मकं त
मोरूपं विद्धि सोमशरीरकं १०३ चिद्रूपे निर्मले दृष्टे नाम नश्यामृद्वोदयं व्योमरूपे विहितेष्टे यथाक्र

थं तर्हि तौ संधौ वर्तेते इति चेत् यथा पूर्वोत्तरकालयोः भावाभवैः उदाहरणबाहुल्याद्बहुवचनं परस्परनिरपेक्षानि
रूपणेन भावरूपेण च तम इदं प्रकाशाभावरूपमेकमेव वस्तु प्रकाशश्चायं तमोभावरूपमेकमेव वस्तूनि
सर्वानुभवादेतावेकास्थानिष्ठौ स्थितौ तथैव हि संधावपि वर्तेते नाणुमात्रमप्यन्यथाभूता इत्यर्थः १०० यथा
विरुद्धाविरुद्धतमःप्रकाशघटिता अहोरात्राः तथा चिज्जडोभयघटिताः सर्वभवहा इत्याह चिद्रूपेति १०१
जलमये विवस्पर्कर द्वारा रूपं विवास्थिता मृतात्मककलाभिः क्रमेण पूरणादुभयारब्धा एंदवीत नुरीव
१०२ चिज्जडोभयांशाभ्यामेव प्रकाशतया आविर्भूताभ्यां जगतः प्रणेतारो सांकेते साह प्रका मि ति १०
३ व हि रूपे दियात्तम इवात श्रमरमक लां दिव्यादयाजु नकलत मोनि २६६

चिदा १

लोंतेधूमा दिमार्गेणसुखस्यस्वर्गस्यागमेप्रसन्नस्यचंद्रसन्निहिताकाशलक्षणमार्गपर्वणःआगमनाच्चंद्रंप्राप्य
आप्यायते प्राप्तःकलाभिःस्वशरीरंपूरयतिसएवास्यपौर्णमास्यांपीनतांगतःपुनःसोमपरिणामइत्यर्थःधूमादिमा
र्गश्चंद्रभावश्चश्रुत्यैवदर्शितः अथयइमेग्रामइष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतेतेधूममभिसंभवंति धूमाद्रात्रिंरात्रेरपर
पक्षमपर पक्षाद्यान्षड्दक्षिणैतिमासांस्तान्नैतेसंवत्सरमभिप्राप्नुवंतिमासेभ्यःपितृलोकंपितृलोकादाका
शमाकाशाच्चंद्रमसमेषसोमोराजातद्देवानामन्नमितितस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःश्रद्धांजुह्वतितस्याआहुतेः

पीलाम्नतोमयंशीतंप्राणःसोमसुखागमे आगमात्पूरयतिशरीरंपीनतांगतः २४ जलमप्सु दर्पो
भोगेप्रयात्यर्कस्यरश्मिता सद्रूपपरिणामेन तुज्जलंवह्निकारणं २५ नाशात्मकतयातोयमौष्ण्य
त्वादेतिह्यग्निता विनाशपरिणामेनतोयंवैवह्निकारणं २६ अग्नेर्विनाशोसद्रूपपरिणामोनिशा
करःइंदोर्विनाशोसद्रूपपरिणामोहुताशनः २७ हुताशोनाशमागत्यसोमोभवतिवैतथा दिवसो
नाशमागत्यरात्रिर्भवतिवैयथा २८

सोमोराजासंभवतीतिपंचाग्निविद्यायां २४ यदिमन्येसेनवायुभौमिंरसंशोषयतिकिंत्वर्कोरश्मयएवतंपिबंति
रात्रावप्यूष्मरूपेणतेषांसत्वादितिदातरादोहाहरणमित्याशयेनाहजलमपीतिउतच्चधौमादित्यरश्मिभिरपांभोगे
पानेकल्प्यमानेपिजलंअर्कस्यरश्मितासद्रूपपरिणामेनयातीत्युक्तरूपेणतत्रापामनुगम ग्दर्शनात्यदादि
त्यस्यलोहितरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपामितिश्रुतेरितिभावः २५ यत्तुतत्रसौम्यद्रवपामेशश्चेकिरोदपो
श्रोष्ण्यस्तदशोविनाशपात् णमितात्यस्तीतिसर्वाणिदाहरणंभिदमित्याह नाशात्मकेतयेति २६ सर्वत्राग्नी
षोमात्मकपरिणामउभयत्र सर्वाणितासत्वमदशालक्षणमि दाहरणेनाह अग्नेरितिद्वाभ्यां २७ २८ ॥

तयोरसंवलिताप्रत्येकंस्थितिः ॥ सिद्धांतदाह अतिशायिनीतिनिर्वाणे उपाधिनिवृत्त्या आनंदाविर्भावस्तस्मिन्नति
शायिनिप्रत्यंतिकेमिवृत्ते अग्नेःकेवलास्थितिर्भवतिजाड्ये तिशायिनीजलशिलादिभावे सोमस्यकेवलास्थितिर्भवती
त्यर्थः ११० १११ प्राणापानयोरपि अग्नीषोमात्मकत्वं प्राग्उक्तं स्पष्टतो यथोगायस्मारयति प्राणइतितयोःकुंड्या
लोकवन्मोसतादात्म्यस्थितिंदर्शयति अतपानेइति ११२ मूलप्राणःकुंडलिनीरूपश्चिदग्निः अथमादिकंठांत
चक्रदलादिपद्मपत्रस्थं परादिवैखर्यंतवाचा मकलिपङ अर्थप्रकाशनशक्त्या अनुभूतविवक्षा पद्मालर्यप्र
काशरूपयास्फूर्त्या यथावह्निः सूर्यइतिशेषः ११३ यथासर्गा दौमायाशबलब्रह्मसंविद्घातो मूर्तिर्बोधब्रह्मांडाकारे
णाग्नीषोमा मिथरप्रागुत्पत्तथान्तःप्राणाष्टिदेहानांसर्गेपीत्यर्थः ११४ बोध

अतिशायिनिनिर्वाणेजाड्येचैवातिशायिनि अग्नीषोमस्यचैवांगस्थितिर्भवतिकेवला ११० प्राणोऽग्नि
रूपप्रकृतिरपानशीतलःशशी छायातपवदेतौ रतौसंस्थितौमुखमार्गजौ १११ आपानेशीतलेस्तत्र
मित्पुष्टःप्राणपावकः प्रतिबिंबमिवादर्शेसंचतस्मिंस्तथैववह्नि ११२ चिदग्निःपद्मपत्रस्थसोमंवाचामकलि
षा जनयत्यनुभूत्येहकुड्यालोकंयथावह्निः ११३ संस्तसादौयथैकाचित्संविद्भीतोमूर्तिरूपणी अग्नीषोमा
मिथःप्राणासैवसर्गेन्द्रियाणामिह ११४ यत्रसोमकलाग्रस्तादारुणंसूर्येण षोडशी मुखाद्दितस्तिमात्रेसाति

अत्रैवंब्रह्मांडमिवशरीरमप्यग्नीषोमात्मकं किंततःकार्यंतत्राह यत्रेतियथादिविशुक्लपक्षे अग्न्यात्मासूर्यःसोमस्यशीताःपंचदशक
लाःप्रतिपदादितिथिषुक्रमेणग्रसतिएकाधूवाख्याचिदूपापरिशेषयति ततःशुक्लपक्षेक्रमेणसमाउज्झितिताभिःक्रमेणसूर्यमा
णधूवाकलापूर्णःसोमोजायतेतथाहृदिस्थितःप्राणसूर्यःअपानरूपस्यसोमस्यमुखनासिकाद्वाराप्रविष्टाःशीताःपंचदशक
लाःअसितामुखाद्बहिर्धूवाख्यामेकांकलांपरिशेषयपुनस्ताउत्समाउज्झितिताभिःसाहूर्यमाणकिरपानाख्यःसोमोजायते तत्रबहिः
प्राणापानसंधिकालःपूर्णमासीहृदितमावास्याअंतरालदेशेइडापिंगलयोःप्रत्येकमूर्ध्वाधोभागप्रतिशाखानाडीषट्
केप्राणरूपस्यप्रवाहोदक्षपनेमपादयोद्वादशमासास्तदंतरालेसंक्रांतयःअपानसोमस्यप्रवाहोदेवनादयोमासाविषुमादयो २६७

णयावदृपदःस्थिरोभवेत्सर्पः ११५

निजेप्रत्यगात्मनिजडेसोमदेहे इष्टेसतितत् तादात्म्येनस्फुरंत्यपि चितजडगुणत्वमिवापन्नागुणांतरवतसत्त्यैवसतीभूत्वा
स्वसत्तयाप्रसत्यवभ्दवेत् यथानिशीथेऽर्धरात्रेऽवेचंद्रेविलसतितदनप्रवेशोनस्फुरन्सौरप्रभाभरश्चंद्रधर्मश्चंद्रि
कालेनसंपन्नश्चंद्रसत्तयासन्निवभूत्वा स्वसत्तयाऽप्रसत्यवभ्दवाति तदानींसौरप्रभाभरोनास्तीतिसर्वजनानु
भवादितिभावः १०५ दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरुपपत्तिंफलंचाह सोममिति चंद्रमंडलेप्रविष्टःसूर्यप्रभारूपोग्निः
सोमजलमयंचंद्रबिंबंप्रकटयतिस्फुरद्रूपंकरोतिदेहेजडेजीवभावेनानुविष्टाच्चितदेहस्यचिरंयावदायुःप्रभाश्र

सोमदेहेजडेदृष्टेचिन्निसत्यवभ्दवेत् निशीथेविलसच्चंद्रेयथासौरप्रभाभरः ५ सोमंप्रकटयत्य
ग्निश्चिदेहस्यचिरप्रभां स्वसंविन्मयमिंदुश्चिदेहस्यरूपमजडं १०६ चिन्निःक्रियात्वनामासाकेव
लानोपलभ्यते आलोकइवदीपेनदेहेनैवावगम्यते १०७ चिश्चैलोमुखत्वेनलाभःसेवचसंस्थ
तिः निश्चसायाःसुभोलाभानिबिंबिताकेवतदेवाहि १०८ अन्योन्यलब्धसद्भावौवेवकुडयप्रकाशवत् अन्नी
पां१ सोमाविमौज्ञेयौसंघक्रौदेहदेहिनौः १०९

हंभावादिनाप्रयांकरोतियथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः देहंदेहीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारगवद्
चनात् एवमन्योन्यमेलनेतादात्म्याध्यासादजडरूपंप्रभामंडलमि हुर्भवतिचिश्चस्वसंविन्मयंमनुष्योहंचेतनइत्या
दिस्वानुभवानुसारिदेहस्यरूपंभवतीत्यन्व यं १०६ इतोपितस्याःदेहधर्मत्वभ्रमइत्याह विदितिनमइतिसंकोचय
तीतिनामउपाधित्वकृत्वा १०७ अज्ञानाज्ञात्वता पाश्रितश्चैलोपांधुन्मरवप्रयानिपमादेवानर्थप्राप्तिरित्याह
चितइति १०८ एवंकुडरीसाकुडयसौरप्रकाशवदन्योन्यसंचलनाधीनसद्भूपेणवान्यवहारविषयत्वादिमौदेहदे
हिनावस्यश्रीशोमात्मकौज्ञेयौ १०९

अस्तुतास्थूलतोपायाज्ञानसाध्यंच योगिनः परकायाप्रवेशभोगांश्चवर्णयत इहयुक्तिभिः एवमग्नीषोमात्मकत्वं देहा
देः परिज्ञायधारणाभ्यासपरिष्कृतप्राणमनः शरीरस्यसोमरूपाग्निसंज्ञमादर्शिनो योगिनो देहस्याणिमासि
द्धिप्राप्तिप्रकारान्वक्तुं प्रतिजानीते शृणुतामिति १ तत्रादावणुत्वलप्राप्तये देहस्यविलापनाय नाभ्युपरिदेशेज्व
लतोजाठरानलस्य हृत्सद्मनालरूद्धच्छिद्रद्वाराप्रविश्य हृदयाकाशं हृत्सद्मकर्णिकापर्यन्तमानयन् आसन्नभूतां
शिखांदर्शयति हृदीति अञ्जकोश सोर्ध्वकर्णिकोपरितत्यान्वतोत्तिरीणामनुपनिषदितस्यमहा

**श्रीवशिष्ठउवाच॥** शृणुतांस्थूलतांवापियथागच्छतियोगिनां देहो नामतथासम्यक्वक्ष्यमाणमिदंशृ
२६७ णु १ हृद्यब्जचक्रकोशोर्ध्वंप्रस्फुरत्यानलकणः हेमभ्रमरवत्संध्याविद्युल्लवइवांबुधे २ सएववर्धनसं ४
वित्यावायुप्रेयवाप्युवर्धते संविद्रूपतयानूनमर्कवद्याति चोदयं ३ संध्याभ्रमथमाकोभोदच्छिमभ्यागतः
तृणात् गालयत्यखिलंसांगंदेहं हेमंयथानलः ४ जलस्पर्शसहोयुक्तयागालयेत्सपदादपि वात्यए
वानलः स्पर्शात्स्वात्तिवस्तुविशेषतः ५

ग्निर्विश्वाचिविश्वतोमुखइति जाठरानलंप्रस्तुत्यश्रूयते तस्यमध्येवन्हिशिखायामध्येपरमात्मावस्थितइतिविद्यु
ल्लवस्यसाम्यइतिविशेषणंपीतत्वंप्रकर्षबोधनार्थम् अणिग्योध्वमवस्थितानीलतोयदमध्यस्थाविद्युल्लेखेवभास्व
रो २ सः आनलः कणः प्रवर्धनस्यसर्वंदेहंव्याप्ययथाज्वलतितयावर्धनोपायज्ञानेनसंवर्धितोनाग्निर्यद्वहेदं
हतिकिंतुसंविद्रूपतयार्कवदुदयंप्रकाशातिशयंयाति ३ संध्यापंप्रकर्षेणात्रेआकाशेप्रथममुदितोयोर्कस्तद्वदा
भः गालयतिग लितंकरोतिसंगहस्तपादाद्यंगसहितंदेहं पार्थिवंगंधभागंकाठिन्यवत्तदुपादानजलभागेउपसंहर
तीत्यर्थः ४ एवंप्रपदाग्रपर्यंतमपिगाल्यपतेतद्रवीकुर्यात् ततः शोषणयुक्त्यावस्तुविशेषतः अग्निस्वभावविशेषा
जलस्पर्शशोषणसहते इतिजलस्पर्शासोष्णवलात् द्रवलोपसंहारयुक्त्याजलमपिजालयेत्शोषयेत् एवंरीत्या दे

था
तथा यत्र हृदंबरे केवलाग्रासेन क्रमाद्ग्रसमानः अपानाख्यः सोमः अमावास्यायामिव केवलया शुद्धचिद्रूपया ध्रुवाख्य
कलालिकया स्थितया तिष्ठति तत्रातः कुंभकेन बद्धपदो भव ११६ इदानीमर्धरेचकेनार्धपूरकेण वा अंतरालेप्राणस्यो
भयतो निरोधेन बिंबप्रतिबिंबवल्लग्नस्वरूपतामापाद्य धारणमाह उभयमिति ११७ यथा वसंतग्रीष्मवर्षास्विव क्रमेण शी
त ह्यस्याल्पेन ग्रासात् सोमस्याग्निसंक्रांतिः प्राणोच्छ्वासवहिःशेषेण ग्रासेनाग्नेः सोमसंक्रांतिस्तयोः सधीविषुवतो सूर्यस्य
च मेषादिषु च संक्रांतिः शरीरे पि अपानशेषस्य जाठराग्निना ग्रासे सोमस्याग्नेः संक्रांतिः प्राणोच्छ्वासस्य वहिःशेषेण
ग्रासे अग्नेः सोमसंक्रांतिः सूर्यस्य संक्रांतयस्तु प्रागुक्तास्ताः जानासीति तत्र क्षोभ वेति पूर्वोक्तिधारणां गविधिः प्रासंगिकं
नूनं सूर्यपदे प्राप्ते यत्र सोमो हृदंबरे नूनं केवलया स्थितया तत्र बद्धपदो भव ११६ उष्णमग्निः शिरादादित्यः
शेषं सोमस्तदाहृतं यत्रैतौ प्रतिबिंबस्थौ तत्र बद्धपदो भव ११७ शरीरे सोमसूर्याग्निसंक्रांतिक्षोभवानघ
तत्र संक्रांतिकालाहि बाह्यास्तु गणसमाः स्मृताः ११८ संक्रांतिमुत्तरं प्राप्य नमंगसम्यक्कालं तथा विषु
वतः पदि देहवातैः अंतर्बहिश्च मिवबोलसि यथानुभूतं तत्क्षोभसोत्र न पुनः परमभ्युपेतः ११९ इति श्रीवा
शिष्ठे मोक्षोपाये नि- र्वाणप्रकरणे अग्निक्षेमविचारणं नामैकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥ श्री
तद्दानस्य प्रसिद्धसंक्रांतिस्नानदानादिफलेभ्य उत्कृष्टतमफलकीर्तनं प्रधानफलेन स्तुतिर्वा ११८ उत्तांगज्ञानम
रीशाखानुसारिगतिभेदाद्बहुवचनं वहिःप्रसिद्धे संवत्सरे स्थितमिवांतरपि योगाभ्यासाद्यथानुभूतं प्रसादमनुभूतं
टीवस्फुटं यदि वा शिततर्हि अन्नयोनिकयास्तु शोभमे परं मदुपदिष्टादन्यदभ्युपेतः व्यासंगात्तरे प्रवृत्तत्तत्र क्षोभसे
इति देकप्रयाणता विधिः ११९ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्धे वाल्मीकीये अग्निसे
मविचारणं नामैकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥
२१

यथाभिमतं स्वेच्छानुसारि रूमेर्वादिमहत्त्वमणुत्वं वा आकारं अवाप्नोति १३ योगसिद्ध्यनुसारेण स्थूलसूक्ष्मभावं प्राप्तिक्रममुक्तमुपसंहृत्य ज्ञानसिद्ध्या तद्विलक्षणं तं वक्तुं परमप्रकाशं आवयति कृतमिति १४ १५ चिनोत्यध्यासेनोप चिनोति १६ जीवः पश्यति सएवास्य स्थूलभाव इति भावः १७ सोक्ष्म्यप्राप्तिक्रममाह यदात्वित्यादिना १८

य थाभिमतमाकारं प्रमाणं वेति राघव जीवशक्तिरवाप्नोतिरू मेर्वादित्वमणादिव १३ कृतं त्वपापो गसाध्यमणिमाद्यार्थसाधनं ज्ञानसाध्यमिदानीं त्वं शृणु श्रवणभूषणं १४ एकं चिन्मात्रमस्तीह शुद्धं सौ

लि॰३ म्यमलक्षितं सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं शांतं न जगन्न जगत्क्रिया १५ तच्चिनात्यात्मनात्मानं संकल्पोन्मुखतां गतं यदा तदा जीव इति प्रोक्तमाविलतां गतं १६ असत्यमेव संकल्पभ्रमेणेदं शरीरकं जीवः पश्यति भू बालमावलो

२६८

पलोपदामिवोद्भृतं १७ यदात्मज्ञानदीपेन सम्यगालोकमागतः संकल्पमोहो जीवस्य दीयते शरदभ्रवत् १८ शांतिमायाति देहोयं सर्वसंकल्पसंक्षयात् त दा राघव निःशेषं दीपस्तैलक्षये यथा १९ निद्राव्यपगमे जंतुर्यथा स्वप्नं न पश्यति जीवोहि भा वितस्तस्तथा देहं न पश्यति २० अतत्त्वे तत्त्वभावेन जीवो देहावृतः स्थितः निर्देहो भवति श्रीमान्सुखी तत्त्वैकभावनात् २१ अनात्मनि शरीरादावात्मभावनमंगयत् रूपद्यालोककृद्भेदं हार्दं तद्वारणं तमः २२ आत्मन्येवात्मभावेन सर्वव्यापिनिरंजनं चिन्मात्रममलोस्मीति ज्ञानादित्येन नश्यति २३ अन्ये च विदितात्मानो भावयंति यथेप्सितं तत्तथैवाशु पश्यंति दृढभावनया तया २४ दृढभावानुसंधानाद्विभू तान्यपि राघव विषं नयत्यमृततां तामप्यमृतं विषतामपि २५

शांतिबाध १९ भावितेसाक्षात्कृते २० २१ लौकिकरूपद्यालोके दुर्भेदं नाशयितुमशक्यं २२ केन तर्हि इत्याह सेन तन्नाशस्तमाह आत्मन्येवेति २३ असां ज्ञानसिद्धावपि इच्छायां जीवन्मुक्तानामैच्छिकं विनोदाय स्थूलसूक्ष्म त्वाति

एवंपार्थिवमाप्यं चशरीरद्वयंविधूपस्थितःसोऽग्निर्दिव्योभिते नप्राणेनोपसंहृतःक्वाविलीयते यदावा अग्निस्तद्वाय
तिवायुमेवाप्येतीतिश्रुतेरित्यर्थः ६ तदानीं कुंडलिशक्तेरपिमू लाधारस्थसुषुम्नानाडीहीनात्तसंस्कारशाला
तिवा दिकदेहाकाशेवतिष्ठतइत्याह आधारेति वन्हेर्निर्गताधूमलेखेव ७ तत्रास्थिताचसांत्रोडीकृतासंवलिता
मनोबुद्धिमयेजीवादिघटितलिंगशरीरेऽहंकृतिर्यपातथाऽन्तःस्फुरन्चित्प्रकाशश्चमत्कारःस्वेच्छाविहारशक्ति
चमत्कारश्चयस्यास्तथाविधासतीसूक्ष्मतोमदविसनालछिद्रेशैलादौचयन्त्रे वपुर्विश्यनिर्गंतुयोज्यतेतत्रप्रविश्यनि
र्यातीत्याह क्रोडीकृतेतिद्वयोरर्थः ८ ९ एवंसूक्ष्माभावप्रकारमुक्त्वास्थूलीभावेनैच्छिकनानाशरीरकल्पनाप्र

सशरीरद्वयंपश्चाद्विधूपक्वापिलीयते विद्योभितेनप्राणेननीहृयोवात्पपायपा ६ आधारनाडीनिर्ही
नाव्योमस्थेवावशिष्यते शक्तिःकुंडलिनीवन्हेर्धूमलेखेवनिर्गता ७ क्रोडीकृतमनोबुद्धिमयजीवाद्य
हंकृतिः अंतःस्फुरच्चमत्काराधूमलेवनागरी ८ बिसश्चैलेत्त्वणिभित्तावु पलादिविभूतले सापृथायोज्य
तेयत्रतेननिर्यास्यलंतथा ९ संवितिःसैवपालणरसाद्यंतपश्चात्कर्मरसेनापूर्णितामेतितंत्रीभारइवांवुना १०
रसाद्भूरणिधमाकारंभावयत्साप्युत्तथा धत्तेचित्सत्कृतेवृक्षेरिवारामयथाकृति ११ दृढभावबशादंतरस्थी
आप्नोतिसात्त मातृगर्भनिभात्पुरस्सूक्ष्मेवांकुरस्थिति १२

कारमाह रसेनेत्यादिना साकुंडलिनीयोगिनोजीवशक्तिर्वन्हेप्रागुपसंहृतंजलभागयदामुंचति तदारसेनसर्वतःप्रापूरणमे
तियथातंत्रीचर्मरज्जुविभक्ताति मंत्रोभागोभस्मात्तम अर्मविशेषःकूपेहिसोवुनाआपूरणंतामेतितदात् एवंरसापूरणसत्ती
प्राप्युपसंहृतंपार्थिवभागंयं आकारंकाष्ठभावयतितत्संयोगश्चात्तयातथाकुलाथत्तेइत्यर्थः ११ तत्रास्थ्यादिकल्पनाप्र
कारमाह दृढेति मातृगर्भनिबंरुणेपुकलनेपुस सूक्ष्माबीजशक्तिरस्थिहस्तपादाद्यंकुरस्थितिमिव १२

अथवा योगिनाम् अपरकायप्रभोगानंतरं स्वांतःकरणे वै पुल्यापादनेन जगदाहूर्यदेहादयः अंसयेन द्वितीयार्थे
प्रथमा स्थावरजंगमसर्वदेहादिप्रति बिंबोपाधीन् तत्प्रतिबिंबजीवांस्तथा तद्विवोपाधिसत्वादिगुणांस्तद्वा छिन्नचि
न्नं दारणान्विवांश्चेत्स खिलानपि व्याप्नुवत्यास्वात्मसंविदा संकुर्णं यथास्यात्तथा स्थीयत इत्यर्थः ३३ उपसंहरति ज्ञाते
ति ईशाः योगेश्वर्यसंपन्नो जीवश्चित्प्रकाशः सदाभ्युदितं नित्यस्वकाशं उज्ज्वलितं सर्वदोषं स्वं तत्त्वं ज्ञात्वा यद्यद्यथा
समभिवांछति तत्तदचिरेणैव तथैव प्राप्नोति एवं सति तत्त्वविदो नाल्पसिद्धीर्बहुमन्यंते किंतु तावरणत्वमेव निरतिश
यानंदसम्यक्पदं विदुरित्यर्थः ३४ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे अणिमादिलाभयोगोपदेशो ना

देहादयस्तथा विवान्व्याप्नुवत्याखिलानथ संविदा जगदापूर्यत्वं पूर्णं स्थीयते यथा ३३ ज्ञात्वा सदा म२
२६७ भ्युदितं तमुज्ज्वलितदोषमीशो यद्यद्यथा सम भिवांछति चित्प्रकाशः प्राप्नोति तत्तदचिरेण तथैव राम सम्यक्प म्य२
दं विदुरनावरणत्वमेव ३४ इतिश्रीवाशिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे अणिमादिलाभयोगोपदेशः नाम ए
काशीतितमः सर्गः ॥८१॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्तासानयभामिनी एवं बभू ॥
व चूडाला घनाभ्यासवती सती १ जगामाकाशमार्गेण विवेशांबुधिकोटरं चचार वसुधापीठं
वा१ गंगेमलशीतला २ क्षणमभ्यागता भर्तुर्विकसत्स्वस्तया स वै भूवासराज्येषु लक्ष्मीरिवजग ८

शीतितमः सर्गः ॥८२॥ चूडालासिद्धिविभवाप्रबोधस्त्रभूपतेः गुरूपदेशसाफल्ये किरातारव्यामनीर्यते
चूडाला एवं प्रागुक्तरीत्या प्राणधारणादिघनाभ्यासवती स्त्री अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ता बभूव १ तदैश्वर्यमेवा
मे२ वयुत्प्रपंचयति जगामेत्यादिना मोहकालुष्यसंतापत्रयस्यचोपशमात् अमलीशीतला च २ तस्याकाय व्यूहादि
कल्पनैश्वर्यमाह क्षणमपीति आगता अवियुक्ता राज्येषु राष्ट्रेषु जगत्सु भुवने वृंदावास ३ राम०

इतिईदृशंतदुदाहरणंमुहुर्मुहुः लोकेआलोकितमित्यर्थः २६ व्योमतांव्रह्माकाशतां २७ सैवास्यनिरतिशया न्याणिमादिसर्वसिद्धयइत्याशयेनोपसंहरति अणिमादिति अन्यापरकायप्रविश्यभोगप्राप्तिलक्षणं २८ तत्रा दौस्वदेहपरित्यागोपायमाह रेचकेति उक्तरूपबहिर्निःसार्यपरदेहेप्रावर्धीजतेतावद्योऽपतेतावदयंदेहस्य ज्यतेयथावाह्यपवनस्येतिपरेणान्वयः कोतःपुष्पामोदःपवनाकृष्ट्या णेऽयोऽपतेतद्वत् २९ विरतःस्पंद

एवंपश्याद्देहभा भतेदृढभावनात् भूयतेहितदेवाशुतदित्यालोकितंमुहुः २६ सत्यभावनदृष्टोयं इहोदेहोभवत्यलं दृष्टस्त्वसत्यभावेनव्योमतांयातिदेहकः २७ अणिमादियदप्राप्तोऽन्यापुंक्तिरितिस्फुटता भवतासाधुनारामपुक्तिमन्यामिमांशृणु २८ रेचकाभ्यासयोगेनजीवःकुंडलिनीगृहात् उद्धृत्य योऽपते यात्यवसामोदः पवनादिव २९ त्यज्यतेविरतस्पंदोदेहोयंकाष्ठलोष्टवत् देहेपिजी वेपिमतावासेचकइवाद्वरः ३० स्थावरंजंगमंवापियथाभिमतयेछया भोक्तुंतत्संस्यकंजीवोतं विनिविशते ३१ इतिसिद्धिश्रियंभुक्त्वास्थितंचेत्तद्धपुःपुनः प्रविशत्यन्यदापयथाताविरोचते ३२ पद्दंस २

स्पंदउपरत न्वेचेष्टःकाष्ठलोष्ठवद्भवतिपरेषांदेहेजीवेमतावपितत्संपदंभोक्तुमयंस्वजीवोविनिविशतेयथा आसेकःपुरुषःकरस्थकुंभोदकेनयमेवतरुंलतांवा आसेक्तुमिच्छतितमेवासेचतितद्वदत्रापियथाभिमतये छयाइत्यन्वयःपुनस्तत्प्रविशतेनोचेदन्यदाप्यथायावद्विशेषेतेतत्तावत्कालंप्रविशतइत्यर्थः आदरइत न्वयः ३०-३१ इतिउक्तरीत्यापदेहसिद्धिश्रियंभुक्त्वास्थितेनयोगिनातत्स्वदेहंस्वंवपुःस्थितंचेत्पुनस्तत्प्र विशतेनोचेदन्यदाप्ययथायावद्विरोचतेतत्तावत्कालंप्रविशतइत्यर्थः ३२

नहिगुरूपदेशाख्यः क्रमः कपर्दकेन [illegible] द्वारेण १५ स्थूलारुंधती निदर्शनन्यायेन शिष्यबुद्धेः फलकप्रवणव्यसनाद्यादू
नद्वारा गुरूपदेशादे ज्ञान कारणतेति वक्तुं वशिष्ठः किराटे पाख्यानमाह अस्तीत्यादिना किराटः खेटः वणिक् १६ १७ कं
दर्पिणा तत्रापि कृपणतास्वभावात् दु धांबु शोधयामास १८ तस्यान्वेषणोद्योग हेतुमभिप्रायं कपर्दकाद्वृत्तिलाभे सति मि
महत्ते भवता अनेन कंदर्पकेन किंचि [illegible] त्खाततद्विक्रियात् रत्वारः कपर्दकास्तु ततोष्टौ ततः शतं ततः सहस्रं ततो द्वेसहस्रे

श्रीरामउवाच॥ एवंस्थिते वाप्यमुनेकथमेतज्जगत्स्थितौ क्रमोगुरूपदेशाख्यः स्वात्मज्ञानस्यकारणं १५ श्री
वशिष्ठउवाच॥ अस्तितः कृपणकश्चित् किराटोधनधान्यवान् अस्तीविंध्याटवीकष्टकुटंबीब्राह्मणोपि
था १६ तस्यैकदानिपतितागच्छतोविंध्यजंगले एकावराटीकारामस्तृणजालकसंवृत्ते १७ कार्पण्या
त्सप्रयत्नेनसर्वे तृणादिकं कपर्दकार्थमभितोऽधावद्दिवसत्रयं १८ कंदर्पकास्तुभविताचत्वारोष्टौच
कालतः ततः शतंसहस्रं वसहस्रेचेतिचेतसा १९ कालयन्जंगलेदीनोरात्रिंदिवमतंद्रितः जनहास
सहस्राणिबुबुधेनपरंतसुः २० ततोदिनत्रयस्यांते तेनतस्माच्चजंगलात् पूर्णेंदुबिंबप्रतिमोलब्धश्चिंता
मणिर्महान् २१ तंप्राप्यलब्धहृदयः समागम्यगृहंस्वकं प्राप्ताखिलजगद्वृत्तिंशांतसर्वतयास्थितः २२ एवं
यथाकिराटेनकंदर्पान्वेषणेन तत् इतरलब्धंजगत्स्व मत्वमहोरात्रमखेदिना २३ तथाश्रुतोपदेशेन
स्वात्मज्ञानमवाप्यते अन्यदन्विष्यतेचान्यल्लभ्यतेहिगुरुक्रमात् २४

चेतिचेतसाकलयश्चिंतयन् १९ अत्यार्थमप्यारब्धोद्योगोमूढजनहासदर्शनादिविघ्नैरखंडितश्चेन्महाफ
लोभवतीतिसूचयन्नाह जनेति २० २१ प्राप्ताः अखिलाः जगद्वृत्तयः सांसारिकभोगायेनशांताः सर्वेदारिद्र्यादुःख
यस्यतादृशतयास्थितः २२ जगदेवमत्स्य यस्यतथाविधंत द्रूलं २२ तथागुरूपदेशक्रमादन्यत्कपर्दकंपरोक्ष
प्रायमन्विष्यते अन्यान्निसापरोक्षं लभ्यते २४

२७०

विद्युतां प्रारंभाउन्मेषा इव द्योतमाना निभूषणा यस्याः ४ ५ दिशांव्योम्न ओदरे यावंति भुवन रंध्राणि प्रसिद्धानि तानि सर्वाणीत्यर्थः ६ सर्वभूतरूतज्ञतया संभाषणादिव्यवहारं ७ बहुशः प्रतिबोधयामासेति व्यवहितेन संबंधः ओं दस्तः ८ ९ यथा वेदाध्ययनकाले बालो वेदविद्यां सर्वपुरुषार्थानुकूलार्थप्रकाशनादिगुणशालिनीं न वेद तद्वत् १० ११ सर्वसिद्धिशालिन्यास्तस्याद्भुतबोधे अशक्तिस्तत्त्वं न्येषां सिद्धिभूम्यानां गुणानां रूशिष्यबोधने शक्तिर्दूरापास्तेति रामः शंकते महत्या इति

आकाशगामिनी श्यामा विद्युत्प्रारंभभूषणा बभ्राम मेघमालेव गिरिमाला महीतले ४ कांचनस्फुरणोपलंभूतरत्नं वातमनलं जलं निर्विघ्नमविशत्सर्वं तिलमुक्ताफलं यथा ५ मेरोकुपरिश्रृंगाणि लोकपालपुराणि च दिग्व्योमोदररंध्राणि विजहार यथासुखं ६ तिर्यग्भूतपिशाचाद्यैः सह नागामरासुरैः विद्याधरसुरैः सिद्धैर्व्यवहारं चकार सा ७ यत्नेन तं च भर्त्तारमात्मज्ञानमनंतं प्रति बहुशो बोधयामास चूडाला न विवेद सः ८ कलाविदग्धमुग्धा च बालेयं गृहिणी मम इत्येवं केवलं राज्ञा सच्चूडाला विवेदिता ९ एतावतापि कालेन तामेवं गुणशालिनीं बालो विद्यामिव न्पयश्चूडालां न विवेद सः साप्यल्पलब्धात्मविश्रांतेस्ता सिद्धिश्रियमात्मनः दर्शयामास नो राज्ञः शूद्रस्येव मखक्रियां ११ श्रीरामउवाच॥ महत्या सिद्धे योगिन्यास्तस्या अपि शिखिध्वजः यत्नेन प्रापनो बोधं बध्यते न्पः कथं प्रभो १२ श्रीवशिष्ठउवाच॥ उपदेशक्रमो राम व्यवस्थामात्रपालनं ज्ञप्तेस्तु कारणं शुद्धा शिष्यप्रज्ञैव राघव १३ न श्रुतेन न पुण्येन ज्ञायते ज्ञेयमात्मनः ज्ञानत्वात्मा न मालेव सर्पः सर्षपदानिव १४

तस्या अपि लयेनउपदेशप्रयासेन १२ १३ तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदित्यादिशास्त्रोक्तमर्यादाव्यवस्था तन्मात्रपालनं गुरूक्तउपदेशक्रमः न तु सा वनधिकारिणि विज्ञानं वला ज्ञनयितुं शक्नोतीत्यर्थः अज्ञाग्रहणं साधनचतुष्टयमहितप्रज्ञायां १३ श्रुतेन अनात्मशास्त्रप्रावीण्येन पुण्येन चित्तशुद्ध्ये नयोगेन काम्यकर्मवर्गेण अथवा श्रुतेन शाब्देन परोक्षज्ञानेन आलनस्तत्त्वभू

मुक्तः इत्युपस्मै तथाविधो दोवादविक्षोजंतमंगादिर्व्यपताभीतोयस्मादेकांतादिषु रतिस्तेतित द्वार २ अशेषादिवसक्रियाः का
र्यते ह्यकोरन्यतरस्यामितिणेकर्तृणो कर्मलेकर्मणिल: ४ परिव्राजिवास्थितः महाभोगानश्रियं चभोक्तुं स्विद्यते त्वचः पूर्व
वाक्यार्थेनसहास्यसमुच्चयार्थः ५ ६ देहमनःशोधनंकर्तुंकक्षचांद्रायणादिकं तपश्चकार ७ ८ स्वितयाचिंता

एकांतेषु दिगंतेषु निकरेषु गुहास्वच आजगाम रतिंजन्मुक्तेषु व्याधितोयथा ३ राघवलमिवाशेषसांत्वा
नुनयबोधनैः प्रार्थितः कार्यते शेषामहीयो दिवसक्रियाः ४ निलुब्धदामवैराग्यः परिब्राडिवशांतधीः स्वि
द्यतेत्वमहाभोगान्संभोक्तुं चाश्रियं स्थितः ५ ददावतितरां दानं गोभूमिकनकादिकं देवोभोब्राह्मणेभ्यश्च स्वज
नेभ्यश्च मानद ६ चचार सवतपः कर्तुं कृच्छ्रचांद्रायणादिकं परिबभ्रामतीर्थानि वनान्यायतनानि च ७

५५ । ६ स तथापि विशोकत्वं न मनागपि लब्धवान् अनिधातास्वनभूमिं निधानार्थी निधिं यथा ८ रात्रिंदिनमहानि

श्रुत्वैव कशानुना चिंतया चिंतयामास संसाराधिभेषजं ९ चिंतापरवशो दीनो राज्यस्वस्यविशोषमं म
हाविभवमप्यग्रे नाथस्पतिवन्नयाधिया १० अथैकदैकांतगतां चूडालामेक आगतां इदं मधुरया वाचा स
मुवाच शिखिध्वजः ११ शिखिध्वजोवाच ॥ भुक्तं राज्यं चिरं कालं भुक्ता विभवसंपदः अधुना मे विरागेण युक्तो ग
त्वाभिकाननं १२ न सुखानि न दुःखानि नापदो न च संपदः क्रीडीकुर्वंति तत्त्वं गिमुनिं वननिवासिनं १३
न देशभंगसंमोहो न संग्रामे जनाद्भयः राज्यादप्यधिकं मन्येस्व वननिवासिनां १४ स्तवकस्तनधारिण्योरा
क्तपल्लवपाणयः मंजरीजालहारिण्यो लोलमत्ताम्बुदांशुकाः १५

लक्षणेनकशानुना ९ १० ११ विभवसंपदो वैभवपदानि १२ क्रीडीकुर्वंति श्लिष्यंति १३ सुखाधिक्ये हेतुं न
दर्शयति न देशेति १४ इदानीं वनराजीश्चूडालोपमात्वेन स्त्रीकृत्य वर्णयति स्तवकेत्यादिपंचभिः प्रायेण सर्वत्र क्त
पकानि १५

कथमन्यत्तदाह ब्रह्मेति अकृतादिशब्दश्रवणतश्शब्दबोधादिंद्रियप्रयोज्याः संविदस्त्रितश्च तपःगुरूपदेशान्यशब्दकृतयज्ञ
न्यतेतासामध्येऽप्रसंतश्च स्वच्छतमायांचरमवृत्तौ निसायणोद्ब्रह्मस्फुरणंत्वशिष्यबुद्धिस्वच्छता ब्रह्मस्वभावोऽप्ययप्रयुक्तमेव
नोपदेशास्तत्कारणमित्यर्थः २५ तथाप्याचार्यवान्पुरुषोवेदेत्यादिश्रुतेर्गुरूपदेशस्यावश्यकत्वमाह गुरूपदेशेति
२६ अन्वेषणद्वाराकपर्दकस्येवमनमद्वारा गुरूपकथनं अकारणमप्यवश्यंफलदर्शनात्कारणंगतमित्यर्थः २७ २८
एवमकारणमेव गुरूपदेशाद्यात्मलाभस्यकारणंलब्ध्वेत्यालनिश्चार ध्यशेषोपनीतस्यजगद्भ्रमस्योपेक्षायेवद्यपः सिध्य
ब्रह्मसर्वेंद्रियातीतंअकृतादींद्रियसंविदः तेनोपदेशादनयनात्मतत्त्वमवाप्यते २५ गुरूपदेशंच विनाना
त्मतत्त्वागमो भवेत् केनचिंतामणेर्लब्धः कदर्पान्वेषणं विना २६ तत्वसासमहार्थस्यगुरूपकथनंगतं
अकारणंकारणतां मणेरिव कदर्पकः २७ पश्यपराधवमायेयंमोहिनीमहतामपि अन्यदन्विष्यते यत्नाद
न्यदासाद्यते फलं २८ अन्यत्करोति पुरुषः फलमन्यदेवप्राप्नोतीति यत्त्रिषुजगत्स्ववलोक्यसेव तस्मादनंतर
भवस्यजगद्भ्रमस्यप्रयोतिवाहनमसंगतिर्छ्वये २९ इति श्रीयोगवासिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे किराटो
पाख्याने अशीतितमः सर्गः ॥८०॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ततः शिखिध्वजो राजा गतवाजानपदं विना अजग्मा
मपरमोहं तमो धत्वमिवाम्बुजा १ दुःखाग्निदीपित मनामनागपि विमृत्तिषु तास्वभीष्टोपनीतासु नरेम
ग्निशिखास्विव २
अन्य१ तीतिनयत्वापेक्षेत्याहदिति त्रिषुजगत्सुयद्यस्माद्धेतोरेवमवलोक्यते अपतेन्त तस्मादात्मलाभादनंतरभवस्यप्रारब्ध
शेषोपनीतस्यजगद्भ्रमस्यप्रसंगयथास्यात्तथास्याश्चनिश्चेयाउपेक्षणेनातिवाहनमेवश्रेयइत्यर्थः २९ इति श्रीवा
सिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे अशीतितमः सर्गः ॥८०॥ शिखिध्वजस्यवैराग्यचूडालास्यासनवने निविष्टे
कस्यनिर्याणंमंदरास्थ्यातिरीयते तत्त्वज्ञानरूपपदविश्रांतिस्थानंविना अप्रजाः नष्टसंततिःपुमान्शोकादि तमसा
अंधत्वमिव १ अभीष्टैस्सामंतादिभिरुपनीतासु रत्नादिविभूतिषु २

पुष्पाणि धीयंते धार्यंते यास्तु लतास्ता दीप्य शिरोगतपुष्पैर्मे त्वया ललितपाजरसा सह पुष्पसिताभिमैत्रीतत्साम्य
दशायामेव युक्तेतिभावः २५ रंध्रमत्र राज्यछिद्रस्थानि भिन्नामितिशेषः शनैःपाप २६ रोधयति निवारयंति २७ एवंवि
चालितोप्यविचलवैराग्यः शिखिध्वजस्तामनुनयति अलमित्यादिना २८ वनप्रयोवनप्रदेशो दुःखेन विगाह्यः

पुष्पधानापुष्पमितजरसा सह काननं समं गच्छाङ्गमिष्यामो हंसा इव सरोवरात् २५ अप्राप्तकालं न्रुपतेः
प्रजापाल नमु कुतः राजन्यस्येव रंध्रसमहद्देनो भविष्यति २६ अप्राप्तकारिणं भूपं रोधयंतिच
वैप्रजाः रोधयंति हर्षकार्येभ्यः प्रभुं भ्रष्टाः परस्परं २७ शिखिध्वज उवाच ॥ अलमुत्सल पत्रादिविच्ने
नाभिमतस्य मे विधिमागतमेवेताद्दूरमेकांतकाननं २८ बाला त्वमवनद्यांगी नागं तव्यवलं त्वया पुं
सामपि हि स्वच्छंगदुर्विगाह्योव नाश्रयः २९ समर्था न वनावासे योषितः कठिनाप्रपि कानने पु
ष्पमंजर्यः मासोद्गमाःस्त्राह्लिमद्रामाः ३० भवसापाल ये सेह राज्यस्यात्तव्यमुत्तमे कुटुंब भारोद्वहनं
पत्नी पातिव्रतास्त्रियः ३१ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इत्युक्तादयितां नाजाता मिंदुवदनां वशी उत्तस्थौ स्नातुमखिलं
दिनकार्यं चकार च ३२ अथाक्रुितप्रजान्वेष्टोरविरस्ता चलं ययौ शिखिध्वजो वनामिवसमस्तजनदु
र्गं ३३ संह्लसवितातं स्वापतमेवानुययौ प्रभा नाथं भवनं निष्क्रांतं चूडाला वानुसारिणी ३४ आव
योयामिनीश्यामा भुवनं भस्मधूसरं ध्वतं व्योमायगं शर्वसंश्लेषाय मुनेर्वसा ३५

प्रवेष्टुं शक्यः २९ कठिनाकठोरांग्योपि यथा कानने जाताभ्यः कठोरा अपि पुष्पमंजर्यः शस्त्रालिं सोढुं अक्षमास्त
द्वदिसर्थः शक्तालि मितिपाठे शक्तानां बलेता पद्मिणामालिं पंक्तिमित्तिआरव्येयं ३० पत्न्योक्तमप्राप्तकालं न्रुपते
रितिनस्यापि दोषस्य परिहारस्त्वयैव कार्य इत्याशयेनाह भवसेति ३१ ३२ उपनेयपयोर्वि

कृतानि कुसुमान्येव कौसुमानि मंडलानि याभिः असव्याः कांचनशिलाएव नितंबतटास्तैः शोभिताः १६ तरंगलक्षणे
मौक्तिकैः प्रोताभिः सरिन्मुक्तालताभिराकृताः मुग्धा मंजुलाए बालजाः शिशवो यस्याः १७ द्रुभित्तो वितीर्णं निफल
भोजनानि योभिः पुष्पैरापूर्यं तद्रुतिपुष्पाहरणाए एव वाहाघंगा नियासां १८ लेदधरद्वयं आस्वाद्यः स्पंद तरंगप्रस्ता
वोपासांतम्दावेयाताः वनवीथ्यो वनराज्यः १९ २०

स्वपरागांगरागिण्यः कृतकौसुममंडनाः आसेव्यकांचनशिलानितंबतटशोभिताः १६ तरंगमौक्तिक
प्रोतसरिन्मुक्तालताकृताः लताबपसावालितामुग्ध मुग्धालजाः १७ स्वभावोद्दासमोगंध्यान्विती
र्णफलभोजनाः षट्पदः श्रेणिनयनाः पुष्पाहरलतांगिकाः १८ आस्वादस्पंदतोयाताः शीतालामल
गंत्रिकाः रमयंति त्वमिवमां वनवीथ्यो वराननं १९ यथा वि किंत्वमेकांते मनोभवति निर्वृतं नतथा
शशिविंबेषुनच व्रजेंद्रसंग्रहे २० अस्मिन्समंत्रणे ताविलविघ्नं कर्तुमर्हसि भर्तुर्विघट्यंती छांतस्तेन
पिकुलस्त्रियः २१ चूडालोवाच ॥ प्राप्तकालं कृतं कार्यं राजते नाथनेतर नु वसंते राजते पुष्पं फलं शरदि
राजते २२ जराजरठदेहानां धर्मो भजनसमाश्रयः नयूनां लाहृशामेव तेनैतन्मे नरोचते २३ यौवने
नमहाराजानभावकृपमुक्तिताः पुष्पोघेनेवतत्वत्ताव शोभामहे २४

अस्मिन्वनगमनविषये समंत्रणे ऽन्तमविचारे २१ तस्यैवैतज्पदार्थो निरासमानाप्राप्तकालीकामसक्तिमे
वचयोनुरूपता वर्णनेनानुमन्यमानेनस्थू णा विचालनन्यायेन विचालयंती चूडालोवाच प्राप्तेत्या
दिना २२ २३ ऊहेशोभामहे वसाविति यावत् अस्मदादयो ऽस्मे ति बहुवचनं २४

यथाराहोर्मुखंचंद्रमोदकालेस्वैरं शनैः श्रांद्रप्रभांप्राग्दिदिशं प्रति सजति तद्वत् लीलावधूर्णीस्मिंस्तन्नीनवधू
कंतथाविधं प्रचंचलं प्र ॰॰भागोपस्ततथाविधमंसुकंप्रावरणंवस्त्रं पतिस्तथाविधात्कंपनात्सपंकात्लक्ष्मीः
कांतिभिः सहिताः सलक्ष्मीकांतपो लेलिआमेयोर्यस्मिंस्तथाविधात् द्वीपारण्यवादिव ४५ वीरक्रमश्रारक्षुष्टनि
ग्रहा यानिशाचर्या तत्र वीरक्रमरणवानुनोचरव्रजेयोजयित्वानिपुन्नमूर्धानिस्पृहः ४६ उग्रामीवणंग्रार
ण्यानीम हृदराण्यं हिमारण्ययोर्महत्वेइत्यनुक ४७ घनेरंधकारलक्षणेश्चगुलेराश्रास्वा अरण्यानी निशा
चतेनातिवाहिता ४८ अर्केणसमं विशञ्जामेसुतस्याग्रासायजगामेवेतिगम्यति ४९ तमस्विनीरात्रिं ५० ५१

तस्या उदयितांस्वप्राभेकाद्राजाशिखिध्वजः स्वैरंस्वैरंमुखंराहोर्हिशंचाद्रप्रभामिव ४४ उत्तस्थौशयनात्क्लानधूकाचं
चलांअवकात् सलक्ष्मीकांतलोलोलेमेहंदिःद्वीपारण्यवादिव ४५ वीरक्रमार्थयामीतितत्रैवानुचरव्रजं योज
यित्वाजगामासौपुरान्निर्गत्यहृष्टधीः ४६ राजलक्ष्मीनमस्तन्यमिसुत्वामंडलाजतः विवशोग्रामरण्या
नीमिकोनदइवार्णवं ४७ घनांधकारगत्माभ्या स्वच्छतौघकेशा सारण्यानीनिशासार्द्धसमंतेना
तिवाहिता ४८ प्रातःसान्यामरण्यानीसर्नीलावितत्तंदिनं समभकेणकस्यांचिद्धिशश्राम वनावनौ ४९
भानावस्तंगतायातेतत्रस्नानादिपूर्वकं किंचित्फलादिकंभुक्त्वातांनिनाम तमस्विनी ५० पुनः प्रातः पुराण्युति
तौ मंडलानिगिरीन्नदीः जवादुल्लंघयामासराजादाशशार्वरी ५१ ततामंदर
शैलस्यतटस्थंजनदुर्गमं प्रापकाननमस्यतदूरस्थजनतापुरं ५२ रटत्स्रग्णालसलिलवापीवलितपादपं

अत्रंतदूरस्थाःजनताःसमूहाःजनपदाइतियावत्पुराणिचयस्मात् ५२ रटंतिसशब्दंप्रवहंतिवंशनलाद्वारासलि
लानियाभिस्तथाविधा भिर्वापीभिर्वलिताः

तमालतल्दाणवालकाग्रकेयासांतास्तद्दिक्कपमुनाम्बरित्रदर्शनावज्योत्स्नाहासोदयांकितंपरितःकृतमंडलंवयथ्यासात्तया स्थितास्तइतःप्रभृतिसर्वेषांसप्तम्यंतानां तारागणोदृष्टशेइलब्धसंबंधः ३६ दिनश्रीप्रादिननाथात्रतद्रूपयोर्दर्पसोदेवो द्यानप्रपुच्चुरंमेरवमेरुस्तंवं । धिग्रपारंउत्तरार्द्धं रंलंगछतोःसत्तोः ३७ तथाग्रध्येर्यमेपितापभोजकैःपापैरस्तुन्निमि तैस्तीक्ष्णकरैग्रब्दातपैग्रोक्तितंमेरवमिदंपारंनिशानिशानायकलक्षणयोर्दर्पसोरंतमागछतोसतो ३८ दिग्वधू भिर्मुक्तउत्सृष्टःमंगललाजानामंजलिरिवव्योमलक्षकुट्टिमेसौधातलेतारागणोददर्श ३९ स्वनानान्वेषणे नुत्तदु

दिक्कसंध्याभ्रदंतास्तस्थितास्तकृतमं डलं तमालवाल कांकास्तजोत्स्नाहासोदयांकितं ३६ गछतो
रपरंपारं दर्पसोमेरवंपदं देवाद्यानमयंरंलदिनश्रीदिननाथयोः ३७ ग्रगछतोरिदंपारंह्यघतीक्ष्णकरो
क्तितं निशानिशानायकयोर्दर्पसोमेरवंपु नः ३८ तारागणोयदृष्टो विकीर्णेव्योमकुट्टिमे मुक्तोमंगलला
जानादिग्वधूभिरिवांजलिः ३९ चंद्राननातमःश्यामाग्रांताकुसुमहासिनी यामिनीयौवनंप्राप्तसरोजमु
कुलस्तनी ४० कृतसंध्यासमाचारः सदनुड्डालयेच्छया स्वापशयनेभूयोमैनाकइवसागरे ४१ ग्रथा
र्द्धरात्रसमयेदृशेनिःशब्दतांगते घननिद्राशिलाकोशनिलीनेसकलेजने ४२ सतत्स्यासप्रसुप्तायांशय
नेकोमलांशुभे भृशंनिद्राविमूढायांभ्रमर्यामिवपंकजे ४३

दयप्रतीक्षयाचग्रांता कुमुदादिकुसुमैर्हासवतीयौवनंस्वयंवनफलमितियावत् ४० ४१ ४२ संप्रसुप्तायांतस्यां चूडालायांभृशंनिद्रयावि मूढायांसत्यां ४३

रा ... ज्याप्रवृत्त्यासक्तो ऽन्वेषणं पथिदुर्लभं आत्मार्थदर्शनं काले बोधनं चोपवर्णिते उक्तामनूद्य वक्ष्यमाणं
कथयासंगमयति एवमिति १ आमस्तृष्णैवेति राजवियोगभीत्या सदाऽम्लानापि देवी ग्लानिं प्राप्तेति द्योतना
र्थं २ पल्लवानि हीं म्लानत्वात् ३ कुत्सितेन द्वारकर्दमादिजलेन सिक्तविशेषणं साधारणपोज्य ४ ५ इतिचिंतया

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ एवं शिखिध्वजे पर्णमठिकायां वने स्थिते इदानीं शृणु चूडाला साकिं कृतवती
ऽगृहे १ तत्रार्धरात्र समये दूरे याते शिखिध्वजे हरिणीश्यामस्त्रैव चूडाला बुबुधे भयात् २ अप
श्यल्लतानिहीं म्लानशयनं शून्यतांगतं अभास्करमपूर्णेंदु शातशोभमिवांबरं ३ उत्तस्थौ किंचिदम्ला
नवदना स्वेदशालिनी कुत्सिते व महाव ल्ली निरुत्साहांगयष्टिका ४ न प्रसन्ना न विमलाव भूवाकु
लतां गता दिनश्रीरिव नीहार धूसरासा व्यतिष्ठत ५ क्षणं शय्योपविष्टैवाचिंतयामास चिंतया कष्टं राज्य
प्रभुस्त्यक्त्वा वनं यातो गृहादिति ६ तन्मयेहाद्य किं कार्यं तत्समीपं व्रजाम्यहं भर्तैव गतिरुद्दिष्टा विधिना प्र
कृतास्त्रियः ७ इति संचिन्त्य भर्तारमनुगंतुं समुत्थिता चूडाला वातरंध्रेण निर्गत्यांबरमाययौ ८ बभ्रामां
बरमार्गेण वातस्कंधेन योगिनी कुर्वती सिद्धसार्थस्य मुखेनान्येंदु विभ्रमं ९ ददर्शाथ यथायातं रात्रौ
खड्गधरं पतिं भ्रमंतमेकमेकांत वेतालसमयोदितं १० तादृशं पतिमालोक्य स्थित्वा गमनकोट
रे भविष्यच्चिंतयामास सर्वं भर्तृ रखंडितम् ११

वक्ष्यमाणं चिंतमासेत्यर्थः ६ तदेवाह तदिति विधिना शास्त्रेण भर्तैव प्रकृतानामुद्यमागतिः शरणं उद्दिष्टा वि
हिता असति हि भर्तरि पुत्रादयो गतिरितिभावः ७ वातरंध्रं वातायनं तेन ८ अन्येंदुविभ्रमं द्वितीयचंद्रभ्रां
तिं ९ वेतालयोगे समये निशि उदितं प्रकाशमानं १० भर्तुर्भविष्यत्सदार्थजातं ११



274

२४ शाड्वलैर्हरीततृणैर्वत्प्रदेशैः श्यामेनडुशादाडुलंच ५५ उटजः पर्णशाला तद्रूपमालयं ५६ ५७ ५८ विद्धि
र्वृताज गंतिस्वछब्रह्मांडेकमंव्यवहारस्ताथनेजामिव ५९ पुष्पाण्यम्बुच्चयंसंचयं फलंमूलकुशाकाष्टादीना

कंदप्राणिविनिर्मुक्तं सच्छसेव्यवतालयं आपूर्णपादपलतं प्राणवृत्तिकरैः फलैः ५४ तत्रैकस्मिन्समे
शुद्धेस्थलेसलिलमालिते शीतलेशाड्वलश्यामेस्निग्धेसफलपादपे ५५ समंजरीभिर्वल्लीभिः स
चकारोटजालयं प्रावृट्कालसविद्युद्भिर्नीलाभ्रैरिवपंजरं ५६ जस्तृणं वेणं वेदलं फलभोजनभा
जनं अर्घपात्रपुष्पभांडप्रद्रमालां कमंडलुं ५७ कंथांशीतापनोदाय कृसीं चैव मृगाजिनं आ
नीयपोजयतस्मिन्मठिकामंदिरेन्पः ५८ यत्किंचिद्महावस्तु योग्यं तापसकर्मणि त तत्रस्थाप
यामासजगतीवक्रमंविधिः ५९ संध्यापूर्वंजपंप्रातः प्रहरेसततदाकरोत् पुष्पोच्चयं द्वितीये तुस्नानं
देवार्चनंततः ६० पश्चाद्वनफलं किंचिद्वनकंदंविसादिंच भुक्त्वाजप्यपरो भूत्वानिनायैकोनि
शांवशी ६१ इतिदिवसमवेदंमंदरोपांतकुंजविरचितउटजेतमीत्वेशोनिनाय नवनपतिवि ला
संतत्वसस्मारकंवास्फुरति हृदिविवेकराज्यलक्ष्मीहरंति ६२ इतिश्रीवाशिष्टेमोक्षोपायेनिर्वा
णप्रकरणेपूर्वार्धेशिखिध्वजप्रव्रज्यानाम चतुराशीतितमः सर्गः ॥८४॥

मणुपलदाण्मेत्तनतस्सप्तीयेस्मर्थः ६० ६१ उक्तमनुद्योपसंहरति इतीति मालवेशः शिखिध्वजइतिवर्णितं
प्रकारेणमंदरोपांतकुंजेविरचितेउटजेअंतस्थितः सन् अखेदादिवसंवहन्दिवसान्निनाय तंआगनुभूतं नवनृप
पतिविलासं नसस्मार तत्कुतस्तत्राह कंवेति विवेकेहृदिस्फुरतिसतिराज्यलक्ष्मीः कंवादारिद्रभावहरंति वाधा

अात्मकार्यस्यस्वभर्तृबोधस्यतथाबुद्ध्यतमात्मप्रकारेणस्वोदरेशनैवभवितव्यतया २३ ततारपुप्लुवे २४ २५ आत्मकार्यस्यस्वभर्तृबोधस्य तथाबुद्ध्यतमात्मप्रकारेण स्वोदरेशनैवभवितव्यतया २३ ततारपुप्लुवे २४ २५ सिद्धोत्तमः अताः निगृहीतानिमंदारमालाकांतिष्वनुरक्ताः परामृष्टानीदोःशकलानिकलाःयैः २६ सिद्धोत्तम सः अतानिगृहीतानिमंदारमा रक्ताकांतिष्वनुरक्ताः परामृष्टानीदोःशकलानिकलाःयैः २६ सिद्धोत्तमः लाहरिचंदनकस्तूर्यादिसौगंध्यानियैः तथा विधान्मारुतमस्पर्शयामासयस्पर्शः चंद्रबिंबलहाल लाहरिचंदनकस्तूर्यादिसौगंध्यानियैः तथा विधान्मारुतमस्पर्शयामासयस्पर्शः चंद्रबिंबलहाल

लोय १

तदातस्यात्मकार्यस्यभवितव्यतयातथा भर्तुः समीपगमनेमम कौमितया २२ सचिंतमंदरो पांतंगंतुं बुद्धिंचकारसा चचारांतःपुराद्राज्ञीततारनभसःकथं २३ जगामवातस्कंधेनगच्छंतीरेवददर्शसा कल्पवृक्षांशुकच्छन्नारत्नस्तवकभूषिताः २५ नंदनोद्याननिलयारक्ताः सिद्धाभिसारिकाः परामृष्टदुःशकलाआलेपकणवर्षिणः २६ सिद्धोत्तमातसौगंध्यान्स्पर्शयामास मारुतान् चंद्रबिंबाम्भताम्भोधेर्महावीचिपरंपरां २७ अपश्यन्निर्मलज्योत्स्नामेवरांतरतांगता मेघांतरेणगच्छंतीमेघलेखाश्रविद्युतः २८ अविद्युक्तास्वभर्त्रासाभयोभयोविलोकयत् उवाच चात्मनैवाहोयावज्जीवंशरीरिणां २९ नस्वभावःसमयातिममाप्युत्कंठितमनः कदामृगेंद्रस्कंधं तंप्राणपद्मवराप्नुनः ३०

स्याम्भताम्भोधेर्महाविचिपरंपरांम्भतांनिर्मलज्योत्स्नां २७ अवरस्यअंतरतांअंतर्वर्त्तिनींगतासतीददर्श २८ स्वभर्त्रामेघेन अविप्रयुक्ताः विद्युतः व्यलोकयत् आत्मनामनसैवोवाचकिमुवाचातदाह अहोइसादिता वो १ 

275

भविष्यदेवप्रकारानिमित्तकाल    देशक्रियेयत्ताभ्युदयतिश्रेयसपर्यंतं विभज्यचिंतितवतीत्याह ययेति स्फारा
णिर्कतिभूमानंदविश्रांति १२ पुरःस्थितमिवयोगबलादपरोक्षं रघ्वासंवाद    यिलंतदनुक्तप्रभावरिलमिति

यथायेनयदायत्रयावत्कार्यंयथोदयं यथाचनिर्वृतिःस्फारागंतव्यानेनराघव १२ अवरपंभ
वितंव्रतज्ञतीदृष्ट्वा पुरःस्थितं तदेवसंवादयिलंगगनात्मान्यवर्तत १३ आ    स्तांमयाद्यगम
नंकालेनातिचिरेणहि मयास्यपार्श्वगंतव्यंनिपतेरेवनिश्चयः १४ इतिसंचित्यचूडालाप्रविश्यां
तःपुरंपुनः स्थापयामास्भोःशिरसींवेंदवीकला १५ केनचित्कारणेनासौगतःसंप्रतिभूपतिः
इतियोरंजनंसर्वमाश्वास्यातिष्ठदंगना १६ राज्येररक्षभर्तुस्तत्क्रमेणसमदर्शनात् यथाकाले
नकेदारंपक्वंकलमगोपिका १७ तयोस्तदावहत्कालोदंपत्योःस्थितयोस्तथा अदृष्टान्योन्यमु
खयोराज्यकाननपालयो १८ जगामार्धदिनंपक्षो मासोथक्रमवत्सरः शिखिध्वजस्यविपिनेचू
ला२ डायास्वमंदिरे १९ बहुनात्रकिमुक्तेनवर्षाण्यष्टादशांगना चूडालोवासमंदिनेवनगुह्येशिखि
ध्वजः २० अथयातेषुबहुषु वर्षेषु जरसाकृते शिखिध्वजेमहाशैलतटकोटरवासिनि २१
भर्तृकषाययाकंतदालस्यंपालितंचिरात् तदातस्यपातेषु वर्षेषु जरसाकृते २२

यावत् १३ १४ १५ १६ कलमगोपिकाशालिपालिका १७ अवहत् १८ कथमगमत्तदाह जगामेतिकाल
सहितोवत्सरः १९ २० २१ कषायाणांरागादिवासनानांपाकंश्रातदपतन्नावत्कालतपालितंव्रतीदितमि
तियावत् तदेत्यादिरुक्तानुवादोवक्ष्यमाणार्थः २२

तदेवस्पष्टमाह प्रमुष्टेति ५० ५१ य ह्यस्माद्धेतोभर्त्तास्त्वत्तो धाम्नयास मंडल्यरूपं ग्रंतर्वह्निार्थचिंतितंयस्य तथा विधः संपत्स्यत इति शेषः तदेव प्रशंसंस्त्याह समग्रेति ५२ ५३ग्र ह्यालेपान् वनांतरं वनमध्यं ५४ पादपानां लतानां च स्पंदेन वेधो ग्रनुमेयो गमागमो यस्याः ५५ यो गेन समाहितचित्तेनेति यावत् यः हारकेयूरादिभूषितः

मतिमुद्बोध्ययोगेन स्वेनायव्याप्यहं पत्ति प्रमुष्टकलनं भर्त्तुः समीक्ष्यसमनो मुने॰ ५० राज्यएव नियोक्तृणा मिनिवत्स्यावः स्तवं चिरं ग्रहोनुचिरकालेन मनोरथमिमं शुभं ५१ ग्रहमासादयिष्यामि यन्दृत्तांतम विंतितः समग्रानंदकंदानामेतद्देवो परिस्थित ५२ यत्समानोध्वतिं संगमास्त्या ------ दनेस्तवं इ तिचिंतयती व्योम्ना चूडाला लंघ्यपर्वतान् ५३ देशानब्धीन्दिगंतांश्च प्राप मंदरकंदरं ग्रहश्येवन भःस्थैव प्रविवेश वनांतरं ५४ वासेवपादपलत्तांस्पंदवेद्यगमागमा चनेकदेशे कास्मिंश्रित्क्वातप र्णटिजे पति ५५ दृष्ट्वा योगेन बुबुधे देहांतर पिवास्थितं हारकेयूरकटककुंडलादिविभूषितः ५६ ग्रभवन्मेरुकांतिर्यस्तमेवात्र ददर्शसिः कृशांगं कृष्णवर्णं च जीर्णपर्णमिवास्थितं ५७ कज्जलां सं बुभरस्तातं भ्रंगीशमिव निस्पहं चीरांवरधरं शांत मेकाकिनमवस्थितं ५८ स्थलीनियस्तं पुष्पा णिग्रथयंतं जटांकितं तमालोक्य नवृद्धांगी चूडालापीव रस्तनी ५९ किंचिज्जातविषादेव मुवा चात्मनि तस्या ग्रहोनुविषमं मौर्ख्यं तदानात्मज्ञतात्मकं ६०

सन् मेरुकांतिरभवत् तमेव अत्र मंदरोटजकोशांगत्वा दिलद्वाणंद्रदर्शेति परेणसंबंधः ५६ ५७ भ्रंगीशं प्रसिद्धं रुद्रद्वारपालमिव ५८ दृष्यातिथिसमर्चनाय पुष्पाणिमालाग्रंथयंतं जटाभिरंकितं चिन्हितं ५९ ग्रनात्मज्ञता ग्रज्ञानं तदात्मकं ६०



276

ममनः उक्तं विवेकैर्वर्ध्यमानमपि इति उत्कंठते ३१ अग्रे श्रेष्ठे देवपोनो ताता अग्रजा ३२ ३३ अग्रजं दुसुधा व्यर्थमिवतां
उवितसल्किं स्थितमसीत्यर्थः ३४ अथवानाथं दोष इति शेषः कुतस्त त्राहभर्त्तारमिति ३५ इदानीं देहं प्रत्याह कि
मिति यामेहे स्त्रिशरीरालिंगनाद्यर्थं समुत्कंठसे सतभर्त्ता जरांपातस्त्वान्निरपेक्षा एवम्भवेत् संभाव्यत इत्यर्थः ३६

पश्यामि कांतमित्युक्तं मम आत्पुत्कंठते मनः मंजरीजालवलितास्तरूंवत्सः स्वकंपति ३१ नमुंचति द्वाणमि
ति मम आपुत्कंठते मनः पथेयमध्यजाक्रांतमेतिसिद्धामित्यादिका ३२ तथा कदाहनेपश्यामि मम आपीति मनः
स्थितं इमेमंदाश्रमकृतए ते च शशिनः क या ३३ वनराजयएता अमाम मम पुत्कंठयंत्सहो हे चित्तादा
मुग्धैवांवः किं त्वतां इवितांस्थितं ३४ सा व्योमनिर्मलासाध्योक्कमे पाता विवेकिता अथावाचित्तभर्त्तारि स्वंप्र
त्सुत्कंठसेसरवे ३५ तिष्ठोत्कंठाभिवलितं किं समुत्कंठितेनभ· किं वत्स्यो त्कंठसे वामे भर्त्तापातो जरो भवेत् ३६ =भा५
तपस्वी कृशगात्रश्च भवेन्निर्वासनस्तथा मनोराज्याद्यभोगेभ्योमन्येसाम्रूलतांगतं ३७ वासनालति
काप्रावृड्दीनदगतायथा एकांतरततए कामानीरसः शांतवासनः ३८ मन्येम नतितेभर्त्ताशुष्कवृद्द
समस्थितिः तथापि चित्त कोत्कंठाभवतोत्कंठयान्वितं ३९

राज्यादीनाम भोगेभ्यः अभोगार्थं अस्य मनः अम्रलातानिर्मूलतांगतं मन्येसंभावये ३७ तथा अस्य वासनालतिका
यथा प्रावृड्दीदृद्धा महानदगतास्तीनः स्यगलशिष्यते तथा संपन्नेति शेषः एकांतेरतः आसक्तः अ तएवए
कामानीरसोनि रिक्तः ३८ एवं नेतायथ प्रदर्शन्नालिरूत्साहमनः पुनरुज्जीवयंतीवाहतथापीति अत्रे
वंविधः सः तथापि हे चित्त कातवोत्कंठा अहं योजेनवद्यमाणेणपाजेन लीलितिउद्योधयन्तत्वज्ञीकुसद्धारव्ययोव
भोगोत्कंठपाप्तुतं युक्तिं भवतासह अस्ते वयिष्यामिन त्वयो त्कंठाकार्ये ति पदेणान्वयः ३९

वा०टी०
नि०पू०
२७८

आस्तः प्रकोष्ठमणिबंधात् द्विगुणेन हि देशो येन अलए वा किष्कुमात्रेण द्वे गुल्फे दिलाक्षिमात्रे एवा अन्तए वा नातिदै
र्घ्यभित्तु मावलग्न मात्रेण दामालपास्थित मुपलक्षितं ६१ ६२ अंगस्थः अंगसंलग्नप्रायः इंदुर्यसत पावि थम
चलं पर्वतमिवस्थितं ६३ ६४ मेरुहेमतटीपदेन तत्रस्था गंगाप्रवाहोलक्ष्यते तत्रालीनः प्रतिबिंबितः पूर्णेंदुरिव
चंचलं ६५ ६६

आस्तप्रकोष्ठद्विगुणेनालसूत्रेणन्वारूणा भूमावलग्नमात्रेणकिष्कुमात्रेणचास्थितं ६१ कुंतलव्याप्त
मूर्द्धानं सालिमालमिवांबुजं भासयंतं प्रदेशं तं शारीरैर्दीप्तमंडलैः ६२ कुंडलाभूषितमुखं नवम ष्कंभि
वोदितं शिखासंप्रोतमंदार अंगस्थं दुरिवाचलं ६३ कौतोपशांतवाग्युग्ममूर्जितं विजितेंद्रियं हिमाभ
भस्मतिलकं भूषितालोकसुंदरं ६४ मेरुहेमतटीलीनपूर्णेंदुमिव चंचलं तमालोक्य द्विजसुतं समु
त्तस्थौ शिखिध्वजः ६५ देवपुत्राग मयेत्यासंपरित्यक्तपादुकः देवपुत्र नमस्कार इद मास्स मास्यतां ६६
इत्यस्पदर्शयामास पाणिनाथ प्रविष्टरं ददौ च द्विजपुत्रस्य पुष्पमुष्टिं करो करे ६७ चंद्रः कुमुदखंड
स्यप्रालेयमिव पल्लवे हे राजर्षे नमस्तुभ्यमिति द्विजसुतोवदत् ६८ गृहीत्वा कुसुमान्यस्मात् द्विवेशायत्र
विष्टरे शिखिध्वजउवाच॥ देवपुत्र महाभाग कृतमागमनं कृतं दिवसः सफलो मन्ये यत्ताम द्यास्मि दृष्ट
वान् ६९ इदमर्घ्यमिदं पाद्यं पुष्पाणीमानि मानद इमाः प्रस्थापिता मालाग्र्ह्यतां भद्रमस्तु ते ७० श्रीवशि
ष्ठउवाच॥ इत्युक्त्वा पाद्यमर्घ्यं च मालाः पुष्पाणि चानघ शिखिध्वजस्ता दिशायै दो दृष्टैदप पाखिलम् ७१
पत्रनिर्मितं विष्टरमासनं करोत्करे करतले ६७ कुमुदखंडस्य पल्लवे प्रालेयं हिमकणजालमिव ६८ यद्यस्मात् त्वां अ
स्मिन्दिवसे दृष्टवानस्मि ६९ ७० अखिलं शास्त्रोक्तमनतिक्रम्य तियथाखिलं तदा पनितिवत्तौ यथार्घः यी

श्रीरामः
२७८

277

पतोयस्माद्धेतोर्मे अतिप्रियः पतिःमोहघनेनहृदिक्षणं अभिहतां इमादशामभ्यागतः तस्तस्माद्धेतोरिहास्मिन्नुद्धेअ
थैवअवश्यंनाथंपतिंविदितवेद्यतां त याभोगमोहाश्रियंनयामिप्रापयामीतिपरेणान्वयः ५१ ५२ ५३ किमर्थ
मिदंक्तपंपरिसाज्यतत्राह वालेति ५४ प्रागेवकुतस्तपस्त्विवेकेणसनवोधितस्तहमंत्तेति ५५ द्विजदारकआल
स्याध
एवंविधाःसमायांतिदशामौर्ख्यप्रसादतः अपंसराजालक्ष्मीवान्यतोमेतिप्रियःपति ५१ हृदिमोहघनक्षु
ण्णमिमामभ्यागतोदशां तदवश्यमिहाद्यैवनाथंविदितवेद्यतां ५२ नयाम्यत्रनसंदेहोभोगमोहाश्रियं
तया इदंक्तपंपरित्यज्यक्तपेणान्येनकेनचित् ५३ सकाधामस्यगच्छामिवोधंदातुमनुत्तमं वाल्येयंम
मकांतेतिमदुक्तंनकरोत्यलं ५४ तस्मात्तापसकृतवेणवोधयामिपतिंक्षणात् भर्तीकआपपाके नप २५
रिपक्वमतिःस्थितः ५५ चेतस्यस्याद्य विमलेसंतसंप्रतिविंवति इतिसंचिंत्यचूडालावभूवद्विजदारकः
५६ ईषद्ध्यानागतान्वलं दाणंद्वुतरंगवत् पपाततिपिनेतस्मिन्द्विजपुत्रकरूपिणी ५७ भर्तुरभ्या
जगामाग्रेमंदस्मितलसन्मुखी ददर्शद्विजपुत्रंतंपुरोयातंशिखिध्वजः ५८ वनांतरादुपायांतंतपोमू
र्त्तिमिवास्थितं द्रुवल्क नकगौरांगंमुक्ताहारविभूषितं ५९ शुक्लयज्ञोपवीतांगंशुक्लांवरयुगावृत
म् कमंडलुधरंकांतंपुरायांताशिखिध्वजः ६०

णपुत्रः ५६ कथंवभूवतदाहईषदितिप्रागुक्ताग्नीषोमधारणान्वितादीर्घध्यानात् अनलंयुस्त्वं ५७ अग्रंपुरो
देशं ५८ मूर्त्तिमास्थितंतपइवद्रुवल्कलकनकवद्गौराणिपीतिस्वच्छान्यंगानियस्य ५९ ६०

देवार्चनादप्यतिथिपूजनमधिकमितितदेकाभिपिजन्मसाफल्यहेलस्वस्य पूजनेनलेहद्यमपियुगपत्संपन्न
मितिस्तुतराजीवितसाफल्यमित्याशयेनाहजीवितमिति ८२ तत्रस्वान्महत्तपूजाग्रहणानंतरमितिशेषः ८३
पूजनमनतिक्रम्ययथापृष्टं ८४ सुरपुष्पलक्ष्म्याःकांतरेषमुखेस्तुरभितरं यत्कर्पूरतिलकंततउपमायस्य सञ्चनेन

जीवितंयातिसाफल्यंस्वगृहागतपूजया देवादप्यधिकंपूज्यःसत्तामभ्यागतोजनः ८२ तत्रत्वां
कस्यपुत्रस्त्वंकिमायातोस्यनुग्रहात् एतन्मेसंशयंछिंधिविमलेंदुसमानन ८३ ब्राह्मणउवाच॥
राजन्मेस्याःपुत्रंस्थामियथापृष्टमखंडितं कोनामपरिपृष्टःस्तं विनीतंवंचयेत्सु मान् ८४ अस्त्व
278 स्मिन्जगतीकोशेसुद्धात्मानारदोमुनिः सुरपुष्पलक्ष्म्यामुखेकांतिकर्पूरतिलकोपमः ८५ सकदाचिन्मु
निर्देवोगुहायांध्यानमास्थितः तत्रहेमतटेगंगावहत्सुकृततरं गिरौ ८६ मेरुलक्ष्म्याःस्फुरद्रू
पाभातिहारलतायथा एकदानारदमुनि ध्यानांतेसंसरित्तटे ८७ ध्वनद्वलयमंत्रोद्यौ लीलाक
लकलारवं किमेतदितिसौकिंचिज्जातप्रायकुतूहलः ८८ हेलयालोकयन्नद्यामपश्यल्ललनागणं
रंभातिलोत्तमाप्रायंनिर्यातंजललीलया ८९ क्रीडंतंसक्तवसनंदेशेपुरुषवर्जिते कांचनांभोजमुकु
लसंकाशैःस्तनमंडलैः ९०

नारदोगौरांगइतिगम्यते ८५ गुहायांमेरोरितिशेषः ८६ ८७ ध्वनंतिवलयानियस्मिंस्तथाविधलीलाकल
कलारवंजलक्रीडाकोलाहलध्वनिंसंभावनाप्राचुर्यार्थः प्रायशब्दोप्यर्हतोस्तितदस्मिन्नन्नंप्रायेसंज्ञा रामः
यांप्रायभवः रूपास्यायादितिपाणिनिजैमिनिप्रभृतिभिःप्रयोगात् ८८ निर्यातंजलान्निर्गतंजललीलया २७९
जलसेचनादिक्रीडया ८९ ९०

नतथान्यतःप्राप्तेसनुबन्यते ७२ प्रश्रयेण विनयेन एतैर्हि लितलक्षणैमनुजा श्चिरंजीविनो भवंतीति भावः ७३ आरान्दूरे उन्मुक्ताकल्पनाः फलसंकल्पा यस्मिन् अतएवोदारं निर्वाणार्थं तपः संभृतवान्संचि तवानासि कांचिदीतीष्ठि प्रश्नेनिपातः ७४ शांतानां अक्रोधनानां पतिवनस्थानां व्रतम् तमिदं महावननिवेच एणप्रसिद्धोसमंकूरस्य

चूडालोवाच ॥ सुबहूनि परिभ्रांतोस्मि तलायतनान्यहं व्रतः सूजा यथाप्रातामयेयं नतथान्यतः ७२
पेशलेनानुरूपेण प्रश्रयेणामुनानघ मन्येहं नूनमसंतं त्वं चिरंजीवि भविष्यसि ७३ शांतनमनसो दा
रमाराद्दुन्मुक्तकल्पनं निर्वाणार्थं तपस्साधो कच्चित्संभृतवानसि ७४ आस्तिज्ञासा समेसौम्य शांतव्रतमि
दं तव स्फीतं यद्राज्यमुत्सृज्य महावननिषेवणं ७५ शिखिध्वज उवाच ॥ ज्ञातासि भगवन्सर्वं देव त्वं कोत्र
विस्मयः अये वैलोकोत्तरयाज्ञायसे चिन्हरूपया ७६ एतान्यंगानि ते चंद्राह्लादितानि तिमेमतिः अय
वा किं समालोकादमृतेनेव सिंचति ७७ अस्तिमे दयिताकोतापातिमद्वा जयपतत् तवैव तस्याद
द्यानि तान्यंगानीह सुंदर ७८ उपशांतं च कां तं च वपुर्यादृग्मस्तक अंजं शुभ्रांबुदेनेव पुष्येण च्छाद
पामुना ७९ निष्कलंकेंदुसंकाशमंगमादि सत्तेजसा मन्ये तिष्ठानि मापाति सुमनः ८० देवा
र्चनायोऽपन्वितमिदमिन्द्यासितं मया अंगलदंगसं येनतस्त्रयालकृतार्थतानम् ८१

संतावधाननिर्वाह्यं चेसर्पः ७५ राज्यत्यागनिर्वाणार्थं तपश्चरणयोर्जातयोः प्रश्नं स्नायोगात्तस्य तपसा सर्वज्ञतां संभावयन् राजा द्विजस्य तं रूपादिसंपदा प्रशंसति जानासीत्यादिना ज्ञायसे महाप्रभावइतिशेषः ७६ अथवा किं त्वं वहनासम्पगालोकादृष्टीनाम् देह कांति तस्य आमृतेनसि धसीव ७७ ७८ अंगमेक्षिरवार अ मुनामदत्तमालारूपेण ७९ सुमनसां पुष्पाणां पत्रं दलमिव पेलवं सुकुमारं ते अंते ८० इदंपुष्पजातं ।१३

२७९

वा० टी०
नि० ५०
२८०

विविधाभिन्नलद्दाणकृतबोललताजालान्निश्चबांतस्मारवामहद्दापस्वगजानमभ्रत्ताकाशस्तद्दाणेका
नंदनेजातात ९६ स्फुरद्भिर्जलमयं चंद्रपरिणामशरीरत्वाज्जलस्वर्गैर्देवैः प्रीताञ्चाशातसप्ताप्यध्व
यः एके अलवाडकमालबालकुंडलकुंडलयोरभेदादालबालंयस्यतथाविधात्कालकल्पतरोविश्वोरुन्द्रतं
विष्वक्तपनिबद्धस्थितमितिपूर्वेणान्वयः पुनर्ललनागुणमेवावशिनष्टि स्तनेति परस्परस्तनस्तवककंदेषुअं
भोजमुकुलेषुचसौदर्यसाम्यदर्शनप्रयुक्तस्पर्द्धापानालादुल्लुसोल्लुसास्फालनात्संदूरणंदलितान्यंभोजमुकु

विविधर्द्धलताजाद्दिलश्रीकलिकाकुलात् आलोकपुष्परजसोजाताङ्गगनकानने ९९ स्फुरज्ज
लस्वर्गप्रीताल्पसाध्वेकालबाउकात् स्तनस्तवककंदेषुस्पर्द्धपातिरसान्वितं उल्लुसोल्लसंसंदू
र्णदलितंभोजपल्लवं आलोलालकेशाद्दितारकादिमधुव्रतं ९८ अम्लतायद्दिवातापकोशास
वप्रगारिभिः दुःप्रापेभूतसंघानांविकसत्कनकांबुजे ९९ पद्मिनीपल्लवाद्धनेषुतेमेरो र्गुहां
तरे शीतलेस्वर्द्धुनीतीरेतोयान्मृष्टासलेस्करैः १०० चंद्रबिंबकलापूरमेकत्रैवोपसंकृतं स्त्रैणमा
लोक्यतत्कांतं सहसैवमनोमुनेः १०१ अनग्निश्रितविवेकांशंवभूवानंदितंस्फुरत् आनंदं वलितावि
तेस्मिन्धेप्राणानिलोस्थिते १०२

लपल्लवानिपेनेतिपरेणान्वयः ९७ अर्पान्मुखपद्मेषुआलोला अलकाः चूर्णकुंतलाः केशादीर्घकुंतलाः
अद्दितारकाः आदिपदाल्लालाटिकास्वपितागरूलकेंद्रनीलमाणपअमधुव्रताः भ्रमराएपस्मिन् ९८ पुनः की
दृशं ललनागणंतदाह अमतेत्यादिना अम्लतकलाकोशासं गृहकारिभिः सुरैर्देवैः रम्लतसरा हुगकंडाघ
पहत्प्रयुक्तानामापदांविघापभुत्तेरएकांत स्तेमेरोर्गुहांतरे एकत्रोपसंहृतंचंद्रबिंबक लापूरमि

रामः
२८०

१०२

अन्योन्यं परिवेल्लितं वेष्टितं संघट्टितमितियावत् द्रुतस्य हेमरसस्य यः आपूरनिर्भरः अवाहातिशयस्तादृशे
न आभोगेन क्रांतिसंस्थानेन भास्वरैः ऊरुभिः स्वालकस्य काममंदिरस्य स्तंभसंचयं कुर्वतीमिव परेणा
न्वयः ॥१॥ स्वजलनैर्मल्यान्निर्मलीकृतेन प्रतिबिंबवद्भ्रूणसर्वतो व्याप्तां व्योमविलासिनी आपगां मंदाकिनी
देहलावण्यरसप्रवाहेण तर्जयंतं न्यग्भावयंतीमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥२॥ मनोभुवः कामस्य अमरोद्यानेनंदनवने क्री
डार्थं रथचक्रभूतैर्नितंबतटलग्नैः सेलभिः निरोधाद्युत्पथे अर्पितं गंगांबु येन ॥३॥ यतः स्वच्छतमत्वा

परिवल्लितमन्योन्यं फलकांतं द्रुमं यथा द्रुतहेमरसापूरनिर्भराभोगभासुरैः ॥१॥ कुर्वंतीमूरुभिः का
ममंदिरस्तंभसंचयं निर्मलीकृतं चेद्भ्रूणं प्रां व्योमविलासिनी ॥२॥ लावण्यरसपूरेण तर्जयंत
मिवापगां आकारैरमरोद्यानरथचक्रैर्मनोभुवः ॥३॥ उत्पथार्पितगंगांबुनितंबतटसेलभिः सर्वत्र
दृष्टसर्वांगं विश्वरूपमिवस्थितम् ॥४॥ प्रतिबिंबितसर्वांगमन्योन्यादर्शतां गतां का ल कल्पत
रोर्वर्ष्यं विटपासदायल्लवात् ॥५॥

दन्योन्यादर्शतां गतं अनः सर्वतः प्रतिबिंबितसर्वांगं सर्वत्र दृष्टसर्वांगं सत्सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमु
खमिति प्रश्लेक्का लात्मनः कल्पतरोर्भगवतः सकाशादुत्थितं विश्वरूपमिवस्थितमित्यर्थः ॥४॥ विश्वरूपं
दर्शयित्वा भगवतः कालात्मकत्वं च विश्वरूपभीतेनार्जुनेन को भवानुग्ररूप इति पृष्टेन भगवता कालोऽस्मि लोक
क्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्त इति स्ववचनेनैव दर्शितं अतस्तमेव कालात्मानं सर्वकि
ल्पनाफलदातृं लोककल्पतरुत्वेन रूपयति वर्ष्यं विटपादिसादिना वर्षाणि प्रभवादयः षष्टिसंव
त्सराः विटपाः स्कंधाः यस्मात् तेनाथ नद्धयस्य मासा लाचशारवालस्थं द्रुत्तमेव ॥५॥

अतएवसदैवहृष्यानुल्लासायसदैवसमाधिनास्वरूपाविस्मरणशीलस्वबलमाबुभुत्साशयेनाह अनारतेति उन्मेषोनिमेषद्वयात्मालकालस्तावन्मात्रमपि ११२ ११३ एवंज्ञातयोग्रारब्धभोगफलसाम्येपिरंजन कृतोवि शेषोस्यैवेतिदृष्टांताभ्यामुपपादयति एवमित्यादिनाजन्मकारणस्यदेहाद्यात्मभावस्यदर्शनात् ११४ तद्व

हृष्यमुल्लासमाप्नोतिप्राक्क्षीवपयोधरः अनारतानुसंधानादस्मुन्मेषमविस्मृतेः ११२ स्वरूपाणे

स्थि ३ क्लसत्येवच्छ्रितेहृष्यपिशाचकः यथातमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रौस्थितिंगतौ ११३ तथैवस्वस्वदुःखा भ्यांशरीरंस्थितिमागतं एतेहिस्वस्वदुःखेदेहेजन्मकारणदर्शनात् ११४ अस्यसगाढतांयातेयदेकं मवहृष्टतत्त्वस्वलंगलगतोमनागपिनतद्वशात् ११५ यथाशुभाशुभौरागादिनाक्रांततरौमणेः पु रस्थावस्तुभावेनरंजनंस्फटिकोयथा ११६ तद्वदस्तयानीतेबोधाज्जीवन्मुक्तमतिर्मुनिः वस्तुनःके वलमात्रेण घनरंजनमतिर्धीः ११७



सततद्वशात् तत्वज्ञानवशात् मनागपिनलगतः ११५ यथामणेःस्फटिकस्यांतःरागेणतादात्म्यानुरंजनेन आदिपदात्तत्प्रयुक्तेंद्रनीलपद्मरागाद्य ध्यासेनआक्रांतावपिशुभा शुभौ कुंकुमनील्यादिवर्णौ यद्वस्यैवरागेणरंजनयाआदिपदात्कुंकुमआदिनावेयथामणेर्नलगतस्तद्वदित्यर्थः इदानींस्फटिको दाय तस्यस्वच्छतरत्वाशेषमाह पुरस्थे तिस्फटिकःपु रस्थजपाकुसुमादिवस्तुभावेन तात्कालिकीरंज नातमपियायात् तद्वदस्ततामपिनेतीत्यर्थः ११६ यथामणेःस्फटिकस्यांतःरागेणतादात्म्यानुरंजनेन आ छि असस्यगाढतांयातेइतियदुक्तंतद्विवृणोतिवस्तुनइत्यादिनाघनरंजनंधीःश्रेत्र रामः
२८१

चित्तेविकाराःसर्वांगेप्राणक्षोभस्तेनसर्वांगीणसारसरेतसःस्खलनंकृतमित्याहवामबेति तत्रहेतुंतानाहपलमि
त्यादिना १०३ छिन्नं दृतंलतांकृतेशाखामूलास्थानंयस्सतथाविधःप्रसग्रस्तरुणःपादपोवृक्षादिरिवउत्त
मेतिराजसंबोधनं १०४ द्विधापातंसद्योद्विधाखंडितंविसंमृणालमिववागलन्सारम्तोरसःशुक्रंयस्यतत्प्र
त्रस्पष्टः १०५ १०६ तत्वज्ञानामपिप्रबलतरप्रारब्धेनविवेकांशानिरोधात्कदापिदेहधर्मानुवर्तनमस्त्येवेत्युत्तर
माह सर्वस्येवेत्यादिनः १०७ यावत्स्वातंत्र्यनाशपर्यंतं १०८ सुखदुःखमयत्वेमेवदृष्टांतेर्दर्शयतितत्यादिनेति

वभूवतस्यहृष्टस्यमदनस्खलितंतदा फलंरसाढ्यंपीनमिवजीर्णोजातइवतोपदः १०३ प्रसग्रपादपःछिन्न
लताढ्यतइवोत्तम ग्रावरूपायकएनस्पंदीशशांकइवबाभुनिः १०४ विसंद्विधापातमिवगलत्सारससोभव
त् **शिखिध्वजउवाच॥** तादृशोपिबहुज्ञोपिजीवन्मुक्तोप्यसौमुनिः १०५ नि रिच्छोपिनिरागोपिनाकिंचि
दुपभोफलं सबाह्याभ्यंतरंनित्यमाकाशविशदोपिच १०६ नारदोप्यकथंब्रह्मन्मदनस्खलितोभवत्
**चूडालोवाच॥** सर्वस्यैवराजर्षेभूतजातेर्जगत्त्रये १०७ देवाद्देरपिदेहोपंदयामेवस्वभावतः अज्ञम
स्वयतज्ज्ञंवायावत्स्वातं——शरीरकं १०८ सर्वमेवजगत्येतत्सुखदुःखमयंस्मृतम् सुत्यादिनापदार्थे
नकेनचिद्वर्द्धितेस्फुरं १०९ आलोकइवदीपेनमहाबुधिरिवेंदुना दंष्ट्रादिनाप्यसर्पेनदुःखकेनाच
देवाहि ११० तमोमेघपटेनेवस्वभावोह्यन्यकार एं स्वरूपेनिर्मलेहस्येनिमेषमपिविस्मृते १११

१०९ दुःखंवर्द्धतइत्यनुकृष्यते ११० यथामेघलक्षणेपटेनउपचितेनविशितमोवर्द्धतेतद्वत् यत्ततत्वज्ञाना
मपिदाएंस्वरूपविस्मरणेदृष्टशास्त्रपर्यस्तत्राज्ञानाकिवान्यमित्याशयेनाह स्वरूपेइति १११

वा॰टी॰ का
नि॰प्र॰ तताद्विषयसंस्पर्शेनतद्देशाग्रप्रदात्मासञ्जितिष्ठर्वञ्चान्वयः जीवस्यनाडीद्वारासर्वदेहप्रवेशोदृष्टंतमाहरसइ
१२८२ तियथाम्लोसिक्तःसःजलंनाडीद्वाराद्रुमलताःसर्वप्रदेश्यानुप्रविशतिनतद्वदित्यर्थः २५ इथाद्रियतानेक
रूपाइत्यर्थः कुतएतदानंतत्राहसुखिनइतिसुखिनःसु खानुभवेप्रवृत्तस्यजीवस्यधीरतास्वच्छताप्रस्फु
रतिनतुदुःखिनदुःखानुभवेप्रवृत्तस्यसहिअस्यस्थैतरलंददह्यमानामिवालानमनुभवतीसततस्तस्यपितो
ष्मादिसंतापकरसपूर्णस्तरलश्चनाडीमार्गानुमीयतेइत्यर्थः १२६ अतएवलोकेपिसुर्वस्यभोगेप्रवृत्त

सत्स्पर्शेकिप्रवुद्धात्मारसोद्रुमलताइव सुखप्रबोधसंचारेदुःखबोधागमेतथा १२५ जीवस्यनियता
२८१ नाड्यःपृथ्यस्नेहस्थितिंगताः सुखिनःप्रस्फुरत्येषाधीरतास्तुनदुःखिनः १२६ येहिमार्गाःसुवेष
स्यसुवेगुस्यन्तेशुभाः यावत्प्रमाणंजीवोयंसंशाम्यसपरिस्फुरन् १२७ तावत्प्रमाणमेवैनंमुक्तंमुक्त
स॰१ मवेहि वै यावत्प्रमाणमधिकंस्फुरतिबुध्यमास्तां २८

सराजादेःस्वच्छः कर्पूरचंदनोदकसिक्ताःकीर्णकुसुमाःधूपकस्तूर्यादिस्तरमणीयमार्गाःप्रसिद्धाःकुवेषस्यनी
चस्यतद्विपरीताइत्याहयेहीति एवंचायंजीवोयावत्कालंतरलतरनाडीमार्गानुप्रवेशेनअपरिस्फुरन्
स्वयंतरलताशून्योभवतितावदस्यनदुःखप्रसक्तिः तदासस्यकंदनाद्याकारकत्वात्पस्यात्सुखमभि
व्यज्यतेब्रह्माकारवृत्तिलक्षणंमित्यंतरवेलक्षणपोविविक्तेपाभावात्संशाम्यत्येवेतिस्वस्थावस्थमेनं
तावत्कालंमुक्तमेवावेहिभूः तस्युखात्स्वस्थानेवमुक्तिरितितल्लक्षणस्यत्वादितिभावः१२७ १२८

तत्कुतस्तदाह गते पीति यद्यस्माद्धेतोः परितापिता भवतीत्यर्थः ११८ विषयरंजनं न जहाति तथाप्यवुद्धौ पिविषय
रंजनवासनोपचयएव वंधस्तत्क्षयएव मोक्षइति फलितमित्याह अनेनेति ११९ दूरस्थानां पुत्रराज्यादीनां अपि
पदार्थसन्निहितानां चलाभनाशादि स्वोत्पत्तिकारणप्राप्नोति दभिमानिनः सुखदुःखं च केन क्रमेण जायते तत्तद्दे

ग तेपि वस्तु निहृदं वुद्धिर्यापरितापिता गतेपि कुंकुमेव स्त्रे तदीयमनुरंजनं ११८ न जहाति यथा कृ
त्स्नपापपपरंजनं अनेनैव क्रमेणैतौ वंधमोक्षौ व्यवस्थितौ ११९ भावनातानवंमोक्षो वंधो हि दृढ
भावनं शिखिध्वज उवाच॥ स्वोत्पत्तिकारणं प्राप्नोकथं दुःखं सुखं च वा १२० अभ्युदेतीति वद मे दूर
स्थानामपि प्रभो अत्युदारमतीवाह्णं वहूर्थं वचनं तव १२१ श्रोतुं त्वन्निमग्नस्मि महत्तोभ्र वाविव
चूडालोवाच॥ स्वोत्पत्तिकारणं हृद्यल ध्वाकापाद्विपाणिभिः १२२ सुखसंविद्दीपं वा लान्नमुल्लसति दि९
स्वततः हृज्जतोदोभयामा ताज्जीवं कुंड लिंगतं १२३ जीवस्यानिपतानाड्यः हृद्यग्देहस्थितिं गताः
प्राणवहूरितानाडी जीवश्चाक्रमति स्फुरन् १२४ नी२

तिराजाप्टच्छति स्वोत्पत्तीति २०।२२ तत्रादौ सुखोत्पत्तिप्रकारं वर्णयति स्वेति सन्निहितविषये कापाद्विपाणिभिर्दू
रस्था विषयश्शव्दानुमानादिना लध्वा उपलभ्य १२३ अपरिच्छिन्नस्वतत्वानभिज्ञात्वाद्वालाइ पंहृज्जता वुद्धिस्थो
आलसु खसंवित् वुद्धेः क्षोभात् क्षोभसापाता सती प्राग्वर्णितरीत्या कुंडलिनीमुखप्रभवप्राणविधारकत्वा कुं
डलिनीजतं जीवभोक्तारं प्रतिस्वतः प्रसंगात्मनत्वादेवाग्निविस्फुलिंगवदुल्लसति अविर्भवति एतस्येवानं
हृत्स्थान्यानि ॥८ तानिमात्रमुपजीवंतीति कृतेरीतिभावः १२२ हृत्स्थस्य भोक्तुर्नयनस्य श्रोत्रादिप्रवृत्तिनिप
तिर्भगस्थानागमनेमार्गभेदभावजीवस्यात् १२५

नै२

वा०टी० १३५ १३६ सुखादिगुणस्नेहो रागस्तत्क्षये १३७ सर्वं जगत् एवं चिन्मात्रमेतिज्ञानात् यदि त्वमेवं तद्विभावनात्

नि०पू० आकाशशून्यं १३८ अनेन त्रैलोक्यविभा_वनेन हेतुनाच्छयताम् न्यस्य संबंधशून्यस्य कथं तर्हि स्यात्क्षोभ

२८३ विभुगुणात्तत्राह जीवेनेति ईदृग्बिधेन कल्पितेनैव आद्यजीवेन हिरण्यगर्भेण एवं सर्वजीवात्मना संस

आ ४ रिष्यामेवं स्वतत्त्वबोधादहं को मुक्तो भविष्यामीति स्वकल्पनयैव बंधमोक्षमार्गौ कल्पयित्वा स एवानुवर्तते

इत्यर्थः १३९

इति जीवः प्रबुद्धो हि निर्वाणं याति शाम्यति सुखाद्यवस्त्वतद्रूपमित्यात्तबोधिसंविदं १३५ न तदुन्मुख

तीयातिजीवः शाम्यति केवलं सर्वमेवाच्चिदाकाशं ब्रह्मेति घने निश्चये १३६ स्थितिं याति शमं याति जी

व४ वो निःस्नेहदीपवत् दीपवच्छमम् आयाति सुखादिस्नेहसंक्षये १३७ सर्वमेवमिति ज्ञानाज्जीवो हि त्व

विभावनात् सर्वमाकाशमेवेति बुध्वा क्षोभं न गच्छति १३८ जीवस्यानेन शून्यस्य कः किल क्षोभविभ्रमः

जीवेनेदं वधेनैव यथा प्रथमसर्गतः १३९ स्वपंस विदितोमार्गस्तेनैवाद्यापि गच्छति शिखिध्वज उवाच

सुखसंचारयोग्यासु जीवे सरति नाडिषु १४० देवपुत्र भवत्येवं तद्वीर्यं च भवनं कथं चूडालोवाच ॥ जीवः

क्षोभयति क्षुब्धः प्राणादिपवनावली १४१ संविदाज्ञांशमात्रेण सेनामिव महीपतिः वातस्पंदेन मेदोंत

रू१ मज्जासार अपसंस्थितः १४२

प्रश्नः स्पष्टः १४० स्त्रीपिंडदर्शनाद्रागवासनोद्बोधेन क्षुब्धः सन् १४१ कथं क्षोभयति तदाह संविदाज्ञांशशमात्रेण

ति प्रकृतिस्वभावना प्राणादीनामधिष्ठात्रा जीवः संविदः अंकुरितरागादिक्षसनुरोधएवाभ्यनुज्ञारूप आज्ञा राम:

तदंशमात्रेणे सर्वः मेदोस्याद्यंतः संचारि णो प्राणवातस्य स्पंदेन प्रेरणेन वं गच्छति तो मे २८३

१४२

तर्हि विषयसुखानुभवकाले कुतो जीवस्य जीवन्मुक्ततानुभवस्तत्राह सुखेति दुःखग्रहणं दृष्टांतार्थं दुःखस्ये
व विषयसुखस्यापि कलंककला अनुभवस्तदनुरागाय श्रितस्य बहिःस्पंदः पश्य सुखाविच्छित्तौ तरलीभावस्तद्धु
पायान्यर्थसहस्रेस्पंदः स एव जीवस्य बंधः नन्विरतः सुखविश्रांतिः संभवेपीति क्षणमात्रमपि सुखविश्रांत्या तदभा
वे मोक्षः स्यादेवेति संसारेणासारेणाभ्यां बंधमोक्षयोर्द्विधाव्यवस्थितिर्मयोक्तेति परेणान्वयः १२८ उक्तमे

तावन्मात्रमेवैनं बद्धं बद्धमवेहि मे सुखदुःखकलास्पंदो बंधो जीवस्य नेतरः १२९ तदभावो हि मो
क्षः स्यादिति द्विधा व्यवस्थितिः सुखदुःखदशो यावदानीतेनेन्द्रियैः शठैः १३० तावत्सुखसमः सौम्या
जीवस्तिष्ठति शांतिवत् सुखमालोक्य वा दुःखमक्षातीति अलक्षणः १३१ समुल्लसति जीवोत्र हृद्बु
दुमिव तोयधिः जीवः क्षुभ्यतीति दृष्टेन संविदंग सुखादिना १३२ आमिषेणेव मार्जारो मोक्षेनेवा
त्रकारणं भुंक्ते न वोध्यबोधेन स्वात्मज्ञानमपालना १३३ सुखदुःखादिनास्तीति तेनासौ यतिसौ
म्यतां न तत्सुखादिनेतन्मे मुख्याचार्यमहास्थितिः १३४

वार्थं प्रपंचयति सुखदुःखेत्यादिना १३० अक्षातीति इंद्रियागम्यः स्वप्रकाश इति यावत् १३१ दृष्टेन सुखादि
नासुखतत्साधनविषयतदुपायार्जनात् दङ्गसंविदा क्षुभ्यति अंगेति संबोधने १३२ मोक्षो निरतिशया
नंदस्वतत्वज्ञानमेवात्र क्षोभकेन तर्हि तन्निवृत्त्या विश्रांतत्राह मुख्ये जेत्यादिना बोध्यः अवस्यबोद्धव्यः
स्वात्मा तद्बोधेन १३३ सौम्यतां विश्रांतिं १३४

मायामात्रत्वादाकस्मिकोवासोस्त्वित्याशयेनदृष्टांतांतरमाह घुणाक्षरवदितिउक्तंतल्लक्षणंस्वभाववशतःप्रकृतेअस्मिञ्ज
गतिविविधा विकारात्मकाअंडजादि चतुर्विधाःदेहाःभ्रमंतितेषुकेचिद्दानदेहास्तेप्रक्षीणवासनतयाभू
योजन्मानिनभवंतियतस्तेभोगेच्छेवघनास्थाइत्यर्थः १५८ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्त
रार्द्धेसुखविचारयोगोपदेशःपंचाशीतितमःसर्गः॥८५॥ कुंभेकुंभस्यजन्मात्रकच्छित्रैलसमागमः तदाशि

घुणाक्षरवदुच्छूनंतंस्वभावंविदुर्बुधाः १५७ अस्मिन्स्वभाववशतोजगतिप्रकृते देहाभ्रमंतिपरितोविवि
धाविकाराः प्रक्षीणवासनतयानभवंतिकेचिद्भूयोभवंतिघनवासितरे घनास्थाः १५८ इतिश्रीवाशि
ष्ठेमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेसुखविचारयोगोपदेशःपंचाशीतितमःसर्गः॥८५॥चूडालोवाच
आत्मस्वभाववशतोजातंजगदिदं महत् स्थितिंवासनयाभेत्य धर्माधर्मवशेस्थितम् १ वासनासमानी
यधर्माधर्मेनलिप्यते ततोनजायतेजंतुरितिनो दर्शनंमुने २ शिखिध्वजउवाच॥ अलुदारंम
हार्थंचवह्नित्वंवदतांवर अनुभूतिमुपारूढंरूढंचपरमार्थवत् ३ त्वद्वाक्यविभवेनाद्यश्रुतेनानेन
सुंदर पीतेनेवामृतेनाहमंतर्यातोस्मिशीततां ४

वासस्यसार्वज्ञमित्यादिहावर्ण्यतेतथावर्णितलक्षणःस्वभावःसर्ववस्तुषुआप्रलयंप्रसिद्धस्तथामायाशबल
स्यात्मनःसर्गादिस्वभावःश्रुत्यादिप्रसिद्धःतद्वशात्इत्यर्थः भोगार्थंसृष्टिरित्येकेक्रीडार्थमितिचापरेदेवस्ये
षस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृहेतिहिभगवद्गौडपादाः १ वासनानाह्रासंज्ञानाभ्यासेनापह्नेयंनःदर्शि
तंअनुभवइत्यर्थः २ इत्थमनुभवचमत्कारेकीर्त्तितेतत्प्रकारंश्रोतुंकामोराजातापशंसमान :प्रस्तुतकथा

तलसक्तं रजः सर्वं गिरिभ्यः स्खलितं सत् नाडीद्वारा अधोमूलाधारस्थानं पातितं यथा सर्वतः स्रवत्प्रस्तुतं जलं गर्जयतीति
गर्जः पुरोवातस्तस्मान्निमित्तादेकीभूय घनभ्रमं अन्यादिपदात्तमेघाद्यवस्थां भक्तावर्षणेन मुखं सद्योस्मिन्हि
तद्देशं यातितद्वदित्यर्थः १५२ स्वभावः तदेवादेरपि देहो यं द्रुपाले वस्वभावत इति प्रश्नपोक्तं तत्र स्वभावशब्दा
र्थः क इति देवपुत्रेति महांश्चासौ प्राज्ञ अप्रमहाप्राज्ञः आमतत्त्वविदसि आत्मज्ञानात्सर्वा सांसारिकपदार्थसंस्थि

सज्जलाम्बुप्रसेकं धूलिरजः पत्रकलादिकं चाले तत्तलं धोपाति गर्जादिव वर्षतादिव १५३ देहनाडी
प्रनालेन पातितम्भुक्तं वहिः स्रवतः शिखिध्वज उवाच॥ देवपुत्रमहाप्राज्ञोसि वेत्सि पूर्वं चित्तस्थितिं १५४
ज्ञानसेवचनादेव स्वभावो हि किमुच्यते चूडालोवाच॥ आद्यसर्गे यथा सद्यः स्फुरितं ब्रह्मत्र
ह्मणि १५५ घटावटपटाद्यात्म तथैवाद्य व्यवस्थितं काकतालीयवद्वारि बुद्बुदो सत्तिनाभवत् १५६

तिञ्चलकी टिकौशल्येन वोसि १५४ कथमहमीदृक्तया ज्ञातस्तत्राह ज्ञायसेइति सर्गादिकाले सजोन्मुखं ब्रह्म
प्राक्तनप्राणिकर्मानुसारेण प्राक्तनधर्म कं पद्य स्वदार्थालिनास्वात्मनि स्फुरितं तत्स्वपदार्थस्य आप्रलयं तादृ
ग्धर्मकत्वनियतिः स्वभावशब्दार्थ इत्या हं आद्यसर्गेति १५५ सांप्रतिक घटादिस्वभाववैचित्र्यं दृष्टसाम
ग्रीवैचित्र्यादपि संभाव्य नसर्गादौ तन्निरूपणासंभवात्काव गमनदाणेदेवात छिरसे तालापतननि
वर्तेनत स्पमरणमिव चादृष्टमात्र थुतेमिति वोधनायाद्यसर्गानुभवनमित्याशयं दर्शितकाकेति समासन्न
तद्विषयादिति द्वार्थद्वय लिखया समासा तृतीये द्वा षेष्कृनलयः सांप्रतिके पि प्रतिवस्तु देशका ल
रत्नियतस्वभाववैचित्र्येन दृष्टसामग्रीयता निरूपयितुं शक्येद्वाशयेन दृष्टांतमाह चारि बुद्बुदेति १५६

वा॰टी॰ सूक्ष्माद्दृष्टपरिच्छिन्नादंभोधेर्नीरागीवात्यायवर्जितः अपरः इंदुरिव १४ १५ सर्वैर्जातकर्माद्युपनयनांतैः संस्का
नि॰प्र॰ रैः सप [illegible] न्नेतास्मिन्पुत्रे १६ विज्ञातान्यशेषाणि वाङ्मयानि विद्यास्थानानि येन तथाविधं १७ रत्नादौ स्फ
२८५ टिकाचलेसंक्रांतादितः इत्यर्थः इति यावत् १८ १९ ग्रह [illegible] णधारणसौष्ठवपरिज्ञानाय अभिमुखं वादितं वादयित्वा
परीक्षितं वेदादिसर्वविद्यास्थानं यस्य तथाविधं प्रीतः लोकेन्यवेशयत् २० ज्ञानानां पारं परमावधिं भूतं तत्वज्ञा

284

परिपूर्णसमस्तांगः कुंभाख्यो विनिर्ययौ इंदुः सूक्ष्मादिवांभोधेरपरः त्यायवर्जितः १४ दिनैः कतिप
यैरेव वर्द्धिमभ्याजगाम सः अक्रमेणांगसौंदर्यैः शुक्लपक्षे शशी यथा १५ सर्वसंस्कारसंपन्नोऽस
तस्मिन्नारदो मुनिः भांडाद्भांडमिवाशेषविद्याधनमयोजयत् १६ दिनैः कतिपयैरेव विज्ञाताशेष
वाङ्मयं वैकाले नैमुनिवरः प्रतिबिंबमिवात्मनः १७ तेनाराजत पुत्रेण मुनिर्नामुनिनायकः रत्ना
दौ प्रतिबिंबेन संक्रांतादितइवोडुराट् १८ अथैनं पुत्र मादाय ब्रह्मलोके स नारदः जगाम नाय स्वपित
रं ब्रह्माणं चाभ्यवादयत् १९ कृताभिवादनं ब्रह्मा पौत्रमादाय तं तदा अभिवादितवेदादिस्वयमेके
न्यवेशयत् २० अथाशीर्वादमंत्रेण सर्वसंज्ञानपारगं पौत्रं तं कुंभनामानं चकार कमलोद्भवः
२१ साधो सोहमयं कुंभः पौत्रोहं पद्मजन्मनः पुत्रोहं नारदमुनेः कुंभनामास्मि कुंभवः २२ विनसाम्यज्ञ
--- पुरे पित्रा सह यथासुखं चत्वारस्सुहृदो वेदाम पत्नी लीलाविलासिनः २३

नेतत्र विश्रांतं चकार २१ हे साधो सकुंभः अयं लघुरस्योहं ननु स्त्रीणां परदैवतस्य स्वभर्तुः समक्षं धर्मज्ञया वेदमर्यां चू
डालया कथमिदमनृतमुच्यते श्रुतमन्यान्यते हंति सहस्रं गवान्यते आत्मानं स्वजनं हंति पुरुषः पुरुषान्यते इ
ति हि पूर्वरामायणे श्रीरामवचने योन्यथासंतमात्मानमन्यथाप्रतिपादयेत् किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारि
णेति महाभारते भरतं प्रति शकुंतलावचनं चेत्यं कुप्येति चेत् नैष दोषः उपदेश्यमानब्रह्मविद्याप्ररोचनार्थस्य तत्त्वाक्यता

५ कस्मिन्नाधारे कृतं स्थापितं ६ आलाने गजबंधस्तंभे धीलक्षणया वरत्रया चर्मरज्ज्वा ७ कल्पकालसंबंधिना अग्निना गा
लितः स्पंदो द्रवः उपमा यस्य पारदकांचनरूप्यादीनां रसानां शंभुवीर्याणां अनुरंजनं अनुकारि सदृशमिति यावत् ८ ९ त
त्र शैले मेरौ पार्श्वेषु अभितः अत्र स्थूलो विपुलः अत एव गंभीरकुक्षिः उपलघ्वाहननमास्फालनं तत्र दामः आस्फा

तत्समासेन तां तावदात्मोत्पत्तिं वदाशु भो ततो ऽवोध्यामियत्नेन ज्ञानगर्भोऽजि रिं तव ५ ततः पद्मजः पुने
पामुनिना नारदेन तत् कृतं वीर्यमार्गे लिकथया यथा स्थितं ६ चूडालोवाच ॥ ततो निबध्नाता
तेन मनो मतमतंगजं विवेकविपुलालाने शुद्धया धीवरत्रया ७ तदीयं कल्पकालाग्निगलिते दुद्रवो
पमं रसानां पारदादीनां दिव्यानामनुरंजनं ८ मुनिना पार्श्वगे कुंभे स्फाटिके विलसद्युतौ अद्भुतवि
द्रुताकारं चंद्रबिंब इवार्पितं ९ तत्र शैले बृहत्कांते स्थूलः पार्श्वेषु चाभितः गंभीरकुक्षिस्तटे ऽप
लंहननदामः १० सकल्पितेन दीरेण संकुंभस्तेन पूरितः अम्लानपूरभिन्नेन विधिनेवाम्लतारविः
११ तत्र मासाज्जातो वह्निं मुनिर्मंदाहुतिक्रमः अम्लानज्योतिर्गर्भ इंदोरिंदुरिवानुजः १२ इंदुमासद्
वाष्ट्रणं कालेनस्तु धुवेघटः गर्भः कमलपत्राक्षं अजातमिव माधवः १३

तप्यमानोष्म स्फुटन इति स्फुटत्वेउपपत्तिः ईदृशः स कुंभस्तेन नारदेन संकल्पजेन दीरेण पूरित इति परेणान्व
यः १० स्वसंकल्प स्पष्टाम्लतापूरालनाभिन्नेन विभक्तेन विधिना स्पष्ट अस्य आपन्नाणेवर्तिब्रह्मलोकः
प्रतिप्रसिद्धोः म्लतारविवोपपाद्यमितहृदिलयः ११ तत्र दीरे स्तिहो लकं मुनिर्मंदं अग्निकापीहुतिक्रमप ६
ति प्रवर्तयतीति मुनिर्मंदाहुतिक्रमः अम्लताज्योतिरिंदोः अनुजः प्रतिबिंबे दुरिवबध्ये १२ सासः ओदरामिंदुमि ७

वा॰टी॰
नि॰पू॰
२८६

कुंभत्र संसारज्ञोऽत्रनिजदुःखनिवेदनं विम्वलमुपदेश्यार्थेति व्याख्याप्रवादिते सांप्रिन्नपरं पराल्दाणे संसारे सं छलैः सञ्चितैर्दैवाद्य जप त्परियाकेन फलदानायस्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्भवान् अद्यत्र अस्मिन्कंदराचलेसं प्रेषि तद्वृत्तिमन्येसंभावयामि कहद्यातैः १ त्वदुपदेशान्ममावश्यभाविनीकृतार्थतेति सूचनायति द्वयल्केलाह अद्यति २ ३ राज्यलाभाद्यपेक्षयासाधुसमागमेउत्कर्षदर्शयतिनिरालेति पञ्चम्वस्मिन्साधुसमागमेनि

शिखिध्वजउवाच॥ मन्येस्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्मन्येसंप्रेषितोभवान् अलद्भ्यैः संभृतैरद्भ्रोक्ष्हद्यातैरिवां वुदः अद्यविश्रममहंसाधोधन्यानांधुरिधर्मतः अमृतास्वादवचसायत्त्वयास्मिसमागतः नचके

२८५

नतथाभावश्रितःशीतलयति मे राज्यलाभादपोप्यतेयथासाधुसमागमः ३ निरर्गलरसोयत्रसामा न्येनविजृंभते मुक्तरागादिमननं तत्कल्पनसुखावहं ४ श्रीवशिष्ठउवाच॥ एवंवादिनिसैवास्य वाक्यमाबाद्धिपभूपते भूयःप्रोवाचचूडालामुनिदारिकरूपिणी ५ चूडालोवाच॥ आस्तामेषा कथातावत्सर्वं ते वर्णितंमया त्वंमेकथयहेसाधोकस्त्वमत्रोकरोषिकिं ६ किंपर्यवसानेपभ वतोवनवासितासत्संकार्यंचनोसम्यक्तुजानातितापसः ७ शिखिध्वजउवाच॥ देवपुत्रोस्तिजाना सित्वमेवयथास्थितं लोककांतांतद्दोसिकिमन्यत्कथयाम्यहम् ८

र्गलरसः अपरिच्छिन्नोब्रह्मानंदोमुक्तरागादिमननंयपासात्तथातानान्येनदरिद्रादिसर्वजनसाधारण्ये नाविजृंभते तद्राज्यलाभादिकंतुकल्पनमात्रेणलघुसुखावहंननिर्गलसुखावहंनसाधारण्येनसर्पः ४ आदि
त्यानिरूढ्याविवक्षितार्थसमाप्तेः सर्वमेवेतिपावत् ५ एषा मत्प्रश्नसाकथाआस्तांसर्वत्वस्पष्ट मितिशेषः ६
कियान्कालःपर्यवसानं अवधिर्यस्याःसाकिंपर्यवसानाकार्यं वनवाससाध्यं प्रयोजनंचससंवदनप्र

सर्वविषयपीडाधेनाच्छतलाभावाद्देवाः प्रवाहणिरकामयतस्तेनं मनोन्मत्तवादिनी वाकुश्रावाणः प्रवर्ततेइत्यादि
वैदिकार्थवाक्यवत्प्रमाण्योपपत्तेः तत्वज्ञानवलेनसर्वात्मप्राप्तेर्वा अहंमनुरभवंसूर्यश्चेत्यादिवामदेवोक्तिव
त्सोहमयंकुंभइत्यात्मोक्तिर्नानृतभर्तृवंचनादोषः कर्मणा मनसावाचासदाभर्तुर्हितंचरेदितिवचनाद्भर्तु
र्मिथ्याविश्वास नतेनपरमाहे तस्यास्यवाक्यस्यवंचना त्वाभावादिति २२ २३ साक्षान्मातरभावात्पितामो
त्रादयइत्याशयेनाह मातृष्वसेतिपौत्रोब्रह्मणइतिशेषः २४ २५ उक्तार्थविश्वासार्थंस्वस्यां देवलिंगानिदर्श
मातृष्वसामेगायत्रीममामातासरस्वती ब्रह्मलोकेममगृहंपौत्रस्तत्रास्मिसंस्थितः २५ यथाकामत
योबेणजगतिविहराम्यहं लीलायापरित्यक्ताकार्यंएकेनचित् २५ धरांपततिमेपादोपत्तनोन
महीतले रजःप्रशान्तिमागात्तिष्ठलानिनापातिमेवपुः २६ अपाकाशपथागच्छन्हृष्टवांस्त्वामहंपु
रः इहतेनागतोस्म्यंगसर्वकामधेतवानति २७ एषोहमित्यखिलमेवयथानुभूतं तेवर्णितंनचुमया
वनवासतज्ज्ञ संतोहिसंकथनमार्यजनोत्तमेषु निर्मोसलंसकलसंव्यवहारदक्षाः २८ श्रीवाल्मीकिरु
वाच इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमितोजगाम स्नातुंसभाकृतनमस्करणाज
गामश्यामाक्षयेरविकरैश्चसहाजगाम २९ इतिवाशिष्ठेमो०नि०प्र०कुंभजन्मकथनंनामषडशीतितमः
यतिधरामितिमयिधरांपतति भूलोकेसंचरतिमेपादोमहीतलेनपततः २६ २७ उक्तिमुपसंहरतिएषइति हेवनवास
तज्ज्ञवनवासगुणस्तस्फलचित्तशुद्धिविज्ञानतन् अहंएवउक्तप्रकारजन्मादिमानित्यखिलमेवलब्धंतेयथानुभूत
मण्वावर्णितं आर्यजनोत्तमेषुच्छस्कसंतस्सकथनंनिर्मलं तिकुर्वंत्येवयतस्तेसकलैः सद्भिः सहप्रश्नोत्तरकथ
नंव्यवहारेदक्षाः अतस्त्वंयद्यदभीप्सितंतत्सामच्छे अहंतद्वक्तुंदक्षोस्मीतिभावः २८ २९ इतिश्रीवाशिष्ठतात्प
र्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्द्धे कुंभजन्मकथनंनामषडशीतितमः सर्गः॥ ८६॥
त्रादयएव ससमा २

कैतिप्रसक्तमनुभवतिक्रियात्स्वर्गादिभोगविनोदायैवज्ञापितस्यफलत्वादस्तुतस्यार्थतयाप्यनपेनुपा
जलिनश्रायुःकालापनोदायैवस्कलाउदिताउक्तोर्थः तथाचश्रुतिः कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेछ
तंसमाः एवंत्वयिनान्यथेतोस्तिनकर्मलिप्यतेनरइति १६ अतएवयंश्रुतिर्विद्यांचाविद्यांचेति
श्रुतिश्रज्ञानानधिकारिविषयातत्रमन्दस्तुतमसंस्वाभाविकदुःश्रेष्ठायात्क्रियाश्रितत्वंचापेक्षितक्रममभि
प्रेतासिलाघ्यनेनाह अलब्धेति पोत्रस्याम्बरमसालासुत्रेसुक्तिः १७ ननुज्ञानेनोपेस्खवर्गाश्रमोवि

ब्रह्मोवाच॥ ज्ञानंहिपरमंश्रेयःकेवल्यंतेनवेत्स्यसे कालातिवाहनायैवविनोदायोदिताक्रिया १६
अलब्धज्ञानदृष्टीनांक्रियापुत्रपरायणं यस्यनास्त्यंबरंपट्टंकंबलंकिंत्यजत्यसौ १७ वासनाया
त्संसारत्वात्सुसदफलाःक्रियाः सर्वाएवफलायसवासनामात्रसंदायात् सर्वाहिवासनाभावे
प्रयांत्यफलतांक्रियाः अनुभाफलवत्योपिसेकाभावेलताइव १८ कृतंतरेयपायातिविलयंपूर्व
मार्त्तवं तथैववासना नाशेनाशमेतिक्रियाफलम् २०

तंकर्मकुर्वाणोदृश्यतेतत्कथमलब्धज्ञानदृष्टीनामेवक्रियाशरणंतत्राहवासनेति अदृष्टानेराजिवाविहि
तनिषिद्धकर्म फलंभुंक्तेनचकर्तृत्वभोक्तृत्ववासनाशेअदृष्टासंगोवासंभवतीतिभावः मात्रशब्दःकार्त्स्न्य
परः १८ किमस्तुभाश्रपिक्रियास्तथैवश्रामसाहसर्वाहीतिफलवत्योपीतिपत्रारब्धकल्पश्रपिक्रियावाधिता
नुवृत्तिमात्रेण सफलस्तुफलताप्रायाभवति तत्रानारब्धफलानश्यतीतिकिंवाच्यं तरवोयत्रदह्यंतेगणं
नांतत्रकाकथेतिन्यायादितिभावः १६ कृतंतरेग्रीष्मशरदादौपूर्वमार्त्तवंकालर्लिंगमीहारजलचरादि २० रामः
२८७

२८६

मनाक् ईषत् संदेहे पङ्के सर्पः आस्थितस्तप इति शेषः ९ पुनर्जन्मभीतः १० भवतः जायते तप संततं त्रासितप
अरामिव ११ १२ अयत्नः कुंठितप्रलयः अफलः अप्राप्तफलः एकः असहायः अस्तास्यकालप्रसिद्धा सा
धुसंगतिः अयेन पुंसोः काष्ठकीटैः ज्ञातः १३ इमां उपवासदेवातिथिपूजादिक्रियां अखंडितां नियतिकाला
वधि अन्नां विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते इत्यादि श्रुतेरस्तं तं प्र

संसारभीतत्वान्निवसामि वनान्तरे जानतोऽपि हि मामार्य कम्पयत्येव ते मनाक् ९ शिखिध्वजो
हं भूपालस्त्यक्तराज्यो महास्थितः भयभीतोऽस्मि तत्वज्ञ संसृतौ जन्मतः पुनः १० सुखं पुनः सु
खं दुःखं पुनर्मरणजन्मनी भवतस्तेन तप्येऽहं तलद्रुवनवीथिषु ११ अयत्नपिहितं तेकुचलेनेव प
रं तपः नासादयामि विश्रांतिमेकं निधिमिवाधनः १२ अयत्नोऽप्यफलोऽप्येकोऽह्यपूर्णोऽप्यस्तसंगतिः
शुष्याम्यत्र वने साधो घुणेद्रुत इव द्रुमः १३ इमामखंडितां सम्यक् क्रियां संपादयन्नपि दुःखा
द्दुःखमिदुःखौघमत्यन्तं मे विषादस्थितं १४ चूडालोवाच ॥ पितामहमहं पूर्वं कदाचित्पृष्टवानिदं
यत्क्रियाज्ञानयोरेकं श्रेयस्तद्ब्रूहि मे प्रभो १५

पृत्वलहेलरति विश्रांत्यै परिगृह्णीतं अपि कर्मसमुच्चितमुपासनं मे विश्रांतिजननात् द्विषामिवस्थितं तत्कस्य
हेतोस्तद्वदेति भावः १४ कर्मसमुच्चितोपासनान्मुक्तिरिति ताज्ञो भ्रमो यावन्न निवार्यते तावद्दूयमुपदिष्ट
मप्यालंतत्वं न प्राप्तिं पश्यत इति तन्निवारणाय स्वस पितामहोपदिष्टक्रमं श्रावयति पितामहमिति
क्रियाज्ञानयोर्मध्ये यदेकं मुक्तिकारणं तद्वदेत्यर्थः १५

पादिप्रथनर्थोहेयस्तर्हिकिंउपादेयस्तमाह कोहमिति नावेद्मस्तेनविचारयामि ३॰ विचारइवगुर्वभिगमनसेव
परिप्रश्नादयोप्युपादेयाइतिदर्शयतिकथमिति संसारसमुद्रस्यपारंपरतीरंसत्यंज्ञानानंदरूपःशोधिततत्पदार्थःअ
वारमपरतीरं चिन्मात्ररूपःशोधितत्वंपदार्थस्तदखंडैक्यलक्षणंवाक्यार्थंविदामिसर्वथाः अथवापारावरःप
रमानंदसमुद्रस्तद्विदादिमिसर्वथाः ३१ दुःखसंदायकोपवासप्रीतोस्मादिदुःखदंग्रहसुन्मुखीआलसंविघ्नसो



कोहंकथमिदंजातंकथंशाम्यतिचेतिभोः राजन्नावेद्मिकेकस्मात्किमहंइवतिष्ठसि ३॰ कथंबंधःकथंमो
क्षइतिप्रश्नानुदाहरन् पारावारविदांपादान्कस्मादाजन्नसेवसे ३१ दुःखसंदसंविदाशैलकोटरेकि
ययानयाजीवितंक्षिपयाक्लिन्नंशिलाकीटवदास्थितः ३२ साधूनांसमदृष्टीनांपरिप्रश्नेनसेवया
सगमेनचसायुक्तिर्लभ्यतेमुच्यतेतया ३३ साधुनैवसमंग्रासंभुंजानेवनकोटरे तिष्ठावष्टब्धदुःखे
ऽत्रधराविवरकीटवत् ३४ श्रीवसिष्ठउवाच॥ कांतयादेवरूपिण्यातयैवप्रतिबोधितः अस्मुष्टसूरुवोवा
क्यंशिखिध्वजउवाचह शिखिध्वजउवाच॥ अहोनुबोधितोस्मि घिचिरास्तत्त्वयामोर्वाद्रुपै
समासंगमुक्ता हमवसंवने ३६ अहोनुमेतापंपयातमन्येपापमशेषतः यत्त्वमेवसमागत्ससंप्रबोधसीह
मां ३७ गुरुस्त्वमेपितात्वंमेमित्रंमेसंवरान नं शिष्यानमस्करोम्यद्यपादौतवकृपांकुरु ३८

तथाविधयाअनयातपःक्रियया जीवितंआयुःक्षिपयन् ३२ तावदभिलाषितविश्रांतिस्वप्रदाज्ञानयुक्तिः ३३
तर्हिमयदानीकथंस्थेयंतदाहसाधुनैवेति अवष्टब्धाःनिरुद्धातपःक्लेशाद्वहिर्मुखवृत्तिरेष्टयायेनतथाविधः
सन्साधुनागुरुणासममेवग्रासंआहारंभुजानेस्तत्सेवापरस्तदुपदिष्टार्थेधराविवरकीटवान्निश्चलस्तिष्ठ

सर्वसनापिक्रियाकृतोनफलतीतिचेत्कोशलतावत्स्वभावादेवेत्याहनेति २१ सुखदुःखभोगयोग्योहमित्तिवासनैव
वाततदुद्भवबीजं यद् भ्रांतिफलेबालपद्दवासनावदित्याशयेनाहसपद्दोत्ति २२ २३ ननुअज्ञदशायामर्थ
क्रियासमर्थत्वात्सत्यावासनायाःकथंज्ञानेनबाधस्तत्राहवासनेति इ हअज्ञदशायामपि २४ प्रा
ज्ञेनवासनानाशेपिज्ञानोदयोत्तरमुत्सन्नयातयाक्रियाफलं तत्राह यस्येति प्राज्ञस्यमहत इत्योपमित्तिप्र

नस्वभावेनफलतियथासरलताफलं क्रियानिर्वासनात्तुयफलंफलतिनोतथा २१ सपद्दवासनो
बालोपद्दंपशुपत्तिनान्यथा सदुःखवासनोमूढोदुःखंपशुपत्तिनान्यथा २२ आकारभासुरात्त्वे
नंददातिफलंक्रिया शुभाशुभावातद्रसयुक्तापललतायथा २३ वासनान्नेहनास्त्येवसाहंकारा
दिक्क धियी असत्येवोदितामौर्ख्यान्मरुभूमाविवांबुधिः २४ यस्यमौर्ख्यं क्षयं यातंसर्वंब्रह्मेतिभावना
त नोदेतिवासनातस्यप्राज्ञस्येवांबुमेरौ २५ वासनामात्रसंत्यागाज्जरामरणवर्जितं पदंभवतिजी
वतिभूयोजन्मविवर्जितम् २६ सवासनंमनोज्ञेयंसत्वंनिर्वासनंमनः ज्ञानेनज्ञेयमध्येसम्युन जीव
स्थि न्नतापते २७ **चूडालोवाच॥** ज्ञानमेवपरंश्रेयइतिब्रह्मादयोपिते प्राहुर्महांतोराजर्षेकिनज्ञातवान्
८ स्थितः २८ इतःकमंडलुरितीदंकाष्ठमित्तोवृसी इत्सनर्थविलासेषुकिंनरमसेकिमहीपते २९

बोधवतः २५ परंपरमपुरुषार्थविरक्त २६ पितामहोकिमुपसंहरतिज्ञानेनेत्ति २७ अज्ञानवान्ज्ञानंविहायतप
एवमोक्षहेतुरितित्तिनिश्चित्यकिंस्थितइत्यर्थः २८ विवेकहीनस्यबहिर्मुखस्य दंडकमंडलुतृणादिष्वल्पमपिममता
दिविषयतयाअनर्थपातमित्याशयेनाह इत इति २९

288

सोऽस्मिंश्चिंतामणिं प्राप्यमुपेक्ष्य तपसाचिरात् काचं कश्चिन्मणिं भ्रांत्या जग्राहेति कथोच्यते नित्यंपरस्परविरुद्धयोः औदार्यवैराग्यसर्वस्व आदिगुणास्तत्समाः संपदस्तस्य स्थानं आवासभूतः यथा॰ ब्धिर्वीचीना नतस्यंबु नः अविरुद्धयोः स्थानं तद्वत् १ तस्य रमाल्पपदं नल नज्ञातिनो २ स किंचकार तदाह अनंतेति अनंते स्तपो जपदेवताप्रार्थनादिलक्षणैर्दीर्घगोचरैर्यत्नैः संसाध्ये चिंतामणेः साधने तपआदौ प्रवृत्तः ३ अध्यवसायिनो

**सूत उवाच॥** अस्ति कश्चित्सुमान्धीमान्स्थानंनित्यविरुद्धयोः गुणानां द्मोऽसौ वरणयथाब्धिर्वी
ङ्वांवुनो १ कलावान्सर्वकुशलो व्यवहारविचक्षणः सर्वसंकल्पसीमांतं न लज्ञा नातितत्पदम् २
अनंतयत्नसंसाध्ये सचिंतामणिसाधने प्रवृत्तो वाडवो वह्निरब्धिसंशोषणे यथा ३ तस्य य
त्नेन महता कालेनाध्यवसायिनः सिद्धिश्चिंतामणिं किं वा न सिध्यत्युद्यतात्मनो ४ प्रवृत्तिमुध
मंप्रज्ञां प्रयुक्तेवेदखेदवान् आकिंचनोपि सन्कुलं सम्भवानोऽसविघ्नतः ५ मणिमग्रेस्थितं प्राप्य ह
स्तप्राप्यं ददर्श सः मेरावुदयशृंगस्थो मुनिरिंदुमिवोदितं ६ अभवन्मणिराजेंद्रे न तु निश्चयवा
नसौ राजेंद्रागितिसंप्राप्ते स्वदीन इव यामदः ७

दृढनिश्चयवतस्तस्य महता तीव्रायासेन यत्नेनाल्पकालेनैव चिंतामणिः सिद्धः अग्रेस्थितः दृष्टो योगेफ लावश्यंभावनियम इति किं चित्रं ४ प्रज्ञामिति आश्रिसेतिशेषः यथा कश्चिदुदयाचलशृंगस्थो मुनिस्तत्रैवो दितमिंदुं हस्तप्राप्यमपि भ्रांत्या मेरावुदितं दूरतरस्थितमिव पश्यति तद्वद्ददर्शेति शेषः ६ अवमणिराजानां इंद्रे ईश्वरे तस्मिंश्चिंतामणौ निश्चयवान्न बभूव स दीनो दरिद्रतमः ७ रामः

निर्वृतः सुखविश्रांतः ३९ ज्ञानमेव परं श्रेय इति यत्त्वया परमं ज्ञानं तारकमुक्तं तदेतेषां ज्ञानानां मध्ये कतमद्भवेत् किमीदृशं तदस्य विषयमेव तज्ज्ञानमुतान्यादृशमिति भावः ४० शृणु त्वमेतिच्छ्रुतेस्त्रातिर्वर्धानेषु कृतोप्युपदेशः स्वयमेव त्वया का कृतावधानो निश्चयेऽपि प्रथमे श्रद्धधानो भवेत्ताह यदीति तत्तर्हि इदं तत्त्वं ज्ञानं यथावदशांत हृदानि वदामि ४१ लीलया श्रनास्था क्षत्वस्वबन्तु वचि: श्रदास्तविदश्रद्ध: सन्निकर्षो: ४२ श्रुतेः स्वर्गकामो यजेतेत्यादि विधि

यद्गुदायतमेवेत्सियस्मिन्ज्ञाते न शोच्यते भवामि निर्वृतो येन तद्बूहोपदिशाशु मे ३९ घटज्ञानादयो ज्ञाने विभागाः संत्यनेकधाः ज्ञानानां परमं ज्ञानं कतमत्तारकं भवेत् ४० चूडालोवाच ॥ यदुपादेयवाक्यो हे राजन्नेतद्वदामि ते यथा ज्ञानमिदं किंचित्त्वं वदेः स्याणुकाकवत् ४१ अनुपादेयवाक्तुः क्ष्वस ली----लया बुद्धत्यफलतां वाचस्त्वमसि वाद्गुसंविदः ४२ शिखिध्वज उवाच ॥ यद्वादीतदुपादेयं मम

यद्विधिरिव श्रुतेः अविचारितमेवाशु सत्यमेतद्वचो मम ४३ चूडालोवाच ॥ यथा बालपितृवाक्यं मु क्तहेतूपपादनं आदत्तेऽहितयैव त्वं गृहाणैतद्वचो मम ४४ अवधानं ततः बुध्यागु भमिलेव भावयत् शृणु गीतमिवस्तलाहे लर्थितं वचो मम ४५ स्वचरितसदृशं तथोदयं सा श्रिरसमयेन विबोधनं च बुद्धः भवभयसुतरं महामती नाम्न शृणु कथयानि कथां कौं मनोज्ञां ४६ इतिवा॰मो॰नि॰प्र॰शिखिध्वजोपाख्या

स॰ १

नेदीविधप्रामाण्येनानि श्रितः शिष्टैर्मुक्तसंप्रायमुपादीयते तद्वदुपादेयमित्यर्थः अविचारितं प्रामाण्यसंशयेनाविकल्पितं ४३ मुक्तेहेतुभिरूपपादनं यस्य तथाविधमपि प्रमाणैर्युक्तमप्यादत्ते शुभं सहितमिति भाव यन्नुकर्णस्वावहं गीतमि वश्रीत्याशृणु ४५ तत्रादौ देहादाविशाननसाजनायदुःखानेदानोपदर्शनाय चमणिकाचोपाख्यानं हस्तिकाख्यानं चम्रा वयेत भवतारयतिरव चयितेति स्वस्यतच्चरितेन सदृशं तथा मंदमतीनाम पितुद्देश्रिरसमयेनाविचारोदयद्वाराद

वा०टी
नि०पू०
२८०

किमर्थमुड्डीयजातस्तत्राह सिद्धपरस्मज्जंतिहीति यथा मौर्य्यौडड्डितःशरदःनुज्ञामोवृसिज्जंतित दत् ननु त्वया
सद्भूतोऽयमहमविच्छन्नामइति कथोपकथमेडकंतस्य सा ऽविवक्षण — तिसिद्धिकाले कथं ता तत्राह
हत्वेति सिद्धपः आगताः सर्सः पुसः प्राज्ञपदं विवक्षणतां संप्रपच्छेति असहतिस्त्र सहमानेडपेदाकेड
पुंसिअलंयांति अपगाच्छसंअसर्वतस्यप्रान्ता नमयिप्राज्ञपदविचक्षणत्वंहत्वाविनाश्यसंयांतिकि

इति तस्मिन्स्थिते पातोमहिरुड्डीपासिद्धपः सज्जंतिह्यवमंतारं श्रमोगुणमेवोज्झितः १७ हत्वा
प्राज्ञपदं पुंसः संयांति किल सिद्धपः आगताः संप्रपच्छंति सर्वे यांत्यसहस्यले १८ पुमान्भूयः
क्रियावले चक्रे रल्लेंद्रसाधने नोद्विजंते स्वकार्येषु जना अप्यवसानपिनुः १९ ददर्श
एकचंद्रप्रकांचखंडमखंडितं हसद्भिर्वंचकैः सिद्धैः पुरस्कृतमलद्दितैः २० अयं चिंता
मणिरितिस्रु दृस्तस्मिन्स्ववस्त्रतां बुबुधे मोहितोह्य श्रीमद्दं हेमेतिपश्यति २१ अष्टौ वष्टं
द्विगमित्र रजुरर्पस्थलं जलं चंद्रोदाकुरुते वितागतोमाहोऽम्भसं विष २२ तं दग्धमरिमा
दायप्राङ्गनी च प्रियं जहौ सर्वत्रिं ताम णि स्मात्प्राप्यते किं धनैरिह २३ दृष्टोयमस्तः खो
रूलोजनैःपापिभिरावृत्तः कितर्ज्जेहं गतप्रायं किन्नामममबांधवः २४ दृष्टं गत्वा यथाकामं स्व
खतिष्ठा संपदा इत्यादायमणिंमूढः क्रूरन्यकानननमाययौ २५

लेसर्थः यथाहु न देवादंड मादाय पदंड यत्स्य यराधि नंबुद्धिं तस्यापकर्षंतिते नासौदंड्यते स्वतइति १८ १९.
हसद्भिः परिहासपरै तएव वंचकैः सिद्धैः पुरस्कृतमलद्दितैः २० वस्त्रतां उपादेयपातां २१ मोहस
मयाकारितां प्रसिद्धामुदाहरति अष्टावितिअष्टौ पदार्थं न्का दाचित्संख्यामामोदात् षष्ठ अष्टद्रूकुरुते

रामः
२८०

सद्योविस्मयस्तद्ध्यालिनसंभ्रमशालिनाभ्रांतेनमनसाइदंवक्ष्यमाणप्रकारं ८ अयमणिरिसाधातज्ञानं
नायंमणिरितिभ्रमः मणिश्चेत्स्यात्तर्हिसमस्तस्यद्रोनभवेत्तर्हिपरीक्षणायस्पृशामिस्पृशेयमितिद्यभि
लापः नस्पृशामिनस्पृशेय यतः कदाचिन्मणिश्चेदभाग्यस्य ममस्पर्शतोंतर्द्धानंव्रजेत् ९ इतिशंकायां
बीजमाह नैतावतेति आगमोक्तैतद्ध्यंतेक्रमः १० न३

इदंसंचिंतयामासमनसास्मयशालिना संप्राप्तेयेदपादीर्घदुःखसंभ्रमशालिना ८ अयंम
णिर्मणिर्नायंमणिश्चेतम्दवेन्नसः स्पृशामिनस्पृशाम्येनंकदाचित्स्पर्शतोव्रजेत् ९ नैताव
तैवकालेनमणींद्रकिलसिध्यते यत्नैर्जीवितंतेनसिद्धतीसागमक्रमः १० कृपणःकु
णितेनाक्ष्णालोलातलतापमं रत्नालोकंप्रपश्यामिद्विचंद्रत्वमिवभ्रमात् ११ कुतएतावतीसि
ताभाग्यसंपन्नमागता अधुनैवयदाप्नोमिमणींद्रंसर्वसिद्धिदं १२ केचिदेवमहांतस्ते
महाभाग्याभवंतिहि येयामल्पेनकालेनभवंत्यभिमुखाश्रियः १३ अहमल्पतरःसाधु
वराकोमानुषःकिल सिद्धयःकथमायांतिमामभाग्यैकभाजनं १४ एवंविकल्पसंकल्पै
अरमन्नपराङ्मुखान् नमणिग्रहणेयत्नमकार्षीन्मोरवम्भो हितः १५ नयदायेनलब्धवं
नतस्यासौसंसौतदा चिंतामणिवाप्तोपिदु र्बुद्धिर्हेलयोज्झितः १६

कथंतर्हिप्रसदं रत्नालोकदर्शनं तत्राह कृपणइति हे पाणेहंत्वकार्पण्यवशात्कणितेनभ्रांतिसंकुचि
तेनाक्ष्णालोलालातकल्पितलतातापमं रत्नालोकंभूमात्स्पृशामि ११ भाग्यपुण्यतसंपत् १२ १३ १४ १५
कुतोनाकार्षीत्तत्राह नयदेति लब्धमपदितिश्लोकः १६

लोहमयेनजालेनमुनीन्द्रेणग्रस्तेन ६ यंत्रणांनियंत्रणंकदाप्यसंभावितत्वादलौकिकत्वान्नवेद्मिहवैहरशरण्यो
दह्यमानत्रिपुरंपाव्यपामेतिता ५ समुद्गकेजालसंपुटे ६ किंकणीनामिवक्वणध्वनिं ७ स्वर्गस्यामरावत्याश्च
जलकवाटविष्कंभंग्रस्तोबलिरिव ८ द्विपहस्तिपकः ९ तालयोः तालतरोः स्रुततत्तस्यहस्तिनोमूर्द्धिपपातयथा

सबद्धोलो [illegible] हजालेनहस्तिपेनकिलाभितः मुनीन्द्रेणेवविंध्याद्रिस्त्रिनेत्रेणेववाबलिः ४ निबद्धोयंत्रणं
मापपात्त्रकुंभाद्रितो गजः तांजगामव्यथांधीरोनवाग्नोपुरमेत्तिया ५ द्विपोहस्तिपकेदत्वादपशपतिस्व
वारणग्रयपःसमुद्गकेह्यस्मिन्निनायदिवसत्रयं ६ खेदान्निगडनिभेदंपत्नवान्समतंगजः चकारकिं

२३०

किणी [illegible] क्वाणमुखोघातैरथान्यदा ७ इताभ्यायत्नतस्ताभ्यामुह्नृत्यद्वितयेनसः वभं [illegible] जस्रंखलाजा
लंस्वर्णजालमिवासुरः ८ ततस्यनिगडच्छेदमपश्यदुत्तोरिपुः बलेःस्वर्गावदलनहरिमेकैतलादिव ९
तस्यविच्छिन्नपाशस्यमूर्ध्नितालतरोरिपुः पपातक्रामतःस्वर्गंहरिमेरोर्बलेरिव १० सपतन्पाद्दपद्मास्या
मप्राप्यकरिणःशिरः पपातोर्व्यांफलंपक्वंवाताहतमिवाकुलः ११ तं पुरः पतितंदृष्ट्वामहेभःकरुणांययो
स्फुरत्कारगुणाःसंतः सतितिर्यग्गतावपि १२ पतितंदलयामीतिकिंनाममममपेक्षय वारणेपीतिकलयन्न
जघानसतरिपुः १३

बलियज्ञेपदत्रयमितांभुवंप्रतिगृह्यप्रथमेनपदेनभुवंद्वितीयेनस्वर्गमितिक्रमतःतृतीयपादमूर्तयेमेरोःसकाशाद्
लेमूर्ध्निपपाततद्वदित्यर्थः १० ११ करुणांदयां १२ इतिकलयंश्चिंतयन्सन् १३

या आयतकज्जलाद्रिनिभा कांतिरिव गाढनीला मे रुचिरस्यैव या समा अनुक्तपाम्फुरूपेति यावत् २६ तस्मान्मे रुचिमे
व दुःखहेलधुपत्याकाष्ठेलुपसंहरति दुःखानीति मे रुचेर्विभवेन यानि दुःखानि प्रसिद्धानि तानि सर्वस्विनाशादेरापदः
सकाशान्नापि जरया मरणेन वा भवंति मे रुचेर्याप्येत्तमेत्त लावदामाय दादिसहस्रेभ्योपि दुःखादर्शनात् हेम पर्यंके
शायानस्यापि सति मे रुचेर्दुःखसहस्रदर्शनात् अतः सर्वापदां शिरसि मे रुचिरेव कोतिष्ठति यथा जनस्य सर्वस्य शिर
सि कृष्णकेशजालं तिष्ठतीति दृतद्दृस्यर्थः॥२७ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे अष्टाशीतितमः स
र्गः॥८८॥

तत्र कान्वकलनेनासौ तेन तालापदं ययौ कज्जलाद्रिरिव निभा मे रुचिस्यैवांगया समा २६ दुःखानि मे रुचेर्विभवे
न भवंति यानि नैवापदा न च जरामरणेन तानि सर्वापदां शिरसि तिष्ठति मे रुचिरेकं कृष्णं जनस्य वपुषामिव
केशजालं २७ इति श्रीवाशिष्ठे मोक्षोपायेषु शिखिध्वजोपाख्याने चिंतामण्युपाख्यानं नाम अष्टाशीतितमः
सर्गः॥८८॥ चूडालोवाच॥ अथेममपरं रम्यं तात मत्प्रमुखं शृणु परं प्रबोधनं बुद्धेः साधो सदृशमालनः १
आस्ते विंध्यवने हस्ती महापूथपयूथपः अगस्त्यावुद्धयाबुध्या विंध्ये नेवोदितः स्वतः २ वज्रास्त्रैर्विषमोदी
र्घैर्तिस्यस्तादृग्नौ सितौ कल्पानलशिखालोलौ मेरुतटमूलनद्दमौ ३
बुद्धं विंध्यगजेंद्रस्य पल्लाच्छिलापिंबंधनं अनिद्धतो रिपुमाहुंस्तानेपातो न्नबाणं इते अत्र हस्तिकाख्यानपि निर्देशनम
तदपेक्ष्य एवेत्याह अथेति कतात आख्यानं आलनस्तवसदृशं १ अगस्त्यस्येव आजस्रीतया स्फुर्वति येति पलोपः
विचारस्या त्रापरिपालना ऋद्धपाप्रसन्नपा अनुग्रहबुद्ध्या विंध्येनस्वतः प्राप्तोनोन्नतरूपेणेदितः प्रादुर्भू
तइवेत्युत्प्रेक्षा २ वज्रस्या निर्लीज्वालेइवविषमौ तौ द्वौ ३

स्यपर्यालूनतौवलयाकारे तस्मिन्कूपे खातश्वभ्राध्धोभागे व्रजन्नपि सगजः इति अनयावित्याग जरत्नसमु
ज्जके भूयो हृष्टवद्धः सन्नपापितिष्ठतीति पर्वण्यन्वयः २६ २७ पद्यह निरुत्ततमस्तदा खातनिबंधने दुःखेन्न
लब्धाः २८ अतएव बुद्धिमानागामिकालेइदानीमेव शास्त्रीयप्रयत्नैः दुःखबीज समञ्जनेनेन शोधये
दिसाह मौर्ख्यादिति २९ यावत्सर्वदुःखनिदानमज्ञाननोच्छिन्नं तावल्लक्ष्यलेस त्रैः कृतोपि दुःखोपशामोग्न

दिनः कतिपये रैवतारण्ये हरन्वने तस्मिन्निपतितः खातेश्वभ्रकाव्याविवपर्वतः २५ व्रजन्प
यात्कृतौ कूपे पातालतलभीषणे खातश्वभ्राध्धोभागेगजरत्नसमुज्जके २६ इति भूयो हृष्टवद्ध
स्तेनहस्तिपकेनजः तिष्ठत्युग्धापिदुःखेनाम्भसन्निपयावलिः २७ अहनि प्रस्तुरेवासोपयग्रेपतितं
स्तेनहस्ति पकेनजः तिष्ठत्युधापि दुःखेनाम्भ सन्निपयावलिः
रिपुं तन्नालस्यतलोदुःखं गजः खातनिबंधनं २८ मौर्ख्यादागामिनं कालं वर्तमानक्रियाक्रमैः अ
शोधयन्नपि दुःखं पाति विंध्यगजो यथा २९ मुक्तोस्मि शास्त्रनिगडादिति तुष्टो हवारण दुरस्थोपि दु
नर्वद्धो मौर्ख्ये क्वचन बाध्यते ३० मौर्ख्यं हि बंधनमवेहि परमहात्मन्बद्धो निबद्ध इति चेतसितं हि तुष्टेः अ
लोदयत्रिजगदात्म पं समस्तं मौर्ख्ये स्थितं स्मरहसानतु सर्वभूमिः ३१ **इति श्री वाशिष्ठे नि० प्र० गजेंद्रोपा**
**ख्यानेनवाशीतितमः सर्गः ॥८९॥**

यैवेलाश्रयेनाहमुक्तोस्मीति किलार्थे च शब्दः ३० तस्मादज्ञानमेवम् लंबंधस्तान्निवृत्तिरहितीपालतलज्ञा
नादेवेति दर्शयन्नुपसंहरति मौर्ख्यमिति हे महात्मन् नेव बद्धः सदा बंधम् न्यः स्वपवद्ध इति चेतसि यन्मौर्ख्यं तदेव
हि परं बंधनम् अतएव तद्धि मुक्तये आलिकाधिभौतिकात्रिविध परिच्छेदात्मनाआत्मबंधनम् तत्त्रिजगत् आत्मनः
सकाशादयोजन्मयस्मात्तथाविध समस्तमात्मयविच्छित यावदने आत्मवृत्तिरिक्तापरिशेषादात्मानित्यमुक्त एव

रामः ३
२९२

निगडं व्यूहस्थं खलाजालं १४ १५ स्वस्यो देहो धीश्च तथाविधः सन् १६ भेदः शिरःपदादिभिंगं १७ चंक्रम
णेपद्मां चलने १८ निसि द्वे अंगे अव पात्रयुक्तो पाथोयस अतएव गतेभः १९ पाथोदैः पिंडितं छिन्नं २० २१

केवलें निगडं व्यूहं विदार्याभिज गामह वितत सैल मुत्सार्य विपुलो घनवांभस्तः १४ द पामाश्रितमा तेंगो
भ को जालं जगामह विदार्य मेघसंघातेन भसीव दिवाकरः १५ गत गजे समुत्तस्थौ हस्तिपः स्वस्य देह
धीः गजेनैव समं तस्य व्ययाद्दूरं तरंगता १६ प्रोच्चलतालशिखरात्तथापतितोपि सन् नेभेद मापदुर्भे
दाम न्येदेहाद्दुत्तमता १७ वृद्धे ते प्राक्तनीं वाअंकुकार्पे ध्वसत्तां बलं आसीदधी कुमुल्लाहि सचं चंक्रम
णे तदा १८ वारणादिरसिंस्नागो गतेभोदुःखमापयो आगता पगतं तद्दिने धानेइव निर्धज १९
सोन्विये षगजं पत्लाकुलं कांतारितं वनें पयोदपिंडितं भोत्तु राहुद्विंदुरिवांबरे २० चिरेणलभते भद्रं
कस्मिंश्चित्कानने स्थितं विश्रांतं तत्तलेसमरादिवनिर्गतं २१ अपपत्रस्थितो नागस्तत्र तद्देष
नं दाम परपाराजसामग्न्यागाजलंपटभूमपा २२ सला तव लप चक्रे हस्तिपःकानने भितः स
र्वदिक्कं विधिर्भूमौ समुद्रवलंयथा २३ उपर्यस्य गयवालललतो येन संतशकः भून्यता तं लजालेन

धारत्काल इवांबरं २४

तत्र सन्निधौ गजे लंपटानां आसक्तजनानां भूमावाहुल्यं पलांत पाविध पाराजप्रयुक्तेपख्यातसामग्न्या
२२ विधिः स्त्रष्टाः २३ आहोवं चकः भून्यता विधायकं तं लजालप्रायेण शुभ्राभ्रपटलेन शरत्कालो वरमिव
तरवात उपरि वालललताजालेनास्य गयतं आच्छादितवान् २४

या०टी०
नि०पू०
२९२

कथं सिद्धस्तदाह संत्यक्तमिति ब्राह्मणे वेधसा ८ कच्छपग्रहणं जन्म ज्ञोऽभ्यासवपोत्सुपलक्षणं वै नतेपस्येयं
कथाभारतादौ प्रसिद्धा ९ अहंमतिरभिमानरूपा अविद्यामूलाः अखिलाः अभ्रनीहारादिकलंकाः येन मारुता
निलेन १० अहंमतिपरित्यागोपरि स्थितः पूर्णानंदात्मा परमपुरुषार्थः स्वात्मरूपे हृदि स्वात्मा स्फुरतीति सर्वत्याग एव
मोक्षः पर्यवसितः परमानंदरूपाश्रितामहिमांत लाभे तदुपेक्षान्यदन्वेषितव्यमित्याशयेनाह मनोमात्रेऽखिलेऽस
त्यक्ते अभिमानपरि शेषात्यागोविकल्पैरिति ११ विकल्पवशादेव प्राप्तेऽपि सर्वत्यागे अविश्वासस्तवाभूदित्याह ना

२९२

सत्यक्तं भवता राज्यं त्रं सदारं धनबांधवं ब्रह्मणेव जगत्सर्वं भापवः स्वनिशागमे ८ स्वदेशस्याति दूरस्थ
मागतोसीममाश्रमं मुवीतमिवविश्रांतै वैनतेयस्य कच्छपः ९ केवलं सर्वसंत्यागे शेषितोहंमतिस्त्वया मरुता
खिलकलंके नस्वच्छतेवानिले न खे १० मनोमात्रेऽहंदस्य क्ते जगत्यपाति पूर्णता त्यागात्यागविकल्पैस्त्व
त्वमंभोहेरिवा च्युतः ११ नायं सर्वपरमानंदः सर्वत्यागो महोदयः कोऽप्युर्वीर स्त्वयैतावतो चिरसाध्यो महानि
ति १२ चित्तयेति गतेऽच्छि संकल्पग्रहेण शनैः बाल्यये वन नस्य देत्यागः प्राडीपत्तेगतः १३ सर्चितास्या
कुतस्तस्याश्चिन्तामप्याकर्णेति यः पवनस्पंदुक्तस्य निःस्पंदलं कुतस्ताति १४ चित्तैवचित्तमित्याहुः संकल्पेतर
नामकं तस्यामेवस्फुरं त्यालंचित्तत्यक्तं कथं भवेत् १५ ८२

यमिति १२ इति चित्तपाशसंकल्पग्रहेणाचिरं कच्छि गते सति सर्वत्यागः प्रौढीभगतः १३ यत्त्विंतामपि स्पार्द्धयदपि च्छ
णोति स्वीकरोति १४ चित्तत्याग एव मुख्यः सर्वत्यागस्थितायां त्वत्सत्संचितं दुस्त्यजं चित्तेन च संकल्पद्वारा जगदेव रामः
संगृहीतमिति न कस्मापि त्यागस्त्वेप्रतिष्ठितइत्याशयेनाह चित्तैवेति द्वाभ्यां १५ २९३

मणिकाचश्रुभाख्यानतात्पर्यमिह विस्तरात् विक्ष्णेतिपुरोराज्ञांश्चूडालाकुंभरूपिण्ली हे अमहलजदेवउत्तलपाप
मणिसाधककथा जालस्वचरित्रसममित्युत्तयामस्वतिवोधनो यापद्इतिस्रू चिंतं तत्प्रकटीकुरु १ ह्व त्तह्व दयतक्लंदे
णेग्ग्हेचित्तलक्षणस्फमितिपुच्चित्राकथामेवोन्मीलितंरेखामात्रेण कृतं चित्रमाख्यावर्णवै चित्रेणोन्मीलया
मिसर्पः २ तत्रादावस्ति कश्चित्सुमान्श्रीमानिसाद्विनोक्तामणिसाधकः सहमेवेसाहयोसावित्ति ३ लपिकला

शिखिध्वज उवाच॥ मणिसाधकवृत्तेद्योमवंधानाद्यमरालजं सू चितंयत्कथाजालं पुनर्मेप्रकटीकुरु १ लपा २
चूडालोवाच॥ वाक्यार्थदृष्टेनिर्विण्णसाहजृद्हे चित्तमितिप्तु स्मसुखपकथा चित्तां चित्रमुन्मीमित्ते २ योसौ
शास्त्रार्थकुशलस्तत्वज्ञानेनलपंडितः रत्नसंसाधकःप्रोक्तः सत्वमेवमहीपते ३ त्वंदोभवसिशास्त्रेषु
रविर्भेकृतदृष्टेश्चिव तत्वज्ञाने लविश्रांतो न त्वं दृषदि वेभसि ४ विद्धि चिंतामणिं साधोसर्वत्यागमकृ
त्रिमं तंमतंसर्वदुःखानांत्वंसाधयसिशुद्धधीः ५ सर्वत्यागेनशुद्धेनसर्वमासाद्यतेनघ सर्वत्यागोहि
साम्राज्यंकिंचिंतामणितोभवे ६ सिद्धः सर्वपरित्यागः साधोसंसाधतस्तव स्वीकृतजगभूतिविघा
स्वात्मोदयस्तथा ७

वाशास्त्रकुशलइत्या द्युक्तलक्षणमस्तीत्याहतत्त्वइति ४ कोसौचिंतामणिर्यत्साधनेहंप्रवृत्तस्तमाह विद्धीति
५ तस्यचिंतामणित्वमुपपादयतिसर्वत्यागेनेति साम्राज्यंप्रासंतिकीहस्वकामता ६ स्वीकृतलक्षित्तोहेर
एयगर्भपदांताजलस्रसिद्धामूर्तिरैश्वर्यपरंपरायेनतथाविधःविद्यालक्षणः स्वात्मोदयोनिरतिशयानंदाभ्युदयोय
स्मात् तथाविधश्चसर्वपरित्यागःचायेतिपाशब्दः ७

वा॰टी॰
नि॰पू॰
वा॰४
नि॰९१
२२५

वनस्य ज्ञानतया वा ए प्रकार तयो दुःखैकतदेकताप्रयोजकाज्ञानेन च वद्धे नलपाएवः प्राक् समारंभः सर्वत्यागोऽनसा-
धितः २३ २४ वनवासेऽज्ञानता प्राजन्नुभूतवतास्तु कुमारा नाविनवासं वंधनादधिकं दुःखमन्ये २४ खंडितं
प्राक लभसि २६ इत्यादि तं मणिसाधकं चात्र नसाम्यमुपसंहरति इत्येदिति अंगहे पन्नने न्नमंयाहसेव तंच चित्र-
मणि प्रयत्नेकंथयासमानसम्यक्त्व कांडितं स्फटीकृतं त न्माणिकाम्बदर्शितिकरत्वमद्युक्तरीत्या त्वस्वयं वंकि-
पतत्वतो बुद्धा तत्त्वसागरं तयो वा पदेवं चिंतामणिं वदमलं निर्दोष वेत्सितदेवत्व चित्तकोशेनियफलप्राप्तिमपंताप

२०
सर्वत्यागंसमारम्भनन्वैवमः साधितस्त्वया तयादुःखैकताज्ञानबद्धेन वनसद्मनि २३ राज्यवंधाद्विनिष्क्राम्य
प्रसरदुःखदूरितान् वनवासाभिधेः साधोवद्धोसिदृढवंधनैः २४ द्विगुणा रावर्त्तेचित्ता शीतवातातपादयः
वंधनादधिकं मन्ये वनवासमजानता २५ चिंतामणिर्मया प्राप्त इत्यलं ज्ञातवानसि नलब्धवान्मयासाध्यो
233
स्फाटकस्यापि खंडिका २६ इत्येतदंगमणिप्रयत्नकापासमानंसम्यङ्मया कथितं तत्र पश्यनेत्रतद्वाक्यमेव
मम तत्स्वयमेव बुद्ध्या पदेत्सितं तत्परिणतिं नयचित्तकोश २७ इतिश्रीवाशिष्ठेमोक्षोपायेनि॰ चिंतामणि
साधकवृत्तांतविचारणं नवतितमः सर्गः ॥९०॥ चूडालोवाच ॥ इदानींराजशार्दूलवत्स संप्रति पन्नये श्रृणु
विंध्येभवृत्तांतविवृतिस्म यकारिणी १ यासीद्विंध्यवने हस्तीसोस्मि भूमितलेभवान् यो वैराग्यविवेकोतौ
दंतस्यदशनोसितौ २

रिणतिं नयेत्यर्थः २७ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे चिंतामणिवृत्तांतविचारणंनामनवतितमः स-
र्गः ॥ ९०॥ इह विंध्येभवृत्तांतद्वाष्टाद्विमुदीयते कुंभेनराज्ञ अतिंबोधांतत्यागसिद्धये वत्सवत्स त्वसमस्य-
कप्रतिपत्ये [illegible] स्मा [illegible]णेन वा [illegible] १ यो तस्य होरदनौ तौ वैराग्यविवेकाख्यावित्यन्वयः तं
सपन्नागजेंद्रः अनेना [illegible]
नसत्रशठ इत्यसतासथं स्फुटयति यादिति सज्जनवाक्येतान्

आम... [illegible] ...स्यफलं निश्चितं तपसा योगेनापगच्छता नीतिमिवेसु सं दत्ते निश्चितं लमि
तिप ज्यस्याप जन्नैदता ध... [illegible] ...सिद्धः किंपुनः प्रार्थना सहस्रैरागस्यापूजनेइ लाश येनाह श्रामंत्र्योति १८
ततः कोसौ कान्तु रवडः योमपाप्राणि यु धागृहीतस्तमाह तपइति १९ दुःखहेतु ला दुःखेप्यास्मिसेव भावनाहृढ
निश्चपः जलादौ प्रतिबिंब चंद्रस्स शाश्विनोभावने ववर्द्ध सर्पः २० इ वैमवातनं पया सापि त्यागनासक्तया सर्वत्यागमु

चित्ते चिंता गृहीतेषु द्विज गज्जाल केदाणग त कथमासायतेसा योसर्वसा गोनिरंजनः १६ संकल्पग्रहणो
नोतस्या गः प्रोड्डीयते गतः शब्द संश्रवणे नागय याश्रामविहंगमः १७ निश्चितं तपरं सर्वसागत्राद्यपतेण
तः श्रामंत्र्याय जितो जंतस्तदुःखं न करोति किं १८ सर्वसागमनं वैवं गते कमलेलोचन तपः कान्चमणि
ईष्टस्तपासं कल्पचदेश्वा १९ तपातस्मिंस्तप स्यैव दुःखेहृष्टि भ्रमो दिते ग्राह्ये कभावनावद्धा जलादौ
शिनोपपा २० अभ्यास नमतासक्तया कृतानंता सवासना श्रासा धातम अविषमा दुःखापेतपः क्रिया २१
अमितानंद मुत्स्यस्य स्वसाध्य पः प्रवर्त्तते मितिवस्तु निदुःसाध्ये स्वाल्महासशाठः स्मृतः २२

पंकम्पपश्चादनंता सवासना तपः क्रिया कृतासान्न यायजह धनदारादि सागादौ विषमा त्रैने फलासंग्वी
२ मा मध्येवनवातादिसहतादि धर्मेति दुःखाप्येवेसर्पः २१ अमितानंदं स्वसाध्यं च सर्वत्यागमुत्स्यअमितदुः
ध्येनतपश्चादिवस्त्वजिपः प्रवर्तते शठः अमितालस्वतपविधातिलाल्वासत्सहे सर्पः २२

294

वा०टी० नि०पू० २२५

१३ ततः शिथिलीभूतमपि मनस्सा गतस्त्वज्ञानेनानिर्मूलकतात्मविद्यालेनमहासिनानं निपातंतदानीमेवतेचूडालोक्ति
अश्रवणात्त्वबोधाव्सरो भूदितिभावः १४ तेनत्वदुपेहितात्ज्ञानेन १५ राज्यत्यागविधौतदैवतत्याग तं पतितं अज्ञानंप
घघातपिंडस्तात् दैवद्दपगतं सत्त्वातपः स्थातं पातेनन्नाहनिष्पादितसर्पः १६ स्वातवलयचक्रोऽमुक्तेस्तामयमा
हयादिति १७ यया राजसामग्र्या राजलंपटयेत्पद्मो क्तारा राजमाममनीस्फुटयति यातस्येति तस्यगजारेहीत्तिप
कस्य राजस्पृक्ताश्रीः स्वातसामग्रीसंपत्ति यासानुअवज्ञानविचारानादरस्तत्प्रदाण हस्तिपन्यपकातैः अभ्यंतर

भोगौघेर्नूनमुन्मुक्ते पतत्यज्ञानसंस्थितिः पादपे क्रकचच्छिन्ने कुलायस्तद्गतो यथा १३ यदा वनं प्रया
तस्त्वं तदा ज्ञानहतं त्वया पतितं सन्नाहितमनस्सागमहासिना १४ तेन भूपः समुत्थायस्त्वया
रिभवं कृतं तपः प्रपंचत्वातिस्मिमाहंनैस्त्वं नियोजितः १५ तदैवाघातपिंडस्त्वं यदज्ञानं त्वयागतं
राज्यत्यागविधौतत्त्वानाहं निष्पन्नदप्यगतं १६ यत्त्वातवलयस्तेन वैरिणा हस्तिनः कृतः तत्रापि दुःखम
खिलमज्ञानेन त्वयार्पितं १७ मातस्य राजन्राजश्रीर्गजादेन्यसत्तम सा त्वयज्ञानन्यते अंतांभंतर
वारिणी १८ त्वं गजो दूरस्थया साधोदीर्घेवेन गजोपि सन् अज्ञानवैरिणा तेन निद्वीभूत्तरसाभितः १९
यत्त्वातवलयो बालललताभिरवगुंठितः आक्रांततयो दुःखमीषत्सज्जनवृत्तिभिः २० इत्यघापितपः स्था
ते दुःखेहास्मिन्मुदाकरो स्थितोसि पातालतलेन्यपवन्द्रोपयावलिः २१

वारिणीअंततगोऽस्वपभ्रू तान्विते बह्युविवेकस्यसर्वस्वामितिभावः १८ हेसाधो त्वं अगजेपिसन् अयं कालविवेक
संपन्नो गजेंद्रः अनेनाज्ञानलक्षणेन वैरिणा अभितः स्वाततरसा निद्वीभूः १९ उपस्पर्शस्यगयदालं लतौघे
नस्प्रत शठइत्यसतास्यं स्फुटयतियादिति सज्जनवृत्तिभिः शांतिदान्त्यादिगुणैः साधुजनसमागमेऽअईव

राम:

॰२ग्राम॰१॰ ... स्यफलं निश्चितं त्वं पाशेनापगच्छता नीतमिवेषु स्त्रे दतनिश्चलाम
तिष्ठत्यस्माद्दहजनैर्दशाधि ... वेवासि दुःकिंतुनः प्रार्थना सहस्रैरागस्याद्दहजने दलाश येनाहं ग्रामं त्र्योति १८
ततः कोसौ कान्चुरवडः यो मया प्राप्तिंवु धाग्रहीतस्तमाह तपइति १९ दुःखहेतुला दुःखेग्राह्यमिसेवभावनाहढ
निश्रयः जलादौ प्रतिबिंब चंद्रस्सस शशिनोभावने ववर्द्धे सर्पः २० इ वैनवासनंय थास्याप्तिपाश्रनासक्त्यासर्वलोगमु

चित्ते चिंताग्रहीते पुत्रिजग्ज्जालकेदाएगात् कथमासाद्यतेसा धोसर्वलोगो निरंजनः १६ संकल्पग्रहणे
नांतस्सर्गः प्रोड्डीपतेगतः शब्दसंश्रवणेनागयथाग्रामविहंगमः १७ निश्चितं त्वं परं सर्वं सागंश्राद्यापतेत
तः ग्रामं प्राप्तुजितोजेत्सदुःखंन करोतिकिं १८ सर्वसागमत्ण्वेवं गते कमललोन्वन तपः कान्चमुणि
दृष्टस्त्वपासंकल्पचंदेश्वो १९ लपातस्मिंस्तपस्येवदुःखेदृष्टिभ्रमोदिते ग्राह्येकभावनावद्धाजलादौ
शिनोयथा २० अवासनमतासत्त्या कृतानंतासवासना ग्रासाद्यांतमर्थविषमादुःखायेतपः क्रिया २१
ग्रमितानंदमुत्सृज्यस्ठसाध्यंयः प्रवर्त्तते मितिवस्तुनिदुःसाध्येस्यात्महाराशठःस्मृतः २२

पक्रम्यपश्राद्दलंतासवासनातपः क्रियाकृतासान्वच्छयाग्रह धनदारादिसागादौ विषमाश्रनेक लासंश्वी
वा २ मा मध्येवनवातादिसहतादिषमेतिदुःखायेवसर्पः २१ ग्रमितानंदंस्ठसाध्यंचसर्वसागमुत्सृज्यमितिदुः
ध्येनतपश्रादिवस्तुजिपः प्रवर्त्तते शठः ग्रमितात्मस्वरूपविघातित्वात्स्वात्मसहेसर्पः २२

गस्तत्वज्ञानेनानिर्मस्ततात्कंदांशेन महासिनान् निःपातं तदानीमेव ते चूडालोक्ति
१३ ततः शिथिलीभूतमपि मनस्सा
श्रवणेन तत्वबोधाविस्रोभूदित्तिभावः १४ तेन त्वदुपहितात्ज्ञानेन १५ राज्यत्यागविधौ तद्दैवतत्यागतंपतितं अज्ञानंप
घधातविप्सस्तादैवद्विपगतंसतत्वात पःस्वातेपातेनना हनिश्चदित्यर्थः १६ सखात वलपचक्रोऽस्मुक्तेस्तासयमा
हयादिति १७ यथा राजसामग्न्या राजलपटयेलत्रो का राजमामग्नीस्फुटयति पातस्येति तस्य गजारेहीत्तिप
कस्य राज्यपुत्ताश्रीः स्वातसाम यीसंपथासानुश्रवज्ञानविचारानादरस्तत्कंदांशहत्ति पन्थपकातेः अभ्यंतर

भोगौघेनूनमुन्मुक्तेऽपतस्यज्ञानसंस्थितिः पादद्वये क्रकचच्छिन्नेकुलापस्तजगतोयथा १३ यदा वनं प्रया
तस्त्वं तदा ज्ञानं हतं त्वया पतितं सन्निहतं मनस्सा गमहासिना १४ तेन भूपः समुत्थाय स्फुटाय
तिभवत्कृतं तपः प्रपंचयतोऽस्मि माहनेस्त्वं नियोजितः १५ तदेवाघातपिप्सत्वं यद्यज्ञानं तपागतं
राज्यत्यागविधौ तत्त्वा नाहनिष्यत्त्वयागतं १६ यत्वात वलपस्तेन वैरिणा हस्तिनः कृतः तत्तपो दुःखम
खिलमज्ञानेन तवार्पितं १७ यातस्य राजन्राजश्रीर्गजादेन्मपसत्तम सा लयज्ञानन्पते श्रितात्यंतर
वारिणी १८ त्वं गजे दृश्यसे साधो दीर्घवैनगजोऽपि सन् अज्ञानवैरिणा तेन निर्दिष्टस्तरसाभितः १९
यत्वा तवलपो वाललताभिरवगुंठितः ग्राह्यं ततया दुःखमीक्षसज्जनवृत्तिभिः २० इत्यद्यापि तपःस्वा
ते दुःखे हास्मिन्मुदारुणे स्थितोऽसि पाताल तलेन्मपवध्नोपयावलिः २१

चारिणीगृतततगोऽश्वपम्भृ ताश्चितै बह्युविवेकस्य सर्वस्वमितिभावः १८ हेलाधो लंग्रगजेपिसन्नत्र पंडुताविवेक
संपन्नो गजेंद्रः अनेनाज्ञानलक्षणेन वैरिणा अभितः स्वातेतरसा निदिष्टः १९ उपरूपस्य गयदालंलतोयथे
नसंशठ इत्यस्यता सयं स्फुटयति यादिति सज्जनवृत्तिभिः शांतिदात्यादिगुणैः साधुजनसमागमैश्चेर्इव रामः २१८

३ अतिशक्तो बलवानपि त्वं अशक्तेन दुर्बलेनापि मौर्येण दुःखाद्दुःखं भयाब्धं प्रं नीयसे ४ सबद्धो लोहजाले नसुक्तिं प्रकटयति यदि तिमरितोपायितो बद्ध इतिया भवान् पादाव भिव्याप्येत्यापदं आक्रान्तः राज्यपालनका लेतदित्यर्थः ५ ६ त्रिपोहस्तिपके दूरादपश्यतीत्यनेन स्वचित्त दृष्टान्तमुदाहरतीत्यदितिद्वं देहस्येश्वरज्ञानस्य चेतनत्वमायेप्यवादोयं ७ दन्ताभ्यांपलतस्ताभ्यामित्युक्तेस्तात्पर्यमाह यदिति ८ ९ सपत्तन्यादप

पश्यभ्रमोवारणक्रान्तितत्परो हस्तिपः स्थितः तदज्ञानंतवाक्रान्तितत्परेतवदुःखदं ३ अतिशक्तोप्यशा क्तेन दुःखाद्दुःखं भयाब्धं हस्ती हस्तिपकेनेव राजन्मौर्येण नीयसे ४ यल्लोहवज्रलाभेण वारणः पाशियं त्रितः तदाशापाशजालेन भवानापद्माक्रान्तः ५ आशाहि लोहरज्जुभ्यो विषमा विपुलाहढा कालेनदी यतेलोहत्वक्षात्परिवर्द्धते ६ यद्वद्धे प्रेद्वातेवैरी गजमायाद्लद्वितः प्रेद्वते त्वांतदज्ञानं क्रीडार्थं बद्ध मेककं ७ यद्वद्भजगजः शत्रोः स्तंखलाजालबंधनं ततत्वाजभवाम्भोजगद्भिताज्यमकंटकं ८ कदाचित्स्तकरंग्रास्ख्रंखलाबंधभेदन नत्वस्यमनस्तस्तावोभोगाशाविनिवारणं ९ यदिभेपाट्य मुक्तैवं धं हस्तिपकोपपतात् त्वपित्सजतितद्वाज्यमज्ञानंपतितं कृतं १० यदा विरक्तमुरवोभोगाशात्यनुभि जतिं तदा प्रकंपतेज्ञानं दृढ्येवद्दोपिश्वाश्ववत् ११ यदाविवेकीपुरुषो भोगान्हतसज्यतिष्ठति तदापला यतेः ज्ञानंद्विन्नेवद्दोपिप्राश्ववत् १२

आभ्यामप्राप्यकारिणः शिरः पपातोर्व्यामितियदुक्तं तदप्यज्ञाने दर्शयतियदिभेइति यतिं अयोभवतितयाकृतं त्वया तितयिनवर्जरीकृतमित्यर्थः १० तदेवस्पष्टयतीयदेति ११ १२

राज्यादिपरित्यागमात्रेण सिद्धः सर्वपरित्यागः साधोसंसाध्यमनस्तव स्ववीकृतजगन्मूर्तिविद्यालोदयस्त्वयेतिल
योक्तं नचमयापरित्यक्तं राज्यादिपुनः स्वीकृतं तस्मिन्मया सर्वसंत्यागो न निपुणीकृत इतिध्वजः इच्छतिराज्यमिति ४ के
वलं सर्वसंत्यागे शोभितः ऽहंमतिस्त्वयेतिमया प्रागुक्तमेवास्मोत्तरं विवेकाभावात्त्वसौ न प्रतिपन्नस्तदयं वनाश्र
मकुटीकमंडल्वादिपरिग्रहशेषोपिनिःशेषसंसाजितेकपंविद्विवेकप्राप्याहंकारग्रंथिपरित्यज्य पूर्णोभवि
ष्यतीतिमन्यमानाश्चनेस्त्वन्बुद्धिं विचायमवतारयंतीगूढाभिसंधिनेव चूडालोवाच धनमित्तियस्त्वसंबंधि

शिखिध्वजउवाच॥ राज्यंसक्तं गृहेत्यक्तं देशस्त्यक्तस्तथाविधः दाराश्च सक्तास्तथायं गसर्वसागोन
किंकृत ४ चूडालोवाच॥ धनंदारागृहंराज्यंभूमिच्छत्रंबंधवाः इतिसर्वंनतेराजन्सर्वसागो
हिकस्तव ५ तवास्त्येवापरित्यक्तः सर्वस्मात्सागउत्तमः तंपरित्यज्य निःशेषमाप्तास्यसिविशोकतां ६
शिखिध्वजउवाच॥ राज्यंचेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंवनमवमे शैलकछादिगुल्माढ्यतदप्येतत्यजाम्यहं ७
वशिष्ठउवाच॥ इतिरामवदन्नेवंकुंभवाक्यप्रणोदितः निमेषांतरमात्रेण वशीवीरः शिखिध्वजः ८

सर्वंचेत्सागेसर्वसागः सिध्येतनचराज्यादयस्तेस्वसंबंधिनः सर्वदाग्रहंकारोहि राज्यादिकंममेतिकल्पय
त्स्वामितामन्यतेनत्वामेतिप्राप्तभावान्नसर्वसागस्तवसिद्धइतिभावः ५ पद्यहंकारतादात्म्यारोपाद
मराज्यादिस्वामितां प्रतिपन्नइत्युच्येत तर्हितत्सागः सिद्धोत्वान्नथासचत्वयानसक्तइत्याशयेनाहतवेति
देहत्वाशयमाप्रतिपद्यमानः एवं परित्यक्तत्वादेवराज्या दीतवेदानीं राज्यादिसंबंधोनास्तीतिनसागार्ह
ताशैलकच्छादीनांतिदानींपरिग्रहान्नतत्सागमत्तरेणतवसर्वसागसिद्धिरितिसाशयप्रतिमन्यमानः शिखि

२९५

रामः
२९६

उक्तमनुक्तं च पिंडीकृत्याह गजइति त्वं गजः आशास्तव निगडानि मोहो वैरी हस्तिपकः उग्रेतपसि निर्बंधि एव निखातः अ
हीतलं विंध्यः इत्थं त्वदीयः उद्वेतो वृत्तांतो मयाहस्तिकाख्याने तेऽक्तः एवं परिज्ञाय तपः खाता तदुअ्यं तत्सारिपोनी
पितं कुरु माशापयत्करो विलंबस्वेत्यर्थः २२ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे वारणांतांततनिरू
पणे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥ इह कुभवन्नः अकृत्वा सर्वत्यागपरोन्दपः सत्कां वनादि वन्हौ स्वं सर्व भांडमदीद
हत् यदा त्वं वनं प्रस्थितास्तदैवाज्ञानपतितं सम्निहतामिति त्वयोक्तं तत्रेतदानीं मम मनस्त्यागोपायः केनोपदि

गजस्त्वमाशा निगडानि वैरी मोहो निखातः पुनरुग्रबंधः महीतलं विंध्य उदंत इत्थं त्वदीय उक्तं कुरु
यत्करोषि २२ इतिश्रीवाशिष्ठमो क्षोपाये वारणांतांततनिरूपणे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥ चूडा
लोवाच ॥ यदुक्तेन पश्चालित्यात्तयाविदितवेद्यया तदा चूडालयाज्ञानं तत्कस्मान्नोररीकृतं १ सा हित
त्वविदां मुख्या पद्यद्वक्ति करोति च तत्सर्वं सत्यमेवांगतदनुष्ठेयमादरात् २ अथ चेद्वचनं तस्यास्त्व
यानानुष्ठितं नृप तत्सर्वसंपरित्यागः कस्मान्नो निपुणीकृतः ३

यायो मयो हितह इति जाशंकां वितर्कयती चूडालो वाच यदुक्तमिति १ तस्याः अतत्वविद्वान्तवादिशंकां वारय
ति साहीति अनुष्ठेयं अभूदिति शेषः २ यद्यालं कुर्व्याचिरंजीवेद्दुरुष्येद्वा विशेषतः परबुद्धिविनाशाय
स्त्रीबुद्धिः प्रयत्नकारीतिवचनात्स्त्रीबुद्धिमपेक्ष्यात्मबुद्धि निश्रितं सर्वत्यागमेवमहूसंस्थास्ताहि त्यएवत्व
याकुतो नस्थिरीकृतइत्याह अथचेदिति ३

अंशुमानरूपैः स्पंदनैरथैदवभासनेनालोकायन्नेवस्थितइतिशेषः २१ २२ आब्धिभूः समुद्रोदरनिभ्रम
रुन्नतभुवः कुक्षिनग्राद्दिवारिपथाएकत्रानयतितद्वत् २३ करैः किरणैः संचारवानसंक्रोतोको यथासूर्यका
ताशिलास्थानपावकंज्वालयति तद्वत् अतनुगोज्वलेरकामेलातणिकानुः पावकस्यकर्म ताभ्याभांडोप स्कर

कुंभस्त्वालोकयन्नेवतत्क्रियाः सस्मितः स्वयंआसनेलोककार्येषुस्वस्पंदनइवांशुमान् २१ यत्कारो
तिकारोलेतदस्यैतत्सावनंयद् इतिहस्तीस्थितः कुंभः शिखिध्वजमवेदात २२ शिखिध्वजस्तु तत्स
वंभांडोपस्करमाश्रमात् एकत्रैवानयमास भुवोवार्ये ष्विभूरिव २३ ततस्स्थाप्येधनैः स्तुभैर्ज्वाल
यामासपावकं करैः संचारवानर्कः सूर्यकांतपदं यथा २४ भांडोपस्करजालतदग्नौसक्तो विवेश
सः ध्वंसिकायांजगच्छुलामेरुशृंगेयथारविः २५ एतावंतमयाल— —कृतापत्वंपतिप्रिये अज्ञात
बुद्धिभेदेनतेनैवकृतमस्तुते २६ भ्रांतोहविनिवर्त्तिस्मिनाधुनोपकरोषिमां मंत्राटव्याचिरंभ्रांतं विद्धि
तंकार्यवर्त्मसु २७ दृष्टानिधर्मस्थानानि विश्राम्याम्यधुनासखि इत्युक्त्वामालांज्वलनेविद्दीपोत्का

शिखिध्वजः २८

स्थापितस्तलभस्मीभावाश्रयत्वाभेत्तांविवांद्धिताज्वले र्मिलाविकल्पाद्युपधास्वाभावः २४ विवेशध्वंसामितिशेषः
ध्वंसिकामन्वंतरसंधिप्रलयस्तत्रयथारविः स्वप्रदी पितेत्रैजगच्छुलामेरुशृंगेउपविशतद्वत् २५ इदानीमहं
मालांत्यक्तुकामः कृतोपकारविस्मरणदोषंपरिहरंस्ताहएतावंतमितिद्वाभ्यांहे पतिप्रियेस्वामिभक्तेनजातःपर
त्वेशेनस्वार्थसाधनबुद्धिभेदउच्छेदोयस्यतथाविधेनमयात्वंयत्एतावंतंकालंकृता परिवर्त्तनश्रमंप्रा
पिताते नैवतेनवमस्तेवर्तंकृतंपर्याप्तमास्तु २६ अधुनातपोजपादिकर्त्तव्यताभ्रांतो वित्तिनिवर्त्ति त्वांअपग
तायासस्त्वानोपकरोषिअतोनत्वांश्रमेणयोजयामीतिविश्राम्येत्यर्थः अहमपित्वयासहजपभ्रमेणनानामंत्राटवी

[illegible] २८

[illegible]



296

प्राक्डो घोवर्षप्रवाहः रजोलेखांयास्तरा तिमिव ८ वासनामतापरित्यक्तातेनममत्यागः स्थितः संपन्नः १० कुं
भाशयःपूर्ववत् ११ १२ त्यागाद्धनादितवनोसर्वमित्युक्तनामतथापितवआश्रमसम्बन्धावात्कथंसर्वत्यागः सिद्ध
इतिमाभाहे तिमन्यमानः शिखिध्वजवान्चरएतच्चेदिति अप्यर्थेएवकारः १३ १४ आश्रमे आस्थाममतां प्रयत्न

पत्रा ४

प्रममा अवनास्थांतांकृतस्तुहृढनिश्चयः प्राक्डो घस्तटगतां रजोलेखामिवात्मना ९ शिखिध्वजउ
वाच ॥ सब्रह्मद्रिवनस्थभ्राद्धिपिनादपिवासना परित्यक्तामयानूनंपरित्यागः स्थितोमम १० कुंभउवाच
अद्रेस्तटवनंश्वभ्रं सलिलंपादपस्थलं इत्यादितवनोसर्वसर्वत्यागः कथं तव ११ तवास्येवापरित्य
क्तः सर्वस्माभ्दा गउत्तमः तंपरित्यज्यनिःशेषंमायाम्यशोकतां १२ शिखिध्वजउवाच एतच्चेन्मम
म५ नोसर्वंतत्सर्वंस्वाश्रमोमं वापीस्थलोटजपुतस्तमेवाशुत्यजाम्यहं १३ श्रीवशिष्ठउवाच इतिरामवद
न्नेव कुंभवाक्यप्रबोधितः निमेषध्यानमात्रेणवशीवीरः शिखिध्वजः १४ प्रममार्जाश्रमास्थातोसंवि
दाशुहृदयाद्धृदि स्फुरंतीस्फुरणोनैवरजोलेखामिवानिलः १५ शिखिध्वजउवाच ॥ सब्रह्मोटवीक्ष्मा
द्धावासना -- स्वाश्रमादपि परित्यक्तामयानूनंसर्वत्यागः स्थितोमम १६ कुंभउवाच कश्चोवापीस्थल
गुल्ममुटजंवृततीकृतिः इतिकिंचिन्नतेसर्वंसर्वत्यागकुतस्तव १७ तवास्त्यन्योपरित्यक्तः सर्वस्माभ्दाग
उत्तमः तंपरित्यज्यनिःशेषंपरामायास्यशोकतां १८ शिखिध्वजउवाच एतच्चेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंभाजना
दिमं यमेकुड्य कुटीरादितताव त्संसजाम्यहं १९ श्रीवशिष्ठउवाच इत्युक्त्वाससमुत्तस्थावविद्यु
ध्यमतिश्शामा विष्टरादिवदातालास्पृगादिवधारह्मनः २०

मार्ज १५ १६ कुंभाश्रयोराजाश्रमपश्रशान्ववत् १७ १८ कुड्यानिभित्तयस्तत्साकुटीरः १९ विष्टरादासनात्
कष्ठासनयोर्विष्टइतिमत्तंअवदातालास्पृष्टचित्तः २०

यदुपकरणं साधु प्रतिपन्नं भवेत् तदग्नये महते वापि दातव्यं दोनेन प्रतिपाद्यमिति नियमादित्यर्थः कुसीध इदं तदुचितं दो
षामाह न सर्वस्य चेतिपयाम सर्वस्य मति रधोगतिर्हेतोगुप्ते प्रच्छन्ने पापेतति तथा त्वमपि सदाप्रच्छन्नेऽधोदेशे
यासि ३६ अतो हे कुसिके मत्सर्वमते रिक्तसे च दाहसंताप गतित्वं चिता अ तो भस्मतां व्रजेसित्यर्थः इत्युक्तोमुद्धिकां
मुदुतमां कुसीभाण्डे अग्रावेव तत्स्थजोतिपरे त्यान्वयः ३७ किमर्थं तत्साज तद्दाहस्तु ब्रूयमिति त्वंच तत्नेपेऽग्रास्त
नार्थं विश्रांत्यर्थं कुंभप्रसाहयादित्यादि हे साधो यत्साध्यं भांडजातं तद्दाचिरेण शीघ्रमेव लक्ष्यं नविलंबितव्य मि
त्यर्थः ३८ तत्कुतस्तत्राह वित्तरइतियतः सभ्दिर्विद्यमानैस्तैर्भाण्डैरुपादेये संग्रहयोग्ये उपकरणांतरेऽपि विस्तरः कि
 अग्नये महते वापि दातव्यं साधु यद्भवेत् न सर्वस्यैवमतिर्गुप्तेनित्यमेव यतस्यधः ३६ उचिता तेगतिः सैव कु
सिके भस्मतां व्रज इत्युक्तो दायकुसिकामग्रावेव समुद्धिकां ३७ विश्रुद्ध्यर्थं सनार्थं च वै चितितत्साजभाण्डे
सत्साजमस्तुरेणैव लक्तव्यं किल तत्सदा ३८ विस्तरः क्रियते सद्भिरुपादेये इति स्थितिः शीघ्रमग्ना विंदस
र्वभांडजातं त्यजाम्यहं ३९ एकवारं दहत्यग्निर्दाह्यं भवति लक्ष्ये साधोक्रियोपकरणं निक्रियायत्यजाम्यहं ४०
८१ नसर्वस्तत्र कर्तव्यो नन्वः योग्यविभक्तिकः ४१
यतेइतिलोकेवस्तुस्थितिः असिद्धा अतो हं इदं सर्वभाण्डजातं शीघ्रमेवाग्नौ त्यजामि ३९ यतः सर्वं दाह्यं भांडमेव वा
रं युगपदेव दहति चेन्मम लक्ष्ये सर्वत्यागसंतोषाय भवतीत्यर्थः ४० ननु हे कुंभतः त्वमस्कृत्तस सर्वत्यागविषये
त्वया खेदो न कर्तव्यः यतः लोके पिअयोग्यको विभक्तिं धारयति तथा च अक्रियोपकरणमयोग्यमेवेति न धा
रणायोग्यमिति भावः ४१

यथापवनःकल्पांताग्नौव्योमस्तारावलीनदत्रमात्राद्दीपतितद्वत्अनेनादामालाटिकीतिगम्यतेम्गाजिनंप्रलाह
मपे २८ कसांकुशाग्नेनेददमेवतवोपकृतमस्तितिशेषःलछापम्लकारणमायास्वभावापापथ्यानः अवांतरका
रणप्रविलयलक्षणामार्गाः ३० सतारंव्योमतेसममितुस्कारतत्वमेथ्रुक्तविंदुचित्रमितिगम्यते तस्पहिसततवो
मताप्राप्तिरनुरूपेवेति ३१ यइलुत्पाकस्यागन्वंमांकुव्यकराभ्यांअग्नौजदावितिहूर्वत्रान्वयः यथाप्रलय
वातःअचलानंबुधेराकृष्यदववन्हौत्यजतितद्वत् इदानींकम इलुसक्तुकामः कृतज्ञस्तारव्यापनायप्रशंसति

कल्पांताग्नाविदव्योमतारालीपवनोमलांमपानम्भोलग्नंचिरंवनमगात्च्युतं २९ अवोधेनध्यतंकस्मा
मिदमेवम्गाजिनं इदानींगच्छलछापपंथ्यानुसंलतेशिवाः ३० वन्हिनाव्योमतांगच्छसतारंव्योमतेसमं
तद्वत्सांगालकराभ्यांसध्यत्वाचर्मजहाविति ३१ यपोग्रावंबुधेर्वातोदववन्हौविचाचलात्महाकृतेनभ
वतावपावारिध्यतमपा ३२ साधोकमंडलोसम्यक्तेप्रतिकृतंकृतं सहदस्यमनोज्ञस्यसोजन्यस्यास्थि
रस्यच ३३ साधुत्वस्यचसर्वस्यत्वमेवपरमास्पदं येनैववन्हिनादेहंसंशोध्याभ्यागतोसिमा ३४ ते
नैवगच्छदेमित्रपंथ्यानस्संतुतेशिवाः इत्युक्ताअत्रियाथैवकमंडलुमगात्तदा ३५

महाकृतिनेत्यादिना सुष्ठुकृतेनवर्तुलेनसच्चरित्रेनचभवताशताशत्प्रसयांतोपभवस्यदः ३२ प्रतिकृतंप्रत्युप
करणंनकृतंसोहृदादिपदान्यपिपर्यायभवश्लेषेणयोज्यानि ३४ येनैवेतिअनेनकमंडलुःएवंकस्मात्त्रिकोत्रि
पाच्छुध्यर्थंवन्हिदाहेनसंशोध्यस्वयंगृहीतःस्थितःसपुनर्दाहेनसंशोध्यान्यत्रैअत्रियायदत्तइतिगम्यते

केवलाकृतिदेहमात्रावशिष्टः ६ वासनां ममतां सर्वां किमर्थं प्रबोधितस्त्वयेति शेषः ७ सांकल्पिकः ममतासंकल्प
प्रयुक्तः सत्यहं क्रमोपयस्य तथा विधमेतदुपकरणजातं किनाकिंचित्सारभूतमुपादानार्हमित्यर्थः ८ तत्त्यागसु
खमभियन्नाहं यावद्यावदिति ९ विविधावं धावंध्यहे तव विषयाः १० ११

भांडजातं दहत्यग्नौ सह शुष्कैंधनेन तत् केवलाकृतिरस्नेहस्तुष्टिमानाहमभ्युपत्तिः ६ शिखिध्व
जउवाच ॥ वासनां तत्र संत्यज्य सर्वत्यागी स्थितोऽस्म्यहं अहो नु चिरकालेन देवपुत्र प्रबोधितः ७ सपन्नः
केवलः शुद्धः सुखेनोद्बोधवानहं किं नाम किल वस्त्वितत्सर्वत्याकोऽस्मि तत्क्रमं ८ यावद्यावत्प्रहीय
ते विविधा बंधहेतवः तावत्तावत्समायाति परमा निर्वृतिर्मन ९ शाम्यामि परिनिर्वामि सुखितोऽस्मि
जयाम्यहं विबंधाः प्रद्रुतपाताः सर्वत्यागो मयाकृत १० दिग्वासो दिक्सदनो दिक्समोपमहस्थितः दे
वपुत्र महात्यागात्किमन्यदवशिष्यते ११ कुंभउवाच ॥ सर्वमेव न संत्यक्तं त्वया राजन् शिखिध्वज स
र्वे त्यागपरानंदमात्मुधाभिनयं कुरु १२ तवास्त्येवापरित्यक्तं सर्वस्मादधिकोत्तमं यत्परित्यज्य निःशेषं
स५ परमायाशोकता १३ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ इत्युक्तवता तेन किंचिल्लंचिसमभूत्पुनः इदमुक्तं महाबाहो
रामराजीवलोचन १४ शिखिध्वजउवाच ॥ इंद्रियबालसंघातो तेमो सामयाकृतिः शिष्यते स
र्वसंत्यागे देहोऽमे देवतात्मज १५ तदुत्थाय पुनर्देहं भृगुपातादविघ्नतः वि नाशात्मकं---
नीत्वा सर्वत्यागी भवाम्यहं १६ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ इत्युक्त्वा देहमग्रस्थं भ्रश्व भ्रेसतु मनसो जवात्
करोति यावदुत्थानं तावत्कुंभोऽस्युवाचह १७

बालोपकरणत्यागमात्रेणाभ्यासाबालस्येव तस्य सर्वत्यागसुखाभिनयमसहमानः कुंभउवाच सर्वमेवेति अ
भिनयं व्यंजके चेष्टाविशेषः १२ तवेत्यादि मार्गवत् १३ १४ १५ १६ स्पष्टे भृगो १७

राजा शिखिध्वजः इत्युक्तवान्सन् सर्वं भोजनभोजनं आद्यं प्रधानं यस्य तत्पात्रं अक्रियस्य ममाक्रियोपकरणमयं विधं तत्सर्वं वनवासविलासयोग्यं भाण्डजालं समं तुणपदे व अनले झटिति जुहाव यथा कालः ज्वलति कल्पान्ततेजसि जगत् पदे व जुहोति तद्वदित्यर्थः ४२ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे सर्वत्यागः द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥ दग्धोपकरणं देहसन्तुकामः शिखिध्वजः विनिवार्यात्र कुम्भेन चित्तला

इत्युक्त्वा नु झटिति भोजनभाजनाद्यं सर्वं जुहाव वनवासविलासयोग्यं तद्भाण्डजालमनले समेव रा
जा कल्पान्ततेजसि जगज्ज्वलतीव कालः ४२ इति श्रीवासिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे सर्वत्यागः
द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥ श्रीवसिष्ठ उ० अथोत्थाय ददाहासौ शुष्कान्तं एणमंदिरं अक्षेन स्वेन मन
सा व्यासकल्पकल्पितं १ शिष्टं यत्किंचिदभवत्तत्सर्वं स शिखिध्वजः अंसरश्मनामौनीक्रमेणसम
याधिया २ दाहं च स चिन्तोत्पातं च व भजवा भाण्डजातं स्ववसनं भोजनाद्यपि तुष्टवत् ३ अवभ
वाश्रमस्तस्य दृष्टनष्टजनास्थितिः वीरभद्रबलध्वस्तदक्षयज्ञाश्रमोपमः ४ आश्रमान्तेऽङ्गणग्रामस्त
के तो मंथ उद्ययुः साग्निदाहात्सुरवराभ्दीतभीता जनाइव ५

गायदेो ध्यते स्वेन मनसा व्यामम तासंकल्पेन कल्पितं समार्पितं तत्कुटीरूपं तृणमंदिरं १ विष्टरमावशकुश
काष्ठसंचयादे यत्किंचिदभवत् तत्सर्वं ददाहेत्यादि परेण न्वयः २ स्वस्य वसनं वल्कलं भुज्यते यस्मिंस्तद्भोजनं
तं पुटकाद्यपि ३ पूर्वं दृष्टाः पश्चान्नष्टाः अदर्शनं प्राप्ता जनस्थितिर्यत्र पूर्वकाले तिसमासः ४ तदेवोप पादय
ति आश्रमादिति ५

२८ २९ सर्ववासस्य दत्वात्सर्वं विषयेभ्यस्त्यक्तत्वात्सर्वतः संकल्पेन सर्वं जनकत्वात्सर्वैककारणेः ३० सर्वत्रिहेयं सर्वदा च
साज्यं सन्तु योऽपयत्सर्वं त्यज्यतेऽतः किमिलर्यः ३१ चित्प्राधान्येन जीवनामकं क्रियाप्राधान्येन प्राणादिनामकं चेत्त
त्विगं ३२ नरश्चवहत्युपुरुषं ३४ तत्यागे सर्वत्यागसंभवात् तद्त्यागे सर्वत्यागासंभवात् ३५ सर्वे धर्मादयः ग्रथमीवा

शिखिध्वज उवाच ॥ केनायं चाल्यते देहः किं बीजं जन्मकर्मणां कस्मिंस्त्यक्ते भवेत्त्यक्तं सर्वं देहादिभूः पते २८
कुंभ उवाच ॥ साधो न देहत्यागेन न राज्यपरित्यजनेन च न चोटजादिघोषेण सर्वत्यागो भवेन्नृप २९ यत्स
र्वं सर्वतोऽयञ्च तस्मिन्सर्वैककारणे सर्वस्मिन्संपरित्यक्ते सर्वत्यागः कृतो भवेत् ३० शिखिध्वज उवाच
सर्वं सर्वगतं सर्वं हेयं त्याज्यं च सर्वदा सर्वं किमुच्यते ब्रूहि सर्वतत्त्वविदां वर ३१ कुंभ उवाच ॥ साधो सर्वगता
कारं जीवप्राणादिनामकं न जडं नो जडं भ्रान्तं चित्तं सर्वमिति स्मृतं ३२ चित्त मेव भ्रमं विद्धि विद्धि चेतोन
रं नृप चित्तं विद्धि जगज्जालं चित्तं सर्वमिति स्मृतं ३३ राज्यादेहा - - - - देहं भ्रमादे महीपते सर्वस्यैवम
नो बीजं तरुबीजं तरोरिव ३४ सर्वस्य बीजसंत्यक्ते सर्वे संत्यक्तं भवेत्सलं संभवासंभवाभूप सर्वत्यागो भवेदिति ३५
सर्वधर्माद्य धर्मा वा राज्यादि विपिनादि वा सचित्तस्य परं दुःखं निश्चित्तस्य परं सुखं ३६ इदं विवर्तते सर्वं चित्तमेव
जगत्तया देहाद्याकारजालेन बीजं वृक्षता यथा ३७ पादपः पवनेनेव भूकंपेनेव पर्वतः भस्त्राभस्त्राभरे
णायं देहाश्रितेन चाल्यते ३८ सर्वभूतोपभोगानां जरामरणजन्मनां महामुनीनामह्रदं चित्तं विद्धि स
राज्यादितत्फलभोगस्थानानिवास चित्तस्य परं दुःखमेव ३६ विवर्तति परिणमते ३७ भस्त्राध्मानदृतिर्भरेण कर्पारेण ३८
सर्वभूतप्रसिद्धानामुपभोगानां जरामरणादीनां देहधर्माणां महामुनिपदेन तद्धर्माः शमादयो दर्पतते वाचत्वेनेक्तं
वासनं चित्तमेवाश्रय इत्यर्थः ३९

निरागस्कं निरपराधं महावटे भगोतरणेकं स्ववसं १८ निरागस्कतामेव दर्शयति जड इति तवग्रे परावद्इति शेषः १९ २० यस्मा पराधस्तमन्यं दर्शयति क्षोभयतीति स एव निग्रहार्हो दंड्यः २१ ननु सुखदुःखोत्थ्दवस्थानत्वात्कुतः शरीरस्यापराधि तत्राह सुखेति भूसाउसत्तिस्थानतामात्रेणतत्रे हस्तातमाहनेति २२ यतः स्फुरत्वात एव फलानां शिरःपतनाना

कुंभउवाच॥ राजन्किमिति देहे त्वं निरागस्के महावटे स्वजसङ्गोहि स्वभः कुपितोहं तितएवं १८ जडोवराकोम्यकालातपस्वी देहकोह्ययं नकश्चन तवैतस्मिन्मामुधैवतनुस्त्यज १९ आलम्ब्यैवमकाल साधात्रावातिष्ठते सं चाल्यते परेण वतरंगेणैवकच्छक २० क्षोभयसन्य एवैनं निग्रहार्हो मुहुर्वलात् तपस्विनंयथैकांतसंस्थितमन्तत्स्कारः २१ सुखदुःखादिभूसा हिनापराधि मारीरकं नात्मनः फलवानालसंदक्लोपराधवान् २२ वातः फलशिरःसु पापातनंकुरुते स्फुरन् तरुणा साधुना तादोदपराद्धं किमात्मनः २३ तक्केनापेशरीरेण किं लताः समसेत्तरण सर्वत्यागेनते यातिनिमितिविषमा हिसः २४ ध्रुगो केवल मेतत्वं निरागस्कशरीरकं मुधाद्दिपासि नो देहत्यागे तत्याणितोभवेत् २५ येन पंक्षोभितेदेहो मतेभेनेवपा दपाः तत्संत्यजसि चेत्तापत्त महत्सागवान्भावान् २६ तस्मिंस्त्यक्ते भवेत्सत्तासर्वदेहादि भूपते नो चान्निमग्नश्रेतम्भूपोम्भपः प्रसीहिति २७

मुधा एनं त्वयलात्यातेन त्वं कुरुते इति स एव अपराधी तरुणा साधुना किम पराधुत हृदेहेनापि साधुना त्मनः किम पराद्धमिति सर्पः २३ हि यस्मात्सः सर्वत्यागः पुनरधिकारि देहदौर्लभ्येन ज्ञानदौर्लभ्यादि विषमो दुःसाधः एव संपद्यतेति सर्पः २४ तस्य देहक्षोभकस्याहंकारस्य त्यागे तानभवेन्नासिद्धो दिसर्पः २५ २६ एतद्देहादिनिमग्नं जलमज्जनादिना

[illegible]

७८

अपरिच्छिन्नात्मग्रहणे तु त्वमेव सर्वं स्यामीति तद्वान्येन साधारणेनासाध्य कोऽप्युनिविष्टेन त्वया सर्वत्यागे सर्वस्वापत्तीह
मत्वध्वमित्याह सत्त्वमिति ४८ ननु सर्वत्यजतां सर्वशून्यतैवावशिष्यतेति कोऽयं सर्वस्वायत्तं लब्धं स्यात्तत्राह येनेति य
द्यपि सर्वस्य त्यागे सर्वशून्यतामापन्नास्तथापि तेन सत्तं जगदाश्रयांतरालात्तमेवाश्रितं पावद्व्यवहारं स्वात्मस्फु ते
लिभूत इति शब्दव्यवहारैर्दृष्टान्तिप्राकालस्य सर्वे लब्धं दुच्यत इति भावः ५० अत एव सर्वत्यागे सर्वे वाधाद्यवे

सूत्रे मुक्ताफलानीव जगज्जालं त्रिकालकं सर्वमंतःकृतं येन येन सर्वं समुज्झितं ४९ येन सर्वं परित्यक्तं तस्मिन्सू
त्रेपि संस्थितं जगत्सर्वं त्रिकालस्थं ततो मुक्तावली यथा ५० अस्नेहेनेव दीपेन येन सर्वं समुज्झितं मस्ने
हेनेव दीपेन तेन सर्वं प्रकाशितं ५१ स्थितं सर्वं परित्यज्य यः शेते स्नेहदीपवत् स राजते प्रकाशात्मा समस्तस्ने
हदीपवत् ५२ समस्तवस्तुनिष्कासे यथा त्वमवशिष्यसे सर्वत्यागे कृते तादृग्विज्ञानमवशिष्यते ५३ समस्त
वस्तुदाहेपि यथा त्वं न तरोन्नप सर्वत्यागतएवाग्रे गत्या निर्वाणमुच्यते ५४ सर्वत्यागो हि शून्यात्मा अपः
सर्वसंविदां अनंतानां मुदाराणां स्वमिन्वेदं दिवौकसां ५५

हार्थे दृष्टान्तं आसंतिकस्नेहक्षयान्निर्वाणदीपदृष्टान्तं सर्वगतत्वरूपस्वज्योतिष्ट्वे वसर्वव्यवहारप्रकाशनाद्व्यवहारदृशा
सस्नेहदीपदृष्टान्तं चाह अस्नेहेनेति ५१ तदेव स्फुटयति स्थितमिति ५२ सर्वत्यागे शून्यतापत्तिं समस्तानां वस्तूनां राज्य
रणपंकोपकरणानां निष्कासे त्यागे ५३ परिशिष्टश्चित्तः स्वातिरिक्तत्वात्तस्य ततः कः पुरुषार्थस्तत्राह समस्तेति तत्या
निर्वाणं परमपुरुषार्थोपि लब्धोनतेरदित्यर्थः ५४ तस्य सत्ता सर्वं प्रपंचशून्यत्वेपि सर्वसंविदां तदंतर्भावोस्त्येवेति न
जाड्यप्रसक्तिरित्याह सर्वत्यागो हीति दिवौकसां सूर्यचंद्रनक्षत्रादीनां ५५

[illegible] अशांतंचित्तमेवमननात्मनोमयंअतःप्राणचेष्टयाजीवनक्रमहला
वहिःस्थूलःदेहतद्व्यवहाराद्याकारजालेनभवतीत्यर्थः ४० तदेवांतःशांतमहं दुकारःप्राणःप्रज्ञात्मचेत्यादि
भिःक्रियानुरूपैःरपिथाव्यापारैरुच्यतइत्यर्थः ४१ ४२ससंपरमार्थभूतभूमानंदरूपःकिंनानुभूयते अनुभूयत
एवेत्यर्थः ४३

इदंप्रवर्त्ततेसर्वंचित्तमेवजगत्तया देहाद्याकारजालेनचित्तंजीवोमनोमयं ४० बुद्धिर्महदहंकारःप्राणश्चेत्या
दिभिर्मुने क्रियानुरूपैरभिधाव्यापारैःशांतमुच्यते ४१ चित्तंसर्वमितिप्राहुस्तस्मिंस्त्यक्तेमहीपते सर्वाधि
व्याधिसीमांतःसर्वत्यागःकृतोभवेत् ४२ चित्तत्यागंविदुःसर्वत्यागंत्यागविदांवर तस्मिन्सिद्धे महाबाहो
सत्संकिंनानुभूयते ४३ चित्तेत्यक्तेलयंयातिद्वैतमैक्यंचसर्वतः शिष्यतेपरमंशांतमच्छमेकमनामयं ४४
अस्याश्चित्तं विदुः द्वैतंसंस्मृतेः सस्यसंततेः द्वैतेनद्वैततांयाते शालेंकुइवसंभवः ४५ चित्तमेवविचि
त्रेहं भावाभावविलासिना विवर्त्ततेर्थभावेनजलंमूर्त्तितयायथा ४६ चित्तोल्लासनरूपेणसर्वत्यागे
नभूयते सर्वमासाद्यतेस्मस्त्वसाम्राज्येनेवसर्वदा ४७ सर्वत्यागस्यविषयोयथैवान्योस्तितत्तथा तेन
अन्यस्यभवसित्यागिनाहन्तासिदैन्यप ४८

द्वैतंचार्थ विभिन्नपरमार्थैक्यंकारणेतिरोभावक्रमश्चलयंवाधयाति ४४ ४५ अर्थभावेनपदार्थ कारेण
४६ सत्यागंसर्वत्यागोनपारिच्छिन्नात्मग्रहणेसि ध्यतीत्याशयेनाहसर्वेति हेत्यागिनजनपपरिच्छिन्नस्यतवय
थाअन्यःसर्वत्यागस्यविषयोस्तितथात्वमप्य न्यस्यत्यागिनस्त्यागविषयोभवसितथाचसाम्राज्येनेवालत
याऽहन्तासीतिनतेसर्वत्यागःसिध्यतीत्यर्थः ४८

९८ हेमहास्वभावम्भूमिपालत्वंग्रथमंस्याऽपसर्वमिनसापरित्यज्यग्रथोनंतरंयेनत्यजासितन्मनःस्त्रविहायतद नंतरंत्या
गाभिमानलक्षणमहाकारमलंचविमुच्यजीवन्मुक्तरूपोभवेसर्पः ९४ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्र
करणेशिखिध्वजावबोधनंनामत्रिनवतितमःसर्गः॥९३॥ इहचित्तपरित्यक्तातन्मूलपरिशोधने देहादिवेद्य
बाधेनधूर्णित्वेहस्तइत्यर्थेत चित्तत्यागाचित्तत्यागोपायं १ निरस्तनममेतिलक्षणापेत्यपर्ये हिशब्दः २ एतच्चित्तं
ग्रादातमेमत पात्वीकर्तुंज्ञानाद्रव्यइवाचास्मिन्मूर्त्तत्वाभावादस्यत्यागंनजानामि हेउत्तम ३ स्वरूपत्यागाहेविद्वी



कलासर्वपरित्यागशांतःस्वस्थोविमत्सरः सोम्पोभवसिपङ्कपत्तादृपोभवभूपते ९२ सर्वपरित्यज्यमहा
स्वभावत्यजस्यलयेनचतद्विहाय त्यागाभिमानंचमलंविमुच्यविमुक्तरूपोभवभूमिपाल ९४ इतिश्री
योगवाशिष्ठेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेवाल्मीकीयेमहारामायणेपूर्वार्द्धेशिखिध्वजावबोध
नंनामत्रिनवतितमःसर्गः॥९३॥ वशिष्ठउवाच॥ इवंवदतिवैकुंभे चित्तत्यागंमुहुर्मुहुः ग्रंतर्विचारयन्सो
ग्रोराजावचनमब्रवीत् १ शिखिध्वजउवाच॥ हृदयाकाशविहगो हृदयद्रुममर्कटः भूयोभूयोनिरस्तं
हिसमभ्येत्येवमेमनः २ जानामिचैतदादातुमस्यजालइवाकुलं त्यागमस्यनजानामिचित्तद्रव्यइवोत्त
म ३ चित्तस्यादौस्वरूपंमेयथावद्भगवान्वद ततोऽस्यपरित्यागंयथावद्वदमेप्रभो ४ कुंभउवाच॥
वासनैवमहाराजस्वरूपंविद्धिचेतसः चित्तशब्दस्तुपर्यायोवासनायाउदाहृतः ५ त्यागस्तस्यातिसुकर
स्तसाध्यस्पंदनादपि राज्यादप्यधिकानंदःकुसुमादपिसुंदरः ६ मा१
कृतंसामान्यरूपं ४ कुंभस्तदेवासनेति रागवासनेसर्वः उदाहृतोलोके तथाचलौकिकाग्राहुःग्रहरूपेवसुममवास
नास्तिमंडकेष्वस्याचित्तामिति ५ सुकरइतिग्रौदासीन्यमात्रेणतात्सिद्धेरितिभावः राज्यादपीतितथाहयेञ्चकामसु

सर्वसागरस [illegible] स्यश्रापानेईषदप्यास्वादनेकृतेयथाश्रसंतोदासीनसख
स्यव्योम लेखिकाःछिद्रकारिकाष्टकिकाःकाश्चिदपिनप्रावाधंतेतद्वत् ५६ निर्मलाद्युतिःस्वरूपस्फुर्तिर्यस्मा
त्स्याविधस्यमहत्वस्यतत्कुतस्तत्राहसर्वमिति ५७ इतिविमृशेत्तिशेषः — मिस्सयावरणमुराधिकसेति ५८
सर्वसागेवैभवहानिंवारयतित्तसर्वमितिसर्वविभवजातंप्रारब्धोपनीतमुपतिष्ठतेवारिधौश्रंबुयथावडवा
ग्नोविशतितथातथानदीभ्यश्रापासेवतद्वदित्सर्थः ५९ सर्वस्याज्ञानतत्कार्यस्यपरत्वागस्त दत्तरेकश्रा

सर्वसागरसापानेजरामरणभीतयः नकाश्चनप्रबाधंतेस्वस्सेवव्योमलेखिकाः ५६ सर्वसागोमह
२२ त्वस्यकारणंनिर्मलद्युतेः सर्वसिजसिन्धेयस्माद्बुद्धिस्थेपेक्षिहत्तमं ५७ सर्वसागःपरानंदोदुःखम
न्यत्स्वरूपणं इत्सोमिश्रुर धीकसपदिक्ष्सितदाचर ५८ सर्वसि जसियत्स्यसर्वोमेवोपतिष्ठ
ति ६० सर्वसा गवशा देवहतकालेकलावपि शाक्यंनविगताशंकंमनिनामेकचास्थितं ६१ सर्व
सागोमहाराजसर्वसंपत्समाश्रयः नच्छाह्नातिहियःकिंचित्सर्वतस्मेप्रदीपते ६२

त्वप्रसादकंज्ञानमवरूपमस्ति अंडस्यमध्येयतत्वादिस्थूलंपस्थलंतत्रैवयत्वादितिष्ठती । तिकिलप्रसिद्ध
मित्यर्थः ६० कलौपापिष्ठतमेपिकालेवेदवाह्यत्वादतिनीचेनापिशाक्येनसर्वसागवशान्मेरुवत्स्थितंयदात
दाशुपेद्वापरकालेवेदमार्गबलंविनाशुपतमेनत्वयागताशंकंव्योमस्थेयंकिंवाच्यमितिद्योननायाह
तंति ६१ सर्वासासंपदांसमश्रयोनिवासस्थाने ६२

कोस्यसंभवइतिप्रश्नस्योत्तरमाह परमात्मपदमितिपरमात्मनः पदंनीडंमायपासैव द्वैतंयतस्ततस्तस्यैवमाया मयप्रपंचस्यद्वैतंश्चतत्रत्सोपितदेवद्वैतमित्यर्थः कोंकुर इत्यस्योत्तरमाह एतस्मादिति एतस्मात्स्वपमो सन्ना मूलात्परिच्छिन्नोहमितिनिश्चयात्माचिदाभासव्याप्तत्वादनुभवात्मकोंकुरोजायतइत्यर्थः १६ तस्यैवोपचयेन चित्तद्रुमात्मनापरिणामितिमाह असेति देहाद्याकृतिस्मरणंचित्तनाम तन्मननात्वमनइत्यभिधायस्या तथाविधानपीनतजायत इतिपरेणान्वयः १७ तस्यद्रुमस्यजीवमाहजीव इति परमार्थतोनिर्विकारत्वात्स

परमात्मपदंद्वैतंद्वैतंमायामयस्यतत् एतस्मात्स्वपमोच्छिन्नादंकुरोनुभवाकृतिः १६ निश्चयात्मानिराकारोबुद्धिरित्येवसोच्यते अस्यवृद्धभिधानस्यपोंकुरस्यप्रपीनता १७ संकल्परूपिणीतस्याचित्तंनाममनोभिधाजीवोमिथ्योपलंभत्वाच्छून्यात्माद्युपलोपमः १८ स्तंभकायोपमेनसत्त्वाद्यास्थिरसरंजितः देशांतरेकुरांदेशात्कालसंवासना १९ शाखायाश्चित्तवृक्षस्यदीर्घादूरगतास्तताः इंद्रियाख्योपलभोगाः स्वभावभावात्मयोनयः २० विटपैश्चमहांतोसुशुभाशुभफलाकुलाः ईदृशस्यास्यचित्तस्यद्रुमस्यतिद्धरणं २१ शाखाविलंबनंकुर्वन्मूलकाषंभरंकुरु **शिखिध्वजउवाच॥** चित्तद्रुमस्यशाखादेःकुर्वाणोहंविकर्त्तनं २२ दासय
देशो २

र्विकारशून्यात्मात्रतएवोपलोपमः मिथ्याभूतश्चित्तधर्मसंबंधोपलंभात्मासान्हीत्यर्थः १८ स्तंभःमूलात्स्कंधावपर्यंतोमध्यप्रदेशःअयंकायःशरीरमेवमूलस्तंभ देशाद्देशांतरेअग्रेस्कंधशाखादिरोहायमंकुरो देशेच्छां कुरारंभेचिकीर्षितेवस्तुतादिकालइवतत्तद्भोगप्रदकर्मपाककालेरागद्वेषप्रकल्याहंकुरुममत्वंवा द्याकारेणस्य दपोरसःसोप्यवासनैवेत्यर्थः १९ अस्यचित्तवृक्षस्यपाःदीर्घादूरगताविस्तृताश्चशाखास्ताःइंद्रियाणिभावाभावाःजन्ममरणानितदात्मनेनर्थसहस्रस्ययोनयःकारणभूताःभोगाश्च अस्यमहांतोविटपोशाखावांतर

कुतस्तर्हि सर्वैर्न क्रियते तत्राह मूर्खस्येति ७ वेद्मि त्वद्वचसेत्यर्थः वज्रस्य निर्गलनान्निवारणाद्दृढदुःसाध्यः स
त्तिमोरवे ओदासीन्यस्येव दुष्करत्वादिति भावः ८ जगल्लक्षणं पद ज्योत्स्नाजालस्य जालेति पाठे पिञ्जले भवं
जालमिति तुसाग्र ज्वमेवार्थः सर्वपर्यायैः कारणमेवोपलक्ष्यते ९ शरीरयंत्रं वहति प्रवर्तयतीति कर्म एव न्य
थायेनोपायेन भवति १० सर्वस्य वक्ष्यमाणमूलांकुरशाखापल्लवादेर्नाशः स एव संस्कृतेरपि क्षयः स एव चित्त
स्य संत्यागः न त्वबाह्यपरित्यागवन्मत मतानिवर्तनमित्यर्थः दीर्घदर्शिभिरपरोक्षज्ञानदर्शिभिः ११ उक्तमर्थ

अहं बीजं चित्त मूर्खस्य स्मृत नस्त्यागो न तु दुःसाध्यतां गतः पामरस्येव साम्राज्यं तृणस्येव सुमेरुता ७ शिखिध्वज उवा
द्रुमः सशाखाफ च ॥ स्वरूपं वेद्मि चित्तस्य वातनामयमाकुलं त्यागः सम्यग्दुःसाधो वज्रनिर्गलनादपि ८ संसृतामो
लपल्लवः तन्मूल दमुस्य दुःखदाहानलस्य च जगदज्योत्स्नाजालस्य मोहमारुतवस्य च ९ शरीरयंत्रवाहस्य हृत्पद्म
यसमूलं तमाका मरस्य च अपलान्येतस्य त्यागो यथाभवति तद्वद १० कुंभ उवाच ॥ सर्वनाशोस्य पः साधो चेतसः
शहृदयोभव १२ संसृतिक्षये स एव चित्तसंत्याग इत्युक्तो दीर्घदर्शिभिः ११ शिखिध्वज उवाच ॥ चित्तत्यागादहं मन्ये वि
शिखिध्वज उवाच तनाशः कुसिद्धये अभावः शतशोप्याधेः कथमस्यानुभूयते १२ कुंभ उवाच ॥ अहमर्थोदयो योयं स
चेतसः किं मुनेमू चित्तावेदात्मकः एतच्चित्तद्रुमस्यास्य विद्धि बीजं महामते १४ [illegible]
लं कोंकुरः कोस्य [illegible]
संभवः का विमृशानुवादेनानुमोदमानः शिखिध्वजस्तत्रोपपत्तिमाह चित्तेति चित्तं हि याधिः न हि व्याधेः शतशापि मृषत्वावर्जं
शाखाः को नलक्षणेन साक्षेनाभावोनुभूयते किं तु चिकित्सया छेदेन वक्ष्यमाणस्तद्दुच्छेदापत्तमूलशाखापल्लवादिवदेत्यर्थः १२
च वा स्कंधाः अहमर्थात्मा बीजं यस्य सशाखाफलपल्लवस्य द्रुमस्यामूलनेत स्थानाकाशमिव निराव [illegible]
कथमु यस्य तत्या विद्योभव १३ संभवत्यस्मिन्निति संभवः क्षेत्रं १४ अहमर्थोदयात्मा मनः उदयो यस्य तत्या विद्योयस्तत्त्वे
मूलाचेतसः १४ कुंभ उवाच २

तदेवविस्तरेणाह नाद्रेरित्यादि जडत्वादिसर्वग्रहेतुः ३१ ३२ अहंकारे जडत्वं नास्तीति शंकां विवर्तत्वहेतुना वारयन्नज्ञ
डस्य स्वतः सत्त्वमशक्त्या चिदात्माध्यासात्तस्येव मिथ्यात्वं पूर्वमस्मातीत्याह कटकत्वमिति तथा अहंत्वविवर्त इति शेषः अज्ञ
डत्वं तु शुक्तिरजतमृगतृष्णादि असद्रूपतया प्रसिद्धमिति शेषः तेन जडत्वं हि इतना तत् अहंत्वादिना स्तीमिथ्येविसर्पः ३३
ब्रह्मांडदेहान्तजडवर्गस्याधिष्ठास्य रूपादन्यत्वाद्रूपि असत्वमित्याह सन्निवेशेति स्वतः सत्ते अतन्मा तत्परस्परस्वा

303 नाद्रेस्तटं न विपिनं न पर्णस्पंदनादि च जडत्वाभवदेहादि नमांसास्थिमृगादि च ३१ कर्मेंद्रियाण्यपि न च
न च बुद्धीन्द्रियाणि च न मनो नापि च मतिर्नाहंकारश्च जाड्यतः ३२ कटकत्वं यथा हेम्नि तथाहंत्वं चिदात्म
नि जडत्वं सद्रूपतया तेन तन्नास्मि हे मुने ३३ सन्निवेशविशेषात्मा सर्वार्थोऽदिःपदे परे विद्यते न तनं स्वत्वा त ४
न्नभसीव महाद्रुमः ३४ जानन्नपीति भगवन्नहं मलमार्जनं अतत्पर्यंतं न जानामि तेन तप्ये चिरं मु
३५ कुंभउवाच ॥ एतावन्मात्रकं कंदं यदिनत्वं महीपते जडजातं महाबुद्धे योऽस्ति तद्दमेन घ ३६

न्यदन्यत्वमभिन्नत्वात् परे पदे वितिन विद्यते यथा त्वंकुत इतिचे घतो ब्रह्मांडादि जडवर्गश्चात्रदेशभुवनादिस
न्निवेशानां निवासात्मा आधारः सर्वेषां अर्थानां आकाशादिविषयाणामादिः कारणभूतः नच चिदात्माविभक्त न ३
स्वभावः निर्विभाज सत्तासामान्यरूपत्वादित्यर्थः ३४ इति अनपारीत्या अहं त्वं तदाणस्य मलस्य मार्जनं जानन्न
पि अतः प्रत्यगेकरसे पत्नं जसादिचैतन्यं तन्न जानामि ३५ इदानीं परिशेषादेवसाद्धिचैतन्यं परिचायपिष्यन् कुं
भउवाच एतावदिति एतावन्मात्रकं महंकारपर्यंतं ३६

ततः शाखालवनोपायं कुंभ आह वासना इति २३ अभाविताः असति त्यागेनानुसंधाविताः अंतश्चिन्मसंविद्भुलेन लूनाः
भवंति उक्तमेवार्थं जीवन्मुक्ते पुलक्षणतया दर्शयति असंसक्तेति २४ शाखालवनाभ्यासे दृढे सति मूलकार्थयोऽभवती
त्याह चित्तद्रुमेति लताजालं शाखासमूहः २५ गौणं अंगं मुख्यं प्रधानं २६ मुख्यं तं न प्राधान्येन प्राधान्यासंपादने
पल्लवप्रसा छितस्याप्यंगस्य वैकल्यप्रसंगादिति भावः २७ त्वं चित्तलक्षणस्य कंटकखंडस्य करं जेवनस्य अत्यंतनिर
वशेषं मूलदाहं कुर्विति पूर्वेणान्वयः एवंकृते अचित्तताभवति तदाह सप्रसिद्धेः न लोत्तरजिज्ञासुः पृच्छति अहं

कथं करोमि मूलस्य निःशेषकर्षणं मुने **कुंभ उवाच॥** वासनाविविधाशाखाः फलस्पंदादिनाततः २३
अभाविता भवंसंतश्छिन्नाः संविद्भुलेन ते असंसक्तमनो मौनी शांतवादविचारणः २४ संप्राप्तकार्यः
सोंतं लून चित्तलतो भवेत् चित्तद्रुमलताजालं पौरुषेण विकर्तयन् २५ यस्तिष्ठति समूलस्य पोऽपोनि
कषणो भवेत् गौणं शाखाविलवनं मुख्यं मूलविकर्तनं २६ चित्तवृक्षस्य तेन त्वं मूलकाषपरो भव मुख्य
लेन महाबुद्धे मूलदाहं मलं कुरु २७ चित्तकंटकरवं इत्यभवसेवमचित्तता **शिखिध्वज उवाच॥**
अहंभावात्मनश्चित्तद्रुमबीजस्य हे मुने २८ कानलो दहनाक्तोस्मिन् कर्मण्यपर्याकरो भवेत् **कुंभ उवाच** राज
न्स्वात्मविचारोयं कोहं स्यामिति रूपधृक् चित्तदुर्द्रुमबीजस्य दहने दहनः स्मृतः २९ **शिखिध्वज उवाच**
मुने मयास्वया बुध्या बहुशः प्रविचारितं यावन्नाहं जगज्जीवीरणमंडलमंडितं ३०

भावात्मन इति २८ अर्थकः समर्थः कोहं स्यामिति विचारादिस्वात्मालोचनात् रूपधृक् २९ मयास्वबुध्यैव बाह्यार्थ
देहाद्यहंकारात्मा अथ्यात्मिकार्था अत्रन्नात्मानः अनात्मा इति ज्ञातास्तथाप्यंतरालमतत्संपरिचयात् जडे अहंका
रे पुनः पुनरात्मताभ्रांतिर्न निवर्तते एवं तिन विश्राम्यामीत्याह मुने इत्यादिषड्भिः यावदिति साकल्ये सर्वं जगद्

वा०टी०
नि०पू०
३०५

एवं दृष्टोऽराजा चिरं खलु ध्याः [illegible] दिदेहाद्याकारे वेदने तत्राहंता मिमानाध्यासात्तद्वेदनमेव तत्कारणमिति निश्चित्य
प्रत्युवाच मुन इति ५४ चित्तमिति सोऽनुसत्वेन हेतुनाऽयं देहादिरहंभावेन स्थितस्तत्र दुःखायसंपन्नोऽतस्तस्य
देहादि विवेचितस्तद्वेदनमविषिहेतावस्यामि प्रत्यभ तदुपपत्तोपशमनोपायं ब्रूहीत्याह चेत्तेति ५५ यद्वेदन
स्य वेद्यानुसत्वे श्रमवकारणमिति कारणज्ञोसि तर्हि तत्स्वाभिप्रेतं श्रावयत तस्त्वं दुत्तयनंतरं त्वइत्यभिप्रेतकार
णमेवयेन क्रमेण स्यपष्टते तं क्रमं वावोधयिष्यामीत्यर्थः ५६ एतमेवार्थं स्फुटीकर्तुं पुनर्वइति वेद्यति सामान्य

शिखिध्वज उवाच ॥ मुनेऽहमिति दोषस्य वेदनं बीजकारणं तद्यथोपशमं याति तन्मे वद मुनीश्वर ५४
का२ चित्तं सोऽनुसत्वेन दुःखायापमहं स्थितः चेतसोपशमनं ब्रूहि मुने तदुपशान्तये ५५ कुंभ उवाच ॥ कारणं
कारणाज्ञोऽसि वेदनस्य वद स्फुमे ततस्त्वां बोधयिष्यामि कारणां स्पष्टक्रमं ५६ वेद्यवेदनरूपस्य चेतसश्चेत
नस्य मे अकारणं कारणं यज्ज्ञातं तत्तद्वद ५७ शिखिध्वज उवाच ॥ चेतसश्चेतनरूपस्य वेद्यसंवेदनात्म
ते४ तेः इयंपदार्थसत्ते ह देहादिकारणं मुने ५८ शरीरादितयोदेति वेदनं वस्तुसत्तया असत्याभासया संतोष
यापवनेऽस्य यथा ५९ असत्तावस्तुसत्ताया नावगच्छाम्यहं यथा अहंत्व वेदनं चित्तवीजं समुपशाम्यति ६०

तो वेद्यं वेदनरूपं स्वविशेषणत्वेन चेतसं चेतनस्य समिप्यात्त्वादकारणं कारणत्वाद्यमेव वेदकारणतां यातीति मित्तिय
तत्वाभिप्रेतं तद्वदेत्यर्थः ५७ शिखिध्वजः स्वाभिप्रेतं स्फुटमाह चेतसेति देहादिर्बाह्याध्यात्मिकपदार्थसत्ता ५८
वेदनदेहादिसत्ताकथं कारणं तत्राह शरीरेति यतो वेदनं शरीरादिवस्तुसत्तयानिमित्तभूतया स्वप्नपपिभ्रूतानि
चित्रधातुइवइवशरीराद्याकारेणोदेति अन्यत्तो देनेऽमे तदेहाद्याकारतायावास्तवत्वापोगाहित्वे न च्छिअसत्या
भासयेति ५९ यथाचित्तवीतं अहंत्ववेदनमुपशाम्यति तथा देहादिवस्तुसत्तया असत्त्वेनावगच्छामि अतस्तदसत्त्व

रामः
३०५

किंतुचित्तद्रुमस्यसर्वानर्थफलस्यमूलमितिसामान्यतः अहंभावः चास्यममभावश्चेतिविशेषतोजानामितत्त्यक्तुंनिरसितुमुपायंनजानामि १

ज्ञातंभोस्त्यलादिनाप्रसिद्धांतरकोशपरंपराएवथोपत्रानंदैकरसचिन्मात्रेसतिअनानंदाजडरूपाअभावाःशब्दादिविषयाःस्वदंतेयेनवाबुद्धिर्वलुपाकृतेनइष्टानिष्टविभागेननिर्णीयंते ३७ विवेकदृशापर्यालोचनेनएवंरूपस्यमेमदहादिकोशाणेअहमितितादात्म्याभिमानलक्षणम मलंलग्नंइदंमकारणंवृतिअहंनवेद्मियन्मलंदुष्पूरंतच्चनवेद्मीसयः ३८ ३९ सत्तासत्येनअसत्तामिथ्याभूतेनवापेनमलेनहेतुनासंसारेस्थितोसि ४० तत्स्वसमिथ्येतिवानजानामिननुनाहंम मेतिबुद्धिरेवसागोपायःप्रसिद्धःश्रांतैरप्येववनादिषदर्शितिसकथंमपलप्यतेतत्राहसत्केस

शिखिध्वजउवाच ॥ चिन्मात्रमहमच्छालवेदनंवदतांवर यत्रभावास्फुरंतितेनिर्णीयंतेचयेनवा ३७
एवंरूपस्य मेलग्नंनूनंमलमकारणं सकारणंवामितियत्तत्तुनवेद्म्यहं ३८ असदेतदनालीयंप्र
मार्ष्टुंमलमालग्नः मुनेयदानशक्नोमितेनतप्येसुदारुणं ३९ कुंभउवाच ॥ ब्रूहिकिंतन्महाबाहोल
ग्नंतवमलंमहत् स्थितोसियेनसंसारीसत्तायाप्यसत्तया ४० शिखिध्वजउवाच चित्तद्रुमस्ययद्बीजम
हंभावश्चमेमलं तस्यसत्तुनजानामिसंत्यक्तुमुपैतिमां ४१ कुंभउवाच ॥ कारणाज्जायतेकार्यंसतित
सत्रसंभवेत् अन्वेषयहिचेद्बुद्ध्याभंदृष्टमेतन्नविद्यते ४२ कारणाज्जायतेकार्यमहंभावाभिधांकुरः इ
तिकारणमन्विष्यकथयस्वममाधुना ४३

त्कामितितत्पान्मुनःपुनस्त्यक्तुमपिनलोकेदाभावात्पुनःपुनर्मामुपैति ततस्तत्त्यक्तुंतद्धृदोपायंचवदेत्याशयः
४१ तत्रसत्यस्यकूटस्थत्वात्कारणेनासंभवत्येवअसतस्तुकारणतोत्पत्तिरसत्त्वेवकारणंकार्यंचान्वमिसेर्व
पर्यवसितासतीकार्यस्यासत्तामेवापादयंतीत्यालोच्यपर्यवसिततिरहसतदुःखदुमतामेवत्यहकारणेतिद्वाभ्या
अन्यतुकारणंविनैवजातंकार्यंस्थित्वाभ्रमंअसदेवयतःएतस्मात्कदृष्टंचेन्नविद्यतेइत्यर्थः ४३ यथाहेमावाला

वा॰टी॰ नि॰प्र॰ ३०६ रैवपृमि

अशरीरंशरीरेषुअनवस्थेष्ववस्थितमित्यादिस्मृतेस्तस्यैवविद्वदनुभवाकारस्यानिरूपणाच्चेष्टापति

निराकारस्यकारणंनिर्ज्ञातः त्तिकुंभआहकारणेनेति ५८ एतेहत्यानुमानात्प्रात्यनुगतसंस्थानसाम्यलिंगादिनापितास्यकारणंनिर्ज्ञातः

सकृत्यमपलप्यतइतिराजाशंकतेहस्तेति ६० तस्याप्यसत्वेतत्र्योन्याय इतिगूढाभिसंधिस्तत्रेवोत्तरंवदनवर्णि

पतिकारणभावात्तदसादिदिना ६१ ६२ ६३ ६४ गूढाभिसंधिमजानानोराजाशंकतेपितामहानामिति

कुंभउवाच॥ कारणेनविनाकार्यंशरीराद्यस्थिरं जरं अविद्यमानमेवेदंविद्यसंभवतोन्यथ ५९ शिखिध्व

जउवाच॥ हस्तपादादियुक्तोयंशरीरस्यमुनीश्वरः निस्यमालक्ष्यमाणस्यपिताकस्मान्नकारणं ६० कुंभ

उवाच॥ कारणाभावतोराजन्पितानामनविद्यते असतोपिहसंजातमसदेवतदुच्यते ६१ यदायोनाम्नकारणं ३०८

पीतंकारणंबीजमुच्यते संभवत्येजगतिनबीजेनविनांकुरः ६२ तस्मान्नकारणंयस्यकार्यस्येहोपपद्य

ते बीजाभावेहितन्नास्तितत्संवित्तिस्तुविभ्रमः ६३ एवंखलुयन्नास्तिनिर्बीजंतन्मतिभ्रमः दृष्टुलमरुभू

स्यंबुवंध्यापुत्रदशांसमं ६४ शिखिध्वजउवाच॥ पितामहानांपुत्राणांपितृणांचजग त्रये आद्यःपि

तामहःकस्मात्स्वतोसत्तोनकारणं ६५ कुंभउवाच॥ आद्यपितामहोयःस्यतसोपिनास्त्येवमुत्पत्ते कार

णाभावतोनित्यंयदाभावोनकस्यचित् ६६

आद्यःपितामहोहिरण्यगर्भःसहिसूक्ष्मभूतलिंगसमष्ट्यात्मापुत्रपितृपितामहादिसर्वव्यष्टिसमष्टिस्थूलानु

सतोकारणंकिंनस्यादित्सर्थः पूर्वंत्रांप्रजास्तस्यूणामनुमरीचिभृग्वदादीनांस्वस्वकार्येषुःब्रह्मांडस्यवोतलत्तो रामः

६५ तस्यापिकारणंदुर्वचमित्यसत्वेतत्र्योन्यायइतिगूढाभिसंधिरेवोत्तरमाह आदिइत्यादिनायदाकारणाभावेकस ३०६

चिदपिभावोनेतिनिसंनियमस्तदासोपिनस्त्येवेसन्वयः ६६.

एवंप्रष्टः कुंभो वेदनस्य विषयाकारेण सतिभ्रमवारणाय देहादिदृश्यासत्त्वं प्रतिजानीते विद्यतइति देहादिवस्तुसत्ता
यदि विद्यते तर्हि तेतवाभिमतं वेदनस्य तन्निमित्तं तदाकारत्वं स्यात् तदेवदुःखभिमिति वेदनं किंनिष्ठं किंविषयं नि
र्विषयमेवेत्यर्थः ५२ अस्यद नुपलभ्यमानस्य देहादेः कथमपलापइति राजा पृच्छति यस्येति सत्वेनोपलभ्यमान
स्यासत्वप्रतिज्ञा विरुद्धेति दृष्टांतेनाप्याह प्रकाशइति ५२ ५३ नोपलंभमात्रेण दृश्यसत्ता निर्णयः भ्रांतोप
लंभेषु व्यभिचारात् किंतु सत्सु कारणेषु यस्य कार्यस्योपलंभस्तस्य सत्वं तानि चास्य न तोपलंभमात्रेण दृश्य
कुंभउवाच॥ विद्यते यदि देहादि वस्तु सत्तातदस्ति ते अभावाद्देहसत्तादेः किंनिष्ठं तव वेदनं ५२ शिखि
ध्वजउवाच॥ यस्योपलभ्यते किं चित्स्वरूपकलनात्मकं असद्रूपं कथं तस्यात्प्रकाशसालोपतमः ५२
हस्तपादादिसंयुक्तः क्रियाफलविलासवत् सदानुभूयमानोपि देहो नास्ति कथं मुने ५३ कुंभउवाच
कारणं यस्य कार्यस्य भूमिपाल न विद्यते विद्यते नेह तत्कार्यं तत्संवित्तिस्तु विभ्रमः ५४ कारणेन विना का
र्यं शरीरं न कदाचन विद्यते यस्य नो बीजं तद्वृक्षः क्वेव जायते ५५ अकारणेन कार्यं सदिवाग्रे न भूयते
तद्रज्जुविभ्रमाद्विद्धि मृगतृष्णांबु लोपमं ५६ अविद्यमानमेवेदं विद्धि मिथ्याभ्रमोदिते नास्ति पल्लवतो
ग१ यं तन्मृगतृष्णाम्बु लभ्यते ५७ शिखिध्वजउवाच॥ अमनोद्विदुर्विवादैर्नयुक्तं कारणं तत्कारणं वंध्यात न
यस्सर्वं स्मिंश्लनं कस्य राजते ५८
सत्तानिर्णयः भ्रांतोपलंभेषु व्यभिचारात् किंतु संतीत्याह कारणमिति त्रिभिः ५४ ५५ ५६ ५७ तर्हि किमस्यो दे
हादेर्वेधा प्रभवदेहादिवद्दृत्तांतासत्त्वेवस्यादिति राजाशंकते अस्तइति ५८

घनतातानवेनास्त्रा विद्योपशमनक्रमः शिखिध्वजस्य बोधेनाविचिश्रांतिश्चोपवर्ण्यते जगत्स्थाणुबभ्रांतिरूप
एवावभासइतिप्रदुक्तं तत्र जगत्स्थाण्वादेः स्नानपानाद्यर्थक्रियासामर्थ्यादर्शनान्मज्जनमरणादिदुःखकारणत्वादर्श
नाच्च विषमोद्धेशात्तद्भ्रांतिरिति आशंकते आब्रह्मेति तर्हि अर्थक्रियासमर्थः दुःखकारणं चायं कथमित्यन्वयः १ सत्
संकल्पभावाद्वीर्य तस्य मिथ्या र्थक्रियासामर्थ्यं दुःखकारणत्वं च देवासुरमायानिर्मितशस्त्रास्त्रहस्त्यश्वसेनादेः
प्रसिद्धमेव किंवाच्यं जगदीशमायानिर्मितस्य प्रपंचस्येत्याशयेनोत्तरमाह एवमिति अस्य सर्गात्मकस्य जगद्भ्रमस्य

शिखिध्वज उवाच ॥ आब्रह्मस्तंभपर्यंतं यद्यायं भासते भ्रमः अर्थक्रियासमर्थश्च तत्कथं दुःखकारणं १ कुंभउ
वाच ॥ एवं जगद्भ्रमस्यास्य भावनं तावदागतं शिथिलीभूतस्याशीतेन सलिलस्येव --- रूढता २ अज्ञानंशि
थिलीभूतमेवं नष्टं विदुर्बुधाः न नाशेन विनोतिपूर्वसंस्थानविच्युतिः ३
दे १

प्राणिकर्मोपभोगार्थत्वादेवं तदुक्तप्रकारमर्थक्रियासामर्थ्यं दुःखादिकारणत्वं चास्तिस्तत्संकल्पस्येश्वरस्य भाव
नमेव तदर्थक्रियाद्यालम्ना आ तत्तं यथाशीतेन शिथिलीभूतस्य सलिलस्य चिरकालेन स्फाटिकादिभावेन परिण
मामद्भूत तापीठपात्राद्यर्थक्रियासामर्थ्यमातनं तद्वदित्यर्थः २ अत एव मूलाज्ञानस्याज्ञानाभ्यासपरिपाकक्रमेण
शिथिलीभावे जगतः सूक्ष्मतायतिक्रमादेव सहाज्ञानेनानाश इत्याह अज्ञानमिति अज्ञाननाशो विना जगत्संस्था
नबाधो नास्तीत्याह नेति ३



308

नन्वपोद्देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुनक्ती त्यादिमंत्रवर्णेषु तद्रुद्राद्युत्काज्जायमानं तत्कृपादृष्ट्या पश्यन्नीश्वरस्तत्कारणं प्रसिद्ध एव स कथमपलप्यते इत्याशंकां परिहरन्नेवाभिसंधिं मुद्घाटयति कारणस्येति स समस्तोश्वरः परमात्मा तथापि तेन मायया स्वात्मनि भेदकल्पनया भ्रमान्मायया न्योहृश्यमानोपि स पितामहस्तस्मादन्यो न विद्यते तत्कुतः तत्र स सर्वस्य चिद्दशस्य परिणमितया प्रकारणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् परिशेषान्मायांशाय वजडस्तत्कारणं वाच्यः तस्य चाविद्यारूपस्य बीजस्य कारणस्यानित्यो दित

कारणस्यास्य बीजस्य नित्याभावात्पितामहः अन्यः सहृश्यमानोपि भ्रमादन्यो न विद्यते ६७ जगत्संभावबुद्धं त्तिरूपस्यैवावशासते पितामहार्थकारित्वमपि तस्य भ्रमात्मकं ६८ पितामहादेस्तस्यामिथ्यात्वप्रसंगतः स्थितिः घनतातत्वनिवृत्तैवमार्ज्जितस्याप्यपेतरत् ६९ तस्माच्चिदात्मकतया मनि चित्ततां यान्ति संस्वपदकं च तिष्ठति परमे पदे देवदेवः तेनैव स्वयमजं इति स्वयमात्मना स्मात्प्रोक्तः स्वरूपमिति शांतमिदं समस्तं ७० इति श्रीवासिष्ठे मोक्षोपाये महारामायणे त्रिविधजीवबोधनं चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

विद्यावांछितनेश्वरेनित्यमेवाभावादित्यर्थः ६७ एतेन पितामहस्य भुवनादिसर्गाद्यर्थक्रियाकारिताप्रतिभासो मिथ्यात्वात्तद्वत्साहंजगत्स्थेति ६८ इत्यमुक्तत्वात्तयात्वपितामहादेः स्वशरीरं तस्यैतत्सकार्यपरं परप्रबंधस्य मिथ्येवियोक्तिकप्रसंगतः घनासत्यत्वेनास्यतद्दृढीकृतास्थितिर्निवृत्तैव अपह्नुतं तत्प्रतिभासमात्रावशिष्टं मामपितत्वसाक्षात्कारपर्यंतेनोपदेशेन मार्जितमित्यर्थः ६९ क्रमेणाप्येवं ब्रह्मोपसंहरति तस्मादिति हे भूमिप तस्माच्चित्यतिरिक्तस्योक्तयुक्त्या असत्वाच्चिदेवापदे देवदेवः प्रागुक्तैर्ब्रह्मरुद्रहिरण्यगर्भादिस्तं वपर्यन्तसर्गपरंपरात्मना निसंपत्कचतितदात्मा चिदात्मकतया आत्मन्येव कचतिना न्यदणुमात्रमपि संपादयति संपद्यते वा तेन स्वयमात्म

कुंभः अतिप्रकृत्यनुभवविरोधान्मैवमित्याह हेत्वेति तदेतद्दृश्यापूर्वं । मनपदमिति अलादृत्वलक्षणहेत्वस्य
अपरत्वलक्षणकार्यत्वस्य च निषेधान्नेहनानास्ति किंचनेति अत्याहेतमाद्वनिषेधाद्वतंगोह्यप्युकंबइत्यादि
अतेअनुवृत्याधचस्नात्कूटस्थस्यपरिणामायोगाच्च सर्वप्रपंचातिगता आत्मामृर्द्धब्रह्मनकार्यनापिकारण
मित्यर्थः १२ कारकांतराप्रसिद्धेस्तत्प्रयुक्तस्वातंत्र्यलक्षणकर्तृत्वं तस्य दूरनिरस्तमित्याह अकर्त्रेति प्रयोज्यकर्तृ
रप्रसिद्धौ प्रयोजककर्तृताप्यस्य दुर्लभेति द्योतनायाह अक: क्रिति अकारणनिमित्तशून्यमबीजकरूपादान



कुंभउवाच ॥ हेतुलाभावतो ब्रह्मकार्यत्वाभावतस्तथा अद्वैतेनातिगंतात्मा न च कार्यं न कारणं १२
अकर्तृकर्मकरणमकारणमबीजकं अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्म कर्तृ कथं भवेत् १३ अकारणत्वात्का
र्यत्वरहितं जगत्कथं भवेत् अद्वैतेक्यमनाद्यंतं तदाद्यमुपलंभनं १४ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं पच्छिवं शांतमव्य
यं तत्कथं कस्य केनैव कर्तृ भो ततदाभवेत् १५ अतोनेदं कृतं किंचिज्जगदादि न विद्यते न कर्तास्ति
न भोक्तास्ति सर्वं शांतमजं शिवं १६ कारणाभावतः कार्यं न कस्यचिदिदं जगत् १७

अन्यं १३ निर्धर्मत्वादेवतत् ब्रह्म अकारणत्वाकार्यत्वलक्षणधर्मद्वयपरिहितं भवेदिति हेतोः कार्यकारणत्वकं
पन्नमिति यदि संभवायासि तर्हि तज्जगद्वैतं मूलक्षणेन वस्तुकृतपरिच्छेदेन आद्यंतलक्षणेन देशकालपरिच्छेदे
न रहितं सत् आद्यंतउपलंभनं चिदेकरसं ब्रह्मैव संपन्नमित्येपि संभावात तदा कुतो जगद्भ्रांतः कार्यकारणतावेतिभावः
१४ इत्थमेवतस्य बीजभावभ्रांति प्रसंजिते कर्तृत्वेपि निरस्तनीये इत्याह अप्रतर्क्यमिति चतुर्भिः किंवृत्तेः प्रकारक
र्मकरणकालानामप्रसिद्धिः सूच्यते १५ फलितमाह इत्यादिना १६ १७

अज्ञानशैथिल्लीभावे चनिरोधाभ्यासेन च बाह्यधीवृत्तितानवं कारणमित्याह तत्त्वतमिति तच्च ज्ञानासतिक्रमेण
संततिकसर्गेपि समसंपत्तौ कारणमित्याह सर्गेति प्रतिपन्नेसाद्दात्कृतेसति ४ अतएव लोकेपि अपवृक्ष्यापरपया
पतानवपूर्वक एव स्थूलाभावानाविनाशः प्रसिद्ध इत्याह तानवमितियस्य देहादेः प्रशमोनाशः ५ एवं दर्शित
प्रकारेण अज्ञानशैथिल्यक्रमेण जगद्बाधे तत्त्वनिस्यसिद्धपूर्णतालक्षणस्वरूपस्वभावस्थितिसिद्धिरित्याह
अनेनेति जगत्तस्मा बुद्धभ्रान्तिरूपएवावतिष्ठते इतिप्रागुक्तजगतास्थितिरप्येवरीत्यैव वोद्धव्येत्याह भूमाका

तनुत्वं सर्वबोधस्य यत्तदेवहि कारणं सर्गोपशमसंपत्तौ प्रतिपन्ने परेपदे ४ तानवेद्दृष्टपत्तेयस्यतस्यानु
क्रमतः स्वयं दृढसंस्थानविगमात्प्रशमोप्युपपद्यते ५ अनेनैव क्रमेणेवं लमादिपुरुषोन्यप भूमाका
रोदयाबुद्धिजगत्स्मावुवास्थितं ६ एषापितामहाभावेप्यसतीभूतसंततिः नकदाचननास्तीत्थं घि ४
दासिद्धेनसाध्यते ७ अपूर्भूतापितं भोहिजगत्स्याविवोदितः विचारात्द्विलयं पातिशुक्तोरजतधीरि
व ८ कारणाभावतः कार्यं मम त्वाभवतीत्यत मिथ्याज्ञानाद्दृतेतस्य नरूपमुपपद्यते ९ मिथ्यादृष्टि
प्रेद्वितत्तुनकदाचन विद्यते जगत्स्यामभसावेन घटकाः परिपूरिताः १० शिखिध्वजउवाच॥ त्वमुक्त
वस्यपरमं ब्रह्म कस्मान्नकारणं अनन्तमजमव्यक्तमेवरशान्तमुच्यते ११

रोदयमिति ६ शंकोत्तरमुपसंहरन्सप्रक्ततमेव निगमयन्नाह एवेति तस्यफलं दर्शयति अपमिति ८ अतएव ज
गतोभ्रान्तिरेव स्वरूपं नान्यदित्याह कारणेति ९ अतएव मिथ्येति दृष्टं सहार्थक्रियया निःस्वरूपतामेव मित्याह
मिथ्यादृष्टीति १० तर्हि पितामहस्यानिर्विशेषं ब्रह्मैव कुतो नकारणं नच परिणामित्वेन तस्यानित्यत्वापत्तिः
आमिकसर्वपरिणामानुवृत्तित्वलादेकजातिवत्तस्यानित्यत्वोपपत्तेरितिराजाशंकतेत्वमुक्तेति ११

यदितः तूष्णींभावेनास्थितोस्मिन्नहमेवं तिष्ठामि त्वामपि स्वस्वभावेकरसोयथास्थितामात्तिष्ठेति अभयं त्वागच्छताद्या
शेवत्वयायेनोभगवान्नयवेदयस्वेइतिजमकोक्तिपक्तुंभ प्रतिराज्ञोक्तिः एवंस्थितो त्वदात्मैवाहंस्तुभंपरमपुरुषा यदि
यथावनं वाग भ्योशिवे निरतिशयसुखमेवसदास्मीत्यर्थः २५ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणे शिखि
ध्वजविश्रांतिःपंचनवतितमः सर्गः॥ ९५॥ प्रतिबुद्धस्य राज्ञोऽत्र हृश्यसत्तावमर्जं नं यथाभवतिनिःशेषं तथाकुंभेन
वर्ण्यते अखंडब्रह्माकारवृत्त्युदयेन सम्यक्शांतं वाह्यवृत्तिप्रशमनोपरस्य तथाविधः सन्निर्वातदीपवत् निःस्त्र
शाम्यामिनिर्वाणमिपरिस्थितोस्मिन यामिनोदेमिजन्चास्तमेमि तिष्ठामितिष्ठस्वयथास्थितात्माशिवं स्तुभं
308
यावनमौनमस्मि २५ इतिश्रीवाशिष्ठे मोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेशिखिध्वजविश्रांतिःपंचनवतितमः
सर्गः॥ ९५॥ श्रीवशिष्ठउवाच॥ इति ब्रह्मणिविश्रांतिमवाप्यतशिखिध्वजः मुहूर्तमासीत्संशांतमना निर्वातदी
पवत् १ निर्विकल्पसमाधानपरे णाप्यविविद्धितं स्वलीलयेतिकुंभेनजटिलेवप्रबोधितः २ कुंभउवाच राज
न्नज्ञाननिद्रांतःप्रबुद्धोसिशिवास्थितः कार्यनास्तमयेनैवनचास्तमयेनते ३ विद्धु १
तन्नासीदित्यर्थः १ अथयदात्तेनराज्ञाअखंडाकारवृत्तिलक्षणंविकल्पमप्यवधूयदीर्घाधिपतितेनोदकं वन्मन
सोब्रह्मीभावमेवाप्यब्रह्मण्येकरस्येनाविविद्धितंप्रवेष्टुमभिमुखीभूतस्यदृति एवं रूपामवस्थांमाभूदुपलक्ष्यकुंभे
नवद्द्यमाणहृश्यमार्जनोपायापादिविवक्षयासजटिलेवप्रबोधितइत्यर्थः २ ननुसर्वदशानामखंडाकारवृत्तेरप्यस्त
मयेननिरतिशयानंदसमुद्रेविविक्षुरहंकिमितित्वयाव्युत्थापनेनविघ्नितः पुनस्तन्ममदुर्लभमेवेमितिराज्ञोवि
वदामभिलक्ष्यकुंभउवाचराजन्निति सत्यज्ञानेतत्दुर्लभंनष्टेत्वज्ञानेसर्वदशास्तत्तमेयोस्तुभावासकृद्विभातंत्स राम
दैवा नाव्युतं सुलभमेवेतिभावः ३

उ.१ क्रांतें प्रस्तुतोपयोगितयास्मारेतियदेति १८ प्रस्तुतं निगमयति एवं त्विति १९ एवमहंतानिनाशोपायमनुपदिश्य परि
शिष्ट मात्मतत्वमनुभावयति अत इति उपदिष्टार्थस्यानुभवेनानुमोदमानो राजा युक्तं तमं त्वयोपदिष्टमित्यनुवदति बुद्धो
स्मीत्यादिना २० पदार्थ दृक्कुलामकस्पवदृष्टि २१ २२ चित्स्वरूपमात्परमन्यद्वेद्यं न किंचिदिति त्वयाहं बोधितः इत्यत्वद्रूप

अकार्यत्वात्त्वं नास्त्येतत्सर्गदृश्यं न विद्यते यदा न कस्यचित्कार्यं कारणं वास्य जगत्तदा १८ पदार्थाभावसं
सिद्धौ तत्सिद्धौ कस्य वेदनं एवं त्ववेदनाभावो नास्त्यहंत्वस्य कारणं १९ अतः शुद्धो विमुक्तोसि के वा ते बंध
मोक्षयोः शिखिध्वज उवाच॥ बुद्धोस्मि भगवन्मुक्ति मुक्तियुक्तं त्वयोत्तमं २० कारणाभावतः कर्तृ नेदं
ब्रह्मेति वेद्म्यहं कर्त्रभावाज्जगन्नास्ति तत्केनास्ति पदार्थदृक् २१ नात्ताहंतादिबीजं नातोहंतादि किंचन
एवं स्थिते विशुद्धोस्मि विबुद्धोस्मि शिवोस्मि वा २२ नमो महं परं चैतत्सं न किंचिदिति बोधितः पदार्थवेदना
दित्यमसदेवावभासते २३ आहमाद्यंतमेतेन शांतमासे स्वकोशवत् जगत्सदार्थप्रविभागदृष्टिःसंदेशादिका
लकलाक्रियौघा अहो नु कालेन चिरेण शांता ब्रह्मैव शांतं स्थितमव्ययात्म २४

हि यद्युक्तमा सर्वपदार्थानां विमर्शेन वेदनादध्यारोपे अहमादिविवेकेनापवादे अहमेतं द्रूपसन्नास्त्येवेत्यवभास
ते इति पर्येणान्वयः २३ तेन सर्वद्वैतबाधेन स्वकोशवत् शांतं निर्विद्मयमासे ताभेदस्थितिमभिनयन्नुपसंहरति
जगद्दृष्टिरिति आभ्यांदेशादिकालकलाक्रियौघैः सहिता जगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिर्मम चिरेण कालेन शांता हा
इत्याश्चर्ये तयाच शांतं अजमात्मनि विकारं ब्रह्मैव स्थितं परिस्थितं परिशिष्टमित्यर्थः २४

वा०टी०
नि०पू० तस्यातिशिष्टमधिष्ठानं दर्शयति ततइत्यादिना ११ यत्परमपावनत्वसाद्दृश्यात्परमपावनं पुंसः सतएकोदितमलछुंभ
३१० वतीतिपरेणान्वयः १२ १३ अप्रासमंतात्स्फुरितंदितपासांविदामवबोधेनअपूर्णं १४ १५ अणीयसामणीयइसैतदृष्ट्वां
तेनस्फुटयति ईदृशामिति पृथिव्यपेक्षयानुतरोत्तरत्वेनप्रसिद्धोपिपरमसूक्ष्मत्वेन प्रसिद्धमपीदम भः १६ स्थ
309 ततस्तिमितगंभीरं नतेजो नतमस्ततं महाकल्पविलासांते तत्सारमवशिष्यते ११ चिन्मात्रममलं
शांतमाभातंपरमं नभः समस्तकलनोन्मुक्तं पुंसः परमपावनं १२ पदेकोदितमसछुंशांतमाततमुज्वलं
परमात्मकंतेजास्तिमितंदाप्तिमात्रकं १३ अपूर्तकर्मविज्ञेयसमंशिवमनिंदितं ब्रह्मनिर्वाणमापूर्णमापू
र्णंदितसंविदा १४ अणीयसामणीयश्चस्थविष्ठं चस्थवीयसां गरीयसांगरिष्ठंचश्रेष्ठंचश्रेयसामपि
१५ ईदृशंततसूक्ष्मंतस्याग्रपदिदं नभः अणोःपार्श्वेमहामेरुरिवस्थूलामलदृत्ते १६ ईदृशंततसरं
स्थूलंयस्याग्रे पादिदंजगत् परमाणुवदाभातिक्वचिदेवनभातिच १७ विश्वात्मकांचनंनामपदेभव
वेधसः तदहंवेदनंविद्धिविराडात्मजगत्स्थितं १८
विष्ठंचस्थवीयसामित्येतदपितथास्फुटयतिईदृशमि १७ इदृशोमायाशबले पदेअधिष्ठाने प्राक्तनजगत्संस्कारो
द्बोधाद्भूत तत्प्राणिकर्मानुसारिपितगअध्यासेनविश्वात्मकचनंज देव अविनाशिदेवस्तस्मात्संभवोपस्तत्पावि
धस्यवेधसः हिरण्यगर्भस्य अहंवेदनं अहंभावलक्षणंज्ञानाध्यासंविद्धि तस्यविषयत्वेयज्जगत्स्थितंतदेवव
एडात्मविषयाध्यासइत्यर्थः १८
रा
३

२४ ५ व्युत्थानकालेपिदृश्यस्यअसत्तामेवपश्यन् लीलयाअभिनवस्यस्वबोधस्याचिरपरिपक्कत्वात्कुंभबोधसंवादय
शोद्वालीलया ६ ७ नउल्लसितः तत्वात्प्रकटीभूतआलास्वरूपंयस्यतथाविधेअविद्याक्षतेइतिपाठेअतीयतइ
तिअसंपोर्थःप्रतीतिःअसंबोधस्यअकुतःकस्मात्कि मित्तादालंबनाद्वेत्यर्थः किंसत्तंनुतांसत्तःआपेविकारवाधपो

सकृदेवविश्रांतात्मानघ्नाविछ्पदात्मकः कलाकलननिर्मुक्तोजीवन्मुक्तोगसांप्रतं ४ वशिष्ठउवाच
कुंभेनबोधितस्त्वेवंसवभूववबाथवा न् विनिर्गतोरराजोच्चैर्महामोहसमुद्रात् ५ विश्रांतधीःद्व
शोनेवपश्यन्दृश्य ---- वस्तुनः असत्तामेवमुक्तात्मालीलयामुवाचह ६ शिखिध्वजउवाच त॰३
जातआयममपोदत्तयत्तछ्रमितदुच्चता भूयोनिपुणबोधायमममानदमोदद ७ प्रविशांतेनिराभा
सेपदेनुल्लसितात्मनि दृष्टदर्शनदृश्यात्मोवित्रकालाप्रलयःकुतः ८ कुंभउवाच साधुपृष्टंमहाता
जराजसवाप्यभास्वरः एतदेवहितोवाच्यंज्ञात्वात्यं त्वदिदंश्रृणु ९ यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थाव
रजं गमं सर्वंसर्वप्रकारात्म्यकल्पांतेतद्विनश्यति १०

श्योगःद्वितीयसत्त्वेनप्रतिभासानुपपत्तिरितिभावः ८ एवंपृष्टःकुंभस्तदुभयमध्यासेनोपपादयिष्यन्प्रश्नमुपप
न्नत्वेनप्रशंसंश्च वदन्माणाक्येनिप्रशंसतिसाधितिप्राग्युपदिष्टमात्मतत्वमवाप्यनिरस्ताज्ञानावरणत्वाद्भास्वरस्म
नराजसश्शोभसेराजसेवाप्यभास्करइतिपाठेत्वइवार्थेवाशब्दःअथतत्त्वबोधानंतमसंराहुनिर्मुक्तोभास्करइव
राजसेत्यर्थः ९ तत्राध्यासंसामग्रीदर्शयित्वमारोप्यसंस्कारसकृताज्ञानशबलमधिष्ठानंदर्शयिष्यन्प्रथमंस
र्गप्रलयंदर्शयतियदिदमिति १०

अव्यवहारदृष्टौ आख्यानाख्योऽस्वरूपस्य शब्दतदर्थसर्ववस्तुस्वरूपस्य वास्तवस्य संप्रलेव कथं कारणता भवेत् परमार्थ
दृष्टौ तु निराभासप्रभादृशः अभिन्नद्रष्ट्रात्मस्वभावस्याद्वयस्य कथं कारणता भवेत् किंच व्यवहारे द्वयमसत द्वैतेऽस
त्परमार्थे त्वद्वयं सत् द्वैतमसत् न हि सदसतोरपि केनचित्परस्परं कार्यकारणता वक्तुं शक्येत्यर्थः २८ प्रमाणादि
मानमेयमित्यात्मकं जगत् न जायते व्यवहारे आत्मनः एवं तदात्मत्वात् न ह्यात्मा आत्मनो जायत इत्यर्थः २९ ३०
तथा च साध्यापह्नवेन कस्यचिज्जन्मादिविक्रियापत्तिकोटिरूपमेवासिद्धमित्युपसंहरति तस्मादिति यत्सकारणमस्मा

आख्यानाख्योऽस्वरूपस्य निराभासप्रभा दृशः सतो वाप्यसतो वापि कथं कारणता भवेत् २८ तद्बीनकस्य
विद्बीजमनारब्धत्वान्न कारणं न किंचिज्जायते तस्मात्प्रमाणादिति तात नः २९ अकर्तृकर्मकरणं स
च्चिद्घनमदं जं आत्म रूपमनाभासं स्वयंवेदनमस्वांतं ३० तस्मान्न जायते किंचित्तस्माद्ब्रह्म
णोऽम्बुने कथं किल भूतकेनयथोर्म्यादि न कारणं ३१ परे सद्देशकालांते तथा जगदकारणं शिखि
ध्वजउवाच ॥ जलादौ यत्तरंगादि तत्सकारणमस्ति हि ३२



दिमयोक्तं तदपि विमर्शेतिला तिरिक्तं लभ्यते किं वा न लभ्येत न किंचिन्न कथंचिदित्यर्थः ३१ एवं सत्यपि कारणे
यदा कार्यकारणता नास्ति तदा अद्वयत्वादस्तदेशकालपरिच्छेदत्वादकारणे ब्रह्मणि सा नास्तीति किं वाच्य
मित्याह परे इति जले स्ति देशकालांतयथोर्म्यादि सकारणं परैः सद्देशकालांते तथा जगदकारणमिति यत्प्रा
गुक्तं तदेव तत्पोपसंहृतं तत्र वैषम्यात् शंकोभिप्राय इति राजा पृच्छति जलादाविति ३२ रामः रामः श्री

अथ्यासंपद्दोचाधिष्ठानसत्तयैवकार्यकारणभयसत्वनिर्वाहितयोः सत्वेनप्रतीतिज्ञानेनबाधससत्तौटस्थस
नानुपपत्तिरि त्यभिप्रेत्याध्यस्तस्याधिष्ठानादष्पृक्तसदृष्टांतमाहवातस्येत्ति आद्यःसंसर्गाध्यासोद्वितीयस्तदा,
त्म्याध्यासेदृष्टांतःवातःस्वतंत्रानरपेक्षत्वादधिष्ठानदृष्टांतिस्पंदःशून्यत्वंवदेशप्रतियोगिसापेक्षत्वादध्यस्त
दृष्टांतौ १८ अस्तकार्यवादिमतानुप्रवेशोमाभूदित्यधिष्ठानसत्तयैवकार्यसत्वहत्यत्रैकालिकसत्वमपिदृष्टांतेन
दर्शयन्विशेषमाहजलेइति देशकालाभ्यामतोपरिच्छेदोपत्विन्जलस्यातत्कालिककारणत्वाज्जलकारणैनैवसका

वातस्यवातस्पंदस्ययथाभेदोनविद्यते शून्यत्वस्वलोपम्योव्योम्नाहं त्वयोस्तथा १८ जलं त्तिदेशका
८२ लांते यथोर्म्यादिसकारणं परेस्यदेशकालांतेतथाजगत्कारणं २० हे त्वयास्तेदेशकालांतेकटकादिस
कारणं ब्रह्मएवदेशकालांतेयथाजगदकारणं २१ ईदृशांतद्दृष्टिं चजगद्रूपंतद्द्वात नद्वैतमभलंशां
तंजगत्कारणत्वापते २२ ईदृशांतस्परश्रेयस्तस्मिन्सतियदीश्वरे जगसदोर्पैसायेश्रीःसासत्तामितिवेद
नात् २३ तत्सारमेकमेवेहविद्यतेभूपतेतत एकमेवंतविक्रांतंनैकमस्यद्विताबशात् २४ तस्माद्वितीया
कलनाकाचित्वामनविद्यते आलंतत्वमतत्वभातंतदेवाद्गणिमद्वयं २५ संस्थितंसर्वदासर्वसर्वाकारमिवो
दितं अदृश्यत्वादलभ्यत्वात्तत्कार्यनकारणं २६ प्रत्यग्ब्रह्मादेरगम्यत्वात्किमप्येकंतदुत्तमम् सर्वस
र्वात्मकंसत्त्वदंम नस्त्वानुभवमात्रकं २७

रणंब्रह्मणोमूलकारणत्वाज्जगदकारणं २० २१ अथंजगत्श्रेयसामपीस्येतदध्यासनैवस्फुटयतिईदृशमिति
जगदेवरूपंयस्यतज्जगद्रूपमहारातम्तंतद्ब्रह्मेतिवदिष्टश्रेष्ठमितिसर्वः यतोजगदध्यस्तस्यकारणलवलकृत्वतो
नद्वैतमद्वैतंजगदितिसर्पः २२ तस्येसर्वाधिष्ठानत्वात्सत्तयैवजगतःसत्तालाभइत्याहईदृशमिति २३ एकांतमित्यर
चिन्मात्रस्वरूपकांतंनिरूपाधिकप्रमपदेद्वितीयास्तहिस्फुतातद्वशाद्यावर्त्याभावादेकत्वसंख्यायाएवबाद्धि दी
इतिसर्वात्मकं २७

321

वा०टी०
नि०प्र०
३१२

यथाज्वालातिमिरादिनेत्रदोषविभ्रमैः केशोण्डुकादिरूपेणोदेति चिदाज्ञातापि अनन्यत्वेनैव तिष्ठति ३८ यच्चित्त्व
रूपेणोदेति ३९ यच्चित्स्वरूपेणस्थितं परं ब्रह्म तदेवात्मनिर्मथरं मंदप्रबोधनं सततेनैवाप्रबोधेन निमित्तेन ४० ४१ बो
धदार्ढ्येऽपि शिवे शांते इत्यादि त्वत्कृतप्रश्नस्यानवकाशमेवेत्याह अत इति इष्टदर्शनं दृश्यार्थो विश्वात्मा प्रसरः
कुत इति प्रश्न एव नोचितः ४२ यदि जगन्नास्त्येव तर्हि किं यतः सेदृश्यमनुभूयते इति प्रश्नोपि न कार्यमिति ताह
शाप्रेन्द्रापा निर्विषयत्वेकथ्यमिति प्रश्नस्य प्रकारस्यैवाभावादित्यर्थः ४३ संस्थितिः प्रश्नं हि तिशेषः ४४ ननु य

त्र यैवास्तु भवति तादृग्रूपतया शिवः यथा ज्वालाभ्रमाज्ज्ञाताविचित्रविकारविभ्रमैः ३८ तिष्ठसनन्य
रूपैव ब्रह्मसत्ता तथैव हि यत्परं चित्स्वरूपेण स्थितमात्मनिर्मथरं ४० ततेन दमहंतादि जगदी दी
वलक्ष्यते केवलं परमेवत्थं परमं भासते शिवं ४१ अतो जगन्महंतादि प्रश्न एवेति नोचितः यद्वस्तुवि
द्यमानं सत्प्रश्नस्तत्र विराजते ४२ प्रेदितं यत्तु नास्त्येव प्रेदया प्रश्नेन तत्र किं संनिवेशं विना सत्ताय
थाहन्ता न विद्यते ४३ तथा जगदहंभावं विना नेप्रास्य संस्थितिः अकारणत्वान्नास्तीदं ब्रह्मैव सं
विजृम्भते ४४ अजृम्भमाणमेवेदं जगत्त्वेनैव संस्थितं यन्मया एवं तेनैव मिथः संप्रेरिताशयं ४५

दिदृक्षिमादयो न संस्थेव कथं यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृ
थिवीमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृत इत्यादिश्रुतेरंतर्यामिणा प्रेर्यमाणा एव सर्वे भावाः स्वस्वका
र्यं च मलं कुर्वंतीति वैदिकसिद्धांतस्तत्राह यन्मया एवेति मायाशबलेश्वरभावाः सर्वे भावास्तेन मायाशबलेश्वरे
णैव मायमैव मिथः सामान्यात्मना मेलनाय संप्रेरिताः संतः पंचभूतात्मके पिंडे नापि कर्मैव तत्तत्का

रामः
३१२

समुद्रस्य पंचीकृतजलकार्यत्वात्तत्कारणेभूतैर्वाह्यादिवाह्य निमितैश्चतरंगादेः परिणामस्य कारणत्वं ब्रह्मणः कारण
प्रसिद्धं रेद्वयतपासह का हि कारणभावाश्चनदितं स्याकारणकलमितिवे धम्यं पदमभिप्रेतं तश्चतत्वज्ञानांस्त्र गद्वयव
स्तसंभावनाया एवमनुदपादज्ञेर्वोद्धुमशक्यं त्वयात्वद्वैतं वस्तु सर्वद्वैतवाधेनतत्वतः परिच्छिन्नमिति तत्सूत्रोधमित्या
शयेन कुंभउत्तरमाह इदानीमित्या ३३ यदि सर्वद्वैतवाधादकारणं तर्हि तत्र जगदस्तीत्यात्तेः कोभिप्रायस्तमाह ज
गच्छद्वार्थरहितमिति ब्रह्मसत्तैव प्राग्जगति प्रतीताजगत्सत्ताभूत् सात्तु जगद्वा घेपास्येवेत्याभिप्राय इत्यर्थः

परेज गदहंता दिनाकारणमवैम्यहं कुंभउवाच ॥ इदानीं तत्वतो ज्ञातमेतत्सत्यं महीपते ३३ इदंज गदं
हंता दिनेह किंचन विद्यते जगच्छद्वार्थरहितं जगदस्ति शिवात्मकं ३४ व्योम्न्येव निर्मितं शांतं व्योम्ना
सूक्ष्मतरेण च यथा नभसि शून्यत्वं तथेदं जगदीश्वरे ३५ सदृशं स्वस्वरूपेण केनचित् एवंरूपं दि
दं सम्यग्ज्ञातं शिवं भवेत् ३६ सम्यग्ज्ञानप्रभावेन विषमप्यमृतायते असम्यग्ज्ञातममृतं वंजगद्दुःख
प्रदं परं ३७ विषवुध्या मज्जममविभक्तं विषरसायते ईदृशाश्रयया भावे तियद्वदे यचिदीश्वरः ३८

यथा व्योम्न्येव व्योम्नो पि सूक्ष्मतरेण मायाव्योम्ना निर्मितं गंधर्वनगरं मिथ्यात्वात्त्रिलयशांतं व्योमसत्तयैवास्ति
यथा च शून्येपि नभसि तद्धि रूढं शून्यत्वं तत्सत्तयैवास्तितथाईश्वरे मायाशवलेब्राह्मणि जग दित्यर्थः ३५
स्वरूपेणचैतन्यैकरसेन सदृशं चिद्रूपमेव सम्यग्ज्ञातं अथवा केनचिद्रूपेण सदृशं शून्यमेवेति ज्ञातं सत्
शिवं ब्रह्मैव भवेत् ३६ न तथा विकल्पं शिवं भवेत् नाह सम्यगिति ३७ ईदृशः विचारस हायोयोऽविद्यासह

वा॰टी॰
नि॰पू॰ ततस्थोल्लकलंनेन भ्राभासि नस्वयंभूवः संम्राट्संसारं विराड्रा वेनसंसाररूपंभवतीवञ्चपद्यष्टिजस्विभावेन
३१३ इदंजगन्द्वासासदेवपश्यतिपरमार्थतो विस्तानसदेववाजगतिपश्यतितदंशेनभ्रांतिरित्यर्थः ५१ भूततांच्चतद्विधि
भूतग्रामतां उक्तानुपसंपरतिशांतमिति एवमुक्तानीत्याशांतस्वभावतः शब्दार्थाभ्यांनामरूपाभ्यांमुक्तं अतएववाच्य
दृ॰ पेशपस्वप्रकाशो योनुभवस्तदात्मतत्वमेकंवस्तु निज चमत्कारणंमापातदवलोकरूपंसतजगत्वेसरूपत
याजगदिवभूत्वास्थितामित्यर्थः ५२ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेषण्णवतितमःसर्गः॥९६॥
ता॰१ संम्राट्संसारमाभासिभवजीवस्वयंभुवः पश्यत्यपसदेवेदंस्वरूपत्वात्तदेकच ५१ भावनाभूततामेतिदृश्यं
भवतिच द्राग्णत् शांतंजगत्वेसरूपतयास्वभावशब्दार्थमुक्तमिदमव्यपदेशमेकं वस्तुस्थितंनिजचम
322 त्कारणावलोकरूपंजगत्स्वरहितानुभवात्मतत्वं ५२ इतिश्रीयोगवाशिष्ठेमहारामायणेवाल्मीकीयेमोक्षो
पायेषुनिर्वाणप्रकरणेविध्वजावबोधनंनामषण्णवतितमःसर्गः॥९६॥कुंभउवाच॥ हेम्नास्तिदेशकालांते इत्थं
जन्यजनिक्रमः नकिंचिज्जायते [illegible] तेशातान्नकिंचित्प्रलीयते १ स्वसत्तायास्थितं
ब्रह्मनवीजंनचकारणं शुद्धानुभवमात्रंयत्तस्मादन्यन्नविद्यते २॰
एवंन्नाकारणंदृश्यंनजातमितिमार्जितं मार्ज्यतेत्रयत्नेनदृश्यवेदनताविज इत्थंविंशतिमश्लोकोक्तःसमुद्र
तरंगदृष्टांतस्तदवांतरवैषम्यंचदृश्यमार्जनोपयोगितयोपपादितं इदानींएकविंशतितमश्लोकोक्तंहेमकट
कदृष्टांततदवांतरवैषम्यंचजवैवोपपादनीयामितिचतुर्कुंभोनुवदतिहेम्नीति १२ रामः रामः श्री राम
३१

तथाऽत्राप्यत्र चिन्मात्रमेव चिन्मात्रेण मायिकेन नानात्मनैव नानेव भूत्वा प्रबध्यते ततः कार्यपरिरूपेण परि
छिद्यते ४६ तस्मात्तदेव चिन्मात्रं स्वात्मज्ञानात्स्वेनैव यथापूर्वपारमार्थिकात्मना चमत्कुरुते तद्वत् ब्रह्मण एव ब्रह्म
भूतसर्गात्मनापि चमत्कारे तस्यैव तत्त्वज्ञानेन पारमार्थिकस्वरूपावाप्तिश्चमत्कारे च पूर्णमिदं पूर्णं स्फुरणमुद
च्यते पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति श्रुतिमर्थतमुदाहरति पूर्णादिति प्रलये वासनामात्रशेषेण सर्वोपाधि
प्रलयेनाथाशावले ब्रह्मण्यप्ययं प्राप्ता जीवाः कालादौ भोजकादृष्टपरिपाके पुनः स्वस्वयाज्ञिसमष्ट्युपाधीन्स

चस्फुरन्ति भावाः पंचकेऽभिप्लुनोऽन्ध्रवत् । चिन्मात्रेण वा चिन्मात्रं चिन्मात्रेण विधीयते ४६ नानात्म
नैव नानैव स्वात्मज्ञानात्मनात्मवत् । पूर्णात्पूर्णं प्रसरति पूर्णे पूर्णं निवर्तते ४७ भवति पूर्णात्पू
र्णानि पूर्णमेवात्र शिष्यते । चिन्मात्रमेव कचति यच्चिन्मात्रमपालनि ४८ अकचित्वेव तन्नाम कचितं
सर्गवेदनं । अहं चित्ता दिदृक्षा दौ भवतीव स्वयं ततः ४९ अभवत्सैव रूपं स्वमसर्जतीति निरामयं तेजो
मयमनाद्यंतं मनोरूपमनंतकं ५०

ऽन्यद्वदत्परतित्त पूर्णादिपरिच्छिन्ना ब्रह्माणः कारणस्वरूपविच्छिन्नब्रह्मरूपाण्येव कार्याणि मायया व्यक्तीस्थि
तिकाले च पदार्थांतरकार्यजातमोह कामुष्मिकभोगमोक्षसाधनानि च कचन्ति तदपि पूर्णादेव पूर्णान्येव च यथा
यथाचकिरे ४७ ततो यत्तत्त्वज्ञानान्मुक्त्युपभवति तदपि पूर्णादेव मायापगमात्पूर्णानि भवंति सह भेदभ्रमेण माया
पगमे पूर्णमेवावशिष्यत इति श्रुतेस्तात्पर्यमिति भावः यच्चिन्मात्रमपालनि सर्गवेदनं कचितं तच्चिन्मात्रमेवाक
चितेव कचितनामकमत्रान्वयः ४८ अहं प्रसंगात्मरूपाश्चिदेव सर्गादौ स्वरूपमलज्यत्येवाभवत्सैव स्वतस्त्रिपमे
वानंतकं मनोरूपं भवतीव ४९ ५०

त्वयावातंस्पाजगत्स्रस्पतत्त्वाकथमुप पानीये तिच तत्रात्मात्मनीति तच्चिद्रूपंस्वात्मनिजगदाकारे प्रथने परमार्थे चिन्मात्रस्वरूपेणवाप्रथनेइत्यन्वमापयासमर्थेअ तस्तद्यथास्ताविद्यानेवैद्यंवाचयास्थितंतथैवप्रतीत्यापयास्थितमित्यर्थः यदितत्स्वरूपास्वरूपोभयभावस्थितिसमर्थं तर्हितस्यस्वच्छभावैकव्यवस्थताकुतस्तत्राहअतियोगीतिसत्वमात्रस्यस्वभावोहिस्वच्छभावःअस्वच्छभावस्तुतद्विरुद्धभावःसयदिस्वविरोधिनःसत्वस्यव्यवच्छेदं कुर्यात्तिकुर्यादिहेधापिस्वयंनसिध्यतीतिसत्वतद्विरुद्धभावयोःप्रतियोगिव्यवच्छेदाभावादस्वच्छतायाअसत्वात्सत्त्वमेसद्वास्तवनिस्वच्छभावैकव्यवस्थतासिद्धेत्यर्थः ७

323 स्वात्मनिशयनंतंतद्यथास्थितमवस्थितं प्रतियोगीव्यवच्छेदाभावतःसत्वभावयाः ७ असत्तातेन नपरेमस्वस्याभावव्यवस्थता यदिकारणतापत्तियोग्यंशान्तपदंभवेत ८ प्रतिगिनमनाभासमप्रतर्क्यं कथंभवेत् अतोनकारणंनेवजीवंब्रह्मकदाचन ९ कार्यस्यकस्यचिन्नामतेनसर्गोनविद्यते नचान्यथोपपत्तिर्हिसर्गस्यास्योपपद्यते १० चिन्मात्रकाद्दतेतस्माज्जडसर्गोनविद्यते यदिदंदृश्यतेकिंचित्तच्चिदेवनभोवोत्थितं ११ अहंभावजगच्छब्दशब्दार्थरसरंजनं कार्यंनकारणाभावात्सदार्थेत्थप्रपद्य

ननुअस्वस्थभावस्यासंताप लापःकिमर्थंक्रियतेस्वच्छचिद्रूपमेवास्वच्छ जगद्भावकारणपत्तियोग्यमिति कुतोनकल्प्यतेतत्राहयदीतिचिल्लोटस्यपदलादि १२ श्रुतिविद्वदनुभवविरोधात्तथानकल्प्यतइतिभावः ८ ९ चिदध्यासपदं विनासर्गस्योपायांतरेणोपपत्तिरेवनास्तीत्याह नचेति १० उत्थितमिव ११ तर्हिस्वकारणमेवेदंजगदितियदृच्छावादिपक्षंनिरस्यतिकार्यमिति १२

अस्तुहृश्यासत्वं तदसत्वेऽप्युद्भवितस्तद्वेदनस्वरूपताप्रतीतिः कथमिति राजा पृच्छति शिवेदन्यादिना ३ नभो विस्तृत
सौरालोकस्य तदभ्यस्तगंधर्वनगरादिप्रकाशस्वरूपताप्रतीतिवत्तदित्याशयेन कुंभउत्तरमाह विस्तारमिति विस्ती
र्यत इति विस्तारं तदधिष्ठानसन्मात्रमेव तस्य वाध्यस्तस्य संवेदनं संवित्येवतिष्ठति अतएव तत्स्वाध्यस्तभुवनत
न्मात्रे अधिष्ठानसन्मात्रमेवेति तदेव जगद्वपुर्व्यपदिश्यत इत्यर्थः ४ अत्र विज्ञानवादी भुवनादिरूपोर्थः आत
रो विज्ञानवादी भुवनादिरूपोर्थः आतरो विज्ञानपदिष्णमसंकल्पाग्राह्यार्थविदगम्य तद् इति मन्यते गौतमकण

किं त्विदं जगदहंतादि तदेवानंतमास्ते हि **शिखिध्वज उवाच॥** शिवं जगदहंतादि मुनेनास्तीति वेद्म्य
हं ३ सर्गवेदनमाभाति कथमेतद्वदाशु मे **कुंभ उवाच॥** विस्तारं तदनाद्यंतं तत्संविदिवतिष्ठति ४ तत्त
द्भुवनमस्पष्टं तन्मात्रं जगद्वपुः न विज्ञानमयोर्थोस्ति न ह्यो नापि शून्यता ५ वेदनामात्रसारत्वा
द्यथा विस्तार उच्यते द्रवत्वं सलिलस्येव चिद् चित्वमकारणं ६

दकपिलपतंजलिप्रभृतयो बाह्यार्थः पृथिव्यादिपंचभूतमयः परमार्थभूतोस्तीति माध्यमिकस्तु शून्यमे
वबाह्याभ्यांतरग्राह्यग्राहकाभावेन संकल्पाच्च घटेन वस्तुभूतं किंचिदस्तीति तन्मतान्यपाकुर्वन्नाह नवि
ज्ञानमयोर्थेति ५ तर्हि कुतस्तत्राह वेदनेति सर्वेषां वादिनां कल्पनाः सत्तावेदनायाश्रुपपद्यंते नासत्तामिति न तत्त
स्याः शून्यतात्मानं कृता जन्यता विनाशितापरिमितिर्वा किं न चित्वं चिद् कुंभ यत इति सैव सारदस्यर्थः यथा
चिदेवसारस्तथा उच्यते उपपाद्यते शृणु दृष्टांतं यथा द्रवत्वं सलिलस्य सत तद्वत्सर्ववस्तुनां चैतन्यं सारः यदि
चैतन्यं नाम न वस्तुनः स्यात्तर्हि साधकाभावात्सर्वं जगदस्ति नास्तीति व्यपदेशानर्हं किं स्यादिति विभाव्यतामि

तर्हिश्रुतिविद्वदनुभवादिसिद्धं अखंडचिदेकरूपे सिन्नामुपगम्यमानेतव किंमृषा किंमद्वैपीडेत्यर्थः ननुपादिसर्वचि
देकरसं तर्हि किंपृथचिदचिद्विविधोपलंभस्तत्राह उपलंभस्त्विति २५ तर्हि चिदन्यद्भितमेवाद्वितीयंपयसात्तत्राह
अतइत्यादिना १६ १७ भिन्नताजीवब्रह्मभेदः चिदचिद्भेदश्चितोहृदयवेदनतारूपभेदश्चनास्ति १८

वाऽ

पदार्थौघात्तदेकार्थमेकरूपेपिकेमथा उपलंभः स्तुपश्चाप्यमेधाविन्नवमत्वतिः १५ चित्तत्वमात्रस
त्तास्तिहि त्वमैक्यंचनास्त्यलं अतः पदार्थसत्तापा अभावेसतिभूयते १६ असंभवाद्भावनस्यनाहंता
भावनास्तिते अहंभावसंभवतश्चित्तमन्यात्किमुच्यते १७ इतिचित्तमहंरूपंनास्त्यतोनचभिन्नता
निर्वासनः शांतमनामौनीपरनभोमयः १८ सदेहोवाविदेहोवाभवस्थोप्यचलोपमः संवेधात्शुद्ध
चिद्दृष्टेः यथार्थाभावसिद्धितः १९ भावनाभावतश्चित्तेनास्त्येवाहमितित्वयं एवंब्रह्मसर्वदाप्यभावना
दनुभूतितः २०

भा१

शुद्धचिद्दृष्टेः संबंधात्क्वापि कदापि जडपदार्थाभावासिद्धेस्तद्भावना प्रवृत्ताम्‌हमितिजीवरूपमपिनास्त्येवेतिस्व
यमात्मैवपरिशिष्यतइत्यर्थः १९ तादृशात्मैवसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मनिसंविज्ञानमानंदंब्रह्मैवेदंविश्वमिदव
रिष्ठमित्यादिसर्वदार्थस्तम्भावनादेवतदनुभवादित्यर्थः २०

374

पदि सन्मात्रैकरसं जगद्धि कथं यद्वि जाड्यरूपेण सद्रूपेण द्वित्वैक्याद्यात्मकं प्रतीयते तत्राह व्योमपुष्पवदिति खपुष्प
वज्जडांशो न सिद्ध्यति नाशकाले चित्तःसत्वेनाशोक्तो निर्विषयत्वात् नापि कल्पमात्रमित्यर्थः अस्तु तर्हि
चिद्रूपमेव जगत् तस्य चिद्रूपमेव ब्रह्मकारणं न च चिद्रूपे को इदं कार्यमिदं कारणमिति विभागकाभावः जन्म
नाशयोरेव विभाजकत्वोपपत्तेस्तत्राह वस्त्विति न वाध्य घटपटादि जगतं वस्तु तन्न चिद्रूपमुपपद्यते कुतः ना
शैकनिष्ठत्वान्नाशनियतत्वात् चित्तादिनाशो न सिद्ध्यति नाशकाले चित्तःसत्वनाशोक्तेर्निर्विषयत्वात्

द्वित्वैक्याद्यात्मकं व्योमपुष्पवत्स्वानुभूतितः वस्तुनाशैकनिष्ठत्वान्नवाजमुपपद्यते १३ ॥ ॥ ॥
उपलंभकरो नाशो जन्मनस्तस्य वा कुतः अथ चैनं सदा संतं नित्यं नष्टं च वेत्सि वा १४ ॥ ॥ ॥

नापि जडेन तस्य सिद्धावप्यसमर्थत्वादित्यर्थः १३ यदि त्वचित्तो नाशोपि चिद्रूपरावह्निपरप्रयापायामत्यनिरपेक्ष इति
कश्चिद्वदेत् तत्राह उपलंभकर इति चिद्रूपः सन्चिन्नाशः स्वजन्मनः तस्य स्वप्रतियोगिनो वा उपलंभकरः प्रका
शकः कुतः नहि स्वोत्पत्तिस्तत्पूर्वकालिकप्रतियोगि चिद्वा नाशेनोपलब्धुं शक्यते न च तदुभयानुपलंभे तस्य ना
शः स्वयमुत्पन्नोऽनुभवितुं शक्यं न च साक्षिणा तदुभयानुभवस्त्रिद्विषयत्वायोगादतस्तद्वयोत्पत्तिनाशयो
र्जगतश्चताड्यमेवेति भावः एवं जगतो जाड्यासिद्धेः कारणानिरूपणादकारकोऽसत्तो सदैव जन्मस्यान्नित्यं च
नाशः स्यात् उभयोरपि विकारकाभावात् तर्हि स्वपदे निश्चमाणकमनुभवविरुद्धमपीत्यमेव नित्योत्पत्तिनाशस्व
भावमिदं जगदिति वेत्सि अभ्युपगच्छसि १४

तारात्ब्रह्मणस्त्वनादेःसुर्वत्मासुकलत्वेवनबाधकत्वमितिचित्तबाधोनिरर्थकोदुःखारःसर्वानुभवपरा हतश्चेसा ध्याशंकानिरासेनबोधैश्वर्यकामोराज्ञापृच्छतिचित्तमितितांप्राशुक्तामेवयुक्तिंशादीकृत्यब्रूहि अथवातदन्यांतद्रुप युक्तामुदीयसर्वाशंकानिवारणेसमर्थांचयुक्तिंब्रूहिसर्वथाःनिपुणंरहइ १ तत्रसर्वदोषपरिहारेणचित्तबाधोप पादिकायुक्तिंवक्तुंनुभग्निःत्रातसत्वंब्रह्ममात्रसत्वंचप्रतिजानीतेचित्तमितिकदाचित्कालेक्वचिद्देशेकिंचिदसत्व सनान्वयचित्तंनास्ति २ तांयुक्तिमाह अतइतियतःसर्वंचित्तादिजगदज्ञानात्मकंज्ञानेज्ञानबाध्येनहेतुनात्मवि
325 धतेअतोहेतोरित्यर्थः अयंभावःभवेदयंस्यात्मनिकिंपाविरोधोपपद्यज्ञानबाधाच्चित्तादिबाधोऽल्पःस्यात् अज्ञा नबाधस्यवाडसर्वतत्कार्यतत्संबंधाविरेणविन्द्वेपादिसर्वनिवृत्तिरूपत्तस्मिन्सतिचित्तंनास्त्येवेतिप्रतिज्ञार्थः

अतोज्ञानात्मकंपत्रजगदेवनविद्यते तत्राहंत्वंतादित्यादिकल्पिताःकलनाकु जः २

नार्थसिद्धएवनपुनरोध्यादिदोषप्रसक्तिरज्ञानस्यैवसर्वाध्यप्रयोजकस्यापगमात् स्वप्रकाशपूर्णानंदपरिशे षेणनिरतिशयपुरुषार्थसिद्धेः अनचचित्ताधीनाचेतनताकिंत्वभिव्यक्तिचिदधीनासाचजीवन्मुक्तेष्वपिचित्तना शेप्यस्त्येवेतिनाचेतनत्वप्रसंगःनचचित्तनाशेतस्याअभिव्यक्तिरपेतिअनभिव्यक्तेरज्ञानावरणकृत त्वेनतदपगमेचितोभिव्यक्तेःस्वाभाविकत्वेनानपायात् नहिवायुनावयसारणेनकृतासूर्याभिव्यक्तिःशर दिवायूपरमेअपैतीतिसर्वदोषपरिहारइति २

तर्हि तच्चिंतनं तदनुभवात्मिका अखंडाकारवृत्तिः सर्वबाधिला स्वयं परिशिष्येते साशंक्याह चित्तिेति ब्रह्म
चिंतनपाव्रह्मार्थैकसत्यलाच्चिंतादिकं त्रिरपित्वे हुबोधेन द्रोध्यात इतिन ब्रह्मातिरिक्तपरिशेष प्रसक्तिरित्यर्थः
उक्तमर्थं फलेनोपसंहरति नेतिति न सर्वं हि तद्बाधेन तद्ब्रह्मैवावशिष्यते तद्बलमप्रशमनेकमेवसंपन्नं सर्वं जगद्वा
सम्पूर्णमेव तत्प्रतिभासकत्वाद्विदयितथा स्थितमविकृतं ब्रह्मैवेति निरामयं तदेवाशिष्टमित्यर्थः २१ इतिश्रीवा
शिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धे सप्तनवतितमः सर्गः ॥९७॥ चित्तं नास्तीतिबोध्यसदृटीकार
चितितार्थैकसत्यत्वाच्चिंता नाम न विद्यते तेनास्ति निर्मलमकारणमादिमुक्तं तद्ब्रह्म शान्तमशो
षमनेकमेकं शून्यं निरामयमसत्सदनादिमध्यं सर्वं जगद्विद्धि ब्रह्म यथास्थितं तत् २१ इति
श्रीवाशिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धे शिखिध्वज प्रबोधनं नाम सप्तनवतितमः सर्गः ९
७ शिखिध्वज उवाच ॥ चित्तं नास्तीति मे बोधोपायुक्त्या स्फुटं भवेत् तामन्यामन्यथा ब्रूहि बुद्धेन निपुणं
यथा १ कुंभ उवाच ॥ चित्तं नास्त्येव हे राजन् कदाचित्किंचन क्वचित् यदिदं चित्तवद्भाति तद्ब्रह्माभिधमप्यं २
भवित्तत्वात् चेत्या सत्वाद चित्तं तत्र ब्रह्मैवेति वर्ण्यते ननु आलोचन इति कपदेरितकलेवरचित्तं चित्तं तत्तत्तदुलस्य वानयाह
श्यत्वेना सति तद्युक्तितिं ब्रह्माकारवृत्तिकथाश्चेत तर्हिदीपनाय व ... देवसचिंत्ता एवं चेतना अचि
तात्स्वचेतनालोकेशा सिद्धेति व्याक्तिजीवन्मुक्तानष्ट चिंतास्त हिं स्वादि वदचेतना संप ... चेत्र निरति
शयानंदलक्षणः परमपुरुषार्थः शास्त्रफलमनुभवितुं शक्यत इति स्थितिचानजुम्भमाणः ... नामभवति
किंचपूर्वकारचित्तमेव चित्तबाधेनप्रत्यक्षानाद्यः स्वात्मनिक्तिपाविरोध्यतुं नहि ... तदं कर्ष ... ति
नद्वितीयः तद्बाधस्य जगत ... केलापीलात चित्तव्यतिरिक्तस्योदेः ... बाधकलाप्रसिद्धेः स्वदोपसदनावान्व

एवंजगत्सर्गासिद्धौप्रतिज्ञातार्थसिद्धिरित्याह अननैवेति यदाजगदेवनसंजदातदंतर्गतंचित्तादिकुतःस
दित्यर्थः १० जगदसत्वेविप्रासत्वादसिद्धेचित्तासत्वसिद्धिरित्याह चेतोहीतिवासैवासनाकर्मणिविषये ११ त
र्हि चित्तादिव्यवहारस्य कोविषयइतिचेन्मायोपहितंब्रह्मैवेत्याह यदिदमितिनाम्नासंघोनामकं १२ चेतोहि
वासनामात्रमितिश्लोकंव्याचष्टे जगदितिदृश्यंपदार्थस्वरूपमितिदर्शनानुसारिणावासनेतिद्योतनार्थंकारण
णाभावतइति विषयबाधेनिर्विषयवासनास्थित्ययोगादितिभावः १३ यदिदंकचतीतिश्लोकमपिपरमार्थे



अनेनैवप्रयोगेणराजंश्चित्तंनविद्यते जगदेवनसत्ताधोकुतश्चित्तादितज्जतं १० चेताहिवास
नामात्रवास्येसतिवासना वास्यंजगत्तदेवासदतश्चित्तास्तिताकुतः ११ यदिदंकचतिब्रह्मस्वयं
मात्मात्मनात्मनि कृतंतस्यैवतनेवच्चित्तमित्यादिनामकं १२ जगदृश्यमिदंवास्यंतदेवासन्नमेवनो
कारणाभावतःपूर्वमेवातश्चित्तत्कुतः १३ अतश्चिद्व्योममात्रात्मपरमाकाशमनाकं स्फारवेदन
मेवेदंकाचसास्तिकुतोजगत् १४ यत्किंचित्परमाकाशेईषत्कंचकचायते चिदाकाशेनिजातत्वान्म
चितनाजगत्क्रिया १५ अहंत्वजगदित्येषाःसत्प्रतीतिनवास्तवी मिथ्यास्वप्नइवाभातिनूनमेशोन
कारिणी १६ वास्यस्यजगतोभावाद्युतोनास्त्येववासना अतस्तदात्मकंचित्तंकीदृशंककुतःकथं
१७ अप्रबुद्धैरवगतंचितदृश्यमिदंजगत् असच्चित्तंनिराकारंपूर्वंत्पन्नमेवनो १८ मु१

दृशांतत्कलवर्णनपरतयाप्रविष्टेअतइति १४ मायात्वदृशापिव्याचष्टे यत्किंचिदिति परमाकाशरूपेण्वि
दादर्शयत्किंचिदनिर्विचनीयमायारूपंईषदल्पं १५ अशेषानर्थकारिणीअहंजगदित्येषाप्रतिपत्ति
र्मेतत्सादिणमस्वप्नवान्मिथ्यैवाभातिनूनंनिश्चयेनेत्यर्थः १६ १७ १८

प्रथमप्रतिज्ञां समर्थितां निगमय्य द्वितीयामुपादत्ते नास्त्येवेति तत्समर्थयन्नापपत्त्रत्वस्य सर्वसाक्षित्वाभूतत्वेन
कं पश्येदिति श्रुतिं प्रमाणयति केनेति ४ न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधक इति श्रुतिरपि तत्र मानमित्या
शयेनाह महाप्रलये इति मयाप्रलयः प्राकृतस्तदुत्तरे पुराणादिप्रसिद्धे सर्गादौ यदीनोदितं मेव तर्हि चेतनास्ति
वेति वाक्यं लयाकथं पश्चेदं चित्तवद्भातीति निनिर्देशः कृतस्तत्राह निर्देशस्त्विति ५ पूर्वोक्तयुक्तिरथे तत्साध
नात्सम येत्या शयेनाह उपादानेति ६ द्वितीयप्रतिज्ञां निगमयति तस्मादिति ७ ननु यदि सर्गादिनास्त्येव त

नास्त्येव जगदेवेदं यत्वेदं किञ्चिनोदितं ब्रह्मैवास्तीह सकलं केन तद्बुध्यते कथं ४ महाप्रलयसर्गादावे
वेदं नोदितं जगत् निर्देशस्त्विदमित्यत्र लवो धायमपाकृतेः ५ उपादानात्मकानां कारणानामभाव
तः अकारणं च भावानामपेक्षणं त्वसंभवात् ६ एवमज्ञानबुध्यात्मजगत्तस्मान्न विद्यते तस्माद्य
द्दिदमाभाति भासनं ब्रह्मणे तत् ७ अना ख्येनाकृतीदं वै करोतीदमिति त्वसत् भावितं नोपप
त्यात्मनस्त्वेनानुभूयते ८ अनाख्यो प्रतिः स्वात्मा निराकारोऽपि ईश्वरः सकरोति जगदिति ह्यसेवच

हितं तस्मानन्तयमकुरुत एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं बीजं बहुधा यः करोति कर्त्ता भोक्ता महेश्वर इत्यादिश्रुतिस्मृति
वादानां का गतिरिति चेन्नेह नानेति श्रुत्यपेक्षितनिषेधसमर्पणेनाद्वैतमूलादन्यार्थवादत्वैव गतिर्नैतिल
र्थं सेत्याशयेनाह अनाख्येति अनाख्येनामरहितेनाकृतीतप रहितेमुक्ति शून्यत्वान्नोपपत्त्यात्मनि
लं२ कर्तृनिष्क्रियणि सादिना लिकश्रुति वि द्व हमुभववाधितत्वान्न सत्संलोकिक र विनानुभूयते शीतला
तादिप्रतिघातवारणाय गृहादिनिर्माणं प्रसिद्ध ईश्वरस्तत्प्रतिघः करोतीति श्रुत्यर्थ यात्तात्पर्यं शून्यानामथवा

इदानीं सर्वसर्गस्फूर्तीनां नेति नेतीत्यादि तन्निराकरणस्फूर्तीनां च तात्पर्यं पीडीकृत्योपसंहरति तस्मादित्यादि त्रि
भिः पूर्वं सर्वं चेतत्त्रिरंशं न्वतस्येति पूर्वं ईदृशं निरंशातुः यस्मादतात्सर्वो विभक्तिकस्तडसेः २६ सर्वरूपस्य पूर्णस्वभा
वस्य ब्रह्मणः स्वतो विनैव शास्त्रोपदानं कथनं तस्य कथं पुः स्वरूपमेव सर्गप्रलयरूपं धत्ते जगदिव ब्रह्मणं पाव
दज्ञानकालं ज्ञातमिति सर्वस्फूर्तिष्ठि स्फूर्तीनामर्थः तदेव स्वरूपं ज्ञानांतरं तत्त्वमस्यादिशास्त्रमनुस्मृत्य बुद्धं सत्
ब्रह्मैव निर्गतद्वैतात्मनि स्वभावे ऽवास्ते इति नेतीत्यादि द्वैतनिषेधस्फूर्तेस्तात्पर्यार्थ इति योजना २७ २८ अ

327

तस्मादिदं निरंशस्य चिद्व्योम्नोऽप्रतियाकृतेः निराकृतेरनंतस्य पूर्वापूर्वं निरंशतः २६ ब्रह्मणः सर्वरू
पस्य शांतं शांतस्य यत्सम स्वत एवात्मकं चैनं सर्गप्रलयरूपधृक् २७ स्वकं वपुरतः तैनं वज्ज्ञातं जग
दिव ब्रह्मणं त द्यात्मं तदनु बुद्धं सद्ब्रह्मैवास्ते निरा ... मनि २८ ब्रह्मैवेदमतः सर्वं किंचिन्न जगदादिधीः
क्वचित्तादिक्वचित्तादिक्क द्वैतैक्यादिकल्पना २९ सर्वं निरालंबमजं ... प्रशांतमनादि रिसाल
यथा ... स्थितसत् इदं तु नानेव न चाप्यनानायथास्थितः तिष्ठ स्वकाष्ठमौनः ३० इतिश्रीयोग
वाशिष्ठ मोक्षोपायेनि ... र्वाणप्रकरणे शिखिध्वजावबोधनं नामाष्टनवतितमः सर्गः ॥९८॥

तः शास्त्रोपबोधात् २९ एवं ज्ञातं सर्वं जगत्प्रशांतं सन्निरालंबं निराधारं अजं यथास्थितं सद्ब्रह्मैव इदं मज्ञदृष्ट
रूपं तु असंतासत्वान्नानाअनाना पि च न अतो यथास्थितं व्यवहारस्तत्त्वतः स्वकाष्ठमौनो वागादिव्याप
रशून्यं तिष्ठेत्यर्थः ३० इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धे वाल्मीकीये महारामायणे ऽष्ट
ष्ठनवतितमः सर्गः ॥९८॥ की२

यदि नो सन्नं तर्हि जगदानादि नित्यमेव किं न स्यात् तत्राह लोकेति दृश्यस्य वस्तुनः अनादित्वं जन्मादिविक्रियारहि
तत्वं वा कौटस्थ्यं वा लोकतो वा स्वानुभवतोपि वा नोपपद्यत इति परेणान्वयः १९ साकारस्य स्थूलस्य प्रतियोग्य
कृते अस्य जगतः लोकशास्त्रानुभूतिभिः सिद्धा महाप्रलयादयः व्युत्क्रमेण प्रलयांता विकारा विकाराः न नि
राकर्तुं युज्यंते निराकरणोपपादकसमस्तकारणाभावादित्यन्वयः २० २१ २२ लोकवेदमर्यादोल्लंघनेशि

नोत्पत्त्वं कारणाभावात्सर्गादावेव सर्वदा लोके शास्त्रानुभवतो नच दृश्यस्य वस्तुतः १९ अनादित्वम
जत्वं वा स्थैर्यं वाप्युपपद्यते साकारस्यास्य जगतः स्थूलस्य प्रतियोग्यकृतं २० समस्तकारणाभावाल्लो
कशास्त्रानुभूतिभिः युज्यंते च निराकर्तुं न महाप्रलयादयः २१ शास्त्रानुभववेदार्थसिद्धांतास्ते त्रयो
पि वा प्रलयाश्च न संतीति वक्तुं यन्मत्तक एव च २२ लोकाः शास्त्राणि वेदाश्च अप्रमाणं यस्य नो मते अ
सभ्यो ह्युन्मत्त इति मूढः स सज्जनस्तं न संश्रयेत् २३ नच सप्रतिदृश्यस्य दृश्यमप्रतिबंधकं क्वचित् कारणं भ
वितुं शक्तं साकारस्य निराकृतिः २४ कृत्स्नं मलदृश्यमाणं तत् तदेवं सत्तमुने न च नाथ किंप्रकारभि
वेत्तैष्यमिदं जगत् २५

चेन्नहि कार्यं तैर्वस्यादित्याह लोकादिति अप्रमत्ताः केवललोकमात्रमप्येभ्यः अर्वाक् कोप्युन्मत्तो मूढ २३ तर्हि
अस्तु ब्रह्मकारणतापक्ष एवाभ्युपगम्यतां तत्राह नचेति २४ निराकारब्रह्मकारणं कालावादिनपास्त अतोस्त
दनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यादि वादरायणोक्तन्यायेन जगतो ब्रह्मतात्विकस्वभावतापायमेवतास्मिति प्रा
गुक्तमेव इत्थं ब्रह्ममात्रतया आलक्ष्यमाणं जगद्व्यवहारे मूर्तत्वानयनमादर्थं किंपाकसम भवत्वेति वे
न लोकविरोधः परमार्थतो ब्रह्मैव तमेवेति नमः सर्वं खल्विदं ब्रह्म सिद्धरूपमतो न वेदविरोधो मीमांसापेना
ह इत्थमिति इत्थमत्र ब्रह्मसिद्धरूपं २५

यथानभसिश्रवाङ्मुखीकृतेंद्रलीलकटाहाकारसंनिवेशदृष्टेविवेकदृशाशांतौतद्व्यापिप्रसरालोकवत्नभस्वे
वतथैवसर्पः ८ यथासमस्तमहंकारात्मास्वयंभूः संकल्पमात्रंतथास्वपंचदृश्यहंकारोयितौसमष्टिवंधस्तन्मो
क्षश्चेत्येतौतदभिमानतत्परित्यागवेदनापन्नौ १० तदेवस्पष्टमाहमिस्येवेति ११ कोसौमोक्षस्तमाहयदितिसदा
पदार्थेणसत्तांवंध मोक्षसंकल्पनासाहिभूः तंस्वरूपवेदनंतदेवसत्‌ ब्रह्मकेवलत्वंकैवल्यंचकथ्यतइत्यर्थः
१२ सिद्धिर्मोक्षः आपदोवंधः सत्वंअहमेवानहमितिशुद्धकेवलात्मवोधवान्भव १३ शुद्धवोधश्चसंकल्प

संनिवेशदृशःशांतौतदिस्तिकनकंयथा जगदाद्यर्थसंशांतौब्रह्मेदंविद्यतेतथा ९ यथास्वयंभूः
सं वात्मःस्वयंनामतथैवहि एतौस्ववेदनापन्नौवंधमोक्षौव्यवस्थितौ १० अहमित्येवसंकल्पाबं
धायातिविनाशिने नाहमित्येवसंकल्पोमोक्षायविमलात्मने ११ यद्वंधमोक्षसंकल्पशब्दार्थौ
नासदात्मता स्वरूपवेदनंतत्सकेवलत्वंचकथ्यते १२ अनहंवेदनंसिद्धिरहंवेदनमापदः सोह
मेवानहमितिशुद्धवोधोभवात्मवा १३ असंकल्पनमात्रेणसम्यग्ज्ञानोदयात्मना संकल्पःक्षीयते
सिद्धौस्वयमेवसदात्मकः १४ अप्रतर्क्यस्वरूपेहिनास्तिकारणताशिवे कारणाभावतःकार्यप
दार्थोपिनविद्यते १५ पदार्थाभावसंसिद्धौवेदनंनोपपद्यते कारणाभावतोनित्यमहंभावस्यनोद
यः १६ अहंभावानुदयतःसंसारःकस्यकीदृशः स्तसाराभावतःसर्वंपरमेवावशिष्यते १७

यात्मिद्ध्यतीत्याह असंकल्पेनेति १४ शुद्धस्यकारणत्वासंभवाद्दृश्यपदार्थाभावास्तदभावनिश्चयात्संक
ल्पःसंकल्पनाशादहंभावद्वयस्तत्क्षयाज्जीवभावादिसंसारक्षयःततश्चब्रह्ममात्रावशेषइतिक्रममाहअ
प्रतर्क्यइतिममाहत्रिभिः १५ १६ १७

प्रबुद्धोपि नरेंद्रोत्र भूपः कुंभेन बोध्यते स्थूलं निस्वनन्नप्यापातबोधोस्य सुदृढोस्त्विति एवं बोधितो राजाउप
देशजमज्ञानेन सर्वसंदेहादि बीजस्याज्ञानं नष्टमिति समिलषदर्शयति नष्ट इत्यादिना विस्मृतोल नः साक्षात्कार ए
वस्मृतिरित्युच्यते १ २ ३ मूर्खबुद्धमिदं साहंताद्विजगत्त्रयं नास्ति ४ कुंभस्तदुक्तमेवानुमोदमान उवाच जग
देवेत्यादि अंबरससा रोगंधर्वनगरं व्यवहारः किंवृत्तान्यधिकरणनिमित्तदृष्टांतप्रकारप्रतिक्षेपार्थानि ५

शिखिध्वज उवाच॥ नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्महामुने स्थितोस्मि गतसंदेहो विश्रांतम
तिरात्मवान् १ ज्ञातज्ञेयो महामौनी निर्मायो महाशयः शांतोहमनहंरूपो ज्ञः स्थितोस्मि निरामयः
२ अहो नु सुचिरं कालं भ्रांतोहं भवांबुधौ स्थानमद्वयमद्वन्द्वमधुनाप्राप्तवानहं ३ एवं स्थि
ते मुने नास्ति साहंताद्विजगत्त्रयं मूर्खबुद्धमिदं भाति यत्तद्भ्रमेति वेद्म्यहं ४ कुंभ उवाच॥ जगदे
वं न यत्रास्ते तत्राहं त्वं विभासनं दृश्यमंबरसंसार क्व कुतः कीदृशः कथं ५ यथास्थितव्यवहृति
मौनी शांतमना मुनिः ६ सोब्धावर्णवोदरावर्तपरिस्पंदवदास्व भो ६ ब्रह्मरूपमिदं शांतमित्थमस्ति
यथास्थितं अहं जगदिदं चेति शब्दार्था स्वनभोमयं ७ इदमाद्यंतरहितं सर्वसंसारनामकं
चिच्चमत्कृतिनामा स्वनभः कचकचायते ८

सोब्धावर्णवोदरे प्रशांतोप्यावर्तपरिस्पंदस्तद्वदास्व तिष्ठ ६ शब्दार्थाल शब्दार्थस्वरूपं च नभोमयं स्वत्वमेव ७
चिच्चमत्कृतिनामकं पदालरूपं नभस्तदेव कचकचायते स्ववाचिकि कयेन दीप्यते ८

वा०टी०

नि०प्र० कृपालोकमनस्कारा इत्येतदपि विवृणोति नीरसा इति ब्रह्मरूपिणः बोधादुत्पन्नतत्सृजः जगतः जगत्सृष्टयुप

३२० कारिणः कृपालोकमनस्काराः नीरसाः कोर्थः अ सदाभासा भवंतीत्यर्थः २४ यथा वहन्त्यपि तरंगादी

नि समुद्र इति शब्दार्थरहितं अंबुमात्रं भवतीति यावत् हन्त्यपि वस्तूनि ज्ञानोदये निसर्गवत् ब्रह्मैकं भवतीत्यर्थः २५

पं ४ सर्गशब्दार्थभेदबाधे सर्गपरब्रह्मणोरेकत्वमेव सिध्यतीत्याह सर्ग इत्यादि सर्ग एवेति हि यस्मात् एवं सर्वस्त्विदं ब्र

नीरसा अप्रसदाभासा जगत्स्वरूपकारिणः कृपालोकमनस्काराः सन्तीमे ब्रह्मरूपिणः २४ ऊर्मिशब्दा
र्थरहितं यावदंबु वहन्त्यपि सर्गशब्दार्थरहितं तादृग्ब्रह्म निसर्गवत् २५ सर्ग एव परं ब्रह्म परं ब्रह्मै
व सर्गदृक् स र्गशब्दार्थरहितो वाक्यार्थस्त्वे यथाश्ववतः २६ ब्रह्मशब्दार्थसंपत्तौ सर्गशब्दा
र्थधीः कृता सर्गशब्दार्थसंसिद्धौ ब्रह्मशब्दार्थधीः कृता २७ समस्तशब्दशब्दार्थभावनाभाव
नोदयं शुद्धमिति चिद्व्योम ब्रह्मशब्देन कथ्यते २८ सम्यग्दर्शनसंसिद्धावुभयोरप्यवेदने या
क्लिष्टमजरं शांतं ततो वाग्विनिवर्तते २९

329

ह्येतादृश्योत वाक्यार्थः २६ कथं ह्यणापि इत्येति ब्रह्मशब्दस्यार्थसंपत्तावेव सर्गशब्दार्थधीर्लोके कृता एवं सर्गेणा
मरूपयोर्विसर्गहस्यागदृति सर्गशब्दार्थसंपत्तौ त्रिविधपरिच्छेदनिवृत्तेः क हथावर्षानुसा रि ब्रह्मशब्दा
र्थता कृतेत्यनयोरैकार्थ्यमित्यर्थः २७ ब्रह्मशब्दस्य तर्हि शब्दवस्तुनि कथं कत्तिस्तत्राह समस्तेति अन्यस्यापि हि
दृश्या भ्युपगमे कहथा वर्षसंकोचयतेरशब्देनैव तादृशमेव ब्रह्मशब्देन कथ्यत इत्यर्थः २८ अथवा जग
च्छब्दस्येव ब्रह्मशब्दस्यापि वाच्यार्थवेदनोत्तरं लक्षणया अखंडार्थसम्यग्दर्शनसंसिद्धौ यदुच्छिष्टं वस्तु ततो

प्रागपियदिदंजगदाकारेणभासते तत्परमार्थतोब्रह्मैवतथास्थितं तत्वबोधेनचनाशंर्वैकिंतु परेस्वभावेस्थितंपरमेव परेणापूर्णंसमस्वरूपमेवविजृंभते प्रकटीभवति १८ तेनसदेकरूपत्वेनहेतुनावज्रशिलयाकीर्णं निबिडितंवज्र शिलोदरमिवाचलंदृढंतत्रचपञ्जगद्दृश्यंतद्वज्रमणिरश्मिमयप्रतिबिंबाकारसहस्रमिवा १९ मुक्तौतर्हिकथंस्थितं स्तदाहधुवइति सदेवसद्दर्शनादसन्मयं २० कथंतर्हिचले जगत्स्पंदभ्रमस्तदाह छायेति यथावज्रशि लोदरेप्रतिबिंबपुरुषःअस्पंदमानएवस्पंदं तेतद्वत्स्पंदोहि २१ सम्यक्ज्ञानप्रबोधस्योदयेवातद्यारूपालोकाःप्रा

यदिदंभासतेतत्स्वस्वरूपमेवात्मनिस्थितं परंपरेणापूर्णंसममेवविजृंभते १८ तेनवस्तिमितंसर्वंशिला कीर्णमिवाचलं विद्धिरश्मिमयाकारमिवब्रह्मजगत्स्थितं १९ पुरःसंकल्पकेनद्धिसंकल्पनगरसम त्वरूपंतद्धिहिजगतःस्वादृश्यसदसन्मयं २० छायापुरुषवत्स्पंदि शांतंनिर्मितंजगत् जगद्दृश्यार्थ रहितंयःपश्यतिसपश्यति २१ रूपालोकमनस्काराश्चनीरसागमभावना सम्यग्ज्ञानावबोधस्यनिर्वाणं वैविदुर्बुधाः २२ यथास्तिवर्तिनिस्पंदोयथास्तिस्वमनीलिमा यथाहेमास्तिसन्निवेशमस्तिब्रह्मजगत्तथा २

पा२

तथामनस्काराश्चनीरसाःनिःसाराइत्यागमनप्रमाणजास्थिरभावनाभवतितन्निर्वाणहेतुत्वान्निर्वाणंविदुः २२ ज गद्दृश्यार्थरहितंयःपश्यतीतियदुक्तंतद्दृष्टांतैर्विवृणोतियथेतित्स्वगतःप्रकाशोयथादीपाकारसन्निवेशंवि नास्तियथावाकटकादिसन्निवेशान्निर्मुक्तोहेमास्तितथाजगदसन्निवेशंब्रह्मास्तीतिसंभावनीयमित्यर्थः २३

अज्ञातेत्वनसा दृश्यप्रसक्तिमित्याहजायतइति ४ कुतोनजायतेतत्राह बीजमेवेति तत्रबीजाभावेपितदेवबीजंकिं नस्यात्तत्राह अप्रतर्क्यमिति ५ कुतस्तत्रबीजादि हेत्व भावइतिचेत्प्रमाणासिद्धत्तदुचितदेशकालाभावादित्याहदेशेति तर्हि ब्रह्मगोचरप्रमेवतत्रहेतूपादानकारणयोश्च तरस्तुनविरोधादित्याह अकर्त्रेति यस्यप्रमाणस्यअकर्तृकर्त्रादिकार कमात्रविरोधिब्रह्मविषयस्तनहेतूपादानकारणयोः प्रमाजायतइतिकथंवक्तुंशक्यमित्यर्थः ६ ७ चिन्मात्रप्रमयैव अतएवस्वरूपंशुद्धाकाशकल्पंपाल्लिविशेषवस्तुतदेवाहमितितत्त्वदृशा



जायतेकारणात्कार्यं यत्र कारणवत्भवेत यत्नजायतएवेह तस्मिन्सदृशता कुतः ४ बीजमेव नयस्यास्तितत्कथंवदजायते अप्रतर्क्यमनाख्यंच यतस्यकेवबीजता ५ देशकालवशात्सर्वंहेतुमंतः प्रमाणगाः अकर्तृब्रह्मविषयाः प्रमारणयोः कथं ६ अकर्तृकर्मकारणेनास्तिकारणताशिवे तस्मात्कारणंनास्तिजगच्छकार्यंवेदनं ७ ब्रह्मैवलांवकपंसद्य(?)स्थितंधारयस्वतत् अप्पगदर्शिविषयंतदेव जगदाचितं ८ चिन्मात्रमजरंशांतंयदेकंतत्प्रमीयते तेनैवायंजगद्ब्रह्मसत्वांतंवुध्यतेवपुः ९ अन्यथैवचयोभावस्त्रोतः सदृथिवीपते सएवनाशः कथितः स्वानुभूतैरुपंडितैः १० चित्तनाशस्वभावतंद्विद्धिनाशात्मकंन्यप क्षणनाशोयतः कल्पश्चित्तशब्देनकथ्यते ११

हृदिधारयस्वनाल्पादर्शं अज्ञदृशाचतदेवजगद्रूपेणाचित्तमित्यर्थः ८ जगद्ब्रह्मभावेनसंपद्यतेअतत्त्वाकारमनोभ्रांत्याचब्रह्मजगदाकारेणेत्याह चिन्मात्रमितिद्वाभ्यां ९ नाशः ब्रह्मस्वरूपहानिः १० तदेवस्फुटमाहचित्तमितिसः क्षणमात्रंमपिस्वरूपविस्मारणरूपोनाशः कल्पकालविस्मृत्वचित्तशब्देनोच्यतइत्यर्थः ११

हे राजन् इदं सर्वं जगत् स्वरूपं पर्या स्थितं पदमि तदपि अस्ति दृढत्वाद अपाषाणरूपं परं ब्रह्म स्वरूपं अस्त्येव य
दापीदं जगत् ज्ञानेन संशांतसर्वात्मकभेदं नैव संपन्नं तदापि एकालकस्वरूपं सदस्त्येवेति ब्रह्म जगतोरेकैव स
त्तेति न कस्या . प्यसत्वमित्यर्थः ३० इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे नवनवतितमः सर्गः ॥ ९९ ॥
वार्पते ब्रह्मवत् सत्वं जगतो ब्रह्मसत्तया जन्मादिविक्रियास्वच्छब्रह्मैव सदितीर्यते यदि ब्रह्मजगतोरेकैव सत्ता तर्हि
तथा सत्तया ब्रह्मैव जगदपि परमार्थसत्यं किं न स्यात् मिथ्या वस्तु नाहि कारणं दुर्निरूपं स सत्वं सत्वं ब्रह्मैव
कारणं संभवति तत्त्वत्वदपि राजा शंकते एवं चेदिति १ सत्वं मायाशबलं शुद्धस्य सत्तये वं जगत् समसत्ताकं ज

संशांतसर्वात्मकवेदनो वभस्तीदमेकात्मकस्वस्वरूपपर्यास्थितं सर्वं जगत्स्वंरूपं पाषाणरूपं च परं
ब्रह्मरूपं ३० इतिश्रीवाशिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे शिखिध्वजोवबोधनं नाम नवनवतितमः स
र्गः ॥ ९९ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ एवं च तेन्महाबुद्धे यादृशं कारणं तद कार्यं तादृशं वेदं जगदितीव वै
न्यहं १ कुंभ उवाच ॥ यत्र कारणता तस्य कार्यं तदुपपद्यते यत्र कारणमेवादौ तस्मात् कार्यं कुतो
भवेत् २ नहास्ति कारणं किंचिन्नच कार्यं कदाचन विद्यमानमिदं सर्वं शांतसर्वमिदं जगत् ३

गतः कारणं भवेत् यद्वा निर्गुणं परसत्तानुपजाविश्रुद्धपला सर्वका लाभावेन पूर्ववत् नित्यमूल्यं निर्विकारं च तस्मा
त्कार्यं कुतो भवेद्य नतत्सत्ता कस्यादिसर्थः २ अस्तु तर्हि तत्र स्थितं मायाशबलमेव जगतः कारणमिति चेत्तत्राह
नेहेति इह निर्विशेषे मायाशबलं तत्कार्यं जगच्च नास्ति मायातत्कार्याणां स्वदावोपगमात् परमार्थ
दृष्ट्यात् सर्वमिदं जगत् शांत सज्ज्ञमेवेत्यर्थः तथाच अवान्तरं वा किं अविद्यास्तीति सविद्याया भेदास्ति ताप्रकल्पितेब्रह्म

२१ २२ आवसंकल्पं २३ अहंकारादिसंयुतं किंचिद्देहादि अर्थे एवकारः तर्हि किमस्ति तदाह भविदिति
२४ २५ २६ आसमन्तात् २७ अयं अस्तं तदाह नास्मीति २८ तर्हि जीवन्मुक्तो घटाकारेण किमिव लो

नास्ति चित्तमिति ज्ञानात्तत्समूलं विनश्यति यथा रज्ज्वां भुजंगत्वमज्ञानभ्रमसंभवं २१ नसर्पो हि
मिति ज्ञानाद्दृढ दिक्तत्क्षणं नश्यति यथा लनिमनोभूतमज्ञानं भ्रमसंभवं २२ चित्तं नास्तीति विज्ञाना
द्दृढ दिक्तद्द्धि नश्यति चित्तमनोहमिति संतापोवदज्ञानसंभवं २३ नचित्तमस्ति नो चैवमहंकारादिसंयु
तं किंचिदेव जगत्यस्मिन्नात्मा विदे कांत निर्मला २४ तथा संकल्पचित्तादिकतमासीद्दृढ मूढ यथा
यद्यत्संकल्पतं सर्वं परित्यक्तं प्रबुद्धया २५ संकल्पेन यदायाति तत्संकल्पेन छति पवनेन महा
वोहि ज्वालजालमिवानले २६ आत्मतत्त्वैकघनया ततया ब्रह्मसत्तया जगत्सर्वमिति व्याप्तं समुद्र
इववारिणा २७ नाहमस्मि नचान्योस्ति नत्वं नैते नचित्तकं नेंद्रियाणि नचाकाशाशात्मा त्वेकोस्ति
निर्मलः २८ घटाद्याकारकं येनासा एवायं विलोक्यते यदं चित्तमयं चाहमिति केवककुकल्पना २९ न
व४ जायते न म्रियते किंचिदस्मिञ्जगत्त्रये केवलो यविद्युल्लासः सदसद्भावनात्मना ३० सर्वमात्मा परं ब्र
ह्म सकृत्प्रकटमाततं द्वित्वैकत्वेन विद्यते न भ्रातिर्न चसंभ्रमः ३१ सर्वेद्रियगणाकारे सत्त्वेवास
स्वेततः नद्दृश्यसे महाबुद्धे न च क्वचन लिप्यसे ३२ नते विनश्यति स्वेन च किंचिद्विवर्द्धते नि
र्मलाकाशरूपस्य केवलानंतरूपिणः ३३
क्यते तत्राह यदादीति २९ ३० संभ्रमः मरणादिभयं ३१ सर्वस्मिन्निंद्रियगणे तद्ग्राह्यवस्त्वाद्याकारैश्चस

327

तच्च चित्तमसत्कल्पनपर्यवसिततत्त्वज्ञानेन नश्यतीत्याह असंकल्पेनेति अस्तु संकल्पनाशस्तथापि विश्वं कथं निवर्त्तत इति चेन्मिथ्यात्वादेवेति विशति परमात्मन्येकीभवति तिलरवकवत्तरं तया वतिष्ठ तइति विश्रामि तितन्नाममनिर्वचनमभिप्रेत्याह नाम्नैवेति यः स्वधिष्ठानेबाधेन विशति तद्विद्यमानं कथं स्यादित्यर्थः १३ त्रैलोक्यच्छत्रं प्रमाणं यति हस्ताविति स्वाभ्यां १४ सन्निपातेनाविष्टत्वाः कुपिता धातवो यस्य तथाविधः सन् सन्निहितां च ऋतुरिति यावत् १५ चित्रादयस्तीत्यनुभवस्तर्हि कोऽगतिरिति चेद्भ्रान्तित्वमेवेति दृष्टान्तेनाह भ्रमाकृतीति १६

असंकल्पनमात्रेण सामञ्जस्यानोदयात्मना संकल्पः क्षीयते सिद्धो स्वयमेव सदात्मकः १२ नाम्नैवांगीकृताभावं यदिदं विश्वं हि कथ्यते विद्यमानं कथं तस्यान्तनतामारसे दाणः १३ हस्ता वुद्धिप्रयोगे ते अहंशस्मीति यच्छंगिरा कथं स विभ्रमो भवति विप्रलंबस्य कोदृशः १४ विच्छन्नधातवस्तु नैर्म्नतो भ्रांतिवीरोतियः कृतिमेवाग तानिदिं जीवनं तस्य संभ्रमः १५ भ्रमाकृतिर्यइत्यादि हृदयपतेलतिन्चक्रवत् मततः स्मार्क्षिचंद्रादिवेलतावालकादिवत् १६ तत्कथं किल नाम स्यात्संभ्रमभ्रमात्मके अज्ञानभ्रांतिरेवांतःस्थितस्त्विति सा वक्ष्यते १७ अज्ञानमुच्यते चित्तमसत्तादिवसंस्थितं असंवेदनमज्ञानं ज्ञानसंवेदनं भवेत् १८ अज्ञानसत्वसंवित्तेर्ज्ञानात्संवेदनात्क्षयः जलज्ञानमृगभ्रांतिः सा घोषमरुमरीचिषु १९ नैतज्जलमिति ज्ञानात्संवित्तेः प्रविलीयते इदं चित्तमिति प्रोक्तं यदज्ञानमलं हृदि २०

भ्रांतिपुंजस्वरूपमेव तर्हि तत्सदस्त्वनेत्याह तदिति तस्याज्ञानमतिरिक्तस्वरूपाभावादित्यर्थः १७ १८ अज्ञानात्म नैव तर्हि चित्रादिसत्यमस्तु तत्राह अज्ञा नेति ज्ञानबाध्यत्वान्नाज्ञानात्मनापि सत्यता सिध्यतीत्यर्थः उक्तं

वा॰टी॰

नि॰प्र॰ महाविभवे॰ निरतिशयानंदस्त त्वत्तात्मभूमिका सर्वस्यहेरण्यगर्भानंदांतस्यविषयानंदजातस्योर्ध्वेऽत्कर्षेणाछायां

३२३ स्थिता हेवतोतिहर्षेणापूर्वस्मिनादौसंसारेकदाप्यननुभूतंयदेकां स्तंतानिरतिशयानंदस्तस्तुच्छः अतएवसा

रफलप्रदः ७ सामान्योक्तं विषयद्विष्णोतिजन्मनेति तेनमहात्मतास्वरूपभूतेनैवमया अनाद्यज्ञानलब्धं

तदप त्वत्ससांसंगात्स्वयमेवानायासेनासादितं ९ पूर्वं चित्तकमायाकाभावान्नासादितं इदानींलतसतस

**शिखिध्वजउवाच**॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेनमहाविभवभूमिका महतीपदवीदृष्टासर्वस्योर्ध्वेस्थितामया ६

322 सतांविदितवेद्यानामहोवतमहात्मनां अपूर्वकोप्यतमयःसंगःसारफलप्रदः जन्मनापिमयालब्धंय

न्नामनमहात्मतां तदद्यत्वत्समासंगात्तेनैवासादितंस्वयं ८ अनंतपाद्यमप्येतच्चैतत्कमललोचनः

कथंनासादितमभूत्पूर्वमात्मपदंमया ९ **कुंभउवाच**॥ मनस्युपशमंयातेसत्कर्भोगेषुरोस्थिते कषा

यपाकेनिवृत्तेसर्वेंद्रियगणेस्वच १० यांतिचेतसिविश्रांतिंविमलादेशिकोक्तयः पयांसि तांशुके

शुद्धेविंदवःकुंकुमा भसः ११ कषायानामनंतानांसंभूतानांशरीरकैः स्ववासनास्वरूपाणांमद्यपा

श्म२ कान्तवोदितः १२ देहाभ्रमलानिसर्वाणिकालेनकमलेक्षण साधोक्षद्यानानीवुपाकेनविगलंसधः

१३ वासनामलपातेषुमलेषुवि लपंसरवे यद्वक्तिगुरुरंतत्तद्विशतींदुर्यथाविसे १४ कषायपाकेसं

पन्नेत्वमयाद्यविवोधितः तेनेयैवतवाज्ञानदायोज्ञातोमहामते १५

रिपाकासासादितमित्याशयेनकुंभउत्तरमाहमनसीत्यादिनासर्वेंद्रियगणेस्वचा मनसःसभोगलक्षणकाषा

याणांपाकेनिवृत्तेसति ९० तथाचस्मृतिः कषायपक्तिःकर्माणिज्ञानंतुपरमागतिः कषाये कर्मभिःपक्वेत

तोज्ञानेप्रजापतइति ११ १२ देहाल्लिंगदेहात मलानिरागादिकषायाःपापानिच १३ विसेमृणाल रूपे

इतराक्रिपाशान्तिरपिलमेवश्रतस्तवेष्टमनिकर्तव्यंचनास्तीपर्यद्योननायचकारः अंशवः कलास्तद्यतिरेकेण ३४
त्रिभिरजपदैर्जन्मवृद्धिविपरिणामानिरस्यंतेसदेकरूपमिसने विकाराः सकृद्दिलसत्कृत्स्नभातंकलाप्रमाणेनस्व
स्वरूपपरिचयस्तदाद्यालीलायस्यतथाविधसत्सन्मात्रतयाउदितंआद्यसर्वव्यवहारेभ्यः प्राक्सिद्धंपद स्कृत
त्वमिसर्थः ३५ इतिश्रीवाशिष्ठे तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धेशिखिध्वजपरमविबोधनंनामशततमः
विरे
सर्गः ॥१००॥
इच्छानिच्छात्मकेशक्तीपेतसवित्वमेवच नहंयंभूवत्तिरेकेणशशांकउपलभ्यते ३४ अजसमरसनाद्यजस्व
भावंसकृदमलंविलसत्सदेकरूपं विगलितकलनंकलाव्यलीलंसदुदितमाद्यमजंतदात्मतत्वं ३५
इतिश्रीयोगवाशिष्ठेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धेशिखिध्वजपरमबोधनंनामशततमःसर्गः १००
श्रीवशिष्ठउवाच॥ इतिकुंभवचोराजाभावयंस्तदकृत्रिमं स्वयमात्मपदेतस्मिन्क्षणंपरिणतोभवत् १
वामवासमीलितमनोलोचनः शांतवाङ्मुनिः शिलातलादिवोत्कीर्णोनिस्पंदावयवाकृति २ ततोमुहू
र्तमात्रेणप्रबुद्धंस्फुरितेक्षणं तमुवाचमहावाहोचूडालाकुंभरूपिणी ३ कुंभउवाच॥ कच्चिदस्मि
न्पदेस्फारेशुद्धेविततिनिर्मले स्वतल्पेनिर्विकल्पानांस्वरूवविश्रांतवानसि ४ कच्चिदंतःप्रबुद्धोसि
कच्चिभ्रांतिस्त्वयोज्झिता कच्चिज्ज्ञेयंपविज्ञातं दृष्टव्यमेववा ५
ज्ञानदार्ढ्येनराज्ञोत्रवाग्मिजेकृतकुसता जीवन्मुक्तावचित्त संस्थितिलक्षणचेर्यते परिणतःस्वभावंविहायत
द्भावंप्राप्तः १ शिलातलादुत्कीर्णःप्रतिमादिरिव २ ३ निर्विकल्पानांयोगिनांशोभवतल्पमःतेनिरतिशया

श्रीः

अन्यैदुर्विचमितिशेषः अन्यैप्रसिद्धस्वरूपैर्योस्तु विलक्षणैः स्ववचनांशुभिः प्रतिभ्रुतमोविलक्षणं हार्दतमः प्रमार्जयि त्तिवा २६ २७ २८ यथाभर्त्तितविन्ला अज्ञानपवादिशब्दवाच्यानां अंकुरादिजननदोमास्तदन्ना ज्ञानभर्त्तितनिःवरणं सत्वं न मनःशब्दवाच्यमापि पुनर्जन्मसमर्थः २९ जीवन्मुक्तव्यवहाराभासे तदेवकारणं आता त्मसाह जीवन्मुक्त इति ३० ३१

इतिमेकथयताशेषमन्यैः स्ववचनांशुभिः हार्दंतमोसेनिःपुणमेवं प्रापैः प्रमार्जयः २६ कुंभडवाच
यथावदस्मिल्लङ्गात्त् तथैवहिनान्यथा चित्तहि जीवन्मुक्तानां नोनास्त्यंकुरइवाश्मनां २७ पुनर्जनन
योग्यापावासनावनवासना सम्प्रोक्ताचित्तशब्देनन सानद्रुःखावि द्यते २८ यथावासनयातइदा
विहरंतीहकर्मस्तु तांत्वंसत्वामिधांविद्धिपुनर्जन्मविवर्जितां २९ जीवन्मुक्तामहात्मानः सत्वस्थाः
संयतेन्द्रिया स्वेहरंतिजगतासंगं नचित्तस्थाः कदाचन ३० मूढं चित्तं चित्तमाहुः प्रबुद्धं सत्वमुच्यते प्रबु सत्व ५
द्धाहि चित्तस्थास्तत्व स्थास्तुमहाधियः ३१ भूयः प्रजायते चित्तं सत्वं भूयो न जायते अप्रबुद्धसंबंधो
स्तिन प्रबुद्धस्य भूयते ३२ सत्ववान सि संज्ञातो महात्यागी स्थितो भवान् अशेषेण त्वया चित्तं त्य
क्तमयेति वेद्म्यहं ३३ समस्तवासनोन्मुक्तो राजन्नद्यैव राजसे आकाशसाम्यमापातं मन्ये तत्वमुने
मनः ३४ शमं प्राप्तोसि परमं सिद्धः समसमस्थितिः अयंहि समहात्यागः सर्वं यत्र समुज्झितं ३५

३२ तत्रापि सत्वबलादेव पावज्जीवंव्यवहारः सेत्स्येतीत्याशयेनाह सत्ववानसीति ३३ ३४ त्वयाप्राक्क्रिकी र्त्तितो पोमहात्यागः सः सर्वरूपं चित्तं यत्र समुज्झितं अयमेवेत्सर्थः ३५

ज्ञानार्थं संकथामुपदेशांता सर्वेणावधारितवानसीतिशेषः उपदिष्टानां तदधिारणस्योपदेशः अबुद्धवांस्तत्काल
साक्षात्कारज्ञानवान्जातोसीत्यर्थः १६ १७ तवाज्ञानमध्यान्हकालेक्षीणमितिमयाज्ञातमित्याह यावदिति १८
इदानीमद्यतनदिनस्योत्तरभागे हृदयास्तंपदि सक्ते चेतसि क्षयमागते सति १९ अचित्तता पानिःस्वरूपता
बुध्या २० इच्छेः परमात्माभिव्यक्तेः २१ आत्मनोन्योन्या ध्यासाइसत्तामसत्वमेव हि चित्तं नामतदेवत्र

अद्यपक्वकषायस्त्वमद्यैवज्ञानसंकथा अद्यैहसोपदेशस्त्वमद्यैवासिप्रबुद्धवान् १६ शुभाशुभानांस
र्वेषांकर्मणामद्यसंक्षयः तत्संगमुपदेशेनतवनिष्पत्ति मा गतः १७ यावदस्यदिनस्यैवपूर्व
भागोमहीपते तावन्नेतोहंममेतितवाज्ञानंबभूवह १८ इदानीमद्यचोबोधाद्दिनस्योदयमागते
हृदयास्तंपरित्यक्तेसंप्रबुद्धोसिभूपते १९ हृदिपावन्मनस्तातावदज्ञानसंस्थितिः चित्तंवि
ततयासक्तेज्ञानस्याभ्युदयोभवेत् २० क्षितेकलहशोचित्तंतदेवाज्ञातमुच्यते एतयोर्योलयोह
एतत्भद्रानंसापरागतिः २१ प्रबुद्धोसिविमुक्तोसित्यक्तचित्तत्वपान्तप सदसत्तमयत्वंहित्वयासक्त
मसस्सदं २२ वीतशोकोनिरायासोनिःसंगोनभआत्मवान् महोदे योमुनिमौनीस्वरूपेतिष्ठ
निर्मले २३ शिखिध्वजउवाच ॥ एवंहिभगवञ्जीतोमुक्तस्येयंचित्ताचि त्तभू प्रबुद्धस्यनतु स्यचित्तं त २
नामकिलप्रभो २४ जीवन्मुक्तास्तदेते हि विहरन्तिकथंवद अविद्यमानमनसोयुक्तदायास्त पानराः २५

सतोजगतःपदंकल्पनास्थानं २२ २३ चित्तेतिक्ते जीवन्मुक्तानांकेनोतःकरणेनव्यवहारसिद्धिरितिप्रष्टुंराजापी
ठिकांरचयति एवंहीतिपदीसर्वे किलशब्दः २४ पृच्छआशादर्शयतिजीवन्मुक्ताइतितत्तर्हि २५ रामायनमः

स्वर्गादिमहासुखहेतोस्तपसः कथमनर्थत्वं तत्राह आद्यंतावितिभोः सुमते यतः असत्तपसः आदिभागः आचारणावस्था अंतभागः फलदानावस्था च दुःखरूपावेवमध्ये स्वर्गादिभोगावस्थायामेव सुखं स्वल्पकालं तर्हि किमयाकृतं तयोर्मध्यमेवनेत्याह यान्निति यान्त्स्तपस्त्वेवं त्वं चित्तकायपयाकान्सांप्रतं तत्त्वबोधस्य मयोज्ञातः अतोहेतोः सर्वेतपोरूपाः विकल्पांशाः यस्मिन्निर्विकल्पे तत्त्वज्ञाने परिणमंतिफलेनैवफलवंतोपिचभवंति ४२ तन्नज्ञानं विद्धं पदः स्थिरो भवतमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसे त्यादिश्रुतिस्तत्फलेनैव तत्तपसः साफल्यमितिभावः ज्ञानफलचित्तोमलाभेन सर्वमेवलब्धं

324 आद्यंतावसुखमते मध्यमावसुखं सुभो यनस्तेसमयो ज्ञातोयस्मिन्परिणमंतिच ४२ तपोरूपाविकल्पांशास्तत्रवद्धपदोभव चिद्व्योम्नोनभसोसच्छास्सर्वेभावासमुत्थिताः ४२ तत्रैव परिदृश्यंते तत्रैव विलयंगताः इदंकार्यमिदंनेति संकल्पाब्रह्म विंदवः ४४ तंध्यां शिरिव ध्वजस्त्वां पूर्णमेव समाश्रय यत्कंमेप्रार्थयस्येति यथैवप्राप्यते सर्वे ४५ स्त्रियात येवनकथं दयितः प्राप्यते स्वयं संकल्परचितानेतान्भावानापदभास्वरान् ४६

ज्ञं स्ततत एवोद्भवास्थितिलयश्रुतेरित्याशयेनाह चिद्व्योम्नइति ४३ यद्यपिकार्यमिदंकार्यमानेष्टंच सर्वमपिब्रह्म समुद्रविंदवएवतथापितच्छेषातत्सर्वं ध्यं निष्कलमेवं अतस्त्वं त्वां पूर्णं समुद्रस्थानीयं निर्विशेषमेव समाश्रयेत्याह इदमिति ४४ यत्प्रेमादलान्निरतिशयानंदरूपस्य स्वस्य दृष्टांतरप्रार्थनायेन्यथाता दृशस्वलाभप्रार्थनमेव वरमित्याशयेनाह इष्टमितियथालब्धदयितयास्त्रियालब्धव्यदयितप्रतिमे यस्वेसन्यस्त्राप्यतेतथैव स्वयं दयितएकथनप्राप्यतेतास्मन्स्वाधीनत्वयालब्धेतदधीनलब्ध्यमात्रा णस्वतएवलाभादितिभावः ४५ अंगीकृत्ससाम्रातिरिक्तेष्वानांपुरुषार्थत्वं लब्धलादेवाप्रार्थनीयत्वमुक्तेवरक्तत्क्ते तेषांत्व

वित्तत्यागे तपोदानादादिसर्वकर्माण्यंतर्भूतानि तत्फलं च चित्तस्य  र्गापवर्गादितत्फलान्यंतर्भूतानीत्याशयेनाह
स्वर्गेति प्रबुद्धा मेधा उपदिष्टार्थधारणा यस्यास्तत्त्वाविधया अत एव परमबोधवत्यायाधिपाकत स्त्रितसा
गा एव स्वर्गापवर्गचिंतादिरित्यर्थः ३६ तपः आदिफलेन ज्ञानफलमंतर्भवतीत्याशयेनाह तपोनामेति यद्यतः म
नस्या  गत्तप समतायाः सकाशादागतं यत् ज्ञानफलमोदः स्वरूपं दत्पातिशय निर्मुक्तमित्यर्थः ततः प्रागतः इ
त्यर्थे मयट् चेति यट् ३७ नह्यस्य सेः अनित्ये चसत्यस्य शाश्वतस्य चा तभावसंभावनापीत्याशयेनाह तदिति तत्

स्वर्गापवर्गचिन्ता दित्तपोदानफलाद्यपि प्रबुद्धमेधया साधो विधायापरमबोधया ३६ तपोनाम कि
मन्यात्र दुःखदायकरं भवेत् क्षयातिशयनिर्मुक्तं यत्त्वं समतामयं ३७ तत्सतद्रक्तताले विन्नेतु स
र्गादिभंगुरं भावाभावरूपारूढं त्यि  ताधिगतवेदनं ३८ स्वर्गोनामकिमानंदः सोपिसंदेहसंस्थितः
अप्राप्तस्वात्मसंसिद्धेः क्रियाकांडः शुभोभवेत् ३९ मननासादितं हेमरीतिकिं सपरिस्यजेत् चूडालादिस
मासंगाद्भवेन्द्रदलं स्थलेनते ४० तत्किमर्थमनर्थेस्मिन् निमग्नस्त्वंतपोमये आश्रमादिविकल्पांशसा

नतु १ ज्ञानफलं सत्सत्संबंधसतीति वस्तुशाश्वतं चत स्वर्गादि केचित् तत्संभंगुरं च भावाभावेराविर्भावतिरोभावैकपारूढ
मान्क्रांतं पूर्वोत्तर कालयो रहष्टं स्थितं वर्तमानमेव अधिगतवेदनं प्रात्नदर्शनं स्वप्नवदित्यर्थः ३८ तुच्छत्वहुत्पासत्त्व
संपन्नं च स्वर्गादि लब्धस्य स्वमज्ञानमेव बहुमतं नतत्त्वविदा  मित्याशयेनाह स्वर्गोनामेति किमानंदद्रत्तकस्त्वं किं
तदपि इति समासः अवर्जनीयधर्मकीर्तिनाह्युत्याप्ताधसहस्त्र आत्मफलास्संदेह  संस्थितः ३९ ज्ञानदोर्लभ्यादज्ञा
नायुक्तं एवतद्धि स्वर्गादिपरिग्रह इत्याशयेनाह येनेति रीतिपित्तलं तव  लब्धानंप्राकृतं दुर्लभमभत्त्वयापि लब्धमे
वतपः क्लेशेनिमग्नइत्याह चूडालेति ४० आश्रमावानप्रस्थाश्रमः आदिपदात्तद्योग्यवयत्त्वदुचितकर्मा
धिकारनिर्वाहकविशेषाणांतराणितदभिमानतत्साधनचिंतादिविद्रोपांशास्सहस्त्रसाध्यस्यवेध्यकत्वात्

वा०टी०
नि०पू० समं ज्ञानममलं तं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभिर्यद्गीतं गं गोत्वामंत्र त्वे ५५ स्पंदास्पंदयोरैक्यमुपपादयति चित्स्पंद इति स
३२६ र्गेषु सर्वस्य तस्य चित्स्पंद एव तत्र विंध्यादिरूपपरिस्पंदः परमद्वितीयशाद्वलस्पंदसमं इवार्थे समपात्वो भिप्यात्व
द्योतनार्थः नामपरिस्पंद इवेत्यर्थः ५६ प्रत्यक्षेण तथा चिकायस्पंदास्पंदे कथं तत्राह सर्ग इति सः तत्साद्वा
त्मैव चित्तः स्पंदः अस्पंद अग्रे करूपतया भावितश्चेत्तत्र इदमात्मरूपमेव शिवं परिशिष्यत इत्यर्थः ५७ स चेत्त

ब्रह्म चिन्मात्रममलं सत्त्वमित्यादिनामकं यद्गीतं तदिदं भूताः पश्यंत्यंगजगत्तया ५५ चित्स्पंद एवं
325 सर्वस्य सर्गे तस्माद्धि संस्थितिः परिस्पंदो हि विंध्यादि शाद्वलस्पंदसमं परं ५६ चित्तः स एव चेत्स्पंदस्त
थास्पंद अभावितः एकरूपतया नामतत्रेदममलं शिवं ५७ सर्गश्रीस्तत्स्पंदमात्रात्मा सम्यग्दृष्टो वि
लीयते उदेत्यसम्यग्दृष्टीनां रज्ज्वां सर्पभ्रमोपमा ५८ सस्पंदा चित्तदभिधा निःस्पंदा लिपमातता त्वपाति
तपदाकृता वाचा वक्तुं न पार्यते ५९ शास्त्रसज्जनसंपर्कसततोभ्यासयोगजः कालेनामलतायाति
चेतसीदा विचोदितः ६० एतत्केवलमाभातं स्वानुभूतिभिरातत कथ्यते स्वानुभूतेषु स्वयं रूपमा
त्मान ६१ त२

दाक्रगच्छतितत्राह सर्ग इति पतः सः अप्रसम्यग्दृष्टीनां भ्रांता उदेति ५८ तदभिधा सर्गाभिधा निःस्पंदा तदूर्ध्वा
तीतपदाकृता ५९ कदा तत्प्रोदिता भवति तत्राह शास्त्रेति यथा च दुर्भिमिति द्दोषद्वयेनामलतां याति निःस
स्पिच्छेव चंद्रैकता उदिता तद्वत् ६० यदि वाचा वक्तुं न पार्यते तर्हि कथं त्वया माद्दृशो बुध्यते तत्राह एतदि
ति स्वं अनुभूतये यैस्तथाविधेषु स्वानुभूतिभिरेव स्वयं कथ्यते लोकदृष्ट्येत्यर्थः ६१ वा
३२

जलरवीन प्रतिबिंबानिवज्ञानलाभानंतरं स्वर्गादिसाधनानीनापवर्गसाधनान्यपिहं यान्येवेत्याह स्वर्गेति ४७
सर्वपदार्थसंदंशः सत्वेन वग्राह्यः असदंशस्तु निसनष्टत्वेन वग्राह्यस्त्रितवांचत्यं विनेत्याह सत्वमिति ४८ अ
स्पंदितस्त्रितमूरित्युक्तेः प्रयोजनमाह अपरिस्पंदे तिन धावतिन प्राप्नोति यथा स्वाभाविक प्रकृतिलक्षण पुरु
षापराध प्रभवाचिपत्तिर्मतो विवेकज्ञानोदयेत तिन प्राप्नोतितद्वदित्यर्थः ४९ सम्यकुनउनावरणगतपासाजत्त
इतिसम्राट् साक्षात्कृतआत्मातस्यैवस्वभाजनमित्यर्थः ५१ संदास्पंदेतत्साक्षिमात्रतादर्शनने कृतानीत्या
गच्छतीति महात्मानः प्रज्ञाजलरवीनिव स्वर्गमोक्षादि फलदं यत्किंचित्सर्वमेवतत् ४७ तस्मात्स
मा -- भासोयोस्यसावेव वैभवः सत्वं सत्वेन नाशेन नष्टत्वं विगतः स्पृहः ४८ यदायैषमिमंगच्छ
त्यं तितिष्ठास्पंदितश्चित्तभूः अपरिस्पंदचित्तस्य संसृतिर्नेह धावति ४९ पौरुषप्रभवासाधोवि
पत्तिर्हिमतोयथा यानि यानीह दुःखानि प्रस्फुरंतिजगत्त्रये ५० चेतश्चापलजान्येव तानितानिम
हीपते स्थिरंशांतं गतस्पंदं यस्यचित्तमचापलं ५१ सदैव समहानंदी साम्राज्यस्यसभाजनं अथ
सि॰३ त॰३ चैतत्तत्स्यंदास्पंदोत्समेकतां नीत्वा तिष्ठ यथा काममैक्यमागत्सराजत्वं ५२ शिखिध्वज उवाच॥
कथमेकं विभोयातः स्पंदास्पंदाविमावुभौ सर्वसंशयविच्छेदकारिन्नेतद्वदाशुमे ५३ कुंभ उवाच
एवं वस्तुजगत्सर्वं चिन्मात्रं वारिवाब्धेः तदेव स्पंदस्पदते वीचिभिः शुद्धवारीव वीचिभिः ५४
साक्षित्वमपिब्रह्मैक्यमागत्य प्राप्य परमात्मानंदभावेन यथाकाममेकतां मत्वा तिष्ठेत्यर्थः ५२ विरुद्धयोः स्पंदा
स्पंदास्पंदयोरिकातानत्पुनंकथमितिराजापृच्छतिकथमिति ५३ तयोस्तत्त्वरूपेणैक्यविरोधेप्यधिष्ठानसाक्षि

तत्प्रमाणमप्रतिवचनात्स्वर्गमंतर्द्धानं ययौ साध्वी निर्भर्त्सितेन नमस्कारस्याग्राह्यत्वात् ६ स्वप्नादिप्रतिभागगतं घनादि
वस्तु भ्रांते जगरे ७ चित्रमाश्चर्यं ८ विवेकं सदा प्रभातं धाम स्वतां स्युदयं वा ब्रह्म ९ कालयुक्त्या भाग्योदयसमययो
गेन १०।११ १२ पदसाम्राज्यस्कता लक्षणा साम्राज्यपदवी सत्त्वं निर्वासनं मनुः १३ तेनैव स्वस्य पूर्णकामतामाह

श्रीवशिष्ठउवाच पतिया प्रतिवचः पुष्पहस्तः शिखिध्वजः प्रणामापदर्दासेव तावदंतर्द्धिमाययौ
प्रतिभानंगतं वस्तु यथैवांते न दृश्यते न दृष्टवांस्तथा कुंभमग्रे राजा शिखिध्वजः ७ गते कुंभे महीपालः
परं विस्मयमाययौ तमेवार्थं चिंतयन् स्थितं चित्रार्पित इवाभवत् ८ इदं संचिंतयामास चित्रं विलसितं विधे य
त्कुंभव्यपदेशेन बोधितो स्मि चिरादयं ९ क्व नारदः क्व तत्कुंभः क्वाहं नाम शिखिध्वजः केवलं कालयु
क्त्यैव साहं संपरिबोधितः १० अहो नु सम्यक् कथितं देवपुत्रेण युक्तिमत् अहो नु संप्रबुद्धोस्मि मोहनिद्रा
कुलाश्रितः ११ क्वाहमास्तं विनिर्मग्नः क्रियाजालकुकर्दमे इदं कार्यमिदं नेति तृष्णाविभ्रमचक्रके १२
अहो नु शीतलास्तु शांतेयं पदवी निजा रसायनोद्भवाकारा सत्वशीतयतीह मे १३ शाम्यामि व्य
रनिर्वामि सुखमास्ते च केवलं तृष्णाश्रमयिने ह्यामि संस्थितो स्मि यथास्थितं १४ एवं संचिंतयन् राजा
तूर्णं निर्वासनाशयः शैलादिव समुत्कीर्णो मौनमेवावतस्थिवान् १५ तस्मिन्नेवं ततो मौनेनिःसंक
ल्पे निराश्रये प्रतिष्ठति निश्चलां प्राप्य सत्तस्थौ गिरिशृंगवत् १६

शाम्यामिति १४ शैलात्समुत्कीर्णः प्रतिमादिरिव मौनवागादिचेष्टारहितयथास्यात्तथा समाहितो वनस्थित
वान् छांदसत्वाल्लिटः क सुः १५ मौनी मुनिकर्मणि समाधौ १६

त्वमपि स्वानुभूतिं प्राप्तोस्येव तत्र महत्त्वसास्थैर्यमात्रं कुर्विलोह प्राप्तोसीति भेदकदेहादि रूपाणामभावा
देव सर्वदेहे ष्वनिर्भेदः अत एव मा हां श्रिदात्मजा तस्तत्त्वबोधात्प्रादुर्भूतोसि तत एव वीतशोकस्त्वं कोमो
हकः शोकाणक त्वमनुपश्यतदति श्रुतेरितिभावः ६२ इति श्रीमहारामायणे वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वा
णप्रकरणे एकोत्तरशततमः सर्गः॥ १००१॥ ग्रामं आतार्हि ते कुंभे विस्मितस्य महीपतेः चिरं विमृश्य विश्रां

प्राप्तोसि सारं स्वमनादिमध्यमत्रैव तिष्ठ स्वपदे निविष्टः नीरूपनिर्भेदमहाचिदात्मा जातोसि साधो ख — एको त्तर
लु वीतशोकः ६२ इति श्रीवाशिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे शिखिध्वजावबोधनं नामैकोत्तरश
ततमः सर्गः॥ १० १॥ कुंभ उवाच॥ इति ते कथितं सर्वं शिखिध्वज महीपते यथेदमुत्थितं सर्वं यथा च
प्रविलीयते १ एकस्त्वं कुलाच बुद्ध्या च मलाच मुनिनायक यथेच्छसि तथा तिष्ठ हृष्ट स्वच्छे परे पदे २
स्वर्गगा छाम्यहं पर्वकाले स्मिन्नारदो मुनि ब्रह्मलोकसमायातो भवत्सामरसंसदि ३ न मां पश्यति चे
त्तत्र तत्कोपमुपगच्छति नोद्वेजनीया भव्येन गुरवो हि कदाचन ४ त्वत्तः संकल्पलेशेन न किंचिदभि
वाञ्छता त्वया सदैव वस्तव्यं हृ... विरवैव पावनी ५

तोसमाध्या विहृ वार्पितं यथेदं सर्वमुत्थितमिस्य ध्यारोपेण यथा च प्रविलीयत इत्यपवादेन च सर्वं पूर्णं ब्रह्म
त्वं प्राधान्येन मया कथितं १ गुरुशास्त्राभ्यां श्रु त्वा लीयपति चारेण मलाच सम्यग्बुध्या साक्षाद्दृष्टेः प्रावरण
परे२ भंगात्स्वच्छे पदे कदाचित्समाधिप्राधान्येन कदाचिद्व्यवहारेण च यथेच्छसि तथा तिष्ठ २ सर्वमिंद्रस
भां ३ ४ एवामहुपदिष्टैव ५ शमः

पि
विपिनभोगपर्यायपर्यंतं विपि नेनवासमंल्पकालमेवसमोल्लपस्वभावोगमिष्यावःकैवल्यमितीतिशेषः ९ उपदे
शःप्राङ्न्यायाकुलःपरिणामसप्तमभूमिकावास्थितिपर्यंतं परिपाकंनगच्छतिइदानीमेवदेहत्यागेतथाचजीवन्मु
क्तिसुखानुभवार्थमयंप्रबोध्यइतिभावः १० प्रभोर्भर्तुः ११ पाणिसंपेषेणाचालयत् १२ १३ सप्तमभूमिकानु



किंचित्कालंस्फुरत्येवयावद्येनविपिनेनवा सममेवगमिष्यावस्तस्माद्देहाविमोक्षमौ ९ तस्योपदेशो
विषमःपरिणामंनगच्छति अनेनाभ्यासयोगेनतावद्बोधयाम्यहं १० इतिसंचिंत्यचूडालासिंहना
दंचकारसा भूयोभूयःप्रभोरग्रेवनेचरभयप्रदं ११ नचचालशिलेवाद्रौपदानादेनतेनसः भूयो
भूयःकृतेनापितदासौतमचालयत् १२ चालितःपातितोप्येषपदानबुबुधेनृपः तदासंचिंतयामास
चूडालाकुंभरूपिणी १३ अहोपरिणतःसाधुस्वपदेभगवानयं तदेनंहिकयायुक्त्यासांप्रतंबोधया
म्यहं १४ अथवैनंमहात्मानं किमर्थंबोधयाम्यहं विदेहबोधमासाद्यतिष्ठत्वेषयथासुखं १५ अह
ग्रं०७ मप्यंगनादेहमिमंत्यक्त्वापदंपदं अपुनर्जननायैवगच्छामीहहिकिंसमं १६ इतिसंचिंत्यदेहेस्वस
क्रमभ्युद्यतासती पुनःसंचिंतयामासचू डालासामहामति १७

भवेशापर्यंतेपरिणतः अहोइत्याश्चर्येनचतस्योपदेशोविषमःपरिणामंनगच्छतीतिमदीयसंभावनाकृष्येवेतिभा
वः १४ अतएवाहअथवेति विदेहंतिष्ठतु १५ समंसहैवागच्छामिइहजीवनेकिमधिकंसुखमितिशेषः १६
महामतिरितिरित्यनेनावश्यभोक्तव्यंतदीयप्रारब्धकर्मशेषमपिसास्वमसाहृष्वापुनःसंचिंतयामासेतिसूच
नाय १७

सराजातत्रसमाधौसंप्राप्तनिजांमलात्मासमरसः सन् चिरेण विश्रांतमतिर्भूत्वाग्रचिरेण सद्य एवं संशांतमयः सन् चिर
कालानुवृत्तेनयोगेनयोगेन अदितात्मा अखंडितस्वभावः सुष्वापसुषुप्तइ वथिश्रा आमे सर्गः २७ इति श्रीवाशिष्ठ
तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धे ह्युत्तरशततमः सर्गः॥१०२॥ चूडालापाः पुरंगत्वाग्रहेणपुनरागतः य

सतत्रसंशांतमयोत्त्विरेणविश्रांतिमातिः समां चिरेण संप्रात्तिनिजात्मायोगेनसुष्वापततोदितात्मा २७ इति
श्रीमहारामायणे योगवाशिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे शिखिध्वजोपाख्याने समाधाननाम ह्युत्त
रशततमः सर्गः॥१०२॥ श्रीवशिष्ठउवाच॥ निर्विकल्पसमाधानात्काष्ठकुड्योपमास्थितः एवंशिखि
ध्वजोराजा चूडालामधुनाशृणु १ शिखिध्वजंतंभर्त्तारं कुंभवेषेणतेनसा प्रबोध्यांतर्द्धिमागत्यतत्रा
रतरसानभः २ देवपुत्राकृतिर्योग्निजहौमायाविनिर्मितां विदग्धमुग्धमाकारंस्त्रैणंजग्राहसुंदरं
३ नभसास्वपुरंप्रापविवेशांतः पुरंद्रुतं इशावभूवलोकस्यनृपकर्मविकारं च ४ वासरत्रितयेना
थपुनरंबरमेत्यसा बभूवकुंभोयोगेनशिखिध्वजवनंययौ ५ तयात्तत्रैवतंभूपमपश्यद्वनभूमि
गा निर्विकल्पसमाधिस्थंसमुत्कीर्णमिवद्रुमं ६ अहोनुखल्विमोदिष्ट्याविश्रांतोपमहात्मनि स्थि
तःसमःशांतइत्युवाचपुनः पुनः ७ तदेनंतावदेतस्माद्बोधयामिपरात्पदात् इदानीमेवकिंदेहसा
गमेषकरोतिवै ८

न्नाद्युत्था पनंराज्ञस्तत्वालापश्रवणंर्पते एवमुक्त्वा चीत्याशिखि ध्वजोराजानिर्विकल्पकसमाधानात्काष्ठकु
ड्योपमस्थितिरभूत् इतिशेषः चूडालातद्वृत्तांतमितियावत् १ ततारपत्नवे २ देवपुत्राकृतिंकुंभवेषंस्त्रैणंस्त्रीश
रीरस्तपमाकारंजग्राह ३ नृपकर्म राजकार्यप्रजानुरंजनमित्यर्थः ४ कुंभोनारदपुत्रः ५ समुत्कीर्णंप्रतिमाकार

कुंभेन कोमेशविस्मयश्चायः ८ रामः

निर्विकल्पसमाधिस्थं शिखिध्वजं समुत्कीर्णमिव ८

 अन्यस्यतु तद्देपरीत्यमित्याह द्विलेकलादिद्विलैकलादीति २७ तत्कुतस्तत्राह चित्तस्पंद इति जगतः स्थितेर्व्यवहा

 रस्य हेतुभूतानां सर्वेषांभावविकाराणांकारणं २८ अंततो वपुनर्जन्मबीजसत्वेसत्वाद्देहांतरं प्रयास्यतश्चेतसः मुहुर्मुहुर्यत्नेन निगृह्यमाणोपिहर्षःकोपःसंमोहश्च नवशमेति ननिग्रहीतुंशक्यतेतदेवपुनर्जन्मावश्यं भाविलिंगमित्यर्थः २९

द्विलैकलादियुक्तस्यापस्य प्रस्पंदतेमन तस्यदेहो न्यतामिति नास्पंदस्यकदाचन २७ चित्तस्पंदोहि

 सर्वेषांकारणंजगतःस्थितेः रामभावविकाराणांकुसुमानांयथामधुः २८ अस्मिन्प्रयास्यतोदेहे चेतसोहिमुहुर्मुहुः हर्षःकोपोनसंमोहोवशमेतिरघूद्वह २९ चित्तेप्रशमयातेकोपोयःसत्ववर्जितः व्याधत्तेनांवरस्येव तस्यभावविकारभूः ३० वीच्यादिनयथोदेतिसमायाजलसंततेः यथानदृश्यतेदोषः समायाःसत्वसंतते ३१ सत्वस्यानुपलंभोस्तिनतस्योपशमादृते यावद्यातिसमत्वंकालाद्धाम्यतिके वलं ३२ देहेयस्मिंस्तुनोचित्तंनापिसत्वंविद्यते संतापेहिमवद्धामपंचत्वेनविलीयते ३३

चित्तहर्षादिविकारशांतौतुकायेपिविकारानिवर्त्तंत इत्याह चित्त इति सत्वेननिर्वासनचित्तेनवर्जितः अप्रतिसंधानेनसक्तः तथाचचित्तनाहंतपापरिग्रहरावदेहवंध्यादिविकारहेतुरितिभावः ३० देहजरापलितादिदोषा अत्र न दृश्यते ३१ कियत्कालंजीवन्मुक्तेःसत्वमुपलभ्यतइत्यपेक्षायांप्रारब्धशेषक्षयेण तत्प्रशमपर्यंतमित्याह सत्वस्येति समंप्रातिभासिकवैषम्येणापिशून्यंकालात्प्रारब्धशेषक्षयकालात् ३२ सत्वस्यापिक्षयेपि मृतादेहोविलीयत इत्यादेहेति नोचित्तमित्यन्नमरणप्रायंनापिसत्वमितिप्रसरणप्रायंपंचत्वेनमरणेन ३३

रा

३

सत्वंनिर्वासनंमनस्तस्यसंस्कारलेशात्मनाशेषोपदिहृदंवरेप्रारब्धावशेषितमापालशोपहितेहार्दे ब्रह्मण्यस्ति १८
कालतदुभ्दवसमयेनयथावसंतारंभेद्रुमेमूलकोशेमूलप्रदेशेयोभौमोरसः तस्मिन्सूक्ष्मभावेनालीनंभाविपुष्प
जालमिवसत्वशेषोपपंस्तीतिषष्ठेणान्वयः १९ तर्हिमत्प्रबोधितोपजीवन्मुक्तःसन्एवमहमिवविहरन्भवलेव
अप्ययदिशेषस्यापिवाधान्मुक्तोभवतितत्तर्हिअहमपिसमआत्मेनसाकमेव मुक्तिंगच्छामि २०सप्रश्नदेहोवा
लिंगेनवद्व्यमाणलिंगेनपतिजीवतीतिसार्थकमालोक्यप्रबोधहेतुःपदेनसत्वशेषंबध्यबुध्यत्तअस्यहृदिसत्वशे

आलोकयामिचेतावदेनंदेहंमहीपते यद्यस्यसत्वशेषोस्तिबोधवीजंहृदंतरे १८ तत्कालेनैवभगवा
नंप्रबोधमुपैष्यति मूलकोशरसानीलंपुष्पजालमिवद्रुमे १९ तदेवंविहरन्जीवन्मुक्तएवभवसत्वं
मुक्तोभवसप्य पदिमन्येगच्छामितत्समं २० इतिसंचिं त्यचूडालास्पर्शेननयनेनच यतिमालो
कयसार्थकमुवाचवरवर्णिनी २१अस्त्येवसत्वशेषोस्यहृदिसंबोधकारणं सबोधहेतुदयनेसत्वशेषंबंध
बुध्यत २२ **श्रीरामउवाच॥** सर्वांसंशांतचित्तस्यकाष्ठलोष्ठसमस्थितेः शा तशेषःकथंब्रह्मन्जायतेध्या
नशालिनः २३ **श्रीवशिष्ठउवाच॥** प्रबोधकारणंयस्यदुर्लक्ष्याणुवपुर्हृदि विद्यतेसत्वशेषोंतर्वीजेपुष्प
फलंयथा २४ चित्तस्पंदविमुक्तस्य तस्यासंवित्तसंस्थितेः द्वित्वैकत्वविहीनस्यसमस्याचलसंस्थितेः २५
कायःसमसमाभोगोलग्लायतिनहृष्यति नास्तमेतिनचोदेतिसममेवावतिष्ठते २६

मास्त्येवेत्युवाचेतिपरेणान्वयः २१ २२ स्पर्शनेननयनेनवेतियदुक्तंतत्रनयनशब्दार्थजिज्ञासूरामःपृच्छतिसर्वशांतेति
२३ देहेबुद्धिर्विपरिणामापन्नायादिविकारोदयःसत्व शेषेलिंगमित्युक्तंतत्तुलिंगमनुवदतिप्रबोधेतिद्वाभ्यां
२४ द्वित्वैकत्वविहीनस्यनिर्विकल्पस्य २५ ग्लायतिग्लानिंगच्छति २६

कुसुमंधंजालिं अनेन तपःप्रभावात्स्वाच्छन्द्यं चित्तपुष्पाणामम्लानता गम्यते ५४ दिष्ट्या स्वभाग्योदयेन उदिताः पुनर्द
र्शनाभ्युदयफलस्मृतिगोचरतां गताः अथवा किं मद्भाग्यचिंतया महात्मनः स्वत एव कृतानुग्रहो यतो इत्याशये
नाह केनामीति ५५ मदुक्तं कारणं भवेत् इहागमने द्वितीयं किं कारणं भवेत् संभावितं तद्ब्रूहीत्यर्थः ५६ त्वयैव समं ला
कं स्थानं त्वामेव स्मरदिति यावत् ५७ अत एव रम्येऽपि स्वर्गे सीमितं न तिष्ठामि किं तु तव समीपे तिष्ठामि हे अंग य
तो बहूनामपि रम्याणां मध्ये चित्तस्य यदेवाभीष्टं भवति तत्तदेव तद्योगं प्राप्यते वस्तुतः स्थितं भवति नोद्योगं वि



अहो बत वयं धन्याः पुनः प्राप्तो मुनिस्त्वया इत्येवोदाहरन्राजा कुंभाय कुसुमं ददौ ५४ दिष्ट्योदिताः सो भगव
सि२ त्वं च्चेतः पावने केनाप्य वमहासत्वाः प्रसादेप्यंगतो स्थिताः ५५ अमलविन्लीकारणमेवागमनकारणं न
न्वे किं चागमे ब्रूहि द्वितीयं कारणं भवेत् ५६ **कुंभ उवाच॥** यतः प्रभृति यातोऽस्मि त्वत्सकाशान्निंदितः ततः प्र
भृति त्वत्तो मे त्वय्येवेह समास्थितं ५७ रम्ये स्वर्गे न तिष्ठामि समीपे तव सांप्रतं अभीष्टमुपदेष्टुं गरम्याणां त
स्तु रस्थितं ५८ त्वादृशो न धुरासङ्गस्तुल्यम्भिन्नं तथा सखा विश्वासी वा प्रिय शिष्य अनन्ये जति नास्ति मे
५८ **शिखिध्वज उवाच॥** अहो नु फलितं पुण्यपादपैर्नः कुलाचले यस्मात्त्वया संगोपि वांछ्यस्मात्स
मागमं ५० इदं वनमिमे कृष्णाम्भ्सो यमहमाहृत रोचते ते नचेत्स्वर्गस्तदिह स्थीयतां प्रभो ५१ भवद्वितीं
ध्यायोगयुक्त्या विश्रांतवानहं यथा साध्यान्त नामन्ये स्वर्गे विश्रमणं कुतः ५२ तामेव त्वां स्थितिं स्वच्छाम
वलंव्य प्रकाशिनीं विहरेह यथाकामं स्वर्गभूमितले तथा ५३

नेति त्वद्दर्शनोपयोगवशादेव ममागमनमित्यर्थः ५८ प्राप्तिको वा तिप्रीतिहेतुरत एव तत्राह त्वादृश इति ५९ कु
लाचले अस्मिन्मंदरे ५० मत्प्रीत्या ते स्वर्गो न रोचते तर्हि द्वितीयया दत्तया इह मत्सान्निध्योः ५१ समापितद्वितीयं
समाधिसुखरूपत्वात्स्वर्गे वांछा नास्तीत्याह भवद्वितीयेति ५२ तामहमुपदिष्टामेव भूमानंदसंस्थितिमवलं

शिखिध्वजदेहे लज्जीवनलिंगानि तथाइष्टानीत्याह शिखिध्वजस्येति तेजसा ऊष्मणा ३४ प्रश्नं समाधायप्र
स्तुतमनुसंधत्ते तं तथेत्यादिना स्वदेहमनुज्झितज्झितवतीसती ३५ चितत्वं प्रागुक्तं तत्त्वादं ब्रह्मतत्त्वदीकायप्रवेशे
नप्रविश्यतः आत्मतत्त्वभावे संस्थिता सती चिरकालेन भविष्यद्बोधनकांतमधुनैव संबोधयामीतः ३६ ननु चिरेण स्वय
मेव बुध्यतां किं बोधनत्वरया तत्राह नेति राज्यपालने नियुक्ताहं न भर्त्तेव समाधौ स्थातुं शक्ता व्युत्थिता च कथं
चिरमेकाकिनी अवस्थातुं शक्तोमीति भावः ३७ स्वदेहं संसज्य पतद्देहं प्रविश्य तदा पेहाई ब्रह्मलक्षणे चित्तत्वे स्थि

शिखिध्वजस्य देहोसौ निःश्वसितस्तेजसार्जितः सत्वांशेन च संयुक्तस्तेन न म्लानिमागतं ३४ तं तथाभू
तमालोक्य भर्तुर्देहं वरांगना अनुज्झितवती देहं चिंतयामास सत्वरं ३५ चित्तत्वं सर्वगं शुद्धं प्रविश्य बो
धयाम्यहं भविष्यद्बोधनं कांतमस्य तत्राहि संस्थिता ३६ न बोधयामि यद्येनं चिराज्जबुध्यते स्वयं किमे
केवावतिष्ठे हमित्येवं बोधयाम्यहं ३७ इति संचिंत्य चूडाला देहं करणपंजरं संसज्य प्राप चित्तत्वं स्थि
तिमायं तवर्जिते ३८ तत्रस्य चेतनास्पंदकलासत्वबलतः प्रभो स्वविवेशाशु नरेंद्र हंस नीडमिव पक्षिणी
३९ कुंभाकृतिरथोत्थाय निविष्टा कुसुमस्थले समागात्संप्रवृत्ता साभ्रमरीकंदनिस्वना ४० तं सा मसृ
णमाकार्ण्य चित्तत्वगुणशालिनी बुबुधे भूपतेर्देहं वसंत इव पद्मिनी ४१ दृशं विकासयामास तां तदा
र्क इवाब्जिनीं गृहीतस्तु सत्वसंपत्तिः शिखिध्वजमहीपतिः ४२ अपश्यत्कुंभमग्रस्थं सामगायनतत्परं

तिं प्राप्तेत्यर्थः ३८ तत्र निर्विकल्पसमाधिना क्षीरोदकवदेकरसीभूता पार्श्वितेनाप्यास्तदीयचिदाभासस्य बलि
तबुद्धेः स्पंदनभवनानुकूलस्पंदे ३९ ४० चितविदाभासस्य चित्ता राजबुद्धिः शिखिध्वजोहमित्यभावसंस्कारोद्बोधेन

तेनजीवन्मुक्तप्रसिद्धेनाचरणेनवनेमहारण्येकाननवीथिषुअवांतरवनपंक्तिभेदेषु तेनदिनाष्टकमपिनैकत्रवास
सनिकेततासूच्यते २डोमितिअ भिमतोक्तपक्षेवकुंभस्यापिअर्थसिद्धाकर्तितास्येवेत्युभयकर्तृकाचारिसमान
कार्तृकामाअिसमलेतिक्त्वाप्रत्ययनिर्देशः ४ ५ ६ सम्भवतौसमुदितौचित्तकसापिसमत्तेवास्थितौ शांतौपर

तेनचारणेनताभिस्त्रकपाभिस्तौवनेततः नीतवंतौदिनान्यष्टौतासुकाननवीथिषु २ अथकुंभइ
वाचान्यवनंयातोगिराविति ततोमतिन्तथामत्वातावुभौप्रविवेशतुः ४ वनान्यनेकरूपाणिजंगलानि
तटानिच सरांसिगुल्मजालानि शृंगाणिगहनानिच ५ नदीदेशांस्तथाग्रासान्नगराणिवनानि
च मंजुघोषानिरीन्कुंजांस्तीर्थान्यायतनानिच ६ सममेवसमस्नेहौसमवेतौस्थितावुभौ समसत्वौ
330 ७ समोत्साहौशांतौतस्थतुःसदा ७ आनचेलुःपितृन्देवाननुजातेचराचवसमंतश्चवसिक्तौचसमु
लुद्धिवभूवतुः ८ तमालवनखंडेषुमदारगहनेषु दंपतीस्निग्धहृदयोऽहृदौलविरेजतु ९ इदं
ग्राह्यमिदंनेति विकल्पकलनामन न जहारतयोरामवासेवविबुधाचलं १० विचरेलतौतौसुह
दौक्वचिद्धातिविधूसरौ क्वचिच्चंदनदिग्धांगौक्वचिन्दस्मानुरंजितौ ११ क्वचिद्दिव्यांवरधरौशैवि
ग्रांवरधरौक्वचित् क्वचित्सग्दामवसं छन्नौक्वचित्कुसुममंडितौ १२ दिनैःकतिपयैरेवसमचित्त
तयातयासक्तोदत्ततयात्वैवराजाकुं भवदाबभौ १३ अथंतस्तरणंभीमचूडालासाशिखिध्वजं
दृष्वाशोभामुपगतंचिंतयामासमानिनी १४ अयंपतिरहीनात्मारम्यांश्चवनभूमयः इयंस्थिति

स्वानुभवंकथयंतौ ७ स्निग्धेजलार्द्रेशीतलप्रदेशेचेतिपावत ८ ९ अनिकेतस्थितिलक्षणयाहिइदमितिविक
लेकलनात्पोमनोनजहार १० त्रिमासप्रियविकल्पोत्पितयोनभिःदिसाविचरेलरित्यादिना ११ १२ सत्वेननि
वासनचित्तंनोहातलयाउत्कृष्टतया १३ अथकेवलमित्रभावेनपरस्परोपयोजकआरब्धभोगोत्तरकालंदंपती

५७।५४ शमेनसमस्थिति ५६ ५७ चिरादहुकालोत्तरं अतिचिरेण दिनत्रयपर्यंतं ५८ ५९ अप्राप्तंप्राप्तमितिशे
षः तथामेसत्वं निर्वासनंमनः स्वस्थात्मना एवमाश्रितं ६० यदिलदन्यत्किंचन नैवास्तितर्हि त्वंकीदृशोवशिष्ट
स्तत्राह निःसंसक्तिरितिस्पष्टं ६१ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ।१०३।।

कुंभउवाच ।। परेपदेमहानंदे कच्चिद्विश्रांतवानसि इदंभेदमयंदुःखं कच्चित्त्वं संत्यक्तवानसि ५४ कच्चि
द्दापातरम्येभ्यः संकल्पेभ्योरतिर्भ्रंशं निर्मलतां गता राजन् भोगनी रसमेवते ५५ हेयादेयदशातीतशां
तं शमसमास्थितिं यथाप्राप्तेष्वनुद्वेगं कच्चित्तवमतः स्थितं ५६ शिखिध्वजउवाच ।। त्वत्प्रसादेनभ
दृष्टा ४ गवन् दृष्टपातिगागतिः प्राप्तः संसारसीमांतो लब्धो लब्धव्यनिश्चयः ५७ चिरादतिचिरेणैव विश्रांतोस्मि स्मा ५
निरामयः लब्धलब्धव्यमखिलं तृप्तः संस्थिरसंस्थितः ५८ नोपदेष्टव्यमस्माकं किंचिदप्युपयुज्यते सर्व
त्रैवातितृप्तोस्मि समास्थितो विगतज्वरः ५९ ज्ञानमज्ञातमप्राप्तं तत्प्राप्तं तत्त्वमाश्रितं तत्वं परत्वं सत्वंमे निसो ५
त्वत्स्वेवास्ति न किंचन ६० निःसंसक्ति विगतमोहभयो विरागो नीदिलः समस्तमाशयसर्वसौम्यः सर्वात्म
कः सकलसकलनाविमुक्त आकाशकोशविशदः सममास्थितोस्मि ६१ इतिश्रीयोगवासिष्ठे महारा
मायणे वाल्मीकीये मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे कुंभपुनरुपदेशो त्र्युत्तरशततमः सर्गः ।।१०३।। श्रीवसि
ष्ठउवाच ।। इत्याध्यात्मविचित्राभिः कथाभिस्तौपरस्परं आसतां वेद्य वेत्तारौ मुहूर्तं निर्जपवने १
जे १ ततउत्थाय कस्मिंश्चित्सानौ सरससारसे सरोवरे वने चैव विहृतौ नंदनेवने २

कुंभस्परमतोराज्ञा संभोग्यानुवर्णिते स्वर्गोपदेशासूर्याणं विवस्त्र फुलगाणमः इत्युक्तप्रकाराभिरात्मनी यथात्मं
विचित्राभिः कथाभिः परस्परसंवदंताविति शेषः १ सरसानि स्निग्धानि सारसानि यत्रानि यदि निफुनानि चय
स्मिन् नंदने आनंददायिनि फलसमृद्धिना वनेरदकेच प्रसिद्धे ऐंद्रेनंदनवने इवेतिशेषः २

वा०टी०
नि०पू०
३३२

कांतंमनोहरांनंदनवनः कल्पतरुस्मजांमंजरी २७ शंन्मुखपयोदो निर्मलमेघस्तद्वत् २८ वनवातेनविसा
रिप्रसरणशीलं पुष्पांजलिंपदस्कारपदेनपुंसकलिंगत्वं विशेष्यसंबंधेपिन निवर्त्तते तथाचोदाहृतंमहाभा
ष्येशकंधुचामेनअमांसाद्भिरपि हुत्वातिहंलं तत्रनियमः क्रियते पंचपंचनखाभक्ष्या इतीति हिमकालेभवो हैमः
२९ आदर्शनंदृष्टिप्रसरयोग्यप्रदेशाधिरूढमेयं ३० खलीलीकृतपंआपयपौप्राप ३१ स्फुरसताकामतएव

इत्युक्त्वामंजरींकुंभोददौमित्रायकौसुमीं प्रीत्येस्वामिवश्रीतिकांतंनंदनवृक्षजां २७ आगतवत्तंव
पाशीघ्रमेवंवदत्तिभूपतौ पुष्पवृष्टिमिव नाक्षोमशरन्मुखमयोदवत् २८ पुष्पांजलिंजहौ व्योमव्रज
न्कुसुमदामजं विसारिवनवातेन हिमंहेमंइवांबुदः २९ शिखिध्वजोव्र जतं -- ददर्शादर्शनंततः
उन्निद्रोर्ध्वंपथापही धीमन्नीहिदुस्त्यजा ३० शिखिध्वजदृशामत्तेव्योम्निकुंभवपुर्जहौ शांतावर्तेव
वारिश्रीर्मुग्धास्वरूपमाययौ ३१ प्रापमंजरिताकारकल्पवृक्षोपमंपुरं स्फुरत्सताकमालीपंस्वगरम्यं
दिवंयथा ३२ अतः पुरमहश्यैवाविवेशलताकुलं मधुमासमहालक्ष्मीर्हसत्स्त्रेतमिवद्रुमं ३३ रा
जकार्याणिसर्वाणितत्रसंपाद्यसत्वरं शिखिध्वजस्य पुरतः पपातफलपुष्पवत् ३४ तत्रकाल
द्युतिमुखंचकारखिन्नमानसा इंदुसनीहारमिवश्यामारविन्नमिवांबुजं ३५ तंहष्ट्वाताहृशाका
रंसमुत्तस्थौशिखिध्वजः बभूवखिन्नचेताश्च सस्नेहंवाचेदमादृतः ३६ देवपुत्रनमस्तेस्तुविमनाइ
वलक्ष्यसे कुंभस्वेलज्यसंरंभमिदमासनमास्यतां ३७

मंजरितः संतातमंजरीकआकारः संस्थानंयस्यतथाविधकल्पवृक्षोपमं ३२ ३३ यथावृक्षात्फलंपुष्पंवाप
ततितद्वत् ३४ तत्रभर्तुः सन्निधौमुखंश्यामद्युतिंचकारश्यामायौवनमध्यस्थाचूडाला ३५ आहतः सादरः ३६
विमनाः खिन्नामनाइवलक्ष्यसेमुखम्लानिलिंगेनेत्यर्थः संरंभंलक्षणमनस्तापं ३७

यथाप्राप्तं भोगं प्रतिष्ठतां निवृत्तमतीनां एकस्यां भोगानिवृत्तावेवाग्रहो निर्बंधस्तद्दालिकापाल्कृतिः साम्य दृतैव १६
अधर्म रोगश्रमादिहेतुभ्यो भोगेभ्यो लोकसंग्रहाय निवर्तितव्यमेव अन्तर्लग्नतत्प्रसक्तिनिराशयेनाह निजइति
एवंसर्वसामग्रीसत्वेपि यास्त्वमतैरिन कामवती सात्प्रजीवन्मुक्ताचेश्नईर्ष्य भोगदिघ्नातपापेन हताजीवन्मुक्ताचे
ल्लोकसंग्रहभंगप्रयुक्तनिंदादिनाहतेत्यर्थः १८ १९ अनिच्छंस्वंदाराद्यैर्भोगंसमुक्तुताकिकिमधिकंफलं फलं
कृतंभवेत् नाकिंचिदित्यर्थः २० प्रद्वायास्त्वन्नज्ञापामपिरमतेरतिसुखंलभते २१ २२ आस्थानंदेवर्षिसभामे

जीवन्मुक्तश्चियं भोगं यथाप्राप्तमनिच्छतो एकाग्रहालिका लब्ध मृदृतैवोदिता भवेत् १६ निजः पति
रुदारात्मा निराधिरनवंचयः जुहासिपुष्पजाला निसाहता यान कामिनी १७ वनपुष्पलतागेहे स्वा
पतेभर्तरि प्रिया रमते यान निर्दुःखा साहतेव दुरंगना १८ रम्यं विनाहितं कां तं पतिमासाद्य निर्ज
ने स्त्रीसतीयानमतेतां धिगस्तु दुरंगना १९ समस्ता तापथाप्राप्तमपिवेद्य विदासदा अनिच्छंस
मुदाराद्यं किंतन्नेन कृतंभवेत् २० तत्किंचित्पूर्वमायाभ्रूप्रपंचं प्रेत्य यावते येनाद्यंभूपतिर्भर्तरि
मतेमयिमानदः २१ इतिसंचिंत्य चूडाला कुंभवेषधरापतिं प्राहकाननगुल्मस्थाकोकिलं कोकिला
यथा २२ **कुंभउवाच** ॥ चैत्रमासस्य भूभृत्तु ल्लीयप्रतिपाद्दिवसोमहान् अद्यास्थानं महारंभंस्वर्गे
भवति वेहरेः २३ सन्निधानं मयात त्र कर्तव्यं पितुरग्रतः यथास्थिता हि नियतिर्नसंस्याज्याकदाच
न २४ प्रतिपालयितव्यं मे लघ्वेहवननादनौ क्रीडताध्यान पुष्पाभ्यां समुद्देगमगच्छता २५ आगच्छा
मि दिनांते च निर्विकल्पं नमस्तलात् स्वर्गादतितरामेवलतसंगो महलघ्वे २६

नं हरेः पंदूरस्यपितुर्नारदस्य २४ प्रतिपालयितव्यं मे आगमनमासायंप्रतीक्ष्यं २५ निर्विकल्पं आगमनया
द्विकल्परहितंनिपतामिति यावत् २६ तर

तथाच चित्तसाम्येनदेहदशादुःखानांसमाधिवधुादद्दर्शनमेव तस्यापरित्यागोनहृदयात्कर्मेंद्रियनिग्रहेणसहनमितिनिष्क
र्षमित्याहएषइति ४३ विज्ञानता तत्वविदायावद्देहंकर्मेंद्रियैः सर्वास्तुदशास्तुयथाचारमेवस्थातव्यंनतुसदाचारंउल्लं
घ्यस्वैरतावाननेवनियमः बुद्धीद्रियेमनआदिभिस्तुसदासाम्येनेवभाव्यंनतुकदाचिदपिवैषम्येणेत्यर्थः ४४ कर्मेंद्रिये
रनिषिद्धदेहावस्थानुवर्त्तनंब्रह्मादिसर्वजीवन्मुक्तेषुप्रसिद्धमेवेत्याह परमेष्ठीति नियतेः प्रारब्धकर्म नियतेः अन्यथा
तद्दोषासिद्धेरितिभावः ४५ प्रारब्धकर्मनियतिलंघनंतत्वज्ञैर्वाकश्चिदपिकर्तुंनशक्यतेमित्याह अज्ञेति ४६

एषदेहदशादुःखपरित्यागोह्युनुत्तमः यत्साम्यंचेतसोयोगान्नात्कर्मेंद्रियस्थितेः ४३ यावद्देहंयथाचारंद
शास्वंगविजानता कर्मेंद्रियैर्हिस्थातव्यंनत्वबुद्धींद्रियैःक्वचित ४४ परमेष्ठिप्रमुखाःसर्वएवोदिताशयाः
देहावस्थास्वतिष्ठंतिनियतेरेषनिश्चयः ४५ अज्ञातत्वज्ञम्भूतानिदृष्टपजातमिदंहियत तत्सर्वमेवेनि
यतिंध्यावत्संवुपयांतिबुद्धिं ४६ तज्ज्ञस्यबुध्यादिसाम्येनपाणिपादचलने नचनियंतिधायपंतीमांया
वद्देहमखंडितां ४७ अज्ञात्वसर्वक्षोभेनस्तुस्वदुःखदशाहताः नियतिंप्रायपंसांगदेहलब्दोर्विखंडितं
४८ इत्थमस्स्वेवुनत्नुदुःखदशास्तुचेत्स्यंस्यात्वमित्यधिगतंयदिहांगजीवैः अज्ञज्ञमभूतनिवहस्फुरितस्त
देवदुःखंध्याएषानियत्तोनियतेर्विलासः ४९ इतिश्रीवासिष्ठेमोक्षोपाये०नि०प्र०जीवन्मुक्तिव्यवहारप्रति
पादनंनामयोगोपदेशाख्यानचतुरधिकशततमःसर्गः ॥१०४॥

तर्हि किंतज्ज्ञाज्ञयोःसाम्यमेवनेत्याह तज्ज्ञाइतियावद्देहं उपातैकदेहपातपर्यंते ४७ अज्ञास्तुनतथेत्याहअज्ञाइति
ति ४८ प्रारब्धनियतिस्वरूपमभिनीय यद्यपिनतस्याःसर्वेदुःखंध्यतामुक्तामनूद्योपसंहरतिइत्थमिति नन्वं
गइतिराजसंबोधने अनेनप्राणिनाअस्मिन्जन्मनिइत्थंस्वेवुस्यात्यदुःखदशास्तुचेत्स्यंस्यातव्यमितिजीवैः

३८ वाक्यार्थकं जलाद्धीर्णं वंशास्वन समानया ३९ विदितवेद्याः पुरुषाः हर्षविषादजां स्थितिं नाश्रयं
तीति यदुक्तं तत्र कश्चिद्विशेषं वक्तुं भगवानाह यावद्देहमिति ज्ञानप्रयुक्तसमन्विततानां तदीयकर्मेंद्रियचे
ष्टानिवृत्तिरेव ज्ञानिनो लक्षणमिति तन्न्यूनाः तत्त्वविदो न समन्वितत्वेपि प्रारब्धकर्मप्रयुक्तकर्मेंद्रियचेष्टा
द्भवमात्रापराधेनेत्याशयः ४० अतत्त्वज्ञेषु तु न तथेत्याह येहीति वा तातायासमन्वितत्वाभावेनैव हटात्

संतो विदितवेद्यास्ते हर्षविषादतां नाश्रयंति स्थितिं स्वस्थाः पद्माद्भजलाद्रतां ३८ श्रीवसिष्ठउ
वाच ॥ तेन दम्पतिनेत्युक्तेकुंभ आहासनेविसत् गिरा विनह्य या शीर्णं वंशास्वनसमानयो ३९ या
वद्देहमवस्थासु समन्वितत्तयेवये कर्मेंद्रियैर्न तिष्ठंति तेन तत्त्वविदः शठाः ४० येहातत्त्वविदोमू
ढा राजलालत्तयेवते अवस्थाभ्यः पलायंते गृहीताभ्यः स्वभावत ४१ यावत्तिलं यथा तैलं तावद्देहं
तथा दशा योन देहदशामेति साच्छिन्नत्ससिनावरं ४२

गृहीताभ्यस्तात्कालिकेभ्यो इंद्रियनिग्रहावस्थाभ्यः पलायंते अवतो अज्ञानस्वभावादेवेति वैषमिसर्पः ४१ प्रार
ब्धप्रयुक्ताल्लकर्मेंद्रियहर्षग्लानिदशादृशा यावद्देहभाविनीज्ञान्यज्ञानिनो तुल्ये वेत्याशयेन सदृष्टांत
माह यावदिति दशाकेंद्रियहर्षग्लान्यादिदशा भवत्येवेति शेषः त देवव्यतिरेकमुखेन द्रढय इतित
थ्यान्यज्ञानिनोपि देहदशा तिलं यनमेवेति ममापितदनुवर्त्तनं दोषायेति भावः ४२

पृथ्वीकरधाराभिधौतं क्षालितमंगरागं चंदनागरु सोपस्करं १० वसुधातले स्थितां अत एव शोभनातीरस्थत
रुच्छायापस्मारान्तथा विधां त्वस्य प्रियां तपोलक्ष्मी मिव स्थितां आपगां गंगा प्रत्तिसंध्या वदन कालात्ययोमा
भूदिति वेगेना भिसरंतं आपगामिति पाठे च्छायांतपोलक्ष्मीलक्षणप्रियां भार्यां वसुधातले आप प्रापतां
अभिमुखीकृत्य सरंतमिवेत्युत्प्रेक्षा ११ अभिसारिकपातमिति नाभिसारिकया त्वसमो हृष्यसे इतिमया

पयोधरपटच्छन्नां विद्युद्वलयभूषितं अभिसारिकया त्वल्पं धाराधौतांगचंदनं १० स्थितां च
तरुच्छायामापगां वसुधातले वेगेनाभिसरंतं तेतपोलक्ष्मीमिव प्रियां ११ तस्य कूलान मस्का
रमुक्तं त्वेवहतामया मुनेनीलाभ्रवस्त्रस्त्वमभिसारिकयासम १२ इत्याकर्ण्य मुमोचासोमपिमा
नदशायकं त्वजकेशवतीकांताहावभावविलासिनी १३ गच्छानेनदुरुक्तेन रात्रौ यो वाभविष्य
सि इतिश्रुत्वा शुभं वाक्यमुत्थितं जर्जराहि जात १४ विमृशामिमनाग्पावत्तावदंतर्हितो मुनिः इ
त्युद्वेगमनाः साधो संप्राप्तोऽहं नभस्तलात् १५ एतत्ते कथितं सर्वं संपन्नोऽस्मि निशांगना अतिवाह्य दि

333

नांतेषु स्त्रीत्वमेतन्मयोकथं १६ यावित्स्तनवती रात्रौ वक्तव्यं किं मया पितः संस्तुतो भवितव्यानाम
होनुविषमागतिः १७ अहमप्यन्यवद्देवाद्यूनामामिषतां गतः कष्टं मदपहारेपाकलहो नापते
धुना १८ दिविदेवकुमाराणां कामाकुलधियामिह शुकदेव द्विजोनालज्जापरवशात्मना १९ ती १

उक्तं १२ १३ अस्त्रुभमिति छेदः जर्जराहं जात द्विजाद्दुर्वासस: १४ इत्युक्तनिमित्तउद्वेगोयस्सतथाविधं म
नोयस्य १५ कथमिति वाह्यं पापपिलंशकं १६ पित अ अइतिशेषः १७ यूनां आमिषतां गत्वा मिथन्यापे
नकलहविषयतां तमेवन्यापं प्रसक्तंसस्यतिकष्टमिति अधुनेति अः परश्ववस्त्तनसन्निहितकालोक्तिः म रामः
दपहारेणममअपहरणाय अथ येननवसतीतिवक्तव्यामि हेतव विवदापात्वतीया १८ १९ ३२४

कुंभेनानिशिदुर्वासः शापात्स्त्रीप्राप्तिरुच्यते परस्परंसमाधानैःप्रीतयोस्त्रतयास्थितिः एवंनिपलनुसारेणस्थितेजी
वकरवेलंदेवोपिसनईदृशंविषादनिमित्तमुद्वेगंकथंलब्धवांस्तद्वदेत्यर्थः १ २ घनंजडंकुलमितिविशेषण
नपुंसकत्वंप्राग्वत्ईदृशोप्यबुदःमुक्तः वृष्टिःसन्यथातानवभायतितितद्वत् ३ पष्ठताराहृदानिमित्तेनस्वक
तार्यमुपगतेनेतिरुहृदोपिविशेषणं ४ ५

शिविध्वजउवाच ॥ एवंस्थितेमहाभागकथमुद्वेगमीदृशं लब्धवानासिदेवोपिवदवेद्यविदांवर १
कुंभउवाच ॥ शृणुकार्यमिदंचित्रमदीयंवसुधाधिप कथयामितवाशेषंस्वर्गेयद्वृत्तमध्यमे २
सुहृद्यथावेदितंदुःखंपरमायातितानवं घनंजडंकुलमपिमुक्तवृष्टिरिवांबुदः ३ रुहृदापृष्ठता
सुहृद्यथावेदितंदुःखंपरमायातितानवं घनंजडंकुलमपिमुक्तवृष्टिरिवांबुदः ३ रुहृदापृष्ठता
साधोचेतोयातिप्रसन्नतां सुहृतापगतेनाम्बुकेनजलपथा ४ अहंतावदितोयातोभवतेदुष्य
मंजरी दलागजलमुक्तांघ्यसंप्राप्तश्चत्रिविष्टपं ५ ततःविश्रामहेंद्रस्यसभास्थानेयथाक्रमं स्थि
तोस्थापतपोस्थानेकालेहंरुविसर्जितः ६ इहागंतुमहंसत्कास्वर्गेसंप्राप्तवान्नभः दिवाकर
हयैःसार्द्धंवहाम्य निलवर्त्मनि ७ अथैकत्रगतोभानुरेकेनान्येनवर्त्मना आगच्छाम्यहमाका
शांसागरापतिताकृति ८ अथाग्रेवारिपूर्णनाम्ने घानामध्यवर्त्मना अपश्यंमुनिमायांतमहे

पित्रासहेतिशेषः ६ वहामिप्रवहारव्यस्यैनिर्लेसस्यानु कूलेवर्त्मनितत्प्रवाहेनेववहामियावदभिमतदेशइत्य
र्थः ७ अथयदृच्छया तदेशप्राप्तनंतरंतेनामरूतायोऽहंमानोभानुरेके नवर्त्मवासाकत्रगतः अहंत्वन्येन
वर्त्मनाआगच्छामिसागरापतिताकृतिः समुद्रप्लवमानइवेत्यर्थः ८ ९

उल्लादंचक्राह्वानाभ्रमद्भ्रमराणांस्वपदेकंकं दंकर्त्तविकासिकुमुदाकारंहसदिवास्थितंताराब्धंरवकर्मयपो ३०३१
वंदापिलावंदिलास्वाग्धो दिगर्चस्त्रियाइदंक्रेणवपुः अभ्याहरन्अप्राविष्कुर्वन्गलदश्चारंसमज्जद मितिया
वत् ३२ ३३ तपुरः इतिशेषः ३४ प्रस्फुरत्तारकामालाइसुपमानविशेषणात्त उपमेयाः शिरोरुहाग्रपिमुक्त

तारकारत्नजालाढ्यंभुवनंसाम्प्रतंयथौ खंहसदिवताराढ्यंविकासिकुमुदाकरं ३० ययायुन्नाइव
चक्राह्वभ्रमभ्रमरपेटकं स्फुटदौतावचोत्थायसंध्यामुद्यन्निशाकरं ३१ वंदापिलातयाकलाज्जयं अं ३
गु लंतरेस्थितौ ततः कुंभः शनैस्तत्रस्त्रैणमभ्याहरन्वपुः ३२ शिखिध्वंसुरः संस्थंप्रोवाचगलद
द्दारं यतामीवस्फुरामीवद्रवामीवांगयष्टिभिः ३३ लज्जायेवचतेराजन्मन्येस्त्रीत्वंव्रजाम्यहं पश्यपेमे
परिवर्द्धंतेराजन्ममशिरोरुहाः ३४ प्रस्फुरत्तारकामालादिनात्तातिमिराइवः पश्यपेमौममजायेते
प्रोन्मुखावुरसिस्तनौ ३५ कोरकाविवपद्मिन्यावसंतेगगनोन्मुखैः अप्रातुल्फमेवलंवानिसपद्यं
तेषराणिमे ३६ देहादेवसख्वेपश्यपस्त्रियाइवशनैःशनैः भूषणान्युत्तरत्नानिमा ल्यानिविवि
धानिच ३७ पश्यमान्यंगजायं जेस्वांगेभ्योवृक्षात्पुष्पवत् पश्पायंस्वयमेवाद्यवंद्रांशुकरणा
भन ३८ मृद्धिंपदांशुकोजातोनीहारोद्रावितं गमे सर्वाणिकांतालिंगानिजातानिमममानद
३९ हाधिक्कष्टंविषादोमेकिंकरोम्यंगनास्म्यहं हाधिक्कष्टमहासाधो स्थितएवाहमंगना ४०

दिमालासहिताइतिगम्यते ३५ अंबराणिवस्त्राणि ३६ माल्यानिविविधानिदेवजापंतेइसुत्तरत्रान्वयः ३७ 
स्वांगेभ्यः शाखादिभ्यः ३८ पदांशुकः पदवस्त्रंएवमाच्छादितप्रदेशेष्वपिलिंगविनिमयः संपन्नइतिज्ञयमि 
त्याशयेनाहसर्वाणीत्ति ३९ स्थितः सिद्धः ४०

334

मनस्थितोश्चित्तसमाधाने २०२१ यथाप्रारब्धमागतं स्त्रीत्वं मत्तोन्योयं देह एवानुभविष्यतितेनासंग चिन्मात्रात्मनो
ममकाद्वातिरिक्तार्थः राजापितदुक्तमनुमोदमानआह परिदेवनयेत्यादिना २२ २३ देहिनः देहेपलक्षित चिदात्मनः
कापरिणामावशासंपा [illegible] द्यानां प्रारब्धफलानां विषये अखेदाहस्त्वमार्येयादिखिद्यते तत्तर्हि अन्येवामाविवेकयु
क्तस्वेदाचिकित्सायां त्वमिवआगमभूषणः शास्त्रतत्त्वानुभावानुकुशलः उपायः चिकित्सकः कइवशरण्यस्या

अथमग्रेमयासम्यग्वृत्तत्वंयामिनीत्रिया **श्रीवशिष्ठउवाच**॥ इत्युक्त्वाक्षणमेकं सा तु तूष्णींस्थि
तामुनिस्थितो २० धैर्यमाश्रित्य कुंभोत्रउवाचाहरघूद्वह किमज्ञइवशोचामिकिममद्गतमात्मनः
२१ यथागतमयं देहो मत्तोन्योनुभविष्यति **श्रीशिखिध्वजउवाच** परिदेवनयाकार्योदिवपुत्रातथे
तया २२ याद्दयातितदायातु देहस्यात्मानालिप्यते कानिचिद्यानिदुःखानि सुखानिविहितानि
च २३ तानिसर्वाणिदेहस्य देहिनोन तु कानिचित् यदित्वतमपिकापरिणमखेदापि विद्यते २४
तदन्येषामुपायः स्यात्कइवागमभूषणः खेदे खेदोचितं वाक्यमितिकिंचित्वमुक्तवान् २५ इदा
नींसमतामेत्यातिष्ठाम्यखिन्नो यथास्थितं **श्रीवशिष्ठउवाच**॥ तवेवमादिभिर्वाक्यैरन्योन्याश्वासनं
स्वयं २६ कृत्वास्थितौवनास्तेज्योत्स्नेहदोरवदिनोमिथः अथाक्रोप्यस्यकुंभस्यस्त्रीत्वमुत्पाद्यन्ति
व २७ जगामास्तंजगद्दीपोदीपः स्नेहदायादिव व्यवहारमभरैः सार्द्धं पद्मासंकोचमाययु २८
सर्ग७१ मार्गाश्रयपाथिकैः सार्द्धं पांथस्त्रीहृदयानि च दाशवद्दिहगान्सर्वान्कुर्वदेकत्रयं चितान् २९

तनकाश्चिदितिपुत्तरेण ग्रन्थः २४ नायंतवखेदः किंतुखेदः किंतुखेदोचितोक्तिमात्रं लोकानुवर्त्तनायेत्याहखेदेति २५
अथामिथ आश्वासनानंतरं २७ २८ मार्गस्थगोभिः संकोचमस्फुट तामायपयुः पान्थस्त्रीहृदयानि च पिका
अविपोगप्रोक्ततमोभिरितसर्वःदा शाः समुद्रद्वीपस्यकोवार्त्ताः तर्हि पद्मि

वायितेतात्रमहं आदौविवाहेगिनपुसत्कृतः नयोर्गुहायांसौवर्त्यंपिपुष्प तत्पेवसंगमःसान्वूडा १ २ निपुणीकर्तुंसफलीकर्तुं
दक्षामिन्यन्विवादेवदास्यामि ३ ४ प्रक्षास्वयानेनविघ्नकरोमाभव ५ आसन्नेःसष्ठिकालमारभ्यदेवर्षीदिपुग्रंथ
पावक्रमप्रकृतस्तस्वमनायासमेवसाध्यंप्रकृतंप्रस्तुतंविवाहकार्यंइच्छानिच्छतत्फलेचसस्वाकुर्वतस्तेकइव
दोषोजायतइसन्वयः वयंप्रावांग्रसमदोर्हयोग्रोतिवहुवचनं ६ ७ ८

श्रीवशिष्ठउवाच ततःकतिपयेष्वेवदिवसेषुगतेषुसा इदंप्रोवाचभर्तारंकुंभरूपधरासती १ राजन्राजीव
पत्राक्षममेदंवचनंशृणु निशायांप्रत्यहंतावत्स्थितएवाहमंगना २ तदिच्छाम्यंगनाधर्मंनिपुणीकर्तुमीदृशं
भर्त्रैकस्मैचिरादात्मानं विवाहेनददाम्यहं ३ तस्मादावानेवमेभर्त्ता राघवत्रिभुवनत्रये ग्रहाणाम्मोदविवाहेनभार्यात्वेनि
शिसर्वदा ४ अथलोचनतत्साधोप्रियेणसुहृदासह स्त्रीत्वंभोक्तुमिच्छामिमामेविघ्नकरोभव ५ कमप्र
वृत्तमासन्नेःस्वस्वंसाध्यंमनोरमं प्रकृतंकुर्वतःकार्यंदोषःकइवजायते ६ इच्छानिच्छफलेसत्कासमं
तात्सर्ववस्तुषु वयंनमेच्छानानिच्छाःकुर्मस्तेनेदमीप्सितं ७ शिखिध्वजउवाच॥ कृतेनानेनकार्येण
न शुभंनाशुभंसखे पश्यामितन्महाबुद्धेयथेच्छसितथाकुरु ८ समतांसंप्रपातेनचेतसेदंजगत्त्रये
स्वरूपमेवपश्यामियथेच्छसितदाचर ९ कुंभउवाच यद्येवंमहीपालत्वंम द्यैवशोभनं एकेकंग्रा
ग्रामस्यास्यहयःसर्वगणितंमया १० रा त्रावद्योदितेचंद्रे परिपूर्णकलामले जन्यत्रोनौमहावाहो
द्येपरिवभविष्यति ११ महेंद्रादिशिरःशृंगसानावधम नोरसे रत्नदीपप्रकाशाढ्येमणिकंदर

तत्तस्माद्धेतोः ८ स्वरूपंस्वात्मभूतमेवानुपश्यामि ९ ह्यःपूर्वेद्युरेवमयाविवाहलग्नादिसर्वंगणित १० अन्य
त्रेविवाहःद्वयोरेवगांधर्वविधिनेतिभावः ११ मणिमयकंदरलक्षणेमंदिरे १२ रामः

335

इत्युक्त्वा कुंभः विपिनेतत्क्षणं सौ बभूवह किल ५१ ५२ स्वाधियां तत्त्वविदां देहमात्रके आपतंति चेतसिन ५४ अधियां अज्ञानां तु एतादृशाः चित्त मध्यवासतात्मना यांति न देहमात्रकमित्यर्थः अनुतिष्ठामि अनुवर्ते ५५ ५६ देराज्ञा कुंभविपत्ति चिंतया राज्ञी तनयसंगमोत्कंठया निद्राभावात् चिरेण निशां नीतवती शुकसाइ दृपौवनं शुक्रलक्ष जपभस्मादेत्तद्धितइति पुंवद्भावो ग्रन्थि तिग्र णिप्र कृतिभावा त्लाटिलोपः ५७ इर्वेद्युत्तन कुंभाभः ५८ कुंभा

संविदाड भवाम्यंतनितं वज्रघनेतिमे विपिने कुंभइत्युक्त्वा तत्क्षणं सौ खिन्नो बभूवह ५१ राजापि चममालो क्यतस्यैवासीद्विषण्णधीः मुहूर्तमात्रेणोवाच शिखिध्वज इदं वचः ५२ कष्टं सोहं महासत्वः संपन्ना वरवर्णिनी साधो विदितवेद्यस्त्वं जानासि नियतेर्गतिं ५३ अवश्यंभाविन्यर्थेस्मिन्मा खिन्न हृदयो भव आपतंति दशा स्तातसुधियां देहमात्रके ५४ न चेतसि धियां लोके प्रतपांति सदेहके कुंभउवाच एवमस्त्व नुतिष्ठामि यामिनीं स्त्रीत्वमात्मनः ५५ न खेदमनुगच्छामि नियतिः केन लंघ्यते इति निर्णिपतो खेदं तन्नीलातनुतामिव ५६ एक तल्पे निशां तत्क्षणीनीतवंतौ चिरेण तौ अथ प्रभाते नात्रैणं बभूत्सज्ञ पौवनं ५७ बभूव कुंभः कुंभाभः कुन्तप्रोत्क्षिप्तमल्लिमान् इति राजा च महिषी चूडाला वरवर्णिनी ५८ कुंभत्वमास्थिता भर्तुः पश्चात्स्त्री समुपागता विजुहारवनांतेषु कुमारी धर्मिणी निशि ५९ कुंभक्रपयथरा
६२ न्यान्हि भर्त्रा मित्रेण संयुता कैलाशमंदरमहेंद्रकूट हंसघर्षसानुवनिसंवलितं तपोभणनासाकं प्रियेण स्फुह्दाभवताय पीकं जलगदामहारवलिता विजहार ललाटी ५० इतिश्रीवा॰मो॰नि॰प्र॰ इर्वा॰ शिखिध्वजो

वीथ्यामालिन्य नूत्हाचारा ५९ कण्ठेकथवयपंचिजहार कैलासेति कैलासादीतांसानुषु प्रस्थेषु आविस्वलितः योगे नगाभागमः कांतयोगेन गमागमस्त्रय स्मात्तया विधायास्वचूडाला यथ्ये कुलाभिमतानुसारेण भवतावत्त नरशिले

ग्अन्योन्यसमीहितंसिद्धितन्लादेर्भोजनं २३ फलानिकल्पक नफलानि जन्यत्रस्थानंवेदिमूलंक्रमातशा
स्रोक्तक्रमात् २४ २५ संध्याक्रमेसंध्यावंधनविधौ २६ मिथुनानांप्रीतिकरत्वादेकसखीयामात्रियासा २७
पद्मोभ्द्ववोब्रह्मा २८ मृजनैःकस्तूरीयोकलादिभिःकुंकुमैःकाशमीरैः २९ ग्अलंकृतोभ्दूतैरंकुशैर्वस्त्रैःस्रा

ता २

निसंज्ञानरसात्कृष्णो मवस्थार्थंजगत्स्थितेः चकारतेभोजनेभव्यंतावन्योन्यसमीहितं २३ क
ल्पवृक्षद्दुकूलानिपरिधापसिंनितौ फलानिभुक्ताजन्यत्रस्थानमाप घृतः क्रमात् २४
एतावताथकालेनतयोर्जल्पत्रसोल्लापोः प्रियंकर्तुमिवास्ताद्रिंद्रगीसेवाविशारदैः २५ ग्अथ
संध्याक्रमेकृत्रेकृतेजप्याद्यमर्षणे विवाहदर्शनायैवतारोलेस्वमागते २६ मिथुनैकसखी
मु५ यामाकुंदोत्करहासिनी प्रालेयजालप्रकरं विकिरंतीसमाययौ २७ रत्नदीपान्बहून्स्नानो
कुंभःसम्यगयोजयत् ज्यो तींषीष्टकर्युक्तानिपद्मोभ्द्ववइवांवरे २८ भूषयामासराजान
स्त्रीलंगच्छन्निशागमैः चंदनागुरुकर्पूरपूरैर्मृगजकुंकुमैः २९ हारकेयूरकटकैस्तथाक
ल्पलतांशुकैः स्रगुह्ल्मावतंसैश्चमाल्यैश्चविविधोचितैः ३० तथाकल्पलतायुक्तैर्मंदा
रैःपारिजातकैः संतानैर्बहुर लैश्चमौलिनावेंदुकापिएण ३१ एतावताथकालेनवधूलंकु
भग्नायथो घनस्तनभराक्रांतोवभूवाश्रुविलासवान् ३२ इदंसंचिंतयामाससंपन्नोयमेहं
वधूः कामायालामयादेयकार्यं कालोचितंकिल ३३

भिरुद्दामैरलंकृष्णशोभैरवतंसैःरत्नागुच्छाद्युतंसैःमाल्यैःविविधैरुचितैः ३० मौलिपदेनचूडामणिर्लक्ष्य



राम
३३९

विवाहोत्सवोचित नरनारीगणस्थानीयतयाछन्न लतादिसंपत्तिंदर्शयतिपुष्पभारेति १३ परिपश्यंत विवा
होत्सवमितिशेषः १४ १५ १६ रत्नसंभृतेसानोसमेशुभे जज्ञिरे इतिशेषः समालंभनं देवताग्निमद
मा २

पुष्पभारानतोत्तुंगवृक्षराजिविराजिते वनपुष्पलतालास्यनारीनृसमनोहरे १३ निशिबो
धगतास्ताराभत्रीपूर्णेंदुना सह आवयोः परिपश्यंत कार्यंतागत लोचना १४ उत्तिष्ठाल
विवाहार्थं कुर्वः काननकोटरात १५ इत्युक्त्वाकुंभकस्थापसहतेनमहीभृता कुसुमैश्चयं च
क्रे तथा रत्नादिसंचयं १६ ततोमुहूर्तमात्रेण रत्नसानौ समे शुभे समालंभनपुष्पाणां ताम्बा
वैराशयः कृताः १७ हरितांबरमन्योदीदिराशयस्तत्र जज्ञिरे सौभाग्यस्येवकामेन कोशाः का
लेन संभृताः १८ तथा जन्यत्र संभारं कलाकांचनकंदरे पपात स्तौमहामित्रे स्नानं मंदाकि
नी स्वनी १९ तत्रैनं स्नापयामास महाराजं महोदयात् गजकुंभोपमस्कंधं कुंभैर्मंगलपूर्वकं
२० भविष्यद्भूषितारूपां भविष्यद्भूषितां गतां चूडालास्नापयामास कुंभस्तपधरांप्रियां २१
पू जयामासतुः स्नातौ तत्रदेवविदद्भुमुनीन् यथोक्तियाफलेनिष्ठौ क्रियासांगतथैवतौ २२

नादिपूजनं सतत्दर्श्यानां पुष्पाणां १७ प्रपरोजज्ञिरे इतिवचनात्सर्वमप्यजज्ञिरे इतिमन्यते कालेन भोजकस्य
कृतपरिपाककालेन १८ १९ मंगलं दधिदूर्वाक्षतसिद्धार्थादितत्पूर्वकं २० २१ क्रियाफलानि श्रोतस्त
योः कथंपूजाप्रवृत्तिस्तत्राह यथोक्तितथैव क्रियासांगममनिष्ठौ २२

तत्र भद्रवणो विन्नस्थानके अर्पितैः ४४ कामकांतारितिरिव च ४६ नवोदितेत्यनेन पूर्वलक्ष्म्याः जरतीत्वेन शोभाधिक्यं ध्वन्यते ४७ तत मंगलं मंगलं पात्र हेतिशेषः ४८ स्तनसदृशाः पद्मकोशाः अनुराग सदृशाश्च अंकुरा अग्रहृदि यस्याः आपं चैव हलं तानामिति भाग्यगुरिमतेन ___ टाघु लोलानि नीलोत्पलानि इक्षणानी व यस्याः आमोदैः शुभाः भ्रमर ___ ङ्कारायस्याः तथा विधाया पद्मिनी वसा लस्थिते स्पष्टः ४९ इदानीं तां कल्पल

अवतंसैस्तथामाल्यैर्मणिरत्नविभूषणैः वस्त्रैर्विले पनैः पुष्पैरुच्चिरस्थानकार्पितैः ४५ साव भौम् ___ वितातन्वीमदनीमदकारिणी ___ जि ___ रीजवविवाहोत्काकामकोतिवकामिनी ४६ म हाराजोराममहाराभूषयिसेदमाहतां राजसेभरगशावान्दि लक्ष्मीरिवनवोदिता ४७ शक्रेणस हपद्मस्याः यक्षलक्ष्माः हरिणा सह पद्मोर्पाः शंभुनासार्द्धं तत्तैर्भवतु मंगलं ४८ पद्मकोशांकु रहृदालोलनीलोत्पलेक्षणां आमोदशुभगाकारात्वस्थि ___ ता पद्मिनीवसा ४९ स्फुरत्ताप ल्लवकरास्त ___ नस्तबकधारिणी त्वमनेकफलामन्येकामकल्पतरोर्लता ५० हिमशीताव दातांगीज्योत्स्नाप्रसरहासिनी पूर्णेन्दुश्रीरिवोद्युक्ता दृष्टैवाल्हादपस्वलं ५१ तद्भुतिष्टवरा रोहवेदीवैवाहिकी स्वयं वशिष्ठउवाच॥ उन्नपुष्पलताजालैः प्रतिकांडं शिलांकितैः ५२ मुक्ताकुसुमजालानां प्रकरैः स्तबकोपमैः चलद्दिद्युचलभिश्च नारिकेलमहाफलैः ५३

तालेन रूपपतितल्परक्रेति ५० हिमशीतेत्यादीनि पूर्णेन्दुश्रियोमदनिकायाः असाधारणं नियोज्यानी ५१ स्वयमलंकुर्विंतिशेषः तत्र वेद्याः कांडप्रति प्रतिकांडं फलगुच्छसमाकारनवरत्नशिलाभिरंकितैः चिन्हितैः ५२ ५३

अतएवकामलेनभर्त्तारंकल्पयित्वामनसाहइयमिति ३४ अग्रस्थेगहनेवनवेदिदेशेस्थित ३५ सस्नेहसा
नुरागं ३६ लसंतंशोभमानंपतिं ३७ संजाल्पहुलाःभर्त्तवा ३८ रतेर्विवाहेप्रसिद्धंमदनंस्व शोभयाभिभू
तत्यर्थः ३९ तंशोभामेवयापतिइंदोरित्यादिनातवेरसिस्थितोहरःमेरौप्रसिद्धस्वर्गंगाप्रवाहआभाशोभांध
त्ते ४० स्वन्वितकेसरेर्वदितकिंजल्कैः ४१ रत्नांशुजालेरित्यादीनिराजमेरुसाधारणेनयोज्यानि ४२

इयमास्मिवधूकांताभर्त्तात्वंमेपुरःस्थितः गृहाणकाममामेहिकालोयंतवहृद्भुपः ३४ इतिसंचि
त्यभर्त्तारमग्रस्थगहनंस्थितं ऊदयंतमिवादित्यंइतिःकाममिवाभ्यगात ३५ अहमदानेकानाम
भार्यास्मितवमानद पदयोस्तेप्रणतोयंसस्नेहंक्रियतेमया ३६ इत्युक्त्वासानवद्यांगीलज्जा
वनामितानना लीलालकेनशिरसाप्रणनामलसत्पतिं ३७ उवाचेदंच हेनाथत्वमांभूषय
भूषणैः क्रमेणाग्निंचसंज्वाल्यसपाणिंग्रहणंकुरु ३८ राजसतितरांराजन्मांकरोविस्मरात्वं
रतेर्विवाहेमदनमभिभूयाधितिष्ठसि ३९ इंदोरिवांशुजालानिराजन्माल्यानिवानिते मेरुगंगा
प्रवाहंभाधत्तेहारस्तवोरसि ४० मंदारकुसुमप्रांतैःकुंतलेर्न्दपराजसे कनकाज्जमिवोत्फुल्ले
र्भृंगैःस्वचितकेसरैः ४१ रत्नांशुजालेकुसुमैःश्रियास्थेयेणतेजसा रत्नस्थानंविभोमेरुम
भिभूयाभितिष्ठसे ४२ एवमादिवदत्तौतौभविष्यन्नवदंपती प्रफुल्लपूर्वदंपत्नोमिथस्तुष्टौ
बभूवतुः ४३ महाराजमिदमितिकामहाराजःशिखिध्वजः कांचनोपलपर्यंकेनिविष्टोभू
ययत्नवयं ४४
वदंतौइत्युत्तयाराज्ञाभिस्तस्याःशोभावर्णिते तिगम्ये ४३ कांचनोपलहाणपर्यंकेनिविष्टउपविष्टः ४४ ॥

वा॰टी॰

नि॰पू॰ पूर्णधियां भोगोपसेवनं भोगानुपसेवनं च समं तत्रापि भोगोपसेवनं च समं तत्रापि भोगोपसेवनं सज्ज

३५१ नैः प्रायश्चरितं अतस्तद्युक्तं मन्ये इत्यर्थः २९ देवेशे एवं पुनः प्रोक्ते वसपि स्वर्गंगिलमनि कुर्यान्तुष्णीं

तूष्णीं स्थिते सति एवं विधो गिरं पद्माल्लं यदि तर्हि मितः किं नायपापासि स्वसंपन्नागममनप्रयोजनस्य

ममापयानमेव युक्तमिति हरिरिन्द्रिः खेदं सूचयन्प्रोक्तवान् ३० अहं अद्यैव वनस्वर्गमागच्छामि किंतु

शक्रउवाच साधो विदितवेद्यानां पूर्णधियां समं सज्जनाचरितं युक्तं मन्ये भोगापसेवनं २९

देवेशप्रोक्तवत्येवं तूष्णीमेव स्थिते नये किमितो नाथ यामीष ममिति प्रोक्तवान्हरिः ३० नाहमद्यै

वकालेन वदतीति शिखिध्वजे कल्याणं ते स्तु कुंभेति वदन्नंतर्द्धिमाययौ ३१ तद्देववृंदमखि

338 लं त्रिदशेषयुक्तं तत्र दामणदलमदृश्यमभूद्द्वितीयं कल्लोलराशिरिव वारिनिधौ प्रशांते वा

ते स्फुरन्मकरफेनफणींद्रवृंदः ३२ इतिश्रीवाशिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धे शक्रागमनं

नाम सप्तोत्तरशततमः सर्गः॥१०७॥

पुनाराज्ये प्रतिष्ठितः कालेन प्रागीव लब्दरिनिवर्हणादि प्रयोजनार्थमागमिष्यामीत्याशयेनाद्ये शिखि

व२ ध्वजे वदति सति हे कुंभ ते राजाभिप्रेतं पुनराज्यप्राप्तिलक्षणं कल्याणमस्त्विति कुंभप्रति वदन्नंतर्द्धिमाय

यौ हरिः ३१ इंद्रे तद्धिमागते तेन त्रिदशेशेन युक्तं तद्द्वितीयदेववृंदमपि क्षणदृश्यमभूत् यथा

वारिनिधौ वाते प्रशांते सति स्फुरंति व्याकुलानि मकरफेनफणींद्रवृंदानि यस्मिंस्तथाविधः कल्लो

लराशिरदृश्यो भवति तद्वदित्यर्थः ३२ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे शक्रागमनं नाम

रा

३५

स्यात्स्वर्गात् २० लङ्कुणाश्रवणप्रयुक्तमाश्रयं विस्मयो येषां पासांच देवा अतं दंगनागणाश्च देवांगनागणाः
२१ गगनगमनशक्तिशून्यस्य मेक यंस्वर्गे आगमनं तत्राह पादुकेति अथ सिद्धांतरविमानदिव्याश्राद्य
पिच २२ तेन त्वदा क्कान प्रयोजनेन २३ प्रयात्या नंह दिव्यमालद्मा हविमानयंतीति २४ वलिद्वारत्वा
लनायमङ्भहिरण्यच पाताले पिहरे विहार प्रसिद्धं जंग त्रयमिति २५ स्वर्गसमः आचारः सुखविहरणं

**इंद्र उवाच** इमेवयमिहानीतास्त्वङ्कुणात्त यायेनत्वात् हृदि लग्नेन सूत्रेणत्वगा वनगतादव २० उत्ति
ष्ठ स्वर्गमागच्छ तत्र सर्वे त्वदुन्मुखाः लङ्कुणाश्रवणाश्रयाः स्थिता देवांगनागणाः २१ पादुकां गृहि
कारवङ्गरसादीदमथापिच जहीला सिद्धमार्गेण स्वीकुरु स्वर्गमंडलं २२ अगलाविविधाभोगा
स्वपा विबुधसद्मनि जीवन्मुक्ते नाभोक्ता यास्तेन त्वामहमागतः २३ विमानयंत्रसंप्राप्तां नातिरस्क
र्तोः श्रियं नाभिवांछति न प्राप्तां लादृशाः साधुसाधवः २४ अविघ्नमागतेनाद्यस्व स्वं विहरता
लपा स्वर्गः पवित्रतां यातु हरिणेव जगत्त्रयं २५ **शिखिध्वज उवाच** सर्वं स्वर्गसमाचारं वेमि देवा
धिनायक किंतु सर्वत्र मे स्वर्गो नियतो न तु कुत्रचित् २६ सर्वत्रैव हि लभ्यामि सर्वत्रैव रमे प्रभो ग्र
वांछनत्वान्मानसः सर्वत्रानंदवानहं २७ नियतं किं चिदेकत्र स्थितं स्वर्गकमीदृशं शक्रगंतुं न ज्ञा
नामि त्वदाज्ञां न करोम्यहं २८

यस्मिंस्तथाविधं स्वर्गे ल समं सुखं माचरती समग्रं तं वास वेंदेशं तथा वेद ने हे ल स्वपि को विशेष इति चेत् माह
किं त्वेतिम दभिमतः स्वर्गभिन्नाले वसन्च सर्वत्रैवेति भावः नियतः परिच्छिन्नः २६ पूर्णकामत्वादपि मे सर्वत्र
सुखमित्याह सर्वत्रेति २७ तुच्छत्व गंस्वर्गकं गंतुं जानामि न संभाव यामि तथाच संभाव्य विषय आज्ञापनं

जयंतोपि शिखिध्वजः संध्याजप्यस्थानात् कुंजात् आगत्य मदनिकामन्विष्य कल्पलतागेहे मदनिकां तल्पं
उत्तमनोरमं रविसंवददर्श ८ खिंगं विशिनष्टि कुंतलेत्यादिना स्वकुंतलैः मदनिकाकुंतलैश्च आवलितस्कंधं
समालब्धं लिप्तं शयने आकल्पापरिवर्तनेन निद्रापेरणेच पर्याकुलितः शिरवरश्च उडावधोपसृतं ९ आकुं
चनाद्विगुणाकारे बालाबाहुलक्षणे उपधानके उपबर्हे संसक्ताश्रवणादिचलच्छ्येयस्य १० मिथुनं स्त्रीपुं
सद्वंद्वं ११ अंगनालग्नं संश्लेषस्थलेन अर्पयत् आसंजयत् १२

आगत्यान्विष्य कुंजान् संप्रददर्श शिखिध्वजः लतागेहे मदनिकां कंठे स्विंगमनोहरं ८ कुंतला
वलितस्कंधं समालब्धं चंदनैः शयनाकृतिनिद्रेपपर्याकुलितशेखरं ९ हिमाद्रेर्द्विगुणाका
रे बालाबाहूपधानके संसक्तश्रवणापांगकपोलतलकुंतलं १० मिथुनं तद्ददर्शाथ मिथः प्र
हसिताननं अन्योन्यवदनासक्तमुच्छन्नं कल्पलतांशुकैः ११ आलोल्यमाल्यशयनं मदनातुर
339 माकुलं अंगलग्नच्छलेनात्मागमन्यान्यमर्पयत् १२ अथ्यन्मुखं समानंदमुदाममदमंथरं
परस्पराहृतं पुष्पैर्वक्षोभ्यां पीडितस्तनं १३ तदालोक्याविकारेण चतसा लंभितोषसः अहो सुख
स्थितौ स्विंगावित्याहास शिखिध्वजः १४ तिष्ठतां गय यथाकामं सुखं स्विंगौ यथास्थितं विघ्नं मा
करवं भीताविसृत्का निर्जगाम सः १५ ततो मुहूर्तमात्रेण प्रपंचत सुपेद्रूपसा निर्ययौ दर्शयं
ती स्वं रतिपुष्कलं वपुः १६

परस्पराभिमुखं १३ अविकारेण क्रोधविकाररहितेन १४ स्वदर्शनाद्भीतौ तौ प्रति हे अंग यथाकामं ति
ष्ठतिष्ठतां अहं विघ्नं माकरवं इत्युक्त्वा निर्जगाम १५ तं मायापंचमुपेद्रूपसंहृत्येति यावत् रत्यावि

इहाक्रोधपरीहार्थं स्रिंगसंगश्रमायया राज्ञाप्रदर्श्यते राज्ञेनि जरत्तमेव याकृतः तांइंद्रागमनरूपांमा
यांशमया नीयउपसंहृत्य संक्षिपंते वशीक्रीयते १ सदा विक्षिपाश्रून्यत्वात्समेन आकाशादिनासमः
आभोगाः सुखाद्यवयवा स्थितिपर्यंस्य असंरंभमसाध्वसमहेलं वैयाव हारिकमर्घ्यपाद्यादिनापूज
नं उचितोत्तृपादि च कृतवान् अप्येकेनैक कारः केनचिद्रागद्वेषप्रधानप्रपंचबुद्धिदोषकेण २

श्रीवशिष्ठउवाच तांमायांशन्यमानीयचू डालासमचिंतयत् दिष्ट्याभोगेछयानायंक्षि
यतेवसुधाधिपः १ शांतःसमसमाभोगाएवं शक्रसमागमे असंरंभमहेछं चकृतवान्व्याय
हारिकं २ भूयएवमप्रपंचेन विमृशाम्येव सादरं रागद्वेषप्रधानेन केनचिद्बुद्धिहारिणा ३
इति संचिंत्य सा रात्रौ विंदावभ्युदिते वने गृहीतमंगनारूपं कांतामदनिकासती ४ वातेवहतिफु
ल्लास्ते मधुरामोदमांसले संध्याजप्यपरे नद्यास्तीरसंस्थे शिखिध्वजे संतानकलतागेहं नीरंध्रैः
पुष्पगुच्छकैः अभ्यंतं वनदेवीनां प्रविवेशमदान्विता ६ तत्र संकल्पितपुष्पशयने माल्यमा
लिना कंठे संकल्पितं स्रिगमादाय -- संस्थिता ७

गृहीतमंगनारूपमिति पदयोः कंठेसंकल्पितं कांतमिति च तल्पे संबंधः ४ फुल्लान्येपुष्पिततरूणितासं
पन्ने वाते मलमानिले वहंति सति नीरंध्रैः पुष्पगुच्छैरूपलक्षितं वनदेवीनां अभ्युद्धांतं संतानकलतागेहं
प्रविवेशेति परेणान्वयः ५ ६ तत्र माल्यैर्मालिता अलंकृता सती मायया संकल्पितं अंगनारूपं अनुरूपं
युवानं अंगनानामिवानुकृत श्मश्र्वादिव्यंजनबोडशवर्षीकृतिरूपं यस्य तथाविधं अतएव अश्मश्रु
लाकृतिविधजाल्कांतम् मनोहरतमस्रिगं विष्टभादायसंस्थितेत्यन्वयः ७

स्त्रीणां हि पुंवशीकारसमर्थं सौंदर्यं लाभ एवैकः पुंसा समागमे हेतुर्नाम यदि स्त्रियः पुंवशीकारसमर्थां
सुंदरतां याताः प्राप्ताः एकांते च पुंसा पुरो भवंति तदा तासां असमेन कश्चिच्छलः ननु अग्निसाक्षिकत
या विवाहितस्य भर्तुर्मन्युः शापश्चापि परपुरुषसंगनिषेधः जनापवादलक्षणश्चाक्रांदःस्वपातिव्रत्य
भंगश्चाविवेकदशापर्यालोच्यमानाः जारासंगमे हेतवः किं नस्युस्तत्राह मन्युरिति प्रबलतररतिरागवाधि

स्त्रियः स्वेदरतां याताः रहः पुंसां गसंगमे मन्युर्निषेध आक्रांदः सती लं किं करिष्यति २७
अबला स्त्री तथा बाला कुलाहमपराधिनी दोल महं सिनाथ संदमा वत्तो हि साधन २८
शिखिध्वज उवाच॥ मन्युर्न मन्तु बाले ते तवैद्यते स्वस्व दुमः केवलं साधुनि पलान्नेह लि
लाम हं वधूं २९ स्नेहलेन वनां तेषु पूर्ववत्स्व संगने वीतरागतया निसं सममेव रमा वहे
३० श्रीवसिष्ठ उवाच एवं समतया तत्र स्थिते तस्मिं शिखिध्वजे चूडाला चिंतयामास तत्सले
नोदिताशया ३१ अहो बत परं साम्यं भगवानयमागतः वीतरागतयाक्रोधो जीवन्मुक्तोव
तिष्ठते ३२ नैनं हरंति ते भोगा न महत्सोपि सिद्धयः न सुखानि न दुःखानि नापदो न च संप
दः ३३ चिंतिताः सकला एकं प्रयासेन म नंदिताः मन्ये महर्द्धयः कांता नारायणमिवापरं

तास्तेन जारसंगं निरोद्धुं समर्था इति भावः २७ अत एव क्षमापयामीत्याशयेनाह अबलेति २८ खे आका
शे द्रुमइव वधूं भार्यां निश्छामि २९ ३० तस्य सत्त्वेन रागद्वेषवासनाशून्यतया परीक्षित चितेन उदिताशया
हृष्टा ३१ अक्रोध इति छेदः ३२ ते इंद्र पार्थिताः भोगाः सिद्धयश्च ३३ चिंतिता मदभिप्रेताः सकला जीव
न्मुक्तालक्षणभूताः शांतिक्षमाधैर्यत्वप्रमादिरूपाः अनिंदिताः महर्द्धय एकमेनं प्रयांति प्राप्नुवंति आ

340

घ२ ति

१७ १८ १९ पालिकानि चित सर्वाणीत्यर्थः २० परस्परमीशितः अकृत्रिम इति यावत् २१ विजानता पुंसा यद्यदिष्टं मतं तत्तत्त्व एवं तादृशामेव परोपभोग्यमिति ज्ञेयमिति शेषः २२ नन्वत्वदपराधेन मम कुंभेत्र आविश्रंभइत्याशयेनाह अहमिति त्वं कुंभादिरेवेति शेषः अतो यदि कुतिं सितन्निः शंकं कुरु २३ २४

उपविष्टं ददर्शानन्यहेमशिलातले समाधिस्थमेकांते मनाग्विकसितेक्षणं १७ तं प्रदेशमुपागम्य लज्जावनमितानना तूष्णीमासीत् क्षणं स्विन्ना स्नाना मदनिकांगना १८ क्षणं शुकिर्विध्वजो ध्यानाद्विरतस्तामुवाचह असंततमधुरं वाक्यमिदमद्भुतमाधिया १९ तन्वि किं शीघ्रमेव त्वं विघ्नतानंदमागता आनंदायैव भूतानि यत्तत्कानि कानि चित् २० भूपस्तोयपतंगकुकांतं प्रणयवृत्तिभिः परस्परेशितस्ते हो दुर्भगो हि जगत्त्रये २१ अहमेवैतेन चाप्येनिनोद्विग्नं यामि मानिनि यद्यदि च मंकोके तादेवं विजानता २२ अहं कुंभ अतन्वंगी वीतरागा विहस्थितो दुर्वासः शापजा बाला त्वं दिक्षु सितव्याकुरु २३ मदनिकोवाच॥ एवमेव महाभागस्त्रीस्वभावो हि चंचलः कामो ह्यप्रगुणः स्त्रीणां न कोपं कर्तुमर्हसि २४ अबलाहमनेनास्मि यात्रो महति कानने तपिसंध्याजपपरे किं करोमि वरा किंका २५ अबलाबा

अनेन अस्मिन्प्रार्थितेति शेषः २५ अबला पत्या कृतातसारथ्या त्वातं अबलहीना अस्तवाता कपिणी एकांते जारं प्राप्यपतेः यो धनं प्रति बंधनकरो स एव अपरस्त्रीस्वभावइत्यर्थः पारिस्त्रिगे नपतिह तत्रालंगुति देवा संपन्ना रतिविघ्नेन स्वेअंगे देहे मनः प्राणादीनां विनिवेशितं भावेन तः स्थैर्यं न करोतीति तरलतरमनः प्राणभूतासंतप्यत इत्यर्थः २६

तस्मिन्तल्पेकरान्स्वचंगयामासपथ्याकामुकस्य दृष्टिर्ललनाछिद्रं द्रष्टुं अभितः करान्स्वकिरणान्प्रसा
रयतितद्वत् ॥२॥३॥ संगमस्तमुहूर्तकंप्रतिद्वाणगवितिशेषः कांचनीयंकंदरांविविशतुः ॥४॥

शनैराक्रमयामासशोभांद्रष्टुमिवानयोः तस्मिंश्चललनाछिद्रं दृष्टिरिवाभितः ॥२॥ लो
लःसंचरयामासकरानिंदुलतागृहे ते स्तैर्नवक पालापैरिदावभुदितेलय ॥३॥ तावासां
चक्रतुःकौतौदंपतीसुमुहूर्तकं अथोत्थापज्वलद्रत्नदीपाकांचनकंदरां ॥४॥

प्रकल्पितैस्तत्र वेधामलंचक्रुरितिशेषः तस्यावेद्यामध्येवैवाहिकंज्वलनंप्रतिष्ठाप्यचंदनदारुभिर्ज्वा
लयामासतुः ५४ तंज्वालितज्वालंदक्षिणावर्तशिखलाद्दक्षिणस्थंज्वलनंनियोज्यप्रदक्षिणंकृत्वा

पूर्णकुंभस्तथागंगावारिपूर्णैःप्रकल्पितैः ज्वालयामासतुस्तस्यामध्येचंदनदारुभिः ५४ ज्व
लनंज्वालितज्वालंदक्षिणस्तंमदक्षिणं पूर्वाभिमुखमेवाग्रेस्ताग्रे पल्लवविष्टिरे ५५ नियो
ज्यदंपतीकांतौतयोर्विविशतुःस्वयं सहुत्वातिललाजानिपावकाशिखिध्वजः ५६ उत्थायोस्था
पकांतासपाणिभ्यांस्वयमाददे अन्योन्यंशोभमानौतौभवाविववनेद्विवौ ५७ चक्रतुर्दंपतीतस्य
पावकस्यप्रदक्षिणं सदायंत्रानसर्व स्तेहृदयंप्रेमचापलं ५८ इदतुस्तौमिथोन्योन्यपस्मितकां
तमुखश्रियौ प्रदक्षिणात्रयंकृत्वालीजांस्सत्काप्यवन्हये ५९ भार्याबरोसमंतुष्टोकरोत्तस्यज
तुःक्रमात् स्मयमानमुखौकांतौचंद्रांविवनवादितौ ६० पूर्वोपरन्वितौपुष्पतल्पेविविशतुर्नवे
एतस्मिन्नंतरेचंद्रभ्रातुर्भागिंनभस्तलात् ६१

तस्याग्रेग्रेपल्लवविष्टिरे वाविशितुरितिपरेणान्वयः ५५ संभोगकालसान्निध्यसूचकैः ५५ ५६ भवश्च
भवानीचभवौपुमांस्त्रियेतिपुंशेषः शिवौमंगलस्वरूपौ ५७ परस्पामात्मदाने किंदायं किंदायंपरस्परं
ददतुःस्वदायमितिस्मायमानमुखौ ६० विवाहव्यापारेणघःप्रहरोविक्रांतइतिसूचयन्नाह एतस्मिन्निति नि २
चतुर्भागंचतुर्थभागं ६१

वा०टी०
नि०ह०
३५०

342

रामः
३५०

कुंभादिरूपेण त्वमेव किमिहासि कियत्कालं किमर्थं वाइह मत्संनिधौ तिष्ठसि यद्यपि कुंभस्थितिकाल
प्रमाणं जानास्येव तथाप्यस्याः वेषांतरेण कुंभागमनात् प्रागपिस्थितिसंभावना कियत्कालमिति प्र
श्नः २ अंगेन अवयवस्थानेन तज्ज्ञेयकालज्ञानव्यवहारेण अनुनयेन मे मवाकप्रवंधशैल्या ममजाया

कालमुत्पलपत्राक्षि कुतः प्राप्तोसि सुंदरि ।किमिहासि कियत्कालं किमर्थमिह तिष्ठसि २
अंगेन व्यवहारेण स्थितेनानुनयेन च ममजायाविलासेन तत्कालेवोपलक्ष्यसे ३ **चूडालोवाच** ॥ एवमेव प्रभो विद्धि चूडालास्मि न संशयः अकृत्रिमेण देहेन लब्धास्म्यव म
3 43 मात्मवपं ४ कुंभादिदेहनिर्माणैस्त्वां बोधयितुमेव मे प्रपंचः शतशाखाल मिहपातितोवनांत
रे ५ यदा राज्यं परित्यज्य मोहेन तपसे वनं त्वमागास्तत्प्रभृत्येव त्वद्बोधायाहमुद्यता ६
अनेन कुंभदेहेन मयैव त्वं विबोधितः कुंभादिदेहनिर्माणं त्वां बोधयितुमेव मे ७

याश्चूडालायाः प्रसिद्धेन विलासेन तस्याः कलाम्रूर्तिरिव उपलक्ष्यसे दृश्यसे ३ अकृत्रिमेणास
हजेन ४ ५ ६ तत्प्रभृति तदाप्रभृत्येव ७

तंएवंगुणविशिष्टत्वात्स्वच्छतांतस्मारणयोग्यमहं तमेनंप्रतिस्मारयामि ३५ ३६ युक्तयोगधारणावती
समुद्गकात्संपुटकाल्लिंगितेव ३७ प्राणयेभर्तृचित्तानुरंजनैपेशलांचूडांदयितांपूर्वदयितां ३८
माधवेवसंतेसमुदितांपद्मिनींकमलिनीमिव अथवासमुदितांसमृद्धांआविर्भूतांवामाधवसावि
द्भ्योःपद्मिनीयप्रहस्तांश्रियमिवरामावतारावसानेरामस्यविष्णुभावेप्रावसीलालेनभूमितलप्रवि

आत्मवृत्तांतमखिलंतमेनस्मारयाम्यहं कुंभस्तपमिदंत्यक्त्वाचूडालैवभवाम्यहं ३५ इतिसं
चिंत्यचूडालाचूडालावपुरदाता दर्शयामासतत्राशुअकामदनिकावपुः ३६ तस्मान्मदनिका
देहाच्चूडालानिर्गतेवसा वभाववपुयोयुक्तानिर्गत्येवसमुद्गकात ३७ तांददर्शनवद्योगीपुनः
प्रणयपेशलां कांतांमदनिकामेवचूडालांदयितांस्थितां ३८ समुदितामिवमाधपद्मिनीमुप
गतामिवभूमितलाच्छ्रियं प्रकटितामिवरत्नसमुद्गकात्पविददर्शनि जांदयितांनृपः ३९
इतिश्रीवाशिष्ठेनिर्वाणप्रकरणेअष्टोत्तरशततमःसर्गः॥१०८॥ श्रीवशिष्ठउवाच॥ अथतां
दयितांदृष्ट्वाविस्मयोत्फुल्ललोचनः शिखिध्वजउवाचेदमाश्चर्याकुलयागिरा १

ध्यांततोभूमितलात्पुनरुपगतांश्रियमिवरत्नसंपुटकात्प्रकटितांरत्नश्रियमिवच नृपःनिजांदयितां
चूडालापरिददर्शेत्यर्थः ३९ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेअष्टोत्तरशतत
मःसर्गः॥१०८॥ दृष्ट्वेति दृष्ट्वानृपोध्यानाद्व्युत्थायसर्वेदंविस्मितः तुष्टःप्रश्न मस्यचूडालामालिंग्याज्ञान
यान्निशाइदंवक्ष्यमाणं १

लद्दम्पलोचनस्थैर्यहेतोर्ममसोऽज्ञीभावादेवादद्दयस्थितलोचनं यथास्यात्तथा आस्तां प्रणय पेश
लंपयास्यात्तथाकांतांप्रतिउवाचेतिपरेणान्वयः १८ १९ रतेनिर्गतिः स्पंदोऽनुरागरसोयस्मात् अत्यं
तमाधुर्यादिविशेषगुणचत्वष्टयविशिष्टः किंपसमाणः वित्तीर्णइतिभावत् २० भर्तुः अर्थेनिपुरुषार्थ
सिद्धिप्रयोजनेनहेतुना २१ यथाभर्तृस्नेहवुध्यासावुद्धिः २२ धीःश्रीरित्याद्याः दत्तकन्याऽऽकारे

ऽन्मुक्तभुजमास्तांतावलद्दयस्थितलोचनं घनानंदः हयोस्थितलात् स्त्रीप्रणयपेशलं १८ कांतां
चि॰ वकसंलग्नकरः प्रोवाचभूपतिः अत्यंतमधुरः स्निग्धः कांतः स्वकुलयोचितां १९ गुण
अरतिनिस्यंदः स्वादुनमिमस्तादपि किंपसमाणस्तन्वध्या लया वालेंदुमुग्धया २० आनुभूत
ऽऽअल्केशोभर्तुरर्थे नदारणः एवंदुरुजरातस्मात्संसारकुहरा दहं २१ उत्तारितोपयाबु
ध्यासाहिकेनोपमीयते अरुंधतीशचीगौरीगायत्रीश्रीः सरस्वती २२ समस्तापेलवायंते
तवतन्वागुणश्रया धीःश्रीःकांतिःक्षमामैत्रीकरुणाद्यासुसुंदरी २३ कांता स्वाकारकांतास्तु प्र
॰ थमेवाभिलक्ष्यसे परेणाध्यवसायेन लया हमववोधितः २४ केनप्रत्युपकारेण परितुष्यति
मेमनः मोहाद्दनादिगहनादनं तगहनादपि २५ पतितं व्यवसायिमतारयंतिकुलस्त्रियः शास्त्रा
र्थगुरुमंत्रादितथानोत्तारयन्त्यमं २६

एतसौंदर्येणकांतासुस्त्रीषुश्रेष्ठाः प्रसिद्धास्तास्वपित्वंप्रथमाश्रेष्ठासतीवाभिलक्ष्यसेइतिपरेणान्वयः २२ २४
कृतार्थीयास्तेमनः केनप्रत्युपकारेण परितुष्यतियेनतुष्यति तादृशप्रत्युपकारोदुर्लभइतिभावः २५ या

344

ससंभ्रमकाल्यनिध्यानेनप्राप्तुक्तयोगधारणया ८ पश्यसिहहासि परिकंतादशधारणानुकूलासनादि ९ १० आवर्तमानक्षणक्रममिति अत्राप्याङनुकृष्यते ११ १२ पुलकोज्वलतांगतो विसार्य आलिलिंगेति परेणान्वयः गलदंगं छिन्नाववदचत्वारि क्रियाविशेषणानि १३ भावशब्देनात्राभिव्यक्तः परस्परगुणानुरागलक्षणः स्थायिभावः पः पादयोः वाचामगोचरः परमानंदरूपः शृंगाररसोबभूव १४ सः वासुकि

मायया न लकुंभाहिकं चित्तसंमहीपते अथो विदितवेद्यस्त्वं ध्यानेनैतदखंडितं ८ सर्वंपश्यसि तत्वज्ञ ध्यानेनाश्ववलोकय अथचूडालयेत्युक्तोवध्यापरिकरंन्वपः ९ आलोदंत्तं विशेषेण ध्यानेनामलमेहात आस्वराज्यपरित्यागाच्चूडालादर्शनावधि १० सर्वंमुहूर्तं ध्यानेन चालोदंतं ददर्शसः आराज्यसंपदित्यागाद्वर्तमानक्षणक्रमं ११ सर्वमालोक्य भूपालो विरराम समाधितः समाधिविरतो हर्षविकासिनयनांबुजः १२ विसार्यतरसाबाहू पुलकोज्वलतांगतो गलदंगं चनस्नेहं मुंचद्वाष्पस्फुरत्स्पृहं १३ आ लिलिंगच्चिरं कांतां नकुलो नकुलीमिव तयालिंगनेतस्मिंस्तत्रभावो बभूवपः १४ नसवासुकि जिह्वाभिर्वक्तुं हर्षेणशक्यते दिविस्थाविवपंकेनक्तौ तालिवमिलितनू १५ शैलाविव समुत्कीर्णौ क्लिष्टावास्तां चिरं प्रियौ मुहूर्तेन गलद्धर्मजलौ पुलकपीवरौ १६ गाढविश्लथतामीयान्निम्पलस्तौ शनैः प्रियौ अमृतापूर्णहृद्रूपौ संभून्महद्यौ

जिह्वाभिरपिवक्तुं नशक्यत इत्यन्वयः दिविस्थौ चंद्रसूर्यौ वमायामिव मिलत्तनू पंकेनार्द्रमृदाकृत्ताविव १५ शैलौ एकशिलासमुत्कीर्णौ परस्परालिंगितमूर्ती इव क्लिष्टौ मिलितौ चिरंआस्तां १६ आनंदातिशयेन

ता १

साधयंलिसाशीः काकुर्वासाधयितंनयाकुर्वतीसर्थः जगज्जालस्थजालस्यतटे पराविधौविश्रांतः सन्तत्वतः
बुध्यसे कच्चिदिति व्यवहितेनान्वयः ३७ तं प्राक्तनं पयोव्रतो यवासादि मोहं चित्तस्थं समनुपश्यसि कच्चित्तत्र
धियः अपद्यदृशापापेलवतां कोमलतां ३९ ४० कथं कीदृशं किंसमुतत्स्थमितिसर्थः स्वमनोमिपूर्णनीला
ज्वमालासरतः सा दृश्यादसरतस्तथाविधे विलोचने यस्यास्त स्याविधेहे चूडाले ४१ ममप्रसंगालभूता

तमिदानीं तथासर्वाः साधयंतः कुलांगनां चूडालोवाच बुध्यसे कांत विश्रांतो जगज्जालतटे विभो
३७ आद्यं तं प्राक्तनं किंचिन्मोहं समनुपश्यसि इदं करोमि नेदं त्वं प्राप्नोमीदमिति स्थितिं ३८ अंतर्हं
सम्रितां कच्चि दृशोपेलवतां धियः तास्तुच्छस्थ माकलनास्सः संकल्पककल्पना ३९ त्वयिनाद्या
वलोकं ते देवव्योम्नीवपर्वताः किंसमग्रांगसंपन्नः किंनिष्ठोसि किमीदसे ४० कथं पश्यसि या आसं
देहचेष्टाक्रमं विभो शिखिध्वज उवाच स्वमनः पूर्णनीलाज्वमालासारविलोचने ४१ त्वमेवय
सपस्यांतस्ततस्याहमुपस्थितः निरीहोस्मि निरंशोस्मि नभःस्वस्थोस्मि निःस्पृहः ४२ शांतोस्मह
र्षरूपोस्मि चिराय हमहांस्थितः तां दृश्यामुपयातोस्मि यतः अत्रनैकवर्त्मनि ४३ प्रतिबोधं त्तिसहसा
नयांहरिहाद्यः नकिंचिन्मात्रनिष्ठोस्मि स्वस्थ आसनमास्थिता ४४

त्वमेव साल्वंमोहस्य विवेकस्य तत्वदर्शनस्य वा यस्य यस्यांतः अहमपि उपपरसमीपमहं तत्प्रसंगालतया आस्थितया
चेदानीं त्वं यथा पश्यसि तथैवाहं पश्यामि स्वानुभवेनैव ममाविधिपितिर्ज्ञातव्येसर्थः तामेव व्रूपं च दर्शयति निरीहइ
साद्विना ४२ अर्थरूपः परमार्थसत्वरूपः अनमिहदेहादौ अहंभ्रमंसत्का चिराय बहुकालोत्तरवस्तुतो याहं रामः

345

२७ २८ निरिच्छायाः कृतकृत्यायास्तेप्रत्युपकारेहमसमर्थइत्याह निरिच्छायाइति २९ कुलांगनास्वन्येत्यादि
तिशेषः लोकेप्रसिद्धाः सर्वाः कुलांगनास्त्वयाग्रधुनाजिताइतिशेषः ३० नारीणांसौजन्यादिगुणोत्कर्षचर्चासु

यथेताः स्नेहशालिन्यो भर्तॄणांकुलयोषितः सखाभ्राता सुहृद्भृत्यो गुरुर्मित्रंधनंसुखं २७ शास्त्र
मायतनंदासः सर्वंभर्तुः कुलांगनाः सर्वदासर्वयत्नेन पूजनीयाः कुलांगनाः २८ लोकद्वयस्य स
म्य कृत्सर्वथासुप्रतिष्ठितं निरिच्छायाः प्रयातायाः पारंसंसारवारिधेः २९ कथमस्योपकारस्यक
रिष्येऽहंप्रतिक्रियाः मन्येकुलांगनालोकेजिताः सर्वास्त्वयाधुना ३० नारीसौजन्यचर्चासुत्वम
देव्यग्रणीर्भविष्यसि त्वांनिर्मितवतोधातुर्गुणजालातिशायिनीं ३१ मन्येप्रकुपितानूनमरुंधत्यादि
काः स्त्रियः सतीत्वंतपसो जन्यगुणरत्नसमुद्गिके ३२ एहिमेत्वद्गुणौघस्य पुनरालिंगनंकुरु
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इत्युक्त्वामग्नसावाद्धीचूडालांशिखिध्वज ३३ आलिलिंगपुनर्गाढंनकुलो
नकुलीमिव चूडालोवाच देवशुष्कक्रियाजालपरेत्वय्याकुलात्मनि ३४ भूयोभूयोमयामहंत
ददर्शदुःखिताभवं तेनत्वद्बतोधात्मास्वार्थएवोपपादितः ३५ मयात्तदत्रकिंदेवकरोषिप्रभजो
रवं शिखिध्वजउवाच त्वयाय्यावयोरेहस्वार्थसंपाद्यतेशुभः ३६

प्रथममग्रपदेऽग्रणीर्भविष्यसि ३१ त्वापेक्षयागुणजालैरतिशायिनीं त्वांनिर्मितवतोधातुर्विषयेप्रकुपिताइ
त्यन्वयः त्वमेवसतीपतिव्रता ३२ ३३ ३४ ३५ ३६

इदं नरोभ्वतइतिप्रतिषिध्यतइतिप्रतिषेधः कार्मणिप्रजातं नजानामि ५२ कदाचिद्युत्थानकालेमतमभिमतं ५३
अंबरमाकाशमिवानिर्लेपोदासीन्यपूर्णतासुंदरः जानातिकर्तव्यतयेतिप्रश्नः ५४ धारयिष्यामिहृदिसंमता
स्मीतिपावज्ञलितमिष्टं इच्छातद्विषयजातं यस्मात्तथाविधेनइष्टग्रहणसाधिष्ठसाक्षुपलक्षणं ५५ ५६

किमिदंवीप्रभोब्रूहिसेन्वितेतेमहामते **शिखिध्वजउवाच** प्रतिषेधेनजानामिप्रजानाम्यभिवां
स्थितं ५२ यदाचरसितन्विलंकदाचिद्देइमितथा यद्यन्मतंतेसकलंतथास्त्वविकलंप्रिये ५३
नकिंचिदनुसंधायऽजानाम्यंबरसुंदरः यदेवकिंचिज्जानासितदेवकुरुसुंदरि ५४ तदेवधा
रयिष्यामिप्रातिविंवंयथामणिः चेतसागलितेष्टेनयथाप्राप्यमनिंदितं ५५ नस्तौमिनच
निंदामियदिच्छसितदाचर **चूडालोवाच** यदेवंतन्महाबाहोसमाकर्णयमन्मतं ५६ आक
ल्पंजीवन्मुक्तौत्संस्त्वदेवाहर्तुमर्हसि सर्वत्रैक्यावबोधेनमौर्व्यमभुवान्विता ५७ निरीहास्तावदाक
शावशिष्टाःसंस्थितावयं प्राप्तंगेषणमस्माकंतादृशंतदनेनाणं ५८ यस्त्राणेनवणेकोत्रचिन्मात्रो
भ्यस्तोहिकः तस्मादाद्यंतमश्नेनुपेवयंपुरुषोत्तम ५९

आह तुमिन्वयितुं ५७ एवंच राज्यभोगाद्युपेक्षणं ५८ तत्रोपपतिमाह यद्यस्मात्कारणत्राणेनांचवृन्दादीनांमु
त्यत्राणस्यचस्वरवोचितविषपानेवाणेसति अत्रपरमात्मनिकोनि शापःनचाज्ञानामिवतत्त्वविदोत्तःकारणंदे
हेंद्रियादितादात्म्याध्यासोस्तियेनेंद्रियाणांविषयभोगाभ्यासेनमालिन्येऽप्यात्मनोपिमालिन्यप्रसुक्तिःनिष्किंपा
संगचिन्मात्रभूतोहितत्त्ववितकःभोगानभ्यसतेनकश्चिदिलर्थःअस्यतेर्विकरणं पदव्यलयस्त्वांदसःतस्मा
दारब्धभोगमात्रेणतदभ्यासे वनमालिन्यप्रसक्तोस्तद्रा गांतेमध्येतदंत तरालेचववयंपेस्वभावास्तेत

शा

सएवाहंभ लास्थितद्सर्पः अहंप्रसवक्तुवण चित्तैकवर्त्मन्यधिष्ठितस्तांनिरतिशयानंददृशामुपयातोस्मि
यांप्रयत्नसहस्त्रैरपिविघ्नः प्रवृत्ताहरिहरादयोमहाप्रभावाअपिनप्राप्तिं धंतिनचिरस्थितुंशक्नुवंति
सस्सहनदेवाअन्नाम्स्सा ईशितेआत्माहोवासन्यवर्ती तिभ्रतेःअहंहेपस्मान्मनोहायनाघटनाद्वैतिभा
वः४३ ४४अयंदृश्याकामवर्गः इतरतत्कारणं ४५ सत्प्रमबाधितवस्तुतजोविवात्सपीदिमंडलाद्वहिःप्र
यातेनभितावपतितेनचनभोमात्रविसारिणप्रकाशेनालोकेन ४६ जगतःसर्वं वैषम्यंनेतास्मिविगताश निरस्पस्य १

आभोगंहंविमुक्तोस्मिसंसारेणालिलोचने नलब्धोस्मिनखिन्नोस्मिनायमस्मिनचेतरत् ४५ न
स्थूलोस्मिनसूक्ष्मोस्मिससमस्मिचसुंदरि तेजोविंबात्पपातेनभितावपतितेनच ४६ दर्पातिश
पमुक्तेयनप्रकाशेनास्मिवैसमः शांतोस्मिसामनेतास्मिस्वच्छोस्मिविगताशयः ४७ परंनिर्वाणए
वास्मिसदृशोस्मिपतिव्रते यत्तदस्मितदेवास्मिवक्तुंशक्नोमिनेतरत् ४८ तरंगतरलापांगेगुरु
स्त्वंमेनमोस्तुते प्रसादेनविशालाक्ष्यास्तीर्णोस्मिभवसागरात् ४९ पुनर्मलंनकल्लामिशतधा
तसुवर्णवत् शांतःस्वस्थोमदुपत्तोवीतरागोनिरंशधीः ५० सर्वातीतःसर्वगश्चस्वमिवायमहं
स्थितः चूडालोवाच एवंस्थितेसकलप्राणेप्राहदयप्रिय ५१

योगनिर्मलकः ४७ हेपतिव्रतेसतीव्र तेइतिपाठेसतीनांव्रतमिवव्रतंयस्याइतिकुलसापतिव्रतेइत्येवार्थः अ
थवासमासात्तवस्वरूपनिष्ठालक्षणेव्रतेसदृशः तुल्यपूर्णोलोभतीर्णोलप्यः ४८ ४९ शतवारंध्मातंअग्नौ
शोधितंयत्सुवर्णंतद्वत्यतःस्वरूपनिष्ठायामसंतोष्युक्तः निरंशानिर्वासनाधीर्यस्य ५० ५१

६८ मिथुनेद्वंद्वे ७० ७१ यथासंस्थानंयथास्थितं ७२ चिरदंपत्योः प्राचीनजायादंपत्योः ७३ दिनान्वारंसायंसं
ध्यांसमास्कारोमिद्दयुक्ते दिनान्वारता परस्परेश्लिष्टंसंभोगाय सोत्कंठावपि निर्वासितत्वादनुत्कंठौ ७४ ७५

नस्त्रयायममस्वगेनिराज्यनापिचक्रिया यथास्थितमविद्दधतिष्ठामित्वस्यचेष्टिता ६९ इदं
सुखमिदंनेतिमिथुनेद्वयमागते सममेवपदेशांतेतिष्ठामीहयथासुखं श्रीशिखिध्वजउवाच युक्त
मुक्तंविशालाक्षिलयैतत्समयाधिया कोवार्थःकिलराज्यस्यग्रहेत्यागेपिवाभवेत् ७१ सुखदुः
खदशाचिंतांसंत्यज्यगतमत्सरं यथासंस्थानमेवेमौतिष्ठावःस्वस्थतांगतौ ७२ यतितत्र
कथालापंकथनेनतयोर्द्वयोः कांतयोश्चिरदंपत्योर्वासरस्तनुतांययौ ७३ यथास्यायदिनान्वा
रंयथाप्राप्तमनिंदितौ सोत्कंठावप्यनुत्कंठौचक्रतुःकार्यकोविदौ ७४ सर्गोसिद्धिमनाद्दृत्त

347 स्यतुःपूर्णावितसौ एकस्मिन्नेवशयनेतस्तैःप्रणयचेष्टितैः ७५ सान्यतीयायरजनीतयोर्जीव
न्मुक्तयोः तद्भोगमोहसुखयु त्वयोःस्वपंसमाश्रांस्ततोःप्रणयवाक्यविलासगर्भ उत्कंठितां
प्रणयिनोर्द्धियमानयंती दीर्घामुहूर्तवदसौरजनीजगाम ७६ इतिश्रीयोगवाशिष्ठेमोक्षोपाये
निर्वाणप्रकरणेपूर्वार्द्धेचूडालाप्रकटीकरणंनामनवोत्तरशततमःसर्गः॥ १०८॥

तस्यारस्यानुभवसिद्धभोगमोहासुखंस्वयंप्रणयवाक्यविलासगर्भंयियासातयाश्राशंसतीःकथयतोस्तयो
र्धियमुत्कंठितांसोत्कंठतामानयतीरजनीदीर्घापिमुहूर्तवज्जगामेत्यर्थः ७६ इतिश्रीआर्षेयरचितेरा
मायणेयोगवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्द्धेचूडालाप्रकटीकरणंनामनवोत्तरशततमःस र्गः॥१०८॥

इमं प्रायुःशेषकल्पकालं ६० तस्मादाद्यंतमध्येष्वपि सस्याचोंति एमपि संभावयंस्तज्जिज्ञासमानो राजा पृच्छति वय मिति ६१ तदभिप्रायानुसारेणैव चूडालापितदर्थं वर्णयति वयमिति ६२ तत्रशेषशब्दस्यार्थांतरमाह मोहमिति ६३ कांतानामंतःपुरस्त्रीणां ललामः भूषणभूतामत्यामिभविष्यामि मत्ताः हृष्टाः वास्तव्याः पुरवासिनो यस्यांम नदादिनि पुरीविशेषणानि मधुमासलताल द्मीसाम्यापादकानि ६४ ६५

शेषमेकं परित्यज्य तत एवे स्थिताववयं राज्येन संप्रतेनेमं काले नीता क्रमेण वै ६० विदेहतां प्रया स्यामः प्रभो कालेन केनचित् शिखिध्वज उवाच वयमाद्यंतमध्येषु कीदृशास्तरलेक्षणे ६१ शेषमे कं परित्यज्य तिष्ठामः कथमेव वा चूडालोवाच वयमाद्यंतमध्येषु राजानो राजसत्तम ६२ मोहमेकं परित्यज्य भवामः पुनरेव ते त्व एव नगरे राजा भव त्वं सा स्वने स्थितः ६३ ललामोन नु कांतानां महिषी ते भवाम्यहं सन्त्वामत्तवास्तव्यान्त्यमपुनरवांगना ६४ सपताका ध्वजलक्ष्मीपुष्पवृ कदिग्णिपुरी लसद्भूम्यासमजर्पाराणेसुष्पालिमालया ६५ मधुमासजयालक्ष्मीमाचिरा ‌द्व तुलासमा श्रीवसिष्ठ उवाच इति चूडालयाप्रोक्तो विहस्य सशिखिध्वजः प्रोवाच मधुरं वाक्यमहत्व विगतज्वरः ६६ एवं चेत तद्धि बाला हि स्वायतानस्त्रिविष्टपे तद्धि भागश्रीमस्तास्तन्निवसामि न किं प्रिये ६७ चूडालोवाच न राजन्मम भोगेषु वांछावापि विभृतिषु स्वभावस्य वशादेवयथाप्राप्तेन मे

६८ यदितेमपासहभागेष्वास्ति स्तर्हिं इंद्रेण प्रार्थितः दिव्यभोगा एवभुज्यतां किं मानुषैरिति राजाह एवं चेदि ति ६७ ६८

प्रियेकमलपत्राक्षित्वयात्संकल्पसंभवं महाविभवमुद्दामसैन्यमाहर्तुमर्हसि ११ इतिकांतवचः
श्रुत्वाचूडालावरवर्णिनी सैन्यंसंकल्पयामासप्राङ्कुद्यनमिवोन्मदं १२ तेन्यंददशतुस्तौवाजिवा ता २
रणसंकुलं पताकापूरिताकाशंनीरंध्रीकृतकाननं १३ तूर्या रवघनछैलगुहागहनकोटरं
१४ तत्रगंधद्विपरवेकृतपार्थिवमंडले रोहितेहृष्टसामंतेराक्रांतोन्मदपदातौ १५ ततःशिखिध्वजो
राजामहिष्यासममिष्टया पदातिरथसंबाधंकर्णेनातिबलोब लं १६ च चालाचलंचालित्वा
सेनयासततोवनात् भिंदन्निवरसातशैलंबात्य येवाम्बुभीमया १७ तस्मान्महेंद्रशै लेंद्राञ्च
348 लितःसमहीपतेः पथिपश्यन्नरीन्देशान्नदीग्रामान्सजंगलान् १८ दर्शयन्स्वप्रियायास्तमा
लब्धवृत्तांतसंचयं प्रापाल्पेनैवकालेनस्वांपुरींस्वर्गशोभना १९ तत्रतेतस्यसामंतास्तदागमर्मा न २
दृताः विविदुर्जयशब्देननिर्जग्मुश्चोदिताशया: २०

सहसंकल्पसैन्येन गजेन सुपुरंगतौ तौ कृत्वा सुचिरं राज्यं विमुक्तौ विविशतुः इति वाप्ते समुद्गके जगत्प्रकाशकमणाणविव समुदिते सूर्ये चित्तमस्मवरे स्थिति सति १ नानामरुणापाते चक्षुषीव अंबुजाकरे विकसति २ ३ सप्ताब्धिवारिभिः पूर्णं पुरःस्थितं रत्नकुंभं राज्याभिषेकाय संकल्पयामास ४ तत्राजानं ५ संकल्पमात्रेणोपगतत्वयो

श्रीवसिष्ठ उवाच ततः समुदिते रूपे चित्तमर्कैरस्थिते समुद्गकादिव जगल्लग्ने तस्मिन्विनिर्गते
१ विकसत्यरुणापाते चक्षुषीवाम्बुजाकरे आचारे चैव लोकेषु प्रसृते व्यर्करश्मिषु २ दंपती तौ समु
त्थाय कृतसंध्याक्रमौ स्थितौ पद्मासने स्तुतिं गध्ये कांतौ कांचनकंदरे ३ अथोत्थाय तत्र चूडा
ला रत्नकुंभं पुरःस्थितं कांतं संकल्पयामास पूर्णं सप्ताब्धिवारिभिः ४ तेन मंगलकुंभेन तं पूर्वाभिमु
खस्थितं भार्याभिषिक्तवान्कांतं स्वराज्ये मिथिवेचसा ५ संकल्पोपगते हैमे स्वाभिषिक्तं स्वविष्टरे स्थितं प्रो
वाच तन्वी सा चूडालादेवक्षपिणी ६ केवलं मौनमुत्सृज्य तेजःशांतमिदं प्रभो अष्टानां लोकपाला
नां तेजस्त्वं भर्तुमर्हसि ७ चूडालयेति संप्रोक्तो वने राजा शिखिध्वजः वदन्नेवं करोमीति महात्मा
जल्पमायया ८ अथ प्रतीहारपदे तिष्ठन्तीमाह मानिनीं अद्य देवीपदे राज्ञी त्वां करोम्यभिषेकिनी ९
इत्युक्त्वा सरसि स्नाप्य महादेवीपदे तया अभिषिक्तां नृपः कांतामाह निजां प्रियां १०

जो विष्टरे सिंहासने ६ मौनं मुमुक्षुनियोग्यसिदं शांतं तेजउत्सृज्य शासनयोग्यमिंद्रादीनां तेजोभर्तुमर्हसि ७ ८
पदाभिषेकाभावात्प्रतिहारपदधारणा लस्थानं तत्र विनयातिष्ठतीं देवीपदे कृताभिषेकास्याने ९ १०

पूर्वार्द्धेनाशिखिध्वजस्थितिमनूद्यतांरामंप्रतिकर्तव्यतयोत्तरार्द्धेनोपदिशतिभुक्त्वेतिसशिखिध्वजःदीर्घका
लंभुविसकलमहीपानांचूडामणिर्भूत्वास्थित्वाअनेकान्भोगान्भुक्त्वाअच्युतमजंपरंपदंसलेसन्मात्रंत
द्वत्त्वंहेरामत्वमपिआगतंप्रारब्धप्राप्तंप्रकृतकार्यजातमनुस्मरन्विशोकःसमाधौतिष्ठअथवास्वयं
न्१
भोगा१

भुक्त्वाननेकान्भुविसकलमहीपालचूडामणिःस्थित्वावैदीर्घकालं परममनुत्तपदंप्राप्त
वान्सत्वशोभ एवंरामागतंत्वंप्रकृतमनुसरन्कार्यजातंविशोकस्तिष्ठोत्तिष्ठस्वयंवाप्रसभ
मनुभवन्भोगमोहादिलक्ष्मीः ३० इतिश्रीआर्षेपरनिर्तेमहारामायणेदेवदूतोक्तेद्वाविं
शत्सहस्रांसंहितायांवालकांडेवाल्मीकीयेयोगवाशिष्ठेब्रह्मदर्शनेमोक्षोपायेनिर्वाणप्र
करणेपूर्वार्द्धेशिखिध्वजोपाख्यानेशिखिध्वजनिर्वाणंनामदशोत्तरशततमःसर्गः ११०

349

प्रसभंमोहज्ञानलक्ष्मीमनुसरन्नातिष्ठव्युत्थितास्तिष्ठतवसमाधिव्युत्थानयोर्नफलभेदोस्तीत्यर्थः ३०
इतिश्रीआर्षेपरन्विरेमहारामायणेदेवदूतोक्तेद्वाविंशत्सहस्रांसंहितायांवालकांडेवाल्मीकीयेपूर्वा
र्द्धेयोगवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेब्रह्मदर्शनेनिर्वाणप्रकरणेशिखिध्वजनिर्वाणंनामदशोत्तरशतत
मःसर्गः ॥ ११० ॥ रामायनमः ॥

२ १

लाजांजलीनां पुष्पांजलीनां च व्रातैः परं परमुत्तरोत्तरं २२ सभ्यभौ स्वास्थाने अचलं कैलासमिवोच्छ्रितं २३ सेस्तेर्लौकिकशास्त्रप्रसिद्धेर्दधिदूर्वादिलतयां रवर्वीणां छत्रचामरादिभिर्नृपयोग्यैर्मंगलैः संप्लुतं २४ अंतःस्वा निखाभिमतसमाधिभोगादीनि २५ देहधारणं क्रियतः विदेहकैवल्यसुखे प्रतिष्ठितोऽभूदित्यर्थः २६

एकं तां संप्रयातेन तां रत्नर्पणिनादिना बलदर्पेन तेनासौ विवेश नगरं नृपः २१ लाजपुष्पां जलिव्रातैः शतशः पौरयोषितां वणिङ्मार्गमिसोपश्रुपन् परं परमनुत्तम २२ पताकाध्वजसंबाधं मुक्ताजालमनोरमं नृपगेयपरस्त्रीकं स्वभूमावचलस्थितं २३ प्रविश्य पप्रच्छ ते तैः संप्लुतं नृपमंगलैः साम्यवद्ग्मानयामास प्रणतं प्रकृतिव्रजं २४ पुरो सह मृगांकुशादिनसल्पकमुत्तमं अकरोद्राज कार्याणि स्वानि स्वांतःपुरे नृपः २५ दशवर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा महीतले सह चूडालया रामवि रतो देहधारणत २६ देहमुक्त्यानिर्वाणमस्नेह इव दीपकः अतुनर्जन्मानिरामजंगामेति महाम ति २७ दशवर्षसहस्राणि समदृष्टितया तया राज्यं तपारमप्यापि निर्वाणपदमासवान् २८ विगतभयविषादो मानमात्सर्यमुक्तः प्रकृतसहजकर्मा भुक्तनिराजबुद्धिः इति सम सम दृष्टिः सुमार्येषिजिता दशशिरसहस्राण्येकराज्यं चकार २९

तदेव स्पष्टमाह मितिरिति अनपायामुक्तरीत्या २७ राज्यं कृत्वा तया चूडालया सह आरम्य आसमंतात् क्रीडयि त्वापि २८ भुक्तेष्वपि भोगेषु नीरागा बुद्धिर्यस्य सममेषोऽपि समदृष्टिः पंस्य सः आर्यः शिखिध्वजः इति वर्णितप्रकारे ण वोधेन कामलक्षणं मृत्युं जित्वा दृशशशिरसहस्त्र प ल द्वितवर्षसहस्राणि जंबू द्वीपे एक राजसभाव

९ महाशयाःसेरुवदस्थिराशयाः ११ त्रिषुपंचसुवर्षेषु अप्राप्तविश्रांतिः तच्चित्तपरिपाकतारतम्यंविज्ञापयन्नेवंसाज्ञ
पितरमागतंप्रापेत्यर्थः १२ १३ १४ द्विवमाकाशं १५ सन्निहितस्वदेहमपिकालिकशारदाभ्रान्तेतिपावत् १६
पुनरस्यादृष्टेमुत्तरश्लोकेदपमा नमनादयस्ततःप्रक्रमोऽयं कथंचशारदाभ्रान्तासमोभवत्तत्राह तत्याजेति क

श्रीवशिष्ठउवाच इत्याकर्ण्यवचोवाक्यंपितुःपरमपावनं सर्वमेवपरित्यज्यजगामैकांतकान
नं १० बहून्समतीत्येसजन्मनोद्वेगाय वभूवहसयोगेचवियोगेचमहात्मोहिसमाशयाः ११ अथव
र्षेषुजातेषुत्रिषुपंचस्वसोनघ पुनःप्रापमहारण्येकस्मिंश्चित्पितरंकच १२ यदृच्छयाभिवाद्यै
नंसमालिंगितपुत्रकं अपृच्छद्वाक्यतिंभूयःसकचःकांतयागिरा १३ कचउवाच अद्येद
मष्टमंवर्षंसर्वत्यागःकृतोमया तथापितातविश्रांतिंनाधिगच्छाम्यनिंदितां १४ श्रीवशिष्ठउवा
च एवमार्तवचस्तत्रकचेवदतिकानने सर्वमेवत्यजेत्युक्त्वा वाक्यतिर्दिवमुद्ययौ १५ गतेतस्मि
न्कचोदेहावतंलावण्यमप्यत्यजत् गतेंद्रभ्रार्कतारेणशारद्याम्नासमोभवत् १६ पुनर्वर्षत्र
येणैव कस्मिंश्चित्काननांतरे तत्याजप्रावृद्वर्षादिशारदीवनभत्तलं १७ उवासैकोदिगंते
षुशांतमन्युर्वपुःश्वसन् दूयमानमनाःप्रापतमेवपितरंगुरुं १८ कृतसूजाक्रमोभक्त्या
समालिंगितपुत्रकं अपृच्छत्सकचोभूयःस्वेदगद्गदयागिरा १९

चिजिरिणुहाम्रयेणंवुवर्षादितत्याजपरिजहार १७ शरदादौलक्ष्यविहंगंतेषूवासएवंदूयमानमना
एषःपुनर्वर्षत्रयेणकस्मिंश्चित्काननांतरेतमेवपितरंगुरुमागतंप्राप १८ १९

राज्यं राजेव पित्रा त्वं सर्वं संत्याजितः कचः अतेहं कारसं सागात्म्रोभिरदिति वर्ण्यते अनेन मार्गेण गच्छन्न
खिद्यसे निष्ठा सर्वत्वे दोभविष्यसि १ बुध्या अवष्टभ्य परमार्जितपाहष्टमवलंतस्तूष्णींदपदंपेन २ भोग
मोक्षमयस्त्वंभव ३ शिखिध्वजस्य प्रसिद्धेव सर्वत्यागक्रमेणैव कचोपि यथा बोधमवाप्तवान् तथा त्वमपि
बुध्यस्व ४ समासेनसंक्षेपेन ५ ६ बा लभावात्समुत्तीर्णो निर्गतः यौवनंप्राप्तमात्रइतियावत् पदपदा

श्रीवसिष्ठउवाच एतत्ते सर्वमाख्यातं शिखिध्वजकथानकं अनेनगच्छन्मार्गेण न कदाचन खिद्य
ते १ एतां दृष्टिमवष्टभ्य त्यक्तद्वेषविनाशिनीं निःसंगनिर्भयस्तिष्ठ तिष्ठ वत्स सदः २ यथा
शिखिध्वजो राज्यं कृतवान्सर्वमीदृशं तथा व्यवहरन्राज्ये भोगमोक्षमयो भव ३ शिखिध्वजक्रमेणै
व यथा बोधमवाप्तवान् कचो बृहस्पतेः पुत्रस्तथा बुध्यस्व राघव ४ श्रीरामउवाच बृहस्पतेर्भ
गवतः पुत्रो सौभगवान्कचः यथा प्रबुद्धो भगवन्समासेन तथा वद ५ श्रीवसिष्ठउवाच शृणु रा
जन्कचः श्रीमाञ्छिखिध्वजवदेव सः प्रबोधं परमापन्नो देवदेवात्मजः कचः ६ बालभावात्समुत्ती
र्णः संसारोत्तरणोन्मुखः कचः पदपदार्थज्ञो बृहस्पतिमभाषत ७ कचउवाच भगवन्सर्वधर्म
ज्ञ कथं संसृतिपंजरात् अस्मान्निर्गम्यते ब्रूहि जंतुना जीवजंतुना ८ बृहस्पतिरुवाच अनर्थ
मकरागारादस्मात्संसारसागरात् उड्डीयते निरुद्वेगं सर्वत्यागेन पुत्रकं ९
र्मज्ञः सर्वविद्यास्थानेषु निष्णातः तत्त्वमस्यवाक्यगोचरपदपदार्थज्ञस्य ७ जीवएवतंतुः दिवसबंधसहस्रक
रोपस्यतथाविधेन जंतुना साहृदयेन ८ उड्डीयते शीघ्रं निर्गतस्य तइतियावत् अतिवैराग्यदार्ढ्यासक्तविष

वा०टी० हेत्रयस्त्रिंशन्महाकोटिप्रामाण्ये गीर्वाणवृंदस्यगुरो हेमहामते बृहस्पते अहंभाव एव चित्तमित्येतत्क
नि०प्र० थंतन्मे वद अहंकारस्य लोके आत्मतयैव प्रसिद्धेस्तत्त्यागे आत्मत्यागापत्त्या नैरात्म्यापत्तेरिति
३५२ भावः २८ नाप्यात्मनस्त्यागो वा संभवत्यहेयस्वभावत्वादित्याशयेनाह मन्येइति २० ससत्त्वादपाप

टि१ कथमुवाच त्रयस्त्रिंशन्महाकोटिप्रमाणस्य महामते गुरो गीर्वाणवृंदस्य कथमेतद्वदेति मे २९
मन्ये सुदुष्करस्त्यागो न सिद्धिमुपगच्छति कथमेषा किल स तु शक्यते योगिनां वर ३० बृ
हस्पतिरुवाच अपि पुष्पावदलनादपि लोचनमीलनात् सुकरोहंकृतेस्त्यागो न क्लेशोत्र
मनागपि ३१ तथैतत्तद्वंतनयतथा शृणु वदामि ते अज्ञानमात्रसंसिद्धं वस्तु ज्ञानेन न
श्यति ३२ वस्तुतो नास्त्यहंकारः पुत्र मिथ्याभ्रमो यथा असन्नसन्निव संपन्नो बालवेतालसंस्थि
352 तः ३३ यथा रज्ज्वां भुजंगत्वं भ्रमाद्वै भुमतिर्यथा मिथ्यावभासः स्फुरति तथा मिथ्याप्यहंकृतिः ३४

रिचयेतत्त्यागे दुष्करः परिचिन्तेंद्रसाक्षिणि पुष्पावदलनादपि सुकर इत्याशयेन बृहस्पतिरुत्तरमाह
अपीति ३१ अज्ञानं स्वस्वरूपापरिचयलक्षणं मोहस्तन्मात्रसंसिद्धिमहंकारादिवस्तु तत्त्वज्ञाने
न तत्स्वविषयमात्रेण ३२ बालकल्पितवेतालवत् वस्तुतः असन्नेवसन्निवसंपन्नो ज्ञदृष्ट्यास्थि
तः ३२ तथा अहंकृतिरपि मिथ्यास्फुरतीत्यन्वयः ३३ ३४ रामः

३५२

वेणु ल तादंड्ः आदिपदात्कमंड लुः बृहस्पजिनाद्यपि २० २१ अन्विषेस अन्विष्यवान् पदानवेद
नष्टवान् चित्तस्य स्वान्वेषणे विशारद् तायाः प्राच्छिक्तताख्यानेप्रपंचनादित्तिभावः पितरं धिपायपो
चितितवानितिपावत् २३ ननुत्रिपुरदाहादस्तरणे शिवदेहेंद्रियविषयत्वा गः सेत्स्यतितत्राह

कच उवाच ताततसर्वं परित्यक्तं कंथा वेणु लताद्यपि तथापिनास्तिविश्रांतिस्वपदेकिंक
रोम्यहं २० बृहस्पतिरुवाच चित्तंसर्व मिति प्राहुस्तत्त्यक्त्वा पुत्रराजसे चित्तत्यागं विदुःस
र्वत्या गंसर्वविदोजनाः २१ श्रीवशिष्ठ उवाच इत्युक्त्वा वाक्पतिः पुत्रं उत्पुप्लुवे तरसा नभः
अन्विवेषकचश्चित्तंपरित्यक्तुमखिन्नधीः २२ चितंयत्न प्यसौचित्तनपदावेहकाल
ने तदा संचिंतयामासावि चेवपितरंपयौ २३ पदार्थवृंददेहादिन चित्तमितिकथ्यते
तदेतत्किं कृवा व्यर्थं निरागस्कं सजाम्यहं २४ पितुः सकाशं गच्छामि ज्ञातं चित्तं महारिपुं
ज्ञात्वा तत्संत्यजाम्याशुतत्तिष्ठामिविज्वरः २५ श्रीवशिष्ठउवाच इतिसंचिंत्यसक
चउज्जगामात्रिविष्टपं वाक्पतिं प्राप्यसत्नेहं ववंदेप्रणनाम च २६ अथ कचोत्तमे
कोते किंचित्तंभगवन्वद स्वरूपं ब्रूहि चित्तस्य येतत्संत्यजाम्यहं २७ बृहस्पतिरुवाच
चित्तंनिजमहंकारं विदुश्चित्तविदोजनाः अंतर्योयमहंभावोजंतोस्तच्चित्तमुच्यते २८

पदार्थेति तदेतत् पदार्थवृंदंदेहादिकं किं चित्तस्य वृत्ता चित्तं स्यादित्स निर्णयादनागस्कं चित्तनि
लयनापराधशून्यदेहादिव्यर्थं किं सजामि सजोम्य नो चित्तइत्यर्थः २४ २५ २६ २७ चित्ताव

दसाद्विषा चितंष्ठथ कुलज्ञानंतोजी वन्मुक्तजमाः

सर्वार्थभयमित्यस्यसर्वपदार्थसारभूतमित्यर्थतिरसहृष्टांतदर्शयन्नकृतं निगमयतिफलेति सर्वदैवसंस्थि
तानांफलानांकुसुमानांदलानांपर्णानांचकारणीभूतः सारभूतश्चतरोरंतर्गतोरसइवत्वंसर्वजगतांका
रणीभूतःसारभूतश्चांतः सर्वदैवसंस्थितोपिविमलतरोनंतश्चिदात्मैवानित्यमसीहेकवभावभूतैरस्वं
ब्रह्मरूपसन्मात्रस्वरूपस्यतवापिपरिच्छिन्नाहंनिश्चयःकइव नकश्चिदित्यर्थः अथवासर्वदिक्संस्थिता
नांफलकुसुमादीनामेकरसमापन्नोरसोमध्येवरसर्वजगतांसारभूत निरतिशयानंदरूपःसंस्थि

फलकुसुमदलानांसर्वदि क्संस्थितानांरसइवजगतांत्वंसंस्थितःसर्वदैव विमलतरश्चि
दात्मानिस्यमेवास्यनंतः कइवकथंतवाहंनिश्चयोभावभूतैः ४१ इतिश्रीयोगवाशिष्ठेमहारा
मायणेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्द्धे कचप्रबोधोनामैकादशोत्तरशततमःसर्गः॥१११
352 श्रीवशिष्ठउवाच इतिश्राव्यपरंयोगमुपदेशमनुत्तमं जीवन्मुक्तोबभूवासौततोदेवगुरोसुतः १
निर्ममोनिरहंकारश्छिन्नग्रंथिःप्रशांतधीः कचोयथास्थितोरामतथातिष्ठाविकारवान् २
अहंकारमसिद्धिर्हिमैनमाश्रयमात्यज असतःशशशृंगस्यकिलसागग्रहोकृतः ३

तइत्यर्थः अतःसर्वदैवत्वंअनंतःविगतमायामलश्चिदात्मैवासी साद्विश्राम्यत् ४१ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्य
प्रकाशेनि॰पू॰ कचप्रबोधोनामैकादशोत्तरशततमःसर्गः॥१११ क धारव्यानप्रबुद्धस्परामस्यत्रश्नतोत्रहि
पा१ मिथ्यापुरुषकाख्यानंस्वरक्षणमुदीति युज्यते अखंडेक्येनावधार्यते प्रसंगात्मा परमात्मनायेन सयोगस्तंत
याविधमुपदेशं १ तथात्वमपितिष्ठ २ मैनमितिमिथ्यात्वबुद्ध्याउपेक्षणमेवतत्त्यागोन

[illegible] ८

नत्वसन्निति शेषः ३५ सर्वप्रपंचमिथ्यात्वे किं विद्यते तदाह एकमिति सर्वमिथ्यात्वेपि तद्वेदनं विद्यते तदविद्यमान
त्वे साधकाभावदसिद्धेरिति भावः ३६ तदसत्वे जगत्प्रथानुपपत्तेरपि तदस्तीत्याह सर्वत्रेति अबुदइवेतिशे
षः ३७ तत्रदृग्दृश्ययोर्मध्ये अयमहंकारः कुतः कुतोनिमित्तात्कथं दृग्दृश्यमेलनात्मकारांतरेणवोत्थितः
उभयविलक्षणस्वभावस्यास्योद्भव एव दुर्वच इत्याह क्वेति यज्ञोराशिः शुष्कपांसुनिचयः ३८ अयं देहा

असदेवयथाद्वित्वंमोहाद्द्वौविलोक्यते यथास्फुरत्यहंकारोनसत्सोनाप्यसन्नच ३५ एक
माद्यंतरहितंचिन्मात्रममलांतरं स्वादप्यतितरामस्य विद्यतेसर्ववेदनं ३६ सर्वत्रसर्वदासर्वप्र
काशंसर्वजंलघु तद्वैकवचस्तुंतुविलोलास्ववधिवीचिषु ३७ अत्रकोयमहंभावोकुतोवाक
थमुत्थितः धाम्नुजातोरजाराशिःक्वानलादुत्थितंजलं ३८ अयंसोहमितिव्यर्थंप्रसयंलजप्तु
त्रक तुच्छंपरिमिताकारंदिक्कालविवशीकृतं ३९ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नंस्वस्थंनित्योदितंततं
सर्वार्थमयमेकार्थं चिन्मात्रममलंभवान् ४०

दिः सः पित्रादितोजातोहंदिक्कालाभ्यांविवशीकृतंतुच्छपदाया दिनामितं ३९ त हंहिंपत्तत्राह दि ग
ति सर्वार्थमयंसर्वपदार्थविकारात्मनाभासमानंवस्तु तस्त्वपारार्थ्याहृदयत्वाच्चैकार्थं ४०

ऽनवग्रहो वर्षप्रतिबंधस्तन्मध्ये नाक्रांतस्तातकोदैवादागतस्तृष्णासारेणेव १० अपि चेति पूर्ववाक्या
र्थसमुच्चये हे रामेण गर्भसंपदं तानां फलसंपदामुपरि निरतिशयानंदलक्षणयोनिष्ठामि ११ तवउक्तीना
मास्वादनेनेतिशेषः १२ ज्ञात अतत्वस्य सम्यगनुभवात् सोपि अप्रमत्तरूपमासर्वपियं १३ एवं प्रश्नोस
मोन्मुखी कृतं गुरुं प्रतिमादुःखितो भवन्न र्थतं मिथ्यापुरुषोपाख्यानं तिप्राकस्रुचितं मिथ्यापुरुषाख्या

**श्रीरामउवाच** परमामागतोस्थं तस्तत्सिद्धानाम्नतेनते अवग्रहमनाक्रांतः स्वासारेणेवचा
तकः १० अमन्तेनैव सिक्तोहमंतर्गच्छामिशीतितां उपर्यपि समस्तानां तिष्ठाम्यलसंपदां ११
नत्त्रप्तिमनुगच्छामि लचकसिवदत्तस्तव ऐदवीनां मरीचानां चकोरस्तृषितो यथा १२ तज्ज्ञोपि
भूयः पृच्छामि त्वां प्रश्नमिव मीश्वरः कोनाम तृप्तो प्यग्रस्थं नपिवस्मृतासवं १३ किमुक्तं
ते मुनिश्रेष्ठ मिथ्यापुरुषनामकं वस्त्ववस्तु कृतंजगद्वस्तुज्ञातं वदाशु मे १४ **श्रीवशिष्ठ
उवाच** मिथ्यापुरुषबोधाय शृणु राघव शोभनं इमामाख्यायिकां हासजननीमनुदीरि
तां १५ अस्ति कश्चिन्महाबाहो मायायंत्रमयः पुमान् बाल पेलवधीर्मूढो गूढो मौर्ख्येण
केवलं १६ सएकांते ह्यकस्माच्च जातः शून्ये तत्रैव तिष्ठति केशोंड्रकमिव व्योम्नि मृगतृष्णेव
नंकौतुकाद्रामः पृच्छति किमुच्यत इति येन मिथ्यापुरुषेण वस्तु अवस्तुजगच्च वस्तुज्ञातं कृतं वदेत्यर्थः
तत्वदर्शाहासजननी १५ बाल इव पेलवया धिया मूढो वि दितसः मौर्ख्येण ज्ञानेन च गूढः संछ

353

यत्नेन तदनिवारणे कथं मरणं जन्मभयनिर्मोक्षस्तत्राह असंभवतीति शत्रंतेन नञ्समासे सप्तमी ननु का
मकर्मवासनारूपबीजं वलान्मरणजन्मनी कुतो न स्यातां तत्राह नभ इति द्वैते सत्येव ता निर्बीजानि प्ररो
हंति न तु तद्बाधे सतीति भावः ४ अहंकारे बाधितेऽवशिष्टः कीदृशोऽहं तत्राह निरंशामिति ५ ईदृशोऽहं कथ

असंभवत्यहंकारे कुतो मरणजन्मनी नभः द्वैते तथा बुद्ध्यालंकेन संगृह्यते फलं ४ निरंशांशा
तसंकल्पं सर्वभावात्मकं ततं परमादणुतोऽस्थूलं चिन्मात्रममनामयं ५ यथाभयत्त्वंगादि
यथाहेम्नोंगदादिच तदेवातद्विवाभासं तथाहंभावभावितः ६ अबोधेन जगत्सर्वं मायामय
मिवस्थितं बोधे न सकलं ब्रह्मरूपं संपद्यतेऽनघ ७ द्वित्वैकत्वमती त्यक्त्वा शेवस्थ स्वलि
ताभव मादुःखितो भवव्यर्थं त्वं मिथ्यापुरुषे यथा ८ मायेयमति दुःपारा संसारीगादतां
गता श्यामाहिहिकेवाभ्युबाधेनायातितानवं ९

भवं भावभावितो भवतं तत्राह यथेति तथा अहंभावभावितोप्य न्यइवाभातइत्यर्थः ६ तत्र कोहेतुस्त
त्राह अबोधेनेति तन्निरासे हेतुमाह बोधेनेति ७ द्वित्वमतिः कारणदर्शनं ते द्वैत्वैक्यमुपानु
स्यूतसन्मात्रं परिशेष्य यस्मुतिष्ठितः सुखितो भवेत्यर्थः अतद्दर्शने तु वद्वयं मायापुरुषसे वदुःख
मा प्तिस्तवद्दुर्वारेत्याह मेति ८ तानवं अपचयं ९

[illegible] निर्वृत्तिं तदभिमानसुखं २६ यामेवेति सामान्योक्त्या तदुपपत्तिः
२७ २८ केनचिदुद्वेगजन्महेतुना स्कंदनादिनिमित्तेन २९ चलः शालं चतुर्दिक्षु शालापरस्तत्प्रावृद्धिधर्ममध्ये
महाशालं सभाकारं गृहं तदाकाशः स्त्रीमये जालमइति यावत् ३० ३१ कुसूलं धान्यावपनं ३२ ३३ तस्य
पुरुषस्य ३४ उपसहरसेवमिति हेराम स मिथ्यापुरुष एवं विसाऽगृहे ऽगगहनेन दुष्प्रवेशेन कूपकुंभादि
कूपाकाशप्रलापांते कुंभं शीघ्रमथाकरोत् कुंभाकाशपरो भूत्वा स्वयं निर्वृत्तिमापयौ २६ कुंभोपि
तस्य कालेन नाशं नीतो रघूद्वह यामेव दिशमादत्ते दुर्भगः सा हि नश्यति २७ कुंभाकाशप्रलापां
ते स्वरक्षार्थं चकार सः कुंडं तथैव तेनासौ कुंडाकाशपरोभवत् २८ कुंडमप्यस्य कालेन केनचि
न्नाशमापयौ तेजसेव तमस्तेन कुंडाकाशं शुशोच सः २९ कुंडाकाशस्य शोकांते स्वरक्षार्थं चका
र सः चतुःशालं महाशालं तदाकाशमयोभवत् ३० तदप्यस्य जहाराशु कालः कवलितमजः जी
र्णपर्णं यथा वातस्ततः शोकपरोभवत् ३१ स चतुःशालशोकांते स्वरक्षार्थं चकार ह कुसूलमंबु
दाकारं तदाकाशपरः स्थितः ३२ तदप्यस्य जहाराशु कालो यातइवांबुदं कुसूलनाशशोकेन तेना
सौ परितप्यत ३३ एवं गृहाचलःशालकुंभकुंडकुसूलकैः तस्यापर्यवसानात्मा कालोयमतिवर्ज
ते ३४ एवं स्थितः स विवशो गगनं गुहापां गृह्णन्न हेन गहनेन किलात्मबुध्या दुःखोत्तरं ह्यनत
राह्यनदुःखजातमापाति च गतागतसंगमहृक्वः ३५ इति श्रीवा० मो० नि० प्र० उ० वाल्मीके मिथ्यापुरुषो
पाख्याने आकाशरक्षणं नाम द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥
पाथिनाभ्रगगनगुहापांततञ्जमेगृहे स्थितः तज्जतागतिसंगमहृक्वस्तत दभिमानात तन्निर्माणरक्षण

तत्र तदा अथ स्थाने तस्मान्मिथ्या पुरुषादन्यत् किमपि नास्ति यत्किंचिदस्तीति तत्स प्रतीयते तत्स एव न
तद्व्यतिरिक्तं पश्चान्यत्स पश्यति तत्तस्यैव भ्रांसाभासमिति स एवैत्युक्तिरिसर्पः अहमेवेदमहं स्वरूपं सर्वमिति
स न पश्यति पतो दुर्मतिरिसर्पः १८ त्वस्याहमुपजीवकः त्वमेवोपजीव्यं अतः त्वमेवाहं ईदृशं च त्वं आ
रुसुरक्षामि १९

तस्मादन्यन्नतत्रास्ति यदस्ति च स एव तत् पश्चान्यत्तदाभासं न च पश्यति दुर्मतिः १८ सक
ल्पस्तस्य सजातस्तत्र वृद्धिमुपेयुषः त्वसाहं त्वमहं त्वमेवं रक्षामीति निश्चलः १९ त्वस्था
पयिता रक्षामि वस्तिवृं त्वयमादरात् इति संचिंतयन्व्योम रक्षार्थं सो करोद्गृहं २० तस्य कोशे वव्रधा
स्यां रक्षितं स्वंमये त्वसौ गृहाकाशेन संतुष्टस्तत :स रघुनंदन २१ अथ कालेन तत्स्य गृहं ना
शमुपाययौ ऋतुत्वं तरेणाक्ष्य वातेनैवरंगकः २२ गृहाग्रहीकाशनष्ट त्वेहा कूपात मतिद्व
णत् हाहाभग्नमसि त्वस्थामिसेवेत्यूक्तशोचसः २३ इतिशोकशतं कृत्वा पुनस्तत्रैव दुर्मतिः कू
पं चक्रे स्व रक्षार्थं कूपाकाश परो भवत् २४ ततो नाशं स कालेन नीतः कूपोपि तस्यैव कूपाकाशो
गतेशोकनिमग्नो सौ ततो भवत् २५

त्वस्यदृष्टं वस्तु तंतत्वयंकासिं भिदुपायोस्थापयिता त्वयमादराद्रक्षामि २० तस्य गृहस्य काशे अंतर्भा
गे आस्थाम दीयमिदमेतावत्व मित्यभिमानं संतुष्टः अभ्रं दितिशेषः २१ कुत्वं तरेणाप्रादा २२ एतदाका
शं २३ कूपाकाशोपरः ममतया आसक्तः २४ नाशं पांसुमृत्तिकादिपूरणेन तिरोभावं २५

तस्या नात्मनः तस्यात्मनो रक्षार्थं प्रवृत्तः पूर्वपूर्वदेहनाशोत्तरोत्तरं नानाविधान् देहान् काम कर्मवासनानु
सारेण सृजति ७ स अहंकार एव ८ कूपकुंभादिषु देशेष्वप्युत्थाय च देहा एव लम्बाणपोतादि स्या कूपेति तद्योऽभि
तदवच्छिन्नो मायामयात्मनि ग्रात्मभावनां यातीति ९ क्रियोपाधिभेदनिमित्तयौगिकनामानि येयैः क्रियोपाधिभि
र्जगदाकारविभ्रमैरयमहंकार आत्मानं मोहयतीत्यर्थः १० प्राणधारणाज्जीवः बाह्यार्थाध्यवसायाद्बुद्धिस्तन्म

अनात्मात्मैकरक्षार्थं देहान्नानाविधानसौ । भूयो भूयो विनाशोत्थसृजत्संकुलतां गतः ७ स एव मा
पुरुषो मिथ्यापुरुष एव सः । असदेवोदितो व्यर्थोऽप्यहंकारो हि मायया ८ कूपकुंडचतुःशालकुंभा
दीन्देहकानसौ । कलयन्नुदितस्वात्मेतिया तितद्योऽभिभावनं ९ अहंकारस्य तस्यास्य नामानीमा
नि राघव । शृणु यैर्जगदाकारविभ्रमैर्मोहयत्यसौ १० जीवो बुद्धिर्मनश्चित्तं माया प्रकृतिरित्यपि
संकल्पः कलना कालः कला चेत्यपि विश्रुतैः ११ एवमाद्यैस्तथान्यैश्च नामभिर्बहुतां गतैः स
हस्ररूपोऽहंकारः कल्पितार्थैर्विजृंभते १२

355

न नात्मनस्त्वचित्तं असत्कल्पनान्माया परिणामिस्वभावत्वात्प्रकृतिः संकल्पनात्संकल्पः संकल्पितार्थस
म्याकलनात्कलना तस्य विपरिणामादिनिमित्तत्वात्कालस्तत्रैकदेशाभेदकल्पनात्कला चेत्यपि विश्रुतैः ९८
प्रसिद्धैः ११ आदिपदादुत्पत्तिप्रकरणोक्तमनो नामानि सर्वाण्यपि गृह्यंते अन्यैः कामः संकल्पो वि
चिकित्सा श्रद्धाधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्यादिश्रुतिस्मृत्यादिप्रसिद्धवृत्तिभेदनामभिश्च कृतिबाहुल्येन बहुतां रामः

मिथ्यापुरुषशब्दादेरर्थोऽत्र स्फुरमीर्यते तयोर्व्याख्यायिकायास्तात्पर्यं सामवर्ण्य नात उत्थानार्थसोन्मत्त
चेष्टाप्रायस्य प्रेक्षावत्संभवं मन्यमानो मिथ्यापुरुष वाख्यायिकाया अन्यापदेशवाक्यवदन्यार्थे तात्पर्यमिति नि
श्चित्य रामस्तं पृच्छति मिथ्येति मिथ्यानरप्रसंगेन त्वया योऽसौ पुरुषः कथितः अयं किमभिप्रेत्य तत्कृत व्योमरक्षणं च कि
मभिप्रेत्योच्यत इत्यर्थः १ यथाभूतं यथास्थितं २ शून्यांबरं मायाकाशस्तदुत्थितं ३ सर्गादौ स्वेच्छः प्राक् ४ किं निर

**श्रीरामउवाच** मिथ्या नरप्रसंगेन किमायातोऽर्थः प्रभोः कथितोऽयं त्वया व्योमरक्षणं च किमुच्यते १
**श्रीवसिष्ठउवाच** शृणु राम यथाभूतमेतत्ते कथयामि ते मिथ्यापुरुषवृत्तांतं कथयां या कथिताधु
ना २ मया यंत्रमयः प्रोक्तो यः पुमान्रघुनंदन एनं त्वं तमहंकारं विद्धि शून्यांबरोत्थितं ३ यस्मिन्ना
काशकोशेऽस्मिन्सा धो जगदिदं स्थितं तदनंतमसच्छून्यं सर्गादौ भवति स्वयं ४ अंतःस्थितस्फुरद्रूपब्र
ह्मव्योम्नोऽथ शब्दवत् तस्मादुदेत्यहंकारः पूर्वस्पंद इवानिलात् ५ बुद्धिमातः स गगने कल्पयत्या
त्मतां गतः आत्मनात्मानमिथ्यानेन तेनासौ पतितस्ततः ६

धिष्ठानान्मायाकाशादुत्थितं त आस्थितं च नेत्याह अंतरिति न तन्निष्ठानेकिंत तदधिष्ठानतयास्थितं स्फुरद्रू
पं ब्रह्म यस्य तथाविधं नन्वतीन्द्रियालकयम हंकारादिजगदुत्थितं तत्र दृष्टांतमाह व्योम्नः शब्द इवेति अहंका
रः लिंगात्मा स च मायात्मेवेत्स प्रतित्वेन तत्र दृष्टांतांतरमाह स्पंद इवेति ५ अनालेख्यभ्रांत्या आत्मतां गतः सन्स्व
कारणे गगने बुद्धिमातः कल्पनात्महस्तैरिदं मे इदं स्मितादि कल्पयति तेन कल्पितेनैवाहमित्याभिधाने
न असौ दूरमनिष्टप्राप्तिपरिहाराय पतति ६

त४

वा०टी० वार्ति तमिथ्यापुरुषरूपमहंकारस्तां जयन् परिशिष्ट चिन्मात्रे स्थैर्येपि देशो नोपसंहरति सर्वापदामिति अखातं आ
नि०पू० पादकत्वादस्वतंत्रं आसन्नः नरकादिपातो यस्मात्तथाविधं सर्वविवेकविरोधि अनात्मनिंद्यमहंकृतिपदं सक
३५७ लं अमिमंतव्यदेहेंद्रियविषयलक्षणकलासहितं बोधान्मूलोच्छेदेनाव मुच्य शेषेण निष्कृष्ट चिन्मात्रे स्ववद्रूप
दं दृढं स्थितः श्रेः सर्वोसमतां प्रयासील्यर्थः २१ इतिश्रीयोगवाशिष्ठतात्पर्य प्रकाशे निर्वाणप्रकरणे मिथ्यापु
रुषोपाख्यानं नाम त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥११३॥

सर्वापदां निलयमध्रुवमस्वतंत्रमासन्नपातमविवे कमनार्यमज्ञं बोधादहंकृतिपदं सकलं विमुच्य
356 शेषे सुबुद्ध पदउन्नमतां प्रयासि २१ इतिश्री आर्षेयरचिते महारामायणे योगवाशिष्ठे निर्वा
णप्रकरणे तो देवोपायेब्रह्मदर्शने पूर्वार्धे बालकांडे मिथ्यापुरुषोपाख्यानं नाम त्रयो
दशोत्तरशततमः सर्गः ॥११३॥ श्रीवशिष्ठ उवाच॥ परस्माद्ब्रह्मणः पूर्वं मनः प्रथममुत्थितं मन
नात्मकमाभोगि तत्स्थमेव स्थितिं गतं १

विविच्य सदसद्रूपे दृष्टांते रिहभ्रः रिशः असद्रूपनिरासेन सद्रूपे स्थैर्यमीर्यते जगतः सर्वस्य मनो विकल्प
मात्रत्वादविकल्पवस्तुप्रदर्शने न सुकरो निरास इति प्रसादयितुं प्रथमं परे ब्र ह्मणि मनः कल्पनामा
हपरस्मादिति पूर्वं सर्गादिकाले प्रथमं सर्वकल्पनाभ्यः पूर्वतः च मनस्तत्र परे ब्रह्मणि अपृथक्तत
यास्थितमेव सत्कल्पनांतरानिमित्ततया अप्रथ्य पावस्थितिं गत मित्यर्थः १

तस्मादन्यन्नतन्नास्ति यदस्ति च सर्वात्मकमिति दुक्तं तदनुभवसारोपपत्तिमुक्तेति पूर्णे ब्रह्मणि स्वेन प्रथमं शून्यरू
पे सूताकाशे ततो विस्तृते सति तत्र स्वर्गा   द्यादिकल्पनाक्रमेण कल्पितं जगद्गंधर्व   नगरमिव निर्भित्तिकुड्या
द्यावरणशून्यमेव पुष्टहृत्या विमर्शे निश्रितं न ह्यच्छिद्रे ब्रह्मणि छिद्रमाकाशः प्रथममु   पपद्यते सच शून्या
त्मा प्रतिविस्तृतो ज्वलज्ज्वलनाभावायुः कथं संपद्यते स च वायुनीरूपो नुष्णस्तद्धि   द्धस्तभावं तेजः कथं सं
पद्यते तच्चोष्णं दाहस्वभावं कथं तद्विरुद्धं शैत्याप्यायनस्वभावं वारि संपद्यते तच्च द्रवशोषा काठिन्यस्वभावं कथं

भूताकाशे ततेऽशून्ये जगन्निर्मितिनिश्रितं सुखदुःखान्यनुभवन्मिथ्यैव पुरुषः स्थितः १३ अथैवमि
थ्यापुरुषो रहन्व्योमात्मशंकया घटाकाशादिषु क्षिप्त एवं मा त्वं क्षोभवान्भव १४ आकाशादपिवि
स्तीर्णः शुद्धः सूक्ष्मः शिवः शुभः यत्रात्मा स कथं केन गृह्यते रक्ष्यते यथा १५ हृ   दयाकाशमात्र
स्य शरीरहृदयसंक्षये व्यर्थं भूतानि शोचंति न च आत्मेति शंकया १६ घटादिषु प्रणष्टेषु यथाकाश
मखंडितं तथा देहेषु नष्टेषु देही नित्यमलेपकः १७ शुद्धचिन्मात्रमालापमाकाशादप्यणोरणुः
स्वानुभूत्येकमात्रं हि स्वं वपुर्मनन नश्यति १८ न जायते न म्रियते किंचित्किंचित्कदाचन जगद्धि व
त्तरूपेण केवलं ब्रह्म जृंभते १९ सर्वमेकपदं शांतमादिमध्यांतवर्जितं भावाभावविनिर्मुक्तमिति म   उत्पत्तिप्र० ८०

तद्विरुद्धस्वभावं पृथिवीभावमापद्येत अतो निर्भित्तिकं जगदिति निश्रितं तत्र च स पुरुषः मिथ्यैव सुखदुःखान्य
नुभवन्स्थित इत्यर्थः १३ न च परमपि तद्दुर्मतिरिति वर्णितान्मिथ्यापुरुषो यथात्मैव मनुभूय स्थितस्तथा त्वं मा
भूरित्याह यथैवेति १४ १५ शरीरस्य हृदयस्य निवासस्य संक्षये १६ १७ स्वानुभूत्येकमात्रं अहंकारनिष्कृष्टस्वप्रका
शचित् तावन्मात्रं हि १८ १९ २०

१२ निर्विकल्पः उक्तग्राह्यग्राहकद्विविधविकल्परहितः वस्तुत्वैकल्पिकपदार्थेष्वभज्जातिसत्त्वबुध्याऽऽग्रास्तज्जाते १३ दृ
ष्टांते उपपादितविकल्प त्यागप्रकारं दार्ष्टांतिके उपदिशति नानातामिति कोटरशब्दः आंतरप्रत्यग्वस्तुपरः १४ स्फुरत्ता
स्वप्रकाशेनात्मनैव संकल्पनामिकां शक्तिं यदाकरोति तदा मनो भवतीति परेणान्वयः १५ किंभ्वाकारां स्वाकृतिं भा
वयन् किंभ्वाभासमच्छम नो भवति १६ तद्धिम्वाकारसंकल्पात्मकं समष्टिचेतो हिरण्यगर्भात्मकं १७ यथा यथा

पावकाव्यतिरेकेण ज्वालालीयेन भाव्यते तस्याग्निबुद्धिरेकास्ति निर्विकल्पः स उच्यते १२ यो निर्विकल्पः
सु२ समहान्सोतं दीर्णमहामतिः प्राप्तव्यं तेन संप्राप्तं नासौ वस्तुभज्जति १३ नानातामखिलां सत्तां शुद्धस्थितिमा
त्मकोटरे सर्वेष्वेन विनिर्मुक्तेः संवित्तत्त्वे स्थितो भव १४ स्वयमेवात्मनैवात्मा शक्तिं संकल्पनामिकां यथा करो
ति स्फुरतां स्पंदशक्तिमिवानिलः १५ तथा स्वच्छ पाणिवाभासं संकल्पं कलनामयं मनो भवति विम्वाभाभावय
त्वाकृतिं स्वयं १६ तत्संकल्पात्मकं चेतो यथेदमखिलं जगत् संकल्पयति संकल्पैस्तथैव भवति क्षणात्
१७ कीटत्वमज्वजत्वं च मेरुत्वं मरुतां तथा मनो जीवमहंकारबुद्धिचित्तादिनामकं १८ संकल्पतो हि ले
357 क लमत्पचेतो जगत्स्थितं तनोति तस्यां तदनु नानातां गच्छति स्वयं १९ संकल्पमयमेवेदं जग
दाभोगि दृश्यते न सत्यं न च मिथ्यैव स्वप्नजालमिवोत्थितं २० जंतोर्यथा मनोराज्यं विविधारंभभास्वरं
ब्राह्मं तथेदं विततं मनोराज्यं विराजते २१ यथाभूतात्मभाविलाभे दे तत्सविलीयते परमार्थेन दृष्टं
चेत्तादिदं नैव किंचन २२

भावयति तद्वपुस्त्वं प्रपंचयति कीटत्वमिति १८ १९ मिथ्याशब्दो लौकिकपरः स्वप्नजालमिवानिर्वचनीयं २० ब्र
ह्मणो हिरण्यगर्भस्येदं ब्राह्मं २१ मिथ्यात्वादेव तत्त्वज्ञानेन यथास्थितं ब्रह्मात्मनैव भाविलात्मापि कल्पी रामः
३५८

श्री

अथ पृथक्तत्तयास्थितौ दृष्टांतानाह पुष्पकोशादिति २ तस्यामेवेत्संशं दृष्टांते विशादीकृत्यास्थितिं गतमित्संशं वि
कल्पेति तस्येति विस्फुरसा अप्रतिसंपानालकेनाज्ञानेनैव सकृत्कल्पनामूलतयास्थितिं गतं ३ तयाच ज
गत्सन्मात्रादन्यतयाभावनेअन्यतस्सन्मात्रतया विभावने तु सद्रूपं ब्रह्मैवेति दृष्टांतेरूपपादयति आदित्येत्यादिना इदं
रश्मिजालं यः आदित्यव्यतिरेकेणभावयति तस्य ह्येतन्नद्यस्वतः आदित्यादन्यदिवस्मादित्यन्वयः ४ नतस्येति
वस्त्वैक्यबुद्धिः केयूरेणैवावरोधादितिभावः ५ आदित्यादव्यतिरेकेणानिर्विकल्पः रश्मिभेदविकल्पशून्यः ६

पुष्पकोशादिवामोदो महोर्मिरिव सागरे रश्मिजालमिवादित्ये मनो ब्रह्मणि राघव २ तस्याहृश्यालतत्व
स्य विस्फूर्त्यैव गतं स्थितिं नान्यस्मादागतं राम जगद्रज्जुभुजंगवत् आदित्यव्यतिरेकेण यो भावयति रा
के४ घव रश्मिजालमिदं ह्येतत् तस्यान्यदिव भास्वत ४ कनकव्यतिरेकेण केयूरं येन भावितं केयूरमेव तत्तस्य
न४ न तस्य कनकं हि तत् ५ आदित्याव्यतिरेकेण रश्मयो येन भाविताः आदित्य एव तेतस्य निर्विकल्पः स उच्यते ६
सलिलव्यतिरेकेण तरंगा येन भाविताः तरंगबुद्धिरेवैका स्थिरा तस्य न वारि धीः ७ सलिलाव्यतिरेके
ण तरंगो येन भाव्यते अंबुसामान्यताबुद्धिर्निर्विकल्पः स उच्यते ८ कनकाव्यतिरेकेण केयूरं येन भा
व्यते कनकैकमहाबुद्धिर्निर्विकल्पः स उच्यते ९ पावकव्यतिरेकेण ज्वालाली येन भाविता तस्याग्नि
बुद्धिर्गलति ज्वालाधीरेव तिष्ठति १० ज्वालाजालाभ्रलेखेव वरंजितासा तथास्थितिः तामेवास्थाय स
मादत्ते तज्ञतान्याकुला मतिः ११

कल्पिताकल्पितत्वरूपाभ्यामर्थद्वयकल्पनाकल्पनबुद्धिभ्यां पुरुषोपि सविकल्पो निर्विकल्प भवतीत्याह सलि
लेत्यादिना ७ ८ ९ गलिते नोभ्दवति १० कल्पिताकारानुविद्धा बुद्धिस्तत्रैवास्थां बध्नाति कलानि कल्पनांतरा

वत स्थितिबुद्धिर्किंतित जतानि ज्वालागतानि च ल
नो धगमनत्र भुवकृतादीनि च आदत्ते कल्पयति
९८

ऽप्येवकरोतीत्याह ज्वालेति अभ्रलेखेव ज्वालाजालं
ज्वालामालाभ्रलेखासे वरञ्जितात्तदाकारतायत्रेतिया

सर्ग १

वा०टी० महाकर्त्रादिभावानां ग्रांमिरिहशंभुना लब्धा ग्रीजीवन्मुक्तानांवर्णयते भृंगीने थिनि सर्वाःसुखदुःखपापादिशंकाःपरि
नि०पू० त्यज्यधैर्यं निर्भयंकूटस्थोत्समभाव १ कीलदाणंप्राप्तोमहाकर्ताउच्यतेइतित्रिष्वपि २ अभ्यासकाल कालम पेक्षप
३५९ व्रतत्रयमित्युच्यते फलकालेत्वसानित्यादिकमिदंदलत्रयएजयसंपद्यते असौभृंगीशः ३ ४ ननुविज्ञानवान्
मदात्मज्ञानः यद्यपिगाणपत्यप्राप्तिकालएवसार्वज्ञंतेनप्राप्तमस्तितथाप्यात्मज्ञानस्यानितरज्ञानसाधारणा
पभोगासत्त्वात्सो ग्रामारोप्यात्तिः ५ ६

श्रीवशिष्ठउवाच॥ महाकर्त्तामहाभोक्तामहात्यागीभवानघ सर्वाःशंकाःपरित्यज्यधैर्यमालंब्यशाश्वतं १
श्रीरामउवाच॥ किमुच्यतेमहाकर्त्तामहात्यागी किमुच्यते किमुच्यतेमहाभोक्तासम्यक्कथयमेप्रभो २ श्री
वशिष्ठउवाच॥ एतद्व्रतत्रयंरामपुराचंद्रार्धमौलिना भृंगीशायतउसंप्रोक्तंयेनासौ विज्वरःस्थितः ३
स्तुमेरावुत्तरेशृंगे पूर्वंशशिकलाधरः आतिष्ठदग्निसंकाशेसमग्रपरिवारवान् ४ तमपृच्छन्महातेजा
स्तनुविज्ञानवान्स्थितः भृंगीशःप्रणतोरामबद्धांजलिरुमापतिं ५ भृंगीशउवाच॥ भगवन्देवदेवेश
3·58 सर्वज्ञपरमेश्वर यदहंपरिपृच्छामिकृपपातद्वदाशुभो ६ संसारस्वनाना थतरंगतरलामिमां अव
लोक्यविमुह्यामितत्वविश्रांतिवर्जितः ७ कस्मात्तन्निश्चयंकांतमुररीकृत्यसुस्थितं अस्मिन्जगज्जीर्णगेहेतिं
ष्ठामिविगतज्वरं ८ ईश्वरउवाच॥ सर्वाशंकाःपरित्यज्यधैर्यमालंब्यशाश्वतं महाभोक्तामहाकर्त्तामहात्या
गीभवानघ ९ भृंगीशउवाच॥ किमुच्यतेमहाकर्त्तामहाभोक्ताकिमुच्यते किमुच्यतेमहात्यागीसम्यक्कथ
यमेप्रभो १० श्रीईश्वरउवाच॥ धर्माधर्मौमहाभागशंकाविरहिताशयः यःकरोतियथाप्राप्तौमहाकर्त्तास
तरंगतरलांनश्वरीं ज्ञात्वेपितद्वेभोगासत्स्यविश्रांतिवर्जितः ७ कांतंविश्रांतिस्वरम्येतिष्ठासितिष्ठेयं ८ ९ १०
तत्रसर्वाःशंकाःपरित्यज्येयशविवृणोतिधर्माधर्माविति अकर्त्रभोक्तात्मानिश्चयात्कर्तृत्वादिशंकाविरहि

३५९

तत्वदर्शनाभावे तर्हि किं भवति तदाह दृश्यपत्वमिति तस्य अज्ञातपरमार्थत्वेनैव शातशाश्वतां प्रयाति अथ्या अंबुधि
जलमेव सन् ऊर्मितुरंगादिकलनार्हरूपं परिस्फुरन् अंबुवत् बुध्यते तथा कर्मसहस्राणि कुर्वन्नपि अनुवि
तक्रियदाभासयुक्तस्य मनःस्पंदनादत्ते कूटस्थचित् अपूर्वं किंचिदपि विकारादि न कुरुते अतः स्वमपि किंचित्
उच्चतरभेदं त्यजन् स्नानगमनादि सर्वव्यवहारं कुर्वन्नपि अपूर्वं अभिनवं जगद्रूपं किंचिद्द्वैतरूपं सत्त्वं न विद्यते किं
तु पूर्वसिद्धब्रह्मैव परमार्थसत्यं विद्यत इति भावयेति चतुर्थार्धेपपंतिमन्वयः २३ २४ २५ २६ प्रवृद्धहिताकारं विव
दृश्यत्वं परमार्थेन प्रयाति शातशाश्वतां जलम्बूर्मितुरंगादिकलनार्हं परिस्फुरन् २३ यथांबुधिर्बुध्यते
स्वभावेन तथा चितः कुर्वन् कर्मसहस्राणि चाणु चित्स्पंदनादत्ते २४ नापूर्वं कुरुते किंचित् किंचिन्नेदमतस्त्य
जन् गच्छन् स्नानं एवं तपश्चाञ्जि घ्रलदन्ववन्नयपन् २५ नापूर्वं विद्यते किंचित्सत्यमित्येव भावय यद्युल
रोपितद्विद्धि चिन्मात्रममलं ततं २६ ब्रह्मप्रवृद्धं हि ताकारं त स्मादन्यन्न विद्यते पदार्थजातेस
र्वस्मिन्नस्मिन् विस्तारमयेस्थिते २७ संविदेवेदमखिलं जगज्जालं नास्ति कल्पना संवित्स्फुरणमात्रेस्मिञ्जग
ज्जालकना मनि २८ इदमन्यदिदं चान्यदिति मिथ्याग्रहं कुतः संभवाद विलाकारे व्यकस्याएव संविदः
२९ संवेद्यमपि नास्त्येव बंधमोक्षाय तः कथं मोक्षाय मेषखलु बंधइति प्रसह्य चिंतानस्यसकलांवि
फलाभिमानो मौनावशी विगतमानमदो महात्मा कुर्वन् स्वकार्यमिनहं कृतिरेव तिष्ठ ३० इति वासिष्ठ
तात्पर्यप्रकाशे मोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणे बालकांडे पूर्वार्द्धे योगोपदेशो नाम चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ११४
तविज्ञं भिताकारं तद्धाधविजं भिताकारं वा ब्रह्मस्वभावमुक्तप्रतीत्विपर्यवसाय पतिपदार्थेत्यादिना २७ २८ २९ संवे
द्यं अपि शब्दात्तन्निदानमपि हे राम अयं मोक्षः एवं बंध इत्यादिकां विफलां सकलां चिंतां प्रसह्य सर्वयत्नेन नि

वा॰टी॰ इंद्रियैर्विषयानाददानो ऽप्यद्वयासंगप्रतिष्ठत्वान्नादत्ते हस्तपादादिना आदानगमनादि यश्चरन्न
नि॰भू॰ पिनिष्क्रियात्मबुध्यानाचरति एवमश्नन्नाघ्रातीति नित्यं त्वलोलदर्शिना तु भुंक्ते २२ उदासीनः साक्षाद्द्रष्टा सा
३६० दीनदत् २३ जपायज्ञयादिक्रियायोगैः भावाभावैर्लाभालाभयैः भ्रमा विक्षेपास्तत्प्रदः नोक्रामति नाविशतिपति
२४ रम्यब्रह्मदृष्ट्यारम्भं यथास्वर्गमिव यो भ्याघ्रः रम्यस्वर्गं दृष्ट्यारम्भस्तद्यथेति भावः २५ समं हृत्स्वब्रह्मभोगा
यसमुपगच्छ ह्लादति २६ यस्मादुपायातानोपयाताः वकारः प्रागुक्तं गुणाकर्दवसमुच्चयार्थः २७ अधमं

नाददन्नेवाददानश्च नाचरन्नाचरन्नपि भुंजानो ऽपि न यो भुंक्ते महाभोक्ता स उच्यते २२ साक्षिवत्स
स्पष्ट कलेलीकव्यवहारमखिन्नधीः यथा यथा गतेष्वयो महाभोक्ता स उच्यते २३ सुखैर्दुःखैः क्रियायो
गे भावाभावैर्भ्रमपदैः यस्य नोक्रामति मतिर्महाभोक्ता स उच्यते २४ जरामरणमापच्च राज्यं दारिद्र्यमेव च
रम्यमित्येव यो वेत्ति महाभोक्ता स उच्यते २५ महात्मिस्वसुखदुःखैर्नियः पयांसीव सागरः समं समुपगच्छ ह्लादति
महाभोक्ता स उच्यते २६ अहिंसासमता तुष्टिश्चेंद्रिविवादिवांशवः नायमस्मान्वा ययाता महाभोक्ता स
भो॰ उच्यते २७ कटुम्ललवणं तिक्तमसृष्टं मृष्टमुत्तमं अधमं यो त्ति साम्येन महाभोक्ता स उच्यते २८ सरसं निरसं भोक्ता
चैव सुरतं विरतं तथा यः पश्यति समं सो ऽपि महाभोक्ता स उच्यते २९ क्षारेव इमाकारे च शुभे वाप्यशु ५
भे तथा समतासुस्थिरा यस्य महाभोक्ता स उच्यते ३० इदं भोज्यम भोज्यं चेत्येवं सत्यक्ता विकल्पितं ग
ताभिलाषं यो भुंक्ते महाभोक्ता स उच्यते ३१ आपदं संपदं मोहमानंदमपरंपरं यो भुंक्ते समया बुद्ध्या म
हात्यागी स उच्यते ३२ धर्माधर्मौ सुखं दुःखं तथा मरणजन्मनी धियायेनेति संत्यक्तं महात्यागी स उच्य
अस्वादुनि कष्टमप्यन्नं २८ विरतं रतिध्वांत २९ खंडप्रकारे शर्करापरिष्कृतभक्ष्यभेद ३० अभोज्यं भोक्तुमशक्यं अ राम: ३६०
स्वादुतिक्तादि विकल्पितं विकल्पन ३१ अपरमसृष्टको ऽद्भवान्नकदा ॰ स्वादनादि परं उत्कृष्टं दिवान्ना

रागद्वेषादिपदैस्तद्धंजकचेष्टाउच्यते फलाफलेइष्टानिष्टे यः अनपेक्षेणानिष्कामेनमनसालोकसंग्रहमात्र
प्रयोजनेनकरोति १२ मौनंमुनिकर्ममननयोगादि गतः उद्वेगः फलासिद्ध्यन्यथा लमयुक्तउद्वेगोयस्मिन्क
र्मणि १३ दैवात्संपन्नेष्वश्वमेधकलंजभक्षणादिकार्येषु धार्मिकोहंपापोहमितिवाकुशंकयाकलिते धर्मा
धर्मैः १४ १५ शोकनिमित्तेषु नशोचतेउदयनिमित्तेषुचनोदेति १६ प्रारब्धोपनीतयथोचितप्रयोजनंका
लेकार्यानुरूपवृत्तिस्थस्तत्प्रयोजनानुकूलचेष्टावान् १७ कर्माकर्मविहितनिषिद्धकर्माणिस्वपदेवाच्वरं

रागद्वेषौसुखदुःखंधर्माधर्मोपि लाफले यः करोत्यनपेक्षेणमहाकर्तासउच्यते १२ मौनवान्निर
हंभावोनिर्मलोमुक्तमत्सरः यः करोतिगतोद्वेगंमहाकर्तासउच्यते १३ शुभाशुभेषुकार्येषु धर्माधर्मैः
कुशंकया मतिर्नलिप्यतेयस्यमहाकर्तासउच्यते १४ सर्वत्रविगतस्नेहोयः साक्षिवदवस्थितः निरि
च्छंवर्ततेकार्येमहाकर्तासउच्यते १५ उद्वेगानंदरहितः समयास्वच्छयाधिया नशोचतेयोनो देति
महाकर्तासउच्यते १६ यकार्यकालेसततिमाल्लसंसक्तमनामुनिः कार्यानुरूपोवृत्तिस्थोमहाकर्तास
उच्यते १७ उदासीन्यंकर्तृतांचकर्माकर्मकरश्चयः समयास्तत्तरत्यंतंमहाकर्तासउच्यते १८ स्वभावेनै
वयःशांतःसमंतानजहातिवै शुभाशुभंत्याचरन्योमहाकर्तासउच्यते १९ जन्मस्थितिविनाशेषुसो
दयास्तमयेषुच सममेवमनोयस्यमहाकर्तासउच्यते २० नाकिंचनद्वेष्टितथानकिंचदभिवांछति
भुंक्तेचप्रकृतंसर्वमहाभोक्तासउच्यते २१

स्तत्कार्तता अन्यप्रेरणेनहेलकार्तृतामापद्यमानस्यअंतर्मनस्यकर्तालिहृहनिश्चयेनोभयत्रयः समंभावय
ति १८ यः मित्रेषु शुभमाचरन्नपिसमतामजहातिहि यस्माद्धेतोः यः स्वभावेनैवशांतः नह्यस्यचंद्राह्लादक

तेषुशरीरेषुनिर्विकारसन्मात्रात्सदर्शनात्समानेव
मनोयस्य २० महाभोक्तुर्लक्षणमाह नाकिंचिदित्या
दिना प्रकृतं प्रस्तुतं प्रारब्धोपनीतं २१

तासदृशः स्वभावोन्यथाभवतीत्यर्थः जन्मादिषुपंच
षड्भावविकारेषु उदयोवृद्धिरस्तमयोपक्षयस्तत्सहि

वा०टी० यतः क्वचित्किंचिदपि सत्स्थूलं ग्रासस्पन्दनं ग्रपि शाद्वलाकारेण वसदेकरसात्वलक्षणः अन्यानन्तसंभवत्वेन सततः स्थ
नि०पू० पल्के ग्रसत्तापत्तेः ग्र स्थ्यैकत्वस्यैकरसस्यापत्तेः प्रकारांतरस्यच संभावयोगादितिभावः हेसाधो तस्त्वं सद्वलेवा हमि
३६१ लेवांत दृढनिश्चयः सन् प्रथमं समाध्यभ्यासबलेन स्थिलासग्रमभ्रमिकां क्रमेण धिरं ह्यगताशंकविलासंत
थैवास्वेत्यर्थः ४२ हेसाधो लं यदि ग्रंतर्मुखः सन् निराकुताहंकृतितामुपेषि तदा बहिष्ठं समस्तं कार्यजातं कुर्वन्नपि
कदाचिदपि खेदं नायास्यसीत्यन्वयः ४२ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे व्रतत्रयनिरूपणंनामपं
चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥११५॥ चित्तस्य गलितो नित्यं चलत्वादिगुणः मिथु गलितस्य चलदणार्गवपर्यंतेत्यु
अन्य क्वचित्किंचिदिदं कदाचिन्न संभवत्येव सदप्यसत्त्व इत्येव साधो दृढनिश्चयोंतः स्थिलागताशंकविला
360 समाश्व ४१ ग्रंतर्मुखः सन्सततं समस्तं कुर्वन्बहिष्ठं खलु कार्यजातं नखेदमायासि कदाचिदेव निराकृता
हंकृतितामुपेषि ४२ इतिश्रीवासिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धे व्रतत्रयनिरूपणंनामपंचदशो
त्तरशततमः सर्गः ॥११५॥ श्रीरामउवाच ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञं चित्तेहं कारनामनि गलितेवागलद्रूपेलि
गंसत्वस्यकिंभवेत् १ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ बलादपिहि संजाता नलिंपंत्याशयं स्थितं लोभमोहादयो दो
षाः पयांसीव सरोरुहं २ मुदितायाः प्रियो वक्त्रं नमुंचति कदाचन गलत्यहंकारमपे चित्ते गलति दुःकृ
ते ३ वासनाग्रंथयः छिन्ना श्वत्रुत्यं संलशानैः कायस्तान वमायाति मोहोमायं हिगच्छति ४
माग्रपातस्य लसणद्वारेण वासनस्यमनसः लिंगलक्षणं १ सर्वेष्वष्टो वशिष्ठः प्रथमं लोभमोहादिदोष क्षयप्र
वमुखं तत्क्षणद्वारेणमिसाह बला दिसं जाताः संजनिताः परीक्षार्थं परेणबलादपि संपादिताइत्यर्थः सितंस्तु
ष्टंस्तुष्टंच २ सदा सुखप्रसन्नत्वादिरूपितलक्षणमित्याह मुदितायाइति दुःकृते विषादहेतौ पायेज्ञाना रामः
ग्निनागलतिसति ३ उक्तं प्रपंचयन् लक्षणंतरमप्याह वासनाइत्यादिना ४ ३६१

सर्वाईहाः वाङ्मनःकायचेष्टाः धियाविषयवाधादेवपरित स्सक्ताः ३४ देहादीनांसत्तातत्दुःखैःसहयेनमिथ्यात्व
बुध्याउत्सितास्त्यक्ताः ३५ युक्तायुक्ते विहितनिषिद्धे इष्टानिष्टाचरणरूपेवा ३६ धर्ममधर्मं चशारीरंमनीमननंमान
संईहितंवागादिचेष्टितं ३७ स्पष्टसम्यग्दर्शनेनवाधात्संत्यक्ता ३८ उपसंहरति इतीति ३९ ययाभावनयामहा
कर्त्तामहाभोक्तामहात्यागीवानायासेनभवतितांभाव नारामायोपदिशति नित्योदितमिति हेरामत्वंदेहादिपंच
कोशानामवस्थात्रयस्यचनिरासेननिरंजनतामुपेतः सन्सर्वशिष्टंनित्योदितोविमलात्मरूपंब्रह्मैवास्ति किंचि
तदित रकल्पनाकलनंनास्तीत्येवभावय एवसदाभावयंस्तम्भावाभिव्यक्त्याकलनाम लेभ्यःशां ताक्ततयो
सर्वेछासकलाःशंकाःसर्वेहाःसर्वनिश्चयाः धियायेनपरित्यक्तामहात्यागीसउच्यते ३४ देहसमनसो
दुःखेरिंद्रियाणांमनःस्थितेः नूनंयेनोज्झितासत्तामहात्यागीस उच्यते ३५ नमेदेहोनजन्मापियुक्तायुक्ते
नकर्मणि इतिनिश्चयवानंतर्महात्यागीसउच्यते ३६ येनधर्ममधर्मंचमनोमननमीहितं सर्वमंतःपरि
त्यक्तंमहात्यागीसउच्यते ३७ यावतीदृश्यकलनासकलेयंविलोक्यते सायेनसुष्ठुसंत्यक्तामहात्यागी
सउच्यते ३८ इत्युक्तंदेवदेवेनभंगीशायपुरानघ एतांदृष्टिमवष्टभ्य तिष्ठरामगतज्वरः ३९ नित्योदि
तंविमलरूपमनंतमाद्यंब्रह्मास्तिनेतरकलाकलनंहि किंचित् इत्येवभावयनिरंजनतामुपेतोनिर्वाण
मेहिसकलामलशांतवृत्तिः ४० अनामयंब्रह्मसमस्तकल्पकापैकबीजंपरमात्मरूपं अहंत्वतंछाहितस
र्वभावंस्वमस्तिभातीहपदंगकिंचित् ४१
यस्मात्तथाविधःसन्निर्वाणंएहीप्राप्नुहीत्यर्थः ४० हेअंगइहसंसारेयत्किंचिभ्दातितत्सत्तेषुकल्पेषु द्विप
रार्द्धविधिकालावयवेषुप्रसिद्धानांसर्वकार्याणांएकबीजंमूलकारणंभूतंअनामयंस्वयंजन्मादिविका
रामयशून्यंपरमात्मरूपंब्रह्मैव तद्ब्रह्मअहंत्वंहितसर्वभावविकल्पमपिवंआकाशमेवास्तिसर्वविकल्प [illegible]

 काहंकथंजगदितिविचारेत्रनिदर्शनं इक्ष्वाकोर्मनुनाप्रोक्तो विवेकः संप्रकीर्त्यते आदिपुरुषः मूलपुरुषः यथायथा
 दृशा विचारेणमुक्तः प्रागुक्तपदे विश्रान्तस्तथा तं विचारं स्फुटीक्रियमाणं शृणु १।२ इतिस्वयमाचिन्तयदितिपूर्वेणान्वयः ३
 नविवेद विवेकेन वेद ब्रह्मलोकादागतं मनुं स्वपितरं ४ तत्रप्रथमं मनुं प्रार्थनया भिमुखीकरोति मामिति ५ प्रष्ट
व्यांशं दर्शयति कुतइत्यादि ६ संभवपापरिमाणः प्रकिंपत्कस्यभोक्तुः स्वामि नश्चकदा केनरचितमितिक्र
मादिभिः कथ्यते अनेनप्रश्नादिमूलमुपदेशपरंपरासंप्रदायगतमेव त्वयावाच्यं नतु तर्केण किंचित्कल्पि
तमिति सूचितं ७ विमुच्येयेति कर्मकर्तरिप्रत्ययो ८ तत्रतत्त्वोपदेशयोगित्वोपदेशयोगित्वात्स्वरूपंचास्यकीदृ

**श्रीवसिष्ठउवाच॥** भवतामादिपुरुषइक्ष्वाकुर्नाममूपतिः इक्ष्वाकुवंशप्रभवयथामुक्तस्तथाशृणु १ इक्ष्वा
कुर्नामभूपालः स्वराज्यं परिपालयन् कदाचिदेकान्तगतो मनसासमचिन्तयत् २ जरामरणसंक्षोभसुखदुः
खभ्रमस्थितेः अस्यदृश्यप्रपंचस्य कोहेतुः स्यादितिस्वयं ३ जगतोनविवेदासौ कारणं चिन्तयन्नपि अथै
कदा दृष्टवान्सौ ब्रह्मलोकागतं मनुं ४ पूजितं स्वसभासंस्थं भगवन्तं प्रजापतिं इक्ष्वाकुरुवाच॥ मांयोग
पतिधार्थ्ये नभगवन्करुणानिधे ५ भवत्प्रसादएवायं भवन्तं प्रष्टुमंजसा कुतः सर्गोयमायातः स्वरूपं चास्य
कीदृशं ६ किंपदेतज्जगत्कस्य कदा केन निकथ्यते अहं कथं च विषमादस्मात्संसृतिविभ्रमात् ७ विमुच्येय
पक्षीतार्णजालादिव विहंगमः **मनुरुवाच॥** अहोनुचिरकालेन विवेकस्तुविकासिनि ८ चित्तानर्थवि
च्छेतासारप्रश्नस्त्वयाकृतः यदिदं दृश्यते किंचित्तन्नास्तिन्यपकिंचन ९ यथागन्धर्वनगरं यथावारिमरुस्थ
ले यत्नोदृश्य तेकिंचित्तन्नकिंचादिवास्थितं १०

शमितिप्रश्नस्यप्रथममुत्तरमाह यदिदमिति तथाचमिथ्याजगतः असत्स्वरूपमसदेवेतिभावः ९ ननुसांख्याः उ
पादानेपरमस्वत्त्वमतयास्थितमेवकार्यं निमित्तैराविर्भाव्यतइत्याहुः वेदान्तिनस्तुसद्ब्रह्मैवजगदात्मनासर्गेसं 
पद्यतइतितत्कथंतत्रास्तीत्युच्यते तत्राद्यंप्रत्याह यत्नेति सात्त्विकेन्द्रियैर्यदृश्यतेतत्किंचिदपिस्वोपा 
दानेनास्थितंप्रमाणाभावादित्यर्थः १०

361

शैत्यं तापनिवृत्तिस्तत्प्रदायिनी ६ ननु ज्ञानिनामपि कदाचिन्मुखे सुखदुःखादिलिंगानि प्रसादमालिन्यादीनि
दृश्यन्ते यथा प्राक् कुंभस्य दुर्वासःशापश्रवणे शिखिध्वजस्य च यथा वा विश्वामित्रेण हरिश्चंद्रच्छलने पुत्रपात्ते
नवशिष्ठस्य तत्कथं मुदिताद्याः [illegible] श्रियो वक्त्रं न मुंचतीति लक्षणं घटते तत्राह सुखदुःखादय इति भोक्तृक
प्रारब्धप्राबल्येन दुःखतल्लिंगमालि न्याभासयोः कदाचिदुदयेपि उत्तरक्षणे मिथ्यात्वबुद्धिबाधितत्वात्
तयोस्तत्स्थितलेपकत्वमिति न स्वाभाविकमुखादिप्रसादविघात इत्यर्थः ७ अप्रतिरोधिपरेष्टाविघातिनि
ष्टं तं विनतं ८ भावे विभवे रभावे दारिद्र्ये विकं जीविभमोपि सतां गलितानि हृतानि कारणं १० इदानीमात्मस्थितिरु
लभतां दर्शयंस्तदर्थमप्रवृत्तान् निंदन्नुपसंहरति बुध्यालोकेनेति बुद्धिलक्षणेनालोकेन प्रकाशेन अथ

कामः क्षणभंगक्षतिश्च लोभः क्वापि पलायते नो लसंती द्रियाणपुत्रैः खेदस्फुरत्तिनेत्रके: ५ नदुःखानुं
पर्यंहृ तिन वल्गाति सुखानि च सर्वत्र समतोदेति ह्लादशैत्यप्रदायिनी ६ सुखदुःखादयस्त्वेते दृश्यंतेपय
दिवामुखे दृश्यंते एव तच्छलाना नुलिंपंति तन्मनः ७ चित्ते गलितगीर्वाणजाणस्य स्पृहणीयतां साधु
गच्छिक्षुदेत्यस्य समता शीतचंद्रिका ८ उपशांतं च कांतं च सेव्यमप्रतिरोधि च निष्ठं तं चोर्जितं स्वच्छं वह
तीत्थं महद्वपुः ९ भावाभावविरूढोपि विचित्रोपि महानपि नानंदाय न खेदाय सतां संसृतिविभ्रमः १०
बुध्यालोकेन सा ध्येस्मिन्वस्तुन्यस्तमिता पदि प्रवर्तते न यो मोहात्तं धिगस्तु नराधमं ११ विश्रांतिमप्राप्नु
मुचितां चिरमंगदुःखरत्नाकरं जननसागरमुत्तितीर्षोः कोहं कथं जगदिदं च परं च किं स्यात् किं भोगके
रितिमतिः परमोभ्युपाय १२ इति श्रीवाशिष्ठे मोक्षोपाये निः षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

बाप्रत्यक्प्रवण्या बुध्या आलोकनमालो[illegible] अस्मिन् वस्तुनि अस्तमिताः आपदो यस्मिन् तस्मिन् सति तथा
विधे परमात्मवस्तुनि यो न प्रवर्तते तं धिग् [illegible] इत्यर्थः ११ ननु कुतो हि के अथ ममुपादेय इति चेद् विवेकवैरा
ग्ये एवेत्याह विश्रांतिमिति हे अंगदुःखरत्नाकरं [illegible] जननसागरं दीर्घ स्थित संसारसागरं उत्तितीर्षो

पूर्वमुत्थितेउपाधिलयः आविर्भूतेसंसारेसमष्टिव्यष्टिमनसः कार्यएवंस तियाकलितंतदाहसुखदुःखेति २ नन्वदृश्यआत्माकथंदृश्येमनसिसंसारदुःखीतद्विमुक्तोवा अविवेकेवादृश्यतेतत्राह अदृश्यइत्ति दृश्येनांतःकर णेनचरमसाक्षात्काररूपतत्परिणामेनचानित्येन ३ सत्वस्थयानिरहंममतावस्थया ४ निरहंममतादेहेंद्रि यादिषुकथंद्रष्टव्येति तद्दृष्टांतेनस्पष्टयति यथिकाइति ५ अर्थमिरणमुपवासादि नापीडनं ६ पदार्थमात्रेउ दासीनपदार्थसाधारणंसंत्यज्यआत्ममयः शुद्धात्मदृष्ट्यातद्भावप्रचुरः ७ ८ नविद्यतेकिंचिन्मात्रमपि तेजीवाःसंसारंतीहसंसारेपूर्वमुत्थितेसुखदुःखदशामोहोमनस्येवास्तिनात्मनि २ अदृश्येनाह श्यतेराहुर्गृहीतेनयथेंदुना तथानुभवमात्रात्मा दृश्येनात्मावलोक्यते ३ नशास्त्रैर्नापिगुरुणा दृश्यतेपरमेश्वरः दृश्यतेस्वात्मनैवात्मास्वयासत्वस्थयाधिया ४ यथिका यथिदृश्यंतेरामद्वेष विमुक्तया यथाधियातथैवैतेद्रष्टव्याःस्वेहियाद यः ५ एतेपुनारदःकार्यःसत्तानैवावधीरणं पदार्थमात्रताविष्टास्तिष्ठत्वेतेयथासुखं ६ पदार्थमात्रंदेहादिधियासंत्यज्यदूरतः आशीतला तःकरणोनित्यमात्ममयोभव ७ देहोहमितियाबुद्धिःसासंसारनिबंधनी नकदाचिदियंबुद्धि रादेयाहिमुमुक्षुभिः ८ नाकिंचिन्मात्रचिन्मात्ररूपोस्मिगतानादृशः इतियाशाश्वतीबुद्धिःसानसं सारबंधनी ९ यथाविमलतोयानांबहिरंतश्चभावनं तेजस्तिष्ठतिसर्वत्रतथात्मासर्ववस्तुषु १० रात्रिवेशांशवैचित्र्यं यथाहेम्नोंगदादिता आत्मनस्तादतद्रूपातथैवजगदादिता ११ यत्रतथाविधंयाचेन्मात्रंतद्रूपःगगनादण्णुःसूक्ष्मःसंसारबंधनी नमुक्तिहेतुरियावत ९ १० जडज गतोतर्वहिश्च असंगचित्प्रवेशेनस्फुरणे १ उक्तंदृष्टांतमाह यथेति यथाअंगदाद्याकारता

362

स्यादपिनसंभावनाप्यस्यपतोनास्तीत्यर्थः द्वितीयंप्रश्नमाह अविनाशमिति १२ प्रतिविंबमिति तथाचादर्शसत्तापाःप्रति
विंवेछिवसंसर्गीध्यासा ब्रह्मसत्तानुविद्धंजगदस्तुनामतथापिस्वतःसत्वंतस्यनास्त्येवेति तत्रास्तीत्युक्तिर्युक्तैवेतिभा
वः १२ कस्तर्हि बहुस्यांप्रजायेयेतिसं कंप्यब्रह्मणएजजगज्जीवभावक्लृप्तेराशयस्तत्राहभाःस्वभावेति स्फुरणश
क्तिपश्चिदाभासःब्रह्मांडतांस्थूलसमष्ट्यभिमानेनतद्रूपतां भूततांव्यष्ट्याद्यभिमानेनतद्रूपतां १३ अत्वंचलविधभू
तग्रामतां तथामिथ्योपाधिष्वभ्रांत्याचिदाभासानांबंधादिकल्पनानवस्तुतस्तत्प्रसक्तिरित्याह नवंधोस्तीति १४
उक्तंद्वितीयप्रश्नोत्तरमुपसंहरति एकमिति यथाएकंवारितरंगभेदैःपरिस्फुरति एवंचिदपि जगद्भेदैःपरिस्फु
मनःषष्ठेंद्रियातीतंयत्स्यादपिनकिंचन अविनाशंतदस्तीह तत्सदात्मेतिकथ्यते ११ इयंहिसर्वदृश्यपात्थारा
जन्सर्गपरंपरा तस्मिन्नेवमहादर्शे प्रतिबिंबमुपागता १२ भाःस्वभावसमुत्पन्नाब्रह्मणःस्फुरणशक्तयः का हस्; २
श्चिद्ब्रह्मांडतांयांतिकाश्चिव्रजंतिभूततां १३ अन्यास्त्वन्यत्वमायांतिभवत्येवंजगत्स्थि तिः नवंधोस्तिन
मोक्षोस्तिब्रह्मैवास्तिनिरामयं १४ नैक्यमस्तिनचद्वित्वंसंविस्तारविजृंभते एकंयथास्फुरतिवारितरंगभंगैरे
वंस्फुरतिचित्रचकिंचिदेव त्वंबंधमोक्षकलने प्रविमुच्यदूरेस्वस्थोभवाभवभयोऽभयसारएव १५ इत्यार्षेरामा
यणेनिर्वाणप्रकरणेदेवदूतोक्तेसप्तदशोत्तरशततमःसर्गः॥११७॥ मनुरुवाच॥ संकल्पोन्मुखतांया
ताःसत्यश्चिन्मात्रसंविदः आपत्तरंगत्वमिव यांतिभूमि यजीविनां १
रतिमायामात्रलाभ्बनाकिंचिदेवअतस्त्वंबंधमोक्षभ्रमौदूरेप्रविमुच्यनविद्यतेभवभयंयस्यतथाविधःसन्नभयब्रह्म
सारएवभवेत्यर्थः १५ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेसप्तदशोत्तरशततमःसर्गः॥११७॥ कु
तत्सर्गः के सावकाशकेनेत्येषामिहोत्तरं तथात्मदर्शिनोपायामनुनात्रप्रकीर्तिताः कुतइत्यादिना तत्रादौशुद्ध
संविदोजीवभावेनिमित्तमाह संकल्पेति चिन्मात्रस्यशुद्धचैतन्यस्याविद्यायांतत्संस्कारादिविचित्रायांप्रतिविंब

रूपाः संविदः संस्काराणामंतःकरणतया परिणामे तद
वृद्धि नतया जीवतायाति १

३६४ 363
वा०टी०
नि०पू०

तत्र रागाद्युत्सृजन्नस्य सर्गशत्रुमुदयइव वैराग्यान्निवृत्तेस्य संहारशत्रुमुदयोपि स्वरसत एव भवतीत्याह स्वय
मिति २ तत्र ज्ञातात्मनिर्जीवजगत्साधारणसत्तासामान्यात्मन्यविभाव्यमाने तद्विशेषात्मकवाह्याध्यात्मि
कपदार्थजालकल्पने दृष्टांतमाह चंद्रेति अर्चिषः प्रभाः ज्वालाप्रभेदाः यथा कल्पितास्तथा जगद्वैचित्र्यं
चकल्पितमित्यन्वयः तत्त्वापोग्रहणे मायाशबलत्व दृष्टांतार्थः ३।४ सर्वगतस्वप्रकाशस्यात्मनः अद
र्शनमसत्तो प्रकाशस्यापि जगतः स्फुटं दर्शनं चाश्चर्यमघटितघटनासमर्थमायाबलादेवेत्याह अहो
इति सर्वेष्वंगेषु अवयवेषु वाह्याध्यात्मिकभावेषु प्रोतं अंतर्वहिश्च व्याप्तमप्यात्मानं यद्यस्मात्त्वपश्य
स्वयमस्तत्वाशक्तिरुदेत्याव धातेयथा स्वयमस्तधाशक्तिरुदेत्यु अन्यतेयथा २ चंद्रार्कवन्हितत्त्वा
पोरत्नादीनां यथार्चिषः यथा पत्रा दिव्यन्ना गानिर्झरणं यथा करणाः ३ तथेदं ब्रह्मणिस्फारेजग
दुध्यादिकल्पितं दुःखप्रदमतज्ज्ञानांतदेवातदिवास्थितं ४ अहोनुचित्रा मायेयं तातत्वं विश्वविमो
हिनी सर्वांगप्रोतमप्यात्मा यथात्मानं न पश्यति ५ चिदादर्शमयं सर्वं जगदित्येव भावयन् यास्तिष्ठत्सु
पशांतेच्छः सब्रह्मकवचः स्थिती ६ अहमर्थविमुक्तेन भावेनाभावरूपिणा सर्वं शून्यं निरालंबं चिद्रूप
मितिभावयेत् ७ इदं रम्यमिदं नेति वीजं तेदुःखसंततेः तस्मिंसाम्याग्निना दग्धे दुःखस्यावसरः कुतः ८
राजन्नभावना स्त्रेणरम्याविभाजिता पोरुषातिशये नाप्नुखेनैवांत विलूयता ९
ति ५ कथातर्हि भावनया आत्मानंदृष्ट्यास्थवीस्यान्नामाह चिदादर्शमयमित्यादिना आदेशेन नगरादि
रिव ब्रह्मणिजगत्प्रातिभासिकं न वास्तवमिति भावयन्नित्यर्थः मोहशरैरभेद्यं ब्रह्मैव कवचं यस्य सः ६ ७ रामः
इति वैषम्यकल्पनामितिशेषः ८ अभावनासमाध्याभासेन सर्वदृश्यविस्मृतिस्तत्त्वदर्शनास्त्रेणरम्या ३६४

आत्मनः कालार्णवागस्त्यतां कथयितुं कालस्य जगज्जालघ्रुपसंहारस्थानसमुद्रतामाह विनाशेति विनाशएव वा
डवाग्निस्तेनाक्रांतं विशिष्टं भ तानि प्राणिनिकायास्तरंगा यस्य सो १२ तथा सर्वं जगज्जालभक्षणेप्यवाप्यदूरं
स अगस्त्यस्य कालवारिधेयः पातापानकर्ता १३ सर्वं निर्वासिनीभावं १४ निसलध्देप्यात्मन्वलध्वाताश्र
साशोकइत्याह कुंचकोटरेति १५ वपुर्व्ययदेहनाशे १६ यरित्ती कहतिकार्यं परंपरया वर्द्धते १७ हे पुत्र त्वं
सकल्पकलंकैर्मुक्तेश्चित्तं आत्मनि संस्थाप्य समूलसंसारोपशमे प्रारब्धे भोगोपयोगितत्सत्तिभासावशेष
दुपशांतकल्पः सन् व्यवहाराय देहेंद्रियादिस्पंदेपि तस्याभासमात्रत्वाद संस्पदं ब्रह्मैव इह व्यवहारभ मो
विनाशवाडवाक्रांतभीमं कालमहार्णवं जगज्जालतरंगिण्यो यांति भ ततरंगिकाः १२ तथाप्यपयो
प्यपूर्णस्य पः पाता कालवारिधेः तमात्मानं महागस्त्यं राजन्भावयस्व वै १३ अनात्मन्यात्मताम
स्मिन्देहादौ हृदयजालके सत्कोसलमुपारूढो गूढस्तिष्ठ यथा स्थिरं १४ कुंचकोटरसंस्थं तं वि
तथा ४ स्थलजननीसुतं यथा शोदिति पुत्रार्थे मार्थमियं जनः १५ अजरामरमात्मानमबुध्वा परिरोदिति
हा हतोहमनाथोहं नष्टो स्मीति वपुर्व्यये १६ यथावारिपरिस्पंदान्नानाकारं विलोक्यते तथा संक
ल्पवशात् श्रांताश्रिबृहत्परिवृहति १७ सं स्थाप्य संकल्पकलंकमुक्तं चित्तं त्वमात्मन्युपशांत
कल्पः स्पंदेप्यसंस्पंद मिवेह तिष्ठ स्वस्थः सुखी राज्यमिदं प्रशाधि १८ इति श्रीमहारामायणे अ
ष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥ मनुरुवाच ॥ सर्वांतर्भि विभुः स्पंदैः क्रीडते बालवत्स्वयं स
स्वस्थः सुखवाति ष्ट इदं राज्यं चशाधि पालय शास: शादेशः स्वाभीयत्वेना सिद्धता द्वेर्द्धिः १९ इति श्रीवासिष्ठ
तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥ वर्ण्यते पुरुषस्यात्रस्वात्मबोधन
बंधयोः विद्याविद्यालक्षणशक्तिभ्यां सत्यासत्यानि स्थापात स्पंदेप्यसंस्पंदमिवेह तिष्ठेत्युक्तं तत्र ब्रह्म किम

शुद्धः संविन्मयः समाधिपरिपाकाद्यंतः प्रपाप्रबुद्धो ज आनंदस्तद्रूपातां दशां दृष्टांतेनानुभवमारोहयति अर्द्धेति
यथानिद्राशेषेण अर्द्धसुप्तः अर्द्धप्रबुद्धः पुरुषः बाह्य शब्दादीनाकर्णयन्नप्यतः स्वापसुखासक्तोन
प्रतिवचनादिव्यवहारमिच्छति तद्वद्ध्यानकाले यस्यां भूमिकायां योगीतिष्ठतीत्यर्थः २ स्वसंवेदनं स्वरस
तया दीयमानं ब्रह्माकारानुभववृत्तिस्तद्रूपा तदेवाह आनंदेति ४ अथपदासाक्षात्त्वेपि दीयते तदावि
च्छतं ब्रह्मैवपूर्णप्रकाशं भवशिष्यते तथाजीवन्तः स्थितिः सप्तमीभूमिकासैवभयाशमसमसितस्वरूपभोगेति
प्रागुक्तेत्यर्थः आद्यभूमिकात्रयस्य वदृपमानार्थीसैकाकारात् षष्ठीतुर्या ५ सप्तम्याः प्रष्टमात्रयोगिजीव

शुद्धसंविन्मयानंदरूपाभवतिपंचमी अर्द्धसुप्तप्रबुद्धाभोजीवन्मुक्तोवतिष्ठति ३ स्वसंवेदनरूपाच
षष्ठीभवतिभूमिका आनंदैकघनाकारासुषुप्तसदृशस्थितिः ४ तुर्यावस्थोपशांता यमुक्तिरेवहि
केवलं समतास्वच्छतासौम्यासप्तमीभूमिकाभवेत् ५ तुर्यातीता तुर्यावस्थापरानिर्वाणरूपिणी सप्त
मीसापरिप्रौढाविषयःस्यान्नजीवतां ६ पूर्वावस्थात्रयंतत्रजाग्रदित्येवसंस्थितं चतुर्थीस्वप्नइत्युक्ता
स्वप्नाभंयत्रवैजगत् ७ आनंदैकघनीभावात्सुषुप्ताख्यातुपंचमी असंवेदनरूपायषष्ठीतुर्यपदा
भिधा ८ तुर्यातीतपदावस्थासप्तमीभूमिकोत्तमा मनोवचोभिरग्राह्यास्वप्रकाशपदात्मिका ९
यस्मिन्नोगसुखदुःखाशेषपरामृष्टपूर्णधीः सशरीरोशरीरोवाभवत्येवमतिःपुमान् ११ नम्रियते नचजी
वामिनाहंसन्नाप्यसत्रयं आत्मारामो नरस्तिष्ठेत्तन्मुक्तत्वमुदाहृतं १२

नाजीवनमात्रंविशेषः नान्यइत्यभेदएवेत्याशयेनाह तुर्यातीतेतिसप्तमीभूमिकेवलतुर्यातीताख्यापरितः
प्रौढासतीविदेहमुक्तिःसंपद्यतेसाचजीवतांयोगिनांविषयानस्यादित्यर्थः ६ ७ ८ तामेवप्रपंचयति
मनोवचोभिरित्यादिना ९ तस्यामेवसर्वदृश्यानांप्रलयगालानिसम्यग्विलयादात्यंतिकीजीवन्मुक्ततेत्याह

समाधिलक्षणेनानाभावनेनवाह्यार्थभावनंतत्प्रयोजकधर्माधर्मलक्षणंकर्मकाननंचविधूयपरंआकाशा
दप्यधिकतानवंसोदृमांसमेस्तत्फलेनशोकहेललेपविशोकएवविष्ठेत्यर्थः १० हेपुत्रत्वंप्रथमंविवेकविलासवान्
समाधिनागलितवाह्यकलनाभासः फूलीनाभरितभुवनाभोगभ्रमभूलाअधिगतःपरानंदस्यअपरिछिन्नत्व
ह्लस्वरूपस्यस्पंदःसर्वतःआविर्भावोयस्यतथाविधस्तद्विभागंवहिष्कृतस्तत्तदखंडेकतापन्नःअतएवनिरस्तसंसारा
मयःपंचमषष्ठभूमिकास्तुचिरायस्थिलांतेसप्तमभूमिकायामालंतिकविक्षेपवैषम्यशमेनसमश्रियंद्विका
पूर्णत्वात्सितःशुभ्रःआत्यंतिकवासनाऽज्ञानकालुष्यक्षयात्स्वच्छःअभोगःआकारोयस्यतथाविधःअभयात्वि
अभावनेनभावनंविल्पकर्म काननं परंसमेस्तानवंविशोकएवतिष्ठभीः १० भरितभुवनभोगोभू
लाविभागवहिःकृतोगलितकलनाभासोलासोविवेकविलासवान् अधिगतपरानंदस्पंदश्रियायनि
रामयःशमसमसितस्वच्छाभोगोभवाभयात्विद्वपुः ११ इतिश्रीवासिष्ठेमोक्षोपायेएकोनविंशोत्तरशततमःस
र्गः ॥ ११९ ॥ मनुरुवाच ॥ शास्त्रसज्जनसंपर्कैः प्रज्ञामादौविवर्द्धयेत् प्रथमाभूमिकैषा त्वायोगस्यैवच
योगिनः १ विचारणाद्वितीयास्यात्तृतीयासंगभावना विलापनीचतुर्थीस्याद्वासनाविलयात्मिका २
दपुभवेत्यर्थः अथवाचलाभिःपादैःअलब्ध्वाद्याअतस्त्वोभूमिकाक्रमेणदर्शितावोध्याः ११ इतिश्रीवासिष्ठतात्प
र्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेएकोनविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ ११९ ॥ मुमुक्षुभूमिकास्तित्रोमुच्यमान
स्यतत्त्वज्ञस्यमुक्तस्यपरतस्तिस्त्रोभूमिकाःसप्तदर्शिताः परंसमेत्यतानवमित्तिपद्योगभूमिकाभ्यासफलमुक्तंतत
दुपायभूताभूमिकाभेदान्वक्तुमपितिशास्त्रेत्यादिना त ध्यानसाधनंचलब्धपसंपादनसहितंगुरुलत्तीर्थादि
सहायकश्रवणंप्रथमाभूमिकेत्यादिनिष्कषडिस्मृतिप्रकरणेदर्शितावांत्रबोध्यः १ विचारणामननं असं
गस्याद्वितीयात्मनोभावनानिदिध्यासनं विलापनीतत्त्वसाक्षात्कारेणज्ञानादिप्रपंचसवासनस्यतत्त्वाधिनीवा
सनापदेनतदाश्रयाऽविद्याग्रह्यते २

भावनां अहंताद्यध्यासं सर्वेभ्यो देहेंद्रियादिभावेभ्यः सम्यगुत्सृज्य सम्यगुत्थितो निर्गतः २२ कृतासं चितरूपा २३ कर्मविज्ञानकलापिकालेन तत्प्रपदिश्यांशं कथाह सर्वे वेत्ति २४ २५ यथासरःस्रजलधिषु समुद्रेषु वा छंत्तो यमेकमेवस्फुरति तथाखिलेषु भापिकवस्तुषु तत्संभेदाभासादिस्वरूपः सततं सन्मात्रस्वभाव आत्मा स एवस्फुरति अतः हे अंग अखिलं जगत् तत्त्वबोधेन संशांतभ्रांतिसंकलनप्रयुक्तम् अरिवे चित्रकलापंप रिशिष्टं सत्तांशमात्रमेवाहमिति विद्धीत्यर्थः २६ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे विंशत्युत्तर शततमः सर्गः ॥१२०॥ यथा पक्वप्यतो जीवो यथापाचाकव्यमुच्यते अन्यतेभावनेसम्य ज्विभज्य मनुनेरिते

एकः कर्त्ता च भोक्ता च कइवांगोपपद्यते भावनां सर्वभावेभ्यः समुत्सृज्य समुत्थितः २२ शशांकशीतलः पूर्णो भाति भासेव भास्करः क्रियमाणकृतं कर्म तूलं श्रीदेहशालरले २२ ज्ञानानिलसमुद्भूता प्रोड्डीय क्वापि गच्छति सर्वे वह्निकलाजातोर नभ्यासेन नश्यति २४ एषा ज्ञानकलालं ततः सत्कैला तादिन दिने वृद्धिमेति बलादेव सदंते न भुक्तशालिवत् २५ एकः स्फुरसखिलवस्तुषु विश्वरूपम्आ भासरःस्रजलधिष्विवतोयमर्क संशांतसकलनम्भ रिकलाप मेकं सत्तांशमात्रमखिलंजगदंग विद्धि २६ इत्यार्षे वासिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे विंशत्युत्तर शततमः सर्गः॥१२०॥ मनुरु वाच॥ यावद्विषयभोगाशाती वारस्यातावदात्मनः अविवेकेन संपन्नासाप्याशा न हि वस्तुतः १ विवेकव शती याता द्वयमाशापदा तदा आत्मजीवलमुत्सृज्य ब्रह्मतामेत्यनामयः २ ऊर्ध्वादधस्तथाधस्तादु न ऊर्ध्वं व्रजंश्चिरं मा संसारारघट्टस्य चिंतारज्ज्वा घटीभव ३

यथा लानिरतिशयानंदं ब्रह्मैव तत्त्वस्यापि कियत्कालमज्ञानाज्जीवा रस्याता तत्राह यावदिति सा किं सत्यानेत्याह अविवेकेनेति १ अज्ञान द्वयापाद्ययंबाधं २ भोगाशैव स्वर्गनिरकादौ कर्षतीति तां त्यजेत्याह ऊर्ध्वादि

राम ६२६६

एककः एकचरोयति: १२ १४ १५ अतिदृढे सुत्पन्ने ग्रेनु अतिमहति अंबरे अतिप्रकाशे भानौ च स्वसिद्धतरं सन्मात्रं त
देवप्रसक्तिन्मात्रमहसी सखंडमहावाक्यार्थमलं त्वर्थः १६ चितो मेमहिमाव्यापक इतितस्य परमात्मनो महिमानं ज्ञा
त्वाकः ज्ञयीमरणपदि दुःखभाजितर्थः तथाचश्रुतिः एषनित्यो महिमाब्राह्मणस्य न वर्द्धते कर्मणानो कनीयान्
तस्यैवस्यात्पदवित्तं विदित्वानलिप्यते कर्मणा पापकेनेति १७ जीवन्मुक्तानामपि जीवनस्य विषयभोगाधीनत्वा
द्विषयनाशे दुःखोमत्तिप्रकारमाह वह्नवास नयेतिसार्द्धेन १८ अविनाभावनिष्ठत्वं सहावस्थिति नियमः जी

भवहार्थुपशांतो वाऽण्हस्थो वाप्यवैककः अहं न किंचिद्विक्किदित्ति मत्वाजीवो न शोचति १३ अलेपकोह
मजरो निरागः शांतवासनः निर्मलोस्मि चिदाकाश मितिमत्वा न शोचति १४ अहंमतादिरहितः शुद्धबु
द्धोजरामरः शांतः समरसाभास इतिमत्वा न शोचति १५ तृणाग्रे च्वंबरे भानौ नरनागामरेषु च यत
दस्मि तदेवेति मत्वाभूयो न शोचति १६ तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्चे व्यापको महिमाचितः तस्यानंतविला
सस्य ज्ञात्वेति कइव क्षायी १७ वह्नवासन पर्यायः सेव्यते दुःखयत्यसौ यत्सुखायतदेवास्तु वस्तु दुःखा
यनाशतः १८ अविनाभावनिष्ठत्वं प्रसिद्धं सुखदुःखयोः तनुवासन मर्थ्यापिः सेव्यते वाविवासनं १९
नासौ सुखायते नासौ नाशकाले न दुःखदः क्षीणवासनया बुध्याय लर्म क्रियते न च २० तदग्धवी
जवद्भूयो नांकुरं प्रविमुंचति देहेंद्रियादिनाकर्म करणो वेनकल्पते २१

वन्मुक्तानांत दे नाणपमाह तनुवासनमिति चतुर्थ्यादि भूमिकास्तत नुवासनं सप्तमभूमौ तु विवासनं १९।।
क२ वं कर्मावितेषामलेंकमित्याह क्षीणेति २० देहेंद्रियादिषु मिन्नेष्वेकालमतादात्म्याध्यासेन तत्कृत कर्मस्वहे
मेवैकः कर्तेत्यभिमाने हि कर्मभिर्लेपः स्यात् न च मुक्तानां सोस्तीत्या शयेनाह देहेंद्रि नेति २१ पादि १

जिहि

कथंतर्हितिष्ठास्यति तत्राह एतदिति एतस्यात्मनः स्वं पारमार्थिकं रूपमासाद्य साक्षात्कृत्य १२ प्रकृतिः स्वाभाविका
स्वरूपभावना अनादिविस्मृतस्वरूपप्रतिसंधानं चरमसाक्षात्कारश्च तैस्तदनुप्रवेशात्तन्मात्रीसाक्षात्काराभिधाय
दाभवतितदाएषःप्रसिद्धः प्रत्यगात्मैवसत्यश्चासिद्धो मोक्षः स्यादित्यर्थः १३ तादृशसाक्षात्कारेणजीवन्मुक्तः
कथंतिष्ठतितदाह प्रशांतेतिशास्त्रार्थजिज्ञासाकाम्यनाद्व्याधर्थ्यजिज्ञासालौकिकप्रियाप्रियादिविकल्पावि
द्वेपाश्चनिवर्त्तते इतिसमः १४ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे एकविंशोत्तरशततमः सर्गः १२१

एतत्स्वरूपमासाद्य प्रकृतिपरिणामयुति नदेशोमोक्षनामास्तिनकालोनेतरास्थितिः १२ अहंकृतेर्वि
मोहस्यक्षयेणं विलीयते प्रकृतिर्भावनानाम्नीमोक्षःस्यादेषएवसः १३ प्रशांतशास्त्रार्थविचारचाप
लोनिवृत्तनानारसकाम्यकौतुकः निरस्तनिःशेषविकल्पविप्लवःसमःस्वरूपं तिष्ठति शाश्वतात्मकः १४

366 इत्यार्षेरामायणेयोगवासिष्ठेनिर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धे एकविंशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥ मनुरु
वाच ॥ येनकेनचिदाच्छन्नो येनकेनचिदाशितः यत्रक्वचनशालीचसम्राडिवराजते १ वर्णधर्माश्र
माचारशास्त्रयंत्रणवोज्झितः निर्गच्छतिजगज्जालात्पंजरादिवकेशरी २

निरूढस्यात्मबोधस्यतुर्यातीतपदस्थितेः मुक्तस्येहयतेश्चर्यालक्षणैर्मनुनीयते निरस्तनिःशेषविकल्प
विप्लवः समः स्वरूपं तिष्ठतीति यायोगिनः स्थितिरुक्तातामेव प्रपंचयति येनकेनचित्यादिना आच्छन्नः व
स्त्रैराछादितः आशितो भोजितः सयोगासम्राट् मानुषानंदपराव धिःप्राज्ञोराजेवेतियामरटशेषमुपमा
तत्वदृशांलनतदानंदस्योपमास्तियतोवाचोनिवर्त्तंत इत्यादिश्रुत्याहैरण्यगर्भानंदात विषयानंदशीक
रमहाराब्धितया निरवधित्वप्रतिपादनात् १ तस्यार्थसिद्धं विद्वत्समभ्यासमाह वर्णेति शास्त्रेणयंत्रणात्किं



भा१

तस्माद्विषयैः सह संबंधनमन्योन्यकंठासंजनलक्षणं दर्शयति इदमिति ४ तदेवानूद्य तन्मूलं तादात्म्याध्यासमपि त्याजयं
स्तत्फलं सर्वोत्कर्षमाह अस्येति ५ जगंति संपूरितं सर्वतोव्यवधानेन भरितं चिदाकाशमेव पश्य ६ तत्तद्भूर्णं ७ ननु
जगत्कर्तृत्वाद्यस्य नास्ति कथं परमेश्वरतां गतस्तत्राह ब्रह्मेंद्रेति ८ नन्वसत्याः सर्वाः क्रियास्त्वत्त्ववित्ताः कथमात्म
नः कर्तृतां भावयेदिति चेन्नायं दोषः आत्मस्थ त्वयैव सर्वकल्पनानां सत्यत्वसंभवादित्याशयेनाह दर्शने भुशास्त्रे
षु ९ ननु संसारतरणे न कोपि लाभस्तत्राह चिन्मात्रत्वमिति निरूपमस्वप्रकाशानंदप्राप्तिरेव लाभ इत्यर्थः १० य

इदं ममाहमस्येति व्यवहारं घनभ्रमं येमोहात्परिसेवंते अधस्ताद्यांत्यधः शठाः ४ अस्याहमेवमेसीदा
महमेवं त्वयैः किल मोहकुंभा परित्यक्ता ऊर्ध्वादूर्ध्वमियांतिते ५ स्वप्रकाशं स्वमात्मानं मत्त्वं वाविदं
विति आत्मसंपूरिताकाशं जगंति त्वं प्रपश्य हे ६ यदैवैवं चितोरूपं त्वं तं बुद्धमखंडितं तदैव तीर्णः
संसारः परमेश्वरतां गतः ७ ब्रह्मेंद्रविष्णुवरुणयमधनकैः समुद्यतः तदहं चिद्वपुः सर्वं करोमीत्येव भा
वयन् ८ ये भुये भुपदापद्य दर्शने भुनिवार्यते सर्वमेवांगतत्त्वं त्वं चिद्विलासो ह्यनंकुशः ९ चि
न्मात्रत्वं प्रयातस्य तीर्णसिंधोस्त्वेत्तसः योभवेत्परमानंदः केनासावुपमीयते १० नाप्यस्थूलं नस्थूलं
च नाचिद्रूपं न चिन्मयं नात्मरूपं नान्यरूपम्भुवनं भावयन्भव ११

दि ब्रह्मस्त्वपाजगदसत्यं तर्हि द्वैतापत्तिः यदीनेति नेति निषेधात्सत्यं तर्हि सर्वकर्तृत्वलक्षणेश्वरताव्याघा
तः तस्मा यदि जगदचिद्रूपमेव तर्हि चित्ताविभा नासंभवः त्रिवृत्करणेन तेजसरूपानुविद्धमेव
हि भासकेन तेजसा भास्यते न नास्तिप्य यदि तु चिदनुवेधापत्तस्य चिद्विकारताप्युपपत्तेत तर्हि चित्त्वित्तः सविका
रतापत्तिः एवमनात्मरूपत्वेपि जगतः असंगेनात्मना संबंधाभावात्ततः सत्तास्फूर्तिलाभः आत्मरूपत्वेऽन
बाध इत्यादिदोषोऽनिर्वचनीयतात्वं वनेन परिहरति नापीति ११

तस्यज्ञानसमकालमेवमुक्तत्वाद्देहादिबाधेनचतुर्थभूमिकामितितीर्थादिदेहत्यागस्यवार्त्तैवनास्तीत्याह ननुमितिं
कदाकदाचिदपितनुंभावात्सज्जत्ववर्त्तमानदशायामिदानीमपिवातनुंत्यजत्व तथाप्यसौज्ञानसंप्राप्तिसमयेप्रागे
वमुक्तोविदेहश्चेतिपरेणसंबंधः ११ तदुपपादनायबंधमोक्षस्वरूपमाह अहंभ्रांतिरिति १२ संपूजनीय
तयाचश्रुतिः यंयंलोकंमनसासंविभातिविशुद्धसत्वः कामयतेयांश्चकामान् तंतंलोकंलभतेतांश्चकामां
स्तस्मादात्मज्ञंत्वर्चयेद्भूतिकामइति १३ तत्पूजनमेवपरमपुरुषार्थप्रापकज्ञानहेतुरपीत्याहनेतिहेअंग
द्वीणःभवामयपीयेषांत्वयाविधानांजीवन्मुक्तानांभक्त्याभजनेनयत्परमपदज्ञानद्वारांप्रासाद्यते तद्यज्ञा
ननुत्यजत्ववातीर्थेश्वपचस्यगृहेपिवा माकदाचनवाराजन्वर्त्तमानेपिवादाणि ११ ज्ञानसंप्राप्तिस
मयेमुक्तोसौविगताशयः अहंभ्रांतिर्हिबंधायमोक्षोज्ञानेनतत्क्षयः १२ संपूजनीयःसत्तुष्टोनमस्का
र्यःसपल्लवः सनिरीक्ष्योभिवाद्यश्चविभूतिविभवैषिणा १३ नयज्ञतीर्थैर्नतिपःप्रदा नैरासाद्यतेतत्प
रमंपवित्रं आसाद्यतेक्षीणभवामयानांभक्त्यासतामात्मविदांयदंग १४ श्रीवशिष्ठउवाच॥ एवमुक्ता
समभगवान्मनुर्ब्रह्मगृहंययौ ईक्ष्वाकुरपितांदृष्टिमवष्टभ्यस्थिरोभवत् १५ इतिश्रीआर्षेरामायणे
बालकांडेमोक्षोपायेषुयोगवाशिष्ठेनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्द्धेईक्ष्वाकुप्रबोधनंनामद्वाविंशत्युत्तरशत
तमःसर्गः॥ १२२॥ श्रीरामउवाच॥ एवंस्थितेहिभगवन्जीवन्मुक्तस्यसन्मतेः अपूर्वोतिशयःकोसौभ
वत्यात्मविदांवर १
दितिनिर्णीसाद्यतइत्यन्वयः १४ ब्रह्मगृहंमेरुशिखरस्थं १५ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणे
ईक्ष्वाकुप्रबोधनंनामद्वाविंशत्युत्तरशततमःसर्गः १२२॥ तस्यात्मज्ञेनोनसिद्धेभ्यःखचरत्वाणिमादिवृ
अपिनैवहिपूर्णत्वाद्विशेषोत्राभिधीयते वाणितेलक्षणंस्यजीवन्मुक्तस्यमार्गेणमंत्रादिद्वानामिवखेच

जगतिजालद्वंधहेतोरैहिकामुष्मिकक्रियातत्पलकर्तृत्वभो क्तृत्वादिवासनासंघादित्यर्थः २ वाचमतीतस्यनिर
तिशयानंदस्यानुभवस्यैव विषयः अतएव विषयाद्दृष्टोक्तितः ३ परमानंदरस रसनंरसःनिरंतरमास्वादनंत
स्मादद्दृष्ट्वाः प्रच्युतः ४ इतरेण हृष्यादिनाच ५ कर्मफलेन प्रारब्धोपनीतसुखदुःखादिनारंजनंरूपांतरा
पत्तिं ६ तदेवस्पष्टमाह विहरन्निति देहस्यकर्त्तनैः पूजनैश्च देहंप्रति विंबमिवमिथ्येतिपश्यतीतिविंबगतेरि
तेरिवेत्युच्यते ७ पूज्यःपूजितोपिनिस्तोत्रः अप्रशंसमानः पूजादिवर्जितोपिनिर्विकारइतिकर्मधारये
क्रमेण विशेषणान्वयः संयुक्तश्चेत्यादिरस्यैवप्रपंचः ८ उद्विजनेविभेति रागद्वेषादिपदैस्तन्निमित्तविषया
वाचामतीतविषयोविषयाशाद्दृष्टोक्तितः कामप्युपगतः शोभांशारदीवनभस्तलं २ गंभीरश्चप्र
सन्नश्चगिरावविमहाहृदः परानंदरसाद्दृष्टोरमतेस्वयमात्मनि ४ सर्वकर्मफललागीनित्यतृ
प्तोनिराश्रयः नपुण्येननपापेनलिप्यतेनेतरेणच ५ स्फाटिकःप्रतिबिंबेनयथायातिन
रंजनं तद्वत्कर्मफलेनांतस्तथायातिरंजनं ६ विहरञ्जनताकंदेदेहकर्त्तनपूजनैः खेदाह्लादौ
नजानातिप्रतिबिंबगतेरिव ७ निस्तोत्रोनिर्विकारश्चपूज्यैःपूज्यविवर्जितः संयुक्तश्चवियुक्तश्चस
र्वाचारनयक्रमैः ८ तस्मान्नोद्विजतेलोका लोकान्नोद्विजतेतसः रागद्वेषभयानंदैस्त्यज्यतेपिचमुच्य जं २
ते ९ प्रमेयकस्यचिदपिनरोहतिमहाशयः प्रमेयीक्रीयतेवापिवालेनाप्यद्भुताशयः १०
लद्यते कदाचित्प्रारब्धवलात्प्रमुच्यतेच ९ कस्यचित्कुशलमतेरपिप्रमेये प्रमिति विषयेस्वयंतत्व
तोनारोहंतिनांतभवति तत्वतस्तंकुशलमतयोपिनपरिच्छेत्तंशक्नुवतीत्यर्थः व्यवहरतस्तुवालेनापिप्रमे
यीक्रियते अल्पेनाप्यनुवर्त्तनेनवशीक्रियतेयतोयमद्भुताशयः शुद्धचित्तत्वाद्दृजुरित्यर्थः १०

निष्कारणत्वं जीवानां ग्राह्यग्राहकतागौणं व क्तुं तद्रूपा एवावस्थास्तु पंचिमज्जगबाधीयमीयेत्ते इतरत्रि श्च्यपेक्षया
आत्मज्ञानस्यां कर्मानित्यत्वानि रतिशयानंदानुभवत्वादेव प्रत्यगात्मन आनिरतिशयानंदरूपता ब्रह्मस्वरू
पत्वादेवेत्यर्थस्योपपन्नत्वेपि ब्रह्मण एव स्वभावोपेक्षावशाज्जीवभाव आविर्भावमाह यथेत्यादिना यथा कश्चिद्द्विजः
शूद्रां काममयमानस्तत्संभोगसहवासादिदुरीहया स्वं स्वोचितं सत्वं सात्विकं ब्राह्मण्यधर्मं शनैः स्वेच्छया चिरका
लेन शूद्रत्वमंगीकरोति तथा ईश्वरः बुद्ध्यादिसंगत्वात् तत्प्रयुक्तभोगाशया स्वं नित्यशुद्धपूर्णानंदस्वभा
वमुपेक्ष्य जीवत्वमंगीकरोतीत्यर्थः १ उपाधिप्राधान्येन भोग्यान्युपहितप्राधान्येन भोक्तृणीति द्विविधानि
मायागतानादिद्विविधसंस्कारपरंपरानुसारिणा हिरण्यगर्भात्मिकादाद्यविस्पंदजातानि मायागर्भे वैन

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ यथा सत्वमुपेक्ष्य स्वं शनैर्विप्रो दुरीहया अंगीकरोति शूद्रत्वं तथा जीवत्वमीश्वरः १
भूतानि द्विविधान्येव प्रतिसर्गं स्फुरंति वै आद्यविस्पंदजातानि तानि निष्कारणानि वै २ इतराणि समु
पागत्य पुनर्जन्मांतराणि च भूतान्यनुभवत्यंग स्वकृतैरेव कर्मभिः ३ कार्यकारणतो यस्मादिह श्रोज
न्मकर्मणोः अकारणमुपायाति सर्वे जीवात्परात्पदात् ४

गरवशादाविर्भूतानि अतो मिथ्यात्वान्निष्कारणानि वास्तवसामग्रीनिरपेक्षाणि नहि स्वाप्नघटादिः स्वोत्पत्तौ
दंडचक्रादिसामग्रीसापेक्ष इत्यर्थः २ ननु साधुकारी भवति पापकारी पापो भवति पुण्येन कर्मणा भवति पा
पः पापेन तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इत्यादिश्रुतिषु जन्मकर्मणोर्बीजांकुरवदनादिः परस्पर
कार्यकारणभावो गम्यते तत्कथमीश्वरस्य कर्मशून्यस्य जीवभावनाद्यसर्गे जन्मोच्यते तत्राह इत्यादिति स्व
कृतैरुपहितकर्तैः नेश्वरस्य जीवभावे कर्मापेक्षा किंतु जीवभावापत्यनंतरदेहादिजन्मानि पूर्वपूर्वदेहादि
कृतकर्मापेक्षा यथा सलिले जले प्रतिबिंबनेन चलनादिक्रियापेक्षा प्रतिबिंबस्य तरंगभेदेषु संक्रमेन तु

तस्मात्सिद्धयोगेश्वरनिरतिशयानंदात्मगोचरोनुभवस्य वइत्याशयेनोत्तरमाह ज्ञस्येति तस्य कस्मिंश्चिदितरसि
द्धयोगस्यैपरमात्मतत्वांशे धीरेवातिशयेन भवतीयोजना अथवाग्रथ्यर्थएवकारः ज्ञस्य सांसारिकसिद्धांशेक
स्मिंश्चिदप्यतिशयेन अतिशयधीर्नभवतीतियोजना तत्कुतस्तत्राह निस्तत्त्वइति २ मंत्रसिद्धादिरूपेणा
प्यहमेवस्थितइतिसार्वात्म्यबुद्ध्यातैःप्राप्तानांखेचरादिसिद्धीनांतेनप्राप्तत्वात्तास्ततस्य नापूर्वतायीत्याह मं
त्रसिद्धेरितिअथवाअपूर्वशब्दोनविद्यतेपूर्वंकारणंयस्येति व्युत्पत्तत्व विस्त्राप्तेनिरतिशयानंदएव
तस्यैःआकाशयानादि सिद्धिजातंतु मंत्रसिद्ध्यादिभिः कृतंस्वप्रयत्नोत्पादितमितितत्रपूर्वतैवना
पूर्वतेत्यर्थः ३ यद्यपूर्वशब्दस्यानन्यप्राप्तत्वमप्यर्थस्तथापि बहुभिर्मंत्रसिद्ध्यादिभिरणिमादिसिद्धिजा
श्रीवशिष्ठउवाच॥ ज्ञस्यकस्मिंश्चिदंशेभवत्यतिशयेनधीः निस्तत्त्वः प्रशांतात्मासआत्मन्येवति
ष्ठति २ मंत्रसिद्धैस्तपःसिद्धैस्तंत्रसिद्धैश्चभूरिशः कृतमाकाशयानादिका तत्रकापूर्वता ३ अ
णिमाद्यपिसंप्राप्तंताहृशैरेवभूरिशः यत्नेनसाधितत्वात्तेनेतरेणानलदर्शिना ४ एषएवविशेषोस्यन
समोमूढबुद्धिभिः सर्वत्रास्थापरित्यागान्नीरागममलंमनः ५ भवेत्तस्यमहाबुद्धेर्नासौवस्तुषुमज्ज
ति एतावदेवखलुलिंगमलिंगमूर्तेःसंशांतसंसृतिचिरभ्रमनिर्वृतस्य तज्ज्ञस्ययन्मदनकोपविषा
दमोहलोभापदामनुदिनंनिपुणत्वनुत्वं ६ इत्यार्षेरामायणेयोगवाशिष्ठेमोक्षोपायेत्रिंशत्युत्तर शततमः सर्गः॥७३॥
तंप्राप्तमेवेतिनतेष्वपूर्वतेत्याह अणिमाद्यपीतिसर्वात्मभूतस्य ज्ञस्यसर्वसांसारिकसिद्धीनांतत्तद्व्यक्तेनतै
रेवसाधितत्वादपिनस्वेन पुनःसाधनप्रयोजनमस्तीत्याह यत्नेनेति ४ तर्हितत्वविदस्तेभ्यःकोतिशय
स्तत्राह एषएवेति तत्वज्ञानमेवातिशयइत्यर्थः अतिशयांतरमाह सर्वत्रेति ५ वस्तुषुभोग्येषुनीरागफला
न्येवतत्वज्ञलक्षणतया वर्णयन्नुपसंहरति एतावदेवेति तत्वबोधप्रशांतेनचिरंतनभ्रमेणनि

वा०टी०
नि०पू०
३७०

नन्वेवंपरवैराग्येणभोक्तृत्वाबंधजयेपिजीवतास्नानभोजनादिक्रियाणांदुस्त्यजत्वात्तत्कर्तृत्वबंधःस्या
देवेत्याशंक्याह यदिति तत्रतास्तुक्रियास्वभुक्तमतिःकूटस्थात्मनिनिविष्टमतिः तथाचोक्तंभगवतानै
वकिंचित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्वविदिति १२ इष्टवियोगानिष्टसंभावनादिप्रयुक्तशोकेनबंधप्रस
क्तिमाशंक्याह संतइति १३ सर्वबंधजयेमनोजयएवोपायः सचमनसैवनान्येनेत्याह मनसीति १४
यदुपायेनमनसामनोजयस्तमाह विवेकेनेति १५ मनसामनोजयेआत्माश्रयदोषंपरिहरति क्षा

यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिविजहासियत् कर्तासिनभोक्तासितत्रमुक्तमतिः शमी १२ संतोऽ
तीतंनशोचंतिभविष्यच्चिंतयंतिनो वर्तमानंचगृह्णंतिक्रमप्राप्तमखंडितं १३ मनसिग्रंथिता
भावास्तुसामोहमहोदयः मनसैवमनोरामछेदनीयंविजानता १४ विवेकेनातितीक्ष्णेनव
लादप्यद्रवायसा मनसैवमनश्छिंधिसर्वभ्रमसशांतये १५ क्षालयंतिमलेनैवमलंक्षालन
कोविदाः वारयंत्यस्त्रेणविषंप्रतिविषेणच १६ जीवस्यत्रीणिरूपाणिस्थूलसूक्ष्मपराणिच तत्रा
स्यपरंरूपंतद्भजद्वेपरित्यज १७ पाणिपादमयोयोयंदेहोभोगायवल्गति भोगायेमेतज्जीवस
रूपस्थूलमिहस्थितं १८ स्वसंकल्पमयाकारंयावत्संसारभावियत् चित्तंतद्विद्धिजीवस्यरूपं
रामातिवाहिकं १९ आद्यंतरहितंसत्यंचिन्मात्रंनिर्विकल्पकं यत्तद्विद्धिपरंरूपंतुर्यंविश्वरू
पकं २० एतत्तुर्यपदंशुद्धमत्रबद्धपदोभव संपरित्यज्यपूर्वेद्वेमातत्रालमतिर्भव २१

लयंतीति मलेनक्षारादिना १६ मनःसंवलितोजीवस्तात्त्विकोयानंशःएषसूक्ष्मःमनसाछेदनीयइति द

राम:
३७०

पश्चात्तेषां कर्माणीति कुतो ज्ञायते तत्राह आत्मज्ञानादिति यादृशमात्मानं यो जानाति स तदनुरूपं संकल्पयति संकल्पानुरूपं च करोति न हि मनुष्यादिदेहात्मताबुद्धिं विना पुण्यपापे संकल्पयति करोति वा तथा चोक्तं भगवद्भिर्भाष्यकृद्भिर्न ह्यस्त्यात्मभावेन देहे न कश्चिद्व्याप्रियत इति देहाध्यासोपि संकल्पद्वारैव पुण्यपापप्रवृत्तिहेतुरित्याह संकल्प इति ५ संकल्पोस्यास्तीति संकल्पी तथाविधत्वं पुण्यापुण्यप्रवृत्तिभोगवासनादिसंतानेन बंधस्य कारणं ६ संकल्पत्यागे उपायमाह सावधान इति ग्राह्यग्राहकभेदभ्रमे हि सति ग्राहकस्य ग्राह्ये अनुकूलयतायत्नानुसंधानाद्यनोपादानानुकूलप्रवृत्तिः संकल्पो भवति ग्राह्यग्राहकविभ्रमत्यागेन

पश्चात्तेषां स्वकर्माणि कारणं सुखदुःखयोः आत्मज्ञानात्समुत्पन्नः संकल्पः कर्मकारणं ५
संकल्पित्वं बंधकारणं तत्परित्यज मोक्षस्तु निःसंकल्पित्वं तदभ्यासपरो भव ६ सावधानो
भव त्वं च ग्राह्यग्राहकसंभ्रमे अजस्रमेव संकल्पदशाः परिहरंछनैः ७ भाभवग्राह्यभावा
त्वाग्राहकात्मां च मा भव भावनामखिलां त्यक्त्वा यत्किंचित्तन्मयो भव ८ अजस्रं यंयमेवार्थं यत्त
त्पदागणेन बध्यते तत्र रागेण मुच्यते ९ किंचिद्यद्रोचते तेऽभ्यं तद्बद्धोसि भवस्थितौ न किं
चि द्रोचते चित्ते तन्मुक्तोसि भवस्थितौ १० तस्मात्पदार्थनिचयात्सहस्थावरजंगमात् तृण
देदेर्विकापांतात्मा किंचित्तव रोचनां ११

तस्माद्विषयेष्वपेक्षा त्यागेन सावधानत्वाभ्यासेन संकल्पमूलमेवाच्छिंद्धीत्यर्थः इति भावः ७ अमुमेवार्थं कंठो
क्त्याह मा भवेति यत्तद्विशिष्टसाद्विस्वरूपं तन्मयस्तदेकरसः ८ असावधानत्वे ग्राह्येऽनुकूले रागोऽवर्ज
नीय इति दर्शयन्वैराग्याभ्यासस्यावकाशयत्नं दर्शयति किंचिदिति यत यदितत्ताहि १० अपक

वाल्मीकिनं प्रभिद्रुतं पलायितं मृगं पश्चाद्वातोऽपगतो लुब्धक इति सर्वान्तपि किं पृच्छतदाह मुन इत्या
ना ३० पुनर्मृगइं मुक्तिः संभ्रमात् ३१ व्यवहारे ध्वनश्यन्ते ज्ञातिशेषः ३२ अहंकारमममभिमानप्रचुरं चिरं
सदैव ३३ ३४ प्राप्तस्तादृशमुत्यनुभव प्रसादिर्वत्यलाउपैतराजाग्रदादिदृशा स्थूलादिदशाचिनान्ति
३५ गुणत्रयात्मकमायामयचित्तकार्यत्वात्तिसृणामवस्थानां मायाबाधे चित्तस्यमृतत्वादपितद्
पादेयावस्थानामसत्वमित्याह जाग्रदित्यादिना ३६ तिस्रोवस्था रजआदिगुणप्राधान्येन त्रिधा भि

पश्चादुपगतो वाल्मीकिं त्वं मृगमभिद्रुतं मुनेमदीपवाणेन विद्धो मृगइहागतः ३० कृप्रपातो
मृगइति प्रत्युवाचसतं मुनिः समशीला वयं साधो मुनयो वनवासिनः ३१ नास्माकं मस्य
हंकारो व्यवहारेभुपः त्वमः सर्वाणीन्द्रियकर्माणि करोति हसर्वेमनः ३२ अहंकारमयंत
मोनूनं प्रज्वलितं चिरं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्या दशावेद्मि न काश्चन ३३ तुर्यएवहितिष्ठेहंत
त्यदृश्यं न विद्यते इतितस्य वचः श्रुत्वा मुनिनाथस्य राघव ३४ लुब्धको र्थम विज्ञायजगामा
भिमतां दिशं अतो वच्मि महाबाहो नास्ति तुर्येतरा दृशा ३५ निर्विकल्पा हि चित्तुर्यंतदेवा
जाः स्तीहनरत् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्य त्रयरूपं हि चेतसः ३६ घोरं शांतं च मूढं च रूपमात्मचित्त
महास्थितं घोरंजाग्रन्मयं चित्तंशांतं स्वप्नमयं स्थितं ३७ मूढं सुषुप्तभावस्थं त्रिभिर्हीनं
मृतंभवेत् यच्च चित्तंमृतं तत्र सत्वमेकं स्थितं समं ३८

त्यदर्शयतिस्वर्गनरकपुनर्जन्मादिहेतु पुण्यपापोत्पादना द्विनीभावाधिक्याच्च जाग्रन्मयं जाग्रदव
स्थं चित्तं घोरमित्याघूह्य ३७ गुणत्रयात्मकमायोच्छेदात्त्रिभिर्हीनं मृतं योगिनां प्रारब्धशेषभो

स्थूलसूक्ष्मरूपेजीवस्यजाग्रत्स्वप्नयोः प्रसिद्धेतावन्मात्रपरित्यागेपिनसम्यक्तस्यपरिशुद्धिरितिवस्थान्तरपाती
तंजिज्ञासमानोरामः पृच्छति जाग्रदितित्रिस्थितंसंकीर्णंअतएवस्पष्टमलं द्वितंविशेषेणसंकरव्यावर्तनेन २२
अहंभावः जाग्रत्स्वप्नयोर्विक्षेपः अनहंभावः सुषुप्तेतन्मूलमावरणंतावुभौव्यष्टिरूपौजीवोपाधिसमष्टि
रूपौतु असद्वाइदमग्रआसीत्ततोवैसदजायतइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेसदसती तेत्यक्त्वा २३ जीवन्मुक्ते
षुव्यवस्थितिर्निकृष्टस्थितिर्यस्याः व्यवहृतौव्यवहारकालेसाक्ष्यवस्थेतिप्रसिद्धा २४ तस्याः जाग्रदादि

श्रीरामउवाच॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषुस्थितंत्रिष्वप्यलंद्विजं तुर्यंब्रूहिविशेषेण विचित्रमुनिना
यक २२ श्रीवसिष्ठउवाच॥ अहंभावानहंभावौत्यक्त्वासदसतीतथा यदसक्तंसमंस्वच्छंस्थितंतत्तु
र्यमुच्यते २३ यास्वच्छासमताशान्ताजीवन्मुक्तव्यवस्थितिः साक्ष्यवस्थाव्यवहृतौसातुर्यकल
नोच्यते २४ नैतज्जाग्रन्नचस्वप्नः संकल्पानामसंभवात् सुषुप्तभावोनाप्येतदभावाज्जडता
स्थिते २५ शान्तसम्यक्प्रबुद्धानांयथास्थितमिदंजगत् विलीनंतुर्यमेवाहुरबुद्धानांस्थिरंस्थि
तं २६ अहंकारकलात्यागेसमतायाः समुद्भवे विशरारीकृतेचित्ते तुर्यावस्थोपतिष्ठते २७
अत्रेमंशृणुदृष्टान्तंकथ्यमानमयाधुना प्रबुद्धोपियथावोधमुपैषिविबुधोपम २८ कश्चित्प्रबला
ननीमोगेमहामौनंव्यवस्थितं दृष्ट्वाद्भुतमिदंकिंचित्मुनिंप्रपच्छलुब्धकः २९

संकरंवारयति नैतदिति जडताआवरणं तत्स्थितेरज्ञानस्य २५ ननुद्वितीयंतुरीयंजाग्रत्स्वावाद्वैतका
लेजीवन्मुक्तानामपिकथंस्यात्तत्राह शान्तमिति विलीनंज्ञानबाधितं २६ जलवित्तानसैंधववद्विश
रारीकृतेसति २७ जाग्रतोव्यवहरतः कथंचित्तविश्राम इत्यादिस्पंतंभावनामजगव्याधीयोदाहरणेन
वारयति अत्रेमामित्यादिना २८ महामौनंज्ञानबाधितव्यापारागादि चेष्टं इदंवदयमाणंप्रपच्छ २९

वा॰टी॰ नि॰पू॰ ३७२ सर्वमायांतं दृश्यजातं परित्यज्य समनस्कः सर्वेंद्रियादिव्यापारो परमात्मा हा मौ पूर्णानंदचिदात्मनि निर्वा
णवान् सन् आत्मन्येवास्वेति परेणान्वयः ४ ५ पंचमादिभूमिकाज पाजाग्रदवस्थोपि सुषुप्तवस्थितः ६
अवेदनात् प्रियद्वेष्यत्वाननुसंधानात् ७ अवेदनादित्येतदेवस्पष्टयति दृश्येति संवेदनीयं चिंतनीयं अ
सुखं दुःखं मध्यमं तदुभयसाधनं ९ विज्ञातः सर्वेषां भुवनत्रयवस्तूनां सारो येन अतएव श्रीमत्स्वतः प्रका

सर्वमेव परित्यज्य महामौनी भवानघ निर्वाणवान्निर्मननः क्षीणचित्तः प्रशांतधीः ४ आत्मन्येवा
371 स्वशांतात्मा मूकांधबधिरोपमः नित्यमंतर्मुखो भूत्वा स्वानंतः प्रपूर्णधीः ५ जाग्रत्येव सुषुप्तस्थः ता
कुरु कर्माणि राघव अतः सर्वपरित्यागी बहिः कुरु यथागतं ६ चित्तसत्तापरं दुःखं चित्तसत्तापरं
सुखं अतश्चित्तं चिदेकात्मा नयदापमवेदनात् ७ दृश्यारम्यमरम्यं वा स्थेयं पाषाणवत्समं एता
वतात्मयत्नेन जिता भवति संसृतिः ८ संवेदनीयनसुखं नासुखं नच मध्यमं एतावतात्मयत्नेन
दुःखांतोनंत आप्यते ९ आपीनमंडलशशांकवदंतरेव श्रीमद्रसायनमयः सुखमेवतिष्ठन् ज्ञः
विज्ञातसर्वभुवनत्रयवस्तुसारः कुर्वन्न नाम कुरुते परमभ्युपेतः १० इत्यार्षे रामायणे निर्वाणप्र
करणे पंचविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२५॥

शेन शोभमानं यद्रसायनं निरतिशयसुखं अमृतं तन्मयः अतएव च आसमंतात् पीनं पुष्टं मंडलं य रामः
स्य तादृशो यशः शशांकः पूर्णचंद्रस्तत्कल्पः परं परमात्मानमभ्युपेततत्तत्त्वज्ञः जीवन्मुक्तिसुखं एति कुर्व ३७२
न्नपि प्रारब्धोपनीतं व्यवहारं न कुरुते प्रतिबिंबवद्यामिवनस्वस्यकर्तृत्वं पश्यतीत्यर्थः १० इति श्रीवा
सिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पूर्वार्द्धे पंचविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२५॥ रामः ॥ ॥

तादृशे चित्ते नैर्मल्यातिशयेन स्वात्मस्वरूपस्य सदैवाविर्भावात् सर्वव्यापारोपरमेण समाध्यभ्यासं यत्नात् संपादयंती त्यर्थः अतस्त्वमपि तादृशं चित्तं संपाद्य तुर्यपदे विश्रांतस्तिष्ठेत्याह समस्तेति स्पष्टं ३८ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२४॥ सर्वापन्हवसिद्धांते वादिनां यत्र विभ्रमाः तुर्ये तथाविधे स्थैर्यं सोपाय मुद्दिश्यते अविद्यया सह जीवस्यावस्था त्रयप्रपंचस्य मायया एव स्यापि पक्षादि प्रपंचस्येति सर्वस्यापन्हुते जातस्यापन्हवः आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तानां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादि शास्त्राणां परमसिद्धांतो न वस्तु प्रकाशनं स्वप्रकाशात्मवस्तुनः स्वतः सिद्धत्वात् सिद्धोऽप्र

तदेव योगिनः सर्वे यत्नात् संपादयंति हि समस्तसंकल्पविलासमुक्ते तुर्ये पदे तिष्ठति राम यात्मा
यत्र स्थिताः साधुसदैवमुक्ताः प्रशांतभेदा मुनयो महांतः ३८ इति श्रीआर्षे रामायणे मोक्षोपायानां म. च. तुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२४॥ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ सिद्धांतोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापन्हव
एव हि नाविद्यास्तीह नो माया शांतं ब्रह्मेदमक्लमं १ शांत एव चिदाभासे स्वच्छे समसमात्मनि समग्र
शक्तिस्वचित्ते भूतेति कल्पिता मिथ्ये २ निर्दीपके चिन्नभस्त्यलं केचिद्विज्ञानमात्रतां केचिदीश्व
रस्वरूपत्वं विवदंते परस्परं ३

माणप्रसरादित्याह सिद्धांत इति शांतं सर्वविकल्परहितमिदं निखिलापन्हवेदं ब्रह्म यद्वास्त्वैर्न क्रम्यत इत्यक्रमं
अवगंतुमशक्यमित्यर्थः तथा च श्रुतिः यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति तथा च द्रविडाचार्यैः
रप्युक्तं यद्यप्रमेयं किमर्थं शास्त्रमिति चेत् सिद्धं तु निवर्तकत्वादिति १ क्रत्वादिसिद्धांतापरिज्ञाना
देव स्वबुद्धिवैभवेन जगन्मूलत्वाभिमानिनां वादिनां ब्रह्मशब्दवाच्ये सर्वशक्त्यात्मकमायाशबले ब्रह्म

प्रकृ नौ इप्राप्ते शांतं प्रविज्ञाभेदां २ सिद्धेश्चप्रकाश
उक्तं शुद्धमेवं स्यात् सिद्धांतमेवालक्ष्यापिता ३

भा॰टी॰ शां॰वि॰ ३७२

निवृत्तं लब्धापि व्यनक्ति निवृत्तिहेतुं विवेकं वर्णयितुं तदौत्सुक्यमाह चलेति यथा यादोगणकोटिभिः प्रचंड पवनैर्वडवानलकथनादिभिश्चालितत्वाच्चल इवापि यादोगणविहङ्गपोदरे विहरतां कूर्माणां ग्रीवाणां प्रसृतत्वे पित्तरंगचलनादिप्रयुक्तभयेफाडिखेचांतः प्रवेशाः पुनर्निर्गमाः असंख्येयास्तादृशसंख्येयानाम् मुमुक्षप्रवेशपुनर्निर्गमैर्न लक्षणानां मते कश्चिदेव पुमान्विवेकी जायत इत्यर्थः अथवा दरीणां वस्थमहाकूर्मग्रीवा यथा अनेकशः कंठच्छिद्रे प्रविष्टा निर्गतापि द्वाराणां वरसमेवास्वादयंती तमेव बहु मन्यमाना आप्रलयं तद्द्वीपाणां वरसं जानाति अंते कल्पांते चञ्चलयोः द्वारकोणयोः मिलनाव सरे तदुभयोदरलक्षणच्छिद्रे ग्रीवाप्रवेशनद्वीपरससमास्वादघद्वाररसात्द्वीपरसस्य विवेकी निम्नत्वात्तदा सक्ता जायते तद्वज्जीवोपि प्रागिव विषयरसानेव बहु मन्यमानः अनेकजन्मना मंते भाग्योदयाद्ध्यानलेशा

असारा बत संसारव्यवस्था लंममैतया किं कर्मभिः पर्युषितैर्दिनैस्तैरेव नीयते ५

स्वरससमास्वादाद्य विवेकी तदासक्तो जायत इत्यर्थः अथवा अमृतोत्पादनाय देवासुरैः समुद्रमथने क्रियमाणे यथा मंथाचलाधारस्य कूर्मस्य तस्य भगवतः समस्तभुवनाधारोदरत्वादंतर्बहिश्च भ्रमथ्यमान चलाणवयुगस्य च्छिद्रेक्षा प्रथमममृतमुत्पद्यत इत्यास्वादेनेन परिरक्षार्थं प्रसृता ग्रीवा अनेकशोऽ तःवहिर्निर्गमेन जन्मना मंते अंतर्बहिर्वा पत्रेव प्रथममभृतमुत्पद्यत इत्यत्र तत्रैव तदास्वादभक्ती राभूत विवेकिनी जायते तद्वदयमुमुक्षुरपि श्रवणेपायेन वहिर्मननिदिध्यासनाभ्यामंतश्च ब्रह्म सतत्वविवेकाय प्रवृत्तः पुमान् अनेकजन्माभ्यासवशादंते वहिः श्रवणवसरे वा सादाद्विवेकेनान रतिशयानंदमास्वादयतीत्यर्थः ४ कीदृशो विवेको स्याजायते तमाह असारेत्यादिना विविधाविकल्पा

रामः ३७२

उच्यते योगभूमीनामभ्यासक्रमलक्षणे अंतरा तेभ्यो भोगास्ततो जन्मांतरे जयः जाग्रत्स्वेव तद्भुक्तस्थक्रमक
र्मा ... त्रिरा घवेति चतुर्थ भूमिका रूढं रामं प्रति पंचमादिभूमिकास्थितिः संपाद्येत्युक्तं तत्संपादन ... का
मो रामः स्वजितं ... जेतव्य भूमिकाविभागज्ञानाय तत्क्रमलक्षणानि तदभ्यासक्रमं च पृच्छति सप्तानामिति भूमि
कां प्रति भूमिकं योगिनः कीदृशानि चिन्हानि भवंति वीप्सायां प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्विर्वचन
स्याव्ययीभावस्य वा आवश्यकत्वात्तदकरणं छांदसं १ष्ट छंभूमिकाभ्यासक्रमं कथयिष्यन्वसिष्ठस्तद
धिकारणं प्रवृत्तिशास्त्राधिकारिभ्यः छन्नं दर्शयितुं ततो विभज्यात योर्लक्षणभेदो क्तिं प्रतिजानीते प्रवृत्त

श्रीराम उवाच ॥ सप्तानां योगभूमीनामभ्यासः क्रियते कथं कीदृशानि च चिन्हानि भूमिकां प्रति
योगिनः १ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च भवतीति द्विविधः पुमान् स्वर्गापवर्गौ न्मुखयोः
मुलक्षणमेतयोः २ किं यत्नन्नाम निर्वाणं वरं संसृतिरेव मे इति कर्तव्यकर्ता यः संप्रवृत्त इ तिस्मृतः ३
वलार्णवयुगछिद्र कूर्मग्रीवाप्रवेशवत् अनेकजन्मनामंते विवेकी जायते पुमान् ४

श्रोति पुमान्वेद मार्गस्थः पुरुषः २ तत्रादौ रागादिदोषैर्विपरीतबुद्धेः प्रवृत्तस्य लक्षणमाह किंयदिति तत्सर्व
विषयशून्यत्वेन प्रसिद्धं निर्वाणं किं यत् नाम न भोगरागिणां बहुमतमित्यर्थः उच्चावचभोगसंपन्ना संसृति
रेव मे वरं यथाहुः अपि वृंदावने शून्ये शृगालत्वं स वांछति न तु निर्विषयं मोक्षं कदाचिदपि गौतम इ
ति इति एवंप्रकारेण निश्चित्य कर्त्तव्यस्य नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मजातस्य यः कर्त्ता ३ अथ वा चलवोर
र्णवयोर्युगमस्य छिद्रे मध्यवर्तिनीरविवरे कूर्मस्य ग्रीवाया साधनभूतया प्रवेशो यथा तित यथा सुरतोनिर्गमने
पश्चाल्लिवर्त्तितयैव छिद्रावस्थानेवान वचापि विश्रांतिः तथा प्राक्तनभवसागरपरिलज्जभवांतरप्रतिविं
५८
तं२ वक्ता जीवस्य न क्वापि विश्रांतिः तथा हि प्राक्तने जन्मनि जरामरणादि दुःखपरंपराभाविनी वात्स्यादि दुःखस

वा०टी०
नि०पू०
३७५

भूमिकावान्प्रथमभूमिकाप्रविष्ट इत्युक्तः शेषस्तत्साधनचतुष्टयादिसंपत्तिहीनस्त्वनार्य आलस्यग्रंथा
सक्तोपि रागादिनानधिकारिजनप्रतारणेनार्जनादिनोदरभरणशीलत्वात्स्वार्थैकवंचक इत्यर्थः स
यं शुभेच्छाख्या प्रथमभूमिका तस्याः क्रमेण द्वितीयभूमिकाप्रवेशक्रममाह विचारेति भूमिकां प्रथमतः
अधिकारप्राप्त्यावतीर्णः १४ स तत्र किं करोति तदाह श्रुतीति श्रुतीनां स्मृतीनां सदाचाराणां धारणा
ध्यानकर्मणां साध्येन समाधिना साधने यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारप्रभृतिषडंगस्य योग
शास्त्रस्य तस्य च मुख्ययानुष्ठानानुष्ठापनफलोपहितया व्याख्यया व्याख्यानेन व्याख्यानात् आ
लतत्वानुभवोपदेशात् तत्वाच्छ्रेष्ठान्पंडितान् गुरून् श्रयते श्रवणमननादिविचाराय शरणं गच्छती

373

स भूमिकावानित्युक्तः शेषस्त्वार्य इति स्मृतः विचारनाम्नीमितरामागतो योगभूमिकां १४
श्रुतिस्मृतिसदाचारधारणाध्यानकर्मणां मुख्यया व्याख्यया ख्यातांश्छ्रयते श्रेष्ठपंडितान् १५
पदार्थप्रविभागज्ञः कार्याकार्यविनिर्णयं जानात्यधिगतश्चैवं गृहं गृहपतिर्यथा १६ मदा प२
भिमानमात्सर्यमोहलोभातिशायितां बहिरप्याश्रितामीषत्त्यजत्यहिरिव त्वचं १७

त्यर्थः तथा च श्रुतिः तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति १५ स्वयं व्या
करणग्रंथाभिज्ञत्वात्सदानंदानंतदर्थानां च वाच्यलक्ष्यादिरूपाणां लक्षणादिप्रविभागज्ञः शि रामः
ष्यः गुरुमुखादधिगतश्चैवं सन् कार्यं साध्यं कर्मकांडार्थस्तद्विलक्षणमकार्यं सिद्धं ब्रह्मकांडा ३७४
र्थस्तयोर्विनिर्णयं गृहकोष्ठविभागमिव स्पष्टं जानाति १६ बहिर्लोकमर्यादानुसारेण यदाश्रितामपि
पि अनेन प्रथमभूमिकायामेव तत्प्रायनिवृत्तता दर्शिता १७

क्रियाप्रसुतैरतिशयैरुत्पन्नाद्विविक्तिसंस्कारैर्निर्मुक्तिं कुर्वस्येत्यर्थः इति विचार्य तदवश्यं संपादनीय मिति निश्चयवान् ६ तस्य प्रथमभूमिकाप्राप्तिक्रममाह कथमित्यादिना ७ भावनास्तु भोगतत्साधनवि तास्तु विरागेत्यस्य उदाररूपास्तु चित्तशुद्ध्यनुकूलास्तु शौचसत्संगेश्वरोपासनजपादिरूपासु क्रियासु क्र मते सज्जते तेन चान्वहं चित्तशुद्ध्युपचयेन तत्प्रसादयात्मोदते ८ विचिकित्सति जुगुप्सते मर्माणि प रेषां रहस्यदोषान्नोदाहरति न भाषते ९ परेषां स्वस्य च मनसः अनुद्वेगकराणि इष्टफलापासनहीफ लानि यमनियमनियमादिकर्माणि सेवते भोगं च पापावश्यभावात्तं नापेक्षते १० पेशलान्यनुद्वेगवाक्या

क्रियातिशयनिर्मुक्तं किंस्याद्विश्रमणं परं इति निश्चयवान्योऽन्तः सनिष्णात इति स्मृतः ६ कथं विरागवा न्भूत्वा संसाराब्धिं तराम्यहं एवं विचारणपरो यदा भवति सन्मतिः ७ विरागमुपयात्यन्तर्भावनास्वनु वासरं क्रियासूदाररूपासु क्रमते मोदतेऽन्वहं ८ ग्राम्यासु जडचेष्टासु सततं विचिकित्सति नोदा हरति मर्माणि पुण्यकर्माणि सेवते ९ मनोनुद्वेगकारीणि मृदुकर्माणि सेवते पापाद्बिभेति सततं न च भोगमपेक्षते १० स्नेहप्रणयगर्भाणि पेशलान्युचितानि च देशकालोपपन्नानि वचनान्यभि भाषते ११ तदासौ प्रथमामेकां प्राप्तो भवति भूमिकां मनसा कर्मणा वाचा सज्जनानुपसेवते १२ यतः कुतश्चिदानीय ज्ञानशास्त्राण्यवेक्षते एवं विचारवान्यः स्यात्संसारोत्तारणं प्रति १३

णि उचितानि सत्यप्रियहिताहितादिरूपाणि ११ एवं गुणविशिष्टपुरुषस्य सत्त्वाश्रवणाधिकार लक्षणां प्रथमभूमिकामवतारयन्नाह तदेति सज्जनानुपासितदांतिज्ञानसंपन्नान् १२ यतः कु तश्चित्सेवानुकूलं धनादिसाधनमानीय तान्सेवमानस्तन्मुखात् ज्ञानशास्त्राणि पुराणमोक्ष धर्माध्यात्मसंहितादीन्यवेक्षतेऽवगच्छतीत्यर्थः १३

पद्मद्वयेपिममास्वात्तंत्र्यात्स्वतंत्रः कर्त्तेत्यानुशासनिकीकर्त्तृताकेवानकाचिदपीत्यर्थः प्रसंसंगोपयु
क्तानन्यानन्यनास्थाहेतून्भावेषुदर्शयति भोगाइति २७ २८ इयमनास्थापिश्रवणादिसाहाय्येन
वाक्यार्थज्ञानासक्तस्यैवासंसंगस्तुखापनानन्यस्येत्यहवाक्यार्थे ति २९ अयंचासंगः कुर्वन्मिकाया
रेवसत्संगाद्युपायैः सम्यगभ्यसनीयइत्याह अनेनेति श्रवणमननादिकानामालंबवेदांप्रयोजनं
आवर्तनेनतस्यांचभगवतोवादरायणस्यसूत्रमावृत्तिरसकृदुपदेशादिति ३० आत्मवस्तुनिप्रमाण
प्रमेयासंभावनाद्यपनिरासेनस्फुटतांइत्थमेववात्मवास्त्विति विश्वासगोचरतामागतेसति ३१ सप्त

स्त्रवं वा यद्दिवा दुःखं केवात्र मम कर्तृता भोगाभोगा महारोगाः संपदः परमापदः २७
वियोगायैव संयोगा आधयो व्याधयोधियः कालः कवलनोद्युक्तः सर्वभावाननारतं २८
अनास्थयेति भावानां यद्भावनमातरं वाक्यार्थलग्नमनसः सा मान्योसावसंगमः २९ अ
नेन क्रमयोगेन संयोगेन महात्मनां वियोगेनासतामंतः प्रयोगेणात्मसंविदां ३० पौरुषेण प्र
यत्नेन संततत्याभ्यासयोगतः करामलकवद्वस्तुन्यागते स्फुटतां दृढं ३१ संसारांबुनिधेः पारे सा
रे परमकारणे नाहं कर्ता श्वरः कर्ता कर्म वा प्राक्कृतं मम ३२ कृत्वा दूरतरे नूनमितिशब्दार्थभा
वनं यन्मौनमासनं शांतं तच्छ्रेष्ठासंग उच्यते ३३ यन्नांतर्न बहिर्नाधो नोर्ध्वं नाशासु नां
बरे न पदार्थे नापदार्थे न जडे न च चेतने ३४ आसितभासि नं शांतमभासंनभसासमं अनाद्य
तमजं कांतं तच्छ्रेष्ठासंग उच्यते ३५

स्यंतत्रपंचस्वन्यपि वस्तुनीत्यस्यविशेषणंश्रेष्ठासंसंगंदर्शयति नाहमित्यादिनानाहंकर्त्ताकिंत्वीश्व
रएवकर्त्तामम प्राकृतः इदानींक्रियमाणंचकर्मनास्तीत्यादिनिरासतेस्मृतियोगपादिविकल्पसासनमि
तिपरेणान्वयः ३२ मौनवाङ्मनश्चक्षुरादिचेष्टाशून्येनिदिध्यासनपरिपाकफलनिर्विकल्पसमा

रामः
३७५

न

शास्त्ररहस्यं परमतात्पर्यं प्रमाणसंभावनानिरासेनाधिगच्छति गुरुसज्जनाभिमतमात्मरहस्यं प्रमेयासंभावन
निरासेनाधिगच्छति १८ एवं द्वितीयभूमिकाजितवतस्तृतीयभूमिकाप्रवेशमाह असंगेति ततः तृतीयां भूमि
कां पततिप्रविशति १९ यथावदिति श्लोकद्वयं यथायोगं पूर्वभूमिकाद्वयानुवादः २० २१ ग्रामवासे विद्वेष
बाहुल्येन समाध्य र्थं सगनिवाहाद्वनवासो विहारेण २२ ततश्चित्तप्रसादे सुख्यानकाले पूर्वभूमिकाद्व
यधर्मानुवृत्तिरण्यावश्यकीत्तिद्युयिति अभ्यासादिति २३ असंगस्तत्सौम्येन युक्तिं विभज्य यथावष्टे
तृतीयायामिति २४ सामान्यः पूर्वभूमिकासाधारणः स्वदेहक्रियाफलयोर्नकर्त्तानिभोक्ता चेत्युदासी

इत्थंभूतमतिः शास्त्रगुरुसज्जनसेवनात् सरहस्यमशेषेण यथावदधिगच्छति १८ असंसंगाभि
धामन्यां तृतीयां योगभूमिकां ततः पतत्यसौ कांतः सुषप्तशयामिवामुलां १९ यथावच्छास्त्रवा
क्यार्थे मतिमाधायनिश्चलां तापसाश्रमविश्रामैरध्यात्मकथनक्रमैः २० संसारनिंदकैस्तद्दे
राज्यकरणक्रमैः शिलाशय्यासमासीनोजरयत्यायुरातते २१ व नवासविहारेण चित्तोपशम
शोभिना असंगस्तत्सौम्येन कालं नयति नीतिमान् २२ अभ्यासात्साधुशास्त्राणां करणात्पुण्य
नकर्मणां जतोर्यथावदेवेयं वस्तुदृष्टिः प्रसीदति २३ तृतीयां भूमिकां प्राप्य बुधोनुभवति स्वयं
द्विः प्रकारमसंसंगं तस्य भेदमिमं शृणु २४ द्विविधोयमसंसर्गः समान्यः श्रेष्ठ एव च नाहं कर्त्ता
नभोक्ता च नबाध्योनच बाधकः २५ इत्यसंजनमर्थेषु सामान्यसंगनामकं प्राक्कर्मनिर्मितं स

नः परक्रियाफलानां च नबाध्यो बाधकश्चेत्यसंसर्गः २५ इति निश्चयेनार्थेषु देहेष्वसंजनमनभि
ष्वंगः सामान्यासंसं गमेव दृढीकर्तुं प्रपंचयति प्राक्कर्मेति सार्द्धैस्त्रिभिः स्वत एवाप्राप्यमाणं यदेवादु:
खं प्राप्यमाणे सर्वं प्राक्कर्मनि मितं कर्मस्वातंत्र्यप

उत्तरपक्षस्य प्रामाणिकत्वद्योतनार्थः २६

र्वमीश्वराधीनमेव वा २६
द्वौ ईश्वरस्वातंत्र्यपक्षे त्वीश्वराधीनमेव चाशब्दः

सोपायं वर्णितां तृतीयभूमिकां सफलामुपसंहरति अथेति ४२ प्रसंगादंतरालोमूढे मुदपयाराम इह
ति मू० इस्येति अभि ज्ञात्माद्यधिकारविशेषणहीनस्याप्यालकथाविमुखस्य कामभोगार्थमेव प्र
वृत्तस्याधमस्य चोपायांतरेण मोक्षोस्ति वा न वेति प्रथमप्रश्नस्यार्थः ४३ आद्यभूमिकात्रये अपरोक्ष
ज्ञानोदयाभावादेकद्वित्र्यारूढदशायां मृतस्य कीदृशी गतिरिति द्वितीयस्य ४४ आद्यप्रश्नस्योत्तरमा
ह मू० इस्येत्यादि सार्धद्वयेन काकतालीययोगतः स्वविचारत एव वा साधुसंगत्या वा वैराग्यं यावा

375 अथाऽसंसंगताह्येषा तृतीया भूमिकात्र हि भवति प्रोज्झिताशेषसंकल्पकलनः पुमान् ४२
**श्रीरामउवाच ॥** मू० इस्यात्मकुलोत्थस्य प्रवृत्तस्याधमस्य च अप्राप्तयोगिसंगस्य कथमुत्त
रणं भवेत् ४३ एकाम थाद्वितीयां वा तृतीयां चेतरां च वा आरूढस्य मृतस्याथ कीदृशी भग
वान्गतिः ४४ **श्रीवशिष्ठउवाच ॥** मू० इस्यारूढदोषस्य तावत्संसृतिरातता यावज्जन्मांतरशतै
र्नोदिता प्रथमात्रभूः ४५ अथवा साधुसंगत्या काकतालीययोगतः संसारस्य परामर्शाद्वैरा
ग्येनाभ्युदेति हि वैराग्यमभ्युदितेर्जंतोरवश्यं भूमिकोदयः ४६ ततो नश्यति संसार इति शास्त्रा
र्थसंग्रहः योगभूमिकयोत्क्रांतजीवितस्य शरीरिणः ४७ भूमिकांशानुसारेण दीयते पूर्व
दुःकृतं ततः सुरविमानेषु लोकपालपुरेषु च ४८ मेरूपवनकुंजेषु रमते रमणीसखः ततः
सुकृतसंभारे दुःकृते च पुराकृते ४९

नीभ्युदेतीति परेणान्वयः ४५ ४६ द्वितीयस्योत्तरमाह योगभूमिकयेत्यादिना ४७ ४८ दुष्कृतदा
यानुसारेण रमतेऽदृस्यपि जृंभते दुष्कृते चेति प्राक्तनानुवादः न हि तस्य नरकादिभोगोस्ति न हि क
ल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छतीति भगवद्वचनात् आनुषंगिकदुः

स चायं समाधिः सदाचारोपबृंहितविवेकस्य फलमिति वक्तुं विवेकं पद्मत्वेन रूपयति साकार्यादिनिष्कामक
र्मादिरूपासनगुरुशुश्रूषाश्रयणादीन्येव पद्मवायस्य चित्तलक्षणनालाग्रे संलीनैः रागादिवासनाप्रभ
वैर्बहुतरविघ्नकंटकैः संकटः निबिडितः ३६ सोऽयमसंसंगपवृत्तीयाभूमिकेत्याह फलमिति ३७ प्रथमभू
मिकेवानेकजन्मसंचितसुकृतपरिपाकैरैहिकपुण्यसंचयैश्चादौ यदंकुरिता चेत्सैव सत्संगमादिना महताय
त्नेन रक्षणीया सा तेद्विवृद्धिता नाना पासेनैव द्वितीयादिभूमिकाः सेत्स्यतीति तत्रैव यत्नाधिक्यमुपदिशति स
मवायादिति विशुद्धानां तत्वविदां समवायात् दानमानभजनाद्युपायैर्मेलनात् ३८ समवेतैस्तैः किं कार्यं त

संतोषामोदमधुरः सत्कार्यामलपल्लवः चित्तनालाग्रसंलीनविघ्नकंटकसंकटः ३६ विवेकप
द्मोरूढोऽतद्विचारार्कविकासितः फलं फलत्यसंस गां तृतीयां भूमिकामिमां ३७ समवायाद्वि
शुद्धानां संचयात्पुण्यकर्मणां काकतालीययोगेन प्रथमोदेति भूमिका ३८ भूमिःप्रोदि
नमात्रा तेरभ्युत्तांकुरिकेव सा विवेकेनांबुसेकेन रक्ष्या पाल्या प्रयत्नतः ३९ येनांशेनोल्लसत्येषा
द्विचारेणोदयेन येत् तमेवानुदितं यत्नात्कृषीवलइवांकुरं ४० एषा हि परिपुष्टात्तरम्यासं प्रस
वैकभूः द्वितीयां भूमिकां पत्नात्तृतीयां प्राप्नुयात्ततः ४१

ध्रो
═

दाहभूमिरिति यतस्तैर्विशुद्धैः साशुभेच्छालक्षणभूमिरीव प्रथमप्ररूढ त्युन्मुखतयामोदितामेधैरंकु
रिता भूमिरिव प्रतिदिनं विवेकोपदेशलक्षणेनांबुसेकेन यथा अम्लाना भवति तथा रक्ष्या
वर्द्धनीया दुर्व्यसनादिविघ्ननिवारणयत्नेन पालनीया चेत्यर्थः ३९ एषा शुभेच्छा साधनचतुष्ट
यमध्ये वैराग्यलक्षणेन शांत्यादिलक्षणेन वा येनैवांशेन प्रथममंकुरितोल्लसति तमेवांशं विचारेणाउ

वा॰टी॰
नि॰पू॰
३७७

376

तत्रांतरालेमृतानां निष्कामकर्मानुष्ठानक्षीणपापानां कर्मणामपित्वलोको विद्यया देवलोक इत्यादिश्रु
तिप्रसिद्धो देवलोकोकादिभोगो विशुभसंकल्पाहितसद्वासनासंभृतत्वान्न काम्यकर्मानुष्ठा पिना
मिव रागादिदुर्वासनासंभरणेनाधःपातहेतुरित्याशयेनाह प्रार्पतायामिति ५७ अज्ञानेतज्ज्ञानविरोधि
तद्धेतुवासनाजाले असंभावनाविपरीतभावनादोषे च क्षयमागते सति निष्कलंकहात्महावाक्यादप
रोक्षात्मब्रह्माकार ज्ञानोदये सति भूमित्रयात्तानदृष्ट्यावाप्नोति जिन श्रुत्वर्थो भूमिकागतः सतः सर्वं जग
त्समं आनंदैकरसं पश्यतीतिपरेणान्वयः ५८ ५९ ६० व्यावहारिकसत्तया जगन्मानत्वाज्जाग्र
त्प्रातिभासिकसत्तया तन्मात्रा न स्वाप्यात्तत्व उच्यते पंचम्यां भूमिकायां सुषुप्तिपदप्रवृत्तिनिमि

प्रार्पतायां मृतो योगी शुभसंकल्पसंभृतान् भोगान्भुक्त्वा चिरं कालं योगवानजायते पुनः ५७
भूमिकात्रितयाभ्यासादज्ञाने क्षयमागते सम्यग्ज्ञानोदये चित्ते पूर्णेन्दूदयोपमम् ५८
निर्विभागमनाद्यंतं योगिनो युक्तचेतसः समं सर्वं प्रपश्यति चतुर्थी भूमिका मिता ५९ अद्वै
ते स्थैर्यमायाते द्वैते प्रशममागते पश्यंति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थी भूमिका मिता ६० भूमिका
त्रितयं जाग्रच्चतुर्थी स्वप्न उच्यते विच्छिन्नशरदभ्रांशविलयं प्रविलीयते ६१

तं तत्साम्यं दर्शयति विच्छिन्नेति सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतः स्वस्वरूपमेतीति श्रुतौ सुषु
प्तौ सर्वविलयप्रसिद्धेस्तत्रापि प्रातिभासिकत्रिपुटीपरिशेषस्यापि विलयेन तत्साम्यादिति भावः विच्छि
न्नस्य शरदभ्रखंडस्य केवलाकाशमात्रपरिशेषलक्षणं विलयमिव शुद्धचिन्मात्रपरिशेषलक्षणं
स्वभावं प्रविलीयते प्रविलयेन प्राप्नोतीत्यर्थः लिङ्गर्थे फलव्यापारांशयोर्मध्ये फलांशस्य विल
यशब्देन निष्कृष्यानुवादस्य च व्यापारांशप्रतिकर्मत्वानन्वयप्रसङ्गः इति क्रियाविशेषणं द्विवात्रापि

रामः
३७७

भोगजालाजेभुज्यतेसकृत्तसंभारेदुष्कृते परिक्षीणेसतीत्यन्वयः योगिनइत्तिजात्याख्यायांबहुवच नं ५० योग
मेवेतिपूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियतेह्यवशोपिसइतिभगवद्व चनात् तदेवाह योगवासिता इत्ति परिपतंत्यारोहं
ति ५१ प्रश्नयोरुत्तरमुक्त्वा प्रकृतमनुसरति भूमिकात्रितयमित्यादिना आद्यभूमिकाजयेजाग्रत्स्व
व्यप्रवृत्तौनिमित्तमाह यथावदिति भेददर्शनगुणेप्रसिद्धेजाग्रत्साम्यादित्यर्थः ५२ निमित्तांतरमपा
ह उदतीति आर्पतापूज्यताप्रयोजकसद्गुणोत्कर्षः यद्यदिति यद्यदाचरतिश्रेष्ठ इतिन्यायादित्यर्थः
भोग जालेपरिक्षीणेजायंते योगिनोभुवि शुचीनांश्रीमतांगेहेगुणिगुणवतांसतां ५०
जानित्वायोगमेवैतेसेवंतेयोगवासिताः तत्रप्राग्भावनाभ्यस्तंयोगभूमिक्रमंबुधः ५१ दृ
ष्ट्वापरिपतंमुच्चैरुत्तरंभूमिकाक्रमं भूमित्रितयत्वेतद्रामजाग्रदितिस्मृतं यथावभ्देदबुद्ध्ये
दंतज्जाग्रदितिदृश्यते ५२ उदितियोगयुक्तानामत्रकेवलमार्यता यादृष्टामूढबुद्धीनामभ्यु
देतिमुमुक्षुता ५३ कर्तव्यमाच रत्काममकर्तव्यमनाचरन् तिष्ठतिप्राकृताचारोयः सआर्य
इतिस्मृतः ५४ यथाचारंयथाशास्त्रंयथाचित्तंयथास्थितं व्यवहारमुपादत्तेयः सआर्य
मितिस्मृतः ५५ प्रथमायामंकुरितंद्वितीयायांविकासितं फलीभूतंतृतीयायामार्यत्वंयोग
५३ तमेवार्यताशब्दनार्यजनव्याख्यातंप्रथमं लक्षयति कर्तव्यमितिकामंयथेष्टं सर्वेनिसनै
मित्तकंकर्मेत्यर्थः ५४ यथाचारं वृद्धाचारानुसारि तत्रापियथाशास्त्रंतत्रापियथाचित्तंयत्कुलाद्रसी
दति नयश्चात्तापतेतादृशमेवव्यवहारंलौकिकमपि ५५ तदेवार्यत्वं प्रथमभूमिकायांशुभेच्छायांकु
रितेद्वितीयभूमिकायांश्रवणादिप्रवृत्त्याविकासितंतृतीयभूमिकायांचित्तैकाग्र्यफलेनफलितं

वचसामगम्यायोगिमानसानुभवैकगम्येत्यर्थः नचजीवतः सप्तमीभूमिकैवनास्तीतियोगिमानसा
मभवगम्य; तापितस्याः नास्तीतिभ्रमितव्यसामीमाभवभूमिर्ज्ञितितस्याभवभूमिमध्यमातःलोकिविरो
धापत्तेः आसामभ्यासयोगेनयुक्तस्त्राभ्यसनीलोकिविरोधाच्चशिवइतिशैवैस्तत्राशिवमद्वैतंचलर्थे
मन्यंतइतिअप्यनुरोधादितिभावः ब्रह्मेतिवेदांतिभिः ७१ प्रकृतिपुंसोर्भावः अविविक्तावस्थितिस्तस्य
विवेकः इतिसांख्ययोगिभिः अन्येजैनैर्मिनिसाक्षतमाहेश्वर बुद्धाहदादिभिः स्वर्गः वासुदेवः महेश्वरः
अनुपलभ्यमित्यादिस्वस्वबुद्ध्यनुसारिविकल्पितेननानाभेदेस्यपान्यथाभावितत्पर्थः ७२ यदिवच
अगम्यावचसांशांतासासीमाभवभूमिषु केश्चित्साशिवमित्युक्ताकैश्चिद्ब्रह्मेत्युदाहृता ७२ कै
श्चित्प्राकृतिं पुंभावविवेकइतिभाविता अन्यैरप्यन्यथालानानाभेदैरालविकल्पितैः ७३ निसमस्य
पदेश्यापिकथंचिदुपदिश्यते सप्तैताभूमिका प्रोक्तामयातवरघूद्वह ७४ आसामभ्यासयोगे
ननदुःखमनुभूयते अस्वलतमदोन्मताम्दुमंथरचारिणी ७५ करिणीविग्रहव्याममहादश
नशंसिनी साचेन्निहन्यतेनूनमनंतानर्थकारिणी ७६ तदेतास्तुसम्प्राप्तभूमिकास्तुनराज
पीकरिणीमदमत्तासापावन्नविजितोजसा ७७ कनोमस्तुभटस्तावत्तावत्संपन्नमरभूमिषु श्रीरामउवा
च॥ कासौप्रमत्ताकरिणीकाश्च तारणभूमयः ७८
सामगम्यातर्हिकथमुपदिश्यते तत्राह निसमिति कथंचित्भागत्यागलक्षणाभ्युपायैरित्यर्थः ७४ प
रवैराग्यपदाख्यैसप्तैवभूमिकास्तुप्रवेशोभवतिनान्यथेतिमतकरिण्याख्यापिकाछलेनवर्णयितुमार
भते अस्तीत्यादिना ७५ विग्रहव्याससदासमरोद्युक्तामह दंतादशनाभ्यांशंसनंशमः प्रख्याति
स्तद्वती अस्तुसाकिंततस्तत्राह साचेति ७६ तयेताः भूमिकाः निरुद्धः अतस्तदंधविनानैकापिभू

सत्तामात्रसत्तातदवशेषः सुषुप्तमितिपदं गौणं नाम यस्यास्ता ६२ उदितः आविर्भूतस्वरूपः ६३ सुषुप्तस्या
नंदीभूतः प्रज्ञानघन एवेति सुषुप्तप्रज्ञात घनतासाम्यात्तस्याः सुषुप्तपदनामते साशयेनाह सुषुप्ते
ति आनंदमयो ह्यानंदभुगिति श्रुतिप्रसिद्धात्मसुखस्यानंदास्वादनसाम्यादपि तन्नामते साशयेनाह अं
तर्मुखयति ६४ विवासनः असतोऽच्छिन्नस्वतो बु ... त्थान वासनः स्वलितसर्पः ६५ उक्तसुषुप्तमपेक्ष्य
लघ्वभिधानोत्तरं दशान्याह यत्रेत्या ... दिना ६६ द्वैतवदैक्यस्यापि संख्यान्तरव्यावर्तकसंख्याला
तदुभयवर्जितः तत्रात्यंतिकहृदयग्रंथिसर्वसंदेहभेदमाह निर्ग्रंथिरिति भिद्यते हृदयग्रंथि

सत्तावशेष एवास्ते पंचमीं भूमिकां गतः पंचमीं भूमिकामेत्य सुषुप्तपदनामिकां ६२ शांताशे
षविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके गलितद्वैतनिर्भास मुदितोऽन्तः प्रबुद्धवान् ६३ सुषुप्तघन एवा
स्ते पंचमीं भूमिकामितः अंतर्मुखतयातिष्ठन्बहिर्वृत्तिपरोपि सन् ६४ परिश्रांततयानित्यं नि
द्रालुरिव लक्ष्यते कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूमिकायां विवासनः ६५ षष्ठीं तुर्याभिधामन्यां क्रमात्प्रा
प्नोति भूमिकां यत्र नासन्न सद्रूपो नाहं नाप्यनहंकृतिः ६६ केवलं क्षीणमननमास्ते द्वैतैक्यनि
र्गतः निर्ग्रंथिः शांतसंदेहो जीवन्मुक्तो विभावनः ६७ अनिर्वाणोपि निर्वाणश्चित्रदीप इव
स्थितः अंतः शून्यो बहिः शून्यः शून्यकुंभ इवांबरे ६८ अंतः पूर्णो बहिः पूर्णः पूर्णकुंभ इव
वार्णवे किंचिदप्यथ संपन्नस्त्वं वैभवन किंचन ६९ षष्ठ्यां भूम्यामसौ स्थित्वा सप्तमीं भूमि
माप्नुयात् विदेहमुक्तता तत्रोक्ता सप्तमी न लजीविता ७०

छिद्यंते सर्वसंशया इति श्रुतेरिति भावः ६७ अनिर्वाणः प्रारब्धघ्नतशरीरोपि निर्वाणो मुक्तः यथा चि
त्रदीपः अनुपक्षीणोपि न ज्वलयतीति निर्वाणः ६८ अनावृतानंदस्वभावेन लतं र्दा हि अपूर्णः तस्मा

गुक्तेसर्गः ७०

378

वा०टी० नि०पू० ३७९

रागादिपुरुषापराधमलिने चित्तेऽस्याचार्योपदेशवाक्यं स्वच्छे जले विंदुरिव न संश्लिष्यते वैराग्या
दिसाधनसंपन्ने च आदर्शे तैलविंदुरिव संश्लि[illegible]ष्यासत्तौ अविद्यामलमार्जनेन प्रसादः ब्रह्माकार
प्रथनानुकूला स्वच्छता तत्कारिणी चार्यविश्रांतिरित्यर्थः रागादेरनुदये उदितस्य छेदने चोपायमाह अ
संवेदनेति इच्छारूपो भवांकुरः संवेदनं विषयस्मरणं तत्परित्यागमात्रेण नोदेति ८८ मनागभ्युदिता
प्यसंवेदनशस्त्रेणैव छेत्तव्या ८९ विस्फुरितो व्याघ्रः दीनतां भोगकार्पण्यं असंवेदनस्वरूपमभ्युत्पादयति
स्वसंवेदनेति स्फुटं असंवेदनं स्वसंवेदनं तदनुकूलो निरोधयत्नः प्रत्याहारयत्नश्च चित्तस्यातस्तू

तैलविंदुरिवादर्शे विश्राम्यत्युपदेशवाक् असंवेदनमात्रेण नोदितीच्छा भवांकुरः ८८ मनाग
भ्युदितेवेच्छा छेत्तव्यानर्थकारिणी असंवेदन[illegible]शस्त्रेण विषसे[illegible]वांकुरावली ८९ इच्छा
विस्फुरितो जीवो विजहाति न दीनतां स्वसंवेदनयत्नेन तूष्णीमेवांतरासनं ९० अवधानविनि
र्मुक्तं सुषुप्तं शवशांतधा तां प्रत्याहारवडिशेन ह्यामत्सीं निपद्यत ९१ इदमेस्त्विति संवेगमाहुः
कल्पनमुत्तमाः अर्थस्याभावनं यत्तु कल्पनात्यागउच्यते ९२ स्मरणं वि[illegible] द्धिसंकल्पं शि
वमस्मरणं विदुः तत्र प्रागनु[illegible]भूतं च वानुभूतं च भाव्यते ९३

सोनिर्व्यापारतया आसनं ९० तत्राभ्यासकाले सावधानतारूपं परिपाककाले त्ववधानविनिर्मुक्तिं
सुषुप्तिमरणावस्थयोरिव स्वत एव संपद्यत इत्याशयेनाह अवधानेति तां अनर्थकारिणीमिच्छामत्सीं
प्रत्याहारलक्षणेन वडिशेन कष्टात् निपद्य हत्वा बध्नीतेति सर्वत्र आह अप्र[illegible] सक्तिः ९१ ननु प्राक्कल्पनात्या
गादेव मुक्तिरिति बहुशस्त्वयोक्तं इदानीमिच्छात्यागादिति कथमुच्यते तत्राह इदमेस्त्विति संवेगं चित्तधाव
नं विषयानुसंधानलक्षणं फलावस्थोपमितिकल्पनमाहुरित्यर्थः भावनं स्मरणं ९२ संकल्पं एव सर्वा ३७९

कल्प १

७९ कच्चैषारमतेइत्योत्तरमाह शरीरकाननत्ति विविधदेसधाद नशोकमोहाद्युल्लासकरणशीलामत्तानी
द्विपाल्पवेश्याः कोपनाः कलभाः शावकाप सा:रसनाकलभाविशीमधरुद्धं हितसाधनंयस्याः ८०
प्रस्तोतीदंतौदर्शयति कर्मेति कर्मशुभाशुभस्तत्पमदमत्तेसत्रोक्तंमदंदर्शयतिमदइति एवमग्रेपिपो
ज्यं ८२ नागीकरिणीजीवसंचयान्प्राणिनि कापात ८३ प्रशापः कोशगः चितकोशगतव्याति
वैचित्र्यप्रस्तुतइतियावत् कथंनिहन्यतेचैषेतिप्रश्नोत्तरमाह धैर्येति ८४ सर्वालिकाव्रह्मलोका

कथं निहन्यते चैषा क्वचैषारमते चिरं श्रीवशिष्ठ उवाच॥ रामेच्छारामकरिणी इदं मे स्त्विति रू
पिणी ७९ शरीरकानने मत्ता विविधोल्लासकारिणी मत्तेंद्रियोग्रकलभा रस नाकलभाविणी
८० मनोगहनसंलीना कर्मदंतद्वयान्विता मदोस्या वासनाव्यूहः सर्वतः प्रस रद्वपुः संसारदृष्ट
योरामतस्याः समरंभ मयः भूयोयत्रानुभवतिनरोजयपराजयौ ८२ इच्छानागी निहंत्येवं
कृपणा जीवसंचयान् वासनेहामनाश्रित्तं सकल्योभावनं स्पृहा ८३ इत्यादिनिवहोनाम्ना
मत्स्यास्ताशयकोशगः धैर्यनाम्नावरास्त्रेणप्रस्तुतामवहेलया ८४ नागीसर्वालिकामे
नाम इच्छासर्वालिनाजयेत् यावदस्ति दमित्येवास्मिन्मत विजृंभते ८५ तावदुग्राकुसंसारमहा
विषविषूचिका एतावानेवसंसार इदमस्त्विति यन्मनः ८६ अस्यातूपशमो मोदाइत्येवक्ता
नसंग्रहः प्रसादकारिणि स्वच्छानि रिच्छेविमलाकृतौ ८७

तसर्वमोगपगोचरांसर्वात्मिनासर्वथासर्वयथासर्व महभवेतिभावितेनात्मनावानहिनिस्वल
श्चात्मसात्पपयाभावितेतदृशाभवंति किं लिंदमिसल ध्यातपा हृष्टे इत्याह यावदिति ८५ संसारम

हाविषविषूचिकारूपाल्पामाताबदेवविजृंभत
इत्यनुकृष्यते ८६ तस्यैवसंसारस्तत्त्यएवमो

दाभ्र॰ मिकोदयहेतु ला लोभ्दः कथं वैराग्यरस
भ्र॰ मिकोदयभ्र॰ मिकोदयहेतु तादर्शयति प्रसा
देति ८७

अवेदनं तादृशादृष्टिपरित्यागः अहंममेत्यस्तसर्वभेदविस्मरणमेव जीवत्वसैक्यलक्षणं योगं विदुर्वै
लाविदः तं विद्यात् दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितमिति भगवतात्पर्यव्याप्तोत्तत्वादिति भावः यो ग
स्थ इति अपगसमाधिप रत्वेनाकुरु १०० पर्याप्तिभो इति यथास्थितस्थित रेवोच्चितत्वादिति भा
वः सा स्थितिरेव सर्वप्रपंचनित्यनिरूपतात्कू उलोपि दर्शितः सर्वलोगोपीत्ता हशिव मिति
१०२ विस्तरोक्तमनर्थितलघुरूपार्थितलंचनिक्ष्यकरतलामलकवदर्शयन्नुपसंहरति अहंममे
ति १०३ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे षाड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२६॥ इह रामस्यवि

अवेदनं विदुर्योगं शांतमात्मितमन्द्रपं योगस्थः कुरुकर्माणि निर्वासनोथवामाकुरु १०० अवेद
नं विदुर्योगं चित्तक्षयमकृत्रिमं प्रसंततन्मयो भूत्वा तत्यातिष्ठपर्याप्तिभो १०१ शिवं सर्वगतं शां
तयोधालकमजं शुभं तदेकभावनो राम सर्वलोगइतिस्थितः १०२ भावयंच्छवदंतः स्वकार्यकर्म
समाचर अहंममेति संविदन्नदुःखतो विमुच्यते असंविदन्विमुच्यते यदीशितं तदाचर १०३
इति श्रीवासिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे परमार्थस्वरूपवर्णनं षड्विंशः सर्गः ॥१२६॥ श्रीभरद्वाज उ
वाच ॥ इति वरमुनिनोक्तं ज्ञानसारं पुराणं सकलमनुनिशम्य श्रीरघूणां कुलाग्र्यः विमलमतिर
पृच्छत् किं विदन्यत्स्वपर्वासमस्तरवपरिपूर्णः पूर्णबोधस्थितात्मा १

श्रांतिर्भरद्वाजोत्सुकोक्तायाः लक्षणं जाग्रदादीनां तुर्यं चोपवर्णिते एतावता पर्यंतं श्रीवसिष्ठरामसंवाद
श्रावपित्वा रामविश्रांतिस्मरणे सन्निधापिते निरतिशयानंदपूर्णात्मनि विश्रांतत्वं स्मीभूतं गुरुं श्रीवाल्मी
किं दृष्ट्वा द्रष्टापि स्वयं तत्र विश्रान्तिलाभादग्रेपि श्रवणोत्सुको भरद्वाजः पृच्छति त्वादिहेतुरो विमलमतिः
श्रीरघूणां कुलाग्र्यः असौ श्रीरामः वरमुनिना श्रीवसिष्ठेन इति वार्णितेवर्णि तैर्बहुभिः प्रकारैरुक्तमनुपदि
नपूर्णबोधात्मैव भूत्वा स्थितः तद्वदेति शेषः १

संकल्पेऽननुभूतमपि भाव्यत इति विशेषादपर्यायपले पिभ्रमिकाफलं द्वैभिहे पले लकश्चिद्विशेष इत्यभेदोऽत्र विवक्षित इत्याशयेनाह अनुभूतेति ९४ इदानीं परमकारुणिको वशिष्ठः सर्वजनानां विषयसंकल्पत्यागं विना मोक्षो न सिध्यतीति तत्त्यागएवावश्यं कार्य इति समग्रशास्त्रोपदेशरहस्यमाक्रोशेनाविष्करिष्य न्नाह ऊर्ध्वबाहुरिति विरौमि उच्चैः स्वरेण पुनः पुनराक्रोशामि एवं क्रियमाणमप्याक्रोशं वधिर इवस्तत्स प्रमत्त इव कश्चिदपि जनो न शृणोतीति शृण्वत्स्वपि श्रवणफलादर्शनादुक्तिः अत्र हेतुः किमर्थं न भाव्यते नाविष्कृतस्तात्पर्य हितः क्रियते न हि मद्वाक्यमाधिकारिणां सम्यग्ज्ञानं न मतरेण फलसिद्धिरित्यर्थः ९५ तूष्णीं सर्वव्यापारोपरमेण स्थितेनैव तु सा ततः ह शपरं पदं प्राप्यते किलेति श्रो

अनुभूतानामननुभूतानां स्मृतिं विसृज्य काष्ठवत् सर्वमेवास्तु विस्मृत्य गूढस्तिष्ठ महामतिः ९४
ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति तत् असंकल्पः परं श्रेयः स किमन्तर्न भाव्यते ९५
किल तूष्णीं स्थितेनैव तत्पदं प्राप्यते परं परमं पद्मसाम्राज्यमपि विस्मर्यते ९६ गम्यदेशैक
निष्ठस्य यथा पान्थस्य पादयोः स्पन्दो विगतसंकल्पस्तथास्य स्वकर्मसु ९७ बहुनात्र कि
मुक्तेन संक्षेपादिदमुच्यते संकल्पनं परो बन्धस्तदभावो विमुक्तता ९८ सर्वमेव प्रशान्तम
नन्तं ध्रुवमव्ययं पश्यन्भूतार्थचिद्रूपं शान्त आस्स्व यथासुखम् ९९

तत्र सिद्धौ तत्रात्र श्रुतिः यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिमिति परे हैरण्यगर्भादिसाम्राज्यफलं पद्मभूमानंदेन वृत्तुच्छतामापद्यत इत्यर्थः ९६ ननु सर्वथा संकल्पत्यागे देहस्पन्दाद्यभावेऽव्यवहारलोपे कथं जीवनं तत्राह स्पन्द इति यथा गन्तव्यस्व ल्पनं भवेत्तमाह सर्वमिति भूतार्थं चिद्रूपं नित्यसिद्धपरमार्थचिद्रूपं ९९

महासामान्यंसर्वाधिष्ठानसन्मात्रंप्रलक्षितस्तद्रूपत्वंसंपत्तेःसर्वतश्चव्यापकतयापूर्णःस्थितःसएवा
सानिरतिशयानंदाविर्भावइत्याशयेनाह नित्य॰ मिति श्रेष्ठगुणानामष्टसंख्यानामणिमाद्यैश्वर्या
णांत्वणप्रापाःमनोरथाःलिङ्गायस्य हे शिवपदेनिरतिशयानंदवस्तुनिपरिणतःपकरसभूतः
संपन्नइत्यमुत्तमाधिकारिणोरामस्यश्रवणादेवब्रह्मप्राप्तिरूपवर्णमिदम्ब्यमाधिकारिणांचित्त
शुद्ध्यर्थमुपासनाविशेषमवस्थात्रयविवेकदृश्यप्रविलापनादिमननोपायांश्चवक्तुंतदवतार
हेतूभरद्वाजोक्तिद्वयादीनदिष्टनेमयभगवान्वाल्मीकिर्वर्णयतिभरद्वाजउवाचेत्यादिना अटाँदे

महासामान्यस्तद्रूपत्वाच्चव्यापकतयास्थितः नित्यमष्टगुणैश्वर्यपूर्णत्वणप्रापमनोरथः हे न
किंचिदत्रेहसंपन्नःशिवेपरिणतःपदे **श्रीभरद्वाजउवाच**॥ अहोखलुमहाश्चर्यंरामःप्रा
प्तोमहत्पदं ७ कथमेतादृशीप्राप्तिरस्माकंमुनिनायकम् खोस्तथ्याश्च किंचि ॥ द्रा
मीदृशः क्वचपापिनः क्वचब्रह्मादिभिःप्राप्या दुर्लभाःरामसंस्थितिः अहोमुनीश्वरसुनो
कथंविश्रम्यतेमया ८ दुःपारस्यभवांभोधेस्तीर्यते तद्वदाशुमे **श्रीवाल्मीकिरुवाच**॥ श्रीराम
वृत्तांतमशेषमादितोवशिष्ठवाक्यानुगतंनिरूपितं धिया विचार्यानुपराम्रशास्त्रभोम
यापितादृक्कथनीयमत्रते ९ अविद्यापाशपंचोपनार्त्तिससमिहाएवपि विवेचयंति
विबुधाविवदंसविवेकिनः १२

दुःपारस्यभवांबोधेमेहिवारिइति शेषः एवंपृष्टोवाल्मीकिःकृतग्रंथचिंतनावर्त्तनि
मेवप्रथममावृत्तिसकृदुपदेशादितिन्यायासिद्धमुपदिशतिश्रीरामेति तादृकलदनुभवानुकू
लंअवस्थात्रयविवेचनादिकथनीयकथ्यतेऽथविसर्यः १० मिथ्याभूतावि द्याकार्यंला

ननु समानेऽप्यश्रवणे लयाख्यसंदेहे निवृत्तिभ्यामेव रामस्यापितेकुतो नावधार्यते इति तत्रा शंक्य
यतो मम रामस्य महदंतरमस्तीत्याह स खल्विति स नित्यसिद्धज्ञानयोगैश्वर्यनाकृतचित्स्वभावः सर्वस्य वशी
सर्वस्येशान इत्यादिश्रुतिप्रसिद्ध ईश्वरो जगत्पालनायावतीर्णः जगद्गुरुरपि सर्वलोकानुग्रहाय ज्ञान
शास्त्रप्रवृत्त्यर्थं स्वेच्छयास्वस्याज्ञानमिव परिकल्प्याऽवलंप्रवृत्तः अहं स्वनाद्यज्ञ एव मुमुक्षुरल्पतर
साधनसंपन्न इति महदंतरमिति भावः २ एवं पृष्टो वाल्मीकिः प्रश्नद्वितीयकोटिमेव कथाशेषेण सम
र्थयन्नुत्तरमाह श्रूयतामित्यादिना ३ शक्तिपातः अखण्डाकारवाक्यजन्यचित्तवृत्तौ निखिलनिरतिशयानं
दात्मतत्त्वाविर्भावस्तद्वशात् द्विद्यासंपुटोद्घाटनलक्षणो लयो यत्र प्रकटामलचिद्घनः कुण्डलिन्याः
सुखलु परमयोगीति अच्छेद्यः स्वेच्छयोऽजननमरण हीनः शुद्धबोधस्वभावः सकलगुण
निधानं सन्निधानं मायया त्रिजगदुदयरक्षानुग्रहाणाम् धीशः २ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इति
श्रूलावशिष्टस्य वाक्यं वेदांतसंग्रहं विदिताखिलविज्ञानो रामः कमललोचनः २ शक्ति
पातवशोन्मेषप्रकाशमचिद्घनः मुहूर्तमासीद्बुद्ध्याऽत्र तत्स्थानंदसागरः ४ प्रश्नोत्तरविभागा
दिपरिपाटीविवर्जितः आनंदामृतपूर्णोऽस्तु रामकण्टकितांगकः ५
सुषुम्नामार्गेषु द्वष्टा ...[illegible] शिलाब्रह्मरंध्रप्रवेशेनाशिव शक्तिसंयोगलक्षणो योगशास्त्रप्रसिद्धो वाप
स्य मंत्रशास्त्रप्रसिद्धो गुरोः शिष्यानुग्रहातिशयेन स्वदेहस्थशक्त्या शिष्यदेहं प्रविश्य तदीयनाडीप
रिशोधनद्वारा रात कुण्डलिन्याः सत्यचक्रेषु संचारणेन सर्वभुवनसमाचारापरोक्षप्रदर्शनरू
पः शक्तिपातः स नेह विवक्षितः श्रीरामस्य स्वयमीश्वरस्य सार्वज्ञादेः स्वतःसिद्धत्वात् तद्रूपेण
तेन लोकोपकाराय सिद्धश्रोतृबुद्धेः स्वस्वरूपे जागरितः विकसितश्च ४ विभागाद्युक्तानुक्ताश

वा॰टी॰
नि॰प्र॰
३८२

२० कलितं स्वरूपं स्वकं दुःखं पस्मिन्कर्मणि तत्तथा निर्यातृ अचेतने स्वापनिदाघे सुचेतनत्वमारोप्योक्तिः २१
इदानीं भगवानाशिष्यस्य मज्जनं निवारयिष्यन् अज्ञानंदीरसमुद्रत्वेन वर्णयति एकेत्यादिना स्वविका
रूपं तं जगत् आत्मीयाम्ब आभिव्याप्य तस्य महोर्मिरूपमज्जं दर्शयति ज्येष्ठ इति अविद्यानादिभ्रांतिवासना
स एव वातस्तत्संभवः २२ अल्पतरंगान्दर्शयति चित्तेति चित्तस्यतत्तद्विषयेषुयेसूक्ष्मभेदास्तेषां
मालिः पंक्तिः तत्र तत्र रागाद्याःप्रकल्पिताः क्षुद्रतरंगा इति शेषः तस्यावर्त्तं दर्शयति ममेति २३
ग्राहो प्रवर्त्तते इति विपूरणेमेनानुषज्यते ताभ्यां गृहीतस्य तवसमनंतरःसन्निहितः अनर्थपा

अविद्यायोनयो भेदाः सर्वेमीबुद्बुदा इव दारुणमुन्मूपगच्छतिज्ञानैका जलधौलयं २० स्वशीत
लोदकनदी विदित्वा यावद्विगाह्यता वहिर्भ्रांतिनिदाघास्ते निर्यातकलितास्वकं २१ एकस्मिन्न
ज्ञानजलधौ जगदात्माब्धौ तिष्ठति ज्येष्ठो यमहामिसूर्मिरविद्यावातसंभवः २२ चित्तस्खलन
मदाली रागाद्याः प्रकल्पितः ममतोत्कलितावर्त्तःस्वतःस्वैरंप्रवर्त्तते २३ रागद्वेषाप्रतिग्रा
हो गृहीतसमनंतरः ततःस्वार्थपातालप्रवेशःकेनवार्यते २४ प्रशांतास्तत्कल्लोले केवलाम्ब
तवारिधौ मज्जमज्जासि किं हे तत्र हृदारांघ्रिवीचिषु २५ कस्त्वं कुतः इति गतः को वा कस्य केनकि
मागतं किं नु मज्जसि मायायां पतमात्वमतंद्रितः २६ तत्वमेकं यदालेति जगदेतत्स्वदाते
ततोन्यः कस्त्वावातीतो यस्ता विषयः श्रुत्वा २७ वाला न्प्रत्तिनिवर्त्तापिब्रह्मणःसकलंजगत् अ
तालेस्वस्वसुखप्रवेशःकेनवार्पते गृहीतपदस्यासमर्थस्यसमासस्छांदसः २४ यदि तु समुद्रमज्जनं
तवापश्यकं तर्ह्यनिर्दससमुद्रेमज्जेसाह प्रशांतेति २४ संसारास्तिष्ठतिसंचरामस तत्वबोधाहुतःममलन

राम:
३८२

मिथ्याद्वैतेनचनवास्तवाद्वैतहानिरित्याह नास्तीति हे वयस्यसखे इति प्रीत्या संबोधनं रहस्यानां प्रणवमहावाक्या
र्थानां वद्रूपमारोपास [illegible] नानाच विशदः विशुद्धचित्तो भव १२ तत्रादौ प्रणवप्रथममात्रार्थं जाग्रत्प्रपंचं स्फु
टतत्साक्षिविवेकाय मिथ्यात्वेनोपपादयति प्रपंचेत्यादिना तस्य च यच्छ्रा वस्थास्त्रयः स्वप्नाइतिश्रुतौ जा
ग्रदपि निद्रैवेति कीर्तिता १३ अन्यमूलः मिथ्याभूताज्ञाननिदानः शून्यतारूपमज्ञानमेव शिखरं यस्य प्रप
ञ्चतोयस्य तथाविधः अथ पिनिरुकलकरण पंचक्रियाद्युपावेनयथालोचनेसारः सन्नात चन्यतपाप्राति
भासिकमात्रः प्रथते अतस्तत्रानास्थैकयुक्तेतिशेषः १४ असतोपि सवासनाविधुयादर्शनेगंधर्वनग
रादेः प्रसिद्धमित्या अनादीति १५ वासनाविपर्यासरूपः विषवल्लीरध्यास्यआश्रित्य किं सम्मुखसि १६ तत्र
नास्तिभिन्नं चितः किंचित्किं प्रपंचेन रुध्यसे अभ्यासेन रहस्यानां वयस्य विशदो भव १२ प्रपंच
विषयावृत्ति जाग्रन्निद्रेति कीर्तिता संप्रबुद्धस्तु यस्यां तच्चित्स्वदीपो निरंजनं १३ अन्यमूलः प्रपं
चोयं शून्यताशिखरः सखे सा च शून्यतया मध्ये व्यला स्थासन्मनी विना १४ अनादिवासनादो
षादसन्नेवाप मंदृश्यते गंधर्वनगराकारः संसारो बहुविभ्रमः १५ त्वमनभ्यस्य कल्याणं चैतन्या
मृतकंदली सम्मुह्यसि किमध्यास्य वासनाविषवीरुधः १६ जाग्रदेतन्निपतितं ज्ञानालंबमहाद
धः नसत्सुपुरि सर्वे भांये निरालंबसंविदः १७ तावद् [illegible] दारुधाकार रसासांविन्महानदी नयाव
दालरूपेण निपातेरवगाह्यते १८ प्रागनास्ति [illegible] चरमेनास्ति वस्तु सर्वमि [illegible]
दृसखे विभ्रम ध्येपितन्नास्ति स्वप्नवत्तमिदं जगत् १ [illegible]
दर्शनेन निरालंबज्ञानरूपस्यालंबस्य चित्तस्थैर्यहेतोरवष्टंभस्य परि [illegible] महादधः पूर्वमित्तालंबस्थाया
मेव एतज्जाग्रत निपतित उपरि तुरीयदशायां तु इति स्त्रोप्यवस्थानस त्तियेयोगिना निरालंबसंविदस्ते
प्रसक्तं यस्यातत १९

तं

तदसाहतावदितिक्रदाद्दुत्तरंगप्राद्दुर्भविष्यती १८
ग्राह्यतकालातीसतत्वेनमध्ये असत्यमेव स्वभावदे
परीत्याघटनास्वप्नवदनुमेयमित्याहप्रा जीतिस्व

मासर्वैवामनुभवसिद्धमित्यर्थः १७ यावदज्ञानंता
वत्कालमेव चित्तद्वारा जगत् दुस्तरंग विद्येपप्ररोह

 सत्त्वं चित्तं प्रसीदतीति विशुध्यतीति ततस्तस्मात् कृत्रिमा विघ्नैर्बाध्यत्वात्सहसा भविष्यतीति शेषः तथा च श्रु
 तिः उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकंठं प्रशान्तं ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः पर
स्तादिति २६ ईश्वरोपासनप्रवृद्धसत्त्वबलाद्यामोहघनहस्तैः द्यामस्य तमसः इमां प्रसिद्धां मामोहशक्तिं जित्वा गु
रुशास्त्रोपदेशविश्वासवता मनसा यमस्येन्द्रियमनोनियमनालकं सुयोगस्याध्यानमनुसर २६ ततः
दाणं मुहूर्तं द्वादशतमभागमपि समाधाय समाधिमात्रिसते नात्मदर्शनेन तत्प्राक्रमोल्लता बुद्धिरूपा रज
नी रात्रिर्विभात्प्रभावं गच्छतु २७ ननु सत्कर्मानुष्ठानैरेव चित्तशुद्धिसिद्धेः किमर्थमीश्वरोपासनं तत्राह नु
हेशेति २८ न त्वाभिजात्यसदाचारतपःकर्माद्यप्रतनपुरुषप्रयत्नानां प्राक्तनकर्मापेक्षया प्राबल्यप्राकृतसप्तित

साकारं भजताबद्धं यावत्सत्त्वं प्रसीदति निराकारे परे तत्त्वे ततः स्थितिरकृत्रिमा २५ इमां मुह्यामतमसो जि
त्वा सत्त्वबलाद्ध्रुवं यमस्यानुसराध्यानं विस्तेनान्तरात्मना २६ साभाधायपदाणं पश्य प्रसंगात्मानमात्मना
इयं विभात्त्सामक्तं प्राग्बुद्धिरजनीतव २७ कृतपुरुषकारेण केवलेन च कर्मणा महेशानुग्रहादेव प्राप्त
व्यप्राप्यते नरैः २८ नाभिजात्यं न चारित्रं न तपो न च विक्रमः बलवत्पुरुषाणां निखिले कर्माणि केवलं २९
अप्रतर्क्यात्प्रतीकारात्किमेवमवसीदसि नलं पतितललाटस्याभीश्वरोपदवावली ३०

तत्कथमिदानीमीश्वरानुग्रहापेक्षोच्यते तत्राह नाभिजात्यमिति पुरातनकर्मणामनन्तत्वादिदानीन्तनपुरुष
प्रयत्नानामल्पतरत्वान्नेश्वरानुग्रहमन्तरेण तज्जयसिद्धिः ईश्वरानुग्रहात्तु हाप्यहहदिक्कु त्वेव प्रायोगेहि
कप्रयत्नप्राबल्यसाधितेन तद्विहायेतिभावः तर्हीश्वरोपास्तिरेव कार्या किं परसनियमज्ञानादिभिस्तत्राह
अप्रतर्क्यादिति एवमीश्वरप्रयत्नापि लभ्यप्रतर्क्यो लौकिकपतकर्णगम्यादृष्टैकसमधिगम्याद्यमादिसहितज्ञा 
तलद्वाणात्प्रतीकारात्समूलसर्वकर्मनिरासोपायात् किमर्थमवसीदसि मुह्यसि यत्तदुपासनाप्रसादे 

अविविक्तः अविवेकी ननु तत्त्वविदामपि कदाचिद्व्यामोहः कथं दृश्यते तत्राह तस्येति विडंबनपत्र चेष्टानुकरण
मात्रं २९ अन्येषां तु नतथा तेषाम विद्यादितात्मनां जलेषु स्थलबुद्धिवद् नालस्वात्मताभ्रांतेरित्याह तन्त्वेति
यथा अज्ञालोकानां जलेषु स्थलमिति संशयो रम्स्य स्थलेषु च जलमिति संशयस्तथा कल्पितभेदे बालस्तु यि सशा
यो भ्रमइत्यर्थः ३० यदा परमार्थ्यादिमयजगद्धारी लापि विवेपिशोकप्रसक्ति नास्ति तदामायामयजगद्धादे दूरापा
स्तैवत्येत्याशयेनाह दृष्ययादीति जो गतो नष्टः तन्मतेपि देहादेरनात्मत्वेन तन्नाशो आत्मभावादित्यर्थः ३१ प्रियना
शाद्शोकप्रसक्तिः स प्रियो यदि सन्नन्दान नश्यत्येव यद्यसन् तर्हि न स्थित एवेत्युभयथापि तत्राशासिद्धेने शोकहे
तुरित्याशयेनाह असत इति संस्थानानां मायिकसंनिवे शविशेषाणां ३२ ननु यदि मायिकमेव देहादिसंस्था

अविविज्ञो जनः शोच्य कस्मान्त्वयह ख्यातिं तत्वविल्हसन्नास्ते तस्य मोहो विडंबनं २९ तत्रैस्ह्वंम
मिदं तत्वंतिरोहितम विद्यया यथा स्थलेषु लोकानां जलेष्वालस्य संशयः ३० दृष्यादिमहाभूतप
रमाणुमयं जगत् स्थितं यदा तदापीह कोगतो योनुशोच्यते ३१ असतः संभवो नास्ति नास्त्यभावः सतः
सर्वे आविर्भावतिरोभावाः संस्थानानाममीपर ३२ किंत्वनेक दुरोत्साहो विषतामुपगच्छति भजसंभ
विताभोगं परमेशं जगद्गुरुं ३३ दुरितानि समस्तानिप न्तं यापि नफ्रुव कुतमेवास्य देवस्य पाशाः वि प्रवतां गताः ॥

नं तर्हि तदैद्रजालिको पदर्शितमायावद् दासीनं तटस्थं भासतां शोकमोह दुःखाद्यनर्थसहस्रदानेलस्य कोहेतु
स्तत्राह किं त्विति सत्यमायुनि कोनकश्चिद्धेतुरस्ति किं त्वनेकः दुरास चितः पुण्यपापप्रक तिलक्षणः उत्साहः
पुरुषप्रयत्नः पुण्यपापात्मस्तत्वे तुरस्ति तस्मादेवायं मायिकोपि देहादिस्तन्मोगाय विषतां विषवन्मरणमुखे
दुःखानर्थसहस्रहेतुतामुपगच्छति अथ्यात्मशास्त्रार्थश्रवणतोप्युपदिष्टः पापवशादेव हृदि नारोहति अतस्तत्पा
पदापापस गुणो श्वरापासनं कुर्वित्याह भजोति भक्तानु ग्रहाय संभरितः सम्यग्घृतः आभोगो वदयमारार्थ्य

नारीश्वरा हि वेभोयेनतं ३३ अद्यापि नफ्यंतेम हीण

वा॰टी॰
नि॰पू॰
३-४

उत्पन्नोऽत्र सर्वे राज्यदार्थे पलायितदुपदिशति सर्वेति ब्रह्मणः प्राणी स्वकर्मणा पापैर्विपक्तः ४७ यावद्
हि निग्रहो ब्रह्मप्रणयितोऽकलीले जले पयसि स्वधिया प्रतिकूलः कुलोपसर्पी विद्विमुः निष्कलेऽपयसि केवलं पयस्
वयमित्यर्थः ४८ अत्र क्व किं करणं विवेकदृष्टिविधायकः एवं शोकाद्यनुत्पादाद्विवेकदृष्ट्युद्घाटनं तावत्स्वज्ञायदृष्टि
४९ हर्षशोकयोस्तरंगैः स्फूर्जोत्साहभंगैः ५० हर्षविषादादिदशालक्षणं दोलाद्वयं जगत् जीवजातं पदूर्मिभि
दाल्भ्यत्वं वा कोऽपि परिभ्रमदा क्षणमङ्गुलैः प्रेरवेदोलायन्त्रैः क्रीडयते कालेन क्रीडते कर्मकाण्डैरुपमाणि
किंतिभुक्त्वा लीलादिना कर्तुः कर्मफलैः न हि क्रीडाकौतुककल्पितेषु पदार्थसंयोग वियोगेषु खेदो युक्त इत्यर्थः

सर्वेसंन्यस्यकर्माणि ब्रह्मणः प्राणीभव नेत्यसेयदिसंसारस्वकावर्तभ्रमः शमं ४७ तावदेवविकल्पोऽस्य
मिदं यावद्विनिग्रहः प्रतिकूलोऽस्त्रिरूक्षोऽकेवले निष्कले पयः ४८ अयं किमेध करणं स्वपाशोकोऽव
लंब्यते निर्वहि पतत्सैनलं प्रज्ञा पृष्ठिरभंगुरा ४९ नजानं ते विजगत्यंते गगनात्सुगरीयसां येतरंगेस्तु
णानी वाह्यंते हर्षशोकयोः ५० समारूढदशादोलामहो रात्रमिदं जगत् क्रीड्यते प क्रियैः प्रेरवे सर्वे कि
मितिखिद्यते ५१ स्तृतसंहरति द्विप्रं पुनः सृजति हंति च जगंति वहुपर्यायैः काल एव कुतूहली ५२ न
निग्रहग्रहः कश्चिन्नास्त्रे कश्चिन्न कश्चन जंतुस्त्व भ्यवहार्येषु प्राक्रम्य कालभोगिनः ५३ काकयामर्द
पिंडानां निमेषांतरवासिनां अपि देवनिकायाये ते पिंडुः कालगोन्वरा ५४

५१ कुतूहलीक्रीडाकौतुकी ५२ स्वशरीरादेः सर्वप्राणिशरीरादिव कालाशपला यदीयमन्नं तेन तदवश्यं
भोक्तव्यमेवेति निश्चिस तत्राहं ताद्यभिमानत्यागेन शोकप्रसक्तिरिसाशयेनाह नविशेषेति ग्रहः दर्शनं नक
श्चित्ताद्विषयो विशेषः धर्मः नकश्चन धर्मत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः कालल क्षणस्यभोगिनः सर्पस्य प्राक्रम्य व

रामः
३८४

गुरुशास्त्रयोः शिष्यबोधनशक्तिः शिष्यस्य च चित्तशुद्ध्याऊहापोहकुशलतया बोद्धृताशक्तिः रागादीनां च तमू
लोच्छेदयोग्यता प्राक्तनाखिलकर्मणः परिपाक इति सर्वसामग्रीमिलनमपीश्वरेच्छालक्षणं निपतति यस्मादेवं तस्मादाह क्वेति
वाङ्मनसागम्यपाः अखंडब्रह्मात्मचितः वक्ता गुरुः क्व शिष्यस्य च तद्बोधयोग्यता लक्षणं वैदग्ध्यं कौशलं
क्व इयं एवं शमदमादिक्रमेणास्य विनाशाय परिणतामोहवल्लरी क्व यस्याः सकाशादियं सर्वसामग्रीद्वंद्वपरस्प
रमिलनमागता तत्रापि निपतति ईश्वरेच्छा अचिंतनीया प्रभावेषता परिच्छेदेन चिंत पितुमशक्येत्यर्थः ४१ अतएव
दृशसामग्रीप्राप्तिमोहजयोस्ताह एवमुक्तोनलतया लेशोक इत्याह हे भरद्वाजेति असामान्यमसाधारणं ४२ किं
क्वचिदुक्ताक्व वैदग्ध्यं क्व वेयं मोहवल्लरी अचिंतनीया निपतति यदियं द्वंद्वमाहिता ४१ हे भरद्वाज मोहं त्वं
विवेके नपरिस्फुटं असामान्यमिदानीं त्वं ज्ञानं प्राप्स्यस्यसंशयं ४२ दूरं मुत्सहते राजा महासत्वो महापदि
अल्पसत्वो जनः शोकं त्वल्पेपि हि परिह्वते ४३ बोधः पुण्यपराधीनः प्रयत्ने बहुजन्मभिः अनुमीयेत धीरै
सुजीवन्मुक्तेषु कार्यतः ४४ द्विधमदूतेनयेनैव कर्मणावधई हशः सहदूतेन तेनैव मोक्षमाप्स्यसि पुत्र
क ४५ सतां सत्कर्मसंवेगः पुण्याणां प्राणदन्वयं वयो पिइव भूता नां दवा नलमसेन्धपत्त ४६
चमहत्सपि कार्ये शोकः सामग्रीहीनस्य युक्तो न तु महाराज्यस्येव सर्वसामग्रीसंपन्नस्य तवेत्याशयेनाह दूरमिति
॥ महासत्वो राजा पृथ्व्यादि महापदि निमग्नोपि वनाश्यत्वादि सामग्रीसंपन्नत्वादन्येषां मनोरथमपि दुष्प्रापालन
दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनादिकार्यमाज्ञामात्रेण कर्तुमुत्सहते परि ह्वीतो धनादिदातृरूपायामापदि तद्वत्त
रणधैर्यादिसामग्रीविरहादित्यर्थः ४३ जीवन्मुक्तानि दर्शनीकृतपुण्यसामग्र्यास्त्वां मम बोधो भविष्यत्ये
वेत्यनुपायसोत्साहं पुण्यसामग्र्यर्जने प्रयत्नं प्रवर्त्तितया प्रायेणाह बोध इति ४४ ननु पापवत्पुण्यस्यापि
बंधकत्वाद्विषमदूतं पुण्यं कथमर्जनीयं तत्राह विषमदूतेनेति सति रागे पुण्यं बंधकं तदभावे तु

प्रश्नाभिप्रायानुरूपमुत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते श्रुतिशासनात् मांडूक्योपनिषदादिश्रुत्युक्तक्रमात् ३ विश्व
कलितो कृत्स्नमतिभिः स्वयमेव पूर्वापरविचारेण निकृष्टज्ञानेन शक्यं ततः सोऽबुधः प्राक्प्रख्यातमिदानीं
कथंनष्ट इति वद्यमाणग्रहणाद्वधालार्थमभिक्षिपति पूर्वापरेति ३४ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि
र्वाणप्रकरणे सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२७ ॥ प्रविलापनयुक्त्यालभरद्वाजकृताध्यता वार्पे तेज्ञा
निकत्वमुपरामसुस्थापनक्रमाः तत्र सांगोपांगाध्याकारांतं प्रपंचप्रविशांतो दांतउपरतस्तितिक्षुः श्रद्धान्वि
तः समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्यतीति श्रुति तात्पर्यवर्णनमुखेनैव वक्तुमारभते शांत इत्यादिना तत्रे

384 त्थं प्रपंचविलये यथा नलंप्रकाशते तथोपायप्रवक्ष्यामि संक्षेपात् श्रुतिशासनात् ३ पूर्वापरविचा
रहीकथं नष्टा तव स्मृतिः तथैव ज्ञापते सर्वं करामलकवत्स्वयं ३४ इतिश्रीवासिष्ठेमोक्षोपायेभरद्वा
जानुशासनं सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ शांतो दांत उपरतो निषिद्धात्का
म्यकर्मणः विषयेंद्रियसंश्लेषस्तु रतश्च श्रद्धयान्वितः १ स्वस्वासने समासीनो जितचित्तेंद्रि
यक्रियः ओमित्युच्चारयेत्तावत्मनो यावत्प्रसीदति २ प्राणायामं ततः कुर्याद्रंतःकरणशुद्धये इंद्रिया
ण्याहरेत्पश्चाद्विषयेभ्यः शनैः शनैः ३ देहेंद्रियमनोबुद्धिदोत्रज्ञानां च संभवः यस्माद्भवति तत्स्वाला
ते सुयथ्याद्विलापयेत् ४

परतपदं विषयविभागेन व्याचष्टे निषिद्धादिति १ तत्र समाहितपदार्थतया स्वासनाद्यष्टांगयोगं वर्ण
यति तत्र पदमर्थाख्याचष्टे स्वासने इत्यादिना उच्चारयेत् दीर्घं जपेत् भुशुंडोपाख्यानोक्तरीत्या मुत रामः
नमामितिवा २ ३ यस्माद्यस्माद्यस्ययस्य संभवो जन्म भवति तत्तत्कालाशुसादिना स्वलातेषु भूतेषु ३८५
देवेषु च विलापयेत् वाचारंभण श्रुत्युक्तरीत्या तत्व्यतिरेकेण नास्तीति स्मरेदित्यर्थः ४ रामः

अपि च मा हिणस्तव संसारवर्तिनः कौतुदर्शनमेव युक्तं नतु शोकमोहादिविकारैः स्वयं नर्तनमित्याह स्वयमिति विपत्तौ व
नविच्छादिना शोषकलानि विवेकदर्शनासमर्थानि रोदनादिविकृतानि च इन्द्रियाणि च यस्य रादीनि यस्य तथाविधः सन् ५५ स
णभंगिनः दर्शनादिति शोषः मनस्वी विवेकी ५६ अमंगलस्य मर्म गलाहं ५७ कानि मंगलानि तान्याह देवेति देवद्विजादिग्र
हाः प्रभृतयः ईश्वरानुग्रहसाधनत्वात्मंगलानि ईश्वरानुग्रहस्तु साक्षाद्बानसाधनत्वात्प्रथमं मंगलमिति भावः तथा चोक्तं
ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना महाभयपरित्राणं द्विजाणामेव जायते इति ५८ इदानीं भरद्वाजः सर्वसाधनरहस्यं

स्वपंन्नसि किंश्रीतो विपत्तौ विकलेंद्रियः क्षणंनिश्चलमासीनः पश्यसंसारनाटकं ५५ अस्मानेकतरंगस्य ज
गतः क्षणभंगिनः नविषीदतिमनस्वी भरद्वाजमनागपि ५६ त्यजशोकममंगलंमंगलानि विचिंतय चि
दानंदघनं स्वच्छमात्मानं च विभावय ५७ देवद्विजगुरुप्राज्ञाभरवंधुस्वचेतसा सदागमप्रमाणानां महे
शानुग्रहो भवेत् ५८ भरद्वाज उवाच ॥ ज्ञातं तव प्रसादेन सर्वमेतद्दशेषतः नवैराग्यात्परो वंधुर्नसंसारात्
परो रिपुः ५९ इदानीं श्रोतुमिच्छामि वशिष्ठेनोपपादितं ज्ञानसारमशेषेण ग्रंथेनोक्तं पदात्मना ६० श्रीवा
ल्मीकिरुवाच ॥ भरद्वाज शृणुष्वेदं महाज्ञानं विमुक्तिदं यस्य श्रवणमात्रेण भवाब्धौ न निमज्जसि ६१
संहृति स्थिति संभूति भेदैर्योनेकदा स्थितः एकोपि सन्नमस्तस्मै सच्चिदानंदमूर्तये ६२

मया पिंडीकृत्याज्ञातं दृश्यप्रपंचप्रविलापनोपायरहस्यं ईश्वरानुग्रहसाधनरहस्यं च वशिष्ठस्य वित्त
येति पुनिशाकलितं तत्र तत्रोक्तं पिंडीकृत्य न ज्ञातमिति कंठोक्त्या पौ स्वदर्शयितुं जिज्ञासुः पृच्छति ज्ञात
मित्याद्विना ५९ अनेकवाक्यात्मना अशेषेण ग्रंथेनोक्तं रहस्यं एकपदात्मना पिंडीकृत्य निष्कृष्य श्रोतु
मिच्छामीत्यर्थः पदात्मनेति पाठे पदस्तोयकेणेति ग्रंथविशेषणं ६० ६१ प्रविलापनोपायमपवादं व

इंद्रियव्यपदेशेन व्यादिश्यंते च देवताः ११

वा०टी०
नि०प्र०
३८३

ब्रह्मणि चलमुखे बुद्धिग्रहणमुपलक्षणं एवं मनोहंकारश्चित्तान्यपि चंद्ररुद्राच्युतेषु प्रविलापय इति
उपसंहरति एताइति अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादिश्रुतिवाक्यमागममनुसृत्य देवता एव इंद्रिय
व्यपदेशेन स्थिताः न त्विंद्रियाणि नाम वस्त्वंतराणि संतीति तल्लोपदेशेन प्रविलापनायमयाव्यादिश्यं
ते न स्वतः स्वकपोलकल्पनया एते ऽर्थाः प्रकटीकृता इत्युत्तरेणान्वयः ११ एवं देहेंद्रियसादि प्रविला
पन संग्रहश्लोकं विवृत्य निराजिज्ञ्यमस्थिलेऽसेतद्विशदयति एवमिति १२ आत्माकृते स्थितः पश्चादि
सेतादि वरणप्रसंगेन मायाशबलस्य सर्वजगदभिन्ननिमित्तोपादानस्य ब्रह्मणो ब्रह्मविद्यार्थिभिः उपा
स्यत्वेनोक्ता ब्रह्मांडात्मनो विराजो हृदयेऽसौ सदास्थिता ब्रह्मविद्याघटिताऽर्धशरीरा मूर्तिं दर्शयन्

बुद्धिं ब्रह्मणि संपक्षदेताः कारणदेवताः ११ श्रुतिवाक्यमनुसृत्य न स्वतः प्रकटीकृताः एवं न्य
स्यात्मनो देहं विराडस्मीति चिंतयेत् १२ ब्रह्मांडातः स्थितोऽपी सावर्धनारी स्वयंप्रभुः आधारः
सर्वभूतानां कारणं तदुदाहृतं १३ स पश्चात्कुक्षिस्तपोसौ जगद्धर्ता व्यवस्थितः द्विगुणांडाद्बहिः पृ
थ्वी पृथिव्या द्विगुणं जलं १४ सलिलाद्विगुणं तेजस्तेजसो द्विगुणोऽनिलः वायोर्द्विगुणमाका
शमूर्ध्वमेकैकशः क्रमात् १५

एवं सर्वप्राणिनां मातृपितृरूपेण कारणमित्याह ब्रह्मांडांत इति १३ सोऽसौ पितृत्वादेवस्वस्थस्य देवम
नुष्यादिजगतः कर्ता अन्नपानादिजीवनोपायेन व्यवस्थितः सन् हविर्वृष्ट्यादिना सर्वपोषकश्चेतस्मात्तप
स्तुष्टिरूपो ब्रह्मांडांतः स्थितः प्रासंगिकमुक्ता प्रस्तुतप्रविलापनं वक्तुं ब्रह्मांडावरणान्याह द्विगुणेति
यद्यपि एभिरावरणैरंडं व्याप्तं दशगुणेन तरतमरूपतेन तथापि द्विगुणमेव परितो वेष्टनेन पंचक्रोशप्रद
उत्तरोत्तरं १५

राम:
३८३

385

एवमध्यात्मिकदेहेन्द्रियादिभावं स्वकारणभूतसमष्ट्यात्मा अकाराद्वैवाहमस्मीति भावनया प्रथमं विराजि स्थि-
त्वात ततः परं तत्कारणेऽकारार्थे सूक्ष्मभूतलिंगसमष्ट्यात्महिरण्यगर्भे विराजं प्रविलाप्य स्थितात् तत्कारणे
त्रिगुणमायोपहिते मकारार्थे अव्याकृते स्थितः सन् ततः पश्चात् सर्वजगन्मूलकारणत्वोपलक्षितेऽव्याकृत
सर्वाधिष्ठाने अर्धमात्रालक्षिते शुद्धे ब्रह्मणि अव्याकृतमपि विलाप्य स्थितो भवेदित्यर्थः ४ देहेन्द्रियादिषु
पस्य यस्मात् संभवस्तत्तत्र प्रविलापनं यदुक्तं तद्विशिष्य पुनर्विवृणोति मांसादीत्यादिना द्वीपेत् तन्मात्रता

विराजि प्रपञ्चं स्थित्वा तन्मात्रमिति ततः परं अव्याकृते स्थितः पश्चात् स्थितः परमकारणे ४ मांसादि
पार्थिवं भागं पृथिव्यां प्रविलापयेत् अप्यं रक्तादिकं वा द्रवं तैजसं तेजसि क्षिपेत् ६ वायव्यं च म
हावायौ नाभसं नभसि क्षिपेत् पृथिव्यादिषु विन्यस्य चेन्द्रियाणि लयोनिषु ७ श्रोत्रादिलक्षणे
पेतां कर्तुर्भोगप्रसिद्धये दिक्षु न्यस्यात्मनः श्रोत्रं त्वचं विद्युति निक्षिपेत् ८ चक्षुरादित्यबिंबे
च जिह्वामप्सु विनिक्षिपेत् प्राणं वायौ वाचमग्नौ पाणिमिंद्रे विनिक्षिपेत् ९ विष्णौ तथात्मनः पा
दौ पायुं मित्रे तथैव च उपस्थं कश्यपे न्यस्य मनश्चन्द्रे निवेशयेत् १०

थिवं तेनेन प्रविलापयेत् ६ नाभसं शारीराकाशं एवं घ्राणादीन्द्रियाण्यपि स्वालयोनिषु स्वारंभकेषु देवतो
पाधिभूतसूक्ष्मपृथिव्यादिषु निक्षिप्य विलाप्य ७ दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नित्यादिश्रुतेः
कर्तुर्जीवस्य शब्दादिभोगप्रसिद्धये कार्यं दिग्जालकानुप्रवेशेन श्रोत्रादिलक्षणेनेन्द्रियभावेनो
पेतां दिगादिदेवतां यथाक्रमं देवतास्वेव निक्षिपेदित्यर्थः तदेव क्रमं दर्शयति दिक्ष्वित्यादिना ८ अ

वा०टी०
नि०पू०
३८७

अपरे बौद्धाः सत्कृतिस्तपाम विद्यां तत्र तस्मिन्नव्याकृते प्रलयकाले सर्वे पदार्थाः लयं गत्वा भावविकारं ग
त्वा अनभिव्यक्तरूपिणस्संतस्तत्सत्तयैव तिष्ठंति २२ कथं तिष्ठंतीत्याह निःसंबंधा इति परस्परसंसर्गशून्या
श्चिद्रूपतालक्षणास्वादशून्याश्चेत्यर्थः ततः प्रलयानंतरं सर्गकाले ततः अव्याकृतादेव प्रकृतिभूतान्न
२३ अनुलोम्यादाकाशादिक्रमात् प्रातिलोम्येन सृष्टिविपरीतक्रमेण पश्चात्स्थितः परमकारणे लीत
द्विगुणोतीत्यत इति स्थानत्रयं विराट् हिरण्यगर्भाव्याकृताख्यं स्थूलसूक्ष्मकारणरूपसमष्टिजाग्रदा
द्यवस्थात्रयं नांतःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमिति श्रुतिः सुप्रदर्शितदिशाल
ज्ञातदधिष्ठाने परिशिष्टचिन्मात्रे कर्तसंग्रहरूपमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिंत्य मव्यपदेश्यमे

अविद्यामपरे प्राहुस्तां तां विभ्रान्तचेतसः तत्र सर्वे लयं गत्वा तिष्ठन्त्यव्यक्तरूपिणः २२ निःसंबंधानि
रावादाः संभवंति ततः पुनः तत्तत्स्वरूपाणि तिष्ठंति यावत्सृष्टिः प्रवर्तते २३ आनुलोम्या
त्सृष्टानां सृष्टिः प्रातिलोम्येन संहृतिः अतः स्थानत्रयं सत्त्वात्तुरीयपदमव्ययं २४ ध्यायेत्तस्य स्वरूपे
लिंगं प्रविलाप्य परं विशेत् भूतेंद्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मवायवः २५

कालं प्रलयसारं प्रपंचोपशमं शिवं शांतमद्वैतं चतुर्थं मन्यंते इति श्रुतिप्रदर्शितं तत्सप्राप्तये साक्षात्का
रक्षमध्यानकर्तृरूपं लिंगमपि मूलाज्ञानबाधेन प्रविलाप्य घटभंगे घटाकाशो महाकाशमिव प
रं निरतिशयानंदं ब्रह्म साक्षात्कालाभाविधेध्यायेत् ध्यानेद्रूपाचरत्वसाक्षात्कारक्षमध्यानकर्तृक
रणरूपं लिंगमपि मूलाज्ञानबाधेन प्रविलाप्य घटभंगे घटाकाशो महाकाशमिव परं निरतिशयानंदं
ब्रह्म विशेत् तेवासलिंगनिगडमुक्तया कृतार्थतेत्यर्थः ननु नांतःप्रज्ञमित्यादिश्रुतौ लिंगबाधो न दृश्य
ते तत्कथं तल्लिंगबाधेति रीतिचेत् स्थानत्रयबाधे लिंगबाधो पि सिद्धः स्थूलसूक्ष्मभूतेंद्रियादिष्वेव लिंग

सर्ग ४
श्लो० ३८७

मस्तेन अपंचीकृतेन समस्तेन पंचीकृतेन अत एवांतरमांतरं बाह्ये प्रविलापयेदित्याह क्षितिमिति १६ समावेश्य
प्रविलाप्य महदाकाशे समस्त [illegible] स्थूलप्रपंचोत्पत्तिकारणे हिरण्यगर्भाकाशे १७ किं तल्लिंगशरीरं तदाह
वासनाइति १८ लिंगं लिंगशरीरं एवं स्थूलोपाधिप्रविलाप [illegible] नेनाद्धंइ वसपन्नः ब्रह्मांडलिंताभिमानत्या
गात्ततो वहिर्भूतः सन् तत्र भूतसूक्ष्म [illegible] भूतात्मकलिंगसमष्टिदेहे अहमालाअभिमानी हिरण्यगर्भोवास्मी
ति चिंतयेदित्यर्थः १९ ननु चतुर्मुखः पद्मसंभवो देहो लोके हिरण्यगर्भ इति प्रसिद्धः अयं तु भूतसूक्ष्मस
मष्ट्यात्मा न चतुर्मुख इत्यत आह हिरण्यगर्भस्तदाह चतुर्मुख इति भूतसूक्ष्मो अभिमानित्वाद्व्यव

व्यस्तेन च समस्तेन व्याप्तिना अपि तं जगत् क्षितिं चाप्सु समावेश्य सलिलं चानले क्षिपेत् १६ अग्निं
वायौ समावेश्य वायुं च नभसि क्षिपेत् नभश्च महदाकाशे समस्तोत्पत्तिकारणे १७ स्थिरतां तस्मिँल्लयं
योगी लिंगमात्रशरीरधृक् वासनाभूतसूक्ष्मांश्च कर्मविद्ये तथैव च १८ दशेंद्रियमनोबुद्धिरेतल्लिं
गं विदुर्बुधाः ततोऽहं ब्रह्मांडदेहे यतिस्तत्रास्मीति चिंतयेत् १९ चतुर्मुखोऽग्रके चायं भूतसूक्ष्मव्यवस्थि
तः लिंगमव्याकृते सूक्ष्मे न्यस्याव्याकृते च बुद्धिमान् २० नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन् संतिष्ठते जगत्
तमाहुः प्रकृतिं केचिन्मायामेके परे त्वणून् २१

स्थितोयमेव अग्रके ब्रह्मांडप्रविलापनात्पूर्वं ब्रह्मांडैश्वर्यभोगार्थं पद्मोद्भवं देहं कल्पयित्वा चतुर्मुख
आसीदित्यर्थः ईदृशो हिरण्यगर्भत्वभावनानंतरं यत्कर्तव्यं तदाह लिंगमिति अपंचीकृतभूतसूक्ष्मेति
सूक्ष्मो[illegible] आकारेणाव्याकृते मायायां पाहि तच्चिदाकारेण मनोच जडाशास्य जडे [illegible] भासोशास
वितिप्रविलापनमिति सूचनाय द्विधा उक्तिः २० अथवाव्याकरणफलमभिव्यक्तिरिति क्रियापक

उे २

न्यस्तं प्रविलापितं ३१ उपाधिनाशो ऽपहित जीव विनाशः शंकापि मे गते त्याशयेनाह अविनष्ट इति चेत
ने चिदेकरसे सति ब्रह्मणि ३२ निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवद्यं निरंजनमित्यादिश्लोकाः चित्स्वानुभवं स
पादयति नित्यमित्यादिना ३४ ३५ सत्यसंकल्पमात्रेण मत्तोपि जगतः सत्तासंपादनसमर्थसद्रूपं ३६
सत्वादिभिर्मायागुणैर्वर्जितं ३७ अभ्यासकाले विलयान्प्रस्वेव ध्यानं महत्वमुपदिष्टमित्याशयेना

अचेतनं जगत्न्यस्तं चेतन्ये चेतनाभवेत् यथा वैलवयां ग्रंथिः समुद्रसैंधवो यथा ३१ नामरूप
विनिर्मुक्तं प्रविष्टं पेतिसमुद्रतां यथा गले जलं न्यस्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतं ३२ आविनष्टाभवत्सैव
अविशेषतः तथाह सर्वभावेन प्रविष्टश्चेतनेसति ३३ नित्यानंदे समस्तज्ञे परे परमकार
णे नित्यं सर्वगतं शांतं निरवद्यं निरंजनं ३४ निष्कलं निष्क्रियं शुद्धं तद्ब्रह्मास्मि परं पदं
हेयोपादेयनिर्मुक्तं सत्यरूपं निरीन्द्रियं ३५ केवलं सत्यसंकल्पं शुद्धं ब्रह्मास्म्यहं परं पुण्यपाप
विनिर्मुक्तं कारणं जगतः परं ३६ अद्वितीयं परं ज्योति ब्रह्मास्म्यानंदमव्ययं एवमादिर्गुणैर्युक्तं सत्वा
दिगुणवर्जितं ३७ प्रविष्टं सकलं ब्रह्म सदाभ्यासे स्वकर्मकृत् एवमभ्यसतः पुंसो मनोस्तं प्रयाति
त्वै ३८ मनस्यस्तं गते तस्य स्वरूपमात्मा प्रकाशते प्रकाशे सर्वदुःखानां हानिः स्यात्स्वमात्मनि
३९ स्वयमेवात्मना त्मानमानंदं प्रतिपद्यते न सतोस्य परः कश्चिच्चिदानंदमयः प्रभुः ४० अहमेकः
कि १ परंब्रह्म दृष्ट्वा त्मा तत्प्रकाशते श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ सर्वे संन्यस्य कर्माणि ब्रह्मण्यःरण्यी भव ४१

ह प्रविष्टमित्यादिना स्तु कर्मकृत् श्रवण गुरुशुश्रूषादिपरः स्ववर्णाश्रमधर्मनिष्ठश्च ३८ ३९ कथं प्र
तिपद्यते तदाह न मत्त इति ४० प्रतिपत्तिशब्दार्थमाह इत्यालोत्ति एवं भरद्वाजोक्तमनुभवं निशम्य सं... ल
ष्टो वाल्मीकिस्तदुत्तमनुभवस्थैर्यायत्यजतैवै दितद्वदेयसकृत्प्रत्यक्परपदमित्यादिश्लोकान्तिसिद्धसंसा

3<8>7

नन्वज्ञानं कथं प्रतिष्ठातत्राह लिंगमिति सुक्षेत्र अज्ञानावरणेनाव्याकृतेहि सति स्थूल तद्द्वारा लिंगमुत्पद्यते नाज्ञा
नं विनेति देवलिंगस्य मूलप्रतिष्ठिति तन्निवृत्तौ लिंगनिगडभंगसिद्धिरिति भावः एवं वाल्मीकिनाब्रह्मणा
पंचप्रपंचनीपायेन प्रतिबोधितः प्रबुद्धो भरद्वाजः स्वानुभवं गुर्वनुभवसंवादेन परीक्षणाय प्रकाशयन्नुवा
च इदानीमित्यादिना २६ २७ चिद्रूहं न लिप्ये … कीदृशाद्भेदपरमात्मास्तित्राह घटोभाव
ति घटभंगे सतीत्यर्थः यथा एकस्यैव घटस्य घटकलशनामभेदकल्पनात्तदुपहिते आकाशेपि घटाका
शः कलशाकाश इति व्यपदेशभेद कल्पनात द्वदेकस्यैवाज्ञानस्य जगन्नामभेदकल्पनात्तदुप
हितेचमपि जीव ईश्वरः देवो नरः कुंजर इत्यादि व्यपदेशभेदकल्पना चासीत् तत्रैकेन घटभंगेन यथोड.

अज्ञानं च प्रतिष्ठास्य लिंगमव्याकृते सति ॥भरद्वाज उवाच॥ इदानीं लिंगनिगडान्मुक्तोहं सर्वथाप
तः २६ चिद्दशालास्वविष्टोहं चैतन्यानंदसागरे अभेदात्परमात्मास्मि सर्वोपाधिविवर्जितः २७
कूटस्थः केवलो व्यापी चिद्रूपोहं कीदृशान्नहि घटाभावे घटाकाशः कलशाकाशयोर्यथा २८ त
मातुः श्रुतयो वह्न्य एकमेवैक्यमादरात् यथाग्निरग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत् २९ त
दात्म्यस्तन्मयो भूत्वा गच्छन्ति न विशेषतः यथा लवणं दिक्षु क्षिप्तं समापां लवणं भवेत् ३०

मपनिवृत्तावस्तु घटाकाशकलशाकाशयोस्तद्वदेकस्यात्मानस्य निवृत्य सर्वनामादिभेद निवृत्या चिदेकरसा
भासप्पामित्यर्थः २८ एवमैक्यमभिप्रेत्य तद्ब्रह्मभूतमात्मा यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजाना
ति स भूमा आपन्नत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् एकात्मप्रत्ययसारं प्रपंचोपशमं शान्तमद्वैतं चतुर्थं
मन्यन्ते नेह नास्ति किंचनेत्यादयो वह्न्यः श्रुतयः आहुरित्यर्थः एवं यथा जलं जले हीनं दीयते
छतं अविशेषो भवेत् तद्वज्जीवात्मापरमात्मनीत्यादि श्रुतिभिरिहैक्यमेवैक्यं दर्शितमित्याशयेनो

वा०टी० निःसू० ३८९

एवं पृष्टो वाल्मीकिस्त्वपाद्यथमं काम्य  निषिद्ध कर्मणां ज्ञानविरोधित्वे पादिदोषसहेतुभूत कर्मणां च सा
ज्ञानज्ञानित्वं शास्त्राभ्यासे न संपादनीयं तदुत्तरं तस्य कर्म कीदृशमिति तत्प्रश्नोत्तरत्वं स्वयमेवज्ञास्यासि तत्तद्
मिकापरिपाकक्रमेण तत्त्कर्मोपरमस्य तदा तदेवत्वयानुभवितुं शक्यत्वात् ज्ञानिनां च प्रारब्ध वैचित्र्येण
कारुपस्थितत्वदर्शनेन तत्कर्मणां प्रवृत्तमेव वेति निष्फलमशक्यत्वादित्याशयेनोत्तरमाह तस्मादिति तस्मा
त्सर्वकर्मसंन्याससहित  ब्रह्मप्राप्तित्वमेव संसारभ्रमनिवर्तक ज्ञानोपाय इति मदुपदिष्टार्थस्य युक्तत्वात्
त्वादृशैर्मुमुक्षुभिर्यत्नपूर्वकं कर्मणां कृते सति श्रवणादिविघ्नदोषश्रुतविद्वेषमालिन्यपातकादिदोष
श्रवणभवतितदेव कर्तव्यं काम्यनिषिद्धं च कार्यं दृष्टविघ्नापसाधनं च कर्म न कर्तव्यमित्यर्थः विविदिषासं
न्यासपरिपालनं तु विधिना त्यक्तस्य पुनर्विधिं विना परिग्रहासंभवादाकृत्यं नैष्ठिकं धर्मं परत्व प्रच्यवते

वा० अकृतं वानिकृत्तं वा कर्तव्यं च न वा प्रभो॥ वाल्मीकिरुवाच॥ तस्माद्यत्नकृते दोषत्वत् कर्तव्यं मुमुक्षुभिः
४४ काम्यं कर्म निषिद्धं च न कर्तव्यं विशेषतः यदा ब्रह्मगुणैर्जीवो युक्त  स्त्यक्तमनोगुणैः ४५ संशा
388 न्तकरणग्रामस्तदास्यात्सर्वगः प्रभुः देहेंद्रियमनोबुद्धेः परस्तस्मात्स्वयं परः ४६ सोहमस्मि यदा ध्याये
तदा जीवो विमुच्यते कर्तृभोक्त्रादिनिर्मुक्तः सर्वोपाधिविवर्जितः ४७

 पुनः प्राप्तप्रवृत्तं न पश्यामि येन शुद्धे सत्त्वग्रामहेत्वादि प्राक्तत्वदोषश्रवणात्पुनः परिग्रहे प्रयोज
नाभावाच्छिष्टविगर्हितत्वाच्च सेत्स्यतीति भावः ४४ ज्ञानित्वस्य सर्वमनोगुणत्यागेन पूर्णानंदाद्वयविष्णु
ज्ञानसंगविदेकरसत्वादि ब्रह्मगुणप्राप्तावेवसानत्वान्पष्टत्वमाह यदेत्यादिना ४५ देहादिकोशान्वतत्वदृष्टा
सत्त्वानंदमयकोशात्मतस्मात्परस्तदधिष्ठानं ब्रह्म ४६ आदिपदात्कर्तृकार्यं करणं भोक्ता भोग्यभो
गः ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयमिति त्रिपुट्यः परिगृह्यंते तत्प्रयोजकैः सर्वैर्देहाद्युपाधिभिस्तत्कलाभ्यां



रामः ३८९

संसारचक्रावर्ते भुभ्रमती तिभ्रमः त्वंयदिशामेविश्रांतिमुरवंगार्हस्थ्येनेव्यसनप्राप्नोतीर्हि कर्माणिसंन्यस्यब्रह्म
णः प्रणपीब्रह्मणपे ननिर्वेदोपमास्तेत्तोभव ब्रह्मसंस्थोपिगभूततत्वमेतीतिश्रुतेनरन्यव्यापारतपाब्रह्म
णपासक्तस्यसंन्यासिनुएवसर्वबीजभ्रांतिशांतिसंभवादितार्थः सर्वसमग्रंसांगमित्तिपावत् ४२ नविलंवते न
विरंस्यास्यतितस्पतावदेव चिरंयावन्नविमोक्ष्येअथसंपत्स्यइतिश्रुतेरितिभावः ज्ञानिनः जीवन्मुक्तस्यकर्म
कर्तव्यंनवेतिप्रथमः प्रश्नः पद्यकर्तव्यंतदाप्रकृतित्वंनिलनेमित्तिककाम्यकर्मसर्वमेव यथाहू वेंक
तव्यं अथवाकामनाभ्योनकृतस्वस्वाश्रमोचितंकर्ममात्रंकर्तव्यमितिद्वितीयप्रश्नः पाठक्रमादार्थक्रमस्य
बलीयस्त्वाद्बोध्यः ननुसर्वेन्यस्यकर्माणिब्रह्मणः प्रणपीभवेतिसर्वकर्मसंन्यासंश्रुत्वातोभरद्वाजस्यद्वाव

नेभ्यसेयदिसंसारचक्रावर्तभ्रमः शमं भरद्वाजउवाच॥ त्वयोक्तंसर्वमेवेदज्ञानंबुद्धंमयागुरो ४२
बुद्धिश्चनिर्मलाजातासंसारोनविलंवतो इदानींत्वमिदंमिज्ञानिनः कर्मकीदृशं ४३ नीर२

निबद्ध

पिप्रश्नावनुपपन्नोसत्यं तथापियावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतिकुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाःइत्या
दिश्रुतिभिर्यावज्जीवंकर्तव्यतयाविद्धानांदीक्षितोनददातिनजुहोतीत्यादिवाक्यैदीक्षाकालेसन्न्यासा
मपिदीक्षापगमेपुनः परिग्रहवत्त्यजतेवहितरेयं एतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छंतः प्रव्रजंतिइत्यादिश्रु
तिभिर्ब्रह्मजिज्ञासानिमित्तेनत्यक्तानामग्नीनामिष्टानिमिज्ञागमेपुनः परिग्रहोन्यायसिद्धनचविहतसंन्या
सविधानात्पुनरपरिग्रहः तस्यजन्मांतरानुष्ठितविविदिषासंन्यासवशाज्जन्हस्थाश्रमेव्वेवतत्वज्ञानोद
येनकृतार्थोन्मुरूपविशेषान्प्रतिअप्राप्तसंन्यासांतरविधानरस्यप्राप्तविविदिषासंन्यासपरिपालनविधा

५८ महात्मनाः अपरिच्छिन्नब्रह्माकारवृत्तिो रामः ५९ अनुग्रहदृष्टिमात्रप्रयुक्तेन प्रागुक्तशक्तिपातेन त्वया
शिष्यस्य ब्रह्मीकरणं स्वस्य गुरुत्व शिष्योद्धारसामर्थ्यलक्षणं तल्लक्षणं त्वय्येव दर्शितमस्मभ्यमित्यर्थः ६०
ननु मया स्वशरीरं त्यक्त्वा रामदेहं प्रविश्य कुण्डलिनीसंचारादिकं न कृतमेव तत्कथं त्वया शक्तिपातो ज्ञानस्तत्रा
ह सत्यसंकल्पानां त्वादृशां कृपादृष्ट्यापि सच्छिष्यस्य कुण्डलिन्याः षट्चक्रभेदेन ब्रह्मरन्ध्रस्थितपरशिव
समावेशलक्षणो जीवस्योपाधिपरित्यागेन शुद्धब्रह्मसमावेशलक्षणश्च शक्तिपातः सिध्यतीति भावः ६१

इति ज्ञात्वाहमप्येवमभ्यासार्थं यते यथा तथैव व्यवहारोऽपि मुख्यो नैमे भविष्यति ५८ **श्रीवाल्मीकिरुवाच॥** यदा परिणतः साधुः स्वस्वरूपे महामनाः विश्वामित्रस्तदोवाच वसिष्ठं मुनिसत्तमं ५९ **श्रीविश्वामित्र उवाच॥** हे वशिष्ठ महाभाग ब्रह्मपुत्र महानसि गुरुत्वं शक्तिपातेन तत्क्षणादेव दर्शितं ६० दर्शनात्स्पर्शनाच्छब्दात्कृपया शिष्यदेहके जनयेद्यः समावेशं शाम्भवं स हि देशिकः ६१ रामोऽप्ययं विशुद्धात्मा विरक्तः स्वात्मनैव हि विश्रान्तिमात्राकाङ्क्षी च संवादात्प्राप्तवान्पदं ६२ शिष्यप्रज्ञैव बोधस्य कारणं गुरुवाक्यतः मलत्रयमपक्वं चेन्नैव कथं बुध्यति पक्ववान् ६३ ज्ञानं प्रसन्नमेवेदं गुरुशिष्यप्रयोजनं उभावपि यतो योग्यौ सर्वेषामीदृशामपि ६४ इदानीं कृपया रामस्तु स्यानं कर्तुमिहार्हसि यदेव परिणतस्त्वं हि कापि विश्रावयं पतः ६५

को गुरुः ६१ तत्र रामस्य सच्छिष्यतां दर्शयति राम इति ६२ मलत्रयं शैवशास्त्रप्रसिद्धमाणवादि का
मकर्मवासनालक्षणं वा कथं बुध्यति शिष्य इति शेषः ६३ संक्षेपेषु शास्त्रस्य हृष्टफलत्वे वसाहङ्का
नमिति यतः उभौ गुरुशिष्यौ योग्यौ च सर्वेषां गुरुशिष्याणामीदृशां कैवल्यलक्षणमपि भाजनं त्ता

४८ ४९ जाग्रत्स्वप्नावस्थयोर्बीजं सवासनाकर्माज्ञानं निद्रा तदवस्थाविशेषः ५० सेयं तुर्याख्या जीवस्य स्थितिर्योगिस्य
निदिध्यासनपरिपाकजन्यनिर्विकल्पसमाधेः वा शब्दात् मुख्याधिकारिणो विचारमात्रजन्यसाक्षात्कारज्ञान
स्य वा निष्ठापरिसमाप्तिः ५१ तस्मिन्विश्रान्तस्य तत्वद्वैतदर्शने प्रसक्तिरेव नास्ति दूरे कर्मद्वारवीचिमज्जनप्रसक्तिरि
त्याशयेनाह अपश्यन्तेति ५२ आगुक्तमीश्वरउपान्त्य तत्प्रसादात्तु वसिष्ठोक्त ज्ञानमार्गेणैवात्मज्ञाने सति एकवि

सुखदुःखविनिर्मुक्त इदानीं त्वं विमुच्यते सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ४८ यदा पश्यसि भे
देन तदा जीवो विमुच्यते जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यं हत्वा स्थानत्रयं यदा ४९ विशे तुरीयमानंदं तदा जीवो दा२
विमुच्यते जीवस्य चतुरीयाख्या स्थितिर्या परमात्मनि ५० अवस्था बीजनिद्रादिनिर्मुक्ता चित्स्व
रूपात्मिका योगस्य सेयं वा निष्ठा स्वसंवेदनं महत् ५१ मनस्यस्तंगते पुंसां तदन्यत्रोपलभ्यते प्रशा किं५
न्तामृतकल्लोले केवलामृतवारिधौ ५२ मज्ज मज्जासि देवेत गृह द्वाराब्धिवीचिषु मज्ज संभरिताभोगं
परमेशं जगद्गुरुं ५३ इति ते वर्णितं सर्वं वसिष्ठस्योपदेशनं अनेन ज्ञानमार्गेण योगमार्गेण पुत्रक
५४ भरद्वाज महाप्राज्ञ सर्वज्ञास्य सि निश्चितं परात्मेनि शास्त्रं शृणु गुरुवाक्यार्थबोधनात् ५५ अभ्या
सात्सर्वसिद्धिः स्यादिति वेदानुशासनं तस्मात्त्वं सर्वमुत्सृज्य कुर्वभ्यासे स्थिरं मनः॥भरद्वाज उवाच॥
रामः प्राप्तः परं योगं स्वात्मनात्मनि हे मुने कथं वसिष्ठदेवेन व्यवहारपरः कृतः ५७

ज्ञातेन सर्वविज्ञानात्सर्वसंशयमूलाज्ञाननाशाच्च सर्वसंशयोच्छेदेन विश्रान्तिर्भविष्यतीत्युपसंहरति मज्जेत्या
दिना ५३ ५४ तत्र शास्त्राचार्योपदेशस्वानुभवानामेकार्थ्ये निश्चलानिश्चयापत्त्यर्थं चिन्तनाख्यतिलक्षणः प
रामर्शः शब्दघोषणोक्तिलक्षणोऽभ्यासः अवश्यंकार्य इत्याह परामर्शेनेति ५५ ५६ उपाधित्यागेनैकं
स्वात्मना योधितप्रतीवा आत्मनि ब्रह्मणि ५७

ज्ञानकर्मसमुच्चयाधिकारिणं ब्रह्मलोकादिगतिं दर्शयितुं ज्ञानकर्मसमुच्चयौ च करिष्यतीति शेषः ज्ञा
नमंत्रोपासनं न केवलकर्म मार्गप्रवर्त्तिनं वेमानजनमात्रोपकारी किंतूत्तरकालमपि स्मरणकीर्त्ति
नस्वचरित्रप्रबोधनादिना स्वानुगतानां जीवन्मुक्तिरूपवरप्रदइत्याह पौरिति ७४ सर्वावस्थास्वगतानां
भक्त्याऽनुगतानां ७५ अनेन महात्मना रामचंद्रेण इति वर्णितप्रकारेण त्रैलोक्यस्यममापिहितंका
र्यमिति पूर्वेणालपः इदानीं श्रीविश्वामित्रः सामाजिकानां रामभक्तिं वर्द्धयन्नाह हे जनाः एतं यूयं च
सीतारामाय नमस्कुरुत तन्नमस्कारमात्रेण भवद्भिः सर्वं जेतव्यं जितमेव न साधनांतरम पेक्षणीयमित्य

भविष्यतिगतिर्द्दक् ज्ञानकर्मसमुच्चयौ येईष्टौ ये च तौ वापि ये ज्ञातौ बोधितस्ते पैः ७४ सर्वावस्था
गतानां तज्जीवन्मुक्तिं प्रदास्यति इति कार्यमशेषेण त्रैलोक्यस्य ममापि हि ७५ अनेन रामचंद्रेण
पुरुषेण महात्मना नमोस्मै जितमेवैतत्कोप्येवं चिरमेधतां ७६ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इतिश्रुत्वाचते
सर्वे विश्वामित्रेण भाषितं सिद्धाश्च वरयोगीन्द्रा वसिष्ठप्रमुखाः पुनः ७७ रामांघ्रिपद्मरजसा मादरस्मरणास्थि
ताः इत्यश्रुतोत्तरकथाः कथयामैथिलीपतेः ७८ न संतुतोष भगवान्वसिष्ठो न्ये महर्षयः गुणान्गुणानिधेस्तस्य भु
वनेनाकर्णयंश्रुतं विश्वामित्रस्तु निप्राह वसिष्ठोभगवान्विः ७९

थेः युस्माकं मध्ये कोपि पुरुष चौरयः एवंश्रीराम इव जीवन्मुक्तः स्थिरं निर्विकल्पसमाधिविश्रांतिं प्राप्तः सुखं स्थितांवह
तां ७६ ७७ दूराद्दुर्लभाश्रुता उत्तरचरित्ररूपा रामकथाये स्तथाविधास्सत रामांघ्रिपद्मरजसां आदरे रामनमस्कारे इ
तियावत् सदारास्मरणे च स्थिताः आस्थावंतो बभूवुरिति शेषः वसिष्ठः मैथिलीपतेः कथयाश्रुतया न संतुतोष
न तृप्तोबभूव ७८ एवमन्य महर्षयश्च न संतुतुषुः भूयश्चोत्कंठिताः सर्वे बभूवुरित्यर्थः अत एव ते तस्य गुणान्परोत्का
नाकर्णयस्वयं श्रुतं चान्यान्प्रतिब्रुवन्नब्रुवन्नस्मदभावे श्लोकादसः ७९ रामः॥ 

ममकार्यनिर्विघ्नपञ्चसिद्धिं त्वं स्मरन् रामम् उत्थापनं कर्तुम् अर्हसीति सूत्रेव क्ष्यामाकृपा इत्युत्तरत्र वा संबंधः
६६ किंचान्यदेवकार्यमपि राम मुत्थापनेन च रामसंपादयामो वयं ६७ कार्यं तत्राप्यपि दर्शयन् देवकार्यविश
दयति सिद्धाश्रमेत्यादिना अहल्यायाः मुक्तिं शापमोक्षं च कारिष्यतीत्यनुषंगः ६८ निस्त्रपो वाडिस्त्रयः
गतिं परलोकमार्गं ६९ राज्यं विमुच्य गतो विगतः जीवन्मुक्तत्वादेव अभयो निस्पृहश्च दंडकारण्यवासिनो
मुनीन् राक्षसवधेन भयादुद्धरिष्यतीति परेणान्वयः ७० विविधानि तीर्थानि प्राणिनश्चोद्धरिष्यति पाव
यिष्यतीत्यर्थः सीताहरणप्रयुक्तो यदीर्घस्य शोकमोहादिविडंबनं तच्छलेन रावणादीनां वधादपि सर्वेषां

स्मरन् कार्यं मम विभो यदुद्दिश्याहमागतः प्रार्थितश्चातिकष्टेन राज्ञा दशरथस्य वयं ६६ तद्दृष्ट्वा मा
कृथाः सर्वं प्रज्ञेन मनसा मुने देवकार्यं च रामान्म दवतारप्रयोजनं ६७ सिद्धाश्रम मया नीतो रा
मो राक्षसमर्दनं करिष्यति ततो हल्यामुक्तिं च जनकात्मजां ६८ परिणेष्यति कोदंडभंगेन कृत
निस्त्रपः रामस्य जामदग्न्यस्य कर्ता नष्टां गतिं ध्रुवं ६९ पित्रैव तामहे राज्यं विगतो भयनिःस्पृ
हेः वनवासच्छलेनेह दंडकारण्यवासिनः ७० उद्धरिष्यति तीर्थानि प्राणिनो विविधानि हि सी
ताहरणदीर्घत्वच्छलेन भुवि शोच्यत ७१ दर्शयिष्यति सर्वेषां रावणवधादपि स्त्रीसंगिनाम
पायस्वास्थ्यं यवानराद्दैः पराक्रतिः ७२ सीताविशुद्धिमन्विष्य लोकानुमतिमात्मनः जीवन्मुक्तो
निस्पृहोपि क्रियाकांडपरायणः ७३

स्त्रीसंगिनां भुवि शोच्यतां अस्वास्थ्यं च दर्शयिष्यतीति परेणान्वयः ७१ अयं इंद्रवरदानेन युद्धे मृ
तस्य वा नरवानरादेः परावृत्तिं परावर्तनं पुनः संजीवनं दर्शयिष्यति ७२ अग्निप्रवेशेन सीतां मन्विष्य
स्वात्मनः स्वस्य लोकानुमतिं शिष्टजनमाननीयत्वं चितां दर्शयिष्यति ततो रामराज्येऽभिषिक्तः स्व

जीवन्मुक्तो निस्पृहोपि सन् कर्माधिकृतजना
नां कर्मानुष्ठाने नैव गतिं इच्छु दर्शयितुं क्रियाकांडपरायणो भविष्यतीति परेणान्वयः ७३

११२

योगात्माप्याशङ्क्ति संभवात् मोहेनानाकृतत्वात्सदाजागरूकः ८८ यथाविक्रमेण पराक्रमेण अवश्यभावी विजयः जन्ये
नैप्राप्यते तेजसा यथा प्रकाशो भास्वरत्वं पञ्च प्राप्तिप्रियते यथा अकृतेन शास्त्रेण प्रज्ञोत्कर्षं ऊह्यते तद्वदयं सद्रूप
णेनगतह्तुनैवलभ्यः ८९ अमुना मार्गेण पाश्रितेन ममायं प्रतियोद्धेति चिंतिलश्रितनाहं संपन्नः ९० विद्गुदेहेना
मनाप्यन्यं स्वर्गं हित्वा स्वर्गस्यापि प्राच्यते लभ्यः अमित : परितः समयानि कथा हा प्रति योगे पीतिय ध्ये हितीया

अजोयज्ज्ञापतेयोगाजागरूकः सदा महान् विभर्ति भगवानेतद्धि स्वरूपो विश्वरूपवान् ८८ वि ज
यो विक्रमेणेव प्रकाश इव तेजसा प्रज्ञोत्कर्षः कृतेनेव स्वरूपेणायमूह्यते ८९ अयं दशरथोयन्यः स्व
तोयस्यपरः पुमान् अन्यः सदृश कंगेपि चिंतयाश्रितेन योमुना ९० हा स्वर्गममुनाप्यन्यं हापा ता
लादिहागतः तस्यागमादयं लोको मध्यमः श्रेष्ठतां गतः ९१ रामरूपवतीर्णोयमर्णवातः श्रीपः पुमान्
चिदानंदघनो रामः परमात्मायमव्ययः ९२ निरूढ़ीतेंद्रियग्रामा रामं जानंति योगिनः वयं त्ववरमेवास्य
रूपं रूपयितुं क्षमाः ९३ रघोरघोच्छेदको भगवानिति शुश्रुमः वशिष्ठरूपपालं हि व्यवहारपरं कुरु
९४ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्त्वावस्थितस्तूष्णीं विश्वामित्रो महामुनिः वशिष्ठस्तु महातेजा रामचंद्र
मभाषत ९५ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ राम राम महाबाहो महापुरुष चिन्मय नायं विश्रांतिकालो कानंदयो
भव ९६ यावल्लोकपरामर्शो निरूढो नास्ति योगिनः तावद्रूढसमाधित्वं न भवत्येव निर्मलं ९७

एवं शेषमूर्तिरपि पातालात्क्रमेणात्मना इहागतः तथा च पातालस्यापि श्रेष्ठ्यते दार्ष्यः ९१ ९२ रूपयितुं
निरूपयितुं द्रष्टुं च ९३ वंशेवतारेण द्युप्पनेन पावित इत्याह रघोरिति शुश्रुम इति क्रांनियमात्लेट् लिटि
मसोमादेशाभावश्छांदसः ९४ ९५ ९६ अधिकारिशरीरनिष्पादनलक्षणलोकानापरामर्शः पाव



दि२

बूहिश्रोत्वजनंप्रतिव्यक्तंवद अयंरामःजन्मनःप्राक्कःअभूत् किंवाबुधोद बः अथवा मनुष्यः इत्यज्ञ जनाभि
मायानुसारीप्रश्नः ८० विश्वामित्रोप्यज्ञजनानुसारेणोत्तरमाह अत्रैवेति हेजनलं अत्रास्मिन् रामएवसादाम्द
गवान्वासुदेवइतिविश्वासंकुरुसपुराणःपरपुरुषःसकः विश्वासार्थं मथितः अमोधिज्ञौराणवोयेनसःअं
भीराणांगूढाशयानामुपनिषदांतत्वतोगोचरः नान्यप्रमाणस्येत्यर्थः ८१ प्रदाता सर्वपुरुषार्थानामितिशेषः
स्तृदन्मत्तयाप्रसादितः ८२ असतः सतः कार्यतेकीर्त्यतेइति असन् सत्ताः मिथ्यार्थास्तान् ८३ मुक्रांताः विचा

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ बूहि विश्वामित्रमुने रामोराजीवलोचनः कोयमभ्द्बुधः किंवामनुष्योवाधरा
घवः ८० विश्वामित्रउवाच ॥ अत्रैवकुरुविश्वासमयंसपुरुषःपरः विश्वोयंमथितांभोधिर्गंभीराग
मगोचरः ८१ परिपूर्ण पराानंदःसमःश्रीवत्सलांछनः सर्वेषांप्राणिनांरामः प्रदातात्वप्रसादितः
८२ अयंनिहंतिकुपितःस्व ज्यत्यमस त्सकान् विश्वादिर्विश्वजनकोधाताभर्त्ता महास्वरः ८३
अयंमुक्रांतनिःसारःस्व दुसंसारधूर्त्तकैः आनंदसिंधुर्वितत्तोवीतरागैर्विगाह्यते ८४ कचिन्मुक्त
इवालक्ष्यः क्वचिल्कर्यपदाभिधः क्वचित्प्रणीतप्रकृतिः क्वचित्स्थःपुमालयं अयंत्रयीमयोदेव
स्त्रैगुण्यवाहनातिगः जयत्यंगैरयंषड्भिर्वेदात्मापुरुषोद्भुतः ८६ अयंचलद्वाहुसंविश्वस्रष्टा
चतुर्मुखः अयमेवमहादेवःसंहर्त्ताचत्रिलोचनः ८७

रवाधिताः निःसाराःस्वद्वअकार्यकारणवंध्याऽपेस्तयाविधैः धूर्त्तकैर्जगद्वंचकैर्वीतरागैर्यतिभिरा
नंदसिंधुर्विगाह्यतेप्रविश्यते अयमेवज्ञानमुक्तोनित्यमुक्तोमायानियंतामायांतर्बद्धइवेतिचलक्ष्यी
स्थितइत्याह क्वचिदिति ८५ त्रयीमयीवेदशरीरः अंगैः शिक्षाकल्पादिभिःवेदानामालापारमार्थिकत्व

।.९
१०पू० तदनंतरं स्तुतिप्रागुक्तं रामराम महावाहो इत्यादि वसिष्ठवचनं पुनः सेने वश्राविंतं श्रुत्वा इदं गुरुवाक्यमनुलंध्यमितिपि
३९३ तृष्णाद्यबंधादि प्रार्थनामपि श्रुत्वा भगवान्सर्वज्ञः स्वावतारप्रयोजनमिइतियावत् तदेवमुपगमेन समाहितः प्रोवाचेत्य
र्थः १००।१२ विधिस्वरूपानुष्ठेयोर्थः तद्विपर्ययः स्मृतिक्रमणं तु निषेधः श्रुवरूप हेय इत्यर्थः १०३ इत्नो श्रीरामपरम
392 पुरुषार्थदानरूपस्य गुरुकृतोपकारस्य निष्कृतिमन्यामपश्यन् स्वशिरसि तच्चरणाधरणमेव जीनस्वं गुरवे समर्प्य
श्रुत्वा वसिष्ठवचनं गुरुवाक्यमितिस्वयं श्रुत्वा प्रोवाच भगवान् रामचंद्रः समाहितः १०१ श्रीराम उवाच नवि
धेर्न निषेधस्य त्वत्प्रसादादयं प्रभुः तथापि तव वाक्यं तु करणीयं हि सर्वदा १०२ वेदागम पुराणेषु स्मृतिष्वपि स
हामुने गुरुवाक्यं विधिः प्रोक्तो निषेधस्तद्विपर्ययः १०३ श्रीवाल्मिकिरुवाच इत्युक्ता च गीतस्य वसिष्ठस्य महा
त्मनः शिष्यस्याध्यायसर्वात्मा सर्वान्प्राह च गणनिधिः श्रीराम उवाच॥ सर्वे शृणुत भद्रं वो निश्चयेन सु निश्चितं श्रु
रो५ त्मज्ञानात्परं नास्ति गुरुरपि च तद्विद २०५ श्रीसिद्धादय ऊचुः॥ रामेवमेव सर्वेषां मनसि स्थितिमागतं त्वत्प्रसाद
च्च सकलं संवादेन दृढीकृतं १९ सुखि भव महाराज रामचंद्र नमोस्तुते वसिष्ठेनाप्यनुज्ञाता गच्छामो यथागतं
॥२७ श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ एवमुक्त्वा गताः सर्वे राम संस्तवने रताः रामचंद्रस्य शिरसि पोष्पवृष्टिः पपात ह २०८ एतत्ते स
र्वमाख्यातं रामचंद्र कथानकं अनेन क्रम योगेन भरद्वाज सुखी भव १९
सर्वजनेभ्यः सर्वोत्कृष्टं ज्ञानमाहात्म्यं च स्वयं प्रसन्नमन्तुभूतं विश्वासदार्ढ्याय उपदिष्टवान् राह इत्युक्तेति ४ तद्विदः
श्रासविदइति गुणविशेषणं तदात्मतत्त्वं गुरूपदेशाद्वेत्तीति तद्विदः शिष्यस्य गुरोः परं नास्तीति वा १०२ स्थितिनिश्च
यं संवादेन एतं ग्रंथलक्षणेन त्वदुक्ति संवादेन च १०६ १०७ १०८ रामचंद्रस्य जीवन्मुक्तिविश्रांतिपर्यंत संवाद कथाल
द्व क्षणमननक्रमयोजनेति यावत् १०९ २० रामराम १०९
रामराम
३९३

पर्यालोच्य कंचित्कालमनुष्ठेयदेवकार्यादीनधिकारभारांश्च पर्यालोच्य पश्चात्समाधिं भजे इत्यर्थः ९९ पूदाराम इति गुरुणोक्तो
पिलयं वृहेक्षं गतो वा सार्धं श्रवणं भावाह्वाजादिकर चेष्टे परमा ध्वन किंचिद्धचेतदासः वसिष्ठः शरीरं संकल्पेन प्रविश्य
तदीय सुषुम्नानाड्या शनैर्हृदयपुंडरीकं विवेश प्रविश्य तदीयं विलीनं जीवोपाधिलिंगं घनकल्पवीजातः प्रविष्टो वायु
सदंर्गतमंकुरमिव वहिराचकर्षेति यावत् ९९ तस्य वहिराकर्षणे तदा विभीवक्रमेणात्रचिदाभासाभिव्यक्त्यात
क्तं तत्र प्रकाशवाह्यार्थदर्शनादिक्रममाह शक्तीति प्रथमं प्राणादिजीवभूतायाश्चाधारशक्तौ ततः प्राणविभी
तस्माद्वाज्यादिविषयान्पर्यालोच्याविनम्रमन् देवकार्यादिभारांश्च भज पुत्रसुखी भव ॥ ९९ श्रीवाल्मीकिरु
वाच ॥ इत्युक्तोपि यदाराम: किंचिन्नोवेलयं गतः तदा सुषुम्नया सोपि विवेश हृदयं शनैः ९९ शक्तिप्राणमनः

तेषु ततो मनस्यभिर्भवे

प्रसक्तिकरणो जीवः प्रकाशात्मको नाडिरंध्रसुषुप्ते सर्वकरणः प्रोन्मील्य नेत्रे शनैः द्व... ष्टोत्कृष्ट वसिष्ठमुख्या
विदुषो ति मुक्तं सर्वैर्गुणैः कृत्वा कस्यचिचारणादि रहितः सर्वान्प्रतीक्ष्यास्थितः १००=
वेतस्मिंश्च शक्तिश्चिदाभासभावेनानुप्रवेश संक्रमेति शक्तौ प्राणमनःप्रसक्तिकरणः अत एव तस्य प्रकाशात्मकस्य हृदुपाधिको
जीवः प्राणेन्हासर्वनाडीरंध्रेष्वनुप्रविश्य सुषुप्त्या निष्कृतानि सर्वाणि ज्ञानकर्मेन्द्रियसद्वाणानिकरणानि येन तथा ... ए१
विधः सन् शनैर्नेत्रे प्रोन्मील्य वहिः उत्कृष्टान् पूज्यान्वसिष्ठमुख्यान् विदुषः दृष्ट्वा स्वयं कृतकृत्यस्त्वान्निर्मुक्तसर्वेष
णः अत एव कस्यापि कर्तव्यस्याराज्यस्य चैवम्वहारस्यविचारणायो गुणदोषचिंतयाच्छादिपदातन्त्रयुक्तहानो
पादा...नादि कृत्याचर रहितः सन् ईदृशं मामेति किंवक्ष्यंतीति सर्वान्प्रतीक्ष्यास्थितइत्यर्थः १०० शुभम्

ग्रंकुल्यसर

वा०टी०
नि०पू०
३२६

उपसंहरति इति वरमुनेर्वशिष्ठस्य वचनपंक्तिर्लोणपारत्नमालया विचित्रा भविता इति उक्तरूपा रघुपतेर्जी
वन्मुक्तिसिद्धिर्यामपात्लिभ्यं प्रोदिता ज्ञानिनिखिलानां कविकुलानां योगिनांच सेव्यरूपा सा परमगुरुकटा
दा... दिता सेविता सती मुक्तिमार्गं प्रागुक्तभूमिकाक्रमं ददाति आरोपयतीत्यर्थः ११० विधिसंवादप्र
कारं मोहमालिन्यरागद्वेषमहापातकोपपातकादि सर्वदोषावस्थायुक्तोपि गुरुमुखश्रवणादेव सर्वदोषै
र्मुच्यते शांत्यादिगुणप्राप्तिक्रमेण ब्रह्म गच्छति प्राप्नोति किं पुनरधिकारीत्यर्थः १११ इति श्रीवाशिष्ठतात्प
र्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रा



इति रघुपतिसिद्धिः प्रोदिता यामपातेर्वरमुनिवचनासीद्रत्नमालाविचित्रा निखिलकविकुला
नां योगिनां सेव्यरूपा परमगुरुकटाक्षान्मुक्तिमार्गं ददाति ११० य इमं शृणुयान्नित्यं विधिरा
मवशिष्ठयोः सर्वावस्थोपि श्रवणान्मुच्यते ब्रह्म गच्छति १११ इत्यार्षे रचिते महारामायणे देवदूतो
क्ते द्वात्रिंशत्सहस्र्यां संहितायां वाल्मीकीये मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे वाशिष्ठब्रह्मदर्शने राम
सुस्थानं नाम अष्टाविंश त्युत्तरशत तमः सर्गः ॥ १२८॥

जकाचार्य श्रीसर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्य श्रीरामचंद्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्य श्रीगंगाधरेंद्रसर
स्वत्याख्यभिक्षोः शिष्येणानंदबोधेंद्रसरस्वत्या विरचिते श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरण रामः
सपूर्वार्धं संपूर्णं ॥ ० ग्रंथसंख्या १३६५० ॥ शुभंभूयात् ॥ रामः रामः रामः रामः ॥ ३२६